

khzs72_284_24

Akadémiai doktori értekezés

K. HORVÁTH ZSOLT

Szocialista felvilágosodás és törzsi avantgárd

Mérei Ferenc pszichológus társadalmi életrajza 1945 és 1986 között

Budapest, 2024.

khzs72_284_24

*Erős Ferenc, Litván György
és Mérei Vera emlékének*

Tartalomjegyzék

Előszó.....	5
 1. fejezet – Az ember élete és az életrajz tere	
Az életrajzírás dilemmái.....	11
Biográfiai gondolkodás és a társadalomtörténeti praxis viszonya.....	15
Életrajzi tér és szinoptikus szemlélet.....	21
 2. fejezet – Incipit vita nova: emancipatorikus köznevelés mint demokratikus értékpolitika	
Korszakhatár, korszaktudat, EPOCHENWOLLEN.....	27
Hídszakadás: a korszaktudat kronotoposzai.....	31
A közoktatás mint a demokrácia értékpolitikája: Mannheim Károly.....	40
Az értelmiségi: chiliasztikus próféta vagy szakpolitikus?.....	41
„Tervezés a szabadságért” és a tudás demokratikus újraelosztása.....	44
A kollektív fogalma és Durkheim szocializmus- konceptiója.....	55
Szocialista felvilágosodás és EPOCHENWOLLEN.....	59
A közoktatás „tervezett forradalma”.....	65
A köznevelés országos és helyi intézményei.....	74
Az OKT és az általános iskola próbája.....	77
Pedagógiai kutatások az SZNI-ben.....	86
Demokratikus kultúra és a köznevelés szociális beágyazottsága.....	95
Társas szempontú nevelés és társadalmi mobilitás. A Nékosz mint a gyakorlat elmélete.....	101
A gyermek társas világa mint a demokrácia laboratóriuma.....	116
Az „új” kétféle temporalitása: Epochenwollen vs. „új lap”.....	132
 3. fejezet – A tű fokán: eretnek empirizmus és belső gyarmatosítás között, 1948–1950	
Tudás, hatalom, szubjektum: a diskurzus foglya és a hatalom „simogatása”.....	134
Az igazság reszakralizációja és a „vita” mint elválasztó rítus.....	138
Eretnek empirizmus: érték, értelem és világnézet a <i>Gyermektanulmányban</i>	152
Pedagógiai realizmus: a meg nem jelent <i>Demokrácia az iskolában és a Jövő Embere</i>	163
Az uralkodó bürokrácia: az ONI létrehozása és a nevelésügy kaotikus szovjetizálása.....	173
A Nékosz felszámolása és az ONI rövid tevékenysége.....	191
A „csúcson”: a Kossuth-díj és részvétel az MTT-ben.....	206
A száműzött Mérei: önkritikák és támadások.....	226
„Csíkos vagy pepita?” A sztálinizmus mint felettes-én.....	251

**4. fejezet – Neolitikus gyermekkor. Liminalitás: a Törzs
restauratív utópiája és az „undewater” Budapest**

Forradalmi anticipáció és restauratív remény.	
Az oppozíció kétféle messianizmusa.....	257
Zsidó messianizmus és forradalmi-anarchista utópiák.....	267
A zsidóság nulla fokán: történelmi és eszmei töréspontok az oppozícióban.....	275
Értelmiségi körök és zárt anti-struktúra: Sárközi Márta, Sós Júlia és „a” társaság.....	283
Anti-struktúra és hálózat: a Törzs létrejötte és az irónia mint szellemi magatartás.....	291
A rendezvényirodalom és az „underwater” Budapest.....	304
Titok, transzgresszió és az erotikus funkció.....	324

**5. fejezet – Válság és kritika: szocialista felvilágosodás
és kádári börtönhomály, 1950–1963**

A „fény felé tett lépések”. A diszkurzivitás visszaperlése és az igazmondás formái.....	332
A bölcsészkar forradalom és Mérei tanácsadói szerepköre.....	361
Pedagógiai utóvédharcok és a füredi platform kiátkozása.....	375
A „Mérei és társai”-per.....	392
A 476–114. sz. elítélt: börtönlélektan és antropológiai optimizmus.....	414

**6. fejezet – Sui generis: klinikum, szociometria, művészetlélektan
és a decentrált szabálytalanság**

A peremhelyzet mint „igazi élet”.....	431
Klinikai pszichológia, kontúrhelyzet és decentrált szabálytalanság.....	462
Szociometria, rejtett hálózatok és az életmű dinamikája.....	500
„Pici hópata”. A gyermeki feltárása mint az önismeret imperatívusza.....	514
„Kalmár szellő járt a szomszéd mezőkön”. Művészet- pszichológiai kísérletek.....	528
„Már ne rohanjunk és ne lelkendezzünk”. Számadás és önmitológia.....	539

Források és bibliográfia.....	551

Előszó

Jelen értekezés tárgya Mérei Ferenc (1909–1986) pszichológus és pedagógus szakember társadalmi életrajza.¹ Eme rövid tárgymeghatározásnak úgyszólván minden eleme magyarázatot igényel. Miért ír egy a társadalom- és kultúratörténetnek elkötelezett történész életrajzot, mely hosszú ideig számkivetett műfaj volt eme diszciplínák gyakorlói körében?² Ha már biográfiát ír, miért éppen egy pszichológusról? És mit is jelent az voltaképpen, hogy társadalmi életrajz? De a műfajnál maradva akkor is adódik a kérdés, hogy miért Mérei Ferenc életpályájának hosszabb, bizonyos szempontból eseménydúsabb (bár az első bő három évtized sem szűkölködött történésekben), de mégiscsak második szakaszára összpontosít az értekezés.

Ez a rövid előszó nem vállalkozhat eme kérdések megválaszolására, hiszen ez magának az értekezésnek a feladat. Mivel a fentieket e sorok írója is kulcskérdésnek tartja, biztosíthatom a kedves olvasót, hogy az értekezés úgy módszertani, mint empirikus részei jócskán visszatérnek még ezekhez a problémákhoz. Az előszó feladata inkább az olvasó felkészítése lehet, nevezetesen az, hogy Mérei életrajza első felének *jelentéstörténetét* összefoglalja. Mivel ezt a részt PhD-disszertáció gyanánt védte meg a szerző, ezért praktikus okokból nem lehet része jelen értekezésnek.³ Ugyanakkor az 1945-ös választóvonal nem egyszerűen a második világháború lezárását, s a hidegháborúba torkolló új korszak kezdetét jelenti, de Mérei Ferenc élettörténete szempontjából is új kezdetet jelent. Úgy vélem tehát, hogy úgy a történelmi, mint az életrajzi gondolkodás számára az 1945-tel induló új életszakasz önmagában is értelmes egész – még ha utóbbi esetben igényli is az életesemények rövid rekapitulálását.

Mérei Ferenc 1909-ben született Budapesten kispolgári családban. Édesapja, Mérei Géza és édesanyja Klein Valéria kis fotósvállalkozást működtetett a VII. kerület külső, Csikágóként aposztrofált részén. Noha mindkét oldalról izraelita felmenőkkel bírt, az Esztergomból a székesfővárosba költöző, Mellingerről Méreire magyarosított család semmilyen vallásos neveltetést nem adott a gyermeknek. Az iskolai hittanon túl tehát a fiatal Mérei Ferenc semmiféle vallásos neveltetést vagy készítettséget nem kapott, s jóllehet nem hagyta el, pláne nem rejtette el zsidóságát, azt sokáig pusztán adottságként kezelte (csak az 1950-es évek elején megizmosodó Törzs nevű zárt baráti társaságban adnak új értelmet neki). A fordulatokban is iskolákban gazdag iskolai curriculum ugyan érettséggel zárul, ám rossz tanulmányi eredménye, s részben persze származása miatt Mérei nem nyer felvételt a pécsi Erzsébet Tudományegyetemre. A formális iskolai oktatáson kívül azonban adódik számára egy módfelett fontos, úgyszólván egész életére kiható informális nevelődési tér: az 1926-ban hazatérő Kassák Lajos köré csoportosuló hasonló korú fiatalok közege. A pesti középiskolákból verbuválódó kamasztársaságot testvérek, osztálytársak, illetve azok haveri köre alkotta, érdeklődésük középpontjában pedig a politika, a társadalomkritika, továbbá a mindkettő megváltoztatásában érdekelt avantgárd művészet állt. Mérei Ferenc, Justus Pál, Justus János, Kelemen Imre, Lux László és mások érdeklődésének középpontjában tehát az akkori világgal szemben táplált

¹ Az értekezés a szerző 2021-ben megjelent kétkötetes Mérei-életrajza második kötetének szerkesztett változata. Lásd K. HORVÁTH Zsolt, *Mérei Ferenc*. I. kötet: *Peremhelyzet és a remény szocializmusa, 1909–1945*. II. kötet: *Szocialista felvilágosodás és törzsi avantgárd, 1945–1986*, Budapest, Korall, 2021.

² Vö. KÖVÉR György, *Biográfia és társadalomtörténet*, Budapest, Osiris, 2014.

³ K. HORVÁTH Zsolt, *Kívül. Peremhelyzet és a habitus formálódása Mérei Ferenc élettörténetében*, ELTE BTK, Történettudományi Doktori Iskola, 2011.

elégedetlenség állt, világot megváltoztatni óhajtó hevületükhöz pedig jól illeszkedett az akkori avantgárd kulturális munkája (szavalókórus, természetjárás, kritikai szeminárium stb.).

Mindezek ellenére az érettségit követően Mérei Ferenc Párizsba megy, ahol az ösztöndíj nélküli, sokat dolgozó, de nehezen megélő diákok életét élte. A Sorbonne levéltárában megtalált iratkozási lapja arról ad számot, hogy tanulmányai elején fogalma sem volt mi is érdeklő pontosabban, s csak egy sorseseeményként feltűnő véletlen vitte be Henri Wallon pszichológus órájára. A gyermeklélektannal foglalkozó európai hírű tudós, a svájci filozófus, Jean Piaget méltó vitapartnere úgyszólván felnyitotta Mérei szemét, aki innen datálja lélektani érdeklődését. A Sorbonne alapszakának elvégzése után a Wallonhoz kapcsolódó Institut National d'Orientation Professionnelle nevű felsőoktatási intézménybe iratkozik, ahol pályaválasztói tanácsadói mesterfokozatot szerez. Tanulmányai mellett azonban politikai munkát is folytat: tagja a Francia Kommunista Párt (FKP) magyar szekciójának, melyből mondván csinált belső konfliktusok miatt kizárták, ez azonban nem sokat változtatott Mérei világmegváltó tervein. A párizsi emigránsléthez kapcsolódó levéltári, irodalmi- és interjúanyag azonban nemcsak a formális, intézményes, de a mindennapi élet kereteire, valamint az ottani magyarok mentalitására, megélhetési stratégiáira is rálátni engedett. Ez annyiban fontos, hogy így a biográfia nem egyetlen ember élettörténete, hanem a köré épülő kontextusok révén az egyén társas kapcsolati hálójának a története is, így válik az életrajz valójában társadalmivá.

1934-ben, az egyetem befejeztével Mérei részben Magyarország felé kacsingat. Megírja első tudományos publikációját, majd a következő évben hazatér. Ez a visszatérés azonban távolról sem volt egyszerű. Hiába publikál rendszeresen jól kiértékelte, szépen elvégzett vizsgálatokat magyarul a gyermeklélektan tárgykörében, szakmai szempontból nehezen illeszkedik be az orvosi és pszichoanalitikus szemléletet magán viselő pszichológiai mezőbe. A kihívás azonban nem elriasztja, inkább munkára sarkallja Méreit, s az Émile Durkheim szociológiai szemléletét magán viselő franciás képzést az itthon dívó mérés és teszteléssel ellensúlyozza Schnell János, illetve Szondi Lipót mellett. Utóbbi szalonjában ismerkedik meg későbbi feleségével, a győgyepedagógus Molnár Verával is (1939-ben házasodnak össze, 1940-ben és 1943-ban lányaik születnek), de a személyes szálakon túl alig eltúlozhatóan nagy hatást tesz rá Szondi sorsanalitikus szemlélete. Ez azért érdekes, mert már itt jelentkezik Mérei pszichológiai felfogásában a többhagyományúság, mely 1964-ben, a börtönből való szabadulása után nagy hasznót hajt neki. A franciás gyermek- és csoportlélektani szemlélet ugyanis inkább a társadalomtudományokhoz áll közel, míg Schnell vagy Szondi mérés és tesztelésen nyugvó kísérleti pszichológiai módszerei inkább a természettudományokhoz. A két megközelítés emberképe ugyancsak különbözik, de Mérei sokszínű érdeklődésébe mindkettő belefér, vagyis tudományos szempontból több lábon áll. Szakmai munkáján azonban inkább a társadalomtudományi hatás látszik: tanulmányai, illetve első könyve, *A pályaválasztás lélektana* (1942) középpontjában Henri Wallon és Jean Piaget szemlélete áll.

1942-ben azonban Méreit belföldi, majd ukrainai munkaszolgálatra vezénylik. Az életveszélyes helyzeteket, az éhezés és a nélkülözést csak tetézte az a bizonytalanság, hogy előbb csillagos házba, majd bujkálásra kényszerített családjáról nem tudott semmit (édesanyja, Klein Valéria és felesége, Mérei Vera keresztény papírokkal bujkáltak). Néhány munkaszolgálatos sorstársával Méreinek 1944 nyarán sikerült átszöknie a Vörös Hadsereghez, innenől azonban még a korábbi szórványos és szűkszavú levelezés is megszűnt. 1945 januárjában ért vissza Budapestre, ahol lipótvárosi bérleményüket romokban találta. Ebből arra következtetett, hogy teljes családja elpusztult, míg nem György Júlia orvos, pszichológus jóvoltából meg nem tudta, hol bujkál a családja. Mivel a szűkebb családból mindenki túlélte a háborút, s benne a vézskorszakot, 1945 januárja a szó legszorosabb értelmében új kezdetet jelentett a Mérei családnak. Ennek persze nemcsak az üldözöttség megszűnése volt az oka, de az is, hogy Mérei Ferenc kiléphetett az élete első felét jellemző *peremhelyzetből*.

Erős Ferenc már 1989-ben leszögezte, hogy Mérei „emigráns volt, belső emigráns, kiközösített, diszkriminált és üldözött, aki a legszélsőségesebb »marginalitás«, a pusztulásra ítélt munkaszolgálatos helyzetéből tért vissza (...) ugyanabba a társadalomba, mely korábban őt is kirekesztette”.⁴ 1945-ig tehát Mérei Ferenc peremhelyzetben él, zsidó háttéréből fakadóan számos választását mintázta eme tény. A formális iskolai oktatással szemben az informális és marginális Kassák Lajos köré csoportosuló, s igen gyakran szintén zsidó családi háttérrel bíró fiatal avantgardistákat választja. Egyetemi felvétel híján az országon is kívülre kerül, s az ösztöndíj nélküli emigráns egyetemista életét éli a francia társadalom peremén, formai okokból pedig még az FKP magyar szekciójából is kizárják. Hazatérését követően is egyfajta szakmai senkiföldjére kerül, amennyiben a társadalomtudományokkal szövetkező társas szempontú gyermeklélektanhoz képest az akkori Magyarországon inkább az orvosok (Szondi, Schnell) által dominált szemlélet divatozik. Úgy vélem, Mérei Ferenc eme életrajzi mozzanatok során sajátítja el s alkalmazza azt a mindennapi élet gyakorlatában, amit elméleti szinten Jean Piaget az *akkomodáció* és az *asszimiláció* kettősségével kapcsolatban feltárt. Egy interjújában e két kifejezést Mérei az *idomulásként* és a *hasonításként* adta vissza.⁵

A gyermeki realitás konstrukciójának feltárása során ugyanis Piaget elválasztotta egymástól a két fogalmat. A svájci filozófus úgy vélte, hogy nem a miliő hozza létre a szubjektumot, hanem a miliővel való szüntelen interakció során a szubjektum képezi meg önmagát. Mivel Piaget szemében az ember mindig *dinamikus egyensúlyra* törekszik, így a miliő és a szubjektum közötti viszony folyamatosan változásában az egyén az asszimiláció és az akkomodáció módozatait alkalmazza. Előbbi azt jelenti, hogy az elemek beágyazódnak egy struktúrába, vagyis a gyermek oly módon alakítja át a külvilágot, hogy az illeszkedjen a már ismert formákhoz. Az asszimiláció mozzanata révén a gyermek a cumisüveget azért érzékeli plüssnek, hogy az számára ismerős és megnyugtató legyen. Ezzel szemben az akkomodáció során a gyermek úgy alakítja át *önmagát*, hogy alkalmazkodni tudjon a megváltozott külső körülményekhez. Az akkomodáció a gyermek saját gesztusát igazítja a tárgyhoz, ez teszi lehetővé számára azt, hogy érzékelje annak súlyát, textúráját. Ha e két mozzanat valamiért csődöt mond, a gyermek helyzete destabilizálódik, kibillen a nyugalmi állapotból, ami arra ösztönzi őt, hogy új megoldásokat keressen. Ennek a keresésnek a végső célja pedig a fentebb említett egyensúlyi állapot helyreállítása. De mivel a miliő folyamatosan változik, ezért a gyermeknek újra és újra neki kell veselkednie az asszimiláció és az akkomodáció munkájának. Így a szüntelen keresés az, amely Piaget számára magyarázatot adhat arra, hogyan fejlődik, milyen adaptációs mozzanatokon keresztül csiszolódik az emberi értelem.⁶

Amennyiben az élethez való alkalmazkodás imperatívuszát eloldjuk Piaget tudományos munkáitól, úgy látható, hogy Mérei életrajzában egy olyan élethosszig tartó gondolati programmal nézünk szembe, mely távolról sem csak a gyermeki világra érvényes. Az asszimiláció és az akkomodáció Piaget által bevezetett fogalmai azért lehetnek számunkra magyarázó erejűek, mert segíthetnek annak megértésében, hogyan alakul Mérei Ferenc és az őt körülvevő társadalmi és tudományos kontextus viszonya. Mérei Ferenc életének, szakmai pályafutásának és gondolati hagyatékának feltárása mellett értekezésemnek az is célja, hogy az életrajzi gondolkodást ötvözze a társadalom-, az eszme- és tudománytörténeti megközelítéssel. Egy ember élete ebben az értelemben nem pusztán egyetlen egyén életének, de az adott korszak különböző kontextusainak lenyomatait is magán viseli. Mérei Ferenc pályáját, életrajzát tehát nem lineáris, individuális fejlődéstörténetként, hanem – az ő társadalomlélektani elképzelése-

⁴ ERŐS Ferenc, A marginális identitás problémája Mérei Ferenc életművében, in *Mérei Ferenc: emlékkönyv születésének 80. évfordulója alkalmából*, Bagdy Emőke, Forgács Péter, Pál Mária (szerk.), Budapest, Animula, 1989, 28-29.

⁵ MIHANCsik Zsófia, Aki kikérdezte a gyerekeket. Emlékezés J. Piaget-ra V. Binét Ágnessel és Mérei Ferencsel, *Jel-Kép*, 2. évf. (1981) 1. sz., 66-72.

⁶ Jean PIAGET, *La construction du réel chez l'enfant*, Paris, Delachaux et Niestlé, 1937, 307-312.

ihez híven – egy társas és intézményesített kontextusoktól elválaszthatatlan egyén dinamikus történeteként fogtam fel. Utóbbi annyit tesz, hogy az individuum nem színfalként vagy kulisszaként jár-kezel a különböző történelmi és szociológiai színterek előtt, hanem az egyén és a kontextus között kölcsönösen formatív viszony áll fenn. Ez a dinamikus viszont azt is lehetővé teszi, hogy se a személyiséget, se a kontextusokat, se az őket leíró nyelvet ne történeti invariánsnak tekintsük, hanem rámutassunk a közöttük lévő, folyamatosan változó összefüggésekre.

Általánosságban például sokszor feltesszük azt a kérdést, hogy ismert, nagyszerű kutatók hogyan tudtak szerepet vállalni a diktatúra működtetésében. Erre például kifejezetten nehéz általános érvényű választ adni, hiszen minden ilyen következtetés magán viseli majd az esszencializmus ódiumát. Ám éppen ezért tűnhet vonzónak a társadalmi jelzővel ellátott életrajz, mert a társadalom mint totalitás olykor elrejt, elfedi vagy egyenesen elnyeli az egyént. Adott esetben nem tudjuk, hol van, mit tesz éppen, hogy egy-egy döntése valóban az övé volt-e, netán a körülmények kényszerítették ki belőle – még ha a felelősség nyilvánvalóan az övé is. Az én-központú életrajzi megközelítésekhez képest ez a biográfia szándékosan felfüggeszti a szelf és a környezet stabil határait, eljárását tekintve pedig a Mérei által is nagy tisztelettel övezett Kurt Lewin mezőelméletéhez és dinamikus személyiségelméletéhez közelít. A gyakorlatban ezt az jelenti, hogy az egyes fejezetekben Mérei Ferenc nem teljesen azonos módon válaszol a kihívásokra, merthogy a kontextussal együtt ő maga is változik. Írásaiban mondjuk a mellérendelő viszonyok demokratizmusát vagy a gyermeki világ emancipálását hirdeti, míg a gyakorlatban nemegyszer az autoriter megoldásokat részesíti előnyben (ezt egyébként nemcsak tudta magáról, de rendszerint explicitte is tette). Ezt azért tartom fontosnak hangsúlyozni, mert *maguk az ellentmondások* szinte minden ember életrajzában megtalálhatóak. Mivel Mérei Ferenc sem volt tökéletes ember, sőt erre a képmutató címre feltehetően nem is tartott volna igényt, ezért a könyvben található belső elvi, lelki, gyakorlati ellentmondások szándékosan képezik az életrajz részét.

Ezzel nem az erkölcsi relativizmus mellett szeretném letenni a voksomat, mindössze azt szeretném hangsúlyozni, hogy a történelmi szereplőknek, törekvéseknek, eseményeknek, elképzeléseknek a jelen exkluzív normáinak való kényszeres megfeleltetése ellentmond a társadalmi életrajz koncepciójának. Ugyanakkor az sem állja meg a helyét, hogy a múltbeli cselekedetek teljesen kivonhatóak lennének a jelen erkölcsi konszenzusa alól. Kenneth Pike antropológus és nyelvész nyomán Carlo Ginzburg hangsúlyozza az émikus (*emic*) és az étikus (*etic*) közötti termékeny feszültség szerepét. Ez annyit tesz, hogy az adott történelmi kontextus formálói és a kutató jelenbeli világa között nyilvánvalóan jelentős politikai, gazdasági, társadalmi, intellektuális, esztétikai különbségek vannak, ám a kutató nem kötelezi el magát egyik mellett sem, hanem folyamatosan fenntartja a kettő közötti *dinamikus feszültséget*. Az erkölcsi nihilizmus és a mindent uralni vágyó prezentizmus között megítélésem szerint ebben a feszültségben bújkál meg a *történetiség esélye*. Az életrajzi gondolkodás léptéke, forrásközpontú megközelítés, módszertani kimunkáltsága úgy vélem eszközt adhat a kezünkbe ahhoz, hogy a fenti kérdésre adott válaszainkat tovább finomítsuk és pontosítsuk. Jelen értekezés fejezetei pontról pontra eme munkához kívánnak hozzájárulni.

Eme biográfia megírásának ötlete régre nyúlik vissza. Eredetileg Erős Ferenc (1946–2020) és Litván György (1929–2006) javaslata volt, a kezdeményezést pedig Mérei Vera (1916–2007) is lelkesen támogatta. A kutatás helyszíne az azóta sajnos megszüntetett 1956-os Intézet volt. Az akkori kollektív kutatásból készült az ebben a könyvben is sokat hivatkozott *Mérei élet-mű* című kötet, mely vegyítette a tanítványi, a baráti és a kutatói szempontokat.⁷ Ez volt az első megközelítés az oeuvre feltárására, ám a hazai és külföldi levéltárakban, kéziratárakban feltárt dokumentumok mennyisége és minősége, valamint a kihívás intellektuális

⁷ Borgos Anna – Erős Ferenc – Litván György (szerk.): *Mérei élet-mű. Tanulmányok*. Budapest, ÚMK, 2006.

izgalma arra ösztönzött, hogy kutatásaimat tovább folytassam. Így lett a Korall kiadó gondozásában megjelent életrajznak az első öt fejezetéből évekkel ezelőtti doktori értekezés (PhD), melynek elkészítésében elsősorban egykori témavezetőm, Kövér György, valamint opponenseim, Erős Ferenc és Granasztói György segítettek.

Mindemellett elmondhatatlanul sok segítséget kaptam a családtól: Mérei Esztertől, Mérei Annától és Mérei Zsuzsától, akik nemcsak elolvasták a kéziratot, de megjegyzéseikkel, korrekcióikkal segítettek annak végleges formába öntését. A kutatás során természetesen még nagyon sokan segítettek, személyes beszélgetésekkel, interjúkkal, tanácsokkal, ötletekkel, dokumentumokkal, valamint kéziratokkal. Mindannyiuk segítségéért nagyon hálás vagyok: Ablonczy Balázs, Agárdi Péter, B. Nagy Anikó, Bagdy Emőke, Baráth Magdolna, Beke László†, Biró Gáborné Horváth Klára†, Borgos Anna, Dobos Emőke, Erdély Dániel, Forgács Péter, Garai Dóra, Maurizio Gribaudi, György Péter, Halász Péter†, Havasréti József, Lucien Hervé† és Judith Hervé, Keller Márkus, Kerekes Amália, Kiss Nóra, Kiss Tihamér†, Klaniczay Gábor, Kollár Marianne, Sandrine Kott, Kovai Melinda, Kovács Éva, Kovács Tamásné Szirtes Klára, Lengvári István, Lénárt András, Litván Györgyné Gál Éva, Sabina Loriga, Lugosi András, Anna Mark, Máriási Dóra, Mohás Lívia, Nagy Ágnes, Nagy Kristóf, Neményi Mária, Palotai Klára, Pléh Csaba, Rádai Eszter, Ravasz János†, Román József†, Sasvári Edit, Somlai Péter, Ständeisky Éva, Szilágyi János György†, Szolláth Dávid, Tábor Ádám, Takács Ádám, Torda Ágnes, Vári Sándor és Vörös Boldizsár.

A kézirat befejezéséhez 2019-ben Bolyai János Kutatási Ösztöndíjban részesültem. A 2021-ben megjelent könyv kiadásához nyújtott anyagi támogatásért pedig az NKA-nak, az MTA Egyéni Könyvpályázatának, a Summa Artiumnak, a II. Kerületi Önkormányzatnak, továbbá Harmati Lászlónak, Karvalits Ferencnek, Király Júliának és Polgár Andrásnak tartozom köszönettel, akik magánszemélyként támogatták a kötet megjelenését. Köszönöm továbbá a Korall Kiadó, Czoch Gábor és Sasfi Csaba segítségét, valamint Hadi Barbara odaadó támogatását.

Budapest, 2024. december 8.

1. FEJEZET

AZ EMBER ÉLETE ÉS AZ ÉLETRAJZ TERE

„Életünk térképe úgy van összehajtván, hogy nem egy nagy főutat látunk rajta, hanem ahogy fokozatosan kinyílik, mindig egy új kicsi utat.”

Jean Cocteau: *A nagy mutatvány* (Pór Judit fordítása)

Az életrajzírás dilemmái

Az életrajz: intézmény. Így fogalmaz elméleti-kritikai tanulmánya összefoglalásában Jean-Claude Passeron, s e kijelentés súlyát sokszorosan érezhetik mindazok, akik a kortárs társadalomtudományok és az empirikus életrajz kihívásának kereszteződésében igyekeznek munkájukat létrehozni.¹ Intézmény, mert nemcsak az egyik legősibb, jóllehet korszakonként változó történeti-irodalmi műfaj,² melynek nincs születési időpontja, de az életrajzi gondolkodás – a második világháború utáni Európában az igazolási eljárások nyomán vagy a kortárs társadalmakban a munkahelyi CV-k révén – politikai tétellel bíró *társadalmi gyakorlattá* vált.

E praxis, mint ahogyan 1946-ban Lukács György rámutatott, egyre inkább átítatja a mindennapi élet döntéseit, így könnyűszerrel előfordulhat, hogy valaki, akarva-akaratlanul is, a társadalmi kényszerek láthatatlan súlya alatt az önéletrajzát éli, „írja”, s nem a voltaképpeni életét éli.³ Nos, látszólag ennek az életrajzíráshoz mint tudományos vagy irodalmi tevékenységhez nincs túlzottan sok köze, hiszen az egyik egy tudományos vagy művészeti mezőben íródik, míg a másik egy reflektálatlan, társadalmi rutincselekvés, ám valójában – mint erre többek között Philippe Lejeune is rámutatott – az életrajzírás és az önéletrajzírás *intézményesedése* visszahat gondolkodási folyamatainkra. Így önkéntelenül is, talán mindahányan valamennyire „írjuk” az életrajzunkat, vagyis számolunk cselekedeteink, hiteink, ambícióink utóidejűségével, még akkor is, ha ezt gyakran nem tudatosan tesszük. (E kitétel, mint látni fogjuk, többszörösen be fog igazolódni a biográfia regisztereinek szétválasztásakor.)

François Dosse írja, az életrajzírás szerte a világon könyvesboltok polcait megtöltő sikerműfaj, melynek túlnyomó többségét nem professzionális történészek, egyetemi kutatók, hanem műkedvelők, újságírók, politikusok írják, s melynek célja éppen a régi, bevett műfajból adódó lukratív előnyök kiaknázása.⁴ Jóllehet nem feladatunk az életrajzírás társadalmi gyakorlatával, szociológiájával foglalkozni, annyiban mégis számottevő a jelenség, amennyi-

¹ Jean-Claude PASSERON, Le scénario et le corpus : biographies, flux, itinéraires, trajectoires, in *Le Raisonnement sociologique. L'espace non-poppérien du raisonnement naturel*, Paris, Nathan, 1991, 185-206.

² Lásd Sabina LORIGA, Történet- és életrajzírás a 19–20. században, *Korall*, 44. sz. (2011), 5-29.

³ LUKÁCS György, Leszámolás a múlttal (1946), in *Curriculum vitae*, Ambrus János (szerk.), Budapest, Magvető, 1982, 136-141. Lásd még LUKÁCS György, Így kezdődött, *Új Szó*, 1945. november 16., 4. A kontextus megértéséhez roppant fontos: STANDEISKY Éva, Erkölcsök 1945-ben, *Mozgó Világ*, 32. évf. (2006) 2. szám, 15-31.

⁴ François DOSSE, *Le pari biographique. Écrire une vie*, Paris, La Découverte, 2005, különösen 17-43.

ben visszahat a társadalmi világ életrajzi felfogására; e szegmenst, különösen értelmiségiek esetében, érdemes lesz szem előtt tartanunk.

A biográfia tehát rendkívül változékony, nehezen definiálható műfaj, hiszen a naiv életrajztól a bonyolult narratív stratégiákkal átszőtt posztmodern regényen át egészen a társadalomtudományos gondolkodásig (szociológia, pszichológia, történelemtudomány, irodalomtudomány, művészettörténet) valamilyen formában mindenképpen érintkezünk életünk során e problematikával. Amennyiben ismert, írásos hagyatékkal bíró személyről, értelmiségiről, művészeiről, íróiról van szó, úgy tovább bonyolítja a helyzetet az élettörténet és az életmű hatás-történetének összefüggése. És jóllehet a strukturalizmus, illetve az azt követő irodalomtudományos irányzatok mindinkább *eloldani* szándékozták az író életét műveinek szövegvilágától, mégis mind a recepcióesztétika, mind a dekonstruktivista irodalomtudomány követőinek írásaiban is találhatunk a szerzőhöz mint életrajzi, fizikai személyhez kapcsolódó naiv elképzeléseket, melyek sejteni engedik: ők maguk sem hiszik, hogy minden, a szöveg világán kívül lévő elem – ahogyan Paul de Man mondaná – az „irodalom külpolitikájához” tartozna.⁵

A „szerző halála” utáni időszak tehát gondolkodástörténetileg korántsem egységes. A probléma nem elsősorban az, hogy azok az irányzatok, amelyek az élettörténet kutatásában érdekeltek – vagyis posztulálniuk kell az életrajz szubjektumának *realitását* –, nem tudnak elszakadni attól az avított képzettől, hogy a szerző és műve között összefüggés van (lehet), hanem inkább az, hogy e viszonyt *eleve adottnak* tételezik fel. Jól jellemzi e zavarodott helyzetet Didier Eribon Foucault-életrajzának bevezetője, melyben a szerző kifejezetten paradoxnak nevezi azt a helyzetet, hogy egy olyan emberről (és annak életművéről) készül életrajzot írni, aki saját korában a legtöbbet tette a szerző fogalmának lebontásáért. Eribon felismeri: szerző és életműve közötti viszony ebben a helyzetben *már* nem feleltethető meg a korábban bevett, hallgatólagos evidenciának.⁶ Egyfelől tehát azt a beállítódást találjuk, hogy a szerző élettörténeti diszpozíciói és a szövegek keletkezése között nincs érdemleges összefüggés, másfelől pedig azt a suta alaptételt, hogy e viszony nagyon is magától értetődő. Hogyan tudnánk mármost kitörni ebből az ördögi körből?

Bárhogyan is van, a történelemtudomány nem tud túllépni azon a kezdetben realistának tűnő elképzelésen, hogy az életrajz esetében a mögötte álló személy a szó egzisztenciális értelmében *valóban* élt, létezett. Ez nem egyszerűen episztemológiai kérdés, de *etikai* mozzanat; ami nem történt meg, nem valósult meg, az csak az elképzelt, a terv, a hipotézis szintjén lehet tárgya a történelemnek.⁷ Innen nézve különösen fontos, hogy még a történelemben – egy ismeretlen, írástudatlan és nem különösebben jelentős személy apropóján – a „lehetséges” és a „valószínű” nyomait kutató Alain Corbin is deontológiai, vagyis szakmai-erkölcsi szükségét érzi annak, hogy biográfiája bevezetőjében leszögezze: kutatásának tárgya, Jean-François Pinagot valóban *létező* személy volt, anyakönyvek tanúskodnak megszületéséről és haláláról.⁸ Ha egy ismeretlen 19. századi személy esetén kardinális kérdés annak demonstrálása, hogy egy valaha ténylegesen élt személyről szól az életrajz, akkor mit mondhatnánk egy ennél kevésbé periferikus szubjektum esetén?

Látható tehát, hogy nemcsak az életrajz, de minden történeti diskurzus esetében fontos, sőt megkerülhetetlen a megtörténtség egzisztenciális mozzanata. Ezzel párhuzamosan, a

⁵ Lásd Paul de MAN, Szemilológia és retorika, in *Az olvasás allegóriái*, Szeged, Ictus – JATE Irodalomelméleti Csoport, 1999, 13.

⁶ Didier ERIBON, *Michel Foucault (1926–1984)*, Paris, Flammarion, 1991, 7-8.

⁷ Ez persze a történetész nagyon is fontos és érdekes térréuma, mert ahogyan Patlagean vagy Ricœur aláhúzza: a társadalmi képzelet éppúgy elgondolható társadalmi tényként, mint egy valóban bekövetkezett dolog. Lásd Evelyne PATLAGEAN, *L’histoire de l’imaginaire*, in *La nouvelle histoire*, Jacques Le Goff (szerk.), Paris, Complexe, 1988, 307-327. és Paul RICŒUR, Bevezető előadás. Tanulmányok az ideológiáról és az utópiáról, in *Politikai antropológia*, Zentai Viola (szerk.), Budapest, Osiris – Láthatatlan Kollégium, 1997, 116-126.

⁸ Alain CORBIN, *Le monde retrouvé de Jean-François Pinagot. Sur les traces d’un inconnu, 1798-1876*, Paris, Flammarion, coll. Champs, 2002.

strukturálta és posztstrukturálta gondolkodás történelemellenessége után/mellett arra lehetünk figyelmesek, hogy a történelemtudományon belül és kívül bizonyos társtudományok is vissza-visszatérnek a „szerző” fogalmához, s analitikus figyelmüket egyre inkább az életrajzi személy és az életmű *dinamikus viszonyára* összpontosítják. A fiatal és az érett Halász Gábor (1901–1945) kritikai életművének két pontját összevető Kövér György a magyar társadalomtörténetben először adott hangot ennek a régi-új visszatérésnek. Olyképpen fogalmaz, hogy míg a fiatal Halász egészen közletről óhajtotta nézni tárgyát, s így a portré mellett tette le voksát, addig az érett fejjel, a *Nyugat*, majd a *Magyar Csillag* vezető kritikusaként nyilatkozó Halász Gábor inkább a háttér és az apró jellegzetes tények (*petits faits significatifs*) primátusa mellett érvel. Már kevésbé érdekli „az egyén önmagában, mint viszonyában azzal a bonyolult szövevénnnyel, aminek a neve: társadalom”.⁹

Persze elsiennénk az ítéletet, ha egyszersmind azt is kijelentenénk: a társadalomtudomány voltaképpen visszacsempészte a strukturálizmus előtti naiv felfogást az elemzés mezejére. Ha kicsit alaposabban körülnéznünk, éppen azt fogjuk tapasztalni, s innen lesz számunkra jelentőségteljes e fordulat, hogy a korábban evidenciának feltételezett viszony, vagyis hogy az élettörténet és az életmű keletkezése magától értetődően összefügg, nem jut újfent érvényre, az viszont nagyon is, hogy az életrajzi tér tapasztalatai és tervei *mintázzák* az életmű szándékait, irányait, tematikáit. Nem állítható, hogy e belátás minden egyes esetben kizárólagos érvénnyel bír, az azonban igen, hogy a kutatók figyelme nemegyszer olyan szubjektumokra, teljesítményekre irányul, amelyek esetében *az élet és az alkotás* viszonya, kölcsönös egymásra hatása különös jelentőséggel merült fel.

A nemzetközileg is jól ismert avantgárd képzőművész, a magyar származású Moholy-Nagy László két monográfiájának érintőleges szerkezeti összevetése jó alkalmat kínál erre. A Passuth Krisztina által 1982-ben kiadott monográfia a diszciplína logikájából fakadóan elsősorban stílustörténetileg helyezi el, szakaszolja a művészi *œuvre*-t, s jóllehet nem zárja el hermetikusan a kortól (rámutat azokra az esztétikai, artisztikus hatásokra, melyek Moholy-Nagyot érték), ugyanakkor az élettörténet perspektívájának – annak megannyi politikai, társadalmi, emocionális vonzatával – nem hagy helyet.¹⁰ A magyar származású kanadai művészettörténész, Botár Olivér monográfiája ugyanakkor gyökeresen más elveket követ. A Moholy-Nagy korai korszakát feldolgozó könyv mind felépítésében, mind módszertanában eltávolodik a klasszikus művészettörténeti monográfia kötelmeitől, s kifejezetten a szocio-kulturális kontextualizmus metodikája mellett tör lándzsát. Vizsgálja a gyermekkori hatásokat, a vidékiséget, a szegedi gimnáziumi, majd a pesti egyetemi éveket, a baloldali, sőt kommunista eszme élményét, a Nagy Háború egzisztenciális hatását, vagy éppen a Tanácsköztársaság befolyását, stb. Ezek nem adalékokként, „érdekességekként” épülnek be a mű szövegvilágába, hanem a kontextualizálás eszköze révén a szerző megpróbálja *körülírni* azt a tapasztalati mezőt, melynek elemei befolyásolhatták az ifjú Moholy-Nagy gondolkodását.¹¹

Itt érhetjük tetten azt a módszertani váltást, melyre fentebb utaltunk: az élettörténet tényei nem determinálják a későbbi szerzőt, „nem vezetik a kezét” egy kép festésekor, egy vers megalkotásakor vagy éppen egy tanulmány megfogalmazásakor, „mindössze” az élmény performatív erejével mintázzák a szubjektum kreatív képzeletét, egyszersmind lehatárolva a valóság társadalmi felépítésének lehetőségterét. Egy ilyen beállítódás abból indul ki, hogy az

⁹ HALÁSZ Gábor, Portré és tabló (1942), in *Tiltakozó nemzedék*, Véber Károly (s. a. r.), Budapest, 1981, 1044–1048. , itt 1045. A kritikus fontos írására Kövér György tanulmánya hívta fel figyelmünket. KÖVÉR György, Biográfia és történetírás, *Aetas*, 3. sz. (2000), 150–156. Itt lehet megemlíteni Szerb Antal kritikáját is, mely a szerző és a mű között egyensúlyozó különböző irányzatok nézőpontjait ragadja meg. SZERB Antal, Az író és életrajza, in *A kétarcú hallgatás. Összegyűjtött esszék, tanulmányok, kritikák III. köt.*, Papp Csaba (szerk.) Budapest, Magvető, 2002, 131–135.

¹⁰ Krisztina PASSUTH, *Moholy-Nagy*, Paris, Flammarion, 1984.

¹¹ BOTÁR Olivér, *Természet és technika: az újraértelmezett Moholy-Nagy, 1916–1923*, Budapest – Pécs, Vince – JPM, 2007.

emberi egzisztencia sohasem pusztán adottság, hanem a külvilág komplex hatásainak alkotó beavatkozása, illetve erre adott reakció. Másképpen fogalmazva, folytonos reaktív létesítés, konstruálás. Egymással fenntartott viszonyukat legáltalában az emergens fogalma jellemzőné, mivel az életrajzi konfiguráció mozgékonyasága, dinamikája miatt egyik elem sem vezethető vissza, redukálható a másikra, hanem egymásra gyakorolt hatásuk révén egy szüntelen változásban lévő, dinamikus szerkezetet alakítanak ki. Ebben az értelemben az ént övező politikai, kulturális, társadalmi, esztétikai világ egymást „átítató” kontextusainak feltérképezése, bemutatása az én formálásának, megmunkálásának megkerülhetetlen forrásává válik.

Ez a könyv nem elméleti jellegű. Feladatának Mérei Ferenc pszichológus, pedagógus-szakember biográfiájának megírását tekinti. Már e rövid leírásból is kitetszik: Mérei – róla szóló tudásunk alapján – nem egyszerű „átlagember” volt.¹² Ebből fakadóan kutatásunk különbözik az 1970-es években jelentkező új társadalomtörténeti törekvésektől (*histoire des mentalités*, *microstoria*), melyek – távolodva a kvantifikáció és az előre gyártott spekulatív kategóriák alkalmazásától – a társadalmi szövet (*le social*) elemzésének alapjául a mindennapokban ismétlődő társadalmi és kulturális praxisokat választották. Különbözőségük ellenére Alain Boureau mégis jogosnak érzi egymás mellé rendelésüket, mert mindkettő a társadalmi szövet viszonyokban kialakuló, dinamikus voltára helyezi a hangsúlyt. Szerinte a *microstoria* a radikálisabb, amennyiben a társadalom (Grendi, Levi) vagy a kultúra (Ginzburg) fogalma nem más, mint e viszonyok, érintkezések transzverzális, egymást átszelő kapcsolatrendszere, mely nem ismer el semmilyen a priori (politikai, gazdasági, etc.) szétválasztást.¹³ Ha mindehhez azt is hozzátesszük, hogy Mérei a két háború közötti időszakban aktív, radikális baloldali tevékenységet folytatott, majd 1947-től a Magyar Kommunista Párt, 1948-tól a Magyar Dolgozók Pártja égisze alatt a magyar neveléstudomány egyik vezetője lett, majd az 1956-os forradalom intellektuális utóvédharcaiban is részt vett, s ezért utóbb börtönbe került, akkor végképp illegitimé válhat egy alapvetően társadalomtörténeti életrajz, s helyette politikai életrajz műfaját kellene választanunk.¹⁴ Ám ez sem megfelelő, mert Mérei mindemellett egy Törzs nevű társaságban mintegy harminc évig amolyan „láthatatlan” életet folytatott, mivel csak a legközelebbi barátai tudhatták, voltaképpen mi is zajlik e titkos társaságban. Az 1970-es évek elejétől viszont amolyan guru lett, az akkori fiatal pszichológusok, társadalomkutatók mesterként tekintettek rá, ő pedig ezt az adorációt elfogadta, sőt táplálta, kialakítva ezzel egy sajátos kultikus szerepet a korabeli Budapesten. Ez utóbbi jelenség vizsgálatakor a kultuszku-tatás látószöge válhatna legitimé.

Írásos életműve alapján ún. intellektuális életrajzot is írhatnánk, mely a kezdeti publikációktól próbálná értelmezni azt a gondolati ívet, melyet Mérei gondolkodása a *Gombozó gyermek* (1938) című tanulmánytól *Az együttes élmény* címet viselő társadalomlélektani elemzésen át (1947) a *Lélektani naplóig* (1985–1986) bejárt. Ha felütjük példának okáért E. H. Gombrich Aby Warburgról szóló nevezetes életrajzát, úgy tapasztalhatjuk, hogy a fejezetek a szellemi fejlődés útját rajzolják meg, a kezdeti stúdiumoktól egészen a befejezetlen

¹² Persze születése pillanatában vagy iskolás éveiben, de még emigrációja alatt sem volt evidens e minősítés. A „nagy emberek” is átlagemberként indulnak, teljesítményük és az utókor kanonikus tekintete avatja őket kivételes emberekké.

¹³ Alain BOUREAU, Propositions pour une histoire restreinte des mentalités, *Annales E.S.C.*, 44. évf. (1989) 6. sz., 1491-1504.

¹⁴ Nem véletlen, hogy az új társadalomtörténetet többen a politikum hiánya miatt bírálták. Lásd Geoff ELEY – Keith NIELD, Why does social history ignore politics?, *Social History*, 5. évf. (1980) 2. sz., 249-271. Illetve William H. SEWELL, *Logics of History: Social Theory and Social Transformation*, Chicago, University of Chicago Press, II., „The Political Unconscious of Social and Cultural History” című fejezet. A magyar társadalomtörténet részéről Kövér György tette szóvá leginkább azt a kérdést, hogy miért csak *politikai* életrajzok születnek egy emberi élet leírására. KÖVÉR György, A biográfia nehézségei, *Aetas*, 2–3. sz. (2002), 245-262.

MNHMOΣYNE-projektig, s csak bevezetésként térnek ki az életrajz történeti elemeire.¹⁵ Ám ha csak egy pillantást vetünk a Mérei Ferenc műveit összegyűjtő bibliográfiára, rögtön szembeötlik, hogy 1950 és 1964 között gyakorlatilag semmi sem jelent meg tőle, mivel politikai okokból nem publikálhatott.¹⁶

Ez persze korántsem jelenti azt, hogy nem írt. Rengeteget írt, és az ebből az időszakból született a *Lélektani naplót*, saját mércéje szerint, később főművének tekintette. A külső, politikai világ kontextusának ignorálása nélkül hogyan tudnánk legitim módon elszámolni ezzel a – kutatói életpályán különösen – hosszú és kegyetlen hiátussal? Ráadásul Mérei, mint a következő fejezetekben rámutatunk, nem az elefántcsonttoronyban ülő szobatudós volt, róla – Füst Milánnal szólva – aligha mondható el, hogy nem volt életrajza, csak munkarajza.¹⁷ Sőt, épp az ellenkezője igaz rá. Füst egy rádióbeszélgetésben úgy fogalmaz: „írói életem absorbeálta egész életemet, életem nem is volt, csakis írói életem, s ezért nincs is életrajzom”, ám Mérei esetében azt találjuk, hogy az életrajz sok tekintetben az életmű integráns része.¹⁸ E futó megjegyzéssel még nem is vetettünk igazán számot azzal a kérdéssel, hogy mit jelent az életmű fogalma. Mi tartozik bele?

Mert „mi van akkor – ahogyan Michel Foucault veti fel a mű (*œuvre*) elméletének hiányáról értekezve –, ha egy aforizmákat tartalmazó füzetben egy ajánlólevélre, egy megbeszélte találkozóra emlékeztető cédulára, egy mosodai számlára bukkanunk? Ezek is hozzátartoznak a műhöz? [...] Hogyan is lehetne ama milliónyi nyom közül, amely valakinek a halála után fennmaradt, a művet kivonni?”¹⁹

Mérei sok szálon futó, nemegyszer párhuzamos élettörténetét úgy vélem, épp ez, vagyis a források *a priori* izolálatlansága mellett érvelő kutatói attitűd tudja biztosítani. Abból fogunk kiindulni, hogy egy hivatalos levél vagy kérelem, egy kézzel írt, pár soros levél, egy fotográfia, egy kiadatlan, irodalmi igényű novella, esszé, egy interjúszöveg, egy memoár épp azon a jogon forrása, pontosabban fogalmazva *nyoma* az élettörténeti rekonstrukció sokszínű fogalmának, mint egy születési anyakönyv, egy cégbírósági irat, egy osztályértekezlet jegyzőkönyve, egy választási névjegyzék, egy perirat, egy megfigyelési dosszié vagy egy Mérei tudományos pályafutása során született dolgozat. Jean-Philippe Genet és Pierre Lafon fontos cikkükben arra hívják fel a történészek figyelmét, hogy a források *materiális* megjelenésére is ügyelniük kellene. Nem mindegy ugyanis, hogy az adott szöveg megsárgult sajtópapíron kézzel íródott vagy ún. átütő papíron géppel, kerek egész mondatokat találunk, vagy rontott, elírt, esetleg zavaros kézírással írt dokumentumokkal bánunk.²⁰ Fontosak, sőt adott esetben módfelelt informatívak lehetnek a dokumentum keletkezésének anyagi körülményei, melyek az adott textus forrásértékének *minőségéről* is vallhatnak.

Ebből a néhány problémából is látható, hogy Mérei Ferenc sokszínű érdeklődése és aktivitása számtalan olyan regisztert (politikai, akadémiai, szubkulturális, stb.) érint, melyeket

¹⁵ E. H. GOMBRICH, *Aby Warburg. An Intellectual Biography*, London, The Warburg Institute – University Of London, 1970.

¹⁶ Lásd BORGOS Anna (összeáll.), Mérei Ferenc írásai és a róla szóló irodalom, in *Mérei élet-mű: tanulmányok*, Borgos A., Erős F. és Litván Gy. (szerk.), Budapest, Új Mandátum, 2005, 293-307.

¹⁷ Ez persze nemcsak *A feleségem története* híres felütésében érhető tetten, de Somlyó György szerint Füst Milán egész írói munkásságának jellegzetessége, hogy élmény és mű nem fedi egymást, vagyis az életrajz és a szerzői életmű között nem igazán mutatható ki párhuzam. Persze ez sem véletlen, így Somlyó, mert „Füst Milán olyan műgonddal és tapasztalattal tünteti el műve keletkezésének nyomait, mint egy Csingacsuk a maga és társai lábnymát a prérin”. SOMLYÓ György, *A megtagadott életrajz*, in *Füst Milán: emlékezés és tanulmány*, Budapest, Szépirodalmi, 1969, 11-65., itt: 18.

¹⁸ SOMLYÓ, *A megtagadott életrajz*, 11.

¹⁹ Michel FOUCAULT, *Mi a szerző?*, in *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*, Sutyák T. (szerk.), Debrecen, Latin Betűk, 1999, 124.

²⁰ Jean-Philippe GENET – Pierre LAFON, *Des chiffres et des lettres : quelques pistes pour l'historien*, *Histoire et mesure*, 18. évf. (2003) 3-4. sz., 215-223. Lásd még Florence WEBER, *La lettre et les lettres: codes graphiques, compétences sociales. Des outils pour l'analyse des écritures ordinaires*, *Genèses*, 18. évf. (1995) 1. sz., 152-165.

nehézkessé válik egyetlen műfaj szűkös kereteibe, hagyományaiba beleszorítani. Ráadásul ha faggatóra vesszük az élete és az életműve közötti összefüggést, mint ahogyan egy esszéjében Csepeli György tette, úgy láthatjuk: esetében e két minőség nemcsak *utólag* fonódik össze s válik elválaszthatatlanná, de ez az egymást feltételező viszony – Nietzsche, Szókratész, Freud és mások nyomán – kifejezetten hozzátartozott Mérei Ferenc attitűdjéhez.²¹ Túl kényelmes, ugyanakkor módfelett veszélyes lenne, ha e sok szinten kommunikáló életművet és a sokszínű életet megpróbálnánk a gazdag biográfiai gondolkodás valamelyik *készen kapott* formájába beszorítani. Ahhoz, hogy megragadhassuk ennek az életnek a kontextusok függvényében mozgó dinamikáját, el kell hagynunk e túlon túl jól ismert műfajokat, hogy a megismerés irányát egy nehezebb, de izgalmasabb irányba tereljük. Ez a könyv tehát – első látásra paradox módon – azt javasolja, hogy a biográfiai módszert ötvözzük a társadalomtörténeti gondolkodással. Így az életrajz voltaképpen a vizsgálat origója lesz, ám tágabban nemcsak egy személy (az „én”) történetét szeretnénk megragadni, de a kulturális formák és politikai praxisok társadalomtörténete révén azokat a kontextusokat is, melyek szüntelenül befolyásolták, döntésre, választásra kényszerítették a biográfia fókuszában álló személyt, Mérei Ferencet.

Biográfiai gondolkodás és társadalomtörténeti praxis viszonya

Azért állítottuk fentebb, hogy a biográfia és a társadalomtörténet „összeházasítása” paradoxon, mert François Simiand nevezetes, 1903-ban keletkezett tanulmánya óta gyakorlatilag a legutóbbi időkig az életrajz nem volt legitim műfaj a társadalomtörténet művelői számára.²² Az „egyen” bálványától való szabadulás és ezzel a társadalomtudományok felé fordulás igénye oly mértékben hatotta át az *Annales* első nemzedékétől a társadalomtörténeti gondolkodást, hogy az abban rejlő lehetőségeket sokáig tabuként kezelték, mígnem Jacques Le Goff 1996-ban megjelenő Szent Lajos-biográfiája áttörte ezeket a korlátokat, s utóbb elkezdtek az egykor margóra szorított műfajok, köztük az életrajz, visszatérésről beszélni.²³ A korábban az *histoire historique* és az *histoire événementielle* rémképévé váló, majd „eltűnt biográfia” szövevényes rehabilitálása során a francia társadalomtörténet-írás egyrészt – jócskán megkésve – felülvizsgálta korábbi előfeltevéseit, másrészt az időközben a társtudományokban bekövetkezett változásokra óhajtott reagálni.²⁴ E változások abban álltak, hogy az 1970-es években a kvantitatív tudomány szemlélet modelljeinek elfáradásával, valamint az etnológia és a kulturális antropológia tényerésével a társadalomtudományok ismét elkezdtek a kvalitatív módszerek iránt érdeklődni.²⁵

²¹ Vö. CSEPELI György, Szabadság a börtönben, in MÉREI Ferenc, *Lélektani Napló*, Forgács P. (szerk.), Budapest, Osiris, 1998, 477-483.

²² François SIMIAND, Történeti módszer és társadalomtudomány, in *Az Annales: a gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*, Benda Gy. – Szekeres A. (szerk.), Budapest L'Harmattan–Atelier, 2007, különösen 70-73. A szakmán „kívül” pedig a biográfia és annak fellendülése – ahogyan Kracauer jellemezte – nem más, mint a múltba való menekülés és az individuum regnálásának jegye. Látható, hogy a biográfia konjunktúrája vagy dekonjunktúrája valahogyan mérőónja a történeti gondolkodás fordulatainak. Lásd Siegfried KRACAUER, *Biography as an Art Form of the New Bourgeoisie* (1930), in *The Mass Ornament: Weimar Essays*, Thomas Y. Levin (ed.), Cambridge, Harvard University Press, 1995, 102, illetve Detlev SCHÖTTKER, *Der Autor lebt. Zur Renaissance seiner Biographie*, *Merkur*, Nr. 708 (2008), 442-446.

²³ Jacques LE GOFF, *Saint Louis*, Paris, Gallimard, 1996 és Jacques LE GOFF, Visszatérések a mai francia történetírásban, *BUKSZ*, 2000. nyár, 192-197. Lásd még Jacques REVEL, La biographie comme problème historiographique, in *Biographie schreiben*, Hans Erich Bödeker (szerk.), Wallstein, Göttingen, 2003, 327-348.

²⁴ Joseph KONVITZ, *Biography: the Missing Form in French Historical Studies*, *European Studies Review*, 6. sz. (1976), 9-20. ; LORIGA, La biographie comme problème, in *Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience*, Jacques Revel (szerk.), Paris, Gallimard – Seuil, 1996, 209-231., 217.

²⁵ Lásd Hans Erich BÖDEKER, *Biographie. Annäherungen an den gegenwärtigen Forschungs- und Diskussionsstand*, in *Biographie schreiben*, 9-64.

Manapság, amikor az életrajzi módszer szinte minden társadalomtudomány eszköztárának része, amikor maga az élettörténet fogalma és egysége önmagában is filozófiai, közelebbről fenomenológiai vizsgálódások tárgya, különösen összetett feladatnak tűnik számot adni a történetírói gyakorlat biográfia-felfogásáról. Ez a könyv ezt nem tekinti feladatának, már csak azért sem, mert e kérdéskör már terjedelmes irodalommal bír. A társadalomtörténet reakciói közül itt voltaképpen egy speciális beállítódásra, az olasz microstoriára szorítkozunk, melynek megjelenését nem véletlenül nevezte Jacques Revel „tünetnek”.²⁶ Véleménye szerint a microstoria: szimptóma; nem más, mint a társadalomtörténeti gyakorlat megcsontosodott formáival szemben megjelenő „kórokozó”. E kísértés történelemszemlélete – egyebek mellett – éppúgy kiterjed a korai *Annales* történetírásának az „egyszeritől”, a „partikuláristól” elforduló beállítódására, mint a klasszikus *Annales* „hosszú időtartamára” (F. Braudel) vagy „mozdulatlan történelmére” (E. Le Roy Ladurie); felül kívánja írni a hagyományos társadalomtörténet előbb osztályokban, majd kategóriákban gondolkodó gyakorlatát, s a „társadalmiságot”, a „társasságot” (*le social*) nem eleve tulajdonságokkal, sajátságokkal rendelkező tárgyként, hanem állandóan mozgásban lévő konfigurációkon belül megvalósuló kölcsönös viszonyok összességeként szemléli. Ez utóbbi, azaz a személyközi viszonyokban létrejövő, folyton újraformálódó társadalmi világ képe azonban – előbb Edoardo Grendi, majd Carlo Poni és Carlo Ginzburg nyomán – magával hozta azt, ami a „mozgalom” ismertségének talán a legfőbb oka: a vizsgálati lépték lecsökkentését.

Braudel „hosszú ideje”, melyben nem jut jelentős hely az individuumnak, és a nagy, névtelen társadalmi aggregátumok helyett, a sztochasztikus társadalmi kategóriák után a társadalomtörténet-írás visszanyúlt ahhoz a ponthoz, ahhoz a problémához, ahonnan Marc Bloch társadalomtörténete elrugaszkodott: az egyedihez, az egyszerihez, az individuumhoz. Ennek jegyében írja Maurizio Gribaudi, hogy

„a társadalmi valóság minden egyén szemében olyan viszonyok révén konkretizálódik, amelyek őt a környezethez kapcsolják. Ám e formák nem állandóak vagy immanensek, hanem nap-nap után tranzakciókban, az egyes viszonyok kontextusában, az egyének közötti cserékben az érzelmi, gazdasági, kapcsolati forrásokért történő versengésben kapnak jelentést”.²⁷

Ez az „egyének társadalmáig” visszanyúló, Norbert Elias-i ihletésű gondolat azonban egy jelentős változást vezet be a microstoria gyakorlatába.²⁸ Igaz ugyan, hogy a léptékek csökkentése, a személyközi kapcsolatok vizsgálata magával hozta az életrajzi módszert, ám azzal is szembe kell néznünk, hogy az élettörténeti feldolgozás hosszú időn keresztül szinte kizárólag a „nagy emberek” életútjának többé-kevésbé naiv rekonstrukciójára szorítkozott. Jacob Burckhardt spekulációiban a nagy ember a valódi nagyság leképezése, s mint ilyen: misztérium. Így az ilyen ember pótolhatatlan:

„Egyszerinek és pótolhatatlannak csak a rendkívüli intellektuális vagy erkölcsi *erővel* megáldott embereket tekintjük, akiknek tettei valami *általánosra*, tehát egész népekre vagy egész kultúrákra, sőt az egész emberiségre irányulnak”.²⁹

²⁶ Jacques REVEL, Történelem földközlelől, in Giovanni LEVI, *Egy falusi ördögűző és a hatalom*, Budapest, Osiris, 2001.

²⁷ Maurizio GRIBAUDI, *Itinéraires ouvriers. Espaces et groupes sociaux à Turin au début du XX^e siècle*, Paris, EHESS, 1987, 24.

²⁸ Norbert ELIAS, *Die Gesellschaft der Individuen*, Frankfurt/M., Suhrkamp, 1987. A microstoria Elias-recepciójára pedig Edoardo GRENDI, Norbert Elias: storiografia e teoria sociale, *Quaderni Storici*, 50. sz. (1982), 728-739.

²⁹ Jacob BURCKHARDT, Az egyén és az általános: a történelmi nagyság, in *Világtörténelmi elmélkedések. Bevezetés a történelem tanulmányozásába*, [1905], Budapest, Atlantisz, 2001, 209-244., itt 211. (Kiemelés az eredetiben.)

Amikor a *microstoria*, ezen belül az életrajzírás problematikájában leginkább elmélyülő Sabina Loriga kutatásai az egyén szerepét vizsgálják a történeti folyamatban, akkor – noha vélekedése számos ponton támaszkodik Burckhardtéra – radikálisan másként közelít tárgyhoz, az egyénhez.

Az 1960–1970-es évekig a társadalomtudományokban bevett volt az a gondolat, hogy az alsóbb néprétegek társadalomtörténete, szociológiája csak kvantitatív, tehát anonim mód-szerekkel írható meg.³⁰ Ma, amikor az életrajzi módszer visszatéréséről beszélünk a társada-lomtudományok terenumán belül is, nem mehetünk el szó nélkül amellett, hogy ezúttal első-sorban a hétköznapiak, az ismétlődő, mindennapi praktikák, a történelem megélt szférája iránt érzékeny társadalomtörténészek „fedezték fel” maguknak e módszert. Mindaz a tradicionális társadalomtörténettel szemben megfogalmazott kritika, melyet fentebb sommáson összefog-laltam, szinte már magával hozza a kérdést: vajon a régi, a bevett módszerek iránti sóvárgá-sunkban *ugyanahhoz* a biográfiához térünk-e vissza, mint amit az *Annales* előtti, illetve az azt követő időszakban készítettek?

Az olasz mikrotörténészek egyik vezető alakja, Giovanni Levi, az életrajz használati módjait tárgyaló tanulmányában meggyőzően érvel amellett, miért nem egyezhet meg biográ-fia-szemlélete a korábbival. Vélekedése szerint kettős hatásnak, illetve kihívásnak kell megfe-lelnie a ma életrajzi módszerrel dolgozó kutatonak: a szépirodalom eszköztárával oly szívesen operáló mikrotörténészekről talán nem is annyira meglepő, hogy argumentációjuk némi iroda-lomtörténeti erudíciót sem mellőz.³¹ A Sterne *Tristram Shandy*jének fragmentált elbeszélői stratégiájából kiinduló Levi az életrajz, a személyes élettörténet rendkívüli töredezettségét, egyetlen, lineáris narratívával átfoghatatlan sokrétűségét hangsúlyozza. A klasszikus társada-lomtörténet (a) prozopografikus és modális, (b) kontextuális, (c) határeseteket megjelenítő életrajzán, illetve a pszichoanalízis és a narratológia hatását mutató (d) hermeneutikai (alkal-masint: pszicho)biográfiájának³² értékelésén át jut el a történeti folyamatban résztvevő egyén dinamikus, a kontextusok függvényében változó, némi goffmani mellékízzel bíró felfogásáig. Szerinte ennek adekvát megjelenítése lehet az olyan életrajz, amely beépítve tehát az *élettör-ténet mint nem-lineáris folyamat* inkoherenciáját,

„ideális terepet kínál mind a cselekvők résnyi, ugyanakkor fontos szabadságának, mind az ellentmondásoktól sem mentes normarendszerek tényleges működése vizsgálatának. [...]Az életrajz és a kontextus között fo-lyamatos és kölcsönös viszony áll fenn”.³³

Ugyanezen problematikával kapcsolatban Jacques Revel úgy fogalmaz, hogy az életrajz bizo-nyos értelemben csak megtévesztési stratégia, *trompe l'œil*, mely nem is elsősorban az élettör-ténet aprólékos rekonstrukciójához, hanem a mikro-társadalmi konfiguráció finom elemzésé-hez járul hozzá.³⁴

³⁰ Vö. François FURET, Pour une définition des classes inférieures à l'époque moderne, *Annales ESC*, 18. évf. (1963) 3. sz., 459–474. Lásd még Lawrence STONE, Prosopography, *Daedalus*, 100. sz. (1971), 46–79. és Pierre BOURDIEU, La paysannerie, une classe objet, *Actes de la recherche en sciences sociales*, 17–18. sz. (1977), 4. skk.

³¹ Szépirodalmi, formai vonzódásukról lásd Jacques REVEL, Mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása, in *Társadalomtörténet másképp*, Czoch G. és Sonkoly G. (szerk.), Debrecen, Csokonai, 1999, 66–67.

³² Bár Levi nem tartja sokra a hermeneutikai, alkalmasint a pszichoanalízissel is kacérkodó irányzatot, hadd említsek meg ebben a kontextusban egy nem mikrotörténeti, mégis kiváló, alig méltatott magyar munkát: LACKÓ Mihály, *Halál Párizsban. Grünwald Béla történész művei és betegségei*, Budapest, Magvető, 1986.

³³ Giovanni LEVI, Az életrajz használatáról, *Korall*, 2. sz. (2000. tél), 81–92.

³⁴ Jacques REVEL, Történelem földközlelől, in Giovanni LEVI, *Egy falusi ördögűző és a hatalom*, Budapest, Osiris, 2001, 20–21.

Ha nem tévedek, nagyjából ezt az eljárást nevezte el Siegfried Kracauer „társadalmi életrajznak” (*Gesellschaftsbiographie*).³⁵ Ez a nem-professzionális történész ugyanis – aki Carlo Ginzburg szavajárásával az egyik legjobb bevezetést kínálja a microstoria tanulmányozásához – azzal az intellektuális élménnyel lepi meg Offenbachról szóló biográfiája olvasóit, hogy főhőse olykor fejezetekre eltűnik a könyv lapjairól.³⁶ Itt az élettörténet és a kontextus dinamikus viszonyáról tett korábbi megjegyzéseink érvénye visszamenőleg is igazolódni látszik: a kontextus *nem* háttér, *nem* díszlet, hanem az „én” felépítésében, formálásában hol explicit, hol implicit formában, de *konstitutív* szerepet játszik. Gilles Deleuze-zel szólva:

„nem az akció tette számát, [...] de még csak nem is a tett maga: hanem az egész viszonyrendszer, amely a tettet és a tettet körülveszi”.³⁷

Fentebbi következtetéseinkből természetesen az is következik, hogy a biografikus „én” nem konstans, nem állandó, hanem az azt ölelő körülmények hatására változó entitás. Az, hogy a változási folyamat miképpen játszódik le, különösen egy olyan személy esetében, aki éveken át részese volt a kommunista politikai hatalomnak, természetesen *etikai* szempontból nem mellékes, erre azonban csak később fogunk kitérni. Az élettörténet konstruálásánál tehát – a hosszabb időtartamban – a személyiség inkoherenciájával, egységének és orientációjának változékonyságával kell számolnunk, s ez az instabilitás, az egyén változó önazonosságának feltételezése épp a kontextusok szükségszerű változásából és az egyén ugyanilyen elkerülhetetlen módon adott reakcióiból ered.³⁸ Kérdés marad ugyanakkor: mi az az alapvető egység, ami a biográfia során mégis elemezhetővé, követhetővé teszi a heterogén, nem-lineáris önazonosságot a történelmi munka gyakorlatában, az empirikus kutatás során?

Ginzburg és Poni a microstoria több szempontból is programadó írásának szánt tanulmánya világosan a „nevet” tartja vezérfonalként.³⁹ Ám egy néhány évvel később megjelent írásában Pierre Bourdieu már a név mint azonosító instancia kritikátlan használatát is kétségbe vonta; jóllehet kétségtelen, hogy az identitás egyetlen látható jele a név, ám az – írja a jeles szociológus – „csak nagymértékű elvonatkoztatás révén képes igazolni a *személyiség* mint társadalmilag létrehozott individualitás identitását. Erre a tényre hívja fel a figyelmet Proustnak az a szokatlan eljárása, hogy határozott névelőt tesz a személynév elé („a Buckingham-palota Swannja”, „az akkori idők Albertine-ja”, „az esős napok gumiköpenybe burkolózó Albertine-ja”).”⁴⁰

A microstoria gyakorlatában azonban a név csak az empirikus szakaszban szolgálhat vezérfonalként, azaz a levéltári vagy egyéb dokumentumok feltárásakor, felkutatásakor ad segítséget, ám a munka értelmező fázisában az adott személyről szóló biográfia – paradox módon – nem feltétlenül kap központi helyet. E meglepő állítás támasztékra szorul. Giovanni

³⁵ Siegfried KRACAUER, *Jacques Offenbach und das Paris seiner Zeit* (1927), Frankfurt/M., Suhrkamp, 1976, 9.

³⁶ Vö. Carlo GINZBURG, Részletek, közelkép, mikroelemzés, in *Nyomok, bizonyítékok, mikrotörténelem*, K. Horváth Zsolt (szerk.), Budapest, Kijarat, 2010, 81-97. és Gianna POMATA, Telling the Truth about Micro-history: a Memoir (and a Few Reflections), *Netværk for historieteori & historiografi Arbejdspapirer*, 3. sz. (2000).

³⁷ Gilles DELEUZE, *A mozgás-kép: Film I*, Budapest: Osiris, 2001, 261. Jegyezzük azért meg: itt nem morális értelemben vett „tettesről” van szó, hanem a detektívtörténet mint kognitív modell tetteséről. Lásd Carlo GINZBURG, *Nyomok. A jel-paradigma gyökerei*, in *Nyomok, bizonyítékok, mikrotörténelem*, 13-53. A fenti értelemben tehát a megjelenítés *fókuszáról* szóló vita eloldódik a Halász apropóján érintett kettősségtől, mely a portré és a tabló dilemmájában ragadható meg. Vö. HALÁSZ Gábor, Irodalomtörténet és kritika (1933), in *Tiltakozó nemzedék*, 1018-1024.

³⁸ Lásd Pierre-André CHIAPPORI – Maurizio GRIBAUDI, La notion d'individu en microéconomie et en micro-histoire, in *Le modèle et le récit*, Jean-Yves Grenier et al. (szerk.), Paris, MSH, 2001, 287.

³⁹ Carlo GINZBURG – Carlo PONI, La micro-histoire, *Le Débat*, 17 (1981), 133-136.

⁴⁰ Pierre BOURDIEU, Az életrajzi illúzió, in *A gyakorlati észjárás*, Budapest, Napvilág, 2001, 72-73. (Kiemelés az eredetiben.) A név természetesen sok esetben valóban nem működik kizárólagos azonosító eszközként; ez – akár az egy közösségben feltűnő névazonosságok, akár az önkéntes vagy kényszerű névváltoztatás okán – számos hazai empirikus kutatásból is tudható.

Levi könyve nyomán könnyen bajban érezheti magát az olvasó, mivel a végére jutva nehéz arra a kérdésre válaszolni, voltaképpen miről is szól a könyv. Tárgyalja természetesen a beígért ördögűző pályafutását a 17. század végén, szól az egyéni és családi stratégiák működési mechanizmusairól, az ancien régime társadalmi struktúrájáról, különös tekintettel a hatalmi formák dinamikájára, szóba kerül a centrum-periféria problematikája a modern állam megszületésének egyik fontos pillanatában.⁴¹ Ám amint lehorgonyoznánk egy elfogadhatónak tűnő meghatározásnál, az elemzés gazdagsága révén rögtön kibújik e kísérlet alól; ezért nevezte Revel már idézett bevezető tanulmányában megtévesztési stratégiának Levi csalafinta eljárását.⁴²

Ugyanúgy, ahogyan Levinél az életrajz csak egy eljárás, egy megközelítési mód a vizsgált időszak és társadalom „földközlelől” való szemléléséhez,⁴³ úgy Sabina Loriga a 18. századi piemonti hadsereget tárgyaló munkájában is hasonlóan fontos, ám nem kizárólagos és a legkevésbé sem hagyományos szerepet kap a biográfia.⁴⁴ Amíg a szöveg első verziója – az 1990-ben megvédett doktori értekezés – még nyíltan a biografikus módszer, a katonai tapasztalat sokszínűségének, az élmény [*expérience vécue*] heterogenitásának elsődlegessége mellett tört lándzsát, addig a kiadásig eltelt időszak arra sarkallta a szerzőt, hogy áthelyezze vizsgálatának súlypontját.⁴⁵ Ez döntő lépés volt. Az első megközelítés még azzal kísérletezett, hogy a

„tiszték és közkatonák »meséljenek« katonai tapasztalataikról. Az elbeszélés mód a kutatás kiinduló gondolatát követte: az eltérő egyéni verziók nyomán rekonstruálni az intézményi valóságot. A cél egy Rasómon elkészítése volt, avagy – az irodalom területén maradván – a hadsereget a Raymond Queneau *Stílusgyakorlataiban* szereplő zsúfolt busz mintájára tárgyalni, ahol is a stilisztikai variációk az értelem jelenségei, melyek elvárásokat és jóslatokat, emlékeket és utalásokat hoznak létre.”⁴⁶

Ám a szerző – saját bevallása szerint – a további munka során kudarcot és disszonanciát érzett az eredeti vizsgálattal kapcsolatban. Az elmaradt siker egyik oka a Hadi Államtitkárság dokumentumaiban található számos hiátus volt: a legénység „hallgatott”, magyarul életrajzuk rekonstrukciójához túl kevés forrás állt a kutató rendelkezésére. Ezt az űrt természetesen igyekezett betölteni a szerző, mégpedig úgy, hogy további – más hadilevéltárakban található, illetve jogi, egyházi, orvosi archívumokban föllelt párhuzamos – dokumentumok segítségével megpróbálta kiegészíteni a primer forrásokból csak utalásszerűen megismert katonák életrajzát. Míg a tisztekről e módszer segítségével bőséges információk álltak rendelkezésére, a közkatonákról mint egyénekről alig valamivel többet lehetett így megtudni.

„Ők egész egyszerűen a század voltak – és maradtak is. Az ő verziójuk a hadseregről felületes, a »Rasómon« kiegyensúlyozatlan maradt.”⁴⁷

⁴¹ Edoardo Grendi és Osvaldo Raggio művei kapcsán e kérdéskörrel lásd még SZEKERES András, *Mikrotörténelem és általános történelmi tudás, Századvég*, 15 (1999 tél), 3-16.

⁴² REVEL, *Történelem földközlelől*, 21.

⁴³ Más véleményektől (vö. SZIJÁRTÓ M. István, *Történelmi antropológia és mikrotörténelem, BUKSZ*, 2000. nyár, 158.) eltérően szeretném hangsúlyozni, hogy a „földközlelől”, a „társadalmi valóság” és az ehhez hasonló metaforák a legkevésbé sem a *microstoria* „tudományos realizmusát” jelentik. Episztemológiai beállítódásukat ismerve, úgy vélem, maguk a szerzők ódzkodnának leginkább attól a kijelentéstől, hogy a mikroszint híveiben jeleníti meg a társadalmiságot, mint pl. egy makroelemzés. A mikrotörténelmi elemzés minden ízében tudományos konstrukció. Lásd Bernard LEPETIT, *Építész, földrajz, történelem. A lépték használatai*, in *Társadalomtörténelm másféleképp*, 33-50.

⁴⁴ Sabina LORIGA, *Soldats. Un laboratoire disciplinaire: l'armée piémontaise au XVIII^e siècle*, Paris, Menthac, 1991.

⁴⁵ Sabina LORIGA, *L'institution militaire: expérience biographique et identité sociale en Piémont au XVIII^e siècle* (Doktori értekezés. Témavezető: Jacques Revel, Párizs, École des hautes études en sciences sociales, 1990).

⁴⁶ LORIGA, *Soldats*, i.m., 225. A Rasómon természetesen Akutagava ismert elbeszélésére utal vissza, ahol ugyanazon büntényt mindenki a saját íze szerint, de másképpen mesél el, értelmez. Lásd AKUTAGAVA Rjúnoszuke, *A bozótmedyben*, in *A vihar kapujában. Novellák*, Budapest, Európa, 1992, 7-22.

⁴⁷ LORIGA, *Soldats*, 226.

A másik ok, mellyel Loriga a feldolgozás során találkozott, az a társadalomtörténet-írás, sőt tágabban szinte minden az egyénre (is) fókuszáló társadalomtudomány alapproblémája: mi az egyes (partikuláris) és az általános viszonya; hogyan hozható összefüggésbe az alulról építkező, az egyén egyszerűségére és helyettesíthetetlenségére is adó, ám egyszersmind az általános érvényre való törekvés?

A történelemtudományban a kauzalitás és a következtetés „hogyanja” – Franciaországban a szociológiával, jelesül a Durkheim-tanítvány François Simiand-nal folytatott „harc” eredményeképpen – már jó ideje kardinális probléma. E módfelett szerteágazó kérdéskörrel röviden csak annyit jegyeznek itt meg, hogy eltérően más diszciplínáktól (pszichiátria, pszichoanalízis, pszichológia) a történelemben nem elfogadott egy partikuláris jelenség önmagában vett elemzése, mert nem tekintik szociológiai értelemben reprezentatívnak, így az egyedi extrapolálása rendkívül problematikus. Míg egyes mikrotörténészek eltérő módon, de az általánosítás másfajta, a reprezentativitás alternatívájaként fölfogható eljárásának kidolgozásán fáradoztak (Grendi a „kivételes normális” fogalmával, Ginzburg a történetírás szemiotikai következtetési rendjére apellálva, Lepetit a „dinamikus kartográfia”, a léptékváltás, Revel pedig a szigorú értelemben vett „kontextualizálás” módszerével gondolta föloldani a problémát), addig a biográfia ígézetében dolgozó Sabina Loriga inkább az élmény *különössége* felől közelít tárgyhához.

Persze tudományos, illetve etikai értelemben nem tagadtatik meg Menocchiótól vagy Martin Guerre-től a „normál tudományos” megjelenítéshez szükséges „történeti méltóság”, ám az olasz történésznőt mégis inkább az izgatja, hogyan mutatható meg a fentebb citált burckhardti beállítódás szerint „pótolható kisemberek” méltósága: egyediségük, helyettesíthetetlenségük.⁴⁸ Ez a rendkívül mély humanizmusról tanúságot tévő eljárás, amely a „megérteni annyi, mint egyedül létező egyedihez viszonyulni” lévinasi beállítódásában ragadható meg, paradox módon megköveteli a távolságot.⁴⁹

„Kutatásom során arra ösztökéltem magam – írja Loriga –, hogy az életrajzi anyagot agresszívebb módon a történeti kontextus helyreállításához is hasznosítsam. Úgy vélem, a tét nem pusztán a történeti valóság különböző aspektusainak egymás mellé helyezése, hanem az intézmény fogalmának újragondolása lenne. Két okból is. Először is az egyéni hangok eltérően hangszerelik a hatalmi viszonyokat. Így azon néhány tiszt életútját követve, akik semmi nyomot sem hagytak saját magukról a katonai levéltárakban, arra figyeltem föl, hogy a fegyelmezés jelentősége állandó viták tárgya volt. Itt csak egy példáról van szó, mégpedig azt alátámasztandó, hogy a biografikus módszer áthelyezése konkrét módon ki tudja emelni a hatalom többirányú (*multidirectionnel*) jellegét: nem pusztán szakít a gyakran fiktív homogenitással (intézményi uniformitással), hanem meg is világítja azokat a konfliktusokat, amelyek által a fegyelmező diskurzus kialakult. A személyes tapasztalat lehetővé teszi az emlék és a terv bevezetését a történeti elemzésbe, két olyan dimenzióé, amelyek képesek megjeleníteni azt, ami a múltban *befejezetlen maradt*. Röviden: nemcsak a történeti értelemben vett sors *véghez vitt* részére engednek rákérdezni, de a képzetesre és a hipotetikusra is – arra, ami lehetséges volt, de legalábbis a rejtett és a képzelt közötti feszültségre. Ebben az értelemben a biográfia áthelyezése [...] visszaadja a történetírásnak [...] a komplex, nem lineáris időt.”⁵⁰

Tegyük hozzá, korántsem csak a microstoria feszegeti a lineáris történetpszövést adta kereteket, hiszen e kérdéskör a társadalomtudományokon túl a kortárs gondolkodás és művészi kifejezés szinte minden fórumán megjelenik. Érdekes, hogy a homogenizálni vágyó tekintet olyan jól ismert történetek esetében is egyszerűsíteni, szelektálni kíván, mint Krisztus szenvedéstörténete. Vermes Géza jegyzi meg, hogy az „egyház által létrehozott hagyományos történettel

⁴⁸ Carlo GINZBURG, *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világképe*, Budapest, Európa, 1991 és Natalie ZEMON DAVIS, *Martin Guerre visszatérése*, Budapest, Osiris, 1999.

⁴⁹ A szubjektum megkerülésével lehetséges a belső világ megértése. Lásd LACKÓ Mihály, *Individuális és kollektív biográfia, Századvég*, 12. sz. (1999. tavasz), 97-102.

⁵⁰ LORIGA, *Soldats*, i.m., 228-229. (Az első kiemelés tőlem, a második az eredetiben – K. H. Zs.)

szemben [...] e történetek sem nem egyszerűek, sem nem koherensek”,⁵¹ s írása az evangéliumi történet-rekonstrukció feszültségeinek kiaknázására helyezi a hangsúlyt.

Ebben az értelemben Loriga biografikus módszere nem az életút linearitásának függvényében rendezte el a vizsgált két család tagjairól föllelt adatokat, referenciákat, hanem olyan sokszínű, egyéni tapasztalatok rekonstrukciója nyomán (kulcsszavak: „a jellem fejlesztése”, a „tehetség” eltérő felfogásai, „a tekintélytisztelet mint jó tulajdonság”, „a nevelés” különböző értelmei, a katonaság mint „életforma”, „neveltetés” vagy „szakma”, az „alteritás” jelensége stb.), amelyek jellemezték és módosították a helyi hatalom működését. Az életrajzi eljárás tehát itt is, csakúgy, mint Levinél, megtevesztési stratégia: az „én”-t, az egyént a hadsereggel kialakuló mindennapos konfliktusokban, a kisebb-nagyobb csetepatékban megnyilvánuló tapasztalat fényében vizsgálta. Munkája során nem annyira a lineáris módon elmesélt tanúságtételekre koncentrált, melyek – alkalmasint retrospektív módon – az én kikerekített, elrendezett „arcélét” mutatják, hanem azokban az egyéni élményekben, a külső, társadalmi világgal való konfrontációkban kereste az egyén különösségét, amelyek az én egyediségének, helyettesíthetetlenségének forrásai.

Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy ezek a szituációk is csak szövegeken át vizsgálhatók, nyelvi közvetítettségük problémája tehát ugyanúgy fennáll, mint a koherens, retrospektív módon megírt életút esetében. Van azonban egy kardinális különbség. Nevezetesen az, hogy ez utóbbi példa esetében az írás helye és minősége nem dialogikus természetű: a rögzítésnek egyáltalán nem feltétele a másik, következésképpen a megjelenítendő én nem a „másikkal” kiépített viszony dinamikájában, hanem későbbi, statikus és retrospektív állapotában rögzül. Sabina Loriga biográfiája azonban az egykor élt embert (egyént), paradox módon, mint létezőt, mint viszonyokban élő tétellezi, s olyan szituációkban vizsgálja, amelyekben „beszélnek hozzá”. E „beszédhelyzetekből” kiindulva rekonstruálja a katonai tapasztalatok sokrétűségét, kiemelve s tiszteltetben tartva az egyén különösségét. Az olasz történész tehát nem oldja fel a társadalomtudományokban ma is aktuális egyes-általános összefüggésrendszert, hanem áthelyezi fókuszpontját, s az élmény különösségének fogalmára összpontosítva felülírja a fentebb vázolt és a microstoria szempontjából egyre inkább manicheusnak tűnő dilemmát.

Mégis, mintha történészi beidegződéseink agyonnyomnák az ismereteket. Vajon miért, milyen mélyebb okoknál fogva „rajzoljuk az életet”, amikor a biográfia során valójában cselekedete, gondolkodása alapján „szóvá tesszük” az egykor élt embert? Mi teszünk akkor, amikor a külső szemlélő, a kutató, az olvasó számára értelmes rendbe próbáljuk kényszeríteni azokat a sokszor kusza, összefüggéstelen történeteket, gondolatokat, megnyilvánulásokat, melyeket a visszatekintés homogenizáló szándéka ok-okozati viszonyba rendez? Eszerint tehát az esetlegességekhez, a szándékolatlansághoz is valamiféle koherens jelentést kellene kapcsolni, máskülönben az élettörténet tényei nem rendezhetőek el értelmesen, s ilyenképpen átfogó értelem híján maradhatnak? Vajon problematikus-e, ha az életrajz megjeleníti az élet esetlegességét, kiszámíthatatlanságát, szeszélyességét, irracionálisát még azon az áron is, hogy esetleg elveszik az élet egységét posztuláló „központi értelem”?

Életrajzi tér és szinoptikus szemlélet

Miután röviden áttekintettük azokat a biográfiai módszertani elveket, amelyeket a társadalomtörténet művelői újtásként vezettek be empirikus munkáikban, azt kell szemügyre vennünk, *hogyan* és milyen *mélységben* alkalmazható mindez Mérei Ferenc életrajza esetében. Túl azon a különbözőségeken, melyeket fentebb már érintettünk, ki kell emelnünk a történeti kontextus gyökeres eltérést. Az olasz mikrotörténészek újításai ugyanis döntően a kora újkori társadalom, illetve az ebben élő ember, kiscsoport vizsgálatára kidolgozott módszerek, s korántsem evidens, vajon egy 20. századi, komplex társadalom analízisére is alkalmasak-e. S

⁵¹ VERMES Géza, *A Passió*, Budapest, 2005, 10.

akkor még nem is beszéltünk arról a kérdéskörrel, mely a modernitás, az individualitás, az értelmiségi szerepek jelenléte miatt Mérei életrajzához kapcsolódik. Vajon problémamentes-e egy 17. századi ördögűzőre, a 18. századi piemonti hadsereg vagy – közelebbi példát véve – Maurizio Gribaudi 20. század eleji munkásaira alkalmazott (amúgy sem azonos) módszer kritikátlan átemelése egy ilyen típusú munkába? Ráadásul egy ismert tudós és értelmiségi, valamint hajdani politikus esetében, még ha ez utóbbi minőségét, szerepét Litván György amolyan *homme politique malgré lui*-ként is jellemezte.⁵² Kérdéseink korántsem költőiek, s a továbbiakban, konkrétabban közelítve most már az előttünk lévő korpusz nagyságára és természetére, arra szeretnék összpontosítani, hogy sorra vegyük a módszer *ebben a kontextusban* értendő kétségtelen előnyeit és egyértelmű hátrányait, majd konkrét javaslatokat tegyünk az életrajz fogalmának részleges újragondolására, illetve olyan fogalmakra, melyek ezt az újraértékelést a történeti munka szempontjából megkönnyítik.

Először is, szemben a fentebb érintett életrajzi kísérletekkel, olyan személlyel, értelmiséggel, pszichológussal állunk szemben, aki szakmájából kifolyólag állandóan értelmezte saját életét. Elemzésünknek tehát nincs nulla foka, nem rendelkezik azzal a semleges kiindulóponttal, mint teszem azt a piemonti ördögűző esete; az anyaggyűjtés során akarva-akaratlanul beleütköztünk azokba a legendákba, mendemondákba, pletykákba, adomákba, melyek Mérei életrajzi képzetrendszerét mintázták. Vállalkozásunknak tehát tisztázni kell azt, milyen viszonyforma alakítható ki a megélt élet komplex tapasztalata és a róla szóló, nyilván egyszerűsítő elbeszélések között. Másképpen fogalmazva, elsőként össze kell gyűjteni és rendszerezni mindazokat a módfelett heterogén dokumentum-együtteseket, melyeket az életrajz effektív nyomaiként kezelünk. Hangsúlyozni kívánjuk, hogy – a fentebb részletezett belátásaink nyomán – nem teszünk a priori minőségi különbséget a források között, hanem azokat a biográfia egészére vonatkozó, jóllehet heterogén, nemegyszer összefüggéstelen információhordozóknak tekintjük.

Ugyanakkor természetes, hogy az élet megélt tapasztalatát (*expérience vécue*) rögzítő, keletkezésüket tekintve egyidejű dokumentumokat szövegkritikailag el kell választanunk az utóidejű forrásoktól; így közelebb kerülhetünk a „megélt” és az „elmesélt” regisztereihez. A megélt tapasztalat körvonalait többnyire nem narratív természetű források jelentik, míg az elmesélthez értelemszerűen elbeszélő jellegű forrásokat vonunk majd be. (Persze az elemzés során számtalanszor kiderül, hogy az eltérő természetű dokumentumok nem izolálhatók ilyen egyszerűen.) Az elmesélt alatt pedig, mint majd látni fogjuk, nem pusztán Mérei Ferencről mesélt ártatlan történetecskéket értek, hanem egy olyan eljárást, melyet az irodalmi kultusz kutatásban autorizációnak neveznek.⁵³ Ez a jelentőségadást, szellemi felhatalmazást, tekintélynek nyilvánítást egyszerre jelentő fogalom azért lesz fontos számunkra, mert beláttatja, hogy a személy körüli legendakör nem semleges, nem ártalmatlan jelenség, hanem retroaktív erővel bíró, szimbolikus-társadalmi erőforrás, mely utólag képes és hajlamos teljesen „áthangolni” az élettörténet egészét. A kultusz tágabb értelemben vett kutatása persze nemcsak szövegekre terjed ki, de foglalkozik a szerzői imázssal, jelentésteli tárgyakkal, sajátos gesztusokkal és cselekvéssorokkal, esetleg „bon mot”-típusú megnyilatkozásokkal, vagyis a Méreihez való viszonyt *beállítódásként* kezeli, mely rendelkezik sajátos nyelvhasználattal és szokásrenddel. Amennyiben nem alakítunk ki kritikus viszonyt, mindez úgy, „mint a közhelyek többnyire, azt a téves fölényérzetet kelti bennünk, hogy a jelenségről eleget tudunk”.⁵⁴ Ezért módfelett

⁵² Lásd LITVÁN György, Mérei Ferenc a politikában, in *Mérei Ferenc: emlékkönyv születésének 80. évfordulójára*, Bagdy Emőke, Forgács Péter, Pál Mária (szerk.), Budapest, Animula, 1989, 112-115.

⁵³ Lásd DÁVIDHÁZI Péter, „Hunyt mesterünk”. *Arany János kritikai öröksége*, Budapest, Argumentum, 1992, valamint uő., *Per passivam resistentiam. Változatok hatalom és írás témájára*, Budapest, Argumentum, 1998. Továbbá TAKÁTS József, A kultusz kutatás és az új elméletek, in *Ismerős idegen terep. Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*, Budapest, Kijarat, 2007, 117-136.

⁵⁴ DÁVIDHÁZI Péter, „Isten másodszülöttje”. *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*, Budapest, Gondolat, 1989, 1.

fontos, hogy feltárjuk az önértelmezés és ezzel szoros összefüggésben a külső értelemadás kultikus elemeit, annak működési mechanizmusát, s megkíséréljük lehántani a megélt élettörténeti tapasztalat nyers, vagyis jelentésében összefüggéstelen, motiválatlan tényeiről.⁵⁵

Úgy gondolom, hogy amit itt elméletben viszonylag könnyűszerrel belátunk, az az elemzés során egy sor problémába fog ütközni, ám amennyiben sikerrel járunk, észrevétlenül ki fog rajzolódni a biográfia látens szerkezete. Az első megvizsgálandó kérdés az a látszólagos trivialitás, hogy *hol* kezdődik az életrajz. A második pedig, melyre fentebb már utaltam, a név kérdése. (Tegyük hozzá a helyzetet bonyolítandó, hogy Mérei Ferenc névváltoztató, aszsimilált család gyermeke, ráadásul a munkásmozgalomban Mák álnéven vett részt; ezeket csak a későbbiekben fogjuk kifejteni.) Mit takar el a név és mit fed fel? Milyen szimbolikus társadalmi funkciója van a személynévnek? E két kérdés nagyon szorosan összefügg. „My way is to begin with the beginning, szokásom a kezdetén kezdeni – mondta Lord Byron, és ő csak tudta, mi illik”.⁵⁶ Ezzel a frappáns mondattal indítja *Pendragon legenda* című regényét Szerb Antal, ám e credo feltehetően minden olyan tudományos vizsgálódás kiindulópontja lehetne, ahol a *kezdet* fogalma egyfelől túl evidensnek, másfelől a legkevésbé sem nyilvánvalónak tűnik. Vajon hol is kezdődik egy életrajz? S ez a kezdetben retorikusnak tetsző, ám nagyon is analitikus kérdés egy sor újabb sürgető kérdést hoz magával.

Habár az ember élete biológiai értelemben a születéssel kezdődik és a halállal ér véget, az ‘élet’ és az ‘életrajz’ más minőségű, más természetű dolgok. Logikusan következik izolálásuk szükségessége, melyet Nádas Péter bámultra méltó egyszerűséggel fejezett ki: „Az életrajzom eleje ugyanis nem a születésem és az életrajzom vége nem a halálom”.⁵⁷ Az idő naiv homogenitását – a *Párhuzamos történetek* című nagyregényében – szétszálazó életrajzi elképzeléstől tehát nem idegen az, hogy a problematikát megfordítsa, s alapvetően a halálesemény, illetve annak társadalmi rituáléja felől próbálja meg felmérni az életrajz terét. Milyen előnye lehet egy ilyen fordított perspektívának? Lételméleti értelemben ugyanis a halál mozzanata megragadhatatlan a történész számára, ám a temetés aktusa, mely a halál szociokulturális reprezentációja, már érdeklődéssel töltheti el a társadalomtörténészt. A temetés mint társadalmi rítus *primer jelentésadás*, amennyiben a szertartás során elhangzó sírbeszéd, illetve a párhuzamosan megjelenő nekrológok (már ha ismert, közéleti emberről van szó) kijelölik azt a mezőt, ahol az elhunyt személyisége, post mortem, értelmet nyer az élők számára. A jelentést az élők adják és rögzítik (a tanár úr, a forradalmár, a tudós, stb.), még akkor is, ha az elhunyt adott esetben meglepnék, meghökkentenék azok a társadalmi szerepek, értelemadások, melyekkel a gyászbeszéd a halálhoz tapadó normák súlya alatt önkéntelenül is élnek.

Miért van ez? Azért, mert visszamenőleges érvénnyel, ezek a jelentéstulajdonítások egyszerűsítő elemekkel, pontosabban fogalmazva sűrítésekkel, összevonásokkal élnek. A *név* már nem pusztán egy személy tulajdonneve, hanem egyben allegorikus tömörítése az életpálya megannyi eseményének, a kérdéses személy jellemének, magatartásának, teljesítményének. Erre a problémakörre világít rá Daniel S. Milo Vincent van Gogh egyik kiállításának esetét tárgyaló szellemes esszéje. A *La passion selon Van Gogh (1853–1890)* című tárlat kurátorai úgy vélték, hogy a név és az életmű viszonylatában az alábbi módon bontják fejezetekre a holland festő pályáját. Az 1853-tól 1888-ig tartó első időszak a „Van Gogh – Van Gogh előtt”, a további fejezetek pedig a „Van Gogh – Van Gogh alatt” elnevezést kapták. Az egyszerű „Van Gogh” címet pedig csak az 1888 és 1890 közötti periódus érdemelte ki. Már önmagában is meglepő, hogy a halála előtti két évet leszámítva a 37 évesen elhunyt művész 35 éven keresztül önmagához képest mindössze egy „előtti”, felkészülési időszakban élt, s csak életének utolsó két éve az, amikor a kurátorok olvasatában valóban *azonos* volt – a művészet-

⁵⁵ E szempont fontosságára helyezi a hangsúlyt a kollektív *Mérei élet-mű* című kötet kapcsán egy kritikai elemzés is. Lásd HAVASRÉTI József, Egy „élet-mű” replikációi, *Holmi*, 20. évf. (2008) 9. sz., 1236-1242.

⁵⁶ SZERB Antal, *A Pendragon-legenda*, Budapest, Szépirodalmi, 1977, 5.

⁵⁷ KÁROLYI Csaba, Mindig más történik. Beszélgetés Nádas Péterrel, *Élet és Irodalom*, 2005. november 4., 3.

történet által kanonizált – önmagával. A rendezők szerint a színtiszta „Van Gogh” címet a művész életének utolsó két éve „érdemli meg”, amikor nemcsak esztétikailag, de élettörténeti tragikumára révén is megfelel későbbi imázsának. Van Gogh tehát csak akkor teljesen van Gogh, amikor élete passióba fordul. Fejtegetéseiben az izraeli történész a „családi név” és a „szerzett név” kettősségével számolva úgy fogalmaz, hogy a holland festő esetében a szervezők önkényes interpretációjukkal funkcionális összevonják a két nevet, s arrogáns módon úgy tesznek, mintha a van Gogh névre csak az élettörténet utolsó két éve szolgált volna rá. Ezzel a gesztussal ugyanakkor megtagadtatik tőle a családi név méltósága és azonosító jellege.⁵⁸ A van Gogh név tehát akkor „ér valamit” (legalábbis a művészeti piacon), ha a szerzett név konceptusában összekapcsolódik az élettörténeti tragédia és a művészi hevület. A szerzett név retrospektív természetű szinechdoché, mely a vég felől teleologikus módon újraindítja az élettörténet jelentését. Ez a módszer a legkevésbé sem vet számot az élet és az élettörténet különbözőségével, s az utóbbi is csak annyiban érdekli, amennyiben ápolja a *kultusz* képződését.⁵⁹ Az élet és a mű összefüggésben van Gogh művészi archetípussá vált, halála utáni sikere vagy sikertelensége a mindenkori jelen kognitív rendszerének szellemi állapotától, minőségétől függ.⁶⁰

Erre a kihívásra csak hiperkritikával lehet válaszolni. A fenti kiállítás ugyanis látszólag lineáris módon jeleníti meg egy művészi életpálya szakaszait, ám a kurátorok a festő élettörténetét valójában a vég és a kialakuló kultusz implicit elvárás-horizontjához igazítják. Megközelítésünk tehát azért lesz hiperkritikus, mert explicit módon a vég felől közelít az életrajz szubjektumához, megkísérli feltárni annak a kultikus beállítódásnak a szintjeit, beszédmódjait, jellegzetességeit, melyet az őt körülvevők adorációját módfelett szívesen fogadó idős Mérei Ferenc maga is táplált. Ezért át kell majd tekintenünk azokat az interjúkat, „mesterbeszélgetéseket”, melyek töredékességük vagy terjedelmük miatt ugyan nem tekinthetők a szó klasszikus értelmében élettörténeti jellegűnek, de a pálya magaslatáról, az 1970-es évek kontextusából tekintenek vissza az életút egyes állomásaira, fordulópontjaira. Ezekben az interjúkban Mérei Ferenc nagyon határozottan jelöli ki élete legfontosabb eseményeit, szereplőit, elveit, ám önértelmezéseiben olykor súlyos konfliktusok, eltérések mutatkoznak.

Egyszerűbben fogalmazva azt fogjuk látni, hogy egy a mély- és a társas lélektan útvesztőiben elegánsan, magabiztos tudással tájékozódó személy is „hibákat” vét, azaz ellentmondásokba keveredik korábbi önmagával. Ez a mozzanat életrajzi megközelítésünk sarkköve lesz. Mert egyfelől bárki mondhatja, hogy az életrajz legbiztosabb ismerője természetesen maga a szubjektum, hiszen oly részletességgel senki sem ismerheti, írhatja meg egy ember életét, mint ő maga. Másfelől azonban az is közismert, hogy az élettörténet cselekvője, vagyis maga Mérei (bár ez a megállapítás szinte bármelyikünkre érvényes lehet) nem az életrajz megismerésében, hanem annak reprezentációjában volt érdekelt, azaz abban a többé-kevésbé kész alakzatban, melyet manapság, közkeletűen *identitásnak* nevezünk, külön hangsúlyozva ennek *szerepszerű* jellegét.⁶¹ Ez teljesen természetes attitűd, s lehetőséget teremt arra, hogy a történész ne csak saját normáit, elvárásait „találja meg” a történeti anyagban, de betekinthessen a cselekvőket motiváló lehetséges értékek, stratégiák és döntések világába. Úgy is feltehetnénk a kérdést: végső soron *ki az életrajz tulajdonosa és ki a szerzője?* Mi a teendő, ha eltérő, a korábbiakkal feszültségben lévő interpretációra vagy olyan beszédes elhallgatásra lel az életrajz kutatója, mely nem épül be az illető elbeszélte önazonosságába?

A társadalomtudományok jelenlegi állása szerint erre a kérdésre nincs egységesen elfogadott válasz, követendő módszertani eljárás. A valóság konstrukcionista felfogása ugyanis

⁵⁸ Daniel Shabatai MILO, *Clefs*, Paris, Les Belles Lettres, 1993, 195-196.

⁵⁹ Cf. Natalie HEINICH, *La gloire de van Gogh. Essai d'anthropologie de l'admiration*, Paris, Minuit, 1991.

⁶⁰ MILO, *Clefs*, 199.

⁶¹ Az identitás-fogalom szövevényes fogalomtörténetére lásd KOVÁCS Éva, Vakmerő tézisek az identitásról, in *Nemzet a társadalomban*, Fedinec Csilla (szerk.), Budapest, TLA, 2004, 221-234.

legkésebb az 1960-as évek derekától amellel érvel, hogy tudásszociológiai értelemben a valóság fogalma plurális természetű és korántsem egységes.⁶² A narratív önértelmezéseket afféle „kódolt történetekként” érdemes kezelünk, melyeknek olvasása során egyszerre érdemes követünk az empirikus és a mintaolvasó technikáit, hogy feltáruljanak az identitás formálásában oly fontos elbeszélői intenciók és szintek.⁶³ Ugyanakkor, ha a valóság sokszínű, komplex fogalmára kérdeünk rá – mint ahogyan a microstoria kapcsán fentebb szoltunk róla –, nem elégedhetünk meg az élettörténet „belső”, az interjúk által „felkínált” perspektívájánál, hanem az élettörténeti kontextus rekonstrukciójánál egy sor olyan dokumentumra lesz szükségünk, melyek a biográfia alanyát mozgásában, dinamikájában, másokkal való konfliktusában mutatják meg.

Az elbeszélte identitás által létrehozott valóság ugyanis jelentősen leegyszerűsíti, kike-rekíti, problémamentessé teszi a múlt komplex valóságát, s nem tudja megmutatni azt, ami a múltban *befejezetlen* maradt. A konfliktusokban megmutatkozó, vitatkozó, cselekvő „én” azonban nemcsak az életút *véghez vitt* részére enged rákérdezni, de a lehetőségekre, az elkép-zeltre, a beteljesületlenre és a hipotetikusra is. Célunk tehát egy több szempontú történeti elemzés megvalósítása, mely fenomenológiai alapjait tekintve az élettörténet kettős fogalmára (*Zwitterbegriff Lebensgeschichte*) épül.⁶⁴ Már McIntyre rámutatott, hogy még abban az eset-ben is „csak” társszerzői lehetünk élettörténetünknek, ha a biográfia cselekvője egyben mód-felett tudatos szerző is.

„Csak képzeletünkben éljük meg azt a történetet, amihez kedvünk van. Az életben [...] mindig bizonyos kor-látásoknak vagyunk alávetve. Olyan színpadon lépünk fel, amelyet nem mi terveztünk, olyan cselekmény-ben találjuk magunkat, amelynek menetét nem mi találtuk ki”.⁶⁵

Egyszerűbben fogalmazva, a saját életünkhöz kapcsolódó ismeretek, adatok, illetve az erről elmondható történetek messze meghaladják értelemadó hatókörünket, mert a társadalmi való-ság normái, kényszerei minduntalan korlátokat szabnak cselekvéseinknek. A mások által lét-rehozott uralhatatlan történetsszövés, ha tetszik, ha nem, befolyásolja a biográfia szubjektumá-ról alkotott képet. Így a szubjektum által „írt” élettörténet mint (a kultikus beszéd fenntartásá-ban érdekelt) jelentéstörténet a biográfia fontos, de nem kizárólagos forrása lesz, ezért a túl-zottan rögzített értelmű, lineáris-narratív „élettörténet” kifejezés helyett inkább az *életrajzi tér* fogalmát vezetném be, melynek kézzel fogható előnye, hogy az élettörténetbe integrálhatatlan „önidegen elemeket” is e mező szerves részének tekinti.⁶⁶

Az „önidegen elem” olyan történet, életeseményt jelöl, mely nem illeszthető be a szubjektum elbeszélte élettörténetébe, mégpedig azért nem, mert kikezdi, felfejti az élettörténet korábban rögzített értelmét. Az önidegen elem megjelenése tehát veszélyezteti az önazonos-ság folytonosságát, ezért integrációja csak abban az esetben lehet sikeres, ha a szubjektum önmagával szembekerülve új értelmet társít élete történetéhez. Az új értelem asszociálása azonban – részben vagy egészben – szükségszerűen új kezdetet jelent, ezért hipotézisem sze-rint ennek látható jellel, történetileg is lekövethető nyommal kell bírnia. A sorseseemény tehát egy olyan magától induló, vagyis a szubjektum által nem uralt értelemképződés, amely az élettörténetben új kezdetet teremt. Amennyiben Michel Foucault a *nouvelle histoire* hatásának jelentőségét a nagy töréspontok kutatásában ismerte fel, úgy talán nem járunk el helytelenül,

⁶² Peter BERGER – Thomas LUCKMANN, *A valóság társadalmi felépítése* (1966), Budapest, Józsefvég, 1998.

⁶³ Az empirikus és a mintaolvasó fogalmához és olvasói attitűdjéhez lásd Umberto ECO, *Hat séta a fikció erdejé-ben*. Budapest, Európa, 1995. A narratív identitás társadalomtudományos alkalmazásához lásd KOVÁCS Éva – VAJDA Júlia, *Mutatkozások. Zsidó – identitás – történetek*, Budapest, Múlt és Jövő, 2003. A kódolt történet kife-jezést Kövér Györgytől kölcsönöztem: KÖVÉR György, Nagy vagyonok legendáriuma, *Café Babel*, 23. sz. (1997), 13-32.

⁶⁴ TENGELYI László, *Der Zwitterbegriff Lebensgeschichte*, München, W. Fink, 1998.

⁶⁵ Alasdair MCINTYRE, *Az erény után. Erkölcselméleti tanulmány*, Budapest, Osiris, 1999, 286.

⁶⁶ TENGELYI László, *Élettörténet és sorseseemény*, Budapest, Atlantisz, 1998, különösen 199.

ha a vizsgálati lépték radikális csökkentésével, vagyis a megismerés helyét behatárolva egy alapvetően mikrotársadalmi biográfia kapcsán az élettörténet töréspontjainak, feszültségeinek kutatására helyezzük a hangsúlyt, vagyis arra a láthatatlan területre, amely az *elbeszélt* és a *megélt* között feszül.

Összefogva tehát a bevezető gondolatokat: munkánk szinoptikus, „együttlátó” módszerrel közelíti meg az életrajzi tér heterogén tényeit. Különböző feljegyzések, történetek, anekdoták, vallomások, jellemzések, jelentések, önéletrajzi elemzések, interjúk töltik be azt az életrajzi teret, melynek dinamikus kontextusát az a szigorú értelemben vett politika- és társadalomtörténeti folyamat adja, mely normáival, lehetőségeivel, korlátaival minduntalan mintázta az élettörténet szövedékét.

2. FEJEZET

INCIPIT VITA NOVA

Emancipatorikus köznevelés mint demokratikus értékpolitika

„A szociológia szempontjából tehát elsősorban a történeti-szellemi eseményláncolatok egymásba kapcsolódás-problematikáját kell felgöngyölítenünk. Egy korszak társadalomtörténete az események között azt az alapvető összefüggést is feltárja, amelyhez szervesen kapcsolódik a szellemi értékek története”.

Mannheim Károly: *A jelenkori szociológia feladatai*, 1932

„Hagyj el bennünket, kétség és félelem! Parancsunk, hogy dolgunkban szorgoskodjunk tovább, a skarláthullámok tetején is készítsük el a bölcsőt és koporsót”.

Kassák Lajos: *Kis könyv haldoklásunk emlékére*, 1945

A feladat világnézeti kiindulását tekintve egyértelmű volt: egy félfeudális, tekintélyelvű társadalomban kibontakoztatni a tömegek társadalmi alkotóerejét, felkutatni a demokratizmus gócait, ezeknek segítségével kifejleszteni, menetkész állapotba hozni a demokratikus közösségeket, amelyek a szocialista átalakulás hordozói lehetnek. [...] Azokban a csoportvizsgálatokban, amelyekkel 1945-ben munkatársaimmal együtt az új életet elkezdtük, a fő kérdésünk [...] így hangzott: hogyan lehet demokratikus tapasztalatok nélkül, az együttes döntés gyakorlása nélkül felnőtt ifjúság társas mezőiben felkutatni és megerősíteni a közösségi cselekvést, az együtességet. Hogyan lehet nevelni és fejleszteni azt a motivációt, amelyből a szocializmus demokratizmusa fakadhat”.¹

Mérei Ferenc: *Közösségek rejtett hálózata*, 1971

Korszakhatár, korszaktudat, Epochenwollen: mit jelent 1945 ma?

2015-ben, a második világháború befejezésének 70. évfordulóján úgy a magyar, mint a nemzetközi történelemtudományban széles körű vita bontakozott ki arról, vajon korszakfordulónak tekinthető-e még mindig az 1945-ös év.² Az ilyen jellegű viták általában abból indulnak ki, hogy a történeti gondolkodásban, csakúgy mint a szélesebb nyilvánosság előtt, egyes évszámok (a magyar történelem esetében mondjuk 1526, 1848, 1867 stb.) oly mértékig rögzültek, váltak rutinná, hogy akarva-akaratlanul *sematizálják* gondolkodásunkat. A korszakfordulókkal kapcsolatos kritikai hangok tehát többnyire nem azt javasolják, hogy ne tekintsük ezeket többé fordultnak, csak azt sugallják, hogy mérjük fel s gondoljuk újra azokat az ideológiai, tudánypolitikai és érzelmi diszpozíciókat, melyek kitüntetett évszámot konstruáltak egy-egy évből. Magyar és külföldi történészek munkáit szemlélve Laczó Ferenc arra a következtetésre jut 1945-tel kapcsolatban is, hogy ha abszolút korszakhatárként kezeljük, azzal a történeti gondolkodás megreked az Európa-centrikus történelem képzeténél, jöllehet a globális történelem szemszögből a második világháború vége ugyan fontos, de nem egyetemes hivatkozási pont. Ugyanakkor Európán belül is egyes területeknek fontos, (ilyen Németország vagy több kelet-európai ország, így Magyarország is), míg mondjuk Spanyolország számára

¹ MÉREI Ferenc, *Közösségek rejtett hálózata. Szociometriai értelmezés*, Budapest, KJK, 1971, 147., 148.

² ROMSICS Ignác, 1945 mint korszakhatár, *Korunk*, 26. évf. (2015) 5. sz., 3-8.

nem korszakhatár, Franciaország számára pedig inkább 1944 volna az.³ Magyar kontextusban ugyancsak bírálja az 1945-ös határ omnipotens tézisért Gyáni Gábor és Tomka Béla: azt teszik szövé, hogy a háború vége politika- és diplomáciatörténeti szempontból egyértelműen választóvonal, ám a társadalomtörténeti folyamatok elemzésekor e törés naív feltételezése vajmi keveset tesz hozzá a hosszabb távú társadalmi folyamatok megértéséhez. Másképpen fogalmazva a dátum konvenció jellegét bírálják, hiszen a politika működésmódjától részben vagy egészében függetleníthető jelenségek kulturális logikája másfajta nyelvtant, eltérő megközelítésmódot igényel.⁴

Az ismert holland történész, Ian Buruma *Year Zero. A History of 1945* című könyvében komoly érveket számlát elő abban a tekintetben, hogy a globális eseménysorozatként számon tartott világháború vége ugyan fontos pillanat, ám korántsem vetett véget a gyarmatokon alkalmazott erőszaknak és etnikai tisztogatásnak, melyekkel a győztes hatalmak mindmáig nem számoltak el nyilvánosan.⁵ Ha globális szempontból 1945-re helyezzük a hangsúlyt, azzal akarva-akaratlanul a háború befejezését és a nemzetiszocialista Harmadik Birodalom felszámolását emeljük ki, ennek következtében a győztes hatalmak morálisan a „jó” szerepébe kerülnek. Persze ép ésszel kétségbevonhatatlan, hogy a hitleri Németország vége jó, csakhogy a globális perspektíva arra is rámutat, hogy a győztes hatalmak önmagukra osztott szerepe elfedi azt, mi történt Európán kívül, pontosabban mit tettek az elmúlt évszázadokban a gyarmatokon.⁶ Ebből a szempontból a már hidegháború idején alkalmazott, majd a Fal leomlása után lábra kapott tudományos antikommunizmus, itt elsősorban *A kommunizmus fekete könyvére* gondolok,⁷ mely a totalitarizmus leegyszerűsítő fogalma alatt egy kalap alá vette a nácizmust és a kommunizmust, a globális történelem szempontjából szintén fedőnarratívának bizonyult.⁸ Elsődleges célja az volt, hogy a kommunista rendszerek brutális népiirtásaiban találja meg a rendszer specifikumát, ami eleve azt sugallta, hogy a liberális demokráciák esetében ez rendszeridegen elem, kizáró tényező. Holott az utóbbi évtizedben a globális történelem perspektívájából többen is rámutattak arra, hogy a gyarmatokon történt háborúk, népiirtások, deportálások, kényszerszermigrációk, illetve az ott létesített átnevelő táborok ennek épp az ellenkezőjét bizonyítják, így joggal vethető fel az Egyesült Királyság vagy Franciaország felelőssége.⁹

Ám ha a szemfüles olvasó alaposabban szemügyre veszi Buruma fentebb idézett könyvét, akkor észlelheti, hogy a kötet elején, a globális szempontokat szem előtt tartó értelmezésébe mégis belecsúszik némi személyesség: a második világháború történetébe beleszővi édesapja történetét, vagyis a szaktudományos beszédmodot ötvözi a személyes emlékezet

³ LACZÓ Ferenc, Egy végletes Bildungsroman vége? 1945 német és európai perspektívában, *Múltunk*, 61. évf. (2016) 1. sz., 4-18.

⁴ GYÁNI Gábor, Valóban korszakhatár 1945?, *Levéltári Közlemények*, 86. sz. (2015), 5-13. BEREND T. Iván, EGRY Gábor, ROMSICS Ignác, SZAKÁLY Sándor, TOMKA Béla, Körkérdés 1945-ről, *Levéltári Közlemények*, 86. sz. (2015), 331-339.

⁵ Ian BURUMA, *Year Zero. A History of 1945*, New York, Penguin Press, 2013.

⁶ Lásd BÖRÖCZ József, *Az EU és a világ: kritikai elemzés*, Budapest, Kalligram, 2018, 121. A szerző teljes joggal amellet érvel, hogy 1945 bizonyos értelemben nem más, mint a hosszú 16. századtól fokozatosan kiépített, a globális kapitalizmus létét szavatoló gyarmati rendszer felszámolásának kezdőpontja.

⁷ Stéphane COURTOIS, Nicolas WERTH, Jean-Louis PANNÉ, Andrzej PACZKOWSKI, Karel BARTOSEK, Jean-Louis MARGOLIN, *A kommunizmus fekete könyve: büntény, terror, megtorlás*, Budapest, Nagyvilág, 2001. A kötet világszerte komoly hatást váltott ki és kritikát inspirált, a teljesség igénye nélkül néhány magyar bírálat: Gábor T. RITTERSPORN, Fekete számvitel, *BUKSZ*, 13. évf. (2001) 4. sz., 324-329.; LITVÁN György, Vita a kommunizmusról és a Fekete könyvről, in *Évkönyv 1998*, Litván György (szerk.), Budapest, 1956-os Intézet, 1998, 299-302.

⁸ Összefoglalóan lásd MELEGH Attila, A magyar és a globális ötvenes évek, *Élet és Irodalom*, 56. évf. (2012) 42. sz., 13., bővebben MELEGH Attila, Globális ötvenes évek, *Eszmélet*, 105. sz. (2015), 182-191.

⁹ Lásd Bill NASSON, Contesting Racism in South Africa, in 1956. *European and Global Perspectives*, Carole Fink, Frank Hadler, Tomasz Schramm (szerk.), Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, 2006, 215-233. Caroline ELKINS, *Imperial Reckoning. The Untold Story of Britain's Gulag in Kenya*, New York, Henry Holt, 2005.

motívumaival. Ez önmagában nem problematikus, módszertani szempontból mégis aggályos, amennyiben akaratlanul is összeköti a történeti idő fogalmának különböző szintjeit. Ha a globális megközelítés mellett optálunk, akkor az elemzésnek kapcsolatot kell teremtenie minden lehetséges történeti tér és idő között, ez azonban akaratlanul is egyneművé, átjárhatóvá teszi a téridőt. Úgy tesz, mintha a cselekvők *ugyanabban* a történeti időben és térben éltek volna: a globális történelem vizsgálati léptéke miatt nem lát problémát abban, hogy a múltban élő cselekvők nem feltétlenül tudtak egymásról, kortárs tudatuk számára egy földrajzilag messze eső történés, legyen az bármilyen tragikus is, nem szükségszerűen volt társadalmi tény.¹⁰ Az idő utóidejű egyneműsítésének szép példáját adja Jorge Luis Borges, mikor így fogalmaz:

„Egy mai bánat semmivel sem valóságosabb, mint egy múltbéli boldogság. [...] 1824 augusztusának elején Isidoro Suárez kapitány a perui huszárszázad élén győzelemre vitte a juníni ütközetet; 1824 augusztusának elején De Quincey kiadott egy gúnyiratot a Wilhelm Meister tanulóévei ellen; ez a két tény nem volt egyidejű (ma már az), hisz a két férfiú úgy halt meg – az egyik Montevideóban, a másik Edinburghban –, hogy mit sem tudtak egymásról... Minden pillanat autonóm”.¹¹

Borges esszéje arra figyelmeztetheti tehát a mai történészeket, hogy ne vegyenek adottnak, magától értetődőnek történeti kontingenciákat, esetlegességeket, jelesül azt, hogy egy általános kronológián belüli egybeesések problémamentesen összeolvashatóak. Bármennyire is jogosult a globális történelemnek azon kritikája, hogy a történelem fogalma nem maradhat Európa- vagy Nyugat-centrikus, önmagában nem oldja meg az idő rétegzettségének ismeretelméleti és módszertani dilemmáit; ez részben a lépték használatából ered, amennyiben kognitív érdeklődéséből kimarad a cselekvők tudata és világa. Érdekes volna tehát leválasztani a korszakképzés retroaktív képződményét a cselekvők fejében *akkor és ott* megformálódó tapasztalattól és szándéktól: a korszaktudattól.¹²

Az tudniillik korántsem új fejlemény, hogy az utólagosan kiválasztott és megkomponált korszakfordulók „vándorolnak”,¹³ a mindenkori jelen – politikai, ideológiai, tudományos, intellektuális stb. – igényei szerint helyet változtatnak: 1945 a mából visszatekintve nem annyira korszakhatár, mint inkább *korszaktudati küszöb*. 1945 éles határként történő megnevezése ebben az értelemben nem más, mint a közvetlenül a háború utáni újrakezdés retorikája, melynek emfatikussá tétele értelemszerűen Németországban volt a legfontosabb. Ebből a szempontból némileg meglepő Ian Buruma kötetének címe: a „nulla év” ugyanis egyértelműen a német Stunde Null kifejezésre utal, mely elvben azt a *szándékot* jelenítette meg, hogy korszakküszöb képződjön a náci Harmadik Birodalom és az akkor még a szövetségesek által megszállt német területek között.¹⁴ A Stunde Null tehát az 1949-ben megalakult Német Szövetségi Köztársaság politikai identitásának alapja lett, melynek elsőrendű célja az volt, hogy minden lehetséges módon a hitleri Németország és a Szövetségi Köztársaság közötti diszkontinuitás *igényét* hirdesse; a Stunde Null a latin *tabula rasa* kulturális megfelelője volt.¹⁵

¹⁰ Vö. Sebastian CONRAD, *What is Global History?*, Princeton, Princeton University Press, 2016.

¹¹ Jorge Luis BORGES, Az idő újabb cáfolata, in *Az örökkévalóság története. Esszék*, Scholz László (szerk.), Budapest, Európa, 1999, 340. A történeti idő heterogenitását bővebben tárgyalom: K. HORVÁTH Zsolt, Az idő újabb cáfolata. Historiográfiai széljegyzetek az idő fogalmának dekomponálásához, in *Az emlékezet betegjei. A tér-idő társadalomtörténeti morfológiájához*, Budapest, Kijárat, 2015, 104-118.

¹² Lásd *Epochenschwelle und Epochenbewußtsein*, Reinhart Herzog, Reinhart Koselleck (szerk.), München, Fink, 1987.

¹³ KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, A korszak retorikája. A korszak- és századforduló mint értelmezési stratégia, in *Az irodalmi szöveg antropológiai horizontjai*, Bednancs Gábor, Bengi László, Kulcsár Szabó Ernő, Szegedy-Maszák Mihály (szerk.) et al. (szerk.), Budapest, Osiris, 2000, 90-105.

¹⁴ Buruma ugyan évre és nem órára utal, de a referencia így is magáért beszél, pláne, hogy Rossellini jól ismert filmjére, a *Germania, anno zero* című 1948-as filmre is hivatkozik. BURUMA, *Year Zero*, 149.

¹⁵ Michael STOLLEIS, *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland, 1945–1990*, München, C. H. Beck, 2012, 25. Erika Mann már 1940-ben felszólító értelemben használta a Stunde Null kifejezést, mellyel az ameri-

Nemcsak a történészek, de a korabeli német társadalom jó része számára is világos volt, hogy a folytonosság és a megszakítottság problémája messze nem ilyen egyszerű.¹⁶ 1985. május 8-án, a hipotetikus Stunde Null 40. évfordulóján, a szövetségi köztársaság elnökeként maga Richard von Weizsäcker is úgy fogalmazott, hogy nem volt Stunde Null; illúzió hinni a radikális szakítás és újrakezdés tézisében, ellenben érdemes elgondolkodni azon a hosszú és fájdalmas folyamaton, melyen a nyugat-német társadalom négy évtized alatt keresztülment. A közvetlenül a háború után készült közvélemény-kutatások ugyanis egyáltalán nem támasztották alá azt, hogy 1945 után a német társadalom tisztában lett volna annak súlyával, ami történt.¹⁷ A német múltfeldolgozás és a felelősség kimunkálása, a Vergangenheitsbewältigung tehát egy több évtizedes, bizonyos értelemben máig befejezetlen folyamat.

Újfent azt láthatjuk, hogy az utólagos politikai, ideológiai és tudományos korszakképzés kulcsdátumai *vándorolnak*, sőt adott esetben megváltozhatnak, de ez önmagában nem mond ellen annak, hogy a Stunde Null akkor a korszaktudat, a nemzetiszocializmus átkától való megszabadulás és az új kezdet (*Neubeginn*) igényét fejezte ki sokak számára.¹⁸ És ez még akkor is igaz lehet, ha – mint Brockmann idézett könyve rámutat – sok értelmiségi számára az újrakezdés lehetősége akkor is illuzórikusnak vagy hiteltelennek tűnt. Nem egyszerűen arról van tehát szó, hogy a túlélők tudatában új korszak kezdődött volna, hanem arról, hogy minden erejükkel azt akarták, óhajtották, hogy bárcsak új korszak *kezdődné*.

Mutatis mutandis talán az fejezi ki a legplasztikusabban a háború utáni idő társadalmi tapasztalatát, amit más kontextusban – az Alois Riegl-től átvett Kunstwollen, művészetakarás fogalmat átformálva – Pernecky Géza Epochenwollennek nevezett.¹⁹ Ezt *korszakalkotó akaratra* vagy a *korszak akarásának* értelmezhetjük magyarul. A Kunstwollen fogalmát fejtegetve úgy fogalmaz egy helyen Erwin Panofsky, hogy az

„a műalkotást meghatározó egyes tényezők (az anyagi jelleg, a technika, a célra irányulás, a történeti feltételek) hangsúlyozása helyett a műalkotásban kifejezésre jutó, a műalkotást formailag és tartalmilag belülről szervező teremtőerők összegeződését, egységét kívánta kifejezni”.²⁰

Pernecky olyképpen fordítja ezt át, hogy a korszak akarásában benne van a résztvevőknek az a tudatos cselekvése, hogy közvetve vagy közvetlenül beavatkozzanak a „történelem belügyeibe”; ez jelenti tehát a korszakot kifejező „teremtőerők összegeződését, egységét”. Korántsem bizonyos tehát, hogy 1945 a mai világunk számára vagy szűkebben a történelemtudomány számára olyan megkerülhetetlen korszakhatár, hivatkozási pont, mint akkor volt. Az azonban bizonyos, hogy kevés olyan történeti pillanat van, amikor a cselekvők élesen szeretnék megkülönböztetni magukat a közvetlen múlttól, elsősorban a háború borzalmaitól, a nácizmustól, egyszersmind ilyen határozottan vetül minden korszakalkotó tevékenységük a jövőre. 1945-ben az akkori jelen egyszerre a múlt és a jövő foglya: a korszakalkotó akaratra éppen az a célja, hogy az elutasított múlt helyett a kitűzött célok, vagyis a jövő fogja igazolni a jelen morálisan helyes törekvéseit.

Igazat adhatunk Niklas Luhmannak: a korszakképzéshez minimum két elválasztó esemény, azaz három korszak szükségeltetik (még ha ez is csak a középső szekvencia mara-

kaiakat sürgette a várható katasztrófa megelőzésére. Lásd Stephen BROCKMANN, *German Literary Culture at the „Zero Hour”*, Rochester, Camden House, 2004, 242.

¹⁶ Mary FULBROOK, *A német nemzeti identitás a holokauszt után*, Budapest, Helikon, 2001.

¹⁷ Cf. A.J. MERRITT – R.L. MERRITT, *Public Opinion in Occupied Germany. The OMGUS Surveys, 1945–1949*, Urbana, University of Illinois Press, 1970.

¹⁸ Lásd Norbert ELIAS, Adorno-Rede. Respekt und Kritik, in Norbert ELIAS, Wolf LEPENIES, *Zwei Reden anlässlich der Verleihung des Theodor W. Adorno-Preises 1977*, Frankfurt/M., Suhrkamp, 1977. Norbert ELIAS, *A németekről. Hatalmi harcok és a habitus fejlődése a XIX–XX. században*, Budapest, Helikon, 2002.

¹⁹ PERNECZKY Géza, A korszak mint műalkotás, in *A korszak mint műalkotás*, Budapest, Corvina, 1988, 38.

²⁰ Erwin PANOFKY, A „Kunstwollen” fogalma, in *A jelentés a vizuális művészetekben*, Budapest, Gondolat, 1984, 18.

déktalan értelmezéséhez elegendő). A történelemtudománynak ilyen szempontból nem elégséges az „előtt” és az „után”, mert az magának az eseménynek az értelmezésére vonatkozna, de nem látnánk belőle a folyamatot. Ebből a szempontból jogos az az észrevétel, hogy a történelemtudomány retroaktív korszakképzéséhez nem elégséges az 1945-ös év, mint dátum. Ám mivel Luhmann olvasatában a társadalom egy önleíró, önépítő, önreferenciális zárt kommunikációs rendszer, mely a közlésen keresztül reprodukálódik, így – jóllehet a német szociológus nem használja itt e kifejezést, mégis – jogosult a korszaktudat emfatisztos használata. Azért legitim beemlíteni, mert a közvetlenül a háború utáni időszak társadalmi kommunikációjában (politikai és társas nyelvhasználat, sajtónyelv stb.) az „előtt” és az „után” önértelmező, sőt önelhatároló funkcióval bírt. Az, hogy a 21. században az 1945-ös év nem elég komplex a történelemtudomány számára ahhoz, hogy korszakküszöbként értelmezze, nem jelenti feltétlenül azt, hogy ugyanez az év ne lett volna elég a kortársak számára a múlttól való megkülönböztetéshez. Elfogadhatónak tűnik tehát Luhmannnak az az érve, hogy az értelmezés függvényében „egymásra települő korszakok képe jön létre”.²¹ Ha a cselekvők világát, értékét és motivációit is meg akarjuk érteni, akkor nem hanyagolhatjuk el ezt a korszaktudatot.

Hídszakadás: a korszaktudat kronotoposzai és a kontinuitás problémája

„Januárban a távozó németek és a Vörös Hadsereg közötti összecsapás Budapest nagy részét romokba döntötte. Augusztus környékén érkeztem meg, addigra az emberi testeket és döglött lovakat már eltakarították az utcákról, és a boltok kinyitottak. Az elektromosságot helyreállították, és jártak a villamosok, de olyan sok ház pusztult el, hogy a lakások megosztása kötelezővé vált”.

*Förster Vera: Kapaszkodj... Egy pesti lány a 20. századból*²²

„Közben beköltöztünk [...] a Királyi Pál utca 12-be, ahol akkor is tíz-tizenkét kollégistánk tartózkodott [...]. Tartalmas, változatos, zavart, ki nem egyensúlyozott élet volt ez, de tele a felszabadulás tényleges érzésével, és úgy emlékszem vissza, hogy mindnyájan optimizmussal, ambícióval, tettekkészséggel voltunk telítve. Részt vettünk a romok eltakarításában, emlékszem, hogy a kollégium tagjai naponta csoportosan jártak el a Szabadság-híd újjáépítésében segídekzni”.

*Kardos László: „Amikor a népi kollégiumokról vallanom kell”*²³

A tudománypolitikusként kacskaringós életpályát befutó, ezért kortársai – Jékely Zoltán, Örkeny István, Karinthy Ferenc – által sokszor bírált vagy tréfa tárgyává tett Sötér István 1948-ban megjelent kisregénye, a *Hídszakadás* 1945 telének újrakezdési dilemmáit jeleníti meg egy elhidegült házaspár példáján. Mielőtt könnyedén továbblépnénk a címen, érdemes hangsúlyozni, hogy Sötér a lerombolt épületek mellett vagy talán előtt az ország egyik legfontosabb közlekedési, kommunikációs, ellátási problémáját helyezte regénye középpontjába. Az itt közölt néhány fotográfia nem pusztán illusztráció, hanem vizuális segítség szeretne lenni, hogy az olvasó fel tudja mérni, mit jelenthetett a pusztulás *látványa*.

²¹ Niklas LUHMANN, A korszakképzés problémája és az evolúcióelmélet, in *A háló, a halászhaj és a halak*, Rákai Orsolya (szerk.), Budapest – Szeged, Osiris – Pompeji, 2001, 183-207., itt: 193.

²² FÖRSTER Vera, *Kapaszkodj... Egy pesti lány a 20. századból*, Budapest, Saxum, 2013, 174. A szerző – mint később tárgyalandó lesz – Mérei Ferenc tanítványa, munkatársa volt.

²³ „Amikor a népi kollégiumokról vallanom kell”. Kardos Lászlóval beszélget Tasi József, Budapest, Püski, 2000, 80.



Ferenc József híd a pesti alsó rakpart felől, 1945. Forrás: Fortepan 155525

Mint Széchy Ágnes írja 1947-ben, az ország hídállománya 1938-ban 8373 darab híd volt, mely 1945-re 6969 darabra csökkent, vagyis a háborús manőverek következtében 1.404 híd megsemmisült. Az elpusztult hidak természetesen leginkább a nagyobb átkeléseknél okoztak komolyabb gondot, s mivel 28 darab Duna- és Tisza-híd is megsemmisült, így az újjáépítés folyamatában ezek helyreállítása előnyt élvezett. Amíg azonban az – erősen militarizált kommunista frazeológiában – „hídcsatává” lényegülő törekvés elérte célját, vagyis felépültek a hidak, addig is szükségmegoldásként sok helyen, így Budapesten is, ún. hajó- vagy pontonhidat iktattak be.



A provizóriummal kiegészített Szabadság híd, 1945. Forrás: Vörös Hadsereg – Fortepan 175257

A pesti tolvajnyelvben így lett például a felrobbantott Margit-híd helyén épült pontonhíd beceneve „Manci”.²⁴ Ezeket az ideiglenes megoldásokat azonban a hajóforgalom vagy a téli jégzajlás idején meg kellett nyitni, így a fővárosban a két part közötti közlekedés egy darabig nem volt annyira magától értetődő, mint ma gondolnánk. Nem véletlen, hogy Sötér ezt választotta témának, hiszen, mint látni fogjuk, az ideiglenes hidak problémája csak még emfatikusabbá tette a város két oldala közötti szimbolikus különbségeket. A novella jelképrendszerének centrumában álló Ferenc József hídnak (ma: Szabadság híd), mint Széchy Ágnes írja, „1945 januárjában csak a középső része szakadt le és a szovjet katonaság provizóriumot épített a közepére, végleges újjáépítésére csak akkor került sor, amikor ezt a fa kiegészítő hidat 1946. január 11-én elvitte a jégzajlás”.²⁵ Mivel a korábban beállított Petőfi híd csak hajóhíd volt, ezért a jégzajlás miatt szét kellett szedni, így 1946 januárjában valóban 2–3 napra megszakadt a Pest és Buda közötti közlekedés. A helyreállítási munkálatokat 1946 tavaszán, kora nyarán kezdték meg, így augusztus 20-ra elkészült a mai Szabadság híd.

A *Hidszakadás* című regény világában Zoltán és Mária Budán laknak, de a férfi Pesten dolgozik, a Városházán, így naponta jár át a hidak nélkül maradt fővárosban a pontonhídon, miközben elhidegült, kiürült házasságát ellensúlyozandó a hétvégéket szintén Pesten, szeretőjénél, Editnél tölti. Zoltánék gyermeke meghalt az ostrom alatt, s ez a halál mintha megpecsételte volna házasságukat is.²⁶ Németh Andor nem véletlenül jegyzi meg, hogy Mária szerepe a regényben az élőhalotté, neki minden mindegy már, míg férje, Zoltán múlt és jövő között áll, neki volna választása: Mária Budán vagy Edit Pesten.²⁷ Sötér a háború előtti és utáni időket, a pesti és a budai oldal, a régi és az új élet, a meghalt gyermek és az elhagyott lakásból ellopott ezüstserleg szövegvilágát a hídszakadás mozzanatával teszi feszültté, emfatikusá. Összekapcsolja a téridőt, a *múlt* (házasság; gyermek; lakás a Várban; ellopott ezüstserleg) és a *jelen* (az újrakezdés bizonytalansága; Edit, a szerető) közötti döntést pedig a híd és annak a jeges ár miatti szakadása jelentené.

A hídon átkelve fut össze Zoltán Nováknéval, aki ellopta a Mária családi hagyatékához tartozó ezüstserleget, s akit a férfi megfojt a végkifejletben. Az írás azzal nyeri el a lélektani regény minőségét, hogy a választás *fatális* voltára apellál. Zoltán maradhatna a pesti oldalon, hiszen odaköti munkája és immáron szeretője is. Máriának is érvelhetne azzal, hogy lezárták a jégzajlás miatt a pontonhidat, mely utóbb szétszakadt, lehetetlenné téve ezzel az átjárást a város két része között. Ám Zoltán az utolsó pillanatban mégis felfurakodik a hidra, átér Budára Máriához, s elkezdik feldolgozni a közös múltat és a háborús veszteséget. Mária erősen felindult állapotban tör ki, mikor férje hazatér:

„Novákné persze él! Mindenki él! Ez a sok gusztustalan ember! – és újabb gondolkodás után hozzátette: – Igaz, nehéz lett volna kicipelni és elásni azt a hústömeget! [...] – Mindenki él! Novákné is! Edit is! Te is!”²⁸

Zoltán igyekszik racionalizálni, kontextualizálni a veszteségeiket, de felesége hajthatatlan, nem tudja már kordában tartani indulatait: ragaszkodik a múlthoz. Úgy tűnik, Mária mindent elveszített, a szüleiben és a „szemérmetlenül alkalmazkodó” Novákné által ellopott ezüstserlegben „az őseit, az egész úri Magyarországot”, míg a lehetséges jövőt jelentő kisfia halálával a jobb élet reménye is szertefoszlott. Az ábrándozó Zoltán, ahogy Németh Andor jellemzi, azoknak a modellje a korabeli Magyarországon, akik a háború befejeztével a „történelem zsi-

²⁴ ZOLNAY Vilmos – GEDÉNYI Mihály, *A magyar fattyúnyelv szótára*, Budapest, gépirat, 1960, 11. kötet, 2402–2403.

²⁵ SZÉCHY Ágnes, *Hidaink újjáépítése*, in *Újjáépítő magyarok. Az országépítés két esztendeje*, Gáspár László – Zsadányi Oszkár (szerk.), Budapest, Kossuth, 1947, 176–181., itt: 180.

²⁶ SÖTÉR István, *Hidszakadás*, Budapest, Révai, 1948.

²⁷ NÉMETH Andor, Szövegértelmezés. Kommentárok Mándy Iván és Sötér István írásaihoz, *Csillag*, II. évf. (1948) 12. sz., 51–57.

²⁸ SÖTÉR, *Hidszakadás*, 28. és 30.

nórpádlásáról ereszkednek le a felszabadult emberiséghez méltó világ berendezésére”.²⁹ Amit talál, az azonban nem az a világ, melyről az óvóhelyen ábrándozott, hanem egy konfliktusokkal és kihívásokkal teli közeg, ezért csalódottságában, pontosabban a valóságtól való félelmében ő is a múlthoz fordul, s ezért az azt megformáló budai oldalon marad.³⁰



Úri és Szentháromság utca sarka, 1945. Forrás: Buzinkay Géza / Fortepan 96173

Németh Andor meglehetősen rossz véleménnyel van Sötér regényéről. Álláspontja szerint az író a reális alapra egy értelmetlen felépítményt húz fel: Zoltán és Mária világát összességében a múlt visszahozhatatlansága és az ebből táplálkozó tehetetlen, dühös ressentiment mozgatja. Németh szerint ebben maga Sötér is osztozik. Úgy hiszem, a regény világából nem következik egyértelműen a kritikus verdiktje, de ha kilépünk az elsődleges kontextusból, akkor igazat adhatunk neki. Sötér ugyanis 1945-ben több hasonló témájú, modalitásukat tekintve önéletrajzi jellegű esszét publikált. Ezek egyike a *Búcsú a Vártól* című, a budavári romokkal illusztrált kis tárcája, melyből egyértelműen kitűnik a nosztalgia érzése. Azzal tudniillik, hogy a rommá lőtt Várból ki kell költözni, egy életforma ért véget: ez a zárlat azonban nemcsak a *Hidszaka-dás* regényvilágát, de Sötér életét is jellemzi.³¹

Jóval később, egy Bodnár Györgynek adott, írói és tudományos pályaképét értelmező interjúban úgy fogalmaz Sötér, hogy a harmincas években és a háború alatt az ő nemzedéke az elkötelezettség ellen küzdött, mert hamisnak és kényszernek érezte azt. Ám 1945 után – mondja – „ki kellett bontakoznunk ebből az írói magatartásból”.³² Az új szerepvállalás legfontosabb céljának az új, szocialista kultúra létrehozását jelölte meg, jóllehet az 1945 és 1948 közötti munkái korántsem erről adnak számot; Sötér 1945-ben nem kelt át a hídon, Németh Andor

²⁹ Az idézőjeles jellemzések mind Némethről származnak, lásd NÉMETH, Szövegértelmezés, 56.

³⁰ Mődfellett érdekes, hogy a korszakban kibontakozó irodalmi vitában, melyben Kolozsvári-Grandpierre Emil a cezúra, a diszkontinuitás szépprózai megformálását hiányolja, Sötér az óvatos átmenet híveként tűnik fel. Értékelésükhöz lásd LUKÁCS György, Megjegyzések egy irodalmi vitához, in *Új magyar kultúráért*, Budapest, Szikra, 1948, 85-106.

³¹ A teljesség igénye nélkül lásd SÖTÉR István, *Búcsú a Vártól*, Budapest, 1. évf. (1945. október) 1. sz., 18-20. Lásd még SÖTÉR István, *Városrészek siratása*, Budapest, 1. évf. (1945. december) 3. sz., 126-129. A havilap egyébként a székesfőváros történeti, művészeti és társadalmi képes folyóirata volt.

³² BODNÁR György, Irodalomtudósaink fóruma. Sötér Istvánnal beszélget Bodnár György, *Jelenkor*, 19. évf. (1976) 3. sz., 259-264., itt: 260.

éles szemmel vette észre, hogy 1945-ben az író maga is a *Hidszakadás* polgárságát magában foglaló Budán maradt.³³

A *Hidszakadás* éppoly érzékletesen jeleníti meg 1945 telének hétköznapijait, mint amennyire a mindennapok politikai választásait és morális kihívásait. A globális nagypolitikai játszmák árnyékában a hangsúly éppen azon van, hogyan működnek a romok között a hétköznapi emberek szürke mindennapjai: lesz-e kenyér és tüzelő télire, át lehet-e jutni a másik part-ra a felrobbantott hidak miatt. Hasonló problémakört jár körül egy jóval frissebb könyv: az újságíró Theo Sommer dokumentumregénye a német ifjúságnak szánt sajátos mementó, amennyiben egy sokáig tabunak minősülő témára, nevezetesen a vesztes háború utáni német szenvedésre helyezi a hangsúlyt. Sommernek esze ágában sincs felmenteni vagy relativizálni a Harmadik Birodalom bűneit és ezzel összefüggésben a német társadalom felelősségét, sőt azzal is tisztában van, hogy a szövetségesek bombázásai, továbbá az alapvető ellátással kapcsolatos büntetőrendelkezései egyfajta következményei a nácizmussal szemben folytatott háborúnak; ezt mérték „büntetésül” a németekre. Valószínűleg igaza van abban is, hogy 1945 karácsonya a német társadalom egyik mélypontja volt: véget ért a háború, megszabadultak a nácizmustól, de velük maradt a szégyen, a bizonytalanság és a nélkülözés. A mindennapok során a legnehezebb talán a hideg elleni küzdelem volt.

„Szén alig volt. A gázgyárak többsége nem üzemelt. A vízi erőművek nem termeltek elég áramot. Október végén az amerikaiak az áramfogyasztás harminc százalékos csökkentését rendelték el. [...] A »szénlopás« [...] most egészen új értelmezést kapott. Az effajta önszegélyező tevékenység »fringzolás« néven rövidesen teljesen elfogadottá vált – a kifejezés Josef Frings bíboros egyik beszédére utal, aki a háború utáni második télen, amikor még a Rajna is befagyott, szilveszteri prédikációjában a kölnieket előre feloldozta a szénlopás bűne alól”.³⁴

A háború utáni Németország példája: egyedi példa. Egyedi annyiban, hogy 1949-ig formálisan nem létezett önálló Németország (utána pedig kettő is lett), korlátozott szuverenitását pedig csak 1955-ben nyerte vissza. A nemegyszer morális univerzalizmusra építkező emlékezetpolitika szempontjából a háború végén a városokat porig romboló ún. morális bombázásokat (*moral bombing*) vagy az azokat követő német nélkülözést és szenvedést már-már kegyeltsértő felemlíteni; nem véletlenül mutat rá W. G. Sebald arra, hogy a német büntudat miatt ezek a mozzanatok gyakorlatilag hiányoznak a német irodalmi köztudatból.³⁵ A globális történelem szemszöge, mint fentebb utaltunk rá, foglalkozik a kérdés politikai vetületeivel, de az egyéni és csoportos emberi szenvedés fenomenológiai látószöge kimarad ezekből a megközelítésekben. Éppen ezért lehet fontos a történeti megismerés számára a szépirodalom (beleértve az oly fontos naplót is), mert akarva-akaratlanul a történelmi tapasztalat érzéki, szubjektív regiszterét jeleníti meg, amire a „direkt” források alkalmatlannak tűnnek.

Jóllehet az értekezés módszertani fejezetében részletesen szóltam a történelem megismerési léptékeiről és annak fontosságáról, hogy az egyes vizsgálati léptékeken elmondott történetek mennyiben más képét adják – elvben – ugyanannak a történeti valóságnak, mégis úgy tűnik, hogy az 1945 utáni időszak esetében ennek mindmáig komoly nehézségei vannak. A Fal leomlása után a történeti elemzések – érthető okokból – a politikai döntésekre és a korábban kutathatatlan témákra összpontosítottak, ám ennek következtében többnyire elsikkadt a hétköznapi élet és a közéleti dolgokban sokszor tájékozatlan, a mindennapokban „vergődő kisember” világa. Az olasz, a német és a francia társadalomtörténet ugyan egyre nagyobb teret

³³ Ezért nem véletlen az, hogy oly sokan nehezteltek rá 1948-as politikai pálfordulása után, mikor is „csatlakozott az új rezsimhez, s katolicizmusát odahagyva helyet kapott a kivételezettek tagkönyvvvel felszerelt élcsapatában”. Lásd LÁSZLÓ Ferenc, Étienne. Sötér István (1913–1988), *Magyar Narancs*, 19. évf. (2007) 33. sz.

³⁴ Theo SOMMER, *1945: egy év életrajza*, Budapest, Európa, 2011, 302. és 304.

³⁵ W. G. SEBALD, *Légi háború és irodalom: a rombolás természetrajza*, Budapest, Európa, 2014. Lásd még A. C. GRAYLING, *Among the Dead Cities. The History and Moral Legacy of the WWII Bombing of Civilians in Germany and Japan*, New York, Walker and Company, 2006.

adott a vizsgálati lépték változtatásán alapuló megközelítéseknek (történeti antropológia, mentalitás- és mikrotörténet, Alltagsgeschichte), ám e megközelítéseket nem elsősorban 20. századi témákra találták ki és alkalmazták. A témafelvetés és a módszer érzékenysége miatt azonban úgy vélem, eszközeik új művelési területet nyithatnak a történeti megismerés számára. Ezeket a mentalitástörténet és a történeti antropológia köréből ismert eszközöket elsősorban egy igen speciális kontextus, a háború utáni újrakezdés éveinek mentalitástörténeti megértésére alkalmazhatjuk. A hétköznapi cselekvők magatartásának és stratégiáinak rekonstrukciójához világossá kell tenni azt a tudásszociológiai környezetet, melyből az információikat, bármily inkonzisztensek, inkoherekensek is legyenek, a magyar társadalom tagjai nyerték.

Az 1945 utáni néhány év történetét, beleértve a kommunista hatalomátvétel utáni esztendőket is sokszor anélkül tárgyaljuk, hogy felmérnénk annak súlyát, mit jelentett a *háború* – még a hátszágban is több éves nélkülözés, családtagok elvesztése, majd a közeledő front miatti félelem stb. – *után élni*. Akkor, amikor szinte minden – a hatalom körein kívül – élő egyben *túlélő* is volt. Ez a megközelítésmód akaratlanul is a történelem *tapasztalatára* apellál. A koncentrációs táborokból visszatért zsidók, a frontról hazaérkezett katonák vagy az átvonuló Vörös Hadsereg katonái által megerőszakolt nők helyzete, akiknek a sokszor feldolgozhatatlan szenvedéssel kellett újrakezdeni (vagy adott esetben még a családjukat is elvesztették), még ennél is sokszorosan bonyolultabb volt. Az újrakezdés, ha nem is egyenlő mértékben, de mindenki számára *újrakezdés* volt, a szó jó és rossz értelmében egyaránt. Ez az Epochenwollen, az új korszak akarásának lényege.

„1945 márciusában – jegyzi meg keserédesen Dömötör Tekla –, amikor első ízben mentem be gyalog a Nemzeti Múzeumba, már tavaszi szelek fújdogáltak, tele voltunk reménnyel és bizakodással. Ez azonban már egy új világ volt, és ifjúságom sok szereplője, soha többé nem bukkant fel, mert ott fekszenek valahol névtelenül, tömegsírokban hazánk földjében vagy szerte Európában”.³⁶

Az egyik oldalt ott vannak a népi kollégiumok, a fényes szelek nemzedékének lehetősége, a másik oldalt viszont az idősebb generációk is, melyeknek tagjai napról-napra kénytelenek elsajátítani egy új korszak politikai, ideológiai, gazdasági feltételrendszerének szabályait és nyelvezetét. Mindazzal együtt, hogy a háború alatti tevékenységért a már korábban is aktív állampolgároknak el kellett számolniuk.

Mint a Sötér-regény szövegvilága is rámutatott, múlt és jövő egészen különleges módon torlódott össze 1945-ben és azt követő két-három évben. Habár a kortársak számára 1945 jelentős korszaktudati elem, mely magában foglalja az Epochenwollen jövőre mutató teleológiáját, ez még nem jelentheti azt, hogy ne kellett volna szembesülniük a múlttal. Sőt, épp a múlt árnyéka az, amelytől oly sokan szabadulni szerettek volna, s mely újra és újra felvetette a folytonosság és a felelősség kérdését. Már csak az a kérdés, milyen súllyal esik latba a múlt. Ständeisky Éva a *Világ*, a *Magyar Nemzet*, a *Szabad Szó* és az *Új Magyarország* publicisztikái alapján azt vizsgálja, hogyan tűnik fel politika és erkölcs – különben is mindig kényes – viszonya 1945-ben, s arra keres magyarázatot, miért fulladtak kudarcba az erkölcsi megújulást szorgalmazó kezdeményezések. Kassák Lajos, Márai Sándor, Szekfű Gyula, Zsolt Béla, Darvas József, Supka Géza, Erdei Ferenc, Bibó István és mások mind-mind a közelmúlt politikai, társadalmi, háborús történéseiből igyekeztek megérteni annak tüneteit, hogyan jutott ide az ország, iparkodtak egyfajta diagnózist felállítani, s ki-kik beállítódásának függvényében valamilyen orvosságot is javasolt. A bűnök megállapítása és bevallása éppúgy szerepelt e listán, mint a „sebek elvakarása” és a békés egymás mellett élés javaslata. A szellemi elit lázasan kereste a megoldást, de a válság létében mindenki egyetértett, ezért kérdezték ezredszer is: hogyan jutottunk ide?³⁷

³⁶ DÖMÖTÖR Tekla, *Táltosok Pest-Budán és környékén*, Budapest, Szépirodalmi, 1987, 134.

³⁷ STANDEISKY Éva, *Erkölcsök 1945-ben*, *Mozgó Világ*, 32. évf. (2006) 2. sz., 15-31.

Standeisky Éva pontosan fogalmaz, amikor azt írja, hogy a politikai helyzet erkölcsi megítélése nem függetleníthető a világnézettől. Nos, ebből a szempontból még inkább érdekesek Lukács György megnyilatkozásai az átalakulással kapcsolatban, aki 1945 és 1951 között maga is aktív formálójá volt a politikai és kulturális kérdéseknek. Az *Irodalom és demokrácia*, valamint az *Új magyar kultúráért* címmel közzétett írásaiban politikai nézeteinek megfelelő, abból következő világos helyzetértékelést ad, így hát nem meglepő, hogy a Vörös Hadsereg jelenléte által szavatolt „forradalmi helyzet” kibontakoztatására, az átalakulás véghezvitelére a háború után a kommunista pártot tartotta egyedül képesnek.³⁸ Lukács esetében a társadalmi valóság átalakításának és a magatartás megváltoztatásának – korábban már filozófiai-lag megalapozott – imperatívusza azonban mintegy „belebotlott” az akkori Magyarország objektív akadályaiába, melyek értelemszerűen nem feleltek meg szerzője feladat kijelölésének. Mint Takács Ádám írja, ez a voluntarista hatalmi törekvés annyiban anomáliához vezet, amennyiben a

„társadalmi mező egésze [...], élén azt az intézményeiben és gondolkodásában megjelenítő értelmiséggel, nem igazodik feltétlenül az egyelőre körülötte zajló változásokhoz, és passzív, illetve reaktív magatartást vehet fel. Lukács számára ez a helyzet egy eredendő filozófiai feladat kijelölést jelent: a cél az, hogy a valóságot, úgyszólván, felzárkóztassuk a saját színvonalára, vagyis, hogy a társadalmi szféra és annak szellemi reprezentációra képes rétege, az értelmiség, megfelelően elsajátítsa a kialakulóban lévő és történelmi szükség-szerűséggel bíró társadalmi igazságokat és értékeket”.³⁹

Ez a felzárkóztatás, átalakítás azonban nemcsak össztársadalmi szinten lényeges kérdés, de egyéni szinten is kitüntetett feladat. Takács Ádám tanulmánya végén ezt Lukácsnak a Vas István háború alatti és közvetlen utáni írásairól jegyzett kritikájával modellezi, melyben a filozófus – Eckhart mester nyomán – különbséget tesz *rendes és rendetlen bűnbánat* között.

„Az első az – így Lukács –, amelyből a magatartás gyökeres átalakulása csakugyan bekövetkezik, a második, amelyben a teljes önismeret ellenére az ember[ben] lényegében minden a régi helyen marad”.⁴⁰

Az új ember konstrukciójának erkölcsi kérdése rendkívül mélyen izgatta tehát Lukácsot, de kortársaitól eltérően nem a múltban, hanem a jövőben kereste a feloldást. A lukácsi életmű egységéről, annak meghaladottnak vélt szakaszairól Somlyó Györggyel vitatkozva ugyanis azt a kérdést teszi fel Lukács György: jogunk van-e megtagadni a múltat, illetve, hogy „valamit megtagadni: mit jelent”?⁴¹

Somlyó azt lobbantotta a filozófus szemére, hogy korábbi önmagától elhatárolódó, elsősorban az 1910-ben napvilágot látott *A lélek és a formák* időszakát „helytelen elvi álláspontnak” tekintő önértékelés „párját ritkító autodafé”.⁴² A *Leszámolás a múlttal* címet viselő válaszcikk ebből a vitából bontja ki az önformálás ismert kommunista tézisé, amelynek értelmében szellemi fejlődése megélt gondolkodás volt, s a szubjektív idealista Lukács eljutott a marxista Lukácsig.⁴³ Az életmű egységét feszegető érvelésében azonban a marxista Lukács

³⁸ A már idézett, *Új magyar kultúráért* című előadásokat, cikkeket magában foglaló két gyűjteményes kötet mellett lásd még LUKÁCS György, *Irodalom és demokrácia*, Budapest, Szikra, 1947.

³⁹ TAKÁCS Ádám, A totálissá vált gondolat: megvalósítás, magatartás és morál problémája Lukácsnál, in *A totalitarizmus és a magyar filozófia*, Valastyán Tamás (szerk.), Debrecen, Vulgo, 2005, 156.

⁴⁰ LUKÁCS, Megjegyzések egy irodalmi vitához, 92.

⁴¹ LUKÁCS György, *Leszámolás a múlttal*, *Új Magyarország*, 1946. április 16., 3. Kötetben: LUKÁCS György, *Curriculum vitae*, Ambrus János (s. a. r.), Budapest, Magvető, 1982, 136-141, itt: 136. (A továbbiakban is az utóbbi kiadásra fogok hivatkozni.)

⁴² SOMLYÓ György, Jegyzetek Lukács György könyvéhez, *Magyarország*, 2. évf. (1946) 2-3. sz., 116-121.

⁴³ Vö. SZOLLÁTH Dávid, *A kommunista aszketizmus esztétikája. A 20. századi magyar irodalom néhány munkásmozgalom-történeti vonatkozása*, Budapest, Balassi, 2011, 96-118. Lukács „önformáló aszketizmus” felfogásáról lásd még KOVÁCS András, Tévéinterjú Lukács Györggyel. Készült 1969. október 2-án, Jávorkúton, *Létünk*, 15. évf. (1985) 6. sz., 933-960., különösen 935.

nagy hasznát látja az ifjúkori művek világlátásának, s az adott helyzetben némileg körmönfontan úgy fogalmaz, hogy bár „objektíve kétségkívül létező valami”, ugyanakkor „csak a szakemberek, a filológusok számára létezik, az élet számára nem”.⁴⁴ Ez nem jelenti azt, hogy az igazi nagy egyéniségnek nincs valamiféle belső folytonossága, de mivel „összefoglalása azoknak az irányzatoknak, amelyek az ő korában a társadalmat mozgatják”, így szükségszerűek a belső ellentmondások. Éppen ezért nem lényeges, így Lukács, hogy a jelentékeny egyéniségben szubjektíve összefüggjenek az élmények, mert azok többnyire úgysem akart, szándékolt eredmények, hanem inkább „utólagos összefogások”.

A modern szubjektivizmus tehát mindent „kiforgat”, s az életmű egységének magasztalásával feláldozza a lelkiismereti, cselekvési szabadságot. Másképpen fogalmazva, ha a jelenben élő, a jelen intellektuális, politikai, ideológiai, társadalmi kihívásait felismerő személy életműve egységének megőrzése felett örködve elszalasztja a cselekvés „történelmi pillanatát”, akkor „állandóan utókort játszik a maga számára”, „önéletrajzot él át, és így nem életet él meg”. Így azonban „szükségképpen mindig a jelen szükségletei szempontjából alakítja át (sokszor: hamisítja meg) a saját múltját és viszont: a múlttal való életrajzi folytonosság fenntartása kedvéért lehúzza a jelent a múlt színvonalára, meghamisítja azt is”.⁴⁵

Egyértelmű, hogy Lukács válaszcikke eddig az értelmiséget célozta, amikor a fentebb kivonatolt viselkedési mintát esztéta magatartásnak nevezte, ám írása végén a perspektívát kitérítve: „amit fentebb múlt s jelen viszonyáról, a múlt stilizálásáról, a vele való komoly leszámolás hiányáról mondtunk, az ma közéletünk egyik morális betegsége”.⁴⁶ Ez Lukácsnál korántsem véletlen elszólás, hanem: program. Ne feledjük, hogy a közélet „emlékeztetazavarait” ostromozó első cikke a Vörös Hadsereg Politikai Osztályának lapjában, az *Új Szó*-ban jelent meg 1945 őszén.⁴⁷ A Somlyónak írt válaszcikk végén így fogalmaz Lukács:

„Ma mindenki, aki egyszer egy embert elrejtett, aki egyszer-kétszer külföldi rádiót hallgatott, már maga is elhiszi, hogy aktíve részt vett az ellenállási mozgalomban, hogy számára már nincs áttanulnivaló az új demokráciában. Ha az ellenállási mozgalomban annyi ember vett volna tényleg részt, amint ahány azt most múltjának stilizálása segítségével, nemegyszer jóhiszeműen is, elképzel, úgy bottal is kiverhették volna a németeket Magyarországról”.⁴⁸

Ez a beállítódás, melytől a filozófus sokszor még a jóhiszeműséget sem tagadja meg, azonban nemcsak az élettől elszakadt esztéta irodalmár magatartásának sajátja, de általános társadalmi betegség tünete. Véggkövetkeztetése szerint sokan belátják, hogy Magyarország hosszú ideje tévúton járt, amiből szükségszerűen következik, hogy maga az egyén is. Ebből azonban az egyetlen kiút az, vallja Lukács, ha az egyén *leszámol* saját múltjával; ezt a leszámolást ugyanakkor csak azok tudják véghezvinni, írja cikke legvégén, akik „a társadalmi igazságokat saját életükre is merik vonatkoztatni”. Lukács „leszámolás” fogalma tehát eltér kortársaitól. Utóbbiak a múlt feldolgozásakor mindig a múlt és a jelen viszonyát firtatták, míg a filozófus szerint a helyzet temporalitása ennél komplexebb; a múlt szerepe a jelenben kétségtelenül problematikus, ám a változásnak nemcsak erkölcsi alapja, de *teleológiája* is kell, hogy legyen. Ha csak azt hangsúlyozza a közbeszéd, hogy el kell számolni a múlt hibáival, erkölcsi számvetésre van szükség, az Lukács szerint kevés, hiszen az egyén azt érezheti, hogy a korszak foglya volt, s erre hivatkozván a többség csak rendetlen bűnbánatra képes. Ám ha felfedjük előtte azt, hogy nemcsak elszámolni, de egyenesen leszámolni kell a múlttal a *jövő* – vagyis az új demokrácia, az új társadalom, az új ember – *érdekében*, úgy az egyén az új igazságokat és

⁴⁴ LUKÁCS, Leszámolás a múlttal, 137.

⁴⁵ LUKÁCS, Leszámolás a múlttal, 140.

⁴⁶ LUKÁCS, Leszámolás a múlttal, 141.

⁴⁷ LUKÁCS György, Így kezdődött, *Új Szó*, 1945. november 16., 4.

⁴⁸ LUKÁCS, Leszámolás a múlttal, 141.

értékeket a saját életére is vonatkoztatja, s ez magával hozza gyökeres átalakulását. Ez lett volna a rendes bűnbánat tétje és célja.

A Mérei család nemcsak azért élte túl a vészkorszakot, mert különleges szerencséje volt (bár nyilván ez is közrejátszott), hanem lényegében azért, mert mind Mérei Ferenc a munkaszolgálatban, mind Mérei Vera két gyermekével és anyósával – a szűkös lehetőségekhez mérten – proaktív módon gondoskodott önmagáról és környezetéről. Ez a jövőre irányuló cselekvés egyszerűen fogalmazva létrehozta azt a kontingenciát, esetlegességet, amely a túlélés záloga volt; életüket tehát nem a vakszerencsének, hanem a saját előrelátásukkal létrehozott cselekvési tér kontingenciájának köszönhatték. Nem mondom, hogy ehhez nem kell némi szerencse, de csak a vakszerencse önmagában nem elég. Korábban felidéztek Kulcsár Istvának a maradék-zsidóság lelki szerkezetéről tett korabeli megállapításait, s arra jutottunk, hogy a család azért nem szenvedett járadék-neurózisban, mert az életét saját maga harcolta ki.⁴⁹ Saját praktikáinak, előrelátásának, öngondoskodásának köszönhette életét, megteremtette maga számára a túlélés kontingenciáit. Talán nem túlzás úgy fogalmazni, hogy ez 1945 után még inkább megtért. A család számára ugyanis a fentebb Lukács nyomán vázolt felelősségkonstrukció és a kontinuitás problémája ebben a formában értelmezhetetlen és idegen volt. Nem vettek, nem vehettek részt a Horthy-korszak tudományos és politikai életében, a háború időszakában effektív üldözöttek voltak, akik tevőlegesen, a saját erejükből nyerték vissza szabadságukat, így sem erkölcsi felelősséggel nem kellett elszámolniuk, sem tartós lélektani deficit nem társult a háború utáni életvezetésükhöz. Ebben az értelemben Mérei Ferenc és Mérei Vera számára 1945 lezárja a peremhelyzet, a kivülség korszakát, s lehetőséget ad az új kezdetre.

Incipit vita nova. Illő hangsúlyozni, hogy az új élet legkevésbé a szó magánéleti értelmében volt új, hanem elsősorban szakmapolitikai, pszichológiai és pedagógiai szempontból – ezt pedig nagyon erősen és kezdetben kedvezően befolyásolta az 1945-öt követő új politikai kontextus. Mérei Ferenc párizsi tartózkodása, a Wallon- és áttételesen a Durkheim-élmény hatására kezd a gyermektanulmányozással foglalkozni, mely a korszakban progresszíven ötvözte a lélektani és a neveléstudományi szemléletet. Korai publikációiban nagy hangsúlyt fektetett arra az összefüggésre, amely a gyermek értelmi fejlődése és az iskolarendszer között áll fenn, ám úgy szakmapolitikai, mint „származási” okokból Mérei kívül maradt mind a pszichológiai, mind a neveléstudományi szakmai körökön.

Ebből a szempontból 1945 valóban fordulópont, még akkor is, ha mind Mérei életében, mind a nemzetközi társadalomtudományi gondolkodásban az 1930-as évek végétől tapasztalható a pedagógia és a közoktatás *súlyának* folyamatos növekedése. És nem pusztán arról van szó, hogy akár szociológusként, filozófusként vagy pszichológusként egyre többen fordulnak az oktatás rendszerszerű kérdései felé, tehát nem pusztán szaktudományos kérdésfeltevésről van szó, hanem arról, hogy – a Harmadik Birodalom működésének árnyékában – az európai nagy demokráciák kormányai egyre több pénzt szánnak és intézményi figyelmet szentelnek, továbbá szakmai lehetőséget nyújtanak az oktatásnak.

De miért ennyire fontos a két háború közötti időszakban, európai szinten, a demokrácia szempontjából az oktatás? Vajon miféle összefüggés áll fenn a tömegdemokrácia elterjedése és az oktatás kiterjesztésének igénye között? Ahhoz, hogy megértsük azt, miért vállaltak a nyugati egyetemeken tanult magyar pszichológusok oly nagy számban szerepet itthon, ráadásul a kommunisták oldalán, a közoktatás reformjában, szükségesnek tűnik áttekinteni a két háború közötti fejleményeket. Az oktatás fejlesztése, kiterjesztése ugyanis nem valamiféle magyar vagy kelet-európai sajátosság volt, hanem az akkori nyugati világot mélyen izgató törekvés, melynek kutatására a demokratikus országokban komoly összegeket költöttek.

⁴⁹ KULCSÁR István, A maradék zsidóság lelki keresztmetszete 1946-ban, in *Maradék-zsidóság. A magyarországi zsidóság 1945/46-ban*, Benoschofsky Imre (szerk.), Budapest, Budai Izraelita Aggok és Árvák Menházegegyesülete, 1947, 34-38.

A közoktatás mint a tömegdemokrácia értékpolitikája: Mannheim Károly

1929-ben, az *Ideológia és utópia* című könyvének a jelenlegi helyzetet, pontosabban fogalmazva a chiliasztikus tudatnak a politikából való eltűnését firtató részében Mannheim Károly arra a következtetésre jut, hogy

„míg az eszmei korszakban a filozófia volt [...] a társadalmi-szellemi összhelyzet legérzékenyebb fokmérője, addig ma a szociológia különböző alakjai tükrözik [azt] vissza a legvilágosabban”.⁵⁰

Ez a Mannheim kapcsán sokszor felemlített váltás, tudniillik a filozófiai megismerés szociológiai vizsgálatra cserélése számunkra kétszeresen is izgalmas. Egyfelől Mannheim intellektuális életrajza felől, vagyis hogyan távolodik el a hajdani Budapesti Iskola szellemtörténeti, majd a németországi évek – még roppant erős filozófiai hatást mutató – tudásszociológiai programjától, és vált át a tervezés és az oktatás konkrét szociológiájára. Másfelől e – sokak által válságként érzékelt – váltás mintha kifejezné azt is, hogy a politika értékektől telített, pozitív értelemben vett utópikus világa miképpen válik a 20. század első harmadára a „lehetőséges szempontok” elemzési terepévé. Ahogyan Cs. Kiss Lajos rámutatott:

„A válság nem általában szellemi válság, hanem magának a visszavonhatatlanul plurálissá vált európai szellemnek a válsága, amely nem képes többé a középkori keresztény univerzalizmus ordótudásának mintájára egységes egzisztenciális-normatív keretbe foglalni a modern világképet, nem képes érvényesen szabályozni a világ individuális és kollektív megértésének folyamatait, nem képes hitelesen ápolni és fenntartani az igazságkeresés szabályának érvényességét”.⁵¹

Másképpen fogalmazva a kormányzat, a politika vagy a társadalom valóságáról alkotott kép nem transzcendens megalapozottságú és egyetemes-normatív jellegű, hanem folytonosan változó evilági nézőpontok függvénye. Márpedig ha valami nézőpontok függvénye, akkor csakis többes számban beszélhetünk róla, ha pedig így van, akkor a politikai cselekvés és gondolkodás elveszíti kizárólagos és normatív jellegét a valósággal ápolt viszonyában. A totalitást feltelező-igénylő filozófiai koncepció helyére tehát egyre inkább a társadalomtudományos szaktudást igénylő racionális – többes számban értendő – *szakpolitikák* léptek.

„A sajátos ebben az, hogy e vetélkedésben a helyes társadalomszemléletért korántsem »sül fel« valamennyi egymással küzdő szempont és álláspont, azaz egyik sem bizonyul semmisnek és helytelennek, ellenkezőleg, egyre világosabban megmutatkozik, hogy minden egyes álláspontból lehet – bár eltérő mértékben – termékenyen gondolkodni”.⁵²

Ám tudományosan bármilyen racionális, megalapozott is egy-egy szakpolitikai döntés, nézőpontfüggősége, esetlegessége és ideiglenessége révén sohasem töltheti be a világmagyarázat szerepét, melyben *hinni* lehetne. Ez alól voltaképpen két kivételt nevez meg Mannheim, mégpedig a bal- és a jobboldal peremén elhelyezhető, az ontikus totalításban hívó olyan irányza-

⁵⁰ MANNHEIM Károly, *Ideológia és utópia*, Budapest, Atlantisz, 1996, 283. (A betoldás tőlem.) Az eredeti német és az angol kiadás közötti szemléleti különbségekről lásd BOGNÁR Virág, *Az ideológia és utópia hajótörése*, Mannheim Károly *Ideológia és utópia* című műve német és angol változatának összevetése, *Szociológiai Szemle*, 6. évf. (1996) 2. sz., 21-55.

⁵¹ Cs. KISS Lajos, A tudásszociológia eszméje és hivatása, in *Mannheim-tanulmányok. Írások Mannheim Károlyról és Mannheim Károlytól*, Gellériné Lázár Márta, Karádi Éva, Cs. Kiss Lajos (szerk.), Budapest, Napvilág, 2003, 158-247., itt: 179.

⁵² MANNHEIM, *Ideológia és utópia*, 283.

tokat és gondolkodókat, mint például a marxista Lukács György és a konzervatív forradalmi nézeteiről elhíresült Othmar Spann.⁵³

Az értelmiségi: chiliasztikus próféta vagy szakpolitikus?

Lényegében Colin Loader volt az első, aki – a könnyen adódó Mannheim–Lukács-analógia mellett – rámutatott arra, mennyiben rokoníthatók az *Ideológia és utópia* politikáról szóló fejtegetései Max Webernek a politikáról előadott téziseivel.⁵⁴ A Vasárnapi Kör közös szellemi alapja ugyanis hagyományosan arra sarkallta az értelmezők egy részét, hogy Mannheim 1929-es könyvét óhatatlanul is az egykori szellemi partner, Lukács György hat évvel korábban, németül megjelent *Történelem és osztálytudat* című kötetének perspektívájából értelmezze.⁵⁵ Ám ha tekintetbe vesszük Mannheimnek és Webernek a politika szakkérdéssé, illetve hivatás-sá alakulásáról szóló következtetéseit, akkor világos, hogy szorosabb kapcsolat mutatható ki nézeteik között, és az 1918–1919 fordulóján a forradalmi cselekvést és a Kommunisták Magyarországi Pártját (KMP) választó Lukács elhivatottsága csekélyebb hatással volt.

Akár nyílt, akár rejtett módon mindhárom gondolkodót a politika és a szakszerűség, a politikai elhivatottság és az erkölcs kérdései izgatják. Mannheim Károly álláspontját röviden ismertettük; érdemes rekapitulálni azonban Max Weber először 1919-ben megjelent *A politika mint hivatás* című híres írásának néhány felvetését, nevezetesen azokat, amelyekkel ugyancsak kedvezőtlen képet alkot a bolsevik és a forradalmi szocialista politikagyakorlásról. Weber úgy fogalmaz, hogy a politikával összefüggésben az evangéliumi abszolút etika, a hegyi beszéd erkölcsiségének hangoztatása veszélyes dolog, mégpedig azért, mert az

„nem kérdi, mik a »következmények«. [...] Tisztában kell lennünk azzal, hogy minden etikus igazodású cselekvés két, egymástól alapjában különböző és összebékíthetetlenül ellentétes maxima egyikét követheti: vagy az »érzület etikájához« vagy a »felelősség etikájához« igazodik. [...] Ha egy tiszta érzületből fakadó cselekedet következményei rosszak, azért az ő szemében nem a cselekvő a felelős, hanem a világ, a többiek ostobasága [...]. A felelősség etikáját valló viszont számol az átlagos emberi fogyatékoságokkal, mert [...] nem érzi úgy, hogy másokra háríthatná saját tevékenysége előrelátható következményeit”.⁵⁶

Az erőszak és a politika összefüggésében Weber ugyanebben az írásában nagyon hasonló kérdést feszeget, mint Lukács az 1918 decemberében, még a KMP-hez való csatlakozás előtt megjelent *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma* című vitacikkében.⁵⁷ Mindkettejük kulcsproblémája az, hogy a jó célok elérése nemegyszer együtt jár erkölcsileg aggályos vagy kifejezetten veszélyes eszközök alkalmazásával; olyanokkal, melyek következményei *beláthatatlanok*, előre kiszámíthatatlanok. A német szociológus szerint az érületetika ebben az esetben csődöt mond, mert könnyen lehet, hogy túl nagy árat kell fizetni akár csekélyke eredményért. Ha logikailag nem láthatóak előre a konzekvenciák, akkor a megoldást el kell vetni, a chiliasztikus prófétát pedig el kell zavarni.

⁵³ Spannt nem tárgyalom, lásd Anthony CARTY, Alfred Verdross and Othmar Spann: German Romantic Nationalism, National Socialism and International Law, *European Journal of International Law*, 6. évf. (1995) 1. sz., 78-97.; Robert SAYRE – Michael LÖWY, Figures of Romantic Anti-Capitalism, *New German Critique*, 32. sz. (1984), 42-92.; NOVÁK M. Zoltán, Univerzalizmus, holizmus, keresztény individualizmus: Othmar Spann szerepe Polányi Károly fasizmusképében, in *A totalitarizmus és a magyar filozófia*, 166-178.

⁵⁴ Lásd Colin LOADER, *The Intellectual Development of Karl Mannheim. Culture, Politics and Planning*, Cambridge, Cambridge University Press, 1985, 96.

⁵⁵ Georg LUKÁCS, *Geschichte und Klassenbewußtsein. Studien über marxistische Dialektik*, Berlin, Malik, 1923. Magyarul: LUKÁCS György, *Történelem és osztálytudat*. Tanulmányok a marxista dialektikáról, in *Történelem és osztálytudat*, Vajda Mihály (szerk.), Budapest, Magvető, 1971, 197-660.

⁵⁶ Max WEBER, A politika mint hivatás, in *Tanulmányok*, Wessely Anna (szerk.), Budapest, Osiris, 1998, 200-201. (Kiemelés az eredetiben.)

⁵⁷ David KETTLER, Culture and Revolution: Lukács in the Hungarian Revolutions of 1918–1919, *Telos*, 10. sz. (1971), 35-92. A kérdésnek hihetetlen gazdag irodalma van, teljes feldolgozása nem lehet e fejezet tárgya.

Fent említett cikkében Lukács hasonló következtetésre jut: a bolsevizmus gyors átalakulást ígérő „hirtelen hőstettéhez” képest vonzóbbnak tűnik számára a „demokrácia vállalásának lassú, szemre nem heroikus, de mélyen felelősségteljes, lelket megőrlő, hosszadalmas és tanító” küzdelme, melynek végén az egész szociáldemokrácia megvalósítható, nemcsak annak töredéke. Nem hisz a bolsevizmus azon metafizikai előfeltevésében, hogy a „rosszból jó származhatik, hogy lehetséges, mint Razumihin mondja a Raszkolnyikovban, az igazságig keresztülhazudni magunkat. E sorok írója nem képes e hitet osztani”.⁵⁸ Életrajzi tény, hogy körülbelül két hét múlva Seidler Ernőn keresztül Lukács mégis csatlakozik a KMP-hez. Ebben akkor többen (például Lengyel József *Visegrádi utca* és – Révai József kapcsán – Sinkó Ervin *Optimisták* című regényei), azóta még többen Lukács következtetlenségét, szélkakasságát látták, ám ha nem rosszhiszeműen, nem előítéletektől terhesen próbáljuk megérteni Lukács akkori gondolati ívét és cselekvési terét, akkor inkább a probléma szinte szétbogozhatatlan komplexitását helyezném az értelmezés előterébe.⁵⁹ Az erkölcsi dilemma egy szerepdilemmával is összekapcsolódik, amennyiben az akarva-akaratlanul rákérdez az értelmiségi helyére is a politikában.

A helyzetet tovább bonyolítandó, illő megjegyezni, hogy Lukács a fentebbi cikkben felvetett gondolatait 1919 májusában módosítva adta ki. A *Taktika és etika* címen – már a Tanácsköztársaság kitörése után – megjelent írásában úgy fogalmaz, hogy forradalmi helyzetben, mely helyzet definíció szerint tagadja a fennálló rendszer értékeit s azok erkölcsi létjogosultságát, a forradalmi cselekvés *felszabadul* a jogrend korlátozásai alól.

„A szocializmus egyedülálló szociológiai jelentősége éppen abban áll, hogy eme probléma számára van megoldása. Mert a szocializmus végcélja utópikus ugyan abban az értelemben, hogy túl van a mai társadalom gazdasági, jogi és szociális keretein, hogy csakis ezeknek megsemmisítése árán valósulhat meg, de nem utópikus úgy, mintha a feléje vezető út valami társadalmon kívül vagy felett lebegő eszméknek a földre szállása lenne”.⁶⁰

A marxi osztályelmélet rendkívüli hordereje Lukács szerint abban mutatkozik meg, hogy a szocializmus az új társadalmi rend transzcendens célkitűzését immanenssé változtatta, a proletariátus harca maga a célkitűzés és egyszersmind annak megvalósulása. Maga az „eszköz” és a voltaképpen „cél” nem is választható szét, inkább arról van szó, hogy az osztályharc eszköze révén hogyan válik a társadalmi valóság részévé az osztályküzdelem mint cél. Ez azt jelenti, hogy a „taktikai eszköz és a végcél között fogalmilag megfoghatatlan átmenetek vannak; sohasem lehet *előre* tudni, melyik – taktikai – lépés fogja már magát a végcél megvalósítani”.⁶¹ Homályossága, kiszámíthatatlansága miatt épp ez az a pont, mint fentebb láthattuk, ahonnan Weber visszafordulna, és amelyet az affektivitás, a szenvedély jellemezte érzelmeti körébe utalna.⁶²

Lukács azonban 1919 tavaszán már oly módon spekulál, hogy a proletariátus történelemfilozófiai lehetőségeinek váratlan, előre nem látható pontjára érkezett, ami nem pusztán közelív, de egyenesen megfoghatóvá tette a gazdasági függés emberi méltóságot megalázó korszakának *végso* lezárását. Az esély pillanatának egyszerisége révén a proletariátus jogot formálhat arra, hogy taktikáját eloldja a korábban fennálló rendszer összes normájától. Ezért

⁵⁸ LUKÁCS György, A bolsevizmus mint erkölcsi probléma, in *Forradalomban. Cikkek, tanulmányok, 1918–1919*, Mesterházi Miklós (szerk.), Budapest, Magvető, 1987, 41. Ráadásul Soproni András szövegkritikai megjegyzésének köszönhetően azt is tudjuk, hogy Lukács túlinterepretálta vagy félreértette a szöveghelyet, mely nem „hazugságról”, hanem „tévelygésről” szól. Lásd SOPRONI András, *Klasszikusokat – csak pontosan, Élet és Irodalom*, 62. évf. (2018) 30. sz.

⁵⁹ Első kiadásai: LENGYEL József, *Visegrádi utca*, Budapest, Kossuth, 1957. (Kun Béla bevezetőjével) és SINKÓ Ervin, *Optimisták: történelmi regény 1918–19-ből*, Újvidék, Testvériség – Egység, 1953–1955.

⁶⁰ LUKÁCS György, *Taktika és etika*, in *Forradalomban*, 126.

⁶¹ LUKÁCS, *Taktika és etika*, 126. (kiemelés – K. H. Zs.).

⁶² Vö. LOADER, *The Intellectual Development of Karl Mannheim*, 97.

jegyzi meg Lukács, hogy a szocializmus számára a – Weber által felelősségetikaként aposztrofált – reálpolitika „végzetes és vészt hozó”, mert konformitása miatt csorbítja a mozgalom lehetséges történelemfilozófiai céljait. Ezzel a proletariátus nemcsak önmagát csapná be, hanem – ami megbocsáthatatlan – az egész emberiséget, amennyiben semmissé tenné az emberiség felszabadulásának és az „emberi történelem igaz kezdetének” lehetőségét.⁶³ A proletariátus helyzetének és főként történelmi feladatának transzcendálása természetesen a *Történelem és osztálytudat*ban konkludál; valljuk meg, a teoretikus fejtegetések mellett Lukács sosem rest egy-egy stilisztikailag is dehonesztáló megjegyzést tenni a „kicsinyes reálpolitikára” vagy „az opportunisták nyers empirizmusára”.⁶⁴ Másképpen fogalmazva a filozófiai feladatkijelölés közben – tudniillik, hogy a proletariátus a történelem szubjektum-objektuma, ha kell, az erőszak eszközhöz nyúlva képes lehet a történelem új kezdetének végrehajtására – a filozófus nemcsak, hogy történelemfilozófiai szintre emeli a küzdelmet magát, de eközben a nemzetközi munkásmozgalom szemszögéből hermetikusan izolálja is a „napi gazdasági követelések” és a „forradalmi végcél” kettősségét.

Talán még ma sem ismeretlen az a tény, hogy a *Történelem és osztálytudat* megjelenése után meglehetősen éles kritikákat is kapott a nemzetközi mozgalomban.⁶⁵ Nincs itt sem tér, sem szükség ezek részletes elemzésére, de lényegében – 1918 előtti filozófiai tanulmányaira és munkásságára utalva – a Szovjetunióban, Buharin nyomán, hegelianusnak könyvelték el Lukácsot, a magyar kommunista emigrációban pedig Rudas László volt az, aki igen éles hangnemben kártékonynak nevezte a lukácsi „idealizmust”, s el is határolta magát tőle.⁶⁶ Zárójelben megjegyzem: Rudas sosem bocsátotta meg Lukácsnak sem ezt a könyvet, sem a Leninről a korszakban kiadott kisebb kötetét. Olyannyira nem, hogy még az 1949–1951 között zajló Lukács-vitában sem volt rest idealizmusát felhánytorgatni.⁶⁷ A kritikák hatására Lukács moszkvai emigrációja során elhatárolta magát művétől, sőt, 1967-re datált önértékelésében is elhibázottnak tartotta azt.⁶⁸ Ezzel mindössze azt akartam kiemelni, hogy sem a *Történelem és osztálytudat* tanulmányainak gondolati és cselekvési programja, sem Lukács értelmiségi szerepvállalása nem volt egyértelműen vonzó sok korabeli kommunista, sőt a politika funkciójáról, működéséről és az ahhoz kapcsolódó, a baloldali értelmiségi szerepdilemmákról gondolkodó számára sem. Itt jegyezhető meg, hogy a két háború közötti magyarországi baloldalon alig ismerték őt: sem műve, sem forradalmi működése nem hagyott akkor mélyebb nyomot.⁶⁹

Ám ha nem tartható a chiliasztikus értelmiségi-próféta szerepvállalása és a korszak értelmezésében a filozófia centrális helyzete, akkor hogyan gondolkodjunk az egyre inkább – weberi értelemben – *üzemként* felfogott és *hivatásként* gyakorolt politika és a tudomány viszonyáról? Lukács György 1918 utáni pályaképének néhány felvillantott mozzanata tevékenységének minden pozitív pátoszával együtt is kicsit anakronisztikusnak tűnt. Sőt, Mannheimnél mintha kimondatlanul is Lukács játszaná az „eltűnő chiliasztikus tudat” nem

⁶³ LUKÁCS, Taktika és etika, 127. (Kiemelés az eredetiben.)

⁶⁴ Lásd pl. LUKÁCS, Történelem és osztálytudat, 301., 313.

⁶⁵ Részletesebben: KRAUSZ Tamás, MESTERHÁZI Miklós (szerk.), *A Történelem és osztálytudat a 20-as évek vitáiban, Filozófiai Figyelő Évkönyve*, 1981/I–IV.; KRAUSZ Tamás, MESTERHÁZI Miklós, *Mű és történelem. Viták Lukács György műveiről a húszas években*, Budapest, Gondolat, 1985.

⁶⁶ RUDAS László, Ortodox marxizmus? (1924), in *A magyar marxista filozófia a két világháború között*, Nyíri Kristóf (szerk.), Budapest, Kossuth, 1979, 75–86. Lásd RÉVAI József, Recenzió Lukács György *Történelem és osztálytudat* c. kötetéről (1925), in *A magyar marxista filozófia a két világháború között*, 87–96. A kötet téves adatot közöl, a Révai-szöveg első magyar nyelvű megjelenése: *Híd*, 36. évf. (1972) 4. sz., 467–475.

⁶⁷ RUDAS László, Irodalom és demokrácia, in *A Lukács-vita*, Ambrus János (szerk.), Budapest, Múzsák, 1985, 21–58. Lásd még LUKÁCS György, Lenin. Tanulmány gondolatainak összefüggéséről (1924), in *Lenin*, Budapest, Magvető, 1970, 11–113.

⁶⁸ LUKÁCS György, Marxista fejlődésem, 1918–1930, in *Történelem és osztálytudat*, 735.

⁶⁹ *A Történelem és osztálytudat* Justus Pálon kívül alig ismerték, lásd JUSTUS Pál, *A szocializmus útja: az osztályháború új feltételei*, Budapest, Népszava, 1945.

feltétlenül felemelő alakját.⁷⁰ Illő megjegyezni, hogy Lukácstól is érkezett bírálat Mannheim felé: az elkötelezett értelmiségi pozíciójából utóbbi szabadon lebegő értelmiségi figuráját „szkeptikus relativistának” nevezte.⁷¹ Max Weber javaslata – tudniillik, hogy a meggyőződés nélkül cselekvő, amerikai típusú politikusgép és a szenvedélyének élő, érületettkai alapon döntő forradalmárral szemben a felelősségettkai alapon cselekvő politikust preferálja – plauzibilis, ám a német szociológus 1920-ban váratlanul meghal, meglátásai nem rezonálhatnak az ezt követő évek változásaira.⁷²

„Tervezés a szabadságért” és a tudás demokratikus újraelosztása

Hármójuk közül Mannheim Károly javaslatai ígérkeznek számunkra a legizgalmasabbnak. Jóllehet ő is megkapta néhányszor – negatív előjellel – a marxista jelzőt Németországban, ám összetettséjük miatt reflexiói jóval izgalmasabbnak ígérkeznek az egyszerű címkézésnél.⁷³ Lukács György és Max Weber gondolatainak érintése miatt valahol ott függesztettük fel Mannheim tárgyalását, hogy a politikai cselekvés alapját képező utópia pozitív eszméje eltűnik, helyére a különböző nézőpontokból értelmezhető, a szaktudomány kompetenciájára hivatkozó politika lép. Magyar monográfusa, Felkai Gábor úgy summázza e folyamatot, hogy az „egyetemesség-igénnyel fellépő filozófiai rendszerek”⁷⁴ helyett a szociológiai szaktudások értelmezik és formálják a valóságot. Mannheim értelmezéseiben sokszor előkerül a „válság” kifejezés is, ám illő hozzátenni, hogy ebben inkább a filozófia dominálta eszmei korszak lezárulásának megállapítását, nem pedig valamiféle rezignációt, netán ressentiment-t kell látnunk.⁷⁵

„Válságot nem lehet úgy megoldani, hogy kapkodva és ingerülten lerázzuk az újonnan felbukkanó problémákat, és úgy sem, hogy beleássuk magunkat a múlt biztonságos sáncába, hanem úgy, fokozatosan bővítjük és elmélyítjük azt az új látásmódot, amelyre szert tettünk és fokozatosan nyomulunk előre a válság leküzdése felé.”⁷⁶

Ugyanakkor az *Ideológia és utópia* minden értelmezője jelzi a könyv gondolatgazdagságát és bonyolult szerkezetét, mely egyszerre teszi roppant vonzóvá azt és inti óvatosságra az olvasót egyes szöveghelyek értelmezésekor. Felkai Gábort követve talán úgy lehetne összefoglalni, hogy Mannheim az ideológiák és utópiák eltűnésében, az értelmi kiüresedésben és a jövőkép elvesztésében látja egy korszak végét. Ebben az értelemben ideológia alatt azt a gondolkodási és cselekvési formát értjük, amelynek a valóság megragadásához használt elméletei, eszközei megmerevedtek vagy – ahogyan monográfusa írja – „lekéstek” a szüntelen változásban lévő valóságról. A lényeg, hogy adott formájukban az ideológiák képtelenek érvényes magyarázatot adni a valóság jelenségeire. Ezzel ellentétben az utópia nem is tör arra, hogy leírja és megértse a valóságot, szerzői és hívei ugyanis oly mértékig elégedetlenek vele, hogy hasznosabb-

⁷⁰ A *Történelem és osztálytudat* bírálatára lásd Karl MANNHEIM, *Über Geschichte und Klassenbewußtsein*, in Georg Lukács, *Karl Mannheim und der Sonntagskreis*, Éva Karádi, Erzsébet Vezér (szerk.), Frankfurt/M., Sandler Verlag, 1985, 298-303. Értékelésére GÁBOR Éva, Mannheim Károly a két világháború között, in *A magyar filozófiai gondolkodás a két világháború között*, Hermann István et al. (szerk.), Budapest, Kossuth, 1983, 82-110.

⁷¹ Vö. LUKÁCS György, *Az ész trónfosztása*, Budapest, Magvető, 1978, 565.

⁷² LOADER, *The Intellectual Development of Karl Mannheim*, 97.

⁷³ David KETTLER, Volker MEJA, Nico STEHR, Rationalizing the Irrational: Karl Mannheim and the Besetting Sin of German Intellectuals, *American Journal of Sociology*, 95. évf. (1990) 6. sz., 1441-1473.

⁷⁴ FELKAI Gábor, *Mannheim Károly*, Budapest, Új Mandátum, 1999, 49.

⁷⁵ A korszakban Ernst Robert Curtius épp nihilizmusá miatt bírálta, lásd Wolf LEPENIES, *Les trois cultures. Entre science et littérature, l'avènement de la sociologie*, Paris, MSH, 1990, 311.

⁷⁶ MANNHEIM, *Ideológia és utópia*, 126.

nak, célravezetőbbnek tartják a valóságtól elrugaszkodott ellenvilág képzeletbeli felépítését és annak hirdetését.

„Mindkét szemlélet lét-transzcendens, azaz voltaképpen »téves«, a valósággal nem egybevá-
gó. »Adekvátnak« vagy »lét-kongruensnek« Mannheim azokat a nézeteket, állításokat nevezi, amelyek
»megfelelnek a konkrétan létező és da facto kiható létrendnek«. Mind az ideológiák, mind az utópiák lét-
inkongruensek”.⁷⁷

Az ideológia fogalomtörténetének szövevényes értelmezésében Mannheimnek nyilvánvalóan kulcsszerepe van. Paul Ricœur szerint egyik legnagyobb érdeme mindenképp az inkongruen-
cia bevezetése, mely lehetővé teszi számunkra, hogy a *de facto* valóságtól való eltérésről, a
meg nem felelésről, az imagináriusról is beszélni tudjunk – vagyis egy diszkurzív mozzanat-
tal, paradox módon, a *de facto* valóság részévé tegyük azt. Ugyanakkor a valóságról és az
attól különböző, eltérő koncepciókról, ha nem dinamikus és kontextustól függő változókként
gondolkodunk, akkor gyorsan eljutunk a Mannheim-paradoxonig (ha minden állításunk olyan
érdekekkel telített, melyeknek nem vagyunk tudatában, akkor szükségszerűen minden ideoló-
giakritikai megközelítés is ideologikus).⁷⁸ Mivel egyáltalán nem célunk átfogó elemzést adni
sem Mannheimről, sem az ideológia fogalomtörténetéről, célszerűnek tűnik Mannheim elkép-
zelését és javaslatait *kontextuálisan* értelmezni.

Lényegében ez az üzenet maga: az ideológia és az utópia mannheimi értelemben lét-
transzcendens, azaz a valóságtól oly mértékig eltérő, hogy egyszerűen *tévesnek* nevezhető,
ezért az egyre inkább tudományként gyakorolt, vagyis mindig a fennálló helyzet körültekintő
felmérésén és elemzésén alapuló politikára van szükség. Ez a tudás szaktudományos előkép-
zettséget igénylő *gyakorlati* tudás, de hogyan sajátítható el? Az elsajátítás, a tudáshoz való
hozzáférés, rövidebben az oktatás, a tájékoztatás problémája annál is inkább sürgető 1929-
ben, a könyv megjelenésekor, mert a nyugati világban az első világháborút követő években
jelentősen kiterjesztették a *politikai választójogot*.

Ez lényegében nem jelentett mást, minthogy eltörölték a 19. században rögzült nemi,
vagyon, műveltségi cenzust, az életkori határt pedig sok helyen leszállították – ezzel létrejött
a tömegdemokrácia. Ne feledjük, hogy – a munkásság szervezett és artikulált törekvésein túl
– a jogkiterjesztésben érdekelt legnépesebb társadalmi nagycsoportot a nők alkották.⁷⁹ A köz-
ügyekben való döntés tehát többé nem egy szűk, vagyonos és hímnemű elit, hanem az általá-
nos és titkos választójog elve alapján – a változó életkori cenzust nem számítva – minden fel-
nőtt állampolgár joga és lehetősége. Az állampolgár ezzel – nemétől, osztályhelyzetétől füg-
getlenül – *politikai szubjektummá* vált. Ám ha elfogadjuk Mannheim diagnózisát, hogy a poli-
tika tudomány, akkor hogyan jut a közügyekben való döntéshez szükséges és elegendő tudás-
hoz az állampolgár?

Wessely Anna expressis verbis rámutat arra, hogy a mannheimi „tudásszociológia po-
litikai programot is képviselt. Mannheim a társadalmi csoportok közötti kommunikáció fo-
gyatékosságában ismerte fel a demokratikus politikai akaratképzés egyik fő akadályát”.⁸⁰ Ez
azonban korántsem jelentheti azt, hogy a társadalmi kommunikáció mennyiségi változásával
ez a probléma megoldódik. Sőt, épp ellenkezőleg, a társadalmi csoportok eltérő lét- és osz-

⁷⁷ FELKAI, Mannheim Károly, 31. A belső idézetre lásd MANNHEIM, *Ideológia és utópia*, 223.

⁷⁸ Paul RICŒUR, *Lectures on Ideology and Utopia*, New York, Columbia University Press, 1986, 159-180.

⁷⁹ Lásd Pierre ROSANVALLON, *Le sacre du citoyen. L'histoire du suffrage universel en France*, Paris, Gallimard, 1992, 130. skk., Pierre ROSANVALLON, *L'histoire du vote des femmes. Réflexion sur la spécificité française*, in *Femmes et histoire*, Georges Duby, Michelle Perrot (szerk.), Paris, Plon, 1993, 81-86., Alexander KEYSSAR, *The Right to Vote. The Contested History of Democracy in the United States*, New York, Basic Books, 2000. Továb-
bá SIMÁNDI Irén, *Küzdelem a nők parlamenti választójogáért Magyarországon, 1848–1938*, Budapest, Gondolat, 2009.

⁸⁰ WESSELY Anna, A tudásszociológia mint interpretációelmélet, *Janus*, 1986. ősz, 11-35., itt: 13.

tályhelyzetükből fakadó tapasztalataik miatt másképpen fogalmazzák meg a valóságról alkotott képüket.

„Minél nyitottabbá válik a társadalom szerkezete, vagyis minél gyakoribb és tömegesebb az egyes csoportok közötti érintkezés, minél több társadalmi csoport vesz részt a politika formálásában, annál nyilvánvalóbb a politikai küzdőterén zajló »eszmecserék« látszólagossága, az önmegértetés és a megértés kétségessége, a meggyezés kudarca. A vitázók »elbeszélnek egymás mellett«”.⁸¹

Ebben az értelemben a tudásszociológia feladata nem az, hogy ezeket a megnyilatkozásokat valahogyan összehangolja, harmonizálja (ez elvben nem is lehetséges), hanem az, hogy feltárja a mögöttük megbúvó, sokszor a beszélő számára sem tudatosodott, ugyanakkor mélyen beivódott, lerakódott értéktartalmakat, vagyis rámutasson arra, hogy az eszmecserét milyen mértékig hatja át az ideológia.⁸² Mannheim másik értelmezője, Kurt H. Wolff éles szemmel vette észre, hogy a sokszor Mannheim angliai működésére szűkített oktatás és szaktudás problémája már az *Ideológia és utópia* lapjain is feltűnik.⁸³ Jóllehet itt elsősorban az oktatás a politikacsinálók körére vonatkozik, de általánosságban szavai valóban előrevetítik az oktatás ki-terjesztésének a későbbiekben alaposan kifejtett gondolatait is.

„A politikai tudás és hozzáértés mindmáig csak alkalmoszerű átadás formájában öröklődött. [...] Mai világunk túl összetett, minden döntéshez [...] túl sok szaktudásra és átfogó tájékozódásra van szükség, sem hogy a pusztán alkalmoszerűség jegyében megszerzett tudás és készség hosszú távon elég lehetne. [...] Lennie kell tehát olyan platformnak, ahol az ilyen kritikai tájékozódáshoz szükséges történelmi, jogi és gazdasági anyag tanítható, tanítható a tömeg irányításának objektív technikája, a közvélemény formálása és terelése, tanítható az a mozgástér is, amelyben az akarati döntés és a látásmód elkerülhetetlenül egybefonódik egymással – mégpedig olyan módszerrel, mely a még útját kereső, döntés előtt álló emberből indul ki”.⁸⁴

Már Weber fentebb hivatkozott szövege is rámutatott arra, hogy egy demokratikus rendszerben végeredményben, bár eltérő mértékben, mindenki politikus lehet, hiszen a szabad választások során, még ha csak szavazat formájában is, ún. alkalmi politikusként „beleszólhat” a politikai élet tendenciájába.⁸⁵ Mivel a tömegdemokráciában ez elvben minden, az életkori határt elérő személyt érint, adódik a kérdés, hogyan lesznek képesek helyesen dönteni. Sőt, kérdés az is, mit jelent itt és miért fontos a demokrácia, a közjószág szempontjából helyes döntés. Ha az egyre komplexebbé váló modern társadalom egyre komplexebb szaktudásokat és jogosítványokat igényel a helyes részdöntésekhez, akkor miért volna abszurd azt feltételezni, hogy az ezekből álló politikai totalitás ügyében való döntéshez éppen ilyen összetett tudásformára van szükség?

Úgy tűnik, Mannheim az *Ideológia és utópia* végén megpedzett problematikát viszi tovább *A jelenkori szociológia feladatai* című programszerű írásában is. A szakszociológiáktól megkülönböztetve a kultúrszociológia kifejezés alatt nem egyszerűen kulturális kutatást ért, hanem a társadalmi-kulturális jelenségek olyan szintetikus szemléletét, mely egyik részterület eredményeit és hatásait egy másik részterületen gondolja tovább. Ezek egymásra tett hatásából kiindulva szintetizálja e heterogén tudásformákat; ezt nevezi az „egymásba kapcsolódás problematikájának”. Ezzel a programmal, ha jól értem, a társadalomtan túl is terjeszkedik saját szigorú értelemben vett határain, s egyfajta jelenkortudományként tűnik fel. Utóbbi célja pedig nem lehet más, minthogy elősegítse a kor és a társadalom önértelmezését. Ennek azonban a fentebb taglalt szempontokból fakadóan politikai jelentősége van, amennyiben megalapozhatja a helyes döntés tudásszociológiai lehetséges-feltételeit.

⁸¹ WESSELY, A tudásszociológia mint interpretációelmélet, 13.

⁸² MANNHEIM Károly, Tudásszociológia, in *Tudásszociológiai tanulmányok*, Budapest, Osiris, 2000, 299-343.

⁸³ Kurt H. WOLFF, Introduction: a Reading of Karl Mannheim, in *From Karl Mannheim*, Kurt H. Wolff (szerk.), New York, Oxford University Press, 1971, lxix-lxx.

⁸⁴ MANNHEIM, *Ideológia és utópia*, 208. és 210.

⁸⁵ WEBER, A politika mint hivatás, 162.

Mannheim egyre inkább úgy láttatja, hogy a szociológia gondolkodás létrejötte összefügg a demokrácia kialakulásával, e tényből fakadóan pedig tevékeny részt kell vállalnia a jelen megértésében, továbbá pedagógiai-politikai szempontoktól vezetve ezt mind szélesebb körben hozzáférhetővé kell tennie. Mivel egy tömegtársadalomban minden politikai rendszer a tömegekre épül (még a diktatúra is használja, mozgósítja a tömeg erejét), így ha demokráciában gondolkodunk, azt a tudomány adta tudás révén kell megalapoznunk.

„Az új az, hogy az akarat teljessége a modern kor szellemében csakugyan alulról teremthető meg. A modern korban ugyanis azok, akik uralom alatt állnak, nem *ab ovo* passzívak, hanem öntudatra ébredt aktivitásuk semlegesítése révén azok. Ha tehát nem akarjuk, hogy ez az adottság, a modern társadalomépítő, konstruktív kiegyensúlyozottsága értelmi demokrácia helyett hangulat-demokráciára vezessen, amelyben a legtöbbször csak pillanatnyi hangulatok hatása alatt cselekszenek, akkor a demokráciával elébb vagy utóbb a tömegek felvilágosításának és iskolázásának kell párosulnia”.⁸⁶

Nem felülről lefelé épül a demokrácia, hanem alulról felfelé – más lehetőség nincs. Ennek alapja pedig csakis a közoktatás *kiterjesztése* lehet (mely rövidtávon ugyan „felülről” indul, de hosszabb távon valóban az „alulról” épülő akaratképzés alapja lehet). Egy politikai szubjektummá tett hétköznapi ember ugyanis csak akkor képes érdemleges válaszokat megfogalmazni összetett társadalmi, politikai kérdésekre, ha a közoktatás révén a kezébe adjuk ennek lehetőségét. Jóllehet közhely, hogy a modern társadalom elképzelhetetlen iskola nélkül, de vegyük észre, hogy az iskolarendszer *minősége* a sine qua nonja annak, hogy demokrácia létezhesen. (Nyilvánvalóan nem az egyetlen feltétel, de a többire itt nem térünk ki.) Az önmagában vett tömegakarat ugyanis könnyen irányítható, talmi ígéretekkel befolyásolható, ám Mannheim abban bízik, hogy az oktatás révén az állam képes lesz arra, hogy racionálisan gondolkodó állampolgárokat neveljen. Álláspontja tragikusan időszerű volt. Tragikumának súlyát az mutatja, hogy a weimari Németországban már elkésset.

A történet sajnos túl jól ismert és igen pontosan mutatja be azokat a dilemmákat, melyeket fentebb a választójog, a tömeg, az iskoláztatás és a diktatúra összefüggése kapcsán mondtunk. 1933 áprilisában Mannheimet, mint zsidó származású professzort felmentik, s mint Gábor Éva életrajzi jegyzetei is rámutatnak, Louis Wirth-től Raymond Aronon át Jászi Oszkárig többektől is segítséget kért; rövid időre Hollandiába kerül Révész Gézához, végül itt éri a London School of Economics levele, mely ideiglenes állást ajánlott fel neki.⁸⁷ Ezzel elkezdődött a haláláig tartó angliai időszak, melynek során egyre több figyelmet szentelt az oktatás kérdéseinek is.⁸⁸

Felkai Gábor ezt a váltást nem pusztán egy újabb életrajzi és nyelvváltásként (németről angolra) értelmezi, hanem újabb fordulópontként Mannheim intellektuális pályáján. Jóllehet még Hollandiában jelenik meg a *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus* című munkája 1935-ben, de monográfusa kiemeli, hogy e könyve – távolodva a német szellemtörténeti hagyománytól – nyelvileg-fogalmilag könnyebben dekódolható, ha tetszik demokratikusabb regiszterben íródott.⁸⁹ A *Diagnosis of Our Time* és a posztumusz megjelent *Freedom, Power and Democratic Planning* című munkákon pedig még inkább észlelhető az angolszász

⁸⁶ MANNHEIM Károly, A jelenkori szociológia feladatai, in *Tudásszociológiai tanulmányok*, 365.

⁸⁷ *Mannheim Károly levelezése, 1911–1946*, Gábor Éva (szerk.), Budapest, Argumentum – MTA Lukács Archivum, 1996, 322. Lásd még Raymond ARON, *Mémoires. 50 ans de réflexion politique*, Paris, Julliard, 1983, 108.

⁸⁸ Az angliai évekről, a Moot-körrel és a brit elithez fűződő viszonyáról lásd David KETTLER – Volker MEJA, *Karl Mannheim and the Crisis of Liberalism. The Secret of these New Times*, New Brunswick – London, Transaction, 1995, 247–291.

⁸⁹ Karl MANNHEIM, *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus*, Leiden, A. W. Sijthoff, 1935. Magyarul részletek: MANNHEIM Károly, Ember és társadalom az átépítés korában, in FELKAI, *Mannheim Károly*, 117–156.

kultúrkör pragmatizmusa, sőt megkockáztatom, hogy Mannheim demokratikus elkötelezettségéből fakadó, formálódó kritikai pozíciója is az elittel szemben.⁹⁰

Az *Ember és társadalom* megítélésem szerint átmenetet képez: már hangsúlyosabban jelennek meg benne a tömegdemokráciát és annak értékszerkezetét alkotó problémák, de még nem él olyan konkrét javaslatokkal, mint a *Korunk diagnózisa* című munkájában.⁹¹ Előbbiben Mannheim tovább csiszolja, finomítja az oktatással kapcsolatosan korábban már felvetett, de inkább csak utalásszerűen megfogalmazott téziseit. A választójog kiterjesztése előtti időszakot mindközönségesen „ál-demokráciának” nevezi, melyben a tulajdonosok, a műveltek és maximum a proletariátus kis csoportjai jutottak politikai szerephez. Max Scheler korábban már mozgósított „hangulat-demokrácia” fogalmával ugyanakkor megerősíti azt is, hogy a társadalmat alkotó csoportok nem racionálisan felfogott, végiggondolt módon fejezik ki politikai „válaszaikat”, hanem egyre nagyobb teret kap az irracionális, egyre több affektív elem jellemzi választásaikat.

„Az általános demokratizálódás lehetetlenné teszi, hogy a tömegek megmaradjanak a maguk eredeti felvilágosultlan állapotában. Vagy demokráciát akarunk, és akkor mindenkit legalább hasonló belátási szintre kell hozni, vagy vissza kell szívni a demokratizálás folyamatát, amit persze diktatórikus jellegű pártok szükségképpen meg is kísérelnek”.⁹²

Ennek az irracionizálódási folyamatnak az eredőjét bizonyos értelemben abban ismeri fel, hogy széles társadalmi rétegek alig értenek valamit a kortárs társadalom komplexitásából (gazdaság, válság, infláció), és az emiatt kialakuló szorongás hajlamossá teszi őket az irracionális magyarázatok elfogadására.

Tegyük hozzá, Mannheim nem tekinti valamiféle ördögtől való rossznak az irracionálisitást, sőt hangsúlyosan tárgyalja azt, milyen lehetséges színterei (sport, ünnepélyek) és funkciói (kultiváció, szublimáció) lehetnek. Ahogyan Lee Congdon is rámutatott, Mannheim dilemmája hasonló volt Max Weberéhez, miszerint az egyik legsúlyosabb probléma akkoriban a „világ varázstalanítása” volt.⁹³ Szelényi Ivánt követve úgy fogalmazhatunk, hogy ez korántsem a felvilágosodás racionalitásának elvetését, hanem a progressziót jelöli; rámutat a kortárs kapitalizmus visszasságaira is, visszafogottan bírálja azokat.⁹⁴ Mannheim álláspontjából azonban egyre világosabban az kristályosodik ki, hogy az irracionálisitást távol kell tartani a politika világától, s az emberi psziché irracionális elemeinek kezelésében komoly szerepet szán a pszichológiának.

Jóllehet Congdon idézett könyve Mannheimet a liberálisok közé sorolja, vegyük észre, hogy kritikájának célkeresztjében a 19. századi laissez faire liberalizmus áll. Mannheim szerint az államnak a társadalmi ügyekbe való be nem avatkozási dogmája a tömegdemokrácia esetében kifejezetten kontra-produktívvá vált, mégpedig azért, mert az oktatás és a művelődés lehetőségét akarva-akaratlanul az elit számára tartotta fenn. Ez végső soron az elit önreprodukciónak eredményezte, a tömegeket pedig kizárta a mobilitásból. Ezt „negatív liberalizmusnak” és „negatív demokratizálásnak” nevezi. A kizáró tendenciák elkerülése végett Mannheim

⁹⁰ Karl MANNHEIM, *Diagnosis of Our Time. Wartime Essays of a Sociologist*, London, Routledge – Kegan Paul, 1943.; Karl MANNHEIM, *Freedom, Power and Democratic Planning*, London, Routledge – Kegan Paul, 1951. Magyarul mindkettőből részletek: MANNHEIM Károly, *Korunk diagnózisa*; Szabadság, hatalom és demokratikus tervezés, in FELKAI, *Mannheim Károly*, 157-216 és 217-279.

⁹¹ TAKÁTS József, Találkozás egy fiatalemberrel. Jászi és Mannheim vitája 1936-ban, 2000, 31. évf. (2019) 4. sz., 17-35.

⁹² MANNHEIM, *Ember és társadalom az átépítés korában*, in FELKAI, *Mannheim Károly*, 125.

⁹³ Lee CONGDON, *Exile and Social Thought. Hungarian Intellectuals in Germany and Austria, 1919–1933*, Princeton, Princeton University Press, 1991, 283.

⁹⁴ SZELENYI Iván, Varázstalanítás – jegyzetek Max Weber modernitáselméletéhez, *Holmi*, 26. évf. (2014) 11. sz., 1395-1405. A szerző a hegeli „eltárgyasítás”, a marxi „elidegenedés”, sőt a lukácsi „eldologiasodás” fogalmával olvassa össze Webert.

javaslata az, hogy el kell szakadni a laissez faire liberalizmus megmerevedett, a valóságtól elszakadt ideológiájától, és az egyenlőtlenségek kezelése végett az államnak be kell avatkoznia.⁹⁵ Ennek az intervenciónak válik kulcsszavává az – azóta sokszor félreértett – *tervezés* fogalma.

„A tervező beavatkozás lényege tehát az, hogy egy korlátozott tárgyra irányuló közvetlen céltételezés tudatos átgondolásához hozzákapcsolja az egyes folyamatok távolabbi hatásainak a végiggondolását is. [...] A »tervezés« mint a társadalmi gondolkodás és cselekvés fejlődésének új foka oly mértékben érvényesül, amilyen mértékben egyre inkább szabályozó beavatkozások révén korlátozzuk a társadalmi konkurencia korábban roppantul széles hatókörét és az ezzel összekapcsolódó szelekciót, és tudatos ellenőrzés alá vonjuk az itt működő erőket».”⁹⁶

Kelet-Európában, ha a tervezés szót halljuk, rögtön az államszocializmusra gondolunk. Ez nem alap nélküli asszociáció, történetileg azonban túlzottan leegyszerűsítő. Vegyük észre, hogy Mannheimnek a politikai és az oktatási rendszerre vonatkozó feltevései ugyanúgy a kor válságából indulnak ki, mint egy másik Budapestről elszármazott értelmiséginek, a gazdaságtörténész Polányi Károlynak. Jóllehet eszmetörténeti szempontból Mannheimet már az indulás tekintetében is hagyományosan a testvérrel, Polányi Mihállyal szokás rokonítani (Vásárnapi Kör – Galilei Kör), illő megjegyezni, hogy a tervezés koncepciója jóval közelebb áll Károly gondolkodásához.⁹⁷

Utóbbi ugyanis a krízis alapproblémájának a gazdasági liberalizmus – 1929–1932-es válságban testet is öltő – csődjét tartotta. Az önszabályozó piac racionális elképzelése tehát – Mannheim „szótárával” olvasva is – annyiban „utópikusnak” minősült, hogy a gazdasági önérderekre alapult, melynek racionalitását – Polányi Károly szerint – sem a történelem tapasztalata, sem az 1930-as évek válsága nem igazolta. Nincs itt mód arra, hogy utóbbi nézeteit kifejtjük, mégis beszédesnek tűnik, hogy a harmincas évek társadalmi dezintegrációja kapcsán Mannheimhez hasonlóan utal a tervezés problémájára és az ezzel kapcsolatos dilemmákra is.⁹⁸ Tisztában van azzal, hogy az állami beavatkozást, vagyis a tervezés gondolatát támadó liberálisok a szabadság elvének csorbulását látják benne, mert a szabadságot szerintük egyedül a magántulajdon eszméje szavatolja – tekintet nélkül arra, hogy az milyen szabadságghánnyal jár azok számára, akik munkanélküliségben vagy egyenesen nyomorban élnek.⁹⁹ A „társadalom felfedezése” kifejezés tehát azzal szembesít, hogy a tömegdemokrácia korában a társadalom fogalma nem szűkíthető le a tulajdonosok világára, így Polányi a „szabadság” új fogalmának kidolgozását sürgeti.¹⁰⁰

Az *Ember és társadalom az átépítés korában* lapjain Mannheim több szempontból is hasonló következtetésre jut, s ezzel már a korszakban, majd az államszocialista rendszerek bukását követően sok liberális kritikusa haragját magára vonta. Egyik írásában Gábor Éva rá is mutatott arra, hogy a német címben szereplő *Umbau* (az angol kiadásban: *reconstruction*) valójában nem pusztán átépítést vagy rekonstrukciót jelent, hanem a tervezés szinonimája.

⁹⁵ Volker MEJA, *Crisis and Planning in the Work of Karl Mannheim* (PhD, Brandeis University, 1984), Ann Arbor, University Microfilms International, 1985, 9.

⁹⁶ MANNHEIM, *Ember és társadalom az átépítés korában*, in FELKAI, *Mannheim Károly*, 156.

⁹⁷ A kettejük közötti eszmei különbségek elemzésére, lásd Phil MULLINS – Struan JACOBS, Michael Polányi and Karl Mannheim, *Tradition & Discovery: The Polanyi Society Periodical*, 32. évf. (2005–2006) 1. sz., 20–43., ill. SZÍVÓS Mihály, Az elsődleges és a másodlagos habitus szociológiai és tudományszociológiai fogalma a személyes és hallgatólagos tudás elméletének szemszögéből, *Polanyiana*, 18. évf. (2009) 1–2. sz., 29–52.

⁹⁸ Vö. GYURGYÁK János, Eszmék, gondolatok, hatások Polányi Károly életművében, in *Polányi Károly, 1886–1964*, Gyurgyák János (szerk.), Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1986, 62. skk.

⁹⁹ Vö. Gareth DALE, *Karl Polanyi: the Limits of the Market*, Cambridge, Polity Press, 2010, 45.

¹⁰⁰ POLÁNYI Károly, *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*, Budapest, Mészáros Gábor, 1997, 313. Érdekes, hogy az idők során a cím és az alcím helyet változtatott: az eredeti kiadás (*Origins of Our Time*, London, Victor Gollancz, 1945) címe jobban rimel Mannheim könyvére (*Diagnosis of Our Time*).

„Mannheim ezzel arra utal, hogy ő nem valamilyen részleges, periférikus tervezésre gondol, nem csupán a társadalom egyik vagy másik területének reformjára, hanem a teljes, átfogó, mindenre kiterjedő átalakításra, egy olyan tervezési stratégiára, amely felöleli a gazdaságot, a politikát, a kultúrát, a nevelést-oktatást, a tudományt, bizonyos mértékben még a privát szférát is”.¹⁰¹

Mannheim rendkívül érzékenyen reagált korának változásaira, s mint fentebb is utaltunk rá, nem érte be annyival, hogy filozófusként diagnosztizálja a bajt, értelmiségiként valójában belépett a politikai küzdőterre és konkrét javaslatokat tett. Ezt a váltás jelöli a „tervezés a szabadságért” metaforája, mely – mint Polányi Mihály Mannheimről írt nekrológiájában rámutat – minden erőfeszítés ellenére homályos maradt.¹⁰² Ettől függetlenül Mannheim utolsó munkáiból kiolvasható, hogy ez nem valamiféle vad és zabolátlan beavatkozást jelent, az élő struktúrák és a teremtő élet erőszakos széttörését, hanem egy alapos tárgyismereten nyugvó, gondos társadalom-átalakítást. A tervező beavatkozás lényegében nem pusztán egyes részterületek tudományos átstrukturálását jelenti, hanem igyekszik végiggondolni azok szándékolt, de főleg szándékoltatlan következményeit. A tervezés tehát egyfajta korlátozott tárgyon véghezvitt közvetlen céltételezés hatásainak felmérését és kiterjesztett irányítását jelenti.

Az 1943-ban megjelent *Korunk diagnózisa* című kötet egyértelműen továbbviszi és pontosítja ezeket a gondolatokat: itt már valamiféle korszakküszöbről beszél, melyet a tömeg-társadalom ténye és a megváltozott társadalmi technikák határoznak meg. Utóbbiak alatt azokat a módszereket érti, amelyekkel a mindenkor kormányzat a társadalomban élő emberek magatartását befolyásolni, ellenőrizni képes. Olyasmikről beszél (távíró, rádió, vasút, gépkocsi stb.), amit manapság a mediális környezet radikális megváltozásának nevezhetnénk.¹⁰³ Ezekhez hozzáteszi a modern társadalom ismeretközvetítő intézményeit, elsősorban is a modernitás alapkövének számító oktatási rendszert, mely alapjaiban határozza meg azt, hogy a társadalom tagjai hogyan, de főleg azt, hogy tárgyszerűen miről gondolkodjanak. E felismerés kifejtésében nyilván szerepet játszhatott az az empirikus kutatói tapasztalat is, melyet az 1927/1928-as téli és az 1928-as nyári szemeszterben, az Alfred Weber által alapított Institut für Zeitungswesenben, a heidelbergi egyetem sajtótudományi intézetében szerzett, ahol nem mellékesen *A közvélemény és a sajtó szociológiája* címmel előadást is tartott.¹⁰⁴

Ha Mannheim tudásszociológiáját egyfajta *relacionista ismeretelméletnek* fogjuk fel, melyben a világ megismerhetőségének kategóriái alapvetően társadalmi természetűek és meghatározottságúak (pl. az osztályhelyzettől függenek), akkor ugyancsak logikusnak tűnik, hogy épp a hagyományos tudásközvetítés (iskola) és az új társadalmi kommunikáció szerepét emeli ki. Ugyanakkor illő hangsúlyozni, hogy a *Korunk diagnózisa* bevezetőjében ez nem valamiféle olcsó kultúrakritika hangján szólal meg: Mannheim a tudás közvetítésének formáit *technikáknak* fogja fel, melyek önmagukban sem nem jók, sem nem rosszak. Minőségüket abban a folyamatban nyerik el, melyet – elvben – a demokratikus társadalom és kormányzat

¹⁰¹ Lásd pl. GÁBOR Éva, A közép-európai liberális filozófia tradíciója. A liberális *laissez-faire* demokráciától a központilag tervezett társadalomig: Karl Mannheim tervezés-koncepciója és liberális kritikája, *Polanyiana*, 5. évf. (1996) 1. sz., 113-125., itt: 115.

¹⁰² Michael POLANYI, Planning for Freedom, *Manchester Guardian Weekly*, 1951. július 3., 4. Idézi MULLINS – JACOBS, Michael Polányi and Karl Mannheim, 43.

¹⁰³ Karl MANNHEIM, Über die Eingliederung der Erforschung des Zeitungswesens in die Universitätswissenschaft, in Reinhard LAUBE, *Karl Mannheim und die Krise des Historismus*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2004, 594-597. Idézi Kavin HÉBERT, *Karl Mannheim et la question des intellectuels sous la République de Weimar*, Montréal, Université de Montréal, PhD-értekezés, 2006, 177.

¹⁰⁴ Eberhard DEMM, Karl Mannheim és Alfred Weber. Alfred Weber és Heinrich Rickert között, in *Mannheim-tanulmányok*, 111-128. Az intézményről lásd Albrecht ACKERMANN, Das Institut für Zeitungswesen (Zeitungswissenschaft) an der Universität Heidelberg, 1927–1945, in *Von der Zeitungskunde zur Publizistik. Biographisch-institutionelle Stationen der deutschen Zeitungswissenschaft in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, Rüdiger vom Bruch – Otto B. Roegele (szerk.), Frankfurt/M., Haag und Herchen, 1986, 143-180.

szán nekik.¹⁰⁵ A cél az, hogy e társadalmi technikák révén a demokráciák kilábaljanak a laissez faire liberalizmus elitista tétlenségéből, s magukhoz ragadva ezeket az eszközöket fundamentális demokratizálást szorgalmazzanak.

Mannheim kritikája éppen abban áll, hogy a korszak liberális demokráciái nem ismerik fel a tömegtársadalomban a kommunikáció és a tudás közvetítésének súlyát, ezért beszél, több kritikusa számára megbocsáthatatlanul, a totalitárius államokról, melyek idejekorán rábredtek e technikák hatékonyságára.

„Sokak véleményével ellentétben a totalitárius államok számos tekintetben létező hatékonysági fölénye nem csupán egy hatásosabb és durvább propaganda műve, hanem azzal is összefügg, hogy ezek az államok hamar felismerték: a tömegtársadalmat nem lehet a mesteremberek korából örökölt, házilagos technikákkal irányítani”.¹⁰⁶

Szeretném hangsúlyozni, hogy ez a médiatörténeti kutatások mai állása szerint szinte tankönyv-izű megállapítás a saját korában kifejezetten szubverzívnek minősült és rossz visszhangot kapott.¹⁰⁷ Szemben sok felületes kritikusa állításaival, Mannheim korántsem csodálta a totalitáriusnak nevezett államokat, csak annyit jegyzett meg, hogy a kommunikáció területén kifejtett „borzalmas hatékonyságukkal” bizony lekörözték a liberális demokráciákat, s ebből a tapasztalatból sosem késő tanulni. Mannheim álláspontja az, hogy a tömegtársadalommá válás folyamatában a laissez faire liberalizmus összekeverte a semlegességet a toleranciával. Szerinte az élet fő kérdéseiben vallott szabadelvű semlegesség elve olyasfajta toleranciává vált, melynek értelmében senki sem állt ki szenvedélyesen a demokráciába vetett hitéért. Ezért a *Korunk diagnózisa* felütésében küzdelmet hirdet a demokratikus értékekért; ezt magyarra – némileg megtévesztően – „militáns demokráciának” ültetette át a fordító. A Mannheimet övező félreértések egyik forrása olykor az esendő fordítás is lehet. A „militáns” magyarul mindig valamiféle harci öltözetben a nézeteiért erőszakkal kiálló eszmét, személyt vagy csoportot jelöl, míg a *militant* angolul és franciául inkább egy eszméért való nyilvános kiállást, egy eszme terjesztésében való aktív részvételt jelent.¹⁰⁸ A szöveg tanulmányozása nyomán egyértelmű, hogy Mannheim amellett tör lándzsát, hogy a kommunikáció manipulálása révén veszélybe kerülő demokráciának (gondoljunk a weimari Németország bukására és a nemzeti-szocialisták propagandájára) meg kell *védenie* önmagát. Talán pontosabb volna az „aktivista demokrácia” eszméjéről beszélni, mely a lehetséges harmadik út volna a laissez faire liberalizmus semlegessége és a magánvéleménynek teret nem hagyó diktatúra között.

Ennek az aktív önvédelemnek azonban nemcsak a demokrácia absztrakt eszméjét kell magában foglalnia, de elengedhetetlennek tűnik tartalmi átalakítása is: ennek legfontosabb eleme az, hogy a demokráciának ki kell egészülnie a *társadalmi igazságosság* igényével is. Mannheim olvasatában utóbbi teremtheti meg a demokrácia széles társadalmi alapjait, hiszen a méltatlanul szélesre nyílt jövedelmi olló, továbbá a tömeges nélkülözés ténye mellett aligha beszélhetünk közmegegyezésről. Nem lehet célunk itt a társadalmi igazságosság komplex fogalmának tárgyalása; amiről Mannheim beszél, az nagyjából egy olyan céltételezésben ölt testet, melynek lényege az eleve meglévő társadalmi különbségek méltányos és összehasonlítható figyelembe vételével *egyenlő helyzetbe hozni* a társadalmi szereplőket. Ha a méltányosság-

¹⁰⁵ MANNHEIM Károly, A társadalmi technika. Adalékok korunk diagnózisához, *Szép Szó*, 1937. július–augusztus, 31–40.

¹⁰⁶ MANNHEIM, *Korunk diagnózisa*, in FELKAI, *Mannheim Károly*, 158.

¹⁰⁷ Lásd ASA BRIGGS – PETER BURKE, *A média társadalomtörténete: Gutenbergtől az internetig*, Budapest, Napvilág, 2004, 119–120.

¹⁰⁸ Michel Foucault értelmiségi szerepeivel kapcsolatban is feltűnik, s nemegyszer épp a katedraértelmiségi el-lentétpárjaként alkalmazzák. A „militant et professeur au Collège de France” kifejezés így azt jelenti, hogy Foucault egyszerre száll síkra eszmékért a nyilvánosságban, miközben professzori státuszt tölt be egy magas presztízsű francia oktatási intézményben. Lásd DIDIER ERIBON, *Michel Foucault (1926–1984)*, Paris, Flammarion, 1991, 257–260.

ról, az igazságosságról nincs közmegegyezés (márpedig kirívó vagyoni különbségek, valamint tartós, tömeges nélkülözés és depriváció esetében aligha lehet róla szó), akkor a demokrácia sem etikai, sem gyakorlati értelemben nem működhet.

Lényeges kiemelni, hogy Mannheim – bár a fentebb elmondottakból már sejthető – semmilyen forradalmi elitellenességhez vezető, drámai jellegű átalakítást nem támogat: a liberális és konzervatív értelmiséget vagy az egyházakat célkeresztbe helyező üldözést kifejezetten helyteleníti. Az ő változtatás-eszménye az előkészítésen és a konszenzuson alapuló reform, mely fokozatosan, a méltányosság keretei között igyekszik csillapítani a társadalmi igazságosság hiányából fakadó dezintegráció kellemetlenségeit. Ha a tervezésnek van értelme, akkor ennek a graduális átmenetnek az alapját és a folyamatát kell megteremtenie. A demokratikus tervezés fundamentuma pedig nem lehet más, mint a *demokratikus értékpolitika*, mely az egész politikai közösség számára megkérdőjelezhetetlen értékek mellett teszi le a voksát.

„Egy demokratikus értékpolitika egyszersmind feltételezi, hogy minden állampolgárral megértetjük: a demokrácia csak akkor működik, ha a demokratikus önfegyelem elég erős ahhoz, hogy az emberek, még ha részletkérdésekben különbözik is a véleményük, egyet tudjanak érteni konkrét kérdésekben a közös cselekvés kedvéért. Ez az önmegtartóztatás azonban csak akkor valósul meg a parlamenti szintén, ha ugyanezek az érények érvényesülnek a mindennapi életben”.¹⁰⁹

Már csak az a kérdés, hogy ha elrugaszkodunk a laissez faire liberalizmus semlegességétől, s feltételezünk egy ilyen demokratikusan kialakítható és osztható értékpolitikát, mely rögzíti az adott politikai közösség alapértékeit, akkor ez hogyan kommunikálható, miképpen tartható fenn. Mannheim szerint a társadalmi technikák *tartalmi* fejlesztése szavatolhatja az értékek tartós fennmaradását: a korszak technológiai feltételei adta lehetőségeket éppúgy egy ilyen értékpolitika szolgálatába kell állítani, mint a modernitás klasszikus intézményét, az iskolát. 1939-et követően több ízben is szociológiai tárgyú előadás-sorozatot tart a rádióban *BBC Talks to Sixth Formers* címmel, mely a középiskola utolsó éveiben járó, 16–18 éves diákokat volt hivatott bevezetni társadalmi problémákba: mit jelent társadalomban felnőni, természetes dolog-e az ember versengő és együttműködő magatartása, hogyan kezeljük emberi konfliktusokat és így tovább.¹¹⁰

„Nem tehetjük meg, hogy miközben egy erkölcsileg új világ megteremtésére törekszünk, amely főként az értékek racionális mérlegelésén nyugszik, olyan értékekén, amelyek társadalmi és lélektani működése értelmezhető, ezenközben kitartunk egy olyan oktatási rendszer mellett, amely alapvető technikáinál fogva gátlásokat szül s akadályozza az ítélőképesség fejlődését”.¹¹¹

Az 1938 és 1947 között világi és egyházi személyek, politikusok részvételével működő, egyebek mellett T. S. Eliotot is tagjának tudó londoni Moot-körben Mannheim gondolatmenete több részletét is előadta.¹¹² Ez egyébként is jellemző Mannheimre, és ha vetünk egy pillantást életrajzi adataira, rögtön kitűnik, hogy készülő munkáiból számos előadást tartott Oxfordtól Londonig. Érdeklődése azonban egyre inkább a nevelés társadalmilag formatív részére összpontosul, részt vesz az International New Education, valamint a University of London Neveléstudományi Intézetének munkájában. Mint Colin Loader rámutatott, a Moot-körből

¹⁰⁹ MANNHEIM, Korunk diagnózisa, in FELKAI, *Mannheim Károly*, 173. skk.

¹¹⁰ Keele University Special Collections and Archives, GB 172 MAN, Karl Mannheim Papers, 2. doboz „L” dosszié: BBC Talks to Sixth Formers, 1945. Gábor Éva adatai szerint már 1939-ben is előad, lásd *Mannheim Károly levelezése, 1911–1946*, 323. Lásd még Richard KILMINSTER, *Norbert Elias: Post-philosophical Sociology*, London – New York, Routledge, 2007, 67. Elíasra egyébként is komoly hatást gyakorolt Mannheim értelmiség-képe, lásd Norbert ELIAS, *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások*, Budapest, Gondolat, 1987, 107., 812.

¹¹¹ MANNHEIM, Korunk diagnózisa, in FELKAI, *Mannheim Károly*, 171.

¹¹² Lásd *The Moot Papers. Freedom, Faith and Society in 1938–1944*, Keith Clements (szerk.), London, T & T Clark, 2010.

épp az utóbbi intézmény akkori igazgatójának, Sir Fred Clarke-nak a nézetei álltak a legközelebb Mannheiméhez. Clarke szerint a természettudományok nem dominálhatják a közoktatást, pláne nem a humán tudományok rovására, hiszen azok feladata az, hogy segítsék a kultúrában az értékképzést, mely ellensúlyozhatja a természettudományok túlzottan utilitarista kíváncsiságait. Szerinte a nevelés legfontosabb célja az, hogy orientálja a modern társadalomban élő embert, ami előfeltételezi azt, hogy a kultúra demokratikus, azaz mindenki számára hozzáférhető, nem pedig elitista – vagyis exkluzív, szűk körű – legyen. Clarke különösen fontosnak találta a közös kultúra gondolatát, melynek célját abban látta, hogy elérjen a társadalom valamennyi tagjához.¹¹³ Itt jegyezhető meg, hogy a Moot-kör és a mások által szorgalmazott köznevelési reformok komolyan hatottak az 1944-es Education Actben testet öltő változásokra, utóbbiak pedig direkt módon befolyásolták a magyar pedagógusok gondolkodását.¹¹⁴ A később tárgyalandó Székesfővárosi Neveléstudományi Intézet vezetője, dr. Stolmár László külföldi tanulmányútja nyomán maga is beszámolt az Education Actben ténylegesen megjelenő változásokról.¹¹⁵

A *Korunk diagnózisa* című munka külön fejezetet szentel a nevelés, a szociológia és a társadalmi tudat kérdésének. A laissez faire liberalizmus korában az oktatás túlzottan kategorizált, de lényegében vak volt a társadalmi lét fontosságára. A szabadelvű nevelés lényegében örökérvényűnek tekintette az alapértékeket és célkitűzéseket, a nevelés végső és kizárólagos célja az volt, mondja Mannheim, hogy a „veleszületett képességek korlátlan kibontása révén elősegítse a személyiség szabad fejlődését”.¹¹⁶ Mint az előzményekből láthatjuk láthattuk, a századfordulótól kialakuló gyermeklélektannak és iskolapszichológiának éppen az volt egyik fő kérdése, hogy a vele született képességek valóban meghatározóak-e a gyermek értelmi fejlődésére nézve. Ha azok, akkor ugyanis az oktatás tartalma másodlagos. Vagy, épp ellenkezőleg, az oktatás és nevelés elsősorú feladata az, hogy a gyermekben megbúvó rejtett képességeket észlelje, s azokat az individualitás tiszteletben tartása mellett oly módon fejlessze, hogy utóbb a társadalmi világban hasznára váljon. A kérdés tehát az, vajon a *veleszületett* képességekre épülő, szabadon kibomló romantikus személyiség társadalmi háttérintézménye-e az iskola, vagy pedig annak eminens feladata a gyermek képességeinek *felfedezése és kidolgozása*, valamint azok összehangolása a társadalmi élettel és a demokratikus értékekkel.¹¹⁷

Röviden, a *Korunk diagnózisa* úgy véli, hogy az egyén és a társadalom viszonyában kölcsönösség áll fenn. Sőt, az ötödik fejezetben Mannheim részben tovább is lép ezen, és a korszak szociológiai és szociálpszichológiai kutatásaira alapozva megpróbálja lebontani az egyén és a társadalom túlerőltetett dichotómiáját. Ez annyiban lényeges, hogy a társadalom absztrakt fogalmával szemben preferálja annak konkrét megvalósulását: a társadalmi csoportot. A társadalmi tapasztalat szintjén az egyén valójában sosem a társadalommal mint olyan kerül szembe, lévén az elvont fogalom, hanem annak konkrét elvárásaival, szabályaival, normáival, melyeket az ún. kiscsoport ad át: a család, a kortársak, az iskolai közeg, a lakóhely, a munkahely. A kiscsoport tehát a társadalom absztrakt eszméjének tapasztalati megva-

¹¹³ LOADER, *The Intellectual Development of Karl Mannheim*, 164-165.

¹¹⁴ Michael BARBER, *The Making of the 1944 Education Act*, London, Cassel, 1994.

¹¹⁵ Budapest Főváros Levéltára VIII.761, 42/1948 – Isk. sz. (1948. április 5.)

¹¹⁶ MANNHEIM, *Diagnosis of Our Time*, 56.

¹¹⁷ Később sokkal bővebben kitérünk erre, de a baloldali társadalom- és emberképnek elengedhetetlen feltétele volt a fejleszthetőség, a veleszületett képességek hangsúlyozásával szemben. Nem véletlenül írja Mérei, hogy „ha a kreativitás pedagógiai perspektíváját mérlegeljük, a társadalmilag várható fejlődés legfontosabb láncszeme az óvónőképző és a tanítóképző. Az óvónőkre és a kisiskolások tanítóira, tanítónőire vár a feladat, hogy [...] a kreativitás [...] korai előjátékait átmentsék a serdülőkorba, így lehetővé tegyék ennek beillesztését a serdülőkor és az ifjúkor önmegvalósítási erőfeszítésébe”. MÉREI Ferenc, Előszó a magyar kiadáshoz, in Erika LANDAU, *A kreativitás pszichológiája*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1974, 12. Bővebben kifejtem: Zsolt K. HORVÁTH, *The Production of Creativity. The Politics of Ferenc Mérei's Psychological and Pedagogical Views*, in *Creativity Exercises. Emancipatory Pedagogies in Art and Beyond*, Dóra Hegyi, Zsuzsa László, Franciska Zólyom (szerk.), Berlin – Leipzig – Budapest, Sternberg Press – Galerie für Zeitgenössische Kunst – Tranzit, 2020, 342-353.

lósulása, amennyiben az kommunikálja a szocializáció során a társadalom írott és íratlan szabályait. Ennek kifejtését nem visszük tovább, Mérei oktatáspolitikája kapcsán úgyszólván hamarosan részletesebben visszatérünk rá.

Illik hozzátenni, bár nem fogom részleteiben tárgyalni, hogy Mannheim Károly munkásságának itt elemzett fejezeteit, fogalmait, fordulatait sok-sok bírálat érte. Felkai Gábor szociológiatörténeti könyve alaposan ismerteti a Mannheim tudásszociológiáját ért kritikákat.¹¹⁸ Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a bírálat – még ha olyan éles és elutasító is, mint mondjuk Theodor W. Adorno vagy éppen Karl R. Popper kritikája – mindig valamiféle implicit intellektuális figyelmet jelent, azaz egy gondolkodó megkerülhetetlenségét jelzi, még akkor is, ha valaki – mint Popper a racionalitás védelmében – könyvterjedelmű pamfletet szentel a mannheimi tudásszociológia általa irracionálisnak vélt tendenciáinak.¹¹⁹ Úgy a korabeli, mint az utóbb íródott negatív kritikáknak az lehet az egyik lehetséges magyarázata, hogy Mannheim különmű tudományos területeket kapcsolt össze, ami a korban szokatlan volt. A nevelélmélet és a tudás társadalmi újraelosztásának kérdése vagy az irracionális tudati elemek bevonása a társadalmi jelenségek értelmezésének körébe merőben újszerű volt.

A laissez faire liberalizmus vagy a technológiai modernitás kritikájával Mannheim ugyan messze nem állt egyedül, balról is, jobbról is érkeztek bírálatok, de a tervezés szó használata, szűkítve a tudás társadalmi újraelosztásában az állami beavatkozás növelésének szorgalmazása bizonyos értelemben felsértette a klasszikus liberális, az állam semlegességéről szóló kánont. 1989 után, az államszocializmus bukásával természetesen újfent erőre kaptak a mannheimi koncepciót bíráló hangok, melyek meglehetősen differenciálatlanul minden állami beavatkozásban a diktatúra szükségszerűségét látták. Hans J. Lietzmann a posztoszocialista átmenet időszakában kifejezetten kockázatosnak nevezte a Mannheim által jóval korábban megfogalmazott demokratikus értékpolitikát, vagyis egy olyan – a társadalmi technikák révén habituálissá tett – konszenzust minősített elitistának és tekintélyelvűnek, mely szándéka szerint (az oktatás kiterjesztése révén) éppen ennek az ellenkezője szeretett volna lenni. A német politológus úgy véli, a demokratikus értékek ilyesfajta morális rögzítése autoriter eljárás, melyből logikusan kell következnie annak, hogy a közoktatásban a tanulók által elsajátított kánon is önkényes és elnyomó.¹²⁰

Úgy vélem, sokkal figyelemre méltóbb Ilja Srubar Mannheim tervezett szabadság fogalmáról írott dolgozata. Bírálva utóbbi liberalizmus-értelmezésének sekélyességét (misperint nem tesz különbséget annak különböző történeti és ideológiai válfajai között), Srubar úgy értelmezi a tervezést, mint ami azokat a társadalmi technikákat foglalja magában, melyek az egyént mint struktúrában elhelyezkedő társadalmi lényt közvetetten befolyásolják. A demokratikus értékpolitika tehát nem tenne mást, mint *harmonizálná* – a politikai egyenlőség demokratikus eszméje mellett – a gazdasági, társadalmi és kulturális egyenlőtlenségekből fakadó különbségeket. A tömegdemokráciában való politikai részvétel csak akkor valósulhat meg, ha az állampolgárok közös nevezőre jutnak abban, mi a *közjó*, melyet a politikában érvényesí-

¹¹⁸ FELKAI Gábor, *A német szociológia története a századfordulótól 1933-ig*, Budapest, Századvég, 2007, II. kötet, 250-260.

¹¹⁹ Lásd KARL R. POPPER, *A historicizmus nyomorúsága*, Budapest, Akadémiai, 1989, különösen 84-98. THEODOR W. ADORNO, *The Sociology of Knowledge and Its Consciousness*, in *Prisms*, Cambridge, MIT Press, 1997, 7. kiadás, 35-49. Jóllehet Adorno személyesen mondta meg Mannheimnek, mi a baja tudásszociológiájával általában és az *Ember és társadalom* című munkájával konkrétan, írását végül csak 1953-ban publikálta, erre azonban Mannheim már nem válaszolhatott. STEFAN MÜLLER-DOOHM, *Adorno: a Biography*, Cambridge, Polity Press, 2005, 157-158. Összefoglalóan MARTIN JAY, *The Frankfurt School's Critique of Karl Mannheim and the Sociology of Knowledge*, *Telos*, 20. sz. (1974), 72-89.

¹²⁰ HANS J. LIETZMANN, *Politikai tervezés és társadalmi kockázata*. Mannheim Károly és Carl Schmitt, *Politika-tudományi Szemle*, 3. évf. (1994) 2. sz., 25-38. Jóval korábban IVAN ILLICH is kárhoztatta a közoktatás révén átadott tudás szerkezetét és tartalmát, lásd IVAN ILLICH, *Deschooling Society*, New York, Harper & Row, 1971. Az állammal szembeni kárlehetetlen kritikája miatt egy ideig a radikális baloldali gondolkodók éppúgy méltatták, mint a jobboldali libertárius meggyőződésűek.

teni szeretnének. Ehhez azonban egyenlő szintre kell hozni a gazdasági és társadalmi különbségekből fakadó tudásokat, különben azok a „nem-egyidejűségek egyidejűségében maradnak”, vagyis növelik a társadalom dezintegrációját.¹²¹ Srubar szerint Mannheim „tervezés a szabadságért” elképzelése semmiképp sem az államszocialista gyakorlattal, hanem a demokratikus jóléti állam legitimációs mechanizmusával rokonítható (ebben az értelemben: megvalósult).

„A liberális és regulatív mozzanatok közötti egyensúly – írja Srubar – konstitutív a demokrácia számára. Erre a célra – minden neoliberais állítás ellenére – egyedül a kapitalista jóléti állam társadalmi technikai bizonyultak alkalmas eszköznek”.¹²²

Nem tudok megállapításának kiegyensúlyozottságában mást látni, mint hogy Mannheim gondolati javaslatait nemcsak elméleti szinten értelmezte, de hallgatólagosan mögöttük állt az államszocializmus tapasztalata is. Ilja Srubar 1946-ban Csehszlovákiában született, s csak emigrációját követően számít német szociológusnak, vagyis – az idegenség fenomenológiai tapasztalatán túl (egyik első nagyobb szerkesztői munkája épp Alfred Schütz kiadása volt) – volt ideje és módja a diktatúra és a demokratikus alapokon nyugvó, szociáldemokrata jóléti állam regulatív mechanizmusait összevetni, s a kettő közötti heurisztikus különbségre rámutatni.

Összegzésképpen annyit jegyezhetünk fel, hogy az az ideológiakritikai tézis, miszerint a kritikát ne csak másokra, de önmagunkra is alkalmazzuk, Mannheim kritikusaival szemben éppúgy fennáll, mint e sorok írójával szemben. Mivel céлом itt a két háború közötti, a közoktatás fejlesztését sürgető elgondolások felvázolása, illetve a korábban már tárgyalt gyermeklélektani, szociálpszichológiai kontextusok tudásszociológiai megalapozása volt, szükségszerűnek bizonyult néhány alapfogalom és törekvés tisztázása. Az ideológiakritikai munka azonban csak akkor lehet teljes, ha egyes, mára diszkreditálódott kifejezéseket megtisztítunk az időközben ráakódott konnotációktól. Ennek célja pedig az, hogy végre megvizsgálhassuk az 1945 utáni Magyarország közoktatási, köznevelési és pedagógiai kontextusában, hogyan alkalmazták Mérei Ferenc, Faragó László, Binét Ágnes és mások a „szocializmus” és a „demokrácia” kifejezéseket, továbbá azt, hogy miért kötötték ezeket szorosan a közoktatás fogalmához. Másképpen fogalmazva céлом nem a hagyományos történeti rekonstrukció, hanem inkább az archeológiai, fogalomtörténeti munkálkodás, mely egyes, jelentésektől túlterhelt fogalmakat óhajt a cselekvők szándéka szerinti intencióhoz visszavezetni, azokat az *ott* és *akkor* érvényes értékek és normák szerint értelmezni. Annak megértéséhez, hogy ezek a két háború közötti időszakban nyugati egyetemeken tanuló, 1945 után a közoktatási kérdésekben a magyar kommunisták oldalán tevékenykedő személyek mit akartak, milyen premisszákból kiindulva szándékozták terveiket végrehajtani, s hogyan vezetett mindez 1949–1950 környéken szükségszerű szakadáshoz, ezeknek a szellemi diszpozícióknak a feltárása elengedhetetlennek tűnik.

A kollektív fogalma és Durkheim szocializmus-koncepciója

A Mannheimet a német szociológiatörténet kontextusában vizsgáló Felkai Gábor hívja fel a figyelmet René Könignek arra a megfigyelésére, miszerint Mannheim a tudásszociológiától

¹²¹ Karl MANNHEIM, *Man and Society in an Age of Reconstruction. Studies in Modern Social Structure*, New York – London, Harcourt, Brace and Co. – Routledge & Kegan Paul, 1940, 41. A kifejezést Wilhelm Pindertől vette át Mannheim, korában is használta már, vö. MANNHEIM Károly, A nemzedékek problémája, in *Tudásszociológiai tanulmányok*, 201–253.

¹²² Ilja SRUBAR, Mannheim tervezett szabadsága és a radikális liberalizmus. Két kiút a totalitárius társadalomból, *Politikatudományi Szemle*, 3. évf. (1994) 2. sz., 53–67., itt: 64. (A fordítást módosítottam.)

való távolodással egyetemben a marxista ihletettségű kérdésfeltevésektől is eltávolodik.¹²³ Korábban említettük, hogy Mannheimet éppúgy „vádolták” marxizmussal, mint irracionalizmussal vagy éppen nihilizmussal. A marxista „vád” azonban a következő fejezetek szempontjából jóval fontosabb; érdemes eltűnődni azon, vajon miből merített Mannheim, amikor szocializmusról, társadalmi igazságosságról vagy éppen morálról beszélt. A marxista vád lefejtése korántsem valamiféle depolitizálódásról ad számot Mannheim esetében, inkább utat nyithat számára olyan nem marxista szocialista gondolkodók felé, mint Proudhon, az anarchista szocialisták vagy Durkheim.

Talán túlzásnak tűnhet Émile Durkheim nevének kiemelése, mégis azért gondolom legitimnek, mert egyrészt kettejük gondolkodásának egyes elemei analógiát mutatnak, másrészt a kutatás középpontjában álló Méreire erősen hatottak a kollektivitásról alkotott elképzelései. Máskülönbén Némédi Dénes mértékadó Durkheim-monográfiája nemcsak címében, de programjában is kapcsolódik a tudásszociológia és Mannheim programjához.¹²⁴ A francia szociológus neve voltaképpen korán, az 1920-as évek elején-közepén írott kultúraszociológiai munkákban tűnik fel, s a kapcsolat leginkább az ismert „kollektív reprezentáció” és Mannheim „konjunktív tapasztalásteré” között állhat fenn.¹²⁵ Továbbviszi ezt, sőt gazdagítja is a hatást a „mechanikus és organikus szolidaritás” fogalmaival a „szellem szociológiájáról” szóló munkáiban, majd az *Ember és társadalom* című könyvében Mannheim – *A társadalmi munkamegosztásról* című munkán túl – hivatkozza a francia szociológus *Nevelés és szociológia* című könyvét is.¹²⁶

Úgy tűnik, mintha a tudás és társadalom viszonyának, a tudás egyenlőtlen társadalmi eloszlásának, illetve az oktatáson és a médián keresztüli újraelosztásának összefüggései hajtának Durkheim felé, aki maga is azt kutatta, hogy a társadalmi rendszerként értett vallás *után* mi fogja összekötni a modernitás individuumait, a „társadalom mi módon szabályozza az egyének viselkedését”.¹²⁷ A francia szociológus szerint a fejlődés és a korlátlan bírvágy mítoszára épülő, szüntelenül terjeszkedő, piacokat kereső és azokat teremtő globális modern ipari kapitalizmus felszaggatta a premodern társadalmak vallásra épülő közösségi kohézióját, ám funkcionálisan nem adott helyette semmit; ezért nem pusztán időszakos, hanem konstans jellegzetessége, sőt normál állapota a modernitásnak az anómia. Ezért foglalkoztatja már egészen fiatal korától Durkheimet az a banálisnak tűnő, de a társadalomtudományos gondolkodásban az egyik legizgalmasabbnak számító kérdés, hogy mi tartja össze a társadalom nevű absztrakciót.

Mint Hans-Peter Müller rámutat, a francia szociológus számára az volt a kérdés, vajon az Adam Smith-féle laissez faire liberalizmus szemléletének kellene-e igazat adni, melynek értelmében a munkamegosztás teret biztosít az önmegvalósítás számára és összekapcsolja a társadalom tagjait. Vagy épp ellenkezőleg? Marxot és más szocialistákat követve amellet kellene érvelni, hogy a munkamegosztásnak bomlasztó hatása van, s szükségszerűen elidegenedéshez vezet. Durkheim úgy vélte, össze tudja hangolni az individualizmust és a szocializmust: az integrációt szerinte nem a láthatatlan kéz, hanem egyfajta szabályozott erkölcsi

¹²³ FELKAI Gábor, *A német szociológia története a századfordulótól 1933-ig*, Budapest, Századvég, 2007, II. kötet, 224.

¹²⁴ NÉMEDI Dénes, *Durkheim: tudás és társadalom*, Budapest, Áron, 1996.

¹²⁵ MANNHEIM Károly, A kultúra és a kultúra megismerhetőségének szociológiai elmélete, in *A gondolkodás struktúrái. Kultúraszociológiai tanulmányok*, David Kettler, Volker Meja, Nico Stehr (szerk.), Budapest, Atlantisz, 1995, 147-331., különösen 228. skk.

¹²⁶ KARL MANNHEIM, The Proper and Improper Concepts of the Mind (1956), in *Essays on the Sociology of the Culture. Collected Works vol. 7*, New York, Routledge, 2003, 59-81. Émile DURKHEIM, *A társadalmi munkamegosztásról*, Budapest, Osiris, 2001. és Émile DURKHEIM, *Nevelés és szociológia*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1980.

¹²⁷ Émile DURKHEIM, *Az öngyilkosság. Szociológiai tanulmány*, Budapest, Osiris, 2000, 280. Vö. KETTLER – MEJA, *Karl Mannheim and the Crisis of Liberalism*, 258.

együttműködés révén kell megteremteni. Másképpen fogalmazva, egy olyan funkció szerint differenciált intézményes rendben, mint amilyen a modern társadalom, a komplex munkamegosztást szabályozott kollektív tudattal kell harmonizálni.¹²⁸ Ez volna az *organikus szolidaritás*, vagyis a társadalom tagjait összekapcsoló kollektív tudat, mely morális szempontból az individuum mellé helyezi a kollektívumot. A Durkheim korában használatos a Littré-szótár szerint az organikus szolidaritás valamiféle kölcsönös felelősségvállalást, elköteleződést jelöl.¹²⁹ Ezzel *funkcionálisan* mintha szakrálissá tenné a társadalmi kohéziót; ahogyan Tamás Gáspár Miklós oly költőien megfogalmazta Durkheim kapcsán: „Mi a szent – szociális értelemben? Szent mindaz, amit tisztelet illet a morális igazolás kényszere nélkül”.¹³⁰

Tegyük még hozzá, hogy az individualizmussal szembeni kritika – mint Némedi Dénes is megjegyzi – a III. Köztársaság életében szinte általános volt, korántsem csak a szocialisták szorgalmazták, konzervatív oldalról is napirenden volt, az egoizmus szinonimájaként kezelték. Így a szocializmus fogalma Durkheimnél egyáltalán nem koherens programideológiaként értendő, inkább a kor szótári jelentésének megfelelően olyan törekvésként kezelendő, mely az individualizáció *meghaladására* törekszik. A morál pedig nem a magyar erkölcs kifejezést fedi le, hanem annál jóval tágabb a jelentéstartománya: a szellemit, a lelkit egyaránt jelentheti.

„A szocializmus olyan törekvés (*tendance*) – írja 1893-ban –, mely a szórt állapotban lévő gazdasági funkciókat, hirtelen vagy fokozatosan, szervezett állapottá alakítja át. Úgy is mondhatnánk, hogy a gazdasági erők teljes vagy részleges szocializációjára (*socialisation*) törekszik. [...] A gazdasági élet szocializálása (*socialiser*) annyit tesz, hogy alárendeljük a most még burjánzó egyéni és egoista célokat a valóban társadalmi (*sociale*), így morális céloknak. Ezért mondhattuk azt [...], hogy a szocializmus több igazságosságot (*justice*) visz a társadalmi viszonyokba”.¹³¹

A szöveg folytatása nem hagyja szó nélkül a szocializmus kifejezés politikai konnotációit sem, ám az nem mozgalomra vagy pártra vonatkozik, hanem szellemi irányzatra. Másképpen fogalmazva a szocializmust Durkheim inkább indexikusan használja, de az nem vonatkoztatható valamely konkrét csoportra vagy programra. Utóbbinak részben az is lehet az oka, hogy Franciaországban nincs egységes szocialista hagyomány (Proudhon, Jules Guesde, Auguste Blanqui, Pierre Brousse, Jean Allemane követői stb.), mint ahogyan a munkásság is roppant szórt és heterogén társadalmi nagycsoportot alkotott.¹³² Durkheim ugyan szimpatizált a szocialista gondolattal, baráti kapcsolatot ápolt Jean Jaurès-szel, rendszeresen olvasta az utóbbi által szerkesztett szocialista *L'Humanité* című lapot (mely 1920 után a Francia Kommunista Párt lapja lett), ennek ellenére a szociológus politikához való viszonya, általánosabban a politika és a tudomány viszonya korántsem magától értetődő kérdés.¹³³

¹²⁸ Lásd Hans-Peter MÜLLER, *Social Structure and Civil Religion. Legitimation Crisis in a Later Durkheimian Perspective*, in *Durkheimian Sociology: Cultural Studies*, Jeffrey C. Alexander (szerk.), Cambridge, Cambridge University Press, 1988, 142.

¹²⁹ NÉMEDI, *Durkheim*, 23.

¹³⁰ TAMÁS Gáspár Miklós, Eötvös: a nyugat-keleti liberális, in *Törzsi fogalmak*, Budapest, Atlantisz, 1999, II. kötet, 9-143., itt: 30.

¹³¹ Émile DURKHEIM, *Sur la définition du socialisme*, *Revue philosophique*, 36. évf. (1893), 506-512., itt: 511. Lásd Émile DURKHEIM, *Le socialisme: sa définition – ses débuts – la doctrine saint-simonienne*, Paris, PUF, 1928.; FÖLDES Béla, *A socializmus*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1910, I-II.

¹³² Vö. Daniel LIGOU, *Histoire du socialisme en France*, Paris, PUF, 1962.; G. D. H. COLE, *A History of Socialist Thought. Vol 3: The Second International*, London, Macmillan, 1960, 323-354. Magyarul lásd BALÁZS Gábor, *A la recherche du temps perdu. Avagy mi a baj a francia szocialistákkal?*, *Beszélő*, 3. folyam, 14. évf. (2009) 7-8. sz., 37-49.

¹³³ Steven LUKES, *Émile Durkheim. His Life and Work: a Historical and Critical Study*, Harmondsworth, Penguin Books, 1977, 77. és 320. Vö. Christophe PROCHASSON, *Durkheim et Mauss, lecteurs du comte de Saint-Simon. Une voie française pour le socialisme*, *Archives Juives*, 36. évf. (2003) 2. sz., 86-100.

A fent idézett szöveghelyen megadtam az eredeti nyelvi formákat is, amiből világosan látszik, hogy a *socialiser*, *socialisation*, *sociale*, *socialisme* kifejezések voltaképpen az uralhatatlan gazdasági törekvések társas-társadalmi korlátozására és szabályozására törekednek, mégpedig abból a célból, hogy az egyenlőtlenségek ne dezintegrálják teljesen a társadalom fogalmát. A további félreértést elkerülendő, a hivatkozott szöveg végén Durkheim kitér a kommunizmus gondolatára is, melynek megvalósítását épp a társadalmi munkamegosztás fejlett formái miatt az ipari országokban lehetetlennek tartja; a gazdasági kereteket megtartó, ám azt a morál nevében szabályozó szocializmus mellett azonban igenis letette a voksát. Ugyanígy a magántulajdon tisztelete vagy az egyenlőtlenségek újratermeléséért felelős örökös rendszerét sem törölné el az általa szocializmusnak nevezett doktrína.

„A *Szocializmus* [című szöveggel] – írja Bernard Lacroix – a szociológus felfedezte a kollektív reprezentációk jelentőségét a politikai mechanizmusokban. Az *Öngyilkosság* – lévén, hogy *A társadalmi munkamegosztásról* [című munkában] felvetett társadalmi kohézió elméletének revíziója, s ebből következően a kollektív reprezentációk-társadalmi miliő viszonyának szerepét emeli ki a társadalmi dinamika folyamatában – kiegészíti és megerősíti a végeredményt”.¹³⁴

Lacroix szerint a már kortársak által is pályafordulónak tetsző 1895-ös év voltaképpen nem volt más Durkheim életében, mint ugyanannak a kérdésnek az eltérő felvetése. Míg a társadalmi kohézió problémáját a fenti dátum előtt a politikában kereste (mármint, hogy csillapítsa a munkamegosztásból fakadó széttartást), addig utána a vallás társadalmi szabályozó *funkciójában* vélte felfedezni az összetartozás alapjait: *A vallási élet elemi formái* című könyvben konkludál majd ez a törekvés. Másképpen fogalmazva a korai szocialista tárgyú Durkheim-írások egy elméleti szociológiai probléma (mi tartja össze a modern társadalmat?) megoldását a *politikában* látják, lényegét abban ragadják meg. Ez a politika annyiban szocialista, hogy – a szó mai, ideológiai értelmében – kiigazítja a társadalmi igazságtalanságokat.¹³⁵

Durkheim másik jeles elemzője, Jean-Claude Filloux is úgy fogalmaz a szociológus és a szocializmus szerepét elemző monográfiájában, hogy azzal a szociológus esetében teóriaként vagy doktrínaként célszerű számolni, ami persze nem jelenti azt, hogy másodfokon ne ölthetne mégis egyfajta ideologikus formát (csak, hogy Mannheimtől se szakadjunk el). Filloux amellet érvel, hogy a szocializmus gondolata Durkheimnél nem más, mint egy olyan társadalomelméleti szemlélet, melyben a kollektív *értékesebb, tartalmasabb jószág*, mint az egyéni; továbbá az igazságosság kritériumainak érvényesítésekor a szociológus elfogadja az állam beavatkozó szerepét a gazdasági-társadalmi folyamatokba. Az állami egyenlősítő intervenciót pedig utóbb igazolni fogja a társadalmi igazságosság gondolata, mely indirekt módon megerősíti a kohéziót, vagyis a kollektív malmára hajtja a vizet.

A szocializmus durkheimi koncepciója tehát egy – a munkásság konkrét problémáján túli – általános egalitárius elképzelés, mely ugyanakkor magában foglalja az individualitás tiszteletben tartását, mivel ezen az elven nyugszik a modern kapitalista társadalom.¹³⁶ Ugyanakkor Némedi éles szemmel vette észre, hogy mivel az ipari proletariátus tömegei Durkheim korában is azt kérték számon a polgárságon, hogy ők „miért nem élvezhetik az új individualizmus által hirdetett értékeket”, így szocializmusában *nolens volens* van valamiféle társadalomjobbító szándék.¹³⁷ A pauperizáció, a nagyvárosi nyomor tehát akarva-akaratlanul a szo-

¹³⁴ Bernard LACROIX, *Durkheim et le politique*, Paris – Montréal, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques – Presses de l'Université de Montréal, 1981, 175.

¹³⁵ Vö. Steven LUKES, Mi az, hogy baloldali? A szocializmus lényege és a „kiigazítás” igénye, 2000, 4. évf. (1992) 10. sz., 13-15.

¹³⁶ Jean-Claude FILLLOUX, *Durkheim et le socialisme*, Genève, Droz, 1977, különösen 259. Lásd még Joseph GABEL, *Jobboldali és baloldali zsidóellenesség*, Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995, 82. A könyv címe némileg megtévesztő, amennyiben szó szerinti fordítása ez volna: *Gondolatok a zsidók jövőjéről: rasszizmus és elidegenedés*.

¹³⁷ NÉMEDY, *Durkheim*, 21.

ciológus kritikai beállítódásának kiindulópontja, amennyiben ez a kiterjedt depriváció indirekt módon is rámutat arra, hogy a felvilágosult, liberális individualizmus azon az áron jött létre, hogy a szegények tömegeit *kizárja* az oktatásból, a társadalmi mobilitás alapját jelentő közjóságból.

Mannheim és Durkheim nézetei, különböző mértékben ugyan, de amellet törnek lán-dzsát, hogy az oktatás nem más, mint egy egyenlősítő, emancipatorikus intézmény, mely a tömegtársadalom korszakában a demokrácia sine qua nonja. Az egyik oldalon tehát a közokta-tás az a megkerülhetetlen feltételrendszer, mely elvben szavatolja azt, hogy a közügyek kér-dése a *tudás újraelosztásán* nyugszik, vagyis a döntésekre alapvetően racionális keretek kö-zött kerül sor. A másik oldalon azonban ez a tézis hallgatólagosan azt is magával hozza, hogy a gazdasági-társadalmi folyamatokba történő állami beavatkozás a morál jegyében történik, s ennek jogalapját az adja, hogy a kollektív értékesebb, fontosabb jószág, mint az individuális. Ez Durkheim szociológiai idealizmusa, melynek értelmében a társadalom nem pusztán az egy időben és térben élő emberek véletlenszerű és összefüggéstelen egymás mellett élése, hanem szellemi-morális kohézióból épülő közösség. A szó politikai értelmében ilyen kohézió lehet Durkheimnél a szocializmus is (Mannheimnél ez nem fér bele), mely az egyenlősítés jelszává-ra támaszkodva azért avatkozik be a gazdasági-társadalmi folyamatokba, hogy a tudás újrael-osztásával a demokrácia ügyét szolgálja, s ez a szolgálat végső soron szorosabb köteléket sző-jön ember és ember között. Azt hiszem, ez a mannheimi és durkheimi szocializmus Mérei Ferencről korántsem volt idegen.

Szocialista felvilágosodás és Epochenwollen: emancipatorikus köznevelési törekvések Magyarországon 1945 után¹³⁸

Mannheimtől és Durkheimtől távolodva azonban még mindig nem zártuk le az előző fejezet-ben felvetett problémát. Ez pedig nem más, mint az értelmiség és a kommunizmus viszonya. Ez azért is fontos, mert az előző fejezetben Mannheim nyomán kiemeltük az – általános filo-zófiai spekuláción túli – szaktudományok, valamint ezekkel összefüggésben a professzio-nalizáció jelenségekörét. Míg – mint fentebb láttuk – Lukács Györgynél a kommunizmus mel-lett állást foglaló és elköteleződő értelmiségi szerepe a chaliasztikus prófétához hasonlítható, addig Max Weber írásából inkább egy nagyon is evilági, szaktudományos tudással felvértezett figura bontakozik ki, aki nem valamiféle metafizikai elhivatottságban, hanem a tudományosan megalapozott gondolat felelős véghezvitelében hisz. Túl összetett feladat volna Mannheim értelmiség-konceptióját akár csak érinteni is, legyen elég annyi, hogy szerinte létezhet egy a puszta ideológián túli, fentebb hosszabban kifejtett, morális alapokon nyugvó tudományos tudás, mely osztály- és érdekszempontoktól mintegy függetlenül a társadalom javát szolgálja; számunkra a kulcs: a szaktudás.

„Az entellektüel – fogalmazza meg Papp Zsolt –: az etnikai, nemzeti, politikai identitás hiánya, ám a bárme-lyik kvalitással való azonosulás elvi lehetősége. [...] A politikai pártálláspontok elutasítása, az egyetlen vi-lágnézet lehetőségének elvetése – nos, ez a minden oldalú »anti« szülte meg a tudásszociológiát és Mannhe-im sajátos értelmiség-felfogását. [...] Az értelmiség – közelebbről az entellektüel – az identitások elhárítása, akivel »veleszületett« az »anti«.”¹³⁹

¹³⁸ A „szocialista felvilágosodás” kifejezést Mérei csak 1956-tól használja. Az onnan datált programja azonban alapjaiban nem különbözik az 1945 után kifejtett elveitől, talán csak annyiban, hogy a Petőfi Körben és a füredi platformon már nagyobb teret szán az egyéni szabadságnak.

¹³⁹ PAPP Zsolt, *A válság filozófiájától a „konszenzus” szociológiájáig. Útvesztők és útelágazások a 20. századi német polgári filozófia és szociológia történetében*, Budapest, Kossuth, 1980, 136-137.

Papp Zsolt meghatározása egyszerre írja le jól a mannheimi szabadon lebegő értelmiséginek és magának Mannheimnek a sajátos helyzetét. Való igaz, hogy egyértelmű besorolhatatlansága (egyszerre értékelték liberálisnak, anti-liberálisnak, nihilistának stb.) kedvez a sehová sem tartozás teóriájának, ám a kritikai szerep önmagában nem véd meg az ideologikusságtól. A 20. századi értelmiségi szerepek éppen attól olyan összetettek, hogy egyszerre voltak kritikusok és elkötelezettek, egyszerre akartak szabadon lebegő értelmiségiként és egy mozgalom vagy egy párt tagjaként működni. Egyszóval, ugyanannyira „pro”, mint amennyire „anti”, s hogy mikor melyik, azt csak a történeti kontextus *finomelemzésével* érthetjük meg. Amikor a következő lapokon „kommunista értelmiségekről” fogok beszélni, akkor nem az Arthur Koestler által vizionált „ultravörös” látomásokkal dolgozó, az örök pubertásban élő komisszár esszencialista képére gondolok, hanem olyan elkötelezett értelmiségiekre, akik tudományosan megalapozott és a gyakorlatba átültethető szakpolitikákban gondolkodtak.¹⁴⁰ És ez akkor is fontos differencia, ha darabideig közülük sokan a Magyar Kommunista Pártban politizáltak.

Azért illő ezt hangsúlyozni, mert lényeges különbség van a hatalom megragadásának és gyakorlásának leírására szolgáló politika (*politics*) és az egyes részterületek igazgatására, működtetésére vonatkozó szakpolitika (*policy*) fogalma között. Nem állítom, hogy a kettő egymástól maradéktalanul elválasztható volna, de azt igen, hogy a politika és az egyes ágazati szakpolitikák működtetése korántsem mindig *ugyanazon logika* szerint működik; még akkor sem, ha történetesen ugyanabban a pártban dolgoznak az egyes politikusok. És ez éppen amiatt van, mert az egyes részterületek belső tudományos logikája adott esetben ellentmond a kommunista párt taktikai célkitűzéseinek: ilyen esetekben áll elő egy sajátos értelmiségi szerepdilemma, nevezetesen az, hogy a tudományos igazság kritériumaihoz vagy pedig ideológiai elkötelezettségéhez ragaszkodjon az értelmiségi (mint látni fogjuk, Mérei esetében erre 1949–1950-ben kerül sor).

Mint Szelényi Iván és Konrád György megjegyzi, 1945 után hiába hisz sok értelmiségi a racionális redisztribúciónak nevezett államszocializmusban, más az egyes területeken dolgozó, meggyőződéses baloldali értelmiségiek magatartása és más a központi pártbürokrácia voluntarizmusa (jóllehet a voluntarizmus elméleti szempontból idegen a marxizmustól).¹⁴¹ A kommunista párt központi vezetősége úgy véli, hogy ideológiájából fakadó politikagyakorlása transzkontextuális, vagyis minden részterületen maradéktalanul érvényesíthetőek elvi állásfoglalásai, míg az értelmiségi tudja, hogy az egyes szakpolitikák megvalósíthatóságának tudományos premisszái eltérőek, így érvényességük részleges. A „betonfejű” komisszár megbízható, mert *szabályzatot követ*, míg a „tojásfejű” értelmiségi a párton belül is csak *mintát közvetít*.¹⁴² 1948–1949 után éppen ez vezet – mint majd Mérei Ferenc esetében is láthatjuk – antagonisztikus ellentétet, amennyiben a központi pártbürokrácia öngyilkos makacsságából fakadóan nem hajlandó a hatalmat senkivel sem értelmesen megosztani – még a pártnak dolgozó értelmiségiekkel sem.¹⁴³

Erre a kérdésre azonban nem általánosságban szeretnénk válaszolni, hanem a biográfiai megközelítés adta lehetőségek révén konkrétan: Mérei Ferenc esetében azt próbáljuk megragadni, hogyan jelenik meg élettörténetében ez a dilemma. Mennyire befolyásolja értékválasztásait, döntéseit az a tény, hogy a két háború közötti időszakban, mint láthattuk, a párizsi Sorbonne-ra járt, mintaadó tanára egy „nyugati” marxista pszichológus, szakértelmiségi, Hen-

¹⁴⁰ Arthur KOESTLER, A jögi és a komisszár I. (1942), in *A jögi és a komisszár*, Hrúby József (vál.), Budapest, Osiris, 1994, 20–31.

¹⁴¹ Vö. STANDEISKY Éva, Autonómia és elkötelezettség. Művészetpolitikai elképzelések a Szociáldemokrata Pártban, in *Gúzsba köve. A kulturális elit és a hatalom*, Budapest, 1956-os Intézet – ÁBTL, 2005, 73–96.

¹⁴² KONRÁD György – SZELENYI Iván, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*, Budapest, Gondolat, 1989, 52. és 226–228.

¹⁴³ SZELENYI Iván, A kelet-európai újosztály-stratégia távlatai és korlátai, in *Új osztály, állam, politika*, Budapest, Európa, 1990, 52. Az ebből szükségszerűen fakadó hatalmi kontraszelekcióra: 62–63.

ri Wallon, míg ideológiai közege szintén a francia kommunista szcéna volt?¹⁴⁴ Jóllehet 1950 előtt Mérei önmagát többnyire kommunistának, olykor szocialistának vagy bolseviknak nevezte, vajon a szó szovjet értelmében valóban kommunistának tekinthető-e? Világnézetét mennyire befolyásolta a Franciaországban akkoriban még erős, a szocializmusról alkotott nézeteket is magában foglaló durkheimi hatás? Ezek a kérdések azért ilyen fontosak, mert a „kommunista”, a „szocialista”, a „bolsevik” a tárgyalt korszakban sem voltak szinonimák, ám mivel jelentéskörük nem egzak, pontos ideológiai értelemben vett jelentésre, hanem a köznap használat lazább elvén alapult, így a mából visszatekintve nem tűnik egyértelműnek, pontosan mit is jelentettek ezek a kifejezések.

E gondolatmenet kiindulópontja az, hogy Mérei Ferenc önmagát kommunistának tekintette, hiszen a francia párt után a Vörös Hadsereg katonájaként tért vissza Magyarországra, s 1945 után a Magyar Kommunista Párt közelében tevékenykedett (bár nem lett rögtön párttag). Egyszerre volt tehát tudós értelmiségi és egy eszme elkötelezettje. Éppannyira kötötte a neveléstudomány és a pszichológia addig felhalmozott tudásának hivatásrendi etikája, mint amennyire a társadalomjobbító érzületetika. De jelentheti-e mindez automatikusan azt, hogy Mérei mindennel egyetértett, ami itthon 1945 és a pártból való eltávolításának dátuma, azaz 1950 között történt? Kommunista volt-e egyáltalán, vagy inkább arról van szó, hogy ifjúkori eszmélkedése – a Kassák-féle Munka-kör avantgardizmusától egészen a durkheimi szocializmusig – sokféle, olykor egészen heterogén baloldali hevületet, értéket és célt foglalt magában? Ha önmeghatározását szó szerint is vennénk, akkor is adódik a kérdés, vajon a szó ideológiai tartalmát tekintve szovjet vagy inkább nyugati típusú kommunista volt.

Ezek a kérdések azonban nem pusztán életrajzi jellegük miatt lehetnek érdekesek, hanem az 1945-öt követő néhány év megértéséhez is hozzájárulhatnak. A magyar történelemtudományban ugyanis koránt sincs konszenzus arról, kik voltak a magyar kommunisták, pontosan milyen terveik, elképzeléseik voltak Magyarország sorsát illetően.¹⁴⁵ Továbbá volt-e realitása a háború befejezése után a demokráciának, vagy valamiféle szovjet mesterterv árnyékában ez a kortársak – mondjuk ki a visszamenőleges tudás könnyűségével – naiv illúziója volt?¹⁴⁶ A következőkben amellet fogok érvelni, hogy mielőtt a kérdésre holisztikus választ adnánk, szét kell bontani, hogy az egyes részterületeken hogyan, milyen sebességgel, intenzitással érvényesült 1945 után a direkt szovjet befolyás. Általánosságban, elsősorban a politikatörténet részéről elég határozott, bár egymásnak ellentmondó álláspontok fogalmazódtak meg, ám megítélésem szerint kevés a részkutatás. Kevés az olyan elemzés, mely részletesen vizsgálná egy-egy részterület, egy-egy tudomány intézményes működését és az ezen belüli konfliktusokat, amiből képet kapnánk egy-egy – Pierre Bourdieu kifejezését idézve – mező működéséről.

Szerencsére Scheibner Tamás irodalomtörténész könyve éppen ilyesfajta kérdések megválaszolására tesz kísérletet a magyar irodalom és irodalomtudomány intézményeinek és a szocialista realizmus esztétikai ideológiájának vonatkozásában.¹⁴⁷ Ebből a szempontból

¹⁴⁴ A nyugati marxizmus fogalmához lásd Perry ANDERSON, *Considerations on Western Marxism*, London, Verso, 1979.

¹⁴⁵ KENDE Tamás, A nagy terv, avagy kik azok a kommunisták?, *Beszélő*, 3. folyam, 8. évf. (2003) 12. sz., 52-64.

¹⁴⁶ RAINER M. János, A magyarországi fordulatok és a szovjet politika, 1944–1948, in *A fordulat évei: politika, képzőművészet, építészet, 1947–1949*, Ständeisky Éva, Kozák Gyula, Pataki Gábor, Rainer M. János (szerk.), Budapest, 1956-os Intézet, 1998, 17-39. A naivitás és a – Szabó Zoltántól átvett – „megátalkodott jóhiszeműség” vádjá Bibóval kapcsolatosan is sokszor elhangzik, megítélésem szerint elég vitatható módon. Egyik leghíresebb értelmezése BENCE György – KIS János, Határolt forradalom, megszorított többpártrendszer, feltételes szuverenitás, in *Bibó-émlékkönyv*, Budapest – Bern, Századvég – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1991, I. kötet, 386-403.

¹⁴⁷ SCHEIBNER Tamás, *A magyar irodalomtudomány szovjetizálása. A szocialista realista kritika és intézményei, 1945–1953*, Budapest, Ráció, 2014. A kötetről bővebben: K. HORVÁTH Zsolt, Szocialista realizmus és az ész intermittenciái, *A Szem*, 2017. január, hálózati közlés: <http://aszem.info/2017/01/szocialista-realizmus-es-az-esz-intermittenciai/>

Scheibner munkája fontos alap kutatás: nem egyes szerzők munkái köré épülő irodalomtörténeti és esztétikai kontextusok alapján óhajtja feltérképezni az irodalom működésmódját, vagy egyes munkák regénypoétikai elemzéséből szeretné megérteni, hogyan működik a szocialista realizmus esztétikája, hanem abból indul ki, hogy a korszakban az ítélőerő a politika – és nem az irodalom – dominálta egyes *intézmények* rabja.¹⁴⁸ Jóllehet a könyv nem használja Bourdieu fentebb említett mezőfogalmát, mégis a kurrens nemzetközi, elsősorban orosz és angolszász szakirodalom kritikai szemléletét érvényesítve elsősorban kultúratörténeti összefüggésben közelíti meg tárgyát. Scheibner tehát Jevgenyij Dobrenko nyomán a szocialista realizmus *diskurzusról* beszél, mely komplex kommunikációs rendszerként magában foglalja azt a kritikai nyelvet, mellyel a külső valóságról szóló egyetlen helyes elbeszélés előállítható. Így a szocialista realizmus esztétikai ideológiaként rendkívül zárt rendszert alkot, s a benne uralkodó szimbolikus univerzum azt a *nyelvet* szabja meg, amellyel a kor világnézeti problémái kizárólagosan végiggondolhatóak, politikai és kulturális törekvései megfogalmazhatóak.¹⁴⁹ Ebben az értelemben a szocialista realizmus politikai, nyelvi, uralmi technikája rendkívül arrogáns, hiszen a világ értelmezésére és megjelenítésére exkluzív módon tart igényt. Ráadásul a heteronómia miatt ez az igény nem annyira az irodalmat gyakorlók (írók, kritikusok, irodalomtörténészek) sajátja, vagyis kevésbé belső szükséglet, mint inkább a politikai hatalom képviselőjéé; ezt a szerepet Magyarországon Révai József játszotta el, még akkor is, ha a teória oldalán Lukács György neve megkerülhetetlen.

Mielőtt belefognánk a kötet intézményekről szóló empirikus fejezeteinek kritikai ismertetésébe, érdemes egy rövid utalást tenni a – kötet főcímében is szereplő – szovjetizálás kifejezésre. Elsősorban az amerikai álláspontot követve, de egyes magyar szerzők véleményét is figyelembe véve, Scheibner Tamás arra a következtetésre jut, hogy megszorításokkal alkalmazható a szovjetizálás koncepciója. Állásfoglalása kétségkívül árnyalt, amennyiben nem valamiféle zökkenőmentes, már jó előre megírt tervek alapján zajló, teleologikus gyakorlatnak képzei azt el, hanem egy fokozatosan kiépülő és érvényre jutó *uralmi technikának*. Ám a nyelvi, szemléleti árnyaltság ellenére a szovjetizálás kezdetét, bárminek is gondoljuk azt, mégiscsak 1945-re teszi, s ebben megítélésem szerint „vékony jégre” viszi az, hogy megállapításait exkluzív módon politikatörténészek véleményére alapozza.¹⁵⁰

Jóllehet Baráth Magdolna orosz levéltárakban végzett kutatásai nyomán is arra az álláspontra helyezkedik, miszerint a háború befejezésének időszakában ugyan már elkészültek a térség újrendezésének szempontjai, de ebben Magyarország és Jugoszlávia nem volt különösebben érdekes a szovjet vezetés számára. I. M. Majszkij külügyi népbiztos-helyettes terjedelmes memoranduma hazánkkal kapcsolatban csak a háború utáni nemzetközi elszigeteltséget és a Szovjetunióknak fizetendő jóvátételt említi. A szovjet vezetés meglehetősen érdektelennek tűnt a magyar kommunista emigráció 1944 őszén lefolytatott egyeztetései kapcsán, s az azok folyamán megfogalmazódó – nemzeti, területi – kérdésekre nem sietett választ adni. A magyar vezetéssel végül Dimitrov találkozott, s az akcióprogramjukban foglalt törekvéseket túlzónak minősítette, így vissza is adta átdolgozásra Révai Józsefnek. Konkrétabb megál-

¹⁴⁸ Ez természetesen korántsem azt jelenti, hogy az egyes művek és szerzők teljesítményének kritikai újragondolása haszontalan lenne. Nagy kár, hogy a magyarországi viszonyokra nincs olyan áttekintő munka, mint amilyen az erdélyi magyar irodalom esetében megjelent. Lásd BALÁZS Imre József (szerk.), *A sztálinizmus irodalma Romániában: tanulmányok*, Kolozsvár, Komp-Press, 2007.

¹⁴⁹ Lásd KLANICZAY Gábor, A zárt ideológiai rendszer, in *A civilizáció peremén. Kultúrtörténeti tanulmányok*, Budapest, Magvető, 1990, 115-132.

¹⁵⁰ ROMSICS Ignác, *Magyarország története a 20. században*, Budapest, Osiris, 1999, 271.: „Az 1944 és 1949 közötti időszakot »népi demokráciának« vagy »koalíciós évekként« nevezni [...] eufemizmus”. Lásd UNGVÁRY Krisztián, Magyarország szovjetizálásának kérdései, in *Mitoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*, Romsics Ignác (szerk.), Budapest, Osiris, 2003, 279-308. Valamint UNGVÁRY Krisztián, Válasz Ignác Károlynak, *Múltunk*, 59. évf. (2014) 2. sz., 274-284., különösen 277. lap, ahol is a szerző szerint a mainstream szakirodalom az 1945 és 1948 közötti időszakot a szovjetizálás cím alatt könyvelte el.

lapodásra csak akkor került sor, amikor Vörös Hadsereg a magyar határ közelébe ért: ekkor Sztálin a magyar kommunista vezetés azon szándékát támogatta saját munkatársaival szemben, hogy – a francia mintát követő Felszabadító Bizottság és Tanácskozó Testület helyett – Ideiglenes Nemzeti Kormány alakuljon, mert az inkább megfelel a nemzeti hagyományoknak és az aktuális helyzetnek is.¹⁵¹ Ugyanezen tanulmánykötet előszavában Baráth Magdolna bemutatja az 1945 után a szovjet érdekszférába került Kelet-Közép-Európával kapcsolatos diplomáciai, külpolitikai, geopolitikai, gazdasági döntések értelmezésének historiográfiáját, s úgy fogalmaz, hogy a nemzetközi kutatás is inkább a Truman-doktrínához és a Marshall-tervhez köti a fordulatot, vagyis e kettő volna a döntő pont, miután a szovjet külpolitika a szovjetizáció mellett dönt a térségben.¹⁵² A fentebbiekhez hasonlóan Kalmár Melinda globális történelmi megközelítésmódja 1947 mellett optál, ő is ezt hajlamos fordulópontnak tekinteni a kelet-európai politikát illetően.

„Marshall-terv valójában azt a politikai kérdést tette fel Sztálinnak, hogy hajlandó-e a háborús szövetség alapján a lenini Nyugat-feltartóztató stratégia alapjait felülvizsgálni. Ezt elvetette, ellenben a frissen megszerzett európai területeken [...] felgyorsította a szovjetrendszer honosítását, a szigorú autarkias működés intenzív kiépítését”.¹⁵³

Persze kétségtelen a politikai döntéshozók primátusa, de ez semmilyen körülmények között sem jelentheti azt, hogy az egyes társadalmi alrendszerek, intézmények, szervezetek, a bennük dolgozó sok-sok ember (beleértve a kommunistákat és szimpatizánsaikat is) vagy a fővárostól távolabb eső települések társadalma homogén módon kezelhető; ennek megmutatására a globális történelem vizsgálati léptéke nem igazán alkalmas. Mit jelent a szovjetizálás gyakorlata az egyes életutakban vagy a társadalom-, a kultúra- és a mentalitástörténet számára, hogyan alkalmazható a társadalmi kommunikáció területén? Ezzel csak azt szeretném mondani, hogy a korszak kutatása főleg a társadalmi alrendszerek területén messze nem tart ott, hogy a politikai döntéshozatal *exkluzív* nézőpontjából az egész országra nézve érvényes, általános véleményt lehessen kialakítani.¹⁵⁴

Az egyik kulcs lehet a változás felmérésében a szovjet tanácsadók magyarországi szerepének tisztázása, hiszen az ő emfatisztos jelenlétük és működésük magyarázná meg azt, hogyan kerül váratlanul egy-egy területre egy korábban ott nem alkalmazott uralmi technika, szakmai eljárás, sőt ideológiai fordulatokkal tűzdelt nyelvezet. Mint a szovjet tanácsadók szerepét tárgyaló monográfiájában Baráth Magdolna megjegyzi, az eddig ismert források szerint 1945–1946 táján a szovjet vezetés maga sem támogatta a tanácsadók létrehozásának intézményét a térség országaiban, így Magyarországon sem, azok megjelenése újfent az 1947–1948-as politikai fordulattal kapcsolható össze, innen datálható az az igény, hogy a politikában, a gazdaságban, a kultúrában és a propagandában is bevezessék a szovjet tapasztalatokat.¹⁵⁵ Ám az ország életének szervezésében, irányításában korántsem ugyanazzal a súllyal vettek részt a szovjet tanácsadók. Leginkább az állambiztonsági szervek, a hadsereg és a hadiipari fejlesztések iránt érdeklődtek, ezeken a területeken épültek be a legkorábban, majd a pénzügyminisztérium, az állami ellenőrzés, az adózás és a statisztika szervezetei keltették fel a figyelmüket.

¹⁵¹ BARÁTH Magdolna, Szovjet elképzelések a második világháború utáni Magyarországról, in *A Kreml árnyékában. Tanulmányok Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatainak történetéhez, 1944–1990*, Budapest, Gondolat, 2014, 21–40.

¹⁵² BARÁTH Magdolna, Előszó, in *A Kreml árnyékában*, 7–19. Mérei Ferenc csekély számú politikai cikke egyikeben érinti a Truman-elv geopolitikai hatását, lásd MÉREI Ferenc, Amerika és Magyarország. Kassai Géza tanulmánya, *Új Szó*, 3. évf. (1947) 185. sz., 8.

¹⁵³ KALMÁR Melinda, *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990*, Budapest, Osiris 2014, 43.

¹⁵⁴ Kritikájára lásd STANDEISKY Éva, *Demokrácia negyvenötben*, Budapest, Napvilág, 2015, 10–31.

¹⁵⁵ BARÁTH Magdolna, *A szovjet tényező. Szovjet tanácsadók Magyarországon*, Budapest, Gondolat, 2017, 31.

A hatalom gyakorlásának közvetlen, stratégiai helyszínei tehát nagyobb súllyal estek latba, mint a politika vagy a társadalmi élet szféráinak egyéb területei. Baráth Magdolna kutatásai szerint a szovjetizáció, a szovjet vezetési technikák betanítása, tanácsadókon keresztül történő irányítása, befolyásolása nagyjából hasonló mintákat követett a kelet-európai országokban, így Magyarországon is. Még a civil – tehát nem katonai terepen dolgozó – tanácsadók és szakértők esetében is ugyanaz a protokoll működött, nevezetesen a magyar kormány-
nak kellett őket hivatalosan kérnie, a kérelemről a Szovjetunió minisztertanácsa elvi döntést hozott, melyet az illetékes minisztérium konkretizált, s javaslatot tett az illető személyre. A végső döntés azonban a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja KB Politikai Bizottságának kezében volt.

Az ipar területén az MDP KV 1948. november 4-i ülése kért először szovjet tanácsadót, majd 1949 nyarán létrehozták a Magyar-Szovjet Műszaki-Tudományos Együttműködési Bizottságot, melynek egyik első feladata az – elvben a mai 2-es metró vonalán működő, de eredeti formájában végül nem kivitelezett – ún. ösmetó tervezési programjának kidolgozása volt.¹⁵⁶ Ám idővel a stratégiaiak nem számító ágazatok, így egyebek mellett a köznevelés is „igényelt” szovjet tanácsadókat. Mint Baráth Magdolna megjegyzi, az egyes ágazatok „szinte presztízskérdést” csináltak abból, hogy náluk is legyen ilyen specialista, s ennek következtében a Népművelési Minisztérium 7, a Közoktatásügyi Minisztérium pedig – elsősorban a Gorkij Iskolába – összesen 6 szakértőt igényelt a Szovjetunióból. Ezen felül 1949 nyarán, az egyetemi oktatásba is kért az MDP vezetése összesen 13 szovjet professzort, elsősorban az ELTE Orosz Intézete, Marxizmus-Leninizmus Tanszéke számára stb.¹⁵⁷ Ám a köznevelés reformjának kidolgozásában, közvetlen irányításában szovjet szaktanácsadó neve nem merült fel, a szovjetizáció, vagyis a szovjet típusú szemlélet és módszertan exkluzív használata – mint látni fogjuk a következő fejezetben – magyar szakembereknek köszönhető, s legkorábban is az 1948–1949-s évek fordulójától tapasztalható.

Ráadásul nem érdemes abszolutizálni a politikai döntéshozatal helyét sem, még akkor sem, ha egyértelmű, hogy a szovjet támogatás és a Vörös Hadsereg jelenléte miatt a Magyar Kommunista Pártnak, illetve a Magyar Dolgozók Pártjának kulcsszerepe van a döntésben. Ám ettől a kettő közül egyik sem egynemű, differenciálatlan tömb; megannyi törekvés, karrier, szembenállás, rivalizálás mintázza azt, de a párt tagjainak átfogó társadalomtörténeti felmérése is várat magára. Még ha el is fogadjuk azt, hogy a szovjetizáció egy létező forgatókönyv alapján történt, akkor is tekintetbe kell vennünk, hogy mindez hogyan ment végbe Kelet-Közép-Európa egymástól meglehetősen eltérő társadalmaiban; mert nem hiszem, hogy bárki komolyan állítaná azt, hogy egyetlen lehetséges uralmi technika minden társadalomban egyaránt és ugyanúgy hatékony és működőképes.

Julien Papp francia történész is arra helyezi a hangsúlyt, hogy a szovjetizáció kérdésének megítélésében tekintetbe kell vennünk azt, hogy a megelőző politikai-társadalmi berendezkedésből mire támaszkodhatott a Szovjetunió; vagyis kulcskérdés, hogy 1945 mint törés ellenére milyen szinteken mutatható ki kontinuitás. A politikai intézményrendszer, a jogszolgáltatás, a közigazgatás hatalmi szóval viszonylag könnyen és gyorsan átalakíthatóak, de hogyan formálja át a szovjetizáció technikája a társadalom tagjainak tudáskészletét. A társadalmi mentalitások átformálása csak akkor megy könnyen, ha az új uralmi technika már *korábban is létező* társadalmi formákra épül rá. Ezért fogalmaz úgy Papp, hogy sok szempontból nem kellett *importálni* a szovjetizáció elnyomó technikáit, hiszen represszív eszközökből volt épp elég a két háború közötti Magyarországon is. A politikai harcok terepének tekintett közigazgatás, a parlamenti „díszlet” mögött a végrehajtó hatalom hegemoniája, az egyetlen ural-

¹⁵⁶ BARÁTH, *A szovjet tényező*, 138-139. A budapesti ösmetróról lásd még PRAKFULVI Endre, A budapesti ösmetró, 1949–1956, *Budapesti Negyed*, 5. sz. (1994 ősz), 25-47. és István RÉV, *Retroactive Justice. Prehistory of Post-Communism*, Stanford, Stanford University Press, 2005, 240-303.

¹⁵⁷ BARÁTH, *A szovjet tényező*, 151. skk.

mon lévő párt megléte, a népítéletek gyakorlata, a rendőrség elrettentő módszerei, valamint a társadalmi rend büntetőjogi védelme olyasfajta intézmények voltak, melyek szerkezeti értelemben korábban is léteztek, vagyis a két háború közötti korszak uralmi technikáinak *részét* képezték. A szovjetizálás ebben az értelemben olyan eszközökből is merített, melyek korábban már *ismertek* voltak a magyar társadalom tagjai számára, ezért felújításuk és adaptálásuk nem okozott komolyabb megrökönyödést.¹⁵⁸ Végül is a hatalom gyakorlásának ezt az ideológiai tartalomtól majdhogynem független morfológiai azonosságát nevezte Foucault „gouvernementalité”-nek, vagyis kormányzási (uralmi) mentalitásnak.¹⁵⁹

Ha a hatalomgyakorlás antropológiáját vagy a magyar társadalomnak a mindenkori hatalommal ápolat kapcsolatának mentalitástörténetét nézzük, akkor bizony jóval nehezebb egyértelmű választ adni a szovjetizáció mibenlétére és folyamatára. A továbbiakban a Mérei Ferenc működéséhez kapcsolódó intézmények működését fogjuk megvizsgálni, melyek segítenek annak megválaszolásában, mit akartak a háború utáni időszak politikusai és szakpolitikusai (különös tekintettel a baloldaliakra). Volt-e autonóm működési tere egy-egy intézmények, továbbá a biográfiai gondolkodás szempontjából arra keressük a választ, hogy Mérei nézetei és tettei valóban a kommunista hatalomgyakorlás logikájának felelnek-e meg, vagy pedig ennél bonyolultabb egy a pártban dolgozó értelmiségi mozgástere?

A közoktatás „tervezett forradalma”: beszédrendek a nyilvánosságban

*„Magyarországon ma politikai indulat, melyből a demokratikus kormányzással komolyan szembeforduló politikai erők kinőhetnek, három van: a zsidóellenesség, a kommunistaellenesség és az az indulat, mely a parasztság, főleg a szegényparasztság feltörése ellen fordul”.*¹⁶⁰

Bibó István: Összeesküvés és demokratikus évforduló (1947)

A közoktatás és a pedagógia egyszerre globális, vagyis a modernitás univerzális jellegzetességeit közvetíti, s egyszerre lokális jellegű, vagyis egy adott társadalom történeti és szociológiai rétegzettségét, kulturális és vallási különbözőségeit képezi le. A köznevelés igénye tehát a modern osztálytársadalmak általános sajátossága, mégis minden ország saját nevelési rendszerrel dolgozik, hiszen a fentebb előszámlált történetiség befolyásolja iskolarendszerének létrejöttét is. Ebből a szempontból 1945 fontos cezúra, hiszen az ekkor létrehozott általános iskola és az új tankönyvek révén új mobilitási lehetőségeket és szemléletet vezetett be, ugyanakkor nem szabad alábecsülnünk a hazai pedagógiai gondolkodás folytonosságának szempontját sem.¹⁶¹ Mint Mérei Ferenc első pedagógiai-pszichológiai közleményei kapcsán rámutattunk, Magyarországon régóta, minimum Nagy László 1910-es évekbeli tevékenységétől problematikus volt a hat elemin nyugvó alapfokú oktatás. A gondokat pedig csak tetézte a zsákutcás (vagyis az egymás között átjárhatatlan iskolatípusokra épülő) közoktatási rendszer.¹⁶² Annak ellenére, hogy a két háború közötti időszakban is időről-időre előkerült e kér-

¹⁵⁸ Julien PAPP, Révolution ou „soviétisation”. La Hongrie à la fin de la Seconde Guerre mondiale (septembre 1944 – septembre 1947), *Bulletin de l'Institut Pierre Renouvin*, 15. sz. (2003), 149-168. Magyarul, elég pontatlan fordításban: *Eszmélet*, 107. sz. (2015), 94-108.

¹⁵⁹ Vö. Michel FOUCAULT, *Il faut défendre la société. Cours au Collège de France, 1976*, Paris, Gallimard – Seuil, 1997., Colin GORDON, Governmental Rationality: an Introduction, in *The Foucault Effect. Studies in governmentality*, G. Burchell, C. Gordon, P. Miller (szerk.), Chicago, The University of Chicago Press, 1991. és John CROWLEY, Usages de la gouvernance et de la gouvernementalité, *Critique internationale*, 21. sz. (2003), 52-61.

¹⁶⁰ BIBÓ István, Összeesküvés és demokratikus évforduló, *Válasz*, 7. évf. (1947) 1. kötet, 176.

¹⁶¹ Vö. NÉMETH András, *A magyar pedagógia tudománytörténete. Nemzetközi tudományfejlődési és recepciós hatások, nemzeti sajátosságok*, Budapest, Gondolat, 2005, 366-367.

¹⁶² Lásd DONÁTH Péter, *Adalékok Nagy László pályájához*, Budapest, Trezor, 2007, 21. skk.

dés, a döntéshozók szinte az utolsó pillanatig halogatták az elavult rendszer reformját, vagyis a 4+8 helyett a korszerű 8+4-es szisztéma bevezetését.¹⁶³

Érdeemes közbevetni, hogy a népiskolai rendszer 6-ról nyolcosztályossá történő átforgalmazásáról a Horthy-korszakban nem kevés szó esett. Az eredeti elképzelések már 1925 körül napvilágra kerültek, de az 1929-es gazdasági világválság miatt, vagyis pénzügyi okokra hivatkozva megvalósítását elnapolták, s a Vallás- és Köznevelési Minisztérium égisze alatt működő Köznevelési Tanács szakemberei végül csak 1940-re dolgozták ki a törvénytervezetet.¹⁶⁴ Ez volt az 1940. évi 20., *Az iskolai kötelezettségről és a nyolc osztályos népiskoláról* szóló törvény.¹⁶⁵ Ennek értelmében a nyolcosztályos népiskolát át kellett alakítani – a korábbi osztálytanítós rendszerben működő – alsó tagozatra (1–4. osztály), illetve az 5–8. osztályt magában foglaló felső tagozatra. Az alsó tagozatban egy tanító tanítja a tárgyakat, míg ötödiktől ún. szakrendszerű oktatás lesz, ami annyit tesz, hogy a szaktárgyakat már képesítéssel rendelkező pedagógus irányítja. A jogszabály szerint – melyet 1945. augusztus 16-án írt alá az ideiglenes nemzeti kormány miniszterelnöke – a tankötelezettség 6–14 éves korig terjed.¹⁶⁶

Ám ezek a pedagógiai tervek és intézményes átalakítások sohasem önmagukban állnak. Jóllehet egy-egy intézménytörténeti feldolgozás nem említi meg azokat a filozófiai, neveléstudományi vagy fejlődéslélektani eredményeket, melyek az iskolarendszer átalakításához vezettek (vagyis hogy a 4+8 legnagyobb hátránya, hogy a 10. életévben kell iskolát választani), vegyük tekintetbe, hogy ezek igenis összefüggenek. Az olvasó nyilván felteheti magának a kérdést, miért kellett Mérei Ferenc vagy a háború utáni közoktatás átalakításának kedvéért végig követnie Mannheimnek a tudás újraelosztásának társadalmi technikáiról és a demokráciáról szóló fejtegetéseit vagy Durkheimnek a csoport-szolidaritás és az emberi kapcsolatok szocializmusáról szóló gondolatait. Minderre azért volt szükség, mert ezek egyik oldalt a modern társadalom, a tudás, az organikus szolidaritás és a demokrácia összefüggéseit firtatják, a másik oldalt pedig akarva-akaratlanul befolyásolták azokat a szakembereket, akik az első világháború utáni időszakot vagy a gazdasági világválságot olyan eseményként élték meg, mely komoly tanulságokat fogalmazhat meg a jelen számára. Itt azonban nem pusztán látni viszonyt vélek felfedezni. Mannheim és Durkheim, valamint a hazai szcena politikai, pedagógiai képviselői között egyértelműen kapcsolat mutatható ki: nemcsak azért, mert Mannheim – mint korábban látható volt – valamelyest ápolta hazai viszonyait (írt a *Szép Szóba*, meglátogatta Fülep Lajost, a háború után Hajnal István hívta a Pázmány Péter Tudományegyetemre, Bibó István levelet írt neki), hanem mert többen követték szellemi pályafutását, ismerték műveit.

Nem sokkal megjelenését követően, a *Korunk diagnózisa* című munkát példának okáért alaposan ismertette Bibó István a *Társadalomtudomány* hasábjain. Ez a recenzió egyfelől close reading, Mannheim könyvének fejezetről-fejezetre történő, alapos kritikai ismertetése, másfelől egyfajta „receptként” is olvasható, amennyiben az írásmű három oldalon keresztül fejtegeti az adaptáció lehetőségeit.¹⁶⁷ Szemben a fentebb idézett néhány kommentátorral, Bibó

¹⁶³ JANKOVITS Miklós, Néhány adat egy fővárosi népiskola nevelésügyi állapotrajzából. A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium Neveléslélektani Intézete adatgyűjtésének felhasználásával, *Társadalomtudomány*, 22. évf. (1942) 3. sz., 400-412.

¹⁶⁴ BEREZKI Sándor, Törekvések a nyolcosztályos népiskola megteremtésére a felszabadulás előtt, in *Neveléstörténeti tanulmányok*, Kőte Sándor (szerk.), Budapest, Magyar Pedagógiai Társaság, 1970, 125-229., PORNÓI Imre, Az 1920-as évek népoktatása és a nyolcosztályos népiskola Magyarországon, *Magyar Pedagógia*, 95. évf. (1995) 3-4. sz., 315-331.

¹⁶⁵ 1940. évi XX., Az iskolai kötelezettségről és a nyolc osztályos népiskoláról szóló törvény, in *Magyar Törvénytár. 1940. évi törvénycikkek*, Budapest, Franklin, 1941, 141-147.

¹⁶⁶ MÉSZÁROS István – NÉMETH András – PUKÁNSZKY Béla, *Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*, Budapest, Osiris, 2000, 404.

¹⁶⁷ Schumpeter, Hayek, Röpke, Mannheim és Ferrero korabeli, a tervezés funkcióját tárgyaló vitáját összefoglalja KOVÁCS Gábor, *Tervezés és/vagy demokrácia? Demokrácia-felfogások a második világháború alatt és után* –

tökéletesen megérti és rekonstruálja Mannheim gondolatmenetét, vagyis annak lehetőségét, hogy a laissez faire liberalizmus értéksemlegessége és totalitarizmus diktátuma között hogyan lehetséges a harmadik útként értett tervezett szabadság, s a társadalmi technikák fejlesztésével miképpen alakítható ki társadalmi szinten a konszenzuális minimumként felfogott demokratikus értékpolitika.

„Elvileg lényegesebb számunkra az, amit az értékek és az értékelés szociológiájáról, a keresztyén erkölcsiség regenerációjáról, a nevelés történeti feladatáról, az európai politikai fejlődés lehetséges Harmadik Útjáról és a szociológia feladatairól mond”.¹⁶⁸

A kommunista szimpátiával aligha vádolható folyóiratban a fiatal Bibó István maga is lándzsát tör amellet, hogy a két háború közötti komplex európai válságból a kiutat valamiféle – morálra alapozott – értékkeresésben kell meglegelni.

„A társadalmi értékelés folyamatára vonatkozóan döntő jelentőségű és termékeny az a felfogása, mellyel minden társadalmi értéket két tényezőnek, egy végső élettapasztalatnak (*basic experience of life*) és a társadalmi környezethez való alkalmazkodás adott történelmi szükségleteinek az összekapcsolásaként fog fel. Az első nélkül a társadalmi értékek pusztá hasznossági értékke redukálódnak és üresek maradnak, a második nélkül a társadalmi értékek irreálisakká és pusztítókká válnának”.¹⁶⁹

Bibó rámutat arra, hogy jóllehet teljesen szekularizált formában, de jelentős szerepet tölt be a Mannheimnél a keresztyén erkölcsiség. Noha Bibó ezt nem részletezi (mondandóját a példaadásra hegyezi ki), de illő hangsúlyozni, hogy Mannheimnél a keresztyén erkölcsiségre való hivatkozás egy új morál kialakításának lehetőség-feltételeként jelenik meg, vagyis utóbbi ugyanúgy *funkciónak* tekinti a vallást, mint *A vallási élet elemi formái* című munkájában Durkheim.¹⁷⁰ Szerintem mindkét szociológus a modernitás alapvető problémáját a társadalom tagjait összekötő értékek hiányában látja meg, s hivatkozott műveik erre reagálnak.

Amit azonban még kiemel Bibó, az az oktatás és a tudás újraelosztásának problémája, mely részben gyógyírt is jelenthet az imént leírt – Durkheim szavával – anómiára, vagy – Bibónál – az alapértékeket érintő társadalmi közmegegyezés hiányára. Úgy vélem, a két évvel később, a náciktól való megszabadulás és a szovjet megszállás tudatában írt *A magyar demokrácia válsága* című cikke jelöletlenül is sokat köszönhet a mannheimi fejtegetéseknek. A magyarországi eszmetörténet egyik legalaposabban elemzett, kommentált szövegét nem kívánom részleteiben kibontani, csak egyetlen szála, nevezetesen a Mannheim és Bibó közötti összefüggésre szeretnék kitérni.

Tudtommal először Vajda Mihály mutatott rá arra, hogy Bibó fentebbi Mannheim-recenziója nem pusztá bírálát, hanem komoly gondolati analógiák fedezhetőek fel kettejük közöttük, utóbb Kovács Gábor Bibó-monográfiája részletesebben ki is bontotta ezt az össze-

nemzetközi eszmetörténeti körkép, in *A demokrácia reménye – Magyarország, 1945*, Rainer M. János, Standeisky Éva (szerk.), Budapest, 1956-os Intézet, 2005, 9-28.

¹⁶⁸ BIBÓ István, Korunk diagnóza. Mannheim Károly új könyvéhez, *Társadalomtudomány*, 23. évf. (1943) 4–5. sz., 454-474., itt: 472. (Kötetben: BIBÓ István, *Válogatott tanulmányok, 1935–1944*, Huszár Tibor [szerk.], Budapest, Magvető, 1986, I. kötet, 243-270.) A *Társadalomtudomány* és a körülötte szerveződő kör id. Bibó István magánkezdeményezésére jött létre, és 1925 januárjától a Magyar Társadalomtudományi Társaság periodikájaként jelent meg. A Társaság választmányi tagsága – írja Saád József – „jórészt a keresztyén-konzervatív szellemiségű tudományos közélet neves tisztségviselőiből (egyetemi tanárokból és a hivatalos kultúra- és tudomány-politika neves szakírói és notabilitásai közül) került ki”. SAÁD József, *Társadalomtudomány, 1920–1944*, in *Társadalomtudomány. A Magyar Társadalomtudományi Társaság munkássága: repertórium és történeti feldolgozás*, Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár – ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete, 1990, 9-22.

¹⁶⁹ BIBÓ, Korunk diagnóza, 472.

¹⁷⁰ Émile DURKHEIM, *A vallási élet elemi formái. A totemisztikus rendszer Ausztráliában*, Budapest, L'Harmattan, 2004.

függést, főleg a *Korunk diagnózisa* keltette hatást.¹⁷¹ Ám ha elemző figyelmünket az alapértékek társadalmi közmegegyezésének hiányára és a közoktatás kérdésére összpontosítjuk, akkor feltűnhet, hogy a mannheimi „tervezés a szabadságért” kifejezés és a bibói „határolt és tervezett forradalom” között bizony van teoretikus kapcsolat. Bibó sokak által bírált, paradoxonon nyugvó helyzetfelmérése – miszerint 1945 után *forradalmi változások* indultak meg, jóllehet nincs *forradalmi helyzet* (és a konzerválódott rendies viszonyok miatt a változás katarziszt elsikkasztó *megegyezéssel forradalomra* nincs mód) – oda konkludált, hogy ki kell jelölni, le kell határolni azokat a területeket, ahol mégiscsak drámai sebességű változtatásra van szükség.

„Ha egyetemes és dinamikus forradalom nem képzelhető, s a megegyezéssel forradalom a feladathoz mérten elégtelen, még képzelhető a kettő között egy határolt és tervezett forradalom. Meg kell keresnünk az állami, társadalmi, gazdasági és kulturális életnek azokat a pontjait, ahol az ún. konszolidáció végzetes megmerevedést, a régi beteg erőviszonyok visszatérését, egyszóval [...] reakciót jelent”.¹⁷²

Bibó olvasatában ezeken a területeken nemhogy csökkenteni kellene a változások ütemét, hanem *fokozni*, s az „abba nem hagyható radikális reformok területei” a közszolgálat, az önkormányzatok, a közoktatásügy és a szövetkezetek.

„A közoktatásügy az a terület, ahol az iskolai végzettség sáncai mögé elbújt beteg társadalmi szelekciós szervezetünket *sarkaiból ki kell fordítanunk*: ez az a terület, ahol a jelenlegi elgyávult, lezüllesztett, előítéletektől terhelt, mégis mindenben megbizonytalanodott, tehát végeredményben a jövő szempontjából használhatatlan mai nemzedék helyébe lépő új nemzedék lelki és erkölcsi és társadalmi alakításának a feltételeit megszabhatjuk”.¹⁷³

Érdekes és elgondolkodtató, hogy sem *A magyar demokrácia válságának a Valóság* című folyóiratban történt közlése nyomán, 1946 elején kipattant, igazából nem túl tartalmas vitában, sem ezek terjedelmes, utóidejű értelmezésekor – egy-egy már idézett kivételt nem számítva – nemhogy a lehetséges Mannheim-hatás, de – Koczka Gyula hozzászólásán kívül – még az egyik legfontosabb, merthogy a jövőt elkészítő társadalmi alrendszer, a közoktatás kérdése sem igazán kerül terítékre.¹⁷⁴

Úgy vélem, a *Korunk diagnózisában* kifejtett mannheimi program ugyancsak jelentős hatást gyakorolt Bibó Istvánra, olyannyira, hogy még a „tervezés a szabadságért” kifejezést is adaptálja, amikor – a közszolgálat, az önkormányzatok, a közoktatásügy és a szövetkezetek által *határolt* terület kapcsán – „tervezett forradalomról” beszél. Ez a szemantikai sűrűsége miatt sokszor félreértett kifejezés, ahogy maga Bibó is megjegyzi, éppen abból táplálkozik, hogy egyes területeken drámai gyorsaságú átalakításra volna szükség, jóllehet nincs forradalmi helyzet. Elképzelése ennyiben nem is „forradalmi”, inkább a gyors, ellentmondást nem

¹⁷¹ VAJDA Mihály, Min alapszik a szabadság és felelősség világa? Bibó és Patočka, in *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*, Dénes Iván Zoltán (szerk.), Budapest, Tanulmány, 1993, 240-247., ill.

KOVÁCS Gábor, *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István, a politikai gondolkodó*, Budapest, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 2004, 135-138.

¹⁷² BIBÓ István, A magyar demokrácia válsága, in *Válogatott tanulmányok, 1945–1949*, Huszár Tibor (vál.), Budapest, Magvető, 1986, II. kötet, 55.

¹⁷³ BIBÓ, A magyar demokrácia válsága, 56. (kiemelés – K. H. Zs.).

¹⁷⁴ A magyar demokrácia válsága cikk vitája, in *Válogatott tanulmányok, 1945–1949*, 81-118. A teljesség igénye nélkül lásd BALOG Iván, *Politikai históriák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*, Budapest, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 2004, 42: egyenesen orwelli vízióknak nevezi a *Korunk diagnózisát*. Továbbá NAGY [J.] Endre, A népfrontos népi demokrácia két alternatívája. Lukács és Bibó vitája 1946-ban a demokráciáról, in *Ideológia és demokrácia. A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve 1984*, Budapest, Magyar Politikatudományi Társaság, 1984, 176-188.; NAGY J. Endre, Tettbeszéd. Bibó István 1935-ös „megtérése”, in *Megtalálni a szabadság rendjét*, Dénes Iván Zoltán (szerk.), Budapest, Új Mandátum, 2001, 111-144.; PERECZ László, Társadalomlélektan, pro és kontra: a Bibó–Lukács vitáról, *Tolle Lege*, 3. évf. (2013) 1. sz., 1-9.

tűró és szakszerű reform mellett tör lándzsát. Bárhogyan is van, a közoktatás, a köznevelés és a pedagógia terén szorgalmazott „tervezett forradalom” szóösszetételből a „terv” szócska 1945 környékén bizonyosan nem a Szovjetunióból, hanem nyugatról, elsősorban Mannheim Károly angliai emigrációjából érkezett.

Mindezeket túl jegyezzük meg, hogy a *Magyar Pedagógia* 1947 eleji számában Faragó László némileg elcsodálkozva állapítja meg, hogy Mérei Ferenc – korábban már tárgyalt – *A gyermek világnézete* című munkájában nem hivatkozik Mannheimre, holott a nevelés és a demokrácia összefüggéséről, egymást közvetlenül feltételező módjáról szinte *ugyanazt vallja*, mint a filozófus-szociológus.¹⁷⁵ Mannheim, Bibó, Mérei és Faragó feltehetően egy sor dologban nem értett egyet 1945 környékén, abban azonban igen, hogy a közoktatás *mélyreható átalakítása* elengedhetetlen a demokrácia tartalmi meggyökereztetéséhez. Mérei és Faragó ráadásul a magyar kommunisták oldalán tevékenykedett a közoktatásért, ám úgy tanulmányaik, mint közzétett írásaik alapján világosan látható, hogy gondolataik, inspirációik nyugati forrásokból táplálkoztak. Faragó László esetében egészen világos a filozófiai indíttatás és tájékozottság, innen származik Mannheim munkáinak ismerete is, Mérei esetében pedig – mint korábban láthattuk – a szaktudományos hatás a mérvadó: az erősen durkheimiánus szociológiai hagyomány, továbbá a francia iskolapszichológia a gyermeki értelem szocializációjával kapcsolatban végeredményben hasonló következtetésekre jutott, mint Mannheim tudásszociológiája.¹⁷⁶

Mérei önmeghatározása szerint kommunista volt, de írásain 1947–1948-ig szinte kizárólagosan a nyugati társadalomtudomány, nevezetesen Henri Wallon, Jean Piaget, Kurt Lewin és más szaktudósok hatása érezhető, szovjet tudósra való hivatkozást alig találni nála ebben az időszakban. Utóbbi persze önmagában nem érdem; értéktelen, tényként rögzítem itt, hogy ebben az időszakban egyszerűen alig ismeri a szovjet neveléstudományt. Amit „a” kommunista értelmiségi szerepdilemmájával kapcsolatban fentebb jeleztem már, az a konkrét esetben még jobban látszik: Faragó és Mérei kommunisták voltak, de szakmai éthosszal rendelkező értelmiségiek is. A társadalom, de főleg a közoktatás gyökeres átalakítására törő érzü-

¹⁷⁵ FARAGÓ László, Mérei Ferenc: *A gyermek világnézete*. Gyermeklélektani tanulmány, *Magyar Pedagógia*, 56. évf. (1947) 1. sz., 65-66. Lásd még MÖLNÁR Imre, Mérei Ferenc: *A gyermek világnézete*, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 16. kötet (1947), 52-53. Faragó már 1940-es előadásában beszél Mannheim és Durkheim tudásszociológiájáról, lásd FARAGÓ László, *A megismerés szociológiája*. A Magyar Filozófiai Társaság vitaülése, *Athenaeum*, 26. évf. (1940), 343-367. (A cikk tartalmazza a hozzászólásokat is.)

¹⁷⁶ Jóllehet 1945 után néhány évre sorsuk összefonódott, Faragó László (1911–1966) tudományos szocializációja jelentősen eltért Mérei Ferencétől. Faragó a Pázmány Péter Tudományegyetem mennyiségtan, természettan és filozófia szakán tanult, előbbi kettőből szerzett oklevelet. Foglalkozott zenével, oktatásmódszertannal is. Az 1930-as évek elején Stefan George körének hatása alá kerül, s 1935-ben megírja *A harmadik humanizmus és a Harmadik Birodalom* című munkáját (Budapest, 1935, Apolló Könyvtár 2.), melyben – a korszellemtől nem függetlenül – az ókori görögség nyomán megújuló német kultúráról beszél, nemegyszer sajnós pozitív felhangokkal a Harmadik Birodalom törekvéseiről. 1944-ben Faragó munkaszolgálatot teljesít, gondolkodása gyökeresen megváltozik, az 1948-ban megjelenő *Demokrácia és nevelés* című munkájában (Budapest, Székesfővárosi Irodalmi Intézet, é. n. [1948], 48-69.) már erősen bírálja a nemzetiszocialista oktatáspolitikát. Ettől függetlenül recenzense joggal lobbantja Faragó szemére azt, hogy 1935-ben a Harmadik Birodalmat nehezen lehetett csakis szellemtörténeti jelenségnek tekinteni, hiszen politikai realitás volt. K[EMÉNY] F[erenc], Faragó László: *A harmadik humanizmus és a Harmadik Birodalom*, *Magyar Paedagogia*, 45. évf. (1935) 1-3. sz., 36-38. A Faragó-elleni támadások során a fenti kis könyv természetesen komoly vádpontot képzett, a pártnak Nemes Éva referált a munkáról, lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára M-KS-276-90-218. ő. e., pp. 378-379. Túl könnyű és túl méltánytalan lenne Faragó László ellentmondásos és bonyolult életét elintézni annyival, hogy a jobboldal széléről a baloldal szélére csapódott. Aki olvasta munkáit, láthatja, hogy Faragó műveltsége, széleskörű bölcséleti tájékozottsága, filozófiai érzékenysége nem mindennapi volt, semmiképp sem egy ide-oda csapódó karrieristáról beszélünk, hanem egy ellentmondásos kor ellentmondásos kritikusáról. Mérei Ferenc sokszor maga is megjegyezte, hogy neki „nincs absztrakt mondanivalója”, s úgy vélem, a háború utáni együttműködésük Faragóval épp azért lehetett ilyen gyümölcsöző, mert utóbbi teoretikus alkat volt, a pedagógia és a nevelés filozófiai-társadalomelméleti kérdései izgatták, míg Mérei inkább empirista volt már akkoriban is, aki az egyes helyzetek absztrakt voltát tudta bámulatosan kibontani. Lásd még ZIBOLEN Endre, *Faragó László*, Budapest, OPKM, 1990.

letetikájuknak ugyanakkor határt szab a hivatásrendi tudatból fakadó felelősségérzet.¹⁷⁷ Ismétlem, Mérei Ferenc esetében teljesen egyértelmű – s ez 1949–1950 fordulójától, az ellene szövődő „per” esetében vádponttá is lényegült –, hogy nem ismerte és nem hivatkozta a szovjet neveléstudomány eredményeit. Ennek következtében, amikor Mérei a nevelés, a gyermeki szocializáció értékvezéreltségéről és a demokrácia összefüggéséről beszélt, aligha gondolhatott másra, mint az elméletben – Mannheimnél oly plasztikusan kifejtett – demokratikus értékszocializációs programra. 1945 és 1947 között tehát nehéz szovjetizációról beszélni egy olyan kulcsfontosságú társadalmi alrendszer esetében, mint a közoktatás, melynek egyik befolyásos alakja Mérei Ferenc nem ismerte a szovjet eredményeket és módszereket.

A gyors és holisztikus szovjetizáció tézisével szemben érvel Ständeisky Éva is idézett munkájában, amikor rekapitulálja azokat a nyilvánosságban megjelenő, a változást pozitív hangnemben sürgető publicisztikákat (Zsolt Béla, Vámbéry Ruzstem, Márai Sándor stb.), melyek a „demokrácia” fogalmának értelmezése körül forognak.¹⁷⁸ Vegyük észre ennek jelentőségét: egy olyan időszakban, a minden emberi képzeletet felülmúló háborús pusztulás után, és egy olyan országban történik mindez, amelynek nincsenek demokratikus hagyományai. A demokrácia a kortársak számára mindössze egy szó, egy kifejezés, melyet éppenséggel az ilyen vitákban, illetve a belőlük fakadó politikai cselekvésben kellett vagy kellett volna tartalommal megtölteni.¹⁷⁹ A cél természetesen egy olyan konszenzus létrehozása kellett volna, hogy legyen, melyből *valóban* demokrácia születik – még a Vörös Hadsereg árnyékában is. Ez történeti perspektívában kivitelezhetetlen volt, de mi rendelkezünk egy olyan, a múltban lezárt perspektívával, mely az 1945-ös átmenet kortársainak, tanúinak azért nem adatott meg, mert az számukra még a jövőhöz tartozott.

Álláspontom kifejtése Ständeisky Éva érvelését követi, s mint látni fogjuk, a közoktatás területe olyan alrendszer volt 1945 és nagyjából 1947 között, melyben még a kommunistákhoz tartozó értelmiségiek is komolyan vették, mert a jövőre vonatkoztatva komolyan vehették a demokratizálás nyugati értelmét. Ehhez kapcsolódott a – fentebb elméleti szinten Mannheim és Durkheim kapcsán érintett – szocializmus, mely főként a háború utáni liberalizmus-ellenességből táplálkozott, s korántsem volt rögzült jelentése (a többség a gazdasági életbe való preventív állami beavatkozást értette alatta).

„1945-ben – írja Ständeisky – Magyarországon az értelmiségi elit javarésze bízott a demokrácia és a szocializmus összeegyeztethetőségében; különbség inkább abban mutatkozott, hogy ki melyikre tette a hangsúlyt. A Horthy-rendszer elutasításában, a gazdálkodás állami ellenőrzésének kérdésében azonban konszenzus alakult ki. Márai Sándor világtendenciát látott a szocializmus terjedésében, de szocializmus-felfogása alapvetően a nyugati országokban honos értelmezéssel egyezett meg. Milyen lesz a szocializmus mint az elkövetkezendő idő életformája? Emberi vállalkozás lesz, tehát tökéletlen. Lesznek túlzásai, tévedései, igazságtalanságai. Értékeket ment meg és termel, de értékeket pusztít el. Mégis ez az út, mert ez a jövő. S mindennél jobb, hogy az emberi erők a jövő felé munkálnak, nem pedig a múltba kapaszkodva idéznek fel meddő konfliktusokat”.¹⁸⁰

Másképpen fogalmazva, ha komolyan vesszük és alkalmazzuk a történelmi tapasztalat és az idő többsikű viszonyáról mondottakat, érthetővé válik, hogy 1945 a kortársak számára egy-

¹⁷⁷ A kevés kivétel egyike: FARAGÓ László, A pedagógiai forradalom és a szovjet iskola szelleme, *Köznevelés*, 2. évf. (1946) 23. sz., 10-11.

¹⁷⁸ Lásd még LITVÁN György, Politikai gondolkodás az átmenet éveiben, in *A fordulat évei*, 171-180.

¹⁷⁹ Lásd a politikai és szellemi elit részvételével megrendezett tanácskozás jegyzőkönyvét: ERDEI Ferenc, FISCHER Endre, HORVÁTH Barna, JÁNOSI József, MEZEY István, MOÓR Gyula, ORTUTAY Gyula, PAMLÉNYI Ervin, RÁKOSI Mátyás, SZAKASITS Árpád, gróf TELEKI Géza, TILDY Zoltán, VERES Péter, *Demokrácia. A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának kiadása*, Budapest, Egyetemi Nyomda, 1945. Lásd még B. KÁDÁR Zsuzsanna, Volt-e szociáldemokrata „demokráciakísérlet” Magyarországon 1945 után?, *Múltunk*, 61. évf. (2016) 1. sz., 73-89.

¹⁸⁰ STÁNDEISKY, *Demokrácia negyvenötben*, 39. A belső idézetre: MÁRAI Sándor, Napló, *Magyar Nemzet*, 1945. augusztus 5.

szere jelentett korszaktudatot és korszakarást (*Epochenwollen*). A háború tapasztalata a kortársak számára lezárta az ideológiai folytathatóság illúzióját, cezúrát képzett nemcsak Magyarországon, hanem az egész nyugati világban, vagyis létrehozta a korszaktudat igényét (a múlt és a jelen éles megkülönböztetését). A korszakakarási pedig arra a Standeisky Éva által is megfogalmazott, jövőre irányuló optimizmusra utal, mely azon a konszenzuson nyugodott, hogy annak érdekében, hogy a múlt ne folytatódhasson, komoly változtatásokra van szükség. Ezek a gyökeres változások a politikai és választási rendszer átalakításán, a földreformen, a közigazgatás reformján túl valamiféle *mentalitásbeli* átmenetre is apelláltak, nevezetesen arra, hogy a demokratikus magatartásmód, ahogyan Bibó is utal rá az úr-szolga-viszony kapcsán, *átitassa* a mindennapi életet és a társadalmi kommunikáció minden lehetséges területét. Márpedig ennek fundamentuma, ezt is mindenki tudta, csakis a közoktatás gyökeres átalakítása lehet, csakis az *új iskola* szavatolja az *új társadalom* kialakítását.

Voltaképpen ebben is széles körű konszenzus volt, mely nem is a háború befejeződésének biztos tudatában, de még a háborús szenvedés időszakában fogant meg. A maga dagályos stílusában, a háború tragédiájából önmagát újjáépíteni, újjáformálni óhajtó magyarság egyszeregyének tekinti Márai Sándor ismert – 1942 júliusa és szeptembere között írt – röpirata is a pedagógiát: a nemzetnevelés itt nem más, mint egyfajta „kulturális honfoglalás”. Noha igaz, hogy az iskola és a közoktatás kérdése Márainál elsikkad a magyarság önformálásának víziója mellett.¹⁸¹

Ennél azonban jóval hangsúlyosabb a háború utolsó éveiben befolyásuk csúcsán álló népiek állásfoglalása a közoktatás reformjáról. Talán napjainkban kevésbé közismert az, hogy a népiek és a kommunisták a harmincas évek második felében miért és hogyan közeledtek egymáshoz, s hogy együttműködésük korántsem érthető meg a háború utáni belpolitikai taktikázások logikájából. Nehezen datálható az a mozzanat, amikor a kommunisták közül a nemzeti kérdéssel legtöbbet foglalkozó Révai József a népiség problémája felé fordul. Urbán Károly életrajzi vázlata arra enged következtetni, hogy először 1928-ban, a Kommunista Internacionálé VI. kongresszusán tér ki a „parasztág balra tolódó tömegeinek befogadására”, és sürgeti egy Parasztinternacionálé szervezeti kiépítését.¹⁸² Ekkori, vagyis jórészt az itthoni letartóztatása utáni börtönírásaiban azonban még nem a népiség problémája izgatja elsősorban, ez a tematika már Prágában kerül kidolgozásra 1938-ban.¹⁸³

A Budapestre Losonczy Géza révén, Párizson át kerülő kézirat azonban csak némi átdolgozással, öt évvel később jelenhetett meg a „lefeketedett” Révai helyett Kállai Gyula neve alatt.¹⁸⁴ Ennek legális és átdolgozott változata lesz a *Marxizmus és népiesség*, mely valóban a „szocializmus” koncepciójának gyökereit kereste a falukutató mozgalom, a népi szociográfia és a népi mozgalom szervezetén belül. Ebben a szövetségben természetesen benne van a munkásmozgalom két háború közötti nagy csalódása, nevezetesen az, hogy az 1920-as években az olasz fasizmus tudott igazi tömegmozgalommá szélesedni, nem pedig a baloldal által szervezett munkásság. Révai lakonikusan csak annyit jegyez meg:

„három évtizeddel ezelőtt fel sem merülhetett volna komolyan a kérdés, hogy vajon lehetséges-e más szocializmus, mint a proletárszocializmus. Hogy ma felmerül a kérdés [...], az azon múlik, hogy a mai helyzet gyökeresen más mint az akkori”.¹⁸⁵

Míg Révai politikai szempontból keresi és megtalálja azt a társadalmi nagycsoportot, mely lényeges kérdésekben és célokban hasonlóképpen gondolkodott, mint a kommunisták, addig

¹⁸¹ MÁRAI Sándor, *Röpirat a nemzetnevelés ügyében* (1942), Pozsony, Kalligram, 2004, különösen 72. és 95-96.

¹⁸² URBÁN Károly, Révai József, 1898–1959, *Párttörténeti Közlemények*, 24. évf. (1978) 3. sz., 162-222.

¹⁸³ LACKÓ Miklós, Révai-problémák, in *Válságok – választások. Történeti tanulmányok a két háború közötti Magyarországról*, Budapest, Gondolat, 1975, 194-297.

¹⁸⁴ KÁLLAI Gyula [Révai József], *Népiség, demokrácia, szocializmus*, Budapest, [Téka], 1943. Lásd JUHÁSZ Gyula, *Uralkodó eszmék Magyarországon, 1939–1944*, Budapest, Kossuth, 1983, 301.

¹⁸⁵ RÉVAI József, *Marxizmus és népiesség*, Budapest, Szikra, 1946, 97.

1942-ben elkészült írásában – az utóbb szociáldemokrata színekben politizáló – Justus Pál az elméleti marxizmus szempontjából igyekszik feltárni az 1920–1930-as évek válságának összetevőit. Justus és a Szociáldemokrata Párt általában is elutasította ezt a fajta szövetségkeresést, társadalmi bázisukat megvesztegethetetlenül a széles értelemben vett szervezett munkásságban ismerték fel.¹⁸⁶ Érdekes és meggondolkodtató, hogy a válság okozta – Hermann István szavával – *szövetségkeresés* hogyan válik hosszabb távon a kommunisták gyakorlati filozófiájává a tárgyalt időszakban, míg a szociáldemokraták a szakszervezeti és kulturális mozgalmak szerteágazó tevékenysége miatt nem érezték ennek szükségességét.¹⁸⁷

Visszatérve a kommunisták és a népiek kérdéséhez, úgy vélem, hogy ez is egyfajta morális és intellektuális szövetségkeresés volt, melynek intellektuális háttérét és céljait méltatta és kritizálta Révai idézett könyve, különös tekintettel Illyés Gyulára, Erdei Ferencre, Féja Gézára, Németh Lászlóra. A kommunisták és a népiek kooperációjának két egyértelmű elvi sarokpontja a földreform, valamint a népiek által ugyancsak szorgalmazott társadalmi mobilitás: a „nép” felemelése volt.¹⁸⁸ A rurális társadalom elmaradottságából kiinduló népiek a változás sarkalatos pontjának tekintették azt, hogy a társadalmi mobilitás szorgalmazásában a paraszti vagy zsellérszármazású fiatalok – mai kifejezéssel élve – pozitív diszkriminációban részesüljenek, hiszen eddig megfelelő iskola híján kimaradtak a modernizáció összes javaiból.

Bármily ellentmondásos és sok ponton vitatott is, de talán épp iskolaorvosként, a nevelés ügye iránt elkötelezett írástudóként a legpregnansabban Németh László fogalmazta ezt meg.¹⁸⁹ Gondolkodásának középpontjában a *minőségsszocializmus* fogalma munkálkodott, mely egy olyan osztálytalan társadalmat célt meg, melynek alapját a műveltség, a tájékozottság jelentené, vagyis létrejönne egy nem papírhoz, oklevélhez, hanem magatartáshoz, a tudás praxisához kötődő „értelmiségi társadalom”.

„A mezőgazdaságban – írja Németh – ma még utópia a képesítéshez kötött földbirtoklás. De azért a parasztság útja sem a jobbágy-, hanem az értelmiségi állapot felé visz. A földön is egyre több gazdasági iskolát, kerteszetet, népfoiskolát, gimnáziumot végzett ember fog élni. A történelem persze durva műtétekkel metszhet belé egészséges folyamatokba. De ha a fa s nem a vihar felől nézzük társadalmunkat: az egy »munkás-értelmiségi« társadalom felé fejlődik. [...] Új szenvedélyeink és hőbortjaink alól én egy optimistább csatajellel adok ki: legyetek mindnyájan értelmiséggé. Ennek az új értelmiségi társadalomnak a bölcsőjét, ha megvalósul egykor, a tanultak mai rossz közérzetében kell fölkeresni”.¹⁹⁰

Németh László sokszínű szellemi munkásságára jellemző, hogy 1934–1935-ben a Magyar Rádió irodalmi tanácsadójaként is munkálkodott. *A magyar rádió feladatai* című tervezetében – a fentebb érintett mannheimi példához hasonlóan – lándzsát tör amellett, hogy a modern technológia adta vívmányokat a nyelvápolástól az irodalom magas színvonalú, de közérthető népszerűsítéséig fel kell használni. A rádióra ebben az értelemben olyan lehetőségként tekin-

¹⁸⁶ JUSTUS Pál, *A szocializmus útja: az osztályháború új feltételei*, Budapest, Népszava, 1945, 101. Lásd RADNÓTI Sándor, *A forradalom apálya és egy marxista forradalomelmélet*, (kiadatlan kézirat). A két szöveg viszonyát bővebben tárgyalom: K. HORVÁTH Zsolt, *Találkozás egy fiatalemberrel*. Radnóti Sándor: *A forradalom apálya és egy marxista forradalomelmélet*, in *Filozófus a műteremben. Tanulmányok Radnóti Sándor hetvenedik születésnapjára*, Budapest, Eötvös, 2016, 17–24.

¹⁸⁷ Lásd *A magyar marxista filozófia a két világháború között*, Nyíri Kristóf (szerk.), Budapest, Kossuth, 1979. A kötet kevésbé a marxista filozófia keresztmetszete, mint inkább annak a „szövetségkeresésnek” a dokumentuma: egy elszigetelődött, illegális mozgalom szellemi társakat (pszichoanalízis, marxista esztétika stb.) keres.

¹⁸⁸ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az esszéista Németh László értékrendjéről*, in *A mindentudás igézete. Tanulmányok Németh Lászlóról*, Szegedy-Maszák Mihály (szerk.), Budapest, Magvető, 1985, 7–32.; SZABÓ Miklós, *A paraszttromantikus harmadik út*, *Századvég*, 2. sz. (1990), 60–69. és SZELENYI Iván, *Körkérdés a népi-urbánus ellentétéről*, *Századvég*, 2. sz. (1990), 275–281.

¹⁸⁹ Németh életművében vissza-visszatérően találkozhatunk a nevelés és a mobilitás témájával, a teljesség igénye nélkül lásd NÉMETH László, *A Medve utcai polgári*, in *A kísérletező ember. Tanulmányok*, Bratislava, Madách, 1973, 21–190.; NÉMETH László, *A második hullám*, in *Sajkódi esték*, Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1974, 291–361.

¹⁹⁰ NÉMETH László, *A népi író*, in *Az értelmiség hivatása*, Budapest, Turul, 1944, 127–128.

tett, mely az oktatással és a neveléssel karöltve képes lehet egy olyan műveltségkör megalapozására, ami egyfajta *kohéziót* hozhat létre a modern társadalomban.¹⁹¹ Magyarul nemcsak az a kérdés, hogy az oktatásnak miképpen kell csökkentenie a társadalmi egyenlőtlenségeket, hanem ugyanilyen súllyal esik latba, hogy miféle tartalmat ad át az iskola vagy éppen a rádió intézménye.¹⁹² A műveltség tehát az a „cement”, mely a minőségiszocializmus rendszerében elszigetelt, művelt egyének helyett kohéziót teremt; ebben az értelemben Németh gondolkodásában is értékesebb a kollektív, mint az egyéni. Ahogyan összefoglaló igényű könyvében Agárdi Péter Németh Lászlóval kapcsolatban rámutat:

„A hivatalos úri-dzsentri, a városias sznob elitkultúra, a kommersz tömegkultúra, majd a túlideologizált szocialista művelődés helyett egy plebejus indítatású, demokratikus szerkezetű műveltségideált képviselt. A természettudományokat és a gyakorlatias ismereteket a humaniorákkal szervesen összekapcsoló kultúraeszményt fogalmazott meg írásaiban, s gyakorolt előadóként, tanárként”.¹⁹³

Az 1945-ben megjelent kis pamfletjében is hitet tesz amellett, hogy az oktatás teremtette kulturális egyenlőségnek – mai kifejezéssel: a hozzáférésnek – társadalmi *funkciója* van, mely hozzájárul a demokratikus értékviszonyok meggyökeresedéséhez.¹⁹⁴ Az 1990-es rendszerváltozással egy pillanat erejéig összehasonlítva ez azért nagyon érdekes, mert Mannheimhez, Bibóhoz, Faragóhoz és Méreihez hasonlóan Németh is úgy véli, hogy a demokrácia fundamentuma éppannyira mentális-kulturális, mint amennyire intézményi természetű. Sőt, mintha az akkori viták az első tényezőt még emfatikusabban képviselték volna az 1990-es átmenet kifejezetten intézményes demokrácia-konceptiójához képest (nem csoda, hogy a közoktatásról utóbbi esetben igen kevés szó esett). A demokrácia – mint ahogyan fentebb is utaltunk rá – egyfajta kulturális attitűd, magatartásminta, mely korántsem csak intézményesített folyamatokban ölt testet, hanem a társas interakciókban, beszédhelyzetekben is.



¹⁹¹ NÉMETH László, A magyar rádió feladatai; Rádió és népművelés, in *Sorskérdések*, Grezsa Ferenc (s.a.r.), Budapest, Magvető és Szépirodalmi, 1989, 126-153; 162-167.

¹⁹² VECSEY Beatrix, Németh László műveltségképe, in *Műveltségfelfogások Magyarországon*, Horánszky Nándor (szerk.), Budapest, OKI, 1991, 107-129.

¹⁹³ AGÁRDI Péter, *Nemzeti értékviták és kultúrafelfogások, 1847–2014*, Budapest, Napvilág, 2015, 127.

¹⁹⁴ NÉMETH László, *A tanügy rendezése*, Budapest, Sarló, 1945. Tegyük hozzá, hogy Németh a hatosztályos elemi mellett érvelt, mellyel akkor majdhogynem egyedül maradt. Lásd még MÉSZÁROS István, Németh László, a pedagógus, *Pedagógiai Szemle*, 39. évf. (1989) 11. sz., 1057-1065.

A tanügy rendezése céljából tartott előadás, Németh László és Illyés Gyula, Békés 1946.

Forrás: Németh László Társaság / Fortepan 115393

Ha mindezt összekapcsoljuk a fentebbi szerzők meglehetősen laza értelemben használt szocializmus-konceptiójával (Márai, Németh, Mérei stb.), akkor látható, hogy az oktatással kapcsolatosan a szocializmus náluk nem más, mint a *megkésett felvilágosodás* utólagos beteljesítése. És ebben az értelemben egyáltalán nem véletlen, hogy a népiek oldaláról érkező Németh László és az ebben az időben a Magyar Kommunista Párt oldalán a közoktatás átalakításában szerepet játszó Mérei Ferenc sok évvel később is majdnem szó szerint ugyanazt mondja. Németh 1962-ben közzétett *Ha én miniszter lennék* című hosszú esszéje végén hitet tesz a „szocialista 18. század” mellett (melyben „egyenletes pallérozottság járt át Párizstól Pétervárig igen széles rétegeket”, s a hatvanas években ennek kiterjesztésének szerinte „nemcsak a feltevélei vannak meg, de a szenvedély is hozzá”), míg Mérei Ferenc 1956-ban a Petőfi Körben és a balatonfüredi pedagóguskonferencián a „szocialista felvilágosodás” programjáról beszélt.¹⁹⁵

Bár utóbbi szöveghelyeket még részletesebben elemezni fogjuk, mégis azért emeltem ki őket, mert látható, hogy a népiek és a kommunisták oktatási elképzelései és műveltségisményük között bizony komoly analógiák vannak, s ezért korántsem véletlen, hogy – Kardos László mellett – Mérei is úgy vélte, hogy a háború utáni pedagógiai felzárkóztatás legfontosabb két intézménye a nyolcosztályos általános iskola bevezetése és a népi kollégiumok rendszerének kiépítése volt.¹⁹⁶ A következőkben azt fogjuk megvizsgálni, milyen intézményes lépések történtek az új iskolarendszer bevezetésére és tartalmi megújítására. Ennek egyik sarkköve az 1945-ben a Pedagógiai Szemináriumról Székesfővárosi Neveléstudományi Intézetté felfejlesztett intézmény volt, mely a tartalmi megújulás és a kutatás-fejlesztés egyik legfontosabb helyszínévé vált néhány évre.¹⁹⁷

A köznevelés országos és helyi intézményei: az Országos Köznevelési Tanács és a Székesfővárosi Neveléstudományi Intézet működésének tanulságai

Annak első feltétele, hogy 1945 őszén el lehessen indítani a közoktatást, nem nagyon lehetett más, minthogy fel kellett mérni a károkat. Ez a munka természetesen az ország teljes területére kiterjedt, látni kellett ugyanis, hogy milyen körülmények között kell és lehet elkezdni a munkát, pontosabban elindítani az új általános iskolát. Nem véletlen, hogy az ország újjáépítésével foglalkozó, idézett kiadvány, az *Újjáépítő magyarok* című vaskos kötet, mely Tildy Zoltán előszavával és védnöksége alatt jelent meg, az egyes ágazatok újraindításának ismertetésekor fejezetet szentel a közoktatásnak is.

„Iskoláink kárfelvétele – írja 1947-ben Szenczei László – még mindig nem teljes, de annyi máris megállapítható, hogy népiskoláinknak mintegy felét, középiskoláink mintegy 60%-át érte épületkár. [...] A magyar közoktatás elveiben, szervezetében és módszereiben ósdi, konzervatív felfogást tükrözött [...]. 1944-ig a ma-

¹⁹⁵ NÉMETH László, *Ha én miniszter lennék*. Levél egy kultúrpolitikushoz, in *Életem szilánkokban. Tanulmányok, kritikák, vallomások*, Grezsa Ferenc (szerk.), Budapest, Magvető – Szépirodalmi, 1989, 199-281., itt: 280, 281. Valamint *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. VI. Pedagógusvita*, Hegedűs B. András – Rainer M. János (szerk.), Budapest, Múzsák – 1956-os Intézet, 1992, 22-24., illetve *A balatonfüredi pedagóguskonferencia, 1956. október 1–6. (Rövidített jegyzőkönyv)*, Budapest, Pedagógiai Tudományos Intézet, 1957, 158.

¹⁹⁶ Mint korábban is utaltam rá, ez a kijelentés nem teheti érvénytelenné azokat a két háború közötti pedagógiai törekvéseket, melyek – ha szűk körben és kiváltságosoknak is, de – oldják a fenti nyomasztó képletet. Lásd SÁSKA Géza, Régi és új szövegek értelmezése az 1945 utáni pedagógiai kánonban, *Új Pedagógiai Szemle*, 58. évf. (2008) 11–12. sz., 161-187. Mint fentebb is jeleztem, Faragó szerepét a szerzőnél bonyolultabbnak látom.

¹⁹⁷ 90.246/1945. VII. szám, a Székesfővárosi Neveléstudományi Intézet szervezése, *Fővárosi Közlöny*, 56. évf. (1945) 53. sz., 535.

gyar közoktatás rejtett célja az volt, hogy a művelődést a középosztály és a polgári elemek kiváltságává szűkítse és a széles népi rétegek művelődési igényét lefokozza. [...] A demokratikus magyar közoktatás első kötelességének tartotta, hogy a közoktatás elavult osztálytagozódását megszüntesse és egy olyan iskolatípust teremtsen, amelynek keretében minden magyar ember egyformán hozzájuthasson a legszükségesebb művelődési ismeretekhez. [...] Az általános iskola igen hajlékony és szabad iskolatípus. Célja nemcsak az, hogy minden magyar állampolgárt osztálykülönbség nélkül felemeljen a műveltség kötelező színvonalára, hanem az is, hogy mindenki számára ezt zsenge korában lehetővé tegye. Az általános iskola tantervének heti 25 óráját a közös művelődési anyag, heti 6 óráját pedig a tanulók által szabadon választott tananyag foglalja el”.¹⁹⁸

Ha elfogadnánk a háború után szinte azonnal meginduló szovjetizáció tézisé, akkor könnyen elúthetnénk Szenczei összefoglalóját azzal, hogy lapos propaganda. Azt hiszem, ez némileg elkapkodott ítélet lenne. Szenczei rezüméje ugyanis nem tesz mást, ezért is idéztem hosszabban, minthogy rövid és közérthető formába önti azokat a köznevelés emancipatorikus feladatáról és a tudás egyenlőségen alapuló újraelosztásáról szóló gondolatokat, melyeket korábban Mannheim tollából ismertünk meg.

Központi tétele szerint az osztálytagozódás, vagyis a társadalomban tapasztalható vagyoni és kulturális egyenlőtlenségek egy demokráciában nem legitimálhatják azt, hogy a gyerekek minőségileg eltérő tudásformát kapjanak. Ebből az következik, hogy családi háttérétől függetlenül, az állam számára minden gyermek ugyanannyit ér, következésképpen ugyanolyan oktatás jár számára. A nyolcosztályos általános iskola lényege tehát az, hogy *nincs alternatívája*; azért nem kerülhető meg, mert minden gyermeknek ugyanabból a tudáshalmazból kell részesülnie, utóbbinak pedig – bár ez már a tananyag minőségétől és a nevelő felkészültségétől is függ – ki kell fejezni azt az *értékkonszenzust*, amelyet az állam alkalmazásában álló pedagógiai szakemberek tudományos, köznevelési, morális, esztétikai szempontból kívánatosnak tartanak. Ugyanakkor Szenczei összefoglalója tisztában van azzal, hogy az 1945-ben, az Ideiglenes Nemzeti Kormány 6650/1945. M. E. sz. rendeletével létrehozott új iskolatípus bizonyos társadalmi csoportokat defavorizál, míg másokat előnyhöz juttat.¹⁹⁹

1945. július 1-jére a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezete pedagógus nagygyűlést hívott össze Budapesten, melynek célja egyfajta szakmai-társadalmi egyeztetés és – ahogy a *Szabad Nép* írta – az „okos várankozók” megnyerése volt az új iskola ügyének. A lap beharangozójában írják le valószínűleg először, hogy az új tankönyvek és a pedagógusok időszzerű át- és továbbképzésén túl az egységes nyolcosztályos népiskola bevezetése is a tanácskozás tárgyát fogja képezni.²⁰⁰ Persze a szakszervezet vezetői, Kemény Gábor és Béki Ernő a kommunisták vonzáskörzetében dolgozó meggyőződéses baloldaliak, ugyanakkor a köznevelés területén régóta elismert szakemberek, akik mégiscsak nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy a rövid idő ellenére igyekezzenek legalább a fővárosban elfogadtatni a reformok tartalmát. Érdekes lehet, hogy pár nappal később egy ajánlóból azt is megtudhatjuk, hogy a Gyermekbarátok Országos Egyesületének felkérésére 1945. július 7-én Mérei Ferenc előadást tart *Pedagógia és politika* címmel, vagyis a szakmai ismeretterjesztés több szinten is teret kapott.²⁰¹

Mint később a nevelésméleti vitákban részletesebben is tárgyalni fogjuk, a művelődési monopólium felszámolása tekintetében a hátrány a középosztály gyermekeit érte, mondja Szenczei, amennyiben az általános iskola felső tagozata kezdetben nem éri el a nyolcosztályos

¹⁹⁸ SZENCZEI, Az újjáépült magyar közoktatás, in *Újjáépítő magyarok*, 213-219., itt: 214.

¹⁹⁹ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 6.650/1945. (augusztus 16.) M. E. sz. rendelete Az általános iskola szervezéséről, *Magyarországi Rendeletek Tára*, 79. évf. (1945) II. kötet, Budapest, Szikra Irodalmi és Lapkiadó, 1948, 629. A történeti kontextus figyelembe vételével elfogadható, hogy a törvény mindössze két paragrafusból áll, s minden részlet további kidolgozását rendeleti úton az illetékes szakminiszter végzi majd el.

²⁰⁰ Szellemi újjáépítést! Július 1.: Pedagógus Nagygyűlés a Sportszarnokban, *Szabad Nép*, 3. évf. (1945) 77. sz., 4. A beszámolóra lásd Bejelentették a tankönyv-revizíót a pedagógus-nagygyűlésen, *Szabad Nép*, 3. évf. (1945) 80. sz., 5.

²⁰¹ Pedagógiai előadás, *Szabad Nép*, 3. évf. (1945) 82. sz., 6. Összefoglalóan lásd SIMON Gyula, Az iskolaügyi fejlődése hazánkban, 1945–1960-ig, in *Tanulmányok a magyar népi demokrácia neveléstörténetéből*, Dancs István – Simon Gyula (szerk.), Budapest, Országos Pedagógiai Intézet, 1962, II. kötet, 5-171.

gimnázium alsó tagozatának színvonalát. Azért volt fontos a korábban bemutatott, az oktatás átalakításával kapcsolatos, *széles körű* konszenzus, mert így kimondhatta azt, hogy a középosztály gyermekeinek áldozatot kell hozniuk a demokratikus iskoláért, a demokráciáért magáért, amit a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentése is elősegít. Minden a társadalmi igazságosságot és a demokrácia meggyökeresedését szem előtt tartó törekvés ellenére az új iskolatípus tehát magában hordozta lehetséges kritikáit (erről is lesz még szó bővebben), s ezt tetézte, hogy az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. augusztus 16-i keltezéssel ellátott, illetve Teleki Géza vallás- és közoktatásügyi miniszter ugyanaznap kiadott rendelete látszólag két hetet adott az előkészítésre.²⁰²



A Mérei család 1945-ben

A szervezési munkálatoknak tehát heroikusnak tűnő körülmények között kellett lezajlaniuk. Knausz Imre a háború utáni közoktatás kérdését áttekintő munkája megerősíti a korábban már bemutatott tételt, miszerint volt átfogó elképzelés a magyar elit egyes tagjaiban az oktatás nagyszabású átalakításáról, ám ehhez képest a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjai (Magyar Kommunista Párt, Szociáldemokrata Párt, a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt, Polgári Demokrata Párt és a szakszervezetek) eléggé eltérő koncepciókat fogalmaztak meg. A legkonkrétabb közoktatási tervei a szociáldemokratáknak voltak, míg a kommunisták nem hoztak nyilvánosságra erre vonatkozó elképzeléseket.²⁰³ Ez a 20. században folytonosan növekvő egykőzpontú, monolit állami oktatáspolitikai gyakorlathoz képest kifejezetten pozitív fejlemény volt.²⁰⁴ E tényekből két szinten vonhatunk le tanulságokat: általánosságban a nyolcosztályos általános iskola bevezetése tehát korántsem kommunista manőver volt, konkrétan pedig a kommunisták oldalán dolgozó Mérei Ferencnek ebben az időszakban nem volt érdemi beleszólása ebbe, hiszen, mint láthattuk, a köznevelés átalakításának szaktu-

²⁰² Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1.140/1945. (április 19.) M. E. sz. rendelete „Az Országos Köznevelési Tanács felállításáról”, *Magyarországi Rendeletek Tára*, 79. évf. (1945), Budapest, Szikra Irodalmi és Lapkiadó, 1946, 109. Újraközl.: *Dokumentumok a magyar oktatáspolitikai történetéből*, Kardos József – Kornidesz Mihály (szerk.), Budapest, Tankönyvkiadó, 1990, I. kötet, 30-31.; A Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter 37.000/1945 V. K. M. számú rendelete az 1945–1946. évi iskolai évi megnyitásáról és tanulmányi rendjéről, in *Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról, 1945–1948*, Dancs Istvánné (szerk.), Budapest, Kossuth, 1979, 220-226.

²⁰³ KNAUSZ Imre, *A közoktatás Magyarországon, 1945–1956*, kandidátusi értekezés, 1994, 11.

²⁰⁴ NAGY Péter Tibor, Többközpontú politika, in *A növekvő állam árnyékában. Oktatás, politika, 1867–1945*, Budapest, Gondolat, 2011, 429-463.

dományos koncepciója ebben az időben már megvolt a fejében, ám a kommunisták programjában ebből semmi sem jelent meg.

Jóllehet egy életrajzi megközelítésben nincs mód az általános iskola országos szinten zajló szövevényes történetének áttekintésére, néhány fontosabb mozzanatot, törekvést és eseményt meg kell említenünk. Ezt követően, a léptéket szűkítendő, a székesfővárosi oktatási intézmények s a velük összefüggésben lévő nevelési elképzelések megvalósulásának folyamatát szeretném bemutatni. Ez utóbbi ráadásul konkrétan kapcsolódik Mérei Ferenc élettörténetéhez, amennyiben 1945 és 1948 között a Székesfővárosi Neveléstudományi Intézet (SZNI) Lélektani Intézetének munkatársa volt. Jóllehet a Lélektani Intézet csak egyik részlege volt az SZNI-nek, de az itt vezető beosztásban dolgozó Mérei máig maradandó neveléseméleti, gyermektanulmányi és szociálpszichológiai kutatásait végezte e helyen, így megkerülhetetlen a kontextus aprólékos bemutatása.

Az Országos Köznevelési Tanács és az általános iskola próbája

Országos szinten a közoktatás átfogó szakmai szerve az Országos Köznevelési Tanács (OKT) volt, melyet a kormány az – 1871-ben alapított – Országos Közoktatási Tanács és az Országos Felsőoktatási Tanács összevonásával hozott létre 1945. április 19-én (1140/1945 M. E. sz. kormányrendelet), mégpedig abból a célból, hogy a „magyar nevelésügy minden kérdését a legalsó foktól a legfelsőig egységes szempontok szerint, szintetikus módon oldja meg”.²⁰⁵

A Tanács elnöke Szent-Györgyi Albert, alelnöke Kemény Gábor, egyik szakosztályi elnöke – a fentebb említett – Stolmár László, ügyvezető igazgatója pedig Kiss Árpád lett. Tagjai között pedig megtalálható volt Illyés Gyula, Kállai Gyula, Keresztury Dezső, Kodály Zoltán, Ortutay Gyula, Öveges József, Sík Sándor, Szekfü Gyula, Veres Péter. Az OKT-nak négy szakosztálya volt: 1. népiskolai és népnevelési, 2. középiskolai, 3. felsőoktatási és 4. felnőttoktatási. Normális esetben feladata nem lett volna olyan összetett: a szaktárca kérésére vagy saját kezdeményezéséből kellett volna véleményt nyilvánítani vagy javaslatot készítenie a nevelésügy kérdéseiben. Ez 1945 után azért jelentett összetett feladatkört, mert a háború okozta pusztítások, a megrongált vagy teljesen tönkretett iskolaépületek, a megtizedelt és az új iskolarendszernek nem megfelelő tanerő igazgatása, átszervezése, átképzése messze túlment egy szakmai konzultatív testület hatáskörén.²⁰⁶

Erdemes hozzátenni, hogy ekkor indult el a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kiadásában a *Köznevelés* című folyóirat is, mely – az *Embernevelés*, a *Pedagógiai Értesítő* (a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetének folyóirata, illetve központi lapja) és a *Magyar Pedagógia* (1948-ig a Magyar Paedagogiai Társaság periodikája) mellett – a korszak egyik legfontosabb oktatásügyi folyóirata volt.²⁰⁷ Az OKT tehát a szakmai és a politikai szint közötti *egyeztetés* színtere volt, egyfajta tanácsadó, de nem döntéshozó testület, melynek hatékonyságát bizonyos értelemben korlátozta, hogy összesen 117 tagja volt. Illő hangsúlyozni, hogy nem is tudományos intézet volt, jóllehet – mint Golnhofer Erzsébet is rámutatott – az egyes szakkérdések megoldásában egy sereg szakemberre számíthatott, s mintegy két év alatt, körülbelül 1947 közepéig, hozzávetőleg 400 szakértőt vontak be az általános iskola, a tanterv, a tankönyvek tartalmi megújítása ügyébe, továbbá 252 tantestületi reformjavaslatot vizsgáltak át, széles körű nemzetközi oktatási vizsgálatokat folytattak le, és elindították a Nevelők könyvtára sorozatot.²⁰⁸

²⁰⁵ B. L. P., Magasműveltség, *Köznevelés*, 1. évf. (1945) 1–2. sz., 8–10., itt: 8.

²⁰⁶ Lásd KOÓS Ferenc, Adalékok az Országos Köznevelési Tanács és az Országos Neveléstudományi Intézet történetéhez, *Pedagógiai Szemle*, 35. évf. (1985) 4. sz., 348–358.

²⁰⁷ Lásd A vallás- és közoktatásügyi miniszter kérelme a miniszterelnökhöz a *Köznevelés* című lap engedélyezésére, *Dokumentumok a magyar oktatáspolitikai történetéből*, I. kötet, 26–27.

²⁰⁸ GOLNHOFFER Erzsébet, *Hazai pedagógiai nézetek, 1945–1949*, Pécs, Iskolakultúra, 2004, 35. Lásd KISS Árpád, Új tankönyveink, *Köznevelés*, 3. évf. (1947) 16. sz., 345–350.

Szintén érdemes nyomatékositani, hogy a nyolcosztályos általános iskola sem az OKT ötlete vagy javaslata volt. Kiss Árpád beszámolójában kiemeli, hogy a Tanácson belül többféle elképzelés élt: volt, aki a két háború közötti oktatási szerkezetet szerette volna demokratizálni, de olyan is, aki nyomban kilencosztályossá formálta volna az alapképzést. A kormányrendelet nyomán az OKT Teleki Géza vallás- és közoktatásügyi miniszter kérésére állt neki a koncepció kidolgozásának, s a Tanács túlnyomó többsége egyetértett a javaslattal.²⁰⁹ Az 1948 második felében ideiglenesen felfüggesztett OKT ügyvezető igazgatója, Kiss Árpád – túl azon, hogy az intézmény visszaállítását szorgalmazza – egy 1957-ben publikált visszatekintésében olyan közvetítő-konzultatív testületként értelmezte az OKT-t, mely a kormányzat és a szaktárca döntéseit szakmai alapon, konszenzuális módon készítette elő.²¹⁰

Manapság sokan úgy értelmezik a nyolcosztályos egységes általános iskola bevezetését, mint egy eleve kudarcra épülő projektet. Ha ránézünk a fentebb idézett kormányrendelet dátumára (1945. augusztus 16.), egyértelműnek tűnik, hogy néhány héttel az iskolakezdés előtt ilyen mélységű és intenzitású változtatás nem vihető végig problémák és ellenérzések nélkül; imént ezért is neveztük e munkát heroikusnak. Hiszen nem önmagában az iskola átnevezéséről, hanem annak tartalmi megújításáról volt szó, mely egyszerre igényelte az új nevelőt és az új tankönyveket.²¹¹ A kettő együtteséből formálódhatott ki az új típusú pedagógia, mely az osztályszempontokat félretolva az iskola és a tudás előtti *egyenlőség elvét* hirdette.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy ez korántsem a magyar kommunisták találmánya volt, Európa-szerte hasonló, felülről újraszervezett, az állam által felügyelt közoktatás jött létre. Ebből a szempontból ugyancsak leegyszerűsítőnek tűnik a minden változást ellenző Bassola Zoltán egykori államtitkár memoárja, mely úgy tesz, mintha a nyolcosztályos iskola ötlete Rákosi Mátyás fejéből pattant volna ki, melyet kézi vezérléssel „vert volna át” Telekin és a teljes OKT-n.²¹² Egyetlen példára szorítkozva hadd említsem meg, hogy a Mérei Ferenc párizsi professzora, Henri Wallon pszichológus és Paul Langevin fizikus által jegyzett, 1944-ben keletkezett tervezet első alapelve az *igazságosság* volt.²¹³

„Ennek két egyáltalában nem ellentétes, hanem egymást kiegészítő oldala van: az egyenlőség és a különbözőség. Minden gyermeknek, bármilyen is legyen családi, társadalmi, nemzeti származása, egyenlő joga van a személyiségében rejlő lehetőségek maximális kifejlődésére. Ennek képességein kívül semmi más nem szabhat határt. A közoktatásnak tehát mindenki számára egyenlő fejlődési lehetőségeket kell nyújtania; mindenki számára meg kell nyitni a műveltséghez vezető utat; demokratizálnia kell, nem annyira a szelekció alkalmazásával [...], mint inkább az egész nemzet kulturális szintjének állandó emelésével. Az igazságosságot az

²⁰⁹ KISS Árpád, Beszámoló az Országos Köznevelési Tanács munkájáról, in *Beszámoló művelődéspolitikánk mai helyzetéről. Az Országos Köznevelési Tanács teljes ülése (1947 febr. 11.)*, Budapest, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, 1947, 5-28. Újraközölve: KISS Árpád, *Közoktatás és neveléstudomány*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1982, 39-55.

²¹⁰ KISS Árpád, Hogyan működött az Országos Köznevelési Tanács?, *Köznevelés*, 13. évf. (1957) 10. sz., 205-209. Újraközölve: KISS, *Közoktatás és neveléstudomány*, 87-92. Lásd még BAJOMI Iván, Az Országos Köznevelési Tanács visszaállítását szorgalmazó '56-os javaslat, *Educatio*, 15. évf. (2006) 3. sz., 492-510.

²¹¹ 1.883/1945. V. K. M. sz. rendelet Az iskolákban használt tankönyvek felülvizsgálatáról, *Magyarországi Rendeletek Tára*, 79. évf. (1945), Budapest, Szikra Irodalmi és Lapkiadó, I. kötet, 1946, 536. Budapest Főváros Levéltára VIII. 761, 88.879/ 1945 – VII. Tankönyvek használata az 1945/46. tanévben s székesfővárosi gimnáziumokban, kereskedelmi közép- és polgári iskolákban.

²¹² BASSOLA Zoltán, *Ki voltam... Egy kultuszminisztériumi államtitkár vallomásai*, Budapest, OPKM, 1998, 381-383. Sértettségére jó példa, hogy nem hajlandó tudomásul venni, hogy 1945 után nem Országos Köznevelési Tanács a helyes megnevezés; írásműve tele van személyes sérelmekkel, kollégái és a teljes hazai elit – Veres Pétertől Kéthly Annán át Bibó Istvánig – lekicsinyelő hangnemből való ábrázolásával.

²¹³ MÉREI Ferenc, Henri Wallon élete, munkássága, pszichológiája, in HENRI WALLON, *Válogatott tanulmányok*, Mérei Ferenc (szerk.), Budapest, Gondolat, 1971, 13-55., itt: 21. Langevinre hivatkozik KEDVES András, Az általános iskola megvalósulásának feltételei, *Köznevelés*, 3. évf. (1947) 17. sz., 370.

iskolában elv érvényesítése a közoktatás demokratizálása útján – a köz legnagyobb hasznára – mindenkit arra a helyre vezet, amelyet képességei jelölnek ki számára”.²¹⁴

A háború és a náciaktól való megszabadulás felhajtóereje Franciaországban is elementáris, az oktatáson át történő demokratizálást indított meg sok értelmiségi gondolkodásában, de – s ez jelentős különbség – Franciaországban a IV. Köztársaság politikai vezetése végül nem szavazott bizalmat a tervezetnek, a nagy kísérlet tehát elbukott, mivel a politikai elit a francia iskolarendszer ilyen gyökeres reformját elutasította.²¹⁵

Ettől függetlenül, ha összekapcsoljuk a korábban tárgyalt mannheimi koncepciót a tudás újraelosztásáról, mint a demokratizálódás alapfeltételéről, akkor látnunk kell, hogy ez általános jelenség volt a háború utáni Európában, ami még akkor is lényeges, ha tudjuk, mindennek akkor is komoly ellenzői voltak. Talán erre vonatkozott Kiss Árpádnak az a kissé rejtélyes megjegyzése, miszerint „kül- és belpolitikai okok tették szükségessé” a közoktatás gyökeres reformját. Majd az 1948-ban megjelent összefoglalóban megjegyzi, hogy a változás szellemi háttérét Decroly, Dewey, Claparède, Piaget, Montessori, Lighthart, Petersen, Kerschensteiner jelentették, míg végül sietve hozzáteszi: „de a Szovjetunió és a weimari Németország számos kísérleti iskolája sem voltak ismeretlenek Magyarországon”.²¹⁶

Sáska Géza egyik összehasonlító jellegű írásában kimondatlanul is az oktatásról alkotott szemlélet rejtett *ideológiai függőségéről* beszél: közvetlenül 1945 után a központosítás és az állami szerepvállalás révén szavatolt igazságosság baloldali eszméje dívott, ám 1985 körül, a neokonzervatív-neoliberális váltás nyomán a fenti kifejezések szitokszóvá váltak, s azokat a decentralizáció, a közszolgáltatásokból kivonuló állam eszméje váltotta fel.²¹⁷ Ahhoz tehát, hogy megértsük a háború utáni egyenlősítő iskola lényegét, annak *korszakakaró* pszichológiai, pedagógiai, politikai, ideológiai és szakpolitikai tendenciáit, ideológiakritikát kell gyakorolnunk, fel kell függesztenünk az implicit módon bennünk élő beállítódásokat. Az oktatásról alkotott kép ugyanis ennyiben: *világkép*. Úgy vélem, az igazságosságon nyugvó világkép az új politikai elit hangadó részének a sajátja lehetett, de legalábbis nehezen lehetett érvelni vele szemben. Igaza lehet a reformot támogató, mégis annak legitimitását kritikus szemmel néző Kiss Árpádnak, mikor így fogalmaz egy helyen:

„Amikor az általános iskola terve felmerült, látszólag csak hívei voltak: a hagyományos iskolarendszer szétfeszítésére irányuló nyomás akkora volt, hogy a reakciós színben való feltűnés lehetősége még azokat is viszszaesztotta a nyilvános állásfoglalástól, akiknek valóban becsületes mondanivalójuk lett volna. Így az ellentétek nem robbanhattak ki, ami az ügy szempontjából nincs veszteség nélkül. Így zárt ajtók mögött, sokszor egyenesen az irányító személyek lelkében ment végbe az általános iskola vitája”.²¹⁸

Kiss tehát annak ad hangot, hogy a demokrácia, a nyilvános szakmai és politikai viták szempontjából nem volt szerencsés az, ahogy az érzelmileg túlfűtött politikai aréna ellentmondást

²¹⁴ A Langevin–Wallon-tervezet, Budapest, Tankönyvkiadó, 1966, 17-18. Érdekesség: a fordító és a bevezető tanulmány jegyzője az az Ágoston György volt, aki Lázár György mellett a leghangosabban szorgalmazta 1950-ben Mérei és Faragó eltávolítását a pedagógiából. Lásd még NAGY Mária, A Langevin–Wallon-tervezet francia- és magyarországi fogadtatása, in *Hatszáz év neveléstörténetéből. Neveléstörténeti tanulmányok, 1997–1998*, Budapest, OPKM, 2000, 74-81.

²¹⁵ Gaston MIALARET, *Le Plan Langevin–Wallon*, Paris, PUF, 1997. és Pierre KAHN – Laurent GUTIERREZ, *Le Plan Langevin–Wallon. Histoire et actualité d'une réforme de l'enseignement*, Nancy, Presses Universitaires de Nancy, 2016.

²¹⁶ KISS Árpád, A magyar köznevelési reform, in *A Köznevelés Évkönyve*, Budapest, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, 1948, 23-48., itt: 23.

²¹⁷ SÁSKA Géza, Összevetés: a közműveltség kiterjedtsége, a szakmai autonómia foka, a társadalmi egyenlőség kívánatos mértéke és hatása az iskola szervezetére 1945-ben és 1985-ben, *Új Pedagógiai Szemle*, 51. évf. (2001) 6. sz., 33-47.

²¹⁸ KISS Árpád, Az általános iskola mint kultúrpolitikai probléma, *Köznevelés*, 1. évf. (1945) 12. sz., 8-10., itt: 9. Újraközölve: KISS, *Közoktatás és neveléstudomány*, 17-23.

nem túróen megfogalmazott és megvalósított egy egyébként fontos és jó ügyet, melyet – mint ahogyan már szoltunk róla – úgy az akkori nemzetközi gyermeklélektani, mint a neveléseméleti koncepciók maximálisan előkészítettek és támogattak.²¹⁹

Ehhez utólag hozzátehetjük, hogy az egyik oldalt hiányzott a demokratikus legitimitás, hiszen a kormány és főleg a szaktárca rendeletei nyomán alakult ki – Kovács Máté, a VKM III. (oktatási) ügyosztályának munkatársa révén – a koncepció. Ám a másik oldalt azt sem felejtethetjük el, hogy 1945-ben sem megfelelő békés körülmények, sem a tervezet széles körű demokratikus egyeztetéséhez szükséges gyakorlat nem volt meg az akkori Magyarországon. Egyfelől működött az OKT, az ügybe komoly beleszólása volt a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetének, másfelől azonban már 1946-tól szűkítik egyes oktatási egyesületek mozgásterét azzal, hogy feloszlatták a Kisdiednevelők Országos Egyesületét, a Tanügyigazgatási Tisztviselők és Felügyelők Országos Egyesületét és a Magyar Gyógypedagógiai Társaságot.²²⁰ Ezzel szemben, ugyanebben az évben, két év szünet után ismét közgyűlést tartott a Magyar Paedagogiai Társaság (melynek elnöke továbbra is Prohászka Lajos maradt), és újjáalakult a Magyar Gyermektanulmányi Társaság.²²¹ Éppen ezért az oktatási-köznevelési színtér háború utáni néhány éve túl ellentmondásos ahhoz, hogy esszencialista ítéletet mondjuk róla.

Igaz azonban, hogy ez a tudáshoz való hozzáférés igazságosságára és a tudás újraelosztásának demokratizáló hatására apelláló világkép sajátos módon keveredik a Vörös Hadserg által megszállt Magyarországon. Azért érdemes tehát ezeket a különböző szálakat és törekvéseket szétbogarzni, hogy ne essünk abba a hibába, hogy egy alapvetően „nyugati” szocialista értéket összekeverünk egy a Szovjetunióból érkező kommunista (bolsevik) törekvéssel. Ezért kell a szakpolitikai kontextus finom rekonstrukciójával óvatosan újragondolnunk a fentebb már szóvá tett instant szovjetizáció tézist. A biográfiai gondolkodás léptéke különösen alkalmas erre, hiszen ezekben az években Mérei élettörténetében épp azt lehet majd nyomon követni, hogyan változik meg 1948 után a politikai, szakmapolitikai környezet és nyelvezet, s hogyan szovjetizálják a pedagógiát és a teljes köznevelést.

Knausz Imre monográfiája szerint az általános iskoláról szoló 1945-ös eszmecserék középpontjában nem is annyira az iskolai tárgyi tudás, ismeretszerzés vagy a képességfejlesztés áll, hanem a *jellemnevelés*, az új ember kialakításának igénye; ebben is konszenzus volt a Függetlenségi Front politikusai és szakpolitikusi között. Nem pusztán játék vagy behelyettesítés tehát az, hogy a „közoktatás” helyett a „köznevelés” kifejezést preferálta az akkori politikai elit: törekvésük magában foglalta azt, hogy a nevelés mindig értéktelített, míg a szaktárgyak oktatása (főleg a reáltárgyak esetében) eszmeileg semlegesebb. A nevelés lényege ebben az esetben túlmutat az ismeretek átadásán, oktatásán, s talán a – humboldti gyökerű – Bildung fogalommal rokonítható, mely németül egyszerre jelent képzést, formálást, alakítást, művelést.²²² A másik közmegegyezésnek örvendő elem, folytatja Knausz okfejtését, az oktatás *nemzeti* jellegének hangsúlyozása, mely egyfelől a háborús vereségben és veszteségben meg-

²¹⁹ Ezt a rendszerváltás után is alátámasztja pl. ZÁTONYI Sándor, Hatvan éves az általános iskola, *Iskolakultúra*, 16. évf. (2006) 2. sz., 49-58. Vö. KELEMEN Elemér, A magyar oktatási törvényhozás története, in *Hagyomány és korszerűség. Oktatáspolitikai a 19–20. századi Magyarországon*, Budapest, Oktatóskutató Intézet – Új Mandátum, 2002, 17-70.

²²⁰ RÉVÉSZ Sándor, *Gondoskodás a szabadságról. A pedagógusok érdekképviselete, 1945–1950*, ELTE ÁJK, Politológiai Kutatócsoport, kézirat. Idézi BAJOMI, Az Országos Köznevelési Tanács visszaállítását szorgalmazó '56-os javaslat, 492.

²²¹ GOLNHOFER, *Hazai pedagógiai nézetek*, 40.

²²² Lásd Wilhelm von HUMBOLDT, A berlini felsőbb tudományos intézmények külső és belső szervezetéről, in *Válogatott írásai*, Budapest, Európa, 1985, 247-267. Ahogyan Fehér M. István értelmezi Humboldt Bildung-koncepcióját, az „nem csupán szaktudás, szakismeretek elsajátítása, de mindenekelőtt és elsősorban emberformálás”. FEHÉR M. István, Az egyetem humboldti eszméje, in *Jacques Derrida szakmai hitvallása*, Orbán Jolán (szerk.), Veszprém, Iskolakultúra, 2009, 47-57, itt: 51. Az oktatás önértéke és célélvűsége közötti dilemmákról lásd Ulrich BECK, *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*, Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, 2003, 275-277.

rendült öntudat rekonstrukciója volt, másfelől pedig annak sűrítése, gazdagítása a népi-paraszti tartalommal. Vegyük észre, hogy a fentebb, Révai tevékenysége kapcsán említett kommunista szövetségkeresésben hogyan ölt testet a „népi tematika” és a „nemzeti elkötelezettség” újrafogalmazása. A Kommunisták Magyarországi Pártja nevet cserél, s immáron Magyar Kommunista Pártnak hívják: már nem egy határokon átívelő nemzetközi szervezet helyi filiáléja, hanem inherens módon magyarként megjelenő párt, mely 1945 óta komoly hangsúlyt fektetett a népi és a nemzeti vonások kidomborítására.

Az általános iskola és a köznevelés eszmei-ideológiai hátterén túl érdemes szemügyre venni, hogyan alakult az új iskolatípus – drámai sebességgel történő – kiépítése. Mert az, hogy a vezető magyar értelmiségiek, az egyes szaktudományok képviselői, valamint a politikai elit a rendszer bevezetése mellett foglalt állást, nem jelenti azt, hogy a megvalósítás terén is mindenben egyetértettek, továbbá azt sem, hogy az érintett pedagógusok és szülők is belátták a reform szükségességét. Sok tanár csak a *Köznevelés* című lapból értesült a változásról valamikor augusztus végén. Annyi egyértelmű a már idézett 37.000/ 1945. VKM sz. rendeletről, hogy az iskolai évet rendszeresen el kell indítani (1. §), s – látván, hogy ennyi idő alatt fizikai képtelenség lenne az átszervezés – a „6–14 éves gyermekek egységes oktatásának és nevelésének fokozatos biztosítása érdekében a nyolcosztályos iskola I. és V. osztályát” el kell indítani (2. §). Az I. és V. osztályt nyilvánvalóan azért emeli ki a rendelet, hogy a régi rendszerbe lehetőleg már egyetlen gyermek se lépjen be. A rendelet melléklete kitér arra, hogy az új általános iskolai tanterv, az új tankönyvek, a képzésnek megfelelő új tanárok munkába állításáig a különbségek csökkentésével kell „harmonizálni” a korábbi képzési rendből fakadó eltéréseket.²²³ További gondot okozott természetesen az, hogy nem voltak megfelelő épületek az egységes képzésre, ezt értelemszerűen mindig helyi szinten kellett megoldani a korábbi iskolaépületek, tantermek megfelelő átszervezésével; ezt nehezítette a korábban már említett háborús épületkárosítás is.

Azonban korántsem csak logisztikai kérdésekről volt szó; ne felejtjük el, hogy egészen az 1948. évi 33., a nem állami iskolák államosításáról szóló törvény megjelenéséig (június 16.) a magyar iskolák túlnyomó többsége – papíron – egyházi fenntartású volt. A Magyar Statisztikai Évkönyv adatai szerint az 1946–1947-es tanévben a Magyarországon működő, összesen 4108 általános iskolából mindössze 1187 darab volt állami és 469 darab önkormányzati (községi) fenntartású. Az összes többi általános iskola, szám szerint 2.452 darab egyházi (római katolikus: 1558; református: 494; evangélikus: 156; görög katolikus: 81; izraelita: 15 stb.) fenntartású volt.²²⁴ Mivel külső körülmények miatt az általános iskolát nem mindenütt sikerült bevezetni a háború utáni 2. tanévben, így a statisztikai összefoglaló külön táblázatban jelöli a még működő nyolcosztályos elemeket is. Az 1946–1947-es tanévben összesen 2908 népiskola működött, ebből 594 állami, 340 önkormányzati (községi), a többi, azaz 1.974 db egyházi (1.164 római katolikus, 513 református, 186 evangélikus, 47 görög katolikus, 11 izraelita stb.) fenntartású volt.²²⁵ Egyszerűbben fogalmazva az összes, 7.016 alapfokú (4.108 általános + 2.098 népiskola) iskola közül összesen 2.586 működött állami (községi) fenntartóval, magyarul az összes iskola durván 37%-a volt csak állami kézben, a túlnyomó többség egyházi fenntartású volt.

Ha visszagondolunk a korábban említett „szocialista 18. század” vagy a „szocialista felvilágosodás” imperatívuszára, akkor rögtön feltűnhet, hogy a modern állam kiépítésének

²²³ 37.000/ 1945 V. K. M. számú rendelete az 1945–1946. évi iskolai év megnyitásáról és tanulmányi rendjéről, in *Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról, 1945–1948*, 220–221.

²²⁴ *Magyar Statisztika Évkönyv*, új folyam 51–54. kötet, (1943–1946), Magyar Központi Statisztikai Hivatal (szerk.), Budapest, 1948, 258. Mint a kötet felelős szerkesztője, a KSH akkori elnöke, Elekes Dezső jelzi az előszóban, ez a kötet az első a háború utáni felmérés, így szélsőszerűen összevontan jelenik meg.

²²⁵ *Magyar Statisztika Évkönyv*, 256. Ugyanerre a kötetre hivatkozik, de némileg más adatokat ad meg PUKÁNSZKY Béla – NÉMETH András, *Neveléstörténet*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997, 5., átdolg. kiadás, 654.

egyik legfontosabb mozzanata, tudniillik az állam és az egyház szétválasztása a magyar közoktatás történetében nem, illetve csak részlegesen valósult meg. A felvilágosodás ügyében sok szempontból mintaadó Franciaországban például a Jules Ferry által szorgalmazott, 1881. június 16-i és 1882. március 28-i törvény mindmáig határhő a francia oktatás történetében, amennyiben e szabályozások révén vált megfellebbezhetetlenül *kötelezővé, ingyenessé és laikusná* a közoktatás.²²⁶ Ez esztörténetileg még akkor is fontos határhő, ha tudjuk, hogy a III. Köztársaság a modernizáció érdekében az oktatás tekintetében is komoly egyházellenes, főként anti-katolikus politikát folytatott, a vallás helyére pedig a *laikus patriotizmust* állította.²²⁷ Ennek értelmében a francia közoktatásban az egyházi befolyás megszűnt, a vallás pedig lelkiismereti kérdéssé, vagyis magánüggé vált; a szabad vallásgyakorlás érdekében heti egy nap szünetet rendeltek el az iskolában, melynek célja a vallásos neveltetés gyakorlásának lehetősége – csakis az iskolán *kívül*.²²⁸ A hazaszeretet mint *religion civile* középpontjában pedig a nemzeti történelem eszméje állt.²²⁹

„A 18–19. században – írja Nagy Péter Tibor – a társadalom lelkiismereti állapota és oktatási igényrendszere egyaránt megváltozott. Az előbbi változásnak eredménye, hogy vallásgyakorlását az emberek nagyobb része nem kívánta egyéb életszféráival – pl. a gyermekei praktikus célokat szolgáló oktatásával – összecsúsztatni, egyre több ember lett az egyházi hagyománytól elszakadó értelemben vallásos, panteista, közömbös vagy éppen ateista. Mindez szükségszerűvé tette, hogy létrejöjjön az egyházaktól függetlenedő oktatás”.²³⁰

Az oktatásért egyre nagyobb felelősséget érző modern állam tehát olyan oktató-nevelő munkát vár el az iskola intézményétől, melyet a vallási-transzcendens értéket előtérbe helyező egyházi iskolák már nem tudnak szavatolni, s ez a fajta semlegesség nem is várható el tőlük. Az oktatási piacon tehát akarva-akaratlanul konkurens akad az egyházi oktatásnak, s mint – Felkai László monográfiájára hivatkozva – Nagy megjegyzi, a történelmi egyházak maguk kéri az államtól, hogy ne tegye ingyenessé a községi népiskolát, mert azzal az egyházak nem bírnának. A történelmi kompromisszum tehát az, hogy az egyházakat ugyan kizsorítják a modernitás számos intézményéből, de iskoláztatási szerepüket szinte érintetlenül hagyják. Ez látszólag ellentétben állt Eötvös József nézeteivel, aki szabadelvűként a modern állam jogának és kötelességének tekintette a közoktatást, melyet az erre a célra beszedett adók szavatolnának. Ám a történelmi helyzet ismeretében, amikor nem volt Magyarországon forradalmi hullám (pláne nem francia eredetű, egyházellenes), az államnak ki kellett egyeznie a két jelentős társadalmi támogatottságú erővel: az egyházzal és a vármegyei társadalommal.²³¹ Eötvös tehát legfeljebb arra törekedhetett, hogy az állam vezető, de ne kizárólagos szerephez jusson a közoktatásban.²³²

²²⁶ A mintaadásra: FARAGÓ László, Az általános iskolai mozgalom múltja Franciaországban, *Embernevelés*, 3. évf. (1947) 1. szám, 29-32.

²²⁷ Vö. François CARON, *La France des patriotes de 1851 à 1918*, Paris, Fayard, 1985, 7.

²²⁸ Pauline PIETRE, Catéchèse et instruction religieuse en France depuis le 19^e siècle, *Transversalités*, 115. sz. (2010. július-szeptember), 27-40.

²²⁹ Lásd Gérard NOIRIEL, *A történetírás válsága. Elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudományválságtól napjainkig*, Budapest, Napvilág, 2001.

²³⁰ NAGY Péter Tibor, Egyház – állam – oktatás. Tradíciók és értelmezésük, *Világosság*, 32. évf. (1991) 11. sz., 809-817., itt: 810.

²³¹ Vö. NAGY Péter Tibor, *Járszalag és aréna. Egyház és állam az oktatáspolitikai erőterében a 19–20. századi Magyarországon*, Budapest, Új Mandátum, 2000, 52.

²³² 1948-ban, a hitvallásos iskolák államosításakor Faragó László ki is játssza ezt a kártyát, nevezetesen azt, hogy nem történik más, mint az Eötvös által megkezdett program csúcsra járatása. Lásd FARAGÓ László, Népi demokrácia – állami iskola, *Köznevelés*, 4. évf. (1948. június 1.) 11. sz., 240-242. Meggondolkodtató, hogy Mérei egy angol papnak a Szovjetunió közneveléséről szóló lelkes beszámolóját ismerteti, lásd MÉREI Ferenc, „Ha az igazságot ismertük volna”. H. Johnson, a Canterbury érsek helynökének könyve a Szovjetunióról, *Új Szó*, 3. évf. (1947) 81. sz., 7.

Ugyanakkor, mint Felkai László megjegyzi, Eötvös liberális nézeteit sértette az a gondolat, hogy egy csakis az állam által szavatolt oktatási rendszerben csorbulhat a vallás- és lelkiismereti szabadság elve. Így a felekezeti fenntartású iskolák radikális felszámolása számára nem volt járható út, noha mindvégig fenntartotta azt az elképzelését, hogy az államnak kell domináns szerepet vállalnia. Ezt a célkitűzését szem előtt tartva azonban élesen bírálta a községi iskola intézményét ért felekezeti támadásokat, melyek szerint csakis a felekezeti oktatásnak és magának a vallásosságnak ártanak majd.²³³ Amint Nagy Péter Tibor rámutat, ezzel a hosszú időtartamban kialakult egy sajátos közoktatási rendszer, melyben az állam és a felekezetek működtetnek iskolákat, de utóbbiak jóval saját anyagi lehetőségeik felett (vagyis az állam támogatására szorúlnak), s ennek következtében a mindenkori állam – politikájának, ideológiájának függvényében – belenyúlt a felekezetek oktatási autonómiájába. A két háború közti oktatáspolitikát elemző *A magyar oktatás második államosítása* című monográfiája arra mutat rá, hogy a klasszikus liberális, az állam és az egyház szétválasztását szorgalmazó elv maradéktalan megvalósulása híján Hóman Bálint minisztersége idején (1932–1938 és 1939–1942) hogyan tett szert adminisztratív eszközökkel és kamarillapolitikával a hatalom maximális ellenőrzésre a közoktatásban. Az 1935. évi 6. tc. ugyanis a közoktatásügy *igazgatásáról* (centralizálásáról) szólt,²³⁴ s mint az oktatásszociológus írja, ez az átszervezés, főként a tankerületi királyi főigazgató státuszának kiterjesztésével egyértelműen a nemzetiszocialista Németország mintáját követte. Ezzel a kormányzat „tényleges befolyást szerzett az egyházak, az egyházi iskolák fölött, ezáltal az egyházi autonómia korlátozásának első számú szervévé vált”.²³⁵

Mint Nagy megjegyzi, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak az egyházi iskolák feletti hatalma egyszerűen nem mérhető össze mondjuk a Belügyminisztériumnak az egyházi egyesületek feletti vagy a Földművelésügyi Minisztériumnak az egyházi birtokok feletti hatalmával. A forradalmak alatti közoktatási törekvéseket követően ezért nevezi ezt Nagy Péter Tibor – némileg provokatívan, mivel ez az államosítás rendszerint kimarad az oktatáspolitikai hazai történetéből – a magyar oktatás második államosításának (melyet majd 1948-ban követ a harmadik, melyet később még érintünk). Az 1928-ban megtartott III. Egyetemes Tanügyi Kongresszus kapcsán Kelemen Elemér szintén úgy fogalmaz, hogy olyan erősen összefonódott a rendszer ideológiája a nevelésügy kérdésével, hogy lényegében „államosított kongresszusnak” tekinthető a rendezvény.²³⁶ Ennek a hosszú időtartamban rögzült oktatási szerkezetnek Nagy Péter Tibor kutatásai alapján a következő jellegzetességei vannak:

1. Az egyházak olyan iskolarendszert működtettek, melynek fenntartására nem voltak meg az anyagi eszközeik, ennek következtében szinte folyamatosan fennállt az állami beavatkozás lehetősége. Az intervenció („államosítás”) alkalma tehát korántsem 1945 után jött létre, a háború utáni helyzet, nevezetesen az egyházi birtokok felszámolása nyomán ez a függés csak erősödött.
2. A sokfelekezetűség és az erősen szórt településszerkezet még kedvezőtlenebbé tette az egyházi fenntartású intézmények helyzetét, amennyiben a kis- vagy aprófalvakban több felekezet számára iskolát állítani ugyancsak költséges volt – szemben az állami (községi) fenntartásával.

²³³ FELKAI László, *Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége*, Budapest, Akadémiai, 1979, 258. Lásd KELEMEN Elemér, Eötvös József gondolatai államról, egyházzal, iskoláról, *Világosság*, 44. évf. (2003) 3–4. sz., 63–67.

²³⁴ 1935. évi 6. tv., A közoktatásügyi igazgatásról, in *Magyar Törvénytár. 1935. évi törvények*, Budapest, Franklin Társulat, 1936, 142–158.

²³⁵ NAGY Péter Tibor, *A magyar oktatás második államosítása*, Budapest, Educatio, 1992, 35. Hóman a német birodalmi „tartományi főnökhöz” hasonlította az új tankerületi főigazgatót, aki egyenesen a minisztériumtól kapta feladatait.

²³⁶ KELEMEN Elemér, A magyar nevelésügyi kongresszusok története, *Új Pedagógiai Szemle*, 58. évf. (2008) 2. sz., 76–85.

3. A tanügyigazgatás folytonosan korlátozta a felekezeti oktatás autonómiáját. Ez különösen akkor volt számottevő, ha e törekvéshez politikai-ideológiai támogatás is járult.
4. Az egyházak alkalmazásában álló pedagógusok a köztisztviselői állásért és az állami fizetés szavatolta nyugalomért adott esetben hajlamosak voltak szembefordulni a fenntartóval; ezt nemegyszer felhasználta a hatalom arra, hogy beleszóljon a felekezeti oktatás körüli kérdésekbe.²³⁷

Visszakanyarodva most már az általános iskola reformjának fentebb megkezdett bemutatásához, láthatjuk, milyen előzményekre épült a szerkezetátalakítás, és milyen körülmények között kezdődött meg. Elvben az 1945 után megerősödött, a laissez faire liberalizmus közoktatást érintő világnézeti értéksemlegességét bíráló nézetek (Mannheim, Bibó stb.) akár „cinkost” is találhattak volna az antiliberális Hóman alatt létrehozott, államosított tanügyi rendszerben. Ám mivel a két háború közötti oktatáspolitikát maradéktalanul elvetették, így az 1945 utáni reform véghezvitele meglehetősen bonyolult volt. Az általános iskola létrehozásának folyamata ugyanis igen lényeges tartalmi kérdéseken túl felbolydította az 1935 után beállt rendszerhez fűződő egyházi érdekeket is. Magyarul komoly háttéregyeztetéseket igényelt volna az egyházakkal, de erre sem idő, sem valódi szándék nem volt.

Mint fentebb, a statisztikák nyomán megállapítottuk, az összes iskola durván 37%-a volt csak állami kézben, a túlnyomó többség egyházi fenntartású volt. A fenti, az állam és az egyház között létrejött oktatási összefonódás nyomán nem lehet túlzottan meglepő, hogy az általános iskola bevezetése korábban rögzült érdekeket sértett, s korántsem csak tartalmi-tantervi értelemben. Az új általános iskolát tehát a népiskolából, a polgári iskolából és a gimnáziumok alsó tagozatából kellett felállítani. A korábban már pertraktált 37.000/1945 VKM sz. rendelet melléklete úgy fogalmazott, hogy azokban az iskolakörzetekben, ahol több népiskola működik, de az 5. osztályba lépő tanulók száma csak együtt éri el a kritikus 40 főt, ott a helyi Nemzeti Bizottság bevonásával, közös megegyezéssel kell elindítani az általános iskolát.²³⁸

Bár a rendelet nem mondja ki, de a gyakorlatban, mint Knausz Imre is rámutat, ez azt jelentette, hogy például egy faluban, ahol több felekezeti népiskola is működik, s egyenként nem tudják elindítani az 5. osztályt (mert nincs meg egyenként a 40 gyermek), ott az új iskola 5. osztálya miatt a különböző felekezetű tanulókat *össze kell vonni*.²³⁹ Nyilván szóvá tehető, hogy az új iskolarendszert valóban kellő társadalmi egyeztetés és legitimáció nélkül kezdték el, ám, mint korábban kifejtettük, a rendszerváltó elit oly súlyosnak ítélte a közoktatás helyzetét, hogy a drámai sebességű átalakítás vagy – Bibó kifejezésével élve – a „tervezett forradalom” mellett döntöttek.²⁴⁰ Nos, ez a tervezett forradalom nyilvánvalóan érdekeket sértett, s ennek egyik legnagyobb kárvallottja akkor a katolikus egyház volt. Hangsúlyoznám, hogy itt kevésbé tartalmi-tantervi kérdésekről van még szó (legkevesbé a hittan oktatásáról), mint inkább a Nagy Péter Tibor nyomán vázolt, az állam és az egyház között létrejött közoktatási alku megsértéséről. Egyszerűbben fogalmazva, a köznevelés átszervezésének problémája nem mellékesen hatalomtechnikai természetű is volt.

1945. október 2-án, Mindszenty József veszprémi püspök, kinevezett esztergomi érsek, hercegprímás indultatos levelet küldött a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, melyben sérelmezi az iskolák kényszerű összevonásáról szóló 27.822/1945. számú IV. ü. o. rendeletet,

²³⁷ A teljes gondolatmenetet innen vettem át: NAGY, *Járszalag és aréna*, 165.

²³⁸ 37.000/ 1945 V. K. M. számú rendelete az 1945–1946. évi iskolai év megnyitásáról és tanulmányi rendjéről, in *Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról, 1945–1948*, 221.

²³⁹ KNAUSZ, *A közoktatás Magyarországon, 1945–1956*, 16.

²⁴⁰ Lásd pl. KISS Árpád, Tervszerűség és tudományos tervezés a nevelésben, in *Tanulmányok a neveléstudomány köréből*, 1965. *A Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Bizottságának gyűjteménye*, Kiss Árpád, Nagy Sándor, Szarka József, Szokolszky István (szerk.), Budapest, Akadémiai, 1966, 29–58.

melyet ráadásul bérma-körútja miatt csak néhány napos késéssel kapott meg.²⁴¹ Mindszenty sérelmezi, hogy a rendelet sérti az egyház – fentebb már szóvá tett – nevelési szabadságát, a szülők és a gyermekek valláshoz való viszonyát, sőt szerinte tételelesen sérti az 1868. évi 38., a népiskolai közoktatásról szóló törvény több paragrafusát. Szerinte az 1945-ös év egyébként sem megfelelő időpont az ilyen jellegű átalakításokra („nincs ruha, nincs lábbeli, fa, kenyér, taneszköz”), továbbá abszurdum a 13–14 évesek mindennapos iskolába küldése, amikor „kenyér kell és hozzá munkás, különben éhen hal az ország”. Végül Mindszenty arról értesíti Telekit, hogy „iskoláimat úgy utasítottam, hogy a tárgyalások elől térjenek ki”.²⁴²

Knausz Imre is azért emeli ki ezt a történetet, mert az 1945-ös állapotok tekintetében modellszerűnek tartja, amennyiben az általános iskola felállítása korántsem csak tárgyi és logisztikai feltételeken múlt, de jelentősen akadályozta a felekezeti és településszerkezeti tekintetben roppant módon széttagolt iskolahálózat is.²⁴³ A *Köznevelés* adatai szerint a tervezett 1476 általános iskola helyett mindössze 816 (286 állami, 111 községi és 419 felekezeti) nyílt meg. A polgári iskolákban és a gimnáziumokban mindenütt megindult az általános iskolai átállás, a legnagyobb gond tehát a népiskolák átszervezésével volt. Nagy Péter Tibor szerint a két háború között rögzült hatalmi megállapodások (erős állami tanfelügyelet és állami finanszírozás, cserébe pro forma megmaradnak az egyházi iskolák) ismeretében logikus volt, hogy az új politikai elit által felrúgott status quo gyakorlatilag mindenben sérteni fogja az egyházak érdekeit.

„Az egyházak – írja – gyakorlatilag egyetlen döntést sem kezdeményeztek tudomásunk szerint. Viszont döntések végre nem hajtásával, ellentámadások indításával kívánták az eseményeket befolyásolni. Nem hajtják végre a latintanítást tiltó rendeletet; a 12 osztályos szerzetesiskolákban nem szervezik át az igazgatást 4+8-ról 8+4-re, a katolikus könyvek betiltására válaszul betiltják az állami tankönyveket”.²⁴⁴

Az állam és az egyház szétválasztásának történelmi elmaradása így a közoktatásban sajátos helyzetet konzervált, ami a dokumentumok ismeretében jelentősen szűkítette az új politikai elit által megfogalmazott demokratikus iskola alapelveit. Nagy is elszalasztott lehetőségként láttatja a történetet, hiszen a pártokon és a szakszervezeteken túl ott volt az Országos Köznevelési Tanács is, mely szavatolhatta volna az átalakításokkal járó kellemetlen következmények méltányos rendezését, ám a Mindszenty József vezetése alatt álló magyar katolikus egyház nem túl jóhiszeműen járt el az ekkor még demokratikusnak tekinthető átalakításokkal szemben sem. Általában is elmondható, hogy a Magyar Katolikus Püspöki Kar idegenkedéssel fogadta magát az ideiglenes nemzetgyűlést is, főként azért, mert ahelyett, hogy háborús szükségintézkedéseket hozott volna, mélyreható intézkedéseket foganatosított. A jegyzőkönyvek tanúsága szerint a Kar a háború utáni első ülésétől vissza-visszatérően foglalkozott az iskola problémájával is. Jóllehet már az 1945. május 24-i jegyzőkönyv is rögzíti a vallás- és közoktatásügyi miniszter szándékát, miszerint mind a hitoktatás, mind az egyházi iskolák hitvallásos jellege fennmarad, már itt is napirendre kerül az iskolák államosításától való félelem (habár az is feljegyzésre került, hogy komolyan senki sem állt az ügy mellé).

Az 1945. október 17-i püspökkari értekezleten a jegyzőkönyv 4. pontja szintűgy megemlíti a fentebb már érintett, az általános iskolák felállítása miatti kényszerű összevonások (27.822/1945 IV. ü. o. számú rendelet) kérdését; Mindszenty elmondja, hogy volt egyházmegyéjében 91 katolikus elemi iskola növendékeit vitték át protestáns iskolákba. A tiltakozás nyomán Teleki Géza miniszter kifejezetten megértőnek és segítőkésznek bizonyult, így a ren-

²⁴¹ A rendelet kiadmányozott tervezetére lásd *Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról, 1945–1948*, 195–197.

²⁴² Mindszenty József hercegreprimás átirata a nyolcosztályos népiskola (sic!) kiépítése ellen, 1945. október 2., in *Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról, 1945–1948*, 198–200.

²⁴³ KNAUSZ, *A közoktatás Magyarországon, 1945–1956*, 16.

²⁴⁴ NAGY, *Többközpontú politika*, 461.

delet kötelező érvényét feloldották, s ajánlásként élt tovább.²⁴⁵ Az 1946. április 2-i értekezleten már egy egész Európában tapasztalható „kulturharcról” és „egyházellenes hullámról” diagnosztizálnak a jelenlévők, mely persze jogosult és reális megjegyzés az elhurcolt papok és szerzetesek kapcsán (s ennek súlyát nem lehet itt eléggé hangsúlyozni), mindezzel együtt úgy vélem, hogy a közoktatás reformja kapcsán túlzónak tűnik e minősítés. Szembetűnő, hogy konkrét ügyekben, például a VKM népiskolai ügyosztályának megkeresése kapcsán (mellyel támogatást nyújtana az állam hitvallásos általános iskolák állításáért), kifejezetten együttműködő az egyház vezetése, ám néhány sorral lentebb már azt rögzíti a jegyzőkönyv, hogy ugyan az általános iskolát sokan kritizálják, de az „újvilág ragaszkodik hozzá, mint saját bálványához”.²⁴⁶

Összességében látható, hogy az 1945-ben berendezkedő új rezsim még az oktatás világára szűkítve is rengeteg problémával küszködik. Egyértelműen pozitívum, hogy a két háború közötti tanügyi igazgatás monolit rendszerét megszünteti a hatalom, s minden nehézség ellenére bevezeti az általános iskolát. Az Országos Köznevelési Tanács reprezentatív grémiuma támogatja az új iskola ügyét, elfogadja – még ha igen kezdetleges formában is – az átfogó és minden gyermeknek kijáró ingyenes oktatás elképzelését, ugyanakkor a vallás- és lelkiismereti szabadság elvének megfelelően érintetlenül hagyja a hitvallásos iskolák létét, ugyanakkor a modern felvilágosult államhoz méltó módon preferálja a laikus oktatást. A közoktatás terén az állam és az egyház a hosszú időtartamba íródó összefonódása, a kialakult hatalmi erőterek, privilégiumok várható átalakulása azonban látható módon még kisebb ügyekben is hatalmas sérelemként tűnik fel. Mindmáig sokan az általános iskola ellen vetik, hogy kivitelezése elkapkodott volt, országos bajok és súlyos traumák között kellett létrehozni.

Ez részben nyilvánvalóan igaz, de nem logisztikai képtelenségek sora jellemezte-e ezt az időszakot? Vajon kétségbe vonható-e az új világot és jövőt anticipáló általános iskola létrehozása egy olyan korszakban, amikor a szellemi és politikai elit új korszakot akart, s ennek egyik sarkalatos pontja a földreform mellett az új iskola volt? Az egységes tanterv és az új tankönyvek nyilvánvaló hiányán túl vajon pedagógiai és gyermeklélektani szempontból mennyire volt előkészítve a változás? Ha az Országos Köznevelési Tanács nem szakemberekből állt, akkor vajon hol és hogyan készült az új demokratikus iskola? A vonatkozó neveléstörténeti és oktatáspolitikai munkák megítélésem szerint mindeddig kevesebb figyelmet fordítottak arra, hol és hogyan készül, tudományosan miképpen van megalapozva az *új iskola* és az *új nevelés*. Milyen tartalmi jegyei és jellegzetességei vannak mindennek? Így meglepően kevés közlemény tárgyalja az 1945-ben létesített, korábban már említett Székesfővárosi Neveléstudományi Intézet három éves fennállását és munkásságát. Szemben az OKT-val az intézet éppúgy ellátta a fővárosi iskolák pedagógiai felügyeletét és a tanárok továbbképzését, mint ahogyan egy-egy laboratóriuma komoly empirikus kutatásokat is végzett. Vagyis az igazgatás, a szakmai felügyelet, a szervezés, a továbbképzés és a kutatás volt az intézmény fő profilja.

Pedagógiai kutatások a Székesfővárosi Neveléstudományi Intézetben

A Székesfővárosi Neveléstudományi Intézet szerkezetét, tevékenységét alig-alig tárgyalja a neveléstudományi vagy a pszichológiai szakirodalom. Jóllehet korántsem előzmények nélküli az intézmény, az 1945 és 1948 között működő, bővített, átalakított forma megérdemli, hogy részletesebben is bemutassuk történetét. Részben tehát a mellőzöttség, részben pedig a fenti hiány teszi szükségessé a róla szóló beszédet, amennyiben a fentebb vázolt oktatáspolitikai küzdelmekből arra nem kaphatunk választ, miképpen készítették elő az általános iskolát. Az

²⁴⁵ Lásd még MÉSZÁROS István, *Mindszenty és Ortutay. Iskolatörténeti vázlat, 1945–1948*, Budapest, Mészáros István, 1989, 42. A fentiek alapján az állam és az egyház közötti viszonyt nem nevezném zavartalannak.

²⁴⁶ *A Magyar Katolikus Püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei, 1945–1948 között*, Beke Margit (szerk.), Budapest, MTA BTK, 2015, második, bővített kiadás, 56., 64., 86., 139. és 141.

oktatáspolitikai beszédrendeket nézve az új iskola eddig mindössze valamiféle ideológiai vagy harci kérdésnek tűnhetett, holott bevezetése a nyugati világban már évtizedek óta napiranden volt. Ráadásul a magyarországi nevelés történetében nemegyszer olyan személyek határozták meg az iskoláról szóló diskurzust, akik nemhogy nem értettek hozzá, de többnyire meg is vették azt. A neveléstörténeti szakirodalomban többen azt is kétségbe vonják, hogy éppen 1945-ben, egyéb országos problémák szorításában kellett bevezetni; úgy vélem, a pedagógiát érintő hazai beszédrendek áttekintésére épp ezért volt szükség, hogy lássuk: az új politikai elit egyöntetűen akarta az általános iskola „tervezett forradalmát”.

Az SZNI elődjét, a Fővárosi Pedagógiai Szemináriumot (FPSZ) Bárczy István liberális várospolitikus, polgármester, majd főpolgármester (1906–1919) fejlesztési elképzeléseinek köszönhetjük, így 1912-ben megnyílhatott a Fővárosi Pedagógiai Szeminárium; célja a „továbbképzés folyamatos biztosítása” volt.

„Az iskolai munka tartalmi fejlesztését, az itt folyó oktatás színvonala irányítását nagymértékben akadályozta, hogy ebben az időben az iskolák közvetlen felügyeletét a tanfelügyelőségek végezték, s ezek nem szakemberek kezében voltak, hanem jószereivel jogászok irányították, akiknek kevés kivételtől eltekintve nem volt közelebbi kapcsolatuk a pedagógiával, még kevésbé a lenézett, lekezelt pedagógusokkal”.²⁴⁷

Vagyis Bárczy arra törekedett, hogy központosítsa és szakmaivá tegye az iskolák pedagógiai felügyeletét, valamint arra, hogy gondoskodjon a gyakorló pedagógusok folyamatos tudományos továbbképzéséről. Már induláskor rendelkezett fizikai, pszichológiai és pedagógiai laboratóriummal, továbbá a Gyermektanulmányi Múzeum és a Pedagógiai Könyvtár segítette a munkát, mindemellett egy gyakorló iskola is kapcsolódott hozzá.²⁴⁸ A lélektani laboratórium lehetővé tette azt, hogy a tanító megismerkedjen a pszichológia és a pedagógia kapcsolatával; a kettő közötti viszonyt azonban nem pusztán elméletben hirdették, de plasztikussá tették a lélektani tételek pedagógiai alkalmazásának hatásait.²⁴⁹ Mivel a kezdetektől részt vett az FPSZ tudományos jellegének kimunkálásában a hazai gyermektanulmányozásban is fontos szerepet játszó Wessely Ödön, így korántsem meglepő, hogy az intézet nem érte be az oktatás szakmai felügyeletével és a továbbképzéssel, hanem a lélektani laborban komoly pszichológiai háttérkutatások folytak. Nincs itt tér ezek részletezésére, legyen elég annyi, hogy az életrajz első felében már tárgyalt témák és személyek közül ide kapcsolódnak Ranschburg Pálnak a gyermekkor lélektanával, Nagy Lászlónak a gyermektanulmányozással és Révész Géának a kísérleti pszichológiával kapcsolatos kutatásai és előadásai. Mint Kiss György közleménye megjegyzi, a korszak kísérleti pszichológiájának és neveléstudománynak legkiválóbbjai vettek részt a FPSZ munkájában, így a szeminárium maga a magyar neveléstudomány és gyermeklélektani gondolkodás azon kevés műhelye közé tartozott, ahol összetalálkozott az újító-fejlesztő politikai akarat és a megalapozott szakmai-empirikus tudás.²⁵⁰

Az intézmény új nevét a háború után, a 90.246/1945 VII. sz. rendelet nyomán nyeri el: a Székesfővárosi Neveléstudományi Intézet azonban nemcsak szimpla névváltoztatás volt, hanem átszervezett, kibővített tevékenységi kört is hozott magával. A kiterjesztett hatókör ugyanis kifejezte a fővárosnak azon igényét, hogy szakmailag támogassa az új politikai elit köznevelési ambícióit. A hivatkozott rendeletet előkészítendő Budapest Székesfőváros polgármestere 90.169/1945 – VII. számon (1945. augusztus 17.) így rendelkezett.

²⁴⁷ KÉTYI Andrásné, A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium megalakulása, *Budapest Főváros Levéltára Közleményei* 1978, Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 1979, 217-249., itt: 221.

²⁴⁸ CSER János, A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium Lélektani Laboratóriuma szervezetének kialakulása, in *Tanulmányok a pszichológia hazai gyakorlati alkalmazásának múltjáról*, Kiss György (szerk.), Budapest, BME Mérnöktovábbképző Intézete, 1988, 116-121.

²⁴⁹ KÉTYINÉ, A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium megalakulása, 244.

²⁵⁰ KISS György, A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium története, 1912–1949, *Budapesti Nevelő*, 20. évf. (1984) 1. sz., 59-70.

„A korszerű nevelési kérdésekkel kapcsolatos problémák megoldása, az iskolák reformja, a tankönyvek kérdése, a tehetség- és képességvizsgálat, a pályaválasztás, az ifjúsági könyvtárak ügye stb. egy központi szerv felállítását tette szükségessé. Ezért a közoktatási ügyosztály előterjesztése, véleményező, javaslattevő és végrehajtó hatáskörrel Székesfővárosi Neveléstudományi Intézetet állítok fel, s az Intézet vezetésével dr. Stolmár László igazgatót bízom meg. Az Intézet hatáskörébe tartozik a nevelés egész területéről való állandó tájékozottság megszerzése, adatgyűjtés és feldolgozás (statisztika) is.

Felhívom dr. Stolmár László igazgató urat, hogy a Neveléstudományi Intézetet haladéktalanul szervezze meg és az intézet szervezetét, valamint az egyes szemináriumok részletes munkaprogramját, jóváhagyás végett mutassa be. Felhívom továbbá, hogy az intézet elhelyezésére, valamint az intézet működését biztosító alkalmazottak megbízására sürgős előterjesztést tegyen. [...] Megbízom dr. Stolmár László igazgató urat, hogy az iskolareformokat előkészítő bizottságok munkálatait irányítsa. Erről dr. Szoboszlai Ferenc h. tanácsnok urat, a polgármesteri VII. ügyosztályt, a tankerületi főigazgatóságot és a budapesti tanfelügyelőséget, a felügyelő igazgató urakat, a községi iskolák vezetőit, a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetét és dr. Stolmár László igazgató urat értesítem”.²⁵¹

Mielőtt tovább lépnénk az új intézmény felépítésének és működésének vázolása felé, érdemes szót ejteni a rendeletben megnevezett személyekről. Stolmár László 1936-tól dolgozott az FPSZ igazgatójaként, az ostromot követően, 1945 elején nyomban megkezdte az épületkárok felmérését, a lehetőségekhez képest igyekszik újraindítani a működést. Stolmár alapvetően biológus volt, 1929-ben a békák bőrének szöveti szerkezetéből doktorál – az akkor már erősen szélsőjobboldali, antiszemita, fajvédő nézeteket valló – Méhely Lajosnál, de érdeklődése korán az oktatás és a pedagógia felé fordul.²⁵² Hangsúlyoznám, hogy e mozzanaton túl, Stomárt tudtommal semmilyen értelemben sem fűzte kapcsolat témavezetője nézeteihez; világlátása talán polgári liberálisként fogalmazható meg: élesen elhatárolta magát a nácizmustól, s ha nem is szimpatizált a kommunistákkal, közvetlenül a háború után támogatta az új elit pedagógiai, köznevelési törekvéseit.

Szükszavú visszaemlékezésében olyképpen jellemzi a korszak atmoszféráját, hogy ő és felesége minden sajnálat nélkül vették tudomásul, hogy a múlt végképp elsüllyedt, s mivel az új politikai elit az első pillanattól kiemelten kezelte a köznevelés ügyét, így bíztak a változásokban (ami a családjaikról már nem volt elmondható). Megítélésem szerint Stolmár azért kulcsfigurája a közvetlenül 1945 meginduló munkálatoknak, mert korábbi pedagógiai munkássága a hezitáló, tanácstalan pedagógusok számára hitelesítette az akkori köznevelési törekvéseket, politikai-ideológiai nyitottsága révén pedig az új elit szakmai tagjai is könnyen elfogadták.²⁵³ Memoárjában lelkesen említi, hogyan látnak neki a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezete megalakításának, holott jól tudta, hogy Lukács Sándor, Béki Ernő kereskedelmi iskolai tanár vagy Székely Ica tanárnő kommunisták voltak. Egykori tanítványai, jelesül a fenti iratban is nevesített dr. Szoboszlai Ferenc révén a Főpolgármesteri Hivatal VII., nevelési ügyosztályán is jó kapcsolatokat alakított ki, mely az SZNI szempontjából – elsősorban logisztikai ügyekben – óriási előny volt.²⁵⁴ Erre az insider-outsider, de a *korszakakarás* kronotoposzához kapcsolódó beállítódásra jellemző egy 1946-os bejegyzése:

„A bizakodás esztendeje. Megértettem, hogy sok hiba, zökkenő, hozzá nem értés jellemzi életünket, mármint a magyar életet, de honnan is támadtak volna ilyen hirtelen makulátlan és a helyükre való vezetők. Sokszor

²⁵¹ BFL VIII.761, 8. d. 90.169/1945 – VII. sz. (1945. augusztus 17.).

²⁵² STOLMÁR László, *Hazai békáink bőrének szöveti szerkezete*, Budapest, Stephaneum Ny., 1929, 32 o + 6 t. Méhely közismert antiszemita, a honi fajelmélet egyik hírhedt alakja volt: TÓTH Tamás, Méhely Lajos és népbírósi pere, *Erdészettörténeti Közlemények*, 83. sz. (2011), 79-106. és GYURGYÁK János, *Magyar fajvédők: eszmetörténeti tanulmány*, Budapest, Osiris, 2012. Lásd még BOSNYÁK Zoltán, *Fővárosunk elzsidósodása*, Méhely Lajos előszavával, Budapest, Held J. Ny., 1938.

²⁵³ Stomár munkájával kapcsolatban lásd BALOGH László, Törekvések az értékelés-osztályozás objektívebbé tételére a 20. század első felében, *Neveléstörténet*, 2. évf. (2005) 3–4. sz., 227-232. Visszaemlékezés keretében pedig KONTRA György, A pedagógus lángelme: Stomár László, *Elektronikus Könyv és Nevelés*, 10. évf. (2008) 4. sz., hálózati közlés: http://epa.oszk.hu/01200/01245/00040/kgv_0804.htm.

²⁵⁴ DR. SZOBOSZLAY Ferenc, A székesfőváros közoktatásügye, *Köznevelés*, 1. évf. (1945. július 15.) 1–2. sz., 13.

láttuk a bosszú elkeserítő diadalát, a butaság hatalmat nyert veszedelmét, de az élni akarásnak, a jobb életet kezdés vágyának biztató jelét is. Mindent megbocsátottam, hittem, reméltem és szívesen dolgoztam a magam területén.

Nagy iramban folyik a tankönyvek átdolgozása vagy legalábbis a megújuló társadalmi rendnek ellentmondó megállapítások kihagyása a gyermekek kezébe adandó tankönyvekből. Főleg az irredenta vonatkozásokra volt a kormányzat nagyon érzékeny, ami bennünket eléggé nehéz helyzetbe hozott, hiszen Trianon igazságtalanságát most helyre hozni reméltük.

Sokan dolgoztak a tankönyvek átírásán, magam is nagyon sok könyvet teszek ideiglenesen használhatóvá. Természetes, hogy sokunknak nincs marxi-lenini képzettsége, munkánkban inkább csak a humanista gondolkodásunkat érvényesítjük. Csak egy jobb világba és a békébe vetett hitünk ad erőt a munkához és reményt az élethez”.²⁵⁵

Az iskola tartalmi megújítása az első években természetesen toldozgatás-foldozgatás, s mint Stolmár memoárja is rögzíti, szó sincs arról, hogy közvetlenül a háború után rögtön szovjetizálni, tehát politikailag-ideológiailag átformálni kezdték volna a köznevelést, pusztán annyit ír, hogy igyekeztek – az új rendszer legitimációja szempontjából joggal – lenyesni a bukott rendszer ideológiai sallangjait. Ennek egyik sarkalatos pontja a két háború között használt tankönyvek tartalmi revíziója volt, melyet az 1.885/1945 VKM. számú rendelet vezetett be.²⁵⁶ A székesfőváros iskoláira vonatkozó végrehajtási utasítást természetesen az SZNI is megkapta a főpolgármesteri hivatal VII. ügyosztályától, mégpedig a 88.879/1945 – VII. számon:

„Az iskolákban eddig használatra engedélyezett minden tankönyv további használati engedélyéről külön körlevélben fogom értesíteni az iskolák vezetőit. Addig tankönyvek beszerzését ajánlani vagy elrendelni nem szabad. A használatban lévő történelem, földrajz, közgazdaságtan és magyar irodalom tankönyveket a használatból ki kell vonni. Ezeket a még birtokukban lévő könyveket gyűjtsék össze, számszerűen foglalják jegyzékbe és raktározzák el. Felhívom a tantestületek érdekelt tagjainak figyelmét, hogy a jövő tanévben esetleg tankönyv nélkül kell a használatból kivont tankönyvek tananyagait tanítaniok. Készüljenek fel tehát erre”.²⁵⁷



A Mária Terézia (ma: Horváth Mihály) tér 1945-ben. Forrás: Fortepan 116497

A cél ebben a leíratban meglehetősen plasztikus: a székesfőváros köznevelési elképzelései illeszkednek az új rendszer előző rezsimekkel szembeforduló oktatási szemléletéhez, még

²⁵⁵ STOLMÁR László, *Életem, életünk. Események, örömök, bánatok időrendben*, Budapest, OPKM, 1992, 92-96. Összefoglalóan FRANYÓ István, *Stolmár László*, Budapest, OPKM, 1992.

²⁵⁶ 1.883/1945. V. K. M. sz. rendelet Az iskolákban használt tankönyvek felülvizsgálatáról, *Magyarországi Rendeletek Tára*, 79. évf. (1945), Budapest, Szikra Irodalmi és Lapkiadó, 1. kötet, 1946, 536.

²⁵⁷ BFL VIII.761, 8. d. 88.879/1945 – VII. (1945. július 12.)

azon az áron is, hogy adott esetben a pedagógusoknak tankönyv nélkül kell tanítaniuk. Ez csak annyiban érdekes, hogy míg országos szinten – mint fentebb láthattuk – az új oktatáspolitikának számtalan politikai, ideológiai, intézményi ellenállással kellett megküzdenie, addig Budapesten az SZNI nemcsak, hogy elvben támogatta, de, mint látni fogjuk, a gyakorlatban is formálta az új elképzeléseket.

46.V.2. OLVASÓJEGY.

4808 Mérei Ferenc

FŐVÁROSI PEDAGÓGIAI KÖNYVTÁR

Határidő	Helyszám	Visszavette
V. 30.	8844	1946 JÚN.
" "	1825	1946 JÚN.
" "	8181	1946 JÚN.
" "	8342	1946 JÚN.
V. 11.	712/2	1946 JÚN.
" "	12136	1946 JÚN.
V. 2.	3779	1946 JÚN.
" "	3126-2	1946 JÚN.
" "	3311	1946 JÚN.
VII. 19.	3229	1947 JÚN.

MÁSRA NEM RUHÁZHATÓ AT!

Mérei Ferenc olvasójegye 1946-ban

Az oktatáspolitikai törekvések lokális szinten való átültetése mellett azonban gőzerővel folyik Stolmár munkájának köszönhetően az SZNI bővítése, elhelyezése. Gyakorlatilag 1945 februárjától igyekeznek a Mária Terézia (ma: Horváth Mihály) téri épületet használhatóvá tenni, jóllehet se víz, se villany, se fűtés nem volt kezdetben. Stolmár és munkatársai ezért először három termet rendeztek be, hogy 100–150 fővel megindíthassák a napközit.²⁵⁸ Augusztusban azonban már annyira előrehaladtak a munkálatok, hogy az intézmény átszervezése, kibővítése okán az igazgató kéri a főpolgármestert, hogy engedje át az SZNI-nek a Német utcai polgári iskola épületét, mert az óvodát, a fiú és lány általános iskolát, a fiú és lány középiskolát és ezen kívül mintegy 12–14 különféle intézetet és szemináriumot a Pedagógiai Szeminárium jelenlegi épületében lehetetlen működtetni. A Német utcai iskola hasznosításával azonban a fiú általános iskolát, a fiú középiskolát, a Lélektani Intézetet és a Testnevelési Szemináriumot ott helyezhetnék el.²⁵⁹ Egy nappal a 37.000/ 1945 V. K. M. számú, az 1945–1946. évi iskolai év megnyitásáról és tanulmányi rendjéről szóló rendelet után Vas Zoltán polgármester utasítást ad ki, ám annak megszövegezése eltér az eredeti rendeletről.

„Az 1945/46. tanítási év fordulópontja a fővárosi nevelésnek. Szeptemberben megnyílik az egységes, minden 6–14 éves fővárosi gyermekre egyaránt kötelező nyolcosztályos alapiskola, majd a következő tanévben megindul a munka az egységes alapiskolákra épülő és a 14–18 éves ifjúságot foglalkoztató négyosztályos új középiskolákban. [...] Ezzel az átszervezéssel megszűnik az az áldatlan állapot, amely eddig a fővárosi népiskolai, polgári iskolai és gimnáziumi tanulóit már 10 éves korban, inkább a tehetség, mint a tehetőség alapján, elválasztotta egymástól. Eltűnik a magyar társadalom életéből egy olyan ellentétforrás, amely eddig nagyban akadályozta az egyes társadalmi rétegek megértését és megbékélését. [...] A nagy horderejű újításnak a sike-

²⁵⁸ BFL VIII.761, 8. d. dr. Stolmár László igazgató levele a polgármesterhez (1945. február 12.)

²⁵⁹ BFL VIII.761, 8. d. 280/ 1945.

re elsősorban és főképpen a fővárosi nevelőktől függ. A főváros nevelői most tesznek tanúságot abból, hogy valóban akarják-e az egységes, megértőbb és testvéri magyar társadalmat”.²⁶⁰

Ha megnézzük a budapesti hatókörű rendeletet, jól látszik, hogy hangsúlyosan megjelenik benne a *szociális elem*. Nevezetesen az, hogy a nyolcosztályos iskolára, a kötelező és ingyenes köznevelésre alapvetően úgy tekintettek az új politikai mező szereplői (még ha nem is használja e kifejezéseket a szöveg), mely elősegíti a társadalmi mobilitást, és esélyegyenlőséget biztosít a szegényebb társadalmi csoportból származó diákoknak is. Ez a mai oktatásszociológia szempontjából egyértelműen a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésére tett utalás – mely az elméleti fejezetekben persze már terítékre került – a korábbi oktatáspolitikai nyilatkozatokból nem vagy csak részlegesen tűnik ki.

Ezért rendkívül fontos, hogy ezt a rosszhiszeműen nézve akár pusztá taktikainak tűnő megjegyzést alaposabban megvizsgáljuk. Egyrészt azért nem gondolnám, hogy egyszerűen taktikai húzás lenne, mert, mint látni fogjuk, komoly szakpolitikai érvek sora húzódik meg mögötte. Másrészt pedig azért érdemes görcső alá helyezni a rendeletet, mert kontextusba helyezve megérthetjük belőle azt, hogy milyen az új rezsimnek a szubjektumról alkotott világgépe. A neveléstudomány, a pszichológia, a pszichoterápia, a pszichiátria vagy a pszichoanalízis, vagyis – Nikolas Rose kifejezését átvéve – a pszi-tudományok (*psy disciplines*) emberképe ugyanis korántsem állandó és neutrális, hanem együtt változik a társadalmi valóságot szabályozó politikai, társadalompolitikai, kulturális, esztétikai stb. normákkal. A pszi-tudományok kapcsán Rose amellet tör lándzsát, hogy e tudományszakoknak az emberről alkotott világgépe korántsem semleges jószág, hanem éppenséggel ezer szállal kapcsolódik ahhoz az uralomgyakorlási formához, melyet Michel Foucault „gouvernementalité”-nek nevezett.²⁶¹ A pszi-tudományok emberképe, szűkítve például a lelki higiéne vagy a kreativitás fogalmairól való gondolkodás, továbbá az oktatás és nevelés funkciójának, helyének a kérdése tehát nem pusztán szaktudományos probléma, hanem összefügg a mindenkori hatalomnak a szubjektumról alkotott képével.²⁶²

Vagyis ez a tudományos kép „a” gyermekről annyiban ideologikus, amennyiben illeszkedik saját kora társas-társadalmi értékvilágához, ugyanakkor formálja, alakítja is ezt az értékszerkezetet. Annak a neveléspolitikai fordulatnak a középpontjában, mely az 1945 utáni néhány évben megindult, a *gyermek*, az *iskola*, a *politikai és társadalmi egyenlőtlenségek* elleni küzdelem állt a középpontjában. Jóllehet korábban is bőven találhatunk példát a gyermekközpontúságra (Nagy László, Ranschburg és mások kapcsán ezt már tárgyaltuk), ám eddig nem volt olyan oktatáspolitikai, mely a fentebbi fogalmak közötti viszonyt ilyen radikálisan újragondolta volna.²⁶³ A fenti négy fogalom közötti viszony újrendezésének igénye a szó eszmetörténeti értelmében *demokratikus szocialista* volt, hiszen középpontjában a különböző egyenlőtlenségek közötti távolság csökkentése, vagyis egyfajta oktatáson keresztüli felzárkóztatás állt. Ebben a felzárkóztatásban, mint látni fogjuk, nemcsak a társadalmi mobilitás serkentése állt, de az oktatáson keresztüli demokratizálás is, amennyiben a kultúrához való egyenlő hozzáférés joga és esélye növeli annak lehetőségét, hogy a gyermek társas viszonyaiban is majd demokratikusan gondolkodik és cselekszik.

²⁶⁰ BFL VIII.761, 8. d. 90.085/1945 – VII.

²⁶¹ Nikolas ROSE, *Governing the Soul. The Shaping of the Private Self*, London – New York, Free Association Books, 1999, 2. kiadás.

²⁶² Lásd KOVÁI Melinda, *Lélektan és politika. Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban, 1945–1970*, Budapest, KRE – L'Harmattan, 2016.

²⁶³ Vö. SÁSKA Géza, A társadalmi egyenlőség antikapitalista és demokrácia-ellenes képzete a 20. századi pedagógiai ideológiákban, *Magyar Pedagógia*, 104. évf. (2004) 4. sz., 471-497. A cikkben nem érintett nem-marxista skandináv szocializmus társadalomképére, lásd pl. Francis G. CASTLES, *The Social Democratic Image of Society. A Study of the Achievements and Origins of Scandinavian Social Democracy in Comparative Perspective*, London, Routledge and Kegan Paul, 1978.

Később részletesen rámutatunk arra, hogy Mérei Ferenc és a korszak pszichológiai, neveléstudományi világképében ez a társas viszonyokban formálódó gyermek áll, melynek fejlődését persze befolyásolja a szülőktől örökölt biológikum, de a kísérleti pszichológia belátásai nyomán a hangsúly a *társas folyamatokon* van – ezek közül az első az oktatás. Illő hangsúlyozni, hogy ezek nem pusztán módszertani apróságok; a gyermek biológiai és társas meghatározottságának felfogása között ugyanis úgy ismeretelméleti, mint társadalompolitikai szempontból komoly különbség áll fenn: ha a gyermek értelmi képessége veleszületett, akkor a pszi-tudományokhoz ebben az időben igen közelálló neveléstudománynak pusztán annyi a feladata, hogy hagyja kibomlani a bimbózó gyermeki értelmet (a *laissez faire* nevelés cáfolatát adta Mannheim éppúgy, mint ahogyan adja majd Mérei).

Ezzel szemben a szociálpszichológia és a társas szempontú gyermeklélektan azt hangsúlyozza, hogy biológiai szempontból a készségek és a képességek egyenletesen oszlanak el, így a nevelésnek és az oktatásnak *kulcsszerepe* van a gyermeki értelem kibontásában, fejlesztésében. Márpedig ha kulcsszerepe van, akkor a modern állam oktatási intézményeinek (az óvodától és az iskoláktól az óvónők és a tanárok képzéséig) tartalmi fejlesztése és intézményi fenntartása döntő politikai szempont. Egyszerűbben fogalmazva, a fentebb hosszabban idézett, az általános iskola bevezetése mellett szociális szempontból is érvelő polgármesteri határozat, még ha magából a textusból ez nem is derül ki, ezt a komplex igényt fejezi ki. E törekvés szakpolitikai hátterének jelentős részét pedig az SZNI adja; ennek az intézetnek a fővárosi politikai támogatás miatt nem kell olyan ellenállással küzdenie, mint a Vallás- és Köznevelési Minisztériumnak vagy az Országos Köznevelési Tanácsnak, ily módon az SZNI-t egyfajta köznevelési és pszichológiai „laboratóriumnak” is tekinthetjük, ahol az új politika a szaktudományokon keresztül dolgozza ki, formálja meg emberképét. A Főpolgármesteri Hivatalban Szoboszlai Ferenc vezeti a VII. köznevelési ügyosztályt, aki maximálisan támogatja a szcena átszervezését, fejlesztését.

„A Székesfővárosi Neveléstudományi Intézet [...] célja, a tudományos pedagógiai munkásság mellett, a fővárosi nevelésügy alakulásának állandó figyelése és ennek alapján tanácsadás a főváros iskolapolitikájának irányításához. Olyan szerv ez, amely egyúttal módot és eszközt nyújt a székesfővárosi pedagógusok továbbképzésére. Mintaiskolája, könyvtára, munkaprogramja egyaránt alkalmassá teszik arra, hogy célját hiánytalanul megvalósítsa. Ebben az intézményben iskolapolitikai intézet, pedagógusok továbbképzését szolgáló pedagógiai szeminárium, gyermektanulmányi osztállyal, képességvizsgálati és pályaválasztási tanácsadóval, valamint kísérleti iskolával kibővített lélektani intézet, fizikai-, biológiai-, valamint föld- és néprajzi laboratóriumok, rajz- és kézimunkaosztályok nyernek elhelyezést. Feladata szakfolyóiratok kiadása, állandó és időszakos didaktikai kiállítások rendezése, vele szoros kapcsolatban működik a bemutató óvoda, valamint általános és középiskola. [...]

A közoktatásügy és a korszerű szociálpolitika szoros összetartozását tanúsítja az a székesfőváros által már megvalósított nevelésügyi újítás [...]. E sorok írása közben már megvalósult a tandíj és a beiratkozási díj eltörlése a székesfőváros összes iskoláiban. Az igazi demokráciának természetesen velejárójaként, a székesfővárosonál már beállott az a helyzet, hogy a kultúrát minden rája szomjas tanuló pénzbeli térítés nélkül kaphatja, s így a nincstelen dolgozók gyermekei sem szenvedhetnek hátrányt a pénzszerző és birtokló osztályokkal szemben. Megemlítjük, hogy a rászoruló tanulók részére ingyen adunk tankönyveket és tanszereket”.²⁶⁴

Szoboszlai nemegyszer jegyez közleményt valamelyik pedagógiai lapban, s cikkei a politika oldaláról egyértelműen támogatják a köznevelés baloldali átszervezését, áthangolását.²⁶⁵ Budapest és az SZNI azért is érdekes laboratórium, mert, mint a fentebb idézett cikk szerzője megjegyzi, az 1947–1948-as tanévre a fővárosban befejeződött az általános iskolai rendszerre történő átállás. Az egykori tanítványával jó kapcsolatot ápoló Stólmár László szervezőmunkájának köszönhetően 1945 őszére kialakul az új, kibővített feladatkörrel működő Neveléstu-

²⁶⁴ DR. SZOBOSZLAY Ferenc, Budapest a magyar közoktatásban, *Köznevelés*, 2. évf. (1946) 24. sz., 1-3.

²⁶⁵ Lásd pl. DR. SZOBOSZLAY Ferenc, Mit vár a főváros a Pedagógusok Szabad Szakszervezetétől?, *Embernevelés*, 1. évf. (1945. szeptember-október) 1–2. szám, 40-45.

dományi Intézet szervezete. A 92.485/1945 – VII. sz. rendelet a következőképpen rendelkezik az SZNI felépítéséről és munkatársainak köréről:

- „1. A Pedagógiai Könyvtárba főfoglalkozású vezetői beosztásba Nyireő Éva p. r. tanárt, adjunktusnak főfoglalkozásként Majzik Lászlóné Patay Kató dr. tanárt;
2. Az Iskolapolitikai Intézetbe adjunktusnak főfoglalkozásként Fehérvári Gyula kk. r. tanárt, mellékfoglalkozásként dr. Ványi Pál h. igazgató, Barcza Gedeon p. h. igazgatót, asszisztensnek Gábor Magdolna n. r. tanítót;
3. Pedagógiai-filozófiai Szemináriumba adjunktusnak főfoglalkozásként Almásy György kk. r. tanárt, mellékfoglalkozásként Marczinkovics Ignác h. igazgatót;
4. Lélektani Intézetbe főfoglalkozású vezetői beosztásban Mérei Ferenc tanárt, főfoglalkozású h. vezetőnek dr. Radnai Béla n. r. tanítót, beosztott adjunktusnak Binét Ágnes, dr. Harsányi István²⁶⁶, dr. Márton Imréné tiszteletdíjas közoktatási alkalmazottakat, adjunktusnak mellékfoglalkozásként Árkosi Sándorné, Senyai Istvánné népi iskolai tanítónőket;
5. Nyelvi Szemináriumba vezetőnek mellékfoglalkozásként dr. Szabó Árpád egyetemi ny. rk. tanárt, adjunktusnak mellékfoglalkozásként Dobos László p. r. tanárt, Telegdi Zsigmond dr. tanárt, Halász Béla énektanárt.
6. Történelmi, társadalomtudományi, közgazdasági szemináriumba vezetőnek Wagner Ferencet, adjunktusnak Zsigmond László tanárt, Schirő Ödön igazgatót, Pongrácz Dezső tanárt;
7. Földrajzi-néprajzi szemináriumba dr. Kádár László főiskolai tanárt, adjunktusnak dr. Smaroglai Ferenc, Szabó László tanárt, Szabó-Pelsőczy Józsefné tanárt;
8. Természettan-vegytan és mennyiségtan szemináriumba vezetőnek dr. Császár Elemér egy. tanárt, Gubacs Gábor tanárt, Várhelyi Ferenc tanítót;
9. Élettudományi Szemináriumba vezetőnek dr. Stoltmár László igazgatót, dr. Sempert Ferenc tanárt, mellékfoglalkozásként Faragó László igazgatót, Padányi Elek tanárt, Ötvös Lajos tanítót, asszisztensnek Sarodi Gyula tanítót.
10. Munkáltatói szemináriumba Nemes Hubert munkaoktatói igazgatót, adjunktusnak Nemes Szűcs Ferenc tanárt;
11. Rajzi szemináriumba adjunktusnak Paál Ákos tanárt, mellékfoglalkozásként Reiter Ágost tanárt, Csebi Pogány István tanárt”.²⁶⁷

Összesen tehát a 11 szervezeti egységre tagolt SZNI mintegy 40 fővel kezdi meg munkáját 1945 októberében, gyakorlatilag egy napon azzal, hogy megjelent Mérei korábban tárgyalt könyve, *A gyermek világnézete*. Az intézet legfontosabb feladata az általános iskolák szakfelügyeletének ellátása, az új tankönyvek előkészítése, a budapesti pedagógus-társadalom folyamatos szakirányú át- és továbbképzése, mindemellett kiemelkedik az SZNI szervezetéből a Lélektani Intézet, melynek súlyát jelzi, hogy a szemináriumokhoz képest magasabb létszámmal működik, tevékenységi körébe pedig elsősorban a kisiskolások pályaválasztása tartozik. A Lélektani Intézet vezetőjeként 1946 januárjában Mérei jelentést készít az utolsó egy hónapban elvégzett munkáról, melynek dokumentumértékét elsősorban az adja, hogy milyen komolyan vették a háborús pusztítások és traumák árnyékában a munkát.

„1. December 15-től a karácsonyi szünet kezdetéig a Pályaválasztási és Képességvizsgáló Osztály 42 személyt vizsgált meg.

Közülük

17-20 éves 29 (főleg középiskolák VII-VIII. osztályából)

13-16 éves 3

6-12 éves 1

felnőtt (21 évtől) 9

2. A Gyermektanulmányi Osztály

a) ankétot folytatott a gyermek irodalmi érdeklődéséről a Jászmin utcai polgári iskola két osztályában

b) megvizsgálta a Mester utcai általános iskola V. leányosztályának tanulóit mind értelmi színvonal, mind az osztályközösség kialakítása szempontjából.

3. A karácsonyi szünet befejezése óta megindultak a következő munkálatok:

²⁶⁶ BFL VIII.761, 9. d. 527/1945. Az igazgató bejelenti a polgármesternek, hogy Harsányi István nem kezdte meg a munkáját a Lélektani Intézetben, mert miniszteri biztossá nevezték ki.

²⁶⁷ BFL VIII.761, 9. d. 92.485/1945 – VII. (1945. október 17.)

- a) az elmúlt évi vizsgálatok statisztikai feldolgozása, különös tekintettel a fiatalság pályaeorientációjára. Ezzel egy időben a vizsgálati módszerek továbbfejlesztésére szolgáló anyagfeldolgozás is megkezdődött.
- b) Pályatükrök felállítása üzemi anyaggyűjtéssel az építő-, lakberendező- és ruházati ipar köréből.
- c) A gyerekközösségek kialakulására vonatkozó megfigyelések óvodákban és napközi otthonokban: a Vág utcai, a Damjanich utcai és a Váci utcai óvodában.
- d) Egy munkatársat a szakirodalom bizonyos körének könyvtári tanulmányozásával bízam meg.
- e) Egy munkatárs további diagnosztikai kísérletek anyagát készíti elő Rorschach-módszer alapján.
- f) Az intézeti továbbképző tanfolyamok közül a pszicho-diagnosztikai tanfolyam szabályszerűen folyik”.²⁶⁸

Az intézeti munka szorgalmát külön kiemeli az a tény, hogy Stolmárnak nem sikerült fűtőanyagot szereznie, így a Mária Terézia téri épület fűtés nélkül maradt; Mérei úgy szervezte meg a munkákat, hogy külső helyszíneken elvégezhesék azokat.²⁶⁹

Összegezve tehát az eddigieket, az életrajzi gondolkodás szintjén a következőket állapíthatjuk meg: közvetlenül a háború befejezése után Mérei Ferenc gyakorlatilag rögtön nekilát a tudományos munkának, s ebbéli tevékenységét a *vita nova*, az új élet anticipációja mozgatja. Meggyőződéses baloldali beállítódását az *egyenlőség* és az *együttesség*, azaz a kiscsoportos társas kohézió primátusa okán, rousseau-i, durkheimi gyökerű szocializmusnak nevezném. Aktív részese, de nem irányítója a köznevelési reformnak. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban Kovács Máté, az Országos Köznevelési Tanácsban Kiss Árpád, a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetében Béki Ernő, a Székesfővárosi Neveléstudományi Intézetben Stolmár László vagy a Főpolgármesteri Hivatal VII., közoktatási ügyosztályának élén Szoboszlai Ferenc inkább számítanak döntéshozónak ebben az időszakban, mint Mérei. Ha vissza szeretnénk kötni a fentebbi értelmiségi szerepdilemmákhoz, akkor jól látható, hogy az 1945-ös évben Mérei folytatja korábban megkezdett tudományos pályáját, melyet a fentebb idézet jelentés éppúgy dokumentál, mint az 1945 októberében megjelent, *A gyermek világnézete* című összegző könyve. Utóbbi logikus következménye és lezárása az 1934 és 1942 közötti közleményeinek, s átvezet a részben új fázisba, amikor – nyilván nem kis részben az 1945-ben kinyíló köznevelési lehetőségeknek köszönhetően – Mérei emphatikusan köti társas alapú gyermeklélektani kutatásait az iskola intézményének vizsgálatához.

És még egy szempontból egészen bizonyosan fontos hely a Mária Terézia tér 8. szám alatt található Székesfővárosi Neveléstudományi Intézet Lélektani Intézete: itt kezdett el Mérei Ferenc igazából *tanítani* és kiscsoportot *szervezni*. Mint az életrajz első felében látható volt, a kísérleti pszichológia szinte egész Európában megkésetten vált csak egyetemi szakká, s ez alól – Révész Géza 1919-es „pünkösdi tanszékét” nem számítva – Magyarország sem volt kivétel. Az egyetemi órák mellett nyílt lehetőség arra, hogy a hallgatók egy szűk csoportja szombat délelőttönként „magánszemináriumra” járjon. Mérei első informális tanítványai közé tartozott Nemes Livia és Förster Vera, akik pszichológia iránt érdeklődő szabad bölcsészként kerültek a Mária Terézia téren megtartott „szombati szemináriumokra”. A McDougall-féle ösztönöktől, a Köhler-féle Gestalt-elméleten át Watson behaviorizmusán át sok mindent tanultak és olvastak az akkori hallgatók, de mint Förster rögzíti memoárjában:

„Valódi tudásomat Mérei Ferenc szemináriumán szereztem a Mária Terézia téren. [...] Róla nevezték el [...] az intézetet, ahol Mérei bevezetett bennünket a tudományos kutatásba. Mérei tudós volt és politikus, de mindenekfelett tanár. Nem lehet eltúlozni azt a hatást, amit ezek a szombat délelőtti szemináriumok gyakoroltak ránk. [...] Mérei befolyása a gondolkodásomra egy életre szólt. [...] Ahhoz, hogy bebocsátást nyerjek a

²⁶⁸ BFL VIII.761, 9. d. A Lélektani Intézet jelentése (1945. december 15. – 1946. január 15.)

²⁶⁹ Talán kevésbé ismert, hogy ehhez az időszakhoz kötődik egy – sajnos befejezetlenül maradt – pszichodiagnosztikai kutatás is, amely a budapesti prostituáltakat vizsgálta. „Az intézet pszichológusai közül olyan kitűnő gárdával végeztük a vizsgálatot, mint Mérei Vera, Binét Agnes, Szűcs Ilona, Nemes Livia, Förster Vera, Gádor Blanka és mások. Negyven engedéllyel rendelkező és negyven bárca nélküli, úgynevezett frankát vizsgáltunk exploráció, Szondi-, Rorschach-, kézírás- és egy új képteszt segítségével”. HÁRDI István, Így tanított..., in *Mérei Ferenc, 1909–1986. Emlékkönyv születésének 80. évfordulóján*, Bagdy Emőke, Forgács Péter, Pál Mária (szerk.), Budapest, MPT Animula, 1989, 105-107.

szombati szemináriumra, belépőként egy harmincperces előadást kellett tartanom, összefoglalva Wolfgang Köhler könyvét a majmok intelligencia-vizsgálatáról”.²⁷⁰



Az Új Szó tudósítói igazolványa, 1946.

Nemes Livia és Förster Vera úgy fogalmazott a velük készített életútinterjúban, hogy rajtuk kívül – akkor már az SZNI munkatársaként – Binét Ágnes,²⁷¹ Szűcs Anna, Glauber Anna, Hoffmann Gertrúd alkotta a csoport magját, bár lazábban azért mások is kötődtek a szemináriumhoz.²⁷² Nemes Livia szerint a szeminárium központi témája a gyermeklélektan volt, végigvették Jean Piaget és Henri Wallon és mások legfontosabb munkáit, valamint itt kezdődött el a – később még tárgyalandó – kísérleti munka, melynek során gyermek-megfigyelést, klinikai kikérdezést és szociálpszichológiai modellhelyzet végeztek az SZNI-hez tartozó kísérleti óvoda és iskola gyermekeivel.²⁷³ Az SZNI Lélektani Intézete tehát az első ún. Mérei-műhely: itt kezdődik meg a két háború közötti szociálpszichológiai vizsgálatok kreatív transzponálása a gyermeklélektan területére, s az akkori köznevelési törekvésekhez kapcsolódva Mérei mindent ötvözi a neveléstudomány úgy szakmai, mint szakpolitikai feladataival.

Demokratikus kultúra és a köznevelés szociális beágyazottsága Mérei neveléspolitikája

Az első – eddig összegyűjtött bibliográfiájából máskülönben hiányzó – nem szigorúan tudományos jellegű közleménye az 1946 nyarán induló, Bölöni György szerkesztette, rövid életű politikai hetilapban, a *Köztársaságban* jelent meg. Bölönit valószínűleg még Párizsból ismerhette Mérei, így látott napvilágot az új hetilap 5. számában a hazai műveltség szerkezeti

²⁷⁰ FÖRSTER, *Kapaszkodj*, 193-194.

²⁷¹ BFL VIII.761, 9. d. 92.431/1945 – VII. Binét Ágnes alkalmazása (1945. október 1.)

²⁷² *Förster Vera- és Nemes Livia-interjú*, készítette Borgos Anna és Erős Ferenc 2002. május 1-jén. Az SZNI munkájáról lásd még HOFFMAN Gertrúd, A Mária Terézia téri iskola, in *Mérei Ferenc Emlékkönyv*, Bagdy Emőke, Forgács Péter, Pál Mária (szerk.), Budapest, MPT Animula, 1989, 77-80.; G. DONÁTH Blanka: Együttműködés – együttes élmény, *Budapesti Nevelő*, 28. évf. (1992) 1. sz., 49-51.

²⁷³ NEMES Livia, Gyermeklélektan és gyermekábrázolás Mérei Ferenc műveiben, in *Mérei élet-mű. Tanulmányok*, Borgos Anna, Erős Ferenc, Litván György (szerk.), Budapest, Új Mandátum, 2005, 65-70. Az óvodák fejlesztéséhez általánosságban lásd HERMANN Alice, Az óvoda és az óvónőképzés fejlődése a felszabadulás után, 1945–1960, in *Tanulmányok a magyar népi demokrácia neveléstörténetéből*, I. kötet, 169-238.

aránytalanságait firtató cikke.²⁷⁴ Írása középpontjában az oktatásban nyújtott anyag torzító jellege áll, amennyiben műveltségünk alapja az irodalom, a művészetek és a történelem, de jóval kevésbé tartozik hozzá, ha egyáltalán, a biológia, a fizika vagy a kémia.²⁷⁵

Álláspontja szerint a háború előtti magyar pedagógia hagyományosan a német kultúrkörből táplálkozik, a herbartista pedagógia és a porosz közigazgatás sivár szemlélete köszön vissza, míg a természettudományos megismerés racionalitását, a francia felvilágosodásnak az észre apelláló kritikai szellemét számúzták a magyar iskolák tananyagai közül. Az átalakulóban lévő magyar köznevelés legfontosabb dilemmája tehát az, hogy az új demokráciának továbbra is rejtett ideológiától impregnált műveltségi anyagra vagy pedig a racionalitás nevében gondolkodó felelős állampolgárokra van-e szüksége. Szóvá tehető persze az is, így Mérei, hogy a magyar iskolákban miért irodalomtörténetet tanítanak irodalom helyett, eseménytörténetet társadalomtörténet helyett, de a hangsúlyt mégis arra helyezi, hogy a természettudományos alapú racionalitásnak és érvelésnek igenis fontos helyet kell kapnia az új köznevelésben. A „bibliai világkép” helyett a „darwini származástan” legyen az ifjúság világnézetének alapja.

Mérei cikkének, ha nem is közvetlen kiváltó oka, de mégis valamiféle előzménye lehetett az az 1946. február 13-i nemzetgyűlési vita, melynek során Losonczy Géza (Magyar Kommunista Párt) és Justus Pál (Szociáldemokrata Párt) interpellálta a pedagógusok fizetése és a tankönyvek szemlélete ügyében Keresztury Dezső vallás- és közoktatásügyi minisztert. Hangsúlyoznám, hogy a két megszólalás (polemikus tárca egy hetilapban vs. nemzetgyűlési interpelláció) egészen más nyelvi regiszterben öltött testet: Losonczy és Justus felszólalása tele volt a kor politikai nyelvének kliséivel („reakciós”), míg Mérei írása jóval több érvet és kevesebb szenvedélyt foglal magában.



Az Új Szó-nál teljesített szolgálatáért Tildy Zoltán Szabadság-renddel tüntette ki, 1946.²⁷⁶

²⁷⁴ MÉREI Ferenc, A magyar műveltség torz arányai, *Köztársaság*, 1. évf. (1946. július 11.) 5. sz., 7. Oktatás ügyében a lap nemegyszer jóval keményebben fogalmazott, lásd H. G., A demokrácia első számú közellensége: a rossz iskola. Az oktatás ügyét nem a kultuszgkormány, hanem az Egyház irányítja, *Köztársaság*, 1. évf. (1946. július 18.) 6. sz., 4.

²⁷⁵ A Szovjetunió lapkultúrájának és műveltségésményének ismertetésére lásd MÉREI Ferenc, Igazság, *Új Szó*, 3. évf. (1947) 100. sz., 1.

A kettő között a legfontosabb különbség: a beszédhelyzet. Mint korábban szoltunk róla, Mérei ekkor is, később is közeli viszonyban állt Justusszal, aki finom és művelt ember volt, de a politikai térben használnia kellett a korszak politikai nyelvezetét. Itt jegyezhető meg, hogy míg a pedagógiai szakemberek, pszichológusok mindvégig – okkal és joggal – a „köznevelés” kifejezést preferálják, addig a fentebbi tankönyv-vitában mind Losonczy, mind Justus a „köz-oktatás” szót használják.²⁷⁷ Mégis fontos hangsúlyozni, hogy a tankönyvek revíziójának és az újak írásának kérdése újra és újra a politika napirendjére kerül. Kiss Árpád az Országos Köznevelési Tanács titkári minőségében jelenti 1946 novemberében, hogy az

„mint a miniszter tanácsadó szerve az utolsó két évben a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetének és a haladó szellemű magyar pedagógustársadalomnak a bevonásával az egész magyar tankönyvsorozatot átvizsgálta és fölülbírálta, ugyanakkor gondoskodnia kellett arról, hogy a kiselejtezett sok száz tankönyv helyébe [...] kézikönyvek kerüljenek”.²⁷⁸

A politikai akaratképzés és a köznevelés tartalmi kérdései nemegyszer kerülnek ellentétbe ebben az időszakban. Förster Vera írja, hogy egyszer Nemes Líviával épp a Mária Terézia térre, vagyis az SZNI épületébe tartottak, hogy megünnepeljék „Mérei győzelmét egy képviselő felett, aki el akarta tüntetni Darwin evolúciós elméletét a tankönyvekből”.²⁷⁹ Noha konkrétan ez – a következő fejezetben tárgyalandó – *Az ember élete* című tankönyv Slachta Margit által nyíltan bírált darwini szemléletére vonatkozhat, ugyanakkor jól jellemzi a korabeli erkölcsi viszonyokat is. Förster ugyanis írt egy paródiát erről a vitáról, melyhez szükségük lett volna egy gumióvszerre, ám azt sem ő, sem barátja, Nemes Lívia nem mert megvásárolni a gyógyszertárban. (Sajnos a paródia tartalma nem derül ki a memoárból.)

Ám visszakanyarodva Mérei és a tankönyvek tartalmi kritikájához, 1946 augusztusában újabb publicisztikát ír; ennek apropója az „új” iskola egyik olvasókönyve, mely szerinte ugyancsak elavult szemlélettel és nyelvezettel bír. Példája e bugyuta versike: Vigyázz, vigyázz, tisztelegj! / Én vagyok a kapitány! / Derék lány vagy, Tercsikém! / Jól csináltad, Danikám! Mérei kérdése az, hogy milyen magyar nyelvet tanul az a kisiskolás, aki Pósa Lajos, 19. századi gyermekköltő versikéit sajátítja el, ahelyett, hogy Petőfi Sándor magyar nyelvvel ismerkedne meg.²⁸⁰

„Azok a gyerekek, akik ebből a könyvből tanulnak meg magyarul írni és olvasni, azt tanulják meg, hogy Magyarország nem Petőfi Sándor volt a nagy költője, hanem Pósa bácsi; azt tanulják meg, hogy a magyar költészet gügyögő rigmusokból áll”.²⁸¹

Sokan nyilván úgy gondolhatják e tárca problematikáját látva, hogy Mérei egy jelentéktelen ügynek, jelesül Petőfi vagy Pósa bácsi kérdésének ácsolt dobogót. De ahhoz, hogy megértsük Mérei cikkeinek horderejét, mely talán az eddigiekből is kiviláglott, újfent eszünkbe kell idéznünk, hogy ő rendszerint apró, jelentéktelen dolgokból bontott ki finom, absztrakt jelenté-

²⁷⁶ A Vörös Hadsereg hetven tisztjét Szabadság-renddel tüntette ki a magyar köztársaság elnöke, *Új Szó*, 2. évf. (1946) 202. sz., 2. Néhány héttel később megkapta a „Németország feletti győzelemért” néven kiadott kitüntetést a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsától. Magyar állampolgárok szovjet kitüntetése, *Új Szó*, 2. évf. (1946) 213. sz., 1.

²⁷⁷ A Nemzetgyűlés 18. ülése 1946. évi február hó 18-án, *Nemzetgyűlési napló*. 1945. november 29. – 1946. május 9., Budapest, Athenaeum, 1946, I. kötet, 523-533.

²⁷⁸ KISS ÁRPÁD, *Az iskolák, köznevelés*, 2. évf. (1946) 22. sz., 1-3.

²⁷⁹ FÖRSTER, *Kapaszokodj*, 188.

²⁸⁰ Vö. KERTÉSZ NOÉMI, „Itt lengette a szél Árpád kacagányát”. Pósa bácsi honfoglalása, *Új Holnap*, 42. évf. (1997) 5. sz., 90-94.

²⁸¹ MÉREI FERENC, Á-bé-ab vaskalap! Levél a Magyar Köztársaság vallás- és közoktatásügyi miniszteréhez a magyar műveltség ügyében, *Köztársaság*, 1. évf. (1946. augusztus 8.) 9. sz., 11. Újra kiadva: MÉREI FERENC, *Társ és csoport. Tanulmányok a genetikus szociálpszichológia köréből*, Gerő Zsuzsa – Fischer Eszter (szerk), Budapest, Akadémiai, 1989, 192-195.

seket. Az olvasókönyv kapcsán nyilván nem Pósa bácsiról van szó, hanem egyik oldalt arról, hogy milyen minőségű magyar nyelvet tanulnak meg a gyermekek, illetve ez a nyelvi regiszter hogyan formálja „hazafiságukat”. A másik oldalt pedig Mérei azt teszi szóvá, hogy az olvasókönyv szubjektumképe – vagyis az, hogy milyennek ábrázolja-értelmezi a gyermeket – roppant passzív. Ez a tankönyv nem cselekvésre inspirálja a gyermeket, hanem egy kezdeményezés nélküli, inkább engedelmességre szoktatott, a felnőttek elvárásainak megfelelni vágyó gyermeket helyez a középpontba, vagyis a konformista iskolák eszményképét festi meg.

Ezzel állítja szembe Mérei a cselekvés iskoláját, ahol a gyermeknek találkoznia kell a *munka* fogalmával, mégpedig azért – így a durkheimiánus érvelés –, mert a „munka adja a legjobb pedagógiai lehetőséget a *szolidaritás* érzésének kifejezésére s az emberi egyéniség harmonikus kiművelésére”.²⁸² Egy ilyen szemléletű tankönyv hamis valóságot ábrázol, egyfajta üvegházi nevelést alkalmaz, megtéveszti a gyermeket. Jóllehet Mérei nem használja e kifejezéseket, de valójában nem mond mást, minthogy ez a tankönyv a valóság tudásszociológiai megalkotásában, a tudás újraelosztásában avítt, korszerűtlen szemléletet terjeszt.²⁸³ Egy ilyen lejárt szavatosságú világkép pedig nemcsak az új iskolának, de a demokráciának sem tesz jó szolgálatot. Ugyancsak érdekes, hogy cikk zárata retorikai fordulatot tesz, amennyiben a visszafogott érvelés után megszólítja, mintegy interpellálja a minisztert, s arra hívja fel a figyelmét, hogy ő ennek a tankönyvi szemléletnek ellenkezőjére fogja nevelni a hatéves kislányát. Inkább Robinzont nevel belőle, aki a tilalomfákkal szemben értékelné fogja a felfedezés örömeit, minthogy avítt szabályokat követő alattvalóvá nevelje őt.

Méreinek az első hosszabb, az általános iskola súlyát, fontosságát tárgyaló cikke 1947 januárjában jelenik meg a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetének tudományos szakfolyóiratában, az *Embernevelésben*. Már a felütésből látható, hogy a közlemény félúton áll a szaktudományos érvelés és az új köznevelést támadók elleni filippika között. Az általános iskola bírálói ugyanis leggyakrabban a minőségi elvre hivatkoznak, s azt kifogásolják, hogy az általános iskola *egységes oktatása* nivellálni törekszik az egyéni különbségeket, vagyis egy szintre akarja hozni a gyermekeket, nem törődve az adottságokkal. Az azonos tananyagot, azonos tempóban, azonos módszerekkel kell elsajátítani, mintha egy adott korosztályban mindenkinek azonos lenne az érdeklődése, a ritmusa, a felfogóképessége stb. Egyszerűbben fogalmazva azért tartják károsnak az egységes oktatást, mert attól tartanak, hogy a gyengébb képességűek visszatartják a tehetségesebb gyerekeket, vagyis az iskola akarva-akaratlanul *lefelé uniformizál*. Mérei amellet érvel, hogy a nyolcosztályos általános iskola *a priori* azért jó, mert megszüntette a magyar iskolarendszernek azt a kényszerét, hogy a gyermek 10 éves korban válasszon a népiskola, a polgári és a gimnázium között. Ez a felnőttkori életét determináló választás azonban nem a képességek, nem az érdeklődés iránya és nem is az értelmi színvonal figyelembe vételével történt, hanem többnyire a szülők döntése volt. A három iskolatípus, tehát a népiskola, a polgári, a gimnázium különbsége két szempont szerint írható le:

„1. A képesítés, amit 14 éves korban nyújtanak. Ezzel azonban már 10 éves korban elhatárolják, hogy a gyerekeknek egy kisebb része a legmagasabb végzettséget is megszerezheti, egy nagyobb részük már csak felső szakképzésben részesülhet, a legnagyobb részük előtt pedig 14 éves korban lezárul a továbbképzés lehetősége.

2. A társadalmi összetétel, vagyis hogy milyen rétegekből kerülnek ki e három iskolatípus tanulói. Erre vonatkozólag rendelkezésünkre áll a következő táblázat, amely azt mutatja, hogy 1945-ben Budapesten, hogy

²⁸² MÉREI, Á–bé–ab vaskalap, 12.

²⁸³ Az új iskolába kerülő műveltség tartalmi összetevőiről, kultúraszociológiai helyéről ugyanebben az időben az Egyesült Királyságban is komoly viták folytak. A Méreihez hasonló álláspontot elfoglaló, fentebb már érintett Moot-kört vagy F. R. Leavist a brit cultural studies az 1960-as években „elitistának” bélyegezte. Ám e minősítést is érdemes kontextusba helyezni, s mai szempontból végiggondolni, kinek miben volt igaza. Lásd Simon DURING, A kritikai kultúrakutatás történetéről, *Replika*, 17–18. sz. (1995), 157–180.

oszlának meg a tanulók a gimnázium és a polgári negyedik és a népiskola nyolcadik osztálya között a szülők foglalkozása szerint”.²⁸⁴

	Gimn. IV. o.	Polgári IV. o.	Népiskola VIII.	Bp. kereső lakossá- gának megoszlása
Tisztviselő	37	10	3	12
Egyéb értelmiségi (orvos, ügyvéd)	24	1	0	3
Önálló dolgozó (kisiparos, ker- tész)	9	44	42	17
Munkás	6	36	50	60
Egyéb	4	1	0	3

A táblázat egyértelműen rámutat arra, hogy 1945 előtt a három iskolatípus valamelyikének a választásában a származás, a társadalmi helyzet döntött. Ahogyan évtizedekkel később, a francia iskolapszichológia eredményeitől nem függetlenül Pierre Bourdieu oktatásszociológiája kimutatta, az iskolarendszer a leginkább felelős a társadalmi egyenlőtlenségek újratermeléséért. Ezt az magyarázza, hogy az iskolatípus kiválasztása és az előmenetel sikeressége szinte elválaszthatatlan a család osztályhelyzetétől, kulturális, társadalmi és gazdasági tőkével való felszereltségétől, valamint tőkekonverziós képességétől.²⁸⁵ Ez a modern társadalmakra alkalmazható szociológiai modell természetesen a korabeli Magyarországra is adaptálható. A hazai iskolarendszer a társadalmi tagozódás tekintetében elitista, Mérei szótárában „rendi jellegű” volt, amennyiben a legmagasabb képesítést nyújtó gimnáziumba jellegzetesen az összlakosság egytizedét kitevő „negyedik rend” gyermekei jártak.

Ezek az adatok azok felfogását támasztják alá, akik a régi típusú gimnáziumot úri iskolának tekintik, az általános iskolában pedig a demokratizálás előfeltételét látják. Ez tehát az egyenlősítő általános iskola bevezetésének társadalompolitikai és politikai oka. Az első a társadalmi mobilitást szorgalmazza, amennyiben az iskolarendszer szavatolja azt, hogy a gyermek felfelé léphessen a társadalmi hierarchiában, a második pedig a korábban Mannheim által is javasolt szempontokat foglalja magában, nevezetesen a tudáshoz való egyenlő hozzáférés jogát, továbbá a tudás demokratizáló hatását, mely végső soron a tömegdemokrácia meggyökeresedésének feltétele.

Mérei érvrendszerének következő mozzanata már szorosabban kapcsolódik szakmai éthozzához. Ugyanis a fejlődéslelektan tapasztalata azt mutatja, hogy mind az alkat, mind a személyiségstruktúra 14–16 éves korig számtalan változáson megy át.

„Elenyészően kicsi a valószínűsége annak, hogy a 10. életévben mutatkozó konstitúcióban a serdülése zártáig ne történjék olyan változás, amely 10 éves korban előre nem látható. Ugyanez áll a készségek arányára is. [...] A folyamatban lévő magyar iskolareform elvi célkitűzése: az embernevelés. Ez a készségek harmonikus és sokirányú kiművelését jelenti [...]”.²⁸⁶

Az embernevelés, a Bildung programja tehát arra épül, hogy a későbbi életét megalapozó iskola választása valóban a gyermek, nem pedig a szülők joga és lehetősége legyen. A 4+8-as rendszerben épp a Mérei által bírált, a fejlődéslelektan számára módfelett problematikus 10. életévben kell és lehet iskolát választani, tehát a legrosszabb pillanatban, amennyiben a gyermeki intelligencia, valamint a készségek nem érték el azt a szintet, ahol a döntés valóban előkészíti, segíti a felnőtt életet.

²⁸⁴ MÉREI Ferenc, A minőségi elv és az általános iskola, *Embernevelés*, 3. évf. (1947. január) 1. szám, 19-24.

²⁸⁵ Lásd Pierre BOURDIEU – Jean-Claude PASSERON, *Les Héritiers. Les étudiants et la culture*, Paris, Minuit, 1964.; Pierre BOURDIEU – Jean-Claude PASSERON, *La Reproduction. Éléments pour une théorie du système d'enseignement*, Paris, Minuit, 1970.

²⁸⁶ MÉREI, A minőségi elv és az általános iskola, 20., 22.

Az általános iskolai kortárs ellenzői – leginkább Szombatfalvy György tanügyi főtanácsos – rendszerint még azt az érvet hozzák fel, hogy az egységes nevelés nem veszi tekintetbe az eltérő képességű gyermekek szempontjait.²⁸⁷ Mérei szerint felesleges azon aggódni, hogy az átlagos vagy gyengébb képességűek visszahúzzák a legjobbakat, s így nem képződik újra az elit, hiszen az iskolai munka – az egyetemekhez hasonlóan – differenciál, vagyis a képességek megmutatkozhatnak, ezt nem akadályozza az általános iskola. Másképpen fogalmazva, ez nem az iskolatípus problémája, hanem az iskolai oktatás *módszertanának* kérdése.²⁸⁸ A valóban észlelhető színvonal-különbség problémájának pedagógiai megoldása nem az elit kiemelése, izolálása, hanem az iskolai élet átalakítása. Így az általános iskola bevezetése nem merülhet ki annyiban, hogy ugyanabba az épületbe járnak azok a gyerekek, akik korábban három különbözőt látogattak.

„Az általános iskola új típusú iskola s így módszerének is alapjaiban újnak kell lenni. Ez a megújulás az élet-szerűség irányába mutat. Mint a valóságos életben, itt is különböző színvonalúak vannak együtt. Ennek feltétele a *munkamegosztás*. Munkamegosztás csak ott lehet, ahol együttes *csoportos munka* van. A színvonal-különbségekből fakadó nehézségeket az általános iskola csak akkor tudja áthidalni, ha a csoport-munka módszere és az *önkormányzati rendszer* felé fejlődik. Csak ezen a módon biztosíthatja a képességtöbblettel rendelkezők számára a teljesítmény-többlet lehetőségét és az alacsonyabb szintre való nivellálás elkerülését. Az általános iskola felépítésében és módszereiben alkalmas különböző típusú és különböző színvonalú tanulók befogadására az uniformizálás és a nivellálás veszélye nélkül. A *szabadon választott tárgyak* az irányulási különbözőségeket, az önkormányzati rendszer és a csoportmunka pedig színvonalbeli eltérések továbbfejlesztő feloldását biztosítja”.²⁸⁹

Azért volt szükséges hosszabban idézni Mérei érvelését, mert közvetlenül a háború után, az iskola és a gyermek társas szempontú fejlődéslélektani összefüggésében kiváltképpen fontos dolgokat mond ki. Az egyik a durkheimi hatást mutató „munkamegosztás” gondolata, melyet ez előfeltételez, hogy az iskolai osztályokat „kiscsoportokra” kell bontani, és ezeknek a kiscsoportoknak a működését az „önkormányzatiság”, vagyis a közösen született döntés felelősségét racionalizáló módszer felé kell fejleszteni. Tudtommal ezeket a Mérei munkásságát utóbb meghatározó fogalmakat ebben a formában itt írja le először, jóllehet később számtalanszor pontosítja, finomítja ezzel kapcsolatos elképzeléseit.²⁹⁰

Mint Förster Vera visszaemlékezéséből is kitűnhetett, az 1945 utáni induló új korszak egy sor lehetőséget nyitott meg Mérei előtt. Ha elemelkedünk egy pillanatra a szűkebb történeti kontextustól, s mérlegre tesszük az 1948-ig tartó három esztendejét, akkor azt mondhatjuk, hogy az inspiratív gondolatokat és a befejezett kutatásokat nézve ez Mérei élettörténetének egyik legtermékenyebb időszaka. Nemcsak azért volt módfelett hatékony, mert tudományos szempontból az élettörténet ezt megelőző szakasza előkészítette, megalapozta, nemcsak azért, mert az SZNI keretei között lehetősége nyílt arra, hogy empirikus kísérleteket végezzen óvodásokkal és kisiskolásokkal, hanem azért is, mert már ennek a korszaknak a publikációi is előrevetítik Mérei pszichológiai és neveléstudományi érdeklődésének sokszínűségét.

²⁸⁷ Szombatfalvy maga is részt vett a köznevelés reformjának egyes részeiben, pl. a tanárok átképzésében. Lásd SIMON Gyula, Köznevelési dokumentumok a felszabadulás évéből, in *Tanulmányok a neveléstudomány köréből*, 1965, 396-397: Tanár-átképző tanfolyam 1945 nyarán. Cikkeire lásd pl. SZOMBATFALVY György, Tehetségszelektáció, *Köznevelés*, 2. évf. (1946) 3. sz., 13.; SZOMBATFALVY György, Egy elhibázott kísérlet – az általános iskola, *Magyar Nemzet*, 1947. február 2., 5.

²⁸⁸ LUKÁCS Sándor, A kultúrpolitikai reakció szervezett támadása az általános iskola ellen, *Pedagógus Értesítő*, 3. évf. (1947. február 15.) 4. sz., 1-3.

²⁸⁹ MÉREI, A minőségi elv és az általános iskola, 23-24. (kiemelés – K. H. Zs.).

²⁹⁰ Lásd még KISS Tihamér, A különösen tehetségesek nevelése az általános iskolában, *Embernevelés*, 3. évf. (1947) 9. sz., 399-403.

Társas szempontú nevelés és társadalmi mobilitás A Nékosz mint a „gyakorlat elmélete”

Ez a sokoldalú képzettség mutatkozik meg az 1947 elején megjelenő, *A Rorschach-táblák felszólító jellege* című tanulmányában is. Az életrajz első felében tárgyaltuk már, hogy Mérei a gyermeki intelligencia kvalitatív elemzésénél, illetve a pályaválasztási tanácsadásban már a háború előtt is alkalmazta a Ro-tesztet, valamint közismert, hogy az 1960–1970-es években részletesen ki is dolgozza a teszt klinikai esetelemzéseit, ám a tárgyalt időszakban is alkalmazta.²⁹¹ A köznevelés, a demokratizálás, a tankönyvek újraírásának komplex oktatáspolitikai problematikájának, illetve ezzel szoros összefüggésben az óvodai-iskolai kiscsoportos munka társas szempontú gyermeklélektani vizsgálatainak tétjét szem előtt tartva némileg meglepő lehet a Ro-tesztről szóló tisztán szaktudományos közlemény. Ám az írásmű keletkezésének és az alapját jelentő kutatásnak van egy sajátossága: a teszteket az egyik leghíresebb népi kollégium diákjaival vették fel Méreiék. Mielőtt ezt alaposabban tanulmányoznánk, érdemes hozzátenni, hogy ugyanebben az időszakban a pszichológus az Eötvös Collegiumban is tanított, illetve vett fel teszteket.²⁹² Sajnos Fodor András naplójából nem egyértelműen azonosítható a folyamat, csak annyit jegyez meg, hogy

„át kellett esnem a Mérei Ferenc vezette pszichológiai teszten. [...] A pszichológiai teszt nem nekem való. A megkezdett rajzok továbbfejlesztésében mintha csupa hazugságot mívelnék. Az én »műveim« például teljesen konstruktív, sőt geometriai jellegűek, míg a nálam teoretikusabbnak vélt Lator csupa eleven dolgot: lányfejet, autót, lombos fát, házat rajzol a kockába”.²⁹³

Visszatérve azonban a Györffyhez, ezt olvashatjuk Patakinál:

„1946 telén – írja Pataki – valamennyi Györffy-kollégista Rorschach-vizsgálaton esett át az intézetben. Sajnálatos módon a vizsgálat eredményeiről sohasem jelent meg összegző feldolgozás. Akkori kézen-közön kapott értesülések szerint az adatok vajmi kevésbé voltak hízalgökök: különféle – halmozottan jelentkező – komplexusokról tanúskodtak. Ez azonban szóbeszéd maradt, mivel a jegyzőkönyvek nyomtalanul elkallódtak”.²⁹⁴

Ezt a közlést egymástól függetlenül Mérei Ferenc és Kardos László visszaemlékezései is megerősítik.²⁹⁵ Miről szól ez a tanulmány? Hogyan kapcsolódik ez az elvben a szűk szaktudományos közegnek szóló, a *Magyar Pszichológiai Szemlé*ben megjelent írása saját korához? Elöljáróban csak annyit jegyeznénk meg, hogy Hermann Rorschach pszichodiagnosztikai

²⁹¹ MÉREI Ferenc, Az intelligencia minőségi értékelése a pályaválasztási tanácsadásban, *Iskola és Egészség*, 5. évf. (1938. január) 2. sz., 127-140.; MÉREI Ferenc, *A Rorschach-próba*, Budapest, Medicina, 2002. A kötet alapját az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet sokszorosításában 1966 és 1971 között megjelent Vademecum-kiadványok adták.

²⁹² A két kollégiumi nevelési rendszer korabeli értékeléséhez lásd LAKATOS Imre, Eötvös Collegium – Györffy Kollégium, *Válasz*, 3. évf. (1947) 2. sz., 107-124. Az ott tanító oktatók kurzusairól készített összesítést közli LEKLI Béla, Szemelvények a régi Eötvös Kollégium utolsó éveinek történetéhez, 1945–1950, *Levéltári Szemle*, 45. évf. (1995) 3. sz., 37-60. Eszerint az 1946–1947-es tanév első félévében Mérei heti 4, a második félévben heti 3 órában adott elő lélektant.

²⁹³ FODOR András, *A Kollégium. Napló, 1947–1950*, Budapest, Magvető, 1991, 14. Mérei vizsgáztatta is Fodort, s szemben sok olyan tanárral, akik fölényesen leckéztették a hallgatókat, a Méreiről szóló szűkszavú bejegyzésben pozitív képet fest tanáráról.

²⁹⁴ PATAKI Ferenc, *A Nékosz-legenda*, Budapest, Osiris, 2005, 277.; Pataki Ferenc-interjú, készítette Borgos Anna, Erős Ferenc és K. Horváth Zsolt 2002-ben.

²⁹⁵ Politikatörténeti Intézet Levéltára 302–3–34. ó. e., interjú Mérei Ferencsel, p. 2. Mérei itt szociometriáról beszél, s állítása szerint a kutatási anyagot az államvédelem foglalta le, feltehetően letartóztatásakor, 1958 októberében. Lásd még „Amikor a népi kollégiumokról vallanom kell”. Kardos Lászlóval beszélget Tasi József, Budapest, Püski, 2000, 105.

eljárása egy ún. indirekt személyiségteszt, melynek lényege, hogy a vizsgált személynek jelentést kell adnia olyan foltoknak, melyeknek önmagukban nincs jelentésük, alakjuk pedig véletlenszerű. A teszt diagnosztikai alkalmazhatósága azon a hipotézisen nyugszik, hogy a jelentésadás folyamata az egyén jellegzetes megnyilvánulása, a „kiváltott asszociatív sort érzelmi-indulati mozzanatok színezik, amelyek a vizsgált személy sajátos magatartását átszövik”.²⁹⁶

Mérei az a problémája a teszttel, hogy rendszerint tapasztalati-statisztikai módszerrel, vagyis a gyakoriság elve alapján teremt kapcsolatot a képi fantázia és a személyiség-kép, illetve a kórkép között; erre épül maga a diagnózis. Ez az eljárás ugyanakkor implicit módon azt is magával hozta, hogy a vizsgált személyről szubsztanciális képet alkothatunk, amennyiben az egyfajta jegyek egyértékűek és egyetlen jelentéssel bírnak. A kutatás elmozdult abba az irányba, hogy nem a reakciók halmozására, vagyis a gyakoriságra fókuszálnak, hanem a szukcesszióra; utóbbi esetben arra összpontosítják figyelmüket, hogy miképpen követik egymást a reakciók, s a közöttük lévő belső kapcsolat nyomán fázisokra bontják a folyamatot. Ám mindkét megközelítés megtartotta azt a beállítódást, hogy a táblák mindegyike *azonos hatást* vált ki a személyből.

Ezzel szemben Mérei célja az volt a Ro-teszttel, hogy dinamizálja a jel és a jelentés közötti kapcsolatot, vagyis a táblák és a válaszok között arra kereste a választ, hogy a társas-társadalmi kontextus mennyiben befolyásolja a reakciók minőségét.

„Kurt Lewin mutatott rá arra, hogy a pszichikus reakciók az egyén aktuális állapotának és a pszichológiai értelemben vett környezetének kölcsönhatásából váltódnak ki. Minden ilyen reakció mögött valamilyen szükséglet vagy a szükségletek feszültségének feloldási kísérlete húzódik. A reakció formálódási folyamatába belevág a külvilág is, melyben a dolgok, legyenek tárgyak, személyek vagy helyzetek, nem közömbösek, hanem bizonyos magatartásmódokra, cselekvésekre szólítanak fel bennünket. Minden dolog végtelen számú felszólítást intézhet a személyhez, akire ezek közül az hat, amelyik a benne lévő feszültség feloldására legalkalmasabbnak mutatkozik. A dolgoknak azokat a tulajdonságait, amelyek a szükségletek teremtette feszültség feloldását ígérve irányítanak a reakció felé, Lewin felszólító jellegnek nevezte”.²⁹⁷

Sőt, mivel Kurt Lewin „pszichológiai környezetről” beszél, így érdemes volna olyképpen pontosítani a fentieket, hogy ez a társas kontextus nem kívül van, nem valamiféle háttérnek kell elképzelnünk, hanem a reakció konstitutív közege, mely formálja a végeredményt.²⁹⁸ Ami Mérei 1947-es tanulmányának már a kiindulópontjában is új, az nem más, minthogy ilyen explicit módon itt ötvöz, olvas össze első ízben két különböző pszichológiai hagyományt: a klinikait és a szociálpszichológiai (melyek az életmű más szakaszaiban végig fontosak maradtak). Mintegy huszonöt évvel később, épp egy Kurt Lewin írásaiból szerkesztett válogatás előszavában úgy fogalmaz Mérei, hogy „a” pszichológiáról csak néhány évtizede beszélünk, „hosszú időn át pszichológiák voltak, párhuzamos iskolák, egymástól független vagy egymással szemben álló irányzatok”. Ezek az „irányzati pszichológiák” annyira különböztek egymás-

²⁹⁶ MÉREI Ferenc, A Rorschach-táblák felszólító jellege, *Magyar Psychologiai Szemle*, 26. évf. (1947) 3–4. sz., 115–125., itt: 115. A tanulmány utóbb megjelent német nyelven is, s az írást a Rorschach-módszerrel foglalkozó német nyelvű bibliográfiák nyilvántartják. Ferenc MÉREI, *Der Aufforderungscharakter der Rorschach-Tafeln*, Innsbruck, Arbeitsgemeinschaft für Rorschach und andere projektive Testmethoden, 1951. Előzményként érdemes feljegyezni itt egy kevésbé ismert társszerzős tanulmányát: Georg BÖSZÖRMÉNYI – Franz MÉREI, Zum Problem von Konstitution und Prozess in der Schizophrenie auf Grund des Rorschach-Versuches, *Schweizer Archiv für Neurologie und Psychiatrie*, 45. évf. (1940) 2. sz., 276–295.

²⁹⁷ MÉREI, A Rorschach-táblák felszólító jellege, 117.

²⁹⁸ Kurt LEWIN, Environmental Forces in Child Behavior and Development, in *The Dynamic Theory of Personality. Selected Papers*, New York – London, McGraw-Hill, 1935, 66. Magyarul: Környezeti erők a gyermeki viselkedésben és fejlődésben, in *Csoportdinamika. Válogatás Kurt Lewin műveiből*, Mérei Ferenc és Székács Ferenc (szerk.), Budapest, KJK, 1975, 69.

tól, hogy az 1920-as évek végén „alig akadt olyan pszichológus, aki többféle irányzatban ott-hon érezte volna magát”.²⁹⁹

Visszakanyarodva azonban az 1947-es vizsgálatához, Mérei nemcsak a Ro-teszt klinikai pszichológiai megközelítését ötvözi a lewini szociálpszichológia dinamikus személyiség-képével, de mivel Rorschach, noha észlelte, de nem részletezte a táblák felszólító jellegét, így Mérei az első lépésben – a Szondi-teszthez hasonlóan – a szabályszerű Ro-teszt végén kiterítette mind a 10 táblát, s abból kellett a vizsgált személynek választania. A választás Szonditól átemelt mozzanata ugyanis egyfajta preferencia-sorrendet hozott létre, s Mérei kutatási kérdése az volt, hogyan reagálnak erre affektív módon. A vizsgált személyek csoportjára nézve így meghatározható egy jellegzetes választási sorrend, s az igazán érdekes az ettől való *eltérés* miértje volt, ez képezte a *választás-próba* lehetséges diagnosztikai alapját. A felszólító jellegek lehetséges értelmezésekor a második lépés az ún. *szimbólum-próba* volt, melynek során a vizsgált személyeknek azt mondták, hogy a táblák valójában kiállításra szánt festmények, melyeknek címet kellene adni. Ez a feladat a táblákra mint kompozíciókra apellált, az összhátásra helyezte a hangsúlyt, ami a felszólító jelleggel való egybevetés során gyakran hasznosítható volt a diagnózis felállításában. A harmadik lépés az asszociációs-próba volt, melynek lényege a szabad képzetársítás volt, s melyet főleg olyan tábláknál alkalmaztak, amelyekre a vizsgált személy ütközés, telítődés miatt nem adott választ.

Ezt követően Mérei sorra veszi az egyes táblákhoz kapcsolódó jellegzetes reakciókat és az ebből felállítható lehetséges diagnózist. Véggkövetkeztetése az, hogy a Rorschach-vizsgálat során minden egyes tábla sajátos helyzetet jelent, a rá adott válaszok pedig azt a sajátos magatartást jelentik, amellyel a személy a konkrét helyzetben megnyilvánul. Az elemzés kulcsa az *adekváció*, vagyis az egyes táblák lehetőségeinek kiaknázása, illetve az ettől való *eltérés foka és jellege*. Utóbbit statisztikai eljárással határozta meg, vagyis a hasonló reakciókból létrehozott egy sztenderdet, s ehhez képest határozta meg az eltérést. Jóllehet Patakinak igaza van, az a konkrét vizsgálat, melynek véggkövetkeztetése az, hogy a felszólító jelleg analízise azért fontos, mert helyzethez kötve határozza meg a személyiség-képet, valójában nem mondja el, milyennek látta a Györfly-kollégium diákjait.

A dolgozat ugyanis nem történeti pszichológiai elemzés, Mérei inkább módszertani újjátásként hozta be a személyiség dinamikus elemzését. Ugyanakkor a Pataki által említett szóbeszéd megítélésem szerint félreérti a tanulmányát: az írásban az egyes táblákhoz kapcsolt tipikus reakciókból kibontható diagnosztikai megállapítások *in concreto* bizonyosan nem arról szólnak, hogy a kollégium tagjai egytől-egyig mind komplexusokkal küzdöttek volna. Sőt, ha arról szólnának, önmagában abban sem látnék semmi különöset, hiszen egy háború utáni, drámai sebességgel változó, erősen anómiás társadalomban ez korántsem volna meglepő. Mindenesetre a népi kollégiumok rendszerének valamiféle rejtett, ám holisztikus elutasításaként semmi esetre sem olvasható a szöveg. Annál is kevésbé tűnik Pataki sejtetése plauzibilisnek, mivel – s ennek aligha túlozható el a jelentősége – Mérei nagyon nagyra tartotta a népi kollégiumok rendszerét.

Ezen a ponton tulajdonképpen akarva-akaratlanul visszakanyarodunk ahhoz a problémához, melyet korábban, a népiek és a kommunista párt közeledése kapcsán már érintettünk: nevezetesen a „nép” tematikájához és a népi tehetségek mobilitásának elősegítéséhez.³⁰⁰ A népi kollégiumok kialakulásának története szinte elválaszthatatlan az 1930-as évek elején meginduló népi szociográfiai mozgalomtól, melynek sajátos, a baloldali és a jobboldali lözöngöktől megcsömörlött, így azokat meghaladni kívánó harmadikutassága külön fejezet a

²⁹⁹ MÉREI Ferenc, Kurt Lewin (1890–1947), in Kurt LEWIN, *Mezőelmélet a társadalomtudományban. Válogatott elméleti tanulmányok*, Budapest, Gondolat, 1972, 5., 6.

³⁰⁰ Vö. PAPP István, *A magyar népi mozgalom története, 1920–1990*, Budapest, Jaffa, 2012, 173–175.

magyar szellemi élet és értelmiség történetében.³⁰¹ Nem tárgyalhatjuk itt részletesen, de a bukott forradalmak (1918, 1919) utáni emigráció nyomán kiürülő „értelmiségi mező” új arcképeket, új feladatokat és legfőképpen új megoldásokat kívánt. Ezek megtalálásának sine qua nonja azonban „Magyarország felfedezésének” jelszava volt, vagyis a magyar társadalom, ezen belül a leginkább nélkülöző parasztság és föld nélküli zsellérség társadalmi problémáinak feltárása és a szélesebb nyilvánosság felé való közvetítése volt.³⁰²

A falukutató népi szociográfiai mozgalom ebben az értelemben valóban mozgalom volt, melynek célja a megismerés terápiája és az érdekeiket artikulálni nem tudók képviselése mellett egy sajátosan értelmezett modernizáció volt, melynek fundamentuma a modern társadalomban való éléshez elengedhetetlen szaktudás megszerzése volt. Nagyon pontosan fogalmazott Kardos László, amikor Antonio Gramsci terminológiáját követve azt mondta, hogy a népi kollégiumok eszméi, pedagógiai célkitűzése az *organikus értelmiség* kinevelése volt.³⁰³ Bár érdekes, hogy Gramsci nem bízott abban, hogy a paraszti tömegek képesek lennének saját organikus értelmiségük kialakítására, a népi kollégiumok valójában épp erre törekedtek, pedagógiájuk ennyiben is sajátos.³⁰⁴

Azért sajátos ez az út, mert a mozgalom egyik célja mégiscsak az volt, hogy a földtől, a falusi közösségtől szükségszerűen eltávolodó fiatal a városba kerülve is megőrizze paraszti identitását, ne asszimilálódjon az – amúgy általuk kétes értékűnek tartott – városi életmódhoz.³⁰⁵ Persze ez annyiban paradoxon is, hogy a Bildung fogalma mindig magában foglalja azt, hogy a nevelés révén a diák, a tanuló önazonossága is formálódik; ezért fontos, hogy ne csak egy-egy paraszti származású kerüljön a városi fiatalok közé, hanem a paraszti gyökerű közösség együtt tanuljon, formálódjon, s ne egy elképzelt polgári mintához idomuljon. A Györfly-kollégium egyik legfontosabb vívmánya az autonómia volt, vagyis hogy a közösség saját maga hozza szabályait, melybe beleszólni felülről nem lehet: ez volt a demokratikus „zsilipek megnyitása” a paraszti háttérű ifjak előtt.³⁰⁶

A városokban összpontosuló, magas színvonalú iskolai képzést igénylő szaktudások kialakulása, valamint a szakmák professzionalizációja ugyanis olyan modernizációs lejtőt hozott létre, mely színvonalas helyi oktatás híján egyszerűen kizárta a falusi fiatalokat. Illyés Gyula *Lélek és kenyér* című szociográfiája, valamint az ennek mellékleteként megjelenő, Kozmutza Flóra által végzett értelmességi vizsgálatok kapcsán már tárgyaltuk e kérdést.³⁰⁷ A bourdieui oktatásszociológia nyelvén ezt úgy lehetne megfogalmazni, hogy a társadalmi felemelkedéshez szükséges kulturális, társadalmi és gazdasági tőkékből éppenséggel azok a parasztfiatalok részesültek a legkevésbé, akiknek a leginkább szükségük lett volna erre ahhoz, hogy kiemelkedjenek a családjaikból. Ezt nevezi Bourdieu és Passeron kiválasztás *előtti*

³⁰¹ Lásd LACKÓ Miklós, A nemzedéki tömörülésről és szakadásról. A népi mozgalom kezdetei, in *Válságok – választások*, 13–51.; LACKÓ Miklós, Népiek tegnap és ma, in *Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok*, Budapest, MTA TTI, 1996, 165–190., illetve BIBÓ István, Levél Borbándi Gyulához, in *Válogatott tanulmányai, 1971–1979*, Huszár Tibor (szerk.), Budapest, Magvető, III. kötet, 1986, 295–373.

³⁰² NÉMEDI Dénes, *A népi szociográfia, 1930–1938*, Budapest, Gondolat, 1985.; BOGNÁR Bulcsu, *A népies irányzat a két háború között. Erdei Ferenc és a harmadik út képviselői*, Budapest, Loisir, 2012.

³⁰³ KARDOS László, Bevezető, in *Fényes szelek nemzedéke: népi kollégiumok, 1939–1949*, Kardos László (szerk.), Budapest, Akadémiai, 1978, I. kötet, 30. Kardos tanulmányának kézírata megtalálható Aczél György hagyatékában is, melyet Rottler Ferenc küldött meg a politikusnak. Lásd Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, Aczél György kézírati hagyatéka, Ms 6035/103.

³⁰⁴ Antonio GRAMSCI, *Marxizmus, kultúra, művészet. Válogatott írások*, Rózsa Zoltán (szerk.), Budapest, Kosuth, 1965, 98. Lásd még VERESS Károly, Pedagógia és politika, *Korunk*, 40. évf. (1981) 9. sz., 660–664.

³⁰⁵ Vö. PAPP István, A Györfly-kollégiumba felvételizők társadalmi háttere, 1940–1943, *Múltunk*, 50. évf. (2005) 1. sz., 118–146.

³⁰⁶ A Népi Kollégiumok Országos Szövetsége 1. sz. tájékoztatója, in *A valóság pedagógiája. Közösségi nevelés a népi kollégiumokban*, Pataki Ferenc (szerk.), Budapest, Tankönyvkiadó, 1974, 20.

³⁰⁷ Lásd ILLYÉS Gyula, *Lélek és kenyér. Kozmutza Flóra értelmességi- és ösztönvizsgálataival*, Budapest, Nyugat, 1939.

egyenlőtlenségnek.³⁰⁸ A tudáshoz való hozzáférés városi és falusi lehetősége a fejlettség és az anakronisztikus elmaradottság kifejezéseivel jellemezhető, ezt mind Bibó István, mind Lackó Miklós kiemeli idézett írásaikban; ezzel újfent visszakanyarodtunk ahhoz a problémához, hogy miért az iskolára épülő mobilitás volt 1945 után az új társadalom kialakításának fundamentuma.

Illő hangsúlyozni, hogy a két háború között induló falukutató, népi szociográfiai mozgalmából csak 1939 környékén születik meg az az igény, hogy a parasztszármazású fiatalokat valahogyan összefogják, valamilyen platformot teremtsenek a számukra.³⁰⁹ Hagyományosan a diákjaival együtt végzett terepmunkában és a nyári táborozásokban élen járó Györffy István néprajzkutató nevéhez kapcsoljuk az első kollégium ötletét, ő vetette fel „egy nagy paraszt-kollégium felállításának tervét”.³¹⁰ Papp István részletesen tárgyalja a keletkezés történetét, s valószínűsíti, hogy Györffy inkább az eltérő hagyományokból táplálkozó, több szálon meginduló kezdeményezések összefogója volt; hozzátehetnénk: egyfajta népi démiurgosz. Györffy váratlan halála 1939-ben ugyan nagy csapás volt, de mivel a mozgalom már lendületet kapott, így ugyanazon év októberében a Parasztfőiskolások Közössége megtartotta alakuló ülését. Mint Papp megjegyzi, ebben a miliőben már jelen van a Bolyai-, utóbb Györffy-kollégium minden fontosabb tagja, Boros Lajos, Fehér Gyula, Gyenes Antal, Horváth Lajos, Kardos László, Sipos Gyula.³¹¹ Ebből a lendületből született, s a kontextus ismeretében nem meglepő módon szélesedett ki a kollégiumi mozgalom, mégpedig a Györffy István Kollégium 1946. július 10-re datált, a magyar társadalomhoz intézett felhívása nyomán, mely a Demokratikus Népi Kollégiumokat Építő Mozgalom kiépítését szorgalmazta.

„Kik biztosíthatják fiatal köztársaságunk jövőjét? Csak azok, akik eddig kis számban tanulhattak középiskolákban, az egyetemekre pedig úgyszólván alig juthattak el: a dolgozó parasztok és munkások fiai! Csak az új és friss szellemű ifjúság tudja megállni a helyét az elnevelt, közömbös vagy rosszindulatú értelmiségi fiatal-ság között. De sajnos itt el kell mondani azt a szomorú tényt is, hogy a paraszti és munkásszármazású értelmiségi fiatal-ság arányszáma rosszabb az egyetemeken és főiskolákon most a demokráciában, mint a Horthy-rezsim alatt”.³¹²

Sajnos nincs itt tér a népi kollégiumok aligha eltúlozható jelentőségének alapos taglalására. Ami Mérei Ferenc számára egyértelműen vonzóvá tette, s erre számtalan interjújában kitért, az ennek a tarthatatlan helyzetnek a megváltoztatása volt. Lényeges, hogy nem arról van szó, hogy a hatalom „felülről” belenyúl a rendszerbe, s a népi kollégiumokkal mintegy orvosolni kívánja a már hosszú évtizedek óta tarthatatlan állapotokat, hanem arról, hogy a népi kollégiumok előzményének tekinthető Bolyai-, majd Györffy-kollégium a népiek *saját belső fejlődési* logikájából keletkezett. A népi kollégium tehát a par excellence alulról induló kezdeményezés, egy klasszikus grassroot-mozgalom, melynek pedagógiai előzményei kapcsolódnak a magyar református kollégiumi tradícióhoz (a „bujdosó kollégium” metaforáját is utóbbtól vette át Mérei).

Illő hozzátenni, hogy a kollégiumi mozgalom a háború előtt és után, az elvben ellenkező előjelű ideológiák ellenére, bizonyos kormányzati – főleg anyagi – támogatást kapott.

³⁰⁸ BOURDIEU – PASSERON, *La Reproduction*, 90. skk.

³⁰⁹ SVÉD László (közvetési), A Györffy István Kollégium közvélemény-kutatása 1943-ból, *Múltunk*, 41. évf. (1996) 4. sz., 179-208.

³¹⁰ BOROS Lajos, Parasztkollégium, *Magyar Élet*, 5. évf. (1940) 1. sz., 22-23. A lap magán viseli a népi mozgalom minden ellentmondásosságát, amennyiben 1938-tól a szélsőjobb-dali Matolcsy Mátyás szerkeszti, illetve a lapot szoros szálak fűzik a Turul Szövetséghez is. Lásd *A Magyar Élet repertóriuma, 1936–1944*, Galambos Ferenc (szerk.), Budapest, k. n., 1977, 2. Borost idézi PAPP István, *A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig. Népi tehetségek gondozása vagy tudatos elitnevelési kísérlet?*, Budapest, Napvilág, 2008, 133.

³¹¹ PAPP, *A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig*, 136.

³¹² A Györffy István Kollégium felhívása a magyar társadalomhoz a Demokratikus Népi Kollégiumokat Építő Mozgalom ügyében, in *A valóság pedagógiája*, 33.

Papp István szerint e lobbitevékenység a pártfogó testület feladata volt, ennek lelke pedig Zsindely Ferencné Tüdös Klára volt, míg tágitva a támogatói kört Szekér Nóra arra mutat rá, hogy a kollégistákat az 1920 után alapított titkos társaság, a Magyar Közösség is segítette.³¹³ Ebben az értelemben a népi kollégiumok magukban hordoztak valamit abból, amit a titkos társaságok funkciójával kapcsolatosan Reinhart Koselleck és Jürgen Habermas árkánun nyilvánosságnak nevezett. Ez a paradoxon arra mutat rá, hogy az újat akaró értelmiség önmagá védelme érdekében nem léphet a nyilvánosság elé, hanem a retorziókat elkerülendő titokban, exkluzív módon folytatja tevékenységét, jóllehet annak egyik célja bizonyos változások fogantatása épp a politikai nyilvánosságon keresztül.³¹⁴



A Petőfi kollégium könyvtára, 1949. Forrás: Kovács Márton Ernő / Fortepan 33097

Habár kapcsolatban állt az önmagát titkos társaságként definiáló Magyar Közösséggel, a Bolyai-, majd Györffy-kollégium annak ellenére sem volt titkos szervezet, hogy a kortársak számára magas támogatóik kiléte nem volt közismert. A háború után ez a helyzet némileg megváltozott, amikor 1945. augusztus 7-i dátummal a Györffy-kollégium 50 millió pengős gyorssegély ügyében fordult az Ideiglenes Nemzeti Kormányhoz, majd októberben és novemberben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz.³¹⁵ Decemberben 150 millió pengős

³¹³ PAPP, *A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig*, 193-198., SZEKÉR Nóra, *Titkos társaság. A Magyar Testvéri Közösség története*, Budapest, Jaffa, 2017, 157-167. Zsindely Ferenc államtitkári cím, sőt rövid ideig miniszteri tárca birtokosa volt, ebben a minőségében tudott segíteni. Ettől függetlenül Kardos szerint nem a Nékosz valami állami pénzzel bőven kitömött hálózat volt, hiszen elsősorban infrastruktúrával és némi szubvencióval segítette az állam, de a kollégiumok alapvetően önellátóak voltak. KARDOS, „Amikor a népi kollégiumokról vallanom kell”, 133-134. Lásd még KÁNTÁS Balázs, A „másik” államhatalom? Fegyveres titkos társaságok és hozzájuk köthető erőszakos bűncselekmények a bethleni konszolidáció első éveiben, in *Viták a „másik” államhatalomról. Válogatás a fegyveres titkos társaságok ügyében elhangzott parlamenti felszólalásokból, 1923–1924*, Kántás Balázs (szerk.), Budapest, Magyar Elektronikus Könyvtár, 2020, 5-48.

³¹⁴ Reinhart KOSSELLECK, *Kritika és válság. Tanulmány a polgári világ patogeneziséről*, Budapest, Atlantisz, 2016, 59., Jürgen HABERMAS, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása: vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*, Budapest, Gondolat, 1971, 54-55. Koselleck a titkos társaságok elemzésekor nagy hangsúlyt fektet az állami politikától való függetlenségre, melyről itt természetesen nem beszélhetünk.

³¹⁵ Lásd *Megforgatott világ megforgatók. A magyar népi kollégiumi mozgalom ismeretlen dokumentumai*, Svéd László (szerk.), Budapest, Politikatörténeti Alapítvány, 1994, 36-42.

támogatást szavazott meg a kormányzat, ami a hiperinfláció miatt természetesen jóval kevesebbet ért, mint az eredeti összeg (összehasonlításképpen: 1945 augusztusában egy kiló kenyér ára 6 pengő, októberben 27 pengő, novemberben elején 80 pengő, december első felében 310 pengő, második felében 550 pengő).³¹⁶ De az összeg nagyságán túl a döntő mozzanat az, hogy a kormányzat figyelembe veszi a kérést és támogatja az alulról jövő kezdeményezést, noha az állami szubvenció sokszor a függetlenség korlátozásával jár. A politikusok közül nem meglepő módon először Révai József karolta fel a népi kollégiumok ügyét, őt követte Rajk László.³¹⁷

Ugyanakkor az alkalmi állami támogatás automatikusan nem hitelteleníti a fentebbi grassroot-mozgalom logikájával leírt folyamatot. Már csak azért sem, mert ennek az autochton fejlődésnek ráadásul nemcsak a mobilitás a sajátossága, de a demokratikus döntéshozatalra épülő önkormányzati rendszer is, melyben mások mellett Mérei is – joggal – a nagy társadalmi változások kicsinyített mását, *modelljét* sejdítette.³¹⁸ Méreinek a népiekhez a háború előtt nem volt köze, ahogy egyszer fogalmazott, ő a „mozgalom másik világában” dolgozott, de Hegedüs Géának köszönhetően 1945-ben megismerkedett Kardos Lászlóval és Fekete Sándorral.³¹⁹ Innen nézve már nem tűnik meglepőnek, hogy a nem sokkal a Népi Kollégiumok Országos Szövetségének (Nékosz) megalakulása után tartott Első Országos Nevelésügyi Konferencián Mérei aktívan részt vett; előadásának címe *A kollégiumi élet lélektani kérdései* volt.³²⁰

„A Nékosz intézményesülésének és stabilizálódásának útján kiemelkedő állomás volt az 1947. január 3-a és 9-e között tartott I. Országos Nevelésügyi Konferencia. [...] A konferencia munkájában két szál fonódott össze: vezető politikusok fejtegették a mozgalom politikájának pilléreit (Rajk, Révai, Erdei, Darvas, Veres, Ortutay), a szövetség vezetői (Gyenes, Kardos, Sipos, Szabó Gergely) és meghívott szakemberek (Mérei, Karácsony, Béki Ernő, Szervánszky Endre) pedig a kollégiumi nevelés és oktatás pedagógiai és lélektani kérdéseit tárgyalták. [...] Ez a konferencia volt az első nagyszabású kísérlet arra, hogy tudatos pedagógiai reflexió tárgyává tegyék a kollégiumi nevelés gyakorlatát [...]. Ezért ez az alkalom kivételes helyet foglal el a mozgalom történetében; ez alapozta meg a kollégiumokban folyó nevelőmunka szemléleti egységét”.³²¹

Azaz, az – általános iskolai egységesítéshez hasonlóan – az országos hálózattá terebélyesedett, közép- és felsőoktatási kollégiumi mozgalom pedagógiai elvei számára is szemléleti egységet kívántak teremteni.³²²

Érdemes hangsúlyozni, hogy az egységesítés nem uniformizálódást vagy homogenizálást jelent (mint mondjuk a valóban szovjetizációt hozó 1949-ben), hanem szemléleti keretet, mely összefogja és összehangolja a túlzottan széttartó törekvéseket. Azt nem állítom, hogy ez a Nékosz minden szereplőjére maradéktalanul igaz lenne, de azt igen, hogy a pedagógiai program kialakításában szerepet vállaló Mérei Ferencre minden bizonnyal igen. Utóbbi ezekben az években is emfatikusan állást foglalt a sematizmusokkal, a lózungokkal, a gondolkodás nélkül átvett frázisokkal szemben, amelyek szerint komolyan mérgezik a kor atmoszféráját, s csökkentik ezzel az egyén partikuláris élményanyagának kibomlását, a kollektíven belüli

³¹⁶ AUSCH Sándor, *Az 1945–1946. évi infláció és stabilizáció*, Budapest, Kossuth, 1958. Vö. TARJÁN M. Tamás, 1946. július 10. – Világrekordot dönt a magyar infláció, *RubicOnline*,

http://www.rubicOnline.hu/magyar/oldalak/1946_julius_10_vilagrekordot_dont_a_magyar_inflacio

³¹⁷ PAPP István, Egy legenda nyomában. Rajk László és a népi kollégisták kapcsolata, *Betekintő*, 2007/ 2. sz., hálózati közlés: <http://www.betekinto.hu/en/node/19>

³¹⁸ PIL 302–3–39. ó. e., Interjú Pataki Ferencsel, p. 1–40. Az autonómiáról különösen: p. 34–35.

³¹⁹ PIL 302–3–34. ó. e., Interjú Mérei Ferencsel, p. 1–29.

³²⁰ PIL 302–1–221. ó. e. Az előadás szövege nem maradt fenn, de mivel nagyjából egy időben született *A Rorschach-táblák felszólító jellege* című tanulmánnyal, nem zárható ki, hogy Mérei *in concreto* kitért a kollégiumi élet szociálpszichológiai feszültségeire is; talán innen eredeztethető Pataki fentebb említett megjegyzése is.

³²¹ PATAKI, *A Nékosz-legenda*, 277.

³²² A szervezőmunkára lásd JUHÁSZ Ferenc, Pedagógiai törekvések a népi kollégiumi mozgalomban, in *Tanulmányok a magyar népi demokrácia neveléstörténetéből*, 355–422., különösen 373–374.

egyéni szint létjogosultságát. 1947. november 11-én Mérei előadást tartott a Nékoszban *A pedagógiai realizmus és a magyar köznevelési reform problémái* címmel, melyben így fogalmaz:

„A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1946. április 4-én elrendelte, hogy minden gyermek írjon az iskolában dolgozatot Magyarország felszabadításáról. Számos osztályban összegyűjtötték a 10–13 éves gyerekek dolgozatait. A beadott dolgozatoknak csupán 2%-ban (budapesti gyerekekről van szó!) találtunk utalást arra, hogy ők az ostrom alatt mit láttak. A gyerekek 98%-a vezércikket írt. Ebben benne volt, hogy »dicsőséges demokrácia«, »dicsőséges felszabadító vörös hadsereg«, és számos más szólam. Ezután kimentünk az osztályokba, és kérdeztük a gyerekeket, hogy mit csináltak az ostrom alatt. Csodálatos, érdekes és izgalmas történeteket meséltek el, tele élménytömeggel.

Megkérdeztük, hogy miért nem írtak ezekről? »Jaj, hát azt nem lehet!«, kiderült, hogy amikor a gyerek ír, akkor be van állítva egy bizonyos skémára, egy bizonyos verbális megközelítésre. Ez vezetett a másik próbához, szintén budapesti gyerekekkel. Dolgozatot írtunk a hídépítésről. Azért választottuk ezt a témát, mert valamennyi demokratikus esemény közül akkor a hídépítés tartott bennünket leginkább izgalomban.

Utána megint kikérdeztük a gyerekeket. Kiderült, hogy a gyerekeknek mintegy a fele elment megnézni a hídépítést, remek történeteket tudnak mesélni az úszó daruról, de erről nem írtak. Amikor írnak, mintha egy más világ lenne előttük. Ezt a veszélyt látom egész demokratikus nevelésünkben. Gyermkeink és ifjúságunk *frázistengerrel van beburkolva*, e frázistenger alatt vannak megdermedve az élmények.³²³

Azért volt érdemes ebből az előadásból bővebben idézni, merthogy rámutat egy gyakori félreértésre, mely nemcsak a korszakban, de ma is jellegzetes. Amikor fentebb azt írtuk Durkheim nyomán, hogy számára a „kollektív” ugyanolyan, ha nem értékesebb jószág, mint az „individuális”, akkor ez eszmetörténeti értelemben nem azt jelenti, hogy minden egyént alá kell rendelni egy nagyobb entitásnak, s így minden egyedi jellegzetesség elvész. A „kollektív” értékét az adja, hogy az individuális szinten azért érdemes túllépni, mert az együttes cselekvésben, a társas helyzet megélésében, a közös sikerben stb. olyan erő lakik, mely több és más minőségű, mint az individuális cselekvések összessége.

Másképpen fogalmazva az együtteség óhajta Mérei olvasatában sohasem jelent uniformizálódást, sőt, épp azt állítja, hogy a homogenizáló politikai retorika, az ideológiai balaszt frázistengere az, amely nem hagyja élni és lélegezni az élmény lélektani egyediségét. Mérei tisztában van azzal, hogy a modern társadalom természeténél fogva individuális, s ennek az ember egyszerűségére és megismételhetetlenségére apelláló beállítódásnak alkotó szerepe van személyiségfejlődésünkben. Egy olyan szisztéma, amely nem hagyja teret az individualitásnak és a szubjektivitásnak, Mérei szemléletétől tökéletesen idegen – a köznevelés emancipatorikus, egyenlőségelvű, rousseau-i szocializmusa mellett ez a második elem, mely megkülönbözteti a Szovjetunióból hazaérkezett sztálinisták jelentős részétől.

Az 1970-es években készülő Nékosz-archívumhoz rögzített interjúanyagban Mérei a kollégiumok emancipatorikus jelentősége, a művelődéshez, a tanuláshoz való hozzáférés mellett azonban néhány dolgot még kiemel. Az egyik ilyen elem az *osztályhelyzet* tudatosítása, vagyis annak megértése, hogy az ember társas-társadalmi lény, értékválasztásai, lehetőségei nem végtelen számúak, hanem a társadalmi világ által megszabottak, korlátozottak. A társadalom absztrakt fogalma nem valamiféle „háttér”, mely az individuum mögött látszik, hanem egy olyan eleven viszonyrendszer, mely láthatatlan, de konstitutív módon alakítja, formálja a szelfet.

Innen már jobban érthető a következő elem: az *együttes élmény*, melyet hamarosan részletesebben is tárgyalunk. Ha az egyént a társas-társadalmi viszonyai alkotó módon befolyásolják, és ezt az egyén tudatosítja önmagában, akkor ebből logikusan következik, hogy nem mindegy, milyen *minőségű* a mikrokörnyezet. Az együttes élmény fogalmán nyugvó kiscsoportos munka lényege az, hogy a kollektív munka kreatív öröme egyfelől elmélyíti az individuumok közötti pozitív egymásrautaltságot (az egymásnak való segítség, az egymástól

³²³ PIL 302–1–40. ö. e. Mérei Ferenc pedagógiai tanulmányai és előadásai, p. 3-4. (kiemelés – K. H. Zs.).

vett inspiráció stb.), és a közösen létrehozott produkció felett érzett öröm (bármilyen is legyen a feladat) konfirmálja az együtt elvégzett munka értelmét. Másfelől viszont azt is hangsúlyozza Mérei, hogy a kollektív fogalmától nem kell félnünk, nem az individuum szétmállásáról, feloldódásáról van szó a csoportban, hanem arról, hogy az ember *önmaga fölé* tud nőni: növekszik egyéni teljesítménye, árnyalódik a személyiségképe, fejlődik a szociális penetranciája.

Valójában ez a harmadik elem: a *szociális penetrancia*, mely egyszerre jelenti a közvetlen, társas kapcsolatok fejlesztését és annak tudatosítását, hogy az egyén egy demokráciában felelős a körülötte lévő társadalmi világ ügyeiért. A közügyekben való aktív részvétel az egyik legjellegzetesebb vonása a háború utáni népi kollégiumoknak (romeltakarítás az ostrom után, földosztásban való részvétel stb.).³²⁴ Bizony, ez az egyenlőségelvű értékpolitikával átítított aktivista demokrácia-felfogás, melyet itt Mérei vázolt, igen közel áll a korábban Mannheim nyomán rekonstruált „militant democracy” képzetéhez. Vagyis visszakanyarodunk oda, hogy a Nékosz – pontosabban fogalmazva a Nékosz hálózatát alkotó 160 népi kollégium és mintegy tízezer diák – „kicsiben” valósítja meg az aktivista demokrácia (*militant democracy*) eszméjét: pedagógiáján keresztül tanít meg részt venni a közéletben.

Az egyes népi kollégiumok ennek megfelelően önkéntes és szabad diáktársulások voltak, a kollégisták vezetőiket maguknak választották, a felsőoktatási intézmények kollégiumai teljes autonómiában éltek, míg közép- és általános iskolai szinten az életkornak megfelelő önkormányzást biztosítottak a szabályok.³²⁵ Másképpen fogalmazva a társadalom absztrakt eszméjét „lebontja” annak gyakorlati megvalósulására: a képviseleti és a közvetlen demokrácia formáit egyesítő kiscsoportra.³²⁶ E kiscsoportos önnevelés egységei a *szövetkezetek* voltak.

„A szövetkezet – így Mérei Ferenc – [...] a kollégium legkisebb közvetlen egysége, mely a demokrácia alapvető jogait és kötelességeit gyakorolja, amelyik összefog egy öt-hat-nyolc-tíz, esetleg még több, de nem túl sok tagból álló csoportot, esetleg egy lakószobát vagy egy tanulószobát, három lakószobát, esetleg egy emeletet. [...] Na, most a szövetkezeteknek a fő feladatuk az volt, hogy szabályozzák a mindennapi életet [...], figyelemmel kísérik a közösségi feladatokban való részvételt, kollégiumi rendhez való igazodást”.³²⁷

Mérei teljes joggal abból indul ki, hogy egy olyan országban, mint Magyarország, ahol a demokráciának alig van hagyománya, a demokratikus gondolkodás és viselkedés nem válhatott a mindennapi kultúra részévé; azzá tenni viszont igazi pedagógiai feladat. E nevelési-nevelődési projekt során az ifjú népi kollégistának el kell sajátítania a demokrácia gyakorlatát: *átélni* azt, hogy beleszólhat a közügyekbe, hogy a kiscsoportban (szövetkezetben) egymáshoz kell igazodni, és meg kell tanulni mások véleményét mérlegelni (adott esetben érvelni vele szemben). A lényeg az, hogy a demokrácia ne írott malaszt vagy politikai lózung maradjon, hanem *megélt tapasztalat*.

A szociális penetranciához tartozik egy mára meglehetősen kétes értékűnek tetsző kiscsoportos technika, a kritika-önkritika gyakorlata. Talán még manapság sem ismeretlen az, hogy ebben az első látásra furcsa intézményben sokan valamiféle kollektív kommunista gyónást sejdítettek. Valljuk be, ez a kritika korántsem alaptalan, már amennyiben a kritika-önkritikában nem látunk mást, mint a verbálissá tett vádak és önvádak, felmentések és önfelmentések üres sorozatát, melyet a kommunista hatalom kényszerített a fiatalokra. Megítélésem szerint alapvetően nem a mai csoportterápiához hasonló *technikával* volt baj, inkább az, hogy egyrészt professzionális lélektani tudás nélkül végezték, másrészt magát a gyakorlatot a Nékoszon kívül is kötelezővé tették, s így a kényszer és a gyakorlat át nem élt tartalma

³²⁴ PIL 302–3–34. ö. e. p. 8.

³²⁵ *Sej, a mi lobogónkat fényes szelek fújják. Népi kollégiumok, 1939–1949*, Kardos László (szerk.), Budapest, Akadémiai, 1977, 144, 148.

³²⁶ A szociálpszichológia szinte kezdetektől használta vizsgálati léptékként a kiscsoportot, így a lélektani, a szociológiai és a neveléstudományi elv itt is szorosan kapcsolódik a demokrácia fogalmához. Lásd *Csoportlélektan*, Pataki Ferenc (szerk.), Budapest, Gondolat, 1980, 2., bőv., átdolg. kiad.

³²⁷ PIL 302–3–34. ö. e. p. 5.

miatt gyorsan kiürült és gyűlöltté vált.³²⁸ A már többször citált interjújában Mérei Ferenc maga is kitér erre, vagyis hogy milyen üres formalitássá, sőt politikai rítussá vált ez amúgy elvben jó technika.

„A szövetkezeti munkának vagy kiscsoportos munkának, ahogy ma mondanánk, az emberi együttélés egy kis egységének [...] demokratikus jellegű szabályozásában kiemelkedő jelentősége volt annak, amit a Nékoszban kritika-önkritikának neveztek. Nagyon sokan, akkor is, most is tulajdonképpen azért támadták a Nékoszt, hogy lelkiznek, hogy négy-öt-hat órán át folyik a kritikai, önkritikai lelkizés”.³²⁹

Úgy vélem, amiről Mérei beszél, az lényegét tekintve más, mint amit hagyományosan a kritika-önkritika jelenségéről szokás tartani. Először is sokat nyom a latba az adott közösség mérete: Mérei a nékoszos szövetkezet méretét 5–10 főben határozza meg, s azért ennyiben, mert akkor jó esély kínálkozik arra, hogy a kiscsoport tagjai valóban ismerjék egymást. Egymás ismerete ugyanis megkerülhetetlen premisszája annak, hogy a tagok között kialakulhasson a tartalmas kritika-önkritikához nélkülözhetetlen bizalom (ami, mondjuk, egy 30–40 fős egyetemi szeminárium esetében már jóval kevésbé vagy egyáltalán nem működne). Ha ugyanis valaki őszintén és építő módon mond kritikát valamiről, akkor bírálata – ahogyan Reinhart Koselleck a „kritika” és a „krízis” egymást feltételező fogalmai kapcsán rámutatott – magában foglalja a rendszer válságát még akkor is, ha az önkritikai résznél kitér a helyzet kialakulásáért őt magát illető felelősségre.³³⁰ A válság azonban nem feltétlenül negatív fogalom, amennyiben magában foglalja a fejlődés, a változás, a változtatás lehetőségét. Ugyanakkor a krízis mások előtti kimondása némi merészséget is hordoz magában, s emiatt, vagyis hogy ez ne csak a kevesek sajátja maradjon, szükséges egy olyan bizalmas atmoszféra kialakítása, melyben az egyén meg mer nyilvánulni anélkül, hogy mondandója miatt retorzió érné. Ezt a bizalmi légkört a Nékosz egyes kollégiumai, illetve annak szövetkezetei meg tudták teremteni (vagyis nem állítható, hogy ez minden esetben teljesült), ám e törekvés – üres, rituális frázisok tengerévé válva – a feltételrendszer hiányosságai miatt a Nékoszon kívül többnyire csődöt mondott.

A Mérei Ferenc által kiemelt példa a pedagógusképzésben részt vevő diákok Nagy László pedagógus szakemberről elnevezett népi kollégiuma volt, mely két helyszínen, a VII. kerületi Vilma királynő úti (ma: Városligeti fasor) és az I. kerületi Bérc utcai kollégiumban működött.

„Az egyik kedvenc kollégiumomban, a Nagy László pedagógiai kollégiumban részt vettem egyszer egy szövetkezeti gyűlésen. Ez a szövetkezeti gyűlés eltartott nyolc óra hosszát. Egy emberről volt szó. [...] Ez a lány nagyon nehezen alkalmazkodott a kollégiumi szabályozathoz, nagyon sokszor kilengett, nem erkölcsi probléma merült fel körülötte, egyszerűen egy alkalmazkodási kérdés merült fel. Most ezen a nyolc órás (...) kritika-önkritikai összejuvételén ez az embercsoport, amelyik hét emberből állt, ez a kis szövetkezet, ez a kiscsoport, végigvette ennek a lánynak az életét, irányulását, kötődéseit, barátkozásait. Felmérte olyan módon, ahogy ma azt mondják, szociálpszichológiai explorációt végzett. Meg kell mondanom, hogy mint pszichológus egyszer sem szóltam bele, végighallgattam, de lebilincselte az a mód, ahogy ez a leány [...] ott kibontakozott személyiségében. Önmaga fölé nőtt, ugyanakkor, amikor belelátott saját rossz alkalmazkodásába, megőrizte személyiségét. Az önkritikában csak a tárgyi dolgokig ment el, nem adta föl magát. Mindvégig kemény, erőteljes személyiséggel csinálta végig a dolgot”.³³¹

A folytatásból arra is fény derül, hogy sok évvel később Mérei találkozott az említett, akkor már egy vidéki iskola igazgatójaként dolgozó hölgygel, s mikor a kérdéses kritika-önkritika

³²⁸ Lásd például Erdős Tibor közgazdász visszatekintését az 1948-as évre, amikor az egyetemet elkezdte, s részese volt a véget nem érő üres és formális kritika-önkritika üléseknek. ERDŐS Tibor, A tudás tartást ad, in *Értéktelentők 2011*, Hovanyecz László (szerk.), Budapest, Kossuth, 2011, 8–35.

³²⁹ PIL 302–3–34. ö. e. p. 6.

³³⁰ KOSELLECK, *Kritika és válság*, 16.

³³¹ PIL 302–3–34. ö. e. p. 7.

szóba került, mindketten nagyon pozitívan emlékeztek rá vissza.³³² Sőt, a pszichológus azt is megvallotta, hogy ezt az emlékanyagot saját élettörténetének elaborálásakor is felhasználta, mert úgy találta, hogy a kritika-önkritika egyik pozitív sajátossága az, hogy – minden látszólagos hiedelem ellenére – nem „megdarálja”, hanem „megerősíti a személyiséget”. Ezt a non-direktív módszerrel működő, az együttesség eszméjén nyugvó ön- és mi-formálást, melynek bizonyos elemei utóbb megtalálhatóak a csoportos pszichoterápiában, egyértelműen a Nékosz tapasztalatához vezeti vissza.

A Nagy László Kollégium példáját azonban könnyelmű dolog volna általánosítani. Talán nem tanulságoktól mentes idecitolni a korábbi Munka-körös, bár ekkor már több mint tizenöt éve külföldön élő és nagy karriert befutó Robert Capa, született Friedmann Endre egyik beszámolóját. A *Budapesti beszélgetés* című képes riport 1948 őszén – vagyis a Nékosz hanyatlásának kezdetén – készült; az írásba több baki is csúszott (a Színművészeti népi kollégiumát Horváth Árpádról nevezték el; nem a kormányzat alapította), ettől függetlenül a diákok kritika-önkritika délutánjáról adott etnográfiai leírást hitelesnek és érdekesnek tartjuk.

„Voltak páran, akik épp darabot próbáltak, mások a könyvtárban ültek, az egyik osztály pedig egy gyűlést tartott éppen, amiről a fiatal igazgató azt mondta: »kritika- és önkritika-gyakorlás«. Az önkritika a kommunista vallás gyónása, de minden különösebb nehézség nélkül bebocsáttattam. A gyűlést az egyik hálóteremben tartották. A fiúk és lányok 18 és 25 év között jártak és elég volt egyetlen pillantás, hogy lássam, 18 évvel korábban bármelyik fiú lehettem volna én is”.³³³

Capa leírása talán éppen azért érdekes, mert a harmincas évek elején a szocialista diákok, a Kassák-féle Munka-kör, majd az abból kivált opposíció tagja volt, vagyis a Szovjetunióval szemben kritikus baloldali ifjúként hagyta el Magyarországot. A „bármelyik fiú lehettem volna én is” fordulata mintha épp erre az emlékre épülne. Capa összefoglal néhány kritika-önkritikát: az egyik egy lány, aki nagyon fiatalon ment férjhez, s csak most, négy év elteltével kezdtek éledezni érzelmei a férfi iránt; azt kérdezte a lány, hogyan értékeli érzelmeit. A riport szerint kapott hideget-meleget is, de – talán – a vitavezető (nem derül ki egyértelműen) védelmébe veszi a lányt s méltatja őszinteségét. Hasonló eset történt meg egy katolikus neveltetésű fiúval is, aki hite miatt nem tudott azonosulni a történelmi materializmussal, s emiatt, valamint magatartása miatt éles bírálatokat is kapott; ám a moderátor itt is igyekezett megtartani a lélektani egyensúlyt. A kétórás ülés végén saját bevallása szerint Capát már zavarta a „vallomások és vádaskodások áradata”, s hitelesebbnek találta az éppen próbált Csehov-darabban alakított szerepeiket, mint a kritika-önkritika „éles” gyakorlatát.

Sőt, a Nékosz pedagógiai törekvéseiről összeállított dokumentumkötet iratai is elég el-lentmondásos képet festenek erről a mozgalmi csoportterápiáról. Az 1947–1948-as év vizsgáiról szóló tájékoztató is hangsúlyos szerepet szán a kritika-önkritikának, ám megítélésem szerint nem teremti meg annak feltételeit. A dokumentum „vizsgázókat” és „vizsgáztatókat” említ, ami eleve aszimmetrikus viszonyt feltételez, ráadásul az egész kollégium plénuma előtt került sor az eseményre, s a szabott időkeret is meglehetősen rövid volt.³³⁴ Az ellenpéldák lényegében arra mutatnak, hogy a Nagy László Kollégium esete inkább kivétel volt, mint szabály, s ennek egyik oka az lehetett – mint fentebb is említettem –, hogy megfelelő mennyiségű és minőségű szakember híján volt a mozgalom. Egy ilyen jellegű csoportos terápia komoly háttértudást igényel, így röviden annyi mondható el, hogy a kritika-önkritika nagyszerű *lehetőség* volt a Nékosz közösségi elvű pedagógiájában – de a mozgalom egésze számára való-

³³² Utóbb a Tánzos Gábor vezette szociológiai kutatócsoport igazolta is a Nékosz pedagógiájának hatását az egyéni és kollektív biográfiákra, s abban a kritika-önkritika, ha nem is játszott kitüntetett szerepet, de az egykori kollégisták szerint korántsem volt felesleges. Lásd TÁNCSOS Gábor, *A népi kollégisták útja, 1939–1971. Statisztikai-szociológiai tanulmány és táblázatok*, Budapest, Statisztikai Kiadó Vállalat, 1977, 71.

³³³ Robert CAPA, *Budapesti beszélgetés*, Balatonfüred, Vaszary Galéria, 2015, 19. (Eredetileg a *Holiday* magazinban jelent meg 1949 novemberében.)

³³⁴ Részletes tájékoztató az 1947–48-as centenáriumi év félévi vizsgáiról, in *A valóság pedagógiája*, 311–313.

sággá válni nem tudó lehetőség maradt. Az együttesség elvén nyugvó, az individuum és a kollektív szubjektum szimbiotikus viszonyán alapuló ön- és mi-formálás megfelelő szakember jelenlétében nagyon hatékony eszköz volt, de Mérei Ferenc csak egy volt a Nékosz mintegy 160 kollégiumához tartozó tízezer diák számára.

Világos tehát, hogy Mérei számára a Nékosz azért volt meghatározó élmény, mert kapcsolatot teremt a pedagógia és a közügyekben való aktív részvétellel értett politika között, márpedig ezzel visszaigazolta azt, amit fentebb a Bildung komplex fogalma kapcsán már bevezettünk. A Nékosz voltaképpen Mérei tudományos (pedagógiai-pszichológiai) és politikai nézeteinek praxisát, az elmélet gyakorlatát jelentette.³³⁵ Az interjú szóhasználatában, bár ez általánosságban is elmondható, Mérei a rousseau-i egyenlőség elvére hagyatkozó szocializmus szót hangsúlyozza, ugyanakkor marxista szempontból nézetei közel esnek Gramsci elképzeléseihez a hegemoniáról. A diktatúra fogalmával szembeállított hegemoniában a vezetők és a tömegek konszenzusát kell látnunk Gramsci szerint, mely beállítódás egyértelműen a demokrácia irányába mutat. Jóllehet a mélyben az a kérdés foglalkoztatja, hogy szükségszerű-e a vezetők és a vezetettek megosztottsága, elkülönülése, a gyakorlat filozófiája azonban inkább arra összpontosít, hogyan hozható létre és miképpen kommunikálható ez a konszenzus. Ebből következően kulcskérdéssé válnak a „kulturális irányítás” és a „kulturális társadalmi egység” fogalmai, melyek kapcsolatot teremtenek a politika és a pedagógia között. Ha a fentebbi konszenzust meg akarjuk teremteni, akkor minden politikai törekvés: pedagógiai törekvés, amennyiben kialakításához emelni kell a tömegek műveltségi szintjét.

E pedagógiai munka célja pedig az, hogy a politikában ne különüljön el olyan élesen a vezetők és a vezetettek köre, vagyis csökkenjen a műveltségbeli különbség; ha ezt a célt elérjük, akkor a kultúra demokratizálódik. Vajda Mihály értelmezésében Gramsci gyakorlati filozófiája olyan ortodox marxizmus, melynek középpontjában a köznapi gondolkodás kritikája áll; ezért épp azt bírálja, hogy a sokszor reflektálatlan, rutinjelleggel alkalmazott tudás határozza meg egyes korok és társadalmi csoportok világról alkotott elképzelését.

„Ahhoz tehát, hogy a világot megváltoztassuk, meg kell, hogy változtassuk a világ tudatát, az adott világállapotra jellemző köznapi gondolkodást. Meg kell változtatnunk, mert csak ezáltal változhatnak meg az adott világállapotot konstituáló érintkezési viszonyok. A világnézet »tömegmértékű« átalakítása – forradalmi tett”.³³⁶

Ez természetesen azt is jelenti, hogy a vezetőket ugyanígy képezni kell, hogy képesek legyenek az értékconszenzus kialakítására, s itt a vezetők képzése visszavezet bennünket a fentebb már érintett organikus értelmiségi alakjához.³³⁷ Jóllehet egymástól függetlenül jöttek létre, de a figyelmes olvasó már nyilván észrevette a gondolati párhuzamokat Mannheim oktatási programja és Gramsci pedagógiája között, hiszen mindkettő valamiféle alternatívát keres a diktatúra-demokrácia leegyszerűsítő dichotómiájával szemben.³³⁸ Előbbi gondolkodásmódját korábban tárgyaltuk, utóbbit azért nem fejtem ki bővebben, mert a korszak Magyarországon tudtommal semmilyen hatást sem gyakorolt; még a marxista kultúra kérdésében jártas Justus Pál sem alkalmazta Gramsci gondolatait, noha a két háború között Bolognában is tanult, s jól tudott olaszul. Visszakanyarodva azonban a Mérei-interjúhoz, azért célszerű hangsúlyozni Mannheim és Gramsci alakját, mert Mérei végig szocializmusról beszél, melytől nézete szerint elválaszthatatlan a demokrácia és a többpártrendszer.

³³⁵ Ezt *A valóság pedagógiája* című dokumentumkötetről szóló recenziójában bővebben is kifejti. MÉREI Ferenc, *A Nékosz pedagógiája, Valóság*, 18. évf. (1975) 10. sz., 107-111.

³³⁶ VAJDA Mihály, Antonio Gramsci – a filozófus, in *Utam Marxtól*, Budapest – Pozsony, Kalligram, 2015, 199.

³³⁷ Antonio GRAMSCI, *Válaszút a pedagógiában*, Budapest, Akadémiai, 1979, 47. skk. Lásd még Antonio GRAMSCI, Szocializmus és kultúra, in *Politikai írások, 1916–1926*, Szabó Tibor (szerk.), Budapest, Kossuth, 1985, 27-31.

³³⁸ A párhuzamra részletesebben lásd Geoff WHITTY, Introduction: Sociology and Educational Policy, in *Making Sense of Educational Policy. Studies in the Sociology and Politics of Education*, London, Paul Chapman Publishing Ltd., 2003, 1-26.

A köznapi gondolkodás kritikájához tartozik Mérei Ferencnek a Nékosz lapjában, a *Valóság* című folyóiratban megjelent közleménye is, mely a gyermeki művelődés színvonalára, illetve az ezzel kapcsolatos félreértésekre hívta fel a figyelmet. Mielőtt ezen a szimpla közlésen túllendülnénk, itt is érdemes megvizsgálni az új lap címének implicit programját, valamint a kolofon paratextusát. Ezt korábban is azért tettünk, mert a Gérard Genette által bevezetett irodalomszociológiai fogalom, itt szűkítve a kiadói paratextus (*paratexte éditorial*), beavathat bennünket a lap kiadóinak bizonyos szándékaiba, eszmei programjába, célkitűzéseibe.³³⁹ A *Valóság* kolofonján a következő paratextusokat tüntették fel a kiadók, szerkesztők: nagyon lényeges az alcím, miszerint ez az „új magyar értelmiség folyóirata”, valamint hogy „kiadja a Népi Kollégiumok Országos Szövetsége”. A kiadó népi kollégiumi mozgalom tehát az új folyóiratot a sajátos, az új társadalmat formáló és abban formálódó „új értelmiség” vita-fórumnak tekintette, s az „új” szócska emfatikus jelenléte ezekben az önleírásokban, önmeghatározásokban megint csak *anticipáció*: az EPOCHENWOLLEN hangsúlyozása. Ennek mintegy sarokköve, ahogy már fentebb a népi szociográfiánál is láthattuk, annak a történelmi, szociológiai, kulturális örökségnek az empirikus felmérése, melyből kiindulhat az új megformálása.

Ennek a hevületnek tehát a társadalmi valóság megismerése lesz a hívószava; mint láthattuk, ez önmagában nem új. De szemben az 1930-as évekkel és a világmegváltó eszmékből kiábrándult ifjúsággal – melyet „a konzervativizmussal megbékülésre képes józanság, a modern gondolkodás differenciáltságát is magában foglaló realizmusigény, és erre alapozott reformigény”³⁴⁰ jellemzett –, a népi kollégiumi fiatalság kifejezetten a kommunisták irányába volt elkötelezett. Mint fentebb is utaltunk rá, tény, hogy az MKP segítette a Nékoszt, ám az létrejött és előtörténete révén mégsem említhető egy lapon a másik jelentős kommunista ifjúsági szervezettel, a MADISZ-szal, mely 1944 decemberének elején kifejezetten az MKP kezdeményezésére jött létre Debrecenben.³⁴¹ Visszakanyarodva azonban a „valóság vonzása-ig”,³⁴² a társadalom állapotának empirikus feltárása, megismerése nemcsak a két háború közötti nemzedéket izgatta, hanem a Györffy-kollégium kezdeményezésére szárba szökken Nékoszt is.³⁴³ S bár az ifjú mozgalmisság (cserkészmozgalom, Pro Christo Diákok stb.) korábban sem hiányzott a valóság empirikus kutatásának tárházából, a népi kollégium annyiban mégis újat hozott, hogy programszerűen szervezte azt, s kifejezetten pedagógiájának alapjává tette a honismeretet.

Pataki Ferenc szerint a népi kollégiumok legnagyobb érdeme, hogy a háború utáni társadalmi dinamizmust, a társadalomformáló cselekvéseket „nevelési gyakorlattá tudták transzformálni: a társadalom mozgásának erővonalait »meg tudták nyergelni«, és le tudták fordítani a pedagógiai gyakorlat hétköznapi történéseinek nyelvére”.³⁴⁴ Ezért adta a Nékosz egykori titkára, utóbb elismert pszichológus *A valóság pedagógiája* emfatikus címét a kötetnek, mely kapcsán megjegyzi, hogy a valóságalkítás pedagógiája cím még inkább megfelelt volna, hi-

³³⁹ Vö. Gérard GENETTE, *Seuils*, Paris, Seuil, 1987.

³⁴⁰ Vö. LACKÓ Miklós, Harmadik nemzedék, in *Korszellem és tudomány, 1910–1945*, Budapest, Gondolat, 1988, 307–359., itt: 330. Ezt a fajta valóságigényt, realitásra való törekvést Kovács Imrétől Szekfű Gyulán át Bibó Istvánig sokan a nemzedéki gondolkodás és cselekvés fő mozgatójának látták akkoriban.

³⁴¹ GÁL Lajos, A MADISZ küzdelme az ifjúság egységéért, in *A MADISZ, 1944–1948*, Budapest, Kossuth, 1984, 5–33. Az 1956-os forradalmat követő megtorlás során a MADISZ–Nékosz közötti rivalizálás komoly retroaktív ellentété fajult, melyet Hollós Ervin, akkor a BM Politikai Nyomozó Főosztályán a belső reakciót elhárító osztály vezetője szított, s mely Mérei Ferenc 1959-es perében igen nagy súllyal esett latba; ezt később részletesebben tárgyaljuk. Lásd GÁL Éva, *Lejáratus és bomlasztás. Tudósok, tanárok a titkosrendőrség látókörében*. Budapest, Corvina – Nagy Imre Alapítvány, 2013. Papp szerint Hollós fennállása óta támatta a kommunista párt minden lehetséges fórumán a szimbolikusan Rajk személyéhez kapcsolódó Nékoszt. Vö. PAPP István, *A Nékosz legendája és valósága*, in *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*, Romsics Ignác (szerk.), Budapest, Osiris, 2002, 309–338.

³⁴² *A valóság vonzásában*, Gondos Ernő (szerk.), Budapest, Szépirodalmi, 1963, I–II.

³⁴³ Lásd ERDEI Ferenc, *A falukutatástól a népi kollégiumokig*, Budapest, Múzsák, 1985.

³⁴⁴ PATAKI Ferenc, Bevezető, in *A valóság pedagógiája*, 12.

szen a mozgalomban nemcsak a realitás feltárásának, de megváltoztatásának igénye is benne munkált.

Bizonyos értelemben a *Valóságban* megjelent, *A művelődés mostoha gyermekei* című írása is a valóságból táplálkozó cselekvő tapasztalatot alkalmazná egy számára kitüntetett jelentőségű problémára: a gyermekek és az ifjúság kultúrájának minőségére és szerkezetére. Mérei problémája az, hogy az 1947. évi könyvnapon sokféle igényt próbált kielégíteni a kultúrapolitika, csak éppen a gyerekekre és a fiatalokra nem gondoltak: összesen négy gyermek-könyv és négy ifjúsági könyv jelent meg. Pedig méltányolandó, hogy az új művelődéspolitikai kifejezetten törekszik az értékpolitikai egység és a kulturális sokszínűség megjelenítésére.

„A demokratikus művelődéspolitikai a tömegekhez szól. Irányulása konkrét: a tömegeket nem tagolatlan, homogén sokaságnak tekinti, hanem helyzete, igényei és színvonala szerint rétegzettnek. Demokratikus, mert mindenkire szól; mindenki számára ugyanazt akarja mondani – *de nem egyazon módon*. [...] Kultúrpolitikánk egyazon igazat, egyazon tudományt, egyazon világképet törekszik közvetíteni mindenki számára. De a művelődés feltételei különbözőek a társadalom egyes rétegeiben. Egy és ugyanazt a műveltségi anyagot különböző intézmények és kiadványok közvetítik az egyes rétegek felé. [...] A magyar kultúrpolitika demokratizálásának jellegzetes jegye, hogy mindenkinek a maga érdeklődési, nyelvi, műveltségi színvonalán, lényegében azonos világképet kíván adni”.³⁴⁵

Az írás felütése megint csak az emancipatorikus értékpolitikát foglalja össze, amennyiben struktúrájában megosztott társadalomképpel dolgozik, ám a művelődéspolitikai célja, sőt kildetése az, hogy ezt az adottságként kapott helyzetet a kultúra sokszínű nyelvén iparkodjon csökkenteni, s az új elit világképét közvetíteni.

Megint csak vegyük észre, hogy a Mérei által szorgalmazott, a társadalmi szórtság, különbözőség jellegéből következő sokszínűséggel számoló, egyazon világképet közvetítő értékpolitika távolról sem azonos a sztálinizmus zárt fogalmi nyelvvel, exkluzív igazsággyával. Ezt azért érdemes újfent kiemelni, mert az emancipatorikus, a felvilágosodásból és Rousseau-ból táplálkozó szocializmust és a szovjet típusú kommunizmust fogalmi és gyakorlati szempontból is célszerű szétválasztani.³⁴⁶ Céлом azonban e szövegek szétszálazásával éppen az, hogy Mérei tevékenységére fókuszálva a köznevelés kontextusában megmutassam a kettő közötti különbséget, illetve majd a következő fejezetben azt, hogyan kényszerül rá szocialistaként Mérei arra, hogy meggyőződése ellenére átvegye a szovjetizált szcéna sztálinista retorikáját.

Visszatérve Mérei cikkéhez, fő állítása az, hogy dacára az emancipatorikus törekvéseknek, melyek keretében korábban defavorizált társadalmi csoportokat kárpótolni akartak (a parasztságot és a nőket emeli ki), a gyermekeknek szánt kultúrára már nem terjedt ki a figyelem. Remek kezdeményezés a felnőtteknek szóló szabadművelődés intézményes szorgalmazása, mely a munkaidőn kívüli szabadidő kultúraközpontú eltöltésére ad lehetőséget, de az iskolán kívüli, gyermekeknek szóló szabadidős programok sajnos nem kerültek a fenti törekvések közé. Nincs Magyarországon gyermekszínház, mondja Mérei, így a kicsiknek és szüleiknek be kell érniük a Lakner bácsi és a Latyi Matyi előadásával, „melyek a giccs és az agyonviccelés frivol szellemét terjesztik művészi és irodalmi nevelés helyett”.³⁴⁷ Szegényes a gyermeklapok kínálata is, ennek a korosztálynak összesen három lapot szánnak, ebből az Út-törő Szövetség lapja, a *Pajtás* üti meg a szintet, de ott is alacsony az írások minősége. Ami a könyveket illeti, rájuk is az érvényes, amit a neveléssel kapcsolatosan szokás megjegyezni: tudniillik, hogy azok eszmei tartalma mindig csak megkésve reagál a külső világ változásaira. Mérei szerint a korszak gyermekkönyvei szórakoztatnak, megmozgatják a fantáziát, nem létező világokkal ismertetnek meg, csak éppen az akkori valósággal nem szembesítik a gyereke-

³⁴⁵ MÉREI Ferenc, *A művelődés mostoha gyermekei*, *Valóság*, 3. évf. (1947) 7. sz., 530-537.

³⁴⁶ Vö. TAMÁS Gáspár Miklós, *Kommunizmus a szocializmus romjain*, in *Antitézis. Válogatott tanulmányok, 2001–2020*, Sipos Balázs (szerk.), Budapest, Pesti Kalligram, 2020, 269-293.

³⁴⁷ MÉREI, *A művelődés mostoha gyermekei*, 530.

ket. E beállítódás mögött azonban az idealista pesszimizmus világnézete munkál, mely azt tartja, hogy a „világ csúnya, a gyermek pedig tiszta, ártatlan lény”, így nem szabad „beszenyyezni gondolkodását” a társadalmi valósággal. Az „üvegházi nevelésnek” címkézett idealizmus bírálatában már megbújik az Henri Wallontól tanult marxista szemlélet.³⁴⁸

Ez utóbbi másik válfaja ugyan racionálisan próbál érvelni, de argumentációjába mégis irracionális elemeket sző: a világ megérthető az ész révén, de a gyermek még nem elég fejlett ahhoz, hogy annak komplexitását átlássa, így késleltetni kell a rációra hivatkozó megokolást. Az ilyen nevelés, így Mérei, nem bíz az értelem nevelő erejében, túl sokat bíz a spontaneitásra. Írása logikusan érvel amellett, hogy ugyan a spontaneitásra épülő valóságellenes pedagógia lélektanilag érthető, de a gyermeklélektani kutatások azt bizonyítják, hogy ez csak az alapvető készségekig és funkcióig vezet, míg az összetett gondolkodáshoz (logikai ítélet, fogalmi hierarchizálás, absztrakt soralkotás) kevés.

Mérei problémája az, hogy mind a nevelésben, mind a gyermekkönyvek kiadásában ezek a jellegzetességek (üvegház, spontaneitás, a gyermeki világ félreismerése) köszönnek vissza. A gyermeklélektan szinte közhelyszerű megállapítása volt akkoriban, hogy a gyermek 6. és 12–13. életéve között a külvilág felé fordul, érdeklődése tapasztalati jellegűvé válik: az élményeket éppúgy gyűjti, mint a golyókat, bélyegeket, számológépeket.³⁴⁹ Ezek tétje az, hogy a világ látszólag összefüggéstelen dolgaiból valamiféle *rendet* hozzon létre, vagyis *kategóriákat* alkosson, s aszerint rendezze el a tapasztalati világot. Mérei szerint az így kialakított tudásnak a hitelességet a külső valósággal való kapcsolata adja, ami persze nem zárja ki azt, hogy az *egész* ne legyen meseszerű. Példaként Jules Verne *Sándor Mátyás* című regényét hozza fel, melyben a több fantasztikus elem ellenére a térkép vagy az iránytű mégis valóságos elemek, melyek hitelesítik a regényt. Ám mielőtt az olvasó a következetes gondolkodás és racionális cselekvés aszkézisét társítaná a szemlélethez, Mérei finomítja a képet, mondván a gyermek olyan olvasó,

„akinek gondolkodása inkább halad a vágyteljesítés egyenes útján, mint a felnőtté. Ez azt jelenti, hogy értelmi műveleteit is közvetlenül hatja át az érzelem és logikai lépéseibe is, tárgyi tapasztalásaiba is átalakulatlan indulatok sűrűsödnek. Azt a funkciót, amit a mi gondolkodásunkban a társadalmi viszonylatokra mintázódó logikai elvek töltenek be, azt a gyermeki gondolkodásban még nagyrészt érzelmi lefolyások látják el”.³⁵⁰

Másképpen fogalmazva a gyermeki gondolkodást minden szegletében kitöltő érzelmeket valahogyan „le kell csapolni”, pontosabban meg kell zabolázni, s visszaépíteni azokat spekulációiba. Ezért kifejezetten jó, ha a gyermek olvasmánya katartikus jellegű, amelyben megélheti érzelmeit, a nyereségeket és a veszteségeket, a veszélyeket és a feszültségeket, a fordulatos és érdekes cselekményt, ami oldja a felgyülemlett indulati tartalmakat.

Mindemellett Mérei nyilván felméri azt is, hogy a könyvkiadók nem jóléti intézmények, hanem lukratív gazdasági szervezetek, melyek a kockázatot kerülendő inkább a két háború közötti időszakban befutott szerzők műveit adják ki, noha esztétikai-művelődési értékük csekély. A magyar próza nagyjai alig-alig írnak gyermekeknek szóló szépirodalmat, harmadrangú írók pedig a gyermekeknek is harmadrangú irodalmat fognak írni. Ebben a tekintetben nincs külön felnőtt- és gyermekirodalom – csakis irodalom van. Ám a műalkotás komplexitásától való félelem Mérei szerint a tanítókat is áthatja, mivel tartanak attól, hogy a mű „felkavarja” a gyerekeket. Az összetett, belső feszültségektől telített mondanivalóval bíró prózával szemben jobban kedvelik az egyszerűen kezelhető, erkölcsnemesítő példázatokat; ezek azonban nem gondolkodásra sarkalló etikai mintát adnak, hanem „idomítanak”. Mérei sürgeti azt

³⁴⁸ Vö. René ZAZZO, *Pszichológia és marxizmus. Henri Wallon élete és műve*, Budapest, Gondolat, 1980, 112.

Lásd BINÉT Ágnes, *Az üvegházi nevelés világszemlélete, Köznevelés*, 5. évf. (1949) 4. sz., 71-75.

³⁴⁹ Korábban foglalkoztunk már vele, lásd MÉREI Ferenc, *A gyűjtő gyermek, Gyermeknevelés*, 1. évf. (1935) 4. sz., 55-57.

³⁵⁰ MÉREI, *A művelődés mostoha gyermekei*, 533.

is, hogy az élő irodalom a tananyag részévé váljon. A ma szempontjából végül is mindegy, miért javasolta épp Déry Tibor, Illyés Gyula vagy Tersánszky Józsi Jenő munkáit, hiszen a köznevelésbe átszűrődő irodalmi kánon mindig változik, mivel mindig kapcsolatban áll a külső valósággal (paradox módon akkor is, ha mondjuk, ignorálja azt). Ugyanebből a felbuzdulásból szorgalmazza színvonalas ismeretterjesztő könyvek készítését és kiadását is.

Mérei tisztában van azzal, hogy léteznek ennél nagyobb problémák is a magyar közéletben, sőt azzal is számol, hogy az állami költségvetés bugyraiból egy célzott gyermekművelődési projektre aligha lehetne pénzt szerezni. Ellenben ha az iskolafenntartók (pl. a VKM, a Székesfőváros) rendelkezéseiket a gyermeklélektan és a neveléstudomány által szavatolt értékpolitika szerint állítanák össze, úgy a kiadók is éreznék a piaci rést, vagyis a giccses erkölcsi példázatok helyett megérné a fentebbi szempontok szerint összeállított köteteket is kiadni. Ennek megvalósítására, javasolja Mérei, minél előbb pályázatokat kell kiírni, s ebbe be kell vonni az élő irodalom és tudomány jeleseit – vagyis mind az írástudók, mind az olvasni tudók szemléletformálására szükség lenne.

Azért volt érdemes némileg elidőzni ennél a szövegnél, mert jól megvilágítja Mérei Ferenc neveléspolitikai stratégiáját és tudományos módszerét. Utóbbi sajátossága a finom absztrakció, mellyel egy banális esetből is komplex jelentést tud kibontani. Önmagában egy politikus számára feltehetően érdektelen probléma a gyermeki Bildung. A demokratikus értékpolitikát azonban nem lehet elég korán kezdeni, hiszen épp a gyermek legformatívabb korszakában lehet és kell a társadalmi valóság alapvető értékeit elsajátítani. Ebből a szempontból a gyermekkönyv és a tankönyv máshoz alig mérhető fontossággal bíró eszköz, ezért fektet bírálatukra ilyen nagy súlyt Mérei. Kritikájával Mérei akarva-akaratlanul a hegemonia fogalmát tüzi zászlajára: célpontja a köznapis tudás bírálatán keresztül egy konszenzuson nyugvó kultúra megalapozása, melyben a gyermek a jövő ígérete és a demokrácia alapja.

A gyermek társas világa mint a demokrácia laboratóriuma

Az együttes élmény

„A társadalom nem egyénekből áll, hanem az összegét fejezi ki azoknak a vonatkozásoknak, viszonyoknak, amelyekben ezek az egyének állnak egymással. Mintha valaki azt akarná mondani: a társadalom álláspontjáról nem léteznek rabszolgák és polgárok: mind a ketten emberek. Éppenséggel a társadalmon kívül azok. Rabszolgának és polgárnak lenni, ezek társadalmi meghatározásai, vonatkozásai A és B embernek. A ember mint olyan nem rabszolga. A társadalomban és a társadalom által az.”³⁵¹

Karl Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai

Napjainkban hajlamosak vagyunk elfelejtkezni arról, hogy a pszi-tudományok, még ha egyéneket is vizsgálnak, egyének lélektani problémáit analizálják, valójában komplex társadalmi kérdésekre keresnek választ. A pszi-tudományok összefoglaló név azonban a századfordulótól a tárgyalt korszakig azért lehet bizonyos szempontból megtévesztő, mert egyik oldalt szoros kapcsolatot tételez fel a pszichiátria, a kísérleti pszichológia, a pszichoterápia és a pszichoanalízis között (ami tértől és időtől függetlenül nem mindig igaz), másik oldalt viszont többnyire kimarad belőle az, hogy a neveléstudomány milyen szoros szövetségese volt e diszciplínának. Ráadásul közzismert tény, hogy a pszichológia egyik kitüntetett témája a századfordulótól a *gyermek* volt, nem véletlen, hogy gyermeklélektan néven olykor önálló tudományszaknak tűnik fel, s intézményesedik például Magyarországon (1902-ben M. Kir. Gyermeklélektani Intézet néven). Ám ha a lélektani kutatások egyik centruma a gyermek, akkor a modern társadalomban megkerülhetetlenné válik annak a kontextusnak az alaposabb vizsgálata is, mely hatéves korától a formális és informális képzésen keresztül befolyásolja, formálja nemcsak a

³⁵¹ Karl MARX, *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. (Nyersfogalmazvány, 1857–1858), Budapest, Kossuth, 1972, I. kötet, 168.

gyermeki intelligencia kifejlődését, de a tudatos és tudattalan értékválasztásokat is; ez a kontextus természetesen az iskola intézménye.

Szűkítve, Mérei Ferenc munkásságára összeponosítva, azt is mondhatjuk, hogy életműve első nagy témáit, a gyermeki értelem és a pályaválasztás fejlődéslélektanát *intézményes irányba* bővíti. Mint eddig is láthattuk, a háború befejezését követően, a politikai környezet demokratikus és egyenlőségpárti fordulatával egyre nagyobb hangsúlyt fektet annak lélektani kérdéseire, hogy a gyermek- és ifjúkort milyen módon befolyásolják az egyes intézménytípusok, illetve az azokon belüli kiscsoportok. Ugyanakkor az is világossá válik, hogy aktív tudósként és szakpolitikusként Mérei hogyan próbálja a képzést mind szaktudományos szempontból fejleszteni, mind szakpolitikai szempontból érvényesíteni benne demokratikus és egalitárius eszméket. Természetesen az eddigiekből is kitűnt, hogy e munkájában távolról sincs egyedül, valamint az is, hogy e két jellegzetes törekvését nem vezethetjük le abból a tényből, hogy a Magyar Kommunista Párt pedagógus csoportjában is dolgozik,³⁵² hiszen – mint láthattuk – olyan nem kommunista, de a köznevelés átalakítását támogató szakemberek is hasonló szakpolitikai elveket vallottak, mint például az OKT ügyvezetője, Kiss Árpád vagy az SZNI igazgatója, Stolmár László.

Ezért roppant érdekes és fontos a Kiss Árpád szerkesztette *A Köznevelés könyvtára* című sorozatban megjelent kötet, melynek létrejöttét Mérei Ferenc javasolta, összeállításában pedig Várkonyi Hildebrand segédkezett, s mely tartalmilag a legfrissebb, elsősorban Jean Piaget és Henri Wallon által inspirált gyermeklélektani kutatások eredményeit igyekszik a tanításban kamatoztatni.³⁵³ Szerzőit tekintve a könyv „népfrontosnak” nevezhető, hiszen különböző intézményekben dolgozó, eltérő indíttatású szakemberek jegyzik: Baranyai Erzsébet, egyetemi magántanár, az Új Iskola neveléslélektani kutatóállomásának vezetője, Barra György, miniszteri tanácsos, Dénes Magda, gimnáziumi tanár, Gleiman Anna és Molnár Imre, az Állami Gyermeklélektani Intézet adjunktusai. De a szerzői névsort gazdagítja Gönyei Antal pszichológus, Hermann Alice pszichoanalitikus, Kiss Tihamér, debreceni egyetemi magántanár, tanítóképző-intézeti igazgató, Nagy Mária egyetemi tanársegéd, Paál Ákos, tanulmányi felügyelő, Radnai Béla, az SZNI munkatársa, Várkonyi Hildebrand egyetemi ny. r. tanár, valamint Mérei Ferenc, az SZNI Lélektani Intézetének vezetője. A többnyire rövid, legfeljebb pár jegyzettel ellátott, a szó jó értelmében vett ismeretterjesztő írások célja elsősorban az volt, hogy segítse a közoktatásban dolgozó nevelők számára 1945 őszétől kísérleti jelleggel beindított lélektani képzést.

Miért volt erre a szükség? Azért, mert jóllehet nem volt elvárható, hogy a köznevelés gyökeres átalakítása mellett, a tanító- és tanárképzés formai és tartalmi reformja közben még a tanítás gyermeklélektani aspektusaira is jusson figyelem, de a minisztérium, a Schnell János igazgató-főorvos vezette Állami Gyermeklélektani Intézet, a Várkonyi Hildebrand elnökölte Magyar Pszichológiai Társaság, továbbá a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezetének Pszichológiai Szakosztálya támogatásával külön műhelyeket hoztak létre a tanítók és tanárok pszichológiai fejlesztésére vidéken is.³⁵⁴ Ezek voltak az Állami Gyermeklélektani Állomások, melyek tanárok, tanítók és orvosok irányításával működtek, s melyek szakmai felügyeltét a VKM koordinációja mellett az imént említett intézmények látták el.³⁵⁵ (Az Állomások vezető-

³⁵² Lásd pl. PIL 274–24–11. ő. e., p. 38–39. Az MKP Pedagógus Csoport jelentése (1948. január 20.)

³⁵³ *Tanítás és értelmi fejlődés*, Budapest, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, 1947.

³⁵⁴ Kiss Árpád, Tervszerűség és tudományos tervezés a nevelésben, in *Tanulmányok a neveléstudományok köréből, 1965. A Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Bizottságnak gyűjteménye*, Budapest, Akadémiai, 1966, 29–59. Az Állami Gyermeklélektani Állomások osztályai a következőképpen néztek ki: I. Kutató (tudományos) osztály, II. Diagnosztikai és nevelési tanácsadó osztály III. Iskolai és pályaválasztási osztály, IV. Tudomány-népszerűsítő osztály, V. Orvos-pszichológiai és terápiás osztály, VI. Szervező és továbbképző osztály, VII. Gyermekfoglalkoztató osztály, VIII. Technikai (tanszer) osztály.

³⁵⁵ HORÁNYI Annabella – KÓSÁNY ORMAI Vera, A nevelési tanácsadás hazai történeti előzményei, *Pedagógiai Szemle*, 38. évf. (1998) 12. sz., 1123–1135.

inek egyeztető értekezletéről készült jegyzőkönyvet is közli a kiadvány.) A kötet célja tehát röviden nem volt más, mint hogy a korszak vezető pszichológusainak részvételével olyan korszerű, tudományos-ismeretterjesztő kis tanulmányokat adjon, melyekre támaszkodva a vidéki Állomások munkatársai is választ kaphattak a lélektannal kapcsolatos dilemmáikra.³⁵⁶

Ilyen problémák voltak a gyermeki világkép fejlődése, az anyagfogalom kialakulása, a történeti időszemlélet formálódása, a beszéd fejlődése, a gyermeki rajz vagy a szövegértés változása stb. Mérei két gyermekpszichológiai cikket jegyez a kötetben. Az első a fogalmi gondolkodás kialakulásáról szól, arról a folyamatról, ahogyan az általános iskola megkezdésétől a pubertás elejéig kialakul az absztrakció képessége, nevezetesen a gyermek megtanul elvonatkoztatni az asztal, íróasztal, konyhaasztal fizikai konkrétságától, s felismeri ezek sajátosságait, melyeket az asztal fogalmában egyesít. Ezt követően ezt be tudja sorolni a bútor tágabb fogalmába, vagyis viszonyt teremt a dolgok között, valamint képessé válik az egyes kategóriák közötti hierarchia kialakítására. A gyermek tehát túllép az érzékszervi-mozgásos sémák követésén; az átalakulás a 7–8. életévben történik meg, a 9. életévben pedig már kialakult fogalmi gondolkodással találkozhatunk. Wallon nyomán Mérei amellet tör lándzsát, hogy ezek a fogalmi gondolkodásban képződő kategóriák társadalmi eredetűek, a „külvilágban szerzett tapasztalatok lerakódásaiból épülnek ki”.³⁵⁷

A séma (illetve Méreinél görögösen: szkéma) között található a szintén Wallon által molekulának nevezett gondolkodási egység, melyet párok (eső és szél) alkotnak, s amely az érzékszervi-mozgásos sémák és a fogalmi gondolkodás közötti átmenet. A molekula jellegzetessége az, hogy a *tapasztalás roncsaiból* áll, például a gyermek nem érti, hogy a szél és az eső nem szükségszerűen jár együtt, még akkor sem, ha az esetek bizonyos százalékában igen; ez a molekuláris gondolkodás nagyjából a nyolcadik életévben bomlik le. Mérei tanulmányának pedagógiai mondanivalója az, hogy az általános iskolai oktatásnak illeszkednie kell a gyermeki értelem fejlődésének a lélektan által feltárt fázisaihoz, vagyis az iskolai ismeretátadásnak számolnia kell ezekkel a változásokkal. Itt Montessori egyik kártyás eljárását ajánlja az olvasó figyelmébe: a soralkotás mozzanatát gyakorlandó a gyermekeknek a hangosság erejét figyelembe véve kell elrendezniük az egyes kártyákra írt „ordít”, „bög”, „suttog”, „beszél” szavakat. A játékos gyakorlatok három típusa, a párképzés, a soralkotás, valamint az alá- és fölérendelés az értelmi nevelés leghatékonyabb eszközei közé tartozik.

A kötetben közölt másik kis tanulmány elsősorban azzal foglalkozik, hogy az emberi életvilágban lévő tárgyak és emberek nem önmagukban állnak, hanem különböző viszonyok, viszonylatok csomópontjai, s megítélésüket mennyiben befolyásolják a társadalom által konstruált képzetek.³⁵⁸ Amennyiben életvilágunk tárgyai és személyei különböző viszonyban állnak, úgy hozzáférésünk korlátozott, a szabad-nem szabad, illik-nem illik dualitásokba íródik bele, attól függően, kié a tárgy, illetve mi a gazdájához fűződő viszonyunk. A cikk voltaképpen a munkahelyén, a Székesfővárosi Neveléstudományi Intézet Lélektani Intézetében, elsősorban Justné Kéry Hedvig klinikai módszerrel végzett kutatásainak tapasztalatait értékeli ki. A kutatás középpontjában a szegénység-gazdagság viszonyfogalmainak morális tartalmi álltak, vagyis az, hogy hogyan gondolkodnak 3–10 éves korú gyermekek erről az összetett viszonyfogalomról.

Az I. szakaszban vizsgált 3–4 éves gyerekek körében a szegénység és a gazdagság elsősorban *testi állapot*, függ az életkortól és az egészségtől. Az egyes megokolások azonban homlokegyenest eltérőek voltak, amennyiben az egyik gyerek a szegénységet az öregséghez kapcsolta, hiszen már nem tud keresni az illető, a másik pedig épp a fiatalsághoz, hiszen egy ifjú még keveset dolgozott, így nem tudott félretenni. A II. szakaszban elemzett 5–7 évesek

³⁵⁶ Lásd PLÉH Csaba, Társadalmi változások és a pszichológia négy évtizede, *Világosság*, 26. évf. (1985) 4. sz., 212–218.

³⁵⁷ MÉREI Ferenc, A fogalmi gondolkodás kialakulása, in *Tanítás és értelmi fejlődés*, 24–34., itt: 27.

³⁵⁸ MÉREI Ferenc, A társadalmi képzetek kialakulása, in *Tanítás és értelmi fejlődés*, 91–95.

számára a fenti fogalompár minőségi elválasztásának alapja a *ruha*. A szegény rossz ruhában jár, a gazdag szép ruhát visel, vagyis ha ruhát cserélnek, akkor az előző helyzettől függetlenül a szép ruhát hordó személy válik gazdaggá. A III. szakaszban 8–9 éveseket kérdeztek meg ugyanerről, s itt a *pénz* és a *munka* fogalma kerül előtérbe. Lényeges, hogy itt az elkülönítés nem szimpla beazonosítással jár, hanem fogalmi szinten működik. Ugyan felbukkan afféle tapasztalati roncsként a ruha, de annak minősége nem oka a szegénységnek vagy a gazdagságnak, hanem következménye: a szegény nem dolgozik, nincsen pénze, tehát rossz, gondatlan külseje és ruhája van. Bár Mérei vissza-visszatérően érdekli majd a gyermeki elméletképzés minősége, de kísérleti pszichológiai módszerekkel itt foglalkozik először azzal a – voltaképpen gyermekekre alkalmazott – tudásszociológiai nézőponttal, mely arra kérdez rá, hogy miképpen képződik a tudás, s a gyermek értelmi fejlődésével hogyan formálódik ez a tudáshalmaz, milyen jellegzetességei vannak, s mennyiben befolyásolják azt a társas viszonyok.³⁵⁹ Ezekben a korai kutatásokban rendre megjelenik az a – mából visszatekintve némileg meglepő – tény, hogy a társadalomról alkotott gyermeki tudatnak szerves részét képezi az *egyenlőségben való hit*.

„A gyermekek tudatában valahogy úgy él a dolog, hogy az emberek valamennyien egyforma eséllyel indulnak neki az életnek. Mind egyformán kapnak valahonnan valamit s így, amikor elindulnak, nem gazdagok és szegények, hanem tulajdonaik szempontjából egyenlők”.³⁶⁰

Arról már megoszlanak a gyermekek elképzelései, hogy honnan, kitől kapják az élet elindításához szükséges összeget: van, aki az apától, van, aki az államtól, van, aki a polgármestertől, van, aki a királytól stb. A vagyoni differenciálódások a gyermeki képzeletben tehát oly módon keletkeznek, hogy a posztulált indulótőkével ki így, ki úgy sáfárkodik. Aki „takarékos, ügyes és szerez hozzá”, annak értelemszerűen növekszik a jövedelme és a vagyona, míg aki „csak költ, nem takarékoskodik, korcsmába jár, kártyázik”, az előbb-utóbb szegénnyé válik. A szegénység-gazdagság konstrukciójának fontos eleme a váratlan szerencse (örököl, pénzt talál) vagy szerencsétlenség (kibombázzák, leég a háza) is.

Összegezve Mérei arra a következtetésre jut, hogy a társadalomról alkotott gyermeki elméletképzés mélyén egy hármas magyarázóelv húzódik meg: 1. az ősegyenlőség elve, 2. a véletlenszerűség elve és 3. az erkölcsi elv. A társadalmi viszonyokról alkotott gyermeki gondolkodás tehát alapvetően *természeti* jellegű; természetesnek fogja fel az ősegyenlőséget és kiküszöbölhetetlennek, ember felett állónak a véletlenszerűséget, ezekkel azonban szembeállítható a moralitás emberi-társadalmi faktora. Az SZNI Lélektani Intézetében folyó kutatások kimondva-kimondatlanul azt vizsgálták, hogy a Jean Piaget által a gyermeki moralitás magvának tekintett immanens természeti erkölcs vajon mennyiben függ a társadalmi környezettől. Majd az 1948-ban megjelenő *Gyermektanulmány* című munkában látni fogjuk, hogy Mérei miképpen gondolja tovább az SZNI-ben megkezdett kutatásokat, de ebben a közleményében egyértelműen elfogadja a svájci pszichológus elméletét.³⁶¹

Az itt pertraktált *Tanítás és értelmi fejlődés* című kötetben Mérei egyik kollégája, Gleiman Anna fejtegeti tovább a piaget-i gondolatmenetet.³⁶² Piaget elméletében a 8–9. élet-

³⁵⁹ Összefoglalóan lásd pl. MÉREI Ferenc, A hamistudati hiedelmek egyik forrása: a gyermeki elméletképzés, in *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat*, Frank Tibor – Hoppál Mihály (szerk.), Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1980, II. kötet, 5-15.

³⁶⁰ MÉREI, A társadalmi képzetek kialakulása, in *Tanítás és értelmi fejlődés*, 94.

³⁶¹ Jean PIAGET, *Le jugement moral chez l'enfant*, Paris, Alcan, 1932. Lásd még KISS Tihamér, *Piaget klinikai módszere a gyermeklélektani vizsgálatok szolgálatában*, Debrecen, Nagy Károly Nyomda, 1948.; KISS Tihamér, *Piaget a gyermek kauzális gondolkodása kialakulásáról: az oksági gondolkodás fejlesztése az óvodában*, Budapest, Piaget Alapítvány, 1994.

³⁶² GLEIMAN Anna, A gyermek erkölcsi ítéletének fejlődése, in *Tanítás és értelmi fejlődés*, 96-103. Lásd még GLEIMAN Anna, Az értelmes gyermek, in *Tanítás és értelmi fejlődés*, 161-167. és GLEIMAN Anna, *Adatok a gyermek logikai gondolkodásának vizsgálatához*, Budapest, Akadémiai, 1963.

évig a gyermek erkölcsi struktúráját az alábbi három jellegzetesség írja körül: 1. heteronómia, vagyis a gyermek a felnőtt mint tekintélyszemély által megadott morális szabályokat követi, s nem reflektál rájuk, 2. a szabályokat a szó szerinti értelmükben kell követni, nincsenek árnyalatok, fokozatok, nincs lehetőség mérlegelésre. A 3. pedig az, hogy az erkölcsi ítéletek a cselekvések valóságos végrehajtására vonatkoznak, így kulcskérdés, hogy a cselekvés megegyezik-e szabállyal vagy sem. Ezt az erkölcsi ortodoxiára való tendenciát a 9. életév környékén lépi át a gyermek. Onnantól a kívülről kapott szabályokat a szükségleteknek megfelelően átalakíthatja, így *autonómmá* válik, a szabályokat pedig nem szó szerint érti, hanem azok szellemét a helyzetnek megfelelően *alkalmazza*, az erkölcsi ítélet kialakítása során pedig figyelembe veszi az egyén *szándékát*.

Gleiman Anna kérdése az, vajon a tanító beavatkozzék-e ebbe a világba, vagy hagyja magára a gyerekek értelmi fejlődését. Javaslatá szerint az értelmi fejlődés változásával a tanítónak érdemes bizonyos erkölcsi normákat átadnia; a kérdés persze az, milyenek ezek a normák. A képlet Gleiman olvasatában nem az, hogy a tanító átadja a gyermeknek a már kész normákat (hiszen az szimpla idomítás volna), hanem az tűnik hasznosnak, ha segíti a *gyermek saját közösségeinek* kialakítását. Mégpedig azért, mert – mint *A gyermek világnézete* kapcsán korábban már láthattuk – itt a gyermek maga formálja, alakítja a többiek függvényében a szabályokat, ezért azokat nemcsak passzívan megkapja, de aktív módon át is éli a szabályalkotás értelmességét, amennyiben tapasztalati világába beivódik a *társasság* mintázata. Ez a Mérei-féle társas szempontú gyermeklélektan egyik alapja, mely megítélésem szerint a köznevelési elveinek magvát és a felnőtt társadalom elméleti modelljét egyaránt magában foglalja.

Utóbbi egészen egyértelműen – Wallon és Piaget gyermekpszichológiáján átszűr – durkheimi fogantatású világkép, melyben a társas lény nem pusztán epitheton ornans, hanem a formális és informális kapcsolatokkal átszínezett társadalmi világban élő ember *létállapota*; nem elszigetelt individuum, hanem társas és társadalmi kapcsolatokban formálódó lény. A társas lény fogalma pedig ugyancsak hasonlít ahhoz, amit Durkheim organikus szolidaritásnak nevezett, mely lényegében a társadalom tagjait összekapcsoló kollektív tudat, és morális szempontból az individuum mellé, sőt olykor fölé helyezi a kollektívumot. A nevelés voltaképpen célja tehát az, hogy a gyermek a saját maga alkotta közösségein keresztül, a tanító bizonyos támogatásával, létrehozza és átélje ennek a társas létnek az örömeit; végső soron ez szavatolja az új társadalom kialakulását.

Ennek a gondolatnak kétségkívül továbbfejlesztése és gondolati szempontból is részletes kidolgozása Mérei Ferenc egyik legismertebb műve, *Az együttes élmény*.³⁶³ A 64 számozott lapból álló kis könyv alcíme *Társadalomlélektani kísérlet gyermekeken*, mely azt sugallja, hogy Mérei mondanivalója túllép a gyermeklélektan tárgyán (akkor inkább „kísérlet gyermekekkel” lehetne az alcím), s az elvégzett kísérletek inkább csak apropóul szolgálnak egy általánosabb társadalomelméleti modell bemutatásához.³⁶⁴ Hiába állítja azt a cím, hogy a kis kötet szociálpszichológiai megközelítésű, ám valójában nem ez *Az együttes élmény* lényege. Mérei itt is úgy jár el, ahogyan huszonegy évvel később a *Módszerek* című dokumentumfilm kapcsán: egy korábban már elvégzett szociálpszichológiai kutatást *alkalmaz* gyerekekre.³⁶⁵

³⁶³ 1949-ben a dolgozat angol nyelven is megjelent, mégpedig az 1947-ben alapított, a hidegháborús humán erőforrás fejlesztésében kulcsszerepet játszó brit Tavistock Institute folyóiratában. Ferenc MÉREI, Group Leadership and Institutionalization, *Human Relations*, 2. évf. (1949) 1. sz., 23-39. Az intézményről lásd Peter MILLER – Nikolas ROSE, The Tavistock Programme. The Government of Subjectivity and Social Life, *Sociology*, 22. évf. (1988) 2. sz., 171-192. Vö. KOVÁI, *Lélektan és politika*, 363-364.

³⁶⁴ MÉREI Ferenc, *Az együttes élmény. Társadalomlélektani kísérlet gyermekeken*, Budapest, Officina, 1947. Egy évre rá változatlan kiadásban újra megjelent a kötet.

³⁶⁵ VAS Judit, *Módszerek*, dokumentumfilm, MAFILM, 1968.; MÉREI Ferenc, Vakfegyelem, szabadoság, önfelegyelem. Nevelői légkörök társadalomlélektani vizsgálata, *Élet és Tudomány*, 21. évf. (1966) 46. sz., 2174-2177.

Vas Judit filmjében a Kurt Lewin és munkatársai által kidolgozott, a konkrét csoporttal változó dinamikus személyiségelméletet alkalmazza a nevelés világára.³⁶⁶ Ha ugyanis abból indulunk ki, hogy a társadalom absztrakt fogalmának konkrét megvalósulása a kiscsoport, melynek minősége, hierarchiája, atmoszférája stb. konstitutív módon járul hozzá az egyén önképéhez, viselkedéséhez, akkor logikusan következik, hogy ez gyermekek esetében egyértelműen így működik az iskola kontextusában. Sőt, a gyermek és a tanító az életkori, tekintélybeli különbsége miatt ez fokozottan érvényes, a tanító vezetési és pedagógiai módszerei direkt módon befolyásolják a gyermekek viselkedését és munkabeli hatékonyságát. Az egyén (a gyermek) tehát nem konstans, a környezetétől érintetlen, független élőlény, személyisége az egyének között formálódó viszonyok kontextusában és a közöttük lezajló érzelmi, kapcsolati forrásokért történő versengésben ölt testet. Az 1930-as években fogant két teória, nevezetesen Kurt Lewin dinamikus személyiségelmélete és Norbert Elias konfigurációs elmélete meglehetősen hasonlóan modellezi a társadalomban élő embert: a társas lény önállóan alig képzelhető el, személyisége a körülötte formálódó, őt befolyásoló kiscsoport függvényében jön létre, melynek persze egyszerre maga is alakítója. Így ez a viszony per definitionem kölcsönös, nem vezethető vissza csak az egyénre vagy csak a csoportra, emergens vonások jellemzik.³⁶⁷ Ez az alkotóelemire redukálhatatlan viszony az *együttesség* (a durkheimi „collectif” magyarítása), mely Mérei társas szempontú gyermeklélektanának éppúgy, mint neveléstudományban oltott társadalomelméletének egyik legfontosabb teoretikus pillérévé válik.

Innen válik érthetővé Csepeli Györgynek és Erős Ferencnek az az igen fontos megjegyzése, hogy *Az együttes élmény* nem szociálpszichológia, nem gyermeklélektan, inkább egy a magyarországi társadalomtudományban sajátos művelési területet nyitó komplex – a dinamikus személyiségelméletet, a csoportdinamikát, a társas szempontú gyermeklélektant is magában foglaló, ugyanakkor politikai-ideológiai vonatkozásoktól sem mentes – társadalomelmélet.³⁶⁸ Egyszerre absztrakt teória és kordokumentum. Kordokumentum annyiban, amennyiben szinte elsőként teszi fel azt a kérdést, ki a felelős azért, hogy „ember-mészárszéket állítottak fel Európa közepén”, vagyis a holocaustért érzett felelősség problémáját fogalmazza meg – mai tudásunk szerint igen korán – a történetek után három évvel.³⁶⁹

Absztrakció annyiban, amennyiben Lewin, Piaget, Wallon hatása eddig is viszonylag egyértelmű volt, de talán a politikai-ideológiai mozzanatról érdemes még egy szót szólni, mégpedig azért, mert a kötet „Intézmény” című fejezetében olyan kérdéseket feszeget Mérei, melyek legalábbis áttételesen visszavezetnek Durkheim organikus szolidaritás fogalmához.

³⁶⁶ Kurt LEWIN – Ronald LIPPITT – Ralph K. WHITE, Agresszív viselkedési sémák kísérletileg kialakított társas légkörben (1939), in *Csoportdinamika*, 159-194., Ralph WHITE – Ronald LIPPITT, A vezető viselkedése és a tagság reakciója háromféle „társadalmi klímában” (1939), in *Csoportlélektan*, Pataki Ferenc (szerk.), Budapest, Gondolat, 1969, 315-345., Kurt LEWIN, The Consequences of an Authoritarian and Democratic Leadership, in *Resolving social conflicts*, G. Weiss (szerk.), New York, Harper & Brothers, 1948. A lewini módszer felülvizsgálatára lásd Michael BILLIG, Kurt Lewin's Leadership Studies and his Legacy to the Social Psychology: Is There Nothing as Practical as a Good Theory?, *Journal for the Theory of Social Behavior*, 45. évf. (2014) 4. sz., 440-460.

³⁶⁷ Norbert ELIAS, *Die Gesellschaft der Individuen* (1939), Michael Schröter (szerk.), Frankfurt/M., Suhrkamp, 1987., Robert VAN KRIEKEN, *Norbert Elias*, London – New York, Routledge, 1998, 13. Lásd még Eric DUNNING – Jason HUGHES, *Norbert Elias and Modern Sociology. Knowledge, Interdependence, Power, Process*, London – New York, Bloomsbury, 2013, 30. és 215.

³⁶⁸ CSEPELI György, Bandázs és sisak nélkül, *BUKSZ*, 11. évf. (1999) 1. sz., 68-70.; ERŐS Ferenc, Élmény és hálózat. Mérei Ferenc a magyar szociálpszichológia történetében, in *Mérei élet-mű. Tanulmányok*, Borgos Anna, Erős Ferenc, Litván György (szerk.), Budapest, Új Mandátum, 2006, 138-140.

³⁶⁹ Bővebben lásd ERŐS, Élmény és hálózat, 140. 1969-ben Mérei összefoglalta kutatása fő téziseit a Pataki szerkesztette reader számára, s e verzióból egyebek mellett a holocaustra vonatkozó kérdésfeltevés is kikerült; e változat textuálisan is eltér az eredeti kiadástól. A szerző célja feltehetően az volt, hogy szaktanulmánnyá alakítsa írásművét. Lásd *Csoportlélektan*, 1969, 346-365. Az összegyűjtött tanulmányok között közzétett változatban viszont szerepel, vö. MÉREI Ferenc, *Társ és csoport. Tanulmányok a genetikus szociálpszichológia köréből*, Gerő Zsuzsa – Fischer Eszter (szerk.), Budapest, Akadémiai, 1989, 29-44.

Utóbbi alatt a társadalom tagjait összekapcsoló *kollektív tudatot* értünk, mely morális szempontból az individuum fölé helyezi a kollektívumot. Ez a morál kölcsönös felelősségvállalást, elköteleződést foglal magában az – individuális szinten túl képződő – közjó iránt, melyet a morális igazolás kényszere nélküli „szentségként” fogadnak el a társadalom tagjai. Mérei számára Durkheim gondolata ugyan szimpatikus, egészében azonban – abban a formában, ahogy *A társadalmi munkamegosztásról* című munkájában kifejti – elfogadhatatlan, mivel szerinte a francia szociológus a kollektív tudatot *szubsztanciának* tekinti, s mintegy tulajdonságokkal ruházza fel. Durkheim valóban nemegyszer a kollektív tudat állapotairól, illetve ezek intenzitásáról beszél, vagyis fejtegetései létező belső lényegként kezelik a tudatot.³⁷⁰ Ezzel szemben Mérei úgy véli, ilyen tulajdonságokkal díszített szubsztancia nem létezik, hiszen ő az együtteség alapjának az *intézményesedés* szociálpszichológiai mozzanatát tartja.

Érdemes kiemelni azt, hogy minden – korábban is hangsúlyozott – analógia ellenére a Durkheim és a Mérei által feltett kérdések egy ponton egészen bizonyosan eltérnek, s véleményem szerint ez okozza felfogásuk különbözőségét: ez pedig a vizsgálat léptéke. Jóllehet a francia szociológus, sőt olyan követői, mint Maurice Halbwachs is a társadalom egyik konkrét totalitásaként használják a csoport (*group*) fogalmát, de semmiképpen nem úgy, ahogyan az 1930-as években, elsősorban Kurt Lewin nyomán meginduló, korlátozott létszámmal (2–25 fővel) dolgozó kiscsoport-kutatások (*small group research*). Utóbbiak mindig mozgásban, dinamikus viszonyok függvényében képzelik el a társas lényt, míg a durkheimi megközelítést a társadalmi csoport és az egyén közötti kohézió problémája izgatja.³⁷¹ A kiscsoport-kutatás számára tehát a durkheimi csoport-fogalom megítélésem szerint még absztrakt totalitásnak minősülne, hiszen a kutató képtelen lenne követni a csoport tagjainak mozgását; ezért izgatja Durkheimet a csoport tagjait összegfoglaló morál kérdése.³⁷²

Mérei azonban igen korán, már a háború utáni években lándzsát tör a Lewintől átvett kiscsoportos, dinamikus szemlélet mellett, ezért bírálja a francia szociológus statikus, némileg esszencialista szemléletét, mely a kollektivitást valamiféle szubsztanciának gondolja el. A szociálpszichológiai és szociológiai horizonton túl módfelett érdekes az, ahogyan Pataki Ferenc a *Csoportlélektan* című válogatott kötet első kiadásában a társadalmiság felfogását Marxig vezeti vissza. E megközelítés lényege az – ezért idéztem fentebb a mottóban –, hogy az egyének közötti kapcsolatok sosem „tiszták”, és éppen azért nem, mivel az individuumok társadalmi meghatározottságaikkal együtt részei a társadalomnak; az egyéni viszonyok tárgyi közvetítettsége fontos alapelve a kiscsoport-kutatásoknak.³⁷³ Az más kérdés, hogy Marx 1857–1858-ban írt munkája, melyet Pataki is hivatkozik, közvetlenül igen valószínűleg nem hathatott Méreire, mivel a kéziratot csak 1939 és 1941 között rendezték sajtó alá és adták ki Moszkvában.³⁷⁴

Am visszakanyarodva *Az együttes élmény* gondolatmenetéhez, Mérei az intézményt tartós, emberek között fennálló viszonyoknak gondolja el, melyet szabályok, rítusok és hagyományok tartanak össze. Utóbbiak igen gyakran tárgyi formát is öltenek (szabályzat, zászló, jelvény); minél inkább intézménynek tekintünk egy ilyen viszonyt, annál inkább rögzítettek ezek a szabályok. Am az intézmény, ha szabad így mondani, „szellemét” nemcsak ezek az egyéneken kívül létező javak alkotják, hanem a „kialakult szokások az emberek tudatában is élnek, így a viszonylatot alkotó egyének egyben *hordozói* is a viszonylat alkotta intézmény-

³⁷⁰ DURKHEIM, *A társadalmi munkamegosztásról*, 161.

³⁷¹ Vö. Dorwin CARTWRIGHT – Alvin ZANDER, A csoportdinamika keletkezése, in *Csoportlélektan*, 47-74.

³⁷² Az emlékezet fogalmához kapcsolódóan bővebben tárgyalja K. HORVÁTH Zsolt, Kollektív emlékezet, kollektív képzet, együttes élmény. Egy fogalomvándorlás szociológiai-politikai implikációi: Halbwachs, Durkheim, Mérei, *Magyar Filozófiai Szemle*, 63. évf. (2019) 3. sz., 63-80.

³⁷³ PATAKI Ferenc, A kiscsoportkutatás elméleti problémái, in *Csoportlélektan*, 7-44. A módosított, második kiadásból ez a hivatkozás ki is marad. Lásd PATAKI Ferenc, Új fejlemények a csoportkutatásban, in *Csoportlélektan*, 1980, 5-30.

³⁷⁴ A kiadó előszava, in Karl MARX, *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*, I. kötet, V-XII.

nek”.³⁷⁵ Jóllehet mindketten használják a tudat fogalmát, Mérei felfogása annyiban tér el Durkheimétől, hogy egyfelől a kiscsoportos közösségképződés szabályszerűségeit helyezi kutatása tárgylencséjére, másfelől a tudatot nem adott jószágnak veszi, hanem olyan közös tudásként értelmezi, melyet a szociális penetrancia függvényében az egyének is megváltoztathatnak. Mérei felfogása tehát dinamikus marad.

Szemben a kiscsoport-kutatás egyik alappillérenek tekintett létszámmal, Mérei szerint a csoportképződés alapja nem a benne lévő egyének száma, hanem az intézményesedés foka. Ő a csoportot olyan társadalmi alakzatnak fogja fel, melynek ugyan vannak intézményszerűen rögzített vonásai, de – előre felfektetett szabályok és törvények híján – mégsem teljesíti az intézmény kritériumait. Az iskola: intézmény, ha van ültetési rend, akkor még az osztály egy-egy padsora is lehet az, ám „ha 10 vagy 15 gyerek összeverődik, hogy bélyeget cseréljenek vagy dobás-kiszorítót játsszanak, készítsenek akár kötetnyi szabályt is ehhez a tevékenységhez, csoportjuk mégsem intézményes része a társadalomnak”.³⁷⁶ Az ilyen szerveződési szinteket Mérei társadalom alatti, expressis verbis pre-szociális és alegális alakzatnak nevezi el; azért pre-szociális és alegális, mert ugyan szerkezetében és funkciójában rokona a társadalmi alakzatoknak, ám összefüggéseit tekintve mégis elszigetelt marad, amennyiben nem része a termelésen alapuló emberi társadalomnak. Egyszerűbben fogalmazva Méreit a véletlenszerűen létrejött, de tartósan fennmaradni nem tudó és az intézményes eljárásokkal körbeásta, ezért hosszú távú csoportalakzatok közötti szféra érdekli.

„A csoport tehát: 1. társadalmi alakzat, amely kohéziót, nivellációt és veszély-elhárító tendenciát mutat; 2. adott intézmény keretei közt alakul ki; 3. a társadalmi intézmények termelésen nyugvó hálózatából kiesik; pre-szociális; 4. kiesik a jogrendszerből is, mely ehhez az intézmény-hálózathoz fűződik; alegális; 5. fejlődése mégis intézményes lét felé mutat, szabályalkotáson, tradícióképzésen keresztül”.³⁷⁷

A csoport fentebb körülírt formáját tehát Mérei egy sajátos minőséget képviselő jószágnak feltételezi, melyet egyfelől eloldani óhajt az egyénközpontú pszichológiai szemlélettől (mí szerint a csoport egyének összességeként érthető meg), másfelől viszont leválasztani igyekszik Le Bon és Ortega y Gasset tömeg-konceptiójáról, melyben az egyén feloldódik a tömegben, s szinte animális szintre süllyed.³⁷⁸ Mérei azonban abból a hipotézisből indul ki, hogy a csoportban nemhogy elszürkül a személyiség, épp ellenkezőleg: minőséget váltva nagyobb teljesítményre képes.

Már a felvezetőből kitetszik, hogy Méreit itt nem konkrétan gyermeklélektani vagy szociálpszichológiai problémák izgatják, hanem a társadalmi szerveződés egyik formájának elméleti modellje, melynek empirikus értelmezésére az újabb pszichológiai módszerek, elsősorban a szociogramm, a korábbiaknál jóval komolyabb lehetőséget biztosítanak.³⁷⁹ Mérei kérdésfeltevése szempontjából a szociogramm kitűnő eszköz arra, hogy megragadja az intézményesen rögzült társadalmi alakzaton (iskolai osztály, napközi otthon, kollégium stb.) belüli pre-szociális csoportok létrejöttét, tagozódását, dinamikáját. Mivel a vizsgálatot gyermekeken végezték el, így elsősorban az iskolai osztályon belüli csoportképződés izgatta a pszichológusokat. A csoportok alakításának alapja a kohézió volt, vagyis az, hogy milyen viszonyban állnak a csoport tagjai azzal az alakzattal, amelynek keretei között létrejönnek (fokozzák vagy gyengítik az alakzat kohézióját, vagy közömbösek az alakzattal szemben).

³⁷⁵ MÉREI, Az együttes élmény, in *Társ és csoport*, 31. (kiemelés – K. H. Zs.). Az eredeti, 1947-es kiadásban ebben a formában nem szerepel ez a mondat.

³⁷⁶ MÉREI, *Az együttes élmény*, 16.

³⁷⁷ MÉREI, *Az együttes élmény*, 17.

³⁷⁸ Gustave LE BON, *A tömegek lélektana*, Budapest, Franklin, 1913.; José ORTEGA Y GASSET, *A tömegek lázadása*, Budapest, Egyetemi Nyomda, 1938.

³⁷⁹ Vö. Georges BASTIN, *Les techniques sociométriques*, Paris, PUF, 1966.

Topológiai szempontból azt a csoportot, melynek célja az adott társadalmi alakzat kohéziójának fokozása, *társadalom-fenntartó magnak*, a más alakzatok felé is vonzódotkat *kétlakiaknak* (gyengítés), míg a harmadik, tiszta típust *peremcsoportnak* (közömbösség) nevezte el Mérei. Ez a hármas felosztású rendszer tehát abban segít, hogy felmérjük vele a csoport és az alakzat közötti viszonyt. Segédfogalomként alkalmazza a *mellékút* kifejezést, ami az adott társadalmi keretből való kijutás lehetőségét foglalja magában; az alakzat magját olyanok adják, akiknek a legkevesebb mellékútjuk van, ők tehát a csoport hagyományának letéteményesei. Értelemszerűen: a kétlakiak és a peremcsoport tagjai kisebb kohézióval kapcsolódnak az alakzathoz, így annak formálásában is kisebb súllyal vesznek részt. Az egyik legizgalmasabb kérdés azonban az, mi határozza meg az egyén csoportba sorolását. A pusztán véletlenül múl-na, vagy pedig társadalmilag preformált maga a választás aktusa is?

„Arra a kérdésre, hogy melyik egyén milyen csoportba kerül, mi elsősorban úgy tudnánk válaszolni, hogy tendencia mutatkozik meg a csoportok nívo szerinti kialakulására (nívo-meghatározók gyerekeknél: életkor, szülők anyagi helyzete, iskolai előmenetel, tevékenységi módok rendezettsége). Ez természetesen két aspektusú mozzanat, mert a nívóba a társadalmi helyzet tényezőjén kívül egyénlélektani motívumok tömege játszik bele”.³⁸⁰

Más szerzőkkel szemben Mérei úgy véli, a pre-szociális csoport létrejöttét és fennmaradását nem lehet egyedül az „erős vezető” tényezőjével magyarázni, szerinte a személyektől függetlenül is létező viszonylatok alakítják, és állandósuló szokások szabályozzák. Konkrétan az érdekelte Méreit és kutatótársait, milyen alegális és pre-szociális csoportosulások jönnek létre egy iskolai osztályban vagy egy napközi otthonban intézményes keretek között.³⁸¹ Egyszerűbben fogalmazva, mi határozza meg az egyének (gyermek) választását abban, hogy valamelyik kiscsoporthoz kapcsolódjanak és részesei maradjanak, mi játszik szerepet abban, ahogyan a csoportban involválódnak (persze mindez megfordítva is érdekes).

Mérei azonban leszűkíti kérdésfeltevését, s a továbbiakban arra keresi a választ, hogy mi a vezető szerepe a csoportban. E mögött a kérdés mögött szinte lehetetlen nem észrevenni a nemzetiszocializmus problémáját, nevezetesen azt a törekvést, ahogyan a háború után a társadalomtudományok és a filozófia eszköztárával iparkodtak megválaszolni azt a kérdést, hogyan történhetett meg, hogy a tömegek tervszerű mozgósításával és a propagandával a náci voltaképpen demokratikus eszközökkel felszámolták a demokráciát, majd vezérkultuszon nyugvó katonai társadalmat alakítottak ki, végül lángba borították a világot. Méreinek a vezető exkluzív szerepét kiemelő szociálpszichológiai elemzésekkel szembeni szkepticizmusa természetesen nem a vezető felelősségét akarta csökkenteni, de ráismert arra, hogy az egyéni személyi felelősség megnevezése *elfedi* a társas-társadalmi kapcsolatok mélyén nyugvó bonyolult mikrohatalmi problémákat.³⁸²

Mint Mérei a negyedik fejezetben rámutat, a kutatásban részt vevő minden vizsgáló talált egybevágást a pre-szociális alakzat vezetőjének és a csoport tagjainak magatartása között. Ezzel kapcsolatban három hipotézist állít fel. Az első szerint a csoport a vezetőtől veszi át szokásait. A második lényege az, hogy a vezető viselkedéséből a tagok egyfajta csoportszellemet formálnak, melyet utóbb mindannyian követnek. A harmadik pedig a Szondi Lipót-féle sorsanalitikus beállítódás nyomán némileg meglepő módon azt sejteti, hogy ezek a spontán tömörülések a genotropizmus következményei. „Lappangó, recesszív gének irányítják az em-

³⁸⁰ MÉREI, *Az együttes élmény*, 23.

³⁸¹ Illő megjegyezni, hogy *Az együttes élmény*hez kapcsolódó kísérletek 115 egységből álló aktometriai jelrendszerének kidolgozásában Gleiman Annának oroszlanrésze volt. Lásd BINÉT Ágnes, A gyermeklélektan helye Mérei Ferenc életművében, in *Mérei Ferenc, 1909–1986. Emlékkönyv születésének 80. évfordulóján*, 54–57.

³⁸² Hasonló gondolatmenettel dolgozik GLEIMAN Anna, A lelki tömegfertőzések fejlődéslélektana, in *A közel-múlt lelki tömegfertőzések. A beteg néplélek és annak gyógyítása*, Noszlopi László (szerk.), Budapest, Pantheon, 1945, 7–13. Ettől függetlenül érdekes, hogy egy társadalmi jelenség értelmezésére a „fertőzés”, a „betegség” és a „gyógyítás” orvosi metaforikáját használják a szerzők.

bert olyan csoport felé, melynek vezetőiben manifeszt az a törekvés, ami a tagokban látszik”.³⁸³ Mérei mindhárom hipotézist elégtelennek tartja, s a továbbiakban az izgatja, hogy a vezető vagy a csoport erősebb, a vezető személyi tulajdonságai vagy a csoportban kialakuló együttesség rendelkezik nagyobb társas hatóképességgel. Utóbbi szempont azonban azt is felveti, hogy – az akkori társadalomlélektani konszenzussal szemben – Mérei amellett tör lán-dzsát, hogy az együttesség nemhogy csökkentené az egyéni színvonalat, hanem sokkal inkább növeli.

Az SZNI Gyermektanulmányi Osztályát vezető Justné Kéry Hedvig korábbi kutatásának eredményeit integrálva Mérei amellett érvel, hogy a csoportos élmény – például az, hogy a gyermekek a félelem érzését legyőző menekülést annak gyakori ismétlésével újra és újra közösen átélnek – többletet ad.³⁸⁴ Kéry Hedvig kutatásai azért is fontosak, mert ebből látható, hogy a gyermek társas kapcsolatainak vizsgálata – mint korábban is utaltunk rá – nemcsak Mérei Ferenc kutatási témája volt, hanem a Neveléstudományi Intézet egyik fő profilja. Mérei már egy 1946. január 14-én írt jelentésében is beszámol arról, hogy 1945-ben, amint felvették a munkát s kialakult az intézmény működési rendje, megindították a több szálon futó kutatásait. Ennek egyike a Gyermektanulmányi Osztály s személyesen Justné Kéry Hedvig égisze alatt folytatott, a „gyermekközösségek kialakulására” összpontosító vizsgálat, melyet a Vág utcai, a Damjanich utcai és a Váci utcai óvodában készítettek el.³⁸⁵

A csoportos élmény adta többlet eszerint abban rejlik, hogy a kényszerű ráutaltság helyett megerősíti a gyermekben a közösség erejét, vagyis azt, hogy a megoldást nyújtó menekülést együtt eszelték ki és együtt valósították meg. Ennek az együttességnek a katartikus megélése vezette Méreit arra a megállapításra, hogy az „együttes élmény ereje, a csoportos élmény valami többletet ad, mind örömben, mind hatóerőben”.³⁸⁶ Módszertani kérdésként természetesen rögtön felmerül, s ezt *A gyermek világnézete* kapcsán korábban már szóvá tettük, hogyan alkalmazható a kisléptékű szociálpszichológiai vizsgálat társadalmi szinten (a 6. fejezetben is visszatérünk rá a mikroszociológia kapcsán). Mérei *Az együttes élményben* metodikai szempontból a korábbiaknál sokkal megfontoltabban jár el. Rámutat arra, hogy a szociálpszichológiában a tudományos következtetés érvényessége korántsem tisztázott. Egyfelől adódik a természettudomány modell-fogalmának alkalmazása, másfelől dinamikussága miatt a társadalmi rendszer ilyen steril leképezése mégis megtévesztő lehet. A kísérlet tehát elvégezhető, de érvényességi köre nem válik automatikusan általános érvényűvé. Lippitt és White már idézett kutatásai ezért amellett döntöttek, hogy gyermekekkel végzik el a kísérletet, mert velük „szűkített térben is megteremthető a teljes élethelyzet”.³⁸⁷ Mérei átveszi ezt a megközelítést, de azzal a megszorítással, hogy a gyermekekkel végzett kísérlet eredménye csak a gyermekek világára lesz érvényes. Mivel azonban kutatásai arra kérdeznék rá, hogy milyen szerepe van a köznevelésnek a demokratikus társadalom formálásában, így a kutatás eredményei akarva-akaratlanul egy lehetséges demokratikusabb társadalmi modell mellett optálnak.

A vezető és a csoport viszonyára vonatkozó kutatás első fázisa a következőképpen festett: olyan, az ötödik életévüket betöltő gyermekeket válogattak be, akik képesek csoportot alkotni. Mivel a korábbi tapasztalatok azt mutatták, hogy ebben a korban inkább egynemű kiscsoportok alakulnak ki, így ezt a hagyományt a kutatás kiindulópontja tiszteletben tartotta. Fontos szempont az is, hogy a konstruált csoport tagjai ne legyenek túl közeli viszonyban egymással, de ne is idegenkedjenek egymástól. Végül az egyik leglényegesebb sajátosságnak

³⁸³ MÉREI, *Az együttes élmény*, 24.

³⁸⁴ JUSTNÉ KÉRY Hedvig, *Ósi és népi játékok: lélektani tanulmány*, Budapest, Anonymus, 1947.

³⁸⁵ BFL VIII.761, 9. d. A Neveléstudományi Intézet keretei között működő Lélektani Intézet jelentése (1945. december 15. – 1946. január 15.)

³⁸⁶ MÉREI, *Az együttes élmény*, 26.

³⁸⁷ MÉREI, *Az együttes élmény*, 29. Lásd PLÉH Csaba, *Pszichológiatörténet. A modern pszichológia kialakulása*, Budapest, Gondolat, 1992, 170.

az bizonyult, hogy a vezetőképesség és a társas hatékonyság szemszögéből átlagos gyerekeket soroljanak be a csoportba. A második fázisban kiválasztott gyermekeket pre-szociális alakzattá kellett fejleszteni; ennek kritériuma az volt, hogy a csoporton belül az állandó jellegű szabályok, szokások rutinná váljanak, vagyis kialakuljon egy bizonyos csoporttudat.

A gyermekeket egy kijelölt szobában naponta 30–40 percen keresztül megfigyelték, a passzív résztvevőként tevékenykedő kutatási asszisztensek lényegében minden fontos történést, mozzanatot jegyzőkönyvben regisztráltak. A fentebbi módon kialakított csoportot addig tartották együtt, amíg a tradíciók tartóssá nem váltak (3–6 alkalom). Ilyen tradíciónak számított a helyek állandóvá válása (ki hová ül), a tárgyak elosztásának állandósulása (ki melyik tárggyal játszhat), egyes játékok sorrendjének kialakulása, valamint az is, hogy bizonyos tárgyakat közösen vettek használatba. Miután ily módon rögzült a csoport, kiválasztották hozzá a vezetőt, akinek szintén bizonyos kritériumoknak kellett megfelelnie; ugyanabból az otthonból választották a kísérletvezetőket, fontos volt, hogy nevelői korábban kezdeményező, sőt domináns egyéniségnek ismerték. A kutatás fő kérdése pedig az volt, vajon a vezető vagy a csoport az erősebb. Szükségszerűen megváltoznak-e a csoport szokásai, ha erős egyéniség kerül bele? Hozhat-e a vezető új tradíciókat, új tevékenységeket a csoport életébe?

„Mi a csoportot szokásokon, tradíciókon át látjuk; ezek a viszonylat objektív kifejezései. Így a vezető egyéniség és a nála gyengébb egyedekből álló csoport erőviszonyát nem az dönti el, hogy *ki* parancsol, hanem az, hogy *mit*. Az erőviszonyoknak nem az a lényege, hogy elfogadják-e a vezető egyéniséget, mint parancsolót, hanem, hogy lemondanak-e tradícióikról, átveszik-e kezdeményezéseit, fejlesztenek-e abból új szokásokat, szabályokat, tradíciókat”³⁸⁸

A fentebb felállított hipotézis helyességének igazolására vagy annak cáfolatára természetesen messze nem lett volna elegendő egyetlen vezető-csoport összetétel vizsgálata, ezért Méreiék rengeteg variációt kipróbáltak. A vezetői készséget tesztelték 1. nagyobb társadalmi alakzatban (ahol gyengébbek a tagok közötti viszonyok), 2. szűkebb együttlétben (pre-szociális alakzatban), valamint 3. sajátos tradíciókkal megerősített csoportban. Ezeknek az adatoknak a rögzítésére, a korábbi megfigyelések nyomán, egy 76 jelből kialakított rendszert építettek ki, ahol minden jel egy-egy komplex egységet, társas aktust jelzett. Mivel egy csoport mozgása, tevékenysége az interakciók számából fakadóan nagyon sokszínű, ezért egy-egy gyermeket többen is regisztráltak, s ezeket öt percenként szinkronizálták a kutatás résztvevői.

A módszertani repertoárt bővítve további variációs lehetőséget biztosított a tárgyakkal való befolyásolás: hogyan reagál a csoport arra, ha annyi tárgy (a 4–7 éveseknek bádóg játékház és építőköcska, a 8–11 évesek feladata pedig egy kiállítás rendezéséhez szükséges eszközök) van, ahány gyermek, illetve ha csak egyetlen tárgyat adnak a csoportnak (mintegy rászorítva őket a kooperációra)? Szintén a variabilitást célozta a csoportok nagysága: a korábbi megfigyelésekből kiindulva, általában 3+1 fő (három tag, egy vezető) alkotott egy csoportot, de volt 4+1 és 6+1 gyerekből álló is; itt az életkor is fontos szempont volt, ugyanis 7 éves korig inkább kisebb, 3–4 fős spontán csoportok képződtek, míg a 8 és 10 év közöttieknél inkább a 3–6 fő volt jellegzetes. Az eredményekre tekintve Méreiék azt az első látásra meglepő tendenciát észlelték, hogy a csoport mintegy „felszippanjtja” a vezetőt s rákényszeríti a csoport korábban rögzült hagyományait; ez a „meghódított hódító” paradigmája. Az idősebb s némi vezetői gyakorlattal rendelkező gyermek átveszi a csoport korábban használatban lévő tevékenységeit, saját kezdeményezései pedig vagy eredménytelenek maradnak, vagy részleteiben illeszkednek be a hagyományba.

Az általános kijelentést elemire bontva Mérei két cselekvési típust különít el, a *modellálást* és a *modellálódást*. A némileg nehézkes fogalomalkotás voltaképpen azt jelenti, hogy a gyermek egy csoportos helyzetben inkább mintaadó (modelláló) vagy inkább mintakövető (modellálódó) magatartást tanúsít-e, s mindkettő lényege, hogy nem szándékos utánzáson

³⁸⁸ MÉREI, *Az együttes élmény*, 32. (Kiemelés az eredetiben.)

alapulnak. A mintaadó (modelláló) és a mintakövető (modellálódó) magatartás egy gyermek társas penetranciájának, hatóképességének fokmérője. Mint többször hangsúlyoztuk, Mérei mindvégig megtartja a dinamikus szemléletet, vagyis a kísérlet során nem érte be azzal, hogy egy-egy gyermek kapcsán a jegyzőkönyv kimutatta, hogy a gyermek inkább mintakövető, mint mintaadó volt, hanem munkatársaival további variációkat dolgoztak ki, ugyanazokat a gyerekeket más-más formációba rendezték. Ennek eredményeként látható volt, hogy a vezető és az eltérő társas hatóképességű gyerekek viszonya korántsem azonos.

Amikor a vezetésre legalkalmasabbnak vélt gyermek olyan gyerekek közé került, akik többnyire mintakövetők (modellálódók) voltak, akkor a vezető hat ízben szolgált modellül és három esetben követte a modellt (6:3). Egy másik kísérleti helyzetben, amikor a vezető egy jól összeszokott csoporttal került szembe, ez az arány drámaian megváltozott (5:11), vagyis túlnyomóan nem az ő cselekvési mintáit veszik fel a tagok, hanem ő veszi fel a tagokét. Mérei általános következtetése ma már viszonylag közismert, de akkor heurisztikus volt, amikor azt találta, hogy a kidolgozott tradíciókkal bíró egyének csoportjával szemben gyengébb marad a vezető, jóllehet a hagyomány formálása szempontjából korábban egyenként mindegyikükénél erősebbnek bizonyult. Ebből vonta le azt, hogy a társas hatékonyság kritériuma: a kidolgozott és ápoltság hagyomány.

Ugyanakkor figyelmeztet arra is, hogy ez egy sematikus minta, melyet mindig kontextuálisan célszerű árnyalni, finomítani. Egyfelől a csoport általában *beszippantja* a vezetőt, ám ez a folyamat feltételekhez kötött, s e feltételek bizony korlátozzák a következtetés általános érvényét, másfelől azonban attól, hogy a vezető átveszi a csoport hagyományait, még ő is konstitutív módon hat a csoportra. Egy konkrét vizsgálatnak Mérei szerint tehát arra kell rámutatnia, hogy ez az emergens – vagyis rendszergyökerű, az egyes alkotóelemekre nem visszavezethető – jelenség hogyan ábrázolható, mérhető egy skálán. A *teljes beolvasás* példájára, tehát amikor a csoport valóban abszorbeálja a vezetőt, Mérei egy babaházzal kapcsolatos vizsgálatot emel ki, melyben a gyermekek csoportja valóban olyan szoros rituálét alakított ki, hogy a vezetőként behelyezett gyermek javaslatait egyszerűen nem vette tudomásul. A vezetőnek kiszemelt gyermek a hetedik-nyolcadik együttes játéknál már olyannyira „felszívódott” a csoportban, hogy semmilyen tevékenysége sem utalt arra, hogy egy kontroll csoportban korábban igazi vezető szerepet tudhatott magáénak. A skála másik végpontjára, nevezetesen a *vezető megtöri a tradíciót* s átformálja a csoportot esetére pedig Mérei egy egészen egyedi példát vezet elő, melyben egy – a csoport tagjainál kb. másfél évvel idősebb – kislány teljes egészében átformálta a csoportot.

„Nemcsak parancsolt, irányított, hanem modellált is; ő szabta meg, hogy mit csináljanak, hogyan játsszanak, az általa bevezetett szabályok léptek a csoport meglévő szabályainak helyébe”.³⁸⁹

Mi lehetett az oka ennek az első látásra meglehetősen, az általános szabálynak látszólag elmentendő esetnek? Megértéséhez annyit tudni kell, hogy e kiscsoportot különösen nehéz körülményeknek tette ki a kutatásvezető, amennyiben három napon át minden nap más vezetői készséggel rendelkező gyermeket helyeztek oda. A kiscsoport három napon át megőrizte szokásait, integritását, ám az ellenállás, a védekezés fokozatosan kimerítette a tagokat; a bomlás jelei már megmutatkoztak: a magányos tevékenységek gyakorisága megszaporodott, az együttes cselekvések egyre szétesőbbé váltak.

Ekkor lépett színre a negyedik vezető, aki gyors iramot diktálva, az addig megszokott ritmusból kizökkentve megtöri az amúgy is elcsigázott csoportot, s új szokásokat vezetett be. Mérei kiemeli, hogy önmagában a temperamentumos fellépés általánosságban nem szavatolja a „sikert”, vagyis a csoport megtörését, hiszen három kontroll csoportban ugyanannak a vezetőnek nem sikerült ugyanez. Ebben az esetben a kiemelkedő vezetői készség és az ellenállás-

³⁸⁹ MÉREI, *Az együttes élmény*, 39.

ban megfáradt tagok együttes jelenléte kellett a csoport megtöréséhez – vagyis Mérei nem az egyszemélyi magyarázat mellett optál, hanem újfent a vezető és a vezetettek sajátos *viszonyának, interakcióinak* tudja be az esetet, melyet *határesetként* határoz meg. Az együttes élmény egyik fontos szemléleti eleme tehát a *dinamikus jelleg*, vagyis hogy a csoportot egy folytonosan változó jószágként képzei el, s a belső erőviszonyok, valamint a tradíció függvényében egy-egy – a kísérletben egyébként számmal jelölt – gyermek eltérő szerepeket tölthet be. A parancsadás-parancskövetés mintázatait elemző részben Mérei kiemeli, hogy az az gyermek, aki az egyik csoportban parancskövető volt, majd egy hozzá hasonló jellegzetességekkel bíró tagokból álló másik csoportba helyezték, idővel parancsadóvá vált, majd amikor megjelent egy idősebb, vezetői készséggel bíró gyermek, akkor újfent parancskövetővé vált. A parancsadó tehát látszólag erősebb, mint a csoport, hiszen engedelmességre bírja a többieket, ugyanakkor maga is alárendelődik a tradíciónak – vagyis az engedelmisség reményében csak olyan parancsokat fogalmazhat meg, bármilyen furcsán is hangzik ez, amelyeket az alávetett tagok elfogadnak, legitimálnak.

Kurt Lewin és munkatársai inspiratív kiscsoport-kutatásai nyomán Mérei, még ha explicit módon nem is mondja ki, voltaképpen a modern társadalom hatalmi működését modellezi gyermekeken. Nem állít mást, mint hogy a hatalomgyakorlás, a parancsadás joga voltaképpen *reszponzív cselekvés*, amennyiben érvényessége, hatóköre és intenzitása indirekt módon a várható válaszütemről függ. Az 1930–1940-es évek társadalomlélektana voltaképpen kicsiben, a kiscsoport-kutatások (*small group research*) szintjén igazolja azt, amit évtizedekkel később Michel Foucault vezet be a modern társadalmak hatalomértelmezéséhez, nevezetesen a „hatalom mikrofizikáját”.³⁹⁰ Utóbbi lényege, hogy a modern hatalom, bármily különös is ezt a diktatúrák századában kimondani, nem személyhez tapad, hanem sajátosan kezelt viszonyok összességét fejez ki, mely nemcsak „felülről lefelé, de [...] alulról felfelé, sőt oldalirányban is ható hálózat. Ez a hálózat tartja össze az »egészet«, s át meg átszövi olyan hatalmi effektusokkal, amelyek egymáson alapulnak”.³⁹¹ Ha az 1947-es év Magyarországon már készülődő diktatúra esetére vonatkoztatjuk mindezt, akkor azt mondhatjuk, hogy az erőszakszervezetek feletti rendelkezésen túl a „hatékony” diktátor az, aki a társadalom makro-, mezo- és mikrorendszereiben saját céljainak megfelelően állítja szembe a társadalom tagjait és csoportjait, vagyis „ügyesen” manipulálja őket, gerjeszti és csillapítja az általa szított konfliktusokat. Mérei ugyan nem bontja ki ezt, s látszólag nem is érdekli, hogy megállapításai érvényesek-e össztársadalmi szinten, de, mint az „ember-mészárszék” kapcsán utaltunk rá, mégsem zárható ki az a sejtés, hogy a vezető és a vezetettek közötti viszony nem merül ki a kiscsoportos társas viszonyokban.

A hatalom működés módja – vagy *Az együttes élmény* nyelvezetén a vezető és a vezetettek viszonya – tehát ambivalens: a gyermekeknél a játékok tulajdonlása, a tárgyszerzési hajlandóság nagy gyakoriságot mutat a vezetőnél, de alig jellemző a vezetetteknek. Az egyik kísérletben egy jól szervezett, a tradíciókat jól kiépített csoportba helyeztek egy olyan vezetői készségekkel bíró gyermeket, aki egy másik helyzetben, kisebb gyermekekkel szinte nyílt parancsuralmat folytatott, nem adott helyt ellenvéleménynek, az ellenszegülőket pedig megpofozta. Az új, erős tradíciókkal bíró csoport ezt a vezetőt gyakorlatilag abszorbeálta, dróton rángatta maga után, s jóllehet kivételesen jó vezetői készségei voltak, kezdeményezni nem tudott, a csoport minden korábbi hagyományát átvette. De, s itt jön a hatalmi helyzet ambivalenciája, vezetői tekintélye a *tárgyszerzésben* nyilvánult meg.

„A csoporttagok minden tárgyat neki adtak, anélkül, hogy kérte volna, ezzel mintegy elismerve tekintélyét. A csoportnak két tradicionális tevékenysége alakult ki: vonatot készítettek kockából és hidat építettek székek-

³⁹⁰ Michel FOUCAULT, A hatalom mikrofizikája, in *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*, Sutyák Tibor (szerk.), Debrecen, Latin Betűk, 2000, 307–331.

³⁹¹ Michel FOUCAULT, *Felügyelet és büntetés. A börtön története*, Budapest, Gondolat, 1990, 242.

ből. A vezető gyerek hamar megtanulta ezeket a konstrukciókat és a megszerzett tárgyakkal ugyanezt csinálta. A csoporttagok időnként köréje gyűltek és bármit csinált, ékes szavakkal dicsérték: milyen gyönyörű a műve, milyen nagyszerű ember is ő, hogy ilyeneket tud csinálni. Pedig mindazt, amit csinált, tőlük tanulta. De ők [mármint a csoporttagok], mintha egy veszedelmes szellemet akarnának békés hangulatában megtartani, időről-időre köréje gyűltek és egymást túllicítálva adták át neki a tárgyaikat és dicsőítették nagyságát. Ezzel szemben semmiben sem követték, sőt bevonták tevékenységükbe és elfogadtatták vele régebben kialakult szokásaikat”.³⁹²

Mérei arra hívja fel a figyelmet, hogy ezért érdemes intenzíven követni a csoport dinamikáját, mert ha röviden és felületesen szemlélnénk, akkor csak annyit látnánk, hogy egy gyerek kezében van minden játék, a többiek pedig körülveszik és csodálják. De az alaposabb vizsgálat rámutatott, hogy ez csak a konfliktus elkerülése érdekében véghezvitt áldozati rítus volt, egyfajta üres rituálé a csoporttagok részéről, ám a mélystruktúrában a csoport rákényszerítette szabályait a vezetőre, hiszen a játék maga – még ha a vezető birtokában lévő tárgyakkal is – változatlanul folyik tovább.

Hasonló tendencia mutatkozik meg a Mérei által „kerülőútnak” nevezett vizsgálati esetben, ahol a magas tradícióképződés és intézményesedés szintjén álló csoport kapott rendkívül szuggesztív vezetőt. Az interakció lényege az, hogy a vezető minden önálló törekvése elbukik, a csoport nem fogadja el vezetőnek, ám utóbbi átveszi a csoport mintáit (modellálódik), de szinte rögtön kisebb-nagyobb variációkat visz az egyes játékfázisokba, melyeket a csoport tagjai átvesznek. A vezető itt egyszerre modellálódik, fejet hajt a csoport belső hagyománya előtt, ugyanakkor a variációk révén mégis alakít, formál a közösség egészén – vagyis modellál is. A tradíció alakulásáról szóló fejezetben Mérei továbbfűzi érvelését, s azt mondja, hogy a vezető ezekkel a variációkkal adott esetben *gyorsítja* a csoport tevékenységét, *tágítja* a játék terét, s ezekkel az aprónak tetsző módosításokkal *megemeli a csoport színvonalát*. Ez annyit tesz, hogy magasabb szintre lép az egyének egymásra vonatkoztatott csoporton belüli tevékenysége.

Az amerikai vizsgálatoktól eltérően Mérei és munkatársai tartós megfigyeléseket végeztek a gyermekek között, s ezek alapján egy ötfokozatú skálát állítottak fel. Ezek közül az *együttlét* a legkisebbek csoportosulási módja, melyben elsősorban az egy helyen tartózkodás alakítja ki a közösségtudatot, hiszen egymástól olykor teljesen független tevékenységet művelnek, nincs köztük tárgyi kapcsolat. Az *együttlétség* már komplexebb forma, amennyiben a csoport tagjai ugyanazt a mozgásformát végzik, azaz lényegében tárgyi kapcsolat nélkül utánozzák egymást; magányos cselekvések sora ez, mely végül mégis kialakítja az összetartozás tudatát. Ennél újfent komolyabb az *összeverődés* alapuló csoportosulás, ahol megvalósul a tárgyi kapcsolat, ám a cselekvések mégis elszigeteltek maradnak, bár kialakulnak a szabályosság alapjai. Az *együttlétség* már magas egymásrataltságot mutat, amennyiben a tárgyi kapcsolat révén kialakul a szolidaritás is: például együtt építenek, az egyes fázisok során összedolgoznak, az együttlétség tehát nemcsak az élményben, de a cselekvésben is megmutatkozik. A legfejlettebb forma pedig a *tagolódás*, amelyben strukturálódik a csoport, kialakul egyfajta munkamegosztás, kiválik a vezető, s a csoport elindul az intézményesedés útján.

Amikor tehát Mérei arról beszél, hogy a vezető javít a csoport minőségén, akkor arra utal, hogy egy magas szociális hatóképességgel rendelkező, vezetői szerepbe helyezett gyermek egy erős tradíciójú csoportba lépve a kisebb variációk bevezetésével növeli a csoport hatóképességét, kohézióját stb. Minél magasabb fokú a munkamegosztás és az intézményesedés, annál fejlettebbnek tekinthető a csoport. Mérei tehát azt szeretné igazolni, hogy bármilyen erős hagyományokkal bír egy csoport, a vezető mégis hat rá: emelheti vagy leronthatja a csoport minőségét, attól függően, hogy milyen kvalitásai vannak az adott gyermeknek, különös tekintettel a szervezőkészségére. Ha emeli a színvonalat, akkor magasabb, ha lerontja,

³⁹² MÉREI, *Az együttlétség élménye*, 44-45. A beszúrást töltöm.

akkor alacsonyabb kohéziós fok alakul ki, vagyis utóbbi esetben megszorodnak az elkülönülő cselekvések.

Létszámtól függetlenül, a gyengébb kohézió esetében nagyobb esély mutatkozik arra, hogy kialakuljon az úgynevezett *peremszerep*. Az ilyen gyermek modellálódik, de sosem modellál, magányos tevékenységek jellemzik, a csoport munkájában sem vesz részt, inkább szemlélődik: ha leesik egy tárgy, ő az, aki felveszi és odaviszi, ő hozza az ollót, a ragasztót. Ha gyenge társas hatóképességű gyermek lép be a csoportba, akkor a peremszerepben lévő társa lesz a modellje, de ha erős penetranciájú a belépő, akkor a peremszerepű gyermek lesz az első követője. A perem-gyerek egyik fontos jellegzetessége a *szerepkeresés*, amellyel szeretné magát helyzeténél fontosabbnak feltüntetni, ezért a jó szervezőképességű vezetővel való viszonya kitüntetett, mivel a csoporttal szemben tőle várja és kapja meg az elismerést. Ez azonban megnövekedett aktivitást hoz magával, csökkennek magányos tevékenységei, vagyis jobban kapcsolódik a csoporthoz. (Gyenge penetranciájú vezető esetében természetesen ez nem következik be.) Összefoglalva tehát a peremgyerek 1. nem kooperál, csak kiszolgál, 2. minden csoportba kerülő idegenhez elsőként kapcsolódik, 3. a nagy hatóképességű új tagnak ő hódol be elsőként, és az ő kapcsolata a leglazább a csoporthagyománnyal.

Mérei Ferencnek talán mindmáig legismertebb munkája, *Az együttes élmény* tehát arra a következtetésre jut, hogy a vezető és a vezetettek viszonya ugyan többfokozatú skálán ábrázolható, de szinte *kivételesnek* minősíthető az az eset, hogy a vezető teljesen felforgatja a csoport addigi életét. Ennek oka pedig a csoport által korábban elfogadott tradícióra vezethető vissza, mely nemcsak emeli a csoport kohézióját, de agresszió esetében védelmet is nyújt neki. Az agresszív vezetővel szemben tehát nem a kivételes egyéni képességek és teljesítmények nyújtanak garanciát, hanem a – hagyomány által mintázott közös tevékenységek szavatolta – magas kooperációs szint. Az alakzatként értett csoport tehát nem vezethető vissza és nem érthető meg az egyének képességeinek és teljesítményeinek összességéként, az együtteség ennek következtében sajátos minőséggé válik, mely egyszerre a közösség megélésének öröme és teljesítménynövelő közeg.

Mint ahogyan fentebb érintettük, műfajától, tudományos státuszától függetlenül egyértelmű, hogy *Az együttes élmény* kulcsszöveg a Mérei-életműben, mégpedig azért, mert a szöveg rendelkezik azokkal a sajátosságokkal, melyek az életmű *magját* képezik. E jellegzetességek közé sorolható az, hogy a munka egyszerre tudományos igényű (vagyis felvonultatja a korszak friss tudományos eredményeinek legjavát) és egyszerre bír a társadalomjobbítás pozitív pátozával. Jóllehet Mérei merít az Henri Wallon, a Jean Piaget és egyre intenzívebben a Kurt Lewin fémjelezte hagyományból, az elméleti előfeltevéseket igen erős empirikus ellenőrzés alá vonja. Csakúgy, mint a fentebb elemzett, a *Rorschach-táblák felszólító jellege* című tanulmányánál, Mérei komoly apparátussal dolgozik: az elméleti hipotézisek teljesülése során nem éri be azok regisztrálásával, hanem számtalan kontroll csoportot alakít annak tesztelésére, hogy a vezető-vezetett-viszonyban finomítani tudja a fokozati skálát. Másképpen fogalmazva a szöveg szoros olvasása cáfolja azt a „közhiedelmet”, miszerint *Az együttes élmény* olyan társadalompolitikai szöveg volna, mely ügyet sem vet a kísérleti jegyzőkönyvekből kiszűrhető statisztikai előfordulásokra, s pusztán egy kollektivistá társadalomeszmény, még élesebben fogalmazva a kommunista társadalom víziójának lenyomata volna.

Az 1947-ben megjelent *Az együttes élmény* gondolati magva természetesen akarva-akaratlanul magán viseli szerzőjének eszmei beállítódását. Mint az előzményekből sejthető, ez korántsem egy karrierista tudós kompromisszuma az egyre inkább kommunista befolyás alá kerülő hatalommal, hanem egy eszmetörténeti és tudományelméleti értelemben az 1930-as évektől logikusan fejlődő beállítódás lenyomata. Ha tehát *Az együttes élmény* szemléletét eszmetörténeti szempontból szeretnénk osztályozni, akkor a szó nyugat-európai értelmében vett szocialista munkának nevezhetnénk. A terminológia azonban még így sem elég pontos, hiszen, amint Leszek Kolakowski rámutatott, olykor antagonisztikus ellentétben álló gondola-

tokat is Marx és a marxizmus nevével jelölünk meg.³⁹³ Lényegében itt egy olyan, az első világháború után fogant nyugati marxista gondolkodásmódot értünk ez alatt,³⁹⁴ amely Kurt Lewin korai írásaiban is felsejlik már, s melynek egy részét barátja, a filozófus Karl Korsch által szerkesztett *Praktischer Sozialismus* című folyóiratában publikálta.³⁹⁵

A baráti kapcsolatban álló Korsch és Lewin együtt is publikált, vagyis megkerülhetetlennek tűnik a lewini szociálpszichológia eszmei háttérének tisztázása.³⁹⁶ Mint Mel van Elteren rámutatott, korántsem arról van szó, hogy Korsch hatott volna Lewinre, inkább arról, hogy utóbbi dinamikus személyiségelmélete és a társas helyzetekben az egyén státuszának variabilitását hirdető szociálpszichológiája éppúgy megtermékenyítette a filozófusnak a társasról és a társadalomról alkotott nézeteit.³⁹⁷ Amíg a Kominternnel és a leninizmussal szembenálló nézetei miatt a Német Kommunista Pártból 1926-ban kizárt Korsch korai írásaiban a nem-hierarchikus, bürokráciaellenességen nyugvó demokratikus társadalom képe mellett optált, addig Lewin szociálpszichológiája ezt a társadalmi totalitásba vetített képet egyre inkább a kiscsoportokra alkalmazta. A sokjelentésű német „Sozialisierung” szó mindkettejüknél kulcs. Míg a korai Korschnál elsősorban a termelés társadalmi, tehát nem-állami tulajdonba vételét jelentette, mely a nem-hierarchikus, kizsákmányolás-mentes termelés alapjait szavatolta, addig a korai Lewinnél pszichológiai karaktert kap a kifejezés, s inkább egyfajta humanizálást jelöl (angol fordítása: *Humanisation*), mely a társas világban élő egyén szempontját helyzete előtérbe.³⁹⁸ Kurt Lewinen keresztül Méreit tehát szintén befolyásolták Korschnak a nem-hierarchikus, a pre-szociális alakzatok primátusát hirdető nézetei, mint harmincas évekbeli barátait a 4. fejezetben tárgyalt oppozícióban (Partos Pál, Justus Pál, Szabó Lajos).³⁹⁹

Az együttes élményben Mérei egyszerre tör lándzsát a mellérendelő kapcsolatok demokratizmusa mellett és tartja tiszteletben a személy különösségéből fakadó választását, egyúttal átlényegíti az atomizált individualitáson túli közösség eszményét. Ennyiben tehát eszmeileg valóban elkötelezett, de Kovai Melinda jellemzésével ellentétben úgy gondolom, korántsem pártkatona vagy komisszár (erre a következő fejezetben még visszatérünk).⁴⁰⁰ Utóbbi két fogalomhoz ugyanis túlzottan kapcsolódik, ahogy fentebb Koestler kapcsán megjegyeztük, az elvtelenségnek az a foka, ami a pszichológust megítélésem szerint sohasem jellemezte. Mérei értékválasztása tehát sok mindennek nevezhető, de a munkáiban megbúvó implicit eszmei forrásvidék miatt bolseviknak aligha; pláne nem 1947–1948 fordulóján, amikor Méreinek a demokratikus közösséget ambicionáló szövegei gond nélkül megjelenhettek.

³⁹³ Lásd Leszek KOŁAKOWSKI, *The Main Currents of Marxism. Its Rise, Growth and Dissolution*, Oxford, Clarendon Press, 1978, 1. kötet, 3.

³⁹⁴ ANDERSON, *Considerations on Western Marxism*, 92-93.

³⁹⁵ Kurt LEWIN, Die Sozialisierung des Taylorsystems. Eine grundsätzliche Untersuchung zur Arbeits- und Berufspsychologie, *Praktischer Sozialismus*, 4. sz. (1920), 5-36. Lásd Mel VAN ELTEREN, Discontinuities in Kurt Lewin's Psychology of Work. Conceptual and Cultural Shifts between his German and American Research, *Sociétés contemporaines*, 13. sz. (1993), 71-93.

³⁹⁶ Lásd Kurt LEWIN – Karl KORSCH, Mathematical Constructs in Psychology and Sociology, *Erkenntnis*, 8. sz. (1939), 397-403. Együttműködésükre lásd Patrick GOODE, *Karl Korsch. A Study in Western Marxism*, London, McMillan, 1979, 171.

³⁹⁷ Mel van ELTEREN, Die Sozialpsychologie Lewins, marxistische Soziologie und Geschichte. Das Scheitern eines gemeinsamen Projektes von Kurt Lewin und Karl Korsch, *Psychologie und Geschichte*, 2. évf. (1990) 1. sz., 1-18.; Mel van ELTEREN, Karl Korsch and the Lewinian Social Psychology: Failure of a Project, *History of the Human Sciences*, 5. évf. (1992) 2. sz., 33-61.

³⁹⁸ Lásd Leszek KOŁAKOWSKI, *The Main Currents of Marxism. Its Rise, Growth and Dissolution*, Oxford, Clarendon Press, 1978, 3. kötet, 308-323. és Karl Korsch: *Revolutionary Theory*, Douglas Kellner (szerk.), Austin – London, University of Texas Press, 1977.

³⁹⁹ Korsch egyik legismertebb magyar tanítványa Partos Pál volt, akivel együtt is dolgozott, majd hosszú éveken át levelezett. Bővebben K. HORVÁTH Zsolt, Elkötelezettség és együttérzés energiái. Heinlein Károly és Partos Pál a spanyol polgárháborúban, *Korunk*, 21. évf. (2010) 5. sz., 100-105.

⁴⁰⁰ Vö. KOVAI, *Lélektan és politika*, 144.

Az „új” kétféle temporalitása: Epochenwollen vs. új lap

A neveléstudomány területén ez az utolsó esztendő, amikor a Mérei Ferenc, Faragó László, Kiss Árpád, Binét Ágnes és mások által képviselt demokratikus szocialista neveléstudomány szinte korlátok nélkül fejthette ki tevékenységét úgy elméleti, mint intézményi szempontból. És ez eszme- és tudománytörténeti értelemben még akkor is igaz, ha történetesen Mérei élet-történeti elbeszéléseiben visszamenőleg is „szigorú bolseviknak” titulálta önmagát (aki nagyjából 1949–1950 fordulóján kezdte belátni, hol is áll).⁴⁰¹ Ám mint a könyv elméleti részében kifejtettük, az önértelmezés korántsem bír kizárólagos legitimációs erővel, annak éppúgy megvan a történetisége, melyet egy életrajznak kötelessége megkérdőjelezni.

Mérei Ferenc életében az 1947-es év volt az utolsó, amikor tudományos és szakpolitikai szempontból egyaránt gond nélkül véghezvihette terveit. Az 1948-as év nyitánya azonban már ellentmondásos, ambivalens esztendőt ígér, vagyis megkezdődnek azok a politikai manőverezések, hatalmi „játékok”, melyeknek sokakkal együtt végül ő is az elszenvedőjévé válik. Ezt akkor Mérei a bizonyosság erejével nem tudhatta, legfeljebb sejthette, ha a körülötte zajló események láncolatát össze tudta kapcsolni. Ez azonban nem triviális kérdés. A *fordulat éve* című kötetének 1948. április 11-re datált előszavában maga Rákosi Mátyás is *visszamenőleget* nevez fordulatnak a hatalomkoncentrációt és a szovjetizálást, jöllehet az 1948. március 6-i SZDP-kongresszuson elmondott beszédében már meghirdeti tézisé, miszerint új lap következik „az ezeréves magyar történelemben”.⁴⁰²

A következő fejezet feladata lesz rámutatni azokra a mozzanatokra és történésekre, melyek, mint minden gondolkodó emberben, Méreiben is fellobbanthatták a gyanú szikráját, s felvetették azt a belső vívódásra okot adó kérdést, vajon a Rákosi által említett *új lap* vajon azonos-e azzal a *korszakakaró új élettel*, melyet 1945 után maguk is hittek és tápláltak. A mai olvasó nyilvánvalóan tudja a választ, hiszen napjainkból visszatekintve, a kommunista hatalomátvétel a lezárult múlt jól ismert része. Ám az egykori szereplők szemszögéből az „új lap” még a jövőhöz tartozott, s távolról sem volt magától értetődő, hogy jelentése egybe eshet-e a „megújhódott élet” korszakakaró lendületével mozgásba hozott új társadalommal. Ahogy a globális történelem összefüggésben láttuk, a szovjetizáció kérdését bizonyosan nem láthatták előre, de hogyan értelmezhetjük az Epochenwollen szándékát? Hans Blumenberg veti fel a kérdés, vajon

„mit vár az ember, ha felmerül a korszakváltás kérdése? Mivel az egész történelem változásokból áll – folytatja okfejtését –, a korszakalkotó mozgásokat termékenynek és gyorsnak, ugyanakkor egyetlen, félreérthetetlen irányba haladó, szerkezetileg összekapcsolódónak és egymásba függőnek kell feltételeznünk. Aki a korszakváltás *valóságáról* beszél, vállalja annak terheit, hogy bebizonyítja: valami véglegesen eldőlt. Ki kell tudni mutatni azt, hogy olyasvalami van jelen, ami felett nem rendelkezhetünk újra, s azt is, hogy visszafordíthatatlan változás állt be”.⁴⁰³

Amennyiben a korszakakarás szándékát leszűkítve azokhoz az értelmiségiekhez kötjük, akik az emancipatorikus iskola, a demokratikus Bildung és a gyermek regenerációján keresztül látták megvalósíthatónak az új társadalmat (s Mérei bizonyosan közéjük tartozott), úgy azt kell mondanunk, hogy 1947-ig voltaképpen bizakodóak maradhattak, hiszen a köznevelési korszakváltás minden logisztikai problémájával együtt *folyamatban* volt. Mivel a kommunista hatalomátvétel és a köznevelés, valamint a psi-tudományok szovjetizációja számukra még a jövőhöz tartoztak, ezért Mérei Ferenc és munkatársai számára megítélésem szerint minden aggasztó politikai történés ellenére sem tudatosulhatott, hogy ez a folyamat hamarosan megtö-

⁴⁰¹ BAGDY Emőke, A szabadság első pontja: szeretni az életet. Beszélgetés a 75 éves Mérei Ferencsel, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 42. évf. (1985) 3. sz., 241-253., itt: 244.

⁴⁰² RÁKOSI Mátyás, *A fordulat éve*, Budapest, Szikra, 1948, 348.

⁴⁰³ HANS BLUMENBERG, *The Legitimacy of the Modern Age*, Cambridge – London, MIT Press, 1983, 468. (Ki-emelés – K. H. Zs.).

rik. A korszakváltásoknak ugyanis, jegyzi meg Blumenberg, „nincsenek szemtanúi. A korszakforduló észrevehetetlen határ, nincs meghatározó dátumhoz vagy eseményhez kötve”.⁴⁰⁴

Másképpen fogalmazva, a korszak határa úgy fogalmazódik meg, mint valami, ami már bekövetkezett, s ezért új fejezetet nyitható (olyan „vég”, mely valami másnak a kezdete), vagy pedig akkor kristályosodik ki, amikor már túl vagyunk rajta (vagyis olyan „kezdet”, ami valami másnak a végét jelenti). Megítélésem szerint előbbi a „korszakakaró, megújhodott életre”, utóbbi pedig az „új lap” jegyében lezajló kommunista hatalomátvételre vonatkoztatható temporalitás. Előbbi azzal tudatosult, hogy kinyilvánította, mennyiben akar mást, mint a Horthy-korszak iskolapolitikája, s ezzel hogyan akarja szolgálni a társadalmi igazságosság demokratikus eszméjét, utóbbi pedig csak utólag, a hatalomátvétel nyomán vált teljes bizonyossággá. Azt gondolom, hogy az „új” akarásának ez a kétfajta temporalitása keveredett ebben az időszakban, s az életrajz szempontjából az a kérdés vetődik fel, mikor és hogyan tudatosult Mérei Ferencben tudatosult, hogy ez a kétféle (demokratikus szocialista vs. szovjet típusú kommunista) társadalomformáló szándék egyáltalán nem csereszabatos.⁴⁰⁵ Ezzel a lassan érlelődő felismeréssel pedig Méreinek és munkatársainak le kellett „zárulniuk” a – Dantétól származó, hagyományosan a szerelemre értett, de jelen esetben az eszmei elkötelezettség-ből táplálkozó – *megújhodott élethez* fűződő reményeket és várakozásokat.⁴⁰⁶ Ám a *lezárás aktusa*, mint ahogyan a következő fejezetben látni fogjuk, távolról sem könnyű és egyértelműen megragadható törekvés.

⁴⁰⁴ BLUMENBERG, *The Legitimacy of the Modern Age*, 469.

⁴⁰⁵ 1947-ben jelenik meg néhány olyan nem szakpolitikai újságcikke, könyvkritikája, mely valamennyire illeszkedik a szovjet elvárásokhoz, lásd MÉREI Ferenc, Magyar nyelvű könyv a Szovjetunióról, *Új Szó*, 3. évf. (1947) 58. sz., 4.; MÉREI Ferenc, Rudas László: Materialista világnézet, *Új Szó*, 3. évf. (1947) 295. sz., 6.

⁴⁰⁶ Vö. Alberto CASADEI, Incipit vita nova, *Dante Studies*, 129. sz. (2011), 179-186.

3. FEJEZET

A TŰ FOKÁN

Eretnek empirizmus és belső gyarmatosítás között, 1948–1950

„Az erkölcs az emberi gondolkodás nagy norma-rendszereinek egyike. Norma, mert két szélső pont közt rendeződött ítéletek mércéje. E két szélső pont: jó és rossz. Ebben az értelemben az erkölcsi magatartás megszakítás nélküli választások sorozata: adott helyzetben lehetséges különböző magatartási formák közt választunk. Amikor a helyzet a választás lehetőségét kizárja – a cselekvés sem erkölcsös, sem erkölcstelen nem lehet; egyszerűen nem tartozhat a morálisan megítélhető tettek sorába. [...] Magatartásunk tehát akkor erkölcsi (s ez egyaránt jelenti erkölcsös, erkölcstelen bármely változatát), ha az választáson, mégpedig a jó-rossz pontok közt kifeszített mércét alkalmazó választáson alapszik”.¹

Mérei Ferenc: *Gyermektanulmány*, 1948

„Halála előtt az egész itt töltött idő minden tapasztalata azzá az egyetlen kérdéssé sűrűsödött össze a fejében, amelyet eddig még nem tett fel az örnek. [...] – De hát mindenki a törvény felé igyekszik, hogyan lehetséges, hogy ennyi év alatt rajtam kívül senki sem kért bebocsáttatást? [...] – Itt rajtad kívül senki be nem léphetett volna. Ezt a bejáratot csak a te számodra jelölték ki. Most megyek és bezárom”.²

Franz Kafka: *A törvény kapujában*, 1914

Tudás, hatalom, szubjektum: a diskurzus foglya, a hatalom „simogatása”

Az életrajz egyéb fejezeteinél többször előkerült már az, hogy Mérei Ferencel számtalan interjú készült, jellemzően az idős tudóst kérdezték életpályája egyes szakaszairól. Ezekben a beszélgetésekben a pszichológust többnyire egyfajta „ellenzéki”, a hatalomtól távol élő szerepben jelenítik meg, s ritkán esik szó az 1948 és 1950 közötti szerepéről. Márpedig azt jogosan tette szóvá Lányi Gusztáv, hogy Méreinek a „hatalomban” eltöltött időszaka többnyire kimaradt a nosztalgikus jellegű emlékezésekből, ezzel a problémával tehát mindenképpen számot kell vetnünk (a kiadott életrajz Auktoritás című fejezetben már fejtegettük az ellenkultusz forrásainak szavahihetőségét). Ráadásul írásában idéz néhány olyan, a korszakban aktív pszichológust, akik szerint Mérei diktatorkodott a köznevelés élén.³ Ott voltaképpen szövegkritikai szempontból igyekeztem megvizsgálni azt, hogy a kultusz pozitív túlzásain túl miképpen rajzolódik ki ennek ellentétéként a „diabolikus” Mérei alakja. Itt pedig azt fogjuk tárgyi szinten rekonstruálni, hogyan vett részt mintegy másfél éven át a diktatúra köznevelésében. Az életrajz szempontjából az a mozzanat a legérdekesebb számunkra, ahogyan a demokratikus szocialista Mérei az MDP felkéréseit elfogadva több posztot is betölt.

¹ MÉREI Ferenc, *Gyermektanulmány*, Budapest, Egyetemi Nyomda, 1948, 95.

² Franz KAFKA, *A törvény kapujában*, in *Az éhezőművész*, Budapest, Szépirodalmi, 1989, 237.

³ LÁNYI Gusztáv, *Ki volt Mérei Ferenc?*, BUKSZ, 11. évf. (1999) 1. sz., 53. Lásd még LÁNYI Gusztáv, *Lélek-elemzés és politika. Pszichoanalitikus politikai pszichológiák Magyarországon*, *Valóság*, 40. évf. (1997) 3. sz., 1-14. Lásd LÁNYI Gusztáv, *Rejtőzködés és (ön)rostálás. A pszichológia magyarországi viszonyairól a fordulat évtől (1948–1949) 1956-ig*, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 54. évf. (1999) 2. sz., 195-203.

Tagadhatatlan, hogy rövid idő alatt alaposan megsokasodnak formális pozíciói. 1947. szeptember 27-én a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezete (MPSZSZ) Központi Vezetősége Pedagógiai Bizottságot alakít, melynek titkárává Méreit, elnökévé pedig Mácsay Károly választja. Az MPSZSZ elnöke máskülönben Tamás Károly, főtitkára Béki Ernő volt.⁴ 1948 januárjától Mérei a Magyar Kommunista Párt Pedagógiai Pártcsoportjának tagja lesz, magát a tömörülést pedig átalakítják, hatékonyabbá teszik. Utóbbi lényege az, hogy a vezetőség minden tagjának feladatkörét pontosan meghatározzák, e tárgyban határozatot terjesztenek fel a Szervező Bizottságnak. Ennek eredményeképpen Alexits György felelős a Vallás- és Közoktatásügy Minisztérium (VKM) munkájáért és a tanügyigazgatásért, Béki Ernő a Pedagógusok Szabad Szakszervezetének munkájáért, Bélavári Burchard Erzsébet a kisdiednevelés ügyéért, Fodor József a székesfőváros VII., oktatásügyi osztályának munkájáért, Hegyi Gyula a szakoktatást irányító kommunista munka megszervezéséért és a budapesti pártcsoportok szervezésének irányításáért. Mérei Ferenc a pedagógus pártcsoport vezetőségének munkájáért és az MKP pedagógiai irányvonalának kidolgozásáért, Schirő Ödön a Pártcsoportokban folyó szakmai oktatásért, Soós Leventéné a kádermunka és a pártoktatás megszervezéséért, Szávai Nándor az ifjúsági szervezetek és az iskolai ügyekkel foglalkozó demokratikus társadalmi szervezetek nevelésügy terén kifejtett munkásságának irányításáért és a Pest környéki pártcsoportok munkájáért felel.⁵

Az MKP Pedagógiai Pártcsoportjának vezetőségi tagjaként Méreinek valóban több lehetősége volt szakpolitikai nézeteinek érvényesítésére. A Székesfővárosi Neveléstudományi Intézet Lélektani Intézete vezetőjeként vagy a Nékosz oktatójaként is rálátott a köznevelési folyamatokra, de a szakpolitika befolyásolására érdemi lehetősége alig volt. Ugyan felajánlották neki a háború után, hogy dolgozzon a VKM-ben, ám a szakpolitikai munka hivatali részét nem tudta volna összeegyeztetni tudósi-kutatói ambícióival, így az utóbbi mellett optált. 1947 végére azonban nagyjából elvégzi és publikálja legfontosabb kutatásait, talán az ebbéli megkönnyebbülés vezeti arra, hogy a köznevelés gyakorlati oldalát is kipróbálja. 1948. május 3-án az MKP pedagógus csoportjának vezetősége (Hegyi, Angyal, Soósné, Lukács, Fodor, Béki, Szávai, Mérei) ülést tart, s ennek harmadik napirendi pontjaként az Országos Köznevelési Tanács (OKT) munkáját értékelték.⁶

„[Az OKT] mai szervezetében és összetételében – fogalmaz a jegyzőkönyv – nem képes feladatát ellátni. Bizonytalan, harmadik utas politikát folytat; a köznevelési reform minden fontos kérdésében lehetővé teszi a habozást és a taktikázását. A minisztériumi klikkek igen erősen befolyásolják munkáját. Ezért szükséges mind szervezetének, mind összetételének reformja”.⁷

Noha az OKT tevékenysége más fórumokon is vitákat váltott ki, hiszen inkább nagy tiszteletnek örvendő értelmiségiek grémiuma volt, mint konkrét ügyekben hadra fogható szakpolitikai tanácsadó team, ám bárhogyan is nézzük, az MKP elaborátuma a politikai megbízhatatlanságot emeli ki. Ez a pártban megfogalmazódó bírálat nyilvánvalóan összefüggésben áll azzal, hogy az 1948 tavaszán már szervezés alatt álló Országos Neveléstudományi Intézet (ONI) tervezetében az OKT felszámolása expressis verbis szerepel.

⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XXVI-I-1-b, 1. d., 1. tétel, illetve Megalakult a szakszervezet Pedagógiai Bizottsága, *Pedagógus Értesítő*, 120. sz. (1947. október 15.).

⁵ Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL), 274-24-11. ö.e., pp. 38-39.

⁶ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1.140/1945 ME számú rendelete az Országos Köznevelési Tanács felállításáról tárgyában, *Magyar Közlöny*, 19. sz. (1945. május 1.), 1. Az új intézmény az Országos Köznevelési Tanács és az Országos Felsőoktatási Tanács összeolvasztásával jött létre, a rendelet értelmében az OKT a köznevelés minden kérdésében tanácsadó szerepe volt a VKM-nek. Szakosztályai: népiskolai és népköznevelési; középiskolai; felsőoktatási. Lásd *A magyar állam szervei, 1944–1950*, Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1985, I. kötet, 400.

⁷ MNL OL-XXVI-I-1-b, 1. d., 2. tétel, Jegyzőkönyv a Pedagógus Pártcsoportok vezetőségének 1948. május 3-án tartott üléséről.

„Az Országos Köznevelési Tanács megnövekedett feladatait (tankönyv, módszer, tananyag) részint összetétel, részint rossz szervezeti felépítettsége folytán ellátni nem tudja. Ma kullog a reform után és leszámítva néhány ott lévő elvtársunk igen jelentékeny munkáját, inkább hátráltatja ezt, mintsem elősegíti. Ezért szükséges a Köznevelési Tanács rendeleti feloszlása”.⁸

Ebből fakadóan az ONI-t olyan, a köznevelést stratégiai értelemben tervező és logisztikai értelemben lebonyolító új szuperintézményként képzelték el, mely a VKM felügyeleti szerveként működne, mégis részben vagy egészében függetleníthető lenne a miniszteriális ügyintézés útvesztőitől éppúgy, ahogy a megbízhatatlan vagy egyenesen nem kommunista szakemberek befolyásától. Később részletesebben tárgyaljuk az ONI létrejöttét, itt főként az a szál a fontos, amely láttatja, hogy Mérei részt vett a szakpolitikai döntéshozatalban.

A Szociáldemokrata Párt és az MKP 1948. júniusi pártegyesítését követően Mérei Ferenc a Magyar Dolgozók Pártja Oktatási Osztálya Köznevelési Bizottságának tagja lett, mely megkerülhetetlen fóruma volt a köznevelés területén lezajló tervező és szervező munka tartalmi megvitatásának és előkészítésének. Amíg az ONI pro forma állami szerv volt a minisztérium fennhatósága alatt, addig az MDP Köznevelési Bizottsága a hegemon módon létrehozott párt egyik kicsi, de a közoktatás és a felsőfokú képzésben minősítési jogkörrel rendelkező aleggysége volt. És noha a Magyar Tudományos Tanács hivatalosan csak 1949 februárjában alakul meg, Mérei neve már ott szerepel az 1948 novemberére datált előkészítő iratokban.⁹ Egyszerűbben fogalmazva az 1948-as évben fokozatosan a tudományos kutatómunka elkötelezett, de független képviselőjéből bizonyos súllyal és szakpolitikai hatalommal bíró, a párt számára felelős, elszámoltatható alkalmazott lesz. Az itt előszámlált funkcióinak és szerepeinek részletes kibontás e fejezet feladata lesz, ám az intézménytörténeti rekonstrukció mellett természetesen mindvégig meg szeretném őrizni az életrajzi gondolkodás korábban már vázolt szempontjait.

Jóllehet Mérei Ferenc az 1948-as esztendő során lassan, de biztosan megváltoztatja közéleti szerepét és minőségét,¹⁰ ám ne tévesszük szem elől azt, hogy közvetlenül a háború után tudományos kutatásaival, minőségileg és mennyiségileg is számottevő szaktudományos közleményeivel, közművelődési vitairataival, pedagógiai tárcáival tevékeny módon alakította át a köznevelésről és a pedagógiáról szóló *diskurzusok* tartalmát. Utóbbi kifejezést hangsúlyozottan Michel Foucault nyomán gondolom el, vagyis a diskurzus nem más, mint olyan társadalmi-politikai beszédrend, mely *hatalmi viszonyokat* hordoz magában.¹¹ Az egyik oldalt a tudás természetesen a korábban részletesen bemutatott kritikai funkciót látja el, amennyiben feltárja az adott társadalmi berendezkedésben rejlő egyenlőtlenségeket, valamint javaslatot tesz vagy tehet ezek módosítására, ám a másik oldalt ebbéli tevékenysége során a tőkeként kamatoztatható tudás az egyént kézzel fogható előnyök, pozíciók megszerzésére ösztönözheti.

Ilyeténképpen *tudás* és *hatalom* egymást feltételezik, kölcsönhatásban állnak egymással, a megképződő beszédrendeket pedig azért érdemes alaposan tanulmányozni, mert azok kirajzolják a tudás új mintázatát és intézményes rendjét. Ezzel végső soron hatalmi viszonyok rendszerét alkotják meg és formálják újra. Igaz ugyan, mondja Michel Foucault egyik előadásában, hogy a fasizmus és a sztálinizmus a hatalom „patologikus formái”, ugyanakkor nem feltalálták, pusztán végtelenségé tették a tudás és a hatalom viszonyrendszerét a modernitás-

⁸ MNL OL–XXVI–I–1–a, 1. d., 3. t., az ONI tervezete (1948. augusztus 15.) E dokumentum párhuzama: MOL–M–KS–276–111–2. ő. e. p. 520–524. (Dátum nélkül.)

⁹ Magyar Tudomány Akadémia Levéltára (MTAL), Magyar Tudományos Tanács, 1948–1949 (MTT), 1. d., 2. dosszié (1948. november 25.)

¹⁰ 1948 őszétől Faragó Lászlót az Állami Pedagógiai Főiskola igazgatójává, Mérei Ferencet pedig a Lélektani Tanszék főiskolai tanárává nevezzük ki. Lásd *Magyar Közlöny*, 216. sz. (1948. szeptember 26.), 1.

¹¹ Michel FOUCAULT, *L'ordre du discours. Leçon inaugurale au Collège de France prononcée le 2 décembre 1970*, Paris, Gallimard, 1971, 71–72. Magyarul: Michel FOUCAULT, *A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások, interjúk*, Romhányi Török Gábor (szerk.), Budapest, Pallas Stúdió – Attraktor, 1998, 50–74.

ban.¹² A tudás ebben az értelemben kétélű fegyver: éppúgy szolgálhatja az ember felszabadítását, mint ahogyan tevékenyen részt vehet annak leigázásában.¹³ Ennek a fejezetnek az értelmezői kulcsmozzanata az, ahogyan a diskurzust sűrítő, az egyenlőtlenségeket orvosolni óhajtó, az igazságosságot szolgálni vágyó szubjektum maga is a diskurzus rabjává válik, s az emancipáció nemes feladatának címén akaratlanul az ember alávetésének nyújt segédkezet. Már nem ő sűríti vagy ritkítja, szabja meg vagy alkotja újra a diskurzust, hanem a beszédrend formálja meg azt a hatalmi teret, melyben aztán a szubjektum tevékenykedni kényszerül. Az életrajzi gondolkodás szempontjából az igazi kérdés az, hogy a tudás és hatalom viszonyrendszerében cselekvő szubjektum mennyiben reflektálhatja, teheti a maga számára világossá azt, hogy a diskurzus foglyává vált. Észlelheti-e ezt egyidejűleg, cselekvés közben, vagy ennek felmérése szükségszerűen utólagos rekonstrukció?

1972-ben Szilágyi János a Magyar Rádió számára készített egy beszélgetést Mérei Ferencel, amelyben explicit módon rákérdezett arra, hogyan élt a hatalmával, igaz volt-e, hogy a hatalom „megbabonázta” kicsit, s hogy egy pedellust sem lehetett kinevezni az engedélye nélkül. A pszichológus meglehetősen őszinteséggel reagál a felvetésekre, a pedellus kinevezésével kapcsolatos túlzást tréfásan elutasítja, majd úgy fogalmaz, hogy 1949 májusában történt egy fordulat, de addig

„tényleges befolyással [...] rendelkeztem. Hogyan használtam fel ezt a hatalmat? [...] Amit mondani akartam, hogy ha velem jobban bánik a személyi kultusz rendszere, jobban *megsimogat*, lehet, hogy végigcsinálom vele. Ezt én nem tudom máig se eldönteni. [...] De azt hiszem, én *végigcsináltam volna*”.¹⁴

Ehhez az idézethez még annyi tartozik az interjúban, hogy úgy érezte, az MDP politikai vezetői nem kedvelik őt, s ezért 1949 őszétől sejtette, hogy hamarosan menesztani fogják.

1948 ősze és 1950 tavasza között Mérei Ferenc valóban egy sor szakpolitikai szempontból lényeges pozíciót töltött be, ám még ebben az időszakban sem tartozott a politikai akaratképzés fővonalához. Itt van példának okáért a korszak egyik legneuralgikusabb kérdése: a közoktatás államosítása. Látszólag szakpolitikai kérdés, az államhatalom kezdetben próbálta is annak beállítani, ám e kérdésében Méreinek szóba sem kerül a neve, maga e tárgyban legfeljebb közvetve vagy sehogyan sem nyilvánul meg. Mint az előző fejezetben tárgyaltuk, ugyan az egyházi iskolák állami kézbe vétele Európában korántsem példa nélkül álló eset, szakpolitikai szempontokból (esélyegyenlőség, minőségbiztosítás, szakfelügyeleti kérdések) is lehetett volna érvelni mellette. Ehhez azonban egyrészt valós szaktudományos háttér munka kellett volna, másrészt mindenképpen konszenzust kellett volna keresni az egyházakkal. A kettő közül tartalmi szempontból valójában egyik sem teljesült, így elég egyértelművé válik a politikai akaratképzés voluntarizmusa. Ennek célja az egyházak kiszorítása volt a tudás újraelosztásából, az államhatalom szempontjából pedig a tudás monopolizálásának, alternatíva nélküli centralizálásának biztosítása volt. Kállai Gyula már 1948 januárjában hosszú cikket közöl a *Szabad Nép*ben, melyben alig leplezett módon „harangozza be” az egyházi iskolák állami átvételét.¹⁵ Kállai olyan plauzibilis érveket számlál elő, melyeket az előző fejezetben – Nagy Péter Tibor és mások kapcsán – már kifejtettünk, ugyanakkor az egyházakat már „kler-

¹² Michel FOUCAULT, *Le sujet et le pouvoir*, in *Dits et écrits, 1980–1988*, Daniel Defert, François Ewald, Jacques Lagrange (szerk.), Paris, Gallimard, 1994, 4. kötet, 222–243. Magyarul: A szubjektum és a hatalom, *Pompeji*, 5. évf. (1994) 1–2. sz., 177–187. Lásd még Hubert L. DREYFUS – Paul RABINOW, *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, Chicago, University of Chicago Press, 1983, 184–204.

¹³ Michel FOUCAULT, *Felügyelet és büntetés. A börtön története*, Budapest, Gondolat 1990. Lásd Kiss Balázs, Michel Foucault hatalomfelfogásáról, *Politikatudományi Szemle*, 3. évf. (1994) 1. sz., 43–68.

¹⁴ SZILÁGYI János, Kettesben – Mérei Ferencel, *Magyar Rádió Archívuma*, 1972, gépirat. Nyomtatásban: *Mérei életmű*, Borgos Anna, Erős Ferenc, Litván György (szerk.), Budapest, Új Mandátum, 2006, 279–290., itt: 283. (Kiemelés – K. H. Zs.)

¹⁵ KÁLLAI Gyula, Közoktatásügyünk demokratizálása, *Szabad Nép*, 6. évf. (1948) 14. sz., 5.

kális reakciónak” nevezi, vagyis nem hagy sok kétséget a voluntarista szándék kimenetele felől.¹⁶

Május 15-én Ortutay Gyula, vallás- és közoktatásügyi miniszter bejelentette a sajtó képviselőinek, hogy a kormányzat megindítja a tárgyalásokat az egyházakkal a magyar iskolaügy demokratikus egységesítése, államosítása ügyében.¹⁷ Faragó László alábbi cikkében többes szám első személyben írt a kormányzatról, tehát igen valószínűen egyet is értett vele, ám Kállaitól annyiban mindenképpen eltér, amennyiben álláspontját érvekkel támasztotta alá. Eszerint az 1944-es *Education Act* nyomán kibomló brit gyakorlat arra mutatott rá, hogy az iskolarendszer kettős fenntartása és ellenőrzése túlzottan bürokratikus, ami hátráltatja a nevelés minőségének fejlődését. Ebből vezeti le Faragó az állami egységesítés szükségességét, mivel szerinte a „köznevelésügy egységesítésére irányuló törekvés korántsem az államhatalom öncélú kiterjesztésének, a l’art pour l’art uniformizálásnak, az állam önmagának tetszelgő hatalmi tébolyának eredménye. Mint látni fogjuk, a modern társadalmi fejlődés szükséglete”.¹⁸ Ez már az a pont, amikor az iskolák fenntartásának kérdését nem lehet diszkurzív módon, társadalomtörténeti vagy neveléstudományi kérdésként kezelni (mint ahogyan az előző fejezetben tárgyaltuk), hiszen rányomja bélyegét az államhatalom voluntarista jelenléte.

De Mérei Ferenc esetében vajon hol kezdődött mindez? Mikor észlelhette szűkebb szakterületén azt, hogy a dolgok nem ugyanabban a mederben folynak, mint közvetlenül a háború után? Hiába a számtalan interjú, ezekre a kérdésekre legfeljebb részleges válaszokat kaphatunk, ezért inkább arra összpontosítjuk figyelmünket, hogyan alakul át az 1947-es év legvégétől a pszi-tudományok beszédrendje és a politikai akaratképzés viszonya.

Az igazság reszakralizációja és a „vita” mint elválasztó rítus: a pszi-tudományok helye

Mint az előző fejezetben szovjetizáció problémájánál már részletesebben tárgyaltuk, elsősorban az állambiztonság, a hadsereg és a hadiipar területén voltak jelen a szovjet tanácsadók, bár fokozatosan az állami és társadalmi élet egyéb területeire is kiterjedt a szovjet szakemberek tevékenysége. A hatalomgyakorlás felől nézve az olyan nem-stratégiai ágazatokban, mint a neveléstudomány és a köznevelés reformja, mindez közvetve és jóval lassabban jelentkezett. Ez nem jelenti azt, hogy a neveléstudomány vagy a pszi-tudományok elkerülték volna sorsukat, csak annyit, hogy mivel a politikai hatalom szempontjából jó darabig nem számítottak stratégiai alrendszernek, így a hatalmi tekintet valamivel később összpontosult rájuk.

A politikatörténetben oly fontos 1948-as év a Szociáldemokrata Párt és a Kommunista Párt egyesülésével, a diktatúra kiépítésével és a szovjetizáció kiterjesztésével együtt Mérei Ferenc szempontjából ambivalens esztendő. A két munkáspárt egyesítése értelemszerűen nem egyik pillanatról a másikra ment végbe, hiszen tudjuk, hogy már az év elejétől folyt az előkészítés.¹⁹ A folyamat márciusban kezdődött, megyei, városi, kerületi, járási és üzemi szinten, ahol is úgynevezett egységbizottságokat alakítottak. Utóbbi szervek irányították a tényleges egyesítésig a pártszerveket, noha a két párt vezetősége még külön-külön működött. Június 12-én jelentették be nyilvánosan az egyesülést, és a folyamat záróakkordjaként, két nappal később a Magyar Dolgozók Pártja megtartotta I. kongresszusát.²⁰

¹⁶ Lásd KOVÁCS Éva, „Megegyezés” az iskolák ügyében. Az állam és a legnagyobb iskolafenntartó egyházak közötti tárgyalások az iskolaállamosítás után, *Történelmi Szemle*, 45. évf. (2003) 3–4. sz., 265–304.

¹⁷ A Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter az iskolák államosításáról, *Köznevelés*, 4. évf. (1948) 10. sz., 223.

¹⁸ FARAGÓ László, Népi demokrácia – állami iskola, *Köznevelés*, 4. évf. (1948.) 11. sz., 240–242., itt: 240.

¹⁹ Vö. GYARMATI György, *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*, Budapest, ÁBTL – Rubicon, 2011, 122.

²⁰ RÁKOSI Sándor, *Az MKP és az MDP szervezeti felépítése, 1944–1956*, Budapest, MSZMP KB Párttörténeti Intézete, 1964, 53.

Engem elsősorban az érdekel itt, hogy a politikai akaratképzés aprólékosan feltárt ki-sajátításán túl,²¹ hogyan megy végbe a tudományos alrendszer szovjetizációja, hogyan veszi semmibe a politikai hatalom a tudomány és a kutatás sajátos belső logikáját. Mérei az év elején még a SZNI-ben dolgozik, órákat ad a Nékoszban, s jöllehet a fentebbi fejleményekkel, valamint a neveléstudomány várható szovjetizációjával feltehetően nagyjából tisztában volt, úgy folytatta tovább szakpolitikai és tudományos tevékenységét, mintha mi sem történt volna. Ezt a megállapítást egyelőre igyekszem értéksemlegesen tartani, hiszen éppen az a folyamat érdekel, ahogyan egy baloldali, elkötelezett, de nem komisszár fejében kirajzolódik a diktatúra természete, működésmódja, melynek végül másfél év múlva maga is elszenvedőjévé válik. De 1948 első felében erről még mit sem tudhatott; feltehetően aggasztották a politikai fejlemények, de maga is a struktúra foglya volt, így pusztán tevékenységéből, publikációiból nem fejthető meg a fentebbi rejtély. 1948-ban az SZNI Mérei vezette részlege, a Lélektani Intézet kiad egy francia nyelvű kötetet, mely magában foglalja az eddig tárgyalt főbb problémákat.²² Faragó László a demokrácia és az iskolaszervezet összefüggéséről, az új iskolai tankönyvekről Binét Ágnes, a népi kollégiumokról Csukás István, az iskolai osztályok társas szerkezetéről Mérei Ferenc, míg a gyermeki munka fogalmáról Marton Imre jelentetett meg közleményt. Az oktatás és a frazeológia kapcsolatáról Binét Ágnes és Förster Vera, a rendőrségnél végzett pszichológiai kutatásokról Radnai Béla, a társas kapcsolatok erejéről Gleiman Anna, az ősi népi játékokról Kéri Hedvig, míg a pedagógiai irodalomról Kiss Árpád számolt be.

Az év nyarán Mérei a komplex köznevelési reformot mérlegre tévő tanulmánnal jelentkezik az *Embernevelés* hasábjain. Az 1948-as esztendő pedagógiai szempontból fordulópontnak tartja, de korántsem az államosítás miatt (melyhez tevőlegesen semmi köze sem volt), hanem mert a felmenő rendszerben beindított általános iskolai rendszer miatt szeptembertől megszűnik a népiskola és a polgári iskola. Magyarul az általános iskola felső tagozatainak megindításával 1948 őszén indultak az első VIII. osztályok, s ezzel „lezárul a magyar köznevelés történetének 80 esztendőszakasza. A kötelező népoktatást kimondó Eötvös-törvény nyitotta meg iskolaügyünk fejlődésének ezt a korszakát és az államosításról szóló törvény zárja le. A népiskola születésével kezdődött s a népiskola megszűnésével zárul le”.²³ Írásában összefoglalja az általános iskola pedagógiai, nevelési előnyeit, melyeket korábban már bemutattunk, de rámutat azokra a hátráltató tényezőkre is, melyek gátolják, elodázzák ennek az iskolatípusnak a kiteljesedését.

Négy ilyen akadályt nevez meg: 1. Az országban sok az egytanítós iskola, melyek egy részét nem lehet átalakítani általános iskolává. 2. A népiskolai tanítók tudása nem elégséges a szaktanításhoz; a középiskolai képesítésű nevelők száma nem elégséges ahhoz, hogy minden általános iskolában megindulhasson a szakosított tanítás. 3. A népiskolák felszerelése (szertárak, könyvtárak) nem kielégítő a szaktanítás követelményeihez, az ország anyagi helyzete pedig nem teszi lehetővé a sok ezer szertár, könyvtár azonnali felállítását.²⁴

4. „Az általános iskola nem folytathatja sem a régi népiskola, sem a régi polgári iskola módszerét. Új, sajátos feladatainak megfelelő *sajátos módszerre* van szüksége, különben a fejlettség szempontjából erősen heterogén általános iskolai osztályokban a nevelői munka alacsony színvonalra süllyed”.²⁵

Konstatálja, hogy az iskolák államosítása megkönnyíti az eddig előszámlált hiányosságok egységes pótlását, s a lehetséges javaslatokat szintén négy pontban rögzíti.²⁶ 1. Iskola-

²¹ PALASIK Mária, *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon, 1944–1949*, Budapest, Napvilág, 2000.

²² *Annuaire de l'Institut de psychologie de la municipalité de Budapest*, Budapest, k. n., [Székesfővárosi Neveléstudományi Intézet Lélektani Intézete], 1948.

²³ MÉREI Ferenc, Az általános iskola sorsa a tanítók kezében van, *Embernevelés*, 4. évf. (1948.) 7–8. szám, 357–362., itt: 357–358.

²⁴ Vö. GYALMOS János, Az új tankönyvek elé, *Köznevelés*, 4. évf. (1948) 16. sz., 377.

²⁵ MÉREI, Az általános iskola sorsa a tanítók kezében van, 358. (Kiemelés – K. H. Zs.)

összevonások: az összeírások alapján 650–700 új általános iskola létesülhet, s ezzel pestkörnyéki mintegy 2000–2200 töredék népiskola megszűnne. A töredék-iskolák egyesítésével a tanköteles korban lévő gyermekek negyede részben osztott és szakosított, tehát az eddigi bevett, osztatlan tanításnál magasabb színvonalú oktatásban részesülhet. Az egyesítés feladata az egytanítós tanyai iskoláknál a legnehezebb, pláne, ha nincs a közelben más népiskola. Itt a körzeti tanuló-otthonok felállítását javasolja, melynek lényege, hogy 11 éves koruktól a gyerekek olyan tanuló-otthonnal egybekapcsolt általános iskolába járnak, amely körzetük valamennyi egytanítós iskolájából felszívna a gyerekeket a felső tagozatba. Mérei szerint a közoktatásügyi minisztérium 45 ilyen körzeti tanuló-otthont szervezett az elmúlt másfél év folyamán.

2. Szaktanítás és színvonal kérdésével kapcsolatban megjegyzi, hogy az „nem órarendi kérdés, hanem több tudás és jobb módszer kérdése”.²⁷ Az egyik út a Pedagógiai Főiskola, mely azonban csak 1950-ben bocsátja ki az első szakképzett általános iskolai tanítókat, a másik – áthidaló – megoldás pedig a szaktanító tanfolyamok szervezés és lebonyolítása lehet.²⁸ A modern pedagógia azonban Mérei szerint túlságosan költséges, s a nyugati szakfolyóiratok nem számolnak azzal, hogy nem minden országnak áll módjában kielégítően felszerelt könyvtárat és szertárat biztosítani.

„Más megoldás kínálkozik. S itt megint csak a tanítók segíthetnek. A magyar pedagógusok egy csoportja – Koczás Gyula és Öveges József kezdeményezésére – munkaközösséget alakított és megkezdte a fizikai kísérleti és bemutatóeszközök házi előállítását. Voltak olyan iskolák, ahol a szülői munkaközösség segítségével rendezték be az iskola műhelyét. Ez az egyetlen járható út. Az általános iskolai nevelőknek – Robinzonok módjára – kell megkísérelni iskolájuk felszerelését. Munkával, ügyességgel, ötletességgel kell pótolni azt, ami hiányzik a költségvetésből. Elengedhetetlen feltétele ez annak, hogy az általános iskola a kitűzött színvonalat elérhesse”.²⁹

A már számtalanszor említett új módszert illetően azt jelölte meg fő problémának Mérei, hogy falun megmaradt az osztatlan tanítás, a városban pedig az egyes iskolák között számottevő színvonalbeli különbség mutatkozott.

„Mindkét problémának egyetlen megoldása van: a csoportmunka. A csoportmunka bevezetése lehetővé teszi, hogy a magasabb színvonalon lévő műveltebb gyerekek gyengébb, kisebb tudású társaik segítségére legyennek, s az ő színvonalukat is emeljék. Ugyancsak a csoportmunka teszi lehetővé azt is – osztatlan osztályokban –, hogy különböző korú gyerekek, különböző tananyagot egyidejűleg tanulhassanak”.³⁰

A csoportmunka mikéntjét azonban Mérei szerint nem lehet simán „átemelni” egy másik országból, társadalmi milióból, annak új módszerét itt, Magyarországon kell kimunkálni, s lévén ez gyakorlati feladat, itt újfent komoly munka hárult a nevelőkre.³¹ A tanulmány maga voltaképpen logikus folytatása annak a neveléstudományi, pedagógiai ívnek, melyet eddig bemutatunk, annyiban még „bátornak” is mutatkozik – főleg a következő fejezetben tárgyalandó, 1949-es, már szovjetizált neveléstudományi beszédrendhez képest –, hogy mértéktartóan ugyan, de szóvá teszi a hiányosságokat.

²⁶ A Mérei környezetében lévő szakemberek közül tudtommal egyedül Faragó írt több ízben is pozitív kontextusban az államosításról. Nyilvánvaló, hogy minden területen dolgozó tudott róla, ugyanakkor közleményeiből nem szűrhető le egyértelműen, hogy mit gondoltak róla. Lásd FARAGÓ László, *Népi demokrácia – állami iskola, Köznevelés*, 4. évf. (1948. június 1.) 11. sz., 240-242.

²⁷ MÉREI, Az általános iskola sorsa a tanítók kezében van, 360.

²⁸ Vö. FARAGÓ László, A budapesti Pedagógiai Főiskola tanulmányi eredményei, *Embernevelés*, 5. évf. (1949) 6. szám, 246-259. Faragó és Mérei egy tanítvány szemszögéből: BALÁZS Alice, A tanár Mérei Ferenc, in *Mérei Ferenc, 1909–1986. Emlékkönyv születésének 80. évfordulóján*, Bagdy Emőke, Forgács Péter, Pál Mária (szerk.), Budapest, MPT Animula, 1989, 73-76.

²⁹ MÉREI, Az általános iskola sorsa a tanítók kezében van, 361.

³⁰ MÉREI, Az általános iskola sorsa a tanítók kezében van, 362.

³¹ Lásd még KISS Árpád, A jövő nevelői, *Köznevelés*, 4. évf. (1948. május 15.) 10. sz., 205-207.

1948. január 5-én Mérei előadást tart a Nékosz II. Nevelői értekezletén, mely a szervezet gondozásában megjelenő folyóiratban, a *Valóság*ban látott napvilágot két hónappal később (tartalmilag nem teljesen azonos az 1947. november 11-én tartott, korábban tárgyalt előadással). Az előadás voltaképpen megint csak összefoglalja az 1945 utáni időszak legfontosabb köznevelési dilemmáit. Közvetlenül a háború után, mondja Mérei, többen úgy érezték, hogy a romos Magyarországon, ahol „kialakult államapparátus sincs még”, nincs mód ilyen hosszú távú pedagógiai tervezésre, ezért jobb konzerválni azt, ami volt (s a nagy reformba csak később belevágni). Az ellentábor viszont azonnali reformokat akart a közoktatásban. Az újítkók táborában azonban két újabb álláspont vetekedett egymással.

„Az egyik szerint minden, ami idegenből jön, csak veszélyes lehet és gyanús minden változás, amely külföldön már bevált módszeren alapul. A másik felfogás viszont az volt, hogy a magyarországi próbálkozások nem elegendők az iskolarendszer megújításához, hiszen ha megfelelő tapasztalataink volnának, akkor már ma is messze tartanánk. Tehát át kell vennünk az idegenben bevált tapasztalatokat”.³²

Ezek az álláspontok közelebb kerültek egymáshoz:

„nagy hatása volt – így Mérei – közoktatásügyünk reformjára például a Szovjetunió nevelésügyének, de nem úgy, ahogyan az első időben sokan elképzelték. Nem úgy alkalmaztuk ugyanis a Szovjetunió nevelési rendszerének egyes tapasztalatait, hogy mintegy lemásoltuk a különböző szovjet intézményeket, hanem közvetve, tanulságaiban használtuk fel azokat a tapasztalatokat, amelyeket a Szovjetunió nevelésügyének története elénk tárt”.³³



Magyar-Szovjet Művelődési Társaság, 1948. Mérei, Alexits, Ortutay és Várkonyi³⁴

A Nagy Októberi Szocialista Forradalmat követően gyökeresen formálták át az iskolarendszert, például nyugatról vették át a Dalton-féle csoportos munkaterv módszerét. Ez azonban

³² MÉREI Ferenc, Közoktatásügyünk alapproblémái. Előadás a Nékosz II. Nevelői Értekezletén, 1948. január 5-én, *Valóság*, 4. évf. (1948) 3. sz., 209-216., itt: 209.

³³ MÉREI, Közoktatásügyünk alapproblémái, 210. Más különben a szovjet példára való hivatkozás önmagában is változást jelent, hiszen láttuk, mennyire mellékes szerepe volt közvetlenül a háború befejezése után.

³⁴ A fénykép valószínűleg Makarenko *Az új ember kovácsa* című könyvének megjelenése alkalmából készült. A beszámolóra lásd A Magyar-Szovjet Művelődési Társaság ankétja, *Corvina. A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületének Közlönye*, 71. évf. (1948) 6. sz., 1. Vö. Budapesti tanítók Makarenko regényéről, *Új Szó*, 4. évf. (1948) 29. sz., 5. A Társaság művelődésszemléletének alakulására lásd N. SZABÓ József, Magyar-szovjet kulturális és tudományos kapcsolatok a „fordulat” éveiben, 1947–1948, *Kultúra és Közösség*, 32. évf. (2005) 2. sz., 61-67.

nem működött jól, mert helyben nem voltak olyan képzett tanítók, akik ezt alkalmazni tudták volna.

„A Szovjetunió nevelési rendszerének igazi jellegét azonban végül is nem az Októberi Forradalom után bevezetett avantgardista módszerek adták meg, hanem sokkal inkább a Makarenko-típusú gyakorlati pedagógusok módszere, amely doktriner elgondolások nélkül, a helyi viszonyok közt alakult ki. [...] A pedagógia nyelvére fordítva a szót, a konzervativizmus és a demokratikus reformkövetelések küzdelmében Magyarországon, úgy látszik, egyfajta *pedagógiai realizmus* aratott győzelmet, és ennek a realizmusnak a jegyében alakult ki köznevelési reformunk”.³⁵

Másképpen fogalmazva, a reform lényege nem az utánzás, a másolás, az utolérés volt, hanem a helyi viszonyoknak megfelelő adaptáció, a lokalitások ismeretében kialakított optimális forma. Ez az előadás azért is lényeges, mert Mérei Ferenc elméleti megalapozottságú, kísérleti módon továbbfejlesztett, ugyanakkor gyakorlati szakpolitikai tapasztalatokon is nyugvó szemléletének 1947–1948 fordulóján válik kulcsszavává: a pedagógiai realizmus. Előadásában Mérei összefoglalja a reform legfontosabb törekvéseit és az SZNI-ben elvégzett tudományos kutatások eredményeit (melyeket korábban részletesen tárgyaltunk), majd rátér annak eddig nem érintett új elemére: a dolgozók iskolájára.

„Ez is sajátosan magyar termék. A dolgozók iskolája abból a célból jött létre, hogy az ország értelmiségének rossz szociális arányszámát átalakítsa. A munkásság és a parasztság gyermekeinek csak 5–6%-a volt képviselve az értelmiségi pályákon, és ez tette szükségessé az olyan iskolatípusokat, amelyek rövid idő alatt lehetővé teszik, hogy a munkásság és a parasztság tagjai az értelmiség soraiba kerüljenek”.³⁶

Jóllehet az iskola emancipatorikus jellegét erősíti, amennyiben a már iskolás korból kinőtt felnőttek előtt is megnyitja a tanulás és az intézményesített kulturális képzés lehetőségét, ám Mérei szerint ez egy sok nehézséggel küzdő, átmeneti iskolatípus. Megítélése szerint a munka mellett végzett tanulás ebben a formában nem megfelelő, ráadásul a sűrített tanmenet nonszensz, ezen idővel mindenképpen változtatni szeretne. „Népnevelés, tanszabadság és az adott viszonyokhoz való alkalmazkodás: ezek pedagógiai reformunk alapelemei”.³⁷ Ilyen célszerű alkalmazkodás például a népi kollégiumi mozgalom, melynek fundamentuma: az *egyenlő esély biztosítása*. A népi kollégium ad lehetőséget arra, hogy a munkás- és parasztszármazású gyerekek eljussanak a felsőbb iskolákba.

Mérei pszichológiai hitvallásához visszakanyarodva az 1948-as nyár egyik, főként a pszichoanalízissel szembeni politikai kampány kontextusában fontos mozzanata a Hermann Alice *Emberré nevelés* című könyvéről közölt recenzió. *A pályaválasztás lélektana* című 1942-ben megjelent kötete kapcsán fejtegettük, a nevelés és a pedagógia vonatkozásában Mérei mindvégig szkeptikusan szemlélte a pszichoanalízis törekvéseit.³⁸ Bírálatában ezért rögtön kiemeli, hogy bár Hermann a pszichoanalízis felől érkezett, de megértette azt, mit jelent a *közösségi nevelés* kérdése. A pszichológus szerint utóbbi lényege, hogy a külvilág minden megnyilvánulása akarva-akaratlanul formálja a gyerekeket, az emberek, a tárgyak és a viszonylatok egyaránt. Az *Emberré nevelés* legfőbb mondanója az, hogy a vakfegyelemre nevelő autoriter szemlélettel szemben, mely jóformán az emberi élet egésze alatt gyermekként kezeli, vagy annak megfelelő státuszban tartja az egyént, a pszichoanalitikus szemlélet arra szerződik, hogy a gyermeket *komolyan vegye*, s idővel felnőtté, emberré nevelje.³⁹ A recenzius fontosnak tartja, hogy Hermann Alice pszichoanalitikus kiindulásából képes volt a társas

³⁵ MÉREI, Közoktatásügyünk alapproblémái, 210. (Kiemelés – K. H. Zs.) Lásd még MÉREI Ferenc, Makarenkó, a szocialista építés nevelője, *Embernevelés*, 5. évf. (1949) 4. sz., 185–192.

³⁶ MÉREI, Közoktatásügyünk alapproblémái, 215.

³⁷ MÉREI, Közoktatásügyünk alapproblémái, 216.

³⁸ MÉREI Ferenc, *A pályaválasztás lélektana*, Budapest, Unitas, 1942, 34.

³⁹ HERMANN Alice, *Emberré nevelés*, Budapest, Budapest Székesfőváros Irodalmi és Művészeti Intézete, [1947].

környezet konstitutív hatását is felmérni, jóllehet nem vonta le teljesen ennek következményeit. „A társadalmi viszonyok nevelő hatásának jelentősége ebben a könyvben eltölpül az érzelmi-indulati ráhatásnak tulajdonított jelentőség mellett”.⁴⁰

Am eredményei mellett Mérei olvasatában Hermann Alice könyvére mégis teherként nehezedik a pszichoanalitikus gyermeklélektan szemléleti dogmatizmusa. Ezeket a következőképpen szedte pontokba a bíráló. 1. A társadalmi helyzeteket történelem felett állónak képzei. 2. Az ösztönélet alapszerkezetét a történelmi változásoktól függetlennek tekinti, vagyis az ösztöntörékvések történeti invariánsok. 3. Lándzsát tör az infantil-fatalizmus elmélete mellett, melyből például az következne, hogy az éhező csecsemőből szükségszerűen pesszimista ember lesz. 4. A lehetséges tények közül csak az a priori felfogásának kedvezőeket dolgozza fel, azaz elhanyagolja az értelmi és érzékszervi fejlődés jelenségeit. Ugyanakkor Mérei rámutat a könyv értékeire is. Egyetért alapvető nevelési felfogásával és a következtetésével is, vagyis azzal, hogy a

„nevelés nem passzív, hanem aktív, nem szemlélő, hanem cselekvő, építő magatartás; nemcsak megőrzés, hanem továbbfejlesztés. [...] Töretlenül tehetjük magunkévá e könyv nevelési ideálját is: olyan embert kell felnevelni, aki tud dolgozni, tud szeretni, s aki egyben a köz embere is”.⁴¹

Érdemes hangsúlyozni, hogy a Mérei és a Hermann házaspár természetesen jól ismerte egymást: a kiadott könyv V. fejezetben említettük, hogy 1941–1942-ben Mérei Vera Hermann Alice-hoz járt analízisbe, Mérei Ferencnek pedig 1935-ben utóbbival együtt jelent meg írása a pszichoanalízissel rokonszenvező *Gyermekevelés* hasábjain.⁴² Mielőtt túllépnénk azonban Mérei recenzióján, érdemes alaposabban tisztázni, mi is a közlemény kontextusa. 1948 januárjában és februárjában ugyanis Pálóczi-Horváth György készülő könyvéből két fejezetet közöl a *Forum* címet viselő irodalmi, társadalomtudományi és kritikai havilap, melyet Vértes György szerkeszt (Darvas József, Lukács György, Ortutay Gyula a szerkesztőbizottsági tagok).⁴³

Az újságíróként számtalan könyvet jegyző, idegen nyelveken jól tájékozódó Pálóczi-Horváth csak 1947-ben tér vissza Magyarországra, s nem kevés vakmerőségről tanúságot téve a tudományon teljesen kívül állóként közli a pszichoanalízis elleni filippikáját. Jóllehet a szovjetizált beszédre jellemző autoritások jócskán találhatók szövegében (rögtön a könyv előszavában utal Zsdanovnak a szovjet filozófiai vitán elmondott beszédére), ám Pálóczi-Horváth nem pusztán egyszerű pártkomisszár, de idegen nyelveken jól tájékozódó, művelt és jó tollú újságíró. Noha szövege meghamisítja a pszichoanalízis és a marxizmus történeti viszonyát, amikor élesen szembeállítja őket,⁴⁴ de vegyük észre, hogy Thomas Manntól Thorsten Veblen szociológuson át Christopher Caudwell brit marxista íróig Pálóczi-Horváth több teljesen kritikainak mondható szempontot számlál elő munkájában. Ezek közül az egyén „örök” természetét, ahistorikus felfogását vagy a társas kontextustól tökéletesen megfosztott, jóformán a légüres térben élő egyén abszurditását Pálóczi-Horváthon kívül sokan megfogalmazták (ahogy Mérei is ezt tette).

Ha a *Freud vagy egy illúzió eredete* című, 1948-ban kötetként is napvilágot látott munka egy művelt újságíró leegyszerűsítésekkel, kisebb-nagyobb tévedésekkel tűzdelt pamfletje lenne csupán (például nem érti Freud és a budapesti iskola közötti elméleti különbsége-

⁴⁰ MÉREI Ferenc, Hermann Alice: Emberré nevelés, *Embernevelés*, 4. évf. (1948.) 7–8. szám, 380–383., itt: 381.

⁴¹ MÉREI, Hermann Alice: Emberré nevelés, 382.

⁴² HERMANN Alice, Pszichoanalízis és nevelés, *Gyermekevelés*, 1. évf. (1935) 4. sz., 65–67. Lásd még BORGOS Anna, *Holnaplányok. Nők a pszichoanalízis budapesti iskolájában*, Budapest, Noran Libro, 2018.

⁴³ PÁLÓCZI-HORVÁTH György, Freud, vagy egy illúzió eredete, I., *Forum*, 3. évf. (1948) 1. sz., 25–38.; PÁLÓCZI-HORVÁTH György, Freud vagy egy illúzió eredete, II., *Forum*, 3. évf. (1948) 2. sz., 106–125.

⁴⁴ A pszichoanalízis és a marxizmus két háború közötti szövetségkereséséről lásd HERMANN István, Bevezetés, in *A magyar marxista filozófia a két világháború között*, Nyíri Kristóf (szerk.), Budapest, Kossuth, 1979, 5–30.

ket), akkor talán egy szót sem volna rá érdemes vesztegetnünk.⁴⁵ Ám épp 1948-ban olyan vitairatot közzétenni, melynek Freud követőiről szóló része már néven nevezi az akkor aktív, itthon élő Hermann Imrét, továbbá több – Mérei által is pozitívan fogadott – könyvét a freudizmus bűnbakjának állítja be, egyértelművé teszi, hogy politikai jellegű támadásról beszélünk.⁴⁶ A magyar pszichoanalitikus esetében Pálóczi-Horváth módszerére korántsem a körültekintés vagy a polemizálás, hanem a tendenciózus kiragadás a jellemző.

„Hermann korunk egyik vezető egyéniségét (Hitler?) idézi mint bizonyító tanút, aki [...] tetűnek, kígyónak, vérszopó póknak, élősdinek nevezi a zsidót, mint másik tanúra a hírhedt Méhely Lajosra hivatkozik”.⁴⁷

Egyrészt a *reductio ad Hitlerum* klasszikus érveléstechnikai hiba (mellyel többnyire karaktergyilkosságot szokás elkövetni), másrészt egy zsidó származású személlyel szemben kijátszani gyomorforgató módszer, pláne akkor, ha harmadrészt *Az ember ősi ösztönei* című könyvben Hermann ezt az antiszemitizmus és a megkapaszkodási szindróma összefüggésében természetesen *negatív példaként* idézi.⁴⁸ A megtámadott Hermann Imre ezért 1948. március 9-én az alábbi félhivatalos (félleces papír, autográf kézirat) levelet küldi el Mérei Ferencnek.

„Kedves Mérei, mellékelek egy nyilatkozatot, melyet kívánsága szerint, ha jónak látja vagy szükségesnek tartja, fölhasználhat. A nyilatkozat: 1. Világnézeti alapom a marxizmus-leninizmus. 2. A pszichoanalízis számomra nem világnézet, hanem szaktudomány. 3. Tudom, hogy Freud sok gondolata a polgári ideológiában gyökerezik. Ezek kigyomlálásában Mérei Ferenc vezetésével részt akarok venni. 4. A pszichológus munkaközösségben elhangzott kritikáim nem a marxizmus ellen irányultak”.⁴⁹

A pszichoanalitikus levele zavarba ejtő. Egyfajta önként felajánlott, Mérei segítségére apelláló politikai menlevél-kérelemnek tűnik, mely egyik oldalt nem túl meggyőző ideológiai főhajtás a marxizmus-leninizmus előtt, másik oldalt Mérei politikai oltalmára hagyatkozó menedékkeresés a pszichoanalízis kritikai átdolgozásában érdekelteknek. Céljait tekintve a levél a feltétlen behódolás és az érzelmi zsarolás furcsa keveréke („ha jónak látja vagy szükségesnek tartja”). Két héttel később a pszichológus az alábbi választ adta.

„Kedves Hermann elvtárs!

Megkaptam nyilatkozatát, amelynek felhasználását rám bízta. A nyilatkozatot nem használtam fel és a jövőben sem fogom felhasználni. Nem hiszem, hogy bármennyivel is előre vinné a dolgot egy ilyen nyilatkozatnak a közlése. A pszichoanalízis megrostálásának munkáját azoknak kell elvégezni, akik ehhez értenek – s így elsősorban Önnek. Ilyen munka még részleteiben sem napok vagy hetek kérdése. Én a magam részéről türelemmel és bizalommal várom azokat a cikkeket, amelyeket Ön fog írni és amelyek a pszichoanalízis túlkapásait bírálják majd éppen a Marxizmus-Leninizmus szemszögéből.

Azzal remélem, egyetért, hogy ezek az összejövetelek tarthatatlanok. Egyelőre meg is szakítjuk azokat – legalább néhány hónapra. Kívánom Önnek, Hermann elvtárs, hogy sikerüljön a legnehezebb, ami a tudománnyal foglalkozó ember előtt áll: biztonságot nyújtó elméletrendszer alapjait mérni meg; kilépni a rendszerből és egy más rendszerből vizsgálni azt. Sok üdvözléssel és megbecsüléssel”.⁵⁰

⁴⁵ Vö. VAJDA Zsuzsanna, A budapesti pszichoanalitikusok rendhagyó nézetei a gyermeki természetről és a nevelésről, *Magyar Pedagógia*, 96. évf. (1996) 4. sz., 329-339.

⁴⁶ Lásd MÉREI Ferenc, Hermann Imre: Bolyai János, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 16. köt. (1947) 1–2. sz., 45-46. A bírált kötet pedig HERMANN Imre, *Bolyai János: egy gondolat születésének lélektana*, Budapest, Anonymus, 1945.

⁴⁷ PÁLÓCZI-HORVÁTH György, *Freud vagy egy illúzió eredete*, Budapest, Hungária, 1948, 81. Lásd még BRÓDY Ferenc, Pálóczi-Horváth György: Freud, vagy egy illúzió eredete, *Társadalmi Szemle*, 4. évf. (1949) 5. sz., 373-374.

⁴⁸ HERMANN Imre, *Az ember ősi ösztönei*, Budapest, Magvető, 1984, 207. A Binét Ágnes által sajtó alá rendezett kiadás lapalji jegyzetben közli, hogy Hitler nevét az 1943-as kiadás a cenzúra miatt nem tüntethette fel. Lásd még a kötetben NEMES Livia, Hermann Imre munkássága, in HERMANN Imre, *Az ember ősi ösztönei*, 586-611.

⁴⁹ MNL OL, XXVI-I-1-b, 1. d., 2. tétel.

⁵⁰ MNL OL XXVI-I-1-b, 1. d., 2. tétel, 1948. március 22. Mindkét levelet közli: Mérei élet-mű. *Tanulmányok*, Borgos Anna, Erős Ferenc, Litván György (szerk.), Budapest, Új Mandátum, 2006, 265.

Ha jól értem, a válaszlevél kitér a Hermann által felajánlott feltétlen, bár ideológiailag nem túl meggyőző paternalizmus elől, s a kritikai munka elvégzését visszautalja az ahhoz értőknek. A pszichológus-munkaközösség összejöveteleinek tarthatatlanságáról szóló rövid megjegyzés pontos kontextusa e sorok írója számára nem teljesen világos, de feltehetően összefüggésben van a *Forumban* megindított ideológiai támadással. Ha a bírálat tárgyává tett pszichoanalízis és a megtámadott pszichoanalitikusok kontextusába helyezzük Méreinek a Hermann Alice könyvéről írt kritikus, de elismerő recenzióját, akkor már nem pusztán a tudományos életben megszokott könyvszemléről beszélhetünk, hanem arról, hogy 1948 nyarán a pszichológus a maga módján igyekezett védelmébe venni az irányzatot és Hermannékat. Mint korábban láthattuk, Mérei az 1930-as évektől bírálja Freudot és a pszichoanalízist, cselekvésközpontú társas szemléletétől idegen a pszichoanalízis túlzott determináltsága, s ebben a meggyőződésében jóformán haláláig kitartott. Az, hogy 1980-as interjújában még mindig ódzkodik a pszichoanalízis *nyilvános* bírálatától, egyrészt a tudománypolitikai helyzet alapos ismeretéről, másrészt komoly etikai, deontológiai önmegtartóztatásról tesz tanúbizonyságot.⁵¹

Talán Mérei kritikus, de mindenképpen elismerő bírálata is szerepet játszhatott abban, hogy a pszichoanalízis elleni politikai támadásba az újságíró Pálóczi-Horváthon kívül az ideggyógyász Tariska István, a Népjóléti Minisztérium VII. főosztályának vezetője, miniszteri tanácsos is bekapcsolódott.⁵² Az ugyancsak a *Forumban* közzétett, 3. Nemzetközi Mentálhigiéniai Kongresszusról szóló beszámolójának első lapjai inkább tűnnek izgága tudósításnak, mint filippikának. Kezdetben Tariska odaszúr a Szovjetunió által bojkottált rendezvény freudista szemléletének, a „tudósok” (így, idézőjelben) túlterjeszkedő megállapításainak, ám csak a harmadik oldaltól válik szövege vádbeszéddé. Eszerint a pszichoanalízis szemlélete antimaterialista és individualista, vagyis az atomizált ember elképzelésére építi fel rendszerét, továbbá tudományos felismeréseit az életösztön és halálösztön mitologikus homályaiból képi meg. Tariska szerint ez az antidialektikus beállítódás szükségszerűen vezet a politikai reakcióba. Noha következtetései leegyszerűsítőek, stílusukon érezni az ideggyógyásznak a pszichoanalízissel szemben táplált izzó gyanakvását, ám azt sem mondhatjuk, hogy megállapításai nélkülöznenek minden alapot.⁵³

A *Forum* novemberi számában közölt, bírálatnak álcázott támadása pedig rá is lícitál Pálóczi-Horváth közben kötetként is megjelent írására. Itt már nem fogja magát vissza, mikor úgy fogalmaz, hogy „nem elég csupán a hatalmat a dolgozó osztályok számára megszerezni, hanem – mint Révai József kifejtette az MDP oktatási értekezletén: az ideológia síkján is fel kell vennünk a harcot a múlt itt élő maradványaival szemben”.⁵⁴ Tariska azért tartja lényegesnek a polgári ideológia kíméletlen kritikáját, mert úgy látja, a hamis tudati elemek nemcsak a haladó értelmiséget impregnálták, de már-már társadalmi hatótényezővé válnak. Az ideggyógyász ezzel a megokolással voltaképpen elárulja önmagát. Tényszerűen bármire hivatkozik is, retorikája, szóhasználata az 1948-ban egyre zártabbá váló ideológiai rendszer foglya marad.⁵⁵ Azt azért nyilvánvalóan maga sem gondolta komolyan, hogy mondjuk Hermann Imre megkapaszkodási elmélete, Hermann Alice infantil-fatalizmusa vagy a Szondi Lipót-

⁵¹ Vö. HERNÁDI Miklós, Nekem nincs absztrakt mondanivalóm. Beszélgetés Mérei Ferencsel, *Magyar Tudomány*, 32. évf. (1987) 7–8. sz., 594.

⁵² TARISKA István, Az egészségügyi központok létesítése és együttműködése a zárt egészségügyi intézményekkel, *Orvosok Lapja*, 3. évf. (1947) 26. sz., 948-953.

⁵³ TARISKA Vilmos, A freudizmus mint az imperializmus házi pszichológiája. A harmadik nemzetközi mentálhigiéniai kongresszus, *Forum*, 3. évf. (1948) 10. sz., 799-804. (A keresztnevet minden biztonnyal elírták.)

⁵⁴ TARISKA István, És ami a freudi illúziókból következik, *Forum*, 3. évf. (1948) 11. sz., 899-903., itt: 899.

⁵⁵ Vö. KLANICZAY Gábor, A zárt ideológiai rendszer, in *A civilizáció peremén. Kultúrtörténeti tanulmányok*, Budapest, Magvető, 1990, 123.

tanítvány, Benedek István sorsanalitikus megközelítése olyan mértékben hatott volna a csepe-li vasasokra, hogy azok tömegesen elfordulnának a baloldaltól.⁵⁶

Itt inkább arról van szó, hogy a politikai mező, ami az 1947-es választások, az 1948-as pártegyesítés után főként a kommunistákat jelentette, fokozatosan kiterjesztette uralmát az összes lehetséges társadalmi alrendszerre. Bourdieu szerint a modern társadalmak különböző, egymást átfedő alrendszerekből, ún. *mezőkből* (gazdasági, politikai, tudományos, művészeti és így tovább) állnak. Sajátosságaitól függően minden mező belső logikával bír, többé-kevésbé autonóm szabályokkal, normákkal és eljárásokkal rendelkezik, melyeket a mezőben tevékenykedő cselekvők és az általuk létrehozott intézmények alakítanak ki; az ő hatáskörükbe tartozik a mezőt meghatározó *nomikus aktusok* végrehajtása. Ám sem a mezőn kívül, sem azon belül nincs nyugalom, hiszen a különböző cselekvők eltérő célokkal és ambíciókkal rendelkeznek, így mindig akadnak olyanok, akik át szeretnék rendezni a mező belső erőviszonyait, vagy szeretnék azt kívülről befolyásolni.⁵⁷

Nincs itt arra tér, hogy részletesen pertraktáljuk, vajon létrejöttek-e ilyen nagyfokú autonómiával rendelkező mezők a modern magyar társadalomban. Az egyes szakmák elkülönülése és intézményesedése, vagyis a professzionalizáció során természetesen kialakultak olyan, például szakmai egyesületek szavatolta alrendszerek, melyek hasonlítanak a Bourdieu által megalkotott mező-fogalomhoz, ugyanakkor ezek gyors, részben a szakma képviselői által történő felszámolása kétségesse teszi a terminus technicus automatikus átvételét. A pszichoanalízis elleni politikai támadásban először a Magyarországra visszatért, a mezőn kívül álló újságíró Pálóczi-Horváth Györgyöt veti be a hatalom, ezt követi a szakmai szempontból kritikát jóval hitelesebben megfogalmazni képes ideggyógyász, Tariska István.

Illő hozzátenni, hogy, mint Mérei Ferenc levelezéséből kitűnik, a maga részéről Hermann Imre válaszolni óhajtott a támadásokra, ám az 1948. május 10-re datált leveléből az derül ki, hogy a *Forum* nem közölte írását. Ez ügyben Mérei segítségét kéri, aki kitérő választ ad, mondván, érdeklődéssel olvasná a pszichoanalitikus írását, de a publikálás nem pártügy.⁵⁸ Hermann tanulmányának visszautasításával kapcsolatban egyértelmű, hogy már nem beszélhetünk vitáról, itt az addig relatíve autonóm tudományos mező belső logikájába való hatalmi beavatkozás esetével szembesülhetünk. A fő kérdés, mind Bourdieu-nél, mind ebben a konkrét esetben az, hol húzódik a mező *határa*, valamint meddig ér el a cselekvők hatóképessége. Ha történeti értelemben a tudomány mezőként működött volna (amelyen belül vannak bizonyos szakmai normák, sajátos nyelvezet, intézmények s hozzájuk kapcsolódó rítusok), akkor parancsuralom ide vagy oda, ilyen könnyen, egyik pillanatról a másikra talán nem lehetett volna felszámolni a pszi-tudományok egyik nagy hagyománnyal rendelkező irányzatát.⁵⁹

Harmat Pál állítása szerint a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület (MPE) a fenti támadásoknak következtében 1948-ban megszűnt, ám ez bizonyosan téves adat, hiszen 1949 márciusában a *Magyar Közlöny* szerint a belügyminiszter hitelesítette az egyesület alapszabályát.⁶⁰ Utóbbihoz kapcsolható Szőke György dokumentumközlése, mely szerint a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület 1949. február 8-án tartott közgyűlésén elhatározta az egyesület feloszlását, ebbéli döntését az *Orvosi Hetilap*ban közzé is tette.⁶¹ A dolog szépséghibája csak az, hogy a hivatkozott lapszámban e közlemény nem található. Ugyanakkor az MPE

⁵⁶ TARISKA István, Reakció az „ősök várócsarnokában”. Dr. Benedek István sorsanalitikus könyvéről, *Forum*, 3. évf. (1948) 12. sz., 987-993.

⁵⁷ Pierre BOURDIEU, La représentation politique. Éléments pour une théorie du champ politique, *Actes de la recherche en sciences sociales*, 36-37. sz. (1981), 3-24.

⁵⁸ MNL OL XXVI-I-1-b, 1. d., 2. tétel, Hermann Imre levele Mérei Ferencnek, 1948. május 10.

⁵⁹ A szovjet statisztikusok életútját és karrierjüket vizsgálva erre a következtetésre jutott Alain BLUM – Martine MESPOULET, *L'anarchie bureaucratique. Pouvoir et statistique sous Staline*, Paris, La Découverte, 2003.

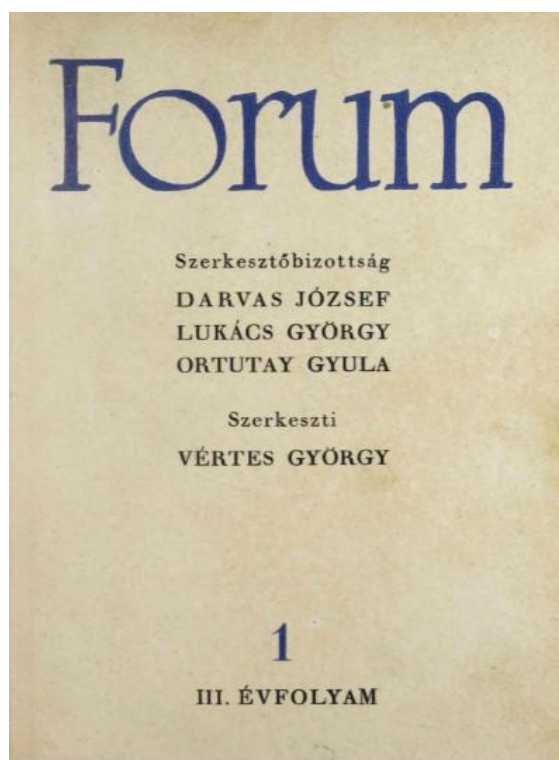
⁶⁰ HARMAT Pál, A pszichoanalízis Magyarországon. Eseménytörténeti áttekintés, 1900-1948, *Orvosi Hetilap*, 117. évf. (1976) 39. sz., 2377-2380. Lásd *Magyar Közlöny*, 63. sz. (1949. március 20.), 2-3.

⁶¹ SZŐKE György, Egy jövő illúziója, *Köztársaság*, 2. évf. (1992) 32. sz., 42-43.

1949-es tevőleges megszűnését mégiscsak alátámasztja az a tény, hogy mind Székács István, mind Hermann Imre erre az évre datálják ezt az eseményt.⁶² Utóbbi ráadásul az egyesület háború utáni helyzetéről érdeklődő kérdésre azt válaszolta, hogy

„teljesen normális egyesületi életet éltünk. A Nádor utcai egészségügyi szakszervezeti helyiségben voltak összejöveteleink. [...] Jó kapcsolataink voltak Weil Emillel, a szakszervezet elnökével. 1949-ben ő tanácsolta, hogy – megelőzve a küszöbönálló feloszlást – magunk oszlassuk fel az egyesületet”.⁶³

Ennél már csak az a zavarba ejtőbb az interjúban, hogy az MPE megszüntetésének egyik okaként Hermann éppúgy Ernest Jones szerencsétlen londoni előadását nevezi meg, mint Tariska a *Forum* fentebb idézett számában. A megtámadott Hermannnak ez a közlése még évtizedek távlatából is túlzottan kedélyesnek tűnik, már csak azért is, mert akkor nemcsak Méreihez, de 1948. november 15-én Hajdu Lilivel együtt egyenesen Lukács Györgyhez fordult. Tariska cikkének több kritikai észrevételével egyetértettek, ám kifogásolták, hogy az ideggyógyász olyan ürügyként állította be a pszichoanalitikusoknak a kommunistákkal kötött szövetségét, melyre csak azért volt szükségük, mert jóformán mindannyian zsidók. A két kommunista pszichoanalitikus értelmezését, mely szerint Tariska akarva-akaratlanul antiszemita hangot ütött meg, válaszában Lukács György a leghatározottabban visszautasította, s arra intette őket, ne tereljék el a figyelmet a pszichoanalízis belső revíziójáról.⁶⁴ Az antiszemitizmus felemlítése ebben a kontextusban egyébként is a „róka fogta csuka” helyzetére emlékeztet, amennyiben Pálóczi-Horváth maga is azzal vádolta Hermannt, mint fentebb láthattuk, hogy Hitler és Méhelý fajbiológiai szemléletével azonosul.⁶⁵



A vitának helyet adó *Forum* folyóirat, 1948. Forrás: Arcanum (ADT)

⁶² GEREVICH József, Dr. Székács István, 1907–1999, *Orvosi Hetilap*, 140. évf. (1999) 36. sz., 2011-2012.

⁶³ HARMAT Pál, Beszélgetés Hermann Imrével, *Thalassa*, 2. évf. (1991) 2. sz., 133-137.

⁶⁴ SZŐKE, Egy jövő illúziója, 43.

⁶⁵ Vö. RÉVÉSZ Sándor, *Egyetlen élet. Gimes Miklós története*, Budapest, 1956-os Intézet – Sík, 1999, 111.

Méhelý gondolkodására lásd GYURGYÁK János, *Magyar fajvédők: eszmetörténeti tanulmány*, Budapest, Osiris, 2012, 87-102.

Ám a *Forum* főszerkesztőjének, Vértess Györgynek a hagyatékából Szőke György egy másik figyelemre méltó levelet is közölt, melyet szintén Tariska írt a fentebb tárgyalt cikksorozata szándékával kapcsolatosan. Eszerint tevékenységének nemcsak a pszichoanalízis és a freudizmus félreszorítása, de általánosságban a pszichológia, s benne Mérei Ferencnek és munkatársi körének félretétele volt a fő célja.⁶⁶ Az MPE megszüntetésének ellentmondó részletein és a pszichoanalízis belső kritikáján túl azt a *módszertant* érdemes észrevennünk, amellyel a politikai hatalom egyre inkább kiterjeszti uralmát a psi-tudományok területére is. Előbb egy mezőn kívüli (Pálóczi-Horváth), majd egy mezőn belüli (Tariska) személy diszkurzív támadása alkotja a stratégia részét – ez szól az értelmiségnek.

1948-ban *Lélekbúvár* címmel megjelenik Illyés Gyulának a pszichoanalízist pellengérré állító szatirikus drámája, melyet Gellért Endre rendezésében a Nemzeti Színház nyomban be is mutat. A *Szabad Nép* beszámolója szerint arra a kérdésre, hogy mivel gyógyítsunk egy lelki beteg fiatalasszonyt, dr. Szmuk válasza az, hogy pszichoanalízissel, míg a falusi vincellér szerint az „egészséges dolgos élet a legjobb orvosság minden »komplexus« ellen”.⁶⁷ A rendező szerint a darab üzenete az, hogy az „egészséges materializmus” nem választja el a testet a lélektől, ahogy azt dr. Szmuk és a lélekgyógyászat teszi. A *Szabad Nép* ajánlója a Nemzeti Színház bemutatójáról már nyilvánvalóan sokkal több emberhez jut el – ez szólhat tehát a szélesebb közönségnek. Ezt nevezhetjük a pszichoanalízis elleni diszkurzív támadás két szintjének.

Ám mielőtt gondolkodás nélkül pálcát törnénk Illyés feltételezett szolgálalkúsége fellett, érdemes áttanulmányozni Nemes Livia e kérdéskörnek szentelt tanulmányát. Nem vitás, hogy a költő, drámaíró nem kedvelte a pszichoanalízist, ám ezt Nemes nem az 1948-s év politikai kontextusából, hanem a *Hunok Párizsban* című regényből vezeti le.⁶⁸ Szerinte Illyés kritikája az aufklárista francia értelmiség pszichoanalízissel kapcsolatos ellenérzéseivel hozható összefüggésbe.⁶⁹ Az sem mellékes, hogy a *Lélekbúvár* egyik legmeggondolkodtatóbb bírálata épp a *Forumban* jelent meg 1948 decemberében. Szerzője, Darvas József azt veti Illyés szemére, hogy bármilyen szellemes is a darab, a szerző tulajdonképpen jelentéktelen témára pazarolta el az idejét.

„Arról van szó, mit írt? Mit írt, mit ír, mihez tartja fontosnak hozzányúlani most, 1948-ban [...], amikor lent a mélyben hatalmas átalakulás eseményei kavarnak”.⁷⁰

A bíráló szerint a falura, a harmincas évek paraszti világba helyezett történet a pszichoanalízis közönségének bírálatára összpontosít, ahelyett, hogy a vidék mélyén, a falusi világban történő átalakulásokra helyezné a hangsúlyt – márpedig utóbbihoz képest a pszichoanalízis kritikája lényegtelen. Ezzel nem azt akarom sugallni, hogy nem indult sajtókampány a pszichoanalízis ellen, csak azt, hogy ne szőjünk mindent átható összeesküvést, hiszen Darvas bírálata nem-hogy nem illik bele a képbe, de éppenséggel ellentmond neki.

A Pálóczi-Horváth és Tariska által indított kampány záróakkordjaként Mérei Ferenc is hozzászólt a kérdéshez. Megnyilatkozásának súlyát az adja, hogy amint Hermann levélben, úgy feltehetően sokan mások informálisan hozzá fordultak segítségért, mint a politikai mező és a tudományos mező között mozgó szakértelmiségihez és szakpolitikushoz. Ez azonban inkább csak feltételezés, mely arra alapul, hogy a psi-tudományokon belül Mérei Ferenc egy-

⁶⁶ SZŐKE, Egy jövő illúziója, 42.

⁶⁷ U. K., Indul a színházi évad, *Szabad Nép*, 6. évf. (1948) 203. sz., 6.

⁶⁸ ILLYÉS Gyula, *Hunok Párizsban*, Budapest, Révai, 1946. Lásd LOSONCZY Géza, Illyés Gyula: *Hunok Párizsban*, *Forum*, 2. évf. (1947) 1. sz., 74-75.

⁶⁹ NEMES Livia, Illyés Gyula és a pszichoanalízis, in *Alkotó és alkotás*, Budapest, Animula, 1998, 69-76. Mérei Ferenc és Vas István hasonló megfontolásokból nem kedvelték a pszichoanalízist, vagyis Illyés ezzel nem állt egyedül a véleményével.

⁷⁰ DARVAS József, Megjegyzések a „Lélekbúvárhoz”, *Forum*, 3. évf. (1948) 12. sz., 994-997.

fajta hídszerepet tölthetett be 1948 nyaráig-őszéig: nem volt vezető szerepe a kommunista párt politikusai között, a székesfőváros alkalmazottjaként szaktudományos kutatásokkal és oktatással járult hozzá a köznevelési reform sikeréhez. Ám 1948-tól, ahogyan fokozatosan fogyott a levegő a baloldali értelmiség körül is, Mérei szerepe egyre fontosabbá vált, Hermann Imre fent idézett levele is erre enged következtetni. Jóllehet a *Forumbeli* válasz már átsúszik 1949 áprilisára (ekkor már az ONI főigazgatója és az MDP Köznevelési Bizottságának tagja), ám hozzászólása mértéktartó, tudományos nyelvezetét megtartott, problematikája és érvrendszere pedig ugyanaz, mint korábban.

A *Pszichologicizmus a nevelésben* című írásában régi vesszőparipáit veszi elő. Kifejti, a konzervatív, fegyelemre épülő neveléssel szemben milyen sok újat hozott a polgári liberalizmus pedagógiája, hogyan hatott vissza a tanár-diák arány javításának mennyiségi szempontja az oktatás minőségére, hogyan járult hozzá az előrelépéshez a kísérleti iskolák felszereltsége, emberléptékű kialakítása. Ugyanakkor ennek jó oldalai mellett újfent kidomborítja a pedagógiai hátrányait is, melyet röviden, mint már korábban is láthattuk, üvegházi nevelésnek hív: csakis az elit gyermekei látogathatják az ilyen oktatási intézményeket, ami sajnálatos módon újratermeli az egyenlőtlenségeket. Ez a fajta pedagógia egyénben gondolkodik, nem számol társadalmi hatásokkal és következményekkel, nem érzi szükségét annak, hogy nagyobb léptékben is formálja közegét, vagyis belemerül az én-központú pszichologizmusba.⁷¹

Itt kapcsolja be a pszichoanalízis kritikáját is, melyben a Hermann Alice-féle kötet bírálatához hasonlóan annak ösztön-felfogását és a szubjektumot történeti invariánsként kezelő megközelítését teszi bírálat tárgyává. Megjegyzendő, hogy tudományos alapokon a korszakban egyebek mellett a francia és a brit antropológia, az 1940–1950-es évek fordulójától Claude Lévi-Strauss vagy Edmund Leach bírálta leginkább a pszichoanalízist, elsősorban következtetései érvényességi körének módszertani kidolgozatlansága miatt.⁷² Ezzel csak arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a pszichoanalízis bírálata önmagában még nem politikai tett, hanem a tudományos gondolkodás működésének normál állapota.⁷³ Ugyanakkor nyilván azt sem szeretném állítani, hogy Pálóczi-Horváth vagy Tariska ezen az úton járt, azt viszont igen, hogy a pszi-tudományok baloldali képviselői között, s ide sorolom Méreit is, korántsem alaptalan a kritika szemléletileg *tudományos* alapját feltételezni.

Hermann Alice könyvkritikájához vagy a *Gyermektanulmány* című könyvéhez hasonlóan Mérei igen kritikusan kezeli az infantil-fatalizmus elméletét, mely szerint a személyiség-fejlődés a gyermekkorban lezárul.⁷⁴ Ám azt cikkében ravasz módon nem a pszichoanalízishez és az individuál-pszichológiához, hanem a Székely Béla freudi és adleri fogalmakkal dolgozó könyvéről bírálatot közlő, Mérei hozzászólásának idején épp moszkvai nagykövetként dolgozó Molnár Erikhez köti.⁷⁵ Mérei hozzászólásának lényege tehát az, hogy a gyermek nem „hordja magában” saját pedagógiáját, ellenben nevelése során konstitutív szerepe van annak a társas környezetnek, melyet néhány évtizeddel később Pierre Bourdieu oktatásszociológiája kulturális tőkének nevez.⁷⁶

⁷¹ MÉREI Ferenc, *Pszichologicizmus a nevelésben*, *Forum*, 4. évf. (1949) 3. sz., 209-215. Nagyon hasonlóan érvel GERÉB György, *A pszichológia kritikus pontjai*, *Embernevelés*, 5. évf. (1949) 6. szám, 260-268.

⁷² Például Claude LÉVI-STRAUSS, *A szimbólumok hatékonysága* (1949), in *Strukturális antropológia I*, Budapest, Osiris, 2001, 149-163.; Edmund R. LEACH, *Magical Hair*, *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 88. évf. (1958) 2. sz., 147-164. E cikk éles bírálatát adja Charles BERG, *The Unconscious Significance of Hair* (London, Allen and Unwin, 1951) című könyvének.

⁷³ Lásd még Terry EAGLETON, *A fenomenológiától a pszichoanalízisig*, Budapest, Helikon, 2000, 141.

⁷⁴ Vö. MÉREI, *Gyermektanulmány*, 108-109.

⁷⁵ MÉREI, *Pszichologicizmus a nevelésben*, 213. Vö. JESZENSZKY Erik, *Gyermeklélektan, jellem és irracionális-mus*, *Korunk*, 9. évf. (1934) 11. sz., 814-820.; SZÉKELY Béla, *A te gyermeked. A modern gyermeknevelés kézikönyve*, Budapest, Bibliotéka, 1934. Székely adlerizmusához lásd Johanna HOPFENGÄRTNER, *Jegyzetek Székely Béla élettrajzához (1892–1955)*, *Imágó Budapest*, 5. évf. (2016) 2. sz., 53-71.

⁷⁶ Pierre BOURDIEU, *Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke*, in *A társadalmi rétegződés komponensei*, Angelusz Róbert (szerk.), Budapest, Új Mandátum, 1997, 156-177.

Válaszában Tariska István elismeri, hogy nem jártas a pedagógia és a gyermeklélektan területén; Mérei cikkét kitűnőnek tartja, s csak annyiban marasztalja el, amennyiben a pszichológus túlzottan jóhiszemű, így nem ismeri fel azt, hogy a fentebb előszámlált irányzatok *irracionális* micsoda politikai veszélyeket rejt magában.⁷⁷ Az irracionális elleni „küzdlemben” azonban Tariska tudománytörténeti értelemben össze-vissza kever mindent, melyhez saját bevallása szerint sem ért.⁷⁸ Számára az Henri Wallonhoz és Jean Piaget-hez visszavezethető gyermektanulmányozás is freudizmus, így kerül a céltábla közepébe Mérei egy évvel korábban megjelent, összefoglaló igényű könyve, a *Gyermektanulmány* is. Ezzel, ha csak utalásszerűen, de Tariska azt is világossá teszi, hogy korántsem csak a pszichoanalízissel, hanem általában a pszi-tudományokkal van baj, már amennyiben kokettálnak az irracionálisnak nevezett „métellyel”.

Mielőtt a *Gyermektanulmány* tartalmát rekapitulálnánk, érdemes egy megjegyzés erejéig visszakanyarodnunk a tudományos mező autonómiájának problémájához. Már csak az a kérdés, hogy ha az egyre inkább parancsuralomba forduló hatalomgyakorlás döntött a pszi-tudományok fokozatos félreszorításáról és képviselőinek marginalizálásáról, akkor mi végre a sajtópolémia. Mi a szerepe a folyóiratok hasábjain és könyvalakban megjelenő nyílt támadásoknak? Ha a félreállítási, netán leszámolási „mesterterv” úgyis készen áll, akkor mi szükség volna a vitára? A kommunista politikafogalom megértésekor sokszor megfélemlítünk e szempontból, de a vitára azért volt szükség, mert a hatalom gyakorlása a mából visszatekintve érthetetlen módon szöveg- és értelmezésközpontú volt. A kommunisták politikai kommunikációja az exegetikára támaszkodott, vagyis látszólag szövegekből és szövegértelmezési hagyományokból formált elvekből vezette le az aktuális helyzetnek megfelelő döntést.

Ez nemcsak a marxizmus klasszikusainak alapos áttanulmányozását feltételezi, hanem azt is, hogy az aktuális politikai konstellációból *melyik* szöveg *milyen* értelmezése következik, továbbá hogy a kettő együttállásából mire lehetett következtetni az adott politikai kontextusban. Ha elfogadjuk azt, hogy a Rákosi-korszak a magyarországi sztálinizmus megvalósításának kísérlete volt, akkor azt is látnunk kell, hogy a fentebbi szövegértelmezési gyakorlatok nem a párthoz kötődő értelmiségek közötti, tét nélküli diszkurzív gyakorlatok voltak, hanem olyan *kinyilatkoztatások*, melyek előfeltételezték a párt igazságának elismerését.

Jóllehet formailag a vita a felvilágosodás szavatolta racionális keretek között zajlott le, tartalmilag a párt igazságát mégis a proletariátus történelmi küldetésére hagyatkozó metafizika alapozta meg. A dialektikusok és mechanikusok szovjetunióbeli vitáját elemezve Tallár Ferenc úgy fogalmaz, hogy a hatalom számára az előbbi hatékonysága abban állt, hogy egy tipikusan felvilágosodás *előtti* vallási-mitikus világképhez kapcsolódott. Ennek jelentősége pedig az, hogy a hatalom aktuális kinyilatkoztatása nem vitatható, nem vonható kétségbe. Azért nem, mert azt nem diszkurzív módon fogalmazta meg, hanem metafizikai úton nyilatkoztatta ki érvényességigényét. Az ésszerű megegyezés helyébe a szakrálisan biztosított metafizikai normák léptek.⁷⁹ Magyarországon az 1948-as év azért módfelett érdekes, mert a politikai mező és intézményrendszer jól ismert, gyökeres átrendezése mellett ezt a metafizikai érvényességigényt a pártvezetés át akarta vezetni a mindennapi életbe is. Ennek első lépése logikusan a párt belső életének átalakítása volt, mely szükségszerűen egyfajta elitcseréhez vezetett.⁸⁰

⁷⁷ TARISKA István, „Pszichologizmus a nevelésben” és ennek határai, *Forum*, 4. évf. (1949) 4. sz., 328-329.

⁷⁸ Lásd Judit MÉSZÁROS, Effect of Dictatorial Regimes on the Psychoanalytic Movement in Hungary before and after World War II, in *Psychoanalysis and Politics. Histories of Psychoanalysis under Conditions of Restricted Political Freedom*, Joy Damousi – Mariano Ben Plotkin (szerk.), Oxford – New York, Oxford University Press, 2012, 79-108.

⁷⁹ TALLÁR Ferenc, Sztálinizmus és reszakralizáció, *Valóság*, 32. évf. (1989) 2. sz., 32-51.

⁸⁰ Vö. HUSZÁR Tibor, *Az elittől a nómenklatúráig. Az intézményesített káderpolitika kialakulása, 1945–1989*, Budapest, Corvina, 2007, 15.

A háború után gyorsan feldúsított tagságú MKP-ban, illetve az egyesülés után, ha lehet, még heterogénabb MDP-ben ez korántsem volt triviális feladat. Az 1948 után levezényelt „értelmiségi viták” tétje (Lukács-vita [1949–1951], nagy építészeti vita [1951], Felelet-vita [1952] és így tovább) ebből a szempontból nem volt más, mint a párton belüli elkötelezett, de nem – vagy nem feltétlenül – komisszárként működő értelmiség számára a pártigazság metafizikai érvényességének demonstrálása.⁸¹ Annak elsajátíttatása, hogy a pártvezetés által mondottakat ellentmondás nélkül kell elfogadni. Nincs, nem lehet többé olyan aufklárista elv, amely a kinyilatkoztatott igazságot diszkurzív módon kétségbe vonná, s amennyiben mégis ezt tenné, úgy a párt az igazság helyreállítását saját erőszakszervezetére hagyja. Némileg módosítva a szociológus Alvin W. Gouldner fogalmát, a *belső gyarmatosítás* célja a pártból olyan egységes morális közösséget létrehozni, melynek reszakralizált elvei a mindennapi élet rutinjában is érvényesülnek.⁸²

„Mindebből – írja Tallár – már szinte magától értetődően következik az a jószerével mágikus-barbár remiszenciákat idéző felfogás és gyakorlat, mely a pártvonaltól eltérő pozíciót nem bírálható, esetleg téves álláspontként értelmezi, nem kritizálható véleményként a világról, hanem [...] ontológiaiilag”.⁸³

A diszkurzívnaak álcázott harc tehát azok ellen irányul, akik ugyan a párton belül vannak, vagy annak elkötelezettjének tüntetik fel magukat, noha a metafizikailag megalapozott hatalom monolit igazsága szempontjából árulók, hamis próféták. Ha az idézett dokumentumokban nem is használt Tariska ilyen erős kifejezéseket Hermann Imrével kapcsolatban, de személyén keresztül voltaképpen a párton belüli szocialista vagy kommunista tudósok belső gyarmatosítását vagy a morális közösségből való kiutasításukat szorgalmazta.

A korszakban a diszkurzívnaak álcázott vita nem más, mint egyfajta *átmeneti rítus*. Utóbbival a politikai akaratképzés azt kommunikálja, hogy a zárt ideológiai rendszeren kívül nem létezik autonóm tudományos reflexió. Egyszerűbben fogalmazva a tudományos gyakorlatnak a pártközpontból irányított és felügyelt heteronóm tevékenység formáját kell öltenie. Az *elválasztó rítusok* van Gennep szerint kivezetik az egyént a korábbi állapotból, majd egy átmeneti, várakozó állapot következik be, s ezt követik a befogadó rítusok, melyek az új állapotba vezetnek át.⁸⁴ Itt azonban azt láthatjuk, hogy az elválasztó rítust nem követi újabb mozzanat. A párt vezetése Hermann Imrét és a pszichoanalitikusok jó részét nem látta alkalmasnak a belső gyarmatosítás munkájának elvégzésére, így csakis az exkommunikáció, a morális közösségből való kizárás következhetett el.⁸⁵

Ettől függetlenül a *Forumban* lezajlott vita még nyomokban tartalmazott racionális elemeket. Ekkor még nem mindegy, hogy a vitákat ki és hogyan kezdeményezi (a *Felelet*-vitában például már elég volt Révai fellépése). A rituálé forgatókönyve szerint előbb Pálóczi-Horváth György fogalmazott meg bírálatot a művelt kívülálló pozíciójából, majd a hitelesség szempontjából szükség volt a tudományos mezon belüli szakértőre, Tariska Istvánra. Utóbbi szerepe elvben a tudományos érvek autentikus megfogalmazása és közvetítése lett volna, ám neurológusként egy sor pszichológiai, pedagógiai témában korántsem mozgott otthonosan.

⁸¹ AMBRUS János (szerk.), *Irodalom és demokrácia. Az irodalmi (Lukács-) vita dokumentumai (1949–1950), Filozófiai Figyelő Évkönyve*, 1982/ I–II.; RÉVAI József, *Irodalmunk egyes kérdéseiről*, in *Vita irodalmunk helyzetéről*, Budapest, Szikra, 1952, 99–143.; RÉVAI József, *Az új magyar építészeti kérdései*, in *Új építészeti, új társadalom, 1945–1978*, Major Máté – Osskó Judit (szerk.), Budapest, Corvina, 1981, 81–95.

⁸² Alvin W. GOULDNER, *Stalinism: a Study on Internal Colonialism*, *Telos*, 34. sz. (1977), 5–48.

⁸³ TALLÁR, *Sztálinizmus és reszakralizáció*, 40.

⁸⁴ Arnold VAN GENNEP, *Átmeneti rítusok*, Budapest – Pécs, MTA – PTE – L'Harmattan, 2007.

⁸⁵ Hajdu Lili például egy időre egzisztenciális vákuumba kerül. Előbb a Vas utcai kórházban dolgozik, majd Debrecenben Sántha Kálmán mellett ideggyógyászatot tanul. Csak 1950-től kerül a Lipótmezőre, ahol előbb főorvos, majd igazgató-helyettes, 1954 és 1957 között pedig az intézmény igazgatója lett. BORGOS Anna, Elhárító mechanizmusok. Pszichoanalízis és politika találkozásai Hajdu Lilly életútjának tükrében, *Thalassa*, 20. évf. (2009) 1. sz., 21–46.; RÉVÉSZ, *Egyetlen élet*, 113.

Mérei Ferenc *Forumbeli válasza* könnyen helyre tette ezeket a túlzásokat, ám arról is számot adott, hogy a pszichológus nem teljesen méri fel a párton belül a pszi-tudományokkal kapcsolatban kialakított álláspontot. Azt, hogy ez azért volt, mert Mérei túlértékelt státuszát, befolyását, vagy azért, mert nem észlelte a körülmények lassú, de biztos átalakulását (vagyis a belső gyarmatosítás munkáját), nem tudjuk pontosan megmondani.

„Eretnek empirizmus”:

érték, értelem és világnézet a *Gyermektanulmányban*

„A valóság nem fogalom: ha tehát közel akarunk férközni hozzá, hozzá kell nyúlunk, cselekednünk kell. [...] Így jött létre a dinamikájukhoz gazdaságosan alkalmazkodó, gondolattá váló tett, mely nem pusztá reflexió, hanem a tények tulajdon mozgásának megfogalmazása”.⁸⁶

Németh Andor: *Kommentár*, 1926

A körülmények tehát folyamatosan figyelmeztető jeleket küldenek, ezek egyike a *Forum*-vita elválasztó rítusa volt, ugyanakkor az egyre ambivalensebb helyzetben a folytathatóság mellett is szólnak érvek. 1947-ben, illetve 1948-ban Méreinek megjelenik két tankönyve is: a Gleiman Annával közösen írt – utóbb nagy „vihart” kavart – *Az ember élete* című tankönyv az általános iskolák VII. osztálya, továbbá a Havas Ernővel és Gleiman Annával közösen jegyzett *Az ember élete* című tankönyve az általános iskolák VIII. osztálya számára.⁸⁷ Utóbbi kézirat elkészítéséért a székesfőváros pontosan 100 Ft tiszteletdíjat utal ki számára.⁸⁸ A Kassák Lajos Méreire nagy hatást kiváltó munkájára, az *Egy ember életére* utaló cím voltaképpen különböző történelmi korokban az embert és tevékenységét, alkotókedvét, a *homo faber* mutatja be. Semmiképp sem hagyományos történelemtankönyv, hiszen az oktatás felügyeleti szerveként működő minisztérium listájában azok külön szerepelnek.⁸⁹ *Az ember élete* szerint a szubjektum nem biológiai és történeti invariáns, nem a politika-, a gazdaság- és a társadalomtörténeti viszonyoktól független időtlen létező, hanem a folytonosan változó környezet, valamint önmaga alkotta dinamikus konstrukció.

Noha korábban már érintettük az új tankönyvek problémáját, *Az ember élete* kapcsán érdemes még egyszer elidőznünk a témánál. A háborút követően, mint az előző fejezetben részletesen tárgyaltuk, az iskolarendszer gyökeres átalakításával az új elit, benne a vezető pedagógusok többsége egyetértett. Ebből fakadóan ugyanakkor, mint minden rendszerváltás esetében, szükség nyílik új tankönyvekre is, hiszen az új szellemű, demokratikus és egyenlősítő iskolában nem taníthatnak a tanárok elavult szemléletű munkákból. Ehhez kapcsolódott harmadik szempontként az, hogy az iskolaszervezet átalakításával új típusú tanárookra is szükség volt. A dokumentumok alapján a Székesfővárosi Neveléstudományi Intézete e tárgyban konszenzusra jutott. Egy datálatlan, feltehetően 1946-ban keletkeztetett név nélküli elaborátum így fogalmaz az új tankönyvvel kapcsolatban.

„A magyar iskolai nevelésnek általános érvényű feladata az emberiség s benne a magyarság kultúrájának átszarmaztatása az új generációra. Demokratikus jellegű a nevelés akkor, ha az egységes kultúrának átszarmaztatásában minden arravaló ifjú részesülhet. A kultúrához való hozzáférést tehát az iskolarendszer teszi lehetővé, míg az emberi és a nemzeti kultúra egységét az iskolai nevelésen belül a tankönyvek biztosítják.

⁸⁶ Lásd NÉMETH Andor, *Kommentár*, in *A szélén behajtvá. Válogatott írások*, s. a. r. Réz Pál, Budapest, Magvető, 1973, 177.

⁸⁷ ,GLEIMAN Anna, MÉREI Ferenc, *Az ember élete. A VII. osztály számára*, Budapest, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, 1947. és HAVAS Ernő, GLEIMAN Anna, MÉREI Ferenc, *Az ember élete. A VIII. osztály számára*, Budapest, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, 1948.

⁸⁸ Budapest Főváros Levéltára VIII.761, 194/1948 – Isk. sz. A Polgármesteri, VII. osztály átírtára az SZNI-nek.

⁸⁹ Az 1948–1949-es tanévben használható tankönyvek, *Köznevelés – minisztériumi rendeletek*, 4. évf. (1948) 18. sz., 161.

Ebben a felfogásban merül fel most már a kérdés, hogy Budapest Székesfőváros mint egyik legnagyobb iskolafenntartó, s mint a nevelés számára sajátos miliő, pedagógiaiilag kötelezett-e kifejezetten fővárosi tankönyv kiadására. Véleményem szerint nemcsak nem kötelezett, de éppen az egységes társadalom kialakulása érdekében nem is kívánatos, hogy tankönyveink nem az állam által irányított, az egész országra egyaránt érvényes, egységes tankönyvek legyenek. Tagadhatatlan, hogy a nagyváros mint miliő, sajátosan befolyásolja a nevelés részfeladatait, ennek megoldása azonban elsősorban módszer kérdése, és nem a tankönyveké. Amíg mint ismeretanyag kifejezetten fővárosi jellegű és sajátosan helyi értékű, annak biztosítása a tankönyvekben rövidebb-hosszabb függelék alakjában oldható meg anélkül, hogy a kultúranyag egységét megbontaná. Véleményem szerint nem kívánatos, hogy a fővárosi gyerekek kifejezetten fővárosi emberré nevelődjék, mint ahogyan az sem kívánatos, hogy a falu gyermeke csak a falu számára nevelődjék. Ha elképzelhető, hogy az emberré és nemzetté nevelés szempontjából értékes kultúranyag egy jó olvasókönyvvé, történelemkönyvvé, földrajzkönyvvé stb. állítható össze, akkor nem indokolható, hogy e könyvek öt-hat változatban kerüljenek a tanuló kezébe.

Ha ezek a könyvek csak fogalmazásukban különböznek egymástól, akkor feleslegesen drágítják a könyv árát, ha pedig felfogásukban, világnézetükben különböznek, akkor alkalmasak arra, hogy kialakuló társadalmunk egységét megbontsák. Természetes, hogy az állam által irányítottan kiadott egységes tankönyvek mind külsejükben, mind tartalmukban, mind módszeres felépítettségükben elsőrangúnak kell lenniök. E végből a magam részéről a legszabadabb pályázat mellett foglalom állást (névtelen, jelígis pályázat). A pályamunkák kiválasztott bizottság elé kerülnek. E bizottságoknak azonban nemcsak a pályamunkák megbírálása és értékelése a feladatuk, hanem a beérkezett anyag javításával a legjobb egységes könyvet nekik kell összeállítaniok. Kétségtelen, hogy e bizottságokban a főváros képviselőiben pedagógusoknak feltétlen helyet kell biztosítani”.⁹⁰

Az irat sajnos anonim, ám mivel közvetlenül Mérei Ferenc egyik jelentése mellett volt fellelhető, így élhetünk a gyanúperrel, hogy ő a szerzője. Az egységesítő, a társadalmi igazságosságot az iskolarendszeren és a tananyagon keresztül megvalósítani óhajtó demokratikus szocialista szemlélet nagyon is egybevág Méreinek az eddigi bemutatott elképzeléseivel.

A feljegyzés határozottan nem voluntarista, a marxizmus-leninizmus 1946 körül még szóba sem kerül, egyedül az emancipáción és a művelődésen keresztüli társadalmi mobilitást sürgeti. A két évvel később megjelent tankönyv azonban már engedményeket tesz, és a Mérei–Gleiman–Havas szerzőhármának 1948-ban már bele kellett vennie a marxizmus-leninizmust, tehát tankönyvük szemléletébe bizony beszivárgott a kor kívánalma. Ettől függetlenül *Az ember élete* sajátos szemlélettel is bír. Nem a „nagy emberekre” és a kiemelkedő eseményekre fókuszál a politikai eseménytörténet akkurátus elmesélése (bár természetesen ezekre is vannak példák), inkább az emberi tevékenység, az emberek alkotta közösség, valamint az ember és természeti környezetének viszonya áll középpontjában. A könyv valamivel kevesebb, mint felét ráadásul különböző fogalmak magyarázata tölti ki, olyanok, mint társadalmi szabályok, közösségi élet, család, iskola, társadalmi osztály, nemzet, pártok és tömegszervezetek, állam és így tovább. A korszak szemléletének megfelelően természetesen megbújik benne a történelmi haladás, a progresszió eszméje, mely fejlődés végén a szocializmus és a népi demokrácia áll, de mindenképpen méltányolandó az ember komplex, gazdasági, politikai, társadalmi, műveltségbeli felfogásának hangsúlyos tárgyalása. Bő fél évvel korábban jegyzett bírálatában Molnár Erik még nem követeli meg ugyan a marxizmus módszereit a történelmi tankönyvekben sem, de kifejezetten hiányolja az Elekes Lajos és Tóth András írta munkából a „történelmi fejlődés reális mozgatóerőit”.⁹¹

A hetedik osztályosoknak írt *Az ember élete* című tankönyv körül azonban nem kívánt politikai vita kerekedett.⁹² Az országgyűlésben 1947. október 28-án Slachta Margit tette negatív értelemben szóvá a könyv természettudományos szemléletét.

⁹⁰ BFL VIII.761, 9. d. Magánvélemény az egységes iskolai tankönyvek kiadásáról.

⁹¹ MOLNÁR Erik, Demokratikus vagy idillikus történelmi oktatás?, *Társadalmi Szemle*, 2. évf. (1947) 12. sz., 905–907.

⁹² A tankönyv az 1947–1948-as tanévben használatban volt, lásd *Köznevelés. Minisztériumi rendeletek, közlemények*, 4. évf. (1948) 5. sz., 43.

„Hogy ne legyen kétségünk az iránt – fogalmazott a Keresztény Női Tábor képviselője –, hogy mindaz a földi paradicsom, amelyet nekünk ígért, valóban Isten nélküli paradicsom, az új tankönyvek sorában már megjelent egy tankönyv, címe: *Az ember élete*, amely a darwinizmusra tanítja az iskolában a gyermekeket”.⁹³

Slachta hosszú hozzászólásában máskülönben egy sor fontos dolgot szóvá tett (például a svábok kitelepítését), ám a tankönyv esetében, úgy hiszem, jelentősen félreértette a darwini tanítást. Úgy sejthette, hogy az nem más, mint valamiféle elembertelenített, állativá tett világkép hírnöke, mely Slachta megfogalmazásában „az emberekben már csak izmok, gyomrokat, agyakat lát, de már nem látja, hogy annak az embernek szíve és lelke is van”.⁹⁴ Ha valakiktől nagyon távol állt ez a mechanikus emberkép, azok nyilvánvalóan a gyermeki világ különöségét hirdető gyermektanulmányozás képviselői voltak, olyanok, mint Mérei, Gleiman vagy Havas. Ettől függetlenül 1947. október 30-án Mindszenty József bíboros, hercegprímás, esztergomi érsek levélben fordult Ortutay Gyula miniszterhez, mégpedig a tankönyv visszavonása tárgyában.

„*Az ember élete* című VII. o. tankönyv visszavonását – fogalmaz a levélíró – a püspöki kar nevében sürgősen kérem a parlament és a szülők felháborodása ismeretében is. Ez a tankönyv a kinyilatkoztatott hitbe, és közvetve az erkölcsbe ütközik, de meg tudománytalan is. Ezt a katolikus követelést azért bocsátom előre, hogy ne kényszerüljünk az egyházfegyelmi vonalon fellépni a könyvvel szemben. Ami nem kívánatos izgalmakat váltana ki országszerte”.⁹⁵

A botrány tárgya a tankönyv biológiai, fejlődéselvű megközelítése volt, mely Mindszenty olvasatában nemhogy szemben állt az egyház szemléletével, de kifejezetten sértette a híveket és a jó erkölcsöt.⁹⁶ Ez némileg furcsa és anakronisztikus, hiszen az evolúció természettudományos problémája a *Katolikus hitvédelem* című tankönyv lapjain már korábban is felmerült.

„Az ember testére nézve – fogalmaz a könyv – beleilleszkedik a világmindenséget átlengő egyetemes harmóniába. Hogy teste leszármazás útján állatokéból fejlődött-e ki, erre nézve tudományos okoknak kellene dönteniük; a mai természettudomány álláspontján valószínűtlennek kell mondanunk, bár sok természettudós számol vele, mint hipotézissel”.⁹⁷

Ez az evolúcióval polemizáló, de azt semmiképp sem elutasító álláspont azonban a középfokú iskolák végzős, nem pedig az általános iskolák 7. osztályainak szolt; az egyház részéről pedig épp az életkor keltett megütközést. A kialakult botrány nyomán Ortutay Gyula a Közegészségügyi Intézetet bízta meg a felülvizsgálattal, személy szerint Laki Kálmán fiziológus, biokémikus, egyetemi tanár adott szakvéleményt a tankönyvről.

„A szerzők könyvükben mindenütt a természettudomány jelenlegi álláspontját mutatják be. Nagy érdeme a könyvnek, hogy a tényeket nem keveri össze elméletek következtetéseivel és vigyáz, hogy mindig a tudo-

⁹³ *Országgyűlés naplója*, 1947. I. kötet (1947. szeptember 16. – 1949. november 24.), Budapest, Athenaeum, 1948, 578. Slachta szerepéről lásd MONA Ilona, *Slachta Margit*, Budapest, Corvinus, 1997, 165-192. és Margit BALOGH, Margit Slachta, une religieuse du travail social dans la vie publique, *Hungarian Studies*, 29. évf. (2015) 1-2. sz., 193-204.

⁹⁴ *Országgyűlés naplója*, 579.

⁹⁵ MINDSZENTY József hercegprímás levele a miniszterhez *Az ember élete* című 7. osztályos tankönyv tárgyában, in *Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról, 1945–1948*, Dancs Istvánné (szerk.), Budapest, Kossuth, 1979, 634.

⁹⁶ A korabeli sajtó az 1925-ös daytoni majomperhez hasonlította az esetet, lásd Mindszenty majompere az általános iskolák ellen, *Szabadság*, 3. évf. (1947) 268. sz., 5. A *Ludas Matyi* pedig maró gúnnyal találta a köztétét, főként Slachta Margitra összpontosítva. Vö. Öskutatás a Slachta-pártban, *Ludas Matyi*, 3. évf. (1947) 44. sz., 6. és A Darwin-fiú esete Slachta Margittal, *Ludas Matyi*, 3. évf. (1947) 44. sz., 4.

⁹⁷ Lásd SCHÜTZ Antal, *Katolikus hitvédelem a középfokú iskolák legfelső osztálya számára és magánhasználatra*, Budapest, Szent István Társulat, 1946, 53-54.

mány szilárd talaján maradjon. Arra is vigyáztak, hogy a természettudomány tényeit ne keverjék össze a metafizikai spekulációkkal”.⁹⁸

A miniszter kérésére Mindszenty is pontosította álláspontját, mely szerint a világnézeti szempontokon túl szerinte a természettudományos érvek nem tudják egyértelműen igazolni az ember evolúcióját, így azt nem célszerű 12–13 éves diákok tudomására hozni.⁹⁹

„A készülő általános iskolai tanterv keretében – összegzi a közjátékot Pléh Csaba – két igen modern, élettant, genetikát, evolúciót és pszichológiát a társadalomismeret alapjaival összefonó tankönyvet készített munkatársaival a 7. és 8. osztályosok számára *Az ember élete* címmel. A könyvek próbatanítása a parlament 1947. október 28-i ülésén politikai botrányt indított el. A keresztény vezérszónokok az evolúciós mozzanatot becsültek, hiányolták a könyvből a keresztény szempontokat, a hercegprímás interveniált a miniszternél [...]. Szomorú oldala a neveléstörténetnek, hogy a komplex emberismeret pszichológusok kezdeményezte oktatása az egyházi fundamentalizmus miatt akadt el”.¹⁰⁰



A Mérei család őrizetében lévő plüssmajom

Az eset természetesen Mérei emlékezetében is élesen megmaradt.

„Amikor kiírtak egy pályázatot új tankönyvekre – emlékszik vissza Mérei –, Gleiman Annával és Havas Ernővel újfajta tankönyvet írtunk, *Az ember élete* címmel. A pályázatot megnyertük, a tankönyv elkészült. [...] Tulajdonképpen Kemény Gábortól vettem át azt a gondolatot, hogy az iskolában be kell vezetni egy, az emberről szóló globális tárgyat, amely magában foglalja az ember biológiáját, szociológiáját, pszichológiáját, sőt a higiéniját is. Vagyis mindazt, amiről ekkoriban úgy véltem, hogy be kell épülnie a nemzeti törzsműveltségbe. A könyv az ember származását természetesen a darwinizmus alapján tárgyalta, de a 13–14 éves gyermek nyelvén. Amikor megjelent, botrányos jelenetek játszódtak le a Parlamentben. Slachta Margit több beszédet mondott ellene, követelte a betiltást, és Mindszenty is kibocsátott egy körlevelet, amelyben főként az embernek a majomtól való származtatását támadta. A haladó gondolkodásúak viszont védelmükbe vették a

⁹⁸ DR. LAKI Kálmán szakvéleménye *Az ember élete* című tankönyvről, in *Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról, 1945–1948*, 635–636. Lásd még Tudománytalan, erkölcstelen-e *Az ember élete*? A Közegészségügyi Tanács szakvéleményt adott egy könyvről, *Kis Újság*, 1. évf. (1947) 126. sz., 7.

⁹⁹ MINDSZENTY József hercegprímás levele a miniszterhez *Az ember élete* című tankönyv elleni kifogásairól, in *Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról, 1945–1948*, 638–639.

¹⁰⁰ PLÉH Csaba, Mérei Ferenc a polgári és a szocialista embereszmény feszültségei közepette, *Educatio*, 29. évf. (2020) 4. sz., 545–566., itt: 553–554.

könyvet. Negyven neves biológus és orvosprofesszor állt ki mellette, és a könyv forgalomban is maradt egészen az új tantervek bevezetéséig”.¹⁰¹

Érdekes, hogy a családi emlékezetben ez a közjáték inkább komikus színezetben maradt fenn.

„Az ember életéből nyilvánvalóan kiderül – mondja Mérei Vera –, hogy honnan származik az ember. És ez akkor szentségtörésnek hatott. Mondjuk Slachtaék számára. És akkor a Parlamentben volt egy felszólalása. Utána kapta a Feri ezt a kis majmot, amit itt láthatsz a polcon, akinek egy ilyen kis partedli van a nyakában és az van ráírva, hogy »rám büszke a Méreik«.”¹⁰²

A komikus színezetet minden bizonnyal az is fenntartotta, hogy Binét Ágnes egy aprócska plüssmajommal lepte meg Méreit, melynek nyakában eredetileg a Mérei Vera által is felidézett felirat állt: „Énrám büszke Mérei”.

Ezzel egy időben *Csoportosulás és társas szerkezet az általános iskolában* címmel Méreinek tanulmánya jelenik meg a *Köznevelés* évkönyvében.¹⁰³ Mivel a tanulmány az akkor már kéziratban készen lévő *Gyermektanulmány* című könyv egyik fejezetének részlete, így külön nem tárgyaljuk itt, ám egy pillanatra mégis érdemes megállni Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter előszavánál.

Nyelvezetét és funkcióját tekintve ez a szöveg elég távol áll a szakmai vagy szakpolitikai jellegű bevezetéstől, hangneme kis túlzással himnikus, tartalma pedig nem más, mint az „elmúlt három év” eredményeinek dicsőítése. Ezt az apró, a mából visszatekintve korántsem meglepő paratextust csak azért említjük itt meg, mert ez is részese annak a folyamatnak, amelyet a diskurzus hatalmi átformálásának, a politikai nyelv kisajátításának nevezhetünk. Ahhoz, hogy megértsük, hogyan lesz a mindennapi élet gyakorlatában a baloldali, de független értelmiségiek által hirdetett emancipációs törekvésekből (egyenlőtlenségek csökkentése, a kultúrához és az oktatáshoz való hozzáférés biztosítása) az államosításokkal együtt emlegetett voluntarista „politikai vívmány”, épp ezekkel a jóformán láthatatlan nyelvi kisajátító műveletekkel érdemes számot vetni. Utóbbiak erodálják igazán a szakértelmiségiek által megvalósított és a szaktudásuk révén hitelesített köznevelési törekvéseket.¹⁰⁴

Az 1948-as év pozitív oldalán intellektuális értelemben minden bizonnyal Mérei Ferenc összegző igénnyel elkészült műve, a *Gyermektanulmány* áll.¹⁰⁵ Jóllehet biztosan nem annak szánta a szerző, de a 192 lapból álló monográfia voltaképpen betetőzése, summázata az 1930-as évek közepétől induló szakmai munkájának, melyet a társas szempontú gyermeklélektan pedagógiai alkalmazásának nevezhetnénk. A *Jövő Útjain*, a *Gyermeknevelés* és egyéb folyóiratok által lehozott közleményei készítik elő az 1945 októberében megjelenő *A gyermek világnézete* című kismonográfiát, melyben sokkal nagyobb szerepe van a rendszeres tudományos megfigyelésnek. Ám a Székesfővárosi Neveléstudományi Intézet Lélektani Intézete szűk három éven keresztül lehetőséget adott Méreinek arra, hogy közvetlen kollégáival, tanítványaival (Binét Ágnes, Förster Vera, Gleiman Anna, Justné Kéry Hedvig, Márton Imréné, Nemes Livia, Szűcs Anna, Volkenstein Gertrúd) szociálpszichológiai kísérleteket végezhesse

¹⁰¹ GYÖRI György, Küzdelem a lélektannal és a világgal. Beszélgetés Mérei Ferencsel, *Kortárs*, 21. évf. (1977) 4. sz., 629-644., itt: 642. A tankönyv egy évig még használatban maradt, lásd *Köznevelés. Minisztériumi rendeletek, közlemények*, 4. évf. (1948) 18. sz., 161. Eszerint az 1948–1949. tanévben még használható volt.

¹⁰² MÉREI Vera-interjú, készítette Havril Andrásné, 1991-ben. Az 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 306. sz., 108.

¹⁰³ MÉREI Ferenc, *Csoportosulás és társas szerkezet az általános iskolában*, in *A Köznevelés évkönyve*, Budapest, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, 1948, 114-134.

¹⁰⁴ ORTUTAY Gyula, Előszó, in *A Köznevelés évkönyve*, 5-8.

¹⁰⁵ Értékelésére lásd [S.], Mérei Ferenc: *Gyermektanulmány, Köznevelés*, 4. évf. (1948) 19. sz., 483-484. Szigorú tudományos anyagkezelés, de jól követhető, plasztikus magyarázat jellemzi a könyvet, „Mérei Ferenc tud kis dolgokból nagy tanulságokat levonni és bátran alkalmazza a kipróbált és ellenőrzött eljárást vagy eredményt új területen is”.

óvodás és kisiskolás gyermekek bevonásával.¹⁰⁶ A gyermekek társas tevékenysége során kialakuló csoportdinamikáját és a vezető, valamint a vezetettek viszonyát pertraktáló *Az együttes élmény* ennek a korszaknak talán a legalaposabban kivitelezett empirikus vállalkozása volt. Tudományos érvényessége jócskán túlmutatott a gyermeklélektan tárgykörén, hiszen egyes megállapításai össztársadalmi szintre transzponálhatóak voltak, míg részmegállapításai a vezetéstudomány számára is hasznosak lehetnek.

A *Gyermektanulmány* annyiban más, amennyiben ötvözi a korábbi munkák sűrű leírását, az alapos empirikus szociálpszichológiai kutatómunka látásmódját és ezeket hozzárendeli a nevelés konkrét térben és időben megvalósuló gyakorlatához. Ebből fakadóan éppannyira hasznos a pedagógusnak, mint a pszichológusnak. A hét fejezetre osztott könyv szemléletileg a Jean Piaget és Henri Wallon nevével fémjelzett genetikusan gyermeklélektanból, az elsősorban Sigmund Freud és Hermann Imre tevékenységéhez köthető pszichoanalízisből, valamint az imént említett empirikus kutatásokon nyugvó társadalomlélektani látásmódból táplálkozik. A könyv bevezető fejezete egyfajta kutatástörténeti bevezető is, melyben Mérei azt a folyamatot tárja föl, melynek következtében a modernitás hajnalán „feltalálják” a gyermekkort. Ennek nem pusztán a – korábban már tárgyalt – esztétikusi forrásaira tér ki, de a gyakorlat oldalán kiemeli a munkásmozgalom azon törekvését, mely a gyermekmunka felszámolásához vezetett. Megemlíti a modern állam szerepét is, mely a kötelező és ingyenes elemi iskolai oktatás megteremtésével hozzájárul ahhoz, amit fentebb a *gyermekkor konstrukciójának* nevezünk.

„E felfogás nyomán – írja – megváltozott a felnőtt viszonya a gyermekhez. [...] A haladó államokban a művelődési intézmények jelentékeny része gyermekek foglalkoztatását, szórakoztatását, gondozását szolgálja. Könyvkiadó vállalatok működnek, amelyek csak gyermekkönyveket nyomnak. Külön gyermekszínházak és gyermekfilmszínházak alakultak. A mai időkben vagyunk tanúi egy szép folyamatnak: a gyermekkultúra kibontakozásának. A gyermekről vallott nézetek módosulása, a gyermek jogainak elismerése új ismeretágot ért el meg. Ez az új ismeretág a *pedológia* – magyar szóval gyermektanulmány.”¹⁰⁷

Utóbbi mondatot már csak azért is idéztem, mert jócskán túlmutat önmagán: a pedológia kifejezés hamarosan a Mérei elleni politikai vádbeszédnek egyik legfontosabb eleme lesz, noha nemhogy nem ő találta ki, de távolról sem ő használta először. A pszichológus sokszor hivatkozott Nagy László pedagógus nevére és törekvéseire, aki a 20. század első éveiben alkalmazta e megközelítést, de tőle függetlenül is divatozott a pedológiai irányzat.¹⁰⁸ Elég, ha Molnár Oszkár könyvére hivatkoznunk 1913-ból, melyet Lados József kedvezően bírált.¹⁰⁹ Jóllehet a *Gyermektanulmány* összegző munka, vagyis a korábban alkalmazott módszerek és elért eredmények szintézise, de jóformán itt alkalmazza először azt a kifejezést, melyet a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja már 1936. július 4-én hozott határozatában élesen megbélyegezett.¹¹⁰ Később visszatérünk még Lázár György tanulmányára, annyit azonban előre bocsátunk, hogy a sztálinista politikai nyelvezetben egy-egy szó, kifejezés is komoly ideológiai vétségről, figyelmetlenségről tehet tanúbizonyságot. Persze ezt e könyv kiadásakor Mérei még csak nem is sejthette.

¹⁰⁶ Lásd Förster Vera-interjú. Készítette Borgos Anna és Erős Ferenc 2002-ben.

¹⁰⁷ MÉREI, *Gyermektanulmány*, 6.

¹⁰⁸ MÉREI Ferenc, Nagy László élete és munkássága, in *Tanulmányok a neveléstudomány köréből, 1966. A Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Bizottságának Gyűjteménye*, Kiss Árpád, Nagy Sándor, Szarka József és Szokolszky István (szerk.), Budapest, Akadémiai, 1967, 373–421.

¹⁰⁹ MOLNÁR Oszkár, *Bevezetés a gyermektanulmányba*, Kolozsvár, Stief és Társa, 1913. Lásd LADOS József, Molnár Oszkár: Bevezetés a gyermektanulmányba, *Magyar Paedagogia*, 23. évf. (1914), 169–170.

¹¹⁰ LÁZÁR György, A magyar pedológia visszavonulási taktikája, in *A magyar neveléstudomány feladatai a szocializmus építésében*, Budapest, Szikra, 5. évf. (1950) 3–4. sz., 250–276. Később részletesen tárgyaljuk ezt az írást.

A *Gyermektanulmány* tehát semmilyen forradalmi újítással nem rukkol elő. A II. fejezetben összegzi a gyermeki világkép sajátos minőségét, a társas környezet, főként az iskola súlyát, majd Piaget nyomán tárgyalja az „artificializmus” fokozatait, valamint a nagyjából a 6–7. életévig meghatározó „gyermeki realizmus” fogalmát, melynek egyes elemei még a 10. év környékén is megmaradnak. Ezután tér rá a nyolcéves korig meghatározó cél-okság elvére, mely azt a fajta finalizmust jelenti a gyermeki gondolkodásban, amely valaminek az okát ugyanazon jelenség céljában látja meg. Alfred Binet nyomán fejti ki a szintén nyolcéves korig domináns „hasznossági elvet”, mely a gyermeki funkcionálizmust jelenti: „a ló – az húzza a kocsit”.¹¹¹ Ezt egészíti ki a gyermeki értelem fejlődésében a „leírás”, vagyis hogy egy tárgy vagy személy saját tulajdonságaival és hasznosságával azonosít (az asztalnak négy lába van és eszünk rajta). Rátér a gyermeki világképben hangsúlyos szándék és törvény problémájára: előbbi alatt Mérei egy sajátos intencionalizmust ért, miszerint a világegyetemet a gyermek szemében szándékok kormányozzák, ezt szorítja ki a 7. évtől bizonyos törvényszerűségek felismerése.

Pertraktálja a Piaget genetikus ismeretelmélete és Freud pszichoanalízise számára egyaránt fontos mágikus és naiv világképet, mely magában foglalja a babona, a varázslás, illetve a gazdag fantáziából táplálkozó naiv elméletképzés prelogikus elemeit, melyek nem tűnnek el a felnőtt gondolkodásából sem, mindössze visszahúzódnak, súlyuk kevésbé jelentőssé válik. Illő hangsúlyozni, hogy jöllehet a könyv elméleti összefoglalásnak tűnhet, de Mérei reflexióiból kitűnik, hogy Piaget, Binet és mások kutatási eredményeit kontrollcsoporton tesztelte, vagyis az SZNI-ben elvégzett empirikus kutatások tapasztalatait beépítette a szakirodalmi ismertetésbe (főleg a klinikai módszer részletezésénél láthatjuk ezt).

A *Gyermektanulmány* harmadik fejezete a gyermeki logika és a fogalmi gondolkodás kialakulásáról ad számot. Megközelítésében, tematikaiban talán az előző fejezetben tárgyalt *Tanítás és értelmi fejlődés* című több szerzős munkát tekinthetjük előképének.¹¹² Az okság, az asszociatív („szökdécselő”) következtetés, a séma, a modell, valamint a grafikus leképezés mind a gyermeki gondolkodás fejlődésének egyes állomásait jelentik. Mérei a rajzok esetén plasztikusan illusztrálja a grafikus kifejezőkészség változásait, fejlődési fokozatait. Majd az adott, előleges kategóriák, továbbá a szám- és anyagfogalom kialakulásának elemző bemutatásával eljutunk az absztrakcióig, melynek komoly gyakorlati próbaköve a tanítók szerint 9–10 éves kor környékén a nyelvtan elsajátítása.

Baranyai Erzsébet nagymintás kutatásából kiindulva arra a következtetésre jut Mérei, hogy a III. és IV. osztályosok számára a nyelvtan tanítása nem praktikus, hiszen a gyermeki spekuláció még nem kész a fogalmi gondolkodásra.¹¹³ Talán az V. osztálytól ajánlott, de még ott is komoly akadályokba ütközhet. A nyelvtan példája megítélésem szerint nagyszerűen világítja meg azt, hogy az egyes pszi-tudományok eredményei hogyan kapcsolódnak össze a pedagógia, s végső soron a köznevelés kérdéseivel. A genetikus ismeretelmélet vagy a pszichoanalízis felismerései nyilvánvalóan nem építhetők be direkt módon az általános iskolai tananyagba, ám a gyermeki értelem fejlődésének fentebb vázolt grádicsai hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a megfelelő tananyag a *megfelelő életkorban* jusson el a gyermekhez. Amennyiben ezeket a jellegzetességeket nem ismeri fel a pedagógia, úgy az iskolai oktatás pusztán felesleges ismerethalmozássá, idomítássá válna, ráadásul a folytonos sikertelenség negatív módon befolyásolná a gyermek személyiségfejlődését.¹¹⁴

A „szegénység” és „gazdagság” értékelített fogalmait vizsgáló részben Mérei Ferenc még tovább fejleszti a fenti belátásokat. Ahogy az előző fejezetben is láthattuk, itt nem puszt-

¹¹¹ MÉREI, *Gyermektanulmány*, 32.

¹¹² *Tanítás és értelmi fejlődés*, Kiss Árpád (szerk.), Budapest, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, 1947.

¹¹³ Lásd BARANYAI Erzsébet, *A nyelvtan tanulásának lélektani feltételei*, Budapest – Pécs, Magyar Új Iskola Egyesület – Barátság, 1945.

¹¹⁴ MÉREI, *Gyermektanulmány*, 73-74.

tán elvont fogalmakra kérdez rá a Lélektani Intézetben folytatott kutatás, hanem olyan konceptusokra, melyek egyrészt történetileg és kulturálisan változóak, másrészt a róluk alkotott ítélet társadalmi identitásokat képez meg. Ebből a szempontból tehát korántsem mindegy, hogy az iskola világa hogyan formálja ezeket a beállítódásokat, hogyan mintázza az értékteltett viselkedésmódokat. Mérei szerint ez az egyik legnehezebb feladat, hiszen a gyermeki gondolkodás későn jut el arra a pontra, hogy különbséget tegyen a dolgok és a fennálló viszonyok között. A Lélektani Intézetben végzett vizsgálatainak alapján a gyermekeknél ez a fejlődési ív három fázisra bomlott. Az első szakaszban, a 3–4 évesek között a gazdagság és a szegénység elsősorban *testi állapot*. Ennek megokolása a mondandó függvényében variálódik: ha az idős ember szegény, akkor az azért van, mert már nem tud dolgozni, míg a fiatal munkaképes, így ő gazdag. Fordított esetben az idős ember azért gazdag, mert sokat dolgozott és szerzett, míg a fiatalnak nem volt elég ideje a megtakarításra. Mérei itt felhívja a figyelmet arra, hogy a gyermeki elméletképzésben a szegénység fogalma sokszor összekapcsolódik a betegséggel, rokkantsággal, vagyis a meggazdagodás felé vezető út az egészséghöz kötődik.

A második szakaszban, az 5–7 évesek között a gazdagság-szegénység megítélése szemiotikai alapokon nyugszik. „Szegény az, aki rongyos, gazdag az, akinek szép ruhája van. Aki rossz ruhába öltözik, az szegény lesz, aki jó ruhát kap, az gazdag lesz”.¹¹⁵ Az elméletképzés alapja tehát a ruházat, mely merev jelölő, hiszen a ruhacserével a vagyon átkerül új tulajdonosához. A 7 és 9 évesek között, azaz a harmadik szakaszban a két minőség összekapcsolódik a pénz és a munka fogalmaival. A nincstelen azért szegény, mert nem dolgozik és nincsen pénze, míg a gazdag dolgozik és így pénzzel rendelkezik. Figyelemre méltó, hogy a szegénység-gazdagság fogalmaihoz már erkölcsileg megítélhető magatartásformák (könnyelműség, takarékoság), illetve véletlenek (baleset, szerencse) is kapcsolódnak. Mérei pedagógiájának fő kérdése az, hogy ha ismerjük a gyermeki gondolkodás fejlődésének szerkezetét, akkor a nevelés szempontjából *hogyan fejleszthető* az. Az előző fejezetben részletesen kifejtettük azt, hogy minden oktatás és nevelés tartalmilag ideologikus, hiszen azokat a társadalmi eszményeket, normákat testesíti meg, melyeket az adott közösség tagjai egyénileg és csoportosan elfogadnak. A kérdés tehát abban áll, hogy a gyermeki világ sajátos minőségét tiszteltben tartó pedológia hogyan adhatja át a kortárs társadalom – elvben – konszenzuális eszményeit úgy, hogy közben a nevelés ne váljon idomítássá. A cél az, hogy a gondolkodást fejlesztő nevelésnek mindig az *alakulóban lévő* formára kell irányulnia, azt kell külső támpontokkal segíteni, orientálni.

A gyermeki értelem fejlődését trendszerűen meglehetősen jól feltárták a 20. század első felének pszichológiai kutatásai, Méreinek és munkatársainak ilyen irányú képzettsége komolyan hozzájárult a korszak köznevelésének tartalmi kérdéseihez. Az ilyen jellegű kutatások tehát korántsem társadalmilag haszontalan tevékenységek, hiszen a beiskolázás kérdésénél az 500 fős mintából készített tudományos következtetések érdemben befolyásolták azt, hogy milyen értelmi képességű gyermekeket vehet fel az általános iskola. Ez nyilvánvalóan kapcsolódik az előző, elsőre pusztán teoretikus kérdéshez. Empirikus példák segítségével Mérei plasztikusan mutatja meg, hogy a gyermek életében a fogalmi gondolkodás és a szabálytudat kialakulása a megfelelő pillanat arra, hogy a nevelésen keresztül *világképet* közvetítsen az iskola.

„Az erkölcs – írja Mérei – az emberi gondolkodás nagy norma-rendszereinek egyike. Norma, mert két szélső pont közt rendeződött ítéletek mércéje. E két szélső pont: jó és rossz. Ebben az értelemben az erkölcsi magatartás megszakítás nélküli választások sorozata: adott helyzetben lehetséges különböző magatartási formák közt választunk. Amikor a helyzet a választás lehetőségét kizárja – a cselekvés sem erkölcsös, sem erkölcstelen nem lehet; egyszerűen nem tartozhat a morálisan megítélhető tettek sorába”.¹¹⁶

¹¹⁵ MÉREI, *Gyermektanulmány*, 75.

¹¹⁶ MÉREI, *Gyermektanulmány*, 95.

A pedológiai vizsgálatok ebből indulnak ki, amikor életkori sajátosságaikból fakadóan vizsgálják a gyermek erkölcsi életét. Vizsgálatai során Mérei Jean Piaget módszertanát követte, mely lényegét tekintve a mindennapi élet helyzeteiből fabrikált történetek erkölcsiségét firtatja. A különböző életkorokban ez természetesen eltérő formált ölt, az egyik legszembetűnőbb változás az, amikor az 5–6. életév környékén feltűnik a hazugság fogalma. Ám a gyakorlatban ennek megítélése is eltér a felnőtt normáitól, amennyiben minden hazugságnak minősül, ami nem felel meg a valóságnak, példának okáért a tévedés is. A felnőttvilághoz képest a fordulat ebben a vonatkozásban is a 9. év körül tapasztalható.

A Piaget nyomán autonóm erkölcsnek nevezett öntörvényűség azt a felfogást jelenti, amelynek nevében a gyermek nem engedelmességből, hanem *belátásból* követi a szabályt.¹¹⁷ Ráébred arra, hogy a szabály nem adott, hanem bizonyos körülmények között változtatható, nem szó szerint kell venni, hanem értelmezni és alkalmazni kell az érvényes viszonyokra. Ebben az értelemben az adaptáció többé-kevésbé kötött viszonyok között történő értelmezés, vagyis a gyermek is beavatkozik, *viszonyba* kerül a valósággal, nemcsak gépies engedelmes-séggel elviseli azt. A pszichoanalízis oldaláról Bálint Alice is hasonló gondolatokat fogalmaz meg, amikor azt mondja, hogy erkölcsi alapfogalmaink koránt sincsenek a vérünkben, vagyis a normákon, szabályokon nyugvó kultúra elsajátítása nélkül nem számíthatunk fejlődésre; a nevelés sikere vagy sikertelensége azon múlik, megtaláljuk-e ehhez az *optimális* eszközöket.¹¹⁸ Mérei szerint a fenti beavatkozási képesség vezet el a „belátás és a szolidaritás ember-hez méltó erkölcsi felfogása felé”.¹¹⁹

A fentiek természetesen nem jelentik azt, hogy ne lenne különbség a pszichoanalízis, a genetikus ismeretelmélet és a társas szempontú gyermeklélektan világnézete és ebből fakadó eredményei között, ám ezek a szemléleti különbségek korántsem akkorák, amekkorát – például a pszichoanalízis fentebb tárgyalt vitájánál – a politikai aktorok bele szerettek volna látni, vetíteni. A *Gyermektanulmány* ösztön-jelenségekről szóló fejezete nagyon méltányosan és kiegyensúlyozottan, az elismerés és a szakmai bírálat ötvözésével beszél a pszichoanalízis gyermekkort érintő felfogásáról, különös tekintettel Hermann Imre és Hermann Alice munkásságáról. Az eddigiek szempontjából már nem meglepő, hogy a pedagógia szempontjából Mérei a *megkapaszkodási ösztönt* emeli ki; kérdése az, mennyiben legyen a nevelő támasz, és milyen mértékben nyújtson lehetőséget a megkapaszkodásra.

Egyfelől a nevelők egy része hajlamos arra, hogy neveltjét függésben tartsa, helyette válasszon, helyette döntsön, helyette gondolkodjék. Ám az ilyen alávetett, függő helyzetben nevelkedett gyermek sajnos önállótlan, elvtelenül engedelmes, gépiesen dolgozó felnőtté válik. Másfelől, a nevelők másik csoportja a gyermeki önállóságot félreértve teljesen passzív magatartást vesz fel, így a fentebb tárgyalt adaptációs munka szintúgy nem végezhető el. A pszichoanalízisről szóló fejezet annak a példája, hogyan hozhatók közös nevezőre az eltérő szemléletű, világnézetű, de hasonló belátásokkal dolgozó pszi-tudományok eredményei. A felkészülés éveinek tárgyalásakor láthattuk, hogy több forrásból táplálkozó egyetemi, majd kutatói eszmélkedése révén nyitottá válik Mérei gondolkodása, megőrzi kritikai attitűdjét és társas preferenciáit a lelki élet értelmezésekor, de nyitottságából fakadóan gondolkodása sohasem válik dogmatikussá.

A *Gyermektanulmány* VI. fejezete főként a Lélektani Intézetben 1946–1947-ben, gyermekekkel végzett kutatások legfontosabb ismérveit összegzi. A kulcsszó a szocializáló-dás, vagyis az a folyamat, amelynek révén a gyermek társas lénnyé válik, elsajátítja a körülötte lévő mikrovilág szabályait, normáit, értékeit, továbbá tisztába jön azzal, hogy ezeket maga

¹¹⁷ Jean PIAGET, *Le jugement moral chez l'enfant*, Paris, Alcan, 1932. Lásd Jean PIAGET, A gyermek kétféle erkölce, in *Válogatott tanulmányok*, Budapest, Gondolat, 1970, 407–439.

¹¹⁸ BÁLINT Alice, *A gyermekszoba pszichológiája. Pszichoanalitikai tanulmány*, Budapest, Pantheon, 1931, 23.

¹¹⁹ MÉREI, *Gyermektanulmány*, 97.

is befolyásolhatja. A közösségben, a viszonyokban élés egyszerre tudatosítja vele individualitását, és kiemeli az egyén másokra vonatkoztatott lényegét.

„Azt tapasztaltuk, hogy az egyén tevékenységi színvonala – fejlődési fokokban mérve – szervezett csoportokban emelkedik. E színvonal-emelkedés [...] tradícióképzés függvénye. [...] Minél állandóbb, koherensebb, szervezettebb a csoport, annál inkább sokasodnak és bonyolódnak a csak arra a közösségre érvényes szokások, hagyományok. Ezeknek a hagyományoknak a letéteményesei a csoportban élő egyének. Hordozzák, s egyben alakítják azokat. Ezzel ők maguk is alakulnak, gazdagodnak. Így emelkedhet a tevékenységi színvonaluk”.¹²⁰

Bár az előző fejezetben tárgyaltuk már e kérdéskört, de itt is plasztikusan kifejezésre jut az, hogy a Mérei-féle kiscsoport gondolata korántsem valamiféle nosztalgikus, az egyént félreszorító közösségeszmény mellett tör lándzsát. Megítélésem szerint a pszichológus elképzelése a láthatónál jóval többet köszönhet a Durkheim-féle organikus szolidaritásról szóló koncepciónak.¹²¹ Eszerint ugyanis utóbbi egyrészt közvetve, vagyis a kiscsoporton, a millión keresztül kapcsolja az egyént a társadalomhoz, másrészt a társadalom speciális funkciók rendszere, harmadrészt a szolidaritás egyenesen arányos a közös eszmék és az egyéniség fejlettségével.¹²² Ebben az értelemben az együttes élmény nem az egyén tevékenységének visszaszorításáról, korántsem valamiféle voluntarista, szovjet típusú kollektivizálásról szól, épp ellenkezőleg. A csoportmunka színvonala az egyéni színvonal és integritás növekedésével együtt emelkedik. Az egyéniség fejlettsége tehát előfeltétele az együttes élményen nyugvó belátás és szolidaritás kialakulásának.¹²³

Az 1947-ben megjelent *Az együttes élmény* című munkáját azonban a – később alaposabban is kidolgozott – szociogramm módszerével Mérei bizonyos mértékig továbbfejlesztette.¹²⁴ Előfeltevése itt is az volt, hogy az iskolai osztályok nem homogének, hanem különböző kisebb, pre-szociális társulások alakulnak ki, illetve bizonyos számú tanuló magányos marad, s az osztály peremére kerül. A *Gyermektanulmány*ban kérdőív segítségével elemzi ezeknek a kisebb társulásoknak a kapcsolati hálóját, az iskolai teljesítményt a társas hatóképesség függvényében értelmezi, de rávilágít az iskolán kívüli világ (családi, anyagi körülmények, lakhatás és így tovább) befolyásoló tényezőire. Fő kérdése az, hogy a hatékonyabb nevelői munkával hogyan lehetne növelni a kohéziót, a társas kapcsolatok gyakoriságát és intenzitását az egyes társulások között, továbbá hogyan integrálhatók a peremhelyzetbe jutott, magányos tanulók. Édouard Claparède nyomán Mérei amellet tör lándzsát, hogy megfelelő pedagógiai módszerek alkalmazásával a társas kapcsolódás *készsége* fejleszthető, finomítható, így a kapcsolat-készség, az együttműködés, a barátság fogalmai ne pusztán iskolai prédikáció tárgyai maradjanak, de megélt tapasztalattá váljanak.

„Szabadon határozni és választani tudó közösségi emberekké akarjuk nevelni őket, s mindenről prédikálunk, anélkül, hogy valóban megpróbálnánk őket egy közösség szabadon választó és határozó tagjává tenni. A társadalomban való életet, a szervezethez, az együttműködést, a szolidaritást éppúgy gyakorolni kell, mint a számolást vagy a rajzot. S hogy a számolás és a rajz készségeinek fejlesztését a gondolkodás és a kezűgyesség *spontán* fejlődési menetére alapozzuk, éppen úgy a társakapcsolódás *spontán* fejlődésére kell alapozni a társas magatartás fejlesztésének nevelői munkáját”.¹²⁵

¹²⁰ MÉREI, *Gyermektanulmány*, 119.

¹²¹ Émile DURKHEIM, *A társadalmi munkamegosztásról*, Budapest, Osiris, 2000, 156. skk.

¹²² NÉMEDI Dénes, *Durkheim: tudás és társadalom*, Budapest, Áron, 1996, 60-61.

¹²³ Éppen ezért eltér véleményem György Péterétől, aki a fogalomban politikai kompromisszumot látott, lásd GYÖRGY Péter, *Az ismeretlen nyelv. A hatalom színrevitele*, Budapest, Magvető, 2016, 271.

¹²⁴ MÉREI Ferenc, A szociometria módszerei és jelenségyvilága. A társakapcsolatok és csoportosulások lappangó hálózata, *Pedagógiai Szemle*, 19. évf. (1969) 7–8. sz., 594-616.; MÉREI Ferenc, *Közösségek rejtett hálózata*, Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1971. Az előbbi kötetben: *Társ és csoport. Tanulmányok a genetikus szociálpszichológia köréből*, Gerő Zsuzsa – Fischer Eszter (szerk.), Budapest, Akadémiai, 1989, 112-130.

¹²⁵ MÉREI, *Gyermektanulmány*, 158. (Kiemelés – K. H. Zs.)

Talán nem is érdemes külön hangsúlyozni, hogy az egyének spontán önszerveződéseire épülő, felelősséggel és autonómiával rendelkező, a többiekkel szolidaritást kifejező társas individuum képe nemhogy messze áll a szovjetizált-kollektivizált embertípustól, de annak kibékíthetetlen ellentéte. Márpedig akárhogya is nézzük, mégiscsak 1948-at írtunk akkor.

A *Gyermektanulmány* legfontosabb pedagógiai üzenete az, hogy a spontán önszerveződésekből megfelelő keretkezéssel szervezett kiscsoportok hozhatók létre, s ebben a társas létformában az egyének feladata, felelősségteljes „funkciója” van. Az előző fejezetben, a köznevelési reform kapcsán tárgyaltuk az iskolai belső önkormányzatok kérdését is. A Lélektani Intézetben elvégzett kutatások arra mutattak, hogy a tanulók 12–13 éves koruktól kezdve érettek az önkormányzati életre, ám az erre való fokozatos felkészítés már az általános iskola 1–2. osztályától elindítható. A felkészítés mozzanata összekapcsolódik Mérei korai kutatásainak tárgyával, nevezetesen azzal, ahogy a különböző játékokon, de főként a gyűjtésen és az osztály „múzeumának” építésén keresztül a gyermek elsajátítja, fejleszti a felelősség, a konszenzuális keretek között zajló szabad alkotás készségét. Ebből fejlődhet ki az önkormányzatiság gondolata, melynek jegyében bizonyos szervezési funkciókat választás útján, vele egyenrangú diáktársaknak delegálhat az osztály.

A rész-egész viszonyrendszer, az együttes élmény, mint az új társadalom konstrukciójának metonímiája megítélésem szerint a *Gyermektanulmányban* empirikusan sokkal kidolgozottabb, módszertanilag sokkal megfontoltabb formát ölt, mint a korábban már tárgyalt *A gyermek világnézete* című könyvben.¹²⁶ Általánosságban is megjegyezhető, hogy Mérei az egyes tudományos megállapításait, melyek az életmű korai időszakában nemegyszer introspekción alapultak, tudomány-módszertanilag és ismeretelméletileg rendszerint továbbgondolja. Ám gondolatainak vissza-visszatérő csiszolása korántsem a kristálytisztá spekuláció, hanem az empirikus kutatások kérdésfeltevésének metodikai finomítása, kidolgozottsága felé mozdult el. Ebben az értelemben beszél a *gyermek világnézetéről* is.

Noha már az előző fejezetben is szóba került Mannheim Károly és Mérei Ferenc egymástól független gondolkodásának néhány szemléleti analógiája (főként Faragó László firtatta ezt), ám a világnézet fogalmában újabb hasonlóságokat fedezhetünk fel. Dilthey kijelentése nyomán, miszerint a „világnézetek nem gondolkodás termékei”, Mannheim maga is amellett tör lándzsát, hogy tévúton jár az a racionalizmus, amely úgy véli, hogy „egy korszak vagy egy alkotó ember világnézetét csupán filozófiai-teoretikus kijelentései fejezik ki”.¹²⁷ Éppen ezért amellett érvel, hogy a *világnézet ateoretikus jószág*, melynek nagy előnye, hogy így a megismerés számára hozzáférhetővé válik a kultúra valamennyi szegmense.

„Nemcsak azokhoz a területekhez, amelyek teoretikus tartalmat fejeznek ki, hanem a képzőművészet, a zene, a viselet, az erkölcsök, a szokások, a kultuszok, az élettempó és a gesztusok is szóra bírhatók”.¹²⁸

Viszonylag egyértelműnek tűnik tehát az, hogy mi az ateoretikus világnézet-fogalom előnye a gyermeklélektani kutatások számára.

„A gondolkodás – írja Mérei – [...] fejlődési termék, késői eredmény. A csecsemőkorban hosszú út vezet az első tudatélménytől a szkéma-hullámvázisig, amelyben a gondolkodás kezdetét feltételezzük. [...] A fejlődés későbbi fokain könnyebben megragadhatjuk – beszédben és irányított cselekvéseken keresztül – azokat a belső lefolyásokat, amelyeket eredményeik tudatossága, műveleti jellegük kritériumai alapján gondolkodásnak nevezünk”.¹²⁹

¹²⁶ MÉREI Ferenc, *A gyermek világnézete. Gyermeklélektani tanulmány*, Budapest, Anonymus, 1945.

¹²⁷ MANNHEIM Károly, Adalékok a világnézet-értelmezés elméletéhez, in *Tudásszociológiai tanulmányok*, Budapest, Osiris, 2000, 7-66., itt: 12.

¹²⁸ MANNHEIM, Adalékok a világnézet-értelmezés elméletéhez, 13.

¹²⁹ MÉREI, *Gyermektanulmány*, 162.

Mérei úgy találja, hogy 6–7 éves kor alatt a gyermeknek a dolgokkal, jelenségekkel, emberekkel való viszonya *érzelmi állásfoglalás*. Ennek szerepe hasonló, mint a felnőttek esetében az értékrendszernek, mely alakítja, formálja a világról szóló tudást. Ezért fogalmaz úgy a pszichológus, hogy ezek az érzelmi állásfoglalások a gyermek korai világnézetének feleltethetők meg, mely értelemszerűen ateoretikus, prelogikus és érzelmekkel telített.

Amíg a kifejlett gondolkodás fogalmi, logikai alapokon nyugszik, addig a kifejlett világnézet cselekvés-meghatározó értékrendszer (melynek főbb kategóriái a gyermekek esetében: jó-rossz, szegény-gazdag, igazságos-igazságtalan). Előbbi kialakulásához nélkülözhetetlen az indulattalanítás, vagyis az a mozzanat, amellyel a gondolkodás mozzanata leválaszthatóvá válik az érzelmekről; a kutatási tapasztalatok azt mutatták, hogy ez a 8. életév körül indulhat meg. „A fogalmi gondolkodás kezdetével egyidejűleg a mérlegelő, tárgyian értékelő állásfoglalások megsokszorozódnak és kiterjednek a közvetlen környezetről távol eső jelenségekre is. Fogalmi rendszer és értékrendszer – logika és világnézet kiegészítő rendszereiként jelennek meg a 9. életév után”.¹³⁰

A *Gyermektanulmány* zárata oly módom fogalmaz, hogy a nevelőkre vár az a feladat, hogy 9 és 14 éves kor között, a fogalmi gondolkodás csiszolása mellett hangsúlyt fektessenek a gyermek világnézetének fejlesztésére is, hiszen *értelem* és *érték* csak így kapcsolódhat össze az általános iskolai nevelésben. Azért volt érdemes alaposabban áttanulmányozni ezt a könyvet, mert a szükségszerű ismétléseken túl, láthattuk Mérei Ferenc pszichológiai gondolkodásának változását, ha tetszik elmélyülését. Módszereinek és hagyományainak sokrétűsége megítélésem szerint ebben a könyvben érik egygé, ebben az értelemben a *Gyermektanulmány* az *œuvre* egyik *főműve*. A könyv a genetikus ismeretelméletet, az empirikus szociálpszichológiát, a társas szempontú gyermeklélektant és a pedagógiát ötvöző munka, mely az 1934-től induló, a háborúban kényszerűen megtört kutatói pálya komplex kiteljesedése, Mérei első nagy kutatói korszakának csúcsteljesítménye.

Pedagógiai realizmus:

a meg nem jelent *Demokrácia az iskolában* és *A Jövő Embere*

Ám ha a *Gyermektanulmányt* visszahelyezzük saját korába, s komolyan vesszük azt a politikai kontextust, melyet imént az elválasztó rítusként értett „vitákkal” kapcsolatban vázoltunk, akkor a mű maga anakronisztikussá válik. Azért „korszerűtlen”, mert a pedagógia szempontjából olyan gyermeki szubjektumot posztulál, amely az egyének spontán önszerveződéseire épülő, felelősséggel és autonómiával rendelkező, a többiekkel szolidaritást kifejező társas egyént feltételez. Márpedig a kiépülő sztálinizmus és a fokozatosan szovjetizálódó köznevelés szempontjából ez cseppet sem volt kívánatos.

A könyv megjelenése Méreit talán meg is erősíthette abban a hitében, hogy a diktatúra lépcsőzetes kiépülése *esetleg nem* vagy *nem olyan mélyen* befolyásolja a köznevelés világát, és ily módon képes lesz kivitelezni az ötleteit (ezt azonban dokumentumok hiányában csak feltételezésként tudjuk itt megfogalmazni). A *Gyermektanulmány* megjelenése tehát olyan „pro” érv, amely a folytatás mellett szólt, ám ugyanebben az évben Méreinek két negatívumot is el kellett könyvelnie. Nevezetesen azt, hogy az 1947–1948 fordulóján elkészült, szintén kismonográfia terjedelmű, de inkább az oktatás szociológiai hátterével, a köznevelési reform politikai kontextusával, valamint az általános iskola adekvát pedagógiájával foglalkozó, *Demokrácia az iskolában* című könyv 1948-ban nem jelenhetett meg. Az írásmű végül csak 1985-ben, egy folyóirat teljes számát kitöltve látott napvilágot.¹³¹ A másik pedig az, hogy ugyanebben az évben, a Lelki Egészségvédelmi Szövetség (LESZ) új lapjának, *A Jövő Embe-*

¹³⁰ MÉREI, *Gyermektanulmány*, 165.

¹³¹ MÉREI Ferenc, *Demokrácia az iskolában, Nevelélmélet és iskolakutatás*, 4. évf. (1985) 3. sz., 7-90.

rének a megszerkesztett és nyomdailag kiszedett számát nem engedték kinyomni, pedig a LESZ a teljes nyomdai költséget előre kifizetette. Ebben ugyan Mérei Ferenc csak egy az iskolai érettség kérdésért tárgyaló közleménnyel jelentkezett, ám a lap letiltásának híre egészen bizonyosan eljutott hozzá. A lapszámot csak évtizedekkel később közölte a *Thalassa* folyóirat.¹³²

Bárhogyan is van, egy-egy ilyen eset ismeretében az ember rögtön azon kezd töprengeni, vajon mi volt az, ami miatt nem jelenhetett meg a két írásmű. Mivel egy életrajzi rekonstrukcióba nem fér bele ennek alapos megtárgyalása, így előre kell bocsátanom, hogy sem a *Demokrácia az iskolában* című műben, sem a *Jövő Embere* című folyóiratban nincsenek ilyen tartalmilag problematikus írások. Meg nem jelenésük megítélésem szerint összefügghet a pszi-tudományokkal szemben megfogalmazódó, fentebb tárgyalt gyanúval, miszerint a lelki jelenségek kapcsolatban állnak az irracionálissal, így nem integrálhatóak a sztálinizmus rendszerébe. Ez utóbbi állásfoglalásnak a legpregnánsabb összefoglalása, Lukács Györgynek *Az ész trónfosztása* című munkája ugyan csak néhány évvel később készül el, de annak konklúziója voltaképpen már „kész” volt (nagyjából két évtizeden keresztül készült, első kiadása 1954-ben látott napvilágot).¹³³ Nevezetesen arról van szó, hogy a

„dialektikus és történelmi materializmus az a világfelfogás, amelyben a történelem haladása és ésszerűsége a legfejlettebb és legmagasabb formában jut kifejezésre, az egyetlen világnézet, amely a haladást és az ésszerűséget filozófiailag meg tudja alapozni”.¹³⁴

Az egyetlen világnézet kizárólagosan érvényes jelenléte visszavezet bennünket oda, ahonnan a sztálinizmus reszakralizált alapjai, valamint a belső gyarmatosítás kapcsán elindultunk. Vagyis oda, hogy a racionalizmus és az irracionálizmus problémájának megvitatása valójában nem diszkurzív természetű intellektuális folyamat, melynek esetleg több érvényes konklúziója lehet, hanem a kinyilatkoztatás megfellebbezhetetlen eredménye; Lukács *Az ész trónfosztásában* pontosan utóbbit teszi. Ebből fakadóan korántsem véletlen, hogy Leszek Kołakowski olyan esszenciális sztálinista munkának tekinti, melynek lényege, hogy minden nem-marxista gondolkodás ab ovo reakcióssá és irracionálissá válik.

„Kései filozófiai művei ugyanakkor megmutatják – írja –, hogy [Lukács] megértette a leninizmus-sztálinizmus-hoz való hűség igazi természetét: nem az volt az elvárás, hogy a maga módján a párt döntéseit és doktrínáit igazolja az adott pillanatban, hanem hogy támogassa őket és azok szellemében járjon el a gyakorlatban”.¹³⁵

Nagyjából ez a kizárólagosság az, ami Heller Ágnes szerint Lukács ellentmondást nem tűrő, lobogó érvelését a mai szóhasználat szerint fundamentalistává teszi.¹³⁶ Mannheim Károlynak az előző fejezetben bemutatott tervezésfogalmát és nevelési koncepcióját bírálva Lukács egészen odáig jut, hogy

„olyan társadalomban, amelynek gazdasági alapja és társadalmi szerkezete monopolkapitalisztikusan van alkotva [...], Mannheim a nevelés által, az irracionálizmus lélektani szublimálása által akar imperializmusellenes, vezető réteget létrehozni. Ilyen utópia csak a társadalmi élet minden objektív kategóriájának gyökeres kiküszöbölése mellett jöhet létre, vagy pedig merő, üres demagógia az imperializmus szolgálatában”.¹³⁷

¹³² Egy meg nem jelent folyóirat: A *Jövő Embere*, *Thalassa*, 6. évf. (1995) 1–2. sz., 223–277.

¹³³ Vö. WEISS János, Zárójelet nyitni. Az ész trónfosztásáról – ötven év távlatából, in *Ész, trónfosztás, demokrácia. Tanulmányok Lukács György Az ész trónfosztása című művéről*, Boros János (szerk.), Pécs, Brambauer, 2005, 93–109.

¹³⁴ LUKÁCS György, *Az ész trónfosztása*, Budapest, Magvető, 1978, 5. kiadás, 516.

¹³⁵ Leszek KOŁAKOWSKI, *The Main Currents of Marxism. Its Rise, Growth and Dissolution*, Oxford, Clarendon Press, 1978, 3. kötet, 284.

¹³⁶ HELLER Ágnes, *Az ész trónfosztása ötven évvel később*, in *Ész, trónfosztás, demokrácia*, 47–62.

¹³⁷ LUKÁCS, *Az ész trónfosztása*, 571.

Talán nem is az a lényeges, hogy Lukács itt majdnem eljut az ad hominem érvelésig (hiszen Mannheim vagy naiv utópista vagy az ellenség ügynöke), hanem az, hogy a filozófus a pszichológia és a köznevelés szerepét mellékesnek tünteti fel a társadalom regenerációjában, az új világnézet megalkotásában. Az ész trónfosztásának esszenciális sztálinizmusa, azaz az egyedül racionális és haladó felfogás számára tehát a megjelent *Gyermektanulmány* éppúgy irracionális, vagyis felesleges, mint a meg nem jelent *Demokrácia az iskolában* vagy *A Jövő Emberre* című folyóirat. Noha – mint a pszichoanalízis esetében is láthattuk – a vita textuális alapon nyugszik, ám a megjelenés vagy letiltás korántsem tartalmi, azaz diszkurzív kérdés, hanem a hatalmon lévő ideológia alkalmi instrumentalizálása: az, hogy az egyik írás megjelent, a másik pedig nem, legfeljebb arról ad számot, hogy a hatalom gépezete még nem működik hiba nélkül.

Pedig a *Demokrácia az iskolában* című munka felütésében Mérei Ferenc bizonyos engedményeket tesz, amennyiben a pedagógia- és iskolatörténeti fejtegetéseiben a francia laikus iskola, a bismarcki német iskola mellett a Szovjetunió iskolarendszere szolgálhat tanulságokkal a magyar köznevelési rendszer szempontjából. Mindhárom példa konklúziója az, hogy az új nevelést nem lehetett a valóságtól függetlenül, az íróasztal mellett született spekulációkból felállítani, mert az „mindig közvetlen feladatok megoldásából fakadt”.¹³⁸ Ez a megoldás azonban csak akkor lesz érvényes, ha kellőképpen ismerjük azt a sűrű és bonyolult ellentmondásokkal terhelt társadalmi valóságot, melynek a nevelés révén, a hosszabb időtartamban szeretnénk új formát és tartalmat adni. Ennek egyik záloga az, ahogyan az iskolarendszer befolyásolja egy társadalomban a kulturális hozzáférést; ez azonban korántsem új. Egyrészt a Mérei által is többször idézett Földes Ferenc 1941-ben publikált kutatásaiban már rámutatott azokra a társadalmi egyenlőtlenségekre, amelyek befagyasztják a társadalmi mobilitást és ily módon lehetetlenné teszik a demokrácia kiteljesedését, másrészt Mérei maga is többször foglalkozott e kérdéssel.¹³⁹

A *Demokrácia az iskolában* tehát összefoglaló jellegű munka, mely érinti a már szintén pertraktált tantermi vezetési módszereket, s kiemeli, miért fontosak az irányított, de az egyéni választásokat és érdeklődéseket szem előtt tartó demokratikus nevelés elvei, ugyanakkor ismerteti a konzervatív és a Mérei által avantgardistának nevezett törekvéseket is. Ebben a munkájában afféle fontolva haladó álláspontot foglal el, mégpedig azért, mert az eddigi nevelési-szemléleti formák maradéktalan megtartását, konzerválását éppolyan károsnak tartja, mint a hagyományt félresöpörő, avantgardistának tartott reformpedagógiákat, melyek az újítás elvét megfellebbezhetetlen jónak tartva sokszor megszüntetnek élő formákat. Ezért írja, hogy

„az iskola társadalmi intézmény. A társadalom folytonosságának intézménye. Az a funkciója, hogy továbbadja egy adott társadalom tudományos, technikai, világnézeti, egyszóval szellemi javait. Ha elszakad ettől a társadalomtól, ezt a funkcióját nem teljesítheti”.¹⁴⁰

Ez történt például az 1920-as évek Szovjetuniójában, ahol átvették a nyugati kísérleti iskolák módszereit, különösen a fejlett szertárat, laboratóriumokat, gazdag könyvtárat és pallérozott nevelői gárdát feltételező Dalton-módszert. Ám ennek feltételei nem voltak meg, így a kísérlet elbukott. Hazai példaként Mérei a Családi Iskolát és az Új Iskolát említi, melyek avantgardista módszerei a maguk kontextusában azért működtek jól, mert egészen kivételes tanári kar

¹³⁸ MÉREI, *Demokrácia az iskolában*, 11.

¹³⁹ FÖLDES Ferenc, *Munkásság és parasztság kulturális helyzete Magyarországon*, Budapest, Cserépfalvi, 1941. Lásd pl. MÉREI Ferenc, A minőségi elv és az általános iskola, *Embernevelés*, 3. évf. (1947) 1. szám, 19-24. (Az előző fejezetben részletesen tárgyaltuk.)

¹⁴⁰ MÉREI, *Demokrácia az iskolában*, 27.

alkalmazta őket.¹⁴¹ Ám a két intézmény I., illetve XII. kerületi fekvése is mutatja, hogy elitiskolák voltak (a Családi a naphegyi Tigris utcában, az Új Iskola pedig a Városmajorban működött), ahová gazdasági és kulturális tőkével jól ellátott családok gyermekei jártak. A pedagógiai reform és kísérletezés lehetősége persze nem egy ismert pedagógiai szakembert vont zott ide (Nagy László, Várkonyi Hildebrand, Baranyai Erzsébet és így tovább), ám e két iskola ennyiben kivételt képez, nem pedig a sokaságra érvényes szabályt alkot. Mérei mindvégig az emancipációt szem előtt tartó, a korszerű iskola kapuit az alsóbb társadalmi csoportok tagjai előtt megnyitó köznevelésben gondolkodik. Így bár pedagógiai szempontból rokonszenvezik a Családi vagy az Új Iskola módszertani kísérleteivel, de tisztában van azzal, hogy az intenzív tanítói-tanári figyelmet igénylő kiscsoportos nevelés avantgardizmusa csak kitűnően felszerelt, kiváló nevelői gárdával valósítható meg, ám nem fog működni az ország erőforrásokban szegényebb vidékein. Márpedig a köznevelés demokratikus és emancipatorikus átalakítása számára 1948-ban is ugyanezt jelentette.

Az újítás, a pedagógia megújítása természetesen jó és megfontolandó dolog, ám Mérei szerint a változtatásnak *viszonyulnia* kell ahhoz a társadalmi környezethez, amelyet az iskola intézménye szolgál, valamint a világnézet fentebb tárgyalt értelmében formálnia kell ezt a közeget. Az írás első részében található elméleti és gyakorlati törekvések közötti szemléleti küzdelmet nevezi „pedagógiai gerillaháborúnak”, melyben nagyjából köztes pozíciót foglal el. A változás és a változtatás szükségszerű, ugyanakkor – Georges Politzer konkrét pszichológiai szemléletéből kiindulva – Mérei ódzkodik a tisztán spekulatív megoldásoktól, mondván, a nevelés jellege, természete és a társadalomhoz való viszonya nem ismerhető meg pusztán elmélkedéssel.¹⁴² Márpedig a pedagógia tudományának nézete szerint a *gyakorlat elméletének* kellene lennie, vagyis sem a filozófiához láncolt tiszta tudományos spekuláció, sem az elit körében végzett úttörő, de a társadalom többségétől elszigetelt új nevelés nem lehet követendő út.

Ugyanakkor az eltérő nézeteket valló pedagógusok között is több típus található: a haladók között is vannak doktrinerek, az osztálynevelésben gondolkodók között is vannak avantgardisták. Mérei szerint a köznevelés körüli vitás pontok öt pontba sűríthetők. Az 1. az *egyenlő esély*, az emancipáció elve, melyet a népnevelés hívei képviselnek. A 2. elv az *öntevékenység elve*, melyet a konzervatívokkal szemben a módszertani haladók szorgalmaznak. A 3. az *alkalmazkodás elve*, melynek jegyében főként az avantgardistákkal szemben hirdetik a reformok szorgalmazói a társadalmi kontextus fontosságát. A 4. az *iskolaközpontú* nevelés elve, mely beszorult az exkluzív módon gyermekközpontú pszichologizmus és a gyermekkel számot nem vető szociologizmus közé. És végül az 5. elv a *ténykutatáshoz* kapcsolódik, ebben pedig a doktrinerek és az üvegházi nevelést alkalmazó elitiskolák hívei feszülnek egymásnak.¹⁴³

A különböző nézetrendszerek és törekvések keveredéséből fakadó altípusok mellett azonban Mérei kitér arra is, vajon milyen indokkal támadják a köznevelési reform egyes törekvéseit. Az iskolarendszer átalakításával ugyanis bizonyos iskolatípusok megszűntek (elemi, polgári, nyolcosztályos gimnázium), ami természetesen sérelmeket vagy hátrányokat okozhatott egyes társadalmi csoportoknak. Az egyenlősítő iskolának és a tudás emancipációjának ugyan a felvilágosodás szempontjából alaposan kiérlelt intellektuális érvei voltak, ám az adott kontextusban mégis konkrét szociológiai hátrányt okozott a korábban privilegizált cso-

¹⁴¹ A teljesség igény nélkül lásd NEMESNÉ MÜLLER Márta, *A Családi Iskola életkeretei, nevelő és oktató munkája*, Budapest, Studium Rt., 1937.; DOMOKOS Lászlóné – BLASKOVICH Edith, *Az alkotó munka az Új Iskolában*, Budapest, Magyar Gyermektanulmányi és Nevelésügyi Társaság, 1934.

¹⁴² Georges POLITZER, *Critique des fondements de la psychologie: la psychologie et la psychanalyse*, Paris, Rieder, 1928.; Georges POLITZER, *La crise de la psychologie contemporaine*, Paris, Éditions Sociales, 1947. Vö. *La signification du concret. Philosophie et psychologie chez Georges Politzer*, Giuseppe Bianco (szerk.), Paris, Hermann, 2015.

¹⁴³ MÉREI, *Demokrácia az iskolában*, 43-44.

portoknak. Ide sorolja Mérei a korábbi iskolaszervezetben dolgozó tanügyi személyzet azon részét, amely nem találja meg a számításait az új oktatási struktúrában.

Szűk két évtizeddel később, konzervatív liberális szempontból épp ilyen jellegű intézkedések miatt bírálta a baloldalt Helmut Schoeck német szociológus. Úgy érvelt, hogy az egyenlőség eszméjére hagyatkozó politikai-szakpolitikai törekvések gyakran alábecsülték a defavorizált vagy egyenesen hátrányos helyzetbe került társadalmi csoportokban szinte törvényszerűen feltámadó *irigységet*. Noha utóbbit erkölcsileg megvetendő jószágnak tartjuk, ám nem szabad alábecsülni az irigység konkrét helyzetekben megnyilvánuló szociológiai el-lensúlyát és hatóerejét.¹⁴⁴ A köznevelés reformját ellenzők között sok, korábbi helyzetét elve-szíteni látszó tanítóképzőbeli tanár, nyolcosztályos gimnáziumi tanár nyilvánult meg, aki el-veszni látta korábbi státuszát, esetleg kulturális privilégiumát. Sőt, a középosztálybeli szülők is nemegyszer nehezményezték, hogy az egyenlősítő iskolában olyan osztályhelyezetű diákok kerülnek gyermekeikkel egy padba, akikkel különben sosem találkoztak volna.¹⁴⁵

A köznevelési reformban defavorizált középosztály itt pusztán gyermekei status quóját védi, s mivel nincsenek valódi érvei, indulatokkal fejezi ki sértettségét. Ehhez hasonló irraci-onális politikai indulatot tett szóvá Bibó István, mégpedig a népi kollégista parasztfiatalokat segítő nevelés intézményrendszerével szemben megnyilvánuló támadások kapcsán.¹⁴⁶

„Tagadhatatlanul volt valami sértődöttség felfogásukban. Sértőnek érezték – állapítja meg Mérei –, hogy a magas műveltség iskolái megnyíljanak olyanok előtt, akik nem beavatottak, sőt nem is akarnak a beavatottak szektájába lépni”.¹⁴⁷

Ide sorolja Mérei a pedagógiai rutin híveit is, akik ugyan az általános iskola mellett foglalnak állást, ám nehezményezik az új neveléshez szükséges tudás elsajátítását, ismereteik felfrissíté-sének szükségességét. Úgy vélem, mindkét esetben némileg igaza van Schoeck teóriájának, hiszen az egyenlősítő reformok szorgalmazói ugyan észlelik a defavorizált társadalmi csopor-tok elégedetlenségét vagy az ismeretek adaptációjából fakadó többletmunkára panaszkodók problémáit, ám álláspontjuk erkölcsi, szakpolitikai és tudományos magabiztosságával félre-szorítják ezeket a hangokat. Persze közhely, hogy nincs olyan társadalmi vagy szakpolitikai reform, mely ne okozna direkt vagy indirekt hátrányokat bizonyos társadalmi csoportoknak, ám egy ilyen átfogó, a gyermekein keresztül szinte minden családot érintő komplex társadal-mi alrendszer esetén ezeknek a hangoknak az ignorálása hiba volt, mely hosszabb távon aláás-ta az általános iskola legitimitását (melyről a finn komprehenzív iskola kapcsán a szakembe-rek napjainkban egyre többen beszélnek).

A könyvterjedelmű tanulmány legfontosabb része azonban a Mérei gondolkodásában évekkel korábban megfogant és egyre jobban kikristályosodó *pedagógiai realizmus* gondolata. Korábban már írtuk, hogy ilyen címmel tartott előadást a Nékoszban, ám az eszme talán itt kap először kidolgozottabb formát. Durkheim nyomán amellet tör lándzsát, hogy nevelés és pedagógia különmű javak, amennyiben az első gyakorlati tevékenység, a második pedig elméletképzés. Rousseau-tól Pestalozzin át Fröbelig neveléstörténeti példákkal igazolja, hogy a legnemesebb és leginkább előremutató pedagógiák borzalmas neveléstörténeti kontextusban születtek meg: a boldog gyermekkor eszméjének kidolgozása idején az iskolákban még csat-togtak az ostorok.¹⁴⁸ Egyszerűbben fogalmazva, az elmélet tétje a gyakorlati átültetés lehető-sége, ám a megvalósításnak csak akkor van esélye, ha a teória illeszkedik a gyakorlati élet

¹⁴⁴ Helmut SCHOECK, *Az irigység: a társadalom elmélete*, Budapest, Helikon, 2007.

¹⁴⁵ Vö. MAJTÉNYI György, *A tudomány lajtorjája. Társadalmi mobilitás és új értelmiség Magyarországon a II. világháború után*, Budapest, Gondolat – Magyar Országos Levéltár, 2005, 57.

¹⁴⁶ BIBÓ István, Összeesküvés és demokratikus évforduló, *Válasz*, 7. évf. (1947) 1. kötet, 176.: „az indulat, mely a parasztság, főleg a szegényparasztság feltörése ellen fordul”.

¹⁴⁷ MÉREI, *Demokrácia az iskolában*, 46.

¹⁴⁸ MÉREI, *Demokrácia az iskolában*, 62.

problémáihoz (hiszen hatékonyan csak úgy tudja megváltoztatni azt). A pedagógiai realizmust Mérei megint csak Émile Durkheimtől veszi át, aki a gyakorlati alkalmazhatóság megkerülhetetlen ismérvei közé sorolja a nevelés *történetiségének* ismeretét.¹⁴⁹ Utóbbi megmutatja, hogy nincs univerzális pedagógiai módszer és nevelési gyakorlat, mivel mindkettő függ attól, hogy – mai fogalmaink szerint – az adott kor hogyan vélekedik az egyén (gyermek) szuverenitásáról, a szubjektívációról, a társadalmi normáknak szerepéről, az iskola voltaképpen céljáról és így tovább.

A pedagógiai realizmus két lényeges vitáját szeretném röviden bemutatni: az egyik az érettségi, a másik az óvoda mibenlétéhez kapcsolódott. A status quo fenntartói szerint előbbi színvonalán és körülményein nem érdemes változtatni, hiszen a megmérettetés éppen arról szól, hogy „univerzális” körülmények között mit kell tudnia egy tizenhét éves diáknak. Az avantgardisták amellet érvelnek, hogy a vizsgahelyzet igazságtalan, hiszen egy önbizalomhiányos, erősen drukkos diák sokkal kevesebbet tud kihozni magából, ezért az érettségit egy több hónapon át tartó összefoglaló, ellenőrző munkával kellene kiváltani. Mérei szemében az érettségi kérdésének azonban itt-és-most tétje van; nem „univerzálisnak” feltételezett körülményekkel kell viaskodnunk, és nem a konkrét téridőn kívüli megmérettetésről beszélünk, hanem egy olyan grádicsról, melynek valahogyan illeszkednie kell a köznevelés és a felsőoktatás rendszeréhez.

„Magyarországon – írja – az egyetemek színvonala alacsony. Alacsony már hosszú idő óta, s különösen le-süllyedt a háborús évek alatt. [...] Az egyetemi színvonal felemelésének előfeltétele, hogy az odakerülő előképzettség és rátermettség szempontjából erősen legyenek szelektálva, jobb általános műveltséggel, nagyobb olvasottsággal és főleg ésszerűbb munkamóddal kerüljenek az egyetemre. Ennek egyik fontos feltétele, hogy az érettségi színvonala magasabb legyen”.¹⁵⁰

Ezt azért fontos kiemelni, mert a köznevelési reform ellenzői legtöbbször azt hangoztatták, hogy az egyenlősítő iskola szükségszerűen rontja a színvonalat, itt pedig azt látjuk, hogy Mérei emelné az érettségi színvonalát. Ennek célja elsősorban az lenne, hogy az érettségi ne önmagában lévő grádics legyen, hanem kapcsolódjon a felsőoktatáshoz: a megfelelő vizsga voltaképpen az egyetemi felvételt szavatolná. Az olyan munkakörökben azonban, amelyekben a korszakban nem kívántak meg érettségit, Mérei javaslata nyomán elegendő lenne a gimnáziumi vég bizonyítvány, s ezzel az egyetemen tovább tanulni nem akarók számára véget érne az érettséggel járó felesleges tortúra. A színvonal emelésének másik zálogaként az írásbeli jellegű számonkérések túlsúlyának biztosítását nevezte meg.

Az óvoda kapcsán Mérei Ferenc amellet tört lándzsát, hogy a nők munkába állásával összefüggésben valóban megemelkedett az igény az intézmények számának növelésére, ám mivel akkoriban az félnapos intézmény volt, így a délután is dolgozó családok kisgyermekének nem jelentett valódi megoldást. A problémát tehát az óvoda és a napközi otthon kombinálásával lehetne kezelni, de ezeknek igazodniuk kellene a lokális (nagyvárosi, kisvárosi, községi, illetve ipari, mezőgazdasági, szolgáltató jellegű munkahelyek) igényekhez. Ezért állítja Mérei, hogy a bölcsődétől az egyetemig terjedően a nevelés olyan *komplex társadalmi alrendszer*, melynek átalakításához korántsem csak a pedagógiai elveket és törekvéseket kell figyelembe venni, de annak a családokra, munkahelyekre való kihatásával is számolni kell. Az óvoda átformálására máskülönben Hermann Alice is rámutatott, mondván, egyrészt az nem lehet kizárólag az elité, másfelől pedig

„a diktatórikus nevelés helyét az önállóságra és a felelősségtudatra való nevelésnek kell elfoglalnia, fontossá vált, hogy az óvoda az eddiginél jobban kifejlessze a gyermek realitásérzékét”.¹⁵¹

¹⁴⁹ Lásd Émile DURKHEIM, *Éducation et sociologie*, Paris, Félix Alcan, 1922, 98.

¹⁵⁰ MÉREI, Demokrácia az iskolában, 63.

¹⁵¹ HERMANN Alice, Változások az óvodákban, *Köznevelés*, 5. évf. (1949) 6. sz., 131.

Ezért nevezi Mérei a pozícióit védő konzervatívokat és az elitoktatás avantgardistáinak küzdelmét „gerillaháborúnak”, mert ahelyett, hogy a társadalmi valóság *részeként* kezelnék a nevelést, vagy saját státuszukat védik, vagy papírillatú elméletekkel bombázzák a köznevelés reformereit.

„S most már nevet is adhatunk ennek az új iránynak, amely a pedagógiai gerillaháború ellentéteiből bukkan fel, s melynek első jellegzetessége, hogy az adott társadalomra irányul, annak igényeiből indul ki, annak feltételeihez alkalmazkodik. Pedagógiai realizmusnak nevezzük ezt az irányt. Realizmusnak, mert mindenekelőtt a valóság – társadalmi, természeti valóság – tisztelet hatja át [...]. A pedagógiai realizmus tehát úgy jelenik meg előttünk, mint az adott társadalmi igényekhez alkalmazkodó, a termelőerőkkel összhangban lévő, s így a jövőbe mutató nevelési irány, amely a társadalmi valóságból meríti a nevelési rendszer, módszer és anyag megoldását”.¹⁵²

Ezt a soktényezős módszert Mérei a globalitás eszméjének nevezi, ennek lényege pedig az, hogy az egyes nevelési intézmények ne atomizált formában, összehangolás nélkül, a hatékonyság ignorálásával működjenek, hanem az egyes nevelési szintek komplementer viszonyban álljanak egymással. Ebbe beleérti az olyan képzőhelyeket is, mint az óvónőképző, a tanítóképző vagy a tanonciskola.

A *társadalomra vonatkoztatottság* és a *globalitás* mellett Mérei számára a *ténykiindulás* a pedagógiai realizmus harmadik ismérve. Ez leginkább az idealista pedagógiában megbúvó „örök emberit” bírálja, mely tértől és időtől független szubjektumot feltételez, s melynek így univerzális válaszai vannak a helyes nevelésre. Az idealista pedagógia mélyén sajátos kettősség húzódik meg, mely szembeállítja az érdeklődést az erőfeszítéssel. Általában utóbbit részesíti előnyben, mégpedig azért, mert abban lát a koncentrációra és a munkabíráásra trenírozó erkölcsi nevelő erőt. Ez akaratlanul is bizonyos aszketizmust foglal magában, hiszen eszerint a személyiségből fakadó érdeklődés felszínes, míg az erőfeszítést igénylő dolgok lemondáson alapulnak, így magasabb minőséget képviselnek. Mérei fejtegetéseiben ez meghaladott pedagógiai irány, mivel a szubjektum önformálása nem alapulhat elfojtáson, önmegtartóztatáson. Ugyanakkor az érdeklődés pedagógiai felkeltésének sem szán önmagában vett nevelői értéket, hiszen az ő pedagógiai realizmusa mindig a *konkrét* felé mozdul el.

„Erőfeszítés és érdeklődés, önmegtartóztatás vagy szükséglet-kielégítés aszerint nevelő értékű, hogy mire irányul, mit valósít meg, milyen helyzet megoldása felé vezet”.¹⁵³

A realista pedagógia anyaga tehát tényekből kiinduló konkrét helyzetmegoldásra nevel, ebben az értelemben nem ismeri el az *a priori* jelentőségét. Arra nevel, hogy változó feltételek között tudjon élni az ember, s ezeket a feltételeket meg is tudja változtatni. Önként adódik a kérdés, hogy ez mennyiben különbözik a sima opportunizmustól.

Mérei válasza az, hogy a pedagógiatörténet már jóval korábban felismerte azt a törekvést, miszerint a nevelésnek a társadalom irányulásához kell alkalmazkodnia, vagyis régi dilemmáról beszélünk. A maga részéről úgy érvel azonban e kétségkívül jogos felvetés ellen, hogy a pedagógiai realizmus nem előre megszabott, érinthetetlen ideálok követését jelenti, hanem az adott társadalmi viszonyokból fakadó ideál követésére nevel. Hangsúlyozottan nem a hatalmi helyzetből fakadó hegemónikus tudat átvételét érti ez alatt, hanem azt, hogy – Marx Feuerbach-téziseinek megfelelően – a nevelőt magát is nevelni kell, hiszen nevelni valójában csak az tud, aki tudja, hogy *mire* kell nevelni.

„A körülmények megváltozásáról és a nevelésről szóló materialista tanítás megfelelkezik arról – írja Marx –, hogy a körülményeket az emberek változtatják meg és a nevelőt magát is nevelni kell. [...] A körülmények

¹⁵² MÉREI, Demokrácia az iskolában, 64.

¹⁵³ MÉREI, Demokrácia az iskolában, 69.

megváltoztatásának és az emberi tevékenységnek vagy önmegváltoztatásnak egybeesését csak mint *formalmi gyakorlatot* lehet felfogni és racionálisan megérteni”.¹⁵⁴

Noha nem erre a szövegre, hanem a *Tőkének* a gyermekmunkát leíró részére hivatkozik Mérei, mégis lehetetlen nem észrevenni a gondolati analógiát.¹⁵⁵ Amikor a pszichológus arról beszél, hogy a pedagógiai realizmus a tényekből indul ki, a nevelés folyamata pedig ehhez igazodik (részben elfogadja bizonyos elemeit, részben átformálja azokat), akkor arra utal, hogy az iskola mindennapi gyakorlata nem a világ sarkaiból való kiforgatásáról szól, nem is a készen kapott ideál kritika nélküli elfogadásáról, hanem a konkrét tényekből kiinduló reflexív, kritikai képesség fejlesztéséről.

Marxnál ez a munkaiskola, mely a 19. század derekán a gyermekmunka tényében, a kizsákmányolás legembertelenebb formáiban is meglátta az emberibb nevelés módszerét, az iskola és a termelőmunka szorosabb kapcsolatát.

„A modern nevelésnek ez a fontos gondolata nem ideál-a-priorizmusból született. Nem az volt a kiindulása, hogy a »munka nemesít« – tehát nemesítsük tanítványainkat a munkaiskolában. [...] A munkaiskola gondolata abból a tényből született, hogy a modern gépipar bevitte a gyerekeket a gyárakba, s az élet minden megvilágítását a *termeléshez* fűzte”.¹⁵⁶

Ez korántsem lényegtelen felismerés, hiszen ahogyan E. P. Thompson és Patrick Joyce is rámutatott, az ipari kapitalizmus létrejötte felváltotta a korábban elterjedt teljesítményközpontú munkát, s helyébe a *munkaidőhöz* igazodó, munkahelyen (vagyis nem otthon) végzett tevékenységet ültette. Eltérően tehát az antropológiai időfogalomtól, a nyugati modernitásban a munkaidő vált a hétköznapi alapvető szervezőelemévé, s ennek ellenfogalma lett a bér munkán kívüli, az alvást leszámítva voltaképpen minden további tevékenységet magában foglaló szabadidő.¹⁵⁷ Másképpen fogalmazva a munkaidő kognitív sémájához igazodik az időfogalom, ahhoz *képest* tűnik valami hasznosnak vagy haszontalannak, így korántsem véletlen, hogy az iskola időbeosztása is ezt a rendet követte (és paradox módon meg is tartotta mindmáig).¹⁵⁸ Mérei gondolatmenetét követve úgy foglalhatnánk össze a pedagógiai realizmus programját, hogy annak legfontosabb ismérve az adott társadalmi valóság beható ismerete, nevelési célja pedig az abban fellelhető hátrányok kiiktatása vagy korrekciója, összes előnyei beépítése mellett. Ilyennek látja az új általános iskolát, a népi kollégiumokat és a dolgozók iskoláját.

A figyelmes olvasó ezen a ponton összeráncolhatja szemöldökét, mondván, hogyan fér ez össze az előbb pertraktált *Gyermektanulmány* könyvvél. A különbség megítélésem szerint diszciplináris és módszertani, hiszen előbbi más léptékben vizsgálja a nevelés világát, mint a *Demokrácia az iskolában*. A pedológia fogalmát – vesztére – felelevenítő *Gyermektanulmány* a genetikus ismeretelmélet, a társas szempontú gyermeklélektan és a szociálpszichológia ötvözte, míg a *Demokrácia az iskolában* neveléstörténeti és – mai kifejezéssel élve – oktatás-szociológiai munka. Vizsgálati léptékéből fakadóan előbbi azt a látszatot keltheti, hogy Méreinel a *gyermek* áll a nevelés középpontjában, róla kell szólnia, hozzá kell igazodnia a pedagógiának. Ez azonban bizonyosan nem áll meg, hiszen a pszichológus a gyermek esetében is mindig a társas mozzanatot és meghatározottságot hangoztatja, ám jellegéből adódóan

¹⁵⁴ Karl MARX, Tézisek Feuerbachról, in Karl MARX és Friedrich ENGELS, *Német ideológia*, Budapest, Magyar Helikon, 1974, 8. (Kiemelés az eredetiben.)

¹⁵⁵ Karl MARX, *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata*, Budapest, Magyar Helikon, 1967, 1. kötet, 270.

¹⁵⁶ MÉREI, *Demokrácia az iskolában*, 71. (Kiemelés – K. H. Zs.)

¹⁵⁷ E. P. THOMPSON, Az idő, a munkafegyelem és az ipari kapitalizmus, in *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*, Gellériné Lázár Márta (szerk.), Budapest, Akadémiai, 1990, 60-116.; Patrick JOYCE, The Historical Meanings of Work. An Introduction, in *The Historical Meanings of Work*, Patrick Joyce (szerk.), Cambridge, Cambridge University Press, 1987, 1-30.

¹⁵⁸ Vö. Michel FOUCAULT, *Felügyelet és büntetés. A börtön története*, Budapest, Gondolat, 1990, 233.

a *Demokrácia az iskolában* sokkal kézzelfoghatóbban teszi zárójelbe a fentebbi hiedelmet. Itt világosan arról beszél, hogy az általa optimálisnak tartott nevelés sem nem gyermekszempontú, sem nem társadalom-szempontú, noha mindkettőben vannak megfontolandó elemek. Nem elég az, ha csak a gyermeki pszichikumra, az egyéni képességfejlesztésre irányul a nevelés, mert Mérei korabeli becslése szerint ez legfeljebb a gyermekek 8–10%-ának megfelelő. Ugyanígy az sem lehet a cél, hogy a nevelés szem elől vessítse a gyermeki létből fakadó sajátosságokat, hogy az iskola és a felnőttvilág között lebontsa a falakat, és ezzel műhellyé vagy gazdasággá váljon.

Ezért a gyermekszempontú vagy társadalom-szempontú dichotómián túl, a *Demokrácia az iskolában* az együttes beilleszkedés mellett teszi le a garast. Utóbbi azt jelenti, hogy a 12–13 éves gyermekek, illetve a 16–17 éves kamaszok olyan spontán közösségekbe tömörülnek, melyek a felszínen szembeszegülnek a felnőttvilág elvárásaival, normáival, ugyanakkor sajátos belső szolidaritást dolgoznak ki. Mindkét korban az elkülönülés és a beilleszkedés sajátos formáival van dolgunk, melyeket az optimális nevelésnek nemcsak tiszteletben kell tartania, de annak *rangot és törvényességet* kell adnia. Itt voltaképpen visszaköszön *A gyermek világnézetében* megfogalmazott, a *Gyermektanulmányban* finomított belátás, miszerint az iskolának komolyan kell vennie a gyermek alulról jövő, spontán módon önszerveződő kezdeményezéseit. Az élmény és a teljesítmény együtteségében is benne van a demokrácia csírája, melyet ha felismer és támogat a köznevelés, azzal valóban kijelölheti a közvetlen demokrácia eszméjéhez közelálló együttműködés kereteit. Ennek gyermeklélektani feltételeit fentebb kifejtettük, Mérei itt az önkormányzatok és a gyermekmozgalmak szerepét emeli ki, melyek segítenek abban, hogy a diákok együtt váljanak felnőtté.

Az utolsó, bár már több ízben tárgyalt, szintén a pedagógiai realizmus fogalmához sorolt téma a magas követelmények elve, mely segíti a gyermeket abban, hogy túlnőjön önmagán, ezzel összefüggésben pedig az együttes élmény, valamint a társas hatékonyság koncepciója, melyben az egyén nem izoláltan küzd meg a követelménnyel, hanem megéli a közösség szolidaritását és segítőkészségét. Ennek az empirikus alapozású nevelésméletnek a hangsúlyozásával Mérei azonban *expressis verbis* szembehelyezkedik a korabeli államrezonnal, amennyiben szemében a „szocialista ember megteremtése” úgyszintén eszménypedagógia, mely nem vesz tudomást a valóságról – ennyiben pedig elvetendő.¹⁵⁹ Nem állítom, hogy emiatt nem jelenhetett meg ez a kismonográfia terjedelmű tanulmány, de talán ez a mondat lehetett a szálka a hatalom szemében. Mint korábban is jeleztem, nem szabad alábecsülnünk a textuális megnyilatkozások értékét: a *Gyermektanulmányban* egyszer fordul elő a „pedológia” kifejezés, ám ezt a szót írták később a pszi-tudományok és a köznevelési reform képviselői ellen folytatott mező-küzdelmek zászlajára, noha maga a kifejezés nyilvánvalóan csak ürügy volt. Ám ezekben a nyers szervezetszociológiai küzdelmekben ezek az egészen „kis szavak”, mint látni fogjuk, sok mindent eldöntöttek.

1948 tavaszán azonban Mérei Ferencet talán a pedagógiai realizmus kérdése izgatta a leginkább, hiszen ennek kapcsán fogalmazott meg olyan általános oktatáspolitikai elveket, melyeket növekvő szakpolitikai súlyánál fogva a köznevelésben kamatoztatni szándékozott. Kollégájával, Kiss Árpáddal folytatott levelezésében így fogalmaz Mérei:

„Én is azzal végzem, amivel te, a pedagógiai realizmussal. Úgy veszem ki a szavaidból, hogy te azt érted alatta, hogy a megszerzett tapasztalatot és tudást az adott valósághoz kell alkalmazni. Én inkább azt értem alatta [...], hogy az adott valóságból kell meríteni. Erre mondod te, hogy miért kelljen újra felfedezni, amit már mások felfedeztek. Erre én azt válaszolom, hogy nem a mások által megszerzett tudás és tapasztalás elhanyagolásáról van itt szó, hanem arról, hogy azt az én valóságomhoz nem alkalmazni kell, hanem azon át *megmérni*. [...] Te az adottat akarod megmérni a múlt tapasztalatai alapján, én a múlt tapasztalatait akarom megmérni az adottak alapján. Te habozol akkor, amikor az adott tapasztalat ellentmond a régi bölcséseknek, én kegyelettel a szívemben ilyenkor múzeumba helyezem a bölcséket és az adott tapasztalat fonalát követem.

¹⁵⁹ MÉREI, *Demokrácia az iskolában*, 90.

Mindez természetesen csak úgy kap értelmet, ha a konkrét anyagban nézzük. S én azt hiszem, hogy sok hibával és sok korrekcióval – de mégis csak a mi népi kollégiumunkban fogjuk megvalósítani azt a nevelői rendszert és módszert, amit mind te, mind én, ma még csak elképzelni tudunk”.¹⁶⁰

A pedagógiai realizmus kifejtése nem pusztán az oktatásban nyilvánvalóan megjelenő szociológiai egyenlőtlenségek valóságára mutat rá, hanem megítélésem szerint egyenesen arra, hogy az adott társadalmi kontextusban *mi a szerepe, milyen lehetőségei* vannak a nevelésnek. Ez azért lényeges, mert a szakmájának élő, kutató Mérei részben átlép a szakpolitika terepére, s arra keresi a választ, hogyan formálhatja az iskola a társadalmat, továbbá azzal is számot vet, hogy hol húzódnak ennek a lehetőségnek a határai. Ha eddig úgy láttuk volna, hogy a szaktudós Mérei Ferenc sokoldalú képzése és érdeklődése mellett megmaradt chiliasztikus prófétának, aki az iskolarendszeren keresztül mintegy „megváltja” a társadalmat, akkor a *Demokrácia az iskolában* csattanós választ ad ezekre az előítéletekre. E könyv mondanivalója megítélésem szerint egy felelős szakpolitikus munkája, aki pontosan látja, hogy a pedagógiai vágyak hogyan ütköznek bele a társadalmi valóság úgy közgazdasági, mint szemléleti korlátaiba. Ugyanakkor nem is valamiféle opportunista fércmunka, hiszen a végén expressis verbis ki mondja, hogy a szocialista embertípus voluntarista programja olyan eszménypedagógia, melyet az ő gyakorlati nézetei kizárnak – s melyet annak árán is leírt, hogy vélhetően emiatt nem mehetett nyomdába a kötet (és látott napvilágot évtizedekkel később, 1985-ben).

Az 1948-as év másik figyelmeztető jele, ahogy fentebb is írtuk, *A Jövő Embere* című lap kiszedett példányának nyomdából való visszavonása volt. A periodika a Magyar Orvosok Szabad Szakszervezetétől függetlenedő Lelki Egészségvédelmi Szövetség (LESZ) égisze alatt jött létre az 1936-os alapítást követően, a szövetség háború alatt megszakadt folytonosságát pedig az 1947. november 6-i alakuló gyűlésen állították helyre, ahol dr. Weil Emil szakszervezeti elnök mondott beszédet.¹⁶¹ Weil jelenléte annyiban fontos, hogy – Schönstein Sándor és Jahn Ferenc mellett – a két háború közötti kommunista mozgalom azon kevés orvosai közé tartozott, akik a háborút követően számos előremutató orvosi szakpolitikai döntésben vettek részt. Amint fentebb írtuk, ő sugott Hermann Imrének is, hogy szerencsésebb lenne, ha a pszichoanalitikusok maguk oszlatnák fel egyesületüket, mintha hatalmi szóval zárnák azt be. Ám bármily elismert is volt Weil, munkásmozgalmi tevékenysége és szakszervezeti posztja ellenére nem tudta érdemben megvédeni az éppen csak formálódó, progresszív biopolitikai kezdeményezéseket.¹⁶² Kun Miklós pszichiáter személyes közlése nyomán a *Thalassa* szerkesztői helybenhagyták azt az értesülést, hogy *A Jövő Embere* nyomdából való visszavonását maga Gerő Ernő rendelte el. Ennél azonban fontosabb lehet, hogy Hoffer János idézett cikkének végén megjegyzi, a kefelevonat egyik lapján az 1948. augusztus 4-i nyomdai körpecsét szerepel, vagyis nagyjából ekkorira datálható a döntés.

Mérei Ferencnek az itt megjelenő közleménye igazi szakcikk, mely az iskolai érettség problémáival foglalkozik. Tézise az, hogy minden modern társadalomban jogilag rögzítik a gyermek iskolaérettségének korát, jóllehet a gyermekpszichológia már évtizedekkel korábban rámutatott arra, hogy az elnevezéstől függetlenül, ne a tényleges kor, hanem a fejlődési fok, az intelligencia-kor vagy a mentális kor szabja meg a tanulmányok kezdetét. Ám a gyakorlatban ezt jóformán sehol sem sikerült megvalósítani, s ez a tanítás során nehézségeket okozó, nemkívánatos színvonalkülönbségeket eredményez. Éppen ezért a Székesfővárosi Neveléstudományi Intézet Lélektani Intézete Binét Ágnes vezetésével átfogó vizsgálatot kezdeménye-

¹⁶⁰ MNL OL, XXVI-I-1-b, 1. d., 2. tétel (Mérei Ferenc levele Kiss Árpádnak, 1948. május 24.)

¹⁶¹ GREZSA Ferenc, Magyar Mentálhigiénés Szövetség, *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 5. évf. (2004) 4. sz., 359-363.; HOFFER János, Megemlékezés egy mentálhigiénés folyóiratról és elporladásáról, *Thalassa*, 6. évf. (1995) 1-2. sz., 224-226.

¹⁶² GEGESI KISS Pál, Búcsú Weil Emil elvtárstól, *Orvosi Hetilap*, 95. évf. (1954) 46. sz., 1253.

zett az iskolai érettség megállapításának tárgyában.¹⁶³ A cél az volt, hogy a szubjektív észleleten nyugvó megállapítást tesztyszerűen ellenőrizték és formalizálják. A kutatás első fázisában két nagy csoportra bontották a gyermekeket, mégpedig úgy, hogy az egyiket azok alkották, akik a feladatmegoldás során a befejezésre törekedtek, vagyis erőfeszítést tettek, míg a másikat azok, akik egy-egy feladaton csak addig dolgoztak, amíg az érdekesnek tűnt. A teszttel tulajdonképpen a gyermek értelmi képességeiben azt a mozzanatot, „átbillenési” pontot akarták a pszichológusok világosabbá tenni, mely olvasatukban az iskolai érettség záloga volt. Itt tehát korántsem csak értelmi képességről, de alkalmazkodási készségről, szabálykövetési hajlandóságról is beszélünk, melyek Jean Piaget kutatásaiban nem estek egybe, sokszor aszinkron jellemzők maradtak.

A Mérei által megnevezett második problémakör a gyermekek belső, szolidáris viszonyaival függ össze. A 7. életév táján ugyanis a gyermek számára a felnőtt jelenléte már nem kizárólagos, hanem érdeklődéssel fordul saját korosztálya felé, így célszerűnek tűnik az, hogy az „átpártolásnak” nevezett jelenség a gyermeki szocializáció szempontjából már az iskolában történjen meg. A harmadik kritérium pedig egyértelműen az értelmi képességek kifejlődésére vonatkozik, mivel itt is tapasztalható egy átbillenési pont a 6. életév környékén. Újfént Piaget nyomán Mérei ezt a mennyiségfogalom fejlődésmenetén ábrázolja: amíg az öt és fél éves gyermek számára a mennyiség változó természetű jószág (ha térben jobban szét vannak húzva, akkor többnek észleli őket), addig néhány hónap múlva ezzel a trükkkel már nem lehet megvezetni, bármilyen térbeli szóródás esetén képes a helyes mennyiséget megnevezni. A mentálhigiéné, a lelki egészségvédelem szempontjából itt az a fő kérdés, hogy mi történik azokkal a gyermekekkel, akik *éretlenül* kerülnek az iskolába. Fennáll ugyanis a veszély, hogy tantermi helyzetben a nyugtalan, rosszul alkalmazkodó gyermek hamar megkapja a „rossz tanuló” stigmáját, mely iskolai előmenetelét, lelki fejlődését, a környezetéből fakadó önértékelését gyakorlatilag egész életére kihatóan befolyásolja, így az érettség kérdésének vizsgálata és annak a reformba való integrálása korántsem lényegtelen dolog.

Mérei számára az optimális lehetőség az volna, ha a tankötelezettség csak hétéves kortól lépne érvénybe (mint napjainkban a legfejlettebbnek nevezett finn oktatási rendszerben), ám ehhez át kellene tekinteni az óvodai férőhelyek számát, valamint ki kellene építeni a beiskolázás előtt álló gyermekek tesztelésre alkalmas helyszíneket. Ez utóbbit azért veti fel Mérei, mert az előző fejezetben tárgyalt *Tanítás és értelmi fejlődés* című kötetben található egy jegyzőkönyv, mely az Állami Gyermeklélektani Állomások kiépítéséről számol be.¹⁶⁴ 1948-ban számuk elérte a húszat, az egi intézmény részt is vett az SZNI Lélektani Intézete által koordinált kutatásban. Az iskolai orvosi hálózattal együttműködve ez az apparátus már képes lenne ennek a beiskolázási tesztnek az elvégzésére, így Mérei javaslata megint csak nem egy szaktudós elméleti jellegű felvetése, hanem egy szakpolitikus pedagógiai realizmusáról ad számot.¹⁶⁵

Az uralkodó bürokrácia:

az ONI létrehozása és a nevelésügy kaotikus szovjetizálása

¹⁶³ BFL VIII.761, 10. d., 94.751/ 1947 – VII. Engedély, hogy Neveléstudományi Intézet Lélektani Intézete a VIII., Mária Terézia tér 8.; VIII., Bacsó Béla u. 44.; VIII., Dugonics u. 19. fiú és leány; IX., Szvetenay u. 28. leány; IX., Ranolder u. 22. fiú; IX., Mester u. 67-69. fiú és leány; IX. Bakáts tér 12.; IX., Knézits u. 17. fiúiskolában vizsgálatokat végezhesen.

¹⁶⁴ Jegyzőkönyv az Állami Gyermeklélektani Állomások vezetőinek első együttes üléséről, in *Tanítás és értelmi fejlődés*, Budapest, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, 1947, 171-192.

¹⁶⁵ MÉREI Ferenc, Az iskolai érettség problémái, *A Jövő Embere. A Leleki Egészségvédelmi Szövetség hivatalos lapja*, 1948, gépirat, 33-38. A dokumentumot Erős Ferenc és Borgos Anna bocsátotta a rendelkezésemre, ezúton is köszönöm nekik. Kiadva: MÉREI Ferenc, Az iskolai érettség problémái, *Thalassa*, 6. évf. (1995) 1-2. sz., 243-248.

Az 1948-as év tehát a ma perspektívájából roppant ambivalensnek tűnhetett Méreinek, ám a két imént tárgyalt munka meg nem jelenése mellett a politikai mező hatalmon lévő szereplői olykor „simogatással” ellentételezik a pszi-tudományok előbb lappangó, majd egyre nyíltabb normalizálását. Másképpen fogalmazva nincs immanens logikája annak, hogy a *Gyermekek tanulmány* megjelenhetett, míg a *Demokrácia az iskolában* nem: láttuk, mindkettőben találhatunk olyan tematikát vagy kifejezést, mely túlmegy a határokon, így – és ez a lényeg – a döntés kimenetele nem konzekvens, nem következetes. Azt hiszem, ez a lényege ennek a politikai gyakorlatnak, nevezetesen a párton belüli erőviszonyok és belső függési rendszerek fenntartása végett az *esetlegesség* többé-kevésbé tudatos alkalmazása (még akkor is, ha az elválasztási rítusként értett viták során szövetségesei érvelnek, hivatkoznak). Kialakul tehát a bizonytalanságban tartás hatalmi-politikai eszköze, mely nem pusztán üzemzavar volt, hanem a hatalmi technika konstitutív eleme.¹⁶⁶

Ez abból is fakadhatott, hogy – mint az előző fejezetben az 1945-ös cezúra kapcsán fejtegettük – a háború után kialakuló új politikai rendszer és annak ideológiai szempontból heterogén elitje szándékosan és érthető okokból elvágta a Horthy-korszakkal való folytathatóság lehetőségét. A háborúba sodort társadalomban, melyben szinte mindenkit ért valamilyen súlyos, jóvátehetetlen emberi és anyagi veszteség, korántsem volt illegitim az „új” eljövételéről beszélni, még ha annak tartalmát illetően más és más elképzelések és imaginációk élhettek is az emberek fejében. Ez a fajta EPOCHENWOLLEN, korszakakaró anticipáció azonban egyszerre fel is számolta a – weberi értelemben vett – tradíciót, a megszokáson nyugvó legitimitást, így érvényességének igazolását mindenképpen fenn akarta tartani. Ám amíg a Mérei Ferenchez hasonló, demokratikus szocialista értelmiség számára az „új” legitimitásának alapja a társadalmi igazságosság eszméjén nyugvó szakpolitikák kidolgozása volt,¹⁶⁷ addig a szovjet típusú kommunisták az „új” akarását saját hatalomtechnikai céljaikra használták fel; a két elképzelés 1948-tól kezd egyre élesebben szétválni.

Nyilván nem újdonság az, hogy a klasszikus despotizmusokhoz képest a szovjet modell egyik lényegi eleme a parlamentáris keretek látszatának fenntartása volt.¹⁶⁸ Ugyanakkor az állami folytonosság hiányát, az új hatalom jelenlétét a képviselői rendszeren túl is valamilyen módon ellentételezni kellett, így a háború utáni komplex, politikai, gazdasági, társadalmi, pszichikai válság generálta – DURKHEIMI értelemben vett – *anómia* ugyancsak kapóra jött a Szovjetunióból hazaérkezett kommunistáknak.¹⁶⁹ A másik ilyen hatalomtechnikai elem tehát a bizonytalanságban tartás, a kalkulálható törvényszerűséggel szemben alkalmazott esetlegesség volt. A válság, a határhelyzet – ahogy Ernst Cassirer már a háború után rámutatott – nem pusztán adottság, hanem a politikai döntéshozók által mesterségesen fenntartott állapot is, melynek irracionálitása, kontingenciája kedvez az egyetlen vezető eszméjének.¹⁷⁰ Ahogyan az előző fejezetben írtuk, a Marshall-terv 1947. június 5-i bejelentése egyértelművé tette a korábban globális szempontból függőben lévő helyzet kimenetelét. A Kominform pár hónappal később eloszlatta

¹⁶⁶ A válság és a bizonytalanságban tartás politikaelméletéhez lásd KÖRÖSÉNYI András – ILLÉS Gábor – METZ Rudolf, Kontingencia és politikai cselekvés. A politikai vezetők szerepe válsághelyzetekben, *Politikatudományi Szemle*, 26. évf. (2017) 1. sz., 7-28.

¹⁶⁷ A Mérei és munkatársai által megfogalmazott elvek, mint korábban is érintettük, nagyjából a jóléti modellek szociáldemokrata változatának feleltethetőek meg, azaz „univerzális, minden állampolgárra kiterjedő szociális jogok és a dekommodifikáció magas szintje jellemzi”. TOMKA Béla, *Európa társadalomtörténete a 20. században*, Budapest, Osiris, 2009, 223.

¹⁶⁸ KORNAI János, *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*, Budapest, HVG, 1993, 65.

¹⁶⁹ Émile DURKHEIM, *Az öngyilkosság. Szociológiai tanulmány*, Budapest, Osiris, 2000.

¹⁷⁰ Ernst CASSIRER, *The Myth of the State*, New Haven, Yale University Press, 1946. Az utolsó fejezet magyarul: Ernst CASSIRER, A modern politikai mítoszok technikája, in *Politikai antropológia*, Zentai Violetta (szerk.), Budapest, Osiris – Láthatatlan Kollégium, 1997, 37-50.

„nemhogy a koalíciós, de még a szuverén proletárdiktatúráról szőtt lokális elképzeléseket is. [...] Az 1947 őszi és 1948 nyári ülésén világossá tette a meghódított területek kommunista vezetői előtt – írja Kalmár Melinda –, hogy a szovjetizálás feltétlen azonosulást igényel tőlük, azaz a domináns minta szigorúbb követését, sokkal szigorúbbat annál, mint amit addig gondoltak. A fordulat lezárásaként 1948 decemberében, a LEMP kongresszusán elfogadtatták a szövetséges tábor kommunista vezetőivel a sztálini formulát, amely véget vetett a helyi hezitálásoknak”.¹⁷¹

Kalmár Melinda szerint ez az átmenet természetesen Magyarország vonatkozásában is megtörtént, Révai József az MDP KV 1949. március 5-i ülésén számolt be arról, hogy a pártnak nem volt korábban egységes álláspontja, ám a Kominformtól kapott ösztönzés világossá tette azt, hogy „nem lesz szovjetrendszer szovjet típusú kommunisták nélkül”.¹⁷²

A szovjetizálás sürgetése, valamint a nem-szovjet típusú baloldaliak kiszorítása tehát valóban 1948-tól tapasztalható az olyan társadalmi alrendszerben, mint a nevelésügy, vagy egy olyan tudományos mezőben, mint amelyet a pszi-tudományok alkottak. Úgy vélem, az esetlegesség politikája ennek a szovjetizálási törekvésnek a bevezető, szelidebb formája, mely arra sarkallja az érintetteket, hogy az inkább terjeszkedő domináns beszédrendet tegyék a magukévá, vagy felismerjék, hogy nem illenek bele az új fordulatszámra működő gépezetbe. Ez tehát a korábban már érintett „belső gyarmatosítás” kérdése, mely elsősorban az imént bemutatott dilemmát állítja a rendszerrel addig nyíltan nem szembe forduló, azzal látszólag együttműködő vagy az ahhoz kifejezetten lojális baloldaliak elé.

Ez a választási lehetőség persze a ma szempontjából racionálisnak tűnik, ám ha Mérei szemszögéből, továbbá az őt körülvevő események léptékéből próbáljuk megérteni ennek mechanizmusát, akkor inkább átláthatatlannak, kuszának tetszik. A megjelent *Gyermektanulmány* és a meg nem jelent *Demokrácia az iskolában* ennek a kiszámíthatatlan függelmi viszonyoknak az élettörténetben való leképeződése volt. Ahogy ma sem, akkor sem volt világos, mik is egy publikáció kritériumai. Ahogyan a politikai döntéshozók nem érezték pontosan ezeket a határokat, úgy természetesen Mérei még kevésbé ismerhette azokat. Az egyik sikerült, a másik nem; még jóformán bármit leírhatott a szaklapokban, de azok szerkesztősége már kénytelen volt teljesíteni a fentről kapott ukázt.

Ez az értékbizonytalanság, anómia jól látható a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium által kiadott *Köznevelés* című folyóirat 1948-as számain is.¹⁷³ Az életrajz szempontjából nem lényegtelen megjegyezni, hogy ebben az évben jelenik meg ezen a fórumon Mérei Ferenc első közleménye, ami arra utalhat, hogy eleddig szakpolitikai kérdésekben nem volt döntő a befolyása. Ám mielőtt *A falakon belül* című cikkét elemeznénk, érdemes kitérni arra, hogy jelenik meg a IV. Egyetemes Nevelésügyi Kongresszus híre a folyóiratban. Az ezzel kapcsolatos vezércikk szerzője Kiss Árpád, ismert pedagógiai szakember, így korántsem meglepő, hogy történelmi áttekintéssel kezdi közleményét. A magyar neveléstörténetben ugyanis addig három ilyen kongresszust tartottak a pedagógusok és a szakpolitikusok, s Kiss szerint valamennyi korszakos reformok állomásainak bizonyult. Az első 1848-ban, a másodikat 1896-ban, a harmadikat 1928-ban tartották, s ehhez a láncolathoz igazodott az 1948-as negyedik tanácskozás is. Amíg már az első kongresszus esetében is megfogalmazódott a nevelésügyi reform radikalitása, és a harmadik esetében Nagy László egyenesen „új demokratikus szellemet” kívánt az iskolába bevezetni, addig az 1948-as értekezés, melyet szintén egy köznevelési reform közepén tartottak meg, bizonyosan nem volt mentes a történeti legitimáció

¹⁷¹ KALMÁR Melinda, *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990*, Budapest, Osiris 2014, 55.

¹⁷² KALMÁR, *Történelmi galaxisok vonzásában*, 55., 615.

¹⁷³ Lásd még GÉCZI János, Hazai nevelésügyi folyóiratok, 1948–1956, in *Sajtó, kép, neveléstörténet, Tanulmányok*, Veszprém – Budapest, Iskolakultúra, 2010, 24–34.

céljától (centenárium jelleggel, szándékosan július 20-án nyitotta meg a szervező Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezete).¹⁷⁴

Ezt a gondolatmenetet viszi tovább a *Tanügyi Kongresszusaink munkálataiból* című szemle-ny-gyűjtemény is, mely voltaképpen az 1848-as, az 1896-os és az 1928-as tanácskozás legfontosabb hozzászólásaiból összeállított breviárium.¹⁷⁵ Nem lehet azonban nem észrevenni, hogy a jelen *történeti legitimitációján* túl (vagyis azon, hogy az 1945-ös köznevelési reformot beilleszték a magyar neveléstörténetbe), az egyik kulcskérdés az egyház és az állam viszonya. A kiválasztott szemle-ny-ek célja nem más, mint hogy a hitvallásos iskolák 1948-as államosításának társadalomtörténeti háttérét adják, vagyis az eseményt kivonják a jelen politikai fennhatósága alól, s mintegy a múltban elhangzott szavak súlyával szerezzenek érvényt neki. Az előző fejezetben részletesebben tárgyaltuk, hogy a közoktatásban az állam és az egyház viszonya nem triviális kérdés, főként a 19. század folyamán történetileg és kulturálisan eltérő válaszokat fogalmaztak meg az egyes országok.

A köznevelési reform radikálisabb hívei, például Faragó László a francia közoktatás szervezetéből próbálta megvilágítani, hogy a kizárólagosan állami kézben lévő iskolarendszer milyen előnyökkel jár.¹⁷⁶ Mint fentebb is megjegyeztük, Mérei Ferenc ebben a kérdésben jóformán sosem foglalt állást, ám ha pedagógiai realizmusát erre a kérdésre óhajtanánk alkalmazni, akkor abból az következne, hogy a Jules Ferry által szorgalmazott 1881-es törvények (melyek betűje szerint az alapfokú oktatás kötelező, ingyenes és laikus), a francia történelem és társadalmi szerkezet *sajátosságai* miatt bajosan vehető át egy az egyben.¹⁷⁷ A *Demokrácia az iskolában* vonatkozó részei épp azt emelik ki, hogy a pedagógiának, sőt tágabban az oktatás szerkezetének feltétlenül viszonyban kell állnia az adott ország strukturális problémáival: a pedagógiai realizmus csakis a szociológiai környezet pontos ismeretével működik.

Amint hamarosan látni fogjuk, ez nem jelenti azt, hogy Mérei ne tett volna politikai engedményeket, de kifejtett elveiből nem vezethető le a hitvallásos iskolák küldetése. Az egyházi iskolák államosítása az egyik kulcskérdése annak, hogy egy demokratikusan gondolkodó szocialista értelmiségi hogyan találkozik össze a szovjet típusú politikai voluntarizmussal. A másik pedig az, ahogyan a IV. Egyetemes Nevelésügyi Kongresszuson átfogalmazódik az a reform, melynek kutatói aprómunkájával, tanulmányaival Mérei maga is alkotója volt. A politikai előljárókat (Tildy Zoltán, köztársasági elnök; Szakasits Árpád, miniszterelnök-helyettes; Ortutay Gyula, vallás- és közoktatásügyi miniszter) nem számítva, a pedagógiai szakma részéről Béki Ernő, az MPSZSZ főtitkára, Stólmár László, az SZNI igazgatója, valamint Lukács Sándor, az MPSZSZ helyettes főtitkára, ekkor már országgyűlési képviselő koordinálja a tanácskozást.

Azért, hogy érzékeljük a Mérei kutatásai, valamint a közneveléssel kapcsolatos szakpolitikai nyelvezet *közötti* különbséget, most nem egy politikust, hanem a szakma részéről Lukács Sándort célszerű idézni.

„Alapvető szempontok a IV. tanügyi kongresszus számára – mondja Lukács –: a művelődés demokratizálása és a demokráciára nevelés. A művelődés demokratizálásának már vannak eredményei, ezeket számba kell venni és tovább kell fejleszteni. Meg kell ezen túl határozni az *új embertípust*, amely a nevelés célja kell, hogy legyen. Ez az ember a szabad, dolgozó, közösségi ember legyen. Tantervet, nevelési módszert, a nevelés eszközeit kell megalkotni, illetőleg meghatározni. A tanulmányi színvonal emelése, az iskola rendjének és fegyelmének biztosítása a kongresszus tárgyai. Egész nevelésügyünkben a tervszerűséget és az egységes irá-

¹⁷⁴ KISS Árpád, A Negyedik Egyetemes Nevelésügyi Kongresszus, *Köznevelés*, 4. évf. (1948) 15. sz., 349-350.

¹⁷⁵ Tanügyi Kongresszusaink munkálataiból, *Köznevelés*, 4. évf. (1948) 15. sz., 360-365.

¹⁷⁶ FARAGÓ László, Az általános iskolai mozgalom múltja Franciaországban, *Embernevelés*, 3. évf. (1947) 1. szám, 29-32.

¹⁷⁷ Lásd MONA OZOUF, *L'École, l'Église et la République 1871-1914*, Paris, Armand Colin, 1963. Lásd még JACQUES OZOUF, *Nous, les maîtres d'école. Autobiographies d'instituteurs de la Belle Époque*, Paris, Gallimard, Folio, 1993.

nyitást kell megvalósítani. E végből Neveléstudományi Intézetet kell felállítani. A szak- és általános irányú nevelés összhangját kell megteremteni”.¹⁷⁸

Szó se róla, Lukács hosszú beszédében bőven vannak olyan, korábban pozitívnak címkézett törekvések, mint a művelődés demokratizálása, a demokráciára nevelés, továbbá a szöveg egy másik pontján a Nékosz fejlesztéséről szóló megjegyzés, ám ezek a Mérei írásaiban finoman kibontott, aprólékosan körülírt mozzanatok mégis otromba és üres lózunggá válnak, amint a következő mondat már az új embertípus voluntarista megteremtéséről beszél.

Egyszerűbben fogalmazva, ez a két törekvés egész egyszerűen értelmesebben nem férhetne meg egyetlen kontextusban. Mérei durkheimiánus szocializmusában nem közösségi emberről van szó, hanem egyrészt arról, hogy a kiscsoport és az együtteség növeli az egyén színvonalát és társas hatóképességét. Másrészt arról, hogy a másik együttműködő jelenléte növeli az individuum integritását, komfortérzetét, de korántsem valamiféle „fegyelmezett kollektív emberről” beszél. Noha tartalmilag óriási, de a szókészlet szintjén talán nem olyan nagy a különbség a demokratikus szocialista és a szovjet típusú emberkép között, mégis világosan kitűnik, hogy Lukács megnyitója az utóbbihoz áll közel.¹⁷⁹

A kongresszus alapelveinek deklarálásakor megint csak találunk olyan pontokat, melyek korábban is szerves részét képezték a köznevelési reformnak (zsákutcás iskolarendszer felszámolása, az egyenlő művelődés esélyének fenntartása és így tovább), ugyanakkor megdöbbentő a második pont, mely szerint a „demokratikus iskola legfontosabb követelménye a rend és a fegyelem”.¹⁸⁰ Ez a pont nyilvánvalóan szöges ellentéte mindannak, amit Mérei például a *Demokrácia az iskolában* című munkájában állít.¹⁸¹ Ha e két utóbbi mű mondanivalójának fényében értékeljük a IV. Egyetemes Nevelésügyi Kongresszusnak ezt a pontját, úgy azt kell mondanunk, hogy a tanácskozáson résztvevő szakemberek és szakpolitikusok a Mérei által a laissez faire és a konzervatív tekintélyelvű nevelés ellentétében leírt pedagógiai dilemmában az utóbbi mellett tették le a voksukat.

Nem mondhatni, hogy a Kongresszus nevelési elvei és szakpolitikai irányelvei teljesen eltértek volna attól, amit Mérei Ferenc empirikus kutatásai nyomán megfogalmazott, de a részletekből jól kihüvelykeztethetőek azok a számottevő különbségek, melyek a demokratikus szocialista és a szovjet típusú pedagógia (módszere, célja, eszközei, emberképe) között fennálltak. Az igazi kérdés az életrajz szempontjából az, hogyan „hidalja át” Mérei ezt a jól kitapintható különbséget, amikor helyzetbe hozzák. Nevezetesen akkor, amikor a Kongresszus egyik fő szószólójának, Lukács Sándornak a szájából elhangzik az, hogy a reform következetes, tervszerű és egységes megvalósításáért Neveléstudományi Intézetet kell felállítani.

Azt hiszem, ebben megint csak kulcsszerepe van annak, amit fentebb az esetlegesség politikájának neveztünk. 1948. július 10-én, tíz nappal a Nevelésügyi Kongresszus megnyitása előtt Mérei még az SZNI hivatalos fejléces papírján úgy válaszol – az Új Iskola pedagógiai programjában kulcsszerepet játszó – Baranyai Erzsébetnek, hogy „célzást tett arra, hogy a jövőben az én szárnyaim alatt fog dolgozni. Ez még távolról sem biztos, mert még magam sem tudom, hogy mit fogok dolgozni és hol”.¹⁸² Nyilván lehetetlen ma már rekonstruálni azokat a mendemondákat, melyek akkor a pedagógusok között az új intézmény alapítása körül forogtak, de élhetünk a gyanúperrel, hogy mindketten tudtak róla valamit, noha annak hivatalos megalapításáig hónapok vannak még hátra.

¹⁷⁸ A IV. Egyetemes Nevelésügyi Kongresszus megnyitása, *Köznevelés*, 4. évf. (1948) 15. sz., 368.

¹⁷⁹ Az iskolák államosításáért mindvégig kiállt, lásd LUKÁCS Sándor, „Az iskola mindnyájunké”. *Harcok az egyházi iskolák államosításáért 1945 előtt és után*, *Világosság*, 14. évf. (1973) 12. sz., 728-735.; LUKÁCS Sándor, *Iskolapolitikánk a felszabadulást követő években*, *Valóság*, 25. évf. (1982) 8. sz., 35-50.

¹⁸⁰ A IV. Egyetemes Nevelésügyi Kongresszus megnyitása, 368.

¹⁸¹ Vö. MÉREI, *Demokrácia az iskolában*, 36.

¹⁸² MNL OL XXVI-I-1-b, 1. d., 2. tétel, Mérei Ferenc levele Baranyai Erzsébetnek, 1948. július 10.



Az ONI helyszíne, az Üllői út 66/c sz. 1961-ben. Forrás: Fortepan / BFL XV.19.c.11

Az MDP Oktatási Osztályának iratanyaga szerint az Országos Neveléstudományi Intézet felállításáról az MDP Köznevelési Bizottsága döntött 1948. február 3-án.¹⁸³ Ez az állítás azonban pontatlan, hiszen az év elején még csak előkészítették a pártegyesülést, így ebben a formában ez a döntés nem történhetett meg. Az azonban már tényszerűen is megállja a helyét, hogy az MKP Pedagógus Csoportja valóban ezen a napon döntött az ONI felállításáról. Mint fentebb írtuk, ez már az átalakított, havi rendszerességgel működő, operatív alakított csoport volt, melynek Mérei Ferenc is a tagja volt, a fent nevezett ülésen maga is részt vett.¹⁸⁴

Az 1948-ban létrehozott Köznevelési Bizottság kezdetben formális szempontból az Értelmiségi Osztály alá tartozott, ám a pártegyesítés után az MDP átalakította belső szerkezetét, így 1948. november 15-től az átszervezett Kultúrpolitikai Osztályhoz, majd az újabb, szovjet mintára lebonyolított belső struktúraváltás nyomán, 1949 júniusától a köznevelés átkerült az Oktatási Osztályhoz.¹⁸⁵ Úgy tűnik, mintha a köznevelés tartalmi kérdései eltörpülnének amellet, hogy az hol foglal helyet a párt szervezeti felépítésében. Mint G. Vass István megjegyzi, az átszervezési láz az egész 1945 utáni állami és közigazgatást jellemezte (új szervek és intézmények gyors létrehozása és adott esetben megszüntetése),¹⁸⁶ de a kommunista párt esetében az újrastrukturálás és centralizáció a felduzzasztott párttagság tényéből is fakadt (1950 januárjában az MDP taglétszáma: 828 965 fő, s 1953-ig e szám csak emelkedett).¹⁸⁷

Visszatérve azonban a Köznevelési Bizottsághoz, annak célja a dokumentum szerint az, hogy koordinálja az MDP programnyilatkozatában foglalt, a közneveléssel összefüggés-

¹⁸³ MNL OL-M-KS-276-111-46. ő. e., p. 107. skk.

¹⁸⁴ PIL 274-24-11. ő. e.

¹⁸⁵ RÁKOSI, *Az MKP és az MDP szervezeti felépítése*, 32-33. és T. VARGA György, Adalékok és szempontok a Magyar Dolgozók Pártja hatalmi helyzetéhez, *Múltunk*, 43. évf. (1998) 2. sz., 175-182.

¹⁸⁶ G. VASS István, Ami csak vágy maradt. „Olcsó, hatékony, demokratikus közigazgatást!”, *História*, 10. évf. (1988) 1. sz., 26-28.

¹⁸⁷ HAJDU Tibor, Hogyan alakult át a munkáspárt a bürokrácia pártjává? 1948–1956, *Történelmi Szemle*, 48. évf. (2006) 3–4. sz., 309-336.; RÁKOSI Sándor, A Magyar Dolgozók Pártja, in *Legyőzhetetlen erő. A magyar kommunista mozgalom szervezeti fejlődésének 50 éve*, Erényi Tibor, Rákosi Sándor, Török Piroska (szerk.), Budapest, Kossuth, 1968, 191-227.

ben álló feladatok végrehajtását, illetve ellenőrizze a párt köznevelési programjának megvalósítását. Érdemes hosszabban idézni a dokumentum szövegét.

„A bizottság a következő intézményekkel, illetve kérdéscsoportokkal foglalkozik.

1. A közoktatásügyi minisztérium munkája általában. A Közoktatásügyi Minisztérium III., IV., V. és IX. főosztályainak munkája teljes egészében, a VI. főosztály munkájának a nevelésügyre vonatkozó része (nevelőképzés), a VIII. főosztály munkájának köznevelési vonatkozásai (pl. az analfabetizmus leküzdése, oktatófilm)
2. az Országos Köznevelési Tanács munkája (kivéve annak felsőoktatási bizottságát); a kereskedelmi, ipari és földművelésügyi minisztérium iskolaügyi osztályainak általános nevelési kérdései
3. a Népjóléti Minisztérium kisdédovódási osztálya
4. Budapest Székesfőváros VII. ügyosztálya
5. Tankerületi Főigazgatóság, összes tanfelügyelőségének munkája.

A Köznevelési Bizottság foglalkozik a Pedagógus Szakszervezet munkája kapcsán felmerülő minden nevelésügyi kérdéssel, sajtó irányításával, illetve a sajtó pedagógiai vonatkozású közleményeivel. A Bizottság foglalkozik az általános iskolai és középiskolai tanulók szervezeteivel (Úttörők, Nemzeti Diákszövetség). Munkamódszere: a Köznevelési Bizottság összeköttetést tart fenn a fenti intézményekkel. (VKM, OKT, minisztériumok oktatási osztályai, Úttörők, Diákszövetség, Szakszervezet, stb.)

Ezek az intézmények a kidolgozás alatt álló, illetve kidolgozott rendeleteket, határozatokat, fontosabb döntéseket, valamint a közoktatásügyre vonatkozó, illetve a közneveléssel összefüggő terveket, elgondolásokat benyújtják a Köznevelési Bizottsághoz döntés végett. A Köznevelési Bizottság nem csak az eléje terjesztett kérdésekkel foglalkozik, hanem a pártprogram köznevelési szakaszainak megfelelően munkatervet állít fel; a munkaterv egyes pontjait szakértőkkel kimunkáltatja, s azok végrehajtásáról az illető szervezetben dolgozó párttagok bevonásával határoz. A Köznevelési Bizottság összetétele: Révai József, Horváth Márton, Kállai Gyula, Alexits György, Bóka László, Lukács Sándor, Szávai Nándor, Mérei Ferenc, Gyalmos János”.¹⁸⁸

Azért volt érdemes hosszabban is idézni a dokumentum szövegét, mert a tevékenységi kör leírása jól mutatja azt, hogy itt nem pusztán olyan, értelmiségieket tömörítő grémiumról van szó, mint amilyen az MKP pedagógus csoportja volt. Itt az összes, a témában érdekelt állami és – elvben – nem-kormányzati szerv munkájának *irányításáról* van szó, ráadásul abban a formában, mely szerint nemcsak az eléjük terjesztett kérdésekkel foglalkoznak, de valójában ők maguk jelölik ki illetékességük határait. A neveléstudomány területén ez valóban komoly lépés a pártállam kialakítása és a független nem-kormányzati szervek felszámolása felé, hiszen a párt egyik alosztálya hivatott arra, hogy az összes lehetséges szerv munkáját irányítsa és felügyelje. A politikai voluntarizmus a Köznevelési Bizottság összetételében is megnyilvánul: már korántsem szakembereket tömörített, hiszen Révainak, Horváthnak, Kállainak jóformán semmilyen kompetenciája sem volt nevelésügyi kérdésekben.¹⁸⁹ A Szervező Bizottság utóbb módosította az összetételt, mely végül így nézett ki: Horváth Márton (elnök), Hegyi Gyula (titkár), a tagok pedig Alexits, Bóka, Kállai, Lukács Sándor, Mérei, Nagy Tamás, Szántó György, Szávai, Újhelyi Szilárd.¹⁹⁰

Ha tekintetbe vesszük, hogy eközben a párt különböző szervezeti egységei nekiálltak az ONI megszervezésének, akkor az a kérdés is felmerül, vajon mi lett volna a Köznevelési Bizottság, illetve az ONI feladata. Tényleg olyan érzése lesz az embernek, mintha az intézményalapítási és az átszervezési láz közepette nem tudta volna a jobb kéz, mit csinál a bal.¹⁹¹ Persze demokratikus közigazgatási szempontból az is nonszensz, hogy egy politikai párt dönt arról, milyen szervet hozzon létre az állam a fenti feladatok komplex ellátására. Ez már valóban a határ: a demokratikus akaratképzés látszatára még ugyan ügyelnek (ne felejtjük el, hogy

¹⁸⁸ MNL OL-M-KS-276-109-2. ö. e., pp. 2-3.

¹⁸⁹ Bár Horváth Márton utóbb felülvizsgálta az ötvenes években játszott politikai szerepét (*Holttengeri tekercek*, Budapest, Magvető, 1970), de nem összetévesztendő az azonos nevű neveléstörténetsszel, lásd HORVÁTH Márton, *A népi demokrácia közoktatási rendszere, 1945–1948*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1975.

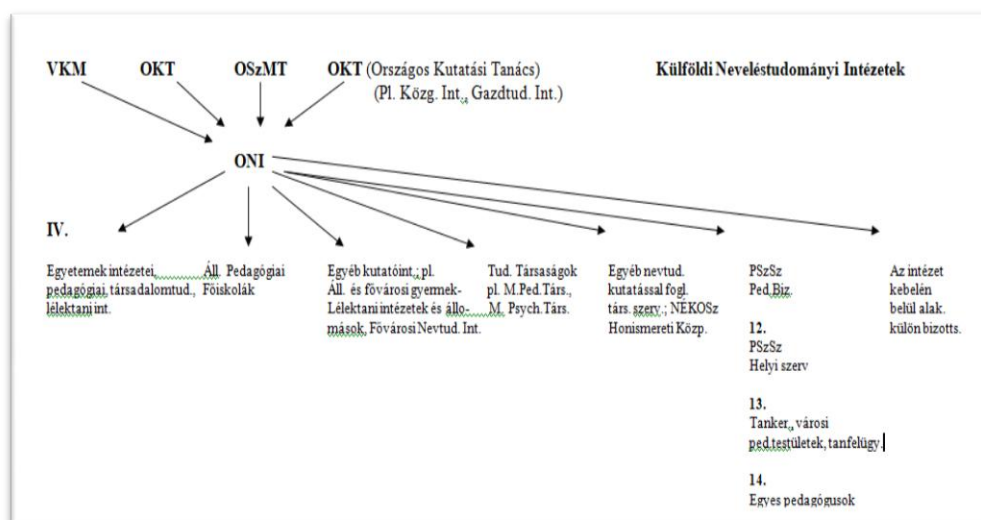
¹⁹⁰ MNL OL-M-KS-276-109-2. ö. e., p. 9.

¹⁹¹ Lásd KNAUSZ Imre, Szakszerűség és politikum az Országos Neveléstudományi Intézetben, *Pedagógiai Szemle*, 38. évf. (1988) 11. sz., 1042-1047.

az idézett dokumentum belső anyag volt, melyhez nem férhetett hozzá akárki), de a szakemberek számára világossá teszik, ki irányítja a továbbiakban a neveléstudományi mező munkáját. Az MDP Állampolitikai Bizottsága azonban már az év februárjában úgy döntött, hogy mivel nincs meg a költségvetési keret egy önálló intézet létrehozásához, ezért csak a Pedagógiai Főiskola keretein belül működhet.¹⁹²

Amikor fentebb azt mondtam, hogy a szélesebb nyilvánosság előtt mégiscsak adtak valamiféle faramuci látszatra, arra gondoltam, hogy noha az ONI létrehozásának igénye teljes mértékben a párt különböző szerveinek döntéseiből született meg, ugyanakkor kifelé mégiscsak a Magyar Köztársaság kormánya alapította meg 1948. október 31-i hatállyal. A 11.150/1948 Korm. számú rendelet szerint az ONI létrehozásának célja a köznevelés elméleti és gyakorlati kérdéseinek tanulmányozása, szakszerű feldolgozása, valamint az „iskolai nevelést és oktatást érintő kérdésekben a vallás- és közoktatásügyi miniszter *tanácsadó és véleményező szerve*”.¹⁹³

Önmagában nem is az az érdekes, hogy a Köznevelési Bizottságról szóló tervezet és az ONI-ról született kormányrendelet koncepciója között milyen eltérés van, hanem az, hogy valójában az előbbi szánták a köznevelés irányító csúcsszervének. Ez az ábra azt tanúsítja, hogy az ONI-t úgy képzelték el, mint egyfajta a VKM, az Országos Köznevelési Tanács, az Országos Szabadművelési Tanács, az Országos Kutatási Tanács égisze alatt működő szervet, mely kapcsolatban áll az egyetemek társadalomtudományi, pszichológiai tanszékeivel, a pedagógiai főiskolákkal, a különböző lélektani intézetekkel, tudományos társaságokkal, valamint a Nékosszal és a szakszervezetekkel.



Forrás: MNL OL XXVI-I-1-a, 1. d., 2. t.

Ez az ONI iratanyagában lévő tervezet még zavarba ejtőbb, ha számot vetünk azzal, hogy az ONI létrehozásával az Országos Köznevelési Tanács megszűnt, sőt egy évre rá az OSZMT-t is megszüntette a kormányzat.¹⁹⁴ Ennek ismeretében azt hiszem, nem túlzás azt állítani, hogy a köznevelés gyors szovjetizációja meglehetősen ellentmondásos és kifejezetten zavaros volt, korántsem létezett mesterterv tehát arra nézve, pontosan hogyan is nézzen ki az új struktúra.

¹⁹² KNAUSZ Imre, A magyar „pedológia” pere, 1948–1950, *Pedagógiai szemle*, 36. évf. (1986) 11. sz., 1087–1102. Újra kiadva: KNAUSZ Imre, A magyar „pedológia” pere, 1948–1950, in *Mérei élet-mű. Tanulmányok*, 161–178. (Utóbbira fogok hivatkozni.)

¹⁹³ 11.150/1948 Korm. sz. rendelet az Országos Neveléstudományi Intézet létesítése tárgyában, *Magyar Közlöny*, 243. sz. (1948. október 31.), 2321.

¹⁹⁴ 11.160/1948 Korm. sz. rendelet az Országos Köznevelési Tanács működésének ideiglenes megszüntetéséről, *Magyar Közlöny*, 243. sz. (1948. október 31.), 2321.; 4.320/1949 (239) M. T. számú rendelete A népnevelés szerveiről, *Magyar Közlöny*, 239. sz. (1949. november 18.), 1972, 7. §.

Noha nincs itt mód az ONI tevékenységének részletes áttekintésére, annyit azért előre bocsáthatunk, hogy a levéltári iratanyag alapján sem egyértelmű az intézmény működésének fő profilja, hiszen az 1948. novemberi indulást követően 1950 tavaszán az intézetet felosztatják.¹⁹⁵ Egy olyan, a semmiből felépített, mintegy másfél évig működő intézmény esetében, melynek a hatalmi elvárások szintjén sem teljesen világos a tevékenységi köre, talán ezt nem is lehet egyértelműen tisztázni. Az alapítás és a megszüntetés közötti rövid idő inkább a közigazgatással és a pártszervezéssel kapcsolatban fentebb mondott káoszról, mint valamiféle pontosan átgondolt koncepcióról ad számot.¹⁹⁶

A szovjetizáció és a bürokrácia 1948 nyara után történő kiépítése meggondolkodtató folyamat. Max Weber tipológiája csak erős megszorításokkal alkalmazható ez esetben, hiszen számára a bürokrácia a legális-rationális uralom gyakorlásának nélkülözhetetlen eleme. Szemben a hatalom definíciójával, mely Webernél nem más, mint a saját akarat másokra való rákényszerítésének lehetősége, az uralom mindig mások *önkéntes engedelmességére* hagyatkozik, ez legitimitásának alapja. Ilyen típusú felhatalmazással azonban a bolsevik típusú pártok nem rendelkeztek, ezért leggyakrabban a tradicionális vagy a karizmatikus uralom sajátos ötvözeteként szokás értelmezni azokat.¹⁹⁷ Bürokrácia alatt tehát a legális-rationális uralom megvalósulását értjük, mely „mindig igazgatás formájában nyilvánul meg, és igazgatásként működik”.¹⁹⁸ 1945 után, a szabad választások és a sajtónyilvánosság működésének idején darabideig számolhatunk ezzel a weberiánus szervezetszociológiai ideáltípussal, ám legkésőbb a „kék cédulás választások” után ez az értelmezési lehetőség megroppan, 1948 nyarára pedig végleg megszűnik.¹⁹⁹ Ettől függetlenül mégis igaza van azoknak, akik a párt által fenntartott bürokrácia kapcsán – minden fentebb számba vett reszakralizáció, szimbolizáció és retorika ellenére – amellet érvelnek, hogy az bizony jócskán megőriz *rationális* elemeket. Nem véletlen, hogy Konrád György és Szelényi Iván is rationális redisztribúciónak nevezi az államszocializmus igazgatását.²⁰⁰

Ha tehát a sztálinista hatalomgyakorlásról gondolkodunk, számolnunk kell azzal, hogy a fenti ideáltípusok mindegyikéből átemel elemeket, így a látszatnál komplikáltabb formával van dolgunk. Ezzel voltaképpen nem mondtunk többet annál, mint amit Milován Gyilas az állapított meg a sztálinista állam működésével kapcsolatban, nevezetesen azt, hogy abban a bürokrácia uralkodik, illetve, ahogyan Szelényi Iván pontosította: az uralkodó bürokratikus

¹⁹⁵ 122/1950 (IV. 29.) M.T. számú rendelet az Országos Neveléstudományi Intézet megszüntetése tárgyában, *Magyar Közlöny*, 72. sz. (1950. április 29.), 605.

¹⁹⁶ Lásd KOÓS Ferenc, Adalékok az Országos Köznevelési Tanács és az Országos Neveléstudományi Intézet történetéhez, *Pedagógiai Szemle*, 35. évf. (1985) 4. sz., 348-358.

¹⁹⁷ Terry MARTIN, Modernization or Neo-traditionalism? Ascribed Nationality and Soviet Primordialism, in *Stalinism. New Directions*, Sheila Fitzpatrick (szerk.), London – New York, Routledge, 2000, 348-367.; Joseph BENSMAN – Michael GIVANT, Charisma and Modernity. Use and Abuse of a Concept, *Social Research*, 42. évf. (1975) 4. sz., 570-615.; Ronald Grigor SUNY, Stalin and his Stalinism: Power and Authority in the Soviet Union, 1930–1953, in *Stalinism. The Essential Readings*, David L. Hoffman (szerk.), Malden, Blackwell, 2003, 13-35.; Carol STRONG – Matt KILLINGSWORTH, Stalin, the Charismatic Leader? Explaining the Cult of Personality as a Legitimation Technique, *Politics, Religion and Ideology*, 12. évf. (2011) 4. sz., 391-411.

¹⁹⁸ Max WEBER, *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai* 2/3, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1996, 53-54.

¹⁹⁹ Vö. GARAI László, Bürokratikus állam élén illegális mozgalom: szovjet típusú társadalmak és szovjet típusú pártok, in *Quo vadis, tovaris? A modernizáció útjáról s a rajta vándorló emberről*, Budapest, Scientia Humana, 1995, I. kötet, 125-140.

²⁰⁰ Vö. KONRÁD György – SZELÉNYI Iván, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*, Budapest, Gondolat, 1989, 178.; SZAKADÁT István, Káderfo(r)gó. A hatásköri listák elemzése, *Társadalmi Szemle*, 47. évf. (1992) 8–9. sz., 97-120.

rend.²⁰¹ Annyi persze bizonyos, hogy szervezetszociológiai szempontból itt nem beszélhetünk az igazgatási funkciók munkamegosztásáról, hiszen a

„racionális redisztribúcióban a funkcionális vonalak mellett szerveződő bürokratikus struktúrák összefonódnak egymással és egységes hierarchiába rendeződnek. [...] A racionális redisztribúcióban éppenséggel a bürokráciák összefonódása *minősül természetesnek*, a bürokratikus szervezetek elkülönültsége viszont az egységes célok végrehajtását akadályozó anomáliaként – bürokratizmusként – jelenik meg”.²⁰²

Amikor tehát az MDP Köznevelési Bizottságának jegyzőkönyvében azt olvassuk, hogy a „fenti szempontok figyelembe vételével a Tudományos Tanács, a VKM-el együtt dolgozza ki a neveléstudomány 1950-es konkrét munkatervét és hozzák a Köznevelési Bizottság elé”,²⁰³ akkor abban nem Mérei Ferenc hatalmi mámorát kell látnunk, hanem a sztálinizmus bürokráciájának klasszikus, összefonódó működésmódját.

Mert bár igaz, a pszichológus ekkor mind a Magyar Tudományos Tanácsban, mind a VKM III. ügyosztálya alá tartozó ONI-ban, mind a Köznevelési Bizottságban tisztségviselő (hogy a többi tisztségét ne is említsük), de ebben a párt elviekben nem láthatott mást, mint a racionális ügyvitel garanciáját, hiszen valójában a különböző adminisztratív fórumokon egyetlen személy „vitte” az ügyeket. Ez persze nem jelenti azt, hogy egy ilyen mérvű hatalmi koncentráció a struktúrák „alatt” nem okozhat az egyén önértékelésében elbizakodottságot. A Méreivel máskülönben szimpatizáló Majzik Lászlóné visszaemlékezésében úgy fogalmazott: megismerkedésük után közölte a pszichológussal, hogy örül, hogy nem ő a főnöke. Mire Mérei úgy válaszolt, hogy „minden magyar pedagógusnak ő a főnöke. A pártban ugyanis olyan beosztásban volt, hogy ennek tekinthette magát”.²⁰⁴ Mérei pozícióhalmozását a hétköznapi perspektívájából szemlélő kortársai természetesen nem a bürokrácia rendszerszintű okait, hanem az egyéni ambíció túlhajtását észlelték ebben.

Amint a megjelent könyv *Auktoritás* című fejezetben már érintettük, P. Bakay Éva és Rókusfalvy Pál is kifejezetten rossz véleménnyel volt Méreinek e korszakáról: előbbi szerint „diktátorkodott”, utóbbi szerint pedig „pedagógus és pszichológus körökben a kommunista tisztogatás kíméletlen vezetője lett”.²⁰⁵ Az, hogy Mérei megannyi bürokratikus pozícióját, illetve a mindennapi életben ezzel kapcsolatos attitűdjeit valaki „diktátorkodásnak” nevezi, megítélésem szerint belefér a szabad véleménynyilvánítás körébe. Ám igazolás és bizonyítékok nélkül azt állítani, hogy Mérei Ferenc tisztogatást végzett a hazai pedagógusok és pszichológusok között, ráadásul úgy, hogy eddig semmiféle a nevéhez kapcsolódó ilyen tartalmú dokumentum nem került elő, üres vádaskodás. Főként akkor, ha a fentebb pertraktált, a pszichoanalízis és a psi-tudományok sorsáról szóló *Forumbeli vitára* gondolt Rókusfalvy, ahol Mérei épp az ellenkezőjét testesítette meg annak, mint amit ő feltételezett róla.

Visszakanyarodva azonban a strukturális kérdésekhez, láthattuk, hogy a kommunista párt különböző grémiumai döntenek állami, közigazgatási szervek létrejöttéről, működéséről, melyeket aztán pro forma az állam alapít meg. A sztálinista bürokráciában már szó sincs az igazgatási funkciók és a munkamegosztás elválasztásáról, ez már a központosított, voluntarista politikai akarat korszaka, ahol kiüresítve ugyan, de a látszat kedvéért megmaradnak egyes államigazgatási szervezetek. Szerzőtársaival hangsúlyozottan a bürokrácia működése szempontjából járta körül Szakadát István a kommunista párt döntéshozatalát, s az érdekelte, mi-

²⁰¹ Milován GYILASZ, *Az új osztály*, Zürich – Stuttgart – Wien, Europa, 1958. Lásd SZELENYI Iván, A kelet-európai újosztály-stratégia távlatai és korlátai: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* önkritikus felülvizsgálata, in *Új osztály, állam, politika*, Budapest, Európa, 1990, 51-98.

²⁰² KONRÁD – SZELENYI, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*, 184. (Kiemelés – K. H. Zs.)

²⁰³ MNL OL–M–KS–276–90–95. ö. e., p. 56. Az MDP Köznevelési Bizottságának 1949. október 27-i ülése.

²⁰⁴ LUKÁCS Judit – TAKÁCS Péter, Szerkesztőségünk vendége volt Majzik Lászlóné, II., *Új Pedagógiai Szemle*, 43. évf. (1993) 5. sz., 42-56., itt: 49.

²⁰⁵ P. BAKAY Éva, Pszichológusi pályafutásom, in *Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*, Bodor Péter, Pléh Csaba, Lányi Gusztáv (szerk.), Budapest, Pólya, 1998, 213.; RÓKUSFALVY Pál, Az ember számára emberré válni, in *Önarckép háttérrel*, 252.

képpen oszlanak meg az ún. hatáskörök.²⁰⁶ A T. Varga Györggyel készített párt-nómenklatúra azokat a hatásköri listákat veszi számba, melyek a hatalom gyakorlásáról adnak számot. A párt minden szervének volt természetesen valamilyen hatásköre, ám korántsem mindegy, hogy mire terjedt ki, és mennyire volt az „erős”. Az MKP esetében a legteljesebb hatáskörrel rendelkező szervek a Politikai Bizottság, a Titkárság és a Szervező Bizottság, míg az MDP szervezetén belül a Központi Vezetőség (KV), a Politikai Bizottság (PB), a Titkárság és a Szervező Bizottság. Ezek szerint az MDP-ről azt mondhatjuk, hogy káderkérdésekben 1950 előtt a Titkárságnak (600–700) és a Szervező Bizottságnak (2700–3000) volt igen komoly hatásköre. Ez változik meg 1950. március 29-én, amikor is a PB felülvizsgálja ezeket a hatásköri listákat, s ennek nyomán a Szervező Bizottságé jelentősen csökken (1700), a Titkárságé és a PB-é pedig növekszik (1836, illetve 276).²⁰⁷

„Az MDP vezetői – írja T. Varga és Szakadát – különös hangsúlyt helyeztek arra, hogy a párt szervezeti felépítését [...] és működési mechanizmusát a kialakítandó »egypártrendszer« viszonyainak megfelelően formálják. Az átszervezés koncepciójának kidolgozása és az ezzel kapcsolatos konkrét intézkedések bevezetése 1948 júniusa után csaknem két évet vett igénybe. A koncepció lényege: az MDP szervezeti felépítése és működési mechanizmusa alkalmas legyen a párt általános vezető szerepének érvényesítésére [...]. A szervezeti elveket véglegesen 1949 őszén tisztázták az októberben a Szovjetunióban járt pártdelegáció tapasztalatai alapján. [...] A küldöttség 1949. december elejére elkészült összefoglaló jelentésének kiinduló tétele: a szovjet párt tapasztalatait felhasználva erősebben kell centralizálni a vezetést, és el kell érni, hogy a Központi Vezetőség jobban kiépített apparátusával átfogjon minden fontos területet. Az alapelv, amely a jelentésben taglalt javaslatok egészét átvilágítja, így hangzik: »A vezetés centralizálása érdekében szükség van arra, hogy a választott szervek ne osszák meg a vezetést«. [...] A jelentést lényegében változatlan formában terjesztették elő a Titkárság 1950. március 22-i ülésére”.²⁰⁸

T. Varga György és Szakadát István olvasatában a hatáskörök ugyan változó természetű felhatalmazással bírtak, de általánosságban ide sorolják a kinevezés, előléptetés, felmentés és leváltás jogát, továbbá a minősítésről, kitüntetésről, magasabb szintű beiskolázásról és a hosszabb időtartamú kiutazásról szóló döntési jogkört, végül a fegyelmi eljárások indításának jogosítványát. Az MDP Szervező Bizottságának iratanyagában fennmaradt egy első látásra teljesen pimflinek tűnő megkeresés, melyben a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezete azt kéri, hogy Mérei Ferenc képviselőjükben kiutazhasson egy néhány napos pedagógus kongresszusra a németországi Eisenachba. Az ügy teljesen jelentéktelennek tűnik elsőre, de ha összekötjük T. Varga és Szakadát hatásköri listájának ügkörével, akkor láthatjuk, hogy egyrészt a szakszervezet „kéri ki” a párttól Méreit, másrészt nem hosszabb utazásról, pusztán egy háromnapos konferenciáról van szó, harmadrészt bár Mérei „vezető” pozícióban van a nevelésügy területén, de a Szervező Bizottság hatáskörébe tartozik rövid kiutazásának eldöntése is. A Szervező Bizottság mérlegelte e kérelmet, és belegeyzett Mérei kiutazásába.²⁰⁹ Ebből az apró kérelemből látható, milyen fontos volt a nómenklatúra egyes hatásköreihez kapcsolt szolgálati út tiszteletben tartása.

Minden fentebb említett káosz ellenére, ebből a szempontból a pártszervezetben, sőt az államigazgatásban tapasztalható permanens átszervezések éppannyira lehettek taktikai eszközök az apparátus kordában tartására (ezt neveztem fentebb a bizonytalanság politikájának), mint amennyire a bürokrácia ésszerűsítésének, azaz központosításának – adott esetben kevés-

²⁰⁶ SZAKADÁT István – SZAKADÁT László, A Magyar Kommunista Párt Politikai Bizottságának és Titkárságának egymáshoz való viszonya (az adatok tükrében), in *A nómenklatúra csúcsán. Tanulmányok a pártállam uralmi viszonyairól*, Nyíró András (szerk.), Budapest, BME, 1990, 11-27.

²⁰⁷ Vö. GYARMATI György, A káderrendszer és a rendszer kádere az ötvenes években, *Valóság*, 34. évf. (1991) 2. sz., 51-63.

²⁰⁸ T. VARGA György – SZAKADÁT István, Íme, a nómenklatúrák! Az MDP és a volt MSZMP hatásköri listái, *Társadalmi Szemle*, 47. évf. (1992) 3. sz., 73-95, itt: 76.

²⁰⁹ MNL OL–M–KS–276–55–26. ö. e., pp. 45-46. (1948. szeptember 14.)

bé sikerült – mozzanatai.²¹⁰ Az 1950-ben elfogadott határozat azért is fontos, mert rögzíti, hogy az MDP az állami szerveket az ott vezető beosztásban dolgozó kommunista párttagokon keresztül *irányítja*. Ezzel voltaképpen kijelöli a pártállami irányítás, a nomenklatura-elv lényegét, mely a szovjet minta nyomán évtizedekre rögzíti a hatalomgyakorlás mintázatait.²¹¹



Mérei Ferenc (jobbról a harmadik) Wroclawban, 1948.²¹²

Am a strukturális kérdéseken túl, megítélésem szerint, a gyors feloszlásban szerepet játszanak *tartalmi kérdések* is, méghozzá olyan dilemmák, melyek visszavezetnek bennünket a biografikus gondolkodás léptékéhez. Knausz Imre fentebb idézett tanulmánya amellet tör lándzsát, hogy tarthatatlan az a nyolcvanas évekig vallott nézet, miszerint az ONI valójában a pedagógia „polgári” műhelyeként indult, s az ott dolgozó szakemberek csak a párt szorítása miatt vettek fordulatot. Szerinte az ONI eleve a „marxista pedagógia jelszavával lépett fel”, még ha annak sematikus változatával is, és azért bukott el, mert nem talált összhangot a valósággal.²¹³

Jó lenne tudni persze, mit értünk itt a polgári és a marxista pedagógia címszava alatt. Evgeny Dobrenko fejtegetései nyomán úgy véljük, nincs értelme egy-egy kifejezés „valódi” tartalmát kutatnunk, hiszen a sztálinista politikai gyakorlat szinte bármit kisajátít és dekontextualizál, így szótári normál értelemről beszélni hiábavaló dolog.²¹⁴ Ugyanakkor a történeti rekonstrukció azt sem engedheti meg, hogy tágabb összefüggésbe helyezve ne próbálja megtalálni az egyes törekvések eszmei-ideológiai tartalmát. Az előző fejezet eszme- és tudománytörténeti fejtegetései nyomán másképpen szeretném megfogalmazni a problémát: szerintem az ONI esetében a *demokratikus szocialista* és a *szovjet típusú* neveléstudomány állt szemben egymással.

²¹⁰ Moshe LEWIN, Rebuilding the Soviet Nomenklatura, 1945–1948, *Cahiers du monde russe*, 44. évf. (2003) 2–3. sz., 219–252.

²¹¹ T. VARGA – SZAKADÁT, Íme, a nomenklaturák!, 76.

²¹² A fénykép feltehetően a wroclawi értelmiségi kongresszuson készült, ahol a magyar küldöttséget Lukács György vezette, ugyanakkor vezető kutatók, tudósok is elutaztak a delegációval. A kép azonosítását alátámasztja, hogy a hazaérkezett küldöttség beszámolója nyomán megalakult a Magyar Értelmiség Nemzeti Bizottsága, melynek – Bajor Gizi, Füst Milán, Nagy Lajos, Öveges József, Tolnay Klári és más ismert baloldali értelmiségiek mellett – Mérei Ferenc is tagja lett. Lásd Az értelmiség legjobbjai világszerte egy úton haladnak a dolgozó néppel az imperialisták ellen, *Szabad Nép*, 6. évf. (1948) 209. sz., 2. illetve LOSONCZY Géza, Wroclaw mérlege, *Társadalmi Szemle*, 3. évf. (1948) 10–11. sz., 729–731.

²¹³ Vö. KNAUSZ Imre, A magyar „pedológia” pere, 1948–1950, 174.

²¹⁴ Evgeny DOBRENKO, *The Political Economy of Socialist Realism*, New Haven – London, Yale University Press, 2007, 34.

Mérei Ferenc és közvetlen munkatársai demokratikus szocialista pedagógiát hirdettek, melynek középpontjában Jean Piaget, Henri Wallon és Kurt Lewin, magyar részről pedig Nagy László és Földes Ferenc állt. Legfontosabb hívószava a társadalmi igazságosság és a tudáshoz való egyenlő hozzáférés joga volt. A szovjet típusú pedagógia, mint a Nevelésügyi Kongresszus kapcsán kifejtettük, ugyan egy sor fogalmat átvett, sőt kisajátított ebből, de egy-szersmind ki is ürítette azokat. A fogalmi zűrzavar abból fakad, hogy a sztálinista nyelvhasználatban voltaképpen minden „polgári” vagy egyenesen „burzsoá” pedagógiává vált, ami nem az éppen aktuális szovjet irányvonalat követte. A fentebbi különbségtétel tehát inkább eszmetörténeti szempontból fontos, s csak akkor érvényesíthető, ha eltávolodunk a források és dokumentumok elsődleges hermeneutikai körétől, s eszmetörténeti kritériumok szerint vizsgáljuk (ahogyan eddig is tettük).

A következőkben tehát Méreinek az ebben a rövid időszakban fogant írásainak, valamint az ONI működésének rövid áttekintésével arra keresem a választ, hogyan működött a „belső gyarmatosítás”. Azzal a verzióval, hogy nem „vette észre” ezt a különbséget, vagy hogy a kommunista politikusok „megvezették” őt, nem számolok, hiszen retorikai értelemben is kimutatható az a változás, mely a demokratikus szocialista Mérei és a belsőleg már valame-lyest kolonizált Mérei között történt. Életrajzi értelemben természetesen egyetlen személyről beszélünk, de a szövegek szoros olvasása arra mutat, hogy valójában *két szerzővel* van dol-gunk.

A korábban már szóba került, *A falakon belül* című írásában Mérei voltaképpen semmi újat nem állít. A cikk érdekessége inkább csak annyi, hogy ez az első főigazgatóként jegyzett közleménye. Mivel a két fentebb bemutatott, demokratikus szocialista és szovjetizált szemlé-letmód között első ránézésre nem mindig számottevő a különbség (erre a „kollektív” szó használata a legpregnánsebb példa), ezért érdekesebb a „két Mérei” közötti *retorikai* különbségekre összpontosítani. Egyszerűen arról van szó, hogy a szöveg grammatikáján vagy mon-dattani egységén túl milyen nyelvi eszközökkel és alakzatokkal konstruálja meg a szerző a szovjetizált tudományos nyelvet.

„Három esztendővel ezelőtt – írja Mérei Ferenc – a magyar iskolarendszer, évszázados falakkal körülvéve a *maradiság bástyái* mögött, az *ellenállás egyik góciát* jelentette a társadalom, a közélet átalakulásával szem-ben. Az iskolák jelentős része a *klerikális reakció* kezében volt, s a külön tanterv és tananyag, a külön tan-ügyigazgatás mind jó eszköznek bizonyult arra, hogy a nevelőket és a diákokat elszigetelje az országot *feltá-masztó* politikai, gazdasági átalakulástól”.²¹⁵

A dőlttel szedett kifejezések a saját kiemeléseim, amivel azt szerettem volna hangsúlyozni, hogy retorikai szempontból Mérei hogyan formálja át a szövege bevezetőjét, s hogyan illeszt bele a sztálinista nyelvhasználatra jellemző nyelvi elemeket. A cikk tartalmi része tulajdon-képpen lényegtelen, itt inkább az a módszer az érdekes, ahogyan retorikailag megformálja mondandóját. A retorikai szemléletet sürgetve Paul de Man ugyanis arról beszél, hogy a szö-veg szemantikai szintjén túl a retorikai olvasás esélyt adhat a szöveg teljes létezésének feltárá-sára.

„A grammatika és a retorika közötti különbség kérdésével szembesülve – írja Paul de Man –, a nyelvten lehe-tővé teszi számunkra, hogy feltegyük a kérdést, de a mondat, amelynek segítségével kérdezünk, megtagad-hatja a kérdés voltaképpeni lehetőségét. Mire jó a kérdés, kérdezem, ha még azt sem tudjuk eldönteni, hogy egy kérdés feltehető-e vagy sem?”²¹⁶

²¹⁵ MÉREI Ferenc, *A falakon belül. A neveléstudomány feladata, Köznevelés*, 4. évf. (1948) 22. sz., 549. (Kieme-lés – K. H. Zs.)

²¹⁶ Paul DE MAN, *Semiotics and Rhetoric, Diacritics*, 3. évf. (1973) 3. sz., 27-33., itt: 28. Magyarul: Paul DE MAN, *Szemiotika és retorika*, in *Szöveg és interpretáció*, Bacsó Béla – Ambrus János (szerk.), Budapest, Cse-répfalvi, 1989, 115-128. (A fordítást módosítottam.)

Az imént Méreitől idézett szöveghez egészen egyszerűen nem érdemes kérdéseket feltenni. Egyrészt referenciálisan nagyjából olyan dolgokra utal, melyeket Mérei már számtalanszor leírt (vagyis közhelyek), másrészt a kiemelt kifejezések („maradiság bástyái”, „ellenállás góca”, „klerikális reakció”, „feltámasztó átalakulás”) grammatikai szinten semmit sem tesznek hozzá az eddig elmondottakhoz, ugyanakkor retorikai szempontból gyökeresen átalakítják a szöveg atmoszféráját. „A retorika – írja de Man – radikálisan felfüggeszti a logikát és a referenciális aberráció szédlítő lehetőségeit nyitja fel”.²¹⁷ Álljon itt még egy példa Csendes Károlytól, aki Mérei 1950-es eltávolításakor úgy fogalmazott, hogy „véleményem szerint a trockista asszisztálás kiváló talajt készített elő a klerikális reakciónak”.²¹⁸ Világos, hogy a szitokszavakon kívül ennek a képzavarral súlyosbított mondatnak egyszerűen nincs referencialitása.

Egyszerűbben fogalmazva, a fenti szöveghely kapcsán arra juthatunk, hogy az nem azt mondja, amit állít. Pontosabban logikai értelemben szinte semmit sem állít, hanem – ha szabad egy képzavarral élni –: halkan megjijeszt. A meginduló köznevelési reform ugyan

„megnyitotta az iskolákat, de a bejutást nem segítette. A szegényebb társadalmi csoportoknak ne csak joguk, de módjuk is legyen rá, hogy gyermekeiket iskolába járassák” – fogalmaz a szöveg.²¹⁹

Ez önmagában helyeselhető észrevétel volna, de megint nem a grammatikai szinten kezelt állítás, hanem a szöveg teljes *létmódja* az érdekes.²²⁰ Azt sejteti, hogy a reform a fentebb kiemelt dolgok, vagyis a „maradiság”, az „ellenállás” és a „klerikális reakció” miatt nem valósulhatott meg, s mivel a fordulat éve után a demokrácia „eljutott a falakon belülre”, így a frissen létrehozott ONI feladata lett a korábban megtorpantott munka folytatása. A cikk egyetlen érdemi része az, amikor Mérei felsorolja, hogy az ONI egyes osztályai (neveléstörténet, iskolapolitika, didaktika) mivel foglalkoznak. A zárlat – miszerint az ONI „nehéz feladatát hiánytalanul fogja elvégezni, ha a népi demokrácia munkás és harcos útján, a szocializmus építésének útján halad”²²¹ – pedig megfelel azoknak a sematikus sztálinista protokolloknak, melyeket az ezzel kapcsolatos politikai nyelvészeti kutatások korábban már feltártak.²²²

Fentebb Lukács Sándor példáján már illusztráltuk, hogyan *abszorbeál* tudományosan különben jelentéssel bíró szavakat a sztálinista politikai nyelvezet; ezek egyike a „közösségi nevelés” volt, mely meglehetősen mást jelent a demokratikus szocialista és mást a szovjetizált neveléstudományban. A *falakon belül* című cikk azonban azért is különleges, mert ez esetben a szerző nem pusztán tisztában van azzal, mi a különbség a kétfajta neveléstudomány emberképe között, hanem amiatt is, mert Mérei ráértett arra, mi a grammatikai és a retorikai szemlélet közötti különbség. Pléh Csaba egy ízben nagyon pontosan rámutatott arra, hogy Mérei olyan „pszichológus, aki tud írni”.²²³ Nyelvezete sosem volt szigorú értelemben vett szaknyelv, inkább az irodalmi élményeiből, műveltségéből fakadó szuverén, metaforákkal átítított, módfelett plasztikus kifejezésmód jellemzi azt. Korábban mi is utaltunk arra, hogy Mérei tudományos kifejezésmódja az első cikkeitől rendkívül kiforrott, az idegen nyelvi kifejezéseket nagyon találóan ülteti át magyarra (a francia „collectif”-ből így lesz „együttes”, és ez a

²¹⁷ DE MAN, *Semiotics and Rhetoric*, 30.

²¹⁸ MNL OL–M–KS–276–90–218. ő. e., p. 302.

²¹⁹ MÉREI, A falakon belül, 549.

²²⁰ Lásd még: A Pedagógus Szakszervezet III. küldöttgyűlése, *Köznevelés*, 4. évf. (1948) 24. sz., 624–625.:

„Merei Ferenc hozzászólása a munkás-paraszt gyerekek alacsony számarányát tette szövé, mely szerint minden iskolatípusban akut probléma, melyen változtatni kell. Ez lesz a fő feladat 1949-re!”

²²¹ MÉREI, A falakon belül, 552.

²²² FÖNAGY Iván – J. SOLTÉSZ Katalin, *A mozgalmi nyelvről*, Budapest, Művelt Nép, 1954.; Stephen KOTKIN, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*, Berkeley, University of California Press, 1995.; GYEKICZKY Tamás, „A szó veszélyes fegyver”. *Adalékok az ötvenes évek ideológiai szerkezetének leírásához*, Budapest, MTA Szociológiai Intézete, 1989.

²²³ PLÉH Csaba, A pszichológus, aki tud írni, *BUKSZ*, 11. évf. (1999) 1. sz., 73–75.

fordítási találékonyosság meg is menti *Az együttes élményt* attól, hogy valamiféle „kollektivizált” elképzelésként olvassák), mondatai rövidek, pontosak, lényegre törőek.

Ezért mondtam fentebb, hogy „ráérezhetett”, mert a nyelvi tudatosságnak ezen a fokán nehéz elképzelni azt, hogy Mérei egyik pillanatról a másikra észrevétlenül veszi át a retorikus írásmódot. Úgy hiszem, pontosan tudta, mit tesz. A fejezet élén álló interjúrészletből kiemelt „simogatás” mozzanata is azt teszi emfatikussá, hogy Mérei tisztában volt a „belső gyarmatosítás” kihívásával, de vállalta. Mégpedig megítélésem szerint azért, mert az ügyet magát jónak találta („ha velem jobban bánik a személyi kultusz rendszere, jobban *megsimogat*, lehet, hogy végigcsinálom vele”). Talán abban reménykedett, hogy a Székesfővárosi Lélektani Intézetből átvitt csapatával, illetve korábbi szakmai kapcsolataival (Binét Ágnes, Faragó László, Förster Vera, Gleiman Anna, Szűcs Anna, Nemes Lili) minden politikai averziója ellenére keresztül tudja vinni azt a köznevelési reformot, melynek *részletein* kollégáival annyit dolgozott. Ennek azonban az volt az ára, hogy a szakmai nyilvánosság előtt demonstrálnia kellett azt, hogy el-sajátította a sztálinista nyelvezetet, azaz *megtörtént* a belső gyarmatosítás. Nem óhajtok előreszaladni, de az életrajz további részeiből ki fog tűnni, hogy valójában nem történt meg ez az ön-kolonizáció, hiszen Mérei 1950 tavasza után pont ugyanúgy ír és beszél, ugyanazt a nyelvezetet használja, mint 1948 ősze előtt. Ez pedig megengedi azt a következtetést, hogy Mérei többé-kevésbé tudatosan alkalmazta cikkeiben a retorikus írásmódot, pongyolábban fogalmazva: a nemes célért, a köznevelés reformjának szakpolitikai irányításáért „eladta a lelkét az ördögnek”.

Az alább röviden bemutatandó néhány írása nagyjából ugyanebbe a vonulatba tartozik: már az ONI főigazgatójaként jegyzi őket, egyre gyakrabban tűnnek fel bennük a sztálinista nyelvhasználatra jellemző szófordulatok és szóösszetételek, stílusa olykor harciasná válik, él a bünbakképzés eszközével és így tovább. Hozzáteszem, általánosan is jellemző, hogy a korábban szakpolitikai beszámolóknak, tanulmányoknak helyet adó olyan folyóiratok, mint az *Embernevelés* és a *Köznevelés*, nyelvezetet váltanak ebben az időszakban. Sőt, az előbbi, a nagy hagyománnyal bíró szakszervezeti lap, melyet Kemény Gábor, majd Stoltz László szerkesztett, 1949 nyarán megszűnik, s ez a tény is jelzi, hogyan „centralizálódik” és egyre inkább monolitná válik a korábban polifón jellegű pedagógiai beszédrend. Valójában ez a diskurzus ereje, amiről e fejezet elején beszéltünk: Mérei Ferenc feltehetően azt vélte, hogy szakmai tudása, tudományos kapcsolatrendszere lehetővé teszi azt, hogy közleményeinek nyelvezetén „picit igazítva” valójában szakpolitikusként ugyanazt folytathassa, amit 1945-ben tudományos kutatóként elkezdett. Ám hiába a stilisztikai finomság, a nyelv különböző regisztereinek felismerése és használata nem jelenti azt, hogy Mérei uralja a körülötte zajló események menetét.

E megállapításokból két szinten vonhatunk le következtetést. Az egyik az, hogy Mérei valószínűleg úgy vélte, hogy a belső gyarmatosítás nyelvi vonatkozásainak teljesítésével védetté teszi magát a politikai döntéshozókkal szemben (és ott folytathatja, ahol abbahagyta, csak most már döntési, irányítási jogkörrel is rendelkezik). Úgy tűnik, mintha nem számolt volna komolyan azzal, hogy a sztálinizmus gyakorlatában ugyan valóban rendkívül fontos a nyelvhasználat, de még a párton belül sem szavatol semmit. Mérei nem vetett számot azokkal a belső hatalmi harcokkal, melyek során éppen a *referencialitás nélküli* sztálinista beszéd retorikai kapacitására támaszkodva akolbólítja ki őt a politikai vezetés; ez a – mint látni fogjuk – pedológiai határozat téje. Az ily módon referencialitásától eloldott nyelv kizárólagosan retorikai jellegű használata valóban aberráltná válik („fokozott éberség hiánya”, „ellenséges befolyás felszámolása”), amennyiben nem utal a valóságban semmire, sőt egy-egy kifejezés szitokszóvá alakításával az eredeti jelentés könnyedén az ellenkezőjére fordítható át. Mérei tehát tévedett: nem tudta uralni ezt a nyelvezetet, mert nem ismerte fel annak retorikai olvasásában rejlő lehetséges veszélyeit.

A másik következtetés pedig az utókor számára az, folytatva a fenti gondolatmenetet, hogy a sztálinista politika és hatalomgyakorlás működés módjának elemzésekor nem hagyatkozhatunk kizárólag a politikai nyelv jelenségeire, hiszen azok éppúgy becsaphatnak bennünket, ahogyan a kortársakat is megvezették. Fel kell tárnunk tehát a hangzatos kijelentések mögött álló *gyakorlatokat* is (még akkor is, ha például az ONI működéséről is csak nyelvileg megformált dokumentumok alapján alkothatunk képet), ám hipotézisként osztjuk Roger Chartier kritikáját, mely *különbséget* lát a diskurzus és a praxis között.²²⁴ Ismeretelméleti és módszertani szempontból tehát nem könnyű a helyzetünk, ám vegyük tekintetbe azt is, hogy a párt belső archívumában fennmaradt, nemegyszer bizalmas értékelések, beszámolók nem ugyanazzal a retorikai apparátussal működnek, mint amit fentebb szóvá tettünk. A továbbiakban tehát áttekintjük Méreinek az 1948 ősze után, tehát már az ONI főigazgatójaként jegyzett szövegeit, majd az ONI intézményi működésének bemutatásával, amennyire csak lehet, megpróbálunk a szövegek *mögé* lépve rávilágítani az intézmény rövid működésének főbb problémáira.

A *kétféle műveltség* című cikkében a grammatika szintjén megint csak nem mond mást, mint amit korábban az iskola és osztályszerkezet kapcsolatával összefüggésben feltárt, inkább csak az írásmű voluntarizmusa figyelemre méltó. Azt emeli ki, hogy ugyan folyamatban van a magyar közoktatásügy reformja, mely megtörte „a volt uralkodó osztályok műveltségi monopóliumát”, a tanulást és a művelődést megnyitották a munkásság, a szegényparaszt-ság és a dolgozó értelmiség gyermekei előtt, vagyis folyamatban van a tanszabadság, az egyenlő esély megteremtése, de a gyakorlatban az oktatásban ezek a törekvések – arányokban – alig-alig jelennek meg. A korábban pontosan, visszafogottan fogalmazó Mérei politikai értelemben „megnyomja a tollát”, amikor nemcsak megállapítja az egyenlőtlenségeket, de egyenesen sürgeti azt a változást, melyet csakis a marxizmus-leninizmus szavatolhat. Amíg a meg nem jelent *Demokrácia az iskolában* elutasít minden előleges eszménypedagógiát, addig az ONI főigazgatójaként Mérei már lándzsát tör az ideologikus-teleologikus köznevelés mellett.²²⁵

Könnyen e megállapítás ellen vethető volna, hogy Mérei korábban is szimpatizált a marxizmussal, mestere, Wallon nyomán a tan pszichológiai vetületeinek kidolgozása korántsem állt távol tőle, ám a köznevelésről alkotott nézeteiben mindig *empirikus* és *kontextualista* maradt. Előbbi a mérésen, a mérési eredmények módszertanilag aprólékos következtetésein, utóbbi pedig az „itt és most” pedagógiai realizmusán nyugodott. Ám amikor itt a marxizmusról, mint a „természet és társadalom jelenségeinek teljes megismerő és magyarázó rendszeréről” beszél, akkor már olyasfajta megokolást alkalmaz, amelyet Szabó Miklós állapotideológiának nevezett.²²⁶ Érdekes paradoxon, hogy a marxizmus itt elsősorban inkább programideológiának tűnik, mely a valóság korrekciójára, megváltoztatására tör, miközben a kommunisták által frissen beiktatott vezető szájából sokkal inkább a jelenlegi törekvések igazolásának hangzik; olyasminek, ami megerősíti a jelenlegi állapot irányát.

Már az is beszédes, hogy Mérei a Magyar Dolgozók Pártja Kultúrpolitikai Akadémiáján tartott előadást, mégpedig *Utópia és valóság a magyar nevelésben* címmel. Tehát nem tisztán szakmai közleményről van szó, hanem egy oktatáspolitikus kifejezetten szakpolitikai

²²⁴ Vö. Roger CHARTIER, „La chimère de l’origine”. Foucault, les Lumières et la Révolution française, in *Au bord de la falaise. L’histoire entre certitudes et inquiétude*, Paris, Albin Michel, 1998, 132-160.

²²⁵ MÉREI Ferenc, A kétféle műveltség, *Embernevelés*, 5. évf. (1949) 1. szám, 25-30. A Mérei-bibliográfia szerint ez a cikk megjelent a *Köznevelésben* is, ám ez téves adat, mindössze arról van szó, hogy a cikk egyes téziseit a pszichológus ismertette a Pedagógus Szakszervezet gyűlésén, így szerepel az arról szóló beszámolóban. Lásd A Pedagógus Szakszervezet III. Küldött-közyűlése, *Köznevelés*, 4. évf. (1948) 24. sz., 624-625.

²²⁶ SZABÓ Miklós, Programideológiák és állapotideológiák. Az ideológia szerepe és típusai a polgári korszakban, in *Politikai kultúra Magyarországon, 1896–1986*. Budapest, Atlantis Program, 1989, 93-108.

jellegű megnyilvánulásáról, melynek hatása jócskán túlnyúlik a szakmai közege.²²⁷ Erre az időszakára amúgy is jellemző a szerepváltozás: egyre több nyilvános, párt- vagy szakszervezeti fórumon elmondott beszéde, előadása jelenik meg nyomtatva, adott esetben röviden összefoglalva másik orgánumban is, s teljesen háttérbe szorulnak a tudományos közleményei.²²⁸

Az *Utópia és valóság a magyar nevelésben* voltaképpen korábbi írásainak egyfajta retorikailag átdolgozott, politikailag „élesre állított” változata. A három nevelési irányról (konzervatív, polgári liberális, pedagógiai realizmus) szóló fejtegetések a fiókban maradt *Demokrácia az iskolában* című munkában, a pszichoanalitikus ösztönszemlélet pedagógiai hátulütői több korábbi írásában is feltűntek már (ezt is kifejtettük fentebb). Külön érdekesség, hogyan alakul át a Durkheimtől átvett „pedagógiai realizmus” a sztálinista retorikában. Amíg a demokratikus szocialista Mérei úgy véli a francia szociológus nyomán, hogy annak lényege az, hogy nincs univerzálisan jó nevelés, mivel a pedagógiai elveknek összhangban kell állniuk az adott valósággal, addig az ONI főigazgatójaként már „szocialista célpedagógiáról” beszél.²²⁹

Amíg a *Demokráciában az iskolában* a szocialista ember nevelését olyan célulvű pedagógiának nevezte, mely szemben áll az empirikus tudományként értett pedagógiai realizmussal,²³⁰ addig az itt pertraktált cikkében már úgy fogalmaz, hogy „a cél, amit a magyar népi demokrácia fejlődése a magyar nevelés elé állít: a szocialista építés emberének kialakítása”.²³¹ Ennek feltételeit pedig, ahogyan néhány sorral fentebb írja, csakis a marxizmus-leninizmus jelölheti ki, amely „természetesen” teljes összhangban áll a valóság igényeivel. Az *Utópia és valóság a magyar nevelésben* azért is fontos Mérei néhány kifejezetten sztálinista retorikájú cikke között, mert egyes pontokon éles ellentétben áll a nagyjából bő fél évvel korábban jegyzett *Demokrácia az iskolában* című kézirattal. Tetszik, nem tetszik, Mérei itt látszólag azonosul a hegemon helyzetben lévő ideológiai diskurzussal, annak retorikai elemeit beépíti saját problémavilágába, és emiatt úgy tűnik, a belső gyarmatosítás megtörtént.

Az, hogy a fejezet elején álló, Szilágyi Jánossal történő beszélgetésben, noha két és fél évtizeddel később, teljesen tudatosan azt mondja, hogy „ha jobban simogatnak, végigcsinálom”, nemcsak az együttműködés tényéről ad számot, hanem arról is, hogy a várható célok érdekében, vagyis az emancipatorikus iskolarendszer miatt 1948 őszén, az ONI főigazgatói kinevezés idején *kompromisszumot kötött* a hatalommal. Méreit megítélésem szerint eddig nemcsak a nyugati típusú demokratikus szocialista meggyőződése választotta el a Szovjetunióból visszatért, illetve az elvtelenül hozzájuk simuló magyarországi kommunistáktól, hanem kutatói empirizmusa is. Ezt a fajta, csoportban végzett, tesztelésen, jegyzőkönyvezésen, indexáláson alapuló aprólékos tudományos módszert dinamikus jellegéből fakadóan eleve nagyon nehezen lehetett volna beleerőszakolni valamilyen előre adott dogmatikus keretbe. 1948 nyarának végéig, őszenek elejéig megjelenő közleményeiben Mérei szerintem azért is ragaszkodik ennyire ezekhez az empirikus kutatási eredményekhez, mert akkor még bízott abban, hogy a tények voluntarista, tendenciózus átdolgozása – egyszerűbben: meghamisítása – nem állhat egy magát progresszívnek tételező hatalom érdekében.

Pier Paolo Pasolini hasonló elgondolását felhasználva ezért is nevezem *eretnek empirizmusnak* Mérei tudományos attitűdjét, mert úgy a társas szempontú gyermeklélektani, mint a szociálpszichológiai és iskolapolitikai tanulmányai nagyon erősen ragaszkodtak a háború után a népi mozgalom hatására megerősödött, a *valóság* fogalma köré csoportosuló törekvé-

²²⁷ Megjelent a *Szabad Népben* is rövidítve, lásd MÉREI Ferenc, *Utópia és valóság a magyar nevelésben*, *Szabad Nép*, 7. évf. (1949) 42. sz., 6. Hírt adott róla a szakszervezetek központi lapja is, lásd A marxizmus-leninizmus neveli a szocialista építés emberét, *Népszava*, 77. évf. (1948) 42. sz., 6.

²²⁸ Lásd MÉREI Ferenc, A teljes tanszabadság felé, *Szabad Nép*, 7. évf. (1949) 123. sz., 6.

²²⁹ MÉREI Ferenc, *Utópia és valóság a magyar nevelésben*, *Embernevelés*, 5. évf. (1949) 2. sz., 49-73. (Rövidítve: *Köznevelés*, 5. évf. (1949) 7. sz., 173-174.)

²³⁰ MÉREI, *Demokrácia az iskolában*, 90.

²³¹ MÉREI, *Utópia és valóság a magyar nevelésben*, 70.

sekhez.²³² A valóság fogalma itt nem passzív, megváltoztathatatlan jószág, hanem épp ellenkezőleg: az adott valóság megismerése azért módfelett fontos, hogy szerkezetét, jellegzetességeit, történetiségét feltárva a jelen érdekében megváltoztathassuk azt. Fentebb hosszasan idéztük Méreinek azt a Kiss Árpádhoz írott levelét, melyben a valóság fogalmának aktív, formatív beállítására mutat rá. Ennek értelmében a társadalmi valóság egyfelől hagyomány, melyet megörököltünk, másfelől pedig a jelen tettekrevalóságának feszültségében formálható, alakítható.²³³ Ezt nevezi Mérei cselekvő tapasztalatnak, ahogyan a Nékosz pedagógiája kapcsán már tárgyaltuk, Lackó Miklós pedig metapolitikának a népieknek a valóság tudományos megismerésére épülő mozgalmi törekvéseit.²³⁴

Utóbbi tehát minden mozzanatában tapad a valósághoz, s mivel a valóság változékony természetű jószág, ezért a folytonos megismerés és újriformálás az alapja annak, hogy a változtatás munkája hatékony legyen. Ez a dinamikus jelleg azonban annak is ellenáll, hogy a törekvés megmerevedjen, dogmatikus és ideológiai zárvánnyá váljon, ezért tökéletesen megfelel annak, amit más kontextusban Pasolini eretnek empirizmusnak nevezett. Annyiban eretnek, amennyiben ellentmond az üres, szovjetizált neveléstudományi dogmáknak, és annyiban empirizmus, amennyiben kutatási gyakorlatok nyomán konstruált tudományos tényeken alapul. Úgy vélem, Mérei belső gyarmatosításának csak az egyik eleme a retorikai szempontú kommunikáció bevezetése, ám ennek másik oldala épp ettől az eretnek empirizmustól való *eltávolodás* volt. Ahhoz, hogy bejusson a szovjetizált neveléstudomány és bolsevik politikai üzem gyakorlatába, meg kellett szabadulnia eretnek nézeteitől, s nolens volens el kellett sajátítania a kanonizált sztálinista beszédmódot. 1948 őszétől két meg nem jelent írása következtében érezhette, hogy ez a fajta dinamikus beállítódás nem illik bele az egyre zártabbá váló ideológiai rendszerbe, ezért írásai nélkülözik az empíriát, nyelvezetükben pedig átveszik a sztálinista diskurzus elemeit.

Szolláth Dávid egész könyvet szentelt annak a problémának, vajon milyen irodalomtörténeti reprezentációi vannak a „kommunista önformálásnak”, egyáltalán – Michel Foucault nyomán – kapcsolat teremthető-e az önformálás etikai, esztétikai mozzanata és a kommunista mozgalom hiedelemrendszerében központi helyet elfoglaló lemondás-etika (aszketizmus) között.²³⁵ Az „etikai szubsztancia”, a „meghódolás módja”, a „morális teleológia” és az „én-gyakorlatok” fogalmi írják tehát körül azt a tanulási és önformálási feladatot,²³⁶ melyet voltaképpen minden magát kommunistának valló személynek végig kellett vagy kellett volna önmagán vinnie ezekben az években. Az önformálás technikái természetesen nem történeti invariánsok, hanem nagyban függenek az uralkodó diskurzus mintázatától, ezért az általánosítást elkerülendő, érdemes közvetlen közlő szemügre venni őket. Ezt a korszakban érvényes önformáló munkát Igal Halfin egyenesen a „kommunista lélek hermeneutikájának” nevezi.²³⁷ Biográfiai értelemben ez azt jelenti számunkra, hogy, ahogyan eddig is, a továbbiakban is fenntartjuk azt a kérdést: mennyire adta át magát Mérei ezeknek az önformálási gyakorlatoknak. Azonosult-e vajon az aszketizmus kommunista etikájával, vagy a belső gyarma-

²³² Lásd Pier Paolo PASOLINI, *Eretnek empirizmus*, Budapest, Osiris, 2007.

²³³ Bővebben: K. HORVÁTH Zsolt, A valóság metapolitikája. Kognitív realizmus a magyar társadalomkutatásban: szociográfia és dokumentumfilm, in *Az emlékezet betegei. A tér-idő társadalomtörténeti morfológiájához*, Budapest, Kijárat, 2015, 211-230.

²³⁴ Vö. LACKÓ Miklós, A nemzedéki tömörülésről és a szakadásról. A népi mozgalom kezdetei, in *Válságok - választások. Történeti tanulmányok a két háború közötti Magyarországról*, Budapest, Gondolat, 1975, 13-51.; LACKÓ Miklós, A társadalomtudományok szerepe a magyar szellemi életben a két világháború között, in *Szerep és mű. Kultúrtörténeti tanulmányok*, Budapest, Gondolat, 1981, 298-339.

²³⁵ SZOLLÁTH Dávid, *A kommunista aszketizmus esztétikája. A 20. századi magyar irodalom néhány munkás-mozgalom-történeti vonatkozása*, Budapest, Balassi, 2011, 45.

²³⁶ Michel FOUCAULT, *A szexualitás története II. A gyönyörök gyakorlása*, Budapest, Atlantisz, 1999.; Michel FOUCAULT, *A szexualitás története III. Törődés önmagunkkal*, Budapest, Atlantisz, 2001.

²³⁷ Igal HALFIN, Looking into the Oppositionists' Souls. Inquisition Communist Style, *Russian Review*, 60. sz. (2001), 316-339.

tosítás munkája kimerült a retorikai mód alkalmazásának és az empirizmus elhagyásának összetartozó gyakorlataiban?

A Nékosz felszámolása és az ONI rövid tevékenysége

Egyértelmű tehát, hogy 1948 nyara és ősze ugyan átmeneti, de új szakaszt jelent Mérei Ferenc életében. A párton belül és az államigazgatásban növekvő szerepe ugyanis olyan strukturális döntési helyzetekbe sodorta, amelyekben egyre kevésbé volt módja szuverén gondolkodóként dönteni. A hatalmi struktúrák még demokratikus helyzetben is kompromisszumokra készítetik az autonómiájára mégoly büszke értelmiségit, ám a propaganda által sugalmazott strukturális hazugságok és a fizikai erőszak szavatolta sztálinizmus keretei között mindez, túlzás nélkül állítható, élet-halál kérdése.

Ez azonban azt is magával hozza, hogy az eddig meglehetősen szuverén módon viselkedő és gondolkodó Mérei kezd „beleszürkülni” a pártfunkcionáriusok névtelen tömegébe. Elveszíti a gondolkodását és szakpolitikai megnyilvánulásait jellemző empirikus megalapozottságot, nyelvhasználata idomul a sztálinista kánonhoz, korábban következetesen hangoztatott témákat negligál. Nem mellékesen annyi pártbeli és állami szerepet, funkciót kap, ami jóformán lehetetlenné teszi az egyes szakpolitikai kérdések átlátását, s így a döntések mérlegelését. Ebben megítélésem szerint nem kis szerepet játszik az a párt- és államigazgatási szinten is tapasztalható, ki- és átszervezésekben, javaslattervezetekben, véleményeztetésekben, jóváhagyásokban, intézményalapításokban megnyilvánuló, többé-kevésbé szervezett káosz, melyről fentebb G. Vass István és T. Varga György nyomán számoltunk be. Ennek a káosznak az egyik előnye az lehetett, hogy például a párton belül, mint látni fogjuk, a Nékosz felszámolásának kérdésével megannyi osztály és bizottság foglalkozott, ugyanakkor a miniszteriális szinten, vagyis a közigazgatásban is igyekeztek a népi kollégiumok megregulázást elősegíteni. Mérei Ferenc azonban az első pillanattól főszereplője a párton belül megfogalmazódó Nékosz-ügynek. Az MDP Köznevelési és Tudományos Bizottsága 1948. június 22-i ülésén az iskolák államosításával összhangban kerül terítékre a Nékosz bekebelezése is. Az erről szóló napirendi pont úgy fogalmaz, hogy a „Nékosz államosítására vonatkozó javaslatot Mérei, Gyenes és Szirbik elvtársak előkészítik és a Köznevelési Bizottság elé viszik”.²³⁸

Persze a pszichológusra egyfelől úgy nézett ekkor a párt vezetése, mint a Nékoszon és a párton belül lévő, tehát utóbbi szempontjából megbízható személyre, megítélésem szerint azonban el is játszottak vele egy szerepet. Amikor 1948. szeptember 2-án az MDP PB ülés résztvevői bíralták a Nékosz munkáját, mondván, „túlzó népi-kollégista öntudat” és a „népi romantikus szemlélet” jellemzi, akkor ezt követően a Szervező Bizottság megbízására Donáth Ferenc, Nonn György, Horváth Márton, Hollós Ervin, Fekete Sándor, Gyenes Antal és Szalai Béla társaságában Mérei Ferenc is szerepel azok között, akik felelősek a Nékosz munkájának felülvizsgálatáért.²³⁹

A párton belül azonban ekkor már hónapok óta foglalkoznak a Nékosz problémájával. „A Nékosz hibáit – így az 1948. július 16-ra datált jegyzőkönyv – ez év márciusában tárgyalta a Szervező Bizottság (narodnyik szellem, elbizakodottság, elszakadás a párttól). E kritika felkavarta a Nékoszt. Két irányzat alakult ki: Kardos vezetése alatti csoport nem fogadta el a kritikát, tájékozatlanságnak minősítette. A másik csoport Gyenes vezetésével elfogadta ugyan, de gyenge volt [...], hogy a kritika alapján változást hajtson végre”.²⁴⁰ Nincs itt tér a Nékosz 1948. május–júniusától a párton belül folyamatosan napirenden lévő államosításának kérdését

²³⁸ MNL OL–M–KS–276–109–3. ö. e., pp. 1–2.

²³⁹ MNL OL–M–KS–276–68–55. ö. e., p. 33.

²⁴⁰ MNL OL–M–KS–276–55–10. ö. e., pp. 24–25.

részletesen tárgyalni; ezt a folyamatot a Svéd László szerkesztette dokumentumkötet vonatkozó iratai meglehetősen pontossággal rajzolják körül.²⁴¹

A Nékosz tervezett politikai iskolájának, a Vasvári Pál Akadémiának a felállítása kapcsán azonban Fekete Sándor feljegyzése ugyancsak plasztikusan fejezi ki úgy a népi kollégisták megosztottságát és dilemmáit, mint a párt képviselőinek az államosítással és az autonómia megszüntetésével kapcsolatos belső megosztottságát.²⁴² Mindennek ellenére a Nékosz felszámolásának folyamata nagyjából 1948 nyarán, kora őszén eldöntetett, de az „államosításba” bújtatott, a párt számtalan fórumát megjárt felszámolási eljárás majdnem egy évig tartott. Tehát nem is a párt volt megosztott ez ügyben, hanem a Nékoszsal való elkötelezettség miatt a vitában résztvevő Révai József, Rudas László, Andics Erzsébet, Nagy Tamás, Kállai Gyula, Mód Aladár, Bíró László, Fekete Sándor és Mérei Ferenc. Ezt azért is érdemes hangsúlyozni, hogy láthatóvá váljék, bizonyos kérdésekben még egy diktatúrát kiépítő párt sem teljesen homogén, még akkor sem, ha a végeredmény majdnem ugyanez, mint az első javaslattervezetek esetében.

„Általánosságban megjegyzem, hogy ez az ülés végleg *leleplezte*, hogy a párt célja a Vasvári Akadémiának olyasfajta *megszállása*, amelyben a mi háttérbe szorításunkkal egy időben mind a tagság összeválogatásában, mind az Akadémia irányításában a pártszervek kezébe kerül a vezetés. A párt, amely egy kivétellel megsemmisítette az ellenséget, most a szövetségesek felé fordul, s azokat igyekszik teljesen (és szerintem *helyesen*) megingatni maradék autonómiájukban is. A baj csak ott van, hogy minket szövetségesnek kezel, és nem elvtársnak, még akkor is, ha szavakban esetleg annak nevez. Márpedig az autonómia megszüntetése helyes a politikai szereplőknél, de *nem helyes nálunk*, mert olyan módszerek megszüntetéséről van szó, amelyek szerintünk helyesebbek, mint a párt eddigi módszerei. Magyarul: az ifjúsági autonómiát, a karakterformálási módszereket, az embervizsgálati, felvételi és vizsgáztatói módszereket veszélyeztetni egy pártiskolai, merev, sematikus formalizmus”.²⁴³

Az idézett részlet több ponton is meggondolkodtató. A dőlt betűvel kiemelt fordulatok számot adnak arról, hogyan impregnálta Fekete Sándor szóhasználatát is a monolit hatalmi centrumban gondolkodó sztálinista retorika. A kiszorítósdit helyesli, ha a politikai riválisokról van szó, de ellenzi, amint magáról a Nékoszról – ez a kettős mérce klasszikus esete. Amint a népi kollégistákról van szó, a párt nevelési elvei rögtön sematikusává válnak. Vagyis beállítódását abban a paradoxonban írhatnánk le, hogy a képviseleti demokráciát szavatoló politikai pluralizmus felszámolása mindaddig helyes, míg a teljes autonómiát élvező és közvetlen demokráciát bizonyos tekintetben megvalósító népi kollégiumok ellen nem alkalmazza ugyanezeket az eszközöket a párt.

Fekete Sándor összességében mégis arról számol be, hogy a felvételek, az akadémia tagjai, a tananyag, a tanárok és egyéb kérdésekben az MDP rendel ki megbízható tagokat a felülvizsgálatra és javaslatlételre, vagyis a vágyott autonómiából jóformán semmi sem maradt. 1948. július 16-án a párt Szervező Bizottsága úgy dönt, hogy amíg új vezetőséget nem választ a Nékosz, addig az Ifjúsági Bizottság irányítsa a szervezetet.²⁴⁴ Ez augusztus 27-én meg is történik: a Nékosz új elnöke Szalai Béla, főtitkára Gyenes Antal, tanárelnöke Mérei Ferenc, titkára Pataki Ferenc lett.²⁴⁵ Az egyes részkérdésekben ugyan vannak ellentétek, főleg Révai és Andics között (utóbbi módfelett gyanakvó), ugyanakkor Bíró László és Mód Aladár értetlenül áll a Vasvári Akadémia létesítése előtt, Nagy Tamás pedig támogatja, hiszen jobban

²⁴¹ *Megforgatott világmegforgatók. A magyar népi kollégiumi mozgalom ismeretlen dokumentumai*, Svéd László (szerk.), Budapest, Politikatörténeti Alapítvány, 1994, 208-337.

²⁴² A Vasvári Pál Akadémia, in *A fényes szelek nemzedéke. Népi kollégiumok, 1939–1949*, Kardos László (szerk.), Budapest, Akadémiai, 1977, 1. kötet, 864-866.

²⁴³ Fekete Sándor a Vasvári Pál Akadémia felállításának az MKP oktatási bizottsága ülésén lezajlott vitájáról (1948. június 2.), in *Megforgatott világmegforgatók*, 215-216. (Kiemelés – K. H. Zs.)

²⁴⁴ MNL OL-M-KS-276-55-10. ő. e., p. 2.

²⁴⁵ MNL OL-M-KS-276-55-20. ő. e., p. 5.; Az MDP Szervező Bizottságának határozata a Nékosz új központi vezető testületéről, in *Megforgatott világmegforgatók*, 235.

bízik a népi kollégistákban, mint Révai. És itt következik Feketének egy igen érdekes megjegyzése: „Mérei velünk van, de *nem mert* eleget beszélni”.²⁴⁶

Fekete beszámolójának zárlatából kitűnik, nem értette, látta át a körülötte működő politikai sztálinista gépezet működését, de ezt egy akkor huszonegy éves fiatalembertől talán nem is kell elvárunk. Pedig a párt különböző fórumian, a Központi Vezetőség Ifjúsági Bizottságában, a Szervező Bizottságban (sőt, annak különbizottságában is), a Köznevelési Bizottságban, az Értelmiségi Osztályban, a Káder Osztályban, a Központi Ellenőrző Bizottságban számos, az eredeti formában létrehozott Nékosz felszámolását és a párt alá rendelését sürgető dokumentum (beszámoló, javaslat, feljegyzés) készült. A legrészletesebb talán az a Horváth Márton által szignált, az MDP PB számára készült beszámoló, mely az alábbi pontokba sűrítette a Nékosz felszámolásának szükségességét: a munkásosztály lebecsülése (mindössze a növendékek 12,1% kerül ki munkáscsaládból), a párt lebecsülése, a népi mozgalom felértékelése, szektáriánus elzárkózás, a szakmai képzés elhanyagolása, megszedülés a sikerektől, az önkritika hiánya, klikk-harcok és karrierizmus, valamint erkölcstelen magánélet.²⁴⁷

Nem érdemes azonban e dokumentumokat alaposabb olvasás alá vetni, tudniillik a sztálinista retorika sokszor a belső felhasználásra készített irattípusokat is oly mértékig átítatja, hogy az értelmet kereső grammatikai olvasás gyakran lehetetlenné válik. A cél mindenestre világosan az volt, hogy a nagy befolyással rendelkező, a kommunista politikával egyébként valóban szimpatizáló, de különutas, autonóm mozgalom felett az MDP megszerezze az irányítást. Ennek legfőbb célja pedig az volt, hogy a Nékosz a hatalmat gyakorló nomenklátúra kiépítésében *szervezetként* semmilyen ellensúlyt ne képviselhesen (még ha egyes nékoszosok tagjai is lettek a nomenklátúra által alkotott új elitnek).²⁴⁸ Az erről szóló határozat 1948. szeptember 2-án születik meg a Politikai Bizottságban. Lényege röviden az, hogy bár pro forma a VKM alá kerülő állami szervvé válik, valójában a pártvezetés teljes kontroll alá helyezi a Nékoszt, annak „önkormányzatát” a Szervező és a Köznevelési Bizottság együtt gyakorolja.²⁴⁹

Mivel a Nékosz államosítása tartalmilag és formailag egybeesett az iskolák és a hozzájuk tartozó kollégiumok, diákotthonok államosításának kérdésével, ezért szeptember végére az állami- és pártszervekben az az álláspont fogalmazódott meg, hogy utóbbiak felügyeletére a VKM-en belül Országos Kollégiumi és Diákjóléti Hivatal (ODKH) és Országos Kollégiumi Tanácsot kell létesíteni. Az 1948. szeptember 25-én megjelenő kormányrendelet 6. § 1. szakasza rendelkezik arról, hogy a Nékosz ingatlanainak fenntartását az állam veszi át, noha a 2. szakasz kiköti, hogy ez a rendelkezés nem érinti a szövetség önkormányzati státuszát, melynek szabályzatát a vallás- és közoktatásügyi miniszter hagyja jóvá.²⁵⁰ Az eddigiekből is látható, hogy a párt részéről a Nékosz bekebelezési szándéka eldöntött tény, az azonban, hogy milyen formában és melyik intézmény felügyelete alatt működjön, a dokumentumokban elég sokszor változik.

Az ODKH-ról szóló rendelet előkészítése közben Mérei Ferenc tudomást szerez annak tartalmáról. Az MDP Köznevelési Bizottságához intézett levelében nehezményezi, hogy a rendelettervezetben a Nékosszal külön hivatal, nem pedig a VKM egyik főosztálya foglalkozik. Beadványának lényege megítélésem szerint az, hogy a Nékosz tanárelnökeként és a Kollégiumi Tanács elnökeként minden lehetséges módon igyekezett a bürokratikus káosztól

²⁴⁶ Fekete Sándor, in *Megforgatott világmegforgatók*, 216. (Kiemelés – K. H. Zs.)

²⁴⁷ A Szervező Bizottság különbizottságának jelentése a Nékosz helyzetéről és az MDP feladatairól a Nékosszal kapcsolatban, in *Megforgatott világmegforgatók*, 235–241.

²⁴⁸ HUSZÁR Tibor, Az elitől a nomenklatúráig. Az intézményesített káderpolitika kialakulása és néhány jellemzője Magyarországon, 1945–1989, *Szociológiai Szemle*, 15. évf. (2005) 3. sz., 8–69.

²⁴⁹ Az MDP PB határozata a Nékosz ügyében, in *Megforgatott világmegforgatók*, 243–244.

²⁵⁰ A Magyar Köztársaság kormányának 9.900/1948 Korm. sz. rendelete a tanulóotthoni nevelés és a diákjóléti ügyek egységesítése tárgyában, *Magyar Közlöny*, 215. sz. (1948), 2163–2164.

megmenteni a szervezetet.²⁵¹ Ezt leginkább az a félmondat sugallja, hogy az MDP Köznevelési Bizottsága foglalkozzon az átalakítás tervével, s minthogy Mérei abban is ott ül, ezért úgy hitte, minimális befolyása lehet a Nékosz későbbi sorsára.²⁵² Nem tudom, van-e összefüggés e levél és aközött, hogy a Kollégiumi Tanács elnöke hamarosan Mérei lett, de ha igen, akkor utólag úgy is olvasható a levél, hogy Mérei egyik pozíciójából ír egy levelet a másikba.²⁵³ Utóbbi tisztségbe való kinevezésében talán az is szerepet játszott, hogy pro forma a Nékosz felszámolásának minél több fórumán részt vegyen, de anélkül, hogy érdemben befolyásolni tudná az előre eldöntött események menetét. Talán ez is egy formája a belső gyarmatosítás munkájának, nevezetesen annak, hogy az élete egyik főművének tartott Nékosz közel egy évig tartó felszámolását közlelő, majdnem döntési helyzetből nézze végig úgy, hogy közben érdemben nem szólhat abba bele.

Az 1949 januárjában adott interjújában Mérei voltaképpen a Horváth Márton által összeállított, fentebb kivonatolt elaborátum pontjait adja vissza, az állami és a népi kollégiumok egyesülését pedig kész tényként kezeli.²⁵⁴ Tisztán formai szempontból az ODKH és a Nékosz egyesítésének előkészítése a szintén Mérei által vezetett Kollégiumi Tanács feladata volt, de nem meglepő módon az érdemi döntések az MDP szervezetén belül, a fentebb említett osztályokon és bizottságokban döltek el. Nem szükséges részletezni, hogy egy hajdanán alulról szerveződő társadalmi szervezet esetében mit jelentett 1948–1949 fordulóján az „államosítás” metaforája.²⁵⁵ Elég, ha egy pillantást vetünk azokra a dokumentumokra, melyek formailag valóban arról adnak számot, hogy a közgyűlést megtartották, ám a pártiratok arra is rávilágítanak, hogy annak minden egyes napirendi pontját előzőleg átnézte az MDP Köznevelési Bizottsága.²⁵⁶ A Nékosz „államosításának” kérdését valójában azért tettem idézőjelbe, mert sem a szó közjogi, sem közgazdasági értelmében sem teljesen helytálló e közkeletű kifejezés. Azért nem, mert az MDP-n belül már 1948 derekától arról volt szó, hogy e széles körű autonómiával és önkormányzatisággal rendelkező diákszervezetet egyszerűen fel kell számolni.

A fentebb említett bürokratikus káosz azonban ebben az esetben is kitetszik, hiszen közigazgatásilag több új állami szervezetet alapítanak arra (ODKH, Kollégiumi Tanács), hogy az MDP egyes fórumai eldöntsék, *mikor* szüntetik meg a Nékosz működését. Ha megint tisztán formai szempontból, egyéb kontextusok kizárásával vizsgálánk a Nékosz felszámolásának kérdését, akkor Mérei Ferenc esetében elvben felvethető lenne a felelősség kérdése. A Nékosz tanárelnökeként, a Kollégiumi Tanács elnökeként, az MDP Köznevelési Bizottságának tagjaként, valamint az ONI főigazgatójaként, röviden a magyar köznevelés és felsőoktatás látszólag döntési helyzetben lévő szakpolitikus hivatalnokaként jóformán a döntés minden

²⁵¹ MNL OL–XIX–I–15, 7. d., 287.651/ 1949. A Tanács elnökeként Méreinek 600 Ft tiszteletdíjat ítéltek meg (1949. január 13.)

²⁵² Mérei Ferenc levele a VKM Kollégiumi Hivatalának felállítására tárgyában az MDP Köznevelési Bizottságának, in *Megforgatott világmegforgatók*, 250.

²⁵³ A Kollégiumi Tanács 1949. január 4-i hatályú vezetői kinevezésére lásd *Magyar Közlöny*, 2. sz. (1949), 1.

²⁵⁴ A munka legyen mozgalmunk középponti problémája – mondja Mérei Ferenc, a Kollégiumi Tanács elnöke, *Népi Kollégista*, 3. évf. (1949) január, 13. Lásd még PATAKI Ferenc, Az egyesülés küszöbén, *Népi Kollégiumi Nevelő*, 1. évf. (1949) 2–3. sz., 1–4.

²⁵⁵ A Nékosz utolsó közgyűlése, 1949. július 10., in *A fényes szelek nemzedéke*, 2. kötet, 1344–1345. Lásd HEGEDÜS András, *A történelem és a hatalom ígézetében. Életrajzi elemzések*, Budapest, Kossuth, 1988, 142. Az 1970-es években Kardos Lászlónak és munkatársainak részlegesen sikerül rehabilitálniuk a Nékoszt, így jöhetett létre az a nagy kutatás is, mely a szervezet történetét és működését ma is látni engedi. Lásd Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, Aczél György kézirati hagyatéka, Ms 6035/102: Javaslat a népi kollégiumi mozgalom indulása 30. évfordulójával kapcsolatos kormány-kitüntetésekre. Gépirat, Kardos László autográf aláírásával (1976. augusztus 15.). Az MSZMP Agit. Prop. Bizottság elé kerülő elvi javaslatához készített feljegyzésben Kardos úgy fogalmaz, hogy az egykori mozgalomban betöltött szerep közül vagy a harminc esztendő során tanúsított erkölcsi, politikai és szakmai magatartást vagy a Nékosz történetének köztudatba vitelét (1970–1975) szokás kiemelni. Utóbbi vált döntővé, Kardos ezt tudomásul vette, s ez alapján javasolja a kitüntetések.

²⁵⁶ Az MDP KV Ifjúsági Titkárságának tájékoztató levele a párt Titkárságához a kollégiumi hálózatot egyesítő közgyűléseiről, 1949. július 4., in *Megforgatott világmegforgatók*, 305–306.

részletéről tudott, tudhatott. Magánál a döntésnél azonban legfeljebb *asszisztált*, ha egyáltalán jelen volt. Fekete Sándornak a fentebb idézett megjegyzése, miszerint „Mérei velünk van, de nem mert eleget beszélni”, meglehetősen pontossággal visszaadja a helyzet paradoxonát. Ugyanakkor a mozgalom értelmezéstörténetét meghatározó egykori nékoszosok közül sem Kardos László, sem Pataki Ferenc visszatekintése nem veti fel ennek lehetőségét, noha utóbbi világosan rámutat Mérei megannyi funkciójára.²⁵⁷ A népi kollégiumokban és kollégiumokért végzett munkája azonban egyértelművé teszi, hogy Mérei végig kiállt a Nékosz mellett, ugyanakkor önmagát sem akarta bajba keverni – leginkább így lehet értelmezni Fekete Sándor fenti szavait is.

A paradoxon lényege szerintem a következő. Mérei nagyjából felmérhette párton belüli helyzetét. Noha 1948 nyarán nem tudhatta előre, hogy a következő év májusában Rajk Lászlót letartóztatják, de MAORT ellen éppen akkor induló, utóbb perben konkludáló támadások vagy 1948. december végén, Mindszenty József letartóztatásakor éreznie kellett, mi a kimondott szó súlya.²⁵⁸ Összevetésképpen: Kovács Béla 1947. február 25-i letartóztatásának hírére Vásárhelyi Miklós úgy emlékezett vissza, hogy meglepődött azon, ezért fel is hívta késő este Rákosi Mátyást, aki azt javasolta, hogy a hír csak a harmadik oldalon jelent meg a *Szabad Népb*ben.²⁵⁹ „Csak azért emlitem ezt – mondja Vásárhelyi –, hogy lásd, a magamfajta közép-kádert tökéletesen váratlanul érte Kovács Béla letartóztatásának híre.”²⁶⁰ A Nékosz feloszlásának utolsó fázisában mintegy fenyegetésként a mozgalmat az akkor már letartóztatott Rajk László személyéhez kapcsolták, vagyis 1949 kora őszén már nem babra ment a játék.²⁶¹

Úgy vélem, szakpolitikusként Méreinek világosan kellett látnia, érezni azt, hogy kolonizálásának egyik legfontosabb *próbaköve* a szívének oly kedves Nékosz megszüntetésének, felszámolásának levezénylése volt. A Nékoszról szóló politikai döntés már megvolt, mégis egy éven keresztül készültek a párton belül és a közigazgatás különböző szinterein az elaborátumok. Annyi azonban közös volt bennük, hogy Mérei jóformán mindegyiknek a tagja, nem egyszer a vezetője volt. Másképpen fogalmazva, szakpolitikai szempontból olyan hatalmi pozíciókat foglalt el, ahol ugyan nem dönthetett, viszont közvetlen közlőként kellett végignéznie a politikai döntéshozók nemegyszer irracionálisnak tűnő döntéseit. Ennek tétje pedig az volt, hogy az MDP vezetői szemében eldőljön az a kérdés, vajon az autonóm értelmiségiből sikerült-e egy minden tekintetben megbízható, a párt döntéseit maradéktalanul végigvivő komisszárt faragni. Fekete Sándor pontosan tudta, hogy Méreinek mit jelent a Nékosz, a „nem mert eleget beszélni” pedig nagy valószínűséggel arra utal, hogy a pszichológus tisztában volt azzal: a kérdés eldőlt, apellátának helye nincs.

A Nékosz és az alulról szerveződő, elsősorban az agrárnépesség gyermekeinek mobilitási pályát biztosító mozgalom végét ilyen közlőként végignézni bizonyosan nem volt könnyű feladat, de – néhány apróbb, adminisztratív beadványt nem számítva – Mérei a rendelkezésünkre álló dokumentumok alapján jóformán zokszó nélkül végigcsinálta. A másik próbakő természetesen a korábban már szóba került Országos Neveléstudományi Intézet volt, amely úgyszintén nem kevés kompromisszum megkötésére kényszerítette. Érdemes tehát közelebbről is szemügyre venni, hogy az ONI működése során a párt és állami szervekben helyet fog-

²⁵⁷ Lásd „Amikor a népi kollégiumokról vallanom kell”. Kardos Lászlóval beszélget Tasi József, Budapest, Püski, 2000, 138-139.; PATAKI Ferenc, *A Nékosz-legenda*, Budapest, Osiris, 2005, 372.

²⁵⁸ V[ÁSÁRHELYI] M[iklós], A MAORT-szabotázs, *Szabad Nép*, 6. évf. (1948) 223. sz., 1.; LOSONCZY Géza, A nagy szabotázs, *Szabad Nép*, 6. évf. (1948) 228. sz., 1-2.; GYARMATI, *A Rákosi-korszak*, 132-133.; SRÁGLI Lajos, A MAORT-per és háttere, *Üzemtörténeti Értesítő*, 9. évf. (1990), 23-38. Lásd még ZINNER Tibor, Büntetőjog és hatalom, *Múltunk*, 43. évf. (1998) 2. sz., 183-205.

²⁵⁹ A lapzárta után érkezett hírt a címlapon hozta az újság, lásd A szovjet megszálló hatóságok letartóztatták Kovács Bélát, *Szabad Nép*, 5. évf. (1947) 47. sz., 1.

²⁶⁰ VÁSÁRHELYI Miklós, *Ellenzékben*, Tóbiás Áron (szerk.), Budapest, Szabad Tér, 1989, 38.

²⁶¹ Lásd például Az MDP KV Ifjúsági Bizottságának elítélő megjegyzése a „Rajk-bandáról” a PB számára készített jelentésben, in *Megforgatott világmegforgatók*, 306.

láló Mérei hogyan látta, miképpen formálta az intézmények működését. Ez azért is izgalmas, mert itt is megfigyelhetjük a belső gyarmatosítás aprómunkáját, melyet aztán néhány nyilvános szövege „koronáz majd” meg.

Noha a *Magyar Közlöny* csak 1948. október 31-i hatállyal tette közzé az ONI megalapítását, a színfalak mögött, mint fentebb már tárgyaltuk, megindultak a szervezési munkálatok. Igaz ugyan, hogy júniusban a Székesfővárosi Polgármesteri Hivatal Közoktatási osztályának előterjesztése nyomán Mérei Ferencet, a Székesfővárosi Lélektani Intézet megbízott vezetőjét július hó 1-jei hatállyal az Intézet igazgatójává nevezi ki Bognár József polgármester,²⁶² ám október elején már erről számol be az egyik dokumentum: a „polgármester tudomásul veszi, hogy Mérei Ferencet a Magyar Köztársaság elnöke az Országos Neveléstudományi Intézet igazgatójává nevezte ki. Ezennel köszönettel felmenti a székesfővárosi szolgálat alól. Helyére Radnai Bélát nevezi ki”.²⁶³

E két székesfővárosi intézkedés között azonban már kiszivároghatott az ONI szervezése és Mérei jövőbeni lehetséges új szerepköre, erre utalhatott a fentebb idézett, Baranyai Erzsébetnek írt levele, mely szerint július 10-én még nem tudta, hol fog dolgozni (holott épp igazgatóvá nevezték ki). Az előző fejezetből már ismert Szoboszlai Ferenc székesfővárosi tanácsos 1948 decemberében arra hívja fel Stolmár László figyelmét, hogy a Székesfővárosi Neveléstudományi Intézet igazgatójaként működjön együtt az ONI-val, a közneveléshez kapcsolódó statisztikákat, valamint annak feldolgozásait bocsássa az országos hatókörű intézet rendelkezésére.²⁶⁴ Meggondolkodtató, hogy a két intézmény hasonló elnevezése körül visszamenőleges érvényű polémia robbant ki. Noha a Pedagógiai Szeminárium felfejlesztésével Budapest 1945-ben hivatalosan is létrehozta a Székesfővárosi Neveléstudományi Intézetet, melynek célja a köznevelési intézmények összefogása és a reform tudományos előkészítése volt, ám az ONI létrejöttével úgy tűnt, hogy előbbi feleslegessé vált.²⁶⁵

Közigazgatási és köznevelési szempontból ez természetesen nonszensz, hiszen a főváros intézménye csak helyben illetékes, míg egy országos hatókörű szerv az egész országban jogosult szakirányú kérdések megválaszolására, de feltehetően részben az ONI csúcsszervvé alakításának szándéka, részben a centralizáció miatt az SZNI-t ezzel a megnövekedett tevékenységi körrel megszüntetésre kárhoztatták (egy 1949 márciusára datált levélben már maga Stolmár főigazgató is Fővárosi Pedagógiai Szemináriumnak nevezi).²⁶⁶ Az ONI szervezésekor azonban a fővárosi intézmény komoly múltja és intellektuális munkája láthatóan zavarta az előkészítési munkálatokat, mondván, a név felvételéhez a belügyminiszter nem járult hozzá, valamint a VKM III. és VI. főosztálya sem. Abban a tényben, hogy már az ONI szervezésekor visszamenőlegesen megtagadják egy intézmény évek óta bevett nevét, érezhető az a fajta, mellérendelő viszonyt nem ismerő voluntarizmus, mely az új intézmény működésmódját végig jellemezte.²⁶⁷

Hosszas, mégis kapkodónak nevezhető előkészítés után 1948. november 22-én tartotta meg alakuló ülését az ONI igazgatótanácsa, melynek tagjai Mérei Ferenc, Faragó László, Kiss Árpád, Simonovits Istvánné, Vajda György Mihály, valamint Járai Imre voltak. Az első három tagot már nem kell bemutatni az olvasónak, ám utóbbi háromról érdemes szólnunk né-

²⁶² BFL VIII.761, 11. d., 90.481/1948 – VII. (1948. június 17.)

²⁶³ BFL VIII.761, 11. d., 94.723/1948 – VII. (1948. október 5.)

²⁶⁴ BFL VIII.761, 11. d., 98.246/1948 – VII. (1948. december 28.)

²⁶⁵ 90.246/1945. VII. szám, a Székesfővárosi Neveléstudományi Intézet szervezése, *Fővárosi Közlöny*, 56. évf. (1945) 53. sz., 535. Valamint A Székesfővárosi Neveléstudományi Intézet szervezeti szabályzata, *Fővárosi Közlöny*, 58. évf. (1945) 46. sz., 1111–1113.

²⁶⁶ BFL VIII.761, 11. d., Szemléltető ábrák egyeztetése az ONI-val. (1949. március 19.) Március 3-án Stolmár még használja az SZNI nevét és pecsétjét. Lásd még ÁMENT Erzsébet, *Mozaikok a Székesfővárosi Pedagógiai Szeminárium történetéhez, Neveléstörténet*, 9. évf. (2012) 1–2. sz., 123–131.

²⁶⁷ MNL OL XXVI–I–1–b, 1. d., 2. tétel, Feljegyzés a Székesfővárosi Neveléstudományi Intézetről (1948. május 11.)

hány szót. Simonovits Istvánné Beke Anna matematika–fizika szakos tanár, a Magyar Kommunista Párt, utóbb az MDP tagja volt, előbbi delegáltjaként lett 1945-ben Budapest Székesfőváros törvényhatósági bizottságának póttagja; első jelentősebb megbízatása minden bizonnyal az ONI vezetőségi tagsága volt.²⁶⁸ Vajda György Mihály utóbb komoly irodalomtörténet-szi pályát futott be, jelen kontextusban azonban az Országos Köznevelési Tanácsból került át az új intézménybe.

Járai Imréről még kevesebb tudható, annyi bizonyos, hogy tagja volt az ONI MDP-aktívájának, s minden valószínűség szerint ő és Simonovitsné voltak a párt bizalmi emberei a vezetésben. Utóbbi volt az MDP Köznevelési Bizottsága alá tartozó pártaktíva vezetője, ugyanakkor beszédes, hogy maga az aktíva már az ONI alakuló ülése előtt kilenc nappal megalakult, s megfogalmazta az intézmény feladatait, célkitűzéseit.²⁶⁹ Az ONI tehát az Üllői út 66/c szám alatt, az Állami Pedagógiai Főiskolával egy épületben kezdte meg működését. Az alakuló ülés legfontosabb kérdései természetesen a szervezeti keret meghatározása és az éves munkaterv felállítása köré csoportosultak. Előbbi ily módon festett az induláskor:

1. Tankönyv és tanterv osztály. Osztályvezető: Simonovits Istvánné. Helyettese: Varga Balázs. Előadók: Tordai Kálmánné, Binét Ágnes, Arató Endre, Molnár József, Tóth Sándor, Surányi János, Haász Árpádné.
2. Nemzetközi és statisztikai osztály. Osztályvezető: Vajda György Mihály. Előadók: Tettamanti Béla, Szabó Miklós.
3. Didaktikai osztály. Osztályvezető: Kiss Árpád. Előadók: Dénes Magda, Varga Tamás, Gleiman Anna, Szűcs Anna, Nemes Lili, Förster Vera.
4. Általános neveléstani és neveléstörténeti osztály. Osztályvezető: Faragó László. Előadók: Hunyadiné Balázs Éva, Hajdu János, Éber János.
5. Iskolapolitikai osztály. Osztályvezető: Mérei Ferenc. Előadók: Ravasz János, Tompa Józsefné, Gáspár Edit.²⁷⁰

Ha összevetjük az 1945-ben, kibővített tevékenységi körrel, Stolmár László égisze alatt elindult SZNI-vel, akkor láthatjuk, hogy a fővárosi intézmény 11 szervezeti egységgel és mintegy 40 fővel kezdte meg a munkát, míg az ONI nagyjából 26 fővel és öt osztállyal indult el. Ez természetesen az eltérő profilnak is köszönhető, hiszen az ONI a pedagógusok továbbképzését nem tekintette feladatának, Simonovitsné vezetése alatt tevékenységéhez elsősorban a köznevelésben alkalmazott tankönyvek felülvizsgálata, illetve elkészítése tartozott (ez már korábban is megindult, mint láthattuk). A Vajda György Mihály igazgatta osztály oktatástatistikai adatgyűjtéssel és nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozott, a Kiss Árpád vezetése alatt álló

²⁶⁸ Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottsága által az 1945. évben tartott közgyűlések jegyzőkönyveinek tárgy- és névmutatója, Budapest, Székesfőváros Házinyomdája, 1946, 403. Lásd SURÁNYI János, RÉNYI Alfréd, ALEXITS György, SZELE Tibor, KÁRTESZI Ferenc, TURCHÁNYI György, SIMONOVITSNÉ BEKE Anna, A középiskolai matematikatanítás kérdései, Budapest, Közoktatásügyi Kiadó, 1950. Az ismert orvos, hematológus dr. Simonovits István felesége volt, utóbb Leibniz-kutatóként tevékenykedett, lásd SIMONOVITSNÉ BEKE Anna, A dialektika Leibniz filozófiájában, Budapest, Akadémiai, 1965.

MTAL, II., Filozófia és Történettudományok Osztályának iratai, 81. d. 5. dosszié: „Simonovits Istvánné filozófia szakon végzett aspiráns. Az ELTE Filozófiai Tanszékének egyetemi docense. Politikai gazdaságtan vizsgájának elengedését kéri. Politikai gazdaságtannal már a felszabadulás előtt és után igen sokat foglalkozott, amikor elsősorban Marxnak és Engelsnek ilyen irányú munkái voltak hozzáférhetőek és szükségesek azok számára, akik a munkásmozgalomban dolgoztak. A II. osztály TMB szakbizottsága javasolja filozófia (polg.) vizsgájának elengedését. Simonovits Istvánné – »Leibniz filozófiájának kettős arculata«. 1913-ban született. Az ELTE Filozófiai Tanszékének adjunktusa. A vita időpontja: 1959. december 9. Opponensek: Erdei László, a filozófiai tud. kandidátusa és Fenyő István, a matematikai tud. kandidátusa, Bizottság: Mátrai László MTA lev. tag., Fukász György, Sándor Pál, Kiss István, Fényes Imre kandidátusok. A bizottság egyhangúan javasolja, hogy a jelölt megkapja a fil. tud. kandidátusa címet.”

²⁶⁹ Vö. MNL OL–M–KS–276–109–6. ö. e., pp. 9–11. Az ONI pártaktívájának ülése (1948. november 13.)

²⁷⁰ MNL OL XXVI–I–1–b, 1. d., 1. tétel, Jegyzőkönyv az Igazgató Tanács 1948. november 22-án tartott üléséről.

didaktikai osztály pedig elsősorban a pedagógiai módszerek, szemléltető anyagok kidolgozására összpontosította figyelmét. A Faragó László vezette osztály a magyar neveléstörténet feltárásával, illetve a nevelőképzés számára hasznos neveléstani kézikönyvek készítésével foglalkozott, míg a személyesen Méreihez tartozó iskolapolitikai osztály az iskolarendszer kérdésén, az ifjúsági szervezetek kiépítésén dolgozott.²⁷¹

Ha az ONI munkatársainak névsorát vagy tevékenységi körét összevetjük a pedagógiában 1948 előtt szerepet játszó személyekkel és mozgásban lévő tematikákkal, akkor arra a meglepő következtetésre juthatunk, hogy kifejezetten ideológiai jellegű vagy káderpolitikai változásra nem bukkanhatunk. Mérei, Faragó, Kiss Árpád, továbbá az SZNI-ben is dolgozó Binét Ágnes, Förster Vera, Gleiman Anna és mások egyfajta folytonosságot képviselnek.²⁷² Az ONI feladatkörében szereplő tankönyvkészítés és az általános iskola társadalmi összetételének emancipatorikus előmozdítása, vagyis a munkás és paraszti származású tanulók hatékonyabb beiskolázása korántsem a szovjetizált neveléstudomány ötlete volt, hanem minden, a társadalmi igazságosság szempontjait szem előtt tartó pedagógia alaptézise. Az más kérdés, hogy a korszak neveléstudományi sajtójába ez már a szovjet neveléstudomány vívmányaként kerül be (de mint az előző fejezetből láthattuk, ez túlzottan leegyszerűsítő értelmezés).²⁷³ Ez a különös kontinuitás, ahogyan fentebb utaltunk rá, talán el is hitette úgy Méreivel, mint közeli kollégáival, hogy voltaképpen *ugyanazt* képviselhetik a gyökeresen megváltozott politikai kontextusban is.

Ebben árnyalatnyival eltér a véleményem Knausz Imre értelmezésétől, aki Méreinek – az imént elemzett – *A kétféle műveltség* című cikkére hivatkozva úgy véli, hogy Mérei itt már az MDP beiskolázási politikáját képviseli.²⁷⁴ Szerintem inkább arról van szó, amint fentebb már megjegyeztük: Mérei felismerte azt, hogy a sztálinista retorika átvétele és hajlékony alkalmazása taktikai előnyökkel jár, s abban a hitben ringatta magát, hogy a fentebb kimutatott folytonosság okán képes lesz a megváltozott körülmények között is jóformán ugyanazt csinálni. Mérei szerintem ott követett el hibát, hogy a sztálinista nyelvezet átvételével egyes *témákat* is feláldozott a cél érdekében: ilyen volt a csoportmunka, az önkormányzatiság, de leginkább az őt „eretnekké” – vagyis anti-dogmatikussá – tevő empirizmus hanyagolása is. Abban azonban maradéktalanul igaza van Knausz Imrének, hogy Mérei retorikája egyre ideologikusabbá válik ebben az időben, mégis úgy vélem, érdemes szétválasztani Mérei iskolapolitikájának két szintjét.

Tény, hogy a pedagógiát beágyazni szándékozik a társadalmi kontextusba, hiszen a köznevelésnek döntő szerepe van a tudás egyenlő újraelosztásában; ez a törekvése jól illeszkedik a pedagógiai realizmus Durkheimtől átvett programjához. Itt tehát nagyon nehéz szétválasztani a demokratikus szocialista nevelés korábban elemzett *emancipatorikus* jellegét a sztálinizmus szovjetizált retorikai *voluntarizmusától*; e két nevelési koncepció nemegyszer „összszecsúszik”. Az előbbi a társadalmi igazságosság nevében egyenlő esélyt kíván biztosítani a hátrányos helyzetű, alacsony gazdasági, kulturális és társadalmi tőkével rendelkező nagycsoportoknak – vagyis pozitív diszkriminációban gondolkodik és számol az akár évtizedes átmenettel. A szovjetizált neveléstudomány azonban retorikailag és stratégiailag is „kiélesíti”

²⁷¹ Az ONI osztályai, *Értesítő. Kultúrpolitikai és Pedagógiai Adatszolgáltatás*, 1. sz. (1949. május), 48-56. Az *Értesítő* az ONI saját kiadású tájékoztatófüzete volt, 1949–1950-ben összesen 6 számot ért meg. Lásd még KNAUSZ, A magyar „pedológia” pere, 1948–1950, 166.

²⁷² Ezt Mérei nem bírta a véletlenre, hanem Baróti Dezső miniszteri tanácsosnál közbenjárt, hogy Szűcs Annát, Nemes Líviát és Förster Verát gyakornoknak az ONI-hoz nevezzék ki. MNL OL XXVI-I-1-b, 1. d., 2. tétel (Mérei levele Baróti Dezsőhöz, 1948. április 12.)

²⁷³ SUGÁR Béla, Szociális összetétel kérdése az iskolában, *Embernevelés*, 5. évf. (1949) 5. szám, 201-205. Lásd GOLNHOFER Erzsébet, *Hazai pedagógiai nézetek, 1945–1949*, Pécs, Iskolakultúra, 2004, 37.

²⁷⁴ Vö. KNAUSZ, A magyar „pedológia” pere, 1948–1950, 166-167.

mindezt – a munkás- és a parasztgyermek arányszámának iskolai növelése politikai és harci kérdéssé válik, a megoldás pedig csakis azonnali lehet.²⁷⁵

Noha mindkét koncepcióban szerepet vállal az állam, de míg a demokratikus szocialista modellben az állam „csak” helyzetbe hoz, addig a sztálinista modellben történelemfilozófiai szempontból a többi társadalmi osztály *főlé* emeli a munkásságot és részben a parasztságot. Nem mellékes az sem, hogy retorikájában utóbbi folyamatosan moralizál, mondván, a társadalomtörténeti szempontból évszázadokig kisemmizett osztályoknak ez a favorizálás nem pusztán „jár”, hanem az egyenesen a fejlődés záloga. Ha Mérei Ferenc életművét diakronikusan elemezzük, akkor ez az eszmei különbség kimutatható, az azonban vitathatatlan tény, hogy az ONI időszakában a *nyilvánosság előtt* az ő mondanivalója is közeledik a sztálinista retorikához, átveszi a diskurzus által megkövetelt fordulatokat, annak harciasságát és tematikáit. Mindemellett egyes szakpolitikai feladatokat, problémákat (mint például az iskolai óraterv felülbírálatát) *szakpolitikai feladatként* lát és ír meg, minden ideológiai és retorikai sallang nélkül.²⁷⁶ Ebből arra következtethetünk, hogy színleg átveszi a sztálinista szókinccset, de amikor nem kötelező ezen a nyelvezeten megfogalmazni az adott problémát, akkor továbbra is szakszerűen, szovjetizált ideológiai ballaszt nélkül látja el feladatát.

Úgy tűnik, Mérei valóban hitt abban, hogy a sztálinista nyelvezet *mimetikus* alkalmazásával keresztülviheti köznevelési és pedagógiai céljait mind a párt, mind az állam szovjetizált intézményrendszerén. A mimézist úgy értem, ahogyan Erich Auerbach annak idején bevezette a fogalmat, vagyis Platón nyomán úgy tekintett rá, mint az „igazság kópiájának kópiájára”.²⁷⁷ Ez az utánczóművészet azonban nagyon messze áll a konvencionális értelemben vett igazságtól, hiszen a sztálinista retorika egyik legfontosabb feladata az, hogy olyan reszakralizált igazságot nyilatkoztasson ki, mely a valósággal egyáltalán nem áll összhangban, ugyanakkor metafizikája révén mégis kétségbevonhatatlan maradjon. Nyilvános szövegeiben Mérei sem tesz mást, minthogy „lemásolja” a sztálinista „igazság másolatát”, ugyanakkor belső kiadványokban igyekszik fenntartani a korábban megalapozott empirikus valóságfeltárás szándékát. E kettősség miatt, ahogy fentebb is utaltunk rá, nem túlzás ebben az időszakban Mérei Ferencről, mint *két* – demokratikus szocialista, illetve sztálinista – *szerzőről* beszélni.

Az ONI által 1949–1950-ben kiadott *Értesítő. Kultúrpolitikai és pedagógiai adatszolgáltatás* című tájékoztatófüzet sorsa is jól mutatja ezt az átmenetet.²⁷⁸ Noha az első három szám is foglalkozik a Szovjetunió köznevelésével és pedagógiájával, de a 4. számtól a tájékoztató eredeti célja is megszűnik, amennyiben nem az ONI tevékenységéről és iskolapolitikai céljairól ad számot, hanem kizárólag a Szovjetunió köz- és felsőoktatásának problémáit, illetve Sztálin ezzel kapcsolatos írásait közli.²⁷⁹ Másképpen fogalmazva, szakpolitikai szempontból az eleve nem túl magas színvonalú *Értesítő* azért nem tudja alapvető feladatait sem ellátni (az Intézet tevékenységét dokumentálni), mert még belső kiadványszerűen is üres propagandakiadvánnyá silányítja a párt (noha kéziratként jelent meg, azaz nem került kereskedelmi forgalomba).

Az ONI felépítéséből ugyanis egyértelműen kivehető, hogy eredeti céljai szerint szakpolitikával foglalkozik, ám a párt koncepciója időközben megváltozott, s az 1949-es év második felére valóban maradéktalanul sztálinista intézménnyé vált. Az ONI

²⁷⁵ E voluntarizmusra jó példa: A középiskolák utolsó évfolyamainak szociális összetétele, *Értesítő. Kultúrpolitikai és Pedagógiai Adatszolgáltatás*, 1. sz. (1949. május), 12-36.

²⁷⁶ MÉREI Ferenc, Az általános iskolai tanterv kritikája: a felső tagozat óraterve, *Értesítő. Kultúrpolitikai és pedagógiai adatszolgáltatás*, 2. sz. (1949. június), 20-33.; MÉREI Ferenc, Az általános iskolai tanterv kritikája: természettan, *Értesítő. Kultúrpolitikai és pedagógiai adatszolgáltatás*, 3. sz. (1949. július), 27-32.

²⁷⁷ ERICH AUERBACH, *Mimézis. A valóság ábrázolása az európai irodalomban*, Budapest, Gondolat, 1985, 542.

²⁷⁸ Az új orgánusról hivatalos hírt is adtak ki, lásd A Neveléstudományi Intézet *Értesítője, Köznevelés*, 5. évf. (1949. június 1.) 11. sz., 310.

²⁷⁹ Összefoglalóan lásd GY[ALMOS] J[ános], A Neveléstudományi Intézet II. *Értesítője, Köznevelés*, 5. évf. (1949. augusztus 1.) 14-15. sz., 419-420.

„fél éves munkájának összértékelésében a következőket kell kiemelni: az Intézetnek sikerült együttfejlődnie azzal az általános politikai és kultúrpolitikai fejlődéssel, melyet a májusi választások eredménye, a Rajk-banda leleplezése, új Alkotmányunk bevezetése, valamint a kultúrpolitika területén az ideológiai tisztaságért folyó harc kiéleződése jeleznek. Ennek a fejlődésnek során az Intézet munkája fokozott mértékben politizálódott, a feladatok meghatározásában és végrehajtásában a megoldás ideológiai színvonala előtérbe került. Ezzel egyidejűleg az intézet munkatársainak nagy része jelentékeny ideológiai fejlődésen ment keresztül [...]. E fejlődés összeredményeként az Intézet valóban *ideológiai intézménnyé* vált”.²⁸⁰

Knausz Imre tanulmánya hasonló következtetésre jut, amennyiben az ideológiai fordulat végrehajtásának célját a szocialista erkölcsi eszmény pedagógiai megvalósításában látja, ám nem rendel hozzá megfelelő módszert.

„Rá kell mutatnunk – idézi Knausz Imre az ONI munkatervét – a nevelés elméletében és gyakorlatában a szocialista erkölcs ellentmondás-mentességére, arra, hogy az egyén számára az jó, ami a közösségnek jó, hiszen a szocialista társadalomban az egyén és a közösség céljai egybeesnek”.²⁸¹

Fentebb is utaltunk rá, hogy ez a fajta teleologikus eszménypedagógia alapvetően távol állt a demokratikus szocialista Méreitől, s minden bizonnyal Binét Ágnestől is, ám az ideológiai fordulat gyakorlati átültetése során ezekre a különbségekre nem lehettek tekintettel, ez már valóban mimézis, a sztálinista igazságfogalom kópiájának a kópiája.

E nyelvhasználat egyik kitüntetett szövege a *Köznevelés* Sztálin 70. születésnapjára összeállított száma, melyben Mérei Ferenc *Az élenjáró szovjet neveléstudomány* című cikkel emelte az ünnep fényét. A korszak vattanyelvén íródott, Sztálin-idézetekkel tűzdelt írásműről nehezen lehetne megállapítani, hogy az Mérei munkája, mivel nyelvezete oly mértékig uniformizált, problematikája annyira kilúgozott, továbbá hivatkozásai olyannyira szovjetizált toposzok, hogy végső soron bárki írhatta volna.²⁸² Ezt természetesen a köznevelés területén dolgozó kollégái, a lapszám köszöntőit és méltatásait jegyző Szávai Nándor, Gyalmos János, Simon Józsefné, Sipos István sem ússzák meg. (Zárójelben érdemes hozzátenni, hogy a Fargó László, Gyalmos János, Kiss Árpád, Mérei Ferenc, Szabolcsi Miklós, Vajda György Mihály összetételű szerkesztőbizottság utoljára az 1949. augusztus 15-i, 16. lapszám impresszumában jelenik meg, szeptember 1-jétől csak a főszerkesztő Ortutay Gyula és a felelős szerkesztő Bóka László nevét tünteti fel a *Köznevelés*.)

Első hallásra talán furcsának tűnhet, de a fenti, ideológiai átalakulás azt is megkérdőjelezi, hogy a szovjetizált ONI tevékenységét *reálisan* leírjuk, jellemezzük. Ez azért van, mert nem könnyű az egykor keletkezett dokumentumok *mögé* lépni, annyira áthatja, impregnálja többségüket – főként az MDP iratanyagában – a korszak retorikája, hogy nehéz kihüvelyezni belőlük az ONI „valóságos” működését. Ez nemcsak a mából tűnik így, hanem a korszakban sem volt egyértelmű. A – később tárgyalandó – Magyar Tudományos Tanács egyik társadalomtudományi ülésén a szociológus Szalai Sándor szavá is tette, hogy nem érti az ONI profilját sem.

„Tudniillik a Neveléstudományi Intézet bizonyos értelemben szigorúan a magyar nevelésügy gyakorlatával foglalkozó intézmény, mondjuk úgy, a VKM tanácsadó intézete nagyon sok tekintetben. Ha megnézem a mai *Értesítőjét*, amelyet megnéztem, azt kell mondanom, hogy a Neveléstudományi Intézet szinte kizárólag a VKM által feladott vagy feladandó feladatokat kidolgozó testület. Itt attól félek egy kicsit, és ezért tartom nem egészen szerencsésnek ezt a konstrukciót, mert a Neveléstudományi Intézetnek óriási filozófiai feladatai vannak a pedagógia terén, és egy kicsit az volt az impresszióm a referátumból, mintha ezek a magyar pedagógia szempontjából döntő kérdések némileg háttérbe szorulnának”.²⁸³

²⁸⁰ MNL OL XXVI-I-1-b, 1. d., 3. tétel. Az ONI munkaterve 1949. november 1-től 1950. augusztus 15-ig. (Kiemelés – K. H. Zs.)

²⁸¹ KNAUSZ, A magyar „pedológia” pere, 1948–1950, 170.

²⁸² MÉREI Ferenc, *Az élenjáró szovjet neveléstudomány*, *Köznevelés*, 5. évf. (1949) 24. sz., 687-688.

²⁸³ MTAL, MTT, 23. doboz, 1. dosszié, p. 56. (1949. május 9.)

Szalai olvasatában az ONI-nak sokkal inkább elméleti jellegű küldetése volna, amennyiben a marxista neveléstudomány alapjait kellene lefektetni, vagyis – tehetjük hozzá – valójában azt a fajta társas szempontú gyermeklélektani és pedagógiai munkát kellene tovább folytatnia, melyet Mérei munkatársaival az SZNI-ben 1945 után megkezdett. Ehhez képest az ONI inkább a minisztérium sóhivatala, amely a tankönyvkészítés napi gondjaival van elfoglalva.

Nagyjából tehát az szűrhető le az ONI iratanyagából, illetve a pedológiai határozatot előkészítő anyagok vádjaiból, hogy az intézmény két legfontosabb feladata a *tankönyvek revíziója* (beleértve ebbe az 1945 után készült munkákat is), továbbá az *általános iskola társadalmi összetételének javítása* és erre iskolapolitikai stratégia kidolgozása.²⁸⁴ Mindkét probléma valós, de egyik sem új. Az 1945-ös köznevelési reform abból a tényből indult ki, hogy az újjáépítés során új társadalmi konszenzust, értékrendszert kell megvalósítani, márpedig ehhez nélkülözhetetlen a tudásszerkezet átalakítása – ennek evidens eszköze pedig az új iskola. Ám a szerkezetében új iskola önmagában még nem tud új tartalmat nyújtani, ennek a szemléletnek a kialakítására döntött arról az Országos Köznevelési Tanács, hogy új tankönyveket kell írni, valamint a tanítóképzés átalakításával új szemléletű nevelőkre van szükség.²⁸⁵

Amint fentebb láthattuk, társszerzőkkel együtt Mérei maga is írt tankönyvet, ám a szovjetizált ONI, valamint a mögötte álló pártapparátus szempontjából ezek nem voltak minden szempontból megfelelőek. Logikusan adódott tehát, hogy az ONI egyik fő feladata az új tankönyvek kidolgozása lesz.²⁸⁶ A Pedagógiai Főiskolán tanító és külső munkatársként az ONI-ban is dolgozó Majzik Lászlóné úgy fogalmazott, hogy

„Binét Ágnestől kaptam egy telefont, amely szerint »Rákosi elvtárs tankönyvet olvas, új tankönyveket kell csinálni«. [...] A könyv tartalmával kapcsolatban voltak bizonyos elvárások. Részben a marxizmus-leninizmus ideológiájának primátusa, a rendszer eredményeinek a kiemelése és a szisztematikus, tárgyyszerű ismeretnyújtás. Be kellett mutatni a dolgozó Magyarországot, ahol a munka olyan magasrendű, hogy még az ünnepet is munkával ünneplik. Egy olyan országot, ahol a közjóért mindenki szívesen és örömmel dolgozik, ahol jelentős eredmények mutatkoznak. Minderre nem kaptunk kifejezett instrukciót, de az elvárás benne volt a levegőben, jelentkezett a tankönyvre vonatkozó tartalmi javaslatokban”.²⁸⁷

Majzik Lászlóné szerint az ONI munkatársai nagy kedvvel láttak neki a tankönyvek írásának. Az ONI létrehozásában köznevelési szempontból annyi mindenképpen hasznos volt, hogy összegyűjtötte azokat a gyakorlati pedagógusokat, gyermekpszichológusokat, oktatáskutatókat, akik nemcsak elkötelezettek voltak a reform mellett, de szakértelmükkel hozzá is tudtak járulni ahhoz, mindemellett hasonló volt a didaktikai-módszertani elképzelésük is. Ide sorolható a matematikus Varga Tamás, aki az ONI munkatársa volt, de besegített a Pedagógiai Főiskola gyakorlóiskolájából Balla Margit, Nyiressy Paula és Váli Dezsőné is. A tankönyvi illusztrációkat Mallász Gitta és Róna Emy készítette, az irodalmi idézeteket, részletek pedig Illés Lajos (szintén az ONI munkatársa) és Urbán Ernő választotta ki.

„Igyekeztünk – folytatja Majzikné – valamelyest elmozdulni a tartalmi-metodikai megújítás irányába, és úgy adni tudományos ismeretet a kisgyerekeknek, hogy az ne legyen száraz ismeretanyag. Mindezt segítette Binét Ágnesnek, a könyv szerkesztéséért felelős ONI-munkatársnak a nagyszerű pszichológiai felkészültségéből fakadó kontrollja. Semmi animizmus, semmi artificializmus!”²⁸⁸

²⁸⁴ Vö. Sheila FITZPATRICK, *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1934*, Cambridge, Cambridge University Press, 1979.

²⁸⁵ MÉREI Ferenc, Az általános iskola új nevelője. A Pedagógiai Főiskolák tanulmányi értekezlete, *Köznevelés*, 5. évf. (1949) 8. sz., 189–191.

²⁸⁶ MÉREI Ferenc, Új tankönyv – új fegyver, *Pedagógus Értesítő*, 5. évf. (1949) 18. sz., 7.

²⁸⁷ LUKÁCS – TAKÁCS, Szerkesztőségünk vendége volt Majzik Lászlóné, 52.

²⁸⁸ LUKÁCS – TAKÁCS, Szerkesztőségünk vendége volt Majzik Lászlóné, 53. „Az Országos Neveléstudományi Intézet irányításával készültek el az új iskoláskönyvek, amelyek még inkább elősegítik majd az ifjúság haladó szellemű tanulmányait és a nevelők jó munkáját. Az új tankönyvek egy-egy példányát Mérei Ferenc, a Nevelés-

Majzikné összefoglalója az általános iskolák II. osztályának készülő, *Második könyvünk* című tankönyvre vonatkozik, melyet az idézett munkaközösség a városi iskolák számára készített el (a faluban felnövő tanulóknak más példakkal illusztrálták a tananyagot, továbbá létezett a városi kötetnek nagy-budapesti kiadása is).²⁸⁹

Ha megnézzük a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium rendeleteit, akkor látható, hogy a tankönyvrevízió, beleértve az általános iskolák alsó tagozatát is, évről-évre megtörtént.²⁹⁰ Noha a tankönyvek címe nem változott, de a nemegyszer új szerzői gárda tartalmilag bizony átforgatta azokat. Az új kiadások használatát a minisztérium oly módon tette kötelezővé, hogy a rendeletben feltüntette, melyik évi kiadás használható a tanteremben.²⁹¹ Az új tankönyvek jórészt az 1947–1948-as tanévben kerültek az iskolákba (ennek egyik darabja volt a fentebb elemzett *Az ember élete* című tantárgy könyve is), ám bizonyosan jókora késéssel. A VKM által kiadott rendelet maga is úgy fogalmaz, hogy

„azokban az iskolákban, amelyekben a folyó iskolai évben új tankönyveket kell használni, a könyvek megjelenése és áttanulmányozása után a tanmeneteket – figyelemmel az érvényben lévő tantervre, az általános óratervre és a részletes útmutatásokra – megfelelően át kell dolgozni”.²⁹²

Az iskolaszervezet felmenő rendszerben való átalakítása miatt ez korántsem volt egyszerű feladat, mindemellett a nevelésen keresztül képződő hegemonia miatt tartalmilag, szemléletileg is át kellett nézni a vonatkozó tankönyveket. Itt szeretném kiemelni, hogy a tanmenet *egységesítése* önmagában nem szükségszerűen jelent diktatórikus szemléletet (hiszen a demokrácia oktatása mellett tiszta lelkiismerettel lehet érvelni, bár az attól még hegemonikus lesz), ám az kétségtelen tény, hogy az 1949–1950-es tanévtől egyértelműen megindul a marxizmus-leninizmus és az ország fejlődéséről szóló, jól ismert heroizáló sztálinista narratíva átültetése az általános iskolák alsó tagozatosainak tankönyveibe is.²⁹³

Az 1948–1949-es tanév előkészítése értelemszerűen az 1948-as év első felére datálható, és az íróasztalokon ekkor már megindul a köznevelés szovjetizálásának terve, ám egy ilyen sok embert érintő, komplex társadalmi alrendszer néhány hónap alatt nem lehetett teljesen új vágányra állítani. Az 1948 szeptemberében elindult tanmenetbe így becsúsztott nem egy korábbi, még a koalíciós idők pedagógiai diskurzusára jellemző tankönyv,²⁹⁴ az ONI tevékenységének eredménye, ahogy Majzikné elbeszéléséből is láthatjuk, voltaképpen az 1949–1950-es tanévben látszik csak meg. Ekkor már nem is a VKM, hanem az újonnan gründolt Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat adja ki a köteteket. Nincs itt tér az egyes tankönyvek tartalmi összevetésére, legyen elég annyi, hogy a *Második könyvünk* 1947-es kiadásának városi válto-

tudományi Intézet igazgatója és Ladányi Béla, a Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat vezérigazgatója ünnepélyesen adták át Ortutay Gyula kultuszminiszternek”. *Köznevelés*, 5. évf. (1949) 19. sz., 547.

²⁸⁹ ILLÉS Lajos, BALLA Margit, BÁNK Tibor, KÁLLAI István, KÁLLAI Istvánné, LENGYEL Ferenc, LOVAS György, MAJZIKNÉ PATAY Katalin, NYIRESSY Paula, *Második könyvünk. A városi általános iskolák számára*, Budapest, Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat, 1950. A grafikákat Mallász Gitta, Róna Emy, Végh Dezső, Dankó Ödön és Vida Mária készítette.

²⁹⁰ Az 1948–1949. iskolai évben használható iskolai tankönyvek, *Köznevelés – minisztériumi rendeletek, közlemények*, 4. évf. (1948) 18. sz., 161–167. Lásd még SÁSKA Géza, A reform reformjának reformja. Tantervpolitika az 1945 utáni Magyarországon, *Világosság*, 33. évf. (1992) 3. sz., 183–193.

²⁹¹ Az 1949–1950. iskolai évben használható iskolai tankönyvek, *Köznevelés – minisztériumi rendeletek, közlemények*, 5. évf. (1949) 17. sz., 119–122. Itt szinte mindenhol az 1949-ben megjelent tankönyv a kötelező.

²⁹² 123.350/ 1947 VKM sz. rendelet az 1947–1948. iskolai év tanulmányi rendjének szabályozásáról, *Magyar Közlöny*, 194. sz. (1947), 2456.

²⁹³ Vö. KOVÁCS Éva, Vezérekről, példaképekről gyermekeknek, *História*, 9. évf. (1987) 5–6. sz., 41–43.; KÉRI Katalin – VARGA Attila, A pártideológia tükröződése az 1950–1953 között kiadott alsó tagozatos tankönyvekben, *Acta Pedagogica*, 4. évf. (2004) 1–2. sz., 23–33.

²⁹⁴ BERTALAN Ferenc, *Második könyvünk: folyóírás, olvasmányok, nyelvi ismeretek, számolás és mérés*, Budapest, VKM, 1947.

zatát még Bertalan Ferenc jegyzi, az 1948-as kötet elvben változatlan, majd 1949-ben Majzikné Patay Katalin és munkatársai dolgozzák át (ez kerül a fent idézett revízió alá az ONI-ban, s jelenik meg 1950-ben).

A *Negyedik könyvünk* esetében hasonló logika tapasztalható, amennyiben az 1947-ben és rá egy évre változatlanul megjelenő tankönyvet Baranyai Erzsébet, Bothné Jeney Erzsébet, Domokos Lászlóné és Glósz Margit jegyzi, az ONI-ban átdolgozott változat pedig Binét Ágnes és munkatársai keze nyomát viseli magán.²⁹⁵ Amint fentebb már tárgyaltuk, Baranyai és Domokosné ráadásul a szovjetizált beszédrendben az Új Iskola a köznevelés céljaihoz képest valóban némileg elitista pedagógiáját képviselték, mely 1949 környékén már semmiképp sem számított jó ajánlólevélnek.²⁹⁶ Az ONI által kiadott *Értesítő* le is hozta a kisebb-nagyobb revízió alá veendő, valamint az újonnan forgalomba kerülő tankönyvek tételes listáját. Ebből is látható, hogy a *Negyedik könyvünk* teljesen új kiadást kapott, míg – az eredetileg Gleiman Anna, Havas Ernő és Mérei Ferenc által írt – *Az ember élete* „nagyobb átalakításokat” kívánt, így Gleiman és Mérei mellett társszerzőként Haraszty Árpádot tünteti fel a kiadvány.²⁹⁷

Az átdolgozások sora ezzel természetesen korántsem ért véget. A hamarosan tárgyalandó, 1950-es pedológiai határozat után, amikor fény derült arra, hogy az „ellenség befurakodott” az ONI-ba, egyértelművé vált, hogy a tankönyveket ismét revízió alá kell venni.²⁹⁸ Vörös Boldizsár írása egyebek mellett az 1952-es kiadású *Negyedik könyvünk* alapján tárgyalja a tízévesek számára készülő Lenin-kultusz egyes szovjet szerzőktől átvett, átírt elemeit, de természetesen más tankönyvekben is találunk Sztálin és Rákosi alakjához kötődő, a gyermeki képzeletet átszínezni óhajtó történetet.²⁹⁹ Ez már egyértelműen a szovjetizált köznevelés sztálinista hegemoniával átítatott korszaka.³⁰⁰ Úgy vélem, azért volt érdemes elidőzni a tankönyvek és a hozzájuk kapcsolódó gyermeklélektani munkák világképénél, hogy plasztikussá váljon az a *finom átmenet*, amely 1948 nyara-ősze és 1949 nyara-ősze között zajlott le a köznevelésben. Egy-másfél év nem olyan nagy idő, de Mérei demokratikus szocialista szellemben íródo *Gyermektanulmányát* mégis egy világ választja el az ONI által bő egy évvel később újraírt tankönyveinek szellemétől.

A tankönyvkérdés azonban nemcsak tartalmi, de mennyiségi szempontból is rendkívül fontos volt. 1949 második felében, amikor az ONI szűk egyéves működése után nagyjából láthatóvá válik az intézmény teljesítménye, az MDP-n belül több osztály is vizsgálja azt. Mint fentebb láthattuk, az ONI egyik legfontosabb feladata az 1947 után legyártott könyvek sztálinista jellegű átdolgozása volt. Az MDP Oktatási Osztályán született összefoglaló úgy fogalmaz, hogy az

„1949/50. tanévre körülbelül 3 millió tankönyvet kívánt elkészíttetni a VKM az Országos Neveléstudományi Intézet javaslata alapján. Kiviláglott, hogy 1) nem sikerült a tervbe vett körülbelül 3 millió tankönyvet a tanév kezdetére elkészíttetni; 2) mint időközben szükségessé vált utánnnyomások és az azóta is szakadatlanul befutó újabb igénylések mutatják, helytelenül állapítottuk meg a tankönyvszükségletet. Jelenleg az a helyzet, hogy az általános iskolák alsó 4 osztályának tanulói 80–85%-ban vannak ellátva tankönyvekkel, az általános iskolák felső tagozatának és a középiskoláknak tanulói átlagosan 60%-ban vannak ellátva tankönyvekkel”.³⁰¹

²⁹⁵ BARANYAI Erzsébet, BOTHNÉ JENY Erzsébet, DOMOKOS Lászlóné és GLÓSZ Margit, *Negyedik könyvünk*, Budapest, VKM, 1947.; BINÉT Ágnes, *Negyedik könyvünk*, Budapest, Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat, 1949.

²⁹⁶ Lásd még BERTALAN Ferenc, A II. osztályos olvasókönyv, in *Gyermekeink olvasókönyvéről*, Makoldi Mihályné (szerk.), Budapest, Kossuth, 1961, 25–41.

²⁹⁷ Vö. Az 1949. évben készülő és új kiadású tankönyvek, *Értesítő*, 1. sz. (1949. május), 36–37.

²⁹⁸ Lásd HORVÁTH Márton, *Közütatás-politika és általános iskola*, Budapest, Akadémiai, 1978, 32–61.

²⁹⁹ VINCZE Sándor, ASZÓDI Lászlóné, FARAGÓ László, *Negyedik könyvünk: az általános iskolák számára*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1952.

³⁰⁰ VÖRÖS Boldizsár, Mitikus hős és példakép. Lenin-kép a hazai általános iskolákban az 1940-es évek végétől 1953-ig, *Mozgó Világ*, 18. évf. (1992) 2. sz., 14–27.

³⁰¹ MNL OL–M–KS–276–111–2. ö. e., p. 472. (Bóka László elaborátuma, 1950. január 6.)

Bár nem mondja ki, de Bóka elaborátuma akaratlanul arra mutat rá, hogy a szeptemberi tanévkezdéshez képest későn, 1948 novemberében életre hívott ONI, valamint az új tankönyvek gyártására 1949-ben létesített Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat nem tudta teljesíteni feladatát.³⁰² Az Oktatási Osztály revizoraként Bóka ésszerű számvetést készít, amennyiben az 1949–1950-es tanévben mutatkozó tankönyvhiány okaként elsősorban a Tankönyvkiadót okolja.³⁰³ De korántsem a pártzsargonban bevett ellenségképzésről, politikai szabatázsról beszél, mindössze megjegyzi, hogy a nyomdaipar túlterhelt, a könyvkötésnek szűk a keresztmetszete, s a gyártást nehezíti a papírhiány is.

„A Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat és a VKM nem vállalhatta azt – írja elaborátumában Bóka –, hogy a könyveket a legszűkebben számított szükségletnél több példányban nyomja ki, mivel a Közületi Egyeztető Bizottság döntése értelmében a remittendát készpénzben kell megfizetni a VKM-nek, illetve a Tankönyvkiadó NV-nak. Mivel a tankönyvek jellege egyelőre *ideiglenesnek* látszott, rendkívül nagy kockázatot jelentett volna az előre kiszámított szükségletnél nagyobb példányszámban nyomtatni a tankönyveket. Az előző tanév végén 994.717 tankönyvet kellett zúzdába adni, ami azt jelenti, hogy a kislejtezés során a tiszta veszteség 2.631.336 Ft 85 fillér volt”.³⁰⁴

Egyszerűbben fogalmazva, az 1947 után készített könyvek már nem voltak megfelelőek az 1949–1950-es tanévre, így az eleve későn létrehozott ONI olyan feladatot kapott, melyet a rendelkezésére álló félév alatt nem igazán tudhatott megoldani. Ráadásul mivel számítani lehetett arra, hogy az ONI által revízió alá vett tankönyvek sem lesznek véglegesek, vagyis egy tanévnél aligha érnek meg többet (ez utóbb be is bizonyosodott), ezért nem mertek nagyobb tételt rendelni a nyomdától. Ám a tankönyv készítése természetesen nem állt meg az anyag átdolgozásánál, egy sor logisztikai lépés is (tördelés, nyomdai előkészítés, könyvterjesztés) nehezítette a feladat elvégzését, mely már korántsem tartozott az ONI hatáskörébe. Mindemelllett az 1947–1948-ban készített tankönyvek instant szovjetizálása, voluntarista átdolgozása katasztrofális eredményekhez vezetett, amennyiben az egyébként is forráshiányos ágazat mintegy 2,6 millió Ft-os kárt szenvedett el.

Ha a párt iratanyagán túl megnézzük azt is, hogy tankönyvek ügyében mi áll a hivatalos beszámolóban, akkor ugyancsak meglepő eredményeket kapunk. Az 1945-ben létrehozott Gazdasági Főtanács ugyanis a rákövetkező évtől a Központi Statisztikai Hivatallal együtt havi rendszerességgel megjelenő *Gazdaságstatisztikai Tájékoztatót* adott ki. Ha felütjük az 1948–1949-es évről készített tankönyvkiadási statisztikát, akkor azt láthatjuk, hogy abban az esztendőben 3 974 932 általános iskolai tankönyvet adtak ki, 9 239 000 Ft értékben.³⁰⁵ Magyarul, az 1948–1949-es tanévre elkészültek a szükséges tankönyvek, ám az 1949-re maradóktalanul szovjetizált neveléstudományi elvek miatt a korábbi köteteket át kellett dolgozni.

Vagyis mindaddig, amíg az MDP felső vezetése voluntarista módon be nem avatkozott a tankönyvek ügyébe, a dolgok nagyjából megfelelően működtek. Ám a hirtelen kiadott tankönyv-átírási terv egyszerűen felborította mind az ONI, mind a nyomdák, mind a Tankönyvkiadó NV éves tervét, s nem pusztán logisztikai problémát (majdnem egymillió tankönyvet bezúztak), de igen súlyos anyagi kárt is okozott (az éves tankönyv-büdzsé mintegy 35%-a semmivé vált). A Bóka által készített elaborátum így viszonylag tárgyilagos képet ad, bár jó volna összevetni az 1950-es statisztikákkal is, ám ez lehetetlen, mivel a Gazdasági Főtanács feloszlata nyomán értelemszerűen a *Gazdaságstatisztikai Tájékoztató* is megszűnt.³⁰⁶ Logikus volt tehát az a törekvés, hogy a komoly politikai és gazdasági fiaskó nyilvános elrendezése meg kell találni a felelősöket, ám azokat természetesen nem racionális módon keresték,

³⁰² Vö. KARDOS József, *Iskola a politika sodrásában, 1945–1993*, Budapest, Gondolat, 2007, 25.

³⁰³ MNL OL–M–KS–276–111–46. ő. e., p. 8.

³⁰⁴ MNL OL–M–KS–276–111–2. ő. e., pp. 472–473. (Kiemelés – K. H. Zs.)

³⁰⁵ Állami tankönyvkiadás 1948/49-ben, *Gazdaságstatisztikai Tájékoztató*, 3. évf. (1949) 1. sz., 64.

³⁰⁶ 4.083/1949 (VI. 11.) Korm. sz. rendelet a Gazdasági Főtanács megszűnése tárgyában, *Magyar Közlöny*, 122. sz. (1949), 872.

hanem ideológiai alapon kijelölték, megkonstruálták. Ennek menetét, mikéntjét hamarosan látni fogjuk.

A másik, fentebb már érintett kulcsprobléma a közoktatás és a felsőoktatás társadalmi összetételének korrekciója volt, melynek nevében arányaiban jóval több paraszt- és munkás-gyermekeknek akartak végzettséget, végső soron diplomát adni. A kérdés azonban másként jelent meg az általános és középiskolákban, mint a főiskolákon és egyetemeken. Az alapprobléma abból adódott, hogy az új egyenlősítő iskola – minden hibájával együtt – ugyan valóban létrejött és elindult 1945 szeptemberében, de az alacsony státuszú környezetben, vagyis éppen a pozitív diszkriminációban részesülő munkás- és parasztszaladokban elmaradt a várt – tegyük hozzá: túl gyorsan várt – eredmény. Sokan kiestek, kimaradtak az általános iskolából is, nem véletlen, hogy a nevelési eszközök finomításával – ahogy fentebb láthattuk – Mérei maga is javítani akart ezen, hogy tovább tudjanak lépni a középiskola felé.³⁰⁷ Az alacsony státuszú fiatalok felsőoktatásba való bejuttatása még nehezebb volt, amennyiben az ahhoz szükséges érettségi utólagos pótlása korántsem volt egyszerű (jól ismert az erre a célra létrehozott szakérettségi rendszere).

Általános, oktatásszociológiai szempontból ezek a törekvések önmagukban helyeselhetők lettek volna, hiszen az alacsony gazdasági, kulturális és társadalmi tőkével rendelkező gyermekek és fiatalok iskolai előmenetele kulcskérdés a társadalmi mobilitás elősegítésében, ám a *módszer* korántsem közömbös. A pozitív diszkrimináció erőltetett formája a történelem tapasztalata szerint rendre visszaüt, mert a defavorizált társadalmi csoportok, főként a középosztály gyermekei nehezményezik azt, hogy a hátrányos társadalmi státusz értékképző az iskolában. Ezért az ilyen jellegű reformok bevezetését, ahogy korábban is írtuk már, mindig roppant körültekintően kellene megtenni, úgy, hogy az elvártnál ne okozzon nagyobb sérelmet a defavorizált csoportoknak. Persze ennek csak akkor van értelme, ha stratégiai cél lenne a konfliktusok számának csökkentése – itt azonban korántsem erről van szó.

A voluntarista módszereiről ismert MDP nemhogy óvatos és előrelátó módon vezette be ezeket a reformokat, a gyors tempó és erőszakos megvalósítás még azokat is elriasztotta, akik máskülönben egyetértettek az intézkedések teoretikus részével. Visszakanyarodva a korábban már idézett Gouldner fogalmához, ő eredetileg ezt érti a belső gyarmatosítás fogalmán.³⁰⁸ Nevezetesen azt, hogy a párt oly módon favorizálja a korábban nyilvánvaló hátrányban lévő társadalmi nagycsoportokat, hogy közben szándékosan kedvezőtlen helyzetbe hozza a korábbi kedvezményezetteket. Tehát nem pusztán emancipálni akarja a munkásságot és kisebb részben a vidéki agrárnépességet, hanem egyben büntetni akarja a korábbi „uralkodó osztályt” – bármit is jelentsen ez szociológiai értelemben. A párt dokumentumaiban, sőt nemegyszer a társadalmi cselekvők által írt személyes dokumentumokban is tapasztalható, hogy a „származás”, az „osztály” megnevezése az előnyök fejében járó *politikai hitvallás*, de semmiképp sem kézzelfogható szociológiai realitás.³⁰⁹ Ennek alapján érthető a korábban pertraktált morális közösség fogalma, amelyből kizárták a politikailag konstruált „uralkodó osztály” tagjait, akik így egészen egyszerűen „büntethetővé” válnak. Gouldner belső gyarmatosítás fogalmába egyúttal beletartozik a *saját társadalom ellen folytatott háború* is, melynek során a kijelölt személyt vagy csoportot erőszakszervezetei segítségével leigázza a pártállam.

A Mérei által képviselt demokratikus szocialista nevelés az emancipatorikus iskola-rendszert hosszabb átmenetben képzelte el, hiszen a köznevelés rendkívül összetett, sokszereplős terület. Ezzel szemben, egyfelől, az MDP vezetősége jóformán azonnali eredményeket akart produkálni, számára egyedül az volt elfogadható, ha az íróasztalra került statisztikákban

³⁰⁷ MÉREI Ferenc, Az új magyar középiskola, *Pedagógus Értesítő*, 5. évf. (1949) 13–14. sz., 5–6.

³⁰⁸ Vö. GOULDNER, Stalinism: a Study on Internal Colonialism, 13.

³⁰⁹ Jochen HELLBECK, Fashioning the Stalinist Soul. The Diary of Stepan Podlubnyi, 1931–1939, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 44. évf. (1996) 3. sz., 344–373.; K. HORVÁTH Zsolt, A felejtés piszkozatai. Ideológia és az önéletrajz-írás társadalmi stratégiáinak viszonya 1948–1949-ben, in *Az emlékezet betegei*, 44–85.

az eltervezett számarányok jelennek meg. Másfelől a paraszti származású fiatalok emancipatorikus iskolai próbálkozását abban a pillanatban fojtotta el a párt, amint az onnan kikerült fiatalok veszélyeztethették volna az új elit, a nómenklatúra szerkezeti felépítését. Ezért a párt dokumentumaiban megjelenő, az iskolák „szociális összetételének” javítását szorgalmazó feljegyzések, elaborátumok roppant ellentmondásosak, hiszen egyfelől sürgetik az alapvetően a munkásság és kisebb részben a parasztság köréből rekrutált új elit létrejöttét, másfelől ennek képződését rendkívül erős kontroll alatt akarták tartani, hogy az új nómenklatúra összetétele ne veszélyeztethesse a párt egyeduralmát.

„Az 1948/49-es tanév kezdetétől – írja a feljegyzés – a Párt a következő feladatokat tűzte napirendre: 1. az iskolák szociális összetételének döntő megváltoztatása; 2. az általános iskolák továbbfejlesztése (névlegesből tényleges állami iskolák fejlesztése); 3. a középiskolai reform beindítása és továbbfejlesztése; 4. a marxizmus-leninizmus fokozatos érvényesítése az oktatásban. Vegyük röviden sorra a legkiemelkedőbb eredményeket. *A szociális összetétel megjavítása:* [...] Az elmúlt esztendőig az új értelmiség kialakítását rendkívüli intézkedések segítségével igyekeztünk megvalósítani. 1948-tól: Révai-osztályok és szakérettségis tanfolyamok, az 1949/50-es tanévben: 10.789 munkásgyerek, többségében 10 holdnál kevesebb birtokkal rendelkező paraszt vagy agrárproletár gyermeke iratkozott be. Főiskolára vagy egyetemre: 3.315 munkás és 1.493 parasztyerek iratkozott be az első évfolyamba. *Középiskolai reform:* Valamennyi középiskolát egységes (állami) rendszerbe fogtuk. Megszűnt a latinos gimnázium preferenciája, nőtt a természettudományos képzés súlya. *A marxizmus-leninizmus érvényesítése oktatási munkánkban:* Az elmúlt év folyamán mind az általános, mind a középiskola tananyagát átdolgoztuk. A tananyagban kezdenek érvényesülni a marxizmus-leninizmus szempontjai. Ugyanakkor 74 új tankönyvünkben lényegében sikerült kiirtani a klerikalizmus és nacionalizmus maradványait”.³¹⁰

A „csúcson”

A Kossuth-díj és részvétel a Magyar Tudományos Tanácsban

A dolgok konszenzuálisan logikusnak tűnő menetéből nagy valószínűséggel az következhetne, hogy az anyagi és erkölcsi kárban kumulálódó problémákat elsősorban a neveléstudomány első emberének, Mérei Ferencnek a nyakába varrják. Ám a nómenklatúrán belüli bürokratikus hatalomkoncentráció akarva-akaratlanul szétválaszt egyes szálakat, intézményes feladatokat és szervezési részterületeket, s míg például a tankönyv ügyében már problémák mutatkoznak, addig egy másik művelleti területen a párt kitünteti és előlépteti az illetőt. Mivel Mérei Ferencnek a neveléstudomány élén eltöltött időszaka nagyjából másfél év, így a párt- és állami szervek iratanyagából nehéz feltárni, hogy míg az egyik oldalon problémák mutatkoznak, addig a másik oldalon miért élvezi továbbra is a pártvezetés bizalmát, mint ahogy arra sem könnyű válaszolni, végül *pontosan* miért is veszíti el. Ebben az alfejezetben tehát két olyan mozzanatot szeretnénk alaposabban körüljárni, melyek azt mutatják meg, hogyan ér fel Mérei a „csúcsra”; de ebben a metaforában az is benne van, hogy innen már – legalábbis a párt szempontjából – csak lefelé visz az útja.

Ma már közismertnek számít, hogy legitimációs célokat szem előtt tartva, az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc kitörésének centenáriuma rendkívül komolyan készült a rezsim.³¹¹ Az 1948. évi 23. törvénycikk egyenesen törvénybe foglalta a március 15-én kitört forradalom emlékét. A Dinnyés Lajos miniszterelnök által benyújtott javaslat szövege szerint

³¹⁰ MNL OL–M–KS–276–111–46. ő. e., pp. 105–106. A nagyobb problémák mellé azonban „járulékos” kérdések is hozzárendelődnek, ilyenek például az egyetemi munka megjavítása, a szakérettségik kérdése, az iskolai könyvtárak selejtezése és a típuskönyvtárak kialakítása. E feladatkörök határai azonban annál is inkább elmosódnak az ONI és az MDP Köznevelési Bizottsága között, mivel Mérei mindkettőben aktív szerepet tölt be, így funkciói és feladatkörei a napi gyakorlatban keverednek. Lásd MNL OL–M–KS–276–90–95. ő. e., 12. tétel, pp. 52–54. szakérettségis tanfolyamok (a Köznevelési Bizottság 1949. október 27-i ülése); pp. 58–62. A tankönyvkészítés (1949. október 27.); MNL OL–M–KS–276–111–2. ő. e., pp. 446–448. (tárgy: az egyetemi munka megjavítása).

³¹¹ GYARMATI György, *Március hatalma – a hatalom márciusa. Fejezetek március 15. megünneplésének történetéből*, Budapest, Paginarium, 1998. és GERŐ András, *Az államosított forradalom*, in *Az államosított forradalom. 1848 centenáriuma*, Nádori Attila – Papp Zsuzsana (szerk.), Budapest, Új Mandátum, 1998, 7–22.

az országgyűlés az 1848–1849-es forradalom és szabadságharcban „meghirdetett eszmék továbbhordozójának” tudja magát, s ezért foglalja törvénybe örökségét.³¹² Természetesen ehhez a folyamathoz kapcsolódik a Kossuth-díj alapításának története is, az 1948. évi 18. tc. 1. §-a ezt *expressis verbis* ki is mondja. Ennek értelmében minden év március 15-én 25, egyenként 20 ezer Ft-os és 50, egyenként 10 ezer forintos díj osztható ki. Tudósokat, művészeket, az újjáépítés során kiváló teljesítményeket elért *testi* és *szellemi* dolgozókat (munkásokat, üzemi mérnököket, gazdákat, nevelőket, orvosokat és így tovább), valamint a katonai tudományokban, illetve az alapvető szervezési munkában a legkomolyabb eredményeket elérő személyeket lehet és kell jutalmazni.



Mérei Ferenc díjátadón

Amint Bolvári-Takács Gábor kiemeli, a díj ötlete 1947-ig megy vissza, amikor a kommunisták legitimációs céllal szerettek volna díjat, kitüntetést alapítani.³¹³ Egy adó- és illetékmentes, a korszak átlagfizetéséhez mérten magas pénzösszeggel járó díj ugyanis egyrészt alkalmas arra,³¹⁴ hogy *szimpátiát keltsen*, adott esetben (anyagilag előnyös) kötődést hozzon létre az új politikai hatalommal idegenkedőkben, másrészt az adományozás gesztusa mindig *lekötelezi* a kedvezményezettet (még akkor is, ha a díj maga teljesítményért jár, tehát nem ajándék). Egy díj alapítása tehát áttételesen mégiscsak kapcsolódik az adomány szociológiájáról szóló elméletekhez.³¹⁵ Eszerint az adás, adományozás *aktusa* oly módon képez társadalmi és szimbolikus tőkét, hogy közben a gazdasági tőkét (jelen esetben a díj összegét) „álcázza”, egy egyszerű pénzügyi tranzakcióhoz, adásvételhez képest „becsomagolja”, ezzel a materiális javakon túl szimbolikus értéket kölcsönöz a díjnak.³¹⁶ Ez természetesen távolról sem kommunista tárlálmány, hogy mást ne mondjunk, a Horthy-korszak Corvin-lánca is hasonló elven nyugodott.

³¹² Törvényjavaslat az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc emlékének megörökítéséről (102. szám), in *Országgyűlési irományok*, Budapest, Athenaeum Rt., 1949, II. kötet, 111.

³¹³ BOLVÁRI-TAKÁCS Gábor, A művészeti díjak rendszerének kialakulása, 1948–1956, *Valóság*, 54. évf. (2011) 6. sz., 56–75.

³¹⁴ A magyar köztársaság kormánya 1.900/ 1948. Korm. számú rendelete a Kossuth-díj alapításáról szóló 1948. évi 19. tc. végrehajtása tárgyában, *Magyar Közlöny*, 39. sz. (1948), 361–362., illetve ezt módosítja A magyar köztársaság kormánya 3.010/ 1948. Korm. számú rendelete a Kossuth-díj alapításáról szóló 1948. évi 19. tc. végrehajtása tárgyában, *Magyar Közlöny*, 61. sz. (1948), 569–571.

³¹⁵ Marcel MAUSS, Tanulmány az ajándékról, in *Szociológia és antropológia*, Budapest, Osiris, 2000, 195–338. Lásd még Mary DOUGLAS, Foreword. No Free Gifts, in Marcel MAUSS, *The Gift: the Form and Reason for Exchange in Archaic Societies*, London, Routledge, 2002, IX–XXIII.

³¹⁶ Pierre BOURDIEU, A szimbolikus tőke, in *A társadalmi egyenlőtlenségek újtermelődése*, Budapest, Gondolat, 1978, 379–400.

Bolvári-Takács idézett írása azonban azt is kiemeli, hogy a Kossuth-díj volt az egyetlen olyan díj a korszakban, melyet az országgyűlés nyilvánossága előtt alapított meg az állam. Ortutay Gyula miniszter 1948. február 5-én terjesztette a plénum elé a díj alapításáról szóló tervezetet,³¹⁷ amelyet a bizottsági véleményezéseket követően nyolc nappal később bocsátottak vitára. A február 13-i ülésnapon az elnöklő Nagy Imre közölte, hogy „a törvényjavaslat-hoz a Magyar Kommunista Párt, a Független Kisgazda Párt, a Szociáldemokrata Párt és a Nemzeti Paraszt Párt jelentettek be szónokokat, éspedig Ilku Pál, Csala István, Kárpáti Antal és Horváth János országgyűlési képviselők” személyében.³¹⁸ Tegyük hozzá, a téma előadója maga Andics Erzsébet volt.

Beszédében voltaképpen visszaadta mindazt, amit eddig a díj szociológiai jellegéről elmondtunk, nevezetesen azt, hogy az állam *közügynek* tekinti a tudományok, a művészetek, továbbá a technikai és a termelő munka támogatását. Arra futtatja ki mondandóját, hogy haladó tudomány és művészet nélkül nincs haladó politika sem, ám előbbieket nem képesek utat törni maguknak politikai szabadság nélkül.³¹⁹ Ez ugyan szép és igaz, a szavak *grammatikai* szintjén a beszéd visszaadja a Bildung demokratikus szocialista nézőpontját, ám nem feledhetjük el azt a tényt, hogy Andics pártja, az MKP, majd az MDP ténylegesen ennek épp az ellenkezőjét vitte véghez: ezt a folyamatot tárgyaltuk fentebb a szovjetizáció terminusa alatt. Vagyis ahogyan Paul de Man nyomán korábban tárgyaltuk, bármilyen szép is lenne elhinni azt az igazságot, hogy haladó tudomány és művészet nem létezik politikai szabadság nélkül, vagy azt, hogy mindezek ma már a közjó részeivé válnak, a gyakorlatban ennek a szöges el-lentétét valósította meg a rezsím, ezért ezt a beszédet inkább *retorikusan* érdemes olvasni.

Ám bármilyen szakadék is tátong a beszéd és a valóság között, abban maradéktalanul igaza van Bolvári-Takács Gábornak, hogy a díj igenis tartalmazott előremutató elemeket. Az egyik, a mából feltétlenül hangsúlyozandó szempont az, hogy a tudományos és művészeti munkát nem emelték a termelő munka *főlé*; ezzel voltaképpen a kétkezi munka jellege ugyan-azt a minőséget nyerte el, mint mondjuk a művészeti alkotás. Tanulságos, hogy a parlamenti vitában hozzászólók lényegében pártállástól függetlenül támogatták a javaslatot, így a tervezetet az országgyűlés a beterjesztett formában el is fogadta.

Az első ízben 1948. március 15-én átadott Kossuth-díjak 110 kitüntetettje Bolvári-Takács értelmezésében a „jelölések koalíciós összetételét tükrözte, a díjazottak között polgári és baloldali értékek képviselői, politikusok és műszaki értelmiségiek, kétkezi munkások és parasztok egyaránt megtalálhatók”.³²⁰ Ha csak a művészeket emeljük ki, akkor is nyilvánvalóvá válik, hogy az arany (Bajor Gizi, Ferenczy Noémi, Illyés Gyula, Kodály Zoltán, Major Tamás, Nagy Lajos, Somlay Artúr, illetve megosztva Csók István és Egry József, illetve Déry Tibor és Füst Milán) és ezüst fokozatot (Bernáth Aurél, Czóbel Béla, Koszta József, Kovács Margit, Medgyessy Ferenc, Rácz Aladár, Sík Sándor és Vedres Márk) kapott művészek pan-teonjával sikerült megteremteni a Kossuth-díj szimbolikus súlyát. A művészek kiemelésével persze úgy teszünk, mintha ellentmondanánk a Kossuth-díj alapeszméjének, mely indifferens a munkajelleg iránt, amennyiben csakis a magas minőségű *munkát* ismeri el. E sorok írója természetesen nem gondolja azt, hogy Akarat Endre gépészmérnök, Ambrus Teréz gépmun-kás vagy Varga Balázs vágár díja kevesebbet érne, mint a fent nevezetteké. Ám a nyilvánosság előtt az ismert művész nevének nagyobb a szimbolikus súlya, hiszen azt a kulturális és társadalmi tőkét is a magáénak tudhatja a díjalapító, amely az egyes alkotók nevéhez kapcsolódik.

³¹⁷ Törvényjavaslat a Kossuth-díj alapításáról, *Országgyűlési irományok*, 83. sz., Budapest, Athenaeum, I. kötet, 1948, 473. (Előzetes tárgyalás és jelentés céljából kiadott az országgyűlés alkotmányjogi és közjogi, valamint közoktatásügyi bizottságának.)

³¹⁸ Az országgyűlés 45. ülése 1948. évi február hó 13-án, *Országgyűlés Naplója*, II. kötet (1947. december 3 – 1948. február 13.), Budapest, Athenaeum, 1948, 992.

³¹⁹ Az országgyűlés 45. ülése 1948. évi február hó 13-án, 992.

³²⁰ BOLVÁRI-TAKÁCS, A művészeti díjak rendszerének kialakulása, 59.

És akár igazságtalan, akár nem, ebből a szempontból Bajor Gizi neve többet hozott a rezsim konyhájára, mint Vanyur János kikészítőmesteré. Az alapítás évében tehát a legfontosabb irányelv még nem a politikai megbízhatóság, nem a kaderszempont, hanem a szimbolikus tőke felhalmozásának logikájából fakadó, konszenzusereső taktikai szimpátiagyűjtés.³²¹ Ám 1949-től némileg más logika működteti a díj odaítélését.

„A Kossuth-díj alapításáról rendelkező törvény értelmében – olvashatjuk az MDP iratanyagában található feljegyzésében –, 1949-ben a felszabadulás óta kifejtett munkásságot lehet Kossuth-díjjal jutalmazni. [...] A javaslat kidolgozásánál alapelvnek tekintettük, hogy az 1949-ben kiosztásra kerülő díjakat *eszközként* használjuk fel annak a fordulatnak az érdekében, amelyet kulturális életünk területén meg kell valósítanunk. Ebből következik, hogy azokat kívánjuk jutalmazni, akik szakterületükön végzett munkájukkal leginkább nyújtottak segítséget a szocializmus építéséhez. A javaslatban ennek megfelelő »célzatosság« érvényesül. Ezzel a nem titkolt *célzatossággal* akarjuk elérni, hogy a Kossuth-díj a megjutalmazottak számára nyújtott elismerésen túl, egyúttal iránymutatást is jelentsen tudományos és művészeti életünk egész területe számára”.³²²

Az általunk kiemelt eszköz és célzatosság kifejezések nagyjából leírják azt a taktikai változtatást, melyet a díj odaítélésekor foganatosítottak. 1948–1949 fordulóján már nem volt olyan súlya a szimpátia- és konszenzuseresésnek, mint egy évvel korábban, ezért gondolták úgy a döntéshozók, hogy itt olyanokat kell kitüntetni, akik már részt vettek a szocializmus építésében és bizonyították szakterületi jártasságukat. Tevékenységük úgy politikai-ideológiai, mint szakmai szempontból progresszív, jövőbeni távlatokkal rendelkezik, ezért a díj szimbolikus és anyagi értelemben is megerősíti az éppen kiépülő új rezsim alapjait. Nem tanulságoktól mentes, hogy Mérei Ferenc neve a „gyakorlati nevelés” rubrikájában található, míg a társadalomtudományok címszóhoz sorolt „lélektan” üresen maradt. A párt kebelén belül született indoklás szerint Mérei az

„elméleti és gyakorlati pedagógia egyik legkiválóbb képviselője. Döntő szerepe volt az általános iskola tantervének és módszereinek kialakításában, valamint az általános iskola szükségleteinek megfelelő pedagógusképzés megvalósításában. Figyelme a pedagógia valamennyi területére kiterjed. A Pedagógus Szakszervezet elvi pedagógiai csoport vezetője volt. Művei: *A gyermek világnézete*, *Az együttes élmény* és a *Gyermektanulmány*. [...], a Köznevelési Bizottságban állandóan részt vesz”.³²³



Mérei Ferenc igazolványképe, 1949

³²¹ Vö. BOLVÁRI-TAKÁCS Gábor, *Filmművészet és kultúrpolitika a művészeti díjak tükrében. Összefoglaló tanulmány és díjregiszter*, Budapest, Planétás, 1998, 78-89.

³²² MNL OL–M–KS–276–68–99. ö. e., p. 28. (Kiemelés – K. H. Zs.)

³²³ MNL OL–M–KS–276–68–99. ö. e., p. 32. Az átadó hivatalos indoklása majdnem szó szerint azonos szövegezéssel jelenik meg, lásd Az 1949. évi Kossuth-díjasok, *Szabad Nép*, 7. évf. (1949) 61. sz., 6.

Valamivel később az irat kiegészíti a fentebbi jellemzést azzal, hogy Mérei „elsőrangú szak tekintély, megbízható elvtárs, aki 1927 óta vesz részt a munkásmozgalomban (MDP-tag)”, vagyis a teljesítmény méltatása mellett már a klasszikus kaderszemponatok is megjelennek az értékelésben. Mint fentebb említettük, Mérei neveléstudományi és szakpolitikai szervezőmunkájáért kapta meg a Kossuth-díj II. fokozatát, noha az indoklásban feltüntetik pszichológiai munkáit is.³²⁴ (A sors ironiája, hogy 1949 márciusában azt a *Gyermektanulmányt* is feltüntetik az indoklásban, mely hamarosan a benne szereplő „pedológia” szócska miatt a Mérei ellen induló támadások legfőbb ürügye lesz.) A lényeg azonban az, hogy itt nem pusztán Méreinek a könyvekben is testet öltő, valóban újszerű megközelítést tartalmazó tudományos kutatásait, hanem a szakpolitikai tevékenységet folytató, a közéletben aktívan résztvevő tudós típusát honorálta a rezsim.³²⁵ Ebből a szempontból pontosan fogalmazott a Kossuth-díj átadásán Szakasits Árpád köztársasági elnök:

„[Az] igazi tudós a közösség élete felé fordul s ezt az életet, a dolgozó nép életét akarja szolgálni, semmiképpen sem akar pártatlan maradni abban a harcban, mely szüntelenül folyik az igazság és igazságtalanság, a töke és munka, a kizsákmányolók és kizsákmányoltak, az elnyomók és elnyomottak között. Az igazi tudós, az igazi író és művész nem maradhat közömbös ezzel a küzdelemmel szemben, hanem a szegények, az elnyomottak, a kizsákmányoltak pártjára áll, a szocializmus pártjára áll az imperializmussal szemben. Aki nem képes és nem hajlandó arra, hogy így cselekedjék, elveszti igényét arra, hogy a szellem emberének, tudósnak, írónak, művésznek tartsák”.³²⁶

Valljuk be, a díjátadókon elmondott beszédek sokszor unalmasak, mivel rendkívül sematikusak (ez többnyire magából a beszédhelyzetből is adódik). Ráadásul 1949-ben még inkább adja magát az, hogy egy politikai beszédet csakis retorikusan érdemes olvasni, mert a benne foglalt mondandó lényege maga a *nyelvezet*. Ám Szakasits beszéde valamit mégis visszacsempész abból a beállítódásból, melyet a demokratikus szocialista eszmekör az 1920–1930-as években magyar nyelven is pedzegetett: nevezetesen azt, hogy a tudomány és a művészet *nem önmagáért* van, hanem célja az adott közösség formálása, művelése és ezen keresztül való megváltoztatása.

„Nem verset írunk magáért a versért, nem szobrokat faragunk magáért a szoborért és házakat sem magáért a házépítés stílusáért építünk. Magunkból, a szociális ember érzés- és gondolatvilágából emeljük ki alkotásunk lényegét, verseinkből ember szól az emberhez, házainkat ember építi ember részére”.³²⁷

Ezt írta Kassák Lajos 1928-ban, az akkor induló *Munka* bevezetőjeként. Ahogyan Kassák etikai-politikai szempontból elutasítja a l’art pour l’art gondolatát, úgy szakít Szakasits is a művész és a tudós az önmagáért vagy a hiúságáért dolgozó típusával. Egy a nyolcvanas években készült televíziós interjúban Mérei Ferenc úgy fogalmaz, hogy egy (meg nem nevezett) vezető figyelmeztette őt arra, hogy a tudósi és a politikusi lét nem összeegyeztethető.³²⁸

³²⁴ A díjazottakra lásd Kossuth-, Állami és Széchenyi-díjasok, 1948–2008, Gyuricza Péter, Móritz Rita, Szalay Antal (szerk.), Budapest, Magyar Közlöny, Lap- és Könyvkiadó, 2008, I. kötet, 25–36.

³²⁵ Összesen négy pedagógus kapott Kossuth-díjat, Mérei, Peja Győző, Nemeskéri István, valamint a Zsigmond László, Pach Zsigmond Pál, Ravasz János, Heckenast Gusztáv, Karácsonyi Béla, Feuer Klára összetételű tankönyvíró munkaközösség. Lásd Sz[ABOLCSI] M[iklós], Az 1949. évi Kossuth-díj, *Köznevelés*, 5. évf. (1949) 7. sz., 153–154.

³²⁶ Szakasits Árpád elvtárs, köztársasági elnök kiosztotta az 1949. évi Kossuth-díjakat, *Szabad Nép*, 7. évf. (1949) 62. sz., 3.

³²⁷ KASSÁK Lajos bevezetője, *Munka*, 1. sz. (1928), 1–3.

³²⁸ Talán nem érdektelen megjegyezni, hogy az interjú szöveggönyvét Kornidesz Mihály, a Magyar Televízió akkori elnöke megküldte Aczél Györgynek is. Lásd Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, Aczél György kézirati hagyatéka, 6084/92. Autográf kézirat, 1985. szeptember 10., fejléces papíron: „Aczél elvtárs! Mellékelten megküldöm Mérei Ferencsel készített interjút”. Ez annyiban lehet érdekes, hogy több mint valószínűen Aczél figyelmeztette Méreit arra, hogy ne foglalkozzon politikával; részletesebben a *Sui generis* c. fejezetben tárgyaljuk.

„Én erre azt feleltem, hogy van egy modellem, Marx Károly nevű, aki politikus is volt és igazi tudós is volt [...]. És ha nem is mondom ki, olyan szeretnék lenni, bár ez egy naiv dolog, de mégis ezt a modellt szeretném követni, hogy politikus és tudós. És dögöljön meg az a tudós, aki nem politizál. Az, mit csinál, az mi-csoda tudós, mit tud az a világról? [...] Egy tudósnak mit kell csinálni? Gondolatot kell termelni, mert az is termel valamit [...]. Mit termel, milyen gondolatot termel? Társadalmi gondolatot, tehát többek közt politikai gondolatot. Az az élőlény, aki nem politizál, nem lehet tudós, az csinálhatja a tudományos munkát, mert abban sokan vannak, de tudós, akinek koncepciója lesz a világról, véleménye, mondanivalója, az soha nem lesz, ha nem politizál”.³²⁹

Noha különböző beszédhelyzetben, de a maguk módján mindhárman a gondolkodás, az alkotás és a termelés immanens politikai tartalmáról beszélnek. Arról, hogy csak komoly naivitás vagy képmutatás árán tartható fenn az emberről szóló tudományok esetében az, hogy nem politizálnak – szónak az eredeti értelmében, tudniillik, hogy nem avatkoznak be a közügyekbe. Hiszen a kutatás és a közlés elsődleges célja nem az, hogy a kutató kíváncsiságát, rosszabb esetben nárcisztikus hiúságát kielégítse, hanem az a törekvés, hogy az új felismeréssel, eredménnyel használjon annak a közösségnek, mely kutatásaiért cserébe eltartja őt.

A társadalom és a kutató között létrejön egy hallgatólagos szerződés, melynek lényege a *kölcsönösség* eszméjén nyugszik. És itt nem a mai értelemben vett, pénzzé tehető profitról van szó, hanem arról, hogy a kutató akkor segít, ha feltárja azt, sok gyermek mitől szorong az iskolapadban, miért nem működik hatékonyan az iskola, miért nem tud jól teljesíteni egy tanuló, s miért hat mindez nagyjából tíz évvel később kedvezőtlenül a demokratikus együttélés minőségére. Ebben az értelemben minden tudomány annyit ér, amennyire megy vele a kor. Minden sematizmus ellenére megítélésem szerint ez kiolvasható Szakasits ünnepi beszédéből – még akkor is, ha a politikai valóság hamarosan rácafolt minderre, s ezeknek a változásoknak nemcsak Szakasits, de, mint látni fogjuk, Mérei is a vesztese lett. Huszár Tibor kiemeli, hogy noha a pártegyesülés után a szociáldemokrata vezetőket nyilvánosan dicsérik, a színpalak mögött Gerő Ernő már beszélt a „nyolcak” készülő eltávolításáról.³³⁰

Ezt azért tartom fontosnak kiemelni, mert a tudományos megismerés és a politika kapcsolatát sokszor leegyszerűsítjük, mégpedig oly módon, hogy a szovjetizált tudománypolitika 1948–1949-től mindenestül beolvasztotta a tudományos kutatást a termelésbe. Péteri György többször is visszatér ehhez a problémához, s impresszív kutatásának következtetéseivel túlnyomórészt egyetértek.³³¹ Mégis úgy gondolom, hogy a demokratikus szocialista szellemet képviselő Mérei Ferencnek a *tudós* és a *politikus* kapcsolatáról szóló fejtegetése korántsem azonos a sztálinista tudománypolitika képviselőinek nézeteivel. Mint az előző fejezetben rámutattunk, a pszichológusnak a két minőség eltéphetetlen kapcsolatáról kialakított elképzelése sokkal közelebb áll Michel Foucault-nak a tudás és a hatalom kapcsolatáról szóló fejtegetéseihez. Ebben az értelemben az autonóm tudományos kutatás, márpedig Méreinek az 1945 és 1948 közötti munkái ilyenek voltak, *politikai* is abban az értelemben, hogy hallgatólagosan az oktatásról, a gyerekekről, az iskoláról, az együttességről és a demokráciáról szól.

³²⁹ PIL, fondszám nélküli sajtóanyag, Mérei Ferenc-interjú (1986), 10. Az interjú leírata megegyezik a *Derű kell és életszeretet* című, Mérei Ferencről készült portréfilm szövegével. (Magyar Televízió, 1986, riporter: Gyenes Károly.)

³³⁰ HUSZÁR Tibor, *A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács, 1948–1949*, Budapest, Akadémiai, 1995, 20. Marosán körüli értelmiségi magra utal, egyebek mellett Justus Pálra, Horváth Zoltánra, Szakasits Árpádra, Ries Istvánra, Rónai Sándorra.

³³¹ György PÉTERI, *Scientists versus Scholars. The Prelude to Communist Takeover in Hungarian Science, 1945–1947*, in *Academia and State Socialism. Essays on the Political History of Academic Life in post-1945 Hungary and Eastern Europe*, Boulder – Highland Lakes, Social Science Monographs – Atlantic Research and Publication, 1998, 29-77.; György PÉTERI, *Science between Two Worlds. Foreign „Models” and Hungary’s Academia, 1945–1949*, in *Academia in Upheaval. Origins, Transfers, and Transformations of the Communist Academic Regime in Russia and East Central Europe*, Michael David-Fox – György Péteri (szerk.), Westport – London, Bergin & Garvey, 2000, 203-222.

Azért tette őket közzé Mérei, mert formálni akarta azokat a beszédrendeket és hatalmi viszonyokat, melyek alapján az intézmények létrehozásáról döntöttek. Mérei nem közvetlenül és egyes szám első személyben döntött erről, ez nem is állt volna módjában, de tudományos munkáival és közéleti cikkeivel az emancipatorikus oktatás és az alulról építkező demokrácia diszkurzív terének átformálásával mégis sikerült új művelési területet nyitnia Magyarországon. 1948 után, amikor formális-intézményes szerepeivel korlátozott módon ugyan, de döntéshozó helyzetbe került, az imént említett tudományos autonómiájából sokat veszített, még ha azzal is vigasztalta magát, hogy a rossz eszközök alkalmazásával keresztül tudja vinni a jót is. Ezzel általánosságban visszajutunk ahhoz a jól ismert, az előző fejezetben már pertraktált dilemmához, melyet Lukács György vetett fel: lehetséges-e az „igazságig keresztülhazudni magunkat”.³³² A kérdés azonban az, hogy a Magyar Tudományos Tanács iratanyagának áttanulmányozása után is kijelenthető-e az általános igazság *konkrét* megvalósulása. Hiszen attól, hogy belátjuk, a tudás és a hatalom összefügg, nem feledkezhetünk el Foucault-nak arról a korábban idézett megjegyzéséről, mely szerint a fasizmus és a sztálinizmus e viszony patológikus formáit valósította meg. Az MTT kapcsán azt fogjuk megvizsgálni, miben áll ez a patológia.

Ám mielőtt erre rátérnénk, érdemes kiemelni még egy a Kossuth-díjjal kapcsolatos részletet. Mérei Ferenc olykor utalást tett rá, hogy – az 5. fejezetben tárgyalandó – 1956-os tevékenységéért visszavonták tőle a Kossuth-díjat. A kitüntetés történetének kutatója, Gyuricza Péter szerint ez egyetlenegyszer történt meg, mégpedig egy műszaki tudományos díj esetében, ám ennek oka a plágium volt, nem pedig valamiféle politikai indíttatás. A forradalom után a kutató szerint valóban készült előterjesztés arról, hogy akik 1956-ban vagy az utóvéder harc során ellenségesen viszonyultak az államhatalomhoz, azok érdemtelené váltak a Kossuth-díjas címre, ám Gyuricza szerint ezt sosem foganatosították, így Méreitől sem vonták vissza a kitüntetést.³³³ Ennek azonban ellentmond az a Magyar Tudományos Akadémia Levéltárában található, 1964-re datált irat, melyben az MTA Személyzeti Osztálya kéri Kónya Sándor szaktitkárt, hogy a Minisztertanács Titkárságának kérésére írják össze a II. osztály Kossuth-díjasainak adatait. A listán Andics Erzsébet vagy Moravcsik Gyula Kossuth-díját feltüntetik, de Mérei Ferenc neve az amnesztia után egy évvel nem szerepel.³³⁴ Ennek pontos okát nem sikerült felderíteni, így Gyuricza Péter fenti állásfoglalását tartom mérvadónak. Bárhogyan is van, maga az 1949. márciusi kitüntetés még Mérei Ferenc pártbeli karrierjének a felívelő szakaszához tartozik. Világosan látszik, hogy az ONI-val kapcsolatban már megfogalmazódnak kritikák, de részben a párton belüli káderhiány miatt a Kossuth-díjra jelölés időszakában a pártvezetés célja inkább Mérei *megerősítése*, ahogyan a kitüntetés indoklásának előterjesztésében láhattuk, az átalakulás munkájába való *kooptálás* volt.

Ez azért lényeges, mert a Magyar Tudományos Tanács (MTT) munkájába való bekapcsolása, illetve az abban való részvétele ugyanígy világossá tette, hogy Méreivel szakpolitikai szinten szándékai vannak a pártvezetésnek. Az MTT-ről szóló törvénytervezet szövegét,³³⁵ nem meglepő módon, megtalálhatjuk az MDP iratanyagában, ám az országgyűlés elé terjesztett szöveghez képest az 1948 nyarán összeállított dokumentum neveket is tartalmaz. Az elnökség tagjainak Gerő Ernőt, Komondy Zoltánt, Rusznyák Istvánt, Erdei-Gruz Tibort és Forgási Bélát, főtitkári címre Alexits Györgyöt, az ügyvezető igazgató posztra pedig Duzs Já-

³³² LUKÁCS György, A bolsevizmus mint erkölcsi probléma, in *Forradalomban. Cikk, tanulmányok, 1918–1919*, Mesterházi Miklós (szerk.), Budapest, Magvető, 1987, 41.

³³³ LAKY Zoltán, Megvonási tünetek. Vissza a Kossuth-díjjal?, *Heti Válasz*, 11. évf. (2011) 46. sz., 48-50.

³³⁴ MTAL, MTT, 69. d. 2. dosszié.

³³⁵ Törvényjavaslat a Magyar Tudományos Tanács létesítése tárgyában, *Országgyűlés irományai*, Budapest, Athenaeum, 1949, III. kötet, 160. sz., 8-9. A tervezet szövegét véleményezésre megkapta az országgyűlés közoktatási bizottsága. A parlament által elfogadott törvényre: az 1948. évi 38. tc., A Magyar Tudományos Tanács létesítése tárgyában, *Magyar Közlöny. Rendeletek Tára*, 202. sz. (1948), 2086. A parlamenti vitára lásd HUSZÁR, *A hatalom rejtett dimenziói*, 27-28.

nost nevesíti az irat. A témánkat közelebből érintő társadalomtudományi szakosztály tagjainak az alábbiakat javasolja az elaborátum: Fogarasi Béla, Lukács György, Molnár Erik, Andics Erzsébet, Mérei Ferenc, Zsirai Miklós, Németh Gyula, Szalai Sándor, Erdei Ferenc (pótagként Nagy Tamás és Szabó Imre).³³⁶ Látható tehát, hogy 1948 második felében Mérei abszolút bizalmi embernek számít, már az MTT felállításának első vázlatában is szerepel a neve.

Mielőtt belefognánk Méreinek az MTT-ben játszott, máskülönben meglehetősen szerény szerepére, érdemes röviden bemutatni magát az intézményt. Miért hozták létre, mi volt a feladata, milyen szerepet játszott a tudományok szovjetizálásában, hogyan képzelte ez az új sztálinista politikai a tudomány szerepét és helyét? Szerencsére az MTT működése a jobban feltárt részterületekhez tartozik, mivel Kónya Sándor intézménytörténeti monográfiát, Huszár Tibor a tudás és a hatalom összefonódásáról szóló politikai szociológiai elemzést, míg Pótó János tanulmányt szentelt neki.³³⁷ A fentebb említett Péteri György pedig önálló kutatási témaként tanulmányok sorában mutat rá arra, hogy az MTT megalakítása és szerepe nehezen vizsgálható a Magyar Tudományos Akadémia átalakítását célzó előzmények nélkül. Egyik írása szerint az Akadémia 1945 utáni története voltaképpen négy, világosan elkülöníthető szakaszra osztható: a Szentgyörgyi Albert által sürgetett reformokhoz, a Lukács György által készített listákhoz, az MTT létrehozásához és megszüntetéséhez, végül az Akadémia 1949-ben bekövetkezett államosításhoz vezető szakaszokra. Nézőpontjában az tartom módfelett fontosnak, hogy az MTT létrehozását voltaképpen csak az egyik ilyen kísérletnek látja, s ez önmagában is rámutat a rövid ideig működő intézmény esetlegességére.³³⁸ Önmagában persze nagyszerű, hogy az MTT rövid tevékenységét ilyen élénk kutatói figyelem kísérte (főleg az 1990-es években), ám ha izoláljuk az Akadémiát érintő egyéb történésektől, azzal önkéntelenül is kiemeljük, és olyan súlyt adunk működésének, mely talán eltúlzott.

Péteri György tanulmánya abból indul ki, hogy 1945-ben az Akadémia szerkezete, a tudományos életben elfoglalt helye elavult, imázsa eleve konzervatív volt, így maguk az akadémikusok is sürgették a reformokat. Az akadémikusok belháborújának aposztrofált viták mögött elsősorban az húzódott meg, hogy az új rezsimben milyen szerepe, súlya lesz, lehet az autonómiára törekvő tudományos intézménynek. Szent-Györgyi Albert már az Akadémia 1945. április 26-i ülésén hangot adott annak, hogy az intézménynek alkalmazkodnia kell az új világhoz, s ez alatt nemcsak az 1945 utáni politikai kontextust, de a korszerű tudományossághoz való felzárkózást is értette. Az intézmény alapszabályainak átdolgozásától a tagság megszűrésén, felfrissítésén keresztül több verzió is felmerült. Szent-Györgyi már márciusban olyan javaslattal állt elő, hogy minden akadémikus önként mondjon le tagságáról, s egy újonnan választott testület hagyja jóvá az Akadémia új tagságát. A Nobel-díjas biokémikus úgy vélte, hogy az autonómia fenntartásának legjobb módja, ha elébe megy az amúgy is várható és szükséges reformoknak, de ezzel nem növelni, hanem épp csökkenteni akarta a politikai befolyást. Eszményképe egy olyan felvilágosult állam volt, mely anyagi tekintetben támogatja az Akadémián keresztül a tudományos kutatást, de politikai szempontból semmilyen formában nem avatkozik be a tudományos élet belső logikájának átírásába. (Ez az elképzelése aligha valósult meg, hiszen az 1947-es költségvetés az 1938-as évhez képest felére csökkentette a támogatást.)

Az MKP által 1946 végén beterjesztett lista már a tudomány és egy politikai párt közötti jóval nyíltabb konfliktust jelentett. A Lukács György nevéhez kapcsolható lista előbb

³³⁶ MNL OL-M-KS-276-68-74. ö. e., pp. 2-4.

³³⁷ Huszár hivatkozott könyvén kívül lásd KÓNYA Sándor, *A Magyar Tudományos Tanács, 1948–1949*, Budapest, MTA Könyvtára, 1998., PÓTÓ János, Harmadik nekifutásra. A Magyar Tudományos Tanács „átszervezése”, 1948–1949, *Történelmi Szemle*, 36. évf. (1994) 1–2. sz., 79–110.

³³⁸ PÉTERI György, Születésnap ajándék Sztálinnak. Vázlat a Magyar Tudományos Akadémia államosításának történetéhez, 1945–1949, *Századvég*, 1–2. sz. (1989), 18–35.

nyolc, majd tizenöt nevet tartalmazott, mégpedig olyan tudósokét, akiknek elsősorban a társadalomtudományi osztályokra való bevétele s sürgette. Noha az Akadémia belső szabályzata ilyen típusú betérjesztést, pláne egy politikai párt részéről aligha fogadhat el, a helyzetet jól jellemzi az, hogy az elnök a tudományos élet békéjének megőrzése végett megfontolásra érdemesnek tartotta a javaslatot. Lukácsnak, Erdei Ferencnek és Molnár Eriknek máskülönben már az 1946-os közgyűlés is felajánlotta a tagságot, melyet azok nem fogadtak el. Öt kivétellel azonban 1948-ban elfogadták a Lukács által betérjesztett listán szereplő személyeket, akik ennek értelmében – az alapszabályok módosítása után – akadémikusokká váltak. Nem csoda, hogy ilyen előzmények után a Magyar Tudományos Tanács megalakulásának híre megint félelemmel töltötte el a tudós társaság tagjait.³³⁹

Az Akadémia körül is az tapasztalható, hogy a magyar kommunistáknak nem volt előre kidolgozott stratégiája arra nézve, mit kezdjenek a tudós társasággal, az egyetemi oktatókkal és általában az akkor nagy szimbolikus tőkével rendelkező elitértelmiséggel. A költségvetés-csökkentésbe burkolt Lukács-féle lista tehát csak egy kisszerű, de sajnos hatásos taktikai húzás volt a sztálinisták által szorgalmazott zsarolási haladványban. Az MTT 1948-as törvényi megalapítását azonban csak 1949. február 25-én követte a testület alakuló ülése. Az eseményt szokatlan sajtóvilvánosság kísérte, a Gerő Ernő, Ortutay Gyula, Alexits György, Lukács György és egyebek mellett Mérei Ferenc jelenlétében lezajló megnyitóról még a Filmhíradó is rövid, de gyűjtő hangú tudósítást készített (a pszichológus rövid időre látszik is a képen).³⁴⁰

Természetesen a *Szabad Nép* is majdnem egy oldalon számolt be az eseményről, amire csak azért érdemes kitérni, hogy lássuk, a sztálinista politikai beszédrendben hogyan alakul át a politika és a tudomány kapcsolata. A cikk címe úgy fogalmaz Gerő Ernő egyik fordulatából idézve, hogy a szocializmus építése és a tudomány fejlesztése elválaszthatatlan. Más ez, mint amikor Foucault nyomán azt állítottuk, hogy tudás és hatalom egymást feltételezi, miközben a tudománynak mégis nagyfokú autonómiával kell rendelkeznie.

A „Magyar Tudományos Tanácsra 1949-ben az a feladat vár – írja a *Szabad Nép* –, hogy ötéves nemzetgazdasági tervünknek megfelelően kidolgozza a magyar tudományos kutatás ötéves tervét, mint az ötéves nemzetgazdasági tervünk sikeres megvalósításának feltételét”.³⁴¹

A cikk úgy folytatódik, hogy az ötéves tervhez való kapcsolódás nem jelenti azt, hogy a tudósoknak azt kell kutatnia, aminek közvetlen gyakorlati haszna van, de a tudományos tervnek hozzá kell simulnia az „ország tervéhez”. A sztálinista tudománypolitika tehát úgy tekint a tudományos kutatóra, mint olyan szellemet termelő szubjektumra, amelynek kutatásai, vizsgálatai hozzájárulnak a gazdasági terv teljesítéséhez, mintegy *beilleszkednek abba*; ez szerintem a szolgáló tudomány koncepciója.

Ezzel szemben a foucault-i koncepció a hatalmat eleve nem azonosítja a politikai hatalomgyakorlással (utóbbi is gyakorol hatalmat persze, de nem azonos vele, hiszen a hatalom maga többirányú, mindenütt jelen lévő jószág), hanem azt mondja, hogy a tudásformák hatalmi viszonyokat termelnek, melyeket a politikai akaratképzés adott esetben igyekszik a saját szempontjából felhasználni. Ám ha utóbbi képviselői kicsit is értik a tudományos tudás-előállítás mikéntjét, akkor azt is tudják, hogy a tudósoknak elsősorban azért van szüksége autonómiára, mert a tudás kidolgozásának, létrejöttének végeredménye *nem kalkulálható előre*. Nyilván ez tudományoktól is függ, de amit alapkutatásnak szokás nevezni, az azért rendkívül fontos és izgalmas, mert a kutatók számára sem egyértelmű, mi lesz a végkifejlet. Ha minden

³³⁹ A gondolatmenet Péterit követi, lásd PÉTERI György, Születésnap ajándék Sztálinnak, 18-25.

³⁴⁰ A Magyar Tudományos Tanács megalakulása, *Filmhíradó*, 1949. március. Online: <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=7055>

³⁴¹ Megalakult a Magyar Tudományos Tanács. A szocializmus építése és a tudomány fejlesztése elválaszthatatlan, *Szabad Nép*, 7. évf. (1949) 48. sz., 3.

tudományos kutatás végeredménye előre látható lenne, akkor nem születnének felfedezések; márpedig felfedezések születnek, a kutatók új gondolkodási és műveleti területeket tárnak fel, ebből fakad az, hogy a tudományos megismerést nem lehet korlátozni – legfeljebb *elfojtani*.

A sztálinista pártvezetés és a párton belül dolgozó meggyőződéses értelmiségiek közötti konfliktus megítélésem szerint jórészt a tudás és a hatalom közötti koncepcionális eltérésekből fakad. Ahogyan e fejezet elején, a pszi-tudományok kapcsán is láthattuk, az MDP tudománypolitikája távolról sem nevezhető nyitottnak vagy nagylelkűnek, amennyiben a döntéshozók nem is ismerik fel, s ha felismernék, sem helyeselnék a tudományos kutatás előre kalkulálhatatlan, heurisztikus minőségét. Számukra a terv valóban a *jövő előállítás*a, s ha egy pillanatra az MDP vezetőinek fejével gondolkodunk, akkor nem nehéz belátni, hogy pragmatikus szempontból a tudományos megismerés kalkulálhatatlansága nem volt elfogadható opció. És mivel gyakorlati szempontból az Akadémia átalakítása, mint láthattuk, már évek óta napirenden volt, s még csak megnyugtató terv sem merült fel a tudományos elit becsatornázására, így az adminisztratív-bürokratikus koordinációt választották. Ennek sikerességét volt hivatott szavatolni a Magyar Tudományos Tanács.

Noha kezdetben nem volt egyértelmű az MTT és az MTA közötti viszony, a helyzetet plasztikusan írja le az a tény, hogy előbbi a miniszterelnök felügyelete alatt állt, Titkársága pedig a Parlament épületében, a Miniszterelnökség alatt, egy tizennégy szobából álló épületrészben működött.³⁴² Póto János világosan rámutat arra, hogy az Akadémia eredetileg tudós társaság volt, mely szervezte, de *nem irányította* a tudományos életet.³⁴³ Az MTT-t azonban egyértelműen az utóbbira gründolták, azzal a megszorítással, hogy önmagában nem döntéshozó testület, s ha valamiről született is döntés, akkor azt az Elnökség hozta (mely közvetlen politikai kontroll alatt állt).³⁴⁴ Összességében az MTT egyik feladata volt a magyar tudósok és kutatók anyagi helyzetének javítása, melynek nevében a tudományos munkásság alapján 260 fő járandóságát tervezték emelni: 60 kutató egyenként havi nettó 3850 Ft, 200 kutató részére havi nettó 3000 Ft illetményt állapított meg. Ez főleg a fizikai munkásokkal összehasonlításban magas jövedelemnek számított, egyes források szerint a magasabb összeg egy miniszteri fizetéssel (3850 Ft) volt egyenértékű.³⁴⁵

Ám ennél jóval nagyobb súllyal esett latba az Akadémián belüli erőviszony és ideológiai, politikai preferenciák számbavétele. Az MTT Pártkollégiuma számára készített jelentés így beszél az MTA helyzetéről:

„Az Akadémia tekintetében a Párt taktikai álláspontja az Akadémia lassú meghalasztása, a teljes passzivitás volt. Ennek okai: 1. Helytelen lett volna a román útra lépni és az Akadémiát szétfertetni, mert elveszítjük az intézmény anciennitásban rejlő értéket. 2. Nincsenek olyan tudományos kérdéseink, akikkel a részben szétfertett Akadémia helyeit feltölthetnénk. 3. Számítanunk kell a körvonalaiiban kialakuló népfrent polgári rétegei oldaláról is bizonyos jogosnak látszó ellenállással. 4. Szembetaláltuk volna magunkat a haladó entellektüelek tekintélyes részével is”.³⁴⁶

Ez klasszikus hatalomtechnikai attitűd, amennyiben számba veszi az Akadémiával kapcsolatos lehetséges előnyöket és hátrányokat, s ezek alapján dönt. Az egyre inkább szovjetizálódó közegben szinte hivalkodónak tűnik, ráadásul franciául, az Akadémia anciennitására, régiségére, patinájára hivatkozni, de jól kitapintható, hogy stratégiai szempontból a társaság által

³⁴² MTAL, MTT, 1. d. 2. dosszié.

³⁴³ PÓTO, Harmadik nekifutásra, 79.

³⁴⁴ HUSZÁR, *A hatalom rejtett dimenziói*, 13.

³⁴⁵ HONVÁRI János, A hatalmi „elit” jövedelme az 50-es években, *Archívnet. 20. századi történeti források*, 6. évf. (2006) 1. sz., hálózati közlés: https://archivnet.hu/gazdasag/a_hatalmi_elit_jovedelme_az_50es_evek-ben.html. Varga László adatai szerint az összeg mintegy négyszerese volt egy munkás bérének, lásd VARGA László, „A munkásosztály a paradicsomba megy”. Munkáspolitikai az 1950-es években, in *Az elhagyott tömeg. Tanulmányok 1950–1956-ról*, Budapest, Cserépfalvi – Budapest Főváros Levéltára, 1994, 59-84.

³⁴⁶ MTAL, MTT, 1. d. 7. dosszié.

felhalmozott szimbolikus tőke fontosnak tűnt. Annál is inkább, mert a 2. pont épp arról szól, hogy megfelelő társadalmi tőke híján a kommunisták nem rendelkeznek káder- és tudományos szempontból is megfelelő emberekkel. A durva beavatkozás pedig stratégiai szempontból sem tűnt gyümölcsözőnek, mivel tömörszerű ellenállást vagy rosszallást váltott volna ki tudós körökben.

A dokumentum fontolgatja az MTA tagságának átvilágítását is, vagyis annak felmérést latolgatja, hogy a tagság milyen százalékban támogatná az MDP politikáját. Az Akadémia 31 MDP-tagjából is „csak néhány igazi kommunista”, de a pártfegyelem alapján lehet mindre számítani. Rámutat továbbá arra, hogy az MTT és az Akadémia együttes fenntartásának csak akkor lesz értelme, ha az új szervezeti szabályzattal bíró Akadémia „még mindig nem volna kormányozható”. Nyilvánvalóan erre szolgál a tagok szimpátiájának, illetve antipátiájának felmérése a párttal szemben. Továbbá azt a javaslatot veti fel az elaborátum, hogy az MTT tagjai váljanak akadémikusokká, mert ezzel „újabb, számunkra teljesen megbízható akadémikust nyernénk (Rudas, Andics, Szabó, Mérei, Petényi, Somos, Komondy, Gillemot, Major, Hevesi, Esztó)”. Az MTT iratanyagának dossziéiból világosan kitetszik, hogy a párt célja a tudományos elittel (MTA, egyetemek) kapcsolatos szakpolitika kimunkálása volt, melynek alapja a politikai megbízhatóság, a tudományos minőség együttes megléte volt.³⁴⁷ Ám az előbbi korántsem csak azt jelentette, hogy az illető a rendszer meggyőződéses híve vagy legalább párttag legyen, a Titkárság komolyan számolt a szimpatizáns, a nem-ellenséges vagy a teljesen apolitikus személyekkel is.

„Az Akadémia mai létszáma papíron 264 fő – összegzi az 1949 augusztusára datált irat –, akik közül azonban többen meghaltak, disszidáltak, hosszú ideje külföldön tartózkodnak. A valóságban 211 működő tag van, akik közül azonban igen sokan teljesen távol tartják magukat az Akadémiától. Ha azt akarjuk, hogy az Akadémia összetétele megfeleljen a népi demokrácia minimális követelményeinek, akkor a jelenlegi létszámot 120-ban kell megállapítanunk. Ennek megoszlása a következő volt: I. o.: 40 (ebből 19 kommunista); II. o.: 25 (ebből 5 kommunista); III. o.: 20 (4); IV. o.: 20 (13); V. o.: 20 (11). A tervezett 120 tag közül tehát 52 MDP-tag, a megmaradó 68 párton kívüli, ill. más párti között igen nagy számmal vannak olyanok, akik tökéletesen együttműködők (pl. Erdei Ferenc, Kalmár László, Turán Pál, Ortutay Gyula stb.), ha pedig még ezeket is levonjuk, akkor csupa olyan emberrel van dolgunk, akiknek az irányíthatósága vitán felül áll, vagy pedig teljesen apolitikusok. Tulajdonképpen csak egy határozottan ellenséges magatartású akadémikust tartanánk meg az újjászervezett Akadémiában: Kodály Zoltánt.

Az újjászervezett Akadémiából kimaradó tagok mind megtartanák akadémikusi címüket, a disszidenseket, népellenes bűncselekményért börtönben ülőket vagy börtönbüntetést elszenvedetteket és egy-két igen súlyos reakciót azonban az Akadémiának ki kell zárnia sorai közül. Ennek az aktusnak véleményünk szerint nyilvánosságra kell jutnia”.³⁴⁸

Érdemes hozzátenni, hogy az átszervezés égisze alatt az Akadémia széptudományi alosztályát megszüntették, helyette külön Művészeti Akadémia felállítását tervezték, mely végül nem valósult meg. Az idézetben szereplő két kiemelt kifejezés viszonylag jól leírja az MDP stratégiáját: együttműködés és irányíthatóság. A sztálinista tudománypolitika eszménye ez: olyan viszonylag jól kistafírozott tudósokkal kell együtt dolgozni, akik vagy kollaborálnak, vagy könnyen befolyásolhatóak. Ennek kapcsán újfent felmerül az, hogy az MDP-hez közelálló, tudománnyal foglalkozó politikusok, szakpolitikusok, olyanok, mint Andics Erzsébet, Rudas László, Mérei Ferenc és Szabó Imre, váljanak az Akadémia rendes vagy levelező tagjává, míg Révai Józsefnek tiszteleti tagságot javasolnak. Azonban nem érdektelen az a tény, s erre később még visszatérünk, hogy az irat 1949. október 18-ra datált változatában Mérei Ferenc neve már *nem szerepel*. Vagyis ez év őszére beáll az a személyével kapcsolatos bizalmi válság, mely végül az elbocsátáshoz vezetett.

³⁴⁷ Lásd MTAL, MTT, 1. d. 9. dosszié.; Vö. LADÁNYI Andor, A felsőoktatás szocialista átszervezésének kezdete: az 1948. évi egyetemi reform, *Magyar Pedagógia*, 70. évf. (1970) 2. sz., 170-184.; LADÁNYI Andor, *Felsőoktatási politika, 1949–1958*, Budapest, Kossuth, 1986.

³⁴⁸ MTAL, MTT, 1. d. 5. dosszié.

Huszár Tibornak az MTT politikai szociológiájáról, tudománypolitikai stratégiájáról szóló munkája alaposan tárgyalja azokat a szekciósüléseket is, amelyeken Mérei Ferenc tevélegesen részt vett, vagy amelyeken a személyével kapcsolatos döntések, javaslatok születtek. Mielőtt az MTT vonatkozó iratanyagának és ennek kommentárjainak pertraktálásába fognánk, érdemes megjegyezni, hogy jelesül a Társadalomtudományi Szakosztály ülései, a jegyzőkönyv tanúsága szerint, sokszor jó kedélyű megbeszélések voltak, melyeknek egyes következtetései korántsem tűnnek légből kapottnak. Ezt csak azért bocsátom előre, mert az MTT vagy általánosabban maga sztálinista tudománypolitika korántsem tűnik tréfadolognak, ám maguk a megbeszélések sokszor öltik az egymást jól ismerő tudósok kötetlen, olykor okoskodó, elvétve egymással fölényes, nem ritkán mulatságos vitájának formáit (– Szalai Sándor: „Legközelebb észreveszem, hogy Mérei Ferenc fogja magát és ásatni megy”. – Mérei Ferenc: Bármikor! Egyetlen komoly vágyam ásni és ásatni. Egyetlen komoly szenvedélyem a paleontológia”).³⁴⁹

Az egyik legfontosabb ülés az 1949. május 9-én lebonyolított megbeszélés volt, melynek 132 lapot kitevő jegyzőkönyvét gyorsírás alapján rögzítették: az élőszo közvetlenségét jól mutatja az a stiláris különműség, mely a hivatalos jegyzőkönyvekben azért nem annyira megszokott. Tematikailag is meglehetősen heterogén az ülés: Ortutay Gyula javaslatot tesz a Debrecen-mítosz interdiszciplináris tárgyalására (szerinte az nem lehet csak az irodalom belügye), Lukács György megdöbbenőnek véli, hogy József Attila hagyatéka rendezetlen. Az új irodalmi antológiák kiadásával kapcsolatban Mérei, Szalai, Lukács, Fogarasi, Ortutay tulajdonképpen egy új kánon kialakításának ideológiai igényét mondja ki, ugyanakkor Szalai azt is felveti, hogy egy ilyen mérvű újragondolás, az új kánon kialakítása vajon megoldható-e tiszteességesen pár év alatt. A derűsebb témák mellett azonban Mérei beszámol az ONI-ban elért neveléstudományi eredményekről és kitűzött célokról; érdekes, hogy amint hivatalos pozícióból beszél, a kötetlenebb beszédstílust ötvözi a sztálinista vattanyelv egyes elemeivel („reakció ideológiailag kitűnően meggyökerezett”, „polgári, reakciós maradványok”).

A vitában megszólaló Szalai Sándor és Ortutay Gyula egyértelműen lándzsát tör amellett, hogy az ONI alapvetően tudományos intézmény, melynek az elméleti kutatások gyakorlatba való átültetésével, továbbá a szovjet tapasztalatok meghonosításával kellene foglalkoznia (nem pedig a tankönyvek kérdésével, mely inkább logisztikai feladat). Ezt összegezve mondja Mérei, hogy az első probléma a

„túlzott praktikizmus, a másik pedig a szovjet tapasztalatok alábecsülése. Most jelent meg az ONI első *Értesítője*, beszámolóinak élén a pedológia kérdése, a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja Központi Bizottságának erről szóló határozata, illetőleg annak bizonyos értelemben szövegmagyarázata van.³⁵⁰ Ezt azért kívánom felhozni, hogy megmutassam, nem szorultunk be a praktikizmusba, mert ez nem kifejezetten praktikus kérdés. Az első szám élére nem azért tettük ezt, mert hamarabb készült el, mint Tariska, hanem annak demonstrálásul, hogy *elvi kérdésekben* is a Szovjetunió *tapasztalataihoz* kívánunk nyúlni. A következő számban a Szovjetunió szabad nevelésre vonatkozó 1931-es határozatát közöljük, az ahhoz szükséges kommentárral együtt. Nem szeretném azonban ilyen olcsó fogással elintézni ezt a nagyon súlyos kérdést. Érzem, hogy az itt felvetett kérdések rendkívül helyes szempontokra mutatnak rá. [...] Mi lefordítottunk és lefordítottunk eddig mintegy 90 ívet szovjet pedagógiai művekből [...]. Megjelentetjük a legnagyobb standard munkákat, mint pl. Jeszipov–Goncsarov-féle általános pedagógiát egyetemi kézikönyv gyanánt,³⁵¹ azután Kairov művét,³⁵² ezek mind 1947–1948-as könyvek, közöttük kifejezetten ideológiai harci munkák vannak, mint például Konsztantinov nagyon szép munkája a szovjet pedagógia harminc évéről.³⁵³ Sok ilyen munkát fordítottunk le. Ezek jól demonstrálják az ONI munkáját. Azonban egy tekintetben nagyon nagy baj van. Szükség

³⁴⁹ MTAL, MTT, 23. d. 1. dosszié, p. 131.

³⁵⁰ A pedológia. A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja Központi Bizottságának 1936. július 4-én kelt határozata, *Értesítő. Kultúrpolitikai és Pedagógiai Adatszolgáltatás*, 1. sz. (1949), 2-11.

³⁵¹ [Borisz] JESZIPOV – [Nyikolaj] GONCSAROV, *Pedagógia*, Budapest, Tankönyvkiadó NV, 1950.

³⁵² [Ivan] KAIROV, *Pedagógia. Segédkönyv a felsőbb pedagógiai tanintézetek és egyetemek számára*, Budapest, Tankönyvkiadó NV, 1950.

³⁵³ Nyikolaj A. KONSZTANTINOV, *A szovjet pedagógia harminc éve*, Budapest, Egyetemi Nyomda, 1949. (Az Országos Neveléstudományi Intézet kiadványai.)

volna olyan eredeti magyar munka elkészítésére, hogy mi a nevelés célja, nevelő és nevelt viszonya. Ezt *magyar szerzőnek* kellene elkészítenie *magyar viszonyokra*”.³⁵⁴

Mielőtt kitérnénk az utolsó, rendkívül fontos mondatra, érdemes elidőzni Mérei közlési stratégiájánál, főleg azért, mert Huszár Tibor e szöveghelyre vonatkozó értelmezése megítélésem szerint understatement.³⁵⁵ Hozzászólásaikban ugyanis Szalai Sándor és Ortutay Gyula voltaképpen meg akarják védeni Méreit és az ONI-t, amikor rámutatnak arra, hogy rövid működése alatt az intézmény önhibáján kívül célt tévesztett. Ahogy fentebb is tárgyaltuk, a rengeteg elaborátum mellett vagy között voltaképpen elsikkadt az a tény, hogy az ONI mivel is foglalkozzon. Így a minisztérium csakúgy, mint az MDP különböző osztályai, lévén bürokraták töltötték meg azokat, számukra is értelmezhető gyakorlati feladatokkal bombázták az intézetet. Méreit támogatandó Szalai és Ortutay tehát azzal próbál segítő kezet nyújtani, hogy szóvá teszik a fejtelenségből, kapkodásból fakadó hibát, s arra akarják rávenni a jelenlévőket, hogy az ONI váljon igazi tudományos intézménnyé. Ám Mérei megítélésem szerint már érzi azt, hogy itt nem pusztán az ONI ellen, nem pusztán a személye ellen, de általánosságban a pszichotudományok ellen szól a párt részéről *lebegtetett* kritika. Amikor Mérei úgy fogalmaz, hogy *nem azért* került be *Értesítőbe* az SZK(b)P tizenhárom évvel korábban kiadott pedológiai határozata, mert – ahogy e fejezet elején láttuk – a párt instrukcióit követve Tariska István már megindította offenzíváját a *Forumban* a pszichotudományok ellen, akkor az azt jelenti, hogy *pontosan azért* került bele.

Lukács György és Ortutay Gyula szerkesztőbizottsági tagok voltak a *Forumban*, nincs rá ugyan filológiai bizonyíték, de mivel ebben az időszakban napi szinten találkoztak, így vélelmezhető, hogy Méreit informálták arról, hogy Tariskának az áprilisi számban megjelenő válasza a pszichoanalízis mellett a pedológiát és a kísérleti pszichológiát is támadni fogja. Tariska szerint ugyanis a gyakorló pedagógusban az a

„téves meggyőződés alakulhat ki [...], hogy hiszen ő helyes talajon áll: egyetért Méreivel a pszichoanalízis elutasításában és egyetért Méreivel a pedológia, a gyermektanulmány elismerésében. Csakhogy itt megejtő tévedés forog fenn. [...] Az a megejtő szillogizmus, hogy Mérei Ferenc antifreudista; Mérei Ferenc pedológus, tehát a pedológia antifreudista, számos gyakorlati pedagógusban feltámadhat, s ezért az ügy érdekében szükséges annak leszögezése, hogy a pedológia nem antifreudista, hanem freudista irányzat.”³⁵⁶

Tariska tehát addig csúri-csavarja, amíg sikerül a pedológiát, sőt általánosságban a társas szempontú gyermeklélektant összemosnia a pszichoanalízis Mérei által is erősen bírált individualista szemléletével. Valljuk meg, nem kis teljesítmény volna, ha Tariska mindezt le is tudná vezetni a két hagyomány tanaiból. Azonban korántsem erről van szó, inkább arról, hogyan társul az ideológiai gátlástalansághoz a lélektanban való tudatlansággal ötvözött karrierista rosszhiszeműség. Ezért Mérei a dolgok elé menve sebtében lefordította az SZK(b)P pedológiai határozatát, s az amúgy is az ONI által kiadott *Értesítőben* májusban gyorsan le is hozatta. (Tehát elvben Tariska cikke mégiscsak hamarabb jelent meg.) A dolgok ilyenén menetét azonban csak ebből az elszólásból tudjuk rekonstruálni. Másképpen fogalmazva, Mérei nem azért nem áll be Ortutay és Szalai öt és az ONI-t védelmező szavai mögé, mert nem ért velük egyet, hanem mert átlátott a szitán, s érezte, hogy célszerű kiemelni az ONI praktikus oldalát, továbbá érdemes hangsúlyozni a szovjet pedagógia irányába tett konkrét lépéseket.

Huszár Tibor értelmezésével szemben határozottan úgy gondolom, hogy Mérei egyáltalán nem volt a Szovjetunió híve, bár abban egyetértek a szociológussal, hogy meggyőződése belülről, megélt gondolkodásból fakadt. Az 1945 utáni részeket tárgyaló két fejezetben azért elemeztem olyan mélységgel egyes szövegeit, hogy láthatóvá váljék, komoly etikai, eszmei és

³⁵⁴ MTAL, MTT, 23. d. 1. dosszié, p. 65. (Kiemelés – K. H. Zs.)

³⁵⁵ Vö. HUSZÁR, *A hatalom rejtett dimenziói*, 100.

³⁵⁶ TARISKA, „Pszichologizmus a nevelésben” és ennek határai, 329.

tudományos különbség van a nyugati marxizmusból származó demokratikus szocialista és a Szovjetunióból importált sztálinizmus koncepciója között. Bár Jean Piaget és Kurt Lewin nevét nem említi, de azt Huszár jól látja, hogy Mérei alapvetően ehhez a nyugati pszichológiai vonulathoz kötődik, Henri Wallon pedig, mint tudjuk, konkrétan a mestere volt.

„A szovjet pszichológiában – fűzi tovább Huszár – a húszas években Wallonnal rokon irányzatot képviselt Vigotszkij és iskolája. A szovjet tudomány bolsevizálásának azonban egyik következménye a Vigotszkij-iskola kiszorítása, műveik indexre tétele volt. A »marxista« szovjet pszichológia Wallont sem ismerte el, műveit elhallgatták. A politikai szempontok – hogy tudniillik H. Wallon a Francia Kommunista Párt megbecsült tagja, oktatáspolitikai szakértője – alárendelődtek az ideológiai opcióknak. Wallon tanulmányainak szovjet kiadása közvetett rehabilitációja lett volna a félreállított, ideológiailag megbélyegzett irányzatoknak. Mérei mindezen folyamatokat jól ismerte”.³⁵⁷

Az idézettel az a probléma, hogy úgy Vigotszkij személyével, mint pszichológiájával kapcsolatban Huszár Tibor voltaképpen egy tudományos mítoszt idéz fel. Az újabb kutatások szerint a mítosz összövege minden bizonnyal Jerome Brunernek a *Gondolkodás és beszéd* amerikai kiadásához (1962) írt előszavából származik.³⁵⁸ Jennifer Fraser és Anton Yasnitsky tanulmánya részletesen végigmegy azon az értelmezési folyamaton, amely a hidegháború éveiben főként Alekszandr Lurija személyes közléseiből, egyéb töredékinformációkból és némi fantáziából kiindulva Vigotszkij személye köré építette fel az áldozatként szemlélt, megfoghatatlan génusz (*elusive genius as a victim*) mítoszt.³⁵⁹ Nincs itt tér arra, hogy elmélyedjünk az orosz pszichológus személye körüli újabb vitákban (melyek anyaga jóval Huszár könyvének megjelenése után látott napvilágot), de a Vigotszkij gondolkodása körüli másik mítosz épp a marxizmushoz való viszonya.³⁶⁰ Ez a mából visszatekintve azért tanulságos, mert felveti annak kérdését, *mi alapján* nevezhetünk egy tudóst marxistának³⁶¹ – ez nemcsak Vigotszkij, de Wallon vagy Mérei esetében is módfelett fontos kérdés.³⁶² Egyáltalán: Marxhoz vagy a marxizmus nevű gyűjtőfogalom valamelyik irányzatához kapcsolódnak? Hiszen tény, hogy mindhárman ismerték Marxot, tudományos és önéletrajzi megnyilatkozásaikban emlegették, utaltak rá, ám ez önmagában nem teszi őket marxistává.³⁶³ Huszár Tibornál a Vigotszkijt és a nyugati pszichológiát (Piaget, Wallon) ignoráló szovjet „marxizmus” idézőjelbe helyezése talán épp erre az ismeretelméleti bizonytalanságra utal. Megítélésem szerint Méreivel kapcsolo-

³⁵⁷ HUSZÁR, *A hatalom rejtett dimenziói*, 98-99.

³⁵⁸ Jerome BRUNER, Introduction, in L. S. Vygotsky, *Thought and Language*, Cambridge, MIT Press, 1962, v–x. Magyar kiadásra lásd L. SZ. VIGOTSKIJ, *Gondolkodás és beszéd*, Budapest, Akadémiai, 1967.

³⁵⁹ Jennifer FRASER – Anton YASNITSKY, Deconstructing Vygotsky’s Victimization Narrative: A Re-examination of the „Stalinist Suppression” of Vygotskian Theory, *History of the Human Sciences*, 28. évf. (2015) 2. sz., 128-153.

³⁶⁰ Alex KOZULIN, The Concept of Activity in Soviet Psychology. Vygotsky, his Disciples and Critics, *American Psychologist*, 41. évf. (1986) 3. sz., 264-274.

³⁶¹ Fred NEWMAN – Lois HOLZMAN, *Lev Vygotsky: Revolutionary Scientist*, London – New York, Routledge, 1993. A kötet egyik recenzense élesen bírálja azt, ahogyan a szerzők leegyszerűsítik Vigotszkij vélt marxizmusát, lásd Ian SPENCER, Lev Vygotsky: a Neo-Stalinist Myth, *Critique: Journal of Socialist Theory*, 27. évf. (1999) 1. sz., 203-208.

³⁶² Lásd GARAI László, Az ember pszichológiájához: Vigotszkij és Leontyev, in *Quo vadis, tovaris?*, II. kötet, 207-231. Ebben a tekintetben szerintem Zazzónak a Wallon marxizmusát jellemző írása sem meggyőző, lásd René ZAZZO, *Pszichológia és marxizmus. Henri Wallon élete és műve*, Budapest, Gondolat, 1980, 108. „Wallon műve csak a marxizmus fényében érthető, annak a módszernek a megvilágításában, melyet egyre tudatosabban alkalmazott. Mindenekelőtt a pszichológusnak [...] meg kell értenie, hogy bele van bonyolódva a történelembe, hogy felfogását közvetlenül vagy közvetve korának általános eszmerendszere, technikai szintje és a társadalmi harcok állása határozza meg”. A maga részéről Mérei finomabban írja körül mindezt, beszél Marxnak a Wallonra tett hatásáról, de ezt nem azonosítja a marxizmussal. Lásd MÉREI Ferenc, *Henri Wallon élete, munkássága, pszichológiája*, in Henri WALLON, *Válogatott tanulmányok*, Mérei Ferenc (szerk.), Budapest, Gondolat, 1971, 13-55.

³⁶³ Vö. John MCLEISH, *Soviet Psychology: History, Theory, Content*, London – New York, Routledge, 2016, 2. kiadás, 178-183.

latban is csak nagyon óvatosan lehet „marxizmusról” beszélni, mégpedig azért, mert korántsem minden társas hatás erre az egyetlen ősforrásra vezethető vissza.

Az előző fejezetben ezért tartottuk fontosnak, hogy tudásszociológiai értelemben feltárjuk Mérei gondolkodásának *forrásait*. Mérei olyan mellérendelő társas viszonyokban mozgó élőlénynek írja le az embert, aki az élmény és a teljesítmény szempontjából tartalmasabbnak tartja a közösséghez tartozást, a kollektivitást, mint az egyénközpontú lét- és látásmódot, mindazzal együtt, hogy tiszteletben tartja az individualitást is.³⁶⁴ A mellérendelő viszony magában foglal némi hierarchia- és intézményellenességet is, amennyiben Mérei a hangsúlyt mindig a spontán szerveződésekre és a közösségeken belül megképződő szociometriára, csoportdinamikára alapozza, és a legkevésbé sem valamiféle külső autoritásra hagyatkozó irányítottságra. A mellérendelő viszonyok belső dinamikája tehát kialakít egyfajta belső hierarchiát, de utóbbi mindig mozgásban marad, sohasem rögzül véglegesen, vagyis az új helyzet új vezető-vezetett viszonyrendszert kíván. Ahogyan korábban megjegyeztük, ezekben inkább látható Durkheim és Lewin, mint Marx konkrét hatása. Ettől függetlenül kétségtelen, hogy mindenki-re hatott Marx. Ahogy fentebb is írtuk, a *Tőkének* a gyermekmunkáról szóló plasztikus és elrettentő sorai például ösztönzőleg hatottak minden eddig említett gyermeklélektani és pedagógiai munkára.

A kérdésem azonban nem az, hogy ez marxizmus-e, hanem az, hogy konkrétan Méreinek az imént jellemzett emberképe összeegyeztethető volna-e a sztálinizmus hatalmi gyakorlatával. A válasz nyilvánvalóan az, hogy nem. Nem osztom tehát Huszárnak azt a következtetését, hogy Mérei szimpatizált volna a Szovjetunióval, viszont az ONI főigazgatójaként, az MDP Köznevelési Bizottságának tagjaként, az MTT Társadalomtudományi Szakosztályának tagjaként, mint az eddigiekből is láthattuk, kompromisszumot kötött. E mögött a mindennapok fenomenológiája felől nézve éppúgy működhetett a félelem, mint ahogyan az a naiv vágy is, hogy ugyanazokkal a kollégákkal ugyanazokat a célokat fogja elérni a megváltozott körülmények, vagyis a szovjetizáció és a sztalinizáció dacára.

A demokratikus szocialista hitvallás és a szovjetizált neveléstudomány találkozásának azonban az lett a következménye, hogy előbb nem adják ki Méreinek a *Demokrácia az iskolában* című ugyancsak fontos munkáját, majd ímmel-ámmal maga is átveszi a korszak sztálinista vattanyelvét, megítélésem szerint azzal a reménnyel, hogy *ugyanazt* fogja tudni elmondani egy másik nyelvi protokoll keretein belül. Majd mindennek a tetejében, Méreit bízzák meg, hogy a szívének legkedvesebb intézmény, a Nékosz felszámolását intézményesen is vezényelje le. Cserébe ezért szerintem legfeljebb látszathatalmat kapott, merthogy valóban ő állt a neveléstudomány élén, ám a nómenklatúra és a hatásköri listák értelmében vajmi kevés dologról dönthetett érdemben.

Fekete Sándornak a fentebb idézett fordulata, hogy Mérei „nem mert többet beszélni”,³⁶⁵ vagy az a jóval későbbi interjúból származó megfogalmazás, hogy „féltem, féltem attól, hogy lebukok”, érthető,³⁶⁶ de nem teszi meg nem történné azt, hogy mégis szerepet vállalt a diktatúra kiépítésében. Az MTT szakosztályi vitájában Mérei többnyire dinamikus érvel, taktikázik, látszik, hogy az elvégzendő feladatot jól szeretné teljesíteni, ugyanakkor a saját szempontjából konstruktív kritikát is megfogalmaz. A fentebbi Mérei-idézet utolsó mondatában, melyben a szovjet tapasztalatok mellett a hazai nevelési elvek és célok kidolgozását szorgalmazza („magyar szerzőnek kellene elkészítenie magyar viszonyokra”), megint előbújik a pedagógiai szakember a mérsékelt dörzsölt szakpolitikus mögül. Ha Mérei valóban gátlátalan szakpolitikus lett volna, akkor beérte volna annyival, hogy a szovjet neveléstudományi tapasztalatok maradéktalanul megfeleljenek a hazai viszonyoknak is, így változtatás nélkül

³⁶⁴ A kiscsoportot nemegyszer összekeverték a szovjet típusú kollektívizmussal, lásd GERÉB György, A pszichológia kritikus pontjai, *Embernevelés*, 5. évf. (1949) 6. szám, 260-268.

³⁶⁵ Fekete Sándor, in *Megforgatott világmegforgatók*, 216.

³⁶⁶ PIL, fondszám nélküli sajtóanyag, Mérei Ferenc-interjú (1986), 7.

alkalmazhatóak. Ám pedagógiájának lényege, hogy a neveléstudománynak mindig az *adott* feltételekből kell megszületnie és az *adott* kontextus kívánalmainak kell megfelelnie. Ebből azonban hallgatólagosan az következik, hogy nem létezik, mert nem létezhet olyan *univerzális eszménypedagógia*, mely a helyi viszonyok felmérése nélkül sikerrel alkalmazható volna.³⁶⁷

Minden törekvése ellenére Mérei hallgatólagosan ellentmondott a szovjetizáció logikájából fakadó központi politikai törekvésnek, hiszen akaratlanul is *tagadta* a Szovjetunió szupremáciáját, egyedüli vezető szerepét.³⁶⁸ Lehet, hogy kívülről Mérei ideológiai komisszárnak tűnt, ahogyan Huszár írja, de valójában a politika örvénye által beszívott olyan szakértelmiségi volt, aki téthelyzetekben a politikai hatalom és a tudományos igazság vitájában akaratlanul is az utóbbit választotta.³⁶⁹ Abban egyetérttek Huszárral, hogy Mérein látszik a *szerepzavar*, hiszen empirizmusából fakadóan egyik oldalt nemet mond a szovjet neveléstudomány univerzalizására, a másik oldalt az ONI vezetőjeként mégiscsak enged a hegemon szovjet pedagógia térnyerésének. De összességében a Szovjetunió és a „sztálini tudománynak” való implicit szembeszegüléshez képest csekély érdem az, hány szovjet szerzőt fordítottak le, vagy hány-szor írták át a tankönyveket a marxizmus-leninizmus szellemében. Ezt a konfliktust azonban Mérei akkor nem érthette meg, mert az ezzel kapcsolatos döntéshozatal értelmezhetetlen a korabeli viszonyokból, ehhez a tudománypolitika globális kontextusát kell bevonnunk.

A korábban a szovjetizáció magyarországi lefolyását pertraktáló rész azért volt fontos, mert rámutatott arra, hogy jelesül a pszi-tudományok területén 1947 végéig igenis volt mozgáster, s voltak valódi tudományos teljesítmények. Ám a Marshall-terv bejelentése nyomán Moszkvában megalakult Kominform, a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája hamar értésére adta a kelet-európai országok vezetőinek, hogy „nemhogy a koalíciós, de még a szuverén proletárdiktatúrákról szőtt lokális elképzeléseket is”³⁷⁰ el kell oszlatni. Az erről szóló döntést, ahogyan korábban már érintettük, legkésőbb 1948 nyarára minden érintett ország vezetője megtudta. A globális történeti megközelítés egyik legfontosabb újítása az, hogy a sztálini Szovjetuniót olyan *birodalomként* értelmezi, mely a kétpólusú világrendszer logikájából kiindulva meg akarja haladni az euró-atlanti világot. Lenin útmutatásait követve tehát Sztálin az amerikai modellt továbbra is követendőnek tartotta, s a Nyugat technológiai fölényéből fakadó tudást a Szovjetunió javára akarta kamatoztatni.

„A külső minta tanulmányozására Sztálin szakembereket is küldött a tengerentúlra. 1928–1936 és 1941–1945 között százával, sőt egyes elemzők szerint ezrével mentek szakértők és hivatalnokok az Egyesült Államokba az ottani tömegtermelési és munkaszervezési technológiák megfigyelésére az acélgyártástól a fagyalt- és üdítőital-készítésig”.³⁷¹

Ugyanezt a logikát követve: a korszakban a szovjet emberideál ötvözi az amerikai hatékonyságot a szovjet forradalmi lendülettel. Kalmár Melinda szerint itt azonban korántsem egyoldalú kapcsolatról van szó, amennyiben a nagy szovjetunióbeli építkezésekben az amerikai, kisebb részben pedig a német és svéd részvétel okán inkább nyugat-keleti kooperációról beszélhetünk. A 20. század közepére azonban az ilyen jellegű erőforrás-gyűjtés nagyjából lezárult, a

³⁶⁷ Vö. MÉREI, Demokrácia az iskolában, 90.

³⁶⁸ Ez azért is válik különösen érdekessé, mert közben a szakmai nyilvánosságban maga is alkalmazza a Nyugat kritikáját. Lásd MÉREI Ferenc, Nacionalizmus és kozmopolitizmus az iskolában, *Embernevelés*, 5. évf. (1949) 7–8. sz., 294–296. „Mindez azt mutatja, hogy földrajztanításunkban nemegyszer a nacionalizmus és a sovinizmus bűnös maradványai kísértenek, a nyugati tőkés államok előtti hajbókolással, a kozmopolitizmussal párosulva s gátolva, megakadályozva azt, hogy a gyerekek a szocialista Szovjetunió nagyságát és erejét a valóságnak megfelelően megismerjék”. (296.)

³⁶⁹ Lásd HUSZÁR, *A hatalom rejtett dimenziói*, 101–102.

³⁷⁰ KALMÁR, *Történelmi galaxisok vonzásában*, 55.

³⁷¹ KALMÁR, *Történelmi galaxisok vonzásában*, 70.

Szovjetunió helyzete megerősödött, stabilizálódott, sőt arra is volt sansza, hogy az „archaikus birodalmiság” állapotából átlépjen a „modern nagyhatalmiság” státuszába.

Ám a hidegháború kontextusában új formában megjelenő tudományos és technikai forradalom már nemcsak a hadiiparban vagy a gazdaságban, de a fogyasztás révén a mindennapi életben is érezte hatását. Egészen egyszerűen arról van szó, hogy a fogyasztáson keresztül a hétköznapi ember jóléte, életminősége hogyan *legitimálja* magát a rendszert.³⁷² Így a tudományos és technikai forradalom eredményei közvetlenül befolyásolhatták közvéleményt, pontosabban azt a tudásszociológiai közeget, melyből tapasztalataik révén az emberek véleményét formálnak a körülöttük lévő világról. Kalmár Melinda azonban világosan rámutatott arra, hogy Sztálin a tudományos és technikai forradalom súlyát nem jól mérte fel, azt pusztán ornamentikaként kezelte. A tudomány díszletszerepe abban nyilvánult meg, hogy az egyes diszciplínák globális, de elsősorban nyugati fejlesztésére, innovációjára nem volt *érdemi* válasza a Szovjetunióknak, pusztán ideológiai szerepet tulajdonított neki – valós tudományos eredmények, irányzatok nélkül. A tudományos elsőség tehát a hidegháború egyik terepe lett: a Szovjetunióban felduzzasztották a kutatói hálózatot, ösztönözték a saját (vagyis nem nyugati) erőforrásokból táplálkozó kutatásokat. Sztálin megerősítette a „rendszer totális integritását (és autarkiaját), a Kelet intranzigens, nemazonosuló korrelációját a Nyugattal”.³⁷³

Ez a beállítódás nagyjából azt hozta magával, hogy eltérően a háború előtti stratégiától, mely alapvetően a fejlett nyugati minta tanulmányozásából merített, az egyes tudományok területén elég volt *kinyilatkoztatni* a szovjet tudomány fejlettebb voltát. Mivel a tudomány lassú ritmusú jószág, hiszen szükség van kutatási előzményekre, tudományos szakirodalomra, többnyelvű, széles körű tájékozottságra, alapos empirikus vizsgálatra, így a befelé forduló, egyedüli erejét az erőszak szavatolta indoktrinációban megtaláló „új szovjet tudomány” nemcsak ma, hanem sokak számára a korszakban is pusztán ideológiaként, a voluntarista politikai hatalom üres retorikájaként tűnt fel. A Szovjetunióban 1947 és 1952 között lezajlott tudományos viták (filozófia, biológia, fizika, nyelvészet, fiziológia és politikai gazdaságtan) ezt a szupremáciát alapozták meg.³⁷⁴ Ezt persze ma már könnyű kimondani, de mint Mérei Ferenc példájából is láthatjuk, az akkori kontextusban ennek logikáját, működésmódját *belülről* korántsem volt ilyen könnyű átlátni, kiismerni.

Mérei hiába állt a neveléstudomány élén, a fentebb összefoglalt törekvések számára a kiismerhetetlen jelen kaotikus mozzanatait jelentették, melyekből nem rajzolódhatott ki az, hogy Sztálin a marxizmus-leninizmust a természettudományok mintájára működő egzakt ismeretrendszernek tettele fel, mely így létében „felsőbbrendű” minden nyugati burzsoá tudományhoz képest. A kései Sztálin fundamentális ideológiai nézetei nem sokat törődtek azzal, hogy a társadalom- és humántudományok nem építhetők ilyen metafizikai alapokra, hiszen azok a társadalom, az osztály, a kiscsoport, az egyén empirikus, módszertanilag megalapozott vizsgálatából indulnak ki. A kinyilatkoztatás ideig-óráig az erőszak révén felülírhatja a tudományosan elismert, verifikált eredményeket, de végső soron gyakorlói is tudják, hogy egy semmire épülő ideológiai homokvár tervét dédelgetik. Akik egyetemi tanulmányaik során a tudomány empirikus megközelítésében szocializálódtak, azok többnyire politikai meggyőződésük ellenére sem tudtak azonosulni az „új szovjet tudomány” felsőbbrendű metafizikai kinyilatkoztatásaival.

³⁷² Daniel MILLER, *Consumption as the Vanguard of History. A Polemic by Way of an Introduction*, in *Acknowledging Consumption. A Review of New Studies*, Daniel Miller (szerk.), London – New York, Routledge, 1995, 2.; Greg CASTILLO, *Domesticating the Cold War: Household Consumption as Propaganda in Marshall Plan Germany*, *Journal of Contemporary History*, 40. évf. (2005) 2. sz., 261-288.

³⁷³ KALMÁR, *Történelmi galaxisok vonzásában*, 75-77.

³⁷⁴ Ethan POLLOCK, *Stalin and the Soviet Science Wars*, Princeton, Princeton University Press, 2006. A pszichológiának a dialektikus materializmushoz való viszonyáról lásd T. R. PAYNE, *On the Theoretical Foundations of Soviet Psychology*, *Studies in Soviet Thought*, 6. évf. (1966) 2. sz., 124-134.

Globális történeti szempontból szemlélve a Magyar Tudományos Tanács egy-egy ülésén lezajló vita nem volt más, mint az egyes tudományterületek ideológiai revíziója, illetve az ehhez szükséges szakszemélyzet megkeresése, kinevezése. A tudomány háború utáni politikai-ideológiai megszállása kapcsán írja Alekszej Kojevnyikov, hogy a

„Liszenko-ügy lett a tudományban megjelenő ideológiai parancsuralom és az általa okozott káros következmények szimbóluma. Gyakran úgy magyarázzák, hogy a második világháború utáni években a sztálini vezetés ideológiai és nacionalista hadjáratot indított a marxista-leninista és/vagy jól megkülönböztethető orosz, nem-nyugati tudományért. Az idealistának vagy burzsoának talált fogalmakat és elméleteket betiltották, képviselőiket elhallgattatták”.³⁷⁵

Ez azonban, folytatja gondolatmenetét, leegyszerűsíti a helyzetet, amennyiben az új szovjet tudomány megalkotása nem szűkíthető egyetlen ügyre, hiszen itt valójában tudományos viták sorozatáról volt szó, ami még akkor is különbség, ha szem előtt tartjuk azt, hogy a diszciplínák ideológiai megszállásának célja valóban a nem-nyugati, *szovjet tudomány szupremáciájának* megalkotása volt.³⁷⁶ A vita pedig abban az értelemben fontos, ahogyan fentebb, a *Forum*-vita kapcsán is értelmeztük: egyfajta *elválasztó rítus* volt, mely a nagy nyilvánosság előtt kifejezte és érthetővé tette az átmenet tényét.

Nem egészen arról van tehát szó, hogy a magyarországi sztálinista vezetés elnyomta „a” pszichológiát, sőt általánosságban „a” pszi-tudományokat, hanem arról, hogy a szovjet mintát követve, rivális nélkül akarta meghonosítani az új szovjet tudományosságot, s ezen belül az önálló pszichológia súlytalanná vált. A szovjetizáció szorosan vett értelemben ennek a *kinyilatkoztatásnak* a gyakorlatba átültetett, intézményesített mozzanata. Ennek pedig az egyik legfőbb jellegzetessége az volt, hogy a geopolitikai értelemben vett nyugati tudományt ki akarta *iktatni* hivatkozási rendszeréből és diszkurzív előzményeiből. Egyebek mellett ezért lett „gyanús” a svájci Jean Piaget-val és a francia Henri Wallonnal polemizáló Vigotszkij, ezért nem ismerték el a kommunista Wallont a Szovjetunióban, noha 1931-ben még járt ott, de a pedológia 1936-os elítélése nyomán maga is a burzsoá pszichológia képviselőjévé vált.³⁷⁷

A szovjet tudománynak a nyugati tudományosság felett aratott győzelmének a bejelentését szokás kötni a fentebb is említett Liszenko-ügyhöz, melynek lényege, hogy 1948 augusztusában, a szovjet mezőgazdasági akadémia ülésén

„Liszenko bejelentette a Micsurin innovációin alapuló szovjet biológia győzelmét a nyugati, idealista genetika felett. Liszenko ugyanis meg volt győződve arról, hogy a tervezhető környezeti körülmények határozzák meg a faji jellegzetességeket, nem ismerte el a géneket az öröklődés elemi hordozójaként”.³⁷⁸

Liszenkóra ma már a voluntarista politika által felemelt dilettánsként emlékezünk (akit az új orosz nacionalizmus voluntarizmusa kezd napjainkban ismét mitikus hőssé formálni),³⁷⁹ ám nála jóval fontosabb és hangsúlyosabb az 1904-ban orvosi Nobel-díjjal is kitüntetett Ivan Pavlov hatása. A Sztálinra ideológiai tekintetben hatást gyakorló Gorkij javaslatára Pavlov intézete még 1932-ben kiemelt státuszt és anyagi támogatást kapott, utóbb az 1936-ban, nyolcvan-

³⁷⁵ Alexei KOJEVNIKOV, Ideological Discussions in Soviet Sciences, 1947–1952, in *Stalinism. New Directions*, 142.

³⁷⁶ Liszenko eredményeinek hazai méltatásához és pedagógiai átültetéséhez: A korszerű biológia jelentősége és tanítása, *Köznevelés*, 6. évf. (1950) 5. sz., 117–119., illetve V. SZTOLETOV, Hogyan tanítsuk a micsurini biológiát?, *Köznevelés*, 6. évf. (1950) 5. sz., 120–122.

³⁷⁷ André GUILLAIN, Un psychologue au pays des soviets. A propos d'une correspondance entre Henri Wallon et Alexandre R. Luria, *Bulletin de psychologie*, 526. sz. (2013), 341–351. A nyugati marxizmus értékeléséhez pedig Perry ANDERSON, *Considerations on Western Marxism*, London, Verso, 1979.

³⁷⁸ KOVAI Melinda, *Lélektan és politika. Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban, 1945–1970*, Budapest, KGRE – L'Harmattan, 2016, 195.

³⁷⁹ MÜLLER Miklós, A liszenkóizmus utolsó évei és feltámasztása napjainkban, *Múltunk*, 62. évf. (2017) 3. sz., 52–70.

hét éves korában elhunyt fiziológus az „új” szovjet tudományosság valóságos ikonjává vált.³⁸⁰ A „pavlovizáció” műszóval megnevezett folyamat a hidegháború éveiben indult el, a fiziológus teljesítménye szavatolta a nevében eljáró vagy inkább a nevével visszaélő tudományos és politikai voluntarizmust, melynek jegyében a fiziológia, az orvostudomány, a biológia, a pszichológia és a pedagógia *integrációjára* törekedtek. A pavlovizmus volt tehát az az integratív keret vagy séma, melynek nevében az egyes tudományszakoknak a kritika-önkritika üres formáinak segítségével felül kellett vizsgálniuk és át kellett alakítaniuk saját tudománykonceptióikat, céljaikat, módszereiket és így tovább.³⁸¹

„A sztálini kor jellegzetessége – írja Kovai Melinda –, hogy minden tudomány fogalomrendszerét dialektikusnak feltüntetett ellentétpárokban építi fel, az adott gondolatmenet pedig ezekkel a filozófiai tézisekkel való összhangnak megfelelően értékelődik tudományosnak/szovjetnek vagy »reakciónak«, azaz tudománytalanak és nyugatinak. A pavlovizmus az egyes szaktudományok ideologikus összevonása mellett megteremt egy dogmatikus tudványsémát, [mely] kimerevített fogalmaival egy előre kész gondolati rendszert működ-tet”.³⁸²

Láthatjuk tehát, hogy a sztálini tudomány koncepciója és gyakorlata nem a kutatók laboratóriumaiban, kutatásai során és konferenciáinak vitáiban készül, hanem pártszékházak párnázott ajtóí mögött.³⁸³ Noha tanulságos áttanulmányozni a korszak valódi tudósai által elővezetett tudományos koncepciókat, csak a globális kontextus figyelembevételével válik egyértelművé, hogy Mérei Ferenc sorsa nem az ONI-ban vagy az MTT egyes szakosztályi ülésein, de még csak nem is az MDP-n belül dőlt el. Az általa képviselt demokratikus szocialista pszichológia egész egyszerűen nyugati forrásai miatt bukott el a pavlovizmus értékmérőjén, Mérei megátalkodott empirizmusa pedig túl erős volt ahhoz, hogy a belső gyarmatosítás munkája nyomán végleg elnyomja önmagában a kutató tudóst. Ez volt a *különbség* Mérei Ferenc, Szalai Sándor, sőt – bizonyos megszorításokkal – Lukács György, valamint Gerőné Fazekas Erzsébet között.

Liszenko sarlatán volt, aki szörnyű károkat okozott áltudományos kísérleteivel, ezzel szemben Pavlov jelentős tudós volt, akinek nevét halála után arra használta a politikai hatalom, amire akarta. A politikai voluntarizmus azonban mindkettejüket zászlajára tűzte a nyugati tudomány és civilizáció ellen folytatott szimbolikus ideológiai küzdelemben. Az MTT felállítása és rövid működtetése során ugyanakkor vigyáztak arra, hogy az ideológiailag megszűrt, de mégis valódi tudósok közé sarlatán ne nagyon kerüljön be. Bár a lista vitatható (hiszen Andics Erzsébet professzionális történészi mivolta is kérdéses), de talán Gerőné volt az egyetlen olyan tag az MTT kebelén belül, aki semmilyen tudományos kutatómunkát nem végzett (noha több egyetem tanszékvezető egyetemi tanára is volt). Persze van némi tudományos munkássága, sőt akad egy olyan levél is, melyben Szekfű Gyulával konzultál arról, hogy a magyar történelem melyik korszakának, milyen témájával lenne érdekes foglalkoznia.³⁸⁴ Mindemellett férje, Gerő Ernő volt az MTT elnöke volt, ennek fényében különösen visszatetsző az, hogy Gerőné jóformán valamennyi humán tudományos szakbizottságnak a tagja, míg a tudomány emberei mindig a szakterületükhöz kapcsolódnak. Az MTT 1949. évi munkaterv-

³⁸⁰ Lásd például Ivan Petrovics PAVLOV, A fiziológus válasza a pszichológusoknak, in *Pavlov válogatott művei*, Budapest, Akadémiai, 1951, 370-390.

³⁸¹ Vö. MOLNÁR Imre, Pavlov tanainak jelentősége a pszichológiában és a pedagógiában, *Pedagógiai Szemle*, 4. évf. (1954) 2–3. sz., 222-242. Utólagos értékeléséhez lásd NEMÉNYI Mária, Beszélgetés Molnár Imrével, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 35. évf. (1978) 1. sz., 83-92., különösen 87.

³⁸² KOVAI, *Lélektan és politika*, 198. A pszichológiai pavlovizálására lásd PLÉH Csaba, *Pszichológiatörténet. A modern pszichológia kialakulása*, Budapest, Gondolat, 1992, 277-278.

³⁸³ A szovjet pszichológia is csak Sztálin halála után, de főleg az 1960-as évektől tud megújulni, lásd Alex KOZULIN, The Changing Face of Soviet Psychology, *Studies in Soviet Thought*, 37. évf. (1989) 3. sz., 185-189.

³⁸⁴ MTAL, MTT, 23. d., 8. dosszié: Szekfű Gyula levele (1949. augusztus 4.) Gerőnének a magyar feudalizmus fogalmáról, a magyar talaj változásáról a történelemben. Voltaképpen egyfajta klímátörténet művelését javasolja Gerőnének, kitekintve a lakosság egészségügyi helyzetére.

ében Gerőné szerepe a filozófiai, a közgazdaságtudományi, a történelmi, a régészeti, a néprajzi, az irodalom- és nyelvtudományi, a pedagógiai, valamint a jogtudományi szakbizottságokban is, ami teljesen egyértelművé teszi, hogy ő volt a magyar tudományba delegált komisszár.³⁸⁵

Gerőné Fazekas Erzsébet azonban módfelett intrikus volt, s noha nem lehet a feladata ennek az életrajznak, hogy személyiségét bemutassa, de talán érdemes belepillantanunk az MTT főtitkárának, Alexits Györgynek az egyik feljegyzésébe.

„Gerőné és Andics elvtársnők között – írja Révai Józsefnek – a Történelmi Aktíva kérdésében egyáltalán nincs egyetértés. Andics elvtársnő szerint Gerőné elvtársnő az aktíva vezetését teljesen magához ragadta, Andics elvtársnő pedig némileg fölényes passzív rezisztenciát tanúsít a helyzettel szemben. Gerőné elvtársnő viszont azon a véleményen van, hogy [mivel] Andics elvtársnő nem vesz részt az üléseken, így tehát az ő feladata a gazda nélküli történelmi aktívát kézbe venni és irányítani. Meg kell jegyeznem, hogy Fogarasi elvtárs is kifogásolta Gerőné elvtársnő túlzottan centralizáló törekvéseit, és feltehető, hogy ha Fogarasi az Akadémia II. Osztályának elnöke lesz, korlátozni fogja Gerőné elvtársnő tevékenységét. Ha mindehhez hozzávesszük még, hogy az MTT titkárságának hatásköre az Akadémiává válással be fog szűkülni, valóban igaza van Gerőné elvtársnőnek, amikor az ő jelenlegi munkakörének tetemes megcsorbításával számol”.³⁸⁶

Ennek fényében Alexits azt javasolja, hogy mivel Gerőné tevékenységi köre szűkülni fog, ezért Révai hívassa magához, s magyarázza el neki: ez strukturális kérdés, s nem az ő személye ellen irányul. A főtitkár persze méltatja Gerőné érdemeit, melyek sohasem elvi szinten, de a szervezési munkában igenis megmutatkoznak, s azt javasolja, hogy Révai esetleg bízza meg a Magyar-Szovjet Intézet vezetésével. Alexits feljegyzéséből egyfelől az derül ki, hogy Gerőné saját párttársaival szemben is meglehetősen rámenősen, sőt arrogánsan viselkedett, másfelől az is, hogy mindenképpen pozícióhoz kötődött, s nem érte be a „tudós” általa feltehetően nem túl sokra tartott státuszával. A szovjetizált tudomány helyét és státuszát meghatározó globális strukturák áttekintése mellett azért érdemes néhány pillantást vetni ezekre a mikroszkopikus mozzanatokra is, mert ezek a dokumentumok más szögből mutatják meg a tudomány voluntarista átszervezését. Rámutatnak a strukturák léptékéből nem látható emberi feltevésekre, hiúságra és hatalomvágyra, melyek a mindennapok tapasztalatában tették elviselhetetlenné a sztálinizmus politikai rendszerét.

A mindennapi életben való viselkedés (arrogancia, segítőkészség, elvtelenség és így tovább) alapján természetesen más megítélés alá kerülhetnek egyes tagok. Az MTT egyes szakosztályi ülései a jegyzőkönyvek tanúsága szerint jó hangulatban zajlottak le: a résztvevők műveltségéből fakadó latin és német nyelvű szófordulatok, tréfás megjegyzések mintha nem a sztálinista tudományos struktúra megalapozásáról, hanem egy kedélyes megbeszélésről adnának számot. De ne felejtjük el azt sem, hogy nemcsak az akadémikusok tiszteletdíjának emelésével, de egyes egyetemi tanárok leváltásával (Kerényi Károly, Prohászka Lajos, Zolnai Béla) is foglalkoztak, tehát ténykedésüknek komoly egzisztenciális következményei lettek.³⁸⁷ A személyes sorsok feletti döntés az utókor szemében érthető okokból nagyobb súllyal esik latba, mint mondjuk egy adminisztratív átszervezés, hiszen a hatalom képviselőjében olyan morális döntést kell hozni, melynek egzisztenciális következményei sokszor beláthatatlanok.

³⁸⁵ MNL OL–M–KS–276–68–77. ő. e., p. 18.

³⁸⁶ MTAL, MTT, 3. d., 4. dosszié (1949. november 22.)

³⁸⁷ MTAL, MTT, 1. d., 9. dosszié: az MTT 1949. szeptember 21-én tartott bölcsész-aktíva üléséről. Jelen vannak: Gerőné Fazekas Erzsébet, Fogarasi Béla, Waldapfel József, Pach Zsigmond Pál, Alexits György, Patkós Lajos, Szántó György, Hanák Péter, Lukács Lajos, Fónagy Iván, Kovács Ferenc elvtársak. Tegyük hozzá, Kerényi Károly ekkor már emigrációban élt (a következő fejezetben foglalkozunk személyével és nézeteivel), Prohászka Lajos és Zolnai Béla életében azonban komoly törést jelentett az 1950-es akadémiai tortúra. Lásd LACKÓ Miklós, Egy nemes konzervatív. A kultúrfilozófus Prohászka Lajos, *Történelmi Szemle*, 40. évf. (1998) 3–4. sz., 277–297.; MISKOLCZY Ambrus, Eltűnt akadémikusok nyomában: Zolnai Béla és A magyar stílus, *Magyar Tudomány*, 106. kötet (1999) 8. sz., 968–976.

Ebből a szempontból tehát távolról sem mindegy, hogy ki dönt, továbbá az sem, hogy a döntéshozó milyen státuszban (életkor, társadalmi beágyazottság, tőkeformák stb.) van.

A fent említett három személy körüli döntésben Gerőné mellett az egyik leghangosabb hozzászóló Lázár György (Lám Leó, 1924–1978) volt. Személyére és szerepére hamarosan visszatérünk, mégpedig azért, mert a tehetsége révén *kiemelt*, ekkor huszonöt éves fiatalember (gazdasági, társadalmi, kulturális, szimbolikus) *tőkeformáinak hiányából* fakadóan „remek” alanynak bizonyult arra, hogy a pedagógiai vitákban a leszámolások szócsöve legyen. A vád szociológiájának elemzéséhez ezeket a szempontokat fel fogjuk használni. Ennek oka az, hogy ez nemcsak a pedológiai határozat körül segíthet rendet tenni a kaotikusnak tűnő viszonyok között, de tágabban a „sztálinista vitákban” a párt részéről *felhasznált* vádlók társadalmi kitettségére, kiszolgáltatottságára is rámutat.

Nem lehetett célunk az MTT teljes történetét feltárni, annyit azonban érdemes megjegyeznünk, hogy ez is a korszak – korábban az ONI kapcsán emlegetett – bürokratikus viszonyainak kaotikusságát jól jellemző intézmény volt. Szintén rövid ideig működött, tevékenységi és jogköre éppannyira volt tisztázatlan, mint amennyire döntéshozói jogosítványa. Azért nem maradt fenn, mert, ahogy fentebb már tárgyaltuk, 1948 nyarán a szovjetizálás meghirdetését követően az addig érvényes népfrontos politika, illetve a tudományban a régi elit megnyerését célzó törekvések súlytalanná váltak. Intézményes értelemben ez mégsem megy egyik pillanatról a másikra, hiszen a tudományos mezőben, jelesül a működését 1949 elején megkezdő MTT-ben, mint láthattuk, egy darabig még a korábbi stratégia volt érvényben. Ám az MTT Pártkollégiumának 1949. június 18-i ülését követően Sabanov és Glusenko akadémikusok, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának képviselői tudatták az MTT vezetőivel, hogy a „Szovjet Akadémia minden elvtársi együttérzés mellett sem ismerheti el a Tudományos Tanácsot Magyarország reprezentatív tudományos szervének, hanem akarva, nem akarva kénytelen az Akadémiát annak elfogadni, és ettől az álláspontjától nem térhet el”.³⁸⁸

Ezzel az MTT rövid tevékenysége lezárult, s maga a történet is jól jelzi, hogy a sztálinizmus belső működési logikája ugyan egyszerűnek tűnik, mégsem fűzhető fel egyetlen univerzális magyarázóelvre, hiszen a Liszenko-ügy felől nézve akár az MTA megszüntetése mellett is dönthettek volna, de a pillanatnyi taktikai célok mégis nolens volens mást követeltek a döntéshozóktól. Az ONI-ban és az MTT-ben kifejtett nézetei miatt azonban Mérei Ferenc körül a szó ideológiai értelmében „kezd elfogyni” a levegő, nézetei, kutatási eredményei egyre kevésbé egyeztethetőek össze a szovjetizált tudomány eszményével. Ezt azonban nem Mérei ismeri fel, hanem a hatalom struktúrája kezdi el kivetni őt.

A száműzött Mérei: önkritikák és támadások

*„Nincs nehezebben elviselhető dolog a száműzetésnél, a száműzött ugyanis nem élhet a parrhéziával, a száműzötnak nincs joga ahhoz, hogy beszéljen, ami oda vezet, hogy az ember rabszolgává (dulosz) lesz, és el kell viselnie a hatalmasok minden dőreségét”.*³⁸⁹

Michel Foucault: *Az igazság bátorsága* (1984)

Összességében 1949 kora őszén a köznevelés területén két kulcsprobléma fogalmazódott meg: az egyik az új tankönyv elkészítése és terjesztése, a másik pedig a munkás- és parasztyerekek aránytalanul nagy lemorzsolódása az iskolában.³⁹⁰ Az MDP Köznevelési Bizottságának jegyzőkönyve meg is jegyzi, hogy a Kollégiumi Hivatal ebben komoly hibákat vé-

³⁸⁸ MTAL, MTT, 1. d. 7. dosszié, idézi PÉTERI, Születésnap ajándék Sztálinnak, 29.

³⁸⁹ Michel FOUCAULT, *Az igazság bátorsága. Önmagam és mások kormányzása. Előadások a Collège de France-ban, 1984*, Budapest, Atlantisz, 2019, 62.

³⁹⁰ Ez távolról sem csak az itt tárgyalt évek sajátossága, lásd SOMOGYVÁRI Lajos, Származási kategóriák és lemorzsolódás a középiskolában, 1953–1962, *Neveléstudomány*, 3. évf. (2015) 3. sz., 56–68.

tett.³⁹¹ Mivel a bürokratikus koordináció sztálinista modelljének értelmében a köznevelés számai mind Mérei Ferenc kezében futottak össze (sőt, a Köznevelési Bizottságon keresztül hatóképessége valamelyest a felsőoktatásra is kiterjedt), így értelemszerűen gyorsan eljutott hozzá a párt vezetésének elégedetlensége.

Azért írtuk fentebb, hogy a sztálinista nómenklatúra hatalomgyakorlásában kulcsszerepet játszó bürokrácia nem érthető meg kizárólag racionális alapon (abban komoly szerepet játszik a tradicionalitás és a karizmatikusság is), mert a felmerülő kérdésekre Mérei nem a szakpolitikából következő racionális válaszokat fogalmazott meg, hanem *önkritikával* rukkolt elő. Márpedig az önkritika a sztálinizmus egyik rendszeralkotó sajátossága (melynek ténylegesen vajmi kevés köze van a korábban tárgyalt, Nékoszon belüli csoportterápiához), és éppenséggel az irracionalitás felé tereli el a diszkussziót. Már az is mélyen jellemző, hogy Mérei egyébként meglehetősen irodalmias, értekező nyelvének nyoma sincs, ellenben hemzsegnek a „figyelemreméltó eredmények”, a „döntően megváltozott”, a „nyolc-tízszeresére emelkedett”, a „fordulat következett be” és a „különösen megerősödött” szófordulatok. A probléma megoldását tehát nem ésszerű hibakeresés jellemzi, hanem a bűnbak rituális kijelölése, melyet „a párton belüli demokrácia” jegyében valójában *maga* az önkritika *gyakorlója indít el*. Ezzel visszajutunk a sztálinizmus politikai rítusainak premodern (irracionális) gyökeréig.³⁹²

A tankönyvek esetében mindennél világosabb volt, hogy a gazdasági kárt az MDP vezetése okozta, mely logisztikai háttér nélkül erőltette az új tankönyvek azonnali elkészítését. Mivel mindent azonnal kellett megoldani, így voltaképpen lehetetlent kértek a tankönyvek elkészítéséért felelős szervektől, majd az elkerülhetetlen kudarcot és az okozott kárt végül is az ONI nyakába varrták. 1950. január 7-én Mérei Ferenc jelentést ír az MDP-nek az ONI-ban végzett tevékenységéről. Ennek felütésében összefoglalja az eddig már tárgyalt tevékenységi köröket, majd megjegyzi, hogy feladatait az ONI voltaképpen elvégezte. A pszichológus szerint a probléma abban állt, merthogy a hibát mégiscsak el kellett ismerni, hogy a VKM átszervezésekor az ő minisztériumi feladatköre lényegében az ONI igazgatására, a ráosztott feladatok ellátására szorítkozott, így elkerülte a figyelmét a VKM-ben elkövetett hibák sora.

„Saját lehatárolt területemen túl – írja önkritikájában Mérei – kezdeményezéseket nem tettem, bírálatot nem mondtam; elfelejtettem a Neveléstudományi Intézet feladatkörén kívül lévő közoktatásügyi területeket. Ez helytelen volt azért, mert mint a VKM Vezető Kollégiumának tagja ez kötelességem lett volna”.³⁹³

Mérei közelebbről arról beszél, hogy igyekezett minden konkrét feladatot, határozatot végrehajtani az ONI tevékenységi körén belül, ám nem helyezte ezt szélesebb perspektívába. Például az Intézet állandóan rövidlejárátú tervvel dolgozott, a kiadott tankönyvekben politikai hibák maradtak, továbbá „nem fordítottunk elég gondot az iskolák szociális összetételének átalakulására”.³⁹⁴ A fentebb Halfin nyomán kommunista hermeneutikának nevezett eljárás lényegét követve Mérei 1950. január 23-i dátummal *újabb* önkritikát ad be, melyben 10 gépelt oldalon sorolja fel a szórványos eredmények mellett az elkövetett hibákat, s végül javaslatot tesz ezek korrekciójára. Noha hivatalosan Mérei maga is „jelentésnek” nevezte a műfajt, de az iktatás során a biztonság kedvéért az iratra nagy betűkkel ráírták, hogy „önkritika”.³⁹⁵

Ám a párton belüli önkritika nem elég, hiszen a nevelési terület megannyi szakemberéhez csak akkor van esélye eljutni, ha az – MDP által akkor már felügyelt – szakmai nyilvánosságban is megjelenik. Ez volt a már címében is a sztálinista retorika formuláit rejtő *A burzsoá objektivizmus a gyermeklélektanban* című írásmű, mely az egy évvel korábban megszűn-

³⁹¹ MNL OL–M–KS–276–90–95. ö. e., 77-79. (1949. szeptember 22.)

³⁹² Vö. Alexei KOJEVNIKOV, *Rituals of Stalinist Culture at Work: Science and the Games of Intraparty Democracy* circa 1948, *Russian Review*, 57. évf. (1998) 1. sz., pp. 25-52.

³⁹³ MNL OL–M–KS–276–90–218. ö. e., pp. 77-80. (1950. január 7.)

³⁹⁴ MNL OL–M–KS–276–90–218. ö. e., p. 85.

³⁹⁵ MNL OL–M–KS–276–90–218. ö. e., pp. 533-542.

tetett *Magyar Pedagógia* című folyóiratban látott napvilágot.³⁹⁶ Mielőtt továbblépnénk, érdemes hozzátenni, hogy a lap az 1891-ben létrehozott Magyar Paedagogiai Társaság orgánuma volt, ám a szervezet feloszlata (1949–1950) a lap megszűnését is magával hozta (1948). Igaz ugyan, hogy 1949-ben újfent megjelenik a folyóirat, mégpedig az ONI gondozásában, de az új kiadó a nyelvi-tartalmi-intézményi szovjetizáció tökéletes példája lehetne. Ráadásul összesen két számot jelentetnek meg, mivel az ONI felszámolását követően a neveléstudományból kiakolbóltott Mérei természetesen nem maradhatott főszerkesztő sem, így aztán 1961-ig nem is jelenik meg a *Magyar Pedagógia*; a diszkontinuitás tényét kiemelendő, Mészáros István még a különböző folyamatok jogfolytonosságát is vitatja.³⁹⁷

„A szocialista építés feltételei közt a neveléstudomány feladata – írja Mérei nyilvános önkritikájában –, hogy a *szocialista ember*, tehát új tulajdonságokkal rendelkező ember kialakításához hozzájáruljon, s hogy a pedagógia módszeres eszközeivel segítse a kapitalizmus maradványai *elleni* céltudatos *harcot*. Ennek a feladatnak végrehajtása terén a magyar neveléstudomány hivatásos művelői eddig keveset tettek. Keveset azért, mert nem sajátították még el a marxizmus-leninizmus nagy tapasztalatait; nem tárták fel a magyar nevelés történetének haladó hagyományait; nem vizsgálták meg kritikailag, konkrétan a magyar pedagógiában még ma is ható burzsoá irányzatokat. A kritikai és önkritikai munka terén első kérdések közt kell felvetnünk a *burzsoá* gyermeklélektanhoz tapadó pedagógiai elfajulást”.³⁹⁸

Tulajdonképpen az eddig feltárt szovjetizáció több eleme tetten érhető a szövegben: az „új ember” megalkotása (ahol a szocialista jelző természetesen a bolsevik értelmében szerepel), a katonai nyelvezetből átvett „harc”. Ugyanígy szerepel a „burzsoá”, értsd reakciós, nyugati tudomány elleni, fentebb leírt küzdelem, melynek győzelmét a marxizmus-leninizmus szavaltja majd. Ám ahogy korábban írtuk, Mérei itt sem ismeri fel a szovjet tudomány szupremáciáját, így megint csak disszonáns elemként marad a szövegben a „magyar pedagógia”, mely a pavlovizmus értelemben nem létezik, hiszen szükségtelen.

Nincs itt tér arra, hogy Mérei önkritikáját hosszasan tárgyaljuk, főleg azért nem, mert csupa eddig előszámlált jelenség kerül elő szövegében. A pedológiát elítélő 1936-os párthatározat újabb említésével Mérei nyilván igyekszik a dolgok elé menni, majd a saját munkáiban megbúvó „burzsoá”, vagyis nyugati mintákat követő elemeket szemlézi. Piaget és Wallon követőjeként, valamint a pszichoanalízis óvatos kritikusaként nem sok esélye van arra, hogy „kimagyarázza” ezeket, de nagyon igyekszik. Saját könyvével szemben a fent említett pedológiai határozat vonatkozó téziseivel védekezik, mondván, függetlenül a szerzők ideológiai alapállásától a heterogén hivatkozási lista megelégedett azzal, hogy formai szempontból ütköztesse a különböző szemléletű kutatásokat. Mérei elismeri a *Gyermektanulmány* káros idealizmusát, melynek következtében nem került napvilágra a kapitalista és a szocialista társadalomban élő gyermekek közötti különbség. Azért van tehát szükség a nyugati burzsoá tudomány megközelítésmódjának kiszűrésére, kiiktatására, mert az valójában alkalmatlan a szocialista gyermek antropológiájának megalkotására.

A kritika-önkritika alkalmazásával Mérei nolens volens megindul az úton, de korábban emlegetett empirizmusa miatt képtelen arra, hogy azonosuljon a pavlovi értelemben vett, a szovjet szupremáciát hirdető univerzális eszménypedagógiával. A szovjetizáció jellegének megértése végett nem kell, sőt nem is érdemes mélyebb elemzést végeznünk, elég, ha megnézzük az 1949-ben megjelent, 57–58-as összevont évfolyam küllemét és tematikáit. A szikár, barnás, rossz minőségű papírra nyomott borító, az impresszum és a tartalomjegyzék után rögtön egy Sztálin-arckép néz szembe az olvasóval, alatta pedig a szerkesztőség születésnapjára köszöntő sorai olvashatóak. Nem meglepő módon a szerkesztői beköszöntőben tetten érhetőek a köznevelési törekvések „grandiózus” voltáról szóló nyelvi-stiláris elemek, jóllehet a lapot

³⁹⁶ MÉREI Ferenc, A burzsoá objektivizmus a gyermeklélektanban, *Magyar Pedagógia*, 57–58. évf. (1949), 68–78.

³⁹⁷ MÉSZÁROS István, Magyar Paedagogia – Magyar Pedagógia, 1892–1992, *Magyar Pedagógia*, 92. évf. (1992) 1. sz., 5–24.

³⁹⁸ MÉREI, A burzsoá objektivizmus a gyermeklélektanban, 68. (Kiemelés – K. H. Zs.)

jegyzők jóformán azonosak az 1948 előtti pedagógiai élet formálóival (Mérei, Zibolen, Ravasz, Binét, Vargha). Nehéz elhinni, hogy a „nevelés, mint ember-átalakító tevékenység kiszélesedett” vagy a „jelentékeny sikerek biztosítása és továbbfejlesztése” típusú szovjetizált szövirágokat ők maguk írták volna, noha szerzőként persze ők jegyzik a közleményeket. Talán nem lényegtelen megjegyezni, hogy Binét Ágnes, Mérei Ferenc, Vargha Balázs tanulmányait, valamint Zibolen Endre szemlétjét leszámítva minden írásművet (Ravasz János, Illés Lajos, M. N. Szkatkin, Dénes Magda, Berencz János) egy-egy Sztálin-mottó ékesít.³⁹⁹

Mérei tehát a *Magyar Pedagógiában* ugyan önkritikát gyakorol, de még keveset hivatkozik szovjet ideológusokra. Ám ahogyan érzi, hogy fogy körülötte levegő, csökken a belé vetett bizalom, retorikai szempontból úgy erősít rá a sztálini fordulatokra, s úgy sűríti a kötelező hivatkozásokat. *Az élenjáró szovjet neveléstudomány* című írása ebből a szempontból tanulságos olvasmány; tartalmilag értékelhetetlen, de funkcionális szempontból fontos, hiszen nagyjából ekkor értette meg Mérei, mi fán terem a pavlovizmus, azaz a szovjet tudományos szupremácia.⁴⁰⁰ Az írásmű elején rögtön Sztálinnak a főiskolák tudományos munkásai előtt elmondott beszédéből idéz kétszer is, ezt követi Konsztantinov egyik megállapítása a korábban már citált, a szovjet pedagógia harminc évéről szóló kötetéből.⁴⁰¹ Majd a két Sztálin-idézetet⁴⁰² hosszabb citátum követ Makarenkótól, illetve újfent többször is Sztálin.⁴⁰³ Tartalmilag nem vizsgáljuk a szöveget, nem is érdemes, ám formai szempontból nem árt megjegyezni, hogy a remek íráskészségű Mérei hosszú, 10–12 soros idézetekkel dolgozik, holott korábban a szó szerinti citálás egyáltalán nem jellemezte. Emiatt a cikk elemző jellege teljesen elvész, műfaját tekintve pedig a pavlovizált szovjet tudomány teodiceájának, profán istenigazolásának tűnik.

Nem tudom, hogy 1949 decemberében, amikor ez a cikk megjelent, Mérei bízott-e még abban, hogy része maradhat a hazai neveléstudománynak, az erről szóló egyidejű dokumentumok ellentmondásosak. *Az élenjáró szovjet neveléstudomány* című közlemény valóban a sztálinista „tudományosság” mesterműve, s eddigi írásai után nyilvánvalóan a szerző is tudta, milyen intencióval teszi azt közzé. Ugyanakkor abban a közegben, ahol Mérei otthon érezte magát, és a tanítványi hálózat révén végső soron az ONI is ilyen volt, nem fogta vissza magát. Egy a párt iratanyagában fennmaradt, eredetileg valószínűleg egy ügynökjelentésből származó kivonat szerint ugyanis Mérei Ferenc és Vajda Péter beszélgetése során utóbbi úgy fogalmazott, hogy az ifjúsági vezetés pedagógiai kérdései kapcsán sajnos még nem ismerik a szovjet tapasztalatokat, így nem tudják kidolgozni annak hazai megfelelőit.

„Erre – így a jelentés – Mérei Ferenc felháborodott és a következőket mondta: »Hogy lehet ilyet mondani? Mi talán hülyék vagyunk, hogy a Szovjetunió nélkül nem tudunk semmit sem csinálni? Magában egyébként is megvan ez a rossz vonal«. Majd azzal folytatta, hogy ezen a téren a szovjet tapasztalatok ismerete hasznos, de semmi esetre sem nélkülözhetetlen. Mérei Ferencnek ilyen és ehhez hasonló számos megnyilvánulása van.”⁴⁰⁴

A Mérei magatartásában tapasztalható kettősség azonban nemcsak a fenti ügynöknek, de az ONI-ban közvetlen beosztottjaként dolgozó Simonovits Istvánnának is feltűnt. Az MDP-nek készített egyik feljegyzéséből kiderül, hogy

³⁹⁹ *Magyar Pedagógia*, 57–58. évf. (1949).

⁴⁰⁰ MÉREI Ferenc, *Az élenjáró szovjet neveléstudomány*, *Köznevelés*, 5. évf. (1949) 24. sz., 687–688.

⁴⁰¹ SZTÁLIN, *Beszéd a főiskolák tudományos munkásainak fogadásán*, in LENIN, *Válogatott művek*, Budapest, Szikra, 1948, 1. kötet, 54–56.

⁴⁰² SZTÁLIN, *A leninizmus kérdései*, Budapest, Szikra, 1949.; SZTÁLIN, *A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújáról*, Budapest, Szikra, 1945.

⁴⁰³ MAKARENKO, *Válogatott pedagógiai tanulmányok*, Budapest, Új Magyar Könyvkiadó, 1948.

⁴⁰⁴ MNL OL–M–KS–276–90–218, p. 552. Kivonat a Mérei Ferencről szóló 1949. november 3-i jelentésből.

„Méreinek az 1949 januárjáig megjelent munkáiban a Szovjetunió nem szerepelt, sőt e munkák irányvonala ellentétben áll a Szovjetunió pedagógiai elveivel. Újabban azonban nagyon erősen ráment a Szovjetunió népszerűsítésére, de ezt teljesen mechanisztikusan csinálja. Hiába figyelmeztetik munkatársai, hogy egy tankönyv nem attól válik szocialista szelleművé, hogy 10–20 oldalt berak a Szovjetunióról, hogy nem csak a mennyiséget kell nézni, hanem megfelelően válogatni. Másutt viszont világosan látszik, hogy nincs meggyőződve a szovjet pedagógia fölényéről”.⁴⁰⁵

Vagyis úgy tűnik, kortársai azt érezték, Mérei sztálinizmusa inkább imitáció, retorikai művellet, mintsem meggyőződés, ugyanakkor, ahogy korábban a belső gyarmatosítás és az etikai önformálás kapcsán fejtegettük, azt sem hinném, hogy ez csupán taktikázás lett volna, ahogy Huszár Tibor fejtegette az MTT kapcsán.⁴⁰⁶

Nagyon nehéz ebben egyértelműen állást foglalni, de megkockáztatom azt a konklúziót, hogy Mérei Ferenc 1948 tavaszán-nyarán, amikor a formálódó, illetve a már megalakult MDP vezetőségétől bizalmat kapott, *törekedett* az önformálásra, *igyekezett* magáévá tenni a belső gyarmatosítás eszköztárát, státuszaért cserébe egyes mozzanatokot „el is nézett” a hatalomnak. A kognitív disszonancia minősített esete volt a *Demokrácia az iskolában* című kézirat elsüllyesztésének vagy *A Jövő Embere* című folyóirat letiltásának tudomásul vétele, ám ezek a mozzanatok Méreit nem tántorítják igazán meg. 1948 őszétől vállalja az ONI vezetését, miközben közvetlen közlőről nézi végig, ahogyan a párt egy év alatt felszámolja a Nékoszt. Az 1949 februárjában megjelenő *Utópia és valóság a magyar nevelésben* című írása kapcsán úgy fogalmaztunk, hogy abban Mérei bizonyos értelemben túllép a tudós álláspontján, s szakpolitikusként olyan elveket is magáénak vall, melyeket korábban elutasított.⁴⁰⁷ 1949. február 25-én megalakul az MTT, melynek alakuló ülésén is részt vesz, március 15-én Kossuth-díjat kap, és ezzel szó szerint a csúcsra ér – mert innen már csak lefelé vezet út.

1949 nyarán, kora őszén kezd körülötte fogyni a levegő, de ennek pontos okát megmondani szinte lehetetlen. Magát a tényt is egyrészt a róla szóló, őstől szaporodó jelentések, másrészt az 1949 decemberében megjelent, két sztálinista cikke is jelzi. Itt persze feltehető a kérdés: mi volt előbb, a tyúk vagy a tojás? Mérei azért írta meg két valóban pavlovizált cikket, mert érezte, hogy a pártvezetés bizalma megingott, s így akarta helyreállítani azt, vagy pedig azért ingott meg a döntéshozók hite benne, mert Simonovitsné és más jelentések írói jelezték, hogy ezek nem belső meggyőződésből íródnak, hiszen a hétköznapiakban erősen bírálja a Szovjetuniót? Az első változat sokkal plauzibilisebbnek tűnik, hiszen egy a karrierje csúcán álló szakpolitikusról beszélünk, aki a szovjetizálás egyes intézményi fázisait még lenyelte, de a teljesen kilúgozott, pavlovizált „tudománnyal” már nem tudott azonosulni. Azt hiszem, ez a döntő mozzanat, ez az a pont, ahol Mérei elveszíti a hitét, ám a szovjetizált intézményrendszerből nem tud, mert nem lehet kilépni. A két sztálinista közleménye így megítélésem szerint menteni akarja a menthetőt, de már késő, mert ügynökök figyelik, továbbá néhány kollégája (Simonovitsné, Lengyel Klára, Gerőné) feljegyzéseket készít róla, vagyis hónapokon keresztül készítik elő a Mérei-féle neveléstudomány felszámolását. 1949. december 5-én Sós Vera kézírással tudatja Lengyel Klárával, hogy a „Méreivel kapcsolatban kért anyagokat mellékelten küldöm”.⁴⁰⁸ A kronologikusan összeállított kis dosszié 9 darab, különböző terjedelmű jelentést tartalmaz:

- 1949. július 14-re datált, rövid idézet Lux László jelentéséből, melyet a június 18-án letartóztatott Justus Pálról adott; ebben Méreit is megemlíti;
- 1949. augusztus 26.: az ONI belső tevékenységéről szóló kicsinyes jelentés, mely egyebek mellett szóvá teszi, hogy Mérei a Komszomol-delegáció megvendégelésére

⁴⁰⁵ MNL OL–M–KS–276–90–218, p. 566. Feljegyzés Mérei Ferenc magatartásáról az ONI megalakulása óta (1948. dec.) szerzett tapasztalatok alapján. Simonovits Istvánné (autográf kézirat, 1949. augusztus 8.)

⁴⁰⁶ HUSZÁR, *A hatalom rejtett dimenziói*, 101–102.

⁴⁰⁷ MÉREI, *Utópia és valóság a magyar nevelésben*, 49–50.

⁴⁰⁸ MNL OL–M–KS–276–90–218, p. 543.

nem adott intézeti támogatást; hogy a VIT-en Henri Wallon „burzsoá pszichológus” tanítványai lelkesen keresték Méreit mesterük ajánlására, de a magyar pszichológus nem fogadta őket;

- az 1949. szeptember 20-i jelentés, mely arról számol be, hogy míg az ONI-ban fasiszták vezető állásokat töltenek be, addig a munkáskadereket képzetlenségük okán Mérei hátrányos megkülönböztetésben részesíti;
- az 1949. szeptember 23-án kelt jelentés már Mérei ismeretségi hálózatát igyekszik feltérképezni, amennyiben kapcsolatba hozza egyebek mellett Telegdi Zsigmonddal, Király Istvánnal, Szabó Árpáddal, Lakatos Imrével, Waldapfel Józseffel, Lutter Tiborral. Az ügynök stratégiája nagyjából az volt, hogy vagy fasisztának, vagy trockistának, vagy angolbarátnak állítsa be az említetteket. Kitér Kosáry Domokosra is, akit Mérei történelemtankönyv írásával bízott meg, ám az elkészült munkát használhatatlannak (!) ítélték, így hatalmas anyagi kárt okozva bezúzták. Ez a jelentés teszi vádponttá először Mérei „züllött” magánéletét, mely utóbb visszatérő motívum lesz.
- az 1949. szeptember 24-i jelentés a párizsi kommunista szcénával, a munkaszolgálatlaltal és a Vörös Hadsereghez való átállással, valamint a szovjet tiszt egyenruha legendáriumával foglalkozik (ezeket korábban mind tárgyaltuk);
- az 1949. október 3-i jelentés mindössze pletykákat, hallomásokat, dezinformációkat közöl (szakszervezet, házassága, kiutazása Prágába Lakatos Imrével);
- az 1949. november 3-i jelentést fentebb idéztük, az ügynök nem volt elégedett Méreinek a Szovjetunióról alkotott elképzeléseivel;
- az 1949. november 26-i jelentés Mérei baráti társaságának egyik beszélgetéséről számol be: Binét Ágnes lakásán gyűltek össze, ahol „az angol és amerikai tudomány óriási fejlettségéről” cseréltek eszmét. Flórián György személyében feltűnik az „amerikai kapcsolat”, illetve meglepő módon tudatja az ügynök, hogy Mérei napi telefonkapcsolatban áll Zsombor Jánossal, aki évekig az *Új Szó* szerkesztőségében dolgozott (mint korábban tárgyaltuk, együtt voltak munkaszolgálatosok, s így kerültek a lap kötelékébe).
- az 1949. december 5-re datált jelentés Mérei vezetői hübriszt igyekszik körülírni, amennyiben a Magyar Ifjúság Népi Szövetségének vezetőivel nem tárgyalt nevelési kérdésekben,⁴⁰⁹ továbbá az ügynök szövé teszi, hogy az ONI-ban személyi kultuszt űz. Kitér arra is, hogy kapcsolatban áll – a Justus Pálon keresztül a Rajk-perből is ismert – François Gachot-val, akiről „nem hiszi el, hogy kémkedett volna, mert ő rendszeresen találkozik vele, [...] és ilyet sosem tapasztalt”.⁴¹⁰

1949. december 28-i keltezéssel készül el a szignó nélküli összefoglaló jelentés Méreiről. „A Káder osztályhoz és a Központi Ellenőrző Bizottsághoz (KEB) sorozatosan érkeztek a jelentések Mérei munkájáról, melyeknek alapján szükségessé vált múltját, jelenlegi magatartását megnézni. A beérkezett anyagokon kívül csak néhány elvtárral beszélünk Méreiről. Mérei nem tudja, hogy a KEB foglalkozik vele”.⁴¹¹ A sűrűn gépelt hatoldalas jelentés a klasszikus állambiztonsági eljárást alkalmazza: az élettörténet egyes szálaiból igyekszik feltárni azt, hogy az illető hogyan „furakodhatott be” a pártba. Azt keresi a jelentés, hol keletkezhetett hiba, milyen korábbi információk támasztják alá azt, hogy a vizsgált személy áruló, ellenség.

⁴⁰⁹ A dokumentum későbbi állambiztonsági párhuzamára lásd ÁBTL 3.1.5–O–10986, p. 39. Ez is világossá teszi, hogy a párt irattárában maradt fenn az 1949–1950-ben az ÁVH által készített, Méreiről szóló ügynökjelentések egy része. Az ÁBTL őrizetében lévő, a fenti jelzet alatt található dokumentum (pp. 37–45) összefoglalja az ÁVH korábbi, részletes jelentéseit.

⁴¹⁰ MNL OL–M–KS–276–90–218, pp. 543–555., itt: p. 554–555. Gachot-ra lásd Paul GRADVOHL, 1947/1949: le „tournant” vécu par deux partis communistes, *Cahiers d'études hongroises*, 2. sz. (1990), 35–55.; KARÁDI Zsolt, François Gachot és a magyar kultúra, *Kortárs*, 42. évf. (1998) 3. sz., 89–97.

⁴¹¹ MNL OL–M–KS–276–90–218, pp. 556–561.

Érdeemes hangsúlyozni, hogy az ilyen dokumentumok tele vannak tényszerűen durva hibákkal, elírásokkal: az egyik visszatérő elem például Mérei Ferenc születési dátumának elvétele vagy édesanyjának a születési neve: a Klein Valériát egyszer valaki Ulesz Valériaként olvasta és írta át, s innen iratról iratra vándorol a rossz névalak. A Mérei által a pártnak leadott adatokat ugyan a KEB igyekezett ellenőrizni, de ennek módja nem volt több az öt korábbról ismerők megerősítéseinél vagy cáfolatainál. Ha a KEB valaki után érdeklődött, akkor a párttagok között nyilván megfogalmazódott a gyanú, hogy „vaj van a fején”, de azt nem nézték, hogy az ellenőrzés céljából megkérdezett párttag milyen *viszonyban* áll vagy állt az illetővel. Mérei Ferenc esetében az egyik ilyen kontrollszemély Gerőné Fazekas Erzsébet volt, aki a háború alatti vagy az *Új Szó*hoz kapcsolódó eseményeket hazugságnak állította be. Fel-elevenítették Méreinek a Francia Kommunista Párt magyar szekciójából való kizárását, amiről senkinek sem voltak közvetlen információi, így könnyen ráragaszthatták a „trockizmus” címkéjét. Az ilyen módolt koholt információk arra emlékeztetnek, amit Michel Foucault a becstelen emberek 18. századi megbélyegzése kapcsán *fekete legendának* nevezett. A fikatív és valós elemeket tetszés és érdek szerint ötvöző, elrettentő exemplumok

„olyan példák, melyek nem megfontolandó tanulsággal szolgálnak, hanem gyorsan hatnak és hatásuk ereje majdnem azonnal elszáll. [...] E szövegek a dolgokat olyan tömören beszélik el, hogy az ember már nem is tudja, ez az intenzitás a szavak csillogásának vagy a bennük elbeszél vadul zsvajgó eseményeknek köszönhető”.⁴¹²

Egyszerűbben fogalmazva olyan dokumentumról van szó, amelyben a készítő (Lengyel Klára) nem izgatja a benne foglalt tények valóságtartalma, hiszen annak *performatív igazságát* egy megbízható belső ember szavatolta (egy ügynök, Simonovitsné, a közeli kolléga vagy maga Gerőné). Ennek következtében a benne foglalt kijelentések igazságértéke addig érdekes, amíg a tanúságot tevő párttag pozícióban van, hiszen az általa kimondott igazság értéke nem a valósághoz képest igaz vagy hamis, hanem a párt által szakrálissá tett igazságfogalomból, annak metafizikai megalapozásából következik. A fentebb idézett jelentések „műfaja” voltaképpen a mindennapi élet szinte ellenőrizhetetlen közléseiből merített szóbeszéd: a *fecsegés*. És innen lesz roppant izgalmas a későbbi tudományfilozófusnak, Lakatos Imrének a történetben való megjelenése.

Illő hangsúlyozni, hogy Lengyel Klára nem magánakciót folytatott, hanem a KEB nevében járt el. Az MDP alapszabálya szerint a kongresszus által választott KEB a Központi Vezetőség, a Politikai Bizottság, a Titkárság és Szervező Bizottság mellett szintén a párt vezető szervei közé tartozott, legfőbb feladata a szervezeti munka kontrollja volt.⁴¹³ A Lengyel által bekért anyagokat azért kivonatoltam röviden, mert a dosszié egyrészt világosan mutatja azt, hogy Mérei legkésőbb 1949. július–augusztusában került az államvédelem érdeklődési körébe, másrészt azt, hogy az MDP iratanyagában található dosszié az Államvédelmi Hatóság ügynöke(i) által készített jelentések átirat, szerkesztett *kivonatait* tartalmazza. Ezt Lengyel Klára egy Földes Lászlónak, az Országos Káderosztályra írt levelében összegezte, melyben kitért a Mérei Ferenc és Lakatos Imre által vezetett állítólagos klikkre, mely elsősorban az MTT-ben „akadályozta” a munkát.

„A mellékelt feljegyzés – írja Lengyel – részlet az ÁVH-nak Lakatos Imréről szóló feljegyzéséből. [...] Lakatos, aki a Szovjetunióban volt ösztöndíjas, ottani magatartása miatt a Káderosztály visszahívta.”⁴¹⁴

⁴¹² Michel FOUCAULT, Becstelen emberek élete, in *Fantasztiкус könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások, interjúk*, Romhányi Török Gábor (szerk.), Budapest, Pallas Stúdió – Attraktor, 1998, 92.

⁴¹³ Vö. T. VARGA György, Bevezető, in *Az MDP Központi Vezetősége, Politikai Bizottsága és Titkársága üléseinek napirendi jegyzékei*, T. Varga György (szerk.), Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2005, 1. kötet, 9-10.

⁴¹⁴ Vö. NAGY Károly, *Szovjetösztöndíjasok voltunk 1956-ban. Emlékek és dokumentumok*, Budapest, Press Publica, 2011, 88. Méreit szintén megemlíti az irat, ti., hogy nem jól válogatta az ösztöndíjasokat. Lásd

Méreiével ma is szoros kapcsolatot tart, egy időben jóformán naponta látogatta meg. Gondolom a VKM vizsgálatához nem lesz érdektelen ez az anyag. Az ÁVH adatai környezettanulmány és másféle tapogatózások alapján íródott, nem ellenőrzött”.⁴¹⁵

Bármilyen fenyegetően is hangzik Lengyel Klára levele, az ügynökjelentések valóban ellenőrizetlenek, következésképpen tele vannak pontatlansággal, elírásokkal, feltételezések tényként való beállításával, rosszindulatú sejtetéssel és így tovább. A Lakatos és Mérei közötti kapcsolat természetesen nem volt légből kapott, de ebben a kontextusban az egyik legfőbb funkciója a klikkesedés, a szektásság bizonyítása volt. Interjúkon nyugvó tanulmányában írja Jancis Long, hogy Lakatos Imre gyakran járt Méreiékhez, ilyenkor „Mérei felesége, Vera [...] mindig élvezte az izgalmas beszélgetéseket, s azt, ahogyan Imre a gyermekeivel játszott és tanította őket”.⁴¹⁶

1950 tavaszán Lakatosot letartóztatták, előbb Kistarcsára, majd Recskre internálták, ahonnan 1953-ban szabadult. Ám Alex Bandy kutatásaiból azt is megtudhatjuk, hogy az ÁVH „Kovács Gábor” fedőnéven beszervezte.⁴¹⁷ Mérei Ferenc középső lánya, Mérei Anna *Ember vagy ördög?* című dokumentumfilmjében Litván György úgy fogalmaz, hogy Recskről való szabadulása után egyfajta értelmiségi besúgó szerepkörben Lakatos Imre Lutter Tiborról, Mérei Ferencről és Szabó Árpádról jelentett az ÁVH-nak.

„Lakatos úgy adta elő beszerzésének történetét, hogy az kvázi önkéntes volt. Ő Recskén racionálisan kiszámította, hogy az élcspat élcspata az ÁVH, tehát az a legbelső mag, és ő mindig ehhez a legbelső maghoz akart tartozni [...], neki ehhez a szervezethez kell tartozni”.⁴¹⁸

Lakatos erkölcsi megítélése már a korszakban is óriási felháborodást váltott ki, az ÁVH nyomozása nyomán a pártiratok is foglalkoznak az ellene felhozott vádak között a még Debrecenben öngyilkosságba kergetett Izsák Éva történetével.⁴¹⁹ Ha belegondolunk, az a tény, hogy elsősorban arról a három barátjáról jelentett, aki 1953-as szabadulását követően segített neki, még inkább kiemeli azt, amit a későbbi tudományfilozófussal kapcsolatban Kosáry Domokos úgy fogalmazott meg, hogy *moral insanity*.⁴²⁰

Ungvári Tamás visszaemlékezésében Lakatos elsősorban a London School of Economics filozófiaprofesszoraként jelenik meg, aki „szerette, becsülte, élvezte a pletykát, a fecsegést. Nevének angolul ez az anagrammája: *So I'm a talker!* Vagyis fecsegő vagyok”.⁴²¹ Bár Ungvári másfelé kanyarítja memoárját, de érdemes egy pillanatra visszakanyarodnunk a jelentések egyik jellegzetes narratológiai problémájához: a fecsegéshez. Fentebb azt mondtuk, hogy az ÁVH által összeállított dossziében, és ez nyilván nem teljesen magányos példa, a Méreiről szóló jelentések többnyire ellenőrizetlen közlésekre, többnyire rosszindulatú szöbe-
szédekre hivatkoznak. Sokan szinte bon mot-ként hivatkoznak Lakatosnak arra a tudományos felismerésére, miszerint „az *üres fecsegés cáfolhatatlan*, a tartalmas állítások fogalom-
kitágítással megcáfolhatóak”.⁴²²

SIKLÓSNÉ KOSZTRICZ Anna, *Ösztöndíjasok a Szovjetunióban, 1945–1960*, PhD-értekezés, Budapest, ELTE, 2016.

⁴¹⁵ MNL OL–M–KS–276–90–218 ö. e., p. 388 + 2 db melléklet. (1950. február 14.)

⁴¹⁶ Jancis LONG, Lakatos Imre Magyarországon, *Magyar Filozófiai Szemle*, 43. évf. (1999) 1–3. sz., 270. Lásd még Lee CONGDON, *Possessed: Imre Lakatos' Road to 1956*, *Contemporary European History*, 6. évf. (1997) 3. sz., 279–294.

⁴¹⁷ Alex BANDY, *A Csokoládé-gyilkosság. Egy filozófus másik élete*, Budapest, Akadémiai, 2014, 274.

⁴¹⁸ MÉREI Anna, *Ember vagy ördög? Ki volt Lakatos Imre?*, dokumentumfilm, 1999. Lakatos és Mérei viszonyáról lásd BÉKÉS Vera, „Nyájszellem” vagy „együttes élmény”? Társaslélektani fogalmak a paradigma által vezérelt tudományos közösségek dinamikájának leírásában, *Magyar Filozófiai Szemle*, (2000) 4–6. sz., 253–269.

⁴¹⁹ MNL OL–M–KS–276–90–218, p. 388. (Lengyel Klára, 1950. február 14.)

⁴²⁰ BANDY, *A Csokoládé-gyilkosság*, 155.

⁴²¹ UNGVÁRI Tamás, *Lezáratlan nyomozás*, Budapest, Ulpius, 2004, 85.

⁴²² LAKATOS Imre, *Bizonyítások és cáfolatok*, Budapest, Gondolat, 1981, 153. „A szitkozódás – az értelem utolsó menedéke!”, ezzel zárul ebben az alfejezetben Lakatos gondolatmenete.

Nem akarom túlfeszíteni ennek az egyetlen mondatnak az értelmezését, de ha összekötjük Lakatos négy szemközti megbeszélésekből származó kifejezetten rosszindulatú, ugyanakkor tartalmilag ellenőrizhetetlen jelentéseivel, akkor láthatóvá válik az, amit Mannheim Károly kapcsán az *önreflexivitás szociológiájának* nevezünk. E kérdésnek szánt tanulmányában Amalia Barboza kulcsszerepet szán a tudományos felismerések „mögött” dolgozó léthez kötöttség fogalmának. Eszerint a gondolkodás és az aktuális társadalmi események között kapcsolat teremthető, amennyiben a kontextus kényszere akaratlanul is feltárhat korábban nem látott magatartásformákat, egyúttal sűríti, élményszerűvé teszi a teoretikus gondolkodást. Barboza alapvetően a Tanácsköztársaság eseményeire utal, amelyek Mannheimet arra vezették rá, hogy egyfelől az önreflexivitás részvételt (*involvement*) kíván a politikai cselekvés során, másfelől egyfajta szenvtelenséget (*detachment*) is feltételez, mely termékeny bizonytalanságban tartja a megfigyelőt.⁴²³ Az interjúk és a memoárok Lakatosra többnyire úgy emlékeznek, mint erkölcsileg beszámíthatatlan szélhámosra, aki „vére menően” vitatkozik, érvel – és önvédelemből fecseg. A racionális érvelés cáfolható, de a felszínes, ugyanakkor roppant kártékony és ellenőrizhetetlen pletyka nem.⁴²⁴ Talán nem túlzás azt állítani, hogy ez egy elég komolyan léthez kötődő tudományos felismerés, amely Lakatosnak és az általa feljelentetteknek kis híján az életükbe került.⁴²⁵

Visszakanyarodva azonban a KEB-ellenőrzéshez, Lengyel Klára természetesen pártbeli megbízatása miatt informálódott Mérei után, ám ez korántsem jelenti azt, hogy előbbi ne húzott volna hasznát az ügyből, hiszen a pszichológus eltávolítása után ő volt az egyik esélyes a közneveléssel kapcsolatos teendők ellátására.⁴²⁶ Ebben a játszmában, ahogyan Jochen Hellbeck rámutat, a szovjet magatartásmintával való azonosulás ugyan elkerülhetetlen volt, de annak átvétele, vagyis az a mód, ahogyan az egyén a játszmában részt vett, „értelmet, célt és hatalmat adott számára”.⁴²⁷ Vagyis a hatalmi játszmában az egyén nemcsak pártkatonaként, a megfellebbezhetetlen metafizikai igazság képviselőjeként, de saját jól felfogott érdeke, mondjuk a további karrierje okán is részt vett. Az iménti levélhez tartozó melléklet fő témája az MTT pártkollégiumán belül állítólagosan létrejött klikk (Telegdi, Király, Szabó Á., Lakatos, Waldapfel, Lutter, Mátrai), amelyben Lakatos

„igen szoros kapcsolat fűzte Mérei Ferenchez, az Országos Neveléstudományi Intézet fő igazgatójához, akit a 30-as években a francia Kommunista Pártból kizártak, *trockista* magatartása miatt. Mérei a *munkáskádereket elnyomja*. Környezete a *jobboldali* magatartású, *reakciós* elemekből áll, akiket részben kizártak a Pártból, másrészt vissza lettek minősítve. A legutóbb helyezte el Baranyi Erzsébetet az Állami Lélektani Intézetbe. Baranyi a háború alatt a Domonkos-féle iskolában *fajbiológiai* kiállítást rendezett. Később a *leventelányokat* Németországba vitte”.⁴²⁸

Ha csak a kurzívval kiemelt kifejezéseket nézzük, akkor is láthatjuk, hogy a feljegyzés az ÁVH-s jelentések nyomán próbálja az MDP-n belüli párttűtést oly színben feltüntetni, hogy itt „jobb” esetben burzsoá elhajlókról, „rosszabb” esetben egyenesen fasiszta-szimpatizánsokról

⁴²³ Amalia BARBOZA, Karl Mannheim's Sociology of Self-Reflexivity, in *The Anthem Companion to Karl Mannheim*, David Kettler – Volker Meja (szerk.), London, Anthem Press, 2018, 175-198.

⁴²⁴ Ez távolról sem egyedi eset. Az 1963-ban „Luzsnyánszky” fedőnéven szervezett Molnár Gál Péter hasonló stratégiát követett. „Pletykás vagyok, bőbeszédű. A beszéd a gondolatok elrejtésére való. Mértéktelen pletykázás közben lehet a legjobban titkot tartani”. MOLNÁR GÁL Péter, *Coming out*, Schmal Alexandra (s. a. r.), Budapest, Magvető, 2020, 188.

⁴²⁵ Méreiről adott jelentései nem maradtak fenn, de a Lutterről adott jelentéseit közli BANDY, *A Csokoládé-gyilkosság*, 279-287.

⁴²⁶ MNL OL-M-KS-276-53-47. ö. e., p. 20. „A köznevelési alosztályt úgy kell átszervezni, hogy a VKM fő munkaterületeinek: az általános iskoláknak, a középiskoláknak és főiskoláknak meglegyenek a megfelelő felelősei a Párton belül, akik elsősorban a határozatok végrehajtásának ellenőrzését el tudják látni. A Köznevelési Alosztály vezetésére Lengyel Klára elvtársnőt javasoljuk. A jelenlegi alosztályvezető: Hegyi Gyula elvtárs – az objektív nehézségek figyelembevétele mellett is – felelős az ellenőrzés elmulasztása és az éberség hiánya miatt”.

⁴²⁷ HELLBECK, *Fashioning the Stalinist Soul*, 346.

⁴²⁸ MNL OL-M-KS-276-90-218 ö. e., p 389-390. (Kiemelés – K. H. Zs.)

van szó. Vagyis tárgyyszerűen, grammatikai értelemben a jelentés nem mond semmit, viszont a kiemelések tartalmazzák a sztálinista vattanyelv kötelező fordulatait, melyek elegendőek az illető denúciálására. A VKM és a nevelésügy területén meginduló eljárás során természetes a párt több fórumát megjárta a vizsgálat. Az MDP Köznevelési Bizottságának tagja, Csendes Károly szerint például 1945 után az egész közoktatást egy klikk vezette, mely maximum hadadó polgárokból, de nem kommunistákból állt.

„A klikk vezetőjét megnevezni igen nehéz, hiszen nem mindenben voltak ők maguk sem egységesek, legfeljebb a jó kommunista elvtársak kitűrásában. A klikk tagja volt kétségkívül Mérei és Lukács elvtárs is, nagy befolyással”.⁴²⁹

Nemes Éva például jelentése írásakor rátalált Mérei közeli kollégájának, Faragó Lászlónak az előző fejezetben érintett, erősen Stefan George körének hatása alatt íródott *A harmadik humanizmus és a Harmadik Birodalom* című 1935-ös könyvére, melyben – a korszellemtől nem függetlenül – az antik mintákat követve megújuló német kultúra kapcsán sajnos valóban tesz pozitív megjegyzéseket a nemzetiszocialistákra.⁴³⁰ Noha Nemes még a könyv címét sem írja helyesen, pontatlanságoktól hemzsegő irományában (a pedológiát összekeveri a pedagógiával) csak Mérei és Faragó denúciálásával foglalatoskodik.⁴³¹

A legalaposabb jelentéseket azonban minden bizonnyal Simonovits Istvánné készítette Méreiről. Egy korai, 1949. augusztus 8-ra datált feljegyzésében úgy fogalmaz, hogy Mérei magatartását a „Párthoz és a Szovjetunióhoz való kapcsolata alapján kell megmutatni. Mérei nem érzi magát a párt felelős tagjának, akinek saját munkaterületén belül a Párt irányvonalát érvényesítenie kell”.⁴³² Ez a megállapítás megint csak nehezen cáfolható, hiszen hogyan lehet az MDP-hez való megfelelő érzést definiálni akkor, amikor Simonovitsné szerint az is probléma, hogy az ONI főigazgatója akkor kezdett el a tankönyvekkel érdemben foglalkozni, amikor Rákosi Mátyás egy PB-ülésen erre fel nem hívta a figyelmet („ettől az időtől kezdve Mérei teljes energiával rávetette magát erre a munkaterületre”). Ha a bolsevik magatartásmód logikáját követnénk, akkor épp az lenne logikus, hogy a baj az, ha Mérei nem engedelmeskedik Rákosinak, és nem az, ha engedelmeskedik, de pláne nem az, hogy a feladat ezek után még prioritást is élvez. Szóvá teszi még azt is, ahogy fentebb már idéztük, hogy a Szovjetunió példájára való hivatkozás a pszichológusnál pusztán felszín, de nincs mögötte megélt gondolkodás (ez megint nehezen cáfolható). Simonovitsné megemlíti még a Rákosi Otthon ügyét, melyben Mérei szerinte újból rosszul értelmezte a párt álláspontját, végül szóvá teszi, hogy klikket hoz létre maga körül (Förster Vera, Nemes Livia), s ezzel elnyomja a munkáskádereket az ONI-ban.⁴³³ Mindemellett általánosságban is rosszul bánt a beosztottakkal, nem neve-li, hanem összetöri őket, a munkájukat pedig nem megfelelő módon értékeli.

Hasonló terjedelemben értékelte Méreit és munkáját Simonovitsné az 1950. január 7-én kelt feljegyzésében. Négy pontba sűríti mondandóját a párthoz, a munkához és a munkatársakhoz való viszonya, valamint a magánélete alapján. Simonovitsné szerint Méreinek az MDP-hez fűződő viszonyában egyfajta alázatosság van, amennyiben a Köznevelési Bizottság munkájában nem szakértőként tekint magára, hanem „igyekszik konkrét személyek véleményét alátámasztani”.⁴³⁴ Ebből talán azt lehet a leginkább kihallani, hogy Mérei nem mer önálló véleményt formálni, érthető módon tart az autoritástól, inkább azzal a taktikával dolgozik,

⁴²⁹ MNL OL-M-KS-276-90-218 ő. e., pp. 299-302. (1950. január 11.)

⁴³⁰ FARAGÓ László, *A harmadik humanizmus és a Harmadik Birodalom* című munkáját, Budapest, 1935, Apolló Könyvtár 2.

⁴³¹ MNL OL-M-KS-276-90-218 ő. e., pp. 378-379. (1950. június 9.)

⁴³² MNL OL-M-KS-276-90-218 ő. e., p. 566. (Kiemelés – K. H. Zs.)

⁴³³ MNL OL-M-KS-276-111-2. ő. e., p. 410. Egyebek mellett Simonovits Anni, Járó Dóra, Ratkó Anna védi meg a Rákosi Otthont.

⁴³⁴ MNL OL-M-KS-276-90-218 ő. e., pp. 230-231.

melyet Bourdieu és Boltanski igazodásnak (*ajustement*) nevezett.⁴³⁵ Ám ennek ellentmond a jelentés készítőjének következő megjegyzése, miszerint a pszichológus a „Párttól kapott utasítást elferdítve adja tovább”, hiszen ez meg túlzott önállóságról adna számot. Az MDP-hez való viszonyra vonatkozó harmadik megjegyzése pedig arról szól, hogy Mérei nem tette a magáévá a PB-nek az elméleti munka színvonalának emeléséről szóló határozatát.

„Ő maga – folytatja Simonovitsné – igen kis mértékben olvassa a klasszikusokat és munkatársait is lebeszéli róla. [...] A november hónapi Párttörténeti konferenciára olyan megokolással nem ment el, hogy falujárásra ment. Engem közös szemináriumunkon strébernek csúfolt, mert hozzáolvastam az anyaghoz”.⁴³⁶

Elég ellentmondásos tehát a jelentés: hol túl önállótlannak tünteti fel a párttal szemben, hol túl önállónak és magabiztosnak. Nehéz eldönteni, hogy az összképet tekintve melyik az inkább helytálló minőség. A munkához való viszonyában Simonovitsné Mérei túlzott sikerorientált-ságát emeli ki, vagyis hogy azokat a munkatípusokat preferálja, melyek nagyobb tetszést arathatnak a párt vezetésében. A munkatársakhoz való viszonyulásában ugyanakkor megrovó, amennyiben nem fejleszti a munkatársait, és nem tűri az ellenvéleményt. A legzavarbaejtőbb rész minden bizonnyal a pszichológus magánéletéről szóló bekezdés, mely elől a jelentés készítője félig-meddig ki is tér, mondván, „ezzel kapcsolatban igen sok pletyka kering az Intézetben, erről semmi konkrétumot nem tudok”.⁴³⁷

Noha e megjegyzés nem állít semmit, a pletyka szó elhelyezése mégis a közlés ügyes kis stratégiájának mondható, hiszen – „nem zörög a haraszt” alapon – *tényként* plántálja el a jelentés olvasójának fejében a feltételezést. Simonovitsné jelentéseinek rövid elemzéséből természetesen nem az következik, hogy amit ő állít, az egytől-egyig hamis. Mérei Ferencnek, mint bármely más emberi lénynek, nyilvánvalóan voltak rossz tulajdonságai, s mint korábban is írtuk, magánélete valóban nem felelt meg a zárt polgári házasság konvenciójának.⁴³⁸ A Mérei házaspár között azonban ez *kétoldalú megállapodás* eredménye volt, melyben a felekre *ugyanazok* a szabályok vonatkoztak.⁴³⁹ Ez egyrészt az előleges szabályok iránt ellenérzéssel viseltető, mindent a tapasztalat mérlegére helyező avantgardista gondolkodásból, másrészt – mint a következő fejezetben látni fogjuk – az 1920-as évekre visszavezethető, az Európán kívüli természeti népek kultúrájának retrotópikus felértékeléséből származik. Érthető, hogy ez a konvenciókat elutasító életstílus szemben állt mind a párt által nyilvánvalóan megvetett polgári életvitellel, mind a korábban már a kommunista önformáláshoz kapcsolt aszketizmus eszméjével. Ezt Sziklai Imre Méreiről szóló jelentése is kiemeli: nehezményezi az SZNI-ből áthozott klikk zárt, befelé forduló, bizalmaskodó magatartását, pláne a szabados érzelmi és szexuális életet, melyek egyrészt a burzsoá befolyást erősítik, másrészt „az Intézet dolgozóira demoralizálólag (sic!) hatnak”.⁴⁴⁰

Kétségtelen, hogy Méreitől mind a polgári élet zártsága, mind a chiliasztikus próféta aszketizmusa távol állt, ő – Leviné szavával – korántsem volt afféle „szabadságot halott”. A forradalmi aszkézis kérdésében Lukács György egyik kései interjújában több típust különböztetett meg. Az aszkéta forradalmár modelljének Korvin Ottót tekintette, ám szerinte Lenin

⁴³⁵ Vö. BOURDIEU, Pierre – BOLTANSKI, Luc, La production de l'idéologie dominante, *Actes de la recherche en sciences sociales*, 2-3. sz. (1976), 3-74.

⁴³⁶ MNL OL-M-KS-276-90-218 ő. e., pp. 230.

⁴³⁷ MNL OL-M-KS-276-90-218 ő. e., pp. 231. Az iratra alul rávezetve: „Az ONI munkájáról itt kevés szó esik. Méreiről írt megjegyzései figyelemre méltóak”.

⁴³⁸ Az itt tárgyalt időszakban a Méreivel való intim kapcsolatát nyilvánosságra hozta: FÖRSTER Vera, *Kapaszkodj... Egy pesti lány a 20. századból*, Budapest, Saxum, 2013, 208.

⁴³⁹ OHA, MÉREI Vera-interjú, 120. „Hát voltak kapcsolataim, amiket a Feri tudott is. El is fogadott. Nem is lehetett volna, hogy ne fogadja el, ha én elfogadtam az ő kapcsolatait, akkor szükségszerű volt, hogy ugyanazon az elven, alapon neki is el kellett fogadnia az én kapcsolataimat”.

⁴⁴⁰ MNL OL-M-KS-276-90-218 ő. e., pp. 573-576.

„egész új típusát képviselte az embernek, egy olyan embert, aki teljes szívvel-lélekkel belevetette magát a forradalomba, azt lehetne mondani, csak a forradalomban élt, de ebben semmiféle aszkétizmus nem volt. Lenin olyan ember volt, aki ebben és ennek egész ellentmondásosságában az életet igenelte, sőt azt lehet mondani, hogy élvezte is; olyan ember [...], akiben azonban az aszkétizmusnak semmi nyoma nem volt, és [...] akkor láttam, hogy ez tulajdonképpen a szocialista forradalmárnak a nagy emberi típusa”.⁴⁴¹

Ezt csak azért idéztem, mert korántsem magától értetődő, hogy a párt mit tekintett *alapértelmezett életmódnak* ebben az időben, mit várt el saját funkcionáriusaitól, a Mérei életmódját feszegető megjegyzések nyilvánvalóan a normasértés poentírozásának szándékával íródtak. Természetesen nem állítható, hogy extravagáns magánélete miatt vesztette volna el a párt bizalmát, ugyanakkor az is világos, hogy szemben is állt a bolsevik önformálás etikai elveivel.

Am visszakanyarodva a Mérei ellen gyűlö nyomozati anyagok és jelentések tárgyházhoz, az imént idézett ÁVH-s jelentések, valamint Lengyel Klára, Nemes Éva, Simonovits Istvánné és Sziklai Imre tevékenysége mellett mindenképpen ki kell emelnünk Geróné Fazekas Erzsébet feljegyzéseit. Talán nem is annyira aprólékosságuk miatt, mint inkább a mennyiségük és a szenvedélyes stílusuk okán. Geróné ezekben a feljelentésekben van igazán elemében, szinte „lobog”. Írását egyenesen Révai Józsefnek címezi, a tanulmányának is beillő, 47 oldalas, sűrűn gépelt szöveg elé kis levelezőlapot helyezett, melyen elnézést kér, hogy napi teendői mellett csak késve adja le a kért néhány információt. Képtelenség lenne ismertetni ennek az iratnak a tartalmát, röviden tehát csak annyit, hogy meglátása szerint a társadalomtudományok területén egy jól szervezett klikk vette át a hatalmat, melynek „mozgatója maga az osztályellenesség”.⁴⁴² Gondolatmenete azonban távolról sem sztálinista vattanyelven íródott, érvelésének van belső logikája, noha a hipotézise nemegyszer hamis, az adatok valóságossága pedig cseppet nem érdekli. Feltevése tehát az, hogy a párton és az állami intézményeken belül láthatatlan hálózat épült ki a tudósok között, s ennek káros voltát – az életrajz használatának klasszikus sztálini receptje szerint – a résztvevők személyes életútjából vezeti le.

A hálózat tagjai természetesen Mérei Ferenc, Faragó László, Lutter Tibor, Szabó Árpád, Király István és Lakatos Imre – olykor Telegdi Zsigmond és néha Waldapfel József is ide soroltatik. Gerónének az az egyik megfigyelése, hogy Mérei szinte iskolát alakít ki maga körül, mégpedig abból a célból, hogy felfogását terjesszék tanítványai. Pár lappal később Geróné egyenesen a „pedagógia pápájának” nevezi Méreit, és a megfélemlített tanítóktól nem ritkán hallja azt, hogy valójában ő a kultuszminiszter, mindent ő irányít. Ismeretségük feltárásakor különös módon kihagyja a párizsi időszakot, s annyit mond, hogy a IV. Ukrán Front 7. osztályában dolgozva, 1944 szeptemberében ismerte meg Sztaniszlauban („Mérei hozzánk tülekedett”). Érdekes módon megemlíti azt, hogy Mérei a *Párisi Munkás* munkatársa volt, de azt kihagyja a szövegből, hogy ő maga is, tehát jóval korábban ismerik egymást.⁴⁴³

Ezt követően hosszasan fejtegeti, hogy Mérei miért csak 1947 őszén lépett be a Magyar Kommunista Pártba, s hogy ennek valószínű oka az volt, hogy a harmincas években – ahogy korábban tárgyaltuk is – kizárták az FKP-ből. Gerónének az erről szóló feltevései, „elméletei” mind szóbeszédből származnak (forrásai: az 1944-ben meghalt Rédner Miklós és Székácsné Dénes Anna), azonban Méreinek az MTT-beli tagságát minden különösebb érvelés nélkül a fentebb hipotézisként megfogalmazott klikk hatóerejéből vezeti le. Gerónét egyáltalán nem zavarja, hogy a premisszáiból egyáltalán nem az következik, amit ő állít, Mérei kapcsán jól érzékelhetően elragadják az indulatai, ami a szóhasználatában is megjelenik. A baj az,

⁴⁴¹ KOVÁCS András, Tévéinterjú Lukács Györggyel. Készült 1969. október 2-án, Jávorkúton, *Létünk*, 15. évf. (1985) 6. sz., 935.

⁴⁴² MNL OL-M-KS-276-68-84. ö. e., p. 2. Az aláíráson Gerő Mária szerepel, de Geróné így is használta a nevét.

⁴⁴³ MNL OL-M-KS-276-68-84. ö. e., p. 11.

hogy a pszichológus 1945 utáni tevékenységét Gerőné szerint „senki nem ellenőrizte”, ezért fordulhatott elő, hogy „szabadon mérgezte [...] a pedagógusok gondolkodásmódját”.⁴⁴⁴

Ezt követően lát neki a *Gyermektanulmány* revíziójának, melyből feltehetően csak azt a 34 oldalt olvasta el, amelyből szelektíven idéz. Mivel rátalál a „pedológia” kulcsszóra, illetve Piaget és Wallon nevére, továbbá a pszichoanalízis mértéktartó (vagyis: nem elutasító) bírálatára, így könnyen nyugati burzsoá írásmű válik a könyvből. Véggkövetkeztetésében megdöbbenésének ad hangot amiatt, hogy ilyen „ideológiai fegyverzettel” rendelkező egyén nemcsak a pedagógiai és pszichológiai vonalon érvényesült, de a párt intézményrendszerébe is kitűnően be tudott épülni.

Nemes Éva jelentése Mérei Ferenc tevékenységét már a Pedagógiai Főiskola kontextusában vizsgálja, s közeli kollégáját, Faragó Lászlót úgy állítja be, mint egyfajta bábót, aki minden szinten szolgálja követi főnöke szavát. Az erre szolgáló „bizonyítékok” megint csak ellenőrizhetetlen és nem túlzottan jelentős mozzanatok a főiskolai életből: egy nyelvtanár ki-nevezése és egy hallgató fegyelmi ügye. A jelentés szerint Mérei nem a párt utasítását követte az eljárás során, hanem teret engedett a mérlegelésnek, majd szuverén döntést hozott. Nemes Éva is kitér a Mérei körül kialakult személyi kultuszra, amit például az jelez, hogy „ha megjelenik egy gyűlésen, ütemes »él-jen Mérei« fogadja”.⁴⁴⁵ Bár fentebb a KEB-nek készített egyik feljegyzésében Lengyel Klára úgy fogalmazott, hogy Mérei nem tud az ellene folyó vizsgálatról, de szinte lehetetlennek bizonyult ezt titokban tartani.

„Az ONI-ban töltött időszakomban a legérdekesebb az volt – meséli Majzikné –, amikor részt vehettem Mérei utolsó ottani programjában. Addigra már mindnyájan tudtuk, hogy a minisztérium embe-rei/megfigyelői ott vannak az intézetben, és éreztük: a cél Mérei eltávolítása”.⁴⁴⁶

Meggondolkodtató, hogy évtizedekkel később, többen egymástól függetlenül is állítják, lehetett sejteni, hogy valami készül Mérei ellen. Mérei Vera állítása szerint a férje egyértelműen tudott a Simonovitsné által készített feljegyzésekről, továbbá azt is lehetett hallani, hogy még „vannak feljelentők”.⁴⁴⁷

Ez alapján vélelmezhetjük, hogy a pártállam informális kommunikációs rendszerében a *fecsegés* másik funkciójával is találkozhatunk, ami ha megvédeni nem is tud, de bizonyos értelemben felkészít a következményekre. 1950. április 28-án Jánkiné jelenti, hogy kivizsgálták azt a bejelentést, miszerint Mérei tudott a sorsdöntő – hamarosan tárgyalandó – PB-határozatról, ami szintén megerősíti azt a vélelmet, hogy kiszivárogtak részinformációk. Mivel az ellenőrizhetetlen, ezért védőfunkcióval bíró fecsegő szóbeszéd klasszikus példájával állunk szemben, érdemes idézni a dokumentumot.

„Máté elvtárs bejelentését – miszerint Mérei Ferenc az Intézet dolgozói előtt arról beszélt, hogy »hallotta, hogy a PB határozata a köznevelés kérdéséről meg fog jelenni a vasárnapi *Szabad Népből*« – kivizsgáltuk.”⁴⁴⁸ Meghallgattuk Méreit, aki azt mondta, hogy Szávai és Szabolcsi Miklós elvtársaktól hallotta. Megkérdeztük Szávai elvtársat, aki elmondta, hogy Székely Béla elvtárstól hallotta, majd megkérdezte Willert elvtársat, aki megerősítette. Szabolcsi elvtárs Székely Miklós elvtárstól hallotta, kivel, mint mondotta, igen jó viszonyban van és rendszeresen, időközönként össze szoktak jönni. Székely Miklós viszont szintén Willert elvtárstól hal-

⁴⁴⁴ MNL OL–M–KS–276–68–84. ő. e., p. 13.

⁴⁴⁵ MNL OL–M–KS–276–90–218 ő. e., p. 571.

⁴⁴⁶ LUKÁCS – TAKÁCS, Szerkesztőségünk vendége volt Majzik Lászlóné, 53.

⁴⁴⁷ OHA, MÉREI Vera-interjú, 113.: „Feri mindig emlegette a Simonovits Annit a feljelentői között, aki nagyon előkelő helyet foglalt el ebben a sorban”.

⁴⁴⁸ Egy Schöpflin Gyulához kapcsolódó anekdota szerint Mérei kifejezetten számított arra, hogy előbb-utóbb a párt értelmiségét is leszalámízzák. Lásd M. KISS Sándor – KAHLER Frigyes, *Segédkönyv az 1956-os forradalom és szabadságharc történetének középiskolai tanításához*, hálózati kiadás: <https://dtk.tankonyvtar.hu/xmlui/bitstream/handle/123456789/140/kahler.pdf>, 19. A név rosszul, y-nal szerepel. A Schöpflin és a Mérei család pár évig egy házban lakott a Pasaréti út 36.-ban.

lotta és még hivatkozott Zsidiné elvtársnőre, aki viszont írásba is adta, hogy az egész kérdésről nem is tudott semmit és nem is mondta”.⁴⁴⁹

A kontextus ismeretében nyilván nem meglepő, hogy jóformán senki sem vállalja a felelősséget, inkább az meggondolkodtató, hogy ez a vizsgálat már Mérei eltávolítása után történik, de még mindig téma, hogyan szivároghatott ki egy olyan információ, mely ezek szerint meglehetősen sokak számára ismerős volt.

Ez már csak azért is meglepő, mert az 1950-es év második felében egy ennél komolyabb ügy, a könyvselejtezés kérdése tartotta izgalomban az érintetteket, melyet Mérei Ferenc eltávolítása után, vagyis ex post facto varrtak a nyakába. Az ügy több szempontból is jól feltárt, nincs szükség részletes ismertetésére. A könyvtári és a kereskedelmi forgalomban lévő könyvek selejtezésének problémája a háború befejezése óta napirenden volt; ez nem magyarországi sajátosság, a közélet és a kultúra náci-mentesítésének (*Denazification*) része volt sok helyen. Az Ideiglenes Nemzeti kormány 530/1945. ME számú, a fasiszta szellemű és szovjetellenes sajtótermékek megsemmisítéséről szóló rendelete szabályozta a kérdést, melynek végrehajtásáról az 1.330/1945. ME számú rendelet gondoskodott.⁴⁵⁰

„Az index-bizottság – a sajtó így nevezte – 1945. április 28-án kezdte meg munkáját és másfél éven át tartó gondos vizsgálat során mintegy 2700 kiadványt vett fel abba a jegyzékbe, amely négy füzetben [...] 1945 júniusától 1946 novemberéig folyamatosan napvilágot látott”.⁴⁵¹

Ezután nagyjából másfél évig ez ügyben nem történt semmi. Ám 1948 második felében, az új kontextusban újfent megfogalmazódott a kérdés: mi legyen azokkal a könyvekkel, amelyek ugyan nem esnek a fenti rendelet hatálya alá, ugyanakkor szemben állnak a kultúra és a tudomány szovjetizálásának, a Nyugat–Kelet szembenállásban pedig nem ismerik el a szovjet szupremáciát? A szovjet hegemonia a saját szempontjából joggal várta el, hogy kultúra- és tudománypolitikája, valamint esztétikai ideológiája nevében *új kánont* alkossanak a magyar kommunisták. Ahogyan Szolláth Dávid írja:

„[A] forradalommal beköszönő új korszak képviselője felhatalmazza a kánonalkotót, hogy *revízió* alá vegye a meghaladott kor művészetét, s ezzel ítélkezzen az elmúlt kor morálja felett, amelyet eddig annak esztétikai reprezentációi igyekeztek igazolni, leplezni, megszépíteni”.⁴⁵²

A múlt feletti ítélet egyik első lépése tehát a *selejtezés*, amennyiben kivonják az új kánonba nem illő esztétikai alkotásokat a kulturális hozzáférés (könyvtár, könyvkereskedés, kiadó) teréből. Mérei utolsó aktív heteiben, 1950. március 1-jén valóban megjelenik a *Köznevelés* hasábjain a VKM által kiadott tételes selejtezési lista. Ennek érvelése szerint az enyészéte kell, hogy legyenek azok a munkák, amelyek az

„érzelgős vagy öntelt nacionalizmusra, a vallás-erkölcsi nevelés ürügyén a valóságtól elforduló, azt meghamisító, ún. idealista szemléletre, az előző rendszert politikailag alátámasztó klerikalizmusra vagy polgári gondolkodásra (vagyonyszerzés, karrierizmus, a kapitalista rendszer és a polgári társadalmi élet dicsérete vagy népszerűsítése) nevelnek”.⁴⁵³

Az értelmezés tévútjának látom azt, hogy az egyes tételeket vizsgálatával megpróbáljuk feltárni, vajon mi zavarta az adott műben a rendelet megalkotóját. Megítélésem szerint azért visz félre, mert – ahogy korábban a Liszenko-ügy kapcsán rámutattunk – itt egy hiten nyugvó,

⁴⁴⁹ MNL OL–M–KS–276–90–218 ő. e., p. 425.

⁴⁵⁰ Az Ideiglenes Nemzeti kormány 530/1945. M.E. sz., a fasiszta szellemű és szovjetellenes sajtótermékek megsemmisítéséről, *Magyar Közlöny*, 9. sz. (1945), 3-4.; Az Ideiglenes Nemzeti kormány 1.330/1945. ME sz., az 530/1945. ME sz. rendelet végrehajtása tárgyában, *Magyar Közlöny*, 19. sz. (1945), 1.

⁴⁵¹ VARGA Sándor, A selejtlista: 1950, *Irodalomtörténet*, 65. évf. (1983) 2. sz., 471-488., itt: 472.

⁴⁵² SZOLLÁTH, *A kommunista aszketizmus esztétikája*, 99. (Kiemelés – K. H. Zs.)

⁴⁵³ Iskolai ifjúsági könyvtárak átrendezése és selejtezése, *Köznevelés*, 6. évf. (1950) 5. sz., 19-28., itt: 19.

metafizikailag kinyilatkoztatott igazsággal van dolgunk, mellyel értelmetlen vitatkozni, hiszen nem racionális természetű. Losonczy Géza pártbeli felelősségének feltárásakor Kövér György részletesen tárgyalja a könyvtárakban és könyvkereskedésekben összegyűjtött könyvek leltározásának és a könyvkiadók államosításának, tartalmilag a fentiekkel összefüggő esetét, így ennek részletes pertraktálása nem feladatunk.⁴⁵⁴ Annyi azonban ide kívánczik, hogy a *Times* egyik cikke nyomán a BBC 1950. december 7-én mélyrehatóan bírálta a magyarországi cenzúrát és a könyvmegsemmisítési akciókat. Ennek következményeként Losonczy Gézának már másnap jelentést kellett az ügyről készítenie Révai Józsefnek. Előbbi úgy került a képbe, hogy Révai szinte egész nyáron betegszabadságon volt, ezért az ügyet Losonczyra szignálta ki, aki az egészet átadta Nemes Dezsőnek.

Az MDP Központi Vezetősége alá tartozó Agitációs és Propaganda Osztály 1951. január 2-án szigorúan bizalmas jelentést készített, mely rögzítette, hogy Nemes Dezső és Horváth Vera a „hozzá nem értés és politikai vakság következtében”, Domokos János és Lukácsy Sándor „lelkiismeretlenül és károsan végezte el a selejtlista ellenőrzésének feladatát”, Losonczy Géza pedig „bűnös közömbösséggel és hanyagsággal viszonylott az egész kérdéshez”.⁴⁵⁵ Az iskolai könyvtárak selejtezése kapcsán azonban az irat kimondja Mérei Ferenc felelősségét is, amennyiben a Főváros VII. ügyosztálya által 1950 elején kiadott selejtlistát

„Mérei Ferenc készítette el egy pedagógus-csoporttal, a csoport vezetője Radnai Béla volt, a Budapesti Párválasztási Tanácsadó vezetője volt. A selejtezés szempontjait Mérei adta meg, kétszer hetenként megbeszélést tartott a listát készítő pedagógusokkal, tehát közvetlenül irányította a munkát”.⁴⁵⁶

A jelentés szerint itt sem volt megfelelő a revízió, amennyiben magyar irodalmi klasszikusok is rákerültek a tiltólistára, az ezekkel kapcsolatos lehetséges magyarázatokat a jelentés hosszasan tárgyalja.⁴⁵⁷ Lényegében szerintem megint nem az a döntő kérdés, hogy Jókai vagy Mikszáth miért került ki a kánonból, a fejtelenséget megítélésem szerint az okozta, ahogyan Szolláth Dávid és Scheibner Tamás az utóbbi időben rámutattak, hogy az ideológiai változásokkal együttmozgó irodalmi kánon esztétikai-politikai körvonalai nem voltak meghatározva.⁴⁵⁸ Nem feltétlenül a jelentésben felelőssé tett Radnai Béla, Szávai Nándor, Bóka László és Gyalmos János volt a vétkes, hanem a korszak anómiájából fakadó irodalmi és művészeti *bizonytalanság*, mely nem tette lehetővé, hogy az ügyben határozott elvek alapján, következetesen döntsének. A jelentés Radnai és Szávai esetében egyértelműen kimondja, hogy Mérei hatása alá kerültek, túlzottan megbíztak annak ideológiai magabiztosságában, s részben ez okozta a bajt. Ám magát Méreit már nem tudták felelősségre vonni, hiszen 1950 tavaszán kikerült a frissen szovjetizált neveléstudományból, a pártból és az állami intézményekből is – így bűnbaknak maradéktalanul megfelelt.

Az MDP Politikai Bizottsága 1950. március 9-én, délután 5 órakor megtartott ülésén (jelen van Rákosi, Gerő, Farkas, Kádár, Marosán, Horváth Márton, Vas, Vajda, Harustyák, Rónai, Donáth, Friss) első napirendi pontként tárgyalja a VKM-ben folyó ellenséges tevékenységet. A PB meghívására az ülésen részt vesz Kiss Károly, Lakatos Éva, Andics Erzsébet, Szücs Lajos, Mód Aladár és Hegyi Gyula is.

⁴⁵⁴ KÖVÉR György, *Losonczy Géza, 1917–1957*, Budapest, 1956-os Intézet, 1998, 201–211.

⁴⁵⁵ PII–793–2. ö. e., pp. 472–479.

⁴⁵⁶ PII–793–2. ö. e., p. 476. A Fővárosi Nevelési Tanácsadó az 1948-ban megszüntetett Székesfővárosi Neveléstudomány Intézet jogutódja volt, utóbbiban Mérei és Radnai együtt dolgoztak. Az átszervezésre lásd BFL VIII.761,10. d., 89.853/1948 – VII., (1948. június 3.).

⁴⁵⁷ Lásd még MNL OL–M–KS–276–111–2. ö. e., p. 382.: „A Népművelési Minisztérium megyénként állítson fel 1–2 főből álló csoportokat, amelyek a megyei Pártbizottságok Agit. prop. Osztályainak irányítása alatt minden vonalon végrehajtják a könyvtárak selejtezését. A kiselejteztet könyvekből a Népművelési Minisztérium a tudományos célokra felhasználhatóakat juttassa a Tudományos Intézeteknek”.

⁴⁵⁸ Lásd SCHEIBNER Tamás, *A magyar irodalomtudomány szovjetizálása. A szocialista realista kritika és intézményei, 1945–1953*, Budapest, Ráció, 2014.

„A PB a jelentést és a javaslatokat elfogadja azzal – írja a jegyzőkönyv –, hogy a javaslatokat ki kell egészíteni. A bizottságot Gerő elvtárral kiegészíti és megbízza, hogy 10 napon belül terjesszenek a Titkárság elé határozati javaslatot. A PB határozatát két héten belül nyilvánosságra kell hozni. Közvetlenül utána 2–3 cikk jelenjen meg a Szabad Népből, amely a vizsgálat anyagára támaszkodik. Káder-kérdésekben a javasoltnál tovább kell menni, hogy az ellenség gyökere ne maradjon ott. [...] A Káder Osztály nézze meg a minisztériumban lévő munkáskádereket, nem lehetne-e egy részüket előbbre vinni. [...] A Neveléstudományi Intézetet meg kell szüntetni. Mérei ügyét a KEB vizsgálja meg és tegyen javaslatot. Meg kell nézni, hogy 1945-ben ki hozta be a Pártba a nevelési vonalon dolgozó kétes elemeket”.⁴⁵⁹

Jóllehet jegyzőkönyvről van szó, a döntés megszövegezése még így is lakonikus. Az idézetből nem látszik, de valójában a döntés minden tétele külön sorban szerepel, ezzel is növelve a drámai hatást. Az ONI-val kapcsolatosan a tankönyv-kérdésről is rendelkezik a határozat („a tankönyvkérdést a legsürgősebben meg kell vizsgálni és megoldani”), ám a döntés *struktúrája* arra is rámutat, hogy alapvetően káderkérdésről van szó. A túl sok autonóm értelmiségi után elérkezett az idő, hogy a párthatározatokat szó szerint, apelláta nélkül végrehajtó fiatal komisszárok vegyék át a stafétát. Ebből fakadóan korántsem lesz véletlen, hogy *kiket bíznak meg az „ítélet” nyilvános részének megírásával.*

A határozat indoklásában szokás szerint feltünteti a jegyzőkönyv az egyéni jellemzőket is, melyeknek célja, hogy az egyéni élettörténet szálaiból próbálja megérteni, miképpen vált az illető ellenséggé. Ez a fentebb fekete legendának nevezett életrajz fikatív és valós elemeinek ötvözete, vagyis a határozat meghozatalához komolyan tanulmányozták a fentebb bemutatott jelentéseket. Eszerint:

„Mérei komoly polgári műveltséggel rendelkezik. Beállítottsága egyáltalán nem kommunista. Egész magatartása rohadttal telített. Trockista. Szakmai munkájában burzsoá pszichológiai módszert, tesztetést visz véghez. Erkölcsi élete teljesen züllött. Gyűjti maga köré a sötét elemeket. Személyi kultuszt űz. Cinikus, csak olyan problémákat szeret, amelyen keresztül feltűnhet. A szovjetunióbeli tapasztalatokat előbb nem használta fel, később fedezéknek használta. [...] Véleményünk szerint Mérei tudatos ellenség”.⁴⁶⁰

A szövegezés drámaiságát kiemelik a rövid mondatok és a jelentésekből kiszűrt információk kétségbevonhatatlan tényként való tálalása, valamint az ezekből hiányzó, de itt már kulcsszerepet játszó minősítések (trockista, rohadttal telített, burzsoá módszer, tudatos ellenség, személyi kultusz, cinikus). Ezek nemcsak atmoszférateremtő képességük miatt lényegesek, hanem azért is, mert nyelvi eszközökkel teremtik meg az „ellenséget”.⁴⁶¹ A PB-anyagban szerencsére már nem jelenik meg az az 1950. február 10-én kelt előkészítő dokumentumban szereplő kitétel, miszerint

„amennyiben a politikai helyzet megengedi: Ortutay Gyula leváltása, Szávai Nándor és Mérei Ferenc *leváltása és letartóztatása*, Szántó György letartóztatása és jugoszláv kapcsolatainak kivizsgálása”.⁴⁶²

Túl szűkszavú ahhoz az irat, hogy messzemenő következtetést vonjunk le belőle, de látható, hogy az előkészítés fázisában nemcsak Mérei leváltása, de a letartóztatása is szóba került, amit a PB végül is elvetett. A PB-ülésem szövege tett kiegészítésekkel együtt 1950. március 23-án újfent tárgyalja a Politikai Bizottság az ügyet (Rákosi, Gerő, Farkas, Kádár, Horváth, Kovács, Marosán, Vas, Apró, Vajda, Rónai, Donáth, Friss), a VKM munkájával kapcsolatos napirendi ponthoz ezúttal Lakatos Évát, Földes Lászlót, Mód Aladárt, Lengyel Klárát és Darvas Józsefet hívják meg. A határozati javaslat rögzíti, hogy a

⁴⁵⁹ MNL OL-M-KS-276-53-47. ö. e., p. 1.

⁴⁶⁰ MNL OL-M-KS-276-53-47. ö. e., p. 17. E jelentés párhuzamára lásd a MNL OL-M-KS-276-111-46. ö. e. Az irat megegyező szövegezésű, ám az Oktatási Osztály anyagában már nem található az egyes személyekre lebontott jellemzés.

⁴⁶¹ Vö. Murray EDELMAN, Politikai ellenségek konstruálása, in *Az ellenség neve*, Szabó Márton (szerk.), Budapest, Józsefváros, 1998, 88-123.

⁴⁶² MNL OL-M-KS-276-90-218 ö. e., 91. (Kiemelés – K. H. Zs.)

„PB a beterjesztett javaslatot [...] elfogadja azzal, hogy ki kell venni belőle a nem nyilvánosság elé való részeket és nem kell az összes hibákat felsorolni benne. Kiválasztani a 4–5 legfontosabbat, azokat tömören és sokkal határozottabban összefoglalni”, [Horváth Márton pedig a] „Szabad Nép vasárnapi számába írjon cikket a lemorzsolódásról és a tankönyv-kérdésről”.⁴⁶³

Mérei Ferencet a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban 1950. április 11-i hatállyal rendelkezési állományba helyezték, fizetését azonnali hatállyal megszüntették, az Országos Neveléstudományi Intézetet pedig jogutód nélkül felszámolták.⁴⁶⁴ A Központi Vezetőség határozata összefoglalva azt mondja ki, hogy a

„Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban, az Országos Neveléstudományi Intézetben és a Kollégiumi Hivatalban működő ellenség erős befolyást gyakorolt a minisztérium irányítására és ezt mindenekelőtt arra használta fel, hogy maximalizmussal, tankönyv-szabotázzsal, a demokratikus pedagógusok bürokratikus elnyomásával, helyi reakció közvetett és nyílt támogatásával növelje a lemorzsolódást, megakadályozza, vagy legalábbis késleltesse iskoláink szociális összetételének döntő megváltoztatását”.⁴⁶⁵

A KV-határozat tehát „nyilvánosság elé nem való résznek” találta az ideológiai elhajlást éppúgy, mint a munkáskáderek elnyomását, így került megint a középpontba az ONI pártvizsgálata során felmerült két gumivád: a tankönyvek kérdése és az iskolák változatlan szociális összetételének tarthatatlansága. A szignó nélküli, de a határozat következtében minden bizonnyal Horváth Márton tollából származó írás voltaképpen ezt a két problémát kontextualizálja, mégpedig oly módon, hogy az 1945 óta foganatosított oktatáspolitikai intézkedéseket negligálva a hangsúlyt az MDP törekvéseire helyezi. Minden jó a pártnak köszönhető, de sajnos farkas került a bárányok közé, amennyiben az

„Országos Neveléstudományi Intézet úgy látta el a tankönyvkiadás feladatát, hogy szeptember végéig nem egész másfélmillió példány készült el a szükséges négymillióból. [...] A minisztérium volt és mai vezetőit terheli a felelősség, amiért a diákok jelentékeny része nem sokkal az évvizsga előtt juthatott csak tankönyvhöz. A minisztérium egyes vezetői felelősek azért, hogy közép- és felsőfokú oktatásunk menetében olyan akadályokat és csapdákat csempészték bele, melyeknek célja a dolgozók gyermekeinek *kiszorítása* az iskolából. [...] A munkásság és dolgozó parasztság fiainak és leányainak milliós tömege nem azért foglalta el az iskolák padjait, hogy onnan *kiszorítani engedje* magát, hanem azért, hogy fegyelmezett, kitaró és szorgalmas tanulással megszerezze a legmagasabbrendű szakmai és demokratikus műveltséget, s az első millió után újabb millióknak csináljon helyet a magyar iskolákban”.⁴⁶⁶

Horváth cikke tehát politikai szabotázsaként állítja be a VKM és az ONI tevékenységét, amennyiben szándékos politikai akarat késleltette a tankönyvek elkészítését (noha láttuk, a gyakorlatban a folytonos újraírás és a kapacitáshiány miatt volt csúszás), illetve a munkás- és parasztgyerekek iskolai integrációját. A határozat és a *Szabad Nép*-cikk szövege csak annyiban érdekes, amennyiben a bűnbakképzés logikájából fakadóan nemcsak plasztikussá teszi a fiaskó vélt okozóját, de ezzel el is fedí a károk valódi okozóit: a voluntarista politikai döntések képviselőit, vagyis magát a Politikai Bizottságot.

A cikk megjelenését követően beindul a kommunikációs gépezet: négy nappal később, március 30-án a *Szabad Nép* az 5. oldalon kis keretben reklámozza a *Társadalmi Szemle* új számát, mely tartalmazza Lázár György hamarosan tárgyalandó, huszonhét oldalas tanulmá-

⁴⁶³ MNL OL–M–KS–276–53–48. ő. e., pp. 1–3.

⁴⁶⁴ MNL OL–M–KS–276–90–157. ő. e., p. 602/a–b. Illetve 122/1950 (IV. 29.) M.T. sz. rendelet az Országos Neveléstudományi Intézet megszüntetése tárgyában, *Magyar Közlöny*, 72. sz. (1950. április 29.), 605.

⁴⁶⁵ MNL OL–M–KS–276–53–48. ő. e., pp. 4–12., itt: 10. Az írat tetejére ceruzával rávevete: „PB50III23 Rákosi” Lásd még Az MDP KV határozata a Vallás- és Közoktatási Minisztérium munkájával kapcsolatos kérdésekről (1950. március 29.), in *A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének, Politikai Bizottságának és Szervező Bizottságának fontosabb határozatai*, Budapest, Szikra, 1951, 175–181.

⁴⁶⁶ Nevelésügyünk égető kérdései, *Szabad Nép*, 8. évf. (1950) 72. sz., 3. (Kiemelés – K. H. Zs.)

nyát a pedológiáról.⁴⁶⁷ Bármilyen gyors is volt a szerző, a folyóirat szerkesztősége és a nyomda, egy havilap esetében akkor is elképzelhetetlen ilyen gyors átfutás (ami vélelmezi, hogy Lázár korábban készítette el cikkét). A *Szabad Nép* április 2-án rövid kivonatban ismerteti a *Társadalmi Szemle* e havi számának tartalmát, melyben egyebek mellett Lázár György „elvtárs a köznevelés területén jelentkező ellenséges irányzatokat bírálja”.⁴⁶⁸ Április 9-én megjelenik az MDP KV határozata a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium munkájával kapcsolatos kérdésekről, mely viszont szövegszerűen fenyegetőbb hangvételű, mint eredetileg a PB javaslata volt.

„Az ellenséges tevékenység egyik fontos góca az Országos Neveléstudományi Intézet – írja a lap –, mely a tankönyvszabotázs központja és a burzsoá neveléstudomány melegágya köznevelésügyünkben. Az ellenség megvetette a lábát a Kollégiumi Hivatalban is, amely – a bűnös vezetőség leváltása előtt – a kollégiumi felvételek és elhelyezések anarchiájával, a menzai ellátás lerontásával, korrupcióval és egyéb visszaélésekkel súlyos károkat okozott köznevelésünknek. [...] Elengedhetetlenül szükséges: 1. Az ellenség leleplezése és ártalmatlanná tétele a köznevelés területén, különösen a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban és az Országos Neveléstudományi Intézetben”.⁴⁶⁹

Ezt követően a napilap a politikai vezetés határozatát megerősítő „spontán véleményeket” közöl, melyek a mindennapi élet tapasztalata alapján nyugtázzák a döntés helyességét. A Szent László Gimnáziumban az 1/b osztályába járó Parrag Sándor tanuló, Babos Ernő igazgató és Gáspár Lászlóné, a Szülői Munkaközösség vezetője erősíti meg, hogy a döntés helyes volt, hiszen lokális szinten az oktatásban tapasztalható rendellenességek valódi kárt okoztak.

„Tudjuk – így a cikk zárata –, hogyha eltávolítjuk a kultuszminisztériumban és az ONI-ban megbúvó ellenséget, ha megfeszített erővel dolgozunk, rohamosan csökkenni fog országszerte a bukások magas száma”.⁴⁷⁰

Két diák, Üveges Ferenc és Francia Ibolya szintén üdvözlí a KV határozatát, mert az iskolai mindennapok megerősítették bennük azt az érzést, hogy valami nem működik a köznevelésben, s meg vannak győződve arról, hogy ez csakis a reakció műve lehetett.⁴⁷¹ Hasonló élményekről számol be a debreceni Svetits leánygimnázium egyik tanára levelében, melyben kifejti, hogyan akadályozták a mennyiségtan oktatását a tankönyvben fellelhető hibák.⁴⁷²

Voltaképpen lényegtelen a körülmény, hogy ezek a levelek mennyire „spontán” módon kerültek a szerkesztőségbe és a lapba, jóllehet a gyors reakció komoly logisztikát feltételez. Amint Pajor Emília rámutatott, nem valószínű az a közkeletű feltételezés, miszerint a leveleket maga a szerkesztőség hamisította volna, általánosságban inkább arról van szó, hogy a párt intézményein keresztül tudatosan építették a közvélemény *szerepét* eljátszó levelezői hálózatot.⁴⁷³ A lényeg inkább az a fajta kommunikációs stratégia, mely a párt döntését át akarja vinni a mindennapi élet területére, és az újságolvasónak meg akarja mutatni az absztrakt ideológiai döntés kézzel fogható vonatkozásait. De bárhogyan is van, az MDP KV határozata mégis megosztotta a párt köznevelési területén dolgozókat, erről ad számot az alábbi egyezte-

⁴⁶⁷ *Szabad Nép*, 8. évf. (1950) 75. sz., 5.

⁴⁶⁸ Az ötvenezres példányszámú *Társadalmi Szemle*, *Szabad Nép*, 8. évf. (1950) 78. sz., 11.

⁴⁶⁹ A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata a vallás- és közoktatásügyi minisztérium munkájával kapcsolatos kérdésekről, *Szabad Nép*, 8. évf. (1950) 83. sz., 3. Az új feladatokról lásd: Darvas József a vallás- és közoktatásügyi minisztérium feladatairól a Központi Vezetőség határozata után, *Szabad Nép*, 8. évf. (1950) 84. sz., 5.

⁴⁷⁰ P. P., Az ellenség aknamunkája – egy iskola életében, *Szabad Nép*, 8. évf. (1950) 84. sz., 6.

⁴⁷¹ ÜVEGES Ferenc – FRANCIA Ibolya, „A reakció ki akart üzni minket az iskolákból”. Két diák levele a Központi Vezetőség határozatáról, *Szabad Nép*, 8. évf. (1950) 85. sz., 5.

⁴⁷² A helyi reakció egy húrón pendült a VKM-ben működő ellenséggel. Egy pedagógus levele, *Szabad Nép*, 8. évf. (1950) 86. sz., 4.

⁴⁷³ A kommunikációs háttérmunkáról ír PAJOR Emília, „A közvélemény parancsnokai”. A *Szabad Nép* munkás- és parasztlevelező mozgalma, *Új Forrás*, 44. évf. (2012) 9. sz., 32-43.

tés. A munkáskáderek minisztériumi integrációja során Toplák Ferenc lett a sztálinista személyzeti politika legkövetkezetesebb képviselője, így a párthatározat után ő lett a VKM személyzeti osztályának vezetője, káderkérdésekben tehát bizonyos hatalommal rendelkezett.⁴⁷⁴

1950. március 28-án ült össze a minisztériumi kupaktanács (Groh János, Simon József, Fodor Pálné, Hraskó Eta, Bán Ernő, Nagy József, Molnár József, Szabolicska Ferenc, Szávai Nándor, Toplák Ferenc, Ilku Pálné, Winkler Pálné, Mór András, Bóka László, Kemény János, Sövény Sándor, Szijács Jánosné), melynek apropója a fentebb tárgyalt, *Nevelésügyünk égető kérdései* című cikk volt. Az információk belső terjedéséről mondottakhoz képest megdölgondokdtató, hogy a minisztériumi grémiumot – legalábbis a jegyzőkönyv tanúsága szerint – váratlanul érte a *Szabad Nép* cikke. Az egyik első hozzászóló Bóka László volt, aki ugyan szóvá teszi, hogy név nélkül jelent meg a bíráló, ám szerinte ez azt is jelenti, hogy ez az MDP véleménye a köznevelési kérdésről, így komoly megfontolás tárgyává kell tenni a bírálatot.⁴⁷⁵ A párthatározat után darabideig még a minisztériumban maradó Szávai Nándor szintén az önkritika hangján szólal meg: hosszú felszólalásában végigveszi a cikk állításait, s láthatóan a felelősség feltárásán van.⁴⁷⁶

Igazi káderként Toplák Ferenc a párthatározat szó szerinti olvasása mellett foglal állást, amennyiben Bóka szemére hányja, hogy ugyan anonim módon jelent meg a cikk, de „ez a Párt hivatalos kritikája. Nem is vette észre, hogy nincs aláírva, a kritikának minden szava jogos. Nem ért egyet Szávai elvtárssal elsősorban, hogy ő felelős azért, az önkritika formális, nem lehet egy ember felelős az elkövetett hibákért.”⁴⁷⁷ A megbeszélés viszonylagos érdekessége az, hogy a jegyzőkönyv tanúsága szerint mindenki *szó szerint* vette a kritikát, referencialisan olvasta a *Szabad Nép* cikkét, s a feszült politikai hangulatban a hibák korrekcióján dolgozott. Toplák a végén így jelent a pártnak:

„A hangulat általában nem mondható rossznak. A Központi Vezetőség határozata és az ezzel kapcsolatos tisztogatás utáni természetsszerű idegesség megszűnt, magát a tisztogatást mindenki többé-kevésbé helyesléssel tudomásul vette.”⁴⁷⁸

Az MDP részéről Csentes Károly rá is írta a dosszié tetejére, hogy a jegyzőkönyv szépítve lett ahhoz képest, ahogyan Toplák őt szóban informálta.

Az igazi, szakmai jellegű támadás azonban máshonnan érkezett, onnan, ahonnan Mérei nem igazán várhatta. Lázár György ugyanis nagy reménységnek indult, az MTT társadalomtudományi szakbizottságának egyik ülésén Mérei Ferenc és Lukács György szinte versengve dicsérte az ifjú tehetséget.⁴⁷⁹ A *Társadalmi Szemlében* közölt, Méreit mind világnézetében, mind szakmai kompetenciájában támadó cikke nyilvánvalóan hamarabb készült el, minthogy az MDP KV határozata megszületett, de egészen biztosan nem függetleníthető tőle. Lázár cikke ugyanazt a logikát követi, mint Pálóczi-Horváth és Tariska közleménye: a tudományos vita fentebb tárgyalt rituáléja megköveteli, hogy a politikai hegemonia ítéletén túl

⁴⁷⁴ MNL OL–M–KS–276–111–46. ő. e., p. 10. Simon József jelentése Toplák munkájáról. (1950. január 9.)

⁴⁷⁵ MNL OL–M–KS–276–90–218. ő. e., p. 15.

⁴⁷⁶ MNL OL–M–KS–276–90–218. ő. e., pp. 15–17.

⁴⁷⁷ MNL OL–M–KS–276–90–218. ő. e., p. 17. (Kiemelés – K. H. Zs.)

⁴⁷⁸ MNL OL–M–KS–276–90–218. ő. e., p. 51. (1950. május 9.)

⁴⁷⁹ MTAL, MTT, 23. d. 1. dosszié, p. 53. „Lukács György: – Nekem volna egy káderjavaslatom, az tudniillik, hogy tudományos titkárnak Lázár Györgyöt szeretné a bizottság.

Szalai Sándor: – Rákosi titkára volt. [...]

Mérei: – Szót kérek. Ellenzem a javaslatot.

Lukács: – Meg akarja tartani.

Mérei: – Magától értetődik, mint vérbeli pedagógust. Nagy pedagógus tehetség. Szóval úgy érzem, hogy átirányításával nem tennénk jót az ő fejlődésének. [...]

Lukács: – Én ezzel szemben komoly teoretikus tehetségnek tartom, egyike a fiatal generáció kevés teoretikus tehetségeinek”.

maga a szakma is felszólaljon az illető és az általa képviselt „burzsoá”, azaz nem-szovjet tudományosság ellen. Utóbbi taktika ugyanis fenntartja annak *látszatát*, hogy a tudomány mindezek ellenére autonóm tevékenység, s a mező szereplői ítélik el és zárják ki maguk közül az illetőt.

Lázár filippikáját aligha érdemes részletesen elemezni. Nem mintha teljesen kilúgozott sztálinista nyelven íródott volna, hiszen nyelvezete érvelő, ugyanakkor alig lép túl a szovjet tudomány metafizikai szupremáciáját hirdető közlési stratégián. Méreit személyében is megtámadja, mint olyan tudatos ellenséget, aki nyugati tudományos műveltségével egyre nagyobb teret szerzett a hazai pedagógiai életben, s észrevétlenül mosta alá a szovjet neveléstudomány elterjedésének, alkalmazásának ügyét. A *Gyermektanulmány* című könyvben található pedológia kifejezés lesz a corpus delicti, a bűnjel, mellyel könnyű opponálni az SZK(b)P 1936-os pedológiai határozatát. Lázár a pavlovizált szovjet tudomány nevében áltudománynak minősíti a *Gyermektanulmányban* képviselt Piaget–Wallon-féle gyermeklélektani vizsgálatokat, mélyen elítéli a tesztetést, Mérei önkritikáját pedig azért tekinti veszélyesnek, mert az marxista nyelven próbálja visszacsempészni és újra legitimé tenni Magyarországon ezt a „nyugati hókuszpókusz”. Következtetése az, hogy Mérei fentebb már tárgyalt nyilvános önkritikája, tévedésének elismerése nem megélt gondolkodásból fakad, hanem pusztán felszín, látszat, melyet taktikai megfontolásokból írt meg – éppen ezért roppant veszélyes.

„Az ilyen jellegű »tévedéseket« – így Lázár – jól ismerjük a Bolsevik Párt történetéből: ezek a revizionizmus »tévedései«. [...] Az ilyen elméletek ellenségesek a marxizmus-leninizmussal, s az imperializmus érdekeit szolgálják ki. Természetesen ez a revizionizmus Méreinél [...] nem, vagy nem annyira közvetlenül politikai természetű fejtegetésekben, hanem inkább az egyes konkrét szaktudományos problémákra alkalmazva, azok mögé elbújtatva nyilatkozik meg”.⁴⁸⁰

Jóllehet Lázár „ügyesen” érvel, Gerőnél sokkal jobban „pécézi ki” a *Gyermektanulmány* és *Az együttes élmény* azon passzusait, ahol Mérei „burzsoá” tudósokra hivatkozik, ám a fő cél változatlan marad: B. A. Csagin fejtegetései nyomán azt demonstrálni, hogy a Mérei-féle pedológia retrográd elveket képvisel, amennyiben módszerei a „nyugati burzsoá” tudományból származnak, ezzel pedig logikusan tagadják a pavlovizált szovjet tudomány felsőbbrendűségét.⁴⁸¹ Ez azért is érdekes, mert egészen 1956-ig a pszichológiában és a pedagógiában ez a beállítódás *rögzül*, sőt *döntővé válik*. Ágoston György úgy fogalmaz két évvel később, hogy

„ma sokat hangsúlyozzuk Pavlov tanításainak nagy jelentőségét a pszichológia és a pedagógia szempontjából. [...] A kommunista nevelés lényegére és különleges sajátosságaira való kérdés kidolgozásával szoros kapcsolatban alaposan tisztázni kell a pedagógia és a pavlovi fiziológia közötti kapcsolat és kölcsönös viszony problémáját”.⁴⁸²

Székely Endréné olvasatában a Mérei, Faragó, Kiss Árpád és mások által képviselt neveléstudomány ún. koalíciós pedagógia volt, mely legfeljebb felületesen hivatkozott szovjet példákra, valójában a nyugati burzsoá tudomány hagyományából táplálkozott.⁴⁸³ Székelyné szerint az ONI bukásának oka is elsősorban az, hogy kiadványaikban egyáltalán nem foglalkoztak a Szovjetunió pedagógiai tapasztalataival, noha ezeket eredetiben meg is kapták.⁴⁸⁴ Ez termé-

⁴⁸⁰ LÁZÁR György, A magyar pedológia visszavonulási taktikája, *Társadalmi Szemle*, 5. évf. (1950) 3–4. sz., 250–276., itt: 256.

⁴⁸¹ B. A. CSAGIN, *A filozófia pártszerűsége és a polgári objektivizmus elleni harc*, Budapest, Szikra, 1949.

⁴⁸² ÁGOSTON György, *A kommunista nevelés fogalma és szerepe a szocializmus építésében*, Budapest, MTA, 1952, 139.

⁴⁸³ A koalíciós pedagógia nyilvánvaló utalás Faragó önkritikájára, lásd FARAGÓ László, A „koalíciós neveléstudomány” bukása, *Magyar Pedagógia*, 59. évf. (1950) 1–2. sz., 66–77.

⁴⁸⁴ SZÉKELY Endréné, A szovjet pedagógia tudományos eredményeinek alkotó felhasználása a magyar pedagógia tudományban, in *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi–Történeti Osztályának Közleményei*, 6. kötet (1955) 3–4. sz., különösen 252–262. Székelyné 1956 elején jóformán ugyanezt ismétli meg újabb cikkében: „Az

szetesen ebben a formában nem igaz, hiszen – mint több tárgyalt cikk is mutatja – Mérei a belső gyarmatosítás munkája nyomán ideig-óráig engedett a szovjetizálás gyakorlatának (fordításokat készítettek, az *Értesítő* számai reflektáltak a pedológiára is). Az azonban tagadhatatlanul igaz, hogy műveltsége, világnézete, módszertani megközelítése és politikai elkötelezettsége nem a pavlovizált szovjet tudományossághoz és a bolsevik politikához, hanem a demokratikus szocializmus nyugati hagyományaihoz kötődött.

Az 1950 augusztusában, Faragó László munkássága kapcsán kirobbant „vita” volta-képpen ugyanezeket az elemeket variálja. Ágoston György rá is mutat, hogy a Lázár által megkezdett munka „csak” Méreit tudta eltávolítani a neveléstudományból, jóllehet olyan közeli munkatársai, mint Faragó, ugyanazt a – szerinte helytelen – „burzsoá pedagógiát” viszik tovább.⁴⁸⁵ Ágoston vitastratégiája nagyjából ugyanaz, mint Lázáré volt: a kérdéses szerző műveinek hosszú idézetekkel való illusztrálása, ezeknek az idézeteknek az opponálása az SZK(b)P, illetve az MDP vonatkozó határozataival.⁴⁸⁶ Továbbá rámutat arra, hogy a sztálini tudományos vita önkritikai rituáléja Faragónál pusztán látszat volt, melyet annak érdekében gyakorolt, hogy fenntartsa világnézetét a pavlovizált szovjet tudományosság ellenében. Ezért hiába írja Faragó, hogy a „kozmpopolitizmus Nyugat-rajongást, a burzsoá ideológia vélt fölénye előtt való gyáva meghódolást, a polgári eszmékkel való gerinctelen, opportunisták alkudozást jelent. S jelenti egyszersmind a nagy Szovjetunió élenjáró eredményeinek nem-ismerését, avagy félreismerését, alábecsülését. A kozmpopolita, amikor Nyugat felé tekint, nemcsak lemond a szocializmus építéséről, hanem egyenesen ellenségesen foglal állást a szocialista társadalom építésével szemben. Vajon lehet-e szocializmust építeni a nagy példakép, a Szovjetunió eredményeinek számbavétele, alapos tanulmányozása és megszívlelése nélkül”.⁴⁸⁷

Ágoston szerint Faragó önkritikája azért látszat, mert mímeli ugyan a szovjet példa nagyságát, de mindez szemben áll nemcsak a harmincas években Németországról írottakkal, de még a koalíciós időkben is az angol és francia neveléstudományt, valamint az egyenlősítő iskolarendszert tartja követendő példának. Vagyis a vita középpontjában, ahogy fentebb vázoltuk, itt is a „burzsoá, imperialista, antidemokratikus Nyugat” és a „progresszív, szocialista, demokratikus Kelet” feszül egymásnak. 1949–1950-ben, a neveléstudomány hazai vitái tehát a pavlovizált szovjet tudományosság *felsőbbrendűségét* hirdetik a nyugati tudománnyal szemben, így az MDP szempontjából mindazok, akik tanulmányaik során, illetve írásaikban utóbbi mellett törtek lándzsát, „ellenségé” váltak a párt szemében. Ha a metafizikai alapokra helyezett szovjet tudományos igazság egyetlen letéteményese a párt, akkor a saját szempontjuktól tulajdonképpen igazuk volt. Sem Mérei Ferenc, sem Faragó László nem ismerte el és nem tette bensővé a pavlovi tudományosság kritériumait, önkritikájuk ebből a szempontból valóban mímézés volt csupán: a sztálini igazságfogalom kópiájának a kópiája. A ma szempontjából természetesen e sorok írója a legkevesbé sem azonosul Lázár vagy Ágoston nézőpontjával, csak azt mondom, hogy az MDP szemszögéből ők már valóban nem minősültek „kommunistának”, azaz sztálinistának, hiszen vitathatatlan próbálkozásaik ellenére a belső gyarmatosítás munkáját nem sikerült véghezvinniük.

ONI azonban a marxista pedagógia művelése helyett a párt osztálypolitikájával, közoktatás-politikájával szembenálló pedológia fellegrárává lett. A pedológusok »elméleti« tevékenysége nagy károkat okozott a tudomány fejlődésének is, mivel burzsoá osztály- és ideológiai gyökerű elméleteiket marxista frazeológiába burkolva terjesztették. [...] Működésüket a párt 1950. március 29-i határozata leleplezte és elítélte”. SZÉKELY Endréné, A marxista pedagógiatudomány helyzete és feladatai hazánkban, *Társadalmi Szemle*, (1956) 2. sz., 66-92., itt: 68.

⁴⁸⁵ ÁGOSTON György, Harc a szocialista nevelésért, *Köznevelés*, 6. évf. (1950) 16. sz., 479-483.

⁴⁸⁶ Ágoston kacskaringós életútjához lásd GOLNHOFFER Erzsébet – SZABOLCS Éva, Adalékok egy neveléstudományi életúthoz: Ágoston György 1945–1959 között, in *Ünnepi tanulmányok a 60 éves Pukánszky Béla tiszteletére*, Fizel Natasa – Nóbik Attila (szerk.), Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2014, 67-80.

⁴⁸⁷ FARAGÓ, A „koalíciós neveléstudomány” bukása, 75.

Ám a sztálini időszak tudományos vitáival az is együtt járt, hogy a hatalmat képviselő személy utóbb pórul jár. Ahogy a pszi-tudományokkal folytatott nyilvános vita után mind Pálóczi-Horváth Györgyöt (1949), mind Tariska Istvánt (1951) letartóztatják, úgy a pedológia ellen folytatott sajtóhadjárat után Lázár Györgyöt is a peremre szorítják. 1950-ben ugyanis a Szikra kiadó gondozásában utóbbinak megjelent egy kötete, mely a fentebb idézet pedológia elleni filippika mellett a magyar neveléstudomány rendszerépítő szerepéről szóló jóval terjedelmesebb tanulmányt tartalmazza.⁴⁸⁸ 1951. szeptember 24-én Darvas József miniszter levélben tájékoztatja Révai Józsefet arról, mi történt a Lázár könyvéről szóló, majdnem egy évvel korábbi, 1950. november 11-i ankéton. Csatolta hozzá a Közoktatásügyi Minisztériumban lezajlott vita jegyzőkönyvét, valamint Ágoston Györgynek a *Közoktatásunk elvi kérdései* című laboratóriumát.

A vitát felvezető Kovács József meg is jegyzi, hogy a párthatározat óta a köznevelés területén egyre hangsúlyosabb a szocialista átalakulás kérdése, mely az üres formulán túl azért lehet érdekes, mert egyfajta határkőként tekint a KV fentebb pertraktált döntésére. Lázár könyvét Simonovits Istvánné referálja, aki nem rest megjegyezni, hogy

„sokat tanultunk Sztálin elvtárs *A marxizmus- és a nyelvtudomány* című cikkéből, amelyben leszögezi, hogy »semmilyen tudomány nem fejlődhet és nem érhet el sikereket a vélemények harca és a kritika szabadsága nélkül«. [...] Hogy Lázár elvtárs a marxizmus-leninizmusra támaszkodik-e tanulmányában, erre igen nehéz válaszolni. Azt kell mondanom, hogy arra, de igen furcsa módon. Talán nyeglén és egyénieskedve. Sokat idéz a marxizmus-leninizmus klasszikusaiból, de valahogy zsonglörködő módon, nem elég meggyőzően”.⁴⁸⁹

A hozzászólók többsége (Lukács Andrásné, Nagy Istvánné, Bakonyi Pál, Jóború Magda, Mátyé József, Orbán László, Trencsényi-Waldapfel Imre, Lengyel Klára, Simon Józsefné, Járó Dóra) a könyv értékei mellett meglehetősen számon kérőek Lázár fogalom- és nyelvhasználatával, marxista problematikájával szemben. A hosszú vitában talán Orbán László és Lengyel Klára fogalmazták meg a legplasztikusabban, mi a gond Lázár munkájával. Előbbi így fogalmaz:

„Sokszor használja Lázár elvtárs az »osztálytalan társadalom« kifejezést. Mi eddig úgy használtuk, hogy osztály nélküli társadalom. Ha országunk vezetői, mint Rákosi elvtárs is így használja, nem tudom miért nem volt ez jó Lázár elvtársnak. [...] Úgy hiszem, hogy ez az egész osztálytalan társadalom kérdésének rávilágítása rámutat a könyv fő hibájára. Úgy érzem, hogy Lázár Györgynek nem ment a húsába még az a tény, hogy a szocializmus építése a kiélezett osztályharc feltételei között megy végbe és a neveléstudomány feladata konkrét segítséget nyújtani ennek a harcnak az érdekében”.⁴⁹⁰

Orbán tulajdonképpen a szovjet vezetőkkel és azok nyelvhasználatával kapcsolatos eltérést teszi szóvá, míg Lengyel Klára kicsit más szavakkal, de ugyanezt a feltétel nélküli tiszteletet hiányolja Lázárból, mondván:

„az egyénieskedést az egész magyar nevelés számára veszélyesnek tartom. A könyv szerkezete bonyolult és áltudományos. Igen súlyos elvi hibák találhatók a könyvben. Elsősorban a tiszteletlen magatartás Leninnel és Sztálinnal szemben”.⁴⁹¹

Lázár György tehát hasonló kritikákat kap, mint amilyenekkel ő illetve Mérei Ferencet, tudniillik, hogy nem követi hűen a párt vezetői által meghatározott irányt, szuverén módon, azaz „egyéniesszerűen” gondolkodik a nevelés elméleti kérdéseiről, ám Lengyelnek talán az a meg-

⁴⁸⁸ LÁZÁR György, *A magyar neveléstudomány feladatai a szocializmus építésében*, Budapest, Szikra, 1950.

⁴⁸⁹ MNL OL–M–KS–276–68–87. ö. e., p. 3. és 5.; SZTÁLIN, *Marxizmus és nyelvtudomány. A nyelvtudomány néhány kérdéséhez*, Budapest, Szikra, 1950.

⁴⁹⁰ MNL OL–M–KS–276–68–87. ö. e., p. 22. és 23.

⁴⁹¹ MNL OL–M–KS–276–68–87. ö. e., pp. 22–23 és 26–27.

jegyzése megy legmesszebbre, mely egyenesen áltudománynak, vagyis a pavlovizált szovjet tudományosságon *kívülinek* nevezi Lázár munkásságát.

1951. augusztus 30-án Sós Mária, Pataki Ferenc és Huszár Tibor feljegyzést készít a nyári esztergomi pedagógiai átképzőn tapasztaltakról, különös tekintettel Lázár György megnyilvánulásaira.

„A hallgatók elbeszéléseiből megtudtuk – írják –: Lázár elvtárs az ott megtartott előadásaiban Makarenko tanításait olyan módon ismertette, hogy közben elhallgatta a szovjet pedagógia többi vívmányát és ezáltal mintegy szembeállította Makarenko tanításait a szovjet pedagógia egészével. [...] Az egyetemi előadásaiban – nem támaszkodva szovjet forrásanyagra – [Lázár] teljesen önkényesen »alkalmazza« a dialektikus materializmus tételeit a pedagógiára. A didaktikai tanulmányokhoz önkényesen Sztálin elvtársnak a dialektikus materializmusról szóló tanítását adja meg kötelező olvasmánynak és felcseréli a dialektikus materializmus tételeit a didaktika alapelveivel, ami teljesen ellentétes a szovjet neveléstudomány álláspontjával. [...] Végezetül bennünket nagyon megdöbbentett, hogy bárkivel beszélgettünk, [...] egyértelműen olyan benyomás keletkezett bennünk, hogy Lázár elvtárs arra törekszik, hogy személyi kultuszt alakítson ki maga körül. Ezt igazolja pl. az, hogy a pedológia felszámolásában – cikkére hivatkozva – magának tulajdonítja a döntő szerepet, és ezzel elhomályosítja a Párt szerepét”.⁴⁹²

A fenti vita, valamint az esztergomi pedagógiai átképző tanfolyamon tapasztaltak nyomán Mód Aladár, az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztályának munkatársa ugyancsak elmarasztaló véleményt ír Lázáról, melyet azzal zár, hogy a „káderosztállyal egyetértésben még augusztus folyamán Lázár eltávolítását javasoltuk a minisztériumnak”.⁴⁹³ Nem tanulságoktól mentes tehát a Mérei Ferenc eltávolításában kulcsszerepet vállaló Lázár György peremre szorításának strukturális elemeit összevetni, hiszen a vád szociológiája hasonló panelekből épül fel. Mint fentebb jeleztük, a Mérei és Lázár közötti korrekt viszony valamikor 1949 őszén kezd megromlani, az ONI főigazgatója több levelet is intéz Lázárhoz, hogy az Akadémia pedagógiai ügyének előadójaként segítse az intézet munkáját, ám utóbbi erre kevés hajlandóságot mutat.⁴⁹⁴ A viszony megromlása azonban nem véletlen.

A sztálinizmus politikai, ideológiai, nyelvi, személyzeti működésmódját több szempontból igyekeztünk eddig is körüljárni. Ám ritkán adódik esély arra, hogy olyan egyidejű személyes dokumentumok kerüljenek a kutató kezébe, melyek bepillantani engednek abba a lelki folyamatba, mely egy nyilvános vita vagy támadás után a résztvevőkben lezajlott.⁴⁹⁵ Különös szerencse tehát, hogy Lázár György és Mérei Ferenc levelei megmutatják, hogy érezték magukat a vita, illetve eltávolításukat követően. Az egykori Galilei-körhöz tartozó építész, Sós Aladár lánya, Sós Júlia pedagógus ugyanis nemcsak értelmiségi szalont vitt a Keleti Károly utcában (a következő fejezetben tárgyaljuk majd), hanem gazdag levelezést is hátrahagyott. Sós Júlia 1947-től az Apáczai Csere János Gimnázium és Iskolakollégium munkatársaként ismerkedett meg első férjével, Lázár Györggyel (Lám Leó).

A leveleket közreadó Kéri Piroska szerint édesanyja, Sós Júlia a Mérei-ügy kapcsán tapasztalt igazságtalanság miatt szembefordult férjével, s noha a házasságból 1950-ben kisfiú született, ám Lázár közéleti tevékenysége és privát életvezetése miatt a kapcsolat megromlott, 1954-ben elváltak. Lázár György Kolozsváron élő édesapjával, Lám Bélával is aktív levele-

⁴⁹² MNL OL–M–KS–276–68–87. ő. e., pp. 35–36/a. Autográf kézirat (Sós Mária), az aláírások eredetiek. Felül, jobb oldalon: az Agitációs és Propaganda osztály pecsétje, a felső bal sarokban: „I. Révai, IX. 4.”. Sós, olykor Soós Máriára lásd HUSZÁR Tibor, Soós Mária a Pedagógiai Főiskolán, *Kritika*, 44. évf. (2015) 3–4. sz., 24–26.

⁴⁹³ MNL OL–M–KS–276–68–87. ő. e., p. 39.

⁴⁹⁴ Lásd GOLNHOFFER Erzsébet – SZABOLCS Éva, Lázár György és a magyar pedológia: mítosz és valóság, *Magyar Pedagógia*, 113. évf. (2013) 3. sz., 133–151.

⁴⁹⁵ GOLNHOFFER Erzsébet – SZABOLCS Éva, Az 1945 utáni korszak neveléstudományának kutatása: kutatásmetodológiai megfontolások a személyes dokumentumok forrásértékéről, in *Neveléstudomány és pedagógiai kommunikáció a szocializmus időszakában*, Németh András, Garai Imre, Szabó Zoltán András (szerk.), Budapest, Gondolat, 2016, 185–201.

zést folytatott, így a Mérei elleni filippikák családi recepciója feltűnően gazdag. 1950. június 18-án kelt levelében az apa úgy fogalmaz, hogy

„*Társadalmi Szemlei* cikket elolvastam, pedagógiai szakképzettség híján a benne lévőket alig értettem. A heves hang, mellyel Méreit támadod, tudományos vitákban szokatlan, s így azt a látszatot kelti, hogy egyéni ellenségeskedés van a háttérben, ami rontja a hitelét”.⁴⁹⁶

Sós Júlia, aki válásuk után is levelezett apósával, úgy fogalmazott, hogy férje Savonarola-szerű magatartása, kíméletlensége, indulatossága rengeteg ellenséget szerzett neki, a Mérei és közte kialakult konfliktus pedig merőben sugalmazott volt. A családi levelezésben Jofkának becézett Lázár és

„Mérei ellentéte jelentékeny és reális természetű volt s régi keletű, de őt Jofka személy szerint nem tartotta sem ártalmas, sem hitvány embernek. [...] Csak hosszas rábeszélés után jött Jofka arra a gondolatra, hogy Mérei valóban tudatosan ártalmas, s ekkor írta meg a cikket”.⁴⁹⁷

Sós Júlia levele ugyan nem nevezi meg, kik beszéltek rá Lázárt a pszichológus elleni filippikája megírására, de a Petőfi Kör pedagógusvitájának első napján, 1956. szeptember 28-án, egy Mérei Ferencel, valamint eltávolításával kapcsolatos kérdésre Lázár így felelt:

„1950-től 1954-ig magam is meg voltam győződve arról, hogy ez a lépés helyes volt. [...] Ezzel a cikkel megsértettem, ha jóhiszeműen is, a pedagógia szabadságát. Ez olyan jóhiszeműség, amely megbocsáthatatlan. Jóhiszeműségem mindenesetre onnan ered, hogy felelős pártfunkcionáriusok [...], Fazekas Erzsébet elvtársnő, valamint Lengyel Klára elvtársnő megmagyarázták nekem azt, hogy Mérei elvtárs ellen olyan vizsgálat folyik, amely már eredményeket mutatott fel és, amely kétségtelenné teszi azt, hogy Mérei elvtárs működésének ellenséges tendenciája volt. Én ezt elhittem”.⁴⁹⁸

A kötet bevezetőjében Zibolen Endre „mentegetőzésnek” nevezi azt, hogy Lázár megnevezte felbujtóit, ami erkölcsi szempontból tagadhatatlan, de mint a pártiratokból láthattuk, tényszerűen igaz is. Lázár György tulajdonképpen csak a *szócsöve* volt a pavlovizált szovjet tudományosság örve alatt a pártban dolgozó szakpolitikus értelmiségiek eltávolítását szorgalmazó sztálinista kádereknek, akik közül kétségtelenül Gerőné Fazekas Erzsébet és Lengyel Klára vitték a prímet. Ez annyiban is fontos, hogy ne elsősorban a Lázár és Mérei között feszülő ellentétet lássuk a konfliktusban, hanem egy jól megtervezett koreográfiával rendelkező *politikai rítust*, melyben Lázár György személye felcserélhető kellék volt. A vitapartner csereszabotosságát jól láthattuk Lázár könyvének vitáján, illetve Sós Mária, Pataki Ferenc és Huszár Tibor feljegyzése jóformán ugyanazokat olvassa Lázárra, amit utóbbi olvasott Mérei fejére.

Ahhoz, hogy a vita következményeinek másik felét is lássuk, vagyis azt, hogyan hatott Méreire az ONI-ból, az MDP-ből és egészében a neveléstudományból való kizárás, érdemes megvizsgálnunk az 1950. augusztus 30-ra datált levelét. Mielőtt beleolvasnánk Mérei levelébe, ki kell térnünk néhány *formai jellegzetességre*. A levél kézzel íródott, nehezen olvasható, Mérei viszonylag sok központoszási hibát vét, ami egy sokat publikáló, a szöveg megfogalmazásában jártas személytől merőben szokatlannak tűnik, annál is inkább, mert ezen a levélen múlik további sorsa, ezért valószínűsíthető, hogy nem hirtelen felindulásból született. Idézem a levelet:

„A Vallás- és Köznevelési Minisztérium ez év április 11-én rendelkezési állományba helyezett. Fizetésem azonnali hatállyal megszüntette, bár a rendelkezési állományról szóló rendeletek nem így rendelkeznek. Így semmiféle állásom, semmiféle jövedelmem nincs. Nem is gondolhatok arra, hogy valamilyen módon ál-

⁴⁹⁶ KÉRI Piroska, *Sugárkoszorú: Sós Júlia és köre. Dokumentumok, emlékezések, levelezések*, Budapest, Abakusz Könyvek, 2003, 131.

⁴⁹⁷ KÉRI, *Sugárkoszorú*, 151.

⁴⁹⁸ *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. VI. Pedagógusvita*, Hegedűs B. András – Rainer M. János (szerk.), Budapest, Múzsák – 1956-os Intézet, 1992, 68.

lást szerezzek, mivel a Központi Ellenőrző Bizottság súlyos ítélete – amelyet velem szemben hozott – kizárja, hogy segítség nélkül tudjak elhelyezkedni olyan munkakörben, amit be tudnék tölteni. Arra kérem a Pártot, még egyszer foglalkozzék ügyemmel és segítsen hozzá, hogy elhelyezkedhessem úgy, hogy a fenntartásomhoz szükséges létminimumot meg tudjam keresni. Természetesen foglalkozásomnak és képzésemnek megfelelően iskolában szeretnék elhelyezkedni: akár középiskolában, akár általános iskolában, akár szakiskolában. De amennyiben az Országos Káder Osztály más beosztást tart helyesnek – legjobb igyekezettel és legjobb tudásommal fogom azt ellátni. Tudom, hogy az Országos Káder Osztálynak más feladatai vannak, mint az én elhelyezésem, de úgy látom, nem tudok, és nem fordulhatok más fórumhoz, mint a Párthoz. Nem kérhetek máshonnan segítséget. Szabadság! Mérei Ferenc, Budapest, II. Pasaréti-út 36.”⁴⁹⁹

Az itt a nyomtatott forma szerint idézett, helyesírási szempontból korrigált szövegből nyilvánvalóan nem fog kitűnni az eredeti kéziratos levél zaklatottsága, a rossz stílus és a központozási hibákból kiszűrhető félelem. Mégis, Benda Kálmán nyomán úgy vélem, érdemes figyelmet szentelni a szöveg nyelvi-stilisztikai megformálására, formai jegyeire, hiszen implicit módon árulkodnak a szerző lelkiállapotáról, kétségbeesettségéről, feldúltságáról.

„Elmúlt korok személyiségeinek megnyilatkozásait, tetteit, szerepét és jelentőségét vizsgálva – írja Benda Kálmán a pszichografológiáról –, a történetírás egyre kevésbé mellőzheti a pszichológia eredményeinek alkalmazását. [...] Általánosan tudott és elismert, hogy az írás mindenben tükrözi írója lelkivilágát, sőt fizikai állapotát is. Egészséges vagy depressziós lelki alkat, öröklött és szerzett betegségek, jellemtulajdonságok és kedélyállapot, rejtett indulat vagy vonzódás, értelmi képesség, akaratere vagy ideggyöngeség, önbizalom vagy kishitűség mind nyomot hagy az íráson.”⁵⁰⁰

Természetesen Benda Kálmán sem kívánja az írás egy-egy jellegzetességéből „megfejteni” a teljes személyiséget, mindössze arra hívja fel a figyelmet, hogy – s számunkra ez fontos most – az írás megtartottsága, lendületes vagy éppen megtorpanó tollvezetése, kidolgozott irálya mind érdekes információkhoz juttathatják a kíváncsi kutatót. Méreinek ez a munkáért szinte könyörgő beadványa teljesen érthető (lévén gondoskodnia kellett családjáról, két kislányáról, még ha Mérei Vera munkában is állt), ám megítélésem szerint a fentiekben túl azért fontos, mert interjúiban az eltávolítást nemegyszer *bagatellizálja*.⁵⁰¹ Ez az elbagatellizálás a szelf szuverenitásának megtartása szempontjából érthető, de nem felelhet meg az akkori lelkiállapotának,⁵⁰² hiszen más alkalommal az esettel kapcsolatos halálfélelemről számol be.⁵⁰³ Noha úgy tűnik, nem érte teljesen váratlanul az elbocsátása, de arra, hogy a neveléstudomány területére sohasem térhet vissza, sőt munkát sem vállalhat, úgy tűnik, mégsem számított. A levél igazi érdekessége tehát nem a tartalma, hanem a kérdés ténye s főként a bukás okozta elbizonytalanodás, melyet feltételelesen az írásképre és az elvétett hibákra vezetünk vissza. Természetesen nem akarom túlfeszíteni egyetlen levél jelentőségét, implicit módon mégis feltár valamit: több történet annál, minthogy Mérei Ferenc elveszítette az állását. A fejezet hátralévő részében

⁴⁹⁹ MNL OL–M–KS–276–90–157. ő. e., p. 602/a–b: Mérei Ferenc beadványa állás ügyében. (Autográf kézirat.)

⁵⁰⁰ BENDA Kálmán, Egy új forrástudomány: a pszichografológia, *Levéltári Közlemények*, 44–45. évf. (1973–1974), 61–76., itt: 61.

⁵⁰¹ „– Jött egy elvtárs [ti. Toplák Ferenc], [...] és azt mondta, hogy felmondólevelet hoz. [...] Drágám, akkor nem volt állásom, nem tudom, nagyon sokáig. – És akkor miből élt? – Fordítottam. [...] Ebből éltem, egész jól”. *Mérei Ferenc-interjú*, készítette Rádai Eszter (1984).

⁵⁰² Lásd „Erdősi” fn. ügynök (Kálmán Szilviusz György) jelentését, miszerint „1951 végén, illetve 1952 elején Mérei igen nehéz anyagi helyzetben volt”. ÁBT L O–10986, p. 17. (1958. április 23.)

⁵⁰³ Mód Aladár írja, hogy a „marxizmus-leninizmus tanulmányozásának ez az elvont módja, a legszorosabb összefüggésben van azzal, hogy [...] Rajk a belügyben, Geigerék a Standardban, s a legutóbbi időkig Mérei és társai a VKM-ben ott tevékenykedhettek, sokszor kommunisták vagy jó munkáskáderek orra előtt anélkül, hogy ezek [...] leleplezték volna az ellenséget”. MÓD Aladár, Elmélet és gyakorlat pártoktatásunkban, *Társadalmi Szemle*, 6. évf. (1950) 6. sz., 474–486., itt: 486. Erről a szöveghelyről írja évtizedekkel később Mérei, hogy akkor halálfélelmet keltett benne nevének olvasása két felakasztott ember (Rajk László és Geiger Imre) neve után. Lásd MÉREI Ferenc, Bandázs nélkül, in *A jó és a rossz határán. Rendezvényirodalom és közéleti írások*, Budapest, 1985, gépirat, 92.

arra szeretnék kitérni, hogy 1950 tavaszának történései hogyan befolyásolták Mérei élettörténetét.

„Csíkos vagy pepita?” A sztálinizmus mint felettes-én

A sokakat izgató kérdés, hogy 1948 után Mérei mennyire azonosult a Rákosi Mátyás nevéhez kötődő politikai kurzussal, csak nagyon nehezen válaszolható meg. Ha életútját, tudományos írásaiból kiszüremkedő világnézetét mérlegre tesszük, akkor egyértelműen a mellérendelő társas viszonyok demokratikus szocializmusa jellemzi. Ugyanakkor az is igaz, hogy néhány fentebb elemzett cikke, továbbá az ONI munkájában való részvétele, az MDP Köznevelési Bizottsága tagjaként a Nékosz felszámolásának végigasszisztálása kapcsán felmerülhet a gyanú, hogy a tudás és hatalom elvtelen összekapcsolódásáról van szó. Valóban sztálinista pártkatonává vált-e Mérei ebben a másfél évben?⁵⁰⁴ A fejezet elején idézett, Szilágyi János által készített interjúbán Mérei úgy fogalmaz, hogy

„ha velem jobban bántak a személyi kultusz rendszere, jobban megsimogat, lehet, hogy végigcsinálom vele. Ezt én nem tudom máig se eldönteni. [...] De azt hiszem, én végigcsináltam volna”.⁵⁰⁵



Mérei Ferenc lányaival, Eszterrel és Annával, 1950 körül

A tanítványainak adott, korábban már idézett interjúbán pedig így válaszol arra a kérdésre, hogy a sokak által keménynek és szigorúnak megismert Mérei Ferenc hogyan vált lazábbá és szabadbá:

„Persze, mondjuk csak ki! Szigorú bolsevik voltam. Tulajdonképpen negyven éves koromban kezdtem puhulni, ha már ennél a szónál akarsz maradni, és ez a folyamat húsz évig tartott. *Az együttes élmény* volt az igazi győzelmem, akkor kezdtem el változni. Bár akkor még nem is éreztem elég tisztán, hogy az együttes élménynek milyen erős hatása van rám, mennyire hangsúlyozott az együtteség és élményszerűség az életben. Mégis ettől kezdve többé már nem kellett a szigorúság. De még húsz évig tartott, amíg teljesen felengedtem. Persze, a börtönök nélkül soha nem lágyultam volna meg. A szabadbá válás kiindulópontja mégiscsak az volt, hogy bekövetkezett az életben az, amire vágytam, amire törekedtem. Legalábbis ezt éreztem, amikor a Kossuth-díjat átvettem”.⁵⁰⁶

⁵⁰⁴ Vö. KOVAI, *Lélektan és politika*, 144.

⁵⁰⁵ SZILÁGYI, Kettesben – Mérei Ferencsel, 283.

⁵⁰⁶ BAGDY Emőke, „A szabadság első pontja: szeretni az életet”. Beszélgetés a 75 éves Mérei Ferencsel, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 42. évf. (1985) 3. sz., 241-253, itt: 244.

Vajon miről ad számot ez a két, 1972-ben és 1985-ben adott vallomás? Az elsőben valószínűsíti, hogy ha a rendszer nem veti ki magából, akkor végigcsinálja a sztálinizmus éveit a neveléstudomány élén, míg a másodikban némileg módosítva, úgy érzi, hogy 1949 körül (hiszen akkor volt negyvenéves) kezd benne felengedni a bolsevik szigor. Ha a két interjúbeli közlést történetileg akarjuk osztályozni, akkor terminológiai szempontból utóbbi nem állja meg a helyét, hiszen, mint az imént mondtuk, írásai világképe – a néhány sztálinista cikket nem számítva – demokratikus szocialista. A „bolsevikot” valószínűleg metaforikusan használja, amely inkább utal a munkaszolgálatból a Vörös Hadsereghez átszökött, utóbb az *Új Szó* szerkesztőségében dolgozó beosztottra, mint egy valódi sztálinista komisszárra. Ha a szigort visszavezetjük az élettörténeti interjúba, akkor nem politikai szigorról, netán terrortól van szó, hanem a *teljesítmény területén* érvényesített szigorról, melyet Mérei a családi helyzetéből vezet le. Második gyermekként, a mintatanuló Mérei Endrével szemben kellett bizonyítania, az interjúban tehát a szigor erre vonatkozik: az önfegyelemben testet öltő *bizonyításvágyra*.

Az 1947-ben megjelent, *Az együttes élmény* című kis kötetéhez fűzött kommentár, miszerint ennek nyomán fedezte fel önmagában az élmény szerepét, súlyát, jelentőségét, szerintem annyiban fontos, amennyiben ellentételezi a teljesítményre fókuszáló bigott görcsösséget (ha tetszik: szigort). Az 1949-es Kossuth-díj megemlézése ebben a kontextusban válik fontosá, hiszen a „bekövetkezett, amire vágytam, amire törekedtem” itt azt jelenti, hogy törekvései szimbolikus módon *külső megerősítést* kaptak. Az a rendszer tüntette ki, amelyről akkor elhitte vagy el akarta hinni, hogy nemcsak segíti pedagógiai és pszichológiai céljai elérésében, de egyenesen az egyetlen olyan politikai berendezkedés, amelynek nevelési törekvései *azonosak* az ő céljaival. Az MDP által felajánlott karrier (ONI főigazgatói poszt, MTT-tagság és így tovább), valamint ennek csúcán a nyilvános elismerés, a Kossuth-díj, megítélésem szerint felélesztette benne a szinte minden emberben rejlő hübriszt. Felélesztette, amennyiben választott pályájának és élettörténete igazságának visszaigazolását látta benne, ugyanakkor ez a gőg, ez a „nagyzási mánia” elaltatta benne a kritikai szellemet.⁵⁰⁷

Azt hiszem, ez a kognitív disszonancia klasszikus esete, amennyiben Mérei az elismerések, kitüntetések és kinevezések miatt, melyekben mind intellektuális és politikai törekvéseinek igazát látja, mindaddig nem veszi észre a körülötte folyó igazságtalanságokat és kegyetlenségeket, amíg azok őt is eléri. Sőt, néhány sztálinista vattanyelven írt közleménye, hovatovább önkritikája arról is tanúságot tesz, hogy hajlandó volt az ép ésszel még elfogadható kompromisszumokon túl is ideig-óráig együttműködni a rendszerrel.⁵⁰⁸ Ettől nem vált sztálinistává, noha politikai értelemben hajlamos, illetve kénytelen volt megalkudni, de a belső gyarmatosítás munkája nem tudott maradéktalanul végbemenni, mert tudományos hübrisze nem tűrte a pavlovizált áltudomány hivalkodó ornamentikáját. Amikor Szilágyinak úgy válaszol, máig nem tudja eldönteni, vajon végigcsinálta volna-e, ha a rendszer „jobban simogatja”, de úgy hiszi, végigcsinálta volna, akkor végső soron azt mondja, hogy a sztálinista politika által szavatolt hübrisz nagyobb volt benne a tudományos, etikai szuverenitásnál. Amikor pedig úgy válaszol tanítványainak, hogy negyvenéves kora körül kezdett puhulni, mert a teljesítmény görcsös akarása mellett felfedezte önmagában a szabadságot és a közösség felszabadító élményét, akkor az etikai szuverenítésra helyezi a hangsúlyt.⁵⁰⁹ Bárhogyan is nézzük, ez *feloldhatatlan ellentmondás*.

Ahogy kritikai szempontból már szoltunk róla, Méreire – az adott szituációhoz képest vagy a kérdező személyéhez mérten – interjúhelyzetben jellemző volt, hogy szeretett meg-hökkenteni. Olyat állítani, ami erősen eltúlzott vagy egyenesen tényellentétes. Az 1984-ben Rádai Eszternek adott és részben megjelent interjúban például határozottan úgy állítja be

⁵⁰⁷ Vö. A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. VI. Pedagógusvita, 68.

⁵⁰⁸ VIKÁR György, Feljegyzések a fanatizmus lélektanáról, *Thalassa*, 3. évf. (1992) 1. sz., 15-20.

⁵⁰⁹ Lásd LITVÁN György, „Mi, kommunisták különös emberek vagyunk”. A sztálinizmus lélektana, *Századvég*, 6-7. sz. (1988), 150-159.

1949–1950 előtti önmagát, mint Rákosi Mátyás feltétlen hívét, akit azonban a pedagógiai határozat sem tudott rávinni arra, hogy önkritikát gyakoroljon – noha láttuk jól, hogy nagyon is gyakorolt.⁵¹⁰ Az azonban bizonyos, hogy idős korában írt, többnyire szamizdatban maradt visszaemlékezéseiben feltűnően sokszor tér vissza a neveléstudományban betöltött vezető szerepéhez. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy önértelmezései folyamatosan fenntartották a fentebb vázolt *szerepdilemmát*, melyben hol a hatalommal azonosuló, hol a hatalomtól távolságot tartó személyként értelmezte önmagát.

Utóbbira a legplasztikusabb példa az, amikor 1949 tavaszán friss Kossuth-díjasként meghívják Pécsre, ahol egy hivatalos rendezvényen tanulmányi ösztöndíjakat kell kiosztani a tanulóknak. A Magyar Távirati Iroda beszámolója szerint

„Pécsett a Nemzeti Színházban díszelőadás keretében osztották ki az általános iskolák eredményesen tanuló diákjai között a tanulmányi segélyeket. Dr. Mérey (sic!) Ferenc, a kultuszminiszter képviselője, a Neveléstudományi Intézet főigazgatója hangoztatta, hogy a segély kiosztása a tanszabadság megteremtéséért vívott küzdelem egyik fontos lépése. Kérte az ifjúságot, hogy tanuljanak tovább és többet, majd kiosztotta 174 tanulóknak a segélyeket”.⁵¹¹

Az átadó helyszíne tehát a pécsi Nemzeti Színház épülete volt, de megmagyarázhatatlan okból Mérei nem a főbejáraton keresztül közelítette meg az ünnepélyt, ahol már minden helyi előjáró őt várta, hanem kezében szatyorral hátulról ment be, mindenkinek bemutatkozott, majd leült. Már majdnem félórát ült ott, s várták a hivatalos keretek között megérkező nyakendős „Mérei elvtársat”, mikor kiderült a tévedés, a díjakat pedig a pszichológus rendben átadta. A novella voltaképpen arról szól, hogy a párt- és az államhatalom képviseletében Pécsre érkező Mérei Ferenc vállalta-e *ön maga előtt* a funkcióját. A fejezet mottójában idézett Kafka-novella, melyet máskülönben Mérei maga idéz írásában, ugyanis pont erről szól: *vállalja-e* az illető a neki szánt sorsot vagy sem? Önértelmezése során Mérei végül arra jut:

„azzal gyanúsítom magam – bár nincs róla evidenciám –, hogy valahogy mégiscsak tudtam, miről van szó, és nem a főkapun léptem be, hanem kerülőutat akartam tenni a szatyorral és nyakkendő nélkül”.⁵¹²

Másképpen fogalmazva, Mérei tudta, hogy a pécsi díjátadó hivatalos reprezentációs körülményei a hatalomnak szólnak, s személy szerint nem neki, ezért szuverenitásának megőrzése végett a kerülőúttal distanciát teremtett a hivatalos sorsa és az önmagáról alkotott kép között. Ám a végső értelmezésben, mint az idézetből láthatjuk, maga is bizonytalan maradt.

Egy a Kornis Mihály által útra indított *Napló*ban közölt, majd a rendszerváltás után legálisan is megjelent esszéjében talán a legalaposabban járja körül e szerepdilemmát.⁵¹³ Itt már nem azt a kérdést teszi fel önmagának, hogy mennyire azonosult a sztálinista politikával, hanem azt, hogy a sztálinista civilizáció hogyan és milyen mélységben impregnálta személyiségét. A történet röviden arról szól, hogy Mérei Ferenc egyik tanítványa ösztöndíjjal Franciaországba került, ahol az őt fogadó professzor a kutatási terveiről faggatta az illetőt. A történetben Tanítvány

„udvariasan ismertette a problémát. A vizsgálat leküzdhetetlen nehézségét. Azt, hogy a körülményeket kellené alapvetően átalakítani, hogy a vizsgálat elvégezhető legyen. De ha ez sikerülne, akkor az eredmény világosra szólna”.⁵¹⁴

⁵¹⁰ RÁDAI Eszter, „Sajnos nem akasztottak fel”. Egy interjú a dobozból, *168 Óra*, 1. évf. (1989) 6. sz., 9-10. A korábban idézett interjú szerkesztett, rövidített változata.

⁵¹¹ MNL OL–XXVI–a–14–b, Magyar Távirati Iroda, Napi hírek, 0107 (1949. április 25.)

⁵¹² MÉREI Ferenc, Az elveszett paradicsom, in *A jó és a rossz határán*, 43.

⁵¹³ A *Naplóról* lásd CSIZMADIA Ervin, *A magyar demokratikus ellenzék, 1968–1988*, Budapest, T-Twins, 1995, 1. kötet, 116-117.

⁵¹⁴ MÉREI Ferenc, Tanítványomnak „sztálinista felettés-énje” van, in *A Napló, 1977–1982. Válogatás*, Barna Imre, Kenedi János, Sulyok Miklós, Várady Szabolcs (szerk.), Budapest, Minerva, 1990, 330-334., itt: 330.

A tanár, az elbeszélés világában Francia hosszasan hallgatta az ötleteket, néhány ellenvetést tett, végül arra próbálta rávenni Tanítványt, ha ennyire bizonytalan a kutatás kivitelezése, érdemes lenne egy egyszerűbb feladatot választani.⁵¹⁵ Ha ugyanis módszertanilag ennyire ingatag lábakon áll a vizsgálat, akkor inkább ideológiai spekuláció lenne, mint valódi empirikus vizsgálat. Erre a tanítvány látványosan megsértődött, mire Francia közölte vele, hogy „sztálinista felettes-énje van”.



Mérei Vera és Ferenc Párizsban, 1981

Noha Mérei jártas volt a pszichoanalízisben, sőt mint az eddigiekből is kitűnt, meglehetősen kritikus is vele szemben, érdekes, hogy a történet elemzése végig freudi fogalmak segítségével történik. A felettes-én (*Über-Ich*) funkciója Freudnál a belső bíró, amely képviseli értékrendszerünket, megvilágítja a követendő normákat, vagyis egyértelmű különbséget tesz a követendő és az elutasítandó között. A felettes-énnek azonban összhangban kell állnia a másik két én-instanciával, az ösztön-énnel (*Es*) és az énnel (*Ich*). „Az énnel valamely cselekedetét akkor tekintjük kifogástalannak – mondja Freud –, ha egyidejűleg tesz eleget az ösztön-én, a felettes én és a valóság követelményeinek, vagyis ha ezeknek az igényeit össze tudja békíteni egymással”.⁵¹⁶ Nem véletlen, hogy a felettes-én funkcióinak pertraktálásakor Binét Ágnes magyar fordítása a „hatóság” kifejezést használja, hiszen arról van szó, hogy a körülöttünk lévő társadalmi világ szabályaival, normáival, elvárásaival folyamatosan befolyásolja, korlátozza vágyainkat és cselekedeteinket, és hogy tetteink kifogástalannak minősüljenek, ezeket az írott és íratlan szabályokat a magunkévá tesszük, vagyis habituálissá válnak személyiségünkben (vagyis a normát például nem kényszernek érezzük, hanem követendő jónak).

A „belső gyarmatosítás” Gouldnertől átvett, de kitágított értelemben használt fogalmával pont erre gondoltam, nevezetesen arra, hogy a sztálinista civilizáció rendszeralkotó, specifikus normái észrevétlenül beépülnek a személyiségbe. Ha ezt összekapcsoljuk Michel Foucault-nak már többször idézett, a hatalom szórt természetéről alkotott felfogásával, vagyis hogy a hatalom az emberi viszonyokban, interakciókban konkretizálódik, akkor világossá válik, hogy Tanítvány történetén keresztül a szövegben Mérei saját hatalomgyakorlásának kritikáját adja. Arra kérdez rá, hogy „itatta át” gondolkodását a sztálinizmus civilizációja (nyelvezete, érték- és normarendszere, problémamegoldó attitűdjei), s ezt akaratlanul is hogyan adta tovább hallgatóinak.⁵¹⁷

⁵¹⁵ Francia szerepeltetése a történetben talán Rousseau-ra tett utalásként is felfogható, lásd Jean-Jacques ROUSSEAU, *Párbeszéd*, Budapest, Typotex, 2020.

⁵¹⁶ Sigmund FREUD, A pszichoanalízis foglalatja, in *Esszék*, Budapest, Gondolat, 1982, 407-475., itt: 412.

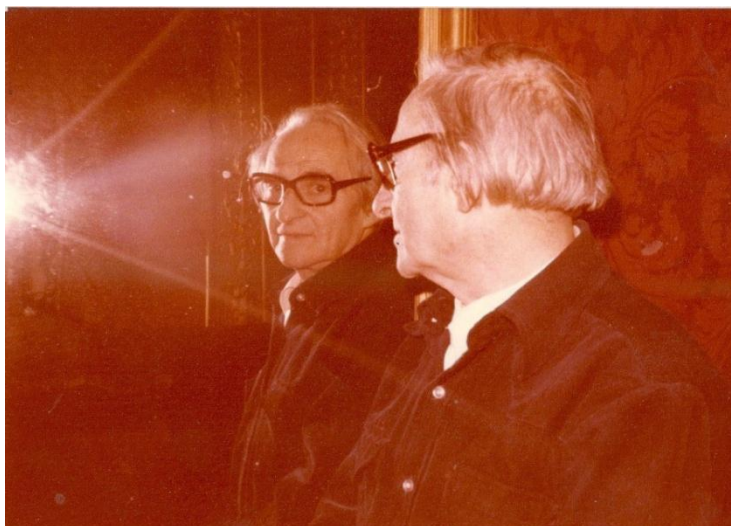
⁵¹⁷ Vö. KOTKIN, *Magnetic Mountain*, 23.

„Abban az időben történt [...], amikor Rákosi elvtárs még tévedhetetlen vezető volt, a magyar csalhatatlan. Emlékszünk rá, a no. 1 hosszú, álmatlan éjszakákon át gondolkodott azon, hogy miért nem megy jobban a masina. Arra az egyre nem gondolt, hogy talán ő és vezértársai rosszul csinálják a dolgot. Ennek még a lehetősége sem merült fel. Csak egy magyarázat látszott lehetségesnek: »Ellenség jár a kertek alatt«. Ez általános tetellé, bármikor kimondható igazsággá lett”.⁵¹⁸

Mérei néhány konkrét példát is említ. Az egyikben a kéthónapos pártiskolát végzett hallgatója magyarázta neki, hogy a „nyugati burzsoá” tudományon felnőtt genetikusok „megtorpedózzák” a micsurini biológián és liszenkői genetikán nyugvó tiszta – azaz pártos – igazságot. 1981-ben, amikor e szöveg nagyjából íródott, az idős Mérei Ferenc természetesen szkeptikusan nézte az 1949-es év Mérei Ferencét, aki a pártiskoláról jött fiatalember története hallatán azt mondta magának, hogy „ideológiai fronton bajok vannak”. De *akkor* Mérei nem vállalta el a felelősség rá eső, a köznevelést érintő részét, hanem maga is azt gondolta, hogy „ellenség jár a kertek alatt”. Egyszerűbben fogalmazva átvette a sztálinizmus egyik problémamegoldó technikáját, melyet bűnbakképzésnek hívunk.⁵¹⁹

„»Tévedhetetlen vagyok«, »bizalmatlannak kell lenni«, »ahol hiba van, ott ellenség van« – ez a sztálinizmus tétele, és én ezt felfedeztem magamban, tehát joggal fedezte fel Francia az én tanítványom felettes-énjében”.⁵²⁰

Egy másik, az ONI-hoz kötődő történet szerint az intézmény egyik munkacsoportja megbeszélést tartott, melyen felvetődött a kör új tagokkal való bővítése. Egy konkrét jelentkező kapcsán azonban nem a végzettségéről tájékozottságáról, nyelvtudásáról, szorgalmáról beszéltek, hanem arról, hogy szereti-e Rákosi Mátyást. Mérei végül három szempontba sűríti a magyarországi sztálinizmus civilizatorikus normáit, úgymint 1. ellenségképzési stratégia, 2. emberismeretben előítéletesség, 3. a szubjektív értékek objektívként való feltüntetése. Ez a három jellegzetesség oly mértékig impregnálta tudatát, hogy évtizedekkel Sztálin halála utána is olykor azon kapta magát egy vizsgálati anyag tanulmányozása során, mikor nem az a végeredmény jött ki, amit várt, hogy rosszul vették fel a jegyzőkönyvet (ellenség jár a kertek alatt).



Mérei Ferenc, 1981 körül

⁵¹⁸ MÉREI, Tanítványomnak „sztálinista felettes-énje” van, 332.

⁵¹⁹ Ebből természetesen nem következik az, hogy a bűnbakképzés csakis a sztálinizmusra volna jellemző, hiszen úgy történeti, mint kortárs szempontból számtalan példát találhatunk rá. Lásd pl. Peter GLICK, Farkasbőrbe bújtatott áldozati bárányok. Irigykedő előítélet, ideológia és a zsidók mint bűnbakok, in *Holokauszt: Történelem és emlékezet*, Kovács Mónika (szerk.), Budapest, Hannah Arendt Egyesület – Jaffa Kiadó, 2005, 175-203.

⁵²⁰ MÉREI, Tanítványomnak „sztálinista felettes-énje” van, 333.

„Ahol sztálinizmus volt, ott sztálinizmus volt, akár mellé álltál, akár ellene fordultál. Legfeljebb a változás nyomai látszódnak a bőrödön: az igen és a nem különbségétől csíkos lettél vagy pepita”.⁵²¹

Nem az az igazi kérdés tehát, hogy Mérei Ferenc pártkatona volt-e vagy sem (bár szerintem nem, hiszen, akkor milyen kifejezést használnánk, mondjuk, Gerőné Fazekas Erzsébetre vagy Ágoston Györgyre), hanem hogy milyen mértékben impregnálta a sztálinizmus civilizációja a korszak elkötelezett baloldali szakpolitikusainak *tudatát*.

Megítélésem szerint fentebb elemzett önkritikáját és a pavlovizált szovjet tudomány teodiceáját nem számítva Mérei Ferenc munkáinak világképe demokratikus szocialista maradt, melyet elsősorban a dogmatikus eszménypedagógiát elutasító empirizmusa szavatolt. Ennek két csúcspontja a *Gyermektanulmány* és a *Demokrácia az iskolában* című könyvterjedelmű tanulmányok, melyek összességében is az életmű legértékesebb darabjaihoz tartoznak. Készséggel elhiszem, hogy tudatát, mindennapi problémakezelését az 1930-as évektől erősen befolyásolta a sztálinizmus értékvilága, de tudományos gondolkodásának rendszerességén, empirikus vizsgálatainak már-már sziszifuszi aprólékosságán ez kevés nyomot hagyott. Lám, így válik el egymástól a szerző és az életrajzi személy.

⁵²¹ MÉREI, Tanítványomnak „sztálinista felettes-énje” van, 334.

4. FEJEZET

NEOLITIKUS GYERMEKKOR

Liminalitás: a Törzs restauratív utópiája és az „underwater” Budapest

„Mezei nyúl vérével, liszttel, tintával és szénnel festettük ki az arcunkat és a kezünket, s mindannyian mágikus nevet viseltünk. Lenn délen, egy néger faluban éltünk, klánokba és törzsekbe tömörültünk. Guggoló merengők boncolgatták a fogvájót és a retket; a dörzsöltek pedig fennakadtak azon a nehéz problémán, hogy ha tükrös és hamu felett mormoljuk a 12-es számot, akkor az miért nem képes megjövendőlni a tyúkszemet. A gyermekek a neolitikus időkben, míg a felvilágosult polgárok nagyjából a 18. században éltek”.¹

Carl Einstein: Neolitikus gyermekkor (1930)

„Ki eszik annyit, amennyi az általa kiszorított víz súlya, melynek mértéke az idő: a Blum, a Kelemen, a Zsámboki, a Lux, a Henci, a Mérei, és a szegény Heinlein, ha élne. Ki iszik annyit: a Blum, a Lux, a Zsámboki, a Mérei és a szegény Kelemen, ha élne. Ki fogyaszt annyi nőt, a Kelemen, a Mérei, a Zsámboki, és a szegény Lux, ha élne. [...] Nem mondom tovább, mert azért én is érző ember vagyok és félek, hogy rögtön sírva fakadok, ahogyan most sírna a Blum, a Biró, a Szabó, a Kelemen, a Heinlein, a Henci, a Mérei, a Zsámboki, a Lux és a szegény Bálint, ha élne.”²

Lux László: Feszfajú történetei (1954)

Forradalmi anticipáció és restauratív remény: az „oppozíció” kétféle messianizmusa

Amint a művészeti avantgárd és a kommunista eszmék habitusformálásáról kapcsán már utaltunk rá, Bálint Endre, Biró Gábor, Kelemen Imre, Lux László és Mérei Ferenc nagyjából kamaszkoruk óta ismerték egymást. Pár hónapos külföldi tartózkodásokat nem számítva, Mérein kívül a tárgyalt időszakban mindenki Magyarországon élt, s mint ezt szintén tárgyaltuk, az egyik ilyen – a baloldali forradalmi képzeletet és a formákra fittyet hányó avantgardista hevületet tápláló, formáló – közösség a Kassák Lajos körüli Munka-kör volt. Az itteni tagok egy része korábban már tagja volt a Szocialista Diákok néven futó kisebb körnek, majd a nevezetes 1930. szeptember 1-jei tüntetés nyomán, miután Justus Pál vezetésével többen úgy érezték, hogy a kulturális munka után eljött a direkter forradalmi tevékenység ideje, megint új utakat kerestek: ebből lett az ún. oppozíció. Az oppozíció nevéből fakadóan az *intellektuális szembenállást* választotta, tagjai között – Justus mellett – Partos Pált, Szabó Lajost, Tábor

¹ Carl EINSTEIN, L'enfance néolithique, Documents, 8. sz. (1930), 35-43., itt: 35. és 38.

² LUX László, Feszfajú történetei, in *Pasaréti kódex*, Bálint Endre, Binét Ágnes, Horváth Klára, Kraiss Ágnes, Lux László, Rudas Klára, Zsámboki Zoltán (szerk.), Budapest, 1969, kiadatlan gépirat, 15-16.

Bélát, Bíró Gábort, Szirtes Andort, Lux Lászlót és Deutsch Katalint említhetjük itt meg.³ Eltérően a kor más baloldali kezdeményezéseitől (mint Hartstein Iván szabó vagy Weissshaus Aladár mozdonyvezető csoportjaitól, sőt, még a Kommunisták Magyarországi Pártjának néhány évig legalisan működő 100% című lapja körül tömörülőktől), az oppozíció főként gimnazistákból rekrutálódott, elsősorban a Madách és a Kölcsey Gimnázium diákjaiból.⁴ Másképpen fogalmazva, az oppozíció tagjai jóval erősebb kulturális tőkével rendelkeztek, mint a stratégiailag vagy eszközeikben radikálisabb, de intellektuálisan kevésbé képzett frakciók; nem véletlenül nevezték ebben a heterogén baloldali szubkultúrában „tulkoknak” a nyelveket tudó intellektüeleket. Az oppozíció voltaképpen egyfajta csalódásból született, hiszen 1930-ban kizárták őket a Munka-körből, de e mozzanatból nem teljes kiábrándulás, inkább a gondolkodási kör *kiterjesztése* következett.⁵ Ezeket az összekapcsolódó, bár némileg ellentmondásos jellegzetességeket az oppozíció által rövid ideig szerkesztett folyóirathoz, a *Kortárshoz*, illetve egy nevezetes Marx-fordításhoz szokás kötni. A *Kortárs* címmel kiadott folyóiratot az 1930. évi 10. számtól veszi át egy többnyire írói álneven publikáló társaság, melynek meglehetősen nehéz azonosítását Lengyel András végezte el.⁶

Abból indult ki, hogy ugyan a szerzők egy része nem egyértelműen azonosítható be, mégis Justus Pál, Szirtes Andor, Wagner Edit, valamint a lapban megjelenő határozott marxista hangnem több mint valószínűvé teszi azt, hogy a fenti kizárás után folyóirat nélkül maradt kör vette át a *Kortárs* szerkesztését.⁷ Még valószínűbbé teszi ezt az azonosítást az a tény, hogy az immáron a folyóirat jellegét is megadó „a tudományos szocializmus folyóirata” alcím rákerül a tervezett „Akció-könyvtár” első és egyetlen kiadott darabjára, Marx Károly *Bevezető a közgazdaságtan kritikájához* címen lefordított és fontos kommentárokkal ellátott munkájára. Kassák *Munka* című folyóiratából és köréből kitessékelt oppozíció tehát 1930-ban saját fórumot gründolt, Marx-fordításukkal pedig megadták a kör intellektuális érdeklődésének alaphangját.⁸ Lengyel Andrásnak maradéktalanul igaza van abban, hogy rendkívül kockázatos egy mindössze két számot megért folyóirat és egy mégoly izgalmas Marx-fordítás kommentárjai, valamint a kör ismertebb szerzőinek (Justus Pál, Partos Pál, Szirtes Andor, Szabó Lajos) más-hol közölt írásai alapján *profilt* adni az oppozíciónak, ám 1930 és 1931 környékén ez megítélésem szerint a következőképpen határozható meg.⁹

³ Lásd SZIRTES Andor, *Társadalomkritika és progresszió. Válogatott írások*, Lengyel András (szerk.), Budapest, Typotex, 2016. Lásd még KÖVES Rózsa, A Szép Szó és Szirtes Andor, *Kritika*, 14. évf. (1985) 10. sz., 13.

⁴ A különböző frakciók között természetesen belharcol is előfordultak, de talán a KMP-hez legközelebb álló 100% lógott ki leginkább a sorból, a legtöbb heves bírálat rájuk zúdult. Lásd SZABÓ Lajos, *Organizált osztálybútitás, Munka*, 3. évf. (1930) 14. sz., 431.

⁵ A folyóirat és köre „Békeffy Zoltánnal, Berkovits Tiborral, Fuchs Pállal, Heinlein Károllyal, Justus Pállal és Szabó Lajossal, a frakciózás irányítóival minden közösséget megtagad”. Lásd A „Munka” köréből, *Munka*, 3. évf. (1930. szeptember) 15. szám, 447.

⁶ Lásd LENGYEL András, Az úgynevezett „oppó” történetéhez. Egy eltemetődött gondolkodástörténeti alternatíva kibontása, *Múltunk*, 58. évf. (2013) 4. sz., 247-268.

⁷ A *Munka* című folyóirat egyik legszorgosabb munkatársa, Justus Pál például 1930 után nem publikált semmit a e lapban, jóllehet Kassákhöz fűződő jó viszonyát haláláig megőrizte. Lásd KÁLMÁN Lászlóné, *A Dokumentum (1926–1927) és a Munka (1928–1939) repertórium*, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1972. Lásd még JUSTUS Pál, Kassák a munkásmozgalomban. Néhány személyes emlék, in *Kibontott zászló. Az Olvasó Munkás Klub Kassák-émlékkönyve*, Benke László (szerk.), Budapest, Csepeli Munkásotthon, 1987, 58. o. (Első közlés: *Magyar Műhely*, Párizs, 1965. december.)

⁸ MARX Károly, *Bevezető a közgazdaságtan kritikájához*, Budapest, Lantos Andor, é. n. [1931]. Lantos Andor kisebb kiadót vezetett, így nem tévesztendő össze a korszak neves kiadójával, Lantos Adolffal. Lásd például Rainer Maria RILKE, *Miként érte a szerelem és a halál Rilke Kristóf kornétást*, Budapest, Lantos Andor, 1931, illetve RAÁB Miklós, *Alázat utjain. Versek*, Budapest, Lantos Andor, 1931.

⁹ Szirtes tevékenységére lásd még TRENCSENÝI Imre, *Vulnera Hungariae. Egy korszerűtlen szocialista időszerű írásai az 1930-as évekből: Szirtes Andor, 1907–1943, Tekintet*, 25. évf. (2012) 4. sz., 69-84.



Boér Ferenc, Kalász József, Kárpáti Ernő, Justus Pál és Szirtes Andor.
Forrás: Szirtes Kovács Klára

Az egyik mozzanat tisztán politikai jellegű volt: a Szovjetunióval való szakítást, általánosabb, gondolati szinten a baloldali kommunista *eszme* izolálását jelentette a szükségszerűen erőszakos diktatúrába torkolló szovjet bolsevizmus *gyakorlatától*.¹⁰ A másik a Szovjetunió gazdasági rendszerének bírálata volt, amennyiben az oppozíció tagjai rámutattak arra, hogy a termelési viszonyok tekintetében óriási tévedés az új rendszert szocializmusnak nevezni (még ha a rendszer önleírása ezt is tartalmazza), helyette az államkapitalizmus a megfelelő értelmezési keret; a kapitalista termelési rend és az újraelosztás szocialista formája az oppozíció értelmezésében nem alkalmas arra, hogy elméleti értelemben a rendszert szocializmusnak nevezzük.¹¹ A harmadik jellegzetesség pedig az oppozíció szellemi alapállásából, a kritikai gondolkodásból származik, melyből fakadóan folyamatosan szembeállítják a teóriát annak megkövesedett – ahogy korábban Mannheim kapcsán mondtuk: lét-transzcendens, vagyis a valósággal össze nem illő – változatával, az ideológiával.

¹⁰ Partos Pál Karl Korsch egyik legközvetlenebb tanítványa lett Németországban, aki az 1930-es évek legelején elhagyta Magyarországot, s tudtommal többé nem tért vissza. A náci hatalomátvétel után természetesen Korsch és Partos is elhagyta Németországot; előbbi Angliában, Dániában, majd az Egyesült Államokban igyekezett megvetni a lábát, míg Partos átmenetileg Párizsban maradt, majd a szintén az oppozícióhoz tartozó Heinlein Károllyal részt vett a spanyol polgárháborúban; Heinlein 1937-ben meghalt Spanyolországban, Partos az Egyesült Királyságban telepedett le, s 1964-ben bekövetkező haláláig levelezett Korschsal. Lásd *Karl Korsch Gesamtausgabe*, Band 8: *Briefe, 1908–1934*, Michael Buckmiller, Michel Prat und Meike G. Werner (Hg.), Amsterdam – Hamburg, Stichting beheer IISG/Offizin, 2001, 31-32, 545-550, 586-592, 601-606, 615-620, 740-743, 748-754, 762-779. Lásd továbbá *Karl Korsch: Revolutionary Theory*, Douglas Kellner (ed.), Austin, University of Texas Press, 1977, 92-93. és 108-111.; Patrick GOODE, *Karl Korsch. A Study in Western Marxism*, London, McMillan, 1979, 172.

¹¹ „Valójában a szocializmushoz mint társadalmi rendszerhez az így értelmezett államszocializmusnak semmi köze sincs. Az állam mint vállalkozó, ha látszólag köztulajdonba vonja is a termelőeszközöket, a kapitalista rendben csakis mint kapitalista gazdálkodik velük”. Lásd *Mai Enciklopédia*, Csetényi József, Erdődy Elek, Gáspár Zoltán (szerk.), Budapest, Liber, é. n. [1941], 37. Többek között Szirtes Andor is dolgozott az Enciklopédiába, ám az anonim szócikkek okán a szerzőiséget helyreállítani ma már lehetetlen. Vö. LENGYEL András, Egy radikális demokratikus szocialista: Szirtes Andor, in SZIRTES, *Társadalomkritika és progresszió*, 55.

Utóbbi természetesen a marxi értelemben vett hamis tudatot jelenti, mely merev dogmáiból fakadóan alkalmatlan a valóság értelmező leírására. Ennek a szellemi megvesztegetetlenségnek a korszakban először Szabó Lajos *Megjegyzések a marxizmus kritikájához*, majd a Tábor Bélával közösen írt *Vádirat a szellem ellen* című könyve adott hangot.¹² Utóbbiban az ideológiát egyfajta mérges gáznak nevezik, mely megfojtja a kritikai gondolkodásban rejlő szellemet.¹³ Az ideológia elleni harcban azonban lehetetlen nem észrevenni az oppozíció egy részének a marxizmussal folytatott küzdelmét. A felvilágosodás értékvilágához visszavezetett baloldaliságban ugyanis számukra az a szellemi magatartás volt a vonzó, amely az érdekekkel átítatott ideológiával szemben mindig a teóriát részesíti előnyben. Eszerint annál baloldalibb, annál progresszívebb ez az attitűd, minél következetesebben, sőt talán kíméletlenebbül kötelezi el magát a teljesen autonóm teória mellett – az ideológia kötöttségével szemben.¹⁴

Ám bármennyire éles és naprakész volt az oppozíció a baloldali progresszió ideologikus elhajlásaival szemben, és hiába a fenti három kritikai sajátosság határozta meg alapállásukat, a folytonos „ár ellen úszással” (Mándy Stefánia kifejezése) nem tudták a világot a sarkaiból kiforgatni. Ezért többen is, köztük Szabó Lajos, Tábor Béla és Békefi Zoltán fokozatosan elhagyták a kört, új utakat kerestek.¹⁵ Utóbbi a szexualitás Wilhelm Reich nevével fémjelzett politikája felé tájékozódott, mely mozgalomként épp 1931-ben szökkent szárba a Német Kommunista Párt égisze alatt Deutscher Reichsverband für Proletarische Sexualpolitik, rövidebben Sexpol néven. A szexuális élet politikai reformját óhajtó tömörülések egységesítő kongresszusára Düsseldorfban került sor, s az immáron egységes Sexpol-mozgalom feltett célja az volt, hogy megoldást keressen a kapitalista társadalom elnyomásával szemben, mely a munka-libidó antinómiából fakadóan korlátozza az egyén szabad választását, továbbá a család hagyományos fogalmával hatalmi mátrixot hagyományoz át.¹⁶ Amint korábban kitértünk erre, a házasság-család-szexualitás kérdése a Munka-körben is pertraktálásra került a szabad szerelem körüli vitákban, ám azt a nem csekély különbséget érdemes tekintetbe venni, hogy – dacára a Ferenczi-féle Budapesti Iskolának – a kérdés megvitatása jóformán szubkulturális szinten, kisebb csoportokban maradt. Ennek egyik oka egyfelől az lehetett, hogy a Tanácsköztársaság bukása után maga Ferenczi sem akart társadalmi kérdésekkel foglalkozni, másfelől az, hogy a Kommunisták Magyarországi Pártja be volt tiltva, peremhelyzetben működött, így a freudomarxizmus irányába tett lépéseit sem valós érdeklődés, inkább – ahogyan Hermann István rámutat – egyfajta kétségbeesett szövetségkeresés motiválta.¹⁷

Ahogy fentebb említettük, Szabó Lajos és Tábor Béla is eltávolodott a marxizmus általuk szűknek érzett problematikájától, s ebben talán közrejátszhattak utazásaik is. Ennek egyik fontos állomása volt bécsi útjuk, melyet kifejezetten a pszichoanalízis tanulmányozására szántak. Tábor néhány hónap után visszatért Pestre, míg Szabó továbbutazott Párizsba, ahol is megismerkedett Vajda Lajossal, „akiben – ahogyan Mándy Stefánia fogalmazott – felismeri a kor művészet és a rokon gondolkodású újítót”.¹⁸ A marxizmuson és a freudizmuson keresztül vezet el Szabó és Tábor útja a klasszikus görög filozófián át egészen Nietzscheig, amit

¹² SZABÓ Lajos, *Megjegyzések a marxizmus kritikájához* (1934), *Életünk*, 27. évf. (1989) 9–10. sz., 795–796.

¹³ SZABÓ Lajos – TÁBOR Béla, *Vádirat a szellem ellen*, Budapest, Bibliotéka, é. n. [1936].

¹⁴ TÁBOR Béla, Szocializmus, gnózis és oppozíció, in *Személyiség és logosz. Bevezető és kommentárok a valóság őstörténetéhez*, Tábor Ádám (s. a. r.), Budapest, Balassi, 2003, 248.

¹⁵ Lásd MÁNDY Stefánia, Szabó Lajos, avagy ősi hitek avantgarde-ja, in *Eikon. A képi Szabó Lajos spekulatív grafikái (1902–1967)*, Budapest, Ernst Múzeum, 1997, 49.

¹⁶ ERŐS Ferenc, *Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus*, Budapest, Gondolat, 1986, 160. Lásd még Max Horkheimer (szerk.), *Studien über Autorität und Familie. Forschungsberichte aus dem Institut für Sozialforschung*, Paris, Félix Alcan, 1936.

¹⁷ Vö. ERŐS Ferenc, A budapesti iskola hozzájárulása az analitikus szociálpszichológiához, *Thalassa*, 1. évf. (1990) 1. sz., 13–19. és HERMANN István, Bevezetés, in *A magyar marxista filozófia a két világháború között*, Nyíri Kristóf (szerk.), Budapest, Kossuth, 1979, 5–30.

¹⁸ MÁNDY Stefánia, Szabó Lajost megérteni, in *Szabó Lajos szemináriumi előadásai, 1946–1950*, Surányi László és Tábor Ádám (szerk.), Budapest, Typotex, 1997, 15.

kiegészítettek a biblia hagyomány, valamint a nagy keleti vallások tanulmányozásával, s filozófiai értelemben egyfajta szinkretikus gondolkodásra törekedtek. Reflexióik sarkköve azonban a Franz Rosenzweig, Martin Buber és Ferdinand Ebner nevével fémjelezhető dialogikus gondolkodás volt.

Érdemes kiemelni, hogy Szabó és Tábor nem tagadták meg kritikai marxista álláspontjukat, inkább bővítették, módosították azt. Szabó Lajos gondolkodásában éppen abban a pillanatban ragadhatjuk meg szellemének e fentebb bemutatott intranzigenciáját, amikor korábbi jó barátja, Justus Pál – 1942-ben írt, de csak a háború után megjelent – *A szocializmus útja* című könyvét bírálja.¹⁹ Bár alapvetően mind tematikájában, mind a kérdésfeltevés példás módszertani élességében méltatja barátja könyvét, ugyanakkor azt veti szemére, hogy Justus elpalástolja azt a fejlődéstörténeti elbizonytalanodást, melybe Szabó szerint a szocializmus jutott, s mely mind Lukácsnál, mind Korschnál kimutatható. Minden elismerés mellett Szabót talán az irritálja leginkább Justus könyvében, hogy olyan, a bíráló számára meghaladott kérdéseket feszeget, melyekre a marxizmus már nem tud kielégítő választ adni, hiszen léttranszcendensé vált, ideológiává alakult, ebből fakadóan képtelen a valóság értelmezésére.²⁰ Azt hiszem, nem is az a fontos, hogy Szabó bírálata mennyiben valós, hanem az, hogy 1945 körül keletkezett írásában mintegy *dokumentálja* a marxizmusról alkotott véleményét.



Tábor Béla, Kohn Stefánia és Szirtes Andor. Forrás: Szirtes Kovács Klára

Tábor Béla mellett Szabó Lajos legközelebbi szellemi társa a festő Vajda Lajos volt, így hárójukról elmondható, hogy esetükben nem elsősorban a Munka-körben, majd az oppozícióban is kulcsszerepet játszó politikum volt döntő, hanem ahogy Mándy Stefánia írja, a spirituális tágasság gondolkodójának „szükszavú, de annál pregnánsabb teoretikus tézisei”.²¹ Vajdát tehát elsősorban Szabó Lajos esztétikája, de még inkább az „ösit” kutató biblicizmusa ragadta magával. Nem véletlen, hogy ismeretségük felületi szinten az 1920-as évek végének avantgárd szcénájából eredeztethető, ám kapcsolatuk elmélyülése már párizsi emigrációjuk idejére

¹⁹ JUSTUS Pál, *A szocializmus útja. Az osztályháború új feltételei*, Budapest, Népszava, 1945. E könyv értékeléséhez lásd RADNÓTI Sándor, *A forradalom apálya és egy marxista forradalomelmélet* (kiadatlan gépirat), valamint K. HORVÁTH Zsolt, Találkozás egy fiatalemberrel. Radnóti Sándor: A forradalom apálya és egy marxista forradalomelmélet, in *Filozófus a műteremben. Tanulmányok Radnóti Sándor hetvenedik születésnapjára*, Budapest, ELTE BTK, 2016, 17-24.

²⁰ SZABÓ Lajos, Gondolatok Justus Pál könyvéből és könyvéről, *Életünk*, 27. évf. (1989) 9–10. sz., 797-800.

²¹ MÁNDY Stefánia, *Vajda Lajos*, Budapest, Corvina, 1983, 12.

datálható, s 1941-ben, Vajda tragikus kimenetelű tüdőbetegségének idején is együtt feküdtek az Új Szent János kórházban. Mándy Stefánia monográfiája is megjegyzi, hogy a technológiától idegenkedő Vajda Lajost az 1930-as évek Párizsában – a filmet nem számítva – korántsem a kortárs jelenségek izgatták, hanem az „ősi”.

Csak azért rekapituláltuk röviden az oppozíció ilyen irányú érdeklődését, hogy láthatóvá váljék, nemcsak a marxizmus, a forradalmiság vagy a szocializmus törekvései voltak jelen, hanem egy ennél jóval több forrásból táplálkozó, bizonyos értelemben egymással össze nem egyeztethető szellemi kör működött. Megkockáztatom, hogy nem a szó ideológiai értelmében vett forradalmiságuk volt a lényeges, hanem az, hogy köreikben a „forradalmi” és az „avantgárd” hevület annyiban kapcsolódott össze, amennyiben mindkettő a mindenkori establishmenttel, a rögzített normarendszerekkel szemben határozta meg magát. Úgy vélem, korántsem véletlen az a szóhasználat, mellyel Tábor Ádám Ady és a dialogikus gondolkodók, Szabó Lajos és Tábor Béla intellektuális viszonyát leírja. A Tábor szerint már Ady korai költészetét is jellemző „radikális fétisromboló” és „logosz-felszabadító energia” kifejezések nagyszerűen leírják azt az örökös mozgásban lévő szellemi állapotot, mely az oppozíció tagjait is jellemezte.²² Szabóról, Táborról vagy Békefiről rövidebben szoltunk fentebb, de érdemes megemlíteni még Partos Pál vagy Justus Pál Korschhoz kapcsolódó viszonyát, mely szintén a Szovjetunió gazdaság- és belpolitikájának éles bírálatán alapult. Nincs itt tér sem Partos, sem Justus teoretikus különállását kibontani, de talán érdemes felidézni, hogy az 1945 után a szociáldemokrata pártban rendkívüli intenzitással fellépő Justus az 1949-ben megrendezett Rajk-per VIII. rendű vádlottjaként a következőképpen vallott:

„1930–31-ben [...] kialakult trockista meggyőződéssel bírtam, amelynek lényege a Szovjetunió és a Kommunista Párt elleni küzdelem volt. Nemcsak terjesztettem ezeket a nézeteket előadásokon és személyes agitációval, hanem 1930-ban létrehoztam egy trockista szervezetet is, melynek oppozíció volt a neve”.²³

A fentiek fényében talán már világossá válhat az, hogy dacára a Rajk-per minden abszurd igazságtalanságának, vallomásában Justus lényegében igazat mondott. Az oppozíció valóban élesen antisztálinista volt, és valóban harcolt az akkor illegális Kommunisták Magyarországi Pártjával, illetve annak ifjúsági szervezetével, a Kommunista Ifjómunkások Magyarországi Szövetségével (KIMSZ).²⁴ Noha már korábban is ráragasztották ezt a jelzőt, a „trockista” fordulat jól illeszkedik a kor sztálinista kirakatpereinek szövegvilágába is.²⁵ Justus és az oppozíció ugyan tudott Trockij 1928-as száműzéséről, de intellektuálisan sokkal inkább a fentebb vázolt, heterogén szellemi forrásvidékből táplálkozott, s dacára annak, hogy tagjai politikusak voltak, az oppozíció nem írható le pusztán politikai csoportosulásként.²⁶ Ez egyértelműen a koncepciók per retroaktív elemei közé tartozik. Mindemellett B. Kádár Zsuzsanna kiemeli, hogy a per előkészítése során bekapcsolódó szovjet tanácsadók számára kevésbé volt érdekes a „trockizmus”, ők inkább kémkedésben és összeesküvésben gondolkodtak.²⁷

²² TÁBOR Ádám, Minden gondolatnak alján. Ady és filozófus örökösei: a magyar dialogikus gondolkodók, *Világosság*, 48. évf. (2007) 6. sz., 131-138.

²³ Rajk László és társai a Népbíróság előtt, Párizs, Irodalmi Újság Sorozata, 1984, 159. Lásd még KONOK Péter, A trockista Justus Pál, in *Justus Pál*, Jemnitz János – Székely Gábor (szerk.), Budapest, Magyar Lajos Alapítvány, 2008, 87-95.

²⁴ ROMÁN József, Nem! Párttörténeti mellékszálak, *Valóság*, 32 évf. (1989) 5. sz., 98-110.

²⁵ „Figyelmeztettek – mondta Justus –, hogy csak azokkal állok szóba, akik nem hisznek nekem [...]. Miért neveznek téged a magyar Trockijnak? – kérdeztem vissza. – Mert nem hívó vagyok, hanem gondolkodó – felelte”. GÁBORI György, Ellenállás a szakszervezeti és szociáldemokrata ifjúsági mozgalomban, 1939–1945, *Új Látóhatár*, 27. évf. (1976) 3. sz., 221-246., itt: 225.

²⁶ Vö. GYARMATI György, A lefokozott trockista, avagy hogyan lett Justus Pál egy tervezett trockista per elsőrendű vádlottjából a Rajk-per nyolcadrendű vádlottja, in *Justus Pál*, 157-164.

²⁷ B. KÁDÁR Zsuzsanna, *Elrabolt remények. A magyar szociáldemokrácia a párt felszámolása után*, Budapest, Napvilág, 2012, 50-51. A szovjetek már korábban is érdeklődtek utána, lásd *Vallatás a Lubjankán. Lukács György vizsgálati ügyiratai – életrajzi dokumentumok*, T. Szereda – A. Sz. Sztikalin (szerk.), Budapest, Argumentum – Lukács Archivum, 2002, 83.

A szintén Tábor Ádám által használt „öntranszcendáló forradalmiság” kifejezés ugyanígy erre a radikális, soha meg nem nyugvó, minden rutinra hagyatkozó előleges dolgot kritikai szempontból kérdőre vonó *dinamikus és dialektikus* szellemi beállítódásra utal. Ennyiben Mannheim nyomán azt is mondhatjuk, hogy az opposíció eltér a kor sok más forradalmi törekvéstől, hiszen hanyagolja a leegyszerűsítő szembeállításokat.²⁸ Úgy hiszem, az egyes életutakból kibontható írásos hagyatékon túl, ez a szinte életformává váló radikalitás az opposíció legkomolyabb hozadéka. Tábor Béla közlései alapján az opposíció ezt a fajta intellektuális megvesztegethetetlenséget a már többször említett Karl Korsch *Marxizmus és filozófia* (1923) című munkájához, illetve annak egyik kritikai kiegészítéséhez vezeti vissza, melyben a német filozófus úgy fogalmaz, hogy a „szocializmus mind célját, mind lényegét tekintve a szabadság megvalósításáért folytatott *küzdelem*”.²⁹

Megjelenése után egy évvel Korsch *Marxizmus és filozófia* című művét szociáldemokrata oldalról Otto Wels, bolsevik oldalról Grigorij Zinovjev, majd maga Sztálin ítélte el, végül 1926-ban a Német Kommunista Párt „eretnek iratnak” minősítve az értekezést, szerzőjét kizárta a pártból.³⁰ Az opposíció szempontjából Korsch filozófiája éppúgy, mint szellemi magatartása kulcsfontosságú, nem véletlen, hogy Justus Pál, Szabó Lajos és Partos Pál személyesen is felkereste őt 1931 körül Németországban. A fentebb említett Marx-fordításhoz írt kommentárokat bemutatták a filozófusnak, aki a szóbeli közlések szerint elismeréssel beszélt róluk.³¹ Mindhármukra nagy hatást gyakorolt Korsch: Justus *A szocializmus útja* című könyvében idézi, a német filozófus nyomán például az államosítással (*Verstaatlichung*) szemben a társadalmi tulajdon (*Sozialisierung*) mellett tör lándzsát. Partos Pál pedig haláláig levelezett Korschsal, míg a marxizmustól 1932 környékén távolodó Szabó Lajost talán Korsch intranzigenciája, intézmény- és dogmaellenessége ihlette meg leginkább, ezért tűnik fel kései művészi alkotásain is az AO (*Anti-Organisation*) rövidítése.³²

Találóan foglalja össze ezt a beállítódást az alábbi anekdota: 1930 őszén, barátja, Szirtes Andor javaslatára Tábor Béla elment Szabó Lajos egyik előadására.

„Mintegy 2–300 fiatal – korschista opposíciósok, diákok, trockisták, kommunisták vegyesen – próbálta követni az akkor még marxista gondolkodó vallástörténeti tárgyú fejtegetéseit. Az előadás után a hátul álló Tábor Béla szót kért, és úgy foglalta össze a hallottakat, hogy »ha jól értem, az előadó szerint a vallás forradalom, az egyház ellenforradalom«. Szabó Lajos felkapta a fejét, és élénken átszólt a tömegben keresztül: »Pontosan ezt akartam mondani.«”³³

Visszakanyarodva tehát a *Marxizmus és filozófia* anti-kritikájának idézett zárlatáig, Korsch gyakorlati filozófiájából a gondolkodás szabadságáért és a dogmatikussá merevedett intézmények ellen folytatott szellemi küzdelem jellemezte leginkább az opposíciót. Talán igazat adhatunk Joseph Gabel magyar származású francia teoretikusnak, aki – annak analógiájára, hogy a bécsi körhöz tartozó Rudolf Carnap is egy ideig Prágában tanított – Kortscht a marxista magyar iskolához sorolja.³⁴

²⁸ Vö. főként a Gustav Landauerre tett megjegyzéssel, MANNHEIM Károly, *Ideológia és utópia*, Budapest, Atlantisz, 1996, 226–227.

²⁹ Karl KORSCH, The Present State of „Marxism and Philosophy”: An Anti-Critique (1930), in *Marxism and Philosophy*, Fred Halliday (szerk.), London, Verso, 2012, 72. (Az én kiemelésem.) Lásd VAJDA Mihály, Karl Korsch: *Marxizmus und Philosophie, Magyar Filozófiai Szemle*, 14. évf. (1970) 1. sz., 181–188.

³⁰ Leszek KOLAKOWSKI, *The Main Currents of Marxism. Its Origin, Growth and Dissolution*, III. kötet: *The Breakdown*, Oxford, Clarendon Press, 1978, 309–310.

³¹ TÁBOR Ádám, Az egységes értékelésért. Szabó Lajos szellemi-mozgalmi életútja a II. világháború előtt, *Élet és Irodalom*, 63. évf. (2019) 8. sz., 13.

³² JUSTUS, *A szocializmus útja*, 152. Vö. Karl KORSCH, Fundamentals of Socialization, in *Karl Korsch: Revolutionary Theory*, Douglas Kellner (szerk.), Austin, University of Texas Press, 1977, 124–133.

³³ TÁBOR Ádám, A csütörtöki beszélgetésekről. Tábor Béla szellemi topológiája elé, 2000, 15. évf. (2003) 11–12. sz., 71–77.

³⁴ Vö. Joseph GABEL, *Marxisme hongrois, „hungaro-marxisme” et École de Budapest*, in *Idéologies II: althussérisme et stalinisme*, Paris, Anthropos, 1978, 98. A Budapesten született Gábel József Mérei Ferenc nem-

2004-ben Román József autodidakta esztéta és művészettörténész, az itt jellemzett kör közeli ismerője kis albumot adott ki *Bálint Endre és az „oppozíció”* címmel.³⁵ A huszonkilenc ún. rendezvényképet és a szerző emlékeire támaszkodó bevezetőjét tartalmazó album nem kis meghökkenést keltett akkoriban.³⁶ Az itt tárgyalt oppozíció és az elkövetkezendőkben pertraktálandó Törzs vizuális hagyatéka ugyanis az örökösökön, családtagokon kívül alig volt ismert, Bálint „feldobott” rendezvényképeinek ikonográfiája pedig joggal váltott ki csodálkozást. A kisebb akvarellek, kollázsok a fentebbi csoportosulás belső és külső tagjait ábrázolják, nem kevés szarkazmussal: a gyermekkori barátot, Biró Gábort és feleségét, Horváth Klárát a hosszú házasság „szomorú következményeiként” jeleníti meg, másik két képen utalva Biró fegyvermániájára és szex-képekhez való vonzódására. Ugyanitt Biró jakobinus forradalmárként,³⁷ Szabó Lajos jógiként és a horogkeresztet viselő Nietzschevel labdáért küzdő futballistaként jelenik meg; utóbbi képi megjelenítésében lehetetlen nem észrevenni Lukács György *Az ész trónfosztása* című művének Nietzsche-képét. Tábor Béla természetesen Szabó Lajos társaságában antik és keleti „istenszobrokként” tűnik fel a fiktív Musée d’Ornitológ gyűjteményében, az egykori Európai Iskola művészei pedig a konzervativizmus kigyójával küzdő Lao-Kohn-csoportként szerepelnek. Lux László „lejön a fáról”, ami az oppozíció zsargonjában annyit jelentett, hogy eltávolodott a vonalas, ortodox kommunista eszméktől. Bálint az egyik rendezvényképen önmagát rabbiként, Kelemen Imrét pedig a sok okoskodás miatt pápaként jeleníti meg.

A rendezvényképek az oppozíció és a későbbi Törzs – szűkebb és tágabb – mitológiájának képi variánsát adják, voltaképpen párdarabjai a Törzs életének szerves részét képező, később tárgyalandó rendezvényirodalomnak. Az állandó témák tehát ekképp írhatóak körül: az oppozíció forradalmi messianizmusa, ősi vallások és vallásfilozófiák, a művészeti avantgárd hagyományellenessége, fiktív szexuális fantáziák, és végül, de nem utolsósorban a tagok zsidóságra tett utalások. Érdeemes hangsúlyozni, hogy – Major János későbbi, a pornográfia határát súroló képeihez hasonlóan – azok az ikonográfiai jegyek, melyekkel Bálint Endre saját és a barátai zsidóságát ábrázolja, voltaképpen *megfelelnek* az antiszemita percepciónak: nagy orrok (nyilvánvalóan erre utal az orr-mitológia), seriff-jelvény mint Dávid-csillag, Lao-Kohn, azaz a zsidó nevek stigmája, és így tovább. Vajon miért ennyire fontos az oppozíció és a Törzs tagjainak zsidósága, ha voltaképpen asszimilált, aposztata társasággal állunk szembe, melynek tagjai többnyire eleve vallástalan kispolgári családokból érkeztek a két háború közötti budapesti baloldali szubkultúrába? Ha fontos ez a zsidóság, úgy milyen értelemben az, minek kellene tekintenünk?

A kérdés túlfentül összetett annyiban, hogy a zsidóság történeti-szociológiai és társadalomtörténeti értelemben vett megragadása korántsem egyszerű. Pusztán anyakönyvi értelemben akkor tekinthetnénk az oppozíció tagjait zsidónak, ha hagyománytagadó, avantgardista lázadásukat és forradalmi messianizmusukat, valamint a tradícióként értett vallás tapasztalatától való távolodásuk igényét figyelmen kívül hagynánk. Ez különösen Justus Pál esetében volna módfelett komplikált, mivel anyai nagyapja, dr. Perls Ármin (1858–1914) kassai, kecskeméti, majd 1899-től pécsi főrabbi volt (Justus Pál is Pécsen született 1905-ben), a *Zsidó lexikon* szerint ráadásul a „talmudi aggáda kiváló ismerője és a magyar nyelvű zsidó templomi szónoklat elsőrangú mestere” volt.³⁸ Perls Ármin felmenői is többnyire rabbik voltak, s

zedékéhez tartozott, vele egy időben ment ki Franciaországba, azonban a Munka-kör és az oppozíció tagjaitól eltérően sosem tért vissza. Lásd még BAJOMI-LÁZÁR, Éhező inasévek Párizsban, 21.

³⁵ ROMÁN József, *Bálint Endre és az „oppozíció”*, Budapest, CEU Press, 2004.

³⁶ Ismerteti LITVÁN György, Szabad szellem és humor, *Élet és Irodalom*, 48. évf. (2004) 22. sz., 27.

³⁷ Vas István Biró Gábor közvetlen kollégája volt, akiről meglehetősen rosszindulatú képet fest regényében, ahol a „mi kis jakobinusunknak” nevezi. VAS István, *Nehéz szerelem*, Budapest, Szépirodalmi, 1972, 754. Később megmutatjuk azt is, hogyan állt ezért bosszút Vason a Törzs.

³⁸ *Magyar Zsidó Lexikon*, Újvári Péter (szerk.), Budapest, 1929, 696. Lásd még PERLS Ármin, *Szónoklatok*, Pécs, Irodalmi és Könyvnyomda, 1915.

mint Justus Pál kéziratos visszaemlékezésében feleleveníti, édesapja, Jusztusz Mór gyakran mondogatta fiának, hogy büszke lehet a származására, „mert előkelőbb bármelyik arisztokratánál, anyai ágon kohenita, apai ágon levita”.³⁹ Justus esetében talán még az opposíció egyéb tagjainál is erősebb tehát a zsidó hagyománytól, vallástól való intellektuális távolodás és a forradalmi utópia akarása.⁴⁰ Ebből is látható tehát, hogy nem hagyhatjuk figyelmen kívül az opposíció tagjainak a család zsidóságától való távolodását, hiszen épp magyarázatot keresünk a fenti látszólagos ellentmondásra: miért fontos, hogy zsidók, ha ifjúkorukban, a két háború közötti időszakban önértelmezésük nagyjából az ettől való *távolodásból* érthető meg.

A kérdés roppant kényes, s mielőtt az esszencializmus hibájába esnénk, érdemes pár dolgot tisztázni a korszak magyar – legális és illegális – baloldali szcénájával kapcsolatban. Bármilyen furcsán is hangzik, a két háború közötti magyar baloldal szubkultúráinak, mozgalmainak, hosszabb-rövidebb életű művészeti-kulturális tömörüléseinek társadalomtörténetét alaposabban alig-alig vizsgálták.⁴¹ A róla alkotott képünket leginkább olyan sémák uralják (a „kemény arcélű csepei vasasok”, „szemüveges zsidó entellektüelek”), melyeket olykor a szcénával kapcsolatos irodalmi reprezentáció is megerősít.⁴² Vajon hogyan néz ki a két háború közötti magyar baloldal társadalmi bázisa? Milyen mértékben vett részt a magyar zsidóság a baloldal mozgalmaiban? E tárgyban mindeddig Borsányi György mintavételes kutatását ismerjük, mely a korszakban a rendőrségen felfektetett személyi kartotékok közül 1800 doszsié statisztikai feldolgozását adja.⁴³ Amennyiben a szervezett mozgalmak alatt egyik oldalt a legális szociáldemokrata és a vele összefonódó szakszervezeti hálózatokat, a másik oldalt a sok kis illegális baloldali csoportot értjük ide, akkor az első esetében a korszakban mintegy 100 ezres átlaggal (jobb években 220 ezres, rosszabbakban 80 ezres tagság), míg a második esetében mintegy 10 ezer fős sokasággal számolhatunk. Ha abból a szempontból nézzük, hogy az ország lakossága 1925 és 1930 között 8,3–8,6 millió volt, melynek az 1925. évi XXVI., az országgyűlési képviselőről szóló tc. szerint (a műveltségi, életkori és vagyoni cenzusból kifolyólag) kb. 29%-a élhetett szavazati jogával, úgy a fenti számok viszonylatában 2,4–2,49 millió szavazásra jogosult volt (a jogosultság értelemszerűen nem jelent automatikusan elkötelezettséget).⁴⁴ Ha tehát ehhez mérjük a fenti, szociáldemokrata elkötelezettségű tag, aktivista számát, akkor már korántsem jelentéktelen ez az arány, jóllehet a korszakban a szociáldemokraták (Propper Sándor, Rassay Károly) újra és újra szorgalmazták a censusok újragondolását, továbbá a választás demokratikus kiszélesítését.⁴⁵

Bár a Horthy-korszak államrendészeti osztályának kartotékjai részben megsemmisültek a háború folyamán, Borsányi levéltári kutatása a fennmaradt dokumentumokból így is mintegy 40 ezer adatlapot beazonosított. Ezek az iratok minden politikai értelemben deviáns

³⁹ JUSTUS Pál, *A család, nagyszüleim, anyám családja*, datálatlan gépirat, p. 34. Magyar Nemzeti Galéria Adattára MNB/117415-43/2016.

⁴⁰ TÜTŐ László, Justus Pál társadalomfilozófiai nézetei, *Magyar Filozófiai Szemle*, 30. évf. (1986) 5–6. sz., 690–737. POROSZ Tibor, Justus Pál forradalmi szocializmusa, *Valóság*, 30. évf. (1987) 8. sz., 53–65. Bővebb kiadása: POROSZ Tibor, Justus Pál teoretikus munkássága, in *Magyar gondolkodás 1944 és 1948 között*, Kiss Endre és Tütő László (szerk.), Budapest, Tankönyvkiadó, 1990, 133–187.

⁴¹ Lásd GYÁNI Gábor, Fővárosi zavargások a dualizmus évtizedeiben, in *Társadalmi konfliktusok*, Á. Varga László (szerk.), Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 1991, 345–355.

⁴² A rossz testű, alacsony „tulkokról”, vagyis értelmiségeikről lásd például DÉRY Tibor, *A befejezetlen mondat*, Budapest, Szépirodalmi, 1980, 176.

⁴³ BORSÁNYI György, Ezernyolcszáz kartoték a budapesti baloldaltól, *Valóság*, 26. évf. (1983) 9. sz., 19–31. Lásd még VARGA Krisztián, *Ellenség a baloldalon: politikai rendőrség a Horthy-korszakban*, Budapest, Jaffa, 2015.

⁴⁴ A demokratizálódási folyamatot tekintve Magyarország ezzel az aránnyal az európai középmezőnyben volt, lásd GYÁNI Gábor – KÖVÉR György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Budapest, Osiris, 334.

⁴⁵ Lásd még BORSÁNYI György, A budapesti munkások választási magatartása (1922–1945), *Valóság*, 32. évf. (1989) 1. sz., 87–100.

személy adatát tartalmazzák, ám ő csak 1) a „kommunista” akciókról és csoportokról, 2) a betiltott szociáldemokrata rendezvényekről, valamint 3) a rendőri szempontból problémás sztrájkok résztvevőiről felfektetett kartotékokat vizsgálta. Jóllehet a Borsányi által tanulmányozott 1800 dossziéból sok társadalomtörténetileg lényeges következtetést kiemelhetnénk, mi itt csak a baloldal és a zsidóság kapcsolatára vonatkozó fejtegetéseire szorítkozunk. Szemben tehát azzal a hivatalos törekvéssel, hogy a baloldalt „idegenszívű”, „zsidó ármánynak” tüntessék fel,⁴⁶ Borsányi kutatásai rámutattak arra, hogy vallási hovatartozást tekintve a baloldal legnépesebb felekezete a római katolikus (50%) volt. Ezt követik az izraelita hitfelekezethez soroltak (28,1%), majd a protestáns egyházak (20,6%), végül a görög katolikus és görögkeleti (1,3%) egyházhoz tartozók zárják a sort. Ha mindezt Budapest lakosságának arányához mérjük, úgy a katolikusok alul- (-9,3%), az izraeliták (7,8%-kal) és a protestánsok (3,5%-kal) pedig felülreprezentáltak. Érdekes, hogy Borsányi maga is az izraelita felekezethez tartozókat tárgyalja alaposabban, noha az ezzel kapcsolatos toposzt a számadatok nem igazolták. Nem meglepő, hogy az érettségizett magántisztviselők között találjuk a legtöbbet, míg a munkás kategóriában a „szabók” között tűnnek fel izraeliták leggyakrabban.

Az avantgárd és a kommunizmus összefüggései kapcsán, a nagyvárosi tér használatával kapcsolatban már rámutattunk arra, hogy a baloldaliként számon tartott munkásotthonok, kávéházak, könyvesboltok, párthelyiségek látogatása, valamint az iskolai, testvéri, baráti szálak hogyan váltak viszonyrendszerre, azaz a városi tér és a személyes kapcsolatok hálózata növelte a kulturális és politikai értelemben vett baloldali választási affinitást. Pierre Bourdieu-nak a *La distinction* című könyvében kidolgozott *társadalmi tér* fogalma azért hasznosítható számunkra, mert magyarázatot kínál arra nézve, hogyan konstruálják az életstílus és a mindennapi élet szimbolikus küzdelmei a társadalmi csoportokat, s hogy e küzdelemben milyen segítséget nyújt a kulturális tőke (a műveltség, a nyelvhasználat, a stílus stb.) és a társadalmi tőke (a viszonyok, kapcsolatok mobilizálhatósága).⁴⁷ Ez természetesen nem egyénileg értelmezhető, hanem csakis viszonyokban alakul, formálódik, s ez esetünkben különösen fontos, mert a Munka-kör, majd az opposzió magja 15 és 25 év közötti fiúkból és – kevésbé – lányokból állt.

Illő hangsúlyozni, hogy a fentebb kivonatolt társadalmi helyzet a szó hagyományos, ok-okozati értelmében nem ad választ arra, ki miért lett baloldali és avantgardista, hiszen ugyanilyen helyzetben a többség nyilván nem vált azzá; vagyis felmerülhet a *választás* kérdésének kulturális, társas befolyásoltsága. Ebben az esetben segítségünkre lehet Max Weber *Wahlverwandtschaft*, magyarra „rokonlelkűségként” áttültetett, de a szociológiai tolvajnyelvben többnyire *elektív affinitásként* értett fogalma, melyet a 18. századi vegyészettől emelt át Goethe, s tőle kölcsönözte a szociológus.⁴⁸ Goethe azonos című regényét *Vonzások és választások* címen ültette át magyarra 1949-ben a Munka-kör egykori tagja, Vas István.⁴⁹ A *Wahlverwandtschaft* fordításának fogalmi nehézségeit elemző Lakatos Zoltán írja, hogy a

„kémia a 18. század második felétől jelentős fejlődésen ment keresztül, eredményeinek tárgyalása a művelt polgári rétegek körében mindennapos volt. [...] Goethe [...] a fogalmat az emberi kapcsolatok kialakulásának, illetve felbomlásának metaforájaként használta. Kémiai példázatokban és hasonlatokban bővelkedő regényének főszereplői között lejátszódó folyamatokból jól megragadható az »elektív affinitás« lényege”.⁵⁰

⁴⁶ Korábban már tárgyaltuk Mályusz erről szóló pamfletjét, lásd MÁLYUSZ Elemér, A vörös emigráció, *Napkelet*, 9. évf. (1931. január), 1. sz., 2-21. Kötetben: *A vörös emigráció*, Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor, 2006.

⁴⁷ Pierre BOURDIEU, *La distinction. Critique sociale du jugement*, Paris, Minuit, 1979.

⁴⁸ MAX WEBER, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme: Vallásszociológiai írások*, Budapest: Gondolat, 1982.

⁴⁹ Johann Wolfgang von GOETHE, *Vonzások és választások*, Budapest, Franklin, 1949. A fordítás és a bevezető tanulmány Vas István munkája.

⁵⁰ LAKATOS Zoltán, Az elektív affinitás: a fogalmat övező homály okai és következményei a társadalomtudományban, *Elpisz*, 8. sz. (2011), 103-119, itt: 110.

Webert épp a vegyületként értett emberi kapcsolatokban létrejövő régi és új kötések, pontosabban a mögöttük munkáló választásokat mintázó vonzalmak, elektív affinitások érdekelték.⁵¹ A Bourdieu-tól átvett társadalmi tér és a Webertől idézett elektív affinitás fogalmai nyomán azt kell megvizsgálnunk, hogy az oppozíció tagjainak – nem találok rá jobb szót – „nem-zsidó zsidósága” mennyiben befolyásolta elméleti álláspontjukat, teoretikus megvesztegethetetlenségüket, vagyis az igazság keresésének messianizmusát.⁵²

Zsidó messianizmus és forradalmi-anarchista utópiák: elektív affinitás

„A Jó addig jó, amíg csak név. Amíg csak indexe annak az állapotnak, hogy kivétel nélkül mindenki hozzájut javához. Ha megadhatók a Jó tartalmi jegyei, akkor lehetetlen, hogy mindenki számára jó legyen – tehát megszűnik jónak lenni és maga hívja elő a gonoszt”.⁵³

Tamás Gáspár Miklós: A Szem és a Kéz (1983)

„A morál elvont követelményei, az elvont-nembeli követelmények nem veszik figyelembe és nem is vehetik figyelembe a konkrét embert, aki konkrét viszonyok és lehetőségek között él, a nembeli követelményeket mint valaminő kardot forgatják a halandók feje felett. És ezért jaj azoknak, akik ezeket a követelményeket tényleg maradéktalanul meg akarják valósítani”.⁵⁴

Heller Ágnes: A mindennapi élet (1970)

Már Mannheim Károly rámutat 1929-ben, hogy az utópia fogalma, létrejötte, működés módja nagyon szorosan kötődik saját korához, így jóformán lehetetlen téren és időn kívüli utópiáról beszélni, hiszen az új mindig a meglévőből származik, még akkor is, ha annak tagadására épül. Ahelyett tehát, hogy számba venné az utópia koronként megjelenő formáit, inkább *utópikus tudatról* mint konkrét megvalósulásról beszél. Erről is csak abban az esetben lehet szó,

„ha az utópia mindenkori formája nemcsak az illető tudat eleven »tartalma«, de legalább tendenciálisan felöleli a tudat teljes szelességét. Csak ha az utópikus mozzanat [...] teljesen betölti az általa mindenkor meghatározott tudatot, ha élményforma, cselekvésforma és szemléletmód (látásmód) innen kiindulva szerveződik”.⁵⁵

Ebben az értelemben az utópikus tudat egy *konkrétan* megragadható tudati struktúra, nem merő konstrukció vagy metafizikai jószág. Az utópikus tudat fogalma elsősorban arra szolgálhat, hogy például az oppozíció esetében ne úgy vegyük, ahogyan a klasszikus esztétikát tenné, hogy a marxizmus, korszchizmus stb. eszméjéhez csatlakozott fiatalok bizonyos köre ezek alapján cselekedett, mert ahogyan Mannheim rámutat: „nem »eszmék« hajtották ezeket az embereket a forradalom felé, az igazi kitörést eksztatikus-orgiasztikus energiák diktálták”.⁵⁶ Ez a fajta chiliasztikus tudat a modernitásban is létezik, Mannheim szerint legtisztábban a radikális anarchizmusban öltött testet.⁵⁷ Jóllehet Békefi Zoltánra, Szabó Lajosra és Tábor Bélára hatott az újgnosztikus, tolsztojánus anarchista Schmitt Jenő Henrik gondolati

⁵¹ Bővebben tárgyalom K. HORVÁTH Zsolt, Kulturális vonzások és baloldali választások: A Munka-kör és a „társadalmi tér” kettős fogalma, 1928–1932, in *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írói csoportosulások*, Bíró Annamária, Boka László (szerk.), Nagyvárad, reciti, 2014, 257-270.

⁵² Isaac DEUTSCHER, The Non-Jewish Jew, in *The Non-Jewish Jew and Other Essays*, London – New York, Verso, 2017, 27-38.

⁵³ TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS, *A Szem és a Kéz*, Budapest, AB Független Kiadó, 1983, 7.

⁵⁴ HELLER ÁGNES, *A mindennapi élet*, Budapest, Akadémiai, 1970, 118.

⁵⁵ MANNHEIM, *Ideológia és utópia*, 239.

⁵⁶ MANNHEIM, *Ideológia és utópia*, 244.

⁵⁷ MANNHEIM, *Ideológia és utópia*, 280.

szinkretizmusa,⁵⁸ ettől függetlenül az opposzió sohasem nevezte magát anarchistának. Már csak azért sem, mert e törekvés, talán Szabó Ervin közismert anarcho-szindikalista periódusát leszámítva, mindig is sporadikus és elszigetelt maradt a hazai baloldali szcénában.⁵⁹

Ám a szó primer politikai jelentésétől távolodva, tágabban például Szabó Lajos establishment-ellenessége (főként az AO), az adott esetben a mozgalmi szerveződés gyakorlati kárára menő teoretikus jelleg, hiperkritikai attitűd korántsem teszi lehetetlenné ezt a fajta ronítást.

„Az anarchizmus erejét az adja – mutat rá Losoncz Márk –, ami egyúttal a törekvését is jelenti: a közösség komolyan vétele. Az életet a reprezentációival helyettesítő társadalomban [...] a közvetlenséghez való visszatérés a lehető legfelforgatóbb, az autonóm »itt és most« tapasztalataként. [...] Az anarchizmus egyik legnagyobb fegyverténye a marxizmus egykoron uralkodó áramlataival szemben [...] kezdettől fogva az volt, hogy a termelési viszonyokból fakadó nyomorúságnak ugyanakkora jelentőséget tulajdonított, mint a dominancia viszonyainak az ödipális-polgári családban, a parancsuralmi iskolában, a felügyelőkkel teli munkahelyen, az átnevelést végző börtönben, a nép kontrolljától független Törvényt végrehajtó bíróságon”.⁶⁰

Mannheim nyomán egyébként is illő belátnunk, hogy a forradalmi hevület nem az íróasztalon módszeres eszmetörténeti aprólékossággal szétválasztott tiszta eszméből táplálkozott, mondván, eddig vagy szocialista, innen kommunista, onnan anarchista, ha pedig tovább még, akkor leninista vagy bolsevik. A korabeli baloldali szcena egyébként is többnyire szóbeliségben élt, a munkáskultúra lényege egyrészt annak a társadalmi nagycsoportnak szóló emancipáció volt, mely többnyire kimaradt az iskoláztatás javaiból, másrészt pedig egy sajátos problémavilággal rendelkező világ sajátos, tudati kohéziót teremtő megjelenítése. Ez alól ugyan az opposzió, mint korábban megjegyeztük, műveltségéből fakadóan kivételt képezett, de ennek ellenére is természetesnek érzem azt, hogy e tömörülés sem rendelkezett *egynemű* szellemi arcéllel. Sőt, a néhány évig működő opposzió máig tartó érdekességét az adja, ahogyan szinkretikus módon jelen vannak a marxista, illetve a spirituális, vallásfilozófiai források (Buber, Rosenzweig, Ebner). Előbbi képviselőiben elsősorban Justus Pál, Partos Pál és Szirtes Andor, utóbbiában pedig Szabó Lajos és Tábor Béla – távolabbról pedig Vajda Lajos – neve említhető meg. Ám tévednénk, ha azt gondolnánk, hogy e két beállítódás *kizárta* egymást, hiszen Justust és Szabót jó barátság fűzte egymáshoz, utóbbira ráadásul mindkét szellemi orientáció jellemző volt. Talán az sem véletlen, hogy Justust idősebb korában is mélyen foglalkoztatta a közösségben (*Gemeinschaft*), az evangéliumi szegénységben, a chiliasztikus messianizmusban és a kézműves-kommunizmusban gondolkodó Wilhelm Weitling 19. századi alakja.⁶¹

Úgy vélem tehát, hogy e két tendencia szorosan összefüggött egymással, sőt bizonyos értelemben feltételezték egymást, a két halmaz egyik legfontosabb közös eleme pedig a *messianizmus*. Ebből a szempontból azonban mégiscsak fontos az, hogy a spanyol polgárháborúban elesett Heinlein Károlyt leszámítva az opposzió minden tagja – bármit is jelentsen most ez a szó – zsidó háttérrel rendelkezett. Az igazi kérdés tehát az, hogy az opposzió tagjainak *kollektív életrajzában* hogyan kapcsolódik össze a „régí” (az asszimiláció dacára és a vallásos

⁵⁸ GÁBOR György, „A megösmérésnek erőszak nélkül való világossága”. Schmitt Jenő Henrik gnosztikus anarchista államelmélete, *Világosság*, 29. évf. (1988) 12. sz., 784-792. A gnózissal kapcsolatban Schmittet említi KÁKOSY László, *Fény és káosz. A kopt gnosztikus kódexek*, Budapest, Gondolat, 1984, 64.

⁵⁹ LITVÁN György, *Szabó Ervin, a szocializmus moralistája*, Budapest, Századvég, 1993, 187. Szabót az intézményes (pártszerű) cselekvésből adódó szabadsághiány „taszította” az anarchizmushoz. Korábban, a Munkakörben pedig kifejezetten szitokszó volt az „anarchista”, mely nagyjából akkor került elő, mikor a fiatalok Kasák nélkül töltötték el a szilveszter estét. Vö. VAS István, *Nehéz szerelem*, Budapest, Szépirodalmi, 1972, 638.

⁶⁰ LOSONCZ Márk, Töredékek az anarchizmusról, *Ex Symposion*, 16. évf. (2013) 1. sz., 38-44.

⁶¹ Wilhelm WEITLING, *Válogatott írásai*, Jemnitz János (bev., jegyz), Budapest, Gondolat, 1966. A fordítás Justus Pál munkája. Lásd még TATÁR György, A kézműves-kommunizmus szekularizációja: Wilhelm Weitling és a német munkásmozgalom kezdeteinek ideológiatörténete, *Világosság. Materialista világnézeti folyóirat*, 13. évf. (1972) 11. sz., 654-662. Újra kiadva: TATÁR György, *Pompeji és Titanic*, Budapest, Atlantisz, 1993, 7-34.

hit ellenében megmaradó zsidó tudat törmeléke) és az „új” (a baloldali társadalomfilozófia, az avantgárd és munkáskultúra). Hogyan értelmezhető ez a látszólagos ellentmondás? A messianizmus megjelenési formáiról érkező Gershom Scholem tanulmánya élén rögtön világossá teszi, hogy alapvető különbség van a zsidóság és a kereszténység vonatkozó elképzelései között.

„A zsidó gondolkodás – írja –, minden formájában és alakjában, mindig ragaszkodott egy olyan megváltás-fogalomhoz, amely azt a nyilvánosság előtt, a történelem színterén és a közösség közegében zajló folyamatnak fogta fel, röviden olyasminak, ami döntően a láthatóság birodalmában megy végbe, s ilyen látható megjelenés nélkül el sem gondolható. Ezzel szemben a kereszténységben az a felfogás az uralkodó, amely szerint a megváltás a szellem szintjén, a láthatatlanság birodalmában, a lélekben, az egyén világában zajló folyamat [...], és nem szükséges, hogy a külvilágban bármi is megfeleljen neki”.⁶²

Ez a látványosan a nyilvánosság színpadán, jól láthatóan, közösségben lejátszódó messianizmus-elképzelés némi fogódzót ad abban a tekintetben, hogy az oppozíció jól kvalifikált fiataljai miért keresik egymás társaságát, miért fontos nekik a közösségi, kiscsoportos létforma.

A rabbinikus zsidóságban ható erőket Scholem három részre bontja, úgymint konzervatív, restaurációs és utópikus. Az első küldetése értelemszerűen a fennálló rend megőrzése, a törvény rendjének konzerválása volt, ezért az állandóan veszélyeztetett zsidóság körében rendkívül fontos szerepet kapott. A második, vagyis a restaurációs törekvés célja a visszamenőlegesen eszményinek tekintett múlt helyreállítása volt, ám érdemes hangsúlyozni, hogy ez a közösség képzeletében volt ideális, másképpen fogalmazva imagináció volt. A harmadikat, azaz utópikus erőt pedig a jövő horizontja uralja: a soha sem volt, eljövendő időben anticipálja a jobb világot. A történelmi zsidóságban, folytatja okfejtését Scholem, természetesen a legutóbbiban jelentkeznek a messianizmus problémái, ám arra is rámutat, hogy e két látszólag ellenirányú törekvés valójában szorosan összekapcsolódik. A hasonlóság nagyjából abban áll, hogy a restauratív irányzat is jórészt elképzelés, imagináció, amennyiben nem a dokumentált múlt részleges, de aprólékos történelmi feltárásában érdekelt, hanem annak benyomásokon és vágyakon nyugvó újraalkotását jelenti. Ebből a szempontból nagyon hasonló az utópikus vágyhoz, azzal a különbséggel, hogy előbbi a múltba, utóbbi pedig a jövőbe vetíti a vágyott világ képét. Bárhogyan is van, mindkettő mélyen ideologikus természetű, ennyiben – Tatár György kifejezésével élve – mindkettő *hitt tudás*.⁶³ Az „ösrégi” visszaállításának szándéka és a radikálisan „új” exkluzív hangoztatása tehát funkcionális szempontból nagyon is hasonló.

„A zsidó nép valóságos történelmi tapasztalatának rémségei – folytatja okfejtését Scholem – a mitikus örökség vagy a mitikus képzelet képeivel kapcsolódnak össze. Mindez különös erővel fejeződik ki a Messiás, azaz a messiási kor születésének fájdalmairól alkotott elképzelésekben. Ez az elképzelés amiatt paradoxon, hogy az itt születő megváltás semmiféle oksági értelemben sem következménye a megelőző történelemnek. Hiszen a próféták és az apokaliptikusok mindig épp az átmenet hiányát hangsúlyozták történelem és megváltás között. A Biblia és az apokaliptikusok nem ismernek történelmi haladást, mely a megváltás felé tartana. A megváltás nem evilági fejlemények következménye [...]. Nem: a megváltás inkább a transzcendencia betörése a történelembe”.⁶⁴

A messianizmus egyik megkerülhetetlen sajátossága tehát az, hogy esetleges megjelenése nem vezethető le oksági kapcsolatokból: nem folyamat jellegű, hanem előre kalkulálhatatlan, azaz eseményszerű. Ám míg a tradíció és a törvény kötöttségeivel szembeforduló messianista utópia mindig magában foglal anarchikus elemeket, addig a messianizmus restauratív formája inkább a racionális törekvéseket helyezi előtérbe. Ám önmagában a zsidó messianizmus formáiból direkt módon bizonyosan nem vezethető le a 20. század első harmadának politikai

⁶² Gershom SCHOLEM, A messiás-eszme a zsidóságban, in *A kabbala helye az európai szellemtörténetben. Válogatott írások*, Budapest, Atlantisz, 1995, I. kötet, 83-130., itt: 83.

⁶³ TATÁR György, Viharra várva, in *A „másik oldal”. Kabbalista esszék*, Budapest, Kalligram, 2014, 67.

⁶⁴ SCHOLEM, A messiás-eszme a zsidóságban, 95.

messianizmusa, mégpedig azért nem, mert előbbi – éppen abból fakadóan, hogy a megváltás nem valamiféle oksági láncolat végén áll – könnyen ráhagyatkozhat a „haladékbán élésre”.⁶⁵

Ám hiába látjuk megjelenni mind a restauratív, mind az utópikus messianizmus egyes sajátosságait az oppozícióban, a lehetséges eszmetörténeti kapcsolódásokon túl hiányzik az a társadalomtörténeti kontextus, melyben ez a messianisztikus szinkretizmus mégis tetet ölthetett. Az 1980-as években, a bécsi illetőségű szülőktől Sao Paolóban születő és felnövő, majd Párizsban dolgozó Michael Löwy eszmetörténész sokat dolgozott azon, hogy gondolkodástörténeti értelemben kapcsolatot teremtsen a 19. század végi német kultúrájú, asszimilált közép-európai zsidóság egyes kiemelkedő tagjainak baloldali elkötelezettsége és a zsidó messianizmus eszméje között. Természetesen erre már korábban mások is felfigyeltek, hogy messzebbre ne menjünk, az imént idézett Mannheim Károly vagy Gershom Scholem is (előbbi Gustav Landauer, utóbbi Ernst Bloch kapcsán) utalt a lehetséges összefüggésekre. Ebből fakadóan könyvének második fejezetében Löwy voltaképpen már meglévő „mély rokonságként” beszél a kettő közötti kapcsolat esetében: az egyének és az eszmei szinkretizmusok közötti összefüggés legitim alapja számára nem más, mint Max Weber fentebb kivonatolt elektív affinitásról alkotott elképzelése.⁶⁶ A Scholem-szöveg kontextusához képest Löwy mintegy *átlényegíti* a messianizmus és az anarchizmus közötti kapcsolatot, s ezek alapján hármas tipológiát állít fel. Az 1. a fél-anarchista vallásos zsidó alakja, ide sorolja – a Szabó Lajos és Tábor Béla által sokat forgatott – Franz Rosenzweig, illetve Martin Bubert és Gershom Scholemet. A 2. a judaizáló zsidó vallásos anarchisták, mint Gustav Landauer, Franz Kafka vagy Walter Benjamin.⁶⁷ A 3. pedig a vallásos-ateista anarcho-bolsevik, asszimiláns típusa, azaz Lukács György, Ernst Toller vagy Ernst Bloch.⁶⁸

Jóllehet szövegszerűen, főleg levelezésekből Löwy igazolja a meglehetősen eltérő pályákat bejáró zsidó háttérű értelmiségiek közötti személyes és szellemi kapcsolatokat, hatásokat, mégis valahogyan esszencialista marad az összkép, és túlzottan absztrakt az egyes típusok megalkotása. Annyi azonban mindenképp az eszmetörténész javára írandó, hogy bármilyen kockázatosnak is tűnt, mégis általános szinten plauzibilis állításokat fogalmazott meg azzal kapcsolatban, hogy a kelet-közép-európai zsidóság egyes tagjainak kulturális tőkéje – az asszimiláció ellenére vagy talán épp annak hatására – hogyan transzponálja evilági politikai kontextusba a közösségi megváltás eszméjét, ugyanakkor e politikai küldetés mennyiben marad misztikus és bizonyos tekintetben romantikus. Nem tisztem e kötet bírálata: az életutak általánosíthatóságának történeti-szociológiai kidolgozását illetően némileg szkeptikus maradtam, ugyanakkor méltányolandó az a fajta módszertani bátorság, amellyel a baloldali értelmiségiek és forradalmárok zsidóságának tabusítása helyett eszmetörténeti szempontból kifejezetten konstitutív elemként értelmezi azt.

Amíg a németországi szcena esetében rendkívül fontos a hagyományos társadalmi kapcsolatokat, közösségeket felszámoló kapitalista modernitás ellenében ható romantikus ellenvilág – restauratív vagy éppen anarchikus utópista – megteremtése, addig a hazai szintén, az oppozíció esetében ez jóval kevesebb magyarázó erővel bír. A Szabad Zsidó Tanház létrehozása körülményeinek értelmezésekor Schivelbusch nagy hangsúlyt fektet az általa „ke-

⁶⁵ SCHOLEM, A messiás-eszme a zsidóságban, 129.

⁶⁶ Michael LÖWY, *Rédemption et utopie. Le judaïsme libertaire en Europe centrale: une étude d'affinité elective*, Paris, PUF, 1988.

⁶⁷ Benjamin 1915-től foglalkozik a Palesztinába való kivándorlás gondolatával, melyet csak 1930-ban vet véglegesen el. Scholemnek írott levelében így fogalmaz: „Az élő zsidóságot – rajtad kívül – egyetlenegy formában sem ismertem meg”. Idézi RADNÓTI Sándor, *Krédo és rezignáció. Esztétikai-politikai tanulmány Walter Benjaminről*, Budapest, Argumentum – Lukács Archivum, 1999, 79.

⁶⁸ Michael LÖWY, *Messianisme juif et utopies libertaires en Europe centrale*, *Archives de sciences sociales des religions*, 51. évf. (1981) 1. sz., 5-47. Magyarul: Zsidó messianizmus és anarchista utópiák Közép-Európában, 1905–1923, in *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában*, Simon Róbert (szerk.), Budapest, ELTE ÁJTK, 1986, 213-244.

leti zsidó reneszánsznak” nevezett mozgalomra.⁶⁹ Érvéle a modernitás kialakulásának fentebb vázolt alapjellegzetességéhez kapcsolódik: arról van szó, hogy az iparosodás és a töle elválaszthatatlan városodás a 19. században valóban felforgatta a nyugat-európai és az észak-amerikai társadalmak szerkezetét, a hagyományos rurális társadalmak felbomlottak, s a bevándorlás következtében immáron többen laktak városban, mint falun.

Ez a jól ismert komplex folyamat felszaggatta a lokális, tradicionális közösségek életét; nem véletlen, hogy ebből a felismerésből fakadt Ferdinand Tönnies először 1887-ben kiadott, nagyhatású műve a *Közösség és társadalom*, mely a társas kapcsolatok és a társadalmi szerveződés két alapvető szintjét kötötte a két fogalomhoz. A közösség (*Gemeinschaft*) mára teljesen elcsépeelt kifejezésének nemcsak Tönnies rendszerében volt központi jelentősége, de követőinél és kritikusainál egyaránt, így a lehetséges konnotációk révén a szó nem várt karriert futott be. A felvilágosodás hagyománya nyomán ugyanis, az ész törvénye nevében az embereknek lehetőségük nyílt szabadon társulniuk egymással (eloldva ezzel magukat a rendi társadalom béklyóitól), ám a

„kapitalizmus terjedésében ő [Tönnies] sem csak gazdasági folyamatot látott, hanem az életviszonyok, az emberi nézetek és szükségletek, a személyek közötti érzelmek és kapcsolatalakítási szabályok alapos megváltozását is megfigyelte”.⁷⁰

E fenti szabad társulások azonban szerződéses jellegűek (vegyük észre, hogy a *Gesellschaft*, a *society* és a *société* egyszerre jelent társadalmat és – például: gazdasági – társaságot), szemben a közösség hagyományokon, rítusokon nyugvó, alapvetően rokonsági kapcsolatával. Nyilván nincs itt tér e társadalomelméleti probléma kibontására, inkább azt emelném ki, hogy a század fordulóján sokan egyfajta *inspirációt* láttak Tönnies elméletében. Olyan szellemi muníciót, mely egyfelől meggyőzően mutat rá a kapitalizmus dezintegráló jellegére (ezt részben Mannheim és Durkheim kapcsán korábban már tárgyaltuk), másfelől remek kiindulópontot adott egyes restauratív és utópisztikus törekvések megfogalmazásához. Másképpen fogalmazva Tönnies elmélete korántsem értékmentes társadalomelméleti munka, melyet jól bizonyít az első kiadás kevésbé ismert alcíme: „értekezés a kommunizmusról és a szocializmusról mint empirikus kulturális formáról”.⁷¹

A közösségek és a hozzájuk kapcsolódó hagyományok gyors és látványos felszámolódása okozta dezintegráció sokakat szorongással töltött el, többek között – visszakanyarodva a Szabad Zsidó Tanházhoz – az asszimiláció révén még inkább érintett zsidó értelmiség bizonyos köreit is.⁷² A „keleti zsidó reneszánsz” kifejezés ebben a kontextusban tehát azt jelenti, hogy a hagyományvesztett, túlzottan gyorsan modernizálódó, urbanizálódó nyugati területekhez képest felértékelődött az *elképzel*t Kelet. „Martin Buber – írja Schivelbusch – az elsők között volt – még az első világháború előtt –, akik a keleti zsidó kultúrát ebben az új megvilágításban vették szemügyre. A világháború, pontosabban a galíciai front élményei nyomán aztán seregnyi fiatal német zsidónak nyílt fel a szeme”.⁷³

Az 1920-as évek második felének Magyarországa – ahol a Munka-kör, majd az abból kivált opposzió létrejött – azonban nem sokban hasonlított az imént vázolt német kontextushoz, s főleg nem a zsidó reneszánszhoz. Nem is csak arról van szó, hogy az első világháború

⁶⁹ Wolfgang SCHIVELBUSCH, *Írástudók alkonya. A frankfurti értelmiség a húszas években*, Budapest, Akadémiai, 1994.

⁷⁰ SOMLAI Péter, Gondolatok egy közösség-elmélet viszontagságos történetéről, in Ferdinand TÖNNIES, *Közösség és társadalom*, Budapest, Gondolat, 1983, 347.

⁷¹ Lásd Ferdinand TÖNNIES, *Gemeinschaft und Gesellschaft. Abhandlung des Communismus und Sozialismus als empirischer Culturformen*, Leipzig, Fues, 1887.

⁷² Vö. Martin JAY, *The Dialectical Imagination. History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research, 1923–1950*, London, Heinemann, 1973, 21., 200.

⁷³ SCHIVELBUSCH, *Írástudók alkonya*, 33. Lásd még Martin BUBER, *Haszid történetek*, Budapest, Atlantisz, 1995, I. kötet, 18.

után felerősödött az antiszemitizmus, melynek legismertebb közjogi megfogalmazása az 1920. évi 25. tc., a numerus clausus volt, inkább arról a kevésbé ismert tényről, miszerint az ún. keleti zsidókat radikálisan elutasító beszédrend közismert zsidó fórumok sajátja is volt. Az, hogy az Országos Antiszemita Párt alapítója, Istóczy Győző 1882-ben a parlamentben azt követelte, hogy zárják le a határokat a galíciai zsidók elől, azt hiszem, senkit sem lep meg, ellenben az igen csak meggondolkodtató, hogy az *Egyenlőség* vagy a *Zsidó Szemle* ugyancsak hasonló retorikával óvott a „gácsországi földönfutóktól”.⁷⁴ Az 1914–1915-ben érkező galíciai menekültek esetében a pesti zsidó szervezetek segélyben részesítették őket, „de – mint Komoróczy Géza mondja – nem álltak ki értük, arra hivatkoztak, hogy osztrák alattvalók, az osztrák kormány a felelős, nem zsidók is vannak a menekültek között”.⁷⁵ Szemben a németországi asszimilált zsidó értelmiség – Schivelbusch által – „zsidó reneszánszként” aposztrofált vonzódásával a keleti zsidó kultúra iránt, Magyarországon inkább egyfajta státuszvesztéstől való félelem jellemezte a középosztálybeli asszimilált zsidóságot, s egyebek mellett ennek a hangnak bizony az *Egyenlőség* is többször hangot adott. A *galíciai szellemnek* titulált jelenség, mely németországi kontextusban a pozitív előjelű retrotópia alapját képezte, Magyarországon „visszamaradottságot”, „megbízhatatlanságot”, „kaftántól” való félelmet asszociált.⁷⁶

Az persze egyértelmű, hogy egy olyan sokaság esetében, mint a két háború közötti magyar zsidóság, nem létezik egynemű beszédrend, de a német szcénával összevetve talán még bonyolultabb arra a kérdésre válaszolni, hogy mi a zsidó, mit jelent zsidónak lenni a tárgyalt időszakban.⁷⁷ Ennek ellentmondásosságát ugyancsak plasztikusan mutatja be Zsolt Béla *Kilenc koffer* című regénye, mely a nagyvárad i gettóba hurcolt – kívülről, a zsidótörvények által egyneműnek tekintett – zsidóság tagoltságáról, sőt morális megosztottságáról ad számot.

„Aztán másfajta finnyáság is jelentkezett: a haladó szellemű, európai külsejű zsidók nem akarták beengedni maguk közé a tincseseket. – »Ezek miatt van mindig a baj« – lehetett hallani. – »Ezek miatt jutottunk ide, ezektől kap tetűt az ember, és megrühesedik«. [...] Engem is tisztátalan disznóhúsevőnek tartottak és tudatlannak, de persze nem gyűlöltek, csak sajnáltak, hogy nem ismerem fel a tan igazságát, és nem vetem magam alá a törvénynek. [...] Olyan idegenek nekem, mint a filippínók – utálok magam, hogy még most is azt mondom: az a megvadult, barátságos csendőr sokkal közelebbi ismerősöm, közelebb velem! Ilyen parasztyerekkel játszottam kiskoromban, az elemiben mellette ültem, vele mentem az első világháborúban a frontra”.⁷⁸

Mivel sem a németországi, sem a magyarországi zsidó eszmetörténeti értelmezés nem igazán ad fogódzót ahhoz, hogy megértsük az opposzió nem-zsidó zsidó tagjainak a hagyományhoz fűződő ugyancsak ellentmondásos viszonyát, nehéz választ adni arra, hogy Szabó Lajos vagy Tábor Béla hogyan merített ihletet Rosenzweig és Buber írásaiból, vagy mit értékelt a „keleti zsidó” hagyományból. A neológ beszédrendek értelmezésén túl, Laczó Ferenc ímént hivatkozott könyvének végén kitér három, első látásra nehezen osztályozható magyar zsidó gondolkodóra: Komlós Aladárra, Pap Károlyra és Tábor Bélára. Jóllehet Komlós, Pap és Tábor eléggé eltérő pozícióból beszélnek, mégis közös bennük a korszak retorikájához képest radikális a zsidó önkritika megfogalmazása. Tábor Bélának *A zsidóság két útja* című műve már csak nyelvezete miatt is nehezen dekódolható, sőt úgy vélem, majdnem követhetetlen az opposzió kontextusa és a Szabó Lajossal közösen írt munkáinak bevonása nélkül. Az a kontextus,

⁷⁴ Avigdor LÖWENHEIM, Befogadók és kirekesztők. A Pesti Izraelita Hitközség 1904. évi alapszabály-módosításának háttere, *Múlt és Jövő*, 4. évf. (1993) 3. sz., 10-21.

⁷⁵ KOMORÓCZY Géza, *A zsidók története Magyarországon*, Pozsony, Kalligram, 2012, II. kötet, 337.

⁷⁶ FLESICHMANN Sándor, Kétféle menekült, *Egyenlőség*, 34. évf. (1915) 8. sz., 1.; KOMORÓCZY, *A zsidók története Magyarországon*, 338.

⁷⁷ Vö. LACZÓ Ferenc, *Felvilágosult vallás és modern katasztrófa között: magyar zsidó gondolkodás a Horthy-korban*, Budapest, Osiris, 2014.

⁷⁸ ZSOLT Béla, *Kilenc koffer*, Budapest, Magvető, 1980, 58., 59. és 60. A „haladó” kifejezés itt elég egyértelműen a ma neológnak nevezett irányzatra utal, Zsolt ilyen családban született Komáromban 1895-ben.

melyből beszél, továbbá az a nyelvezet, amelyet használ, elég sajátos és különleges a korszak Magyarországon.⁷⁹

Éppen ezért kevésbé érzem találónak Laczó Ferencnek azon megfogalmazását, miszerint Tábor „nem kívánt törődni azzal, hogy nézetei, általánosításai mennyiben estek egybe antiszemita közhelyekkel”.⁸⁰ Megítélésem szerint Tábor egyebek mellett épp azt feszegeti, hogy a magyar zsidóság sajnálatos módon nem nagyon értelmezhető másként, mint – Koselleck kifejezésével élve – aszimmetrikus ellenfogalomként. Fő problémája az, hogy a magyar zsidóságnak nincs valódi belső tartalma, kohéziója, csakis a többségi társadalom antiszemita részével *szembeállítva* mondható meg, voltaképpen mit is jelent.⁸¹ Ezért fogalmaz valóban igen élesen Tábor, mondván:

„a zsidóságnak olyan szerepkört kell átvennie, amit eddig az antiszemitizmus gyakorolt. [...] Ha az antiszemitizmus általánosít, nem tesz egyebet, mint hogy komolyan veszti a népközösség fogalmát”.⁸²

Ha a zsidóság élni akar, ki kell csavarnia az antiszemiták kezéből a zsidóság meghatározásának szándékát, vissza kell vennie a beszéd jogát, tartalommal kell azt megtöltenie. Nem aszimmetrikus ellenfogalomként, hanem valódi népközösséggé kell léteznie, s ennek sarkköve az, hogy a zsidó szellem magához ragadja az *önértelmezés jogát*. Végző soron a magyar zsidóságnak azt a kérdést kellene feltennie, akar-e egyáltalán létezni vagy sem. Mint Tatár György rámutat, ez a radikalitás (Illés tesz fel a Karmel hegyén ilyen éles kérdéseket) máskülönben egyáltalán nem idegen attól a zsidó hagyománytól, melyből Tábor Béla táplálkozott.⁸³

Csak hogy a vallásos zsidóságon kívül e hagyomány ismerete még zsidóként sem volt magától értetődő. Justushoz hasonlóan Tábor Béla esete is némileg speciális. Nagyapja, id. Grünberg Farkas a Fényes Elek leírásában mindössze 19 hívővel rendelkező Szinnán állt rabiként a hitközség élén.⁸⁴ Az ő fia, Grünberg Farkas (1860–1935) szintén jesivában tanult, de már kilépett az intézményes zsidó élet keretei közül, autodidaktaként képezte magát, majd Szinnáról Budapestre költözve épp a fent említett *Egyenlőség* című lap nyomdai korrektorként dolgozott.⁸⁵ Hivatalosan Tábor Béla is Grünberg Béla néven élt egészen 1947-ig, amikor is fia, Ádám születése után adminisztratív értelemben is átváltott a héberül és magyarul is értelmezhető Tábor vezetéknevűre. Csak „a születésem után magyarosított hivatalosan – meséli Tábor Ádám –: azt akarta, hogy én is Grünbergnek szülessek”.⁸⁶ Ugyanitt azt is hozzáteszi, hogy a család szinnai eredete okán édesapja szórványosan megjelenő cikkei olykor Szinnai Béla, máskor Tábor Béla néven tette közzé, s azért döntött az utóbbi mellett, mert legidősebb bátyja, az író, műfordító Grünberg Tivadar ebben az időben már Szinnai néven publikált. A zsidó hagyományhoz való viszony egészen izgalmas és ellentmondásos változatával állunk szemben, amennyiben a többnyire az asszimiláció jeleként értett névváltás ugyan megtörténik,

⁷⁹ ISZTRAY Botond, *Út – az elhallgatott könyv*. (Tábor Béla: A zsidóság két útja), *Forrás*, 24. évf. (1992) 11. sz., 80-88.

⁸⁰ LACZÓ, *Felvilágosult vallás és modern katasztrófa között*, 215.

⁸¹ Reinhart KOSELLECK, Aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája, in *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*, Budapest, Atlantisz, 2003, 241-298. A német történész három ilyen ellenfogalmat tárgyal, mégpedig a hellén-babár, a keresztény-pogány és az ember-nem-ember (felsőbbrendű és alsóbbrendű ember) bináris oppozíciókat; célja, hogy feltárja az egyes fogalmakban rejlő alá- és fölérendelő viszony működés-módját.

⁸² TÁBOR Béla, *A zsidóság két útja*, h. n. [Budapest], Hajnal nyomda, é. n., [1939], 129.

⁸³ TATÁR György, Valóságsszűkelet, in A „másik oldal”. *Kabbalista esszék*, 205-209.

⁸⁴ Szinnára lásd FÉNYES Elek, *Magyarország geográfiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá betűrendben körülményesen leíratatik*, Pesten, Kozma Vazul, 1851, III. kötet, 187.

⁸⁵ Budapest Főváros Levéltára XXXIII.1.a – XV.20.1 VII. kerület, Halotti anyakönyvek, 1285. sz., Grünberg Farkas halálának anyakönyvi bejegyzése, 1935. szeptember 9. Lásd MÁNDY Stefánia, Mozaikrézecskek egy egészhez. Tábor Béláról, *Szombat*, 6. évf. (1995) 10. sz., 22-26.

⁸⁶ CSUTAK Gabi – JÁNOSSY Lajos – KERESZTURY Tibor – NAGY Gabriella, A szellem rejtekútjai. Nagyvizitben Tábor Ádámnál, *Litera*, 2015. április 10., <http://www.litera.hu/hirek/a-szellem-rejtektutjai>

de fontos marad a családnév héber vonatkozása is. Grünberg Farkas kilépett a szervezett felekezeti élet keretei közül, de vallásos zsidó maradt, ugyanakkor nem ortodox, hanem neológ. Fia, Tábor (Grünberg) Béla pedig radikalizálja e folyamatot, amennyiben az egyik oldalon csatlakozik az antibolsevik, kritikai szocializmusban gondolkodó opposícióhoz, ám a másik oldalon, 1932 táján eltávolodik a Justus, Partos és Szirtes nevével fémjelezhető politikai-messianista utópiától, s Szabó Lajossal együtt a zsidó hagyomány, az evangéliumi kereszténység, a távol-keleti vallásfilozófiák hatása révén egyfajta restauratív utópia mellett tör lándzsát.

Azt hiszem, Gershom Scholemnek az a fentebb kivonatolt megfigyelése, miszerint az előre mutató forradalmi messianizmus és az időben a hagyományok kritikai szemléletű adaptálására törekvő értelemgondozás, minden látszólag ellenirányú törekvés dacára, *tényleg* szorosan összekapcsolódik, az opposíció esetében tökéletesen kimutatható. Sajnos az opposíció tagjainak szórványos publikációiból nem fejthető fel maradéktalanul az, hogy a Scholem által restauratív utópiának nevezett, elsősorban Szabó Lajoshoz, Tábor Bélához és a festő Vajda Lajoshoz kapcsolódó törekvés milyen forrásokból származott, de a németországi, meglehetősen eltérő társadalmi és eszmei háttér ellenére, úgy tűnik, szinte mindenkit ez befolyásolt zsidósághoz való viszonyában. Megítélésem szerint Vajda Lajos kapcsán György Péter pontosan mutatott rá e dilemmára, miszerint

„Vajda nem volt hívő, függetlenül attól, hogy az izraelita vallásfelekezethez tartozott, s holtteste ugyancsak ennek a felekezetnek a temetőjében nyugszik. Hitetlensége azonban nem harcos ateizmust, vagy épp a művészetét is befolyásoló, világnézetté érlelt materializmust jelentett. Azt se felejtjük, hogy 1934 (Párizsból történt hazatérte) után Vajda sokat foglalkozott korának hitetlenségével, a világnézetvesztés művésztetre gyakorolt következményeivel, s ugyancsak foglalkoztatta a tradicionálküliség problémája is, hiszen mint arról levelei tanúskodnak, önmagát gyakran egy *éppen megalapítandó hagyomány* első képviselőjének tekintette”.⁸⁷

Az idézethez tartozó jegyzetben a szerző azt is feltárja, hogy 1936 júniusában kelt levelében Nyikolaj Bergyajevnek az *Új középkor* című, Szabó Lajostól kapott könyvére utalva Vajda a „világi szerzetesség korszakának” újraeljövételéről beszél. A festő jegyzeteiben nemcsak a marxizmust az idealizmussal összekapcsolni óhajtó Bergyajev, de a misztikus Jakob Böhme és a francia antropológus, Lucien Lévy-Brühl is szerepel.

Érdekes, hogy Petőcz György egy meglehetősen történetietlen zsidó-fogalom jegyzetében, a Vajda körül meghatározó szerepet játszó Munka-kör, az opposíció és Szabó Lajos,⁸⁸ vagyis az elsődleges tudásszociológiai kontextus említése nélkül akaratlanul is mintha megfosztaná Vajdát – a láthatóan sok intellektuális forrást magában foglaló, a modernításban sokféleképpen értelmezhető és értelmezendő – zsidóságának komplexitásától.⁸⁹ Az, hogy Vajda „zsidó származású magyar”-nak⁹⁰ vallotta magát, nem önmagát értelmezés nélkül adó, tértől és időtől független „közvetlen tény”, hanem bonyolult esztétörténeti probléma, melyet ilyen

⁸⁷ GYÖRGY Péter, Az utópia képei: Vajda Lajos, in *Az elsüllyedt sziget*, Budapest, Képzőművészeti, 1992, 48.

⁸⁸ Szabó Lajos Vajdára tett hatása aligha túlozható el, lásd például HORVÁTH Ágnes, A születő vonal. Vajda Lajos és Júlia közös nyelve, *Múlt és Jövő*, 26. évf. (2015) 4. sz., 31-40.

⁸⁹ PETŐCZ György, Ami valóban elmondható Vajda Lajos zsidóságáról és közéleti gondolkodásáról, in PASSUTH Krisztina – PETŐCZ György, *Ki a katakombából. Vajda Lajos, a festő másként*, Budapest, Noran Libro, 2016, 168.

⁹⁰ A levél szövege: „Adva van két ember – írja 1936. augusztus 11-én feleségének Vajda Lajos –: Korniss és Vajda. Születtek 1908-ban, »Nagy«Magyarországon. Korniss görög katolikus székely, Vajda zsidó származású magyar, szerb hatásoktól befolyásolva. Korniss: született Székelyföldön, Vajda: Göcsejben (Zala megye néprajzilag érdekes vidéke). Etnológusok a két vidék (Göcsej és székelyek) között egységes vonásokat vélnek felfedezni. Én a nyugati származású, kulturálisan Oroszország és Szerbia felé tendálok (tehát Kelet felé). Korniss viszont, aki keleti származású, Franciaország és Hollandia felé [...]. Mindebből világosan látszik, hogy törekvéseink arra irányulnak, hogy egy sajátos közép-kelet-európai új művészetet alakítsunk ki – két nagy európai kultúrcentrum (francia és orosz) behatásain keresztül”. Közli: MÁNDY, *Vajda Lajos*, 182.

dekontextualizált formában dekódolni nem biztos, hogy célszerű.⁹¹ Az opposzió szellemi forrásvidékén „zsidónak lenni” nagyjából épp ezt a Tábor Béla találó kifejezésével élve *lobotómias leegyszerűsítést* nem tűrte el. Hiszen gondolkodásuk célja épp az volt, hogy addig tárgítsák a modernitás, a jövő és a hagyomány kritikai viszonyát, amíg elbíra azokat a komplikált ellentmondásokat, amelyek az emberi létezést jellemzik.

A rövid életű opposzió nagy tehetségű fiatal férfiakat és nőket foglalt magában, természetesen többen azoknál, mint akiket itt röviden be tudtam mutatni. Ráadásul e csoportosulás keveredett a Szocialista diákcsoport és a Munka-kör tagságával, így az a néhány fennmaradt, datálatlan, ismeretlen készítőtől származó fotográfia, mely egy-egy kirándulás emlékét örökíti meg, rengeteg kérdőjelet is hagy maga után. Talán az opposzióból ismert Biró Gábor özvegye, Horváth Klára és – közvetve – Román József volt az utolsó élő tanú, aki kivétel nélkül ismerhette a képeken szereplőket.

A zsidóság „nulla fokán”

Történelmi és eszmei töréspontok az opposzióban

A fentebb leírt fénykép megjelent a 2009-es budapesti Robert Capa-kiállítás katalógusában, de ennél jóval izgalmasabb az a tény, hogy a Román József hagyatékában fennmaradt, rendezetlen, datálatlan, sokszor szerző nélküli szövegek között is feltűnik. Mégpedig egy A4-es papírra ragasztva, majd ennek tükrözött változatán egy írógéppel készített aláírással, ahol a készítő ekképp azonosítja a szereplőket: a hátsó sorban, balról Biró Gábor, Kelemen Imre és Justus Pál, illetve az alsó sor jobb szélén Friedmann Endre (a későbbi Robert Capa) látható. Ha ezt a képet összevetjük a már érintett *Bálint Endre és az „opposzió”* című kötettel vagy a Capa-katalógussal, világossá válik, hogy az ülő sorban balról Nagy Pál, egy ismeretlen, Rosenberg Nándor, majd egy másik ismeretlen nő látható.⁹² Ha hozzávesszük mindehhez azt, hogy Rosenberg beceneve „Rozi” volt a társaságban,⁹³ s összevetjük Gábel József egyik könyvének ajánlásával, akkor megtudhatjuk, hogy Rosenberg „ifjúkorában marxistaként élt Pesten”, 1948 után Izraelbe alijázott, s ott cionistaként fejezte be „harcos életét” Juda Carmiel néven.⁹⁴

Ugyanígy meggondolkodtató ez a nem kevésbé ismert kép is, hiszen Biró Gábor, Kelemen Imre, Friedmann Endre, Partos Pál, Kohn Stefánia, Szirtes Andor, valamint a jobb oldalon, kissé előbb, Szabó Lajos és Tábor Béla látható rajta. Kognitív sémáink szerint sokak számára eleve furcsa lehet, hogy a ma elsősorban spirituális gondolkodóként számon tartott Szabó Lajos egy képen szerepel a szocialista kritikus Szirtes Andorral vagy – egy másik képen – a ma elsősorban szociáldemokrata politikusként ismert Justus Pállal. Ez a prezentista megközelítés azonban leegyszerűsít, a ma konszenzusából fakadóan antagonisztikus ellentétet feltételez valójában komplementer gondolkodásmódok szereplői között.

Annyi azonban biztosan közös, hogy a *lét nulla fokán* mindannyian zsidók voltak. Ahogyan Roland Barthes-nál az írásmód, az író választása és felelőssége láthatatlanul is magában foglalja a vonatkozó történelmi kort és annak társadalmiságát,⁹⁵ úgy az opposzió tagjainak a zsidó hagyománnyal kapcsolatos választása és felelőssége is leképezi a kor dilemmáit. Itt szeretném megjegyezni, hogy a fenti fotográfiákat nem pusztán illusztrációként helyeztem ide. A hozzájuk kapcsolódó kérdésem nem az, hogy miért merültek feledésbe a tagokkal kapcsolatos információk, inkább az, hogy az 1960-as években a Törzs tagjai miért nem tudták

⁹¹ A zsidó identifikáció történetileg változó jellegéről és jelentéseiről lásd GYÁNI Gábor, *Zsidó identitáskonstrukciók a múltban*, in *Nép, nemzet, zsidó*, Pozsony, Kalligram, 2013, 233-251. Vajda kapcsán összefoglalóan lásd VÉRI Dániel, *Vajda Lajos zsidósága: rétegek és kontextusok*, *Múlt és Jövő*, 29. évf. (2018) 4. sz., 52-71.

⁹² *Robert Capa – így készült a történelem*, Páldi Livia (szerk.), Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2009, 61.; ROMÁN, *Bálint Endre és az „opposzió”*, 11.

⁹³ *Biró Gáborné Horváth Klára-interjú*, készítette K. Horváth Zsolt, 2004–2005-ben.

⁹⁴ JOSEPH GABEL, *Jobboldali és baloldali zsidóellenesség*, Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995, 7.

⁹⁵ Vö. Roland BARTHES, *Az írás nulla foka*, in *A szöveg öröme*, Budapest, Osiris, 1996, 5-54.

vagy nem tartották fontosnak maradéktalanul beazonosítani az oppozíció és a szocialista diákok kirándulásainak tagjait.

Elég gyakran előfordul ugyanis, hogy a megjelölt szereplők között ott van nem is egy „ismeretlen”, jöllehet nem egy több ezres vagy százas csoportosulásról beszélünk. Noha rendkívül kevesen foglalkoztak a két háború közötti magyar baloldallal ezzel a sajátos csoportjával, még kevesebben a zsidó hagyományokhoz való viszonyukkal, de akik igen – mint például Román József is –, azok akaratlanul is aggálytalan folytonosságot képeztek a Munka-kör, az oppozíció és szocialista diákok, valamint a Törzs között. Úgy vélem, ennek a folytonosságnak természetes alapot biztosít az a tény, hogy az egykori oppozícióból Biró Gábor, Kelemen Imre, (külső tagként) Justus Pál, Bálint Endre és Lux László a szocialista diákcsoportból ide tartozott, Mérei Ferenc pedig, jöllehet párizsi évei miatt többnyire kimaradt ebből, de baráti hálózata révén mégiscsak része e körnek. Ugyanakkor még súlyosabban esnek latba azok a külső történelmi, ideológiai, politikai körülmények, melyek egyrészt megtizedelték az egykori a Munka-kör, az oppozíció és a szocialista diákok alkotta, komplex politikai, művészeti, társadalomkritikai hálózatot.⁹⁶ Ezek a nagy léptékű események azonban nem hagyták érintetlenül az egyes tagok korábbi beállítódásait, érzelem-háztartását, s nyilvánvalóan mélyen befolyásolták a korábban rögzített eszméi és művészeti értékek helyét. Kronológiai sorrendben ezek a következőképpen néznek ki.

Esemény	Időpont	Nevek
Spanyol polgárháború	1936–1939	Heinlein Károly (meghalt)
Ideiglenes migráció	1927 után	Bálint Endre, Blum Mihály, Justus Pál, Kelemen Imre, Lux László Mérei Ferenc, Vajda Lajos
Végleges migráció	1931 után	Deutsch Katalin, Friedmann Endre, Kellerman Zoltán, Partos Pál, Rosenberg Nándor, Weisz Imre ⁹⁷
Vészkorszak	1941 után	Blum Mihály, Fuchs Pál, Hirsch Erzsébet, Krausz Kitty, Szirtes Andor, Vajda Lajos (meghaltak)

Az ideiglenes migráció természetesen annyiban kilóg a sorból, hogy az abban a rubrikában feltüntetettek visszatértek Magyarországra, ám ezt a távozásuk pillanatában nem lehetett előre látni (így a közösség átmenetileg megsínylette távollétüket); a többi esetben azonban visszavonhatatlan, visszafordíthatatlan volt az, ami történt. Heinlein Károly korai brutális halála Spanyolországban megítélésem szerint az egész közösség számára sorsforduló volt, részint azért, mert ő volt az első halottja e fiatalokból álló társaságnak, részint pedig azért, mert a korabeli, Budapestre szórványosan eljutó hírek arról adtak számot, hogy nem küzdelemben, méltósággal halt meg eszméiért, hanem a nemzetközi brigádon belüli politikai konfliktusoknak köszönhetően orvul ölte meg barátjukat egy magyar kommunista.⁹⁸

A Magyarországról való végleges távozás ugyan az egyéni élettörténet szempontjából kifejezetten sikeres is lehetett (Friedmann–Capa, Deutsch–Horna), az itt maradt közösség szempontjából azonban mégis a veszteségek között szerepelhetett. Intellektuális tekintetben Partos Pál emigrációja tűnt fatálisnak, lévén, hogy ő volt az oppozíció egyik szellemi vezére. Eszméi elkötelezettsége azonban előbb Berlinbe, Korsch mellé, majd 1933 után Párizsba,

⁹⁶ Lásd CSAPLÁR Ferenc, A „Munka-kör”, in *Kassák körei*, Budapest, Szépirodalmi, 1987, 250-306.; HEGYI Loránd, A Munka-kör képzőművészeti tevékenysége, *Ars Hungarica*, 11. évf. (1983) 2. sz., 283-297.; KONOK Péter, A Munka-kör szellemi, politikai hátszorga, *Múltunk*, 49. évf. (2004) 1. sz., 245-270.; ALBERTINI Béla, A magyarországi Munka-kör fotócsoportha, *Fotóművészet*, 60. évf. (2017) 2. sz., 64-71.

⁹⁷ Sofia BOSCH, Chiki Weisz, conocido desconocido, *Inteligencia Independiente*, 2016. június 7., <https://inteligenciaindependiente.com/2016/06/07/chiki-weisz-conocido-desconocido/>

⁹⁸ K. HORVÁTH Zsolt, Elkötelezettség és együttérzés energiái: Heinlein Károly és Partos Pál a spanyol polgárháborúban, *Korunk*, 2010. május, 100-105. Az illető megítéléséről lásd még KUN Béláné, *Kun Béla: emlékezések*, Budapest, Magvető, 1969, 167.

utóbb őt is a spanyol polgárháborúba vitte, ahol a Confederación Nacional del Trabajo, valamint a Federación Anarquista Ibérica nemzetközi propaganda-irodáján dolgozott, 1939-ben pedig Kellerman hívására Londonba költözött, és 1964-ben bekövetkezett haláláig tudtommal nem tért haza.⁹⁹ A Robert Capa néven világhírűvé vált Friedmann Endre történetét nem kell külön méltatnunk, de talán kevésbé közismert, hogy Deutsch Katalin is kitűnő, nemzetközileg elismert fotográfussá vált, aki Weisz Imréhez hasonlóan haláláig Mexikóban élt.¹⁰⁰

A vészkorszakhoz tartozó névsor annyiban torzó, hogy annak valamilyen formája, a munkaszolgálatról a csillagos házakon keresztül a gettósításig és a deportálásokig az oppozíció tagjai közül *kivétel nélkül mindenkit* érintett. Az 1938. évi XV., az 1939. évi IV. és az 1941. évi XV. törvénycikk, valamint az ezekhez kapcsolódó rendeletek ugyanis megszüntették annak jogát, hogy a társaság tagjai saját zsidóságukkal *polemikus* viszonyt tartsanak fenn – ez már tényleg a 2x2 józanságának világa volt. Azokat, akik a vonatkozó években Magyarországon tartózkodtak, érintette az 1942. évi XVI. törvénycikket módosító „honvédelmi novella” alapján létrehozott munkaszolgálat intézménye is; ennek értelmében Bálint Endre, Bíró Gábor, Fuchs Pál, Horváth László, Justus Pál, Mérei Ferenc, Szirtes Andor, Lux László, Szabó Lajos, Tábor Béla mind fegyver nélküli munkaszolgálatra kötelezett személyekké váltak. Az, hogy a belföldi, majd a bácskai, bori vagy ukrainai munkaszolgálatot nyolcan túléltek ebből a társaságból, önmagában is csodának nevezhető, ugyanakkor tegyük hozzá, hogy Tábor Bélát és – az első zsidótörvény elfogadását követően az izraelita hitfelekezethez visszatért – Szabó Lajost ezek után Theresienstadtba, illetve Auschwitzba deportálták.

A csillagos ház, a gettósítás, a deportálás vagy mindezekkel szemben az életveszélyes bujkálás természetesen nemcsak az oppozíció tagjait, de családjaikat is érintette, így azt hiszem, nem igényel részletesebb magyarázatot az, hogy az oppozíció tagjainak kollektív életrajzában meghatározó esemény, töréspont a vészkorszak. Ugyanakkor az is meggondolkodtató, hogy az a dinamizmus, mely az 1920-as évek végétől jellemezte a kör tagjait, a háború és a vészkorszak túlélésével nem feltétlenül csökken. Ezzel korántsem szeretném azt állítani, hogy ami történt, nyomtalanul eltűnt volna, szó sincs erről, csak azt, hogy a törvényeken alapuló kirekesztést és a megsemmisítés szándékát ellentételezendő a kör tagjai igen komoly aktivitást tanúsítottak 1945 után. Azt is szeretném hangsúlyozni, hogy az egykori oppozíció esetében ez a mozzanat nem kapcsolható ahhoz a folyamathoz, melynek során – egyfajta progresszív társadalomformáló hevületet sejtve – valóban sok túlélő csatlakozott a Magyar Kommunista Párthoz, illetve a Szociáldemokrata Párthoz.¹⁰¹

„Okkal úgy vélték – írja Cili és Gida története kapcsán György Péter –, hogy az antifasiszta paradigmában értelmezhető kommunizmusnak köszönheték az életüket [...]. Nemzedékükből azok közé tartoztak, akiknek semmijük nem maradt, így aztán szabadon szakíthattak hagyományaikkal, életüket a teljes személyiségüket átható munka mítosza, mániája formálta: ugyanakkor s ugyanazt jelentette magukból új embert alkotni, mint részt venni az új világ felépítésében”.¹⁰²

Az egykori oppozíció tagjai azonban, mint láthattuk, eszmei, ideológiai, művészeti, társadalomkritikai szempontból jóval korábban kezdték az önképzést, 1945-ben túl voltak a harmin-

⁹⁹ Karl Korsch: *Revolutionary Theory*, 196. Kellermann londoni működésére lásd MARKOVITS Györgyi, Magyar írók Angliában, angol könyvek Magyarországon a hitleri uralom delelőjén, in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1978*, Bata Imre et al. (szerk.), Budapest, OSZK, 1980, 555-586.; HAJDU Tibor, Polányi Károly a londoni magyar antifasiszta mozgalomban, *Múltunk*, 50. évf. (2005) 1. sz., 246-254.

¹⁰⁰ KOSÁRKA József, Kati Horna, Mexikó ünnepelt fotográfusa, 2000, 25. évf. (2013) 7-8. sz., 88-93.; Michel LEFEBVRE – Bernard LEBRUN, Where Does the „Mexican Suitcase” Come From?, in *The Mexican Suitcase. The Rediscovered Spanish Civil War Negatives of Capa, Chim and Taro*, Cynthia Young (szerk.), New York, International Center of Photography, 2010, 1. kötet, 75-82.

¹⁰¹ GYÖRI SZABÓ Róbert, *A Kommunista Párt és a zsidóság Magyarországon (1945–1956)*, Budapest, Windsor, 1997, 2. jav., bőv., kiad., különösen 76. skk.

¹⁰² GYÖRGY Péter, *Az ismeretlen nyelv: a hatalom színrevitele*, Budapest, Magvető, 2016, 39.

cadik életévükön (sőt, Justus 40 és Szabó 43, de Bálint Endre 31, Biró Gábor 33 éves), vagyis attitűdjük más értelmezést igényel.¹⁰³ Nincs itt tér a kollektív életrajzban megbúvó életutak részleteire összpontosítani, de Justus Pálnál és Mérei Ferencnél jól látható az, hogy a munkaszolgálat embertelen, sőt életveszélyes körülményeit a korábban megszerzett, hitt tudás, a jövőre vetülő politikai anticipáció ellentételezte.¹⁰⁴ Ebből fakadóan nyilván az sem véletlen, hogy ők ketten vállalnak a háború után egyértelműen politikai szerepet: Justus a Szociáldemokrata Pártban, míg Mérei a Magyar Kommunista Párt égisze alatt dolgozik; az opposíció egykori tagjaiból a Justushoz közel állók, úgymint Bálint és Lux, a *Népszava* kulturális részlegében kapnak munkát.

Utóbbi azonban a politika világától csak relatív függetlenséget jelent. A koalíciós időszak pártokhoz kapcsolódó személyzeti politikája kapcsán ugyanis Bódy Zsombor hívta fel a figyelmet arra, hogy a vállalatok alkalmazási stratégiájában 1945 nem jelent igazi társadalomtörténeti cezúrát. Azért nem, mert a két háború közötti vállalati életben fokozódó állami felügyelet csak annyiban változott meg a háború befejezése után, amennyiben több párt felügyelte és ellenőrizte azt.¹⁰⁵ Ebből a szempontból az apolitikus Tábor Béla anekdotája korántsem alaptalan: egy közügyekben jártas ismerőse szerint neki be kellene lépni valamelyik pártba ahhoz, hogy munkát kapjon.¹⁰⁶

Román József közléseiből tudjuk, hogy Biró Gábor a háború után is könyvelőként dolgozott 1949-ig a Standard Villamossági Rt-nél, utóbb a Tungsramnál. Noha a szocialista diákok és az opposíció fiatalabb vonulatához tartozik, huszonhárom éves korától rendszeresen publikált az 1919-ben megszakadt *Huszedik Század* hagyományát folytató, Csécsy Imre, Vámbéry Ruzsem és Varró István szerkesztette *Századunk* társadalomtudományi szemlében. 1935 és 1939 között mintegy tizenkét könyvismertetést, tanulmányt és vitacikket publikált, bírálatai a francia és a német nyelvű politikai és társadalomtudományi irodalmat (például a Mannheimnek is oly fontos Alfred Weber egyik kötetét) szemlézik, itthon a népi szociográfia kérdésköre, valamint Közép-Európa problematikája izgatja leginkább.¹⁰⁷

Korai könyvbírálatai, vitacikkei, sőt tanulmányai is alapos megfigyelőkészségről és pontos fogalomhasználatról tesznek tanúbizonyságot, írásai a körből Szirtes Andor közleményeihez állnak legközelebb. Ám a háború és benne a vészidőszak minden jel szerint lezárja a jó tollú Biró Gábor társadalomkritikai érdeklődését, s felerősíti a korábbi művészeti tájékozódását, elsősorban a Vajda Lajos pikűrűje és a Szabó Lajos szinkretikus vallásfilozófiája iránt

¹⁰³ Ez az akkor harmincegy éves Bálint Endrére például kevésbé vonatkozik, aki a bácskai, belföldi, majd erdélyi munkaszolgálat után bujkál, a háború előtt készített munkáit pedig elkeseredésében elégeti. Lásd ROMÁN József, *Bálint Endre*, Budapest, Képzőművészeti Alap, 1980, 50-51.

¹⁰⁴ CSAPODY Tamás, *Bori munkaszolgálatosok. Fejezetek a bori munkaszolgálat történetéből*, Budapest, Vince, 2011.

¹⁰⁵ BÓDY Zsombor, Többpárti totalitarizmus. Politika és személyzeti politika néhány magyar nagyvállalatnál 1945 és 1948 között, in *Mindennapok Rákosi és Kádár korában*, Horváth Sándor (szerk.), Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2008, 116-131.

¹⁰⁶ Idézi CSUTAK et al., A szellem rejtekútjai. Nagyvizitben Tábor Ádámnál, i. m.: „A szociáldemokratákat – így Tábor Béla – alapjában opportunistának tartom, a Parasztpártba mégse léphetek be, egy kapavágást nem tettem soha, jobboldali sem vagyok, így a kisgazdák is kiesnek, kommunista meg nem vagyok”.

¹⁰⁷ BIRÓ Gábor, Kassák Lajos: Napjaink átértékelése, *Századunk*, 10. évf. (1935) 3. sz., 83-85.; BIRÓ Gábor, Reitzer Béla: A proletárnevelés kérdéséhez, *Századunk*, 10. évf. (1935) 3. sz., 136-138.; BIRÓ Gábor, Fasiszta szocializmus. Pierre Drieu La Rochelle: Socialisme fasciste, *Századunk*, 10. évf. (1935) 4-5. sz., 204-205.; BIRÓ Gábor, Közép-európai tájszervezés. Halmos Béla tanulmánya, *Századunk*, 11. évf. (1936) 1. sz., 59-60.; BIRÓ Gábor, Jean Jaurès, a háború és a francia szocializmus, *Századunk*, 11. évf. (1936) 2. sz., 82-89.; BIRÓ Gábor, Egy elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete, *Századunk*, 11. évf. (1936) 9. sz., 398-399.; BIRÓ Gábor, Félicien Challaye: Jaurès, *Századunk*, 12. évf. (1937) 2. sz., 88.; BIRÓ Gábor, Munkatáborok, *Századunk*, 12. évf. (1937) 6-7. sz., 252-255.; BIRÓ Gábor, Közép-európai nyári egyetem Tátralomnicon, *Századunk*, 12. évf. (1937) 8. sz., 305-307.; BIRÓ Gábor, Alfred Weber: Kulturgeschichtliche als Kultursociologie, *Századunk*, 12. évf. (1937) 4-5. sz., 212.; BIRÓ Gábor, Dr. Viktor Bauer: Zentraleuropa, *Századunk*, 13. évf. (1938) 1. sz., 45-46.; BIRÓ Gábor, Parasztság és nemzeti kultúra, *Századunk*, 14. évf. (1939) 6. sz., 236-239.

táplált hevületét.¹⁰⁸ Utóbbi jegyében Biró lefordította Franz von Baadernek, a 18. század első felében működő társadalomfilozófusnak és a misztikusokkal is rokonszenvező gondolkodónak néhány Jakob Böhméről szóló előadását.¹⁰⁹

Az oppozícióról fentebb mondottak nyomvonalán már nem tűnik annyira meglepőnek az, hogy Baader eklektikus, a mai kognitív sémáinkba alig illeszkedő gondolkodása izgatta, hiszen egyszerre foglalta magában a korai kapitalizmus által megnyomorított proletariátus iránti segíteni akarást,¹¹⁰ ugyanakkor mélyen foglalkoztatta Böhmének és Johannes Scotus Erigenának a Genézis könyvéhez kapcsolódó rendhagyó értelmezése. Amennyiben Ádám elvesztette a teremtés során kapott egységét azzal, hogy Isten Évát belőle teremtette meg, úgy Baader szerint a szexuális vágy kielégítése, a nemi aktus valójában nem más, mint az egység helyreállítása.¹¹¹ Bármily távolinak is látszik elsőre, úgy vélem, hogy a szexuális aktus spirituális értelmezése éppúgy szembemegy az erkölcsi konvenciókkal, mint ahogyan korábban a Munka-kör „szabad szerelem” vitája kapcsán ezt megállapítottuk. Az argumentáció természetesen más, de itt is legitimnek tartom azt a korábbi belátást, miszerint az „új” anticipálása és a „törvény” kérlelhetetlenségével szemben a hagyomány újraolvasása a mélyben szorosan összetartozik.

Békefi Zoltán, Szabó Lajos és Tábor Béla, mint láthattuk, 1932 után eltávolodik a marxizmustól, utóbbi kettő esetében tehát végképp nincs szó arról, hogy világnézetükben a háború és a vészkorszak intellektuális törést okozott volna. A munkaszolgálat és a koncentrációs tábor túlélésében pedig nem a politikai anticipáció segített nekik, mint Justusnak és Méreinek, hanem az a megvesztegethetetlen elszántság, mellyel példának okáért Tábor Béla a theresienstadti koncentrációs tábor felszabadulása után rögtön könyvtárba ment, s „harminc kilósan, hat kötet Hegellel, Nietzschevel, Schopenhauerrel jött ki a könyvtárból. Mindent elolvasott elejétől végéig: négy évig nem jutott könyvhöz előtte”.¹¹² A szellemi magatartás szempontjából is modellalkotó Szabó Lajos már a harmincas években megismerkedik a Fővárosi Könyvtárban az ott dolgozó Hamvas Bélával, míg hármasban, Tábor Bélával csak 1945 őszén találkoznak. Így jön létre egy új munkaközösség, melyet Hamvas, Szabó, Tábor, valamint Kemény Katalin és Mándy Stefánia alkotnak.¹¹³ Rendszeres vendégnek számít Antalffy Mária szobrász, Fekete Nagy Béla festőművész, Surányi György matematikus, Gedő Ilka festőművész (Biró Gábor öccsének, Biró Endrének a felesége), továbbá megfordult ott Fülep Lajos és Molnár Antal zenetudós is. Ők alkotják a „csütörtöki beszélgetések” résztvevőit.

Hamvas Béláról írott monográfiájában Darabos Pál is tárgyalja ezt a szellemtörténet szempontjából fontos csoportosulást, ám úgy vélem, Szabónak és Tábornak a marxizmushoz és a szocializmushoz fűződő viszonyát némileg elvétí. Egyikőjük sem tagadta meg a marxizmust és annak heurisztikus értelmezését a kapitalista társadalomban élni kényszerülő emberről, csak szűknek érezték az interpretációs tartományát, ezért bővítették szellemi horizontjukat.¹¹⁴ A szocializmust, melyről Tábor Béla utolsó megjelent könyvében is beszél, azonban nem valamiféle reálpolitikaként kell érteni, hanem a messianisztikus törekvésként, ha tetszik, gnosztikus metapolitikaként, melyről korábban beszéltünk.¹¹⁵ Bizonyos kapcsolódások ellené-

¹⁰⁸ BIRÓ GÁBOR, Emlékek és jegyzetek Vajda Lajosról. (Közreadja Biró Eszter), *Holmi*, 21. évf. (2009) 6. sz., 804-812.

¹⁰⁹ Franz VON BAADER, Előadások Jakob Böhme teologumenáiról és filozófémáiról, *Limes*, 1996, „Lehetséges barokk” című különszám, 47-68. (Biró Gábor fordítása.)

¹¹⁰ Lásd ADRIÁNYI GÁBOR, A szociális kérdés és az egyház, *História*, 16. évf. (1994) 3. sz., 12-15.

¹¹¹ Jakob BÖHME, *Szent sóvárgás*, Isztray Botond (vál., ford.), Budapest, Farkas Lőrinc Imre, 1997. (A kötet függelékben tartalmazza Franz VON BAADER, *Negyven mondat a vallásos erotikáról* című értekezését.)

¹¹² CSUTAK et al., A szellem rejtekútjai. Nagyvizitben Tábor Ádámnál, i. m.

¹¹³ TÁBOR, A csütörtöki beszélgetésekről, 74.

¹¹⁴ DARABOS PÁL, *Hamvas Béla. Egy életmű fiziognómiája*, Budapest, Hamvas Intézet, 2002, II. kötet, 495-496.

¹¹⁵ TÁBOR, Szabó Lajosról. Bevezető fejezetek a valóság őstörténetéhez, I, in *Bevezető és kommentárok a valóság őstörténetéhez*, különösen 69-74.

re a csütörtöki beszélgetések tehát új fejezetet nyitnak Szabó és Tábor reflexióiban, amire nyilvánvalóan hatással voltak Hamvassal az élen az imént felsorolt gondolkodók, művészek, továbbá az Európai Iskola tágabb köre is: talán Kállai Ernő és Mezei Árpád nevét lehet itt kiemelni.¹¹⁶

Összességében tehát azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az 1930 őszen létrejött opposíció néhány éven belül fokozatosan elveszítette csoportdinamikáját, a centrifugális elemek erősebbnek bizonyultak a közösségi kohézióval. E folyamat természetesen számtalan tényezőre vezethető vissza. Intellektuális szempontból talán az a leglényegesebb, hogy a Szabó Lajos és Tábor Béla nevével fémjelezhető, de Békefi Zoltánt és Vajda Lajost is magában foglaló hagyománykereső irányzat szimbolikus értelemben követi a németországi kontextusban megfigyelhető restauratív törekvéseket, ám azzal a különbséggel, hogy míg Bubernél, Rosenzweignál ez elsősorban a keleti zsidó hagyomány ártértelelését és szellemtörténeti kontextusba emelését jelenti, addig Szabónál és Tábornál ez inkább egyfajta vallási és vallásfilozófiai szinkretizmusban ölt testet.

A Biró Gábor, Justus Pál, Partos Pál és Szirtes Andor nevéhez kapcsolódó szocialista társadalomkritikai vonulat két okból kifolyólag gyengül meg az évtized elején. Egyrészt Partos nem tér haza Berlinből, másrészt a gazdasági világválság következményeként, illetve sztrájkra való felbujtásért 1933-ban Justus elveszíti állását, ezért második feleségével, Wagner Edittel Párizsba mennek. Három évvel később is csak azért térnek vissza, mert Justusnak le kellett töltenie tartalékos katonai szolgálatát, különben elveszítette volna magyar állampolgárságát.¹¹⁷ Amint fentebb láthattuk, Biró Gábor és Szirtes Andor szorgalmasan publikál, de ezek a kiemelkedő egyéni teljesítmények nem helyettesíthetik a közösséget, melynek mégiscsak a közös gondolkodás és cselekvés együttes élménye jelentette létalapját. Ezek azok a társadalomtörténeti tényezők, melyek szintén hozzájárultak az opposíció fokozatos dezintegrációjához.

A legsúlyosabb természetesen a háború és a vészkorszak volt, mely két értelemben is megpecsételte a közösség életét. Mivel a szó törvényi értelmében, nolens volens, a körben mindenki zsidónak minősült, így a munkaszolgálat, a gettósítás, a deportálás és a megsemmisítés gyakorlata mindenkit fenyegetett, s mint láthattuk, sajnos többen valóban a holokauszttá áldozatává váltak; ez az első értelem. A másik pedig az, hogy mivel a Munka-kör és az opposíció rendkívül tájékozott volt a Szovjetunió visszas politikai, gazdasági és társadalmi intézkedéseivel kapcsolatban, ezért a Vörös Hadsereg által helyzetbe hozott magyar kommunistákkal nem igazán szimpatizált. Nem pusztán véletlen tehát, hogy az opposíció politikus tagjai a Szociáldemokrata Párthoz kötötték lojalitásukat, Justus kifejezetten annak képviselőjeként politizált. Az egyetlen kivétel tulajdonképpen Mérei Ferenc volt, aki ugyan jól ismerte a tagokat, de ifjúkori politikai szocializációja mégiscsak Párizshoz, valamint a Francia Kommunista Párt magyar szekciójához kapcsolódik.

Talán nem tartozik szorosan a tárgyhoz, de a Munka-körből kizártak közül Berkovits Tibor volt az egyetlen, aki Barabás Tibor néven igazi „szektás kommunista” karriert futott be. 1946-ban a *Szabad Nép* kulturális rovatának vezetője, az Írószövetség főtítkára, a szocialista realista kánon formálásában Lukács György, Révai József és Horváth Márton mellett – meglehetősen képmutatással – kivette a részét az avantgardizmus és a „weimari esztétika” elleni verbális küzdelemben; 1956 után is azok közé tartozott, akik aláírásukkal ott szerepeltek az októberi eseményeket ellenforradalomnak minősítők listáján.¹¹⁸ Jóllehet Berkovits nem tarto-

¹¹⁶ Lásd Szabó Lajos szemináriumi előadásai, 1946–1950, Budapest, Typotex Kiadó, 1997., illetve GYÖRGY Péter – PATAKI Gábor, *Az Európai Iskola és az elvont művészek csoportja*, Budapest, Corvina, 1990.

¹¹⁷ JUSTUS Pálné, Emlékeimből, *Kritika*, 14. évf. (1985) 4. sz., 20–21.

¹¹⁸ Vö. SCHEIBNER Tamás, *A magyar irodalomtudomány szovjetizálása: a szocialista realista kritika és intézményei, 1945–1953*, Budapest, Ráció, 2014, 103.; STANDEISKY Éva, *Az írók és a hatalom, 1956–1963*, Budapest, 1956-os Intézet, 1996, 196.

zott az oppozícióhoz, a Munka-köréhez viszont igen, ezért ugyancsak meggondolkodtató, hogyan sodródhatott valaki ilyen messzire a szocializmus társadalometikai vonatkozásait ennyire komolyan vevő csoportosulások morális alapállásától.

Visszakanyarodva azonban a Munka-kör és az oppozíció antibolsevik alapállásához, a Szovjetunió által támogatott moszkovita kommunisták politikai elképzelései és gyakorlatai egyfajta szembesülést jelentettek a „szocializmus” nevében fellépő hatalommal, mely nem-egyszer olyan eszközöket alkalmazott már 1945–1946-ban is – hogy egy-két kevésbé pertraktált munkásmozgalmi mozzanatot emeljek ki –, melyek alig különböztek a két háború közötti politikai rendőrség baloldaliakkal szembeni fellépésétől. Rákosi Mátyás már 1945 februárjában így fogalmazott:

„A mi Pártunk [...] a harmincas évek elején nem vette észre, hogy a proletariátuson belül óriási a tanulási vágy, a tudásszomj [...] oda mentek, ahol azt hitték, hogy kapnak valamit, és így kerültek Weissshausék, Deményék táborába. Egy részük kétségkívül olyan elem, amelyet semmi körülmények között nem szabad a Párt közelébe engedni. De [...] van köztük sok rendes munkás, akiket természetesen be kell vonnunk a Pártba és gondoskodnunk kell róla, hogy kineveljük belőlük – mint valami izzasztó kúrával – azt a rosszat, amit Deményék vagy Weissshausék beléjük csepegtettek”.¹¹⁹

A munkásmozgalmi tevékenységéért a börtönből csak 1940 novemberében szabadult Demény Pált 1945. február 13-án, a hasonló tevékenységért 1942 februárjában kiengedett Weissshaus pedig 1947. január 5-én tartóztatták le. A Magyar Kommunista Párt szempontjából a bűnük természetesen az volt, hogy frakcióik sokkal jobban szervezettek voltak, jóval több tagot számláltak, mint a Kommunisták Magyarországi Pártja.¹²⁰ A riválisok lefogása voltaképpen a hatalmi stratégia szempontjából logikus lépés volt, hiszen egyszerűen kiszorították legkomolyabb ellenfeleiket a politikai mezőről.¹²¹ Ebből a szempontból kész szerencse, hogy az oppozíció közösségének ilyen pártjellegű ambíciói sohasem voltak, csak azok jutottak hasonló sorsra, akik engedve az ifjúkori politikai messianizmusnak beléptek a politikai mezőbe: Justus Pál (1949, életfogytiglan) és Mérei Ferenc (1950, kizárás az MDP-ből; 1959-ben tíz év fegyház).

Az előző fejezet élén rövid idézetet helyeztem el Heller Ágnestől, mely azt mondja, hogy akik lándzsát törnek a morál elvont követelményei mellett, azok – bármily igaz legyen is mondanivalójuk – voltaképpen kardot forgatnak a mindennapi élet konkrét viszonyai között élő emberek feje felett. Az idézet utolsó mondata, miszerint „jaj azoknak, akik ezeket a követelményeket tényleg maradéktalanul meg akarják valósítani”,¹²² önbeteljesítő jóslatként kapcsolódik a messianizmus gondolatához szegődő, azt beteljesíteni vágyó emberek élettörténetéhez. Pontosan nem látható, mennyit tudtak erről ez idő tájt az egykori oppozíció tagjai. Weissshaus ismerték az 1930-as évek elejéről, s aligha kerülte el a figyelmüket a *Szabad Nép* 1947. február 25-i számának címlapja, ahol a Népügyészségnek átadottak között az ő neve is szerepelt.¹²³ De ha el is kerülte volna, Justus vagy Mérei révén, akik ebben az időszakban a hatalom sáncain belül voltak, némi információ bizonyosan eljutott hozzájuk a dolgok állásáról. Az akkor húszéves Kemény István szociológus Batár Attila építésszel 1945–1946-ban feljárt Weissshaus Aladárhoz, s bár akkor nem sok mindent értettek meg az idős underground kommunista eszméiből, a letartóztatás és a per híre olyannyira ledöbbsentette őket, hogy Ke-

¹¹⁹ RÁKOSI Mátyás, *A pártaktívák feladatairól: 1945. február 22.*, Budapest, Szikra, 1945, 9.

¹²⁰ KÖVES Rózsa, *Kiátkozott ember: Weissshaus Aladár a magyar munkásmozgalmában*, *Valóság*, 30. évf. (1987) 6. sz., 76–89.; GADANECS Béla – GADANECS Éva, *A weissshausisták tevékenysége és üldöztetése 1945 után*, *Múltunk*, 40. évf. (1995) 3. sz., 47.; SZEKÉR Nóra, *Titkos társaság. A Magyar Testvéri Közösség története*, Budapest, Jaffa, 2017, 49.

¹²¹ Vö. ZINNER Tibor, *Büntetőjog és hatalom*, *Múltunk*, 43. évf. (1998) 2. sz., 183–205.

¹²² HELLER, *A mindennapi élet*, 118.

¹²³ Tizenhét újabb összeesküvő a Népügyészségen, *Szabad Nép*, 5. évf. (1947) 46. sz., 1. Lásd még: Peyérékkel együtt akarták átvenni a hatalmat az összeesküvők, *Szabad Nép*, 5. évf. (1947) 178. sz., 2.

mény egy hétig nem mert hazamenni.¹²⁴ Vagyis a két háború közötti baloldali mozgalmak kíméletlen felszámolása sokaknak szemet szúrt akkor, nehezen hihető, hogy a politikai kérdésekben oly jártas opposzió tagjainak elkerülte volna a figyelmét. Az ismertebb csoportok vezetői közül talán Hartstein Iván maradt ki a szórásból, de vele már nem volt gondja a magyar kommunistáknak, hiszen a keleti fronton munkaszolgálatosként halt meg 1942 körül.

Szemben tehát Román József közlésével, mely folytonosságot feltételez a két háború közötti szocialista diákok és az opposzió, valamint a háború után létrejött Törzs között, amellé fogunk érvelni, hogy a tagság személyi összetétele ellenére jóval több tényező szól a diszkontinuitás mellett. Először is a Törzs nagyjából az 1950-es évek legelején jön létre, vagyis az 1930-as évek vége és az 1950-es évek eleje között több mint tíz év hiányzik, amit nem tudhatunk be pusztán az ismert történelmi okoknak. 1945 után, mint láthattuk, inkább megerősödik a különválás igénye, a kétfajta messianizmus útjai még plasztikusabban elválnak: a Törzs kapcsán nem véletlenül beszélünk már *istenesekről és pogányokról*.

Az újjáépítés körülményei között politikai tevékenységbe fogó Justusnak és Méreinek, akik tényleg számtalan közfeladatot láttak el ez idő tájt, ilyen mennyiségű szabadideje megítélésem szerint akkoriban nem is volt. Az új világ építésének korszakakarása ideig-óráig azzal a reménnyel tölthette el őket, hogy a Munka-kör és az opposzió időszakában megfogalmazott politikai elveik átültethetőek a gyakorlatba, s az egyéni életutak alapos vizsgálata ad csak választ arra, hogy ez az anticipáció hogyan futott zátonyra 1947–1948 után. Justus és Mérei esetében nagyon úgy tűnik, hogy nem a vészkorszak volt az egyéni élettörténet igazi *sorseseménye*, hanem előbbinek a Rajk-per nyomán elszenvedett vallatás, fizikai kínzás, majd a mintegy hét év börtön, utóbbinak pedig a pedológiai határozat nyomán végbe menő marginalizálás, melyben a letartóztatás és a bebörtönzés lehetősége is benne volt. 1949–1950-ben tehát a társaság két újabb kulcsfigurája ütközik bele a forradalmi utópia megvalósíthatatlanságába, és ez a lefogott, megkínzott és bebörtönzött Justus, valamint a köznevelés csúcsáról a semmibe zuhanó Mérei iránt érzett együttérzésen és részvéten túl bizonyos konzekvenciák levonására kellett, hogy sarkallja az egykori opposzió tagjait.¹²⁵

Imént az élettörténet fenomenológiai értelmezésével előálló Tengelyi László sorsesemény fogalmát emeltem be, mégpedig azért, mert a filozófus szerint az egy olyan magától elinduló, vagyis a szubjektum által nem uralt értelemképződést jelöl, mely az élettörténetben új kezdetet teremti.¹²⁶ A sorsesemény tehát olyan jelen, mely sohasem volt jövő, olyan mozzanat, mely az egyén szempontjából nem volt előre látható, kiszámítható – a forradalmi utópia zátonyra futása, a hittudás teleológiájának végérvényes lezárulása, amit ráadásul megannyi testi és lelki szenvedés kísért, nem volt, mert nem lehetett következmények nélküli. Ha az életrajzi térben lévő lehetséges értelem-összefüggéseket keressük, akkor azt sem mondhatjuk, hogy Demény vagy Weisshaus lefogásából előre láthatták, hogy ez lesz a vége; ez ugyanis az utóbb születettek magabiztos látószöge, hiszen ők ezt *lezárt* történelemként kapták, de a kortársak számára ez legfeljebb a jövőhöz tartozó lehetőségek egyike volt. Ugyanakkor érdemes azt is kiemelni, hogy a hittudás teleológiája Justus és Mérei részéről ideologikus természetű is volt, amennyiben félreszorította azokat az általuk uralhatatlanul képződő értelmeket, melyek alááshatták volna a hitüket; ezt nevezi a pszichológia kognitív disszonanciának.

Ez a történet ért visszafordíthatatlanul véget 1949 júniusában, amikor letartóztatták, majd októberben életfogytiglanra ítélték Justust, illetve amikor néhány hónappal később, 1950. március 26-án, vasárnap, a *Szabad Nép* a harmadik oldalon hozta le az MDP Politikai

¹²⁴ BATÁR Attila és KEMÉNY István beszélgetése, II. rész, *Holmi*, 22. évf. (2010) 3. sz., 354–386, itt:377.

¹²⁵ Mérei nem kevés iróniával utóbb „bukott embernek” nevezi önmagát. Lásd MÉREI Ferenc, *Három találkozás*, in *Bibó-émlékkönyv*, Budapest – Bern, Századvég – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1991, II. kötet, 65–71.

¹²⁶ TENGELYI László, *Élettörténet és sorsesemény*, Budapest, Atlantisz, 1998, 199.

Bizottságának döntését, a Mérei vezette Országos Neveléstudományi Intézet felszámolását.¹²⁷ Úgy gondolom, hogy ez nemcsak kettejük életében lett töréspont, de az egykori opposzió kollektív életrajzára is hatott, ezért amellet fogok érvelni, hogy a Törzs *belső lényege* más, mint az opposzióé volt. Éspedig azért más, mert a forradalmi utópia lehetősége végérvényesen lezárult, ezért kapott kitüntetett figyelmet egy az akkori valóságon, sőt egyáltalán a modern világon *kívüli* fiktív élet lehetősége.

Értelmiségi körök és zárt anti-struktúra

Sárközi Márta, Sós Júlia, „a” társaság

Az egészen bizonyos, hogy az alább részletesen elemzendő Törzs messze nem az egyetlen ilyen jellegű társaság volt a korszakban. A kultúratörténeti kutatás főleg a Kádár-korszak ilyen jellegű asztaltársaságainak, művészeti, tudományos, mindenesetre kevésbé politikai jellegű köreinek tevékenységét elemezte az utóbbi időben.¹²⁸ A közvetlenül a háború után létrejött tömörülések esetében kulcskérdés, hogy a háború mennyiben jelentett cezúrát. Hogyan értékeljük a kontinuitás és a diszkontinuitás problémáját akkor, amikor a két háború közötti, a háború alatti (ideértve természetesen az emberveszteséget), illetve utáni társadalmi-politikai világ mélyen befolyásolta a társas élet emberi minőségét is.

A közvetlenül a háború után újrainduló irodalmi-szellemi élet egyik vitathatatlan fő-szervezője, vezéregyénisége Sárközi Márta volt. Az ő tüsténkedése nyomán újrainduló, 1946 és 1949 között megjelenő *Válasz* az 1934 és 1938 között már működő, elsősorban a népiekhez kapcsolódó orgánum folytatása volt, melyet akkor második férje, az utóbb munkaszolgálatban megölt Sárközi György szerkesztett. Noha szerzői értelemszerűen más fórumokon is publikáltak, a lap két korszakához kapcsolódó személyek Sárközi Márta megvesztegethetetlen szervezőmunkájának hála mégis egyfajta közösséget alkottak. Ez az együtteség a háború utáni nélkülözés, majd az 1949 után sűrűsödő letartóztatások éveiben konkrét anyagi, lelki segítséget is jelentett.¹²⁹ Széchenyi Ágnes aprólékos műgonddal rajzolja meg Sárközi Márta ebbéli jótékony cselekedeteit, melynek nyomán

„vasárnaponként tele volt a kis kert emberrel. Szűkös szegénységben is befogadta, akinek nem volt hol aludnia. Mint »sérült lelkű kamaszok« jártak hozzá a régi *Válasz* immár nagy öregjei: Illyés Gyula, Szabó Lőrinc, Keresztury Dezső, Veres Péter, Féja Géza, hogy lelküket kiöntsék. Barátai között maradt természetesen Bibó István, aztán Ferenczy Béni és felesége, Vargyas Lajos, Lengyel Géza, Keszthelyi Nándor, Káldor György, megfordult ott olykor Bernáth Aurél, Pátzay Pál is”.¹³⁰

Ehhez némileg hasonló kör lehetett, jóllehet talán kevesebb ismert nevet tudhatott magáénak az egykori Galilei-körhöz tartozó építész, Sós Aladár, majd lánya, Sós Júlia pedagógus által vezetett szalon a Keleti Károly utcában. Sós Júlia még egyetemista korában került kapcsolatba a Györffy-kollégistákkal, a háború után pedig a Nékosz Apáczai Csere János Népi Kollégiumának oktatója, utóbb az Országos Neveléstudományi Intézet módszertanos munkatársa,

¹²⁷ Nevelésügyünk égető kérdései, *Szabad Nép*, 8. évf. (1950) 72. sz., 3.

¹²⁸ A teljesség igénye nélkül: BÓDI Lóránt, Művészet és közösségi élet Petrigalla Pál szalonjában, 1959–1970, *Új Forrás*, 43. évf. (2011) 6. sz., 49–65.; KÜRTI Emese, *Glissando és hírtépés. Kortárs zene és neoavantgárd művészet az underground magánterekben, 1958–1970*, Budapest, L'Harmattan, 2018.; KISFALUDY András, *Törvénytelen muskátli*, dokumentumfilm, MTV, 1995, I–III.; TÁBOR Ádám, *Hatvanas évek: a folytatás és a kezdet*, in *Váratlan kultúra. Esszék a magyar neoavantgárd irodalomról és művészetről*, Budapest, Balassi, 1997, 15–35.

¹²⁹ A népi-urbánus vita környékén ez a „máshol is publikálás” korántsem volt magtól értetődő, lásd LACKÓ Miklós, Harmadik nemzedék, in *Korszellem és tudomány, 1910–1945*, Budapest, Gondolat, 1988, 307–365. Sárközi György kifejezetten kérte szerzőit (331.), hogy ne közöljenek a *Szép Szóban*.

¹³⁰ SZÉCHENYI Ágnes, Műstoppoló és mecénás. Sárközi Márta, 1907–1966, in *Menedékház. Sárközi Márta emlékkönyv*, Széchenyi Ágnes (szerk.), Budapest, Magvető, 2004, 11–74., itt: 66.

majd 1956-ban a Petőfi Kör pedagógusvitájának egyik hozzászólója volt.¹³¹ Hálózati összetételét tekintve ez a kör is inkább a népiekhez húzott,¹³² jóllehet a temesvári háttérű, asszimilált család a zsidótörvények értelmében mégis zsidónak minősült: 1941-ben Sós Júliát származási alapon előbb nem vették fel az egyetemre, 1944-ben pedig az egész Sós családnak bujkálnia kellett.¹³³ A nékoszos időkben megismert, egykori Györffy-kollégista Kéri Józseffel 1962-ben kötött házassága után Kériné Sós Júlia néven publikáló pedagógus egyik legismertebb munkája a *Tanárok élete és munkája* című kismonográfia (első férje az előző fejezetben tárgyalt Lázár György volt). E kötet a diákok és pedagógusok közösségének mikroszociológiai elemzését adja, a „Kiscsoport és közösség” című fejezet pedig éppúgy a társas lét többletét firtatja, ahogyan a mintaadó *Az együttes élmény*.¹³⁴ Göncz Árpád „kovász-embernek” nevezte Sós Júliát, aki személyiségével nemcsak az iskolai oktatásban, de személyes kapcsolataiban is meg tudta valósítani azt az „érzelmi szabadkőművességet”, melynek középpontjában mégiscsak a felvilágosodás racionális hagyománya, az odafigyeléssel párosított kérdés és kételkedés kultúrája állt.¹³⁵

Minden különbség ellenére a Törzshöz a tagok életkorát és a közösség működést tekintve talán a Szilágyi János György, Devecseri Gábor, Karinthy Ferenc, Dobrovits Aladár, Dömötör Tekla, Zolnay Vilmos, Örkény István, Somlyó György és mások részvételével működő ún. társaság állt a legközelebb. Határozott neve nem volt, de mint látni fogjuk, Szilágyi János György „a” társaságnak nevezte. Létrejötté szintén a két háború közötti időszakra nyúlik vissza, egyik előképe az ún. Kerényi-kör, Kerényi Károly klasszika-filológus, mítoszkutató tanítványainak csoportja, másik az Alföldi András régész-ókortörténésszel együtt alapított Stemma volt. A harmadik pedig, bár csak áttételesen, a Kerényi által gründolt Sziget-műhely volt, mely kevésbé tanítványai, mint inkább hasonló korú és érdeklődésű szellemi barátai, Németh László, Hamvas Béla, Gulyás Pál, Prohászka Lajos és mások fórumaként működött.¹³⁶ A Stemma az 1932–1933-as tanévben jött létre, Alföldi utóbb elmaradt, s az egyetemi magántanári státuszban, azaz ingyen oktató Kerényi pénteki óráira hamar összeszaladt nemcsak az ókor és a mitológia iránt érdeklődő publikum, de – Dömötör Tekla visszaemlékezése szerint – az akkori baloldali értelmiség is.¹³⁷

Kezdetben a cél az antik auktorok műveinek közös olvasása és megvitatása volt, ez Kerényi szándékának megfelelően átforgalmazódott az antikvitásnak a felszínes historizálással szembe forduló, vallástörténeti megalapozottságú újragondolásával. A szellemi munka középpontjában az ókor „lelkiségének” a *beleélés* elvén nyugvó újraalkotása állt, amit Kerényi a jelent építő *morális* feladatként gondolt el. Sziget-gondolata nem pusztán szaktudományos, de határozottan világnézeti állásfoglalás volt, melynek lényege szerint a kutatás színvonala szavatolja a humanizmus színvonalát.¹³⁸ A szinte prófétai szerepet öltő Kerényi természetesen

¹³¹ A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. VI. Pedagógusvita, Hegedűs B. András – Rainer M. János (szerk.), Budapest, Múzsák – 1956-os Intézet, 1992, 24-28.

¹³² LACKÓ Miklós, Népiek tegnap és ma, in *Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok*, Budapest, MTA TTI, 1996, 165-190.

¹³³ KÉRI Piroska, *Sugárkoszorú: Sós Júlia és köre. Dokumentumok, emlékezések, levelezések*, Budapest, Abakusz könyvek, 2003, 57. Az előszóban a kötetet gondozó Kéri Piroska megjegyzi, hogy 1979 környékén az anyag kiadásának ötlete még Kardos Lászlótól származott, s Mérei Ferenc is lelkesen támogatta a publikáció gondolatát.

¹³⁴ KÉRINÉ SÓS Júlia, *Tanárok élete és munkája*, Budapest, Akadémiai, 1969, különösen 72-86. Lásd még GALICZA János, *Tanárok élete és munkája. Megjegyzések Kériné Sós Júlia könyvéről*, *Világosság*, 11. évf. (1970) 10. sz., 636-638.

¹³⁵ GÖNCZ ÁRPÁD, A kovász-ember, in KÉRI, *Sugárkoszorú*, 13-15.

¹³⁶ FENYVESI Kristóf, „A Dél betörése”. Kerényi Károly és a Sziget topológiája, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 116. évf. (2012) 3. sz., 243-280.

¹³⁷ DÖMÖTÖR Tekla, *Táltosok Pest-Budán és környékén*, Budapest, Szépirodalmi, 1987, 54.

¹³⁸ LACKÓ Miklós, *Sziget és külvilág. Kerényi Károly és a magyar szellemi élet*, in *Szerep és mű. Kultúrtörténeti tanulmányok*, Budapest, Gondolat, 1981, 248-297.

egy sor fiatalra rendkívüli hatást gyakorolt. Amint Szerb Antallal kapcsolatban Havasréti József írja, ő „valóban egy szekta tagjának érezhette magát; amint ifjúkorában a George-kör exkluzivitásához vonzódott, most hirtelen valami ilyesféle csoportosulás középpontjában találta magát, annál is inkább, mert Kerényi köre (egykes feltevések szerint) a George-kör mintájára jött létre”.¹³⁹

Ám az intellektuális társaság hamarosan vasárnapi kirándulásokat is kezdett szervezni, ahol a tagok mind szorosabb kapcsolatba kerültek.¹⁴⁰ A résztvevők természetesen eltérően fogták fel a társaság létét és működését: a fiatalok összejöveleire helyezve a hangsúlyt, Devecseriné Huszár Klára ironikus beszámolója nyomán inkább egyetemista korú fiatal felnöttek kirándulásainak tetszik a kör, melybe bőven belefért a szórakozás, a mulatozás és egymás ugratása is. A tartalomtól szinte függetlenül (Kerényi előadásait „vattacukorszerűnek” írja le) számára a legfontosabb: az *együttlét* volt. Nem kevés szerénységről tanúságot téve, a társaság tagjai önmagukat „zseniknek” tartották, amiből logikusan következett az, hogy a körön kívüliek eleve alacsonyabb szellemi szinten álltak. Ez a beállítódás természetesen meglehetősen exkluzív, kirekesztővé tette őket, hiszen a külvilágból így nemigen férkőzhetett be senki az amúgy is „beltagokra” és „kültagokra” bontott csoportba (Huszár Klára Anhalt Istvánt említi meg kivételként).

A hangulat fokozására az egyes összejöveleken különböző jeleneteket adtak elő: Huszár Klára régi kuplékat énekelt, Karinthy Gábor ismert előadókat utánzott, majd a résztvevők közösen adták elő a *Vacsora* című három felvonásos színművet stb. Mivel Karinthy Ferenc volt a legfiatalabb, aki még nem „alkotott”, ezért hogy a figyelmet magára vonja, egy epigrammával jelentkezett. Ennek szövege valójában nem volt más, csak ennyi, hogy „ep-epepep ep-epe. Mivel frenetikus sikert aratott az előadás, az „epepe” lassacskán a társaság belső összetartozását kifejező *titkos nyelvezetté* alakult át, mely mások számára értelmezhetetlen maradt.¹⁴¹

„Az epepék – írja Huszár Klára – legnagyobb formájukat a háború után futották ki Béla király úti kertünkben, ahol katonaságból, munkatáborból vagy hadifogságból hazatért barátaink vasárnaponként újra összeültek. A létezés gyönyörűségét élveztük, hiszen majdnem elvesztettük. Éltünk, más nem érdekelt. E vasárnapokon aztán barátaink elhozták új ismerőseiket, s bár megvendégelni csak némi otthon készült bodzaitallal tudtuk őket, ellepték a hatalmas kertet, és hétről hétre sokasodtak. Egyik első Béla király úti produkciónk: »Az új földesúr« Zolnay Viliről szölt, aki nagybirtokos lányt vett feleségül”.¹⁴²

Láthatjuk, hogy Kerényi Károly 1943-as önkéntes és 1948-as kényszerű emigrációját követően némileg megerősödött a kör *társasági* jellege.¹⁴³ „A” társaság logikus folytatása volt Kerényi korábbi kezdeményezéseinek (a körnek, a Stemmának vagy a Szigetnek), ugyanakkor elválaszthatatlan volt Devecseri Gábor, Kertész Tamás (Karinthy Frigyes fogadott fia), Szil-

¹³⁹ HAVASRÉTI József, *Szerb Antal*, Budapest, Magvető, 2013, 310-311. Stefan George korabeli hatására érdemes tekintetbe venni Szerb Antal 1938-ban keletkezett esszéjét, lásd SZERB Antal, *Könyvek és ifjúság elégiája*, in *A kétarcú hallgatás. Összegyűjtött esszék, kritikák, tanulmányok*, Papp Csaba (szerk.), Budapest, Magvető, 2002, III. kötet, 155-168. Mint a 3. fejezetben utaltunk rá, Mérei egyik kollégája, Faragó László a harmincas években maga is a George-kör hatása alatt állt, amit 1950 után, „szélsőjobboldali elhajlasként” fel is róttak neki. Lásd FARAGÓ László, *A harmadik humanizmus és a Harmadik Birodalom*, Budapest, 1935, Apolló Könyvtár 2.

¹⁴⁰ DEVECSERI Gábor, *Tavaszi angyal. Honti Jánosról*, in *Lágymányosi istenek. Összegyűjtött esszék és tanulmányok*, Budapest, Magvető, 1979, 597-602.

¹⁴¹ A fiktív Budai nyelvészprofesszor példáján Karinthy e titkos, érthetetlen nyelvezet problémáját utóbb az emberi kommunikáció egzisztenciális példázatává alakította, mely a hetvenes években komoly sikert aratott. KARINTHY Ferenc, *Epepe*, Budapest, Magvető, 1970.

¹⁴² DEVECSERI NÉ HUSZÁR Klára, *Krisztinavárosi madrigál* (1981), in SZILÁGYI János György, *Örvények fölé épülő harmónia. I. Tudományban élni: interjúk és tanúságtétel*, Komoróczy Géza (szerk.), Budapest, Gondolat – Szépművészeti Múzeum, 2018, 345-351., itt: 351.

¹⁴³ SZILÁGYI János György, *Egy halálhír: Kerényi és Magyarország, 1943–1948*, in *Szirenzene. Ókortudományi tanulmányok*, Budapest, Osiris, 2005, 415-424.

ági Endre gyermekkori ismeretségétől, mely a Lónyay utcai Református Gimnáziumban töltött évektől datálódik. Bátyja, Endre korai halála után Szilágyi János György mintegy örökölte tehát e barátságot, mely kiegészült Karinthy Gáborral és Ferencsel, Devecseri Ferencsel (Gábor öccsével), illetve a néhány évvel idősebb Zolnay Vilmosmal. Utóbb vált csak „beltaggá” Vajna János, Rényi Alfréd, Pintér József, Örkény István, Somlyó György és Monath Lajos. Ha ehhez a fiútársasághoz hozzáadjuk a „kültagokat” is, idővel például a feleségeket, valamint a nők révén a társaság közelébe került ismerősöket (ezt terjedelmi okokból nem áll módunkban részletezni), akkor körvonalazódik „a” társaság mérete. Mivel működésük hosszú évtizedekben mérhető, így egy-egy haláleset után újabb tagok érkeztek; Devecseri Gábor halálát (1971) követően a társaság tagjává vált Lackó Miklós, Szűcs Jenő, Litván György és Hajdu Tibor.¹⁴⁴

A társasági jelleg megerősödése azonban nem jelenti automatikusan azt, hogy hűtlenné váltak volna a Kerényi által megfogalmazott *religio academici* a tudományos megismerést a vallási tapasztalattal rokonító eszméjéhez,¹⁴⁵ amely Komoróczy Géza megfogalmazása szerint a „vallási megköötöttséghez (religio) hasonló elkötelezettség a tudománnyal”.¹⁴⁶ Ez 1945 után inkább azt jelenti, hogy a háború élményvilága, a Zolnay Vilmoson kívül a kör minden tagjának életveszélyes fenyegetést jelentő zsidótörvények (munkaszolgálat, deportálás) után, a veszteségek tudatában (Honti János, Szerb Antal), a túlélés ambivalens, merthogy lelkiismeret-furdalással terhelt örömeiben, paradox módon az *élet együttes élvezetére* került át a hangsúly. A munkaszolgálatot követő hadifogságból 1947-ben hazatérő Szilágyi János Györgyöt ugyanakkor meglepte és megrettentette az, hogy távolléte alatt a társasága és családja kivétel nélkül belépett a Magyar Kommunista Pártba, míg ő hadifogolyként meglehetősen kedvezőtlen képet kapott az ott agitáló kommunistákról, főként Vas Zoltánról (noha Mérei Ferencsel is találkozott).¹⁴⁷

Szépen-lassan tehát kialakultak és rögzültek a kör közös rituáléi, melyekbe természetesen beleszórták az antik világból transzponált ismereteiket is („az Olümposz Lágymányosig ért, Lágymányos pedig a Zeneakadémiáig”),¹⁴⁸ az epék formájában megteremtették saját nyelvezetüket, az exkluzív, közösségi „zenitúdat” pedig kialakította az olykor gátlástalanságig vezető fontosságtudatukat.¹⁴⁹

„Csak afrikai sáskajáráshoz vagy természetvándorláshoz hasonlíthatom azokat a felejthetetlen estéket – írja Karinthy –, amiket egy-egy pénzmágnás naphegyi vagy városligeti házában töltöttünk. [...] Évtizedes hagyományokról volt szó. A közös gondolat, amely annyi időre egybefűzött bennünket, írásban nehezen vagy egyáltalában nem rögzíthető. Mítoszok és legendák szerepeltek hétről-hétre: a képzeletnek hosszú láncolata, teljes elszakadás a valóságtól. Hétről hétre megjelentek s szólásra emelkedtek: Radó bácsi, a Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy Társaság tagja, báró Braskovich Kutya (a nagy homoszexuál-teoretikus), II. Frigyes császár, nagypapa, Fürst és a többiek. [...] Ezekből a legendákból fonódott a lánc, amely mindannyiunkat összetartott. Csak mi értettük a hagyományainkat, s ez elzárt bennünket a világtól. Hétről hétre, szombatról szombatra beléptünk furesa varázsbírodalmunkba, minden egyéb csak szunyókálás volt,

¹⁴⁴ KOMORÓCZY Géza, Kerényi-kör, Stemma, Sziget, a társaság, in SZILÁGYI, *Örvények fölé épülő harmónia*, I., 20-33.

¹⁴⁵ KERÉNYI Károly, *Religio Academici* (1938), in *Halhatatlanság és Apollón-vallás. Ókortudományi tanulmányok, 1918–1943*, Komoróczy Géza – Szilágyi János György (szerk.), Budapest, Magvető, 1984, 323-332.; SZILÁGYI János György, Bevezetés. „Religio Academici”, in *Szírénzene*, 9-14.

¹⁴⁶ KOMORÓCZY Géza, *Öt év Szilágyi János György életéből*, in *Örvények fölé épülő harmónia. II. Levélben többet: Szilágyi János György személyes levelezése (1927–2011)*, Komoróczy Géza (szerk.), Budapest, Gondolat – Szépművészeti Múzeum, 2018, 75-89., itt: 76.

¹⁴⁷ SZILÁGYI János György, Egzisztenciális tudomány. Litván György és Molnár Adrienne interjúja (2003), in SZILÁGYI, *Örvények fölé épülő harmónia*, I., 43-206., különösen 96-105. Szilágyi János György-interjú. Készítette K. Horváth Zsolt 2002 októberében.

¹⁴⁸ DEVECSERI Gábor, Irodalmi pincék és padlások, in *Lágymányosi istenek*, 274-304, itt: 279.

¹⁴⁹ DÖMÖTÖR, *Táltosok Pest-Budán és környékén*, 83. Egyenesen „duhaj mulatozásokat” és „lakásrombolásokat” említ.

mint a medvék téli álma. Kifelé: az idegenkedés és a gyanú, befelé: a csodálatos közös elhivatottság, ez a két körülmény látszatra örök időkre össze fogja fűzni szíveinket”.¹⁵⁰

Mint a hasonló jellegű szóbeli műfajoknál lenni szokott, az epepe megszületésének okadatolása más és más. Bár nincs igazi jelentősége, de érdemes felidézni Karinthy Márton változatát is, aki – Devecseriné Guthi Erzsébet történetére hagyatkozva – nem apjához, hanem a gyermek Devecserihez és Kertész Tamáshoz köti e műfaj keletkezését, akik a bemutatkozás helyett így beszéltek a betoppanó vendégekhez.



Dobrovits Aladár és Szilágyi János György. Ják, 1956. Forrás: Fortepan 44610

„Az Epepe játék – folytatja Karinthy Márton – morális, társadalmi, politikai láttelet volt. Egy jellem alapvonalait, ellentmondásait, vagyis a lényegét vette célba. Megértéséhez jól kellett ismerni a *hős* tulajdonságait és tetteit. Előadásához ezért nem volt szükség nyelvre”.¹⁵¹

Az epepék kidolgozásában azonban komoly szerep jutott Szilágyi János György ifjúkori művének, az antik színjátszásról szóló értekezésének, az *Atellana* című műnek, mely ekkoriban a társaság vicceinek egyik legfőbb céltáblája volt.¹⁵² Ahogyan Komoróczy pontosan megjegyzi: „az epepe is egyfajta atellana volt”.¹⁵³ Nincs itt tér részletesen kitérni „a” társaság összetételének, összejövetelei tartalmának ismertetésre, annyi azonban talán ebből a rövid összefoglalásból is kitér, hogy egy olyan, nem-zsidó zsidó fiatalokból álló körről beszélünk, mely feltette az életét az irodalom, a bölcsélet és – Kerényi elévülhetetlen hatásaként – az antikvitás szeretetére, ugyanakkor e tudásból a mindennapi élet színterei köré mítoszt is font.

Az ókori görög és itáliai kultúrák, az auctorok ismerete és fordítása ugyanakkor nemcsak szaktudományos vagy műfordítási kérdés volt, hanem a résztvevők egyfajta *ellenvilágot* teremtettek belőle maguknak. Az akkori jelenen időben és térben kívüli világ számukra az

¹⁵⁰ KARINTHY Ferenc, *Szellemidézés*, Budapest, Hungária, 1946. Jegyzeteiben Komoróczy Géza feloldja a szöveg enigmatikusnak tetsző neveit: báró Braskovich Kutya = báró Brandenstein Béla; II. Frigyes császár, nagypapa = Karinthy (szül. Kohn) József, Fürst = Füst Milán. Vö. SZILÁGYI, *Örvények fölé épülő harmónia*, I., 333.

„Radó bácsi” elvben fiktív, de állandó alakja volt a társaság vicckultúrájának, lásd KARINTHY Márton, *Ördög-görcs. Utazás Karinthyába*, Budapest, Ulpius, 2003, I. kötet, 189-190.

¹⁵¹ KARINTHY, *Ördög-görcs*, I., 387.

¹⁵² SZILÁGYI János György, *Atellana. Tanulmány az antik színjátszásról*, Budapest, Tipográfiai Műintézet, 1941.

¹⁵³ KOMORÓCZY Géza, Előszó, in SZILÁGYI, *Örvények fölé épülő harmónia*, I., 11-18., itt: 13.

antikvitás volt, melynek humanizmusa éppen az 1930–1940-es évek ellenpontjaként jelent meg, s melyet egyebek mellett az epepe néven játszott játékaikban rituálisan színre is vittek. A „rítust” itt abban az értelemben használom, ahogyan Durkheim bevezette, vagyis egy szabályos időközönként ismétlődő, morális szabályokat rögzítő kultikus cselekvéssorként, mely megerősíti a közösség összetartozását és az általa elfogadott szabályok értelmes megélését.

„A kultusz nem pusztán olyan jelrendszer, amely által a hit kifejezés is megnyilvánul, hanem olyan eszköztár, amelynek segítségével az ember időről időre újrateremti magát”.¹⁵⁴

A több jelentéssel bíró *religio academici* – még ha cikkében Kerényi épp a tudóst és a papot állítja is benne szembe – ebben az értelemben olyan tudományos hitvallásként szemlélhető, mely az antikvitás újraélésével, újrangolálásával segít az éppen aktuális jelenben élni.¹⁵⁵ Ám ahhoz, hogy a társaság *közösségként* kezdjen működni, megítélésem szerint szükséges, de nem elégséges feltétel volt Kerényi emigrációja. A Kerényi-körre és a Stemmára vonatkozó visszaemlékezések nemegyszer szinte *prófétai* szerepben jelenítik meg Kerényit, aki még a vasárnapi kirándulásokon is elől ment, hogy a Zsíros-hegyen végre felolvashasson valamit, míg a többiek lihegték.¹⁵⁶ Kerényi egy idő után szinte minden tanítványával, szellemi barátjával (beleértve Németh Lászlót és Szerb Antalt is) összeveszett, szakításig menő konfliktusba került, s ennek kezdőpontja sokszor a professzor egy-egy megállapításával szemben támasztott ellenvélemény, kritikus megállapítás, esetleg fanyalgás volt.¹⁵⁷ A kiscsoportok működésében nemhogy ritkának, inkább szükségszerűnek nevezhető egy ilyen jellegű vezető kiemelkedése, az egyetemi és tudományos közeg a műveltségesszmény miatt pedig jóformán automatikusan kitermeli a körön belüli autoritást.

A „liminalitás” és a „communitas” fogalmait és funkcióit elemző munkájában Victor Turner figyelemre méltóan gondolja tovább a rítus szerepét. Megfigyelése szerint a liminális, azaz átmeneti vagy határhelyzetben lévő személyek olyan rítusokat dolgoznak ki, melyek egyszerre vannak az ismert világ szabályain belül és kívül. A liminális helyzetű személyek csoportja tehát a rítus fentebbi értelmében elmélyíti ezeket a kapcsolatokat, melyek leírásához Turner a latin „communitas” fogalmat vezeti be. Lényege szerint utóbbi beépül a társadalmi élet dialektikájába, amennyiben a struktúra *állandóságával* szemben az *átmenetiséget* jelenti. Ebbe az anti-struktúrába belépni azonban korántsem olyan egyszerű. A másik státuszba, helyzetbe való átlépéshez természetesen a jelöltnek átmeneti rítuson kell átesnie, melyet próbák és megpróbáltatások, adott esetben durva bántalmazások testesíthetnek meg. Mindezek mellett illő megjegyezni, hogy akarva-akaratlanul elsősorban azok keresik a communitas oltalmát, a megkövesedett társadalmi struktúrák ellenpontját, akik a struktúra adta kereteken *kívül* maradtak, valami miatt alacsony státusuk volt, a társadalom peremére szorultak, így kénytelenek voltak az anti-struktúrában keresni a boldogulásukat. Szűkített értelemben Turner számára ott kezdődik a communitas, ahol a struktúra kényszerítő ereje átmenetileg véget ér; merthogy ne feledjük, a communitas mindig illékony, ideig-óráig működő jószág.¹⁵⁸

Victor Turner fejtegetései ugyancsak meggondolkodtatóak. Az *Örvények fölé épülő harmónia* című kötetben, mely nemcsak Szilágyi János Györgynek, de a társaság fentebb idézett tagjainak is emléket állít, számtalanszor elhangzik az, hogy Zolnay Vilmos kivételével a

¹⁵⁴ Émile DURKHEIM, *A vallási élet elemi formái. A totemisztikus rendszer Ausztráliában*, Budapest, L'Harmattan, 2004, 379.

¹⁵⁵ Alföldi András kiválását a Stemmából részben ezzel magyarázza Szilágyi, hiszen Kerényi „hangoltságát” és profétai attitűdjét egyszerűen tudományon kívülinek tartotta. SZILÁGYI, Egzisztenciális tudomány, in SZILÁGYI, *Örvények fölé épülő harmónia*, I., 74.

¹⁵⁶ DÖMÖTÖR, *Táltosok Pest-Budán és környékén*, 63.

¹⁵⁷ Brelich Angelo „egyik legkedvesebb tanítványa lett Kerényinek, amíg aztán össze nem veszték, mint Kerényi általában a legtöbb tanítványával. Devecseri meg én csak azért kerültük ki ezt, mert mi nagyon fiatalok voltunk, már nem volt ideje összeveszni velünk”. SZILÁGYI, Egzisztenciális tudomány, in SZILÁGYI, *Örvények fölé épülő harmónia*, I., 69.

¹⁵⁸ Victor TURNER, *A rituális folyamat: struktúra és anti-struktúra*, Budapest, Osiris, 2002, 107-144.

tagok mind zsidók voltak. Ez a kérdés foglalkoztatja Komoróczy Gézát is, mikor a társaság tagjait jellemezve így fogalmaz:

„Érdeklődésüket a versek, az irodalom kötötte le, húszas éveik elején szekuláris értelmiségi éltet éltek, színházba, hangversenyekre jártak, aztán – ahogy a társaságban mondták – a »nők« megjelenésével jött a zene, művészi tánc, mozdulatművészet, képzőművészet: e művészetek ifjú művelői maguk is. Szilágyi János György személyiségében »zsidó« mindössze annyi volt, hogy levelekben, élőbeszédben olykor ő is élt az újlipótvárosi szleng némely jellegzetes kifejezésével. Zsidó nevelést nem kapott, zsidó családi hagyományai nem voltak, zsidó szokásokat nem tartottak [...]. A zsidó vallás, mint minden vallás, közösségi és szokásbeli, rituális és metafizikai aspektusában közömbös volt számára. [...] Szilágyi János Györgyöt az antiszemita politika, a zsidótörvények, a zsidóüldözés tették zsidóvá”.¹⁵⁹

Ifjúkorukban a társaság tagjainak a saját zsidóságukhoz való viszonya annyiban volt probléma, amennyiben tudtak róla, de nem törődtek vele. Komoróczy Géza nagyon plasztikusan írja le azt az attitűdöt, mely korántsem csak Szilágyit és a társaság tagjait, nemcsak – mint korábban kifejtettük – Mérei Ferencet és baráti körét, de tágabban az asszimiláns zsidóságnak a 20. század első évtizedeiben született, főként tudománnyal, művészetekkel foglalkozó tagjait jellemezte. A zsidó örökség, a hagyomány ignorálása azonban korántsem jelentette azt, és ennyiben rendkívül fontos a fiatalok aktív tudományos és művészeti érdeklődése, hogy hidegen hagyta volna őket a tradíció kérdése (ezt az oppozíció kapcsán láttuk). Ami „a” társaságnak a görög és itáliai kultúrák iránti megvesztegethetetlen szenvedély és hangoltság volt, azt az oppozíciónak a kritikai társadalomtudomány és a filozófiai, illetve a dialogikus gondolkodás jelentette. Ám ezek a rendkívül fontos személyiség- és közösségépítő szellemi törekvések sem tudták zárójelbe tenni azt a társadalmi tényt, hogy a zsidótörvények értelmében mindkét társaság tagjai zsidónak minősültek.

Azt hiszem, ez a tény nemcsak 1938 után rögzült bennük, akkor csak elkerülhetetlené, elodázhatatlaná vált, hanem implicit módon korai ifjúkoruk értékválasztásaiban is ott munkált, hiszen a középiskolai anyagkönyvek vonatkozó rubrikáiban is feltűntették a vallást. Zsidónak lenni liminális, peremhelyzetben lévő *társadalmi státuszt* jelentett, mellyel az ember az iskolában, a munkahelyen, de rosszabb esetben a nyílt utcán is szembesülhetett. Ebből a szempontból korántsem tudható be a vak véletlennek az, hogy „a” társaság és az oppozíció tagjai – egy-egy kivétellel – mind ilyen nem-zsidó zsidók voltak. Előbbi csoportosulás ráadásul egy olyan személyt, Kerényi Károlyt választott vezetőül magának, aki egyrészt „keresztényként” sokkal inkább *hitt* a görög istenekben,¹⁶⁰ másrészt az átélésen, megszállottságon nyugvó kutatási módszere miatt bizonyos értelemben maga is a magyar ókortudomány peremére sodródott (a félreállításáról szóló történetekben tehát fontos ez a határ-identitás). A liminális helyzetben lévő nem-zsidó zsidó fiatalok tehát egy olyan liminális helyzetben élő vezetőt „választottak” maguk fölé, aki szintén kívülálló, idegen volt, s ebben a minőségében mutatható rá kíméletlenül az akkori magyar ókortudomány befelé forduló nacionalizmusára.¹⁶¹ Ám a társaság akkor kezdett a szó turneri értelmében *communitasszá* válni, amikor 1943 után Kerényi elhagyni kényszerült az országot, így a vezetőből és vezetettekéből álló csoport *egykorú* és státuszban *egyenrangú* fiatalok együttesévé vált, melyet a zsidótörvények révén fokozottan veszélyeztetett a külvilág. A liminális személyekből álló anti-struktúra tehát ekkor formálódott valódi közösséggé. Turner a *communitas* működésének magyarázatakor egy ponton épp a dialogikus gondolkodás és a német zsidó reneszánsz egyik legismertebb alakjához, Martin Buberhez fordul. Szerinte a közösség nem más, mint a közösség *megvalósítása*, pontosabban a megvalósítás *munkája* formálja közösséggé a sokaságot.

¹⁵⁹ KOMORÓCZY, Öt év Szilágyi János György életéből, in *Örvények fölé épülő harmónia*, II., 76.

¹⁶⁰ DÖMÖTÖR, *Táltosok Pest-Budán és környékén*, 61.

¹⁶¹ KERÉNYI Károly, *Klasszika-filológiánk és a nemzeti tudományok* (1930), in *Halhatatlanság és Apollón-vallás*, 37-53.

„A szellem – írja Buber – nem az Én-ben van, hanem az Én és a Te között. Nem olyan, mint a vér, mely bened kering, hanem mint a levegő, melyben lélegzel. [...] [A]z igazi közösség nem azáltal jön létre, hogy emberek érzelmekkel viseltetnek egymás iránt (bár persze enélkül sem jöhet létre), hanem a következő két dolog által: hogy mindannyian eleven kölcsönviszonyban állnak egy eleven középponttal, és hogy mindannyian eleven kölcsönviszonyban állnak egymással. [...] A közösség eleven kölcsönviszonyokból épül fel, de építőmestere az elevenen ható középpont”.¹⁶²

A társaság esetében ez oly módon működik, hogy ez az elevenen ható középpont emigrációjában is Kerényi maradt: távolléte nemhogy felszámolta volna a közösséget, de konfliktusok híján meg is erősítette azt, hiszen az antikvitas megszálott tisztelete, illetve az előbb szombat, majd vasárnap esténként megtartott rítus konzerválta szellemi üzenetét.

Ami a társaság és az opposzió között a legszembevetőbb különbség, az egészen biztos, hogy a társadalmi világgal ápolts kapcsolatot. Fentebb is idézett interjújában, Molnár Adrienne kérdésére, tudniillik hogyan viszonyultak volt a külvilághoz, Szilágyi lakonikusan rá is vágja, hogy „sehogy”; „úgy éltük át ezt az egészet [...], mint valamit, ami nem miránk tartozik”.¹⁶³ Politikai értelemben teljesen tájékozatlanok voltak az 1930–1940-es évek világában, a körülöttük hozott, utólag már tudhatóan tragikus végkifejlethez vezető intézkedéseket, ha egyáltalán a híruk eljutott hozzájuk, többnyire viccnek fogták fel. Ez szöges ellentéte volt annak, ahogyan az opposzió viselkedett, hiszen náluk a baloldali társadalomkritika akkor is szempont maradt, amikor már létrejött Szabó Lajos, Tábor Béla és mások részvételével a spirituális szárny. A katolizált családból származó Szabó Lajos visszatérése az izraelita hitfelekezethez teljesen tudatosan végiggondolt, a lehetséges következményeket maximálisan figyelembe vevő *etikai cselekedet* volt.¹⁶⁴ Szilágyi János György utal arra, hogy pszichikai értelemben volt ebben a szellemi zártságban némi háritás is, ugyanakkor a két eltérő stratégiának nem volt semmilyen érdemi következménye: a társaság tagjai ugyanúgy bevonultak munkaszolgálatosnak, ahogyan az opposzióé is. Magyarul, intézmények, valamint horizontális társadalmi szerveződések híján utóbbiból sem alakulhatott ki olyan szerteágazó zsidó ellenállás, mint például Franciaországban.¹⁶⁵

Bárhogyan is van, a háborús évek, a vészorszak, a munkaszolgálat és a hadifogság mindenképpen átformálta mind a társaság, mind az opposzió maradékát, s jöllehet a vonatkozó élettörténeti interjúk előszeretettel használják azt a fordulatot, hogy „onnan folytattuk, ahol abbahagytuk”, a továbbiakban is amellett szeretnék érvelni, hogy a kontinuitás gondolata korántsem ennyire magától értetődő. A társaságban például ebből az aggálytalan folytonosságból megmagyarázhatatlan lenne az, hogy egy közügyekben tájékozatlan, teljesen apolitikus kör minden egyes tagja „hirtelen” miért lépett be a Magyar Kommunista Pártba 1945-ben. Az opposzió esetében a tagok társadalomkritikai, marxista tájékozottságából fakadóan a politikai öntudat gyakorlatba való átfordítása sokkal logikusabb volt, s az is, hogy antibolsevik és szovjetellenes nézeteiknek megfelelően kerültek az MKP-t, s mindahányan a Szociáldemokrata Pártot választották. Másképpen fogalmazva habitusától, háborús veszteségeitől, lelki diszpozícióitól és intellektuális érdeklődésétől függően ezek a nem-zsidó zsidó fiatal emberek egészen különbözően reagáltak a holocaust tapasztalatára. Így azt állítani, hogy „ott folytattuk, ahol abbahagytuk” (ami az élettörténeti elbeszélésben nyilván az önazonosság fenntartását szavatolja), merőben leegyszerűsíti az anti-struktúra társadalmi beágyazottságát.

¹⁶² Martin BUBER, *Én és Te. Esszé*, Budapest, Európa, 1991, 47., 54–55.

¹⁶³ SZILÁGYI, Egzisztenciális tudomány, in SZILÁGYI, *Örvények fölé épülő harmónia*, I., 80.

¹⁶⁴ CSUTAK Gabi – JÁNOSSY Lajos – KERESZTURY Tibor – NAGY Gabriella, A szellem rejtekútjai. Nagyvizitben Tábor Ádámnál, *Litera*, 2015. április 10., <http://www.litera.hu/hirek/a-szellem-rejtektutjai>

¹⁶⁵ A teljesség igénye nélkül lásd Annie KRIEGL, *De la Résistance juive, Pardès*, 2. sz. (1985), 191–209.; Lucien LAZARE, *La Résistance juive en France*, Paris, Stock, 1987.; Claude LÉVY, *La Résistance juive en France. De l'enjeu de mémoire à l'histoire critique*, *Vingtième Siècle*, 22. sz. (1989), 117–128.

Anti-struktúra és hálózat: a Törzs létrejötté és az irónia mint szellemi magatartás

„Justus Pál akkori halhatatlan mondása szerint egy ilyen korban az embernek békés egymás mellett élésre kell törekednie a besúgóival is”.¹⁶⁶

Fekete Sándor: *Vácott voltam Afrikában*

Az előző fejezetben azt a folyamatot mutattuk be, melynek során Mérei Ferencet, a meggyőződéses baloldalt, aki az iskolarendszer és a pedagógia emancipatorikus átalakításával kívánt szakpolitikusként hozzájárulni az „új társadalom” létrejöttéhez, 1949–1950 fordulóján kiszorították a köznevelésben betöltött pozícióiból. A kizárás komoly krízist váltott ki Méreinel, ám a hajdani opposícióhoz tartozó baráti kör számára ezzel olyan pillanat érkezett el, mely voltaképpen tíz-tizenöt éve nem adatott meg.¹⁶⁷ Tudniillik az újjáépítés korszakakarása után majdnem mindenki elvesztette az elmúlt években betöltött állását, hiszen Justus 1949-es lefogása után hajdani barátait kitették a *Népszavából*. Így az aggasztó egzisztenciális gondok mellett a kevés jót leginkább a munka világától független *szabadidő* jelenthette. A margóra szorítottság egyik logikus következménye lett a Törzs nevet viselő formáció, valamint a köréje gyűlő családtagok, ismerősök, majd a gyermekek nemzedékének barátaiból alkotott, összesen mintegy ötven-hatvan főt magában foglaló hálózat megalakítása.¹⁶⁸ Amint az a félnyilvánosságban vagy az underground exkluzív világában működő társaságoknál megszokott, nehezen mondható meg, körülbelül mikor jött létre a Törzs. Sőt, az sem egyértelmű, egyáltalán hogyan értelmezzük létét a magyarországi sztálinizmus legszigorúbb éveiben: csoport, kör, társaság, hálózat.

Az 1970-es évek informális társasági összejöveleteit, magánlakásokban működő félnyilvános szalonjait, művészeti köreit gyakran jellemezzük a *hálózat* kifejezéssel, mellyel azt írjuk le, hogy a kisebb, többé-kevésbé zárt társaságok a korábbi baráti-ismerősi viszonyból fakadóan összeérnek, kapcsolatba kerülnek egymással. Így az apróbb csoportok egy nagyobb virtuális hálózatot alkotnak: a csoport egy-egy tagja adott esetben ismeretségben áll egy másik csoport egy-egy tagjával, vagyis a hálózati ismérv teljesül, ugyanakkor a sok kisebb csoport többnyire izoláltan működik, legfeljebb különleges alkalmakkor nyílnak meg a szélesebb közönség számára.¹⁶⁹ Nem tagadható, hogy az 1970-es évek Budapestjének ez a fajta leírása találó, ugyanakkor a szociológiai gondolkodás számára nem új. Az eredetileg 1939-ben íródott, *Az egyének társadalma* című művében ugyanis Norbert Elias már bevezeti azt a *konfigurációnak* nevezett felfogást, melynek értelmében a társadalom nemcsak *ex post facto* létrehozott statikus kategóriákkal értelmezhető (mondjuk a társadalmi rétegződés megközelítésében), de a társas kapcsolatok dinamikus rendszerének vizsgálatával is elgondolható. Elias szerint utóbbi előnye lehet, hogy a folyton változó, mozgásban lévő társadalmat nem állóképszerűen akarja megragadni, hanem a maga dinamikájában, az embereket és csoportokat összekötő

¹⁶⁶ FEKETE Sándor, *Vácott voltam Afrikában. Emlékeim az 1956 utáni terrorkorszakból*, Budapest, szerzői kiadás, 1996, 67.

¹⁶⁷ Varga Károlyné lakóbiztossági tag és Tóth Györgyné házfelügyelő elmondása szerint Méreit az 1950-es kizárás „megtörte, de sem nehezítette, sem rosszindulatú kijelentést nem hallottak tőle”. ÁBTL 3.1.5–O–10986/2/171.

¹⁶⁸ Vö. KOZÁK Gyula, *A szabadság kicsiny szigete. Művészsorsok a 20. században: Bálint Endre, Jakovits József, Vajda Júlia*, Budapest, Balassi, 2015, 101.; Lásd még *Rottenbiller utca 1. Vajda Lajos, Vajda Júlia, Bálint Endre, Jakovits József*, B. Villányi Éva, Kontra Zsuzsa, Várkonyi György (szerk.), Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1983.

¹⁶⁹ HAVASRÉTI József, *Alternatív regiszterek. A kulturális ellenállás formái a magyar neoavantgárdban*, Budapest, Typotex, 2006.; PERNECZKY Géza, *A háló. Alternatív művészeti áramlatok a folyóirat-kiadványaik tükrében, 1968–1988*, Budapest, Héttorony, é. n. [1991].

konfigurációk révén.¹⁷⁰ „Az emberek egymással élése, szándékaik és terveik szövődése, egymás általi megköötöttségük távolról sem semmisítik meg az egyes ember individualitását; inkább azt a közeget alkotják, amelyben az kibontakozik. [...] Az emberek társadalmi szövődése az a szubsztrátum, amelyből kiindulva szövi, és amelybe beleszövi az egyes ember a maga egyéni céljait”.¹⁷¹ Ez roppant módon hasonlít a kortárs társadalmat hálózatok összességeként szemlélő beállítódásra, mely – mint a módszertani fejezetben bemutatottuk – voltaképpen egy évtizedek óta rendelkezésünkre álló eszköz.



Mérei Vera és Ferenc a Fény presszó teraszán, 1954

Az azonban talán még ennél is ritkábban jut eszünkbe, hogy *negatív* előjellel a társadalmi cselekvők között, szimpátia, közös érdeklődés, azonos célok nyomán képződő informális csoportosulások vagy konfigurációk jelentik az ügynökök, ahogyan hivatalosan nevezik, a hálózati személyek két háború közötti, majd az államszocializmus időszakában kiépített rendszerének alapját is.¹⁷² A belpolitikai, elsősorban a vélt vagy valós „ellenzék” megfigyelésére be-szervezett ügynök munkájának alapja ugyanis egyfajta *színtelt bizalom* volt, melyet azokkal kellett kiépíteni, akikről utóbb jelentett az állambiztonsági tartótisztnek.¹⁷³ Ez a mímtelt bizalom volt – pláne olyan társaságokban, ahol számítottak arra, hogy a politikai rendőrség megjelenik – az alapja, a belépője annak, hogy egy lazán szerveződő, informális csoportosulásban valakit elfogadjanak. Így az ügynök, aki voltaképpen a hiányzó társadalmi nyilvánosság protézise volt, hiszen arról jelentett a hatalomnak, amiről a megfigyelték egymás között beszéltek, nem tett mást, mint parazitaként kihasználta az emberi kapcsolatokban megbújó bizalmi tőkét. A nyilvánosság korlátozása, nagyjából az, amit Jürgen Habermas árkanumnyilvánosságnak nevez, szükségszerűen alakítja ki a maga kis titkos belső, vagyis exkluzív

¹⁷⁰ Norbert ELIAS, *Die Gesellschaft der Individuen*, Frankfurt/M., Suhrkamp, 1987. A francia kiadást használtam, lásd *La société des individus*, Paris, Arthème Fayard, 1991.

¹⁷¹ Norbert ELIAS, *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások*, Budapest, Gondolat, 1987, 851.

¹⁷² *A hálózati személyek beszerzése*, Budapest, Rendőrtiszti Főiskola, 1973. A hálózat kiépítésében ráadásul tudatosan használtak fel lélektani elemeket is, lásd HORVÁTH István, *A pszichológia és a szociálpszichológia felhasználása a hálózati munkában*, szakdolgozat, 1981. ÁBTL 4.1. A–4510.

¹⁷³ 1945-ben még az ügynököket „bizalmi embernek”, míg összességüket „bizalmi hálózatnak” nevezte Balázs József rendőrezredes. Lásd *A politikai rendészeti osztályok, 1945–1946*, Krahulcsán Zsolt – Müller Rolf (szerk.), Budapest, ÁBTL – L'Harmattan, 2009, 85-86.

köreit, melynek magja éppúgy lehet az irodalom, mint a művészet vagy a zenehallgatás: „nyilvánosságának még titoktartásra van szüksége, közönsége belső marad”.¹⁷⁴

A Mérei Ferenchez szorosan kötődő Törzs a fentebb előszámlált értelmiségi körök, szalonok, hálózatok és anti-struktúrák világában talán a legkomplexebb jószág. Megszületése pillanatában, az 1950-es évek első felében inkább exkluzív közösségként írható le, hozzávetőleg két évtized múltán, amikor a belső mag nagyjából nyugdíjas korú lett, s többnyire felnőtt gyermekekkel, adott esetben unokákkal is rendelkezett, már inkább a második nemzedéket s annak barátait is magában foglaló hálózatként értelmezhető. A morfológiai változásban azonban nemcsak a múlt idő játszott szerepet, hanem az is, hogy az államhatalom milyen szerveződési formát tolerált az adott időszakban. Jóllehet a politikai rendőrség figyelme nem lankadt, ám normalizációs eszköztára valamelyest szelídült, így az anti-struktúráként leírt exkluzív közösség bizalmi alapon némileg nyitottabb hálózattá válhatott. Egyértelmű, hogy személyi összetételt tekintve a fentebb tárgyalt oppozícióval komoly folytonosság áll fenn, ugyanakkor az aggálytalan kontinuitás tézise mégis tarthatatlannak tűnik. Nemcsak azért, mert az értelmiség többnyire másként gondolkodik fiatalon, mint életpályája záró szakaszában, hanem elsősorban azért, mert ennek az értelmiségnek a 20. században hat-hét *rendkívül sűrű* évtized jutott.



Mérei Ferenc igazolványképe

Pontosabban fogalmazva azok a paraméterek, melyeket eddig feltártunk és körbejártunk, vagyis hogy mit jelent és hogyan lehet „zsidónak” lenni, mit jelent „baloldalinak” lenni, illetve pontosan mit is takar az „értelmiség” fogalma, nos, ezek korántsem értelmezhetőek tértől és időtől független *történeti invariánsként*. Amennyiben e három tényezőt összevonom, s úgy teszem fel a kérdést, mit jelent baloldali, zsidó értelmiségiként élni a 20. századi Magyarországon, akkor már inkább sejthető, hogy az időszak sok-sok politikatörténeti eseménye, ideológiai fordulata, eszmetörténeti változása nehezen vagy egyáltalán nem engedi meg azt, hogy a szubjektumot mintegy kivonjuk a történetiség hatálya alól.

Ez még akkor sem sikerülhet, ahogy „a” társaság esetében láthattuk, ha a fiatal értelmiségiek több-kevesebb tudatossággal megpróbálnak nem tudomást venni az adott történelmi szituációról; az anti-struktúra nagyon is illékony menedék, mely többnyire maga is a struktúra

¹⁷⁴ Jürgen HABERMAS, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása: vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*, Budapest, Gondolat, 1971, 55.

foglya. A Törzs finomelemzésével azt szeretném megmutatni, hogy létrejöttének körülményei, főbb tematikái, belső tagozódásának változásai körülrajzolnak egy olyan *egzisztenciális modellt*, mely rámutat arra, mit jelentett és hogyan lehetett élni a történeti szubjektum fenti hármas meghatározottsága mellett. Ezek tehát olyan egzisztenciális modellek, írja Takács Ádám Michel Foucault történeti ontológiai projektjét elemezve,

„melyekben rólunk van szó, ahol bizonyos értelemben saját tudásunk, hatalmi formációink, társadalmi világunk, szubjektivitásunk, röviden saját létünk a tét, amelynek történeti elemzése felvillantja annak jelenbeli határait és esetlegességeit. Ezek a filozófiai belátások modellszerű információt nyújtanak, mert a konkrét történeti elemzések hatékonyságán nyugszanak, de egzisztenciálisak is, mert bennünket önmagunkról tényleges tapasztalatokkal szembesítenek”.¹⁷⁵

A „baloldali” és a „zsidó” történetileg, társadalmilag és kulturálisan változó feltételeit már tárgyaltuk, ám nem kevésbé problematikus az „értelmiség” sem. Utóbbi ugyanis szintén konkrét térben és időben létrejövő, vagyis történetileg-szociológiailag meghatározott jószág. Az értelmiségi alatt tehát nemcsak azt a személyt értem, aki diplomával rendelkezik s ennek megfelelően szakterületén működik, hanem azt a hagyományosan a franciaországi Dreyfus-per nyomán színre lépő közéleti személyt, aki a nyilvánosság keretén belül vagy azon kívül adott hangot véleményének, juttatta kifejezésre álláspontját.¹⁷⁶ Madeleine Rebérioux szerint a 19. századi Franciaországban az intézményesített antiszemitizmus hazugságaival szemben fellépő figurát a tudományos gyakorlat és a civil elkötelezettség együttesen jellemezte.¹⁷⁷ Az értelmiségi ekképpen magas fokú önismerettel és reflexivitással rendelkezik, mely egyszerre formálója és kifejezője a modernitásnak. Ez a szerep ugyanakkor nehezen teszi elhelyezhetővé az osztálytársadalmak palettáján, hiszen az „igazság keresése” gyakran épp osztályhelyzetéből fakadó érdekeivel *ellentétes* cselekvésre ösztönzi. Az értelmiségi magatartásnak tehát létezik egy magas fokú erkölcsi posztulátuma, melynek léte – még ha a megismerés társadalmilag meghatározott is – nem szükségszerűen vezethető le az egyén osztályhelyzetéből, így e nehezen megragadható társadalmi csoport legfontosabb sajátosságát talán a „szabadon lebegés” írja le; Mannheim nyomán az értelmiség legfontosabb szociológiai köteléke: a *műveltség*.¹⁷⁸

A műveltség persze nem teljesen azonos a szaktudással, több is, kevesebb is, de legfőképpen más minőségű jószág. Szelényi Iván és Konrád György elméletében az értelmiség osztályhatalomhoz való jutásának záloga a szaktudás, a szakértelem, hiszen ez teszi nélkülözhetetlenné őt a rendszer számára.¹⁷⁹ A jelentések összecsúsztatását elkerülendő utóbbit nevezhetnénk „szakértelmiséginek”, aki tudása áruba bocsátása révén ugyan részévé válik a rendszernek, de ezért cserébe sajátos alkupozíciót alakíthat ki. A „kritikai értelmiségi” pedig az a személy, aki többnyire szintén rendelkezik szaktudással, de értelmiségiként művelési területe akarva-akaratlanul elsősorban szakmáján kívülre mutat, „politizál”, így sokszor inkább gátja, mint segítője a rendszer működésének (végső soron a Szelényi–Konrád-könyv sorsa is utóbbit példázza).¹⁸⁰ Az 1960–1970-es évekig Nyugat-Európában mindkét típus jelen van, sőt a baloldali kritikai értelmiséginek olyan alakváltozatai jelennek meg, mint a „totális értelmiségiként” szemlélt Jean-Paul Sartre, illetve utóbb a „specifikus értelmiséginek” aposztrofált Mi-

¹⁷⁵ TAKÁCS Ádám, *Az idő nyomai: Michel Foucault és a történelem problémája*, Kijárat, Budapest, 2018, 105.

¹⁷⁶ Christophe CHARLE, *Naissance des „intellectuels”, 1880–1900*, Paris, Minuit, 1990.

¹⁷⁷ Madeleine REBÉRIOUX, *Histoire, historiens et dreyfusisme*, *Revue Historique*, 100. évf. (1976) 255. kötet, 407–432. Lásd még Vincent DUCLERT, *L’engagement scientifique et l’intellectuel démocratique. Le sens de l’affaire Dreyfus*, *Politix*, 48. sz. (1999), 71–94.

¹⁷⁸ Vö. MANNHEIM, *Ideológia és utópia*, 180.

¹⁷⁹ SZELENYI Iván – KONRÁD György, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* (1975), Budapest, Gondolat, 1989.

¹⁸⁰ SZELENYI Iván, Előszó, in SZELENYI – KONRÁD, 5–17. Lásd még KONRÁD György – SZELENYI Iván, *Értelmiség és dominancia a posztkommunista társadalmakban*, *Politikatudományi Szemle*, 1. évf. (1992) 1. sz., 9–28.

chel Foucault.¹⁸¹ Ám az 1970-es évek második felében ez a korábban nagy figyelemnek és presztízsnak örvendő közéleti figura fokozatosan teret veszít a nyugati demokráciákban, míg az államszocialista kelet-európai országokban talán épp ez az időszak a kritikai értelmiségi fénykora. Nem véletlen, hogy többen úgy vélik, a régió megértésének egyik záloga lehet a valóságban gyakran összekapcsolódó értelmiségi szerepek elemzése.¹⁸²

A Törzs ebben a megszorított értelemben akkor is értelmiségiekből állt, ha pro forma keveseknek volt egyetemi diplomája. A két háború közötti időszakban egy magántisztviselői álláshoz az érettségi is elég volt, a numerus clausus pedig jól ismert módon korlátozta a törvény betűje szerint zsidónak minősülő személyek társadalmi előmenetelét. Most nézzük meg közelebbről, hogyan alakul ki a Törzs, milyen módszertani és textológiai problémák állnak fenn, mielőtt megpróbáljuk morfológiai szempontból jellemezni, megtartva itt az anti-struktúra fogalmát. Majd időben haladva, a társadalmi szerkezet, az államhatalom és a nyilvánosság szerkezetének változásával megpróbáljuk feltárni azt is, ahogyan az exkluzív társaságból félig-meddig nyitott hálózat lesz.

Három olyan forrás áll rendelkezésünkre, mely azt engedi sejtetni, hogy a Törzs nevet használó kis közösség 1954-ben erősödött meg. Az egyik ilyen kútfő a Törzs irodalmi-művészi ambícióit megörökítő ún. rendezvényirodalom, mely ha időben nem is határozza egészen pontosan működésüket, datált írásműveivel nagyjából körülírja ténykedésüket. A második ilyen rendezvényirodalmi gyűjteményt, a *Pasaréti kódex* című antológiát Mérei Ferenc kapta hatvanadik születésnapjára 1969-ben, s a kronologikus rendbe szedett szövegek 1954-gyel kezdődnek.¹⁸³ A másik forrás Mérei Vera már többször idézett életútinterjúja, melyben kitér az 1950 utáni underground évekre is, s bár évszámot nem említ, de határozottan állítja, hogy ekkor jött létre és erősödött meg a Törzs.¹⁸⁴

A harmadik kútfő pedig a kör egyik külső tagja, Goldschmidt Dénes, Mérei Ferenc egyik munkatársa volt, aki 1956-tól a simasági Elmebeteg-foglalkoztató Intézetben, 1958 és 1971 között az intapusztai Pszichiátriai Rehabilitációs Intézet főorvosaként dolgozott, áthelyezését követően, nyugdíjazásáig pedig a Pesthidegkúton található, Pest megyei Tanács Semmelweis Kórház Pszichiátriai Osztályának osztályvezető főorvosaként tevékenykedett.¹⁸⁵ A pszichiáter ugyanis 1965 júniusa óta „Hegyi” fedőnéven jelentett a Belügyminisztériumnak, egyik legfontosabb feladata Mérei tevékenységének felügyelete volt.¹⁸⁶ Érdemes hozzátenni, hogy „Hegyi” távolról sem az egyetlen ilyen közeli kollégája, ismerőse volt a pszichológusnak. Könyvében Szőnyi Tamás már feltárta a Méreit körülvevő ügynökök hálózatát, melybe beletartozott még „Szentendrei”, azaz Kiss-Vámosi József pszichiáter, aki előbb a pomázi Munkaterápiás Intézet munkatársa, majd Goldschmidt után, 1971-től 1995-ös nyugdí-

¹⁸¹ Pierre BOURDIEU, Sartre, *Valóság*, 24. évf. (1981) 3. sz., 117–119, valamint Mathieu POTTE-

BONNEVILLE, L'intellectuel spécifique: un nouvel art de contester, *Magazine Littéraire*, 19. sz. (2014), 13-15.

¹⁸² Frank ETTRICH, „Szabadon lebegő értelmiség” és „új osztály”, *Világosság*, 48. évf. (2007) 7–8. sz., 175-190.

¹⁸³ *Pasaréti kódex*, Bálint Endre, Binét Ágnes, Horváth Klára, Kraiss Ágnes, Lux László, Rudas Klára, Zsámboki Zoltán (szerk.), Budapest, kiadatlan gépirat, 1969, 1-27. (A szerző tulajdonában.)

¹⁸⁴ MÉREI Vera-interjú, készítette Havril Andrásné 1991-ben. Az 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 306. sz., I. kötet, 117.; Zsámboki Zoltán OHA-interjúja szintén 1954-re datálja a kezdetet, annyi különbséggel, hogy Bálint Endrének tulajdonítja a kezdeményezést. ZSÁMBOKI Zoltán-interjú. Készítette Kovács András 1987–1988-ban. Az 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 111. sz.

¹⁸⁵ VARGA Pál, Goldschmidt Dénes, 1922–1988, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 46. évf. (1990) 1–2. sz., 106-108.; BAKONYI Péter, *Téboly, terápia, stigma*, Budapest, Szépirodalmi, 1983, 102-113.

¹⁸⁶ SZŐNYEI Tamás, *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet, 1956–1990*, Budapest, Noran, 2012, II. kötet, 177.; GERVAI András, *Titkos Magyarország. Célszemély: a társadalom*, Pozsony, Kalligram, 2015, 99-115.

jazásáig Intapuszta igazgató főorvosa volt. Alakját szélesebb körben Hajnóczy Péter *Elkülönítő* című, a korszakban nagy botrányt kiváltó szociográfiája tette közismertté.¹⁸⁷



Mérei Ferenc látogatóban Intapusztán. Balra Goldschmidt Dénes

„Kerekes” fedőnév alatt Kántás László pszichológust nem sokkal szabadulása után, 1961 májusában szervezték be, 1966-ban ugyan dekonspirálódott, de 1970-től társadalmi kapcsolatként újra jelentéseket írt Méreiről (a pszichológus azonban rájött Kántás besúgására). Kántás volt Mérei társa az 1968-ban készült, a korábban elemzett *Módszerek* című, Vas Judit által rendezett dokumentumfilmben, mely a demokratikus konszenzuson nyugvó vezetés hatékonysága és együttes örömeiről mellett tört lándzsát.¹⁸⁸ Az 1963-as szabadulása után Méreire állított hálózati munkatársak közé sorolandó még Kiss György pszichológus, a magyar lélektan intézménytörténetével foglalkozó, e kötetben is többször hivatkozott munkák szerzője, aki előbb „Kátai György”, majd „Kovács Jenő” fedőnéven informálta a belügyet.¹⁸⁹

Az azonosított ügynökök között megemlítené még a népi írók és az 1956-os Petőfi Párt körül tevékenykedő, már 1945-től ügynöki tevékenységet folytató Sóvágó Gábor jogász is „Harmath András” néven.¹⁹⁰ Rövidebb ideig megfigyelte még Méreit „Boros Jenő”, „Vitéz András”, „Könyves”, majd „Szabó Magda”, továbbá „Szerény” és „Román Pál” is (akiket nem sikerült azonosítani).¹⁹¹ Minden bizonnyal pszichológus volt az „Ecseri” néven jelentő, minden kétséget kizáróan még be nem azonosított ügynök is, aki Mérei Rorschach-

¹⁸⁷ HAJNÓCZY Péter, *Elkülönítő, Valóság*, 18. évf. (1975) 10. sz., 85-100. Lásd még ehhez PERENYEI Monika, *Nézzé, apukám, így nem lehet élni! Az 1980-as évek elején felvett neurózis-interjúk*, *Szocio.hu*, 2016, 4. sz., https://socio.hu/uploads/files/2016_4/perenyei.pdf

¹⁸⁸ SZÖNYEI, *Titkos írás*, I. kötet, 174-175.

¹⁸⁹ RAINER M. János, *A hálózati ember, töredékek egy portréhoz. „Kátai György”, in Évkönyv XII. (2004). Magyarország a jelenkorban*, Rainer M. János – Ständeisky Éva (szerk.), Budapest, 1956-os Intézet, 2004, 53-76.

¹⁹⁰ Azonosítására lásd TABAJDI Gábor – UNGVÁRY Krisztián, *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy: a politikai rendőrség működése Magyarországon, 1956–1990*, Budapest, Corvina – 1956-os Intézet, 2008, 234-235. Továbbá STANDEISKY Éva, *Üldözött értelmiségiek a kora Kádár-korszakban*, Zsigmond Gyula, Püski Sándor és társaik pere. Esettanulmány, in *Évkönyv, 10. Magyarország a jelenkorban*, Rainer M. János – Ständeisky Éva (szerk.), Budapest, 1956-os Intézet, 2002, 169-190.; STANDEISKY Éva, *Tükrök. Népi írók, parasztpárti politikusok és a hatalom, 1960–1973*, in *Múlt századi hétköznapok. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakából*, Rainer M. János (szerk.), Budapest, 1956-os Intézet, 2003, 299-330.

¹⁹¹ SZÖNYEI, *Titkos írás*, I. kötet, 175.

szemináriumait látogatta. Megemlítendő még „Mosolygó”, azaz Bohó Róbertné, aki Nemes Lívián keresztül ismerte meg Méreit, s a letartóztatások után részese volt a Fehér Segélygyűjtéseknek, továbbá az ugyancsak azonosítatlan „Galambos Erika”, akit 1955-ben „titkos kéjelgés” alapján szerveztek be, egyelőre róla is keveset tudunk.¹⁹²

1958-as letartóztatásához és 1959-es elítéléséhez pedig rendkívül komoly segítséget adott az állambiztonságnak „Hamvas Judit”, azaz Erki Edit irodalomtörténész, valamint „Erdősi”, azaz Kálmán Szilviusz György.¹⁹³ Sajnos a legközelebbi baráti társaságban is volt két ügynök: Lux Lászlót először 84/3, majd „Pék Ede” fedőnéven alkalmazta a politikai rendőrség 1949-től, „trockista politikai múltja miatt”, hiszen a szocialista diákok, majd az opposíció idején közel került Justus Pálhoz.¹⁹⁴ A jellemzését író Nagy István alhadnagy „kis tehetségűnek” nevezi Lux ügynöki hevületét, kételkedik őszinteségében. „Baráti kapcsolatait nem fedte fel, azokra nem volt hajlandó jelentést adni. Munkáját kezdeményezés nélkül, félelemből végezte”.¹⁹⁵ 1956 júliusában megszakította vele a kapcsolatot a belügy, mivel dekonspirálódott azzal, hogy legközelebbi barátai, Bálint Endre, Bíró Gábor és Justus Pál előtt feltárta ügynöki múltját.¹⁹⁶

A másik „belülről” beszerzett ügynök pedig Kelemen Imre volt, aki Törzs „őstagjaihoz” tartozott: a VI. kerületi m. kir. állami Kölcsey Ferenc Főgimnáziumban Justus Pál öcsésének, Justus Jánosnak az osztálytársa volt, és az iskolai értesítő szerint a hatodik osztály végén, 1925-ben, kimaradt az iskolából, de ettől még hozzátartozott az avantgárd művészet és a baloldali politika lehetséges formáit kereső körhöz.¹⁹⁷ Amint látni fogjuk, Luxhoz hasonlóan a Törzs belső tagja, s a szűk körből Méreivel és Zsámbokival együtt azokhoz tartozott, akiket 1956-os tevékenységük, pontosabban az utóvédharcokban való részvételük miatt elítéltek. Kelemen 1958 októberében tartóztatták le a Hungaricus sokszorosításában való részvétele miatt, s 1959-ben a Zsámboki Zoltán és társai per negyedrendű vádlottjaként két év börtönbüntetést kapott. „Kiss Tibor” fedőnéven írt jelentéseit elsősorban a Szalai Sándor szociológus lejárataira szervezett állambiztonsági akcióban használták fel.¹⁹⁸

Ezzel a rövid ügynökpanorámával mindössze arra szeretnénk volna felhívni a figyelmet, hogy „Hegyi” távolról sem az egyetlen ráállított állambiztonsági kapcsolat volt. Mérei Ferenc körül, mint sok más értelmiségi körül a korszakban, olyan *kettős hálózat* alakult ki, mely bizonyos pontokon összeért. A konfiguráció egyik része ugyanis a család, a barátok, a kollégák, a tanítványok és az ismerősök köre volt, melyet összetartott a kölcsönös tisztelet, a szeretet, a hasonló érdeklődés és az affinitás. A másik része pedig az állambiztonság által szőtt hálózat volt, mely *parazita* módjára épült rá a fentebbi hálózatra, és a magánélet sérthetlenségének tézisének semmibe véve, a kölcsönös tiszteletből, szeretetből és azonos érdeklődésből táplálkozó bizalmat kihasználta, szó szerint az emberi kommunikáció intimitásán *élősködött*.

Visszakanyarodva azonban Goldschmidthez, Litván György már egy 1999-ben közzétett esszéjében „rájött” arra, ki is az a szorgos hálózati személy, ám írása – talán adatvédelmi, kegyeleti okokból – nem nevesítette az ügynököket.

¹⁹² Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 3.1.5–O–10986/2/135-136.

¹⁹³ Vö. GÁL Éva, *Lejárata és bomlasztás. Tudósok, tanárok a titkosrendőrség látókörében*. Budapest, Corvina – Nagy Imre Alapítvány, 2013, 25-27.; RAINER M. János, *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei, 1957–1989*, Budapest, 1956-os Intézet, 2008, 93-102.

¹⁹⁴ ÁBTL 3.1.5–O–10986/2/164 hivatkozik 84/3-as ügynök egy 1949. december 5-i jelentésére, amely Mérei jellegzetes tevékenységeit írja le. A Méreivel kapcsolatos adatgyűjtés során Lux egyik Justusszal kapcsolatos jelentéséből idéz: MOL–M–KS–276–90–218, p. 544.

¹⁹⁵ ÁBTL, 3.1.5–O–10986/3., 157-158. Lux László ügynöki múltját először György Péter tárta fel, lásd GYÖRGY, *Az ismeretlen nyelv*, 282-283.

¹⁹⁶ ZSÁMBOKI Zoltán-interjú, 55.

¹⁹⁷ A Budapesti VI. kerületi m. kir. állami Kölcsey Ferenc Reál gimnázium értesítője, 1924–1925, Dr. Finály Gábor (szerk.), Budapest, k. n., 1925, 43.

¹⁹⁸ Kilétét és tevékenységét Gál Éva tárta fel, lásd GÁL, *Lejárata és bomlasztás*, 179-289.

„Számos próbálkozás és csaknem ugyanennyi kudarc után, a Krampusz végül 1965 derekán találta meg a maga – csaknem ideális – emberét, éspedig egy vidéki intézményben dolgozó, de sűrűn Budapestre járó, Méreit és környezetét régen ismerő pszichiáter személyében, aki – úgynevezett hazafias alapon – mintegy tízenöt éven át készítette róla alapos, elemző, ironikus, de nem igazán rosszindulatú jelentéseit”.¹⁹⁹

Goldschmidt megítélése ma is ambivalens. Dér András és Muhi Klára dokumentumfilmjében egykori munkatársai (Blága Gabriella, Draskóczy Magdolna, Kiss Annamária, Mesterházy Zsuzsanna, Süle Ferenc) inkább megértőnek, megbocsájtónak mutatkoztak, ami az érzelmi érintettség miatt természetesen érthető és tiszteletben tartandó. A fiatal Petri György (aki persze mit sem tudhatott akkor Goldschmidt ügynöki tevékenységéről) jóformán piedesztálra emeli a pszichiátert.

„Szeretett főnököm – írja –, Goldschmidt dr. nem nagyon vonzódott a tesztekhez, inkább a farmakológiai iskola híve volt, habár ő vezette be a szociometriát és a rendszeres filmfelvételeket a betegekről az ebédeltársalgóban. [...] Meg kéne őket is írnom, meg egyáltalán Intát, már csak azért is, hogy porig romboljam dr. Benedek édeskés-nyálás hazugságait, és emléket állítsak dr. Goldschmidt Dénesnek”.²⁰⁰

Talán az sem mellékes, hogy „Bihari Károly” fn. ügynököt, civilben Borbély Örsöt, a belügy 1962 környékén épp arra a bibliakörre állította rá, melyet a fiatal Petri György Mosonyi Aliz társaságában maga is látogatott.

„Mivel Petri tudta, hogy az ügynök együtt ült Mérei Ferencsel, júliusban megkérte, mutassa őt be a pszichológusnak. [...] Novemberben már arról szólt a hír, hogy Petri György az intapuszta ideggondozó intézetben dolgozik”.²⁰¹

A dokumentumfilmben megszólaló kollégákhoz hasonlóan Solt Ottilia a betegekkel szemben tanúsított alázatot,²⁰² megértést emeli ki, amikor a pszichiáter által alkalmazott terápiás közösségek gyógyító jellegéről írt.²⁰³

Visszakanyarodva azonban a Törzs létrejöttének datálásához, célszerű elfogadnunk a három egymástól független adatot kiindulópont gyanánt. A Litván György által is kiemelt, alább elemzendő dokumentumban „Hegy” szintűgy 1954-re datálja a Törzs megerősödését.²⁰⁴ Mivel összegző jellegű jelentésről van szó, érdemes tüzetesebben is megvizsgálni, még akkor is, ha ezzel a megközelítésmóddal az intimitás határait feszegetjük, vagyis – ahogy Palasik Mária, illetve Carlo Ginzburg megfogalmazta – a tartótiszt, illetve az inkvizitor válla fölött kukucskálunk bele az iratokba.²⁰⁵ Az állambiztonsági dokumentumok beszédhelyzetére vonatkoztatva módfelett találó Rainer M. János megjegyzése, miszerint a tartótisztet vagy az

¹⁹⁹ LITVÁN György, Mérei és a „Krampusz”. Esettanulmány, *Beszélő*, 3. folyam, 4. évf. (1999) 2. sz., 60-70., itt: 66. Újra kiadva: *Mérei élet-mű*, Borgos Anna, Erős Ferenc, Litván György (szerk.), Budapest, Új Mandátum, 2005, 193-209.

²⁰⁰ PETRI György, Feljegyzések egy nagy spirálfüzetbe, *Holmi*, 14. évf. (2002) 11. sz., 1375-1394., itt: 1383. Az utalás természetesen Benedek klasszikusára vonatkozik, vö. BENEDEK István, *Aranyketrec. Egy elmeosztály élete*, Budapest, Gondolat, 1983, 7. kiadás.

²⁰¹ SZÖNYEI, *Titkos írás*, I. kötet, 667-668. Petri Krassó György és Hoffmann Gertrúd segítségével „jutott el” Méreihez. A fegyveres tevékenység okán elítélt Borbély Örs 1991-ben „1956-os Emlékérmét” kapott, lásd *Füzéki István emlékezete*, Budapest, Magyar Könyvtárosok Egyesülete, 2002, 13-15. Lásd még HORVÁTH Tibor, *Füzéki István emlékezete, Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*, 11. évf. (2002) 12. sz., 25-26.

²⁰² SOLT Ottilia, Mi történik a cseppel a tengerben?, *Beszélő*, 2. folyam, 1. évf. (1990) 25. sz., 14-16.

²⁰³ DÉR András – MUHI Klára, *A szabadság bolond körei*, Budapest, Inforg-M&M Film, 2018.

²⁰⁴ Egy 1958. június 12-re datált feljegyzés pedig 1953 utánra teszi Mérei baráti körének újraindulását. LITVÁN György, Belügyi feljegyzés és MSZMP-döntés Mérei Ferencről, 1958, *Élet és Irodalom*, 42. évf. (1998) 35. sz., 7.

²⁰⁵ PALASIK Mária, Az értelmiség az értelmiségről – a politikai rendőrség iratai alapján, *Történelmi Szemle*, 51. évf. (2009) 4. sz., 585-602.; CARLO GINZBURG, Az inkvizitor mint antropológus, in *Történelmi antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*, Sebők Marcell (szerk.), Budapest, Replika Kör, 2000, 147-156.

összegzést készítő belső munkatársat a hálózati ügynökök *társszerzőjének* tekinthetjük.²⁰⁶ Ezek forráskezelésének és olvasásának par excellence módszertani vonatkozásait talán Takács Tibor feszegette leginkább. Egyik írása arra hívja fel a figyelmünket, hogy az ilyen jellegű iratok vizsgálata során sok kutató, talán a moralitás nyilvánosan amúgy tisztázatlan kritériumai miatt, mintha felfüggesztené kritikai apparátusát, s az olvasottakat mintegy készpénznek venné. Példákkal illusztrálja azt, hogy ez a fajta kritikátlan olvasásmód mennyire félreviszi a korszak megértését.²⁰⁷

Mindenképpen szükségesnek tűnik tehát néhány narratológiai megjegyzés. A verbális viselkedés két alapvető és egymást kiegészítő jellegzetességét fejtegető Roman Jakobson szerint a „belső beszéd lényegében párbeszéd, míg a függő beszédet (*reported speech*) az idéző kisajátítja és átformálja”,²⁰⁸ függetlenül attól, hogy az mástól vagy a beszélő én egyik korábbi megnyilatkozásából származik. A szóban forgó, 1968. december 27-én, Szombathelyen született ügynökjelentés két nappal később készült állambiztonsági kivonatán a szerző, „Hegyi” végig egyes szám első személyben beszél, társszerzője pedig a kivonatot készítő, azt aláírásával hitelesítő Beszterczy Lászlóné o. sgt. volt (aki az ÁBTL adatai szerint rendőr törzsszászlós-ként fejezte be pályafutását). Utóbbi nem tette egyes szám harmadik személybe a szöveget, „Hegyi” helyzetértékelését idézőjelek között tartja.

Talán felesleges szörözésnek tűnhet ez a megjegyzés. Ám Mérei Ferenc 1958–1959-es kihallgatásainak vizsgálati dokumentumai kapcsán Gál Éva lényegre törően mutatta ki azt, hogy az állambiztonsági gyakorlat ezzel az egyszerűnek tetsző nyelvi eljárással lényegében „felhatalmazza” a jegyzőkönyv készítőjét, hogy más szavakkal, más kifejezésekkel, esetleg kihagyásokkal közvetítse, vagy céljainak megfelelően eltorzítsa a kihallgatott mondandóját.²⁰⁹ Olyan esetben, amikor egy-egy rosszul megfogalmazott mellékmondat súlyos büntetést ért a bírák szemében, beláthatjuk, nem babra ment a játék.²¹⁰ Ám az ügynökjelentések esetében, akár belső beszédéről, akár függő beszédéről van szó, mindenképpen egyenlőtlen helyzetben lévő emberek (tartótiszt, hálózati megbízott) interakcióival állunk szemben.

„Hegyi” fn. ügynök 1968 végi, egyes szám első személyben írt jelentése kapcsán csak igazat adhatunk Litván Györgynek, amennyiben a szöveg valóban jó stílusban íródott és apró részletességgel számol be Mérei Ferenc életének főbb állomásairól, jól térképezi fel ismeret-ségeit. A „Hegyi” által adott jelentés voltaképpen egy életrajzból és pályaképből kibontott, munkahelyeken ma is alkalmazott személyiségprofilhoz hasonlít leginkább. Ezt nem tudta volna ezen a színvonalon megírni „Hegyi” anélkül, hogy Goldschmidt ne ismerte volna jól a jellemzett személyt, illetve ne lett volna meg a szakmai hozzáértése ahhoz, hogyan kell az élettörténetileg lényeges mozzanatokat kiemelni, súlyozni, jelentéstörténété formálni. És ennek az értékéből még az sem von le semmit, hogy a jelentés írása során „Hegyi” Mérei kollokvialis közléseire hagyatkozott, így, mint az általam kutatott állambiztonsági dokumentumok nem kis hányada, sok tárgyi tévedést, durva elírást, téves adatot tartalmaz.

Az irat tehát egyfajta „hitelesítéssel” indul, amikor is úgy fogalmaz „Hegyi”, hogy tizenhét éve ismeri Mérei Ferencet, s ez alatt az idő alatt módjában állt feltérképezni a megfigyelt személy munkamódszerét a társas kapcsolatok kiépítése terén. Vegyük észre, hogy jelen esetben egy meglehetősen kifinomult megfigyelővel van dolgunk. Goldschmidt Dénes jól ismerte Mérei Ferenc tudományos közleményeit is, pszichiáterként érdeklődött a szociálpszichológia társas orientációja iránt, s azokat munkájában felhasználta. *A szabadság bolond*

²⁰⁶ RAINER, *Jelentések hálójában*, 16-19.

²⁰⁷ TAKÁCS Tibor, Az ügynökhálózat társadalomtörténeti kutatása, in *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*, Horváth Sándor (szerk.), Budapest, Libri, 2014, 107-128.

²⁰⁸ Roman JAKOBSON, *Language in Operation*, in *Mélanges Alexandre Koyré. II. L'aventure de l'esprit*, Paris, Hermann, 1964, 50-61., itt: 54. Magyarul: Roman JAKOBSON, A nyelv működésben, in *A költészet grammatikája*, Budapest, Gondolat, 1982, 142-161. (A fordítást módosítottam.)

²⁰⁹ Vö. GÁL, *Lejáratás és bomlasztás*, 48., 62-64.

²¹⁰ Lásd Carlo GINZBURG, *A sajtó és a kukacok. Egy 16. századi molnár világképe*, Budapest, Európa, 1991.

körei című dokumentumfilm idéz egy korabeli felvételt, melyben Goldschmidt úgy fogalmaz, hogy „nem beszélgetünk eleget, nincs beszélgetési kultúránk”, egy másik bejátszott részletben pedig azt fejtegeti, hogy „meggyőződése, hogy az ember spontán társas ténykedése sokkal gyógyítóbb hatású, mint az orvosok vagy a gyógyító személyzet megtervezett ilyen irányú ténykedése, nagyobb a kompetenciája a betegtársnak”.²¹¹

Az eset, amelyet a korabeli felvételen Goldschmidt, a jelen idejű dokumentumfilmben pedig Süle Ferenc mesél el, egy harmincnyolc kilós, kataton szkizofréniával diagnosztizált fiatal női beteg volt, aki nagyjából öt éve nem váltott szót senkivel, falnak fordult, nem evett, nem ivott. Az intapuszta személyzet igyekezett kellemes körülményeket teremteni, s kis idő múlva egy idős néni odaült a lányhoz és elkezdett neki meséket olvasni. Természetesen nem valami csodás gyógyulásról szól a történet, mindösszesen arról, hogy a betegek és a gyógyító személyzet teremtette *atmoszférában* valamelyest „felengedett” a fiatal nő, a társas kapcsolatok révén lassan épülő bizalom kommunikatívabbá tett őt, s ennek köszönhetően fél év múlva már részt vett az intézet színjátszó körének egyik előadásában.²¹² Ez a munka-, illetve szocioterápiás kezelés hasonló premisszákból indult ki, mint amit a társas szempontú gyermeklélektan kapcsán Mérei Ferenc számtalanszor elmondott, tudniillik, hogy az igazi érték: a másik ember szavatolta társas miliő.²¹³ (A zárófejezetben a csoport-pszichoterápia kapcsán még visszatérünk a kérdésre.) Nyilván nem véletlen, hogy a társas kapcsolatok személyiségformáló hatásáról hasonlóan vélekedő két szakember úgy tudományosan, mint magánéletben valóban egymásra talált, s ez magyarázza Mérei időnkénti látogatásait is Intapuszta.

Nincs itt tér ennek tudományos eszmétörténeti háttérét részletesebben kifejteni, de mindenképpen megjegyzendő, hogy épp ebben az időszakban kezdett megkérdőjeleződni az elmeügy biológiai-pszichiátriai megközelítésének *kizárólagossága*, hiszen a társadalomtudományok rámutattak arra, hogy a mentális betegség, a normalitás éppannyira társadalmi konstrukciók, mint az erre alkalmazott orvosi műszavak.²¹⁴ Goldschmidthez hasonlóan a lengyel pszichiáter, Kazimierz Jankowski is úgy vélte, hogy a betegben kialakuló mentális diszfunkciónak éppúgy vannak szervi, mint szociális okai, így figyelmét hangsúlyosan a beteg kontextusára összpontosította (családi atmoszféra, munkahelyi miliő). Az ebből kifejlődő humanista pszichiátria nemegyszer kifejezetten pszichológiai vagy társas eszközökkel kezelte, gyógyította a biológiai szemlélet terápiás nihilizmusából fakadóan akuttá vált pácienseket.²¹⁵ Röviden a pszichiáter Goldschmidt és a pszichológus Mérei hasonlóképpen vélekedtek az ember társas kapcsolatainak terapeutikus jellegéről, éppen azért módfelett meggondolkodtató az, *ahogyan* előbbi jelentett az utóbbiról.

A fent már említett jelentésből itt a Törzsre vonatkozó passzust emeljük ki. Illő hozzátenni, hogy Goldschmidt nem tartozott a társaság legbelső köréhez. Ha igaz az, amit a jelentésben állít, akkor betegsége révén szemtanúja volt a Törzs létrejöttének, megerősödésének, ugyanakkor a rendezvényirodalomban az 1970-es évek elejéig, amikor is a pszichiáter visszatér Budapestre, nem tűnik fel a neve. A Horváth László hatvanadik születésnapjára összeállí-

²¹¹ DÉR – MUHI, *A szabadság bolond körei*, 17:28. Lásd FÜREDI János, *Terápiás közösség kialakítása és szociálpszichiátriai vizsgálata*, Budapest, Akadémiai, 1979.

²¹² Az antipszichiátriai megközelítésre és kritikájára lásd GOLDSCHMIDT Dénes, *Modern pszichiátria és divatos pszichiátria. Reflexiók a Száll a kakukk fészkére* című filmhez, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 34. évf. (1977) 1. sz., 514-516.; ERŐS Ferenc, *Antipszichiátria, Világosság*, 21. évf. (1980) 8-9. sz., 539-545.; H. M. van PRAAG, *Az antipszichiátria tudományos alapjai*, in *Pszichiátria és emberkép*, Pethő Bertalan (szerk.), Budapest, Gondolat, 1986, 397-433.; HARMAT Pál, *Az antipszichiátria fogadtatása Magyarországon*, *Magyar Tudomány*, Ú. F. 37. kötet (1992) 1. sz., 69-89.

²¹³ LÁSZLÓFI Viola, *A munka mint az elmebetegségek gyógy módja? Megalkuvás és útkeresés a pszichológiában és pszichiátriában Magyarországon az államszocializmus első évtizedeiben*, *Sic Itur ad Astra*, 66. sz. (2017), 347-370.

²¹⁴ Michel FOUCAULT, *A bolondság története a klasszicizmus korában*, Budapest, Atlantisz, 2004.

²¹⁵ Kazimierz JANKOWSKI, *Pszichiátria és humánus*, Budapest, Gondolat, 1975.

tott *Sexaginta. Szeretetvendégség az igazi Hungária úton* című antológiában viszont Bálint Endre és Lux László szövegében is feltűnik, vagyis – előbbinél egyenesen Aranykovács Dénesként – részévé vált a Törzs szimbolikus univerzumának.²¹⁶

„A következő időszak 1950–1956-ig úgy telt el lényegében – szögezi le jelentésében »Hegyi« –, hogy Mérei semmiféle állást nem vállalhatott, »fekete« fordításokból és hasonló munkákból élt. Baráti körként mellette maradt néhány tag, [a] volt intézeti »csapatból«, ezekhez hozzáverbuválódott, néhány régi ismerőse, akikkel időlegesen megszakadt a kapcsolata. Ezek közül Lux Lászlót, Kelemen Imrét ismertem. Ezzel a társasággal kezdetben csak összejöttek, majd haladó hagyományokat kezdtek ápolni. A társaság nagy része valamilyen kapcsolatban volt a háború előtti illegális párttal, és emlékszem, hogy két-három éven át például tavasszal kirándulni mentünk valahová a Hármashatárhegyre, egy volt illegális találkozóhelyre, tehát lényegében »emléktúrákat« tettünk, és ezeket Mérei szervezte.

A társaság, Mérei vezetésével mind szorosabb kapcsolatba került, és lassan kialakult Mérei új csapata. A csapatnak neve is lett: »törzs«-nek kezdték és a feladata tréfás volt. A feleségek ellen kellett harcolni, különféle nőügyeket kellett megbeszélni, ilyen tapasztalatokat kicserélni, nőket ajánlgatni vagy róluk lebeszélni stb. A feleségek persze nem vehettek részt a »törzsi összejöveteleken«, csak kivételes alkalmakkor hívták meg őket, és ilyenkor ez nagy megtiszteltetésnek számított. 1954-ben megbetegedtem és 1955. januártól kilenc hónapig a Korányi tudószanatóriumban feküdtem. A »törzs« tulajdonképpen ez alatt az idő alatt erősödött meg, így a »rendezvényein« nem vehettem részt (rendezvény alatt nem valami »házbuli« értendő, hanem lényegében a fenti megbeszélések presszóban, vendéglőben, esetleg ivászzal egybekötve), azonban a »törzs« minden héten meglátogatott, ez valahogy a »törzs« tradíciójává lett, és ez a látogatás olyan létszámmal történt, hogy minden héten a főorvos rendelkezésemre bocsátotta az irodáját, hogy elférjünk. A látogatás nemcsak nekem, hanem Bálint Endre festőművésznek is szólt, akivel együtt feküdtünk, és aki szintén törzstag volt. Ekkoriban ismerkedtem meg Zsámboki Zoltánnal is, mint törzstaggal. A »törzs« ebben az állapotában ismét típusos Mérei-féle csapat volt, sok szubjektívizmussal összeválogatott csoport, ő vezette, az ellenség a feleségek voltak”.²¹⁷

Az alapján, hogy hány ügynök, köztük számtalan közeli ismerős, jelentett Mérei Ferenc környezetéről, az ember önkéntelenül is úgy képzei, hogy nehéz lehetett ép ésszel kibírni ezt a miliőt. Amint felesége, Mérei Vera életút-interjújából felsejlik, a pszichológus nagyon jó érzékkel tapintott rá arra, hogy az ismerősök, barátok hálózatából ki tartozik ahhoz a bizonyos „másik” hálózathoz is. Éppúgy rájött arra, ahogyan az előző fejezetben feltártuk, hogy az Országos Neveléstudományi Intézetből Simonovits Istvánné folyamatosan jelent róla, ahogyan Kántás László ügynöki tevékenységére is rájött, s neheztelt érte.²¹⁸ A pszichológus körül terjedő legendakör része az, hogy Goldschmidt bevallotta Méreinek, hogy ügynök, s egyes jelentéseket állítólag együtt is fogalmaztak. Mivel egyikük sem él, ezt teljes biztonsággal sosem fogjuk megtudni. Ha így volt, szigorúan kettejük között kellett maradnia ennek az információknak, hiszen ha kiderül, Goldschmidt dekonspirálódott volna (márpedig tudjuk, hogy 1988-ban bekövetkezett haláláig jelentett), továbbá Mérei Vera nagy valószínűséggel tudott volna róla (életútinterjújában azonban nyoma sincs ennek, míg más eseteket megemlít).

Akár 1956 előtt, akár a forradalom után, „Hegyi” leírása a Törzsről rendkívül bohémnak, könnyednek mutatja be az együtttest: „harcolni” a feleségek ellen, rituálisan ápolni a „haladó hagyományokat”, a nőkre vonatkozó különböző információkat pertraktálni és így tovább.²¹⁹ Megítélésem szerint itt korántsem arról van szó, hogy Méreit ne érdekelte volna a külvilág, vagy hogy képes lett volna *ignorálni* ilyen jellegű személyes árulásokat. Inkább arról, hogy a Törzs olyan turneri anti-struktúrát próbált létrehozni, mely képes volt ideig-óráig a külvilág *alternatíváját* nyújtani. 1949–1950 után ismét mindannyiukra jellemző lesz a

²¹⁶ BÁLINT Endre, Ma már nagyon nehéz, in *Sexaginta IV. Szeretetvendégség az igazi Hungária úton*, gépirat, 1974, 9-33.; LUX László, Az igazi Goldschmidt vagy a jó kezdeményezés, avagy mindkettő, in *Sexaginta IV. Szeretetvendégség az igazi Hungária úton*, gépirat, 1974, 100-108.

²¹⁷ ÁBTL, O-10986/3., p 257. (Vas Megyei Rendőr-főkapitányság, Politikai Osztály, Szombathely, 1968).

²¹⁸ MÉREI Vera–interjú, I. kötet, 255-256.

²¹⁹ Vö. RÁKAI Orsolya, Szövetséges és ellenséges történelem: a „haladó hagyomány” fogalma mint a modernség paradox legitimálásának eszköze, *Híd*, 82. évf. (2018) 6-7. sz., 135-144.

liminalitás, a határhelyzetben élés, hiszen kívül kerülnek az államhatalom berkein, állásukat, státuszukat veszítik, sőt még a megélhetés is napi gondokat okozott. Az eddig előszámlált dokumentumok mind arra mutatnak, hogy a társaság 1954 körül kezdte reaktiválni magát, ám annyi „Hegyi” jelentéséből is egyértelművé válik, hogy a kör rendkívül exkluzív volt. Mint fentebb említettük, volt ugyan két hálózati személy a Törzsben, de Lux László 1956-ban dekonspirálta magát, illetve barátairól egyébként sem jelentett, míg Kelemen Imrét elsősorban Szalai Sándor szociológus állambiztonsági lejárataiban vetették be.²²⁰



Mérei Ferenc, Lux László, Kelemen Imre és Zsámboki Zoltán a Fény presszó teraszán, 1955 körül

Visszatérve a Törzs létrejöttéhez, módfelett érdekes Mérei Ferenc önleírása és önértelmezése. Az alább részletesebben is tárgyalandó *Anti-Bálint. Sexaginta VI.* című gyűjtemény egyik esszéjében ekképp fogalmaz.

„A Törzs egy több évtizedre visszanyúló informális, önszabályozó társadalmi képződmény. A központilag szabályozott és nyilvántartott intézményrendszerben nem szerepel. A baloldali égtájon helyezkedik el. Tagja-it az ideológiai nosztalgia archetípusa fogja össze, amelynek testamentumi megfogalmazását *A ló meghal, a madarak kirepülnek* című evangéliumban olvashatjuk”.²²¹

Mint szinte minden rendezvényirodalmi szövegében, Mérei a tudományos elemzés objektívnek tűnő módszerébe önmitologizálást vegyít. Nála a Törzs már a harmincas években is létezik, ugyanúgy hivatkozik Heinleinre vagy Weisz Hencire, mintha jól ismerte volna őket, noha korábban rámutattunk arra, hogy a párizsi emigráció miatt a Munka-körrel és az opposzcióval való viszonya laza volt. Egy ilyen jellegű írásműben ez természetesen egyáltalán nem zavaró, ám a szöveg értelmezésénél célszerű figyelembe venni ezeket az önstilizáló, az önmitológia malmára vizet hajtó retorikai túlzásokat.²²²

Hermeneutikai szempontból ugyanígy zavarba ejtő az „ideológiai nosztalgia” fogalma. Láttuk, s még látni fogjuk, hogy a Törzsből néhányan valóban politizálni kezdenek 1955 környékén (Kelemen, Mérei, Zsámboki), de a többiek igyekeznek távol tartani magukat az 1956-os forradalomtól. A nosztalgia megint csak a harmincas évek világára vetülhetne, amikor aktívan lándzsát törnek a nem bolsevik típusú, demokratikus szocializmus mellett, ám akkori

²²⁰ Luxot a készülő Hungaricus-ügyben is kihallgatták 1958. augusztus 15-én, lásd ÁBTL 3.1.5 – O – 10986/1/94, illetve GÁL, *Lejárata és bomlasztás*, 44.

²²¹ MÉREI Ferenc, A Mester tükörbe néz, in *Anti-Bálint. Sexaginta VI.*, Kraiss Ágnes, Mérei Ferenc, Románne Somogyi Anna, Rudas Klára, Zsámboki Zoltán (szerk.), kiadatlan gépirat, 1974, 34-82., itt: 51.

²²² Vö. MÉREI Ferenc, A törzsi irodalom esztétikája, in *Pasaréti kódex*, 100-122.

önmagukat ideológiai szempontból már nem tudják komolyan venni. Az 1950–1970-es évek között keletkezett rendezvényirodalmi művek épp arról tesznek tanúbizonyságot, hogy a forradalmi anticipáció, a társadalom ügyeibe való világjobbító beavatkozás idejét múlt foglalatosság, ezért a Törzs szövegeinek legfontosabb atmoszférateremtő eszköze az *irónia*. Úgy tűnik, mintha legkésőbb 1949–1950 táján az abszolútum eltűnt volna a szemhatárukról, összeomlott volna bennük az ifjúkorukban osztott hittudás univerzalizmusa, ennek következtében pedig mintha minden töredékessé, szintézis elkészítésére alkalmatlanná vált volna. Egyszerűen megszűnt számukra az a forradalmi perspektíva, ahonnan a világ dolgai eszmei, politikai szempontból ésszerűnek és elrendezhetőnek tündek.

A Törzs prózája a szkeptikus relativizmus talaján ál, s iróniával balzsamozza be az elvesztett abszolútumot, azt az eszmerendszert, melyre fiatalkorukat, s végső soron az egész életüket feltették. Az irónia eltérő felfogásait fejtegetve Paul de Man kiemeli Fichtének az én negativitására vonatkozó megállapítását: „e negativitás a mindennel szembeni távolságtartás, azaz távolságtartás az énnel és az író saját művével szemben is, a radikális elkülönülés (önmagának radikális tagadása) saját munkájától”.²²³ Míg Northrop Frye a direkt kijelentéstől, közléstől „elforduló” trópusként szemléli az iróniát, addig de Man inkább performatív funkcióval bíráló (vigasztaló, ígérő, felmentő) eszköznek látja, melynek sajátossága, hogy megbolygatja, felfüggeszti a szöveg *narratív koherenciáját*. A retorikában használatos „anakoluton” és „parabázis” fogalmait bevezetve de Man úgy fogalmaz, hogy az irónia végső soron nem egyfajta könnyen „tetten érhető” textuális eszköz, mely kizökkenti az olvasót, hanem „permanens parabázis”; olyan mintázat, mely a szöveg bármely pontján felbukkanhat, hogy az elbeszélés működésmódjával kapcsolatos korábbi narratív belátásainkat felfüggeszse, kifordítsa, eltérítse, kizökkentse.

Úgy vélem, azért fedezhető fel a rendezvényirodalom szövegvilágában annyi kifordítás, annyi paradoxon, mert az evilági politikai cselekvés korának lezárulását a *fantázia világában* korrigálják. Az irónia ebbéli felfogása talán Kierkegaard klasszikus értelmezéséhez áll közel, amennyiben az ironikus nyelv szubjektuma az imaginárius szférában kötöttségektől mentesen, *negatív módon* szabad.²²⁴ A bebalzsamozás munkája feltehetően azért fontos, mert nem tagadták meg politikai hitüket (jóllehet a verőlegények majdnem szó szerint kiverték többükből), hanem egyfajta biztonságos – intellektuális és érzelmi – távolságot tartottak tőle. A magyarországi sztálinizmus valósága szembesítette őket azzal, hogy a világ jobba tételének eszmei jóhiszeműsége a legmegalázóbb, legembertelenebb gyakorlati következményekhez vezetett. Az a sztálinizmus, mellyel az oppozíció tagjai intellektuális szempontból már a harmincas években is szemben álltak, egyik legjobb barátjukat, szellemi vezetőjüket Justus Pált hitében egészen biztosan komolyan megtörte. Jóllehet Karig Sára szerint, aki 1956 tavaszán összefutott Justusszal, utóbbi „teljes szellemi frissességben és lelki épségben vészelte át” a hét év magánzárkát,²²⁵ ám ha áttanulmányozzuk Ignótus Pál vagy Szalai Sándor hasonló beszámolóit a fogva tartás brutalitásáról, akkor az analógia segítségével képet alkothatunk arról, hogy a Rajk-perben elítélt Justus hogyan élhette meg azt.²²⁶

Justus megítélésem szerint kivételt, de legalábbis átmenetet képzett a Törzs peremén: a rendezvényirodalmi korpuszban mindösszesen két szöveggel szerepel (A kárpitos, Lux és Zsámboki barátsága modern tudományos megvilágításban), ám hagyatékában fennmaradtak a szociáldemokraták politikai tevékenységéről, a marxizmusról, Sartre-ról készített jegyzetei,

²²³ Paul DE MAN, Az irónia fogalmáról, in *Esztétikai ideológia*, Budapest, Osiris, 2000, 175–203, itt: 194.

²²⁴ GULYÁS Gábor, Kierkegaard teste, *Gond*, 18–19. sz. (1999), 199–232.

²²⁵ KARIG Sára, *A szerencse lánya. Életútinterjú*, Budapest, Magvető, 2019, 520.

²²⁶ IGNÓTUS Pál, *Fogságban, 1949–1956*, Budapest, Cserépfalvi, 1993.; SZALAI Sándor, *Önéletrajz* (1956), *Holmi*, 24. évf. (2012) 10. sz., 1305–1315. Lásd még KÖRBER Ágnes, Egy kiadó alapítása. Lábjegyzetek a Rajk-perhez, *Betekintő*, 8. évf. (2014) 1. sz.:

https://betekinto.hu/sites/default/files/betekintoszamok/2014_1_korber.pdf

kézírtos tanulmányai. Ebből is kiemelkedik a marxizmus lehetőségeit firtató, 1961-ben keletkezett rövid jegyzet.²²⁷ Ugyan 1956-ot leszámítva valóban nem foglalkoztatta a politikai cselekvés lehetősége, fiókban maradt kéziratokai mégis arról tesznek tanúbizonyságot, hogy nem engedte el marxizmust.

Itt jegyezhető meg, hogy mivel Zsámboki Zoltán kivételével a Törzs tagjai a zsidótörvények szempontjából zsidónak minősültek, így munkaszolgálatra kötelezték őket a hatóságok. A Lux prózájában többször előkerülő „szarkallagot”, ami a muszosok kötelező karszalagjára utal. Nehéz szívvel mondom, de úgy tűnik, mintha a közvetlen életveszély, a megaláztatások és a brutális körülmények kevésbé viselték volna meg a Törzs tagjait, mint baloldali politikai identitásuk lehetetlenné válása. Láthattuk, Méreit Ukrajnában politikai elkötelezettsége segítette át a nehézségeken, Justus költészetében pedig mélyebb nyoma van a magánzárkának, mint a bori rézbányáknak.²²⁸ Nem a kegyetlenségben van különbség vagy a megsemmisítés ördögi szándékában, hanem a megélésben. A forradalmi hevület hitt tudása mindig anticipál, a jövő posztulálása átsegít a jelen nehézségein, ám annak visszavonhatatlan elvesztése felszámolja a folytathatóság feltételeit, az élettörténeti önértelmezés foglalatát semmivé válik. A szubjektum által uralhatatlan, külső körülmények révén kikényszerített értelemképződés maga *sorseseemény*, mely az emberi élet folytathatósága miatt új kezdetet kíván.²²⁹

A rendezvényirodalom és az „underwater” Budapest

„– Ön azt mondta: szabadok leszünk a hajón?

– Teljesen szabadok.

– Mit ért ön szabadságon?

– Szabadon járhatnak-kelhetnek, nézelődhetnek, meg is figyelhetik, mi történik a hajón – egyes ritka esetek kivételével. Ugyanolyan szabadságot élveznek itt, mint mi magunk: én és a társaim. [...]

– Bocsánat, uram – folytattam. – Minden rab szabadon járhat a börtönében. [...] Azt kívánja tőlünk, mondjunk le örökre arról, hogy hazánkat, barátainkat, családunkat viszonlássuk?

– Azt. De ne gondolja, hogy olyan fájdalmas lesz a lemondás. Miről mondanak le? Hogy nyakukba vegyék újra a földi élet elviselhetetlen jármát – amelyről azt képzelik az emberek, hogy az a szabadság!”²³⁰

Verne Gyula: *Nemo kapitány*

„Általános szociálpszichológiai jelenség, hogy különféle, a feltételek révén tartós konglomerátumok saját szórakozásukra, összetartozásuk megerősítésére irodalmi műveket hoznak létre. Tagjaik rendszerint gúnyos, humoros formában írnak az adott csoport életmódjáról, szokásairól, problémáiról a szubkulturális kommunikáció másodjelentései többletével, ennek hatásmechanizmusával még irodalom alatti szövegeknek is nagy emocionális hatásuk lehet. Létezik így egy igen kiterjedt, bizalmas irodalom vagy magánirodalom. Van olyan konglomerátum, amelyikben rendezvényirodalomnak nevezik, mert együttes összejövételeiken kultikus feltételek közt kerül felolvasásra, bemutatásra. Ez a magánirodalom sok évszázados”.²³¹

Mérei Ferenc: *Az utalás mint az élményközösség szemiotikai többlete* (1975)

A Törzs korai működését rekonstruálva kénytelenek vagyunk olyan kútfőkre hagyatkozni, amelyek ugyan hitelesek, mégis némileg kultikus leírást adnak róla. „Hegyi” jelentései nem túloznak abban a tekintetben, hogy a Törzs egyik intellektuális vezetője valóban Mérei volt,

²²⁷ JUSTUS Pál, A marxizmus 1961-ben. Egy mai revizionista tézisei, gépirat. A kéziratokat tartalmazó dossziét Radnóti Sándortól kaptam, ezúton is köszönöm neki.

²²⁸ Vö. JUSTUS Pál, *Végrendelet*, Budapest, Szépirodalmi, 1981, 94.

²²⁹ TENGELYI László, *Élettörténet és sorseseemény*, Budapest, Atlantisz, 1998, 199.

²³⁰ VERNE Gyula, *Nemo kapitány. Tenger alatt a világ körül*, Budapest, Móra, 1966, 69. (Kilényi Mária ford.)

²³¹ MÉREI Ferenc, *Társ és csoport. Tanulmányok a genetikus szociálpszichológia köréből*, Gerő Zsuzsa – Fischer Eszter (szerk.), Budapest, Akadémiai, 1989, 264-288., itt: 285-286. Eredetileg: MÉREI Ferenc, *Az utalás mint az élményközösség szemiotikai többlete*, in *Jel és közösség. Szemiotikai tanulmánygyűjtemény*, Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István (szerk.), Budapest, Akadémiai, 1975, 145-170.

ám a csoport azért nagyjából *egykorú* férfiak *egyenrangú* közössége volt. Névsorban a belső magot Bálint Endre, Biró Gábor, Kelemen Imre, Lux László, Mérei Ferenc, Zsámboki Zoltán alkotta; de afféle levelező tagként mindenképpen idesorolandó Biró Endre, Horváth László, Justus Pál, Román József, Goldschmidt Dénes és Mezei Árpád.²³² Hasonlóan a fentebb elemzett Kerényi-körökből kinövő társasághoz, a Törzsbe sem volt könnyű – ha egyáltalán lehetséges – bekerülni (talán az 1923-as születésű Zsámboki későbbi csatlakozása az egyetlen ellenpélda). Ha zárt közösségként, *communitasként* gondoljuk el, akkor számot kell vetnünk a korábban Turner nyomán felelevenített kritériumokkal. A liminális, átmeneti helyzetbe való átlépéshez a jelöltnek átmeneti rítuson kell átesnie, melyet próbák és megpróbáltatások, adott esetben durva bántalmazások testesíthetnek meg.²³³

Ez nemcsak úgy értendő, hogy a tagok bántalmazzák egymást, hanem úgyis, hogy a Törzs tagságához szükséges belépő az erőszakos események elszenvéde volt. Az, hogy egy-egy kivétellel a társaság és a Törzs tagjai is törvényileg zsidóvá tett férfiakból álltak, nemcsak azt jelenti, hogy erőszakot, illetve nemegyszer életveszélyes helyzetet kellett elszenvedniük, hanem azt is, hogy mindezt korábbi választásaik *ellenében* kellett elszenvedniük. Másképpen fogalmazva a külvilág erőltette rájuk zsidó mivoltukat (melyet ugyan nem tagadtak meg, de nem voltak hívők, nem ápolták a hitet megerősítő rítust), és ezért a rájuk oktrojált sorsért szenvedték el a munkaszolgálat megpróbáltatásait. Az erőszaknak ez az irodalmi szublimálása, mellyel a Rendezvényirodalom lapjain találkozhatunk, úgy vélem, az összetartozás rituális megélésének egyik fontos mozzanata. Általában is elmondható, hogy a rendezvényirodalom szövegvilágában hol a szenvedés forrásaként, hol kifejezetten gunyorosan a zsidó tematikák meghatározóak.

Fentebb, Martin Buber nyomán úgy írtuk le a társaságot, mint eleven kölcsönviszonyokból épülő közösséget, melynek kovásza az *elevenen ható középpont*. Amennyiben a társaságban az elevenen ható középpont távollétében is Kerényi Károly maradt, úgy a Törzs esetében ez a communitas berkein kívülálló, de szellemével folyamatosan ható személy Kassák Lajos volt. Az egykori opposzió és a szocialista diákok számára feltehetően az *Egy ember élete* 1924-től, a *Nyugatban* megjelenő részei voltak döntő fontosságúak. Az ebben megfogalmazódó választott kívülállás Mérei szemében élete végéig meghatározó attitűd volt. Ez a sehová tartozni nem akarás, a legbefolyásosabb irodalmi körtől való távolságtartás persze olykor görcsös formát ölthetett, ennek egyik szellemes és gunyoros példáját adja Füst Milán egyik tárcája:

„Elhatároztam – írja –, hogy meghódítom s megnyerem őt a nyárspolgári öltözékek számára (Tóth Árpád, Kosztolányi, Nagy Lajos, Karinthy). De nem lehetett. – Ön Kassák Lajos – állítottam meg [...] az Erzsébet körúton. Én Füst Milán vagyok – mondtam neki büszkén. – Nem érdekel – felelte és tovább ment”.²³⁴

Egyik értékorientációs irodalmi tanulmányában, mely prózai művek implicit értékszerkezetét vizsgálja, Mérei összekapcsolja az *Egy ember élete* egyes epizódjait a szociálpszichológiában jól ismert peremhelyzettel. Utóbbi általában nem kellemes dolog, hiszen deviáns, marginális személynek lenni többnyire nem választás, hanem kényszer terméke. Ám ami Méreit érdekli, az a *déviance volontaire*, a választott kívülállás, melynek foglalatja az a törekvés, hogy életünket ne a készen kapott norma vagy a kötelező tisztelet, hanem a saját tapasztalataink következményeként létrejövő, belső értékrendszerünkől fakadó etika szabja meg. Stendhal, Kafka és Victor Hugo egyes példáit követően az esszé központi alakja valójában Kassák önéletrajzi

²³² A Törzs köré csoportosuló baloldali értelmiségiek csalódottságából, kiábrándultságából táplálkozó irónia megítélésem szerint a művészettörténet számára sem tanulságoktól mentes. Az Európai Iskola Európa-képének értelmezéséhez lásd Piotr PIOTROWSKI, *In the Shadow of Yalta. Art and the Avant-garde in Eastern Europe, 1945–1989*, London, Reaktion Books, 2009, különösen 33–41.

²³³ TURNER, *A rituális folyamat*, 107–144.

²³⁴ *Kassák hatvanadik születésnapjára*, Nádass József (szerk.), Budapest, Világosság Nyomda, 1947, 15.

prózájának szubjektuma.²³⁵ Ám azt se felejtjük el, hogy a Kassák körül kialakuló kultusz korántsem pusztán az elismerésnek, az irodalmi-művészeti tevékenységnek szólt, hanem létesített volt, Kassák maga is építette. Gondoljunk csak arra, hogy fanyalog Illyés az Ady-temetésén megjelent Kassákon és követőin, továbbá idézzük fel Bortnyik Sándor 1922-ben készült ismert portréját; mindkettő a *prófétát* helyezi célkeresztbe.²³⁶ Az igazsághoz hozzátartozik, hogy Mérei maga is hajlamos volt az ilyesfajta kultuszépítésre, mely láthatóan nem állt távol mesterétől sem.

A Törzs közösségi érzésének rituális megerősítése különböző nevezetes napokhoz kapcsolódott: évfordulókhoz, kivételes pillanatokhoz, de legfőképpen a törzstagok születésnapjához. Vegyük észre, hogy már a névválasztásban („törzs”) is megbújik a nyugati modernitáson kívüli világra tett utalás. Freud *Totem és tabu* című munkájára utalva Vas István nemegyszer törzsként írja le magát a Munka-kört is, melynek természetesen Kassák a törzsfőnöke.²³⁷ Továbbá ne felejtjük el, hogy szertartásrendjük tudatosan asszociálja az Émile Durkheim hatását mutató rituális megerősítés vágyát,²³⁸ noha a születésnapok kultuszát valószínűleg magától Kassáktól vették át. Csaplár Ferenc egy kiállításához kapcsolódó katalógus-szövegben évtizedről évtizedre tárja fel, hogy Kassák miféle eseményt, fotográfiát, beállítást, szerepet játszott el, s miféle spektakulumot szervezett a tízzel osztható születésnapjaira.²³⁹

Nézzük meg, hogyan írta le ezt a hatást az idős Mérei Ferenc. A visszatekintés természetesen egyfajta önértelmezés, ám *A Jó és a Rossz határán* című rendezvényirodalmi szövegeket magában foglaló antológiából a szerző már a tanítványok körében megtartott rendezvényeken is felolvasott.

„A Jó és a Rossz határán. Úgy éltem egész életemben, [hogy] ezen a határmezsgyén jártam. Mégis egy Kassák-versből tanultam meg ennek az életérzésnek a nevét, meghatározását. Most ide kívánczok Kassákhoz való egyértelmű, ambivalencia nélküli viszonyom. Még tizenkilenc éves sem voltam, amikor megismertem. Ő már túl volt a világcsavargáson, a forradalom-történelemcsináláson, már betakarította a termését, a tapasztalatait, már elkészült az *Egy ember életével*. [...] Kassák *Sötét egek alatt* címmel 1940-ben megjelent verseskötete tartalmazza *A mérleg serpenyője* című költeményt, alcíme: Bartók Béla. [...] Ennek a versnek a harmadik szakasza így szól: »Naponta átlépi a jó és rossz határát / s néha tarka virágcsokorral a kezében / érkezik meg onnan, ahol a tűz kialszik / a szüzek eltűnnek és a katonák meghalnak«. Aztán még hozzáfűzi: »Ő az a furcsa ember/ akit az angyal tüzes karddal kiűzött a Paradicsomból«. ²⁴⁰ Gondolom, itt magára gondolt, meg az összes avantgardista hívőre [...]. Most visszalépek Kassákhoz, aki a magyar avantgárd apja volt és hangsúlyozottan apja volt a Törzsnek”.²⁴¹

Mérei itt azt meséli el, mennyiben jelentett modellt számukra, miért volt szinte kötelező mindenkinnek elindulni Berlin, de főként Párizs felé, hogyan mímelték Kassák orosz ingjét (mely, mint láttuk, Illyésnek nagyon szúrta a szemét). Memoárformában, összefüggően talán a Törzs egyik kulcstagja, Román József írta le a legrészletesebben ezeknek a kalandoknak a sorát.²⁴²

²³⁵ MÉREI Ferenc, Deviancia és reménység. Irodalompszichológiai elemzés, in „...vett a füvektől édes illatot”. *Művészetpszichológia*, Forgács Péter (szerk.), Budapest, Múzsák, 1987, 71-81

²³⁶ ILLYÉS Gyula, *Beatrice apródjai*, Budapest, Szépirodalmi, 1979, 306.

²³⁷ VAS István, *Nehéz szerelem*, Budapest, Szépirodalmi, 1972, 569., 860. Vaszál ez többnyire negatív előjelű.

²³⁸ BAGDY Emőke, A szabadság első pontja: szeretni az életet. Beszélgetés a 75 éves Mérei Ferencsel, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 42. évf. (1985) 3. sz., 251.

²³⁹ CSAPLÁR Ferenc, *Kassák Lajos születésnapjai, 1917–1967*, Budapest, Kassák Múzeum, 2005.; K. HORVÁTH Zsolt, A „Kassák”. Szempontok a művészi szerepek és modellek értelmezéséhez, in *Homoklapátolás nemesércért. A 70 éves Ständeisky Éva tiszteletére*, Balázs Eszter, Koltai Gábor, Takács Róbert (szerk.), Budapest, Napvilág, 2018, 144-150.

²⁴⁰ KASSÁK Lajos, A mérleg serpenyője, in *Kassák Lajos összes versei*, Steinert Ágota – Kassák Lajosné (szerk.), Budapest, Szépirodalmi, 1977, II. kötet, 410.

²⁴¹ MÉREI Ferenc, A Jó és a Rossz határán. Bevezető, in *A Jó és a Rossz határán. Rendezvényirodalmi szöveggyűjtemény*, kiadatlan gépirat, 1985, 1. és 15.

²⁴² ROMÁN József, *Távolodóban. Életrajzi vázlat*, Budapest, Magvető, 1990, 46. skk.

Mindemellett kis kitéréssel érdemes megemlíteni, hogy Mérei Kassához való viszonya mindvégig kritikus maradt. 1964-ben szenvedélyes levelet írt Szabolcsi Miklósnak, melyben azt lobbantja az irodalomtörténész szemére, hogy a *Kritika* című folyóirat vitája voltaképpen *kitaszítja* az idős Kassákot a munkásmozgalomból, s megtagadja szocialista gondolkodását (például Imre Katalin hozzászólása).²⁴³ A pszichológus úgy véli, hogy a vita tétje nem pusztán egyes életrajzi adatok szubjektív felülírása, hanem olyan „tárgyi kérdés”, mely a kassáki életmű *lényegét* érinti.

„Olyan íróról van szó, aki munkásszármazású, maga is munkás volt (nem sok ilyen van a magyar irodalomban!), következetes baloldali, antifasiszta és szocialista volt, még akkor is, ha gyakran szembekerült a párttal; soha a másik oldalon nem állt, s emellett az irodalomban mindig modern volt – mindez együtt egyedülálló jelenség, igazi tisztelettel kellene övezni. S emellett még remekműveket is írt (*Egy ember élete, Máglyák énekelnek*).”²⁴⁴

Az idézett részben számunkra most az a fontos, hogy a kultusz nem elvakult bálványozást jelent, hanem alkalmasint részrehajlással vegyített szeretetet, melyben távolról sem lényegtelen az irodalmi teljesítmény, a világnézet és az etikai helytállás összefüggése. A levélben Mérei szenvedélyesen ugyan, de nagyon is racionálisan érvel, s utóbbi mozzanat világosan rámutat arra, hogy Kassák-kultusza a legkevésbé sem volt hajbókoló vagy kritikátlan (például csak két művét nevezi remekműnek).

Képzőművészeti értelemben azonban inkább a fiatalon elhunyt és valóban felmérhetetlen esztétikai hatást gyakorló Vajda Lajos vált a Törzs elevenen ható középpontjává. Bálint Endre szinte minden írásában vissza-visszatérő elem volt Vajda egyszerre baráti és mesteri minőségének felemlítése.²⁴⁵ Vajda közeli barátja, Biró Gábor úgy vélekedett egy 1954-re datált feljegyzésében, hogy Vajda „nagyon is próféta – a szellem tekintetében, mondanivalójában”.²⁴⁶ Nemcsak piktúrájával, festői látásmódjával, formaalkotó kedvével, hanem antropológiai érdeklődésével is hatott a törzstagokra. A Törzsben kedvelt, részben már felvetett, részben még elemzésre váró „primitív tematika” festői átlényegítése megítélésem szerint nagyon sokat köszönhetett Vajdának.²⁴⁷ Mivel tagja volt a Munka-kör festőcsoportjának, majd az opozíciónak is, így mindenkinek személyes élménye is kötődik Vajdához, ám emléke – főként más, fiatalon meghalt vagy emigrált tagokhoz képest (Heinlein Károly, Weisz Henci) – „emelkedik” a mindennapok világától, s valóban egyfajta kultikus bálványként, művészi hatóerőként működik.

A fentebb citált, 1975 körül íródott, már összegző igényű rendezvényirodalmi esszéjében Mérei láthatóan igyekszik keretet és értelmezést adni a Törzs írásos hagyatékának. A Rendezvényirodalom meghatározásakor négy kritériumot jelöl meg. Az első lényege az *alkalomhoz kötöttség*, vagyis, ahogyan fentebb „Hegyí” leírta, az ebbe a korpuszba tartozó szövegek nem az íróasztalnak, hanem kifejezetten a Törzs egyes összejöveteleire készültek. A második feltétel az, hogy a mű *irodalmi szándékkal* készült. A harmadik kritérium azonban jócskán szűkíti a lehetséges témákat, amennyiben az *adott szubkultúrában*, vagyis a Törzsben érthető, és szorosan ehhez kapcsolódik a negyedik feltétel, miszerint a törzstagok egyéni és közös *sorsélményeiből* kell, hogy táplálkozzon. Ennek azért van jelentősége, mert az előadott irodalmi szöveg legfontosabb szerepe az, hogy a rítus funkciójának megfelelően megerősítse a communitas összetartozás-élményét. Ez az együttes élmény azonban ki is zár sokakat ebből

²⁴³ Vö. JÓZSEF Farkas – SZABÓ György, Kassák Lajos (Vita Kassák Lajos munkásságáról), *Kritika*, 2. évf. (1964) 1. sz., 9-26. Imre Katalin megjegyzése a 17. oldalon.

²⁴⁴ Magyar Tudományos Akadémia Levéltára, II. fondcsoport, 6. fond, Kulcsár Kálmán iratai, 63. d., KM-lev./431., Mérei Ferenc levele Szabolcsi Miklósnak, 1964. február 2. A dokumentumra Nagy Kristóf hívta fel a figyelmemet, segítségét ezúton is nagyon köszönöm.

²⁴⁵ GYÖRGY Péter – PATAKI Gábor, *Az Európai Iskola és az elvont művészek csoportja*, Budapest, Corvina, 1990.

²⁴⁶ BIRÓ Gábor, Emlékek és jegyzetek Vajda Lajosról, 807.

²⁴⁷ Vö. BÁLINT Endre, *Hazugságok naplójából*, Budapest, Magvető, 1972, 113.

a tapasztalati világból, mégpedig azért, mert olyan nyelvezetet használ, melyet csak a *beavatottak* ismerhetnek. Amit Mérei szubkultúrájának nevez, az tökéletesen megfelel a fentebb leírt anti-struktúrájának, ezért – a szubkultúra kifejezés kortárs túlterheltsége miatt – a továbbiakban mellőzőm Mérei szóhasználatát, s a sokkal plasztikusabb turneri konceptust alkalmazom.

„Hegytől” már tudjuk, de forráskritikailag belső megerősítésre vagy cáfoltra vár az a kitétel, mit is jelent a „rendezvény”; nem meglepő, hogy Mérei hasonlóan írja le. A rendezvény tehát valamilyen nevezetes eseményhez kapcsolódott, ebből a pszichológus kettőt emel ki, a szilvesztert és a hatvanadik születésnapot. Utóbbira a Törzs tagjai, akik csakis férfiak lehettek, egy bőrbe kötött albumot kaptak. Ezek közül az alábbi antológiák ismertek: a Kelemennek készített *Numerra kapitány* (1969), a Méreinek adott *Pasaréti kódex* (1969), a feltehetően elveszett *Magyar írók Lux Lászlóról* (1971), a Biró Gábornak szerkesztett *Vulgata Profana: kinyilatkoztatások* (1972), a Horváth Lászlónak összeállított *Sexaginta IV. Szeretevendégség az igazi Hungária úton* (1974) és a Bálint Endrének szánt *Anti-Bálint. Sexaginta VI.* (1974). Zsámboki Zoltán nagyjából tíz évvel fiatalabb volt a Törzs egyéb tagjainál, így ő nem kapott kötetet, az ötvenedik születésnapjára írt szövegek a *Sexaginta IV.* mellékletét képezik.

Érdemes azonban felfigyelni a címadásokra is. A műfordító, kiadói lektorként dolgozó Kelemen Imre számára készült *Numerra kapitány* címlapja („Verne Gyula összes művei”) egyértelművé teszi, hogy a *Nemo kapitány* parafrázisával állunk szemben; ám ez inkább kivétel. Ellenben a *Sexaginta* és a *Vulgata* voltaképpen nem más, mint a Biblia ókori fordításaira tett utalás. Közismert, hogy a Septuaginta az Ószövetség héber nyelvű szövegének első és legjelentősebb fordítása, melyet az Egyiptomban, diaszpórában élő zsidóság számára fordítottak le, mivel ők már nem tudtak héberül. A Septuaginta annyit tesz, hogy „hetvenes fordítás”, és a legenda szerint Ariszteasz tett javaslatot az egyiptomi uralkodónak arra, hogy fordítsák le, majd a fordítást helyezték el az alexandriai könyvtárban. A munka elvégzésére Eleázár főpap 72 embert küldött Jeruzsálemből, akik 72 nap alatt végeztek a munkával.²⁴⁸ A latinul hatvanat jelentő „sexaginta” szójáték, mely egyszerre utal a „hetvenes fordítás” patinás hagyományára és arra, hogy hatvanéves törzstagok kapták, valamint a szexualitásban megnyilvánuló maszkulin hatóképességre, de arra is, hogy olyan fordítás, mely a héber nyelvű hagyománytól való elszakadás miatt készült. Ezek a jelentésrétegek ugyancsak megfontolandóak az asszimiláns, aposztata környezetből érkező nem-zsidó zsidók számára, akik bibliai történetek, legendás elemek, vallásos utalások *átfordításának* segítségével maguk szeretnék felépíteni restauratív utópiájukat. Mérei Ferenc egy 1969 őszén Bálint Endréhez írt levelében úgy fogalmaz, hogy

„legjobbaink meg is hirdették egyszerre, egyformán sugallatszerűen, ahogy egykor az Úr maga súgta a Biblia 72 fordítójának az egyedül helyes szavakat. Így eleget teszek a személyi kultusz beavatkozásától mentes, spontán, demokratikus, szívből és ágyékból fakadó reform-sugallatoknak, és közlöm, hogy 1969 Szilveszterének időpontja: 5730. Kiszlev 12. Sájgecoknak: Ans CLXXVII Frimaire 3”.²⁴⁹

A Szilveszter itt nem az újévet megelőző évbúcsúztatót, hanem – akár a zsidó naptárt, akár a francia köztársasági kalendáriumot számítjuk át – 1969. november 22-t, vagyis Mérei hatvanadik születésnapját jelenti (november 24-én született, de a tárgyévben, 1969-ben 22-e esett

²⁴⁸ RÓZSA Huba, *Az Ószövetség keletkezése. Bevezetés az Ószövetség könyveinek irodalom- és hagyománytörténetébe*, Budapest, Apostoli Szentszék kiadója, 1986, 40.

²⁴⁹ MÉREI Ferenc levele Bálint Endrének. 1969. október 5. Bálint Endre hagyatéka, Kassák Múzeum, leltári száma KM-2014.1.21. Érdemes hozzátenni, hogy a 60. születésnap szervezéséről és a meghívott barátok köréről az állambiztonság is tudott, Nagy István rendőrhadnagy feljegyzést is készített róla, lásd ABTL 3.1.5. – O – 10986/3/ 194-195.

szombatra). A saját, tartalmilag meglehetősen profán naptár különös módon egyfajta belső mitikus időt hoz létre.²⁵⁰

A *Vulgata Profana* címében rejlő utalás nagyjából hasonló megfontolásokat követ, csak ez az első latin fordításra, a *Vetus Latina* címen ismert korpuszt a 8–9. századtól kiszorító, Szent Jeromosnak köszönhető *Vulgatára* utal.²⁵¹ Végül a „kódex” a könyvnyomtatást, a technikai reprodukciót megelőző, komoly elkötelezettséget és alázatot követelő szövegmásolás kultúraformájára utal. A rendezvényirodalmi kötetek szóhasználata, például a humanista hagyományra hagyatkozó emendálás (textológiai szövegkorrekció), vagy az egyetlen példány másolásának, előállításának hangsúlyozása mindenképpen zárt, archaizáló, hagyománytermelő világot asszociál. És mindezt egy olyan időszakban, az 1950–1960-as évek zárt magyarországi értelmiségi világában, amelyre értelemszerűen nem hathatott a szövegmásolás és az olvasás mozzanatát gazdag kultúratörténeti kontextusba ágyazó fikció, melyet Umberto Eco *A rózsza neve* című, olaszul 1980-ban megjelent regénye vezetett be.²⁵²

Am visszakanyarodva a rendezvényirodalmi korpuszhoz, homályban maradt az, hogy mi lehetett a negyedik és a hatodik kötet között, erre azonban semmilyen forrást sem sikerült fellelnünk. Idetartoznak továbbá olyan szórványszövegek, melyek nem kerültek be egyik antológiába sem, ám fennmaradtak Román József hagyatékában, mely főként Lux László, Bálint Endre, kisebb részben pedig Justus Pál írásait tartalmazza. Jóllehet a törzsi összejövetelekhez kapcsolódó irodalmi vagy értekező prózai munkákat esztétikai és kulturális tekintetben nagy becsben tartották, ám a kallódó írásművek filológiai és textológiai munkáját – nem kevés humorral – az utókorra hagyták. A Bálint Endre, Binét Ágnes, Horváth Klára, Kraiss Ágnes, Lux László, Rudas Klára és Zsámboki Zoltán alkotta szerkesztői grémium úgy fogalmazott a *Pasaréti kódex* kolofonjában, hogy a szerkesztés idején fellelhető szövegeket szerkesztették be, ám a „rég humanista hagyományoknak” megfelelően a szövegek emendálása, a lappangó kéziratok feltárása a „hálás utókor feladata” lesz.²⁵³

Itt jegyezhető meg, hogy formai-materiális szempontból az írásművek többsége a korokban elterjedt rossz átütőpapíron maradt fenn, feltehetően ezeket gépelték át, szerkesztették kronológiai rendbe, s köttették be. Amíg a Törzs szinte exkluzív módon férfitársaság volt, mely a maszkulinitás rituális színrevitelét korántsem tartotta lényegtelennek, addig a szerkesztés munkája többnyire a feleségekre maradt. Illő azt is hozzátenni, hogy a Törzs ugyan nem szánta önálló kiadványnak, de Román József – korábban idézett – válogatásában önálló kiadványban láttak napvilágot azok a rendezvényképek, melyeket Bálint Endre részben a tállalkozókra festett, rajzolt, részben pedig a fent említett antológiák illusztrálására szánt. A korpuszt alkotó művek azonban egytől-egyig olyan karikatúrák és torzképek, melyek teljes mértékben megfelelnek a Mérei által megszabott kritériumoknak (feltéve, hogy az irodalmi igényt képzőművészettel helyettesíthetjük be).²⁵⁴ A Törzs textuális és vizuális teljesítményének megragadása csakis komparatív kép- és szövegelemzéssel lehetséges. A fent említett két évfordulót, nevezetesen a szilvesztert és a hatvanadik születésnapot ún. szabályos, nyílt rendezvénnyel ünneplik meg, ám Mérei nem rejti véka alá, hogy voltak kifejezetten titkos összejövetelek is.

„Ezek nyolc vagy tíz személy részvételével (fiúk-lányok egyenlő arányban) tartott bacchanáliaszerű összejövetelek lehettek. Ezeknek is akadt alkalmosságuk. A legjobban sikerült, illetve félig-titkos együttlét a »Zsuzsanna és a vének« néven ismertté vált Rendezvény [lett]. Abból az alkalmából tartottuk, hogy Zsu-

²⁵⁰ Vö. Mircea ELIADE, *A szent és a profán. A vallási lényegről*, Budapest, Európa, 1987, 88.

²⁵¹ RÓZSA, *Az Ószövetség keletkezése*, 46–47.

²⁵² Umberto ECO, *A rózsza neve*, Budapest, Európa, 1988.

²⁵³ *Pasaréti kódex*, 357.

²⁵⁴ ROMÁN, *Bálint Endre és az „opozíció”*, i. m.

zsanna nevű lányom megszületett. Tökéletesen berúgtam. Kellemes, puha részegség volt, méltó a majdnem ötvenéves nemzőhöz”.²⁵⁵

Érdekes, bár Mérei nem említi, hogy a Dániel könyvéből merített történet verses adaptációjához Bálint Endre jóval korábban már készített egy plakátot – erről, illetve az előtte pózoló festőről 1943-as datálással Román József monográfiája közöl fotót.²⁵⁶

A másik, Mérei által kiemelt rendezvény pedig a Justus Pál 1955-ös szabadulását megünneplő összejövétel volt. Mint fentebb kifejtettük, Justus az oppozíció egyik szellemi centruma volt, aki a háború után a Szociáldemokrata Párt égisze alatt rendkívül aktívan politizált, mígnem a Rajk-perben, 1949-ben életfogytiglanra ítélték. Mivel az ellene felhozott vádak között két háború közötti „trockizmus” is szerepelt, ezért a belügy retroaktív módon igyekezett nemcsak összeállítani, de megkonstruálni a „Justus-csoport” pártellenes tevékenységét.²⁵⁷ Lux megfenyegetése és 1949-es ügynöki beszervezése is nyilván ennek tudható be, így a hajdani oppozíció tagjainak többsége joggal tarthatott valamilyen retorziótól. Szabadulása tehát súlyos lelki terhektől szabadította meg a Törzs tagjait, nem véletlen, hogy e másik átmeneti rítus az, amelyik mélyen beivódott Mérei önéletrajzi emlékezetébe. „Nagy rendezvényen ünnepeltük meg Bizonyos Pált. Így neveztük ezt a barátunkat. Sok ismerősünk nem mondta ki a nevét, mert félt a Krampusztól. Érthető, hiszen a Krampusz félelmetes évei voltak”.²⁵⁸ Az idézetben a legmeggondolkodtatóbb az, amit a szociálintropológia névtabunak nevez. Lényege, hogy megmaradása érdekében az érintett közösség az egyén számára megtiltja bizonyos dolgok vagy személyek megemléését, mégpedig abból a célból, hogy a feltételezett ártó következményektől megóvja a csoportot.²⁵⁹ Az Államvédelmi Hatóság „Krampusz-szá” szelídítése, barátjuk nevének Bizonyos Pállá való átalakítása tehát szublimálja az intézménynév és a személynév által keltett irracionális, ámbar érthető szorongást. Összességében a rendezvények pontos lefolyásáról sokkal többet nem tudunk meg ezekből a kútfőkből, így érdemes tekintetünket a fennmaradó, meglehetősen gazdag írott korpuszra összpontosítanunk.

Az első antológia tehát a *Numerra kapitány* volt. Ha jól értelmezzük a *Pasaréti kódex* kolofonjában található szerkesztői közlést, mely szerint minden addig született kéziratot egybegyűjtöttek, kivéve a *Numerra kapitányt*, akkor ebből az következik, hogy utóbbi szöveg vagy 1954 és 1958 vagy 1963 és 1969 között keletkezett (közte többen is börtönben voltak, így azokkal az évekkel nem számolunk). Szemben a *Pasaréti kódex* műfajilag vegyes (költetés, novella, értekező próza, karikatúra) jellegével, az önálló kiadványként kezelhető *Numerra kapitány* egységes elbeszélés, mely fejezetekre bontva meséli el a másodpszichológus MacMérey, Gabriel Büro, a Lux Lászlót megjelenítő Kárpitány (tudniillik kárpitosnak tanult), Zsámbornoki, a Szabó Lajost álcázó Fehér Nagy Főnök (Fekete Nagy Béla ellenpárjaként) és persze Numerra kapitány kalandjait. A társaság szövegalkotási eljárásához híven az írásmű tele van informatív szójátékokkal, melyek lehetővé teszik az oppozíció és a Törzs közötti folytonosság firtatását.

Ahogy fentebb jeleztük, Numerra kapitány a jól ismert Nemo kapitány – szexuális allúzióval felszerelt – parafrázisa. A *Numerra kapitány* Bálint Endre által készített munkái mind allúziók: a fedőtér a Franklin sorozat kiadásának, az illusztrációk pedig Alphonse de Neuville-nek és Édouard Riou-nak az eredeti francia kiadáshoz készített rajzainak parafrázi-

²⁵⁵ MÉREI, A Jó és a Rossz határán. Bevezető, in *A Jó és a Rossz határán*, 7.

²⁵⁶ Vö. ROMÁN József, *Bálint Endre*, Budapest, Képzőművészeti Alap, 1980, 52.

²⁵⁷ HAJDU Tibor, A Rajk-per háttere és fázisai, *Társadalmi Szemle*, 47. évf. (1992) 11. sz., 17-36.

²⁵⁸ MÉREI, A Jó és a Rossz határán. Bevezető, in *A Jó és a Rossz határán*, 8.

²⁵⁹ Suzanne LALLEMAND, L’interdit en anthropologie sociale, in *Pourquoi l’interdit? Regards psychologiques, culturels et interculturels*, Odile Reveyrand-Coulon – Zohra Guerraoui (szerk.), Paris, Eres, 2006, 19-30.

sai.²⁶⁰ Verne munkáját, melynek eredeti címe magyarul annyit tesz, „húszezer mérföld a tengerek alatt”, elsősorban ifjúsági regényként tartjuk számon, de ha metaforikáját kibontjuk, akkor voltaképpen nem más, mint egy a társadalom, a világ felszíne, felszínessége elől a tenger mélységeibe merülő ember története.

Olyan emberé (a *nemo* latinul „senkit” jelent), aki csalódván az emberi társadalomban a tudománynak, a természet, a tengeri élővilág megismerésének szenteli életét, miközben igazságérzete hajtja, hogy titkon segítse a görög szabadságharcosokat. Mint a regény népszerű kiadásához írt előszavában Christian Chelebourg írja, a mű első változatában Nemo lengyel arisztokrata volt, aki az 1861–1864-es lengyelországi felkelés során elvesztett családtagjait akarta megbosszulni az elnyomó orosz csapatokon, ám kiadója, Pierre-Jules Hetzel a lehetséges külpolitikai következményektől tartva módosította a szerzővel ezt a szálát. Dacára annak, hogy jól ismerték Verne-t, sőt az *Észak Dél ellen* című regénynek maga Mérei volt a fordítója,²⁶¹ szinte kizárt, hogy a Törzs tagjai tudtak volna a fentiényt rejtő Verne-kéziratokról.²⁶² Ám ez nem sokat von le a *Nemo kapitány* romantikus átlényegítéséből, amivel a térségben a Törzs tagjai korántsem voltak egyedül. Így ír erről Czesław Miłosz:

„*Ábécé* című könyvemben, az N betűnél a következőket írtam Nemo kapitányról: »Kiábrándult, mélabús, igazi romantikus szabadságharcos – ilyen ember Verne Gyula hőse a *Nemo kapitány* és *A rejtelmes sziget* című regényekben. Hazája felszabadításáért küzdő forradalmár, akit Verne egy indiai arisztokrata bőrébe bújtatott. A forradalom leverése után felhasználta találmányát, mert zseniális tudós is volt, és tengeralattjáróval, a Nautilusszal hajózott az óceánok mélyén, távol az emberiségtől. [...] Megkeseredett mizantróp, aki elvesztette az emberi nemről táplált illúzióit, de felülkerekedik benne az irgalom és az együttérzés, amikor a hajótörtek segítségére siet *A rejtelmes szigetben*«. Jelentkezett nálam egy New York-i úriember [...], [aki] úgy gondolta, intuitív módon ráéreztem az igazságra, mert a szerző eredeti szándéka szerint feltehetőleg nem indiai volt a titokzatos Nemo. [...] Vettem a fáradságot, és beszereztem Lottman könyvét. A következőket találtam benne [...]: »Verne eleinte úgy tervezte, hogy a titokzatos Nemo lengyelnek vallja magát, aki kötelességének érzi, hogy bosszút álljon az oroszokon, akik megszállták és feldúlták hazáját«”.²⁶³

Nem igazán lényeges tehát az, hogy a Törzs tudta-e Nemo kilétének eredeti verzióját, hiszen a regény egyik legfőbb érdeme a társadalomból való *kivonulás* nyomán a tudományos és az irodalmi képzelet kiteljesítése az eltiport forradalom, valamint az ebből fakadó kollektív csalódottság árnyékában. Egyáltalán: nem a levert forradalom, az azt követő megtorlás és a kivonulás referenciális olvasása a lényeges, hanem éppenséggel az allegorikus jelentéstulajdonítás, vagy ahogyan Mérei Ferenc mondaná: az utalás. A *Numerra kapitány* a szöveg bizonyos pontjain Daniel Defoe *Robinson Crusoe* című regényének egy-egy motívumát (álmodott hajótörés, Péntek „az ember, aki tegnap csütörtök volt”) is beleszővi a mítoszba.²⁶⁴ Ám az álombéli hajótörésből, mely talán delíriumos álom volt, felébredő kapitány

„szemeit dörzsölve egy himvarázslót pillantott meg, aki himvesszővel furcsa jeleket rajzolt a homokba. Majd újra elvesztette eszméletét. Álmában eszébe jutottak olvasmányai, a *Grant kapitány gyermekei*, a *Strogoff Mihály*, az *Öt hét a léghajón*, a *Bégum ötszázmilliója*, a *Sándor Mátyás*, a *Senki fia*, a *Nemo kapitány*, az *Észak Dél ellen*, a *Város a levegőben* és a *Vádirat a szellem ellen*”.²⁶⁵

²⁶⁰ A *Nemo kapitány* más címen jelent meg e sorozatban, lásd VERNE Gyula, *Utazás a tenger alatt*, Budapest, Franklin, 1924, fordította Szász Károly; Jules VERNE, *Vingt mille lieues sous les mers*, Paris, Pierre-Jules Hetzel, 1869–1870.

²⁶¹ VERNE Gyula, *Észak Dél ellen*, Budapest, Móra, 1967, fordította Mérei Ferenc.

²⁶² Christian CHELEBOURG, Préface, in Jules VERNE, *Vingt mille lieues sous les mers*, Paris, Livre de Poche, 1990, VII.

²⁶³ Czesław MIŁOSZ, Nemo kapitány, *Magyar Lettre Internationale*, 64. sz. (2007), 73.

²⁶⁴ Mérei Robinzon alakját beleszőtte a 8. osztályosoknak szánt tankönyvbe is, lásd HAVAS Ernő – GLEIMAN Anna – MÉREI Ferenc, *Az ember élete. A VIII. osztály számára*, Budapest, VKM, 1948, 3-5.

²⁶⁵ *Numerra kapitány*, Budapest, 1969, 11. Kiadatlan gépirat, Magyar Nemzeti Galéria Adattára MNB/117415-43/2016. Az utolsó természetesen Szabó Lajos és Tábor Béla korábban már hivatkozott munkája.

Bárhogyan is volt, a Törzs a maga módján mítoszt font Nemo kapitány romantikus alakja köré is: kisajátította az eredeti történet néhány motívumát, s beleírta abba kollektív élettörténetük jellegzetes eseményeit (így lett szexuális konnotációja a Numerra kapitány névnek), valamint az oppozíció eltávozott tagjainak emléket állítva bizonyos folytonosságot teremtett a két háború közötti kör szellemével. De ez már nem a politikailag aktív oppozíció, melyet hajt a forradalmi anticipáció, hanem a Törzs, melynek tagjai épp a politikai elnyomás miatt tették át működésüket a „tenger alá”. Így kezdődik el az „underwater Budapest” története.

A *Numerra kapitány* annyiban különbözik a többi rendezvényirodalmi munkától, hogy itt egy hajó fedélzetén játszódó, elvben összefüggő, bár fabula nélküli „történettel” állunk szemben. MacMérey, Numerra kapitány, Gabriel Büro és a többiek kiszólásai, mondatfűzései sokkal inkább emlékeztetnek az élőszóban előadott *bon mot*-kra, a Törzsben bevett fordulatokra, melyek feltehetően az *előadás során* nyerték el funkciójukat. Mivel a rendezvények alatt felolvasással fűszerezett társasági eseményeket értünk, így világos, hogy itt előadásra szánt szövegekről beszélünk, melyeknek performatív értékük van. A lehetséges történet kibozgása helyett érdemesebb tehát az *utalásokra* figyelni. „Fogadjunk – szolt MacMérey másodpszichológus – az ördögbe is, kapitány, ezt a kalandot az ön tesztére szabták”.²⁶⁶ A *Numerra kapitány* felütése tehát rögtön a Mérei teszt módszerére való allúzióval indul, majd egyebek mellett megtudjuk, hogy a hajóskapitány a francia trikolórba törölgeti „kis majomfejét”. A hajósmotívum persze korántsem csak Nemóra utalhat, irodalmi topológiája ennél sokkal tágasabb.

A társaság tagjai ugyanis mind elindultak Ady és Kassák nyomában Bécsbe, Berlinbe, de legfőképpen Párizsba. Ez jegy és költőpénz nélküli utazás, a céhlegények vándordalaiban is megőrzött „valcolás” voltaképpen nem volt más, mint tapasztalatszerzés: az idegen nyelvvel, kultúrával, tudásformákkal való találkozás leghagyományosabb formája.²⁶⁷ A Munka-kör, majd az oppozíció tagjai közül, mint láhattuk, sokan nekivágtak az útnak, kipróbálták magukat valamelyik európai nagyvárosban, így a *Numerra kapitány* felütése, mely a Franciaországban, Londonban hajóra szálló törzstagokat veszi számba, az ifjúkori vándorlások lezárásaként is olvasható. Feltűnnek a meghalt vagy vissza nem tért tagok is: „A frissen festett bárkás curvett nem érhetett partost, mert a vörös tenger hullámai szirteshez csapózták Bözsigernél, Mexcio közelében”. A „korvett” és a „bárcás kurva” kreatív összevonása mellett vegyük észre – a Berlinbe, majd Londonba emigrált – Partos Pál, továbbá a munkaszolgálatban meghalt Szirtes Andor nevét, míg a „vörös tenger” nyilvánvalóan az oppozíció baloldali világnézetére tett ironikus utalás.²⁶⁸

Aztán ugyanott egy rejtjeles üzenet formájában (ABCDEFGH = „A Bálint csütörtök délután elment fürdeni”) feltűnik Bálint Endre, majd egy rejtelmes Béla (Tábor Béla), aki a rejtjelből a G betűt a pályaudvaron felejtette, „amikor Rünberget elhagyta a táborba érkezés előtt”. A XII. bekezdésben kiderül, hogy „Gabriel Büro, régi ismerősünk éppen befejezte Krisztus és Berkovits című könyvet”,²⁶⁹ ami nyilvánvalóan Karinthy Frigyes jól ismert munkája nyomán utal az egykori Munka-körös Berkovits Tiborra, aki a háború után Barabás Tibor néven komolyan mondható irodalompolitikai karriert futott be. Gabriel Büro ellenségei

„letépték ajtajáról a mezüzemet, régi családi talizmánját. Nem gyanakodhatott másra, mint egy elzüllött meszticre, akit fiatal korában egy megvadult zug ló alól húzott ki, ahová mélyen bemagyarták a környék kutyái és cicái. Büro valaha maga is Vas és Etelköz országában élt és nem felejtkezett meg fiatalságának vak lövéseiről. Gondolati ágyak és vágyak, ágyékok és vágyékok között cikáztak, melyeket a *Századunk* leköszölt a maga tudományos módján”.²⁷⁰

²⁶⁶ *Numerra kapitány*, 2.

²⁶⁷ Vö. TIMKÓ György, Mi volt a valcolás, *Magyar Grafika*, 44. évf. (2000) 4. sz., 73-76.

²⁶⁸ *Numerra kapitány*, 3.

²⁶⁹ *Numerra kapitány*, 8.

²⁷⁰ *Numerra kapitány*, 11.

Természetesen MacMérey is kap egy gunyorost megjegyzést: „MacMerey és könnyűnek találtatott, elfért egy kis utazóleiderben, úgy csempészte Kárpitány föl a hajó tatjára, majd levitette a fűtőteszt mellé. Hat alom volt már alatta, szegény alig jutott lélegzethez és fölötte is volt már alom, amiket megkísérelt megfejtetni, hogy legyen friss teje Numerra kapitánynak”.²⁷¹ Tisztában vagyok azzal, hogy egy ilyen jellegű, szabad asszociáción alapuló szövegalkotási eljárás esetében némileg értelmetlennek tűnik rákérdezni arra, mikor íródhatott a *Numerra kapitány*. A Törzs nyelvhasználatát Samuel Beckett-tel rokonító írásában Horváth Ágnes úgy fogalmaz, hogy a

„szavak, legalábbis kifejezőerejüket tekintve, kétfajta: leírók és megjelenítők. Az előbbi nem szorul magyarázatra, [...] informálnak, adatot, tényt közölnek, helyzetet, tulajdonságot neveznek meg. [...] Emberek, ha találkoznak, ha valóban találkoznak, nyelv születik. Minél nagyobb tétje van a találkozásnak, annál karakterisztikusabb, annál formátumosabb nyelv születik. És persze a közös nyelv rügyként való kipattanása is fantasztikus találkozásokat terem. [...] A »Törzs« nyelve *abszolút zárt*, ilyen értelemben *ezoterikus*: csak a beavatottak érthetik. Beavatottak többféle értelemben is. Először a közösségi élmény léte avatta be, ahogyan textiliát szokás, a majdan textussá váló nyelvüket. Az utalások csak a közös élményből és a hozzá tartozó interpretációs mezőből érthetőek”.²⁷²

Ám visszakanyarodva a datáláshoz, nem is annyira textológiai szempontból tűnik lényegesnek, mint inkább a Törzs belső története szempontjából. Mint fentebb jeleztük, a *Numerra kapitány* külön fejezetet alkot a rendezvényirodalmon belül, így nehéz eldönteni, ki és mikor írta. Ám a Méreire vonatkozó utolsó idézet alapján mégis egyértelművé válik, hogy a *terminus post quem* 1963 márciusa, a *terminus ante quem* pedig 1968 szilvesztere.

Utóbbi egyértelmű, hiszen Kelemen hatvanadik születésnapja 1969. november 4-re esett, szöveget pedig csakis rendezvényre készítettek. Előbbi azonban csak a szöveg szoros olvasásával tárható fel. A Dániel könyvéből vett „megmértetett (a szövegben: MacMérey) és könnyűnek találtatott” utalás (*mene, tekel, ufarszin*) a hatalom vonatkozásában természetesen az előző fejezetben részletesen tárgyalt, 1949–1950 fordulóján lejátszódott eltávolítására vonatkozik („hat alom volt már alatta”). Ám a következő, elsőre értelmetlen tagmondat, ti. „fölötte is volt már alom, amiket megkísérelt megfejtetni”, a *Lélektani napló* nevezetes harmadik könyvére utal, melyben az agyérgörcs után motoros afáziával küszködő Mérei az álmai megfejtésével (alom = álom) próbált visszatalálni önmagához. A kicsempésztett kézirat persze csak jóval később jelent meg, ám a baráti kör legkésőbb Mérei 1963-as szabadulása után tudomást szerzett a történetről, így az eset bevésozott kollektív élményvilágukba.²⁷³

Ebből egyértelművé vált, hogy a *Numerra kapitány* bizonyosan nem sorolható a rendezvényirodalom legrégebbi szövegrétegéhez, azt ugyanis nagyjából három héttel később, a Mérei Ferencnek átadandó *Pasaréti kódex* foglalta magában. Arra a kérdésre, miért nem azt a logikusnak tűnő megoldást választották, hogy a kronológiai rendnek megfelelően az első kötetbe gyűjtik össze a legrégebbi írásokat, aligha tudunk felelni. A megjelent munkák egy-egy megjegyzéséből is tudni lehetett, hogy Kelemen Imrét egy idő után „kigolyózták” a Törzsből, de a legbelsőbb kört leszámítva ennek okát csak találgatni lehetett.²⁷⁴ Az állambiztonsági iratok feltárása erre részben választ adhat, bár szinte biztos, hogy nem ez volt az egyetlen ok. Az azonban joggal vélelmezhető, hogy 1961-es szabadulása után a barátok, ha bizonyítani nem is

²⁷¹ *Numerra kapitány*, 5.

²⁷² HORVÁTH Ágnes, A fölfeslett nyelv – a nyelv újbóli meghódítása, in *Konstellációk. Művészetelméleti tanulmányok. Tanulmánykötet Somlyó Bálint 60. születésnapjára*, Darida Veronika (szerk.), Budapest, Eötvös, 2017, 167–178., itt: 168–169. és 170. (A kiemelés tőlem.)

²⁷³ MÉREI Ferenc, *Lélektani napló*, Forgács Péter (szerk.), Budapest, Művelődéskutató Intézet, 1984–1986, I–IV. füzet. (Új kiadása: Osiris, 1998.)

²⁷⁴ ROMÁN, Bálint Endre és az „oppozíció”, 53.

tudták, de erősen gyanították, hogy Kelemen a börtönben beszervezték.²⁷⁵ Ez a gyanúper sejlik fel Bálint Endre búcsúztatójában, 1975 februárjában, amikor úgy fogalmaz, hogy

„ameddig élt Kelemen Imre, igazi életet élt. Haláláig tartó szenvedéllyel, érdeklődéssel, emocionális és baráti viharokkal. Titkokkal, melyeknek a sejtésétől is megboroztunk, és amelyeket most már sohasem fogunk meg tudni”.²⁷⁶

A titokra ugyan utóbb fény derült, ám Mérei Vera életútinterjúja szerint nem egyformán ítélték meg a börtönben tanúsított magatartást, illetve a feltételezett ügynöki tevékenységet.

„Kántásról – így Mérei Vera – a Ferinek joggal nagyon rossz véleménye alakult ki a börtönben, úgyhogy [...] annak ellenére, hogy a Kántás nagyon sokat próbálkozott, és azt hiszem nem is önszántából, hanem megbízásból barátkozni, ezt a Feri nagyon határozottan elutasította. A Zsámboki meg tulajdonképpen a »Törzshöz« is tartozott. Tudod, ez egy egész más szintű és más eredetű kapcsolat volt. És mondjuk az, hogy a Zsámboki a börtönben nem teljesen feddhetetlenül vallott, ezt azért elnézte a Feri is neki, mert [...] másfajta barátság is fűzte őket össze, és mert [...] ő nem úgy vállalt szerepet, ahogy – legalábbis a mi feltevésünk szerint – [...] Kántás”.²⁷⁷

A gyanú árnyékában fogadó neheztelés ezek szerint Kelemen esetében sem keletkezhettek csakis a feltételezett ügynöki tevékenység alapján, ráadásul Mérei Vera hálózati összefüggésben nem is hozza szóba Kelemen Imrét. Bármilyen is volt a hallgatólagos konszenzus a Törzsön belül, a rendelkezésünkre álló rendezvényirodalmi szövegekből egyértelműen kitér, hogy a *Numerra kapitány* és a *Pasaréti kódex* megszerkesztése és átadása után Kelemen Imre többet nem szerepel ezekben a kötetekben.

Térjünk tehát át a *Pasaréti kódex* ismertetésére. Ezt az antológia terjedelme is indokolja (357 lapból áll), a szerzők köre (Bálint, Biró Gábor, Biró Endre, Bizonyos Pál, Kelemen, Lux, Mérei, Mezei Árpád, Zsámboki) itt a legszélesebb, s mint fentebb jeleztük, a szöveggyűjtemény is itt a leggazdagabb, amennyiben valamennyi fellelhető törzsi írásművet összegyűjtötték a szerkesztők. Néhány évvel később a Biró Gábornak adott hatvanéves köszöntőkötetben Mérei vissza is tér a *Pasaréti kódex* értelmezésére.

„Elemzésem alapanyaga egyetlen könyv. Méretében, jelentőségében éppen úgy be nem helyettesíthető, egyszerű, pótolhatatlan, mint a testamentumok vagy a Korán. Szerzői nem sugallatot követnek, hanem engedelmes írődeák, akiknek Isten lediktálta az igazságot. Ez a könyv a Pasaréti kódex, 357 oldalas alapmű, amely 9 szerző 51 kinyilatkoztatását, próféciját, kommentárját tartalmazza. A mű 15 év alatt íródott és történelmi utalásaival fél évszázadot ölel fel. A konglomerátum mintegy 47 évre tehető (az oknyomozó történelem szerint az aranyműves tanonc ekkor jutott el a Kmetty utca környékére, majd a Városligetbe, és állt össze éppen úgy, mint egykor Qumránban az esszéus szekta magja)”.²⁷⁸

Ám talán még ennél is fontosabb a kódexben, hogy a két jellegzetes fiktív figura, Bálint Endre „Halott beszarábiai”, valamint Lux László „Feszfajú” névre hallgató alakja teljes textuális fegyverzetben lép be a rendezvényirodalom világába. Román József hagyatékában ráadásul fennmaradt Lux egyik 1954-ben keletkezett gépirata, ahol a gépelt szövegnek még az oroszos „Feszfajev” forma tűnik fel, melyet aztán tollal korrigált a szerző, így rögzült tehát Feszfajú figurája.²⁷⁹ Lux novellafüzére azért is érdekes, mert túl azon, hogy esztétikai szempontból a

²⁷⁵ ÁBTL 3.1.5–O–10986/2/303. A jelentés megemlíti, hogy Justus Pál, Mérei Ferenc és Szalai Sándor előtt gyanússá vált „Kerekes” és „Kiss Tibor”, beszélgetésük során próbálnak rájönni, kik bújnak meg e fedőnevek alatt. („Kerekes” = Kántás László, „Kiss Tibor” = Kelemen Imre.)

²⁷⁶ BÁLINT Endre, Kelemen Imre sírjánál, 1975. február 21., gépirat, Magyar Nemzeti Galéria Adattára, MNB/117415-43/2016.

²⁷⁷ MÉREI Vera–interjú, I., 180–181.

²⁷⁸ MÉREI Ferenc, A sexagenerális dicsérete. A törzsi irodalom egyik pozitív hősének elemzése, az ideológiai határozatokban elítélt strukturalista módszerrel. Avagy a tudomány dolgozóinak felajánlása a nagy születésnapra, in *Vulgata profana*, 57–75, itt: 59–60.

²⁷⁹ LUX László, Feszfajú történetei, gépirat, 1954, Magyar Nemzeti Galéria Adattára, MNB/117415-43/2016.

Törzs tagjai közül a legnagyobb formateremtő erővel bíró szerző írta, prózája összeköti az opposzió meghaladott baloldali múltját és a Törzs önelvű hagyományképzésének restauratív utópiáját.

„Feszfajú, mint oly sokan mások a butaság középső fokán, lejött a fáról. És mondták Feszfájúnak: te kedvünkre való hülye vagy, téged tanítani fogunk. Áhítattal hallgatta a tanítást, amely ekképpen szólt: »Majdnem minden társadalom története egyenletesen gyorsuló mozgással esik a föld középpontja felé«”.²⁸⁰

A „lejönni a fáról” fordulatot Lux természetesen nem fejlődéstörténeti értelemben használja. A Törzs szóhasználatában ez azt jelentette, hogy az illető „levetkőzte” dogmatikus kinyilatkoztatásokon nyugvó világnézetét.²⁸¹ Az opposzióból jövő tagoknak ez viszonylag hamar ment, hiszen már az 1930-as évek elején is szemben álltak az illegális Kommunisták Magyarországi Pártja ifjúsági szervezetének, a Kommunista Ifjómunkások Magyarországi Szövetségének hajthatatlan, ellenvéleményt nem tűrő, ugyanakkor végtelenül vulgáris marxista nézeteivel, ám Mérei Ferencnél, aki politikai szocializációja jelentős részét a Francia Kommunista Párt magyar szekciójában szerezte, ez a tapasztalat kimaradt. Ezért emeltük ki többször is azt, hogy a pszichológus 1945 utáni pártválasztásában döntő szerepet játszott ez az előzmény: míg az opposzió tagjai Justus mögött, a szocdemek mögé álltak, addig Mérei egyedül a kommunista pártot választotta.

Ám az idézet, illetve tágabban a Luxhoz kapcsolódó novellafüzér egyik zavarba ejtő eleme éppen a címszereplő: Feszfajú. A karakter nevének oroszos formája sima rendszerfricskának tűnhetne, ám a Törzs összetételét ismerve kicsit különösnek hathat a „faj” szó alkalmazása. Fentebb már jeleztük, hogy a saját zsidóság ilyen jellegű, látszólag a külső antiszemita nézőponttal azonosuló, valójában azt kiforgató, groteszk képi vagy szöveges megfogalmazása korántsem állt távol a Törzstől, Lux László és Bálint Endre előszeretettel használta. Lux szövege a nyilvános fórumokon, a pártzsargonban és a brosúrairodalomban elterjedt, a párthűség miatt frissen avanszált, de az eszméből jottányit nem értő pártbeosztottak által használt, ezért végtelenül leegyszerűsített marxista-leninista politikai nyelvezet groteszk olvasatát adja.²⁸² Nagyjából ezt nevezte Fónagy Iván és Soltész Katalin a mozgalmi nyelv szűk keresztmetszetének (például „mondjuk az elvtársak *felé*”).²⁸³ Úgy vélem, Lux nemcsak arra utal, hogy ez a pár tucat szóból összetákolt ál-ideológiai nyelvezet primitív, hanem arra is, hogy mi lesz a baloldali eszméből, ha ahhoz jottányit sem értő komisszárok tönkreteszik azokat.²⁸⁴ A Törzs tagjai ideológiai szempontból, mint az opposzió kapcsán láthattuk, jól képzettek voltak, így különösen fájdalmas lehetett az, hogy az ifjúkorukban hitt tudásként belsővé tett gondolatokat hogyan üresíti ki a sztálinizmus politikai gyakorlata.

„Feszfajú hallgatta a tanítást és gyakran így kiáltott fel: »De szépek ezek az eszmék. az ember sokszor sírni szeretne, ha ilyesmit hall. Bár meg kell mondanom, hogy sok dolog az életben, mintha épp ellenkezőleg lenne, például az abszolút munkanap relatív meghosszabbításával kapcsolatos gondolat«. Nem baj, mondta az Okosító, az egyiket egy kicsi lejjebb, a másikat egy kicsit feljebb, és akkor a dolgok kiegyenlítődnek”.²⁸⁵

Az eleve értelmetlen sztálinista brosúryanvezetést Lux László prózája groteszkké párolja: még halljuk „mögötte” a pártfunkcionárius üres hablatyolását, de már nevetünk az átfordítás metsző szellemességén.

²⁸⁰ LUX László, Feszfajú történetei, in *Pasaréti kódex*, 5.

²⁸¹ Képi ábrázolásához lásd ROMÁN, *Bálint Endre és az „opposzió”*, 45.

²⁸² Stephen KOTKIN, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*, Berkeley, University of California Press, 1995, különösen 198-237.

²⁸³ FÓNAGY Iván – J. SOLTÉSZ Katalin, *A mozgalmi nyelvről*, Budapest, Művelt Nép, 1954, 28-33.

²⁸⁴ Lásd GYÉKICZKY Tamás, „A szó veszélyes fegyver”. *Adalékok az ötvenes évek ideológiai szerkezetének leírásához*, Budapest, MTA Szociológiai Intézete, 1989.

²⁸⁵ LUX, Feszfajú történetei, in *Pasaréti kódex*, 7.

„Az árufétes jellege sajnos egyelőre érvényes, de ne siessünk, mert nem megy minden egy csapásra. Az állandó tökerésről a munkafolyamatban lekopik a szőr és ez által veszít értékéből, emiatt azonban nem kell kétségbe esnünk, mert az így elveszett érték jelentkezik az új termék értékében, de nem az új értéktermékben, mint ahogyan ezt sokan még közülünk is képzelik”.²⁸⁶

Az átfordítás eredetisége tehát abban áll, hogy összeegyeztethetetlen nyelvi regisztereket kapcsol össze: jelen esetben a tőke fogalmát a férfi nemi szervvel, amelynek a nyilvános kimondásában megmutatkozik valami *gyermeki*. A gyermek ugyanis ideig-óráig a büntetés ódiума nélkül kimondhat tiltott dolgokat, hiszen vagy még nem tudja, hogy az mit jelent, vagy tudja, de pajkosan visszaél helyzetével, így a tabu tréfás megsértése feszültségoldást eredményez.²⁸⁷

„Az ál-szimulánsok összetévesztik a faszolt kincstári lekvárt a lekvározott kincstári optimizmust hirdető sematikus művel. [...] A parancsnokság tudomására jutott, hogy az utóbbi időkben az elharapózás ismét méretet ölt”.²⁸⁸

Az idézet első mondatában a faszol ige archaikus formája a hadseregben használatos maradt a „vételezés” jelentésében, de Lux természetesen annak vulgáris jelentésére apellál. A második mondat pedig egy jellegzetes, a retorikából ismert detrakciós alakzat bővített szövegvariánsa: a megint csak a pártzsargonból „kiemelt” mondatfoszlány alanyát Lux szándékosan kihagyja a szövegből, ám mivel tovább variálja azt, ezért sem kontextuális, sem szituatív ellipsziszről nem beszélhetünk.²⁸⁹ Így egy jellegzetesen értelmetlen luxi mondat áll elő, amelynek tréfás színezetét az adja, hogy érezzük az elhangzott mondat lehetséges elemeit, melyeket azonban Lux a dekontextualizálással szó szerint értelmetlenné ír. Mérei éles szemmel veszi észre Lux stílusának különlegességét, s irodalompszichológiai magyarázatot talál rá.

„A rendezvényirodalom szövegeiben, és általában a törzsi kommunikációs stílusban nem ritkán adódnak ilyen fordulatok: mutatkozások merültek fel, esete forog fenn, gyökerében álláspont [...], anélkül, hogy meg lenne mondva, milyen álláspontról [...] van szó. Az ilyen fordulatok azt emelik ki a közlésből, ami az élményszínezetet hordozza, anélkül, hogy az élmény tartalmát feltűntetné. Tehát kommunikálunk egy élményszínezetet, ezzel rákényszerítjük az *olvasót*, illetve *hallgatót* arra, hogy ehhez improvizáljon egy tartalmat”.²⁹⁰

Jóllehet nem tárgyalható itt részletesen Lux László tevékenysége, de érdemes megjegyezni, hogy az 1948–1949-ben a *Dolgozók Világlapjánál*, majd 1957-től a *Film, Színház, Muzsika* színházi rovatánál dolgozó Lux rendes újságírói tevékenysége mellett (beszámolók, kritikák) Pacek Kari álnéven leközölt egy mini-komédiát *A több ezer éves asszony, avagy Makrokozmosz Mimi titka* címmel.²⁹¹ A három felvonásos, ám cselekmény hiányában két felvonásban bemutatott „mély értelmű komédia” szélesebb nyilvánosság előtt is megcsillantott valamit Lux groteszk szemléletéből és verbózus közlésmódjából.²⁹²

²⁸⁶ LUX, Feszfajú történetei, in *Pasaréti kódex*, 5.

²⁸⁷ 1957–1958-ban Fekete Sándor író is készít egy satirikus gyűjteményt, melyet zsebenciklopédiának nevezett (s melynek kéziratát a Mérei Ferenc és társai per nyomozati szakaszában találta meg az állambiztonság). Fekete nem tartozott a Törzshöz, noha Luxszal biztosan tudtak egymás létezéséről. Fekete szarkazmusa is szellemes, de megítélésem szerint Lux ironikus nyelvi tűzijátékához nem mérhető. Lásd FEKETE Sándor, *Egy bűnös satíra. Írta Fekete Sándor 1957–1958-ban*, Budapest, szerzői kiadás, 1995.

²⁸⁸ LUX, Feszfajú történetei, in *Pasaréti kódex*, 13.

²⁸⁹ Vö. ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna, *Klasszikus magyar retorika*, Budapest, Holnap, 2013, 370.

²⁹⁰ MÉREI Ferenc, Ideológiai archetípusok az utódok életében. Tudományos ismeretterjesztő előadás a törzstörténeti szociálpszichológia köréből, in *Vulgata profana. Kinyilatkoztatások*, Bálint Endre, Hoffmann Tiborné, Kraiss Ágnes, Lux László, Rudas Klára, Zsámboki Zoltán (szerk.), kiadatlan gépirat, 1972, 7–25., itt: 21.

²⁹¹ LUX László [PACEK Kari], *A több ezer éves asszony. Makrokozmosz Mimi titka*, *Film, Színház, Muzsika*, 2. évf. (1958) 33. sz., 30–31.

²⁹² LUX László önéletrajza (1959), MNG Adattár, MNB/117415-43/2016. Lásd még JUSTUS Pál [BIZONYOS Pál], *A kárpitos*, *Pasaréti kódex*, 193–195.

A fejezet élére helyezett mottó ugyancsak ebből a szövegből való, s nemcsak felsorolja a Törzs tagjait, de az előszámlált nevek ismételtetése és variálása révén azokat is beemeli a *communitas* tagjai közé, akik már nem élnek vagy rég elhagyták Magyarországot: az 1944-ben meggyilkolt Blum Mihályt, a spanyol polgárháborúban lelőtt Heinlein Károlyt és az Izraelbe alijázott Weisz Henriket, azaz Hencit.²⁹³ Ők hárman a legtöbbször emlegetett egykori barátok, posztumusz Törzs-tagok. De előkerül Deutsch Kati (Kati Horna), Kellerman, Löwy, Rosenberg, Steiner, Nagy Pál, Friedmann (Capa), Weisz Imre (Csiki), Kaudersz Éva, Krausz Kitty, Wagner Edit, Partos, Szirtes, Békefi, Szabó és Grünberg is. Az értelemgondozás munkájában pedig Bálint és Lux járt elől.²⁹⁴ A felelevenítés tehát azok számára is élővé teszi a Törzs kollektív életrajzához kapcsolódó opposíció tagjait, akik történetesen nem ismertek mindenkit közülük. Érdekes, hogy épp Mérei egyik rendezvényirodalmi szövege találja fején a szöveget, amikor ily módon fogalmaz:

„Képzeljük el, hogy egy nap megérkezik az üdvtörténeti tartományba, hóna alatt a neki készült szexaginta kötettel, s élébe áll Blum Mihály arkangyal lángoló kardjával, s ezt kérdezi: »Mondd, apafej, hogyan jutottál te be a Törzs történetébe?«”.²⁹⁵

Fentebb érintettem, hogy a Törzs hagyatékában fellelhető fényképeken feltűnik az opposíció, ám azon több szereplőt nem tudnak megnevezni. Blum, Heinlein és Henci szinte állandó vendégek a törzsi képzeletben, míg mások csak szórványosan vagy egyáltalán nem tűnnek fel, ám ennek logikáját a forrásokból nem sikerült megfejtennem. Amikor fentebb Mérei nyomán úgy határoztuk meg a rendezvényirodalmat, melynek egyik legfőbb funkciója, voltaképpen rítusa a Törzs kollektív élettörténetének felelevenítése, akkor már érthető, hogy a nevek felsorolása egyszerre funkcionális és egyszerre poétikai természetű.

„Ki fedezze a szertartás költségeit? Mindenki, szükséglete ellenére, meg szerint, egyesek kiszípolozása, leköpése és a folytonosan növekvő technika arányában. Úgyszólván emberekkel van dolgunk, akikkel a legnagyobb tapintattal kell eljárunk. A befizetésnél a Lassalle-féle teljes hozadék-elmélet csúszás-mászás. Mert: Biró kevesebbet iszik, mint Kelemen, Kelemen nem koptatja a járdát. Mérei nem látogatja az árvaházakat, Zsámboki nem fogyasztja a pótimaházakat. Itt két tábor van: a kaputosok és a plebejusok. Ki eszik annyit, amennyi az általa kiszorított víz súlya, melynek mértéke az idő: a Blum, a Kelemen, a Zsámboki, a Lux, a Henci, a Mérei, és a szegény Heinlein, ha élne. Ki iszik annyit: a Blum, a Lux, a Zsámboki, a Mérei és a szegény Kelemen, ha élne. Ki fogyaszt annyi nőt, a Kelemen, a Mérei, a Zsámboki, és a szegény Lux, ha élne. Ki fogyaszt annyi nőt, a Kelemen, a Mérei, a Zsámboki és a szegény Lux, ha élne. [...] Nem mondom tovább, mert azért én is érző ember vagyok és félek, hogy rögtön sírva fakadok, ahogyan most sírna a Blum, a Biró, a Szabó, a Kelemen, a Heinlein, a Henci, a Mérei, a Zsámboki, a Lux és a szegény Bálint, ha élne”.²⁹⁶

Talán fentebb rosszul tettem fel a kérdést, és nem arra kellene rákérdezni, miért nem kerül bele mindenki a felsorolásba; ha ugyanis a felsorolásnak poétikai funkciót tulajdonítunk, akkor lehet, hogy e pár kiválasztott név felsorolása és variálása épp „mindenki” helyett áll. Umberto Eco hívja fel a figyelmet arra, hogy az *Iliász* második énekében Homérosz a hajók felsorolásával azt a

„költői eszközt is felvonultatja, amelyet később majd az *elmondhatatlanság toposzának* neveznek. A szerzők valami gigantikussal, valami ismeretlennel találkozva, amelyről nem tudnak még eleget vagy talán nem is

²⁹³ Érdekes, hogy visszaemlékezésében Bálint többnyire negatívan jeleníti meg Heinleint, de viszonylag ő beszél róla a legtöbbet, lásd BÁLINT, *Életrajzi törmelékek*, 69-70.

²⁹⁴ BÁLINT Endre, Miközben a betegség, in *Sexaginta IV.*, 72-87. és LUX László, A templomos lovag és gengje, in *Sexaginta IV.*, 34-42.

²⁹⁵ MÉREI Ferenc, Hajrá, Picasso! Megemlékezés az avantgardista B-közép nagy öregjéről, in *Sexaginta IV.*, 43-67., itt: 52.

²⁹⁶ LUX, Feszfajú történetei, in *Pasaréti kódex*, 14-16.

fognak tudni, azt mondják, hogy képtelenek beszélni róla, amiért is az ilyenkor gyakran adott listájuk csupán példa, töredék, utalás, s az olvasóra hagyják, hogy képzelje hozzá a többi”.²⁹⁷

Még ha a felsorolásban Luxnál nincs is olyan mennyiségről szó, mint az *Iliászban*, talán nem túlzás azt állítani, hogy az elmondhatatlanság toposza kijelöli a szerzői képzelet határait abból a célból, hogy a többi a potenciális olvasókra vagy hallgatókra bízta. Másképpen fogalmazva az erősen kódolt, zárt beszédmód egyik stiláris elemével van dolgunk, mely akaratlanul is *kitágítja* az elbeszélés értelmezési tartományát. Ez a kijelölés azonban szükségszerűen magában hordozza a kiválasztás mozzanatát, hiszen egyes személyeket részletesen leír, jellemez Lux, míg másokat az elmondhatatlanság toposza nevű elbeszélői bűvészdobozba zár. Így a Törzs imaginárius közösségébe az időközben meghaltak vagy emigráltak is beletartozhatnak, akikről adott esetben jóformán semmit sem tudtak.

A nevek variációjához annyi azonban mindenképpen hozzátartozik, hogy az egyes szövegekben, illetve Bálint Endre rendezvényképein szinte mindenkinek *több neve* is van. Egyszer a polgári nevükön szerepelnek, másszor egyfajta kódolt, mágikus nevet viselnek, s úgy vélem, ez a játék szintén funkcióval bír. Ez megint csak a Törzs által kultivált restauratív utópia része, melynek nevében kitüntetett szerep jut a modernitáson kívüli kultúrának (illetve az azt tanulmányozó etnológiának). Itt érdemes visszautalni arra, hogy az 1930-as években ki miért rajongott Párizsban, az elektív affinitás miképpen nyilvánult meg választásaikban. Vajda Lajost a Franciaország által zsákmányolt gyarmati kultúrákat bemutató Musée de l’Homme vonzotta leginkább, s ezt a hevületet Bálint Endre is nagyra értékelte, hiszen nemcsak barátjának, de mesterének is tartotta őt. Mérei képzeletét Durkheim 1912-ben megjelent *A vallási élet elemi formái* című kötete babonázta meg, s mint láttuk, a Törzs név is innen származtatható.

Mary Gluck nyomán korábban már fejtegettük azt a problémát, miszerint az avantgárd dal kapcsolatba hozható művészeti mozgalmak az 1910-es években ugyancsak előszere-ttel fordulnak a „primitív” szcéná felé. Ebbéli érdeklődésükben a lehetséges „egzotikus Másikat” fedezik fel: lehetőség nyílik a modernitáson *kívüli* imaginárius világ megteremtésére, amelyben a kalandok, a művészeti értékek, a szexuális formák és a közösség „kollektív pezsgése” vonatkozásában tényleg minden lehetséges.²⁹⁸ A kollektív pezsgés (*effervescence collective*) megint csak Durkheim kifejezése és olyan együttes pszichés állapotot jelöl, mely erősen hat a társadalmi képzeletre.

„Könnyen érthető, hogy ilyen egzaltált állapotban az ember nem ismer magára. Mivel egy külső hatalomféle keríti hatalmába és sodorja magával, amelynek hatására másképpen gondolkodik és cselekszik, mint normális körülmények közt, természetesen úgy érzi, hogy már nem önmaga. [...] Efféle tapasztalatok [...] hogy is ne győznék meg arról, hogy valóban létezik két homlokegyenest ellenkező, egymással össze sem hasonlítható világ? Az egyikben bágyadtan tengeti mindennapi életét; a másikba viszont csak úgy léphet be, ha azonnal nem mindennapi hatalmakkal lép érintkezésbe, amelyek az őrzöngésig felvillanyozzák. Az első a profán, a második a szent dolgok világa”.²⁹⁹

Mary Gluck és Émile Durkheim gondolatmenetének összekapcsolásával csak arra akartam utalni a névhasználat kapcsán, hogy a Törzs rituáléi, közösségi normái bizonyos értelemben megfelelnek az 1910–1920-as évek értelmiségi, művészi, baloldali köreiben divatos vonzódásnak a természeti népek kultúrája iránt, ám itt nem valamiféle egzakt színrevitelről van szó, hanem szabad asszociáción nyugvó kreatív felhasználásról. Az irodalom, egyáltalán az írott szöveg például kilóg ebből az antropológiai konceptusból, ugyanakkor a nevek mágikus cse-

²⁹⁷ Umberto ECO, *A lista mámora*, Budapest, Európa, 2009, 49.

²⁹⁸ Mary GLUCK, *The Modernist as a Primitive: The Cultural Role of Endre Ady in Fin-de-Siècle Hungary*, *Austrian History Yearbook*, 33. sz. (2002), 149-162.

²⁹⁹ DURKHEIM, *A vallási élet elemi formái*, 206. Lásd még NÉMEDI Dénes, Durkheim és az innováció, *Szociológiai Szemle*, 21. évf. (2011) 1. sz., 70-83.

rélgetése harmonizál vele. Így a Törzsnek az „ősiről”, a „primitívről” alkotott képe megfelel annak, amit Claude Lévi-Strauss barkácsolásnak (*bricolage*) nevez.

„A mitikus gondolkodás sajátossága az, hogy vegyes (*hétéroclite*) összetételű készletből dolgozik [...] bármi legyen is a kitűzött feladat, hisz nincs más, csak ami a keze ügyében van”.³⁰⁰

A név (családi név és keresztnév) a nyugati modernitásban az állampolgár azonosítására szolgáló merev jelölő. Ez persze nem azt jelenti, ahogy a Mellinger–Mérei névváltoztatás kapcsán kitértünk rá, hogy ne volna mód megváltoztatni, csak annyit, hogy adminisztratív-jogi értelemben a név viselője felelős tetteiért. Az etnológia által tanulmányozott mágikus névhasználat azonban teljesen más kulturális logika szerint működik. Már James G. Frazer felfigyelt erre:

„a közép-ausztráliai törzseknél minden férfinak, nőnek és gyermeknek közhasználatú személyneve mellett van egy titkos vagy szent neve is [...]; a csoport teljesen beavatott tagjain kívül senki sem ismeri ezt a nevet, s csak a legünnepélyesebb alkalmakkor szabad említeni; kiejteni nők vagy más csoporthoz tartozók füle hallatára a törzsi szokás legsúlyosabb megszegése lenne”.³⁰¹

A névtabu tiszteletben tartása megóvjá a törzs integritását, ugyanakkor a titok illetéktelen tudóival szemben megvédi a személyt például a betegségtől, így a mágikus név tabujának egyfajta apotropaikus, bajelhárító szerepe is van.

A modernításban megszokott polgári és a mágikus nevek variabilitása voltaképpen átmenetet képzett két különböző normarendszer között, ily módon az eltérő kontextusok megengedték az önazonosság módosítását.³⁰² Az egyén változó neveinek fejtegetése kapcsán Lévi-Strauss külön kitér egy másik aspektusra is, nevezetesen a halottak nevének funkciójára. Mint írja, a belső Borneóban élő penan törzsben a névhasználat változása összefüggésben áll az egyén életkorával, leszármazásával (kinek a gyermeke), valamint a családban nyilvántartott halottak emlékével is. Ennek ismeretében egy gyermek más nevet visel születésekor, mást, ha a családban meghal a testvére vagy az egyik szülője, megint mást házasságkötéskor. Az egyén önazonossága tehát nem feltétlenül és kizárólagos módon a feltételezett személyiségből fakad, hanem az része egy nagyobb genealógiai láncolatnak, mely a névhasználatban fenntartja az elhaltak emlékezetét (tektonyme, nekronyme).³⁰³ Ebben az értelemben mondja a Balin élő bwa-k kapcsán Cécile Leguy, hogy a személynevek egyben üzenet közvetítésére, tolmácsolására szolgálnak (*noms-messages*).³⁰⁴

A rendezvényirodalmi szövegkorpuszban és Bálint Endre rendezvényképein megelevenednek ezek a különböző funkcionális név-üzenetek. A fentiekből következően korántsem véletlen, hogy Mérei az alábbi táblázatban összefoglalt neveket és variációkat szó szerint „mitológiai lényekhez” kapcsolja.³⁰⁵

Személyek	Numerra kapitány 1969	Pasaréti kódex 1969	Vulgata profana 1971	Sexaginta IV., 1974	Anti-Bálint 1974	Rendezvényképek
Bálint	Bálint	Halott beszarábiai St. André, Baltazár	Halott beszarábiai	Halott beszarábiai	Besarábiai, Bálint, B. E. Messter	Halott beszarábiai

³⁰⁰ Claude LÉVI-STRAUSS, *La pensée sauvage*, Paris, Plon, 1962, 30. Lásd még Anne MÉLICE, Un concept lévi-straussien déconstruit: le bricolage, *Les Temps Modernes*, 656. sz. (2009), 83-98.

³⁰¹ James G. FRAZER, *Az Aranyág*, Budapest, Századvég, 1994, 145.

³⁰² Ali BENMAKHLOUF, *L'identité. Une fable philosophique*, Paris, PUF, 2011, 43-54.

³⁰³ Vö. LÉVI-STRAUSS, *La pensée sauvage*, 230-231.

³⁰⁴ Cécile LEGUY, Que disent les noms-messages? Gestion de la parenté, *L'Homme*, 197. sz. (2011), 71-92.

³⁰⁵ MÉREI, Ideológiai archetípusok az utódok életében, in *Vulgata profana*, 25.

		püspök				
Biró G.	Gabriel Büro	Pisztoli úr, Büro	Pisztoli úr	Pisztoli úr	Pisztolyi úr	Seriff, jakobinus, Pistoli úr, pingvin
Kelemen	Numerra kapitány	Orgasme gróf	Numerra kapitány, Orgasme gróf, Öleb-tartó aranyműves	Numerra kapitány, Orgasme gróf, rabbi Kelemen	Numerra kapitány, Kelemen pápa	Kelemen pápa
Lux	Kárpitány	Feszfajú, Kárpitos, Lux Ambur, Reb Lux	Feszfajú	Feszfajú, Kárpitos	Feszfajú	Reb Lux
Mérei	MacMerey	MacMerey Mák bíboros, Makovics Makov, „száműzött király”	a „primitív” pszichológus	reb Mérei	Szociálpszichológus	–
Zsámboki	Zsámbornoki	Zsámbornoki, Mélymagyar	Zsámboki elvtárs	Zsámboki, Mélymagyar	–	–
Biró E.	–	Hülye-Mülye	Hülye-Mülye	–	–	–
Horváth L.	–	Horvát bán	–	Laci	–	–
Justus Pál	–	Bizonyos Pál	Bizonyos Pál	Bizonyos Pál	Partos-Szirtes-Bizonyos	–
Goldschmidt	–	–	Goldschmidt	Aranykovács	–	–
Szabó Lajos	Fehér Nagy Főnök	Szabó Lajos	–	Szabó, Nagy Pingvin-tenyésztő	–	pingvin
Tábor B.	Rünberg (a G-t elvesztette)	Tábor Béla	–	Grünberg	Grünberg	pingvin

Az itt használt nevek többnyire könnyen átlátható szójátékon alapulnak, s a rejtett tartalom nagyjából olyan szférákba utalja az értelmezést, mely a nyilvános társadalmi érintkezésben tabunak, kiejtése pedig súlyos illetlenségnek minősült volna. A tilalom – módosított – kimondása, performálása természetesen örömet szabadít fel, azok névként való, konnotatív használata pedig megerősítette a Törzs belső kohézióját. Ez az utalás lényege: a csoporton belül megerősít, hiszen a közlés értelmezhetősége az exkluzivitás örömét váltja ki (ugyanakkor persze kizárás is, hiszen aki nem része ennek az üzenetnek, az vagy egyáltalán nem, vagy részlegesen tudja dekódolni azt).

Talán a Törzshöz nem tartozó, de e könyv lapjain már többször feltűnő Vas István gyakori felemlítésére érdemes röviden kitérnünk. E fejezet elején, a Munka-kör és az oppozi-

ció kapcsán már utaltunk arra, hogy Vas és Biró Gábor közvetlen kollégák voltak a Standard Rt. könyvelésén. *Nehéz szerelem* című regényében meglehetősen részletességgel számol be közösen végzett munkájukról, melynek nyomán Birót vadnak, izgágának, rámenősnek festi le. Nyilván minden önéletrajzi emlékezeten nyugvó beszámoló a szerző szubjektív képét adja, ez rendben is volna, de Vas megváltoztatta a nevet, s nem a Biró Gábor, hanem a Róna Róbert név szerepel a kötetben. Utóbb műveltnek és jó eszűnek nevezi, aki „írt is egy-két jó cikket a *Századunkba*”.³⁰⁶ A következő oldalon Szabó Lajost nevezi szelíd lelkű prófétajelöltnek, akit senki sem vett komolyan, ám a nevet itt Tabák Lajossá formálja.³⁰⁷ Csakúgy, mint Kassákkal szemben, Vas Istvánt nyilván saját belső lelki vívódásai vezették arra, hogy ilyen méltánytalanul bánjon jól azonosítható személyekkel.

A *Nehéz szerelem* első kiadása 1964 és 1967 között jelent meg két kötetben, pont abban az időszakban, amikor – Biró Gábor emlékezetes novellájának címével fogalmazva – a „pápák avignoni fogsága után” (vagyis a forradalmat követő megtorlás nyomán) Mérei, Kelemen és Zsámboki kiszabadult a börtönből.³⁰⁸ Vas István regénye nem kis felháborodást kelthetett, hiszen a Törzs kénsavval átítatott névvariációkban emlékezik meg a költőről. A *Numerra kapitány*ban még csak a „Vas és Etelközt” is megjárt Gabriel Büróról hallunk (Vas és Nagy Etel, Kassák nevelt lánya), ám később Lux egyenesen „Herr Fasznak” vagy „Pis Fasztának” nevezi. „Van-e még közöttünk olyan, aki emlékszik Pis Fasztára, az ésszerű költőre, aki mindig évtizedekkel előre megírta azt, ami még ma is szépen hozza a libát és a konyakot, kertes házat is, libamáját is, melyet egykor csak könyvelt”.³⁰⁹ Egy másik szöveghely: „Tudod te, hogy milyen volt a világ akkor, amikor Pis Fasza még a földön járt”.³¹⁰ Lux László egyébként is nagymestere a nyelvi megfordításoknak és jelentésbeli kifordításoknak (Szalmás Piroska → Pilmás Szaroska), de a vissza-visszatérően Pis Fasztaként szereplő, az establishmentbe beépülő Vas Istvánt valóban a Törzs szimbolikus revánsának célpontjává tette.

A kötetek kronológiájából és szerkesztési elveiből fakadóan a korai, azaz 1954 és 1957 között keletkezett szövegek kivétel nélkül a *Pasaréti kódex*be kerültek; ez a Törzs legrégibb szövegrétege, mely a 357 oldalból 219-et tesz ki. A börtönéveket követően, 1963-tól tartanak újra rendezvényeket, azaz az 1968-ig felgyűlő maradék 138 oldal adja ki az antológiát. A szintén 1969-es *Numerra kapitány*, melyet 1963 és 1968 közé datáltunk, az illusztrációkat tekintve talán a legnagyobb stílárís műgonddal készült munka, noha szövege mindössze 15 oldalra rúg. Ha a törzsi irodalom létrehozásának rendjét valóban betartották (szövegszerűen vannak azért kivételek), akkor az eltűnt *Magyar írók Lux Lászlóról* című gyűjtemény értelemszerűen az 1969–1970-ben keletkezett iratokat foglalhatta magában, hiszen Lux 1971. január 15-én lett hatvanéves. A kerek évfordulót 1972. október 28-án betöltő Biró Gábornak készített *Vulgata profana* tehát elvben az 1971–1972-ben készített rendezvényirodalmi műveket fogta össze (77 oldal, de van benne 1969-re datált textus is). A Horváth Lászlónak, illetve Bálint Endrének összeállított, 1974-ben átadott antológiák, illetve az előbbihez függelékként csatolt, Zsámboki Zoltán 1973-ban betöltött ötvenedik születésnapjára készített alkalmi írások terjedelme 132 + 84 lapra rúg. Ha a három rendezvényirodalmi munka lapszámaikat összeadjuk, 293 oldalt kapunk.

Önmagában nem az a figyelemre méltó ebben, hogy egyre vékonyabbak a kötetek, ez többé-kevésbé természetes, hiszen egységnyi idő alatt jóval kevesebb rendezvényt volt módjukban megtartani. Az már inkább meggondolkodtató, ahogyan a szerzők megfogytak az egyes gyűjteményekben. A *Pasaréti kódex*ben az ünnepelttel együtt tíz szerző vesz részt,

³⁰⁶ VAS, *Nehéz szerelem*, 754.

³⁰⁷ A másik lehetőség, hogy alakját összevonja Tabák Lajos szociofotóssal, aki szintén tagja volt a Munkakörnek.

³⁰⁸ BIRÓ Gábor, A pápák avignoni fogsága, in *Pasaréti kódex*, 234-238.

³⁰⁹ LUX László, Mutatkozások merültek fel, in *Vulgata profana*, 32-33.

³¹⁰ LUX László, A templomos lovag és gengje, in *Sexaginta IV.*, 40.

ám a többi kötetet jóformán hárman, Bálint, Lux és Mérei írja tele. Egyszer tűnik csak fel Biró Gábor neve, illetve a Törzs kültagjai közül Bálint Endre monográfusa, barátja, Román József.³¹¹ Az 1957 előtt készült szövegekből azonban világosan kitűnik, hogy a Törzs mitológiájának körülbelüli tartalma, szereplői, elbeszélői modora, a szövegek elliptikus szerkesztésmódja jóformán születése pillanatában kialakult. Az első három-négy év rendkívül erős szövegeket hagyott az utókorra, s jól látszik belőlük, hogy a mágikus nevek, melyek egyben fiktív figurákat is jelölhetnek, kisebb variációval (Feszfajev, Feszfajú) az 1954-re datált szövegekben ugyanúgy megvannak, ahogyan a Törzs kollektív életrajzából (főként opposzió, szexualitás, zsidóság) származtatott önmitológia.

A tematikák és a figurák szempontjából módfelett problematikus az, hogy a Román József által kiadott, Bálint Endre által készített, technikájukban, kivitelezésükben ugyancsak különböző rendezvényképek datálatlanok, eredeti méretarányuk ismeretlen. Az *Anti-Bálint*-ban ugyan feltűnik négy darab, Román által is közzétett kép, ám azok értelemszerűen előbb készülhettek. További nehézséget okoz, hogy Bálint képi világa „túllép” a szó szerint értett Törzsön, hiszen egyebek mellett Ország Lili, Korniss Dezső, Jakovits József, Rozsda Endre, Vajda Júlia is szerepel benne. Ám a tematikák és a nevek esetében a Törzsre vonatkozó képek kisebb variációkat nem számítva jól illeszkednek az eddig vázolt korpuszba. Annyi változás azért tapasztalható, hogy a szexualitás és a zsidóság válik Bálint fő témájává, a Törzsből pedig Biró Gábor és Lux László szerepel leginkább. A kollázsokon és festményeken feltűnő, megítélésem szerint szándékosan tárgyiasítottan ábrázolt, a Törzs beszédrendjébe azonban jól illeszkedő meztelen női test napjainkban ugyancsak zavarba ejtő téma. A társaság ironikus hangoltságát tekintve nem könnyű eldönteni, vajon a szexképek szándékának megfelelően tárgyként ábrázolja-e Bálint a nőket, vagy pedig a kollázs logikájának megfelelően a kivágás-beillesztés képi attribúciója megengedi, hogy ironikusan szemléljük azt. Ahhoz, hogy ennek pontos helyét kijelöljük Bálint ikonográfiájában, a képanyag számszerűen kevés. Nincs itt mód arra, hogy az egyes szövegek szoros olvasása és a képi ikonográfia összevetésével döntést hozzunk ebben, de úgy sejtem, hogy a fentebb érintett, az iróniához kapcsolt távolságtartó és negatív hangoltság összetettebbé teszi e műveket, mint amennyire első látásra gondolnánk. Mindez az opposzió világához, melyet rendezvényszövegeiben, mint láthattuk, oly sokszor felidéz Bálint, csak annyiban kapcsolódik, hogy annak két, korábban a restauratív irányzathoz sorolt alakját, Szabó Lajost és Tábor Bélát rendszeresen kikarikirozza.

Ennek megértéséhez hozzá kell tennünk, hogy a Törzs önleírásában, az opposzió utáni időszakot két csoportra, az „istenesekre” (Szabó, Tábor, Mezei Árpád) és a „pogányokra” (Bálint, Biró, Kelemen, Lux, Mérei) bontották. Ez a különbségtétel látszólag megfelel a korábban Scholem nyomán bevezetett „restauratív” és „utópikus” irányzatoknak, valójában a helyzet jóval bonyolultabb. Az istenesek és pogányok közötti különbség az 1932-es szakítás után abban állt, hogy Békefi, Szabó és Tábor szűknek érezték azt a társadalomkritikai nyelvezet, amellyel Justus, Partos és Szirtes az akkori társadalmi világot leírták. Tábor Ádám ezért hangsúlyozza minduntalan, hogy apja nem tagadta meg a marxizmust, hanem többé-kevésbé *elveszítette* a társadalmi világ iránti érdeklődését (akkor meg mire menne a marxizmussal?). Ezt követően azonban nem hívővé vált, aki a neológ szertartásrend szerinti rendes zsidó hitéletet élt, hiszen az Scholem tipológiájában a konzervatív, a törvényt megőrző, azt helyreállító opció lett volna. Ez meglehetősen távol állt tőle.

Szabó Lajost és Tábor Bélát megítélésem szerint továbbra is izgatta a megváltás gondolata, csak azt nem itt, az immanens társadalmi világban, hanem a transzcendenciában keresték. Az „istenesek” kifejezés tehát kifejezi a természetfeletti iránti érdeklődést, ám a világvalóságok iránti szinkretikus érdeklődés vagy a dialogikus gondolkodás a hagyománnyal való összetett viszonyra utal. Az „istenesek” restauratív utópiája egyfajta egyházi kereteket elutasító,

³¹¹ BIRÓ Gábor, A bar micvó megünneplése, in *Vulgata profana*, 88-97.; ROMÁN József, Végzet és kajánság. Gondolatok Bálint Endre művészetéről, in *Anti-Bálint*, 10-20.

„radikális fétisromboló” és „logosz-felszabadító energiában” gondolkodott, s nem valamiféle konzervatív módon elrendezett, készen kapott zsidó tradícióban.³¹² A „pogányok” pedig látszólag ateisták, istentelenek voltak, holott, mint a Törzs szertartásrendjében és önmitológiájában láthattuk, valójában ugyanúgy adoptáltak szinkretikus hagyományokat, mint az istenesek, bár kétségtelen, hogy a hagyományhoz való viszonyukat inkább szabad montázs-technika és ironikus hangoltság, mint szöveg-tiszteleten nyugvó exegézis jellemezte. Ráadásul a Törzs rituális gyakorlatai inkább a természeti népek totemizmusához és animizmusához kötődtek, s ehhez adódtak hozzá – főleg Bálint és Lux prózájában – az elemi és középiskolai kötelező zsidó hittanból megmaradt és felidézett imarészletek („vöajmár omén”) vagy a középkori katolikus egyháztörténet bizonyos alakjai, mozzanatai (avignoni pápaság).³¹³

Már az oppozíció kapcsán is rámutattunk arra, hogy a harmincas években még eleven demokratikus szocialista társadalomkritika utópikus messianizmusa egyáltalán nem ellentéte, hanem kiegészítője a hagyományt autonóm módon elgondoló és megteremtő restauratív utópiának. A pogányok, mint láthattuk, 1949 után fokozatosan leszámolni kényszerültek az utópikus messianizmus lehetőségével, s ebben a helyzetben, amikor a forradalmi anticipáció lehetősége beomlott, kollektív képzeletük számára nem maradt más, mint a rögzített hagyományokat, az előleges törvényeket szintén felforgató restauratív utópia. Utóbbi is jórészt elképzelés, imagináció, hiszen nem a múlt aprólékos történeti feltárását, hanem annak benyomásokon és vágyakon nyugvó újraalkotását jelenti. Ha a Törzs nem hagyott volna maga után sok száz oldalnyi írásos hagyatékot, akkor azt mondanám, hogy a csoport maradéktalanul megfelel annak, amit Maurice Halbwachs kollektív emlékezetnek nevezett. A rítusként értett rendezvénynek ugyanis volt egy *itt-és-most*-ja,³¹⁴ hiszen legfontosabb ismérve, hogy konkrét térben és időben történik, részvételhez kötött és az adott csoport kollektív élettörténetének felelevenítése áll a középpontjában. Ez pedig maradéktalanul megfelel az halbwachsi elképzelésnek. A francia szociológusnál ugyanis a kollektív emlékezet nem szubsztancia, hanem illékony interakció, melynek célja a közösség integritásának fenntartása.³¹⁵

Azzal, hogy a jövő horizontja helyett a múlt imaginációja kerül az önmitológia középpontjába, minden hasonlóság mellett a Törzs azért tartalmilag megváltozik. Az utópikus vágy ugyanis a jövőbe vetíti a vágyott világ elképzelését, míg a restauratív utópia a múltban vagy távoli kultúrákban, de nemegyszer ezek ötvözetében fedezi fel a jobb világ lehetőségét. Éppen ezért úgy vélem, hogy a pogányok és az istenesek közötti eszmei *távolság* a valóságban kisebb volt, mint amennyire a Törzs önmitológiája ezt minduntalan hangoztatta.

A Bálint Endre rendezvényképein feltűnő, jógiként vagy profétaként ábrázolt Szabó Lajos karikatúraszerű megjelenítése sokkal inkább fakadt a kis különbségek nárcizmusából, mint kibékíthetetlen világnézeti különbségből. Biró Gábor érdeklődésének korábban már érintett változása szintén nehezen illeszthető bele a pogány-istenes felosztásba. Az egykori oppozíció résztvevőjeként, mint fentebb megállapítottuk, a *Századunkban* megjelent közleményei alapján inkább a társadalomkritikai irányzathoz (Justus, Partos, Szirtes) állt közel, ugyanakkor egy 1954-re datált visszatekintésében már tetten érhető a Vajda festészete iránt táplált érdek-

³¹² TÁBOR, Minden gondolatnak alján, 132.

³¹³ GYÖRGY, *Az ismeretlen nyelv*, 279.

³¹⁴ „Hic et nunc, ahogy az egyszeri cigány mondta”, lásd LUX László, A templomos lovag és gengje, in *Sexaginta IV.*, 36.

³¹⁵ Maurice HALBWACHS, *Az emlékezet társadalmi keretei*, Budapest, Atlantisz, 2018. Nagyon egybevág Méreinek az erről alkotott elképzeléseivel: „Nagy kérdés az – írja –, hogy lehet-e a magányosan átélt élményt magányosan felidézni, teljes indulati hitelességgel. [...] Magányosan [...] azt hiszem, nem lehet, vagy nagyon ritkán! Miért legyen hiteles, ha csak én éltem át és csak én idézem fel? Az együtteség a felidézést a hitelesség felé szorítja, mert ha nagyon eltorzítom, már nem a csoporté [az emlék] [...], hanem egyedül az enyém, aki eltorzította. Az együttes élmény öröme hitelességet kíván, mert így közös”. MÉREI Ferenc, *Lélektani napló*, Forgács Péter (szerk.), Budapest, Osiris, 1998, 167.

lódés, de ennek emfatikussá válását már inkább az ugyanabban az évben születő naplófeljegyzése tanúsítja.

Titok, transzgresszió és az erotikus funkció

Ha felütjük a Törzs rendezvényképeit tartalmazó kis kötetet, akkor több, Biró Gábort a szexualitás kontextusában ábrázoló képet is találhatunk. Rövid kommentárjaiban a kötetet közreadó Román József ezeket szó szerint fordította le, kommentálta, ugyanakkor ha belenézünk Biró írásaiba, látható, hogy a szerelem, a szeretet, a szexuális aszketizmus és hedonizmus kérdése mélyen érdekelte.

„Aki még nem érezte a szexus mindent elborító erejét – írja Biró –, szilaj sodrát, mély örvényeit – mit tudhat az életről? Az aszkéta számára a szexus: végső soron megzabolázandó erő, amely szabadjára engedve a bűn végső diadalát jelenti, legyőzve pedig a szentek apoteózisát. Vitás-e vajon, hogy Vajda aszkéta volt? Nem került meg semmit. Ki ne érezné, ebben a szigorú, zárt rendszerben, a képek kemény matematikai szerkezetében a *logosz uralmát az erősz felett*. Nem megkerülte, megküzdött vele. Aszkéta módjára”.³¹⁶

A Törzs egyes tagjainál, s Biró Gábor gondolkodása mindenképpen közéjük tartozik, nemcsak a felvilágosodás racionális, társadalomjobbító eltökéltségével, de annak a romantikáig visszanyúló kritikájával is találkozhatunk (részben természetesen a fentebb taglalt ironia is e tárgykörbe tartozik). Minél mélyebbre ásunk tehát a Törzs tagjainak munkásságában, annál inkább kimutathatóvá válik ez a kettős hatás. Ezt még akkor is fontosnak tartom leszögezni, ha a Törzs önmagában természetesen nem tudós társaság volt, jóllehet tagjai különböző mértékben ugyan, de jártasak voltak a modernitás esztétörténeti hagyományaiban.

Visszakanyarodva azonban a Törzs önmitológiájához, látható, hogy a természeti népek kultúrájához és mitológiájához való közeledése, ennek az iskolai hittanból megragadt ima- és Tórarészletekkel való elegyítése, továbbá a diaszpórában élő hellenisztikus zsidóság kultúrájának adaptálása, a katolikus egyháztörténet műszavainak átvétele, a görög mitológia, illetve a világirodalom klasszikus alakjainak időnkénti idézése nem állt mérhetetlenül messze az egykori oppozíció „isteneseinek”, Szabó Lajosnak és Tábor Bélának tájékozódásától. Jóformán természetes, hogy csakúgy, mint a forradalmi anticipáció utópiájának esetében, a Törzs önmitológiája ezt a különbséget, ezt a távolságot is ironikusan tartotta fenn. Általában is elmondható, hogy a hagyományok átvétele szempontjából a Törzs korántsem volt következetes, választásait inkább vezette a kezük ügyébe kerülő esetlegesség, mint valamiféle szisztematikus gondolkodás. Gondolkodásuk jól leírható a Lévi-Strausstól átvett barkácsolás fogalmával.

Ahhoz, hogy a Törzsnek a „primitív” szcénára vonatkozó eklektikus utalásrendszerét globális kultúratörténeti távlatban is fel tudjuk mérni, érdemes végezetül még egy kitérőt tenni. A „nyugati”, vagyis euró-atlanti civilizáció, valamint az ezen kívüli másik világ találkozása hihetetlenül gazdag és érdekfeszítő irodalommal rendelkezik, melynek még érintőlegesen összefoglalására sincs itt mód. Annyit azonban érdemes megjegyezni, hogy a gyarmatosítás időszakától a különböző kultúrák találkozása mindig *hierarchikus* természetű volt, úgy anyagi, mint társadalmi-kulturális szempontból (nem véletlenül mondja Norbert Elias maliciózan, hogy a civilizáció a „Nyugat” öntudata).³¹⁷ Mint Urs Bitterli megjegyzi, e kapcsolattörténet során a „Nyugat” többnyire leértékelte a rajta kívüli kultúrákat, ám e lekezelő magatartásminta mellett a „nemes vadember” kifejezésében megtalálható ennek ellentéte, az egzotikus idealizálás is. Arnold Toynbee nyomán Bitterli az „archaizmus” és a „futurizmus” fogalmába sűríti a térből és az időből szimbolikusan kitörni vágyó törekvéseket. „Az archaikus szellemi magatartásnak talán legkövetkezetesebb megnyilvánulása az a radikális elfordulás a jelenkor szellemi állapotától, amelyet kései, romlott állapotként vetnek el, és amellyel szembehelyezik az emberiség valamilyen őseredeti létformájának képzetét, amely mentes volt

³¹⁶ BIRÓ, Emlékek és jegyzetek Vajda Lajosról, 812. (Kiemelés tőlem.)

³¹⁷ ELIAS, *A civilizáció folyamata*, 101.

mindattól, amit ma az ember gondnak érez”.³¹⁸ Voltaire „nemes vadembere” vagy a korábban a *Numerra kapitány* kapcsán szóba hozott „robinzád” bizony mind szerves részei ennek a kapcsolattörténeti imaginációnak. Az avantgárd, illetve Vajda Lajos kapcsán már tárgyaltuk, hogy az avantgárd törekvések megjelenése és az etnológiai kutatások fellendülése az 1910–1920-as évektől komoly hatást gyakorolt az európai kultúrákra. Ez a hatás éppúgy érvényesült a természeti népek „művészetként” szemlélt kifejezőeszközeiben, mint ahogyan a hétköznapi élet struktúráiban (vallás, házasság, szexuális élet).

Ugyancsak meggondolkodtató, hogy Füst Milán hosszú ideig érlelt és sokáig kiadatlan *Szexuál-lélektani elmélkedések* című esszéjére már korántsem Sigmund Freud, hanem az etnológus Bronislaw Malinowski gyakorolt döntő hatást.³¹⁹ Ennek oka röviden az, hogy az 1910–1920-as évektől az etnológiai, antropológiai kutatások megtermékenyítették a „nyugati” gondolkodást. Malinowski érdeme abban állt, hogy az utóbb felrótt módszertani problémák ellenére joggal bírálta a pszichoanalízis nyugati modernítésra tett, ám egyetemessé formált elfojtás-elméletét.³²⁰ Füstnek csakúgy, mint a korszak magyar avantgardistáinak az volt ebből a legfontosabb (Palasovszky Punalua-ciklusa és a szabad szerelem vitája kapcsán látható), hogy létezik egy empirikus tapasztalaton nyugvó *másik modell*, mely elveti a nyugati modernítésben bevett polgári házasság és szexualitás normáit.³²¹ Nagyon is egybevág tehát a Törzs avantgardista, az adottat, a törvényt, a szabályt elvető magas fokú autonómiaigényével az a megállapítás, hogy a

„társadalmi formák alakíthatósága a formák emberi oldala; az emberi természet és a társadalmi formák plaszticitása kölcsönös és egymástól elválaszthatatlan. Az ember a forma alakításával alakítja önmagát is: a forma megmerevedése együtt jár az emberi személyiség megmerevedésével. Talán leginkább a »kis formák« élnek: a jelentéktelennek látszó, alig észlelhető kis részletek, árnyalatok [...]. A szexualitás szociológusa számára a legjelentéktelenebbnek látszó szokások, formák, hagyományok, szimbólumok jelentik munkájának kiindulópontját”.³²²

Kemény István gondolatai azért is fontosak számunkra, mert a klasszikusok (Margaret Mead, William Foot Whyte) nyomán rámutat arra, hogy a szexualitás felfogása, a vele kapcsolatos beállítódások és normák távolról sem univerzálisak, így a Törzs ezzel kapcsolatos felfogása vagy Bálint képeinek ikonográfiája – a mindig prezentista moralizálás helyett – alaposabb, kontextuális értelmezést kíván. Ebből természetesen az sem következik, hogy a társadalmi nemi szerepekkel kapcsolatos kortárs beállítódások szempontját figyelmen kívül kellene hagynunk, az viszont igen, hogy számot kell vetnünk az utóbbi megközelítés kontingenciájával is. Amint fentebb is jeleztük, a szubjektivitás és a szubjektíváció formái nem történeti invariánsok, hanem térben és időben nagyon is változó formában testet öltő jellegzetességek.³²³ Így akkor is érdemes szembenéznünk a szexualitás korabeli, a Törzsben dívó felfogásával, ha az nem felel meg a jelenleg érvényes kánonnak, s túlzottan férfiközpontúnak

³¹⁸ Vö. Urs BITTERLI, „Vadak” és „civilizáltak”. *Az európai-tengerentúli érintkezés szellem- és kultúrtörténete*, Budapest, Gondolat, 1982, 476.

³¹⁹ Vö. FÜST Milán, *Szexuál-lélektani elmélkedések*, Budapest, Helikon, 1986, 23.; Bronislaw MALINOWSKI, *Sex and Repression in Savage Society*, London – New York, Routledge, 2003. Magyarul: Nemiség és elfojtás, in *A szexuális élet szociológiája. Válogatás*, Kemény István (szerk.), Budapest, KJK, 1972, 27–52.

³²⁰ George W. STOCKING, JR., *The Ethnographic Sensibility of the 1920s and the Dualism of the Anthropological Tradition*, in *Romantic Motives. Essays on Anthropological Sensibility*, George W. Stocking, Jr. (szerk.), Madison, The University of Wisconsin Press, 1989, 208–276.

³²¹ Lásd Mérei egyik korai recenzióját: MÉREI Ferenc, Erdélyi Mihály: *A pszichotechnika alapkérdései, Emberismeret*, 2. évfolyam (1936) 3. sz., „Szerelem és ösztönélet” című különszám, 99–101. A Székely Béla és Kulcsár István által szerkesztett lap közölte Malinowskinak az anyajogú család és az Ödipusz-komplexusról szóló vagy Theodor Reiknek a nemek pszichoszexuális magatartását tárgyaló tanulmányát.

³²² KEMÉNY István, Előszó, in *A szexuális élet szociológiája*, 16.

³²³ Vö. Michel FOUCAULT, *A szexualitás története. A gyönyörök gyakorlása*, Budapest, Atlantisz, 1999, 8.

tűnik. Ami elméletörténeti szempontból megkerülhetetlen, az az, ahogy egy korszak megalkotja az észközpontú nyugati világgal szembeni másikat: az *alteritást*.³²⁴

Mint fentebb is jeleztük, számunkra nem az az érdekes, hogy a vonatkozó időszakokban konstruált kép az „archaikusról”, az „örületről”, a „vágyról”, a „devianciáról”, a „másikról” megfelel-e a mai tudományos és politikai normáknak, hanem az, hogy az ily módon megalkotott alteritás hogyan válik az akkori jelen explicit vagy implicit kritikájává; ez történetiségének alapja.³²⁵ Ráadásul a Törzs nem tudományos társaság volt, mely nyilvános felelősséggel tartozna azokért az imaginációkért (primitivitás, misztikusok, zsidó kultúra, egyháztörténet, romantika stb.), melyeket szabad asszociációk révén előállított, hanem számunkra ennek a képzetrendszernek a forrásvidéke fontos és érdekes. Mit, hogyan és miért barkácsoltak össze? Hogyan rakódtak a Törzs képzeletvilágában egymásra, s hogyan keveredtek össze a 20. század politikai, művészeti, esztétikai, társadalomkritikai rétegei?

A fejezet élén álló mottó a művészettörténetet és filozófiát tanult, de első nagy sikerét a fekete-afrikai művészet és az európai kultúra érintkezéséről író Carl Einsteinől származik.³²⁶ Maria Stavrinaki értelmezésében az 1928-tól Párizsban élő, egyebek mellett Georges Braque-kal, Georges Bataille-jal együtt dolgozó Einstein gondolkodása a művészet, a társadalomtudomány és a politikai gondolkodás figyelemre méltó ötvözete (az anarcho-szindikalista Buenaventura Durruti hadoszlopában harcolt a spanyol polgárháborúban).³²⁷ Ezt a fajta szinkretizmust a modern kapitalista társadalmat jellemző komplex válság hívta életre, mely sokak szemében a két háború közötti időszakot *egészében* jellemezte. A nacionalizmus örvénye, a világháború okozta emberi tragédiák, a szervezett harctéri erőszak okozta lelki fájdalmak és tartós testi fogyatékoságok, a felbomló birodalmak és átrendeződő határok, a politikai fordalmak radikalizmusa és a kapitalista világrend elviselhetetlen társadalmi és politikai következményekkel járó túltermelési válsága megerősítette a kortársakban azt, amit Carl Einstein úgy fejezett ki, hogy a válság állandóvá, voltaképpen *állapottá* vált. Vagyis a krízis nem kivételes, átmeneti helyzet, mely a közügyek ésszerű ügyintézésével megoldható, hanem olyan állandósult, „normálissá” vált határhelyzet, melyben a kortársaknak élni adatott. A *Neolitikus gyermekkor: művészet egy hamis jelenben* című 2018-as berlini kiállítás, Mannheim Károlytól Edmund Husserlen és Léon Blumon át René Guénonig, a szerző világnézetétől függetlenül olyan művészeti alkotásokat kontextualizáló eszmetörténeti forrásokat gyűjtötte össze, melyek mind erről a komplex krízisről adtak számot.³²⁸

Természetesen lehetetlen ennek a problémának akár csak érintőleges összefoglalását is adni itt. Számunkra ebből az az értelmezési szál lehet kitüntetett, mellyel Stavrinaki szerint a „primitív” szcena művészeti és politikai újraértékelésével a kortárs progresszió áttörni igyekezett a modern társadalmak szűkös tér-idő koordinátáit. A kor filozófiai és társadalomkritikai megállapításaira rezonálva a nyugati világon kívüli művészet „felfedezése” az egyik oldalon szembesítette a gyarmatosító országokat erkölcsi felelősségükkel, a másik oldalon pedig e

³²⁴ Lásd Victor LI, *The Neo-Primitivist Turn. Critical Reflections on Alterity, Culture and Modernity*, Toronto, University of Toronto Press, 2006, 74.

³²⁵ Vö. Marianna TORGONICK, *Gone Primitive. Savage Intellectuals, Modern Lives*, Chicago, University of Chicago Press, 1990, 9-10.

³²⁶ Sebastian ZEIDLER, *Form as Revolt: Carl Einstein and the Ground of Modern Art*, Ithaca, Cornell University Press – Cornell University Library, 2015.; Carl EINSTEIN, *Negerplastik*, Leipzig, Verlag der Weißen Bücher, 1915. Az alábbi kiadást használtam Carl EINSTEIN, *Negro Sculptures*, Amsterdam, November Edition, 2014.

³²⁷ Maria STAVRINAKI, *Contraindre à la liberté. Carl Einstein, les avant-gardes, l'histoire*, Paris, Les Presses du Réel, 2018.

³²⁸ *Neolithische Kindheit. Kunst in einer falschen Gegenwart, ca. 1930*, Berlin, Haus der Kulturen der Welt, kiállítási kalauz, 2018. Lásd még *Le Primitivisme dans l'art du 20^e siècle*, William Rubin (szerk.), Paris, Flammarion, 1987. Az 1984-ben, a New York-i Museum of Modern Artban megrendezett kiállítás francia nyelvű katalógusa.

heterogén kultúra átértékelésével megpróbálták helyreállítani az igazságosságot.³²⁹ A primitív kifejezés tehát ebben az értelemben korántsem lekezelő, épp ellenkezőleg: a korábban kiszákmányoló viszonyt igyekeztek kulturális értelemben radikálisan újragondolni, még ha az átlényegítés munkája bizonyos értelemben, valljuk meg, egzotikus is maradt (hiszen a primitívben a „tisztát”, az „eredetit”, az „egyszerűt” értékelték). Ám ezzel az átlényegítéssel korántsem szeretném azt sugallni, hogy ez valamiféle naivitásból táplálkozott volna.³³⁰ Ne felejtjük el, hogy a Párizsban, 1931 tavaszán megnyílt Nemzetközi Gyarmati Kiállítást, mely Franciaország patronáló égisze alatt óhajtotta bemutatni a gyarmatosított országok kultúráját, az antikolonialista ellenkiállítást szervező Francia Kommunista Párt mellett Louis Aragon és André Breton vezetésével a szürrealisták opponálták a legélesebben. Jól ismert, *Ne látogassák a gyarmati kiállítást!* című felhívásukban épp arra mutattak rá, hogy a Franciaországot „civilizatorikus” szerepben feltüntető tárlat méltatlan a köztársaság és a demokrácia szelleméhez. Mondanunk sem kell, hogy állásfoglalásuk jóformán elveszett a májustól novemberig nyitva tartó, mintegy harminchárom millió látogatót vonzó kiállítás körüli sajtódömpingben, etikai szempontból mégis mérvadó volt.³³¹

Ebből a kis körképből számunkra megint nem az a fontos, hogy a Törzs tagjai ezzel pontosan tisztában voltak-e vagy sem. Az viszont igen, hogy Mérei Ferenc, Kelemen Imre, Bálint Endre, Vajda Lajos és Lux László hosszú hónapokat, illetve éveket töltött el abban a Párizsban, ahol mindez megtörtént, így távolról sem elképzelhetetlen, hogy akarva-akaratlanul tudomást szereztek róla. A kultúra gyakorlatának hatásmechanizmusában különben sem a direkt hatások számítanak elsősorban, inkább az a látens befolyás, mely szemléletet, érzékenységet ad, és a hosszabb időtartamban mintázza az egyén világnézetét. Baloldaliként és avantgardistaként tehát aligha került el a figyelmüket az az eljárás, ahogyan a kortárs izmusok politikai és művészi értelemben egyaránt „felfedezik” maguknak a primitív szcénát, a kollektivitást és a névtelenséget. Bálint Endre oly módon fogalmazott, hogy „Vajda egy hit nélküli, szélsőségesen individualista kor gyermeke (mely kort én Névorszaknak nevezném) – a kollektív névtelenség idejét vágyta vissza, olyannyira, hogy soha egyetlen műve alá nevét nem írta”.³³² Carl Einstein pedig a fentebb előszámlált premisszákból kiindulva a modern „én”-t a primitív „mi”-vel akarta felcserélni, így jutott el a nevek nélküli történelem művészeti koncepciójáig.³³³

A fejezet élén álló mottó nemcsak a primitív szcénát, a kollektivitást, a mágikus nevek viselése iránti vágyat fejezi ki, de azt össze is köti a gyermeki világgal, mondván, a „gyermek a neolitikus időkben, míg a felvilágosult polgárok nagyjából a 18. században éltek”.³³⁴ Ez a mondat persze némileg olyan, mintha Mérei Ferenc életművének két fontos jellegzetességét: a felvilágosodás racionális hagyományát, illetve a nyugati világon kívüli érzéki, irracionális univerzum kettősségét fejezné ki. Pedagógiai, gyermeklélektani munkásságán keresztül, szakpolitikai minőségében Mérei természetesen a felvilágosodás híve (nem véletlenül hirdetett szocialista felvilágosodást). Művészetpszichológusként ugyanakkor a kreativitás fejlesztése mellett tört lándzsát, hiszen az alkotás, a kifejezés vágya ébresztheti fel a minden emberben rejlő érzéket, mely lehetőséget adhat arra, hogy az elidegenedett egyén nembeli

³²⁹ Vö. Maria STAVRINAKI, *Dada Presentism. An Essay on Art and History*, Stanford, Stanford University Press, 2016.

³³⁰ Vö. Georges BATAILLE, *L'art primitif*, in *Œuvres complètes I. Premiers écrits, 1922–1940*, Paris, Gallimard, 1970, 247–254.

³³¹ Charles-Robert AGERON, *L'exposition coloniale de 1931. Mythe républicain ou mythe impérial?*, in *Les lieux de mémoire. La République*, Pierre Nora (szerk.), Paris, Gallimard, Quarto, 1997, 2. kötet, 493–515.

³³² BÁLINT Endre, *Hazugságok naplójából*, Budapest, Magvető, 1972, 113.

³³³ Maria STAVRINAKI, *Carl Einstein's History without Names. From Geology to the Masses*, *Grey Room*, 62. sz. (2016), 72–101. Más premisszákból kiindulva már Wölfflin is javasolta, lásd Heinrich WÖLFFLIN, *Művészettörténeti alapfogalmak. A stílus fejlődésének problémája az újkorban*, Budapest, Corvina, 1969.

³³⁴ EINSTEIN, *L'enfance néolithique*, 38.

emberré váljon. Az ésszerűség és az érzékiség kettős óhajlásának kiteljesedését azonban a modern társadalmak nem ambicionálják, ezért is vált a természetes, a primitív és a gyermeki a korszak progressziójának vezérszavává.³³⁵

Úgy vélem, nem pusztán eszképzismusról van szó. A szubjektum más időkbe és más terekbe való transzponálása, érdeklődési körének, cselekvési terének szimbolikus kitágítása valójában építő módon ellentételezheti a modernitás sokak számára szorongást keltő mindennapjait. E jelenséget szinte mindig negatív, bénító érzésként éljük meg, ám Mérei rámutat, hogy a szorongásként megélt helyzetekben sűrűsödhet a veszélyek meglátása és megértése. Ehhez hasonló, ahogyan a kreativitásban építő módon nyilvánul meg a helyzet-átalakító cselekvési készenlét.

„[Ahogyan] a szorongás feszültségét veszélyjelző figyelmeztetésként éljük át, úgy a kreativitásnak is van egy alapvető átélési módja: az alakító kíváncsiság, s az így végrehajtott helyzetmegoldás kísérő élménye, az önmegvalósítás”.³³⁶

Ebben a szorosán vett értelemben mondom azt, hogy a felvilágosult 18. század és a primitívvé lényegített neolitikus gyermekkor *komplementer világokat* (nyilvános-titkos) hozott létre. Mérei Ferenc esetében azonban láthattuk, hogy párizsi emigrációja idején a francia szürrealizmus világa némileg idegenül hatott. Ahhoz, hogy a racionalitáson túli *másik* világot is elfogadja és bensővé tegye, megítélésem szerint kellett Bálint Endre, Vajda Lajos és Vajda Júlia festészete, Biró Gábor, Szabó Lajos és Tábor Béla spiritualizmusa, Lux László és Kelemen Imre iróniája is.

Egyebek mellett Carl Einstein, Michel Leiris, Pierre Klossowski részvételével alapította meg Georges Bataille az *Acéphale* című folyóirat, mely 1936 és 1939 között négy számot ért meg. Az etnológia, az esztétika, a művészet, a filozófia és az irodalom kombinálása már az 1929 és 1930 között megjelentetett *Documents* című lapban is rendkívül fontos volt Bataille számára, ám az *Acéphale* mellé még egy az etnológia forrásvidékét feltáró titkos társaságot is alapítottak. Utóbbi munkába Bataille bevonta az antropológusként jól ismert Marcel Mausst is, az említett titkos társaság által végzett kutatások nyilvános fórumának pedig az 1936-ban létrehozott Collège de sociologie-t szánták. Az *Acéphale* néven megjelenő folyóirat neve szó szerint „fejletlent” jelent, mely egyszerre fejezte ki Bataille gondolkodásának kifordított hermetizmusát, s átvitt értelemben a fej, azaz vezető nélküli szervezet létmódját. E titkos társaság pontos működéséről természetesen keveset tudhatunk, de Bataille egyik szövege világosan rámutat arra, hogy egyik legfőbb céljuk a (civilizált) világból való kilépés volt (*sortie hors du monde*).³³⁷

A titkos társaságok funkciója – ahogy fentebb már utaltunk rá – a modernitásban többnyire politikai jellegű volt, hiszen olyan témák, problémák megvitatása jellemezte, melyek nem jelenhettek meg a nyilvánosság előtt. Ám már Georg Simmel és Mircea Eliade is rámutatott arra, hogy működés módjuk gyakran rituális-vallásos jelleget ölt,³³⁸ vagyis a titkos társaság tagjai mintegy kivonják magukat az érvényben lévő társadalmi szabályok hatálya

³³⁵ A gyermek animisztikus világképéről beszél Bruno BETTELHEIM, *A mese bűvölete és a bontakozó gyermeki lélek*, Budapest, Gondolat, 1988, 63. Mérei pedig a gyermek mágikus világképéről beszél, vö. MÉREI Ferenc, *Gyermektanulmány*, Budapest, Egyetemi Nyomda, 1948, 34-36.

³³⁶ MÉREI Ferenc, Előszó a magyar kiadáshoz, in Erika Landau, *A kreativitás pszichológiája*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1974, 8.

³³⁷ Georges BATAILLE, Notice autobiographique, in *Œuvres complètes*, VII, Paris, Gallimard, 1976, 459-462. Lásd Marina GALLETTI, Autour de la société secrète Acéphale. Lettres inédites de Bataille à Carrouges, *Revue des deux mondes*, 2012. május, 125-134.

³³⁸ Lásd Mircea ELIADE, *Initiation, rites, sociétés secrètes*, Paris, Gallimard, 1996, 163-164.

alól, s az elrejtés szociológiai technikájával megkettőzik a világot.³³⁹ „A titok [...] a valóság negatív vagy pozitív eszközök révén történő elrejtése, az emberiség egyik legnagyobb vívmánya [...]. A titok úgyszólván egy második világot hoz létre a látható mellett, s a lehető legerőteljesebben befolyásolja az utóbbit [...], ugyanis, még ha a másik fél nem is veszi észre a titok megjelenését, mégis módosul az elrejtő viselkedése, tehát *az egész viszony* is”.³⁴⁰

Illő hangsúlyozni, hogy Georges Bataille titkos társasága éppúgy, ahogyan folyóiratai vagy a Collège de sociologie, komoly antropológiai feltáró munkát végzett,³⁴¹ míg az itt pertaktált Törzs minden mitikus allúzió, önmitológia, rítus, mágikus névhasználat ellenére a primitív szcénának az ironikus felfogását adta. Ez nem jelenti azt, hogy ne vették volna komolyan a rendezvények során előszámlált kereteket, csak azt, hogy a mindent bekebelező forma valójában távolságot tartott a tartalommal. A Törzs rendezvényirodalmi munkásságának elemzésében voltaképpen az a nehéz, hogy nem tudni, honnan érvényes az irónia: mit lehet referenciálisan olvasással komolyan venni, és mit lehet iróniába balzsamozni. Másképpen fogalmazva, a rendezvényirodalmi művekben a gyakorlatban láthatjuk működni azt, amit korábban Paul de Man irónia-fogalma kapcsán megfogalmaztunk. Eszerint az irónia performatív funkcióval rendelkezik, melynek legfőbb sajátossága, hogy megbolygatja a szöveg narratív koherenciáját. Az irónia végső fokon olyasfajta *magatartásmód*, mely kizökkenti az elbeszélés működésmódjával kapcsolatos, korábban nyugvó pontra jutott narratív elképzeléseinket.

Ebből a szempontból tehát az sem egyértelmű, hogy a rendezvényirodalom, illetve a rendezvényképek szexuális utalásait hogyan értelmezzük. Nyilvánvaló, hogy a *Numerra kapitány*, a számtalan szöveghelyen feltűnő „pipik etetése”, a „Zsuzsannát megleső vénék” vagy a Bálint képein feltűnő „meztelen nők” (melyek semmiképp sem összekeverendők az aktokkal) transzgresszív céllal fogalmazódtak meg, de nem világos, hogyan kell értenünk a határtapasztalatot.³⁴² Valóban normasértő tettekre bujtogatnak ezek a közlések, vagy bizonyos aktusok emlékének ön-ironikus átdolgozásait jelentik? Bataille-nál az ember véges, megszakított létező, akit a vágy hajt a folytonosság felé, ez a törekvés pedig minduntalan transzgresszióra sarkallja – vagyis hajtja a határtapasztalatok felé. Amikor Mérei Ferenc ironikusan aligha olvasható, már a Törzs korszakától elválasztott, nem kevés pátosszal megfogalmazott visszaemlékezésében azt írta Kassák nyomán, hogy egész életében „a jó és a rossz határán” járt, akkor vajon összeolvashatóak-e legitim módon az itt tárgyalt eszmetörténeti kontextusok? Minden különbözőség ellenére úgy vélem, hogy igen. Mégpedig azért, mert az avantgárd világnézete többnyire éppen abból építkezett, hogy az előleges – isteni vagy evilági – szabályokat és törvényeket a saját szája íze szerint formálta, alakította át. Az, hogy ezt „belső tapasztalatnak” (Bataille) vagy „belső iránytűnek (Mérei) nevezzük, közömbös. Vagy amint fentebb már firtattuk: amikor Biró Gábort roppant módon érdekli a Jakob Böhméhez és Franz von Baaderhez kapcsolható misztikus erotika fogalma, akkor vajon nem a Bataille által is feszegetett szakrális erotika problémája izgatja-e?

³³⁹ Marina GALLETTI, Histoire d'une société secrète. Le chapitre biffé de la *Somme athéologique*, in *Writing in Context. French Literature, Theory of the Avant-gardes*, Tiina Arppe, Timo Kaitaro, Kai Mikkonen (szerk.), Helsinki, Tutkijakollegium, 2009, 61-77.

³⁴⁰ Georg SIMMEL, A titok és a titkos társadalom, in *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*, Somlai Péter (szerk.), Budapest, Gondolat, 1973, 337-338. (Az én kiemelésem.)

³⁴¹ *The College of Sociology*, Denis Hollier (szerk.), Minneapolis, University of Minnesota Press, 1988.

³⁴² Az akt és a meztelen közötti különbségről lásd Kenneth CLARK, *Az akt. Tanulmány az eszményi formáról*, Budapest, Corvina, 1986, 15-38.



Bálint Endre, Mérei Ferenc, Kraiss Ágnes és Lux László az 1970-es években

1955–1956-ban, amikor a Törzs voltaképpen elkezd működni, Mérei Ferenc két nevezetes eseményt emel ki: Justus Pál visszatérést a börtönből, valamint Zsuzsa lánya születését. Amikor rendezvényeik alkalmával, főként Bálint Endre és Lux László szövegeiben feltűnnek a korábban meggyilkolt barátok (Blum, Heinlein, Szirtes stb.), vagy amikor hatvanéves férfiak egymásnak nagy gonddal megírt, utóbb bekötött szövegeket adományoznak, melyeknek vissza-visszatérő eleme a szexualitásra és saját zsidóságukra emlékezteti őket, vajon fellelhető-e olyan értelmezési fonal, melyre ezek az események felfűzhetőek? Úgy gondolom, igen. A maguk módján ezek mind az *erőszakos halál tagadásának* kulturális formái. A halál torkából visszatérő Justus, egy gyermek születése, az erőszakos halált halt barátok emlékének mimézise, a szexuális teljesítmény rituális hangsúlyozása vagy elhagyott, de törvényileg rájuk oktrojált zsidóságuk (melybe a munkaszolgálatban majdnem belehaltak) ironikus megjelenítése mind-mind az erőszak tagadására épülő ellentételezések.

A szexuális aktus azonban első látásra kilóg ebből a sorból, hiszen Bataille olvasatában a szexualitás is az erőszak egyik formája, éppen ezért szükséges a primitív szcénában a vallásos tapasztalattal való összekapcsolása. A teológiai értelemben vett áldozat (*sacrifice*) feladata tehát nem más, mint

„kapcsolatot teremteni (*accorder*) élet és halál között, a halálnak az élet pezsgését, az életnek pedig a halál súlyát, szédületét és kezdetét nyújtani”.³⁴³

A transzgresszióra való felszólítás így nem tesz mást, mint sürgeti az élet és a halál tapasztalatának szüntelen szembesítését.

„De a vágy teloszának elérhetetlensége – írja Popovics Zoltán – nem semmisíti meg a vágyakozást, hanem éppen ez a megvalósíthatatlanság az [...], ami lehetővé teszi, fenntartja és felkorbácsolja a vágyakat. Hiszen a vágy épp a távolság miatt az, ami, avagy elenyészik, mihelyt célhoz ér. A transzgresszió így mindig valamilyen elérhetetlenhez, azaz »tiltáshoz« kapcsolódik, valamilyen tilalommal jár együtt, amelyet megszeg, ugyanakkor sohasem semmisíthet meg teljesen”.³⁴⁴

Éppen ezért egyre inkább úgy tűnik, hogy a Törzs képzeletvilága, létesített mitológiája nem más, mint az észelvű felvilágosodás eszközeivel felfoghatatlan „ősinek” vagy „primitívnek” a

³⁴³ Georges BATAILLE, *L'érotisme*, in *Œuvres complètes*, X, Paris, Gallimard, 1987, 92. Magyarul: Georges BATAILLE, *Az erotika*, Budapest, Nagyvilág, 2001, 113. A fordítást módosítottam.

³⁴⁴ POPOVICS Zoltán, Georges Bataille: *Az erotika*, BUKSZ, 14. évf. (2002) 1. sz., 76-78., itt: 76.

halálfélelmen, az életakaráson, a szexualitáson, a mámoron, a transzgresszió nyugvó titkos színrevitele. Érdeemes még egyszer hangsúlyozni, hogy a Törzs tagjait több évtizedes barátság kötötte össze. Ezt az eléggé elkoptatott szót itt talán nem lehet eléggé hangsúlyozni. Bálint, Biró, Blum, Heinlein, Justus, Kelemen, Lux, Mérei stb. jóformán tizenéves koruktól ismerték egymást, így szinte felmérhetetlen az a műveltségükben, élményeikben, utalásrendszerükben, szókincsükben, világlátásukban megfogalmazódó kollektív Bildung, önformálás, önreflexió, melynek voltaképpen *lenyomata* a rendezvényirodalom.

Ha a barátság nélkülözhetetlen összetevői közé soroljuk az intimitást és a diszkréciót, akkor a rendezvényirodalmi szövegek ennek a dokumentumai – mi, kései olvasók pedig a kellemetlen és kíváncsi illetlenek voltunk. A szövegek feltörhetetlensége, iróniája épp azt tanúsítja, hogy belső titkukat megtartották, vagyis a barátság barátsággént működött. A barátság filozófiájáról szóló esszéjében Radnóti Sándor így fogalmaz:

„barátságról szóló beszéd a rámutatással kezdődik. [...] Miért ez a rámutatás? Mert példákkal érthetjük meg a jelenség mibenlétét. A példa fogalmában benne van a példázatszerűség lehetősége is. Exemplummá a lezárt történet válhat. A *philia* – mondja Derrida – a túlélés lehetőségével kezdődik, s a túlélés a gyász másik neve. [...] A rámutatás a barátokra [...] bizonyos mértékig a kényszerítő észérveket helyettesíti, és arra mutat rá, hogy a barátság természetéről meggyőző ítéleteket hozhatunk, amelyek azonban sohasem emelkedhetnek a kognitív igazság rangjára”.³⁴⁵

Ebben az értelemben maga a „törzs” kifejezés is ambivalens, hiszen a barátság sohasem adott, hanem létesített. Ereje éppen abban rejlik, hogy nem készen kapott családi, leszármazási kötelék tartja egyben, hanem az önmagunkon végzett folyamatos munka: ön- és mi-formálás.

³⁴⁵ RADNÓTI Sándor, A barátság filozófiája, *Holmi*, 25. évf. (2013) 11. sz., 1367-1375.

5. FEJEZET

VÁLSÁG ÉS KRITIKA

Szocialista felvilágosodás és kádári börtönhomály, 1950–1963

„A polgári értelmiség abból a privát belső térből indul útjára, melyet az állam jelölt ki alattvalói számára. Minden kifelé megtett lépés a fény felé tett lépés, a felvilágosodás aktusa. A felvilágosodás diadalmenete a privát belső tér nyilvánossággá tágulásával párhuzamosan halad. A nyilvánosság, a maga privát jellegének feladása nélkül, az állam egészét meghatározó társadalmi fórummá válik. Végül pedig a társadalom bekopogtat a politikai hatalom ajtaján, hogy ott nyilvánosságot és bebocsáttatást követeljen”.¹

Reinhart Koselleck: *Kritika és válság* (1959)

„A Petőfi Kör [...] szerepe a magyar közéletben rendkívül pozitív, nagy misszió volt az idén tavasszal tere engednie a vélemények gátszakadásának”.²

Lukács György az ELTE ankétján (1956. október 9.)

„A parrhészia szóval Euripidész szövegeiben találkozunk először, akinél a következő jelentéssel bír: a beszédhez, méghozzá a nyilvános beszédhez való jog, az ember joga ahhoz, hogy [...] kinyilvánítsa véleményét a városállamot érintő dolgok kapcsán”.³

Michel Foucault: *Az igazság bátorsága* (1984)

A „fény felé tett lépések”**A diszkurzivitás visszaperlése és az igazmondás formái**

Mint láthattuk, az MDP döntése nyomán a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1950. április 11-i hatállyal Mérei Ferencet rendelkezési állományba helyezte, ennek következtében éveken keresztül nem kaphatott állást. A család megélhetését egyrészt felesége, Mérei Vera keresete, másrészt Mérei álnéven megjelent fordításai biztosították. Az előző fejezetben láthattuk, hogy a különleges helyzet, az aktív közéletből való kiszorítás, az újból elszenvedett, de egyre inkább bensővé tett peremhelyzet az intimitás, a privát belső tér felértékelődését és kulturális kiterjesztését hozza magával. Ez természetesen nem a magánéletbe való visszavonulást, a teljes izolációt, a köz ügyeitől való hermetikus elzárkózást jelentette, hanem annak kulturális megfelelőjét, nagyjából azt, amit Jürgen Habermas nyomán árkanum-

¹ Reinhart KOSELLECK, *Kritika és válság. Tanulmány a polgári világ patogeneziséről*, Budapest, Atlantisz, 2016, 59.

² Lukács György válaszai az ifjúság kérdéseire az Eötvös Loránd Tudományegyetem ankétján, *Magyar Nemzet*, 12. évf. (1956) 239. sz., 4.

³ Michel FOUCAULT, *Az igazság bátorsága. Önmagam és mások kormányzása. Előadások a Collège de France-ban*, 1984, Budapest, Atlantisz, 2019, 62.

nyilvánosságként határoztunk meg.⁴ Erről ad számot az „Erdősi” néven jelentő ügynök, Kálmán Szilviusz György, aki szerint

„a Casinó eszpresszóban annak idején már kialakult egy állandó társaság, melynek tagjai voltak Mérei Ferenc, Lux László, Kelemen [Imre], Justusné [Wagner Edit], Angyal László zeneszerző és [második] felesége, Ladomerszky Margit, Alvinczy Imre volt FMDP-képviselő [Független Magyar Demokrata Párt]⁵, Seress János volt újságíró, [...] Kassák Lajos, Faludy György újságíró. [...] 1953 után, Mérei és Lux a múltnál lényegesen nagyobb információs lehetőségekkel rendelkeztek. Ismerhették az ÁVH felépítését, Farkas Vladimir szerepét (annak idején a közvélemény nem ismerte Farkas nevét), beszámoltak a Nagy Imre miniszterelnökségét megelőző KB-ülésen elhangzott, nem publikált megnyilatkozásokról. [...] A baloldali politikusok kiszabadulásáról (Losonczy, Kállai) azonnal tudomással bírt. 1955-ben Rákosi megerősödését átmenetinek mondom. Arról beszélt, hogy a »párton belüli ellenzék«, melynek vezetője Nagy Imre, egyre erősebb. Veres Gábor szocdem újságíróon keresztül üzenetet küldött többször Kéthly Annának, majd kiszabadulásuk után állandóan Szalai [Sándor] volt egyetemi tanár és Justus [Pál] társaságában volt. [...] 1955 végén és 1956 elején a »párton belüli ellenzék« kifejeződött programját ismertette előttem. Ezek szerint vissza kell térni 1948-hoz. Újra meg kell valósítani a koalíciós kormányt, de választásokat csak négy év múlva lehet tartani. [...] Bejelentette, még a nyilvánosságra került események előtt, a Petőfi Kör tevékenységét és közölte, hogy a Petőfi Kör egyik előadásán kíván ő is újra a nyilvánosság elé lépni. Ez így is történt. [...] 1956 elején és közepén, főként Rákosi lemondása után Mérei kijelentette, hogy minden felbomlott, már csak az alkalmas pillanat kell, hogy megfelelő vezetők újjászervezzék a pártot és az országot”.⁶

A dokumentumhoz fűzött szövegkritikai megjegyzéseiben Litván György rögzíti is, hogy az „Erdősi” által azonosított kapcsolati háló néhány ponton hibás, ám ezen túl azt érdemes még tekintetbe venni, hogy az ügynök 1958. április 23-án adja jelentését, s bizony az abban összefűzött szálak „túlzottan jól” illeszkednek a későbbi Hungaricus-perben megfogalmazottakhoz.⁷ Másképpen fogalmazva, Kálmán Szilviusz György politikailag rendkívül tudatosnak, sőt komoly konspirációs készségekkel rendelkező, vérbeli politikusnak tünteti fel Méreit, aki tulajdonképpen Sztálin halála után elkezd szervezkedni, ráadásul ehhez rendkívül jó kapcsolatokkal és információkkal rendelkezik. Talán az eddigiekből is sejthető, de Litván György – aki egyszerre volt a korszak szemtanúja és történésze – megállapításai meg is erősítik a gyanút: Mérei távolról sem volt ennyire tudatos politikus és szervezkedő alkat, mint ahogy „Erdősi” jelentésében feltünteteti; egyszerűbben fogalmazva, ez a dokumentum tele van csúsztatással. Litván inkább a politika, mint a közügyek elrendezése iránt szenvedélyesen érdeklődő tudósnak, mint professzionális politikusnak látta a pszichológust, és megítélésem szerint ez a szerep nagyon is megfér azzal, amit korábban a „tudós” és „politikus” szerepeivel kapcsolatban megfogalmaztunk.⁸

Mérei 1948 ősze és 1950 tavasza között betöltött szakpolitikusi posztja és az 1950 és 1956 közötti időszak „víz alatti” élete tehát nem írható le a nyilvánosság (politika) és a magánélet dichotómiájában, mert a Törzs zárt, valamint a politikai barátok némelyest nyitottabb köre által formált árkanum-nyilvánosság 1953–1954 után fokozatosan magára talált.⁹ Utóbbi azonban semmiképp sem jelent nyílt politikai szerepvállalást, inkább csak a kávéházak, presz-

⁴ Jürgen HABERMAS, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása: vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*, Budapest, Gondolat, 1971, 55.

⁵ Életrajzi adataira lásd *Az 1947. szeptember 16-ra összehívott Országgyűlés almanachja (1947. szeptember 16. – 1949. április 12.)*, Budapest, Magyar Országgyűlés, 2005, 16-17.

⁶ ÁBTL, 3.1.5 – O – 10986, p. 17-19., 1958. április 23. (A szögletes zárójelben szereplő értelmező betoldások tőlem.)

⁷ LITVÁN György, Mérei és a „Krampusz”. Esettanulmány, *Beszélő*, 3. folyam, 4. évf. (1999) 2. sz., 60-70. Újra kiadva: *Mérei élet-mű*, Borgos Anna, Erős Ferenc, Litván György (szerk.), Budapest, Új Mandátum, 2005, 193-209. (A továbbiakban az utóbbi kiadásra fogok hivatkozni.)

⁸ LITVÁN György, Mérei Ferenc a politikában, in *Mérei Ferenc, 1909–1986. Emlékkönyv születésének 80. évfordulóján*, Bagdy Emőke, Forgács Péter, Pál Mária (szerk.), Budapest, MPT Animula, 1989, 112-115.

⁹ Mérei saját aláírásával hitelesített törzslapján munkahelyként a Nehézipari Könyv- és Folyóirat Kiadó Vállalatot adja meg, amelyhez egy 1953. december 20-ra datált alkalmi szerződés köti. Lásd ÁBTL 3.1.5 – O – 10986/2/139-140.

szók és a „szalonná” való magánlakások félnyilvános tereit, ahol megindul az a típusú kritikai gondolkodás, amely kidolgozza a válság *tudatát*. „Erdösi” jelentésén kívül különben sem igazolja semmi azt, hogy Mérei 1956 tavaszáig reaktiválta volna szakpolitikai tevékenységét és érdeklődését, ám az ügynök beállítása, miszerint a pszichológus a Petőfi Körben fog visszatérni, sem volt teljes mértékben igaz, hiszen a Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Főbizottságának ülésén, mint látni fogjuk, 1956. június 30-án szűkebb körben már felszólalt.



Mérei Ferenc katonaisgolványa

Mérei tehát csak 1956 őszén tér vissza a közéletbe, s érdemes rögzíteni itt azt is, hogy ez a *rentrée* kifejezetten szakpolitikai természetű volt, amennyiben két fórumon nyilvánult meg a pszichológus: 1956. szeptember 28-án, a Petőfi Kör pedagógusvitáján, illetve az október 1–6. között Balatonfüreden megrendezett pedagóguskonferencián. Érdekesség, hogy az előbbi vitán betegsége miatt nem jelent meg, így hozzászólását Pataki Ferenc olvasta fel, ám néhány nappal később a Balaton partján már személyesen vett részt a tanácskozáson.¹⁰ A közeli időpont miatt a két tanácskozás híre nagyjából egyszerre jutott el a szakmai nyilvánossághoz, mivel a *Köznevelés* című folyóirat leköszölte a füredi platform nyilatkozatát és a Petőfi Kör pedagógusvitájának első napjáról szóló rövidített, szerkesztett jegyzőkönyvet.¹¹ Mielőtt megpróbálnánk rekapitulálni a Petőfi Kör pedagógusvitájának legfőbb téziseit, érdemes kicsit elidőznünk a vitakör kialakulása és funkciója körül. Milyen tényezők játszottak közre abban, hogy a sztálinizmus körülményei között egy ilyen nyilvános platform nemcsak teret kapott, de óriási érdeklődésre is számot tartott?

Bármennyire lokális dolognak tűnik is, a Petőfi Kör létrejötte természetesen nem választható el azoktól a globális politikai változásoktól, melyek Sztálin 1953-ban bekövetkezett halála után végbementek. Az ezt követő években Lengyelországban és a Szovjetunióban is olyan viták folytak, melyek fő célja az volt, hogy megoldást keressenek a kialakult válságra a pártállami kereteken belül.

¹⁰ MÉREI Ferenc, A dogmatizmus perében (A Petőfi Kör vitája), *Köznevelés*, 12. évf. (1956) 20. sz., 455-456. Újra kiadva: *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. VI. Pedagógusvita*, Hegedüs B. András – Rainer M. János (szerk.), Budapest, Múzsák – 1956-os Intézet, 1992, 22-25.

¹¹ *Köznevelés*, 12. évf. (1956) 20. sz., 452., illetve 453–467. A Petőfi Körbeli vitáról Jóboru Magda, György Lajosné, Mérei Ferenc, Sós Júlia, Alexits György, Lakatos Imre, Ravasz János, Gosztonyi János, Litván György, Kemény István, Előd Nóra hozzászólásait, valamint Molnár József és Lázár György rövid álláspontját közölte a lap. Az 1956. október 8-án lezajlott második vitanap anyagát a folyóirat következő számában ígérte megjelentetni a szerkesztőség, ám a kitört forradalom és annak következményei az egész évfolyamot elsöpörték, így a következő szám csak 1957. február közepén jelent meg.

„A kelet-közép-európai szovjetrendszerek struktúraalakító, építkező szakasza 1950–1951 körül a csúcspontra ért – írja Kalmár Melinda –, 1952-re már megmutatkoztak a gazdasági, társadalmi, kulturális életben a krízis első jelei. Érezhető volt a változtatás kényszere, egyre világosabbá vált, hogy evolúciós vagy revolúciós úton, »felülről korrigálva« vagy »alulról kényszerítve«, de a stratégiaalkotó politikának mindenképpen el kell szakadnia az első – tagolatlan-rendszerteremtő – ortodox szakaszától”.¹²

A strukturális változtatás *szükségessége* tehát fait accompli volt, a belső feszültségek enyhítésére-megoldására a szovjet pártvezetés konkrét feladatterveket dolgozott ki, ám Sztálin az autarkias-bezárkózó megoldásterv mellett döntött, így az 1953. március 5-én bekövetkezett halála afféle deus ex machina módjára nyitott utat az új gondolatok, illetve reformok előtt.

A fentebb idézett ügynökjelentésben szereplő, fordulatként említett 1953-as évszám tehát utalhat a szovjet pártvezető halála után bekövetkező reformokra, s ezzel összefüggésben természetesen Nagy Imre július 4-én megalakuló első kormányára is. A Petőfi Kör történetében természetesen visszatérően jelenik meg az a „vád”, hogy a szovjetrendszereken belül általában is meginduló reformok, megoldástervezetek és kritikák hazai megvalósulása elválaszthatatlan Nagy Imre szerepétől (voltaképpen „Erdősi” is ezt visszahangozza). Ez globális összefüggésben, mint láthattuk, nem hamis beállítás, de a konkrét kapcsolat értelmében bizonyosan nem igaz, hiszen a válság nem azért keletkezett, mert – magyarországi kontextusban – Nagy Imre kormányt alakított, illetve mert létrejött a Petőfi Kör. Előbbi kormányzati intézkedései, illetve utóbbi vitái, kritikái, javaslatai és nem mellesleg szenvedélye legfeljebb *formát* adtak a már korábban megfogalmazódó válság *tudatának*.¹³ Természetesen Hegedüs András 1955 áprilisában megalakuló kormánya megtorpantotta a vitákban testet öltő változásokat, de megállítani már nem tudta azokat.¹⁴ Az SZKP 1956. februári, XX. kongresszusa megint csak újabb lendületet adott a korábbi években megfogalmazódó törekvéseknek, s a globális és lokális politikai életnek ezek a dinamikái bizony a Petőfi Kör történetében is jól kirajzolódnak.¹⁵

A kör egyik legfontosabb sajátossága az, hogy ún. alulról szerveződő civil kezdeményezésnek, értelmiségi vitafórumnak indult.¹⁶ Mielőtt könnyedén túllendülnénk ezen a megállapításon, érdemes eltűnődnünk azon, vajon a hatalom sáncain kívül élő emberek, értelmiségiek szava mit érhet egy olyan rezsimben, mely a politikai akaratképzés helyét rendkívül szűkre szabta (a nómenklatúra-elv és a hatásköri listák kapcsán erről már beszéltünk). Eredetileg 1959-ben napvilágot látott könyvében Reinhart Koselleck azt vizsgálja, hogyan *feltételezte egymást* a kritika és a válság a felvilágosodás folyamatában, milyen szerepe volt a „tudósok köztársaságának” és a titkos társaságoknak (szabadkőműves páholyoknak) az új, kritikai beszédrend megformálásában. Az abszolutista állam politikai akaratképzéséből kiszorítottak heterogén rétege komoly szellemi jelentőséggel bírt, így

„e közös jellemző alapján épült ki egy olyan érdekszféra, a társadalom, a *société* érdekszférája, amely az abszolutista állam szempontjából nézve az államon *kívül* helyezkedett el [...]. A politikából teljesen kiszorítva,

¹² KALMÁR Melinda, *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990*, Budapest, Osiris 2014, 69.

¹³ A zártkörű nyilvánosság az akkori Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsészkarán is megjelenik, ez volt a Kolhoz Kör, mely a viták előkészítésében nem jelentéktelen szerepet játszott. Lásd BECK Tibor – GERMUSKA Pál, *Forradalom a bölcsészkaron*, Budapest, 1956-os Intézet, 1997, 27-52. Illetve SZAKÁCS Sándor, A (bölcsész) Kolhoz ötvenhatban, in *A bölcsészkar az 1956-os forradalomban*, Vadász Sándor (szerk.), Budapest, ELTE, 1994, 70-75.

¹⁴ Vö. Charles GATI, *Elvesztett illúziók. Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os forradalom*, Budapest, Osiris, 2006, 61.

¹⁵ Az SZKP XX. kongresszusa, 1956. február 14–25., Fedor János (szerk.), Budapest, Szikra, 1956.

¹⁶ Fiatal tanárként Litván György rá is kérdezett arra, hogy a DISZ tervezi-e valamilyen fórumon a munkásfiatalok bevonását, lásd *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. VI. Pedagógusvita*, 104-105. Laurenszky Ernő tanár hozzátette, hogy a műszaki vitán megjelent egy csepei esztergályos, aki biztosította a Petőfi Kör közönségét, hogy a munkások nagy érdeklődéssel követik munkahelyén a történéseket.

a társadalom emberei teljesen »politikamentes« helyeken találtak egymásra: a tőzsdén vagy a kávéházakban, az új tudományokat a Sorbonne államegyházi hatáskörén kívül művelő akadémiákon vagy klubokban, ahol nem hozhattak ugyan törvényeket, ám megvitatták az uralkodó jogrendet; a szalonokban, ahol a szellem költöttségek nélkül működhetett, [...] vagy könyvtárakban és irodalmi társaságokban, ahol a művészettel és tudománnyal foglalkoztak, nem pedig állami politikával. Az abszolutista állam védőszárnyai alatt az új társadalom így teremtette meg a maga intézményeit, melyek feladatai – akár tűrte, támogatta az állam, akár nem – »társadalmiak« voltak”.¹⁷

Természetesen az abszolutista állam és a sztálinista politikai voluntarizmus egymás mellé állítása első látásra meglepő lehet, azonban a racionális vita igénye, a döntéshozatalból való kizárás strukturális helyzete és a városi félnyilvános helyszínek megítélésém szerint mégiscsak megengedik az analógiát.¹⁸ Továbbá az is nagyon fontos, hogy a Petőfi Kör alapításának körülményei csakúgy, mint a résztvevők szándékai nemegyszer kötik össze a kor atmoszféráját a felvilágosodás időszakával.¹⁹ Nagy Imre 1953-as beiktatása és a meginduló reformok az MDP ifjúsági szervezetét, a Dolgozó Ifjúság Szövetségét (DISZ) sem hagyták érintetlenül.²⁰ 1954. augusztus végén a Nemzeti Múzeum egyik munkatársa szólította meg az akkor még az intézmény épületében működő Országos Széchényi Könyvtár olvasójában Lakatos István költőt, író, műfordítót, hogy ellátogatna-e a múzeum DISZ alapszervezetének vitaestjére.

Az első ankéttra a Nemzeti Múzeum és a Népművészeti Intézet fiatal munkatársai gyűltek össze, s a mintegy 40–50 fős hallgatóság Éri István történész-muzeológus előadása után tért rá a szakmai kérdések megvitatására. A vitát követően a DISZ alapszervezet titkára a szokásos módon felhívta a jelenlévők figyelmét arra, milyen veszélyekkel járhat egy „alulról jövő kezdeményezés”, de az atmoszféra, a kibontakozó vita arra sarkallta a DISZ Központ küldöttjét, hogy az ügyet támogatólag a vezetőség elé vigye.

„Az ügygel Huszár Tibor, a bizottság titkára – írja Ólmosi Zoltán –, valamint Kovács Antal első titkár mellett Hollós Ervin a DISZ KV titkára is foglalkozott, s úgy döntöttek, hogy »ha egészséges kezdeményezésük van, támogatni fogják őket«. Így került az ankéttra Somogyi László, a budapesti bizottság agitációs és propaganda osztályának helyettes vezetője, aki elsőnek látott fantáziát az ügyben. Tájékoztatva főnökeit szükségesnek látta a DISZ részvételét a cseppfolyós állapotú terveknek a DISZ irányába történő tereléséhez”.²¹

Látható tehát, hogy noha a vitakör ötlete klasszikus alulról szerveződő módon fogant meg, a DISZ engedélyeztetés, egyeztetés formájában az első megtartott ankétból rajta tartotta a szemét a szerveződésen. Ezzel párhuzamosan Lakatos István az írók, művészek, tudósok horizontális társadalmi szerveződéseinek történetét tanulmányozta: így jutott el a mintaként kezelt, 1836-ban alapított Kisfaludy Társaság (melyet máskülönben 1952-ben szüntettek meg), valamint a Galilei Kör alapszabályához és működésmódjához.²² Lakatos, írja Hegedűs B. András,

¹⁷ KOSELLECK, *Kritika és válság*, 72-73.

¹⁸ Zibolen Endre a Petőfi Körben ki is mondja a felvilágosodás/abszolutizmus analógiáját az Országos Neveléstudományi Intézet működésének értékelésekor. Lásd *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. VI. Pedagógusvita*, 106.

¹⁹ STANDEISKY Éva, A Petőfi Kör: értelmiségi viták 1956 nyarán, *História*, (2006) 6–7. sz., 86-90., itt: 86: „[A] felvilágosodás szellemiségét idéző Bessenyei György helyett a politikailag-ideológiailag többféleképpen is aktualizálható 19. századi költőt, Petőfi Sándort választották cégérül. Helyszínül a Természet- és Társadalomtudományi Ismeretterjesztő Társulat Múzeum utcai Kossuth Klubját javasolták”.

²⁰ A DISZ 1950. júniusi létrejöttét követően gyorsan felduzzasztott ifjúsági szervezetté vált, melybe az egyetemistákat és a főiskolásokat jóformán tömegesen szervezték be. Lásd VAJDA Tamás, A DISZ működése felsőoktatási intézményekben, *Belvedere Meridionale*, 29. évf. (2017) 1. sz., 43-54. És A DISZ KV Egyetemi Ifjúsági Osztályának jelentése az egyetemi ifjúság helyzetéről a DISZ KV Intéző Bizottságának, 1954. január 8., in *A DISZ és a KISZ, 1953–1957. Dokumentumok az ifjúsági mozgalom történetéből*, Feitl István – Ólmosi Zoltán (szerk.), Budapest, Kossuth, 1987, 58-67.

²¹ ÓLMOSSI Zoltán, A Bessenyei Körtől a Petőfi Körig, *Múltunk*, 37. évf. (1992) 1. sz., 90-110., itt: 91.

²² A Kisfaludy Társaság létrejötte pedig nem választható el attól a virágzó irodalmi szalonkultúrától, mely megalapozta a polgári nyilvánosság gyakorlatát, lásd FÁBRI Anna, *Az irodalom magánélete. Irodalmi szalonok és*

„ugyancsak felhasználta a klub névadójának szánt Bessenyei György *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándékát*.²³ A felvilágosodásba vetett hit, a jámbor szándék, a megérett és akkor talán még megoldható problémának nyílt szóval való megvitatása, feledésre ítélt értékek újrafelfedezése, reform, társadalmi és szellemi megújulás lebegett a szeme előtt”.²⁴

Lakatos elképzelései szerint tehát a Bessenyei Kör nem a pártállam által gúzsba kötött politikai intézményrendszer keretei között gondolkodott, hanem éppen ettől függetlenül, ezért a szabad szellemre, az ésszerűsége és a vitakészsége apellálva „teremtette meg” az előképeket.

Ennek jegyében született meg Lakatos István elaborátuma, melynek középpontjában a tudósok és a művészek egymáshoz való közeledése, továbbá a művelődésen és a szabad véleménynyilvánításon alapuló viták gyakorlatán keresztül megnyilvánuló önképzés szorgalmazása állt. Ezen túl külön hangsúlyt kapott a tehetségek felkarolásának, a nemzetközi cserekapcsolatok fejlesztésének, valamint a horizontális érdekvédelemnek az igénye. A cél megvalósítását Lakatos a színes programkínálatban látta; elképzelése szerint ezt rendszeres politikai, tudományos és művészeti előadások, hangversenyek, táncestek, filmvetítések szavatolták volna.²⁵ Mondani sem kell, hogy a DISZ vezetősége a Lakatos által jegyzett programtervezetben túlságosan nyitott, polgári jellegű formát látott, melynek obligát állami ellenőrzése rendkívül nehéz feladatnak tűnt. Lakatos kimondatlanul is társadalmi szervezetben gondolkodott, vagyis abban, hogy a Koselleck által leírt, az állami, pláne a pártállami szférától elkülönülő *társadalom* képes lehet önmaga megszervezésére. Noha tudta, hogy a Bessenyei Körnek muszáj lesz együttműködnie a pártállamot képviselő DISZ-szel és a Hazafias Népfronttal (HNF), valamint a helyiséget biztosító Természet- és Társadalomtudományi Ismeretterjesztő Társulattal (TTIT), mégis reménykedett abban, hogy a fórum megőrizheti működési önállóságát, szellemi autonómiáját.

Ezzel ellenkező állásponton volt Hollós Ervin, aki csakis a DISZ égisze alatt működő, vagyis a programkínálat szabadságát korlátozó, azt szigorúan felügyelő kört tudott elképzelni, sőt biztos, ami biztos, minden lehetséges módon igyekezte annak elindulását adminisztratív úton lehetetlenné tenni. A halogatást elunó Lakatos ezért bekopogtatott Mikó Zoltánhoz, a HNF illetékes vezetőjéhez, aki azonban Hollós közbenjárása nyomán tudatta a költővel, hogy a kör sajnos kizárólag a DISZ keretein belül képzelhető el. Noha közben a fórum szervezése kapcsán Lakatos István Alkotmány utcai lakásán időről-időre összejöttek tudósok, művészek, sőt – Hollós beleegyezésével – még Huszár Tibor is megjelent a DISZ képviselőjében, a Bessenyei Kör ügye nem akart haladni. A DISZ vezetősége újabb és újabb egyeztetéseket, megbeszéléseket sürgetett, így korántsem csoda, hogy Lakatos nagyjából úgy érezhette magát, mint Majakovszkij *Önagyonülésezők* című versében az értekezletről megbeszélésre, egyeztetésről tanácskozásra siető Ivan Ivanics elvtársra várakozó lírai én.²⁶

A szervezésnek maszkírozott hosszú akadémikuskodás után, 1954. december 23-án végül megtartották a várva várt gyűlést, melynek során a megjelentek többsége feltétel nélkül üdvözölte a kör létrejöttének hírért, ám a DISZ részéről érezhető volt egyfajta ellentartás. Utóbbi az magyarázza, hogy a kialakult kritikus tömeg miatt már nem lehetett félreállítani vagy igno-

társaskörök Pesten, 1779–1848, Budapest, Magvető, 1987. Lásd még CSUNDERLIK Péter, *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták. A Galilei Kör (1908–1919) története*, Budapest, Napvilág, 2017.

²³ BESSENYEI György, *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék*, Budapest, Egyetemi Nyomda, 1931. Bessenyei 1781-ben készült el munkájával, ám az csak 1790-ben jelent meg Bécsben, Hummel János Dávid betűivel.

²⁴ HEGEDŰS B. András, Emlékezés a Petőfi Körre, in *Jöjjön el a te országod. Petőfi Sándor politikai utóéletének dokumentumaiból*, Margócsy István (szerk.), Budapest, Szabad Tér, 1988, 301–306.

²⁵ ÓLMOSI, A Bessenyei Körtől a Petőfi Körig, 92.

²⁶ MAJAKOVSZKIJ, *Önagyonülésezők*, in *Majakovszkij válogatott művei*, Péter Mihály (szerk.), Budapest, Európa, 1968, 1. kötet, 260–262.

rálni a kezdeményezést, ráadásul a kör ötletgazdáinak nyitottsága, diszkurzív igénye nem nagyon fért össze a politikai voluntarizmus eszméjével.

Az „ilyenkor »leggyümölcsözőbb« módszer következett, az ügy fektetése, illetőleg a hallgatás róla, majd pedig a meggyengült ellenfél elképzeléseinek háttérbe szorítása. Konkrétan: a vita utáni napokban Hollós Ervin egy telefonbeszélgetésben kijelentette, hogy a tapasztalatokat előbb kiértékelik, s utána adnak választ. Közben teltek a hetek, s Lakatosék semmiről sem tudtak”.²⁷

A DISZ újabb húzása az volt, hogy 1955 januárjában már maga óhajtotta átvenni a kezdeményezést, és – ügyet sem vetve a Nékosz korábban elbuktatott akadémiájának nevére – immáron Vasvári Kör néven akarta megalapítani a vitaklubot. A lózungok szintjén nem volt nagy tartalmi különbség a Vasvári Kör és a Lakatos-féle Bessenyei Kör koncepciója között, ám a DISZ vezetősége igyekezte magához csábítani az érdeklődő fiatalokat. Az is a célok közé tartozott, hogy mind nagyobb teret biztosítsanak az MDP körüli megbízható értelmiségnek, olyanoknak, mint Hanák Péter, Fekete Sándor, Györffy Sándor, Gyenes Antal, Csatári Dániel, Kuczka Péter, Németh Lajos, Mészáros István, Herskó János, Pándi Pál, Simon István, Gosztonyi János, Hollós Ervin, Pataki Ferenc, Huszár Tibor.

Februárban Lakatos kapott egy telefont a DISZ-ből, és arról értesítették, hogy az általa készített alapszabály-tervezet nem megfelelő, így Tánzos Gábor – előbb az ELTE dialektikus materializmus tanszékének tanársegéde, majd a DISZ Főiskola oktatója – egyeztetés végett felkeresi őt. Utóbbi egy laza szervezeti és működési szabály megírására kapott felhatalmazást, ezzel is állított be Lakatos Istvánhoz, aki így kész helyzet elé került.²⁸ Jóllehet nem tetszett neki a tervezet, néhány módosítást kérve lényegében elfogadta azt. Mivel a klub vezetőségi struktúráját és működését nem tartalmazta a dokumentum, így a DISZ vezetősége könnyen magához ragadta a kezdeményezést. Az eredetileg Vasvári Pál nevét viselő kör aztán mégis Petőfi Klubként alakult meg, melyet az MDP Budapesti Bizottságának Végrehajtó Bizottsága mondott ki 1955. március 8-án; az alakuló ülést 1955. március 25-én tartották, ahol az új fórum neve a DISZ Budapesti Bizottságának Petőfi Köre,²⁹ titkára pedig néhány héttel később Tánzos Gábor lett. Ezzel az aktussal lényegében megpecsételődött az eredetileg alulról szerveződő Bessenyei Kör sorsa, hiszen láhattuk, hogy a DISZ vezetősége bő félév szorgos kamarillapolitikájával gyakorlatilag megbénította egy horizontális társadalmi szervezet létrejöttét, az állampárt ifjúsági szervezete a szó szoros értelmében nem hagyta, hogy a társadalom, a *société* leváljon róla. Azzal, hogy 1955. április 18-án Hegedüs Andrást nevezték ki a minisztertanács elnökének, a dogmatizmus gyakorlata új erőre kapott, s elvben ez is a Petőfi Kör szigorú ellenőrzésének, közben tartásának igényét erősítette meg.

A következő nehéz menet a Kör vezetőségének megválasztása volt, s erre a Kossuth Klubban előkészítő bizottságot hoztak létre. Több felvetődött névsor alapján a DISZ KV Titkársága 1955. április 26-án fogadta el a végleges változatot, mely a következők személyekből állt: Györffy Sándor (Munkásmozgalmi Intézet), Simon István (Szabad Nép), Wirth Ádám (MDP KV), Kazimir Károly (Szabad Nép), Somogyi Árpád (szobrászművész), Huszár Tibor, Csatári Dániel, Hámori Ottó (Magyar Nemzet), Hardy Gyula (MDP KV), Pál Lénárd (KFK), Fekete Ferenc (Közgazdasági Szemle), Dunajavszki Ferenc (MDP KV), Lakatos István, Éri István (Nemzeti Múzeum) Kovanecz Ilona (Képzőművészeti Főiskola), Pataki Ferenc (DISZ

²⁷ ÓLMOSI, A Bessenyei Körtől a Petőfi Körig, 94-95.

²⁸ Vö. HEGEDÜS B. András, Adalékok a Petőfi Kör történetéhez, in *Évkönyv I.*, 1992, Bak M. János, Békés Csaba, Hegedüs B. András, Litván György, S. Varga Katalin, Budapest, 1956-os Intézet, 1992, 39-53.

²⁹ ÓLMOSI Zoltán, A Petőfi Kör sajtóvitája után, *Archivnet*, 6. évf. (2006) 3. sz.:

https://archivnet.hu/politika/a_petofi_kor_sajtovitaja_utun.html Hegedüs B. András írja, hogy Bessenyei nevét elsősorban azért vetették el, mert jóval kevésbé volt ismert, következésképpen konszenzuális, mint Petőfi. Lásd HEGEDÜS B. András, Petőfi Kör – a reformmozgalom fóruma 1956-ban, *Világosság*, 30. évf. (1989) 1. sz., 21-33.

KV), valamint Tánczos Gábor.³⁰ Noha Lakatos István a vezetőség tagja lett, nem alaptalanul érezte úgy, hogy a DISZ, de főként Hollós Ervin kicsavarta kezéből a kezdeményezést. Utóbbi ugyanis olyan formát akart adni az eredetileg alulról jövő kezdeményezésnek, hogy az semmiképp se zavarja az állampárt ifjúsági szervezetének életét, ne kérdőjelezze meg annak legitimitását – ezt Lakatos természetesen nem hagyta szó nélkül. E belső viták miatt a költő-műfordító 1956 elejére lényegében kiszorult a Petőfi Kör vezetőségéből, mely ily módon a fiatal kommunista értelmiség fórumává válhatott.

„A Lakatos-féle Bessenyei Kör [...] – foglalja össze Hegedűs B. András – tehát nem pártirányítású és nem marxista-leninista (de nyilvánvalóan nem is militánsan antimarxista) értelmiségi vitafórum lett volna. Az elképzelés szervezeti rendszabályokkal történt megváltoztatása megakadályozta ennek a szándéknak a megvalósítását, és [...] a Petőfi Kör legelsősorban (ha nem is kizárólagosan) az úgynevezett nagyimrés pártellenzék vitafóruma lett. Nem az a pártszerű, közvetlen pártirányítás alatt álló szervezet, amelyet az ifjúsági szövetség apparátusa kívánt, de nem is az, amit Lakatos István és barátai akartak”.³¹

Az alulról szerveződő, polgári jellegű nyilvánosság helyén tehát egy a szocializmussal szimpatizáló, de annak erkölcsi megtisztulásában és strukturális átalakításában hívó fiatal értelmiség tűnt fel. Hegedűs B. András megközelítéséhez kapcsolódva tehát érdemes kiemelni, hogy Hollós és a DISZ vezetőségének minden mesterkedése ellenére sem lehetett megakadályozni, hogy a Magyarországon Nagy Imre nevéhez kapcsolódó új szakasz politikai reformtervei teret kapjanak az új fórum értelmiségi kovászában. Az 1955-ben megalakult vezetőség azonban alig fejtett ki érdemi tevékenységet, ezért mozgósította magát a Tánczos Gábor, Hegedűs B. András, Nagy Balázs, Pécsi Kálmán részvételével létrejött Titkárság, valamint a velük aktív kapcsolatot tartó Bohó Róbert filozófus, Csatári Dániel történész, Fekete Ferenc közgazdász, Györffy Sándor történész, Kázmér Sándor mérnök, Máté György mérnök, Pataki Ferenc pszichológus és Santa Ferenc író alkotta mag. A Petőfi Kör

„arculata – írja újfent Hegedűs B. András – a tavaszi vitákon formálódott; szédületes gyorsasággal vált reformmozgalommá [...]. Ez az értelmiség akkor már a Nagy Imre nevéhez fűződő szocialista megújulási program következetes megvalósításáért szállt síkra, és mélységesen hitte, hogy [...] van lehetőség a hibák kijavítására, a bajok forrásainak feltárására, a válság szövevényes okainak elemzésére, a bűnök leleplezésére”.³²

Noha a Bessenyei Kör kapcsán explicit módon is megfogalmazódott a felvilágosodás nyilvános vitáinak, okoskodásainak igénye, a Petőfi Kör szellemiségének kialakulásában nagyobb szerepet játszott a – korábban pertraktált – Nékosz és a Magyar Egyetemi és Főiskolaisi Egyesületek Szövetsége (MEFESZ).³³ Nem arról van tehát szó, hogy a felvilágosodás nyilvánosságigénye nem kapcsolódik a Petőfi Körhöz, inkább arról, hogy a Lakatos István és a harsonzórú értelmiségiek által megálmodott, konkrét előzmények és hallgatói bázis nélküli vitakör nem tudott gyökeret verni a pártállam fojtogató atmoszférájában. Azonban a háború után megerősödött, majd 1949–1950 körül erőszakkal bezárt, elsősorban az értelmiségi fiatalokat tömörítő *hálózatok* csatlakozni tudtak a Petőfi Kör felvetéseihez, így korántsem véletlen, hogy a Nékosz és a MEFESZ egykori vezetősége feltűnik a körben.³⁴ Utóbbiak csatlakozásában természetesen szerepet játszhattak lélektani elemek is, hiszen szervezeteik voluntarista

³⁰ ÓLMOSI, A Bessenyei Körtől a Petőfi Körig, 98.

³¹ HEGEDŰS, Adalékok a Petőfi Kör történetéhez, 42.

³² HEGEDŰS, Petőfi Kör – a reformmozgalom fóruma 1956-ban, 23.

³³ *Tanulmányok a MEFESZ történetéből, 1945–1948*, Molnár János (szerk.), Budapest, Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont, 1981, 3–126.; MICHELLER Magdolna, A MEFESZ szervezeti élete és politikai tevékenysége, 1945–1950, *Múltunk*, 30. évf. (1990) 4. sz., 131–148.

³⁴ Nyilván nem véletlen, hogy a Nékoszról 1956. szeptember 19-én vitát rendezett a Petőfi Kör, noha annak jegyzőkönyve nem maradt fenn, sőt valószínűsíthetően a forradalom forgatagában el sem készült. Lásd *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. VI. Pedagógusvita*, 151–152.

feloszlata, majd a DISZ felülről kieroszakolt létrehozása olyan mozzanatok voltak, melyek értelemszerűen rossz emlékeket idézhettek fel. Éppen ezért üdvözölhették a Petőfi Kör létrejöttét, melyben az egykori demokratikus szellem feléledésének adekvát fórumát látták meg.

A politikai és irodalmi életet tekintve a Petőfi Körben kulcsszerepet játszó Tánczos Gábor lényegében azt mondja 1956 tavaszán, hogy létezik egy *régi* és egy *új* értelmiség. Meglátása szerint utóbbi életkorilag fiatalnak tekinthető, de talán még hangsúlyosabb az osztályhelyezete, amennyiben ez az új értelmiség a dolgozó osztályok gyermekeiből verbuválódott, így lényegében megfelel a korábban Gramsci nyomán organikus értelmiségnek nevezett fogalomnak.³⁵

„Ha [...] az egyetemet már néhány évvel ezelőtt elvégzetteket nézzük – írja Tánczos –, akkor két fő »forrást«, gyülekező helyet, indulást különböztethetünk meg. Az egyik a népi származású fiataloké, nagyrészt népi kollégistáké. A néphez való hűség öntudatos vallása és megvallása, a közös nevelődés, a sok közös élmény sajátos, hosszú évek után is felismerhető markáns vonásokkal ruházta fel őket. [...] Olyanok, mint a politikai állásfoglalás és az egyéni, emberi magatartás egysége, mint a közvetlenül emberileg is kifejeződő igény a demokratizmusra, stb. [...] A másik indulás: a nagyrészt pesti, zömében értelmiségi és kispolgári származású fiatal értelmiségieké, akik a MADISZ, a MEFESZ, a Diákszövetség harcain keresztül váltak kommunistákká”.³⁶

Tánczos nem rejti véka alá, hogy e két csoport találkozása távolról sem volt problémamentes a háború után, a kölcsönösen táplált előítéletek darabideig megbénították a közös cselekvést. Ugyanakkor úgy látja, hogy az 1953 utáni „erjedés” lehetőséget biztosít a korábbi hibák korrekciójára, s ebben az 1949–1950 körül hatalmi szóval megszüntetett, de a Petőfi Körben új erőre kapó értelmiségi hálózatok komoly segítséget nyújthatnak.

A Petőfi Kör vitái 1956 tavaszán indultak el a két közgazdasági vitával, május 9-én, 22-én és június 20-án.³⁷ A vitának nagyon gyorsan híre ment Budapesten, így a közönségszervezéssel, hírveréssel egyáltalán nem kellett bajlódni, sőt a vitának helyet adó terem korlátaival szem előtt tartva tagsági jegyet vezettek be. Ezt követte június 15-én a filozófusvita, május 30-án és június 1-jén pedig a történészvita,³⁸ majd ezután következett június 18-án és 27-én a partizántalálkozó és a – talán legnagyobb tömeget megmozgató – sajtóvita.³⁹ Noha az MDP Központi Vezetősége 1956. június 30-án határozatban ítélte el a Petőfi Kör tevékenységét, ám annak vezetősége már nem volt hajlandó alávetni magát a határozatban foglaltaknak.⁴⁰ Az eredetileg július 4-re tervezett köznevelési vita azonban formai okokra hivatkozva így is elmaradt. Már ősszel, szeptember 26-án rendezte meg a kör a gazdasági vezetés kérdéseit, október 10-én a műszaki fejlesztés és a fiatal értelmiség problémáját, majd október 17-én a Kert-Magyarország koncepcióját firtató vitaestjét.⁴¹ Szeptember 28-án és október 8-án került sor a már említett és alább részletesebben is tárgyalandó pedagógusvitára, végül – nem számítva a november 3-i újraélesztési kísérletet – október 20-án és 23-án az iparművész- és

³⁵ Vö. Antonio GRAMSCI, *Marxizmus, kultúra, művészet. Válogatott írások*, Rózsa Zoltán (szerk.), Budapest, Kossuth, 1965, 98.

³⁶ TÁNCZOS Gábor, Gondolatok a fiatal magyar értelmiségről, *Új Hang*, 5. évf. (1956) 6. sz., 48-49., itt: 48.

³⁷ *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján, I. A két közgazdasági vita*, Hegedűs B. András – Rainer M. János (szerk.), Budapest, Kelenföld Kiadó – ELTE, 1989.

³⁸ *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján, II. A filozófusvita*, Hegedűs B. András – Rainer M. János (szerk.), Budapest, Kelenföld Kiadó – ELTE, 1989.; *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján, III. A történészvita*, Hegedűs B. András – Rainer M. János (szerk.), Budapest, Kelenföld Kiadó – ELTE, 1989.

³⁹ Halda Aliz szerint mintegy 7 ezer ember gyűlt össze a vitára, lásd HALDA Aliz, *Magányügy. Dokumentum/regény*, Budapest, Noran, 2002, 96. Vö. ÓLMOSI Zoltán, A Petőfi Kör sajtóvitája és a hatalom: 1956 nyara, *Múltunk*, 35. évf. (1990) 1. sz. 33-61. és *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján, IV. Partizántalálkozó – Sajtóvita*, Hegedűs B. András – Rainer M. János (szerk.), Budapest, Múzsák – 1956-os Intézet, 1991.

⁴⁰ A Magyar Dolgozók Pártja Központ Vezetőségének határozata, *Szabad Nép*, 14. évf. (1956) 182. sz., 1.

⁴¹ *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján, V. Gazdasági vezetés – Műszaki fejlesztés – Kert-Magyarország*, Hegedűs B. András (szerk.), Budapest, 1956-os Intézet, 1994.

orvosvitával zárult a Kör tevékenysége.⁴² Már a közgazdasági vita során kialakul a későbbi eszmecserék szertartásrendje, ami Hegedűs B. András szerint azt jelenti, hogy

„nincs a felülről jövő eligazításokba belefáradt hallgatóságot terhelő bevezető előadás. [...] A felszólalásokra és a szakértő vitavezetőkhez intézendő kérdésekre nem kellett buzdítani a hallgatóságot. A vitákat sohasem lehetett idejében berekeszteni, és mindig számosan akadtak elégedetlenkedők, akiknek már nem jutott szólásra idő. A vitavezetők kiválasztása is magától kínálkozott; az adott szakma két-három, a fiatal értelmiség körében tekintéllyel bíró, kommunista reprezentánsa, olyan, akitől nem idegen a megújulás szelleme, aki kész együttműködni a reformokért, olyan, akit esetleg a megelőző években rehabilitáltak. A vitavezetők között többen voltak vezető funkcionáriusok, mint a pártellenzékhez tartozók, és bizonyosan nem ült az elnökségben párton kívüli vagy a pártból kizárt személy”.⁴³

Nincs itt tér természetesen a Petőfi Kör tevékenységének kimerítő ismertetésére, de ha figyelmünket a pedagógusvitára összpontosítjuk, láthatjuk, hogy Hegedűs B. András megállapításai megfelelnek a tényeknek. Ha a vita résztvevőit képtelenség is lenne beazonosítani (jóformán minden szemtanú megerősíti, hogy a tömeg miatt ez lehetetlen), ám a hozzászólók majdnem kivétel nélkül olyan személyek voltak, akik aktív, nemegyszer vezető szerepet játszottak az 1945 és az 1949 utáni köznevelésben is. Amint Zibolen Endre a rendszerváltáskor közzétett jegyzőkönyv bevezetőjében megjegyzi, ez a tendencia csak Balatonfüreden törik meg, ahol Ravasz János javaslatára táviratilag olyan pedagógusokat is meghívtak a szervezők, akiket méltatlanul kiszorítottak a politikai döntéshozók. Ilyen volt Földes Éva, Kiss Árpád, Prohászka Lajos, Szemere Samu, Vajda György Mihály vagy Várkonyi Dezső.⁴⁴ Bevezetőjében Zibolen annak a meggyőződésének is hangot ad, miszerint a Petőfi Kör pedagógusvitája az összes akkor lezajlott eszmecsere közül a leginkább visszhangtalan maradt, a megfogalmazott kritikák utóbb nem szervesültek a köznevelés és a pedagógia gyakorlatában, így 1956 pedagógiai öröksége jóformán elsikkadt.

E sorok írója egyetért ezzel a diagnózissal, s Zibolen Endrével együtt ennek egyik okát abban látja, hogy az 1945 után történt oktatáspolitikai változások (társadalmi igazságosságra törekvő, egységes műveltséget adó átfogó iskolarendszer) sem kapták meg a nekik járó szakmai elismerést. Márpedig enélkül a kontextus nélkül világos, hogy a Petőfi Kör pedagógusvitája vagy a – hamarosan tárgyalandó – füredi platform nem kaphatta meg a megfelelő értő, kritikai figyelmet. Zibolen ugyanakkor arra is rámutat, hogy a Nagy Imre nevéhez kapcsolódó „új szakasz” már megkezdte az 1945 utáni köznevelés eredményeinek és hibáinak *valós* (és nem lözungokkal átitatott) mérlegre helyezését. Ennek fontos dokumentuma az MDP Központi Vezetőségének a közoktatás helyzetéről és feladatairól szóló határozata, melynek jelentőségét kiemeli az, hogy két köznevelési folyóirat, a *Pedagógiai Szemle* és a *Köznevelés* is lehozta azt.⁴⁵ Jóllehet a szöveg retorikája nem mentes az előző fejezetben többször is érintett nyelvi voluntarizmustól (főként az eredmények bemutatásánál), de a valós hibák előszámlálása méltán keltette fel nemcsak Zibolen Endre, de más pedagógusok érdeklődését is.⁴⁶

„Megszüntettük – így a határozat – a régi uralkodó osztályok műveltségi monopóliumát. [...] Általános iskoláink 8. osztályába az 1953–54. tanévben 110.420 tanuló iratkozott be, háromszor annyi, mint 1937–1938-ban a népiskola, a polgári iskola és a gimnázium megfelelő osztályaiba. Középiskoláinkban a folyó tanévben 129.769 diák tanult, két és félszer több mint 1938-ban. A létszámnövekedéssel párhuzamosan a munkás- és

⁴² *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján, VII. Iparművészvita – Orvosvita*, Hegedűs B. András, Ember Mária, Bohó Róbert (szerk.), Budapest, 1956-os Intézet, 1994.

⁴³ HEGEDŰS, Petőfi Kör – a reformmozgalom fóruma 1956-ban, 25.

⁴⁴ ZIBOLEN Endre, Bevezetés, in *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. VI. Pedagógusvita*, 11.

⁴⁵ A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata a közoktatás helyzetéről és feladatairól, *Pedagógiai Szemle*, 4. évf. (1954) 1. sz., i–viii. Közzétette még: *Köznevelés*, 10. évf. (1954) 5. sz., 97-99.

⁴⁶ Hasonló problémákra később is visszatér, lásd ZIBOLEN Endre, Tehetségfejlesztés és iskolarendszer, *Magyar Tudomány*, ÚF 10. kötet (1965) 5. sz., 347-357.

parasztszármazású tanulók aránya 8,9%-ról 67%-ra emelkedett. Az egyetemen tanulók száma közel ötszörösére, a munkás és paraszt hallgatók aránya 5%-ról 55%-ra nőtt”.⁴⁷

A határozat rögzíti, hogy az iskolába járó gyermekek számának és osztályhelyzetének bővítése ugyan – ahogyan ma mondanánk – jól szolgálta a társadalmi igazságosságot, megindult tehát a strukturális egyenlőtlenségek csökkentése, ugyanakkor a szerkezeti átalakítás döbbenetes mennyiségű problémát is magával hozott. A 2. pont b) alpontja konkrétan Mérei Ferenc „bukásának” egyik okára tér ki, nevezetesen arra, hogy szóvá tette: a szovjet pedagógiai minta hazai kutatási előzmények nélkül értelmetlen. Az 5. pont e) alpontja pedig az Országos Neveléstudományi Intézet megszüntetése óta először mondja ki, hogy a magas színvonalú oktatáshoz és neveléshez olyan tudományos háttérintézet szükséges, mely összehangolja a pedagógia gyakorlati és elméleti problematikáit. Ennek jegyében javasolja a Pedagógiai Tudományos Intézet felállítását. A Méreivel szemben felhozott másik pont bírálata szintén szerepel a határozatban, amennyiben az úgy fogalmaz, hogy

„véget kell vetni a tankönyvek kicserélgetésének, mert ez bizonytalanná teszi az oktatást és felesleges anyagi áldozatokkal jár. Biztosítani kell, hogy hosszú évekre szóló, magas színvonalú tankönyvek kerüljenek kiadásra, mindenekelőtt az alapvető tantárgyakból”.⁴⁸



Zsámboki Zoltán, Justus Pál, Mérei Vera, Lux László és mások, 1956 körül.

Azt, hogy Mérei Ferenc nevét itt kiemelem, nemcsak az életrajzi gondolkodás belső logikája diktálja, hanem az is, hogy az előző fejezetben tárgyalt 1950. március 29-i KV határozatnak

⁴⁷ A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata a közoktatás helyzetéről és feladatairól, *Pedagógiai Szemle*, i.

⁴⁸ A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata a közoktatás helyzetéről és feladatairól, v.

Faragó László mellett ő volt az igazi vesztese.⁴⁹ A döntés igazságtalanságát nyilvánvalóan sokan érezték, így Mérei alakja bizonyos tekintetben szimbolikussá nőtt, hiszen a döntés nemcsak a saját sorsáról adott számot, hanem színekdochéként a pedagógia területén dolgozó valamennyi meggyőződéses baloldali értelmiségi bukását magában foglalta. Nyilván nem véletlen, hogy amikor 1956. szeptember 28-án, a pedagógusvita első napján, az 1950 és 1956 között oktatásügyi miniszterhelyettesi pozíciót betöltő Jóboru Magda szóba hozta Mérei Ferenc és Faragó László rehabilitálását, taps tört ki a teremben. Az oktatási kormányzat nevében történő rehabilitáció azonban nem előzmény nélküli volt. Június 30-án ugyanis a Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Főbizottsága vitaülést tartott, ahol szintén az 1950-es KV-határozat utáni neveléspolitikai kérdéseket tekintették át.⁵⁰

Elnöki minőségében a megbeszélés fő szónoka az – akkor harminchat éves – Ágoston György volt, aki Mérei Ferenc eltávolítását követően Faragó Lászlónak a pártból és a neveléstudomány területéről történő kipurgálásáért felelt. Kettejük félreállításának szakmai szempontból Ágoston lett az egyik legnagyobb haszonélvezője, ebből fakadóan a vita légköre nem volt túlzottan őszinte. Jóllehet az elnök elismerte, hogy a szakma, sőt ő maga is túl erélyesen bírálta a magyar pedagógusokat, kritika tárgyává tette a szovjet pedagógia kritikátlan csodálatát, de saját hatalomtechnikai túlkapásait Ágoston nem részletezte („azok az elvtársak, akiket félreállítottak”).⁵¹

Nagyjából megmaradt a *dogmatizmus* túlzottan általános, emiatt üres bírálatánál, saját szerepét illetően pedig megtévesztésről beszélt (melyet a pártvezetés idézett elő). Azt hiszem, eddig Ágoston minden tekintetben kimerítette a felelősségváró projekció eszköztárát, ám referátuma végén visszatér Méreihez és Faragóhoz.

„Minthogy mi az 1950-es párthatározat előzményeiről nem tudunk – így Ágoston –, javaslatunkkal a párt Központi Vezetőségéhez fordulunk. Ugyanakkor szeretném azt is megmondani, hogy legalábbis a magam részéről a pedológiával, Mérei Ferencnek a *Gyermektanulmányban* és Faragó Lászlónak, Kiss Árpádnak *Az új nevelés kérdései* című tankönyvében kifejtett nézeteinek legnagyobb részével nem tudok egyetérteni, nem tudom ezeket a marxista ideológia alapján álló pedagógiai eszméknek tekinteni. [...] De ki kell jelenteni, hogy a pedológiai nézetek képviselőinek adminisztratív eszközökkel történt elhallgattatása az osztályharc élesedésének elméletéből származó politikának megfelelő intézkedés volt, amellyel ma aligha lehet egyetérteni”.⁵²

Ágoston önkritikának álcázott hozzászólása azért is meggondolkodtató, mert Mérei, illetve a Faragó–Kiss szerzőpáros munkáin még mindig a szovjetizált tudomány *fundamentalista* szemléletét kéri számon. Ha a Wallon-tanítvány Mérei, aki a pszichoanalízis kritikájában Georges Politzer fejtegetéseire támaszkodik, Ágoston szemében még mindig a nyugati marxizmus képviselője,⁵³ vagyis a metafizikai alapokon álló pavlovizált szovjet tudomány ellenlábasa, akkor a Pedagógiai Főbizottság elnöke nem sokat értett meg abból, mi is volt a tudomány szemszögéből az igazi baj a sztálinizmussal. A jegyzőkönyvben rögzített hozzászólása azt a benyomást erősíti meg, hogy Mérei és munkatársai szerint igenis rossz úton jártak,

⁴⁹ MOL–M–KS–276–53–48. ő. e., pp. 4–12. Nyomtatásban: Az MDP KV határozata a Vallás- és Közoktatási Minisztérium munkájával kapcsolatos kérdésekről (1950. március 29.), in *A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének, Politikai Bizottságának és Szervező Bizottságának fontosabb határozatai*, Budapest, Szikra, 1951, 175–181.

⁵⁰ Rövid összefoglalót ad Sz. J., Számvetés és önvizsgálat. Vita a magyar pedagógia helyzetéről és feladatairól, *Köznevelés*, 12. évf. (1956) 16. sz., 359–360.

⁵¹ A magyar pedagógia a kibontakozás útján. A Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Főbizottságának 1956. június 30-i vitaülése, *Pedagógiai Szemle*, 6. évf. (1956) 4. sz., 289–316, itt: 295. Lásd KOVAI Melinda, *Lélektan és politika. Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban, 1945–1970*, Budapest, KGRE – L'Harmattan, 2016, 299–308.

⁵² A magyar pedagógia a kibontakozás útján, 295. Lásd még SZABOLCS Éva, Az 1956-os balatonfüredi pedagóguskonferencia, in *Pedagógia és politika a XX. század második felében Magyarországon*, Szabolcs Éva (szerk.), Budapest, Eötvös, 2006, 165–177.

⁵³ Vö. Perry ANDERSON, *Considerations on Western Marxism*, London, Verso, 1979, 43.

mindössze a velük szemben alkalmazott *eljárásban* talált kivetnivalót (itt azonban Ágoston saját szerepét elmismásolja). 1956. október 8-án, a Petőfi Kör pedagógusvitájának második ülésén, Ravasz János felszólalását követően Ágoston sokkal megrendültebb hangon ismerte el hibáit, mondatait jóval több belátással fogalmazta meg, sőt úgy fogalmazott, hogy a helyzet megrázó „személyes válságot” okozott.⁵⁴

A Pécsi Pedagógiai Főiskola tanszékvezetőjét, Kelemen Lászlót követően (aki első sorban a szaktudományos közleményekben elburjánzó Lenin- és Sztálin-idézetek ornamentális jellegét pellengérezte ki) Mérei Ferenc is felszólalt.⁵⁵ Hozzászólása, legalábbis a jegyzőkönyv tanúsága szerint, roppant visszafogott volt. Önmagát Wallon-tanítványként aposztrofálja, kiemeli, hogy hisz a szocializmusban, valamint abban, hogy a társas szempontú gyermeklélektani megközelítés integrálása emelni fogja a nevelői munka színvonalát. *Gyermektanulmány* című munkája ebben az értelemben tör lándzsát a pedológia mellett, s a gyermeki világ öntörvényűségére apelláló *laissez faire* nevelési elveket maga is elutasítja (szerinte ugyanis sokan ezzel azonosították a pedológiát). Mérei sürgeti a rendszeres, a hazai problémavilágból kiinduló, azokra választ adó vizsgálatokat, kifejezetten hiányolja azt, hogy a népi kollégiumok pedagógiai szemléletével nem foglalkozik a tudományos kutatás.⁵⁶ Ahhoz képest, hogy gyakorlatilag 1950 márciusa–áprilisa óta először jelenik meg a „hivatalos” Magyarország egyik tudományos fórumán, olyan helyen, ahol személyesen is találkozott Lázár Györggyel és Ágoston Györggyel, hangvételeben a legkevesebb szemrehányás vagy ressentiment sem érzékelhető.

Tegyük hozzá, a Pedagógiai Főbizottság ülésén utóbbi kettő hangvétele, kritikája távolról sem említhető egy lapon. Amíg Ágoston fölényesen elhárította vagy a teljes szakmára vetítette az eltávolításokért érzett felelősséget, addig Lázár György őszinte megbánást tanúsított (tegyük hozzá, Ravasz János így sem érezte elegendőnek). Hozzászólása nem más, mint egyfajta kiterjesztett bocsánatkérés. Eszerint a Méreiről szóló írását mélyrehatóan át kell értékelni, majd a Nékoszban kifejtett pedagógiai, szervezői munkáját méltatja. Fejtegetései második részében hosszasan ecseteli a Nékosz érdemeit, megvédi az avantgardizmus és a nardonyikizmus vádjától, s ezzel indirekt módon megint csak Mérei pedagógiai tevékenységét méltatja. Nincs itt tér a vita részletes ismertetésére, így mindössze két olyan referátumot szeretnék kiemelni, melyek – eltérően azoktól, akik „kötelezőnek” érezték, hogy hamut szórjanak a fejükre, illetve hogy az ideológiát elválasszák a tudományos kutatástól (előbbire Jóboru Magda, utóbbira Kardos Lajos a tipikus példa) – *valódi kritikát* fogalmaztak meg.⁵⁷ Az egyik, az akkor harmincegy éves Kontra György, az Orvostudományi Egyetem tanársegéde volt, a másik pedig a nála tíz évvel idősebb Ravasz János, aki az Országos Neveléstudományi Intézetben Mérei közvetlen munkatársaként dolgozott.⁵⁸ A fiatal biológus retorikája különösen éles, amennyiben

„megállapítja, hogy a Pedagógiai Főbizottság nem rendelkezik azokkal az ismérvekkel, amelyek a jól működő főbizottságokat jellemzik. A Pedagógiai Főbizottságnak az lett volna a fő feladata, hogy [...] a tudományos életen belül tekintélyt teremtsen a magyar pedagógiának. [...] A Főbizottság feladata – folytatja Kontra –, hogy újra megszerezze a pedagógia tekintélyét, mert ha ma jó szándékú, nem pedagógus szakemberekben felmerülhet a kérdés, vajon tudomány-e egyáltalában a pedagógia, annak nyilván az az oka, hogy ez a tudo-

⁵⁴ Vö. *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. VI. Pedagógusvita*, 89-92.

⁵⁵ A magyar pedagógia a kibontakozás útján, 297.

⁵⁶ Lásd ehhez GÉCZI János, A szovjet pedagógiai minta. A szovjet és a szovjet minta nyomán kialakított nemzeti törekvések sajtórepresentációja, *Iskolakultúra*, 16. évf. (2006) 9. sz., 24-38.

⁵⁷ Vö. HUNYADY György, A budapesti tudományegyetem és a pszichológia, in *A szociálpszichológia történeti olvasatai*, Budapest, Eötvös, 2006, 187-198. Az apolitikus Kardos „refinált pavlovizmusával” kapcsolatban írja a szerző: „Ehhez járult a lélektani kísérletezés objektivitásának belső hite és igénye, amely a szemében a pavlovi kutatások szaktudományos értékét valóságosan megnövelte”. (192.)

⁵⁸ Vö. FRANYÓ István, Kontra György, az abszolút pedagógus, *Új Pedagógiai Szemle*, 61. évf. (2011) 11-12. sz., 279-287.

mány nálunk hihetetlen mértékben *elmaradt*. Hiányolja, hogy a főbizottsági vitán ténylegesen gyakorló pedagógusok nincsenek kellő számban jelen. [...] Felveti a kérdést, hogy miért nincs Magyar Pedagógiai Társaság. A Főbizottságnak az lenne a feladata, hogy irányítsa a Pedagógiai Társaság működését. A Pedagógiai Szemle is akkor lesz jó folyóirat, ha a Tudományos Intézetten kívül tudományos társaság is áll mögötte. Felveti, hogy a pedagógia lélektani kutatások nélkül nem fejlődhet, azonban lélektani társaságunk és lélektani folyóiratunk szintén nincs”.⁵⁹

Kontra György hozzászólásából nemcsak az tűnik ki, hogy nem éri be a hazai pedagógia hivatalos képviselőinek jól felépített semmitmondásával, önfelmentő üres önkritikájával, hanem az is, hogy a diszciplína *strukturális* problémáira helyezi a hangsúlyt. Bírálata végső soron elmarasztalja a teljes akadémiai Főbizottságot, mely szó nélkül nézte végig, ahogyan a komoly tradícióval rendelkező pedagógiai tudományos mezőt felszámolta a rendszer (itt akarva-akaratlanul Mérei is találva érezhette magát).⁶⁰ Tolla hegyére tűzi a pedagógia bezárkózását, noha pszichológiai vizsgálatok nélkül az voltaképpen életképtelen. A továbbiakban éles kritikával illeti a Szovjetunióból importált és hegemon szerepre törő pavlovi tanokat, melyek egyfelől nem számítanak már korszerűnek, másfelől Pavlov fiziológiájából képtelenség közvetlen kapcsolatot teremteni a pedagógiával, pláne a lélektannal (lévén ezek sajátos tradícióval, problematikával és módszerrel rendelkező diszciplínák). Végezetül Kontra György a pedagógia kérdésével kapcsolatban úgy fogalmaz, hogy annak

„elmaradottságáért a közszellem, a dogmatikus szellem, a félelem a bűnös. Mindenki bűnös, aki arra, ami történt, nem mondotta, hogy helytelen. Annak idején hozzá nem értő, tapasztalatlan fiatalok ítékeztek felelős, tudományos képzettséggel rendelkező emberek felett. Az ilyenekkel könnyű volt bármit elhíttetni a pedagógiáról. Most arra van szükség, hogy az avantgardizmust a tudomány tekintélyével a maga egészében megszüntessük. Szükségesnek látja, hogy Mérei is önbírálatot gyakoroljon. Felveti azt is, hogy más személyeknél, így pl. Karácsony Sándornál is szükség volna munkásságuk alapos felülvizsgálására”.⁶¹

Véleményem szerint Kontra György hozzászólásában méltányolandó az is, hogy a strukturális kérdések előszámlálása mellett átfogó erkölcsi felelősséget fogalmaz meg a pedagógiai tudományos mező minden olyan aktív tagjával szemben, beleértve ebbe Mérei Ferencet is, aki nem szólalt fel a liszenkói genetika, a micsurini biológia vagy pavlovi fiziológia értelmetlen és irracionális erőltetése ellen.⁶²

A kortársak számára talán egyértelmű volt, de ma már feltehetően nem az, hogy Kontra Karácsony Sándor tanítványa volt, tehát szót emelt méltatlanul félreállított mestere mellett is.⁶³ Nagyjából egy évvel korábban ugyanis a *Társadalmi Szemle* hasábjain látott napvilágot Kerékgyártó Elemér „leleplezése” a Karácsony vezette „jobboldali” pedagógiai körrel, mely írásmű metodikájában és céljában ahhoz volt hasonló, amit Lázár György írt Méreiről vagy Ágoston György Faragó Lászlóról.⁶⁴ Kerékgyártó azonban doktori értekezésésként be is adta továbbfejlesztett írásművét, melynek védését 1956. szeptember 10-re tűzték ki. Nincs itt tér a doktori védés előkészítése és lezajlása körüli mozzanatok felidézésre, a lényeg röviden az, hogy a nyílt vitában Kontra György újfent szót kért.

⁵⁹ A magyar pedagógia a kibontakozás útján, 301-302. (Az én kiemelésem.)

⁶⁰ SPIRÓ György, Kontra György emlékezete, *Élet és Irodalom*, 52. évf. (2008) 28. sz.: „Sokszor eltűnődtem, ugyan hogy csinálta ez a nagyon művelt, éles elméjű, rendkívül tisztán látó ember, akinek csaknem egész életében a nézeteivel és a habitusával ellentétesen ható világban kellett élnie, hogy soha nem adta fel, hogy csaknem naivan művelte a jót, holott látnia kellett, amit a modern magyar történelemben minden jóra való embernek tragikusan látnia adatott, sőt még szép eredményeket is elért a maga kitartó, diplomatikusan egyensúlyozó módján”.

⁶¹ A magyar pedagógia a kibontakozás útján, 302-303.

⁶² Lásd KONTRA György, *A biológiatanítás problémái, 1950–1960*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1963.

⁶³ Vö. LENDVAI L. Ferenc, Új Szántás. Karácsony Sándor és köre a felszabadulás utáni politikai életben, *Társadalmi Szemle*, 36. évf. (1981) 7. sz., 66-73.; KONTRA György, *Karácsony Sándor, a nagyhirű professzor*, Budapest, BIP, 2003.

⁶⁴ KERÉKGYÁRTÓ Elemér, A „népies-karácsonyista” társadalom-felfogásról, *Társadalmi Szemle*, 10. évf. (1955) 2-3. sz., 117-138.

„Mondandóját cédulákról olvasta fel (ezeket máig is őrzi) – írja Bándy Sándor és Jancis Long tanulmánya –, sorra véve, hogy Kerékgyártó értekezése miként torzította el Karácsony nézeteit, bizonyítékul teljes szövegekben felolvassa a kérdéses Karácsony-idézeteket. Meggyőződéséhez s az eredeti tervekhez híven Kerékgyártó személyét nem támadta, és politikai kérdéseket sem érintett. [...] Sokakat e pillanatok arról is meggyőztek, hogy részvételük nemcsak az egykori tanár iránti tisztelet kifejezése, de egyben néma demonstráció is az akadémia egykori színvonala s a tudományos igazságkeresés lezüllesztése ellen. Így, amikor Kontra visszaült a helyére, tomboló tapsvihár tört ki”.⁶⁵

Bándy Sándor és Jancis Long azonban nemcsak Kontra György rendkívül bátor fellépése miatt nevezi a forradalom főpróbájának a Kerékgyártó disszertációjának elutasításával végződő doktori védést. Hanem elsősorban azért, mert az egyik opponens, Szigeti József Kontra és Szabó Árpád tartalmi-filológiai korrekciói, majd Lakatos Imre hisztérikus fellépése nyomán visszavonta opponensi véleményét, azaz nem fogadta el Kerékgyártó tézisét, mely még az 1953 előtti, szektás szellemben íródott. A védéssel kapcsolatosan Heller Ágnes úgy fogalmazott, hogy az értekezés hosszúra nyúlt vitája a sztálinista párthűség és a kommunista reform híveinek *összecsapása* volt. 1956 kora őszenek atmoszférájában a Karácsonyról szóló rosszul összefércelt disszertációt már nem lehetett elfogadni, de ezt nem az opponensek, sőt nem is a bizottság mondta ki először, hanem Kontra György. A Pedagógiai Főbizottságon elmondott beszéde azonban legalább bátor és igazságos volt, kár, hogy a tudománytörténeti feldolgozások többnyire ignorálják.⁶⁶

Hasonló módon lépett fel a Pedagógiai Főbizottság ülésén Ravasz János is. Azt fejtegette, hogy az elmúlt években sokan véleményt nyilvánítottak a pedológia tárgyában, de véleménye szerint a megszólalók többségükben nem tudják, hogy ez az irányzat mit is jelent, a szovjet neveléstudomány kontextusát pedig szinte egyáltalán nem ismerik. Ravasz

„annak a nézetének adott kifejezést, hogy a sztálinizmus a harmincas évek közepétől kezdve kedvezőtlen hatással volt a pedagógia fejlődésére is. Nem tekinthető véletlennek, hogy a pedológia ellen a határozatot éppen 1936-ban hozták”.⁶⁷

Nézete szerint az ún. polgári pedagógiát nem elvetni kell, pillanatnyi ideológiai szempontokat követve sutba vágni, hanem vitázni vele, adott esetben érvelni ellene. Az általános tartalmi kérdéseket követően, hozzászólása záró részében Ravasz néven nevezi a felelősöket; szerinte Ágoston György, Székely Endréné Horváth Ilona és Nagy Sándor esetében világosan kimondható, hogy ezek az

„elvtársak [...] nem tudnak igazi tudományos életformát élni, nem tudnak elmélyedő tudományos munkásságot folytatni, talán nem is mind igényelték ezt eléggé. A szakmai vezetés e komoly hiányosságaival is kapcsolatos, hogy ő személy szerint nem tud bizalommal viseltetni tudánypolitikai vezető tevékenységük iránt. [...] Nagy hibának tartja az idősebbek (pl. Szemere Samu, Prohászka Lajos) elhanyagolását. Vannak nálunk olyan munkásai a pedagógiának – például Kiss Árpád, Faragó László, Vajda György Mihály, s nem utolsósorban Mérei Ferenc –, akik sokat tehetnének még a magyar pedagógiáért. A velük szemben támasztott bánásmód méltatlan, felháborító”.⁶⁸

Kontrához hasonlóan Ravasz is sürgeti a Magyar Pedagógiai Társaság felújítását. Időben kicsit előreszaladva tegyük hozzá, hogy Ravasz a Petőfi Körben is bátor előadást tartott, s kertelés nélkül kimondta, hogy Ágoston Györgyöt

⁶⁵ BÁNDY Sándor – JANCIS LONG, A forradalom főpróbája?, *Replika*, 41–42. sz. (2000), 265–283., itt: 278.

⁶⁶ Remek ellenpélda, amennyiben a Pedagógiai Főbizottság ankétját is tárgyalja SZABOLCS Éva, „Pedagógiánk valóban népünk nevelőihez fog szólni”. Az 1956-os balatonfüredi pedagóguskonferencia, *Educatio*, 15. évf. (2006) 3. sz., 609–622.

⁶⁷ A magyar pedagógia a kibontakozás útján, 305.

⁶⁸ A magyar pedagógia a kibontakozás útján, 306.

„közoktatás-politikánk hibájából egy olyan csekély, lényegtelen, és tudományosnak nem nevezhető múlt után dobták [...]be ebbe a feladatba [ti. a magyar pedagógia vezetésébe], hogy képtelen eleget tenni az elemi feladatoknak. (Élénk, lelkes taps)”.⁶⁹

Összességében azért idéztük fel hosszasan az 1956. június 30-i akadémiai főbizottsági vitát, mert egyrészt nagyjából párhuzamosan zajlik a Petőfi Kör első nagyobb üléseivel, másfelől tény – szemben „Erdősi” idézett ügynökjelentésének információival, melyeket a szakirodalom nemegyszer kritika nélkül átvett –, hogy Mérei Ferenc itt szólalt fel először nyilvánosan. Mindemellett Kontra Györgynek a fentebb kivonatolt két bátor és mélyen kritikus megszólalása, valamint Ravasz János biztos tárgyi alapokon nyugvó, ugyanakkor a személyes felelősség kérdését is felvető bírálata rendkívül fontos lépés az 1948–1949 után szisztematikusan felszámolt kritikai nyilvánosság újbóli felépítésében, a tudományos viták feleselőjének visszaállításában – vagyis a *diszkurzivitás visszaperlésének* folyamatában.

Nem véletlen, hogy Michel de Certeau a logosz, a beszéd, a vitaképesség megszerzésének, megragadásának (*prise de parole*) politikai aktusát egyenértékűnek tünteti fel a Bastille elfoglalásával (*prise de la Bastille*).⁷⁰ Jóllehet a Petőfi Kör vitáinak hallgatói létszámával, főként a sajtóvitán kívül rekedt mintegy 6–7 ezres tömeggel nem vetekedhetett a Pedagógiai Főbizottság ülése,⁷¹ de nem mehetünk el szó nélkül amellett, hogy Kerékgyártó Elemér balul elsült doktori védésén mintegy 400 ember várakozott az eljárásnak helyet adó terem előtt.⁷² Ráadásul a *Szabad Nép* épp arra járó újságírója is betévedt a védésre, s a nem várt fordulat tanulságait közzé is tette az akkor mintegy 700 ezer példányban megjelenő lapban.⁷³ A politikai eseménytörténet szempontjából talán kevésbé fontosnak tűnő mozzanatok nemcsak arra világítanak rá, hogy az értelmiségi és a tudományos viták konstitutív részei az 1956-os év forrongó atmoszférájának, hanem arra is, hogy hatásuk messze túlmutatott a résztvevők körén. A kritikai nyilvánosság újratерemtésének szempontjából tehát nemcsak a Petőfi Kör vitái, de a Pedagógiai Főbizottság ankétja vagy az említett doktori védés is komoly tanulságokkal szolgálhat.

Mindenképpen szólnunk kell még itt a Petőfi Kör légkörét és a résztvevők önértékelését meghatározó fontos dokumentumról, nevezetesen az MDP KV által kiadott értelmiségpolitikai határozatról. Az 1956 júliusában elfogadott rendelkezés első fele a megszokott pártzsargonban íródott; megállapítja, hogy milyen pozitívan változott meg a háború befejezése után az értelmiség szerkezete, amennyiben a dolgozó osztályok gyermekei számára is nyitottá vált, ám a második oldaltól rátér a problémákra is. Noha alapvetően helyesnek ítéli a határozat a párt azon stratégiáját, amellyel a régi értelmiséget megnyerni akarta, mégis az tapasztalható, hogy 1950 után problémák adódtak a párttal való viszonyban.

„Politikai tartózkodás, olykor közöny, húzódozás a felelősséggel járó munkaköröktől, a párttagság megszerzésére irányuló törekvés hiánya – helyenként ilyen és ehhez hasonló jelenségek tapasztalhatók a régi értelmiség és olykor az új értelmiség – soraiban is”.⁷⁴

Ennek okát abban látja a párt Központi Vezetősége, hogy 1948 után a belső fórumokon nem jelölték ki határozottan az értelmiség szerepét, ezért sok funkcionárius lebecsüli annak tagjait, sőt olykor differenciálatlanul „reakciónak” bélyegzi őket. A dokumentum nyilván nem mondhatja ki nyíltan, de valójában a sajátos szakértelmet igénylő értelmiségi posztok, mun-

⁶⁹ A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. VI. Pedagógusvita, 42.

⁷⁰ Michel de CERTEAU, *La prise de parole et autres écrits politiques*, Paris, Seuil, 1994.

⁷¹ HEGEDŰS, Petőfi Kör – a reformmozgalom fóruma 1956-ban, 30.

⁷² BÁNDY – LONG, A forradalom főpróbája?, 276.

⁷³ KERTÉSZ György, Egy elvetett disszertáció margójára, *Szabad Nép*, 14. évf. (1956) 254. sz., 4. A lap példányszámára lásd TAKÁCS Róbert, A Népszava „hiányzó” negyven éve, *Médiakutató*, 14. évf. (2013) 4. sz., 45–59.

⁷⁴ A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata értelmiségi politikánk néhány kérdéséről, *Társadalmi Szemle*, 11. évf. (1956) 8. sz., 29–41., itt: 30.

kahelyek munkáskáderekkel, politikai szempontból lojális funkcionáriusokkal való feltöltéséről van szó, mely érezhetően komoly logisztikai következményekkel járt (végül is, szűkítve, Mérei is ennek lett a kárvallottja).

„Kedvezőtlenül befolyásolta az értelmiség fejlődését a széles körben elterjedt dogmatizmus – mondja ki a határozat –, a valódi viták hiánya, az egyéni gondolatoknak gyakran gyanakvó fogadása, iskolás módszerek a propagandamunkában. Nem volt helyes, hogy kevés alkalmat adtunk a szovjet tudomány tényleges eredményeinek közvetlen és alapos tanulmányozására. (A Budapesti Műszaki Egyetem több száz oktatója közül például eddig csak 20 járt a Szovjetunióban.) A vezető értelmiségnek nagy problémát jelent *elzártsága* a nyugati tudományos és kulturális világtól (utazás, könyv- és folyóirat beszerzés stb.)”.⁷⁵

Mindez az értelmiségnek a párttól való elidegenedéséhez vezetett, mely számszakilag is igazolható a felvett párttagok és jelöltek számának drámai visszaesésével. A határozat a régi és az új értelmiség helyzetének rendezését jelöli meg feladatként, vagyis azt, hogy úgy ideológiai, mint szakmai-egzisztenciális szempontból az értelmiségi lét presztízzsel rendelkező, erkölcsileg és anyagilag is méltányolt foglalkozássá váljon a szocializmusban. A dokumentum zárata a feladatok tételes kidolgozását, feladatait tartalmazza: ebből talán a legszembeütőbb a külföldi könyvek és folyóiratok beszerzésének, valamint 1956 szeptemberéig az egyetemi oktatók fizetésemelésének szorgalmazása.

Megjelenésekor a határozat rendkívül ellentmondásos, sőt egyenesen anómiás helyzetet találja szembe magát, hiszen az MDP KV az egyik pillanatban sürgeti az értelmiséggel kialakított viszony megnyugtató rendezését, a közoktatás problémáinak értő orvoslását, s ennek nyomán megindulnak a belső szakmai viták, ám a másik oldalt – ahogy fentebb láttuk – a párt vezetősége elítéli a Petőfi Kör tevékenységét. 1956. szeptember 28-án, az első pedagógusvita ebben az ambivalens légkörben kezdődött el.⁷⁶ Megnyitójában Pataki Ferenc utal is rá, hogy a vita eredeti időpontja korábban lett volna, és nehéz elképzelni, hogy voltak olyanok a teremben, akik nem értették, mire utal a levezető elnök. Első felszólalóként Jóboru Magda, oktatási miniszterhelyettes kapott szót. Az ilyenkor bevett lózungok mellett a politikusnő néhány konkrét változást is megemlíttet, ahogy fentebb már szóltunk róla, elsőként Mérei Ferenc és Faragó László rehabilitálást jelentette be a plénum előtt, mely nagy tapsot kapott. Előadása második részében vetett fel általánosabb oktatási kérdéseket; olyanokat, mint a népi kollégiumi hagyomány helye a magyar nevelésben, a szülők foglalkozásának figyelmen kívül hagyása a gyermek felvételijében (mely 1963-ig fennmarad) vagy a gimnáziumok képzési profiljának kialakítása.

A Petőfi Kör vitáinak egyik legnagyobb értéke a spontaneitás volt, ami azt jelentette, hogy – bizonyos ésszerű szabályozás mellett, melyet a tömeges érdeklődés miatt muszáj volt bevezetni – bárki szót kaphatott, mondandója jellegének előzetes ismertetése nélkül. Jóboru Magda után György Lajosné, XI. kerületi általános iskolai nevelő következett, aki elsősorban a mindennapi életben mutatkozó nevelési gondokat vezetett elő. Hozzászólása élén a fiatal pedagógusok anyagi helyzetének rendezését szorgalmazza, ezt követően pedig az idős pedagógusokat veszi védelmébe. Szóvá teszi továbbá a tankönyvek gyakorlati kérdéseit: a tankönyvek még mindig tele vannak Sztálin- és Rákosi-idézetekkel, emiatt a diákok jegyzetekből kénytelenek tanulni. Majd kitér a túlzottan előtérbe került sportversenyekre, melyek nemegyszer a tanítási időben folynak, megbontva ezzel a normál tanítás menetét, ritmusát. Végül az úttörőmozgalom néhány akut problémájáról szól György Lajosné, s olyképpen zárja mondandóját, hogy végre „jussunk el odáig, hogy állampolgárokat nevelünk a szocialista Magyarországnak az általános iskolában”.⁷⁷

⁷⁵ A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata értelmiségi politikánk néhány kérdéséről, 33.

⁷⁶ Ehhez képest szeptember 30-án lelkes beszámolót olvashatunk erről, lásd Nyílt, őszinte vita a pedagógusok és a közoktatás problémáiról, *Szabad Nép*, 14. évf. (1956) 272. sz., 4.

⁷⁷ A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. VI. Pedagógusvita, 22.

Ezt követte Mérei Ferenc hozzászólása, aki betegsége okán távol maradt, üzenetét Pataki Ferenc olvasta fel.⁷⁸ Mérei hozzászólása távolról sem a mindennapi gondokról, netán az őt ért sérelmekről szólt, mondandójában a jelent a *haladás* erőinek és a *dogmatizmus* képviselőinek szimbolikus küzdelmeként jelenítette meg. Eszerint a XX. kongresszus egy új felvilágosodás lehetőségét adja a reformpártiak kezébe, „amely a szavak mögött a gondolatot, az idézetek mögött a valóságot, a dossziék mögött az embert keresi”.⁷⁹ A beszéd középpontjába tehát a retorikai ellentétek tartalmi kidolgozása kerül: a haladás oldalán áll a szabadság, a természetesség, az eredetiség és az egyéniség, míg a dogmatikusok napiparancsokkal rendszabályoznák meg az emberek érzelmi fejadagját, s elnyomnának mindent, ami egyéni. Utóbbiak nemcsak a gyermeki világ sajátosságait, de magát a gyermeket is száműzték az iskolából, amennyiben *tanulóvá* degradálták.

„Nos, a természetesnek, a szabadnak és az egyéninek az elnyomása sehol sem lehet olyan veszedelmes, mint éppen a nevelésben. Hiszen a nevelő a természetes értelem, a szabad gondolat és az egyéni vélemény fejlesztésével biztosíthatja azt – folytatja Mérei –, hogy tanítványai szocialista közösségben keressék emberhez méltó helyüket. Így válik az egyéniség kérdése a *szocialista felvilágosodás* pedagógiájának egyik sarkpontjává”.⁸⁰

Ezzel szemben a dogmatikusok egy kaptafára képzelik el az iskolát, ahol a skolasztikus tanfelügyelő arról álmodik, hogy adott óra adott percében minden intézményben *ugyanaz* a mondat hangozzék el. A csikorgó túlszervezettség, a homogenitás hamuszürkéje azonban nemcsak unalmas és elidegenítő, de egészen egyszerűen embertelen is. Mérei szerint az írók és a filozófusok ügye mögé felzárkóznak immár a pedagógusok is, mely ügy „egyben a népé, a haladásé, az emberségé, a szocialista demokráciáé. (Élénk, hosszantartó, majd ütemessé váló taps)”.⁸¹ A retorikai teljesítménynek sem utolsó beszédet követő tetszésnyilvánítás mindenki számára világossá tette, hogy Mérei Ferenc nem pusztán rehabilitációban vagy a pedagógia területére történő visszatérésben gondolkodik, de egy értékszerkezetét tekintve kidolgozott, jövőre tekintő *program* van a fejében. Ennek a hívószava lett a „szocialista felvilágosodás” kifejezés.

Ennek tartalma természetesen nem derül ki a Petőfi Körben, egyrészt nem volt jelen (távollétében programot hirdetni pedig elég bajos), másrészt a rövidre szabott idő okán a plenáris ülés miliője nem volt erre alkalmas (így a programot részletesebben a hamarosan terítékre kerülő balatonfüredi pedagóguskonferencián mondja el). Ám lényegében kiderül a Petőfi Körben is, hogy ez a program nem *teljesen* azonos az 1949–1950 előtt képviselt elveivel. A Pataki által felolvasott beszédből ugyanis az szűrődik ki, hogy Mérei óvatosan korrigálja, finomítja szociálpszichológiai mondanivalóját: az *együttes* mellett azonos súllyal jelenik meg az *egyéni* fogalma (sőt, a beszédben hangsúlyosabbá is válik). Ez nem azt jelenti, hogy elveti az együttes élményben megfogalmazott társas cselekvés és tapasztalat koncepcióját (későbbi írásaiban is rendre visszatér hozzá), csak azt, hogy a sztálinizmus kívülről adott, sőt kényszerített gondolati, viselkedési és beszédnormájának ténye felerősíti benne az *egyéni választás* és a *szubjektíváció* igényét.

Egy olyan társadalmi atmoszférában, ahol a normától való milliméternyi eltérés is komoly retorziót válthat ki, az egyén magyarázat nélkül veszítheti el korábbi egzisztenciáját (sőt, a legrosszabb esetben az életétől is megfosztják), és minimálisra szűkül a választás elvi

⁷⁸ A betegség a jelenleg hatályos adatvédelmi szabályok szerint különleges adat, melynek feltárása csak hozzájárulással lehetséges. Ezt a hozzájárulást a Mérei család megadta számomra, melyet ezúton is köszönök. Életút-interjújában felesége, Mérei Vera úgy fogalmaz, hogy 1956 őszén ez volt az első infarktusa, és „1957. március vagy februárban volt a második”. MÉREI Vera-interjú, készítette Havril Andrásné 1991-ben. Az 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 306. sz., 118.

⁷⁹ *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. VI. Pedagógusvita*, 23.

⁸⁰ *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. VI. Pedagógusvita*, 23. (Kiemelés az eredetiben.)

⁸¹ *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. VI. Pedagógusvita*, 24.

lehetősége is, ott természetes, hogy afféle belső ellentartásként vagy inkább önmegtartásként fogalmazódik újra az én szerepe és lehetősége. A sztálinista kollektivizmus fogalma ugyanis távolról sem volt csereszabatos a korábban pertraktált durkheimi organikus szolidaritás elképzelésével; utóbbi intenzitása ugyanis egyenesen arányos a kollektív eszmék és az egyéniség fejlettségével, míg előbbiben a csoport érdekei exkluzív módon felülírják, ignorálják az egyéni törekvéseket.⁸²

Október 17-én a később Charles Gáti néven ismertté vált történésznek, politológusnak akkor még a *Magyar Nemzet* fiatal újságírójaként jelent meg egy Mérei Ferencsel készített interjúja. A beszélgetés kulcsszavai közé tartozik az *egyéni*, a *természetes* és az *érzelmes*.

„A világba bepillantva először nevelők és neveltek viszonyát vizsgáltam. Száraz, érzelemnélküli a kép. Tudom, hogy másutt is fontos a szív, a lélek, de – nem kell ezt magyarázni – a pedagógiában különösen. A nevelésügy legfontosabb s egyben legsürgősebb feladata – emeli ki Mérei –: rehabilitálni az érzelmeket. Ezzel ma általában nem számol a neveléstudomány. Adódik a kérdés: miért van ez? A választ abban a remélhetőleg elmúlt politikai helyzetben kereshetjük, ahol a diáknak óvakodnia kellett attól, hogy megszeresse a holnap esetleg »elvi okokból« gyanúba kerülő tanárt, s ez megfordítva éppen így igaz. 1949-ben az volt az illúzióm, hogy a humánus nevelés összeegyeztethető a szektás politikával. Ezen buktam meg, nagy tanulság volt”.⁸³

Szociálpszichológusként Mérei empirikus kutatás nélkül is ráérezett arra a problematikára, melyet jóval később Nikolas Rose szociológus a pszi-tudományok kapcsán a lelkek kormányzásának nevezett.⁸⁴ Eszerint az oktatáson, a kultúrán, az egészségügyi rendszeren, a pártállami kommunikáción és a társadalmi elosztórendszereken keresztül minden hatalom létrehozza és újratermeli az általa optimálisnak tekintett *engedelmes állampolgárt*, ám a hatalomgyakorlás patológikus formájának tekinthető sztálinizmus, ahogyan a 3. fejezet végén tárgyaltuk, az engedelmség kialakítását és a valóság érzékelésének befolyásolását illetően nagyon mélyre hatolt a szelfben.

Mérei Ferenc önanalízise arra mutatott rá, hogy a politikai propaganda mimézise és az elnyomó hatalommal szemben táplált félelem olyan azonosulási mintákat indukálhat, melyek az észlelésben képesek *elmosni* a valós és az imaginárius közötti határokat. Ebben a bizonyosságot nélkülöző tudásszociológiai kontextusban válik érthetővé az, hogy az egyén elveszíti a korábban biztosnak hitt morális támpontjait, majd amikor már távolságot képes tartani ettől a helyzettől, akkor vissza óhajt jutni az érzelmi biztonságot nyújtó „természetes” állapothoz. Úgy vélem, hogy a Petőfi Körben elhangzó beszéd pozitív pátosza, valamint az ennek szoros kontextusaként olvasandó Gáti-féle interjú kiegészíti egymást. A neveléstudományban többé-kevésbé jártas hozzáértők egészen biztosan kihallották belőlük a fentebb kivonatolt finom korrekciót, ugyanakkor Mérei beszédének pátosza és az – akkor még némileg homályban maradó – „szocialista felvilágosodás” jelszava képes volt megfogalmazni egyfajta köznevelési és pedagógiai *víziót*.

Ez azért lényeges, mert ha végigtanulmányozzuk a Petőfi Körben elhangzott hozzászólásokat, illetve ehhez hozzávesszük az MTA Pedagógiai Főbizottságának hozzászólásait, akkor képet kapunk a neveléstudomány és részben a lélektan területén uralkodó tarthatatlan fizikai (kevés tanterem, alacsony fizetés, a tantermi nevelés egyenlőtlen társadalmi körülmé-

⁸² Vö. K. HORVÁTH Zsolt, Kollektív emlékezet, kollektív képzet, együttes élmény. Egy fogalomvándorlás szociológiai-politikai implikációi: Halbwachs, Durkheim, Mérei, *Magyar Filozófiai Szemle*, 63. évf. (2019) 3. sz., 63-80.

⁸³ GÁTI Károly, Tisztelni az egyént és szeretni a természetet. Beszélgetés Mérei Ferencsel, *Magyar Nemzet*, 12. évf. (1956) 245. sz., 5.

⁸⁴ Vö. NIKOLAS ROSE, *Governing the Soul. The Shaping of the Private Self*, London – New York, Free Association Books, 1999, 2. kiadás. A pszi-tudományokat itt azért nem említem, mert, ahogyan a VII. fejezetben tárgyaltuk, azokat a pártállam rendeletileg törölte el, képviselőit eltávolította a közéletből, a pavlovista pszichológia pedig, néhány gyenge kezdeményezéstől eltekintve, sosem tudott gyökeret verni, igazából ideje sem volt rá.

neyei) és morális állapotokról (kontraszelekció, anómiás irányítás, igazságtalanságok, rehabilitáció), de Mérei Ferencet leszámítva senkinek sincs *programjellegű* megnyilatkozása. Ravasz János, Zibolen Endre, Faragó László, Lakatos Imre, Kiss Árpád hozzászólásai rendkívül fontos elvi kérdéseket vetettek fel, Kemény István, György Lajosné, Sós Júlia, Litván György és mások lesújtó szociográfiai képet alkottak a tanítás és a tanügyirányítás nyomorúságos mindennapjairól. De olyan víziót, amely magában foglalja az 1945 utáni köznevelés eredményeit, rámutat az 1950. márciusi párthatározat utáni torzulás alig alábecsülhető kártevéseire, s egyúttal – az egyénit, a természetet és az érzelmet magában foglaló – *új pedagógiát anticipál*, csak Mérei Ferenc hirdetett meg. Ezt a szimbolikus státuszt néhány nappal később a balatonfüredi pedagóguskonferencia csak megerősíteni tudta, mivel az október 1-jei megnyitó ülés pulpitusán Zibolen Endre emlékei szerint – a levezető elnök, Tettamanti Béla mellett – Kónya Albert oktatásügyi miniszter és Mérei Ferenc foglalt helyet.⁸⁵

E megjegyzés nem valamiféle pozitív vagy negatív hőskultusz létrehozását célozza. Mindössze arra akar rámutatni, hogy Mérei 1945 utáni kutatói gondolkodásában és szakpolitikai tevékenységében optimális módon kapcsolódott össze a pszi-tudományok elméleti-empirikus hozadéka és a köznevelés irányításának mindennapi gyakorlata. Ezt talán még távollétében is meg tudta fejteni retorikai teljesítménye, mely a jegyzőkönyv tanúsága szerint élénk, hosszantartó, majd ütemessé váló tapsot váltott ki. Természetesen nemcsak ebből, hanem a jelenlévők hozzászólásaiból is kiviláglott, hogy Mérei 1950-es eltávolítását az új iskola programjával azonosuló pedagógusok és neveléstudományi szakemberek sora égbekiáltó igazságtalanságként könyvelte el. Ezt távolról sem csak személyes, de az egész pedagógiai mező intellektuális és tudományos színvonalát komolyan érintő problémaként értékelték (s a hozzászólók között többen is szóba hozták a rehabilitációt vagy a jóvátételt). Mivel, ahogyan fentebb már érintettük, a Petőfi Kör hivatalosan a DISZ égisze alatt szerveződött, ezért érthető, hogy többségükben a párthoz kötődő vagy az 1945 utáni új közneveléssel azonosuló, abban tevékeny részt vállaló polgári pedagógusok vettek részt a vitákban (Kiss Árpád hangsúlyozottan párton kívülként szolt hozzá). Tudjuk azt is, hogy sok a háború után félreszorított, de jelentős pedagógus nem vett részt a megbeszélésen, Ravasz János szóvá is tette Várkonyi Dezső, Prohászka Alajos, Vajda György Mihály, Szemere Samu hiányát (Karácsony Sándor 1952-ben meghalt).⁸⁶

Ezt csak azért érdemes felmérnünk, mert amikor azt mondjuk, hogy a Petőfi Kör pedagógusvitájának Mérei Ferenc és az általa képviselt irányvonal állt többnyire implicit, de jó néhányszor explicit módon a középpontjában, akkor elsősorban *erről* a politikai-szociológiai szempontból leírható – a magyar pedagógustársadalomra nézve reprezentatívnak nem nevezhető – fővárosi sokaság nézőpontjáról beszélhetünk.⁸⁷ Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen létrejött informális, inkább a népiekhez hajló vitakörben nem alakult ki túl kedvező vélemény a Petőfi Körről. Kende János interjújában úgy fogalmaz, hogy

„kezdünk jární a Petőfi Körbe, amit korábban kifejezetten nem engedtek nekünk Molnárék. Nem voltak antiszemiták, de azt mondták: ezek polgárok, amiben benne volt, hogy ezek lélekcsereelő jómódú liberális zsidó polgárok gyerekei, akik sztálinisták voltak 54-ig, most meg játsszák az eszüket”.⁸⁸

⁸⁵ ZIBOLEN Endre, Mérei Ferenc a balatonfüredi Pedagógus Konferencián, in *Mérei Ferenc, 1909–1986. Emlékkönyv születésének 80. évfordulóján*, 85–88. Tegyük hozzá a pontosság kedvéért, hogy az MDP Központjából Székely Endréné, illetve Nagy Sándor, a Pedagógiai Tudományos Intézet akkor igazgatója is ekkor szólalt fel.

⁸⁶ Prohászka eltávolítását például a Magyar Tudományos Tanács 1949. szeptember 21-i ülésén Fogarasi Béla, Waldapfel József és Lázár György szorgalmazták. Lásd MTAL, MTT, 1. d. 9. d. A bölcsészaktíva ülésén jelen volt Gerőné Fazekas Erzsébet, Fogarasi Béla, Waldapfel József, Pach Zsigmond Pál, Alexits György, Patkós Lajos, Szántó György, Hanák Péter, Lukács Lajos, Fónagy Iván, Kovács Ferenc.

⁸⁷ Az életutak szintjén vizsgálható reakciókra lásd GOLNHOFER Erzsébet, Rendszerváltások és egyéni élettörténetek, *Educatio*, 15. évf. (2006) 3. sz., 539–552.

⁸⁸ BECK – GERMUSKA, *Forradalom a bölcsészkaron*, 49. A szerzők azonban úgy vélik, Kende közlése nem lehetett túlzottan elterjedt a Kolhoz Körben, hiszen többen is jártak a Petőfi Körbe, maga Molnár József is.

Persze megfelelő forrásegyüttes hiányában szinte hiábavaló általánosságban azt a kérdést feszegetni, mit gondolhatott minderről a köznevelési reformmal nem szimpatizáló vagy az általános iskolát kifejezetten ellenző pedagógustársadalom.⁸⁹ Egyáltalán biztos-e, hogy minden tanítónak és tanárnak határozott elképzelése volt arról, hogyan és mit kellene változtatni? Hiszen, mint Pierre Bourdieu rámutatott, az ún. közvélemény nem más, mint a kutatók által szorgalmazott, irányított kérdésekre adott, nemegyszer kényszer szülte válaszok szerkesztett halmaza: tudományos konstrukció.⁹⁰

Mindezek hiányában tehát abból kell kiindulnunk, hogy 1956 nyarán és kora őszén, politikai szempontból a Petőfi Kör, szakmai szempontból pedig az MTA Pedagógiai Főbizottságának eszmecseréje, de főleg a több napos, plenáris és szekcióülésekkel dolgozó balatonfüredi pedagóguskonferencia kritikái hozzák létre a köznevelésről szóló *domináns beszédrendet*. Ez azonban biztosan nem jelenti azt, hogy minden e területen dolgozó ezt tartotta relevánsnak, ezek voltak gondolkodásának alappillérei, de ők vagy kiszorultak, vagy nem is akartak részt venni ezeken a fórumokon. Ebben a beszédrendben az 1945-ben fogantatott köznevelési reform kétségkívül szükséges és progresszív intézkedés volt, mely mindenekelőtt a társadalmi igazságosság helyreállításának történelmi szerepét öltötte magára, jóllehet a megvalósítás terén, ezt senki sem vitatta, döbbenetes mennyiségű problémával nézett szembe.

A Petőfi Kör vitáin a gyakorló pedagógusok szájából elhangzó kritikák azért nagyon fontosak (és ezt sajnos nem áll módunkban itt kellő mélységben bemutatni), mert rámutatnak arra, hogy a nyolcosztályos általános iskola egyenlősítő, emancipatorikus küldetése még távolról sem teljesült. A kudarcot nemegyszer a statisztikák manipulálásával vagy a rossz tanulók kibuktatásának korlátozásával vélték a döntéshozók elfedni. Ez természetesen érdemben semmit sem változtatott azon, hogy a cél elérését egyebek mellett az akadályozta, hogy az általános iskola tervéhez nem rendeltek megfelelő pénzügyi eszközöket (a tanterem- és tanerőhiány a Petőfi Körben is többször előkerül), illetve az átállástól gyors társadalmi „csodát”, nem pedig lassú átrétegződést vártak.⁹¹ Ezt összegezte úgy Alexits György, hogy az

„általános iskolákban tanítók, ha megfeszülnek, akkor sem produkálhatnak többet, mint amennyit egy embertől kitelik, de csodát kellene tenniök, hogy az általános iskola valóban általános iskolává válhassék. (Élénk taps). Azért tartom döntőnek ezt a kérdést, mert maga az általános iskola megteremtése óriási lépést, igen haladó lépést jelentett, rendkívüli fontosságú [volt]. [...] Fontos eredmény volt az, hogy módot adtak minden embernek a kulturális felemelkedésre. Ez azonban 1945-ben egy lehetőséget, keretet jelentett. Tizenegy év telt el és a kérdés, hogy ezt a keretet mennyire sikerült betölteni, mert egy iskolai szervezet nem önálló valami, ami a társadalom életétől elszakítva érthető meg, hanem többé vagy kevésbé visszatükrözi annak a társadalomnak anyagi szerkezetét, egész felépítettségét, amely azt az iskolát létrehozza. Az általános iskola tekintetében pedig kénytelen vagyok [...] azt mondani, hogy általános iskolánk abban az értelemben, ahogy általános iskola céljait megfogalmaztuk, ma még nincs”.⁹²

Hangsúlyozandó, hogy az apró-cseprő, de teljes mértékben jogos kritikákon túl tehát az általános iskola vívmányát komolyan senki sem vonta kétségbe. Konszenzus alakult ki abban a

⁸⁹ Az államszocializmus jobboldali ellenzékét vizsgálják az alábbi kötetek. Az oktatásra vonatkozóan lásd LÉNÁRT András, „Egyes igazgató elvtársak fetisizálják a régi tanerőket”. A jobboldali hagyomány a Rákóczi Ferenc Gimnáziumban, in *Búvópatakok – a feltárás. Évkönyv XVIII.*, Rainer M. János – Török Gyöngyvér (szerk.), Budapest, 1956-os Intézet, 2012, 208-267.; KEREPESZKI Róbert, „Az egyetem nem a tudomány, hanem a reakció és a jobboldali gondolat fellegvára”. Jobboldalinak minősített egyetemi szervezkedések 1945–1956 között, in *Búvópatakok. Jobboldal és az állambiztonság, 1945–1989*, Ungváry Krisztián (szerk.), Budapest, 1956-os Intézet – Jaffa, 2013, 293-318.

⁹⁰ Vö. Pierre BOURDIEU, A közvélemény nem létezik, *Szociológiai Figyelő*, 1. évf. (1997) 1–2. sz., 136-145.

⁹¹ Vö. SÁSKA Géza, Az egységes és általános iskola megteremtése. A szovjet hatalmi politika és a magyar nemzetnevelők, *Iskolakultúra*, 26. évf. (2016) 6. sz., 44-66.

⁹² A *Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. VI. Pedagógusvita*, 29. Jóboru Magda is egyértelműen rámutatott arra, hogy finanszírozási problémák és szakemberhiány okán az általános iskola, különösen faluhelyen vagy a tanyasi körzetekben, valójában csak pro forma jött létre. (Ugyanott, 128.)

tekintetben is, hogy az 1950. március 29-i KV-határozat az a *szimbolikus dátum*, ami *elé* vissza kell térnie a köznevelésnek, noha az Országos Köznevelési Tanács megszűntetését, illetve ezzel összefüggésben az Országos Neveléstudományi Intézet létrehozását többen jogosan bírálták. Utóbbit érintve többekben felmerült az, hogy már 1948 után elkezdenek sűrűsödni a köznevelésben az igazi problémák; ettől függetlenül azonban az 1956-os év pedagógiai beszédrendjének vissza-visszatérő motívuma „az elmúlt hat év” emlegetése.

Az 1956. október 1–6. között Balatonfüreden megrendezett konferencia minden bizonnyal a korszak legjelentősebb szakmai fóruma volt, melyen a jegyzőkönyv szerint 62-en vettek részt. Főként egyetemi, főiskolai és tanítóképzős oktatók, a Pedagógiai Tudományos Intézet (PTI) kutatói, szakminisztériumi tisztviselők alkották a tanácskozás közönségét, „tanár” megjelöléssel egyedül az akkor hetvenéves Both Béla (nem összetévesztendő az ismert színésszel) iratkozott fel (jóformán nincs gyakorló pedagógus); Mérei Ferenc neve mögött az „akadémiai kutató” megjelölés állt.⁹³ Az egyes napok tematikusak voltak: a plenáris üléseken megvitatandó elvi, strukturális, koncepcionális kérdéseken túl, didaktikai, neveléslélektani, nevelésméleti és neveléstörténeti szakbizottságokat hoztak létre; utóbbiakban kisebb létszámmal és rövidebb, de célzottabb hozzászólásokkal dolgoztak a jelenlévők. Mielőtt belefognánk a füredi konferencia anyagának rövid ismertetésébe (sajnos ez életrajzi gondolkodás ennél mélyebb elemzést nem enged meg), érdemes két mondatot a jegyzőkönyv fennmaradásának is szentelni. A konferencia anyagát 1957 júniusában jelentette meg a Pedagógiai Tudományos Intézet 250 példányban, stencilezett, fűzött formátumban. 1958-ban, ezt is hamarosan látni fogjuk, néhány, a Kádár-rezsimhez hű régi-új káder a jegyzőkönyvet a „jobboldali” pedagógusok szervezkedésének tüntette fel, így nem csoda, hogy hosszú ideig alig beszélnek róla. A balatonfüredi pedagóguskonferencia hatását elemző tanulmányában Géczi János úgy fogalmaz, hogy Zibolen Endre fentebbi törekvésein túl a 2000-es években elevenedik fel az elfelejtett hagyomány.⁹⁴ 2004-ben Pukánszky Béla publikációja az első, amely hangsúlyozza a füredi platform súlyát, ezt követően a már többször is idézett Szabolcs Éva, továbbá Bajomi Iván pertraktálják az eszmecsere súlyát, hatását.⁹⁵

Szabolcs Éva tárta fel azt, hogy a füredi tanácskozás előkészületei 1955-re nyúlnak vissza, amikor is Bogdan Suchodolski lengyel pedagógusprofesszor látogatása kapcsán a magyar felek képet kaptak az ottani pedagógiai kutatók rendszeres táborozásáról. Az ötlet termékeny talajra hullott, amennyiben a szakszervezet, sőt Székely Endréné támogatása révén az MDP Kulturális és Tudományos Osztálya támogatta a kezdeményezést. Az előbbi társadalmi szervezet nevében Erdei Sándorné fogott neki a szervezésnek, Kónya Albert oktatásügyi miniszternek címzett levelében nemcsak tájékoztatott, de bizonyos témákat és kérdéseket elő is vezetett. A konferencia logisztikai lebonyolítására a minisztérium alá tartozó Pedagógiai Tudományos Intézetet szemelték ki, az esemény helyszíne pedig a balatonfüredi Pedagógus Üdülő lett. Érdekes, hogy Kónya Albert miniszteren kívül a szaktárcát hét (Bizó Gyula, Faludi Szilárd, Hadabás Ella, Miklósváry Sándor, Putsera Tibor, Szabadi Ilona, Szarka József)

⁹³ *Balatonfüredi Pedagógus Konferencia, 1956. október 1–6. Rövidített jegyzőkönyv*, Szarka József, Zibolen Endre, Faragó László (szerk.), Budapest, Pedagógiai Tudományos Intézet, 1957. Az esemény 50. évfordulójára, konferencia résztvevőinek tiszteletére a Debreceni Egyetem Könyvtára digitális kiadást készített, mely innen érhető el: <http://mek.oszk.hu/04200/04283/04283.pdf>. Lásd még SZABOLCS Éva, Az 1956-os pedagóguskonferencia anyagának jegyzőkönyve, in *Interdiszciplináris pedagógia és az oktatás finanszírozása. A IV. Kiss Árpád emlékkonferencia előadásai*, Buda András – Kiss Endre (szerk.), Debrecen, Kiss Árpád Archívum – Debreceni Egyetem Neveléstudományi Tanszék, 2005, 257–267.

⁹⁴ GÉCZI János, Az 1956-os balatonfüredi pedagógus-konferencia elő- és utóélete a pedagógiai sajtóban, *Magyar Pedagógia*, 105. évf. (2005) 3. sz., 241–261.

⁹⁵ PUKÁNSZKY Béla, Schulpolitische Debatten während der Revolution in Ungarn 1956, in „Am Rande des Bankrotts”: *Intellektuelle und Pädagogik in Gesellschaftskrisen der Jahre 1953, 1956 und 1968 in der DDR, Ungarn und der ČSSR*, Sonja Häder – Ulrich Wiegmann (szerk.), Hohengehren, Schneider, 2004, 93–105. Illetve BAJOMI Iván, Az Országos Köznevelési Tanács visszaállítását szorgalmazó '56-os javaslat, *Educatio*, 15. évf. (2006) 3. sz., 492–510.

osztályvezető, továbbá Poros Tamás és Vadász Ferencné személyében két főosztályvezető képviselte, míg a Magyar Dolgozók Pártját egyedül a köznevelési kérdésekben exponált Székely Endréné.⁹⁶

A politikai, szakpolitikai résztvevők mérsékeltén (Bizó, Hadabás, Szabadi, Szarka, Poros és Vadászné) vagy egyáltalán nem szóltak hozzá ahhoz a vitához, melyet a mintegy ötven pedagógiai, pszichológiai területen dolgozó tudományos kutató, egyetemi, főiskolai oktató dominált. E tényből fakadóan a tanácskozások megannyi izgalmas elméleti-gyakorlati problémát vetettek fel, de többnyire anélkül, hogy a szakpolitikai döntéshozatalban jártas jelenlévők – mondjuk: pénzügyi, politikai – garanciát adtak volna a megvalósításra, vagy legalábbis az elvi platformon túlmutató gyakorlati ütemtervet fogadtak volna el. Ezzel nem szeretném kétségbe vonni a balatonfüredi pedagóguskonferencia súlyát a nyilvánosság megteremtésében és a komplex válság tudatának megfogalmazásában, csak arra szeretnék emlékeztetni, hogy az éppen válságban lévő pártállamban a párt vagy ifjúsági szervezete, a DISZ effektív jelenléte nélkül ment végbe a múlt bírálata és a jövő tervezése.

Mint fentebb is említettük, úgy a visszaemlékezők, mint a jegyzőkönyv tanúsága szerint is Mérei Ferenc volt a füredi tanácskozás programalkotó szellemi centruma, noha Zibolen Endre, Faragó László, Kiss Árpád elvi hozzászólásai ugyancsak fontosak voltak. Mérei voltaképpen folytatta a Petőfi Körben már felolvasott hozzászólását, a szakmai grémium pedig lehetőséget adott arra, hogy mondandóját alaposabban kifejtse. Rövidebb hozzászólásait nem számítva Mérei két előadást tartott, ebből az elsőt mutatjuk be részletesebben, második hozzászólása neveléstörténeti és -elméleti szempontokból vizsgált didaktikai kérdéseket, ennek részletes ismertetésétől eltekintünk.⁹⁷ Az első tézise szerint elfogadhatatlan számára, hogy nincs magyar neveléstudomány, hiszen annak tradíciói mintegy háromszáz évre nyúlnak vissza. Olvasatában „az elmúlt hat év” gyakorlata voltaképpen felszámolta a pedagógia és az oktatásirányítás által létrehozott önálló művelődéspolitikát, mely szerinte a Rajk-perig egyszerre volt *szocialista* és *nemzeti*.

„Az önálló magyar művelődéspolitikai felszámolásában a dogmatizmus alapelve az a sztálini tétel volt – fogalmaz Mérei –, hogy a szocialista kultúra tartalmában szocialista, formájában nemzeti. [...] Ez a sztálini tétel ugyanis azt jelenti, hogy kultúránk használja [...] a nemzeti nyelvet, a nemzeti stílust, képzőművészetünk a nemzeti díszítő motívumokat, s általában a külsőség mindenütt legyen nemzeti – de a tartalom legyen szocialista”.⁹⁸

Ebből az következett, hogy a művelődés formailag magyar nyelven zajlott, de tartalmilag a korszakban kötelezően elrendelt – a 3. fejezetben már érintett – Kairov-könyv téziseit visszahangozta.⁹⁹ Másképpen fogalmazva, a döntéshozók abból a dogmából indultak ki, hogy mivel a sztálini Szovjetunió minden területen tévedhetetlen, ezért elég lesz sematikusán átvenni ezeket a törekvéseket, s majd itt is működni fognak. Mérei 1948–1949 körüli szakpolitikusi tevékenysége kapcsán már tárgyaltuk ezt, itt voltaképpen megismétli a pedagógiai realizmus követelményét, vagyis hogy az adott társadalom sajátosságainak megismerése után célszerű nevelési módszert választani. Két példát hoz fel: az egyik a pedagógiai főiskolák ügye, melyeket elsősorban az általános iskola révén megváltoztatott oktatási szerkezetből fakadó szükség hívott életre (vagyis a hazai sajátosságok miatt hozott logikus intézkedés volt), ám mivel a Szovjetunióban akkoriban nem volt ilyen jellegű intézmény, a Rajk-per követően a

⁹⁶ *Balatonfüredi Pedagógus Konferencia*, 397–399. Szávai Nándor a Fővárosi Tanács osztályvezetőjeként, míg Kálmán György minisztertanácsi előadóként vett részt az ülésen.

⁹⁷ Lásd *Balatonfüredi Pedagógus Konferencia*, 206–233.

⁹⁸ *Balatonfüredi Pedagógus Konferencia*, 24.

⁹⁹ Vö. [Ivan] KAIROV, *Pedagógia. Segédkönyv a felsőbb pedagógiai tanintézetek és egyetemek számára*, Budapest, Tankönyvkiadó NV, 1950.

szovjetizáció címszava alatt megszüntették. 1953 körül azonban a szovjetek is szükségét látták a főiskolai tanítóképzésnek, ezért 1956-ban újfent bevezetni javasolták.¹⁰⁰

„Amíg hagyományos magyar követelés volt – foglalja össze Mérei –, addig nem lehetett megvalósítani, mert a mi kultúránk csak formájában nemzeti. Amikor a Szovjetunióban megjelent az idevágó rendelet, akkor nálunk is megvalósítható, mert a mi kultúránk tartalmában szocialista”.¹⁰¹

Mérei másik példája a korábban tárgyalt népi kollégiumok ügye. Ezt egy sajátosan a magyar társadalom egyenlőtlenségeiből fakadó probléma orvoslására adott válaszként értelmezi, mely nemcsak a két háború közötti időszakra nyúlik vissza, de egyenesen a protestáns kollégiumok (Debrecen, Gyulafehérvár, Sárospatak) tradíciójával kapcsolódik össze. Mivel analóg kezdeményezés a Szovjetunióban nem volt, ezért, mint láthattuk, 1948–1949 fordulóján felszámolta, pontosabban diákszallóvá alakította a pártállam.

„A XX. kongresszuson elhangzik az a kívánság – élezi ki újfent Mérei –, hogy bennlakásos iskolákat és kollégiumokat kell szervezni.¹⁰² S így, miután hat év alatt szétszórtuk kollégiumi nevelőinket, visszafejlesztettük kollégiumainkat és átvettük az »élenjáró« diákszallók módszerét, megint felelevenítettük elfelejtett és elhallgatott kollégiumi hagyományainkat. Amíg csak magyar volt, addig nem kellett! Addig nem volt szocialista. Csak a szovjet határozat fémjelezhetette szocialistává”.¹⁰³

Meggondolkodtató az a mód, ahogyan a pszichológus a „nemzeti” kifejezést használja. Ha visszahelyezzük azt a korszak és ezen belül is elsősorban Mérei gondolkodásába, az semmiképpen sem valamiféle árvalányhajas romantikát takar, hanem a *lokalitás*ra vonatkozik. Ez a lokalitás szoros kapcsolatban áll a 3. fejezetben többször pertraktált eretnek empirizmusával, mely mindig arra a gondolatra épül fel, miszerint a gondolatok, eszmék és gyakorlatok transznacionális ismerete módfelett fontos, de azok kritika nélküli, az adott társadalom és kultúra ismeretét ignoráló adaptációja rendkívül veszélyes. Amikor Mérei a progresszióról beszél, s valóban magasra emeli a felvilágosodás eszméit, akkor sem kritika nélküli mintakövetésre szólít fel. Az angol, svájci, amerikai, francia, német oktatási-nevelési példák előszámlálása, melyet Faragó Lászlóval és Kiss Árpáddal együtt végeztek közvetlenül a háború után, inkább csak a perspektívát vázolta fel, de egyikük sem gondolt ezek korrekció nélküli átvételére. A pedagógiai „avantgardizmus” ostromozása során Mérei minduntalan kiemeli, hogy a pedagógiai realizmus imperatívusza éppen azt követeli, hogy egy-egy nevelélméleti vagy didaktikai törekvést „megmérjünk” a valóság mércéjén, azaz a magyar társadalmi valóság kereteibe illesszük be, tiszteletben tartva annak sajátos tradícióit, s ne erőszakoljuk meg vele az adott valóságot. Természetesen a szovjet példa alkalmazása, mint a 3. fejezetben tárgyaltuk, 1948–1949 után roppant nehézre tette ezt a fajta kritikai alkalmazást, s voltaképpen az idézett szöveghely ennek következményeit tűzi bírálata hegyére.

Ebből az következik Mérei szerint, hogy a művelődéspolitikának nemcsak a formája, de a tartalma is nemzeti kell, hogy legyen, máskülönben a kultúrához való kapcsolódása pusztán ornamentális marad. Mérei datálása szerint nem az 1950 tavaszán hozott párhatározattal, hanem valamivel előbb, a Rajk-perrel fordulnak rosszra a dolgok, vagyis a szovjetizáció felgyorsulását ő onnan érzékelte, s ennek rá eső felelősségét vállalja is. Az autonóm művelődéspolitikai másikat fontos ismérve az, hogy stratégiainak kell lennie, vagyis bizonyos tervezettséggel kell rendelkeznie, hogy ne legyen a politikai döntéshozók pillanatnyi érdekeinek és

¹⁰⁰ Lásd DONÁTH Péter, *Oktatáspolitikai és tanítóképzés Magyarországon, 1945–1960*, Budapest, Trezor, 2008., illetve LADÁNYI Andor, *A középiskolai tanárképzés története*, Budapest, Új Mandátum, 2008.

¹⁰¹ *Balatonfüredi Pedagógus Konferencia*, 26.

¹⁰² SOMOGYVÁRI Lajos, Oktatáspolitikai irányváltás a Szovjetunióban: egy iskolareform anatómiája, 1958, *Pedagógia történeti Szemle*, 2. évf. (2016) 1–2. sz., 23–39.

¹⁰³ *Balatonfüredi Pedagógus Konferencia*, 27–28., illetve lásd KÁLMÁN György, A szovjet iskolarendszer reformtervezetéről, *Köznevelés*, 14. évf. (1958) 21. sz., 493–494.

szeszélyeinek alárendelve. Mindezen túlmenően Mérei a sztálini tudománypolitikát, vagyis az empirikus igazolást ignoráló, metafizikai kinyilatkoztatásokra alapuló pavlovi-liszenkói tudományeszményt bírálja, mondván, elképzelhetetlen az olyan, a többi tudományszak fölött álló „szupertudomány”, mint a dialektikus materializmus, mivel az létében korlátozza a különálló tudományterületek belső logikáját és autonóm működését.

1945 után, folytatja okfejtését Mérei, a magyar művelődéspolitikai újragondolásakor az Országos Köznevelési Tanácsban és a Szabadművelési Tanácsban komoly viták folytak arról, hogyan nézzen ki a korszerű műveltség. Akkor úgy vélték, a természettudományos tárgyak (biológia, fizika, kémia) javára érdemes változtatni, azaz ezek számát növelni az egyes tantervekben. Ám a neveléstudományban 1949-re kiteljesedő szovjetizáció eltolta ezeket az arányokat az ideológiai képzés javára, ami már önmagában is súlyos probléma volt, s ezt még tetézte az, hogy az ideológiai direktívák Sztálin egy-egy „iránymutató” cikkével egyik pillanatról a másikra megváltoztak.¹⁰⁴ Az oktatásban jelentkező ilyen fokú bizonytalanság következtetlenné tette a tananyagot, s ezzel a köznevelés végső soron a saját hitelességét számolta fel.

„Az – összegzi Mérei –, hogy az egész magyar értelmiséget éveken át az SZKP történetére tanítottuk – függetlenül attól, hogy annak anyaga helyes vagy nem helyes, hogy a könyv, amiből tanítottuk, jó vagy rossz – ez a magyar művelődéspolitikai feladását jelentette. Nem az a kifogásom tehát, hogy a személyi kultusz eltorzította a párttörténetet, nem is az, hogy egyik vagy másik téves sztálini tétel nem helytálló adatokat iktatott az anyagba. Azt állítom, hogy az SZKP történetének a magyar műveltségbe való ilyen arányú beiktatása alapvetően helytelen lenne még akkor is, ha Sztálinnak minden tételét most is helyesnek tartanánk. Más kérdés, hogy akkor is meg merném-e ezt mondani?”¹⁰⁵

A továbbiakban azt fejtegeti még Mérei Ferenc, hogy a művelődéspolitikai kidolgozása, anyagának meghatározása, arányainak tisztázása fontos feladat, mely nem egyszerűsödhet le arra, hogy a múltból egyes szereplőket tetszés szerinti példaként ragadjon ki a politikai retorika. Nagyjából arra a problémára utalhat, melyet ma az emlékezetpolitika címszava alá szoktunk besorolni, s azt hiányolja, hogy nem alakult ki konszenzus arról, kik, illetve milyen „haladó hagyományok” alkotják a kánon törzsanyagát.¹⁰⁶ A politikai döntéshozók számára ez a helyzet üdvözítő, hiszen a céljaikhoz rendelnek hozzá egy-egy akkor éppen megfelelő személyt vagy eseményt, szóval a hagyomány hiánya a propagandát szolgáló dogmatikus gyakorlatnak kedvez. Hozzászólása végén Mérei a művelődéspolitikai részeként értett köznevelés intézményi feltételeit taglalja, s úgy okoskodik, hogy az autonóm intézmény nélkül jószerivel elképzelhetetlen.

Három példát említ: az egykori Országos Köznevelési Tanácsot, az Oktatási Minisztériumtól – elvben – független Orosz Szovjetköztársaság Neveléstudományi Akadémiáját, valamint a Franciaországban honos tankerületi rendszert, élén a decentralizált rektorátussal.¹⁰⁷ A hazai probléma az, hogy a Pedagógiai Tudományos Intézet a minisztérium szervezete, vagyis autonómnak aligha nevezhető, így a közneveléssel kapcsolatos politikai akaratképzés teljes mértékben önjáró, míg a szakértők kiszolgáltatottak.

¹⁰⁴ Gondoljunk csak az 1952-es Felelet-vitára, melyben Révai József egyebek mellett azt lobbantotta Déry Tibor szemére, hogy regényében nem megfelelően ábrázolta a párt történetét. RÉVAI József, *Irodalmunk egyes kérdéseiről*, in *Vita irodalmunk helyzetéről*, Budapest, Szikra, 1952, 99-143. Ez azonban nem tisztán ideológiai különbség volt, hiszen a saját élményeiből táplálkozó Dérynek nehéz is lett volna a hivatalos irányvonalhoz mérnie magát, mivel utóbbi a vita idejében még el sem készült. Lásd NEMES Dezső, *A Kommunizmus Magyarországi Pártjának harca 1919 augusztusától 1929 őszéig*, Budapest, Szikra, 1954., illetve FRISS István, *A Kommunizmus Magyarországi Pártjának harca 1929 októberétől 1939 augusztusáig*, Budapest, Szikra, 1954.

¹⁰⁵ *Balatonfüredi Pedagógus Konferencia*, 33.

¹⁰⁶ Ezt utóbb Ravasz János is szóvá tette, lásd *Balatonfüredi Pedagógus Konferencia*, 350.

¹⁰⁷ A példákkal kapcsolatos ellenvetésekre lásd BAJOMI, Az Országos Köznevelési Tanács visszaállítását szorgalmazó '56-os javaslat, 494.

„Kíváncsi lenne tehát – összegzi Mérei – egy olyasféle intézményt szervezni, mint a Köznevelési Tanács volt, amely egészen kicsi apparátussal, és igen nagyszámú külső szakértővel mondana véleményt a miniszternek a minisztérium rendeltervezeteiről, s emellett szükség esetén önálló kezdeményezéssel is felléphetne. E szervezet valóban közvetíthetné a minisztériumnak a neveléstudomány és a pedagógia összesített tapasztalatát; mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a régi OKT mintegy hatszáz külső szakértővel dolgozott, tehát valójában mindenkit igénybe vett, aki Magyarországon egy adott kérdéshez érdemben hozzá tudott szólni. A Köznevelési Tanács megszervezése nagymértékben javíthatná a neveléstudomány és az oktatásügyi hatóságok együttműködését”.¹⁰⁸

A hazai neveléstudomány másik égető szüksége a megfelelő tanárképzés visszaállítása volna az egyetemeken. A bölcsész- és természettudományi karok elsősorban a saját szakterületükön jártas tudósokat képeztek, de tanítási gyakorlat híján tanárokat bizonyosan nem. Vissza kell tehát állítani a tanárképzés praxisát, valamint az elméleti és gyakorlati kérdések összehangolására az Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsész- és természettudományi karán egy-egy pedagógia tanszék működését kell szavatolni. Felszólalása végén Mérei érinti a rehabilitáció kérdését is, melyet a pártállam képviselői a nyilvánosság előtt nagy előszeretettel hangoztattak (gondoljunk csak Jóboru fellépésére a Petőfi Körben), de annak véghezviteléért csak nagyon keveset tettek (elsősorban Mérei és Faragó esetét emelték ki). Ám a pszichológus a jéghegy csúcsán túl szót emelt azokért is, akik nem voltak ennyire exponált tagjai az 1945-ben elindított köznevelési reformnak, mégis kiszorultak a köznevelés területéről.

„Az OM hivatalos lapjából, a *Köznevelés*ből tudjuk – folytatja Mérei –, hogy rehabilitáltak négy tanítót és négy középiskolai tanárt, meg hat délszláv tanítót.¹⁰⁹ A miniszter elvtárs felszólalásából további három egyetemi tanár rehabilitációjáról szerzünk tudomást.¹¹⁰

Csak hogy az OM nagy rehabilitációs adóssága még hátra van, s ez az 1950-es tisztogatás ügye. Az 1950-es párthatározat után kétszáz embert szórtak ki az OM-ból és tizennégyet az ONI-ból. S ebből, úgy tudom, 160 kommunista volt”.¹¹¹ Mérei szerint a rehabilitáció lényege az, hogy a minisztérium *egységesen* kezelje, s ne próbálja meg egy-egy ügy felmutatásával letudni a nevelésügy szerkezeti kérdéseit. Ennek megoldására a pszichológus „interpellációt” nyújt be a miniszternek (kifejezetten ezt a szót használja), hogy a kérdést a maga komplexitásában egy bizottság felállításával orvosolja. Az interpelláció azért hangsúlyos itt, mert annak országgyűlési konnotációi miatt túlmutat a pedagóguskonferencia tematikáján és lehetőségein. Bajomi Iván hivatkozott írásai is kiemelte, hogy Mérei megnyilatkozásai már csak azért is meggondolkodtatóak, mert nemcsak szakmai kritikát fogalmazott meg, de ismerve a politikai döntéshozatal szervezeti kereteit, a közoktatási erőter szerkezeti átalakítására is javaslatot

¹⁰⁸ *Balatonfüredi Pedagógus Konferencia*, 37.

¹⁰⁹ Lásd N. N., Elosztás, áthelyezés, rehabilitáció, *Köznevelés*, 12. évf. (1956) 16. sz., 358.: „Különösen az 1953-at megelőző években fordult elő több törvénysértés a pedagógusokkal szemben. Elbocsátás, áthelyezés és egyéb sérelmek. Ezek felülvizsgálatát 1953-ban meg is kezdtük, később azonban ez megrekedt, sőt újabb törvénysértések, elbocsátások történtek. Ezért felelős a minisztérium, és felelősek a megyei, járási tanácsok. Ebben az iskolai évben – de különösen a XX. kongresszus után – erőteljesebben kezdtük meg a törvénysértések, jogtalan elbocsátások, áthelyezések felülvizsgálatát. Rehabilitáltuk többek között Király Uzor, Franko Ferenc, Benczik Árpád, dr. Zsák Antalné pedagógusokat. Szeptembertől kezdve ismét tanít az a hat délszláv pedagógus, akiket a Jugoszláviával való rossz viszony alapján törvénytelenül elbocsátottak”.

¹¹⁰ Kónya hozzászólásán kívül lásd még JÓBORU Magda, *Közoktatás-politikánk fő kérdései*, *Köznevelés*, 12. évf. (1956) 18. sz., melléklet, 1-8.

¹¹¹ *Balatonfüredi Pedagógus Konferencia*, 39. Mérei közeli munkatársa és barátja, Nemes Livia pszichológus az elbocsátás után hat évig csak fizikai munkát végezhetett, s a forradalomig a Textilmintagyártó Vállalatnál fehérneműt varrt. „Ez rosszabb volt, mint a börtön” – összegezte a róla szóló portréban. 1956-os rehabilitációja után rövid ideig az Oktatásügyi Minisztériumba került. *Egy óra Nemes Livia pszichoanalitikussal*, Budapest, 2007. Rendező: Szécsényi Anikó. A portrét az Országos Széchényi Könyvtár Történet Interjúk Tárának munkatársai készítették 2001-ben. Nemes Líviát 1959. január 5-én letartóztatták, ügyéről később lesz szó.

tett.¹¹² A rehabilitációs javaslatában ugyanakkor megvillogtatta retorikai képességeit is, mondván, az

„OM rehabilitációs bizottságának szembe kell nézni egy súlyos és kínos üggyel. Tudja-e a miniszter elvtárs azt, hogy az ő területén van az egyetlen olyan Kossuth-díjas, aki még ma sem dolgozhat a szakmájában, s akit a káderek valami ostoba határozata eltoltott attól a foglalkozástól, amelynek gyakorlásáért Kossuth-díjat kapott. Ez az ember a Magyar Népköztársaság első Kossuth-díjas pedagógusa: Kardos László, a Nékosz főtitkára”.¹¹³

Lehetetlen ma már rekonstruálni, hogy a résztvevők többsége *kire* gondolt akkor, amikor az első Kossuth-díjas pedagógust emlegette Mérei Ferenc, de nem kizárt, hogy azt hitték néhányan, saját magára utal (noha pro forma őt már rehabilitálta a szaktárca). Am a retorikai mutatvány éppen ezért volt hatásos, mert ezzel a nagyon komoly pedagógiai munkát végző Kardos László néprajzkutatóra irányította a figyelmet, aki a díjat valóban a Nékoszban betöltött szerepéért kapta.¹¹⁴ Tegyük hozzá, hogy távolról sem Kardos volt az egyetlen, aki 1948-ban kifejezetten pedagógiai munkájáért kapott Kossuth-díjat, hiszen ekkor részesült az elismerésben Kemény Gábor pedagógus, Boross József zeleméri tanító, Öveges József fizikus, piarista tanár, Szávai Nándor tankerületi főigazgató is, de Kardos volt az egyetlen, aki nem dolgozott a szakterületén.¹¹⁵ Hosszúra nyúlt beszéde végén Mérei pontokba szedte javaslatait: 1. az Országos Köznevelési Tanács (vagy az ezt kiváltó, autonóm konzultatív testület) felállítása, 2. a budapesti egyetemen egy természettudományos orientációjú pedagógia tanszék felállítása, 3. a minisztériumi pályázat a Pedagógia tanszék vezetésére, 4. a teljes körű rehabilitációt lebonyolító bizottság felállítása a minisztérium szervezésében. Rövid azonnali válaszában Kónya Albert miniszter lényegében egyetértett Mérei Ferencel, noha jelezte, hogy a szovjetunióbeli köznevelési átalakításokkal nincs teljesen tisztában, ugyanakkor a művelődéspolitikai javaslatokkal azonosulni tudott.¹¹⁶

Mivel az utóbbi bő tíz évben több közlemény is foglalkozott a balatonfüredi pedagógus-konferencia témájával, jelentőségével, ezért nem tartom feladatommak, hogy részletesen ismertessem az elhangzottakat. A sok hozzászólásból nem azért emelem itt ki Zibolen Endrét, mert a konferencia egyik szervezőjeként és emlékezetének ápolójaként sokat tett azért, hogy az utókor felmérje a tanácskozás súlyát, hanem mert Mérei Ferencnél bizonyos szempontból kritikusabban fogalmazott. A plenáris ülésen elmondott beszédének egyik sarkalatos pontja ugyanis az 1945 után kibontakozott köznevelés értékelése, az intézményesedés különböző szakaszainak elhatárolása.

„Én úgy vélem – fejtegeti Zibolen –, hogy az első szakasz pedagógiai életünk fejlődésében: a pedagógiai koalíciónak a szakasza, 45-től 48-ig terjed. Ezt a szakaszt – azt hiszem, ezen a téren nem lehet vita – meghatározza már az intézménytörténeti fejlődés, [...] az általános iskola megteremtése. E mellett az alapvető társadalmi átalakulásunkhoz méltó, a forradalmi átalakuláshoz méltó intézménytörténeti lépés mellett a pedagógia elmélet sorsának alakulása sokkal kevésbé forradalmi ebben az időben”.¹¹⁷

¹¹² BAJOMI, Az Országos Köznevelési Tanács visszaállítását szorgalmazó '56-os javaslat, 495.

¹¹³ *Balatonfüredi Pedagógus Konferencia*, 41.

¹¹⁴ Kardos 1950-től muzeológusként dolgozott a Néprajzi Múzeumban, melynek a főigazgatója volt 1956. október 5-től hivatalosan 1957. július 31-ig (1957. május 4-én letartóztatták). Lásd KARDOS László, *Életem summája* sírfelirat formájában, in *Kardos László börtönirásai, 1957–1963*, Pogány Mária (szerk.), Budapest, Gondolat, 1992, 7-14.

¹¹⁵ N. N., *Kossuth-díjasaink, Köznevelés*, 4. évf. (1948) 9. sz., 177-178. A lap ide sorolt olyan, tanárként is nagyra tartott kutatókat, mint Fejér Lipót, Horváth János, Németh Gyula vagy Sík Sándor.

¹¹⁶ Bajomi Iván meggyőzően mutatta ki, hogy Kónya Albert magáévá tett az OKT visszaállításának javaslatát, s továbbította az illetékesek felé. Lásd BAJOMI, Az Országos Köznevelési Tanács visszaállítását szorgalmazó '56-os javaslat, 504.

¹¹⁷ *Balatonfüredi Pedagógus Konferencia*, 67. A szakaszolásra lásd még BERECKZI Sándor, *Szocialista közösségi nevelésünk fejlődésének vázlatos áttekintése, Módszertani Közlemények*, 2. évf. (1962) 1. sz., 15-20.

Az ún. koalíciós időszakot azért tartja fontosnak, mert akkor még együtt tudott élni a Magyar Pedagógiai Társaság által összefogott, mérsékelt, konzervatív neveléstudomány és a Pedagógusok Szabad Szakszervezetének folyóiratában, az *Embernevelés*ben kibontakozó – Zibolen szóhasználatában – „polgári pedagógia”. Utóbbiba valójában több olyan nem-kommunista, a baloldali pártokhoz szimpátiáikban lazán vagy egyáltalán nem kötődő szerző publikált, akinek világnézete egyértelműen igenelte az oktatási rendszer formai és tartalmi kiterjesztését, a művelődés emancipációját. Zibolen Endre „polgári pedagógia” címkéje emiatt számunkra szűkös, hiszen beleragad a korszak kategóriarendszerébe. Ebben az értelemben ugyanis Stolmár Lászlótól Kiss Árpádon át egészen Mérei Ferencig több eddig pertraktált szerzőt idesorolhatnánk, noha utóbbi esetében a polgári címke aligha stimmel; ezért javasoltuk fentebb a szovjet mintától jelentősen eltérő „demokratikus szocialista” meghatározást. Nem mellesleg Zibolen *A gyermek világnézete* című 1945-ös Mérei-kötetét a kommunista pedagógia címszava alá sorolja be, ami megítélésem szerint eszme- és tudománytörténeti szempontból ma már nem tartható.

Zibolen Endre szerint ebben a folyamatban az első lépcsőfokot Révai József 1947. december 12-én elmondott beszéde jelenti, melyben az új intézmények mellett új emberekre is igényt jelentett be, s utóbbiak megtalálása szerinte nehezebb lesz, mint az előbbieket megteremtése.¹¹⁸ A következő fontos lépcsőfok *Az új ember kovácsának* megjelentetése volt,¹¹⁹ mely Zibolen szerint a makarenkói pedagógia megismerése szempontjából rendkívül lényegesnek bizonyult, ugyanakkor a később megjelent válogatott tanulmányai már csak a sztálinista szemszögből „áramvonalas”, csonkított életműbe adtak betekintést.¹²⁰ A következő lépcsőfokot 1948-ra helyezi, szerinte ebben az évben jelennek meg a szovjetizált voluntarista pedagógia első jelei a köznevelésben, konkrétan a tantermekben (egy Titóról szóló röpdolgozat írásakor azt kérdezte egy diák, „tanárnő, kérem, hány láncos kutyát szabad beleírni?”), és ugyanekkor áll fel az Országos Neveléstudományi Intézet, mely monopolizálta a köznevelés irányítását. A túlzottan centralizált döntéshozatalon túl Zibolen szavá teszi azt is, hogy az ONI nem megfelelően kommunikált a pedagógusokkal, Mérei Ferenc személye körül pedig a túlzott központosítás miatt egyfajta pedagógiai személyi kultusz alakult ki.¹²¹

Ezt a korszakot a már többször tárgyalt 1950. márciusi párthatározat zárja le, s értelemszerűen ez a dogmatikus vagy a klasszikus sztálinista periódus kezdete. Azt, hogy ez az időszak mennyire nem találta meg az „új embereit”, csak úgy visszakanyarodjunk Révai József 1947-es felvetéséhez, mi sem jelzi jobban, minthogy ezt az időszakot maga Zibolen is fordítói korszaknak nevezi. Ennek lényege röviden az, hogy a még életben maradt szakfolyóiratok nagy százalékában oroszból készült fordítások látnak napvilágot, ugyanez a tendencia érvényes a könyvkiadásra is. Azok a magyar szerzők, akik a területen maradtak, közleményeikben hosszasan idéznek Sztálintól és Lenintől, ezért ezt a műfajt „citatólogiának” nevezi Zibolen. E korszak negatív főhőse a szintén többször említett Ágoston György volt.

A lehetséges pozitív fordulatot a Pedagógiai Tudományos Intézet 1954. októberi megalapítása hozhatta volna el, de a pedagógus szerint a gyors politikai visszarendeződés, nevezetesen Hegedüs András kormányának megalakulása 1955 áprilisában, megtorpanította a várt kibontakozást. Az 1954-es alapításkor Erdey-Grúz Tibor oktatásügyi miniszter úgy fogalmazott, hogy a „nevelélméleti, pedagógiai, didaktikai problémák tudományos kidolgozására és

¹¹⁸ RÉVAI József, A demokratikus nevelés szelleme, in *Élni tudtunk a szabadsággal. Válogatott cikkek és beszédek, 1945–1949*, Budapest, Szikra, 1949, 590-617.

¹¹⁹ ANTON MAKARENKO, *Az új ember kovácsa. Pedagógiai hősköltemény*, Budapest, Új Magyar Könyvkiadó, 1947, I–II. A bevezetőt Várkonyi Hildebrand Dezső írta.

¹²⁰ Mérei csak a belső gyarmatosítás során ismeri fel jelentőségét, lásd MÉREI Ferenc, Makarenko, a szocialista építés nevelője, *Embernevelés*, 5. évf. (1949) 4. szám, 185-192., illetve MÉREI Ferenc, A szocialista embernevelés, *Köznevelés*, 6. évf. (1950. január 15.) 1–2. sz., 39-41. Lásd még HERMANN Alice, Makarenko nevelési rendszerének alkalmazása az óvoda-pedagógiában, *Köznevelés*, 6. évf. (1950. július 1.) 13. sz., 377-378.

¹²¹ *Balatonfüredi Pedagógus Konferencia*, 72-73.

gyakorlati alkalmazásának előkészítésére Pedagógiai Tudományos Intézetet hoztunk létre, mely rövidesen megkezdte működését. Az Intézet feladata lesz továbbá haladó hagyományaink feltárása a pedagógia terén, a szovjet pedagógia eredményeinek alkotó alkalmazása a mi viszonyainkra, valamint a hazai pedagógiai gyakorlat értékelése és a bevált eredmények általánosítása”.¹²² Ebből következhetett volna az, amire Zibolen utalt, nevezetesen, hogy a szovjet minta gépies átvétele helyett kialakulhatott volna a hazai valóság feltárásából fakadó pedagógiai gondolkodás és kutatás, de ezt az új szakasz lezárulása illúzióvá tette.¹²³

„Azonban egykettőre [...] jött az elhidegülő, gyanakvó viszonyulás sokunkhoz – foglalja össze Zibolen –, valami olyasféle fontolgatás, vajon a káderpolitika az Intézet megszervezésekor nem volt-e túlságosan liberális. Jött a különböző kezdeményezések következtetéses hidegre tétele: Dobos elvtárs tanulmányának a kigolyózása, Majzikné elvtársnő kutató munkájának a megbénítása”.¹²⁴

Expozéja lezárásaként Zibolen Endre arra hívja fel a jelenlévők figyelmét, hogy a füredi pedagógustábornak nem pusztán a múlt feltárásával kell foglalkoznia, hanem egyúttal hangot kell adnia a jövőbe mutató, többé-kevésbé konkrét tervezetnek is, különben elszalasztja az 1956. október elején, látens módon még valóban élő történelmi lehetőséget.

Összegezve azért volt érdemes Zibolen Endre hozzászólását közelebbről tanulmányozni, mert szemben Mérei Ferenc retorikus megközelítésével, mely a „haladó” és a „dogmatikus” erők küzdelmének tüntette fel a neveléstudományt, Zibolen finomítja a háború után kibontakozó köznevelés és pedagógia *lehetőségeit*. A jó és a rossz ellentétpár ugyanis leegyszerűsít komplex jelenségeket, s ez akaratlanul is önfelmentéshez vezethet. Mérei ugyan *expressis verbis* elismerte saját felelősségét, de mivel analízise a fentebb említett kétpólusú mintázatra épült, ezért részleteiben nem tárta fel, hogy a köznevelés vonatkozásában miben látta saját hibáját. Erre talán azért sem került sor, mert, mint fentebb már megjegyeztük, Mérei nemcsak hogy tele volt tervekkel, de a szocialista felvilágosodás jelszava alatt egyenesen programmal rendelkezett. Nincs természetesen közvetlen adat, mely azt igazolná, hogy betegsége összefüggésbe hozható felfokozott idegállapotával és izgalmi szintjével, amivel visszatért a szakpolitikába, de talán nem megyünk messze a következtetések terén, ha feltételezzük ezt. Illő még egyszer hangsúlyozni, hogy Mérei *szakpolitikusként* tér vissza: a fentebb szóvá tett korrekciókkal együtt nagyjából onnan szeretné folytatni a köznevelés irányítását, ahol 1950 tavaszán abbahagyta. Ahogy Bajomi Iván is írja, 1956 októberében Mérei nagybeteg is

„vezető szerepet kívánt betölteni a [...] felvilágosodási folyamatban. Ezt jelzi többek között az, hogy rehabilitálása után hallatlanul intenzíven vett részt a közéletben: túl azon, hogy kutatási tervet készített és aktívan lépett fel számos egykori munkatársa rehabilitálásáért, több terjedelmes szöveget írt egyes pedagógiával is összefüggő problémakörökről”.¹²⁵

Nincs itt tér az 1956–1957-ben készített kéziratának részletes tárgyalására, de felsorolni mégiscsak érdemes őket: a *Levél Surányi Gábornak a gyermeklélektan ügyében* című, mintegy harminc oldalas írás egyértelműen válasz a megszólított által írt bírálatra. Surányi (1927–1970) a Szovjetunióban végzett, a füredi konferencia idején 29 éves pszichológus, akinek szintén kéziratban maradt munkája kritizálja Mérei gyermeklélektani nézeteit.¹²⁶ A *Levél Ra-*

¹²² ERDEY-GRÚZ Tibor, Iskolapolitikánk fő kérdései a kultúrforradalom jelenlegi szakaszában, *Köznevelés*, 10. évf. (1954) 20. sz., 357-361., itt: 360.

¹²³ Vö. FALUDI Szilárd – SZARKA József, A Pedagógiai Tudományos Intézet (PTI) munkájáról, in *Tanulmányok a neveléstudomány köréből*, Kiss Árpád (szerk.), Budapest, Akadémiai, 1958, 529-538.

¹²⁴ *Balatonfüredi Pedagógus Konferencia*, 83.

¹²⁵ BAJOMI, Az Országos Köznevelési Tanács visszaállítását szorgalmazó '56-os javaslat, 497-498.

¹²⁶ „Magam is vállalkoztam rá – vallja meg Zibolen –, hogy kéziratokra megfelelő illetékesség híján is [...] ígent mondjak vagy elvessem őket. Így néhány alárendelt jelentőségű megjegyzést kivéve jóváhagytam Surányi elvtársnak azt a kéziratát, amelyikben Mérei Ferenc nézeteit támadja. A szemrehányás a hibákért, amelyek ebben a

vasz Jánoshoz a *pedológiáról* című mintegy ötven oldalas, illetve a *Levél Szarka Józsefhez a sztálinizmus pedagógiájáról* című írás elsősorban az ONI-hoz kapcsolódó időszak kritikai áttekintésére vállalkozik. Ravasz János Mérei közeli munkatársa volt az ONI-ban, a füredi konferencia aktív szervezője, a Petőfi Kör vitájának résztvevője, míg Szarka Józsefhez mint a szaktárca képviselőjéhez címezte gondolatait.

Az ebben az időben keletkezett kéziratokhoz sorolandó még – egyebek mellett – egy rövid kutatási terv és *A szocialista felvilágosodás pedagógiája* című kis elaborátum, melynek lényeges pontjait már áttekintettük. Ezek a nyilvánosságtól elzártan maradt szövegek nemcsak tartalmuk és terjedelmük miatt meggondolkodtatóak (mintegy 160 oldalra rúgnak), hanem elsősorban a *munkatempó* miatt, mellyel Mérei a kritikai visszatekintésben és az előremutató programalkotásban elkötelezte magát. Amennyiben helyes a kéziratok datálása, úgy nagyrészt 1956 augusztusában és szeptemberében készült, ami arra utal, hogy az MTA Pedagógiai Főbizottsága által szervezett ülés után a diszkurzív nyilvánosságba való visszatérési lehetőségének tudatában Mérei jóformán megtáltosodott. A tudományos és szakpolitikai nyilvánosságból való nagyjából hatévnyi kényszerű kizáratás után a pszichológus két hónap alatt újragondolja saját tevékenységét, s annak kritikai átfésülése nyomán előlép a szocialista felvilágosodás programjával.

Ez a *rentrée* egyértelműen a pedagógiára és a köznevelésben eltöltött két év szakpolitikai teljesítményéről, azok kritikai áttekintéséről és a módosítások nyomán való továbbviteléről szól, Méreinek megfontolt bel- és külpolitikai mondanivalója nem igazán volt. Hegedűs B. Andrásnak és Litván Györgynek adott interjújában úgy fogalmazott, hogy a szocialista rendszer újrainstallálásra számított, de az, hogy a szociáldemokrata, a kommunista és a parasztpárton kívül, polgári erők bevonásával létrehozandó többpártrendszer legyen, meg sem fordult a fejében.¹²⁷ Másképpen fogalmazva, politikai érdeklődése teljes mértékben a szakpolitikai kérdésekre fókuszált, a bel- és külpolitikára vonatkozó megjegyzései távolról sem voltak ilyen megalapozottak, ezért alakulhatott ki utóbb Litván György fejében az az elképzelés, hogy Mérei szerette a politikát, de nem értett hozzá; viszonya a politikához „szenvédélyes volt, de nem professzionátus”.¹²⁸ Ez a megállapítás különösen fontos lehet, ha megnézzük azt, hogyan vélekedett és mit tett Mérei Ferenc a forradalom alatt és után.

A bölcsészkar forradalom és Mérei tanácsadói szerepköre

„A lépteknek ez a tömegessége, tömörsége, a Szent István körút egész mély árkat visszhangosan kitöltő, egyenletesen hullámázó ritmusa azonban elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy ne visszavegye, hanem kifejezetten fokozza a közösség érzését, amit még az is erősített, hogy a kitárt emeleti ablakokból fűrtökben lógtak ki az emberek, integettek, velünk voltak és mégis külön, míg mi együtt voltunk idelelni és mégis velük, és mindettől az önnön súlyát és erejét érzékelő, minden lépésétől egyre nehezebbé lassúdó komolyság vette át a vezető szót.”¹²⁹

Nádas Péter: *Emlékiratok könyve*, 1986

A Petőfi Sándor költeményét idéző *Magyar történet múzsái* című szamizdat írásában Mérei Ferenc az alábbi fejtegetésekkel lepi meg olvasóit.

dolgozatban foglaltatnak, méltán ér engem is. Bizonyos mértékben enyhébben, mert nem vagyok pszichológus, bizonyos mértékben súlyosabban, mert én neki előljárója, felettese voltam az Intézetben”. *Balatonfüredi Pedagógus Konferencia*, 180.

¹²⁷ 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 306. sz.: Mérei Ferenc-interjú, készítette Hegedűs B. András és Litván György, 12.

¹²⁸ LITVÁN, Mérei Ferenc a politikában, 112.

¹²⁹ NÁDAS Péter, *Emlékiratok könyve*, Budapest, Szépirodalmi, 1986, 382-383.

„Most elmondom, mi történt velem október 23-án, délelőtt. Fontos napnak indult. 1956 nyara valahogy engem is megemelt, rehabilitációmra is sor került. Tudományos kutatóként, akadémiai státuszban kerültem a Bölcsészkarra. Betegségem miatt csak október közepén jelentkeztem, s október 23-án délelőtt 10 órára tűztem ki első szemináriumi előadásomat. Kis füzetemmel, céduláimmal felkészülten jelentem meg a Pesti Barnabás utcában; ott és akkor derült ki, hogy nincs szeminárium, nincs előadás, esemény van. [...] Megtudtam, hogy a kar oktatói (mint tudományos kutató én is annak számítottam) ülést tartanak. S már ott voltam a zsúfolt tanácsteremben. A kar vezetői mintha pódiumon ültek volna, közepén a nagyhatalmú dózse (a Dózsepalota tanácsterme jutott az eszembe). A Műszaki Egyetem küldötte arról beszélt, hogy délután felvonulás lesz, remélik, hogy a Bölcsészkar részt vesz [rajta]. Ezután tanácskozás kezdődött. Témái: 1. menni vagy nem menni? 2. a tanári kar részt vegyen-e? 3. milyen feliratokkal, jelszavakkal vonuljanak a Bölcsészkar diákjai? Elmondom azt, ami megmaradt bennem a viharos ülésről.

A menni vagy nem menni kérdésben nem volt vita. A díszhelyen ülők, akik világegyetükben – előtte is, utána is – professzorok voltak, azok is maradtak minden helyzetben, minden rendszerben, egyhangúlag vonulni akartak. Egyetlen felszólalás hangzott el a felvonulás ellen. Ezt a felszólalást egy földszinti mondta el. A szövegére elég jól emlékszem. Én voltam a felszólaló. Kevés időm volt, legfeljebb három perc, izgatott is voltam, mintha a szívem csúszott volna a torkomba. Mellemen éreztem a szavak felelősségét. Tudtam, hogy a pedológia mint előtörténet megerősíti a hangomat és meggondolásra készíti az embereket. [...] Nagyjából azt mondtam, hogy ne vonuljanak ki, a Bölcsészkar ne vegyen részt a menetben, mert az ország *nem érett a nyílt szóra*, a követelések ilyen kifejtésére, nem alakult ki hagyomány ahhoz, hogy a provokáció ellen védekezni tudjunk”.¹³⁰

Lényegében ugyanezt mondja el Hegedűs B. Andrásnak és Litván Györgynek is kései interjújában: „nem tudom, tudjátok-e, hogy én nem mentem el a felvonulásra. Én nem voltam ott október 23-án”, majd hozzáteszi, hogy a fentebb idézett bölcsészkarai megbeszélésen

„majdnem pontosan azt mondtam, hogy a kivonulás ellen vagyok, mert Magyarország nincs rászokva arra a demokráciára, hogy felvonuljanak az emberek, tehát egy rendőrségi provokáció lesz belőle. És ezért el sem mentem el”.¹³¹

Közlése azonban ellentmondásos marad, amennyiben utóbb nemcsak azt mondja, hogy beállt a felvonulók közé, hanem az ott tapasztaltakból kiindulva egyenesen jellemzi a tömeg viselkedését, légkörét, dinamikáját.¹³² Annyi bizonyos azonban, hogy – mint látni fogjuk – a forradalom napjai alatt benn tartózkodott az ELTE-n, aktívan részt vett a bölcsészkarai egyeztetéseken.

A két fentebbi állítás azonban több szempontból is fontos számunkra. Egyrészt láthatjuk, hogy a fejezet elején idézett „Erdősi”, azaz Kálmán Szilviusz György által adott jelentés, mely Méreit egyfajta kávéházi, de tudatos politikusként jellemezte, aki Sztálin halála után és az új időszakkal számolva a háttérből mozgatja a szálakat és az egyetemistákat, teljes mértékben légből kapott. De nem kizárólag az állambiztonság retroaktív rosszindulatát és összeesküvés-szövő jellegét kell ebben látnunk, hiszen a kortársak közül is voltak olyanok, akik – legalábbis megítélésem szerint – Mérei „kávéházi politizálását” súlyához képest valamelyest megemelték, túlértékelték. Elbeszélésében Nemes Livia a Mártírok útja (ma: Margit körút) és a Frankel Leó utca sarkán lévő Fény presszóban, szombat délben, Mérei Ferenc körül összegyűlő társaságot (Bálint Endrétől Kassák Lajosig) nevezte, igaz, némi iróniával fűszerezve

¹³⁰ MÉREI Ferenc, Magyar történet műzsái, in *A jó és a rossz határán. Rendezvényirodalom és közéleti írások*, Budapest, 1985, kiadatlan gépirat, 135-136. (Az én kiemeléseim.)

¹³¹ OHA, Mérei Ferenc-interjú, 12-13.

¹³² OHA, Mérei Vera-interjú, 131.: „Én úgy emlékszem, hogy ott volt, mert ő ezt többször mondta is, meg talán valahol írta is, hogy ő akkor azon az állásponton volt, hogy ne vonuljanak ki, hát aztán persze másként alakultak a dolgok. Úgyhogy én úgy emlékszem, hogy ő aznap [ti. október 23-án] ott volt. De akkor még hazajött és aztán később jöttek azok a napok, amikor ő huzamosan bent volt. Úgyhogy haza se jött. [...] Én azt hiszem, hogy talán nem vett részt magán a felvonuláson, de ott volt az egyetemen és onnan folyt bele némileg a dolgokba”. Az azonban biztosan hazugság, amit ügynökjelentésében Kálmán Szilviusz György, azaz „Erdősi” állít, vagyis hogy Mérei hívta fel a figyelmét az október 23-i felvonulásra. ÁBT L 3.1.5 – O – 10986, 20.

„nagy kávéházi politikusoknak”.¹³³ Másrészt azt is láthatjuk, hogy a dogmatizmus elleni fellépést Mérei diszkurzív szinten képzelte el, vagyis a beszéd, a logosz eszközeivel vélte megvalósíthatónak a változást, s az előre kiszámíthatatlan provokációtól, netán erőszaktól tartva beszélt a felvonulás ellen. A beszédhelyzethez azonban az is hozzátartozik, hogy ebbéli véleménye gyorsan, még aznap vagy talán másnap megváltozott.

„A felvonulók közé álltam, mert a legerősebb az volt bennem, hogy változást akarok. A *változást kereső tömegbe* változási vágyamat vittem bele, s kerestem társaim, a szocialista demokrácia revizionista híveit. A történelem szerencsére nem ismer olyan kérdést, mi lett volna jobb: a folyamatos demokratikus átalakulás vagy a nemzeti megmozdulás. Az események a nagy megmozdulás felé tartottak. 23-án délelőtt elleneztem ezt, mert más reménységet éreztem, de másnap az én reményem már a múlt volt, s a jelen reményéhez csatlakoztam. A forradalom eseménysorozatához – zárja 1981-ben papírra vetett sorait – hozzátartozik e meggyőződés története is”.¹³⁴

A mából természetesen lehetetlen rekonstruálni azt, pontosan mi és hogyan változott meg Mérei Ferenc fejében néhány óra vagy talán egy fél nap leforgása alatt; maga sem tárja fel pontosan visszatekintésében. Ám a tömeghez való csatlakozás és a változási vágy összekapcsolása mégis felidézi *Az együttes élmény* című munkájában rögzített következtetéseit.¹³⁵ Jelestül azt, amikor Mérei a sokaságot sajátos minőségként értelmezi, melyet egyfelől eloldani óhajt az egyénközpontú pszichológiai szemlélettől (miszerint a csoport egyének összességéként érthető meg), másfelől leválasztani igyekszik Le Bon és Ortega y Gasset tömegkoncepciójáról, melyben az egyén feloldódik a tömegben, s szinte animális szintre süllyed.¹³⁶ Mérei abból a hipotézisből indul ki, hogy a csoportban nemhogy elszűrül a személyiség, épp ellenkezőleg: minőséget váltva nagyobb teljesítményre képes.¹³⁷ A másik pedig az a mozzanat lehet, amikor a peremhelyzetben lévő egyént úgyszólván abszorbeálja a közösség kollektív ereje, dinamizmusa. Nem ésszerű választásról van szó, melynek többé-kevésbé világos célja vagy kimenetele van, hanem a tömegbe vetített vágyról, mely legfeljebb törekszik valami felé (amelyről maga sem tudja pontosan, hogy mi az).¹³⁸

Ismert regényében Nádas Péter szintén kulcsszerepet szán az egyén és a tömeg viszonyának a forradalom napjaiban. Ez természetesen semmilyen szempontból nem ad magyarázatot Mérei viselkedésére, de azt hiszem, a fikció ereje és a problematika atmoszférája mégis közelebb visz bennünket a fordulat megértéséhez.

„Az én személyes forradalmamhoz mindenesetre hozzátartoztak ezek az ostoba tárgyak – írja Nádas –, mivel a súlyukkal és az ügyetlenségükkel arra kényszerítettek, hogy tisztázzak magamban egy kérdést, [...] hogy egyetlen egy szál szőke gimnazistának sikerül-e kitornásznia magát ebből a félmillió tömegből avagy ottmarad; durván szólva mégiscsak azt jelentette bennem ez a kérdés, hogy vajon képes vagyok-e, illetve szükségesnek érzem-e az apagyilkosságot, ami ugyanakkor kérdésnek nemhogy nem volt kiismerő, hanem egyenesen valami olyan, aminek annak a keddi napnak az estéjén, így vagy úgy, mindenkiben föl kellett merülnie.

Helyesebben, ha ilyen durván és túlfogalmazottan merült volna föl bárkiben, akkor bizonyára nem lehettünk volna ott, nem mehettünk volna együtt ebben a testmeleg érzésben elmerülten az ismeretlen erőtől megszabott irányba, akkor bizonyára inkább rémülten tagadva meg az összefűző erőt, mindenki hanyatt-homlok menekült volna vissza a maga ápolat, nyomorúságos vagy pompás odújába, akkor nem tömeg lett volna, hanem feldühödött horda, fejtellenül szétszpriccelő sokadalom, értelmetlen haragjában pusztító csöcselék

¹³³ *Egy óra Nemes Livia pszichoanalitikussal*, Budapest, 2007. Rendező: Szécsényi Anikó.

¹³⁴ MÉREI, Magyar történet múzsái, 137. (Az én kiemeléseim.)

¹³⁵ A tömeg viselkedése (vita, a hangoskodás, karneváli jelenet) kapcsán STANDEISKY Éva, *Népuralom ötvenhatban*, Pozsony – Budapest, Kalligram – 1956-os Intézet, 2010, 42., 47. A tömeg tapasztalatának értelmezési lehetőségeiről vita bontakozott ki: SZAKOLCZAI Attila, *Az 1956-os magyar „zavargások és hatalomváltások”*, *Valóság*, 54. évf. (2011) 3. sz., 94-115. és GYÁNI Gábor, *Ötvenhat: káosz vagy új rend?*, *BUKSZ*, 23. évf. (2011) 4. sz., 312-318.

¹³⁶ Gustave LE BON, *A tömegek lélektana*, Budapest, Franklin, 1913, valamint José ORTEGA Y GASSET, *A tömegek lázadása*, Budapest, Egyetemi Nyomda, 1938.

¹³⁷ MÉREI Ferenc, *Az együttes élmény. Társadalomlélektani kísérlet gyermekeken*, Budapest, Officina, 1947, 17.

¹³⁸ Lásd Henri TAJFEL, Embercsoportok kooperációja, *Magyar Filozófiai Szemle*, 11. évf. (1967) 3. sz., 440-450.; Mancur OLSON, *A kollektív cselekvés logikája. Közjavak és csoportelmélet*, Budapest, Osiris, 1997.

[...]. Így volt abban az órában is, a langymeleg esti levegőben ez a harciasság csupán abban nyilvánult meg, hogy mentünk, ilyen sokan mentünk, ami persze valami ellen irányult, de még nem tisztázódott egészen pontosan, hogy mi ez, vagy személy szerint kik lehetnek azok, mindenki gondolhatta, cipelhette, vihette a magáét, s a maga nyűgösnek érzett tárgyaival mindenki úgy hozhatta magával a saját személyes kérdéseit, hogy nem kellett még határozott formában válaszolnia”.¹³⁹

Az a mód, ahogyan Nádas Péter személyes tárgyakapcsolatokból és történetekből álló *érzéken* keresztül kapcsolódó *közösségként* jeleníti meg a tömeget, melyben a testek mozgása, a léptek egyenletes ritmusa adja a kohéziót (ahogyan ennek az alfejezetnek a mottójában már idéztük), nagyon összecseng a Mérei által elgondolt együttes élménnyel.¹⁴⁰ A pszichológus ezt elsősorban kiscsoportra vonatkoztatta, de a modell teoretikus ambíciói, ahogy a 2. fejezetben láthattuk, szerinte nagyobb, társadalmilag észlelhető formákra is alkalmazhatóak. Érdekes, hogy a saját forradalom-élményei leírásakor nem alkalmazta az együttes élmény analógiáját, noha a Kornis Mihály-féle *Napló*ban közzétett írásában nagyon hasonlóan festi le 1956. október 23-át, mint a Nádas Pétertől vett iménti idézet. Az *Emlékezzünk régiekre* című bejegyzésében így fogalmaz a pszichológus:

„tudom, hogy a megmozdulásnak súlyos gazdasági és társadalmi gyökerei voltak, de én [...] inkább az egyetemes indulatot láttam a »négyek bandája« ellen. [...] Úgy emlékszem rá, hogy szinte mindenkinek, akivel találkoztam, megvolt a maga baja, a maga sérelme. Mintha minden résztvevő magán érezte volna a kiskirályok önkényét. Nagyon kevesen lehettek, akik politikai belátás alapján csatlakoztak a hullámzó tömeghez. Úgy láttam, hogy itt (a tüntető tömegben) szinte mindenki igazságát vagy vélt igazságát keresi. A négyek, meg ispánjaik, meg szolgabíráik egyenként alázták meg emberek százezreit, s a legtöbben pontosan meghatározható személyes sérelemmel indultak a kibontott zászló után”.¹⁴¹

Nádas és Mérei leírásában több közös elem is kimutatható: ha különböző tónusban is, de az „apagyilkosság” és a „négyek bandája” erős *indulati elemet* tartalmaz, mely azonban nem válik explicit politikai jelszóvá; ez különbözteti meg az október 23-án felvonuló tömeget a „feldühödött hordától”, a „fejjetlenül szétspriccelő sokadalomtól” vagy az „értelmetlen haragjában pusztító csőcseléktől”. Sőt, az is különbséget képez, hogy jóformán mindenki személyes indítatásból vonult fel („saját személyes kérdései” Nádasnál, „személyes sérelem” Méreinél), vagyis nem arctalan sokaságról, hanem egyedi történetekből, tárgyakapcsolatokból felépülő közösségről beszélünk, melynek többletét, kohézióját az indulati elemekből táplálkozó érzéki jelleg adta meg.

A forradalom bölcsészkarai történetéhez azonban az is hozzátartozik, hogy október 23-án délelőtt, noha részben megtartották az órákat, valóban fontos gyűlés zajlott, de nem Mérei volt az egyetlen, aki fenntartásokat fogalmazott meg a vonulással kapcsolatban. Az ELTE Politikai Gazdaságtan Tanszéke két tanársegédjének, Pozsár Istvánnak (aki egyben az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság vezetője), valamint Hegedűs B. Andrásnak (aki emellett a Petőfi Kör titkára) meghívására ugyanis Köböl József, az MDP KV Párt és Tömegszervezetek Osztályának vezetője is részt vett a bölcsészkarai gyűlésen. Pozsár és Hegedűs eleve nehezen vette rá a párttisztviselőt, hogy eljöjjön, aki érzékelve, hogy egyértelműen tüntetéspárti a hangulat, az összegyűlteket csillapítása helyett felszólította Pozsárt, hogy a DISZ álljon a tüntetés

¹³⁹ NÁDAS Péter, *Emlékiratok könyve*, Budapest, Szépirodalmi, 1986, 381-382. A politika és az apagyilkosság mélylélektani értelmezéséhez érdemes hozzáolvasni Schorske tanulmányát. Lásd Carl E. SCHORSKE, *Bécsi századvég. Politikai és kultúra*, Budapest, Helikon, 1998, 164-185.

¹⁴⁰ A szöveg hely értelmezéséhez lásd BALASSA Péter, *Közelítések az Emlékiratok könyvéhez: bevezetés egy elemzéshez*, in *Diptychon. Elemzések Esterházy Péter és Nádas Péter műveiről, 1986–1988*, Balassa Péter (szerk.), Budapest, Magvető, 1988, 157-168., illetve SÁRI B. László, *Történetiség és érzékiség Nádas Péter Emlékiratok könyve című regényében*, *Kalligram*, 11. évf. (2002) 10. sz., 29-42.

¹⁴¹ MÉREI Ferenc, „Emlékezzünk régiekre...”. 1980. október 23., in *A Napló, 1977–1982. Válogatás*, Barna Imre, Kenedi János, Sulyok Miklós, Várady Szabolcs (szerk.), Budapest, Minerva, 1990, 319-320.

élére.¹⁴² Helyette végül Hegedűs B. András hívta fel a jelenlévők figyelmét a tüntetés potenciális veszélyeire, de ennek akkor már nem sok foganatja volt. Gömöri György visszaemlékezése szerint viszont Pozsár tüntetéssel kapcsolatos dilemmázására ő maga replikázott hangosan, mondván, az „egyetemisták igenis kimennek holnap az utcára”.¹⁴³

A felfokozott bölcsészkar hangulat abból is táplálkozhatott, hogy a korábban már említett, az árkánium-nyilvánosság egyik akkori formájaként elkönnyvelhető bölcsészkar Kolhoz Kör mellett az *Egyetemi Ifjúság* című lap is aktivizálta magát. A többnyire újságírószakos hallgatók égisze alatt működő orgánus már 1956 tavasza óta éles hangú nyilvános vitáknak adott teret. Az *Egyetemi Ifjúság*ban megfogalmazódó reformtörekvésekhez csatlakozott aztán a kari DISZ-tagság is, melynek következtében a „korábbi formális ülésekkel szemben csaknem teljes részvétellel, izgatott hangulatban zajlottak a gyűlések”.¹⁴⁴ Rajk László október 6-i újrateremtésének hírére már az egyetem vezetése sem maradhatott tétlen, Székely György rektor-helyettes napirend előtti hozzászólásban emlékezett meg az eseményről. Beck Tibor és Germuska Pál azért tartották fontosnak Székely beszédét, mert nézetük szerint az október 6-i temetés, valamint a körülötte kialakuló diskurzus még az egyetemisták addig apolitikus részét is megdöbbenettette, a már korábban is politizáló társaik pedig ezekben a napokban radikalizálódtak.¹⁴⁵ Október 10-én a *Magyar Nemzet* is beszámolt arról, hogy előző nap Lukács György ankétot tartott az Egyetemi Színpadon.

„A vitatkozó kedv – írja a lap tudósítója – hazánkban egyre nagyobb, egyre szélesebb rétegeket hódít. Immár nem a Petőfi Kör az egyetlen nyilvános fóruma, hanem szerte az országban vitáznak a diplomások, sőt a munkások is az értelmiségi határozatról – tegnap, kedden délután ötkor pedig az Eötvös Loránd Tudományegyetem új színháztermében annak lehettünk tanúi, hogy az elmúlt néhány évben sorozatos kizárásokkal elhallgattatott egyetemi diákság is ankétot hívott egybe, saját helyzetének és problémáinak megvitatására”.¹⁴⁶

Beck Tibor és Germuska Pál olyképpen foglalta össze az *Egyetemi Ifjúság*ban vagy az ankétot megfogalmazódó törekvéseket, hogy a bölcsészek álláspontja ekkorra már szinte egybeesett a Petőfi Kör reformtörekvéseivel. Október 17-én a bölcsészkaron megalakult a rehabilitációs bizottság is Hajdú Gyula vezetésével, Szalai Sándor égisze alatt pedig a hallgatók szociális kérdéseivel foglalkozó testület. A MEFESZ október 16-i, szegedi zászlóbontásának hírére többen amellel érveltek, hogy időszerű lenne egy a párttól és a DISZ-től független egyetemi szervezet megalapítása, ám a Kolhoz Körhöz kapcsolódó egyetemi polgárok (Molnár József, Vadász Sándor, Román Károly, Szakács Sándor, Kelemen Elemér, Kende János) inkább a DISZ megreformálása mellett tették le voksukat. A nagy szervezetalapítási lázban még egy javaslat született, nevezetesen az egyesített vitakör névvel kapcsolatban, melyet végül a Március 15-e Körre kereszteltek.¹⁴⁷ A 400–500 fő jelenlétében megrendezett alakuló gyűlésére október 22-én került sor az Egyetemi Színpadon, ám a másnapi diáktüntetés hírére a

¹⁴² BECK – GERMUSKA, *Forradalom a bölcsészkaron*, 61.

¹⁴³ GÖMÖRI György, A forradalom sodrában. Emlékezés az októberi napokra, in *Magyar Füzetek 17. Harminc éve*, Kende Péter (szerk.), Paris, Malakoff, 1986, 35. (Újra kiadva: GÖMÖRI György, *Az én forradalmam. Emlékek és írások az 1956-os forradalomról*, Budapest, Pont, 2006, 5–51.) Az eredeti megjelenésre hivatkozom majd.

¹⁴⁴ BECK – GERMUSKA, *Forradalom a bölcsészkaron*, 54.

¹⁴⁵ Utóbb Székely nehezményezte azt a perspektívát, melybe a Beck–Germuska szerzőpáros helyezte, lásd NAGY Balázs, „A legtartósabb kétségkívül az oktatás”. Beszélgetés Székely Györggyel, in *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*, Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs (szerk.), Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 2004, 13–18.

¹⁴⁶ Lukács György válasza az ifjúság kérdéseire az Eötvös Loránd Tudományegyetem ankétján, *Magyar Nemzet*, 12. évf. (1956) 239. sz., 4.

¹⁴⁷ A Március 15. Kör alakuló gyűlése az ELTE Bölcsészettudományi Karán, in *Diák és ifjúsági mozgalmak, 1956–1958. Forradalom – ellenállás – megtorlás: dokumentumok*, Vida István (szerk.), Budapest, Nagy Imre Alapítvány – Gondolat, 2007, 107.

vitakör valódi létokát elvesztette, így szerepe a 23-i felvonulás előkészítése lett.¹⁴⁸ Az ELTE Rectori Tanácsa 1956. október 23-án délelőtt 10 órakor határozatot hozott; mérlegelte, hogy

„bár a veszélyek, melyek egy ilyen tömegdemonstrációból szükségképpen adódnak, reálisak, ennek ellenére az ilyen tömegtüntetést megakadályozni nem lehet, és nem is volna helyes. Az egyetemi, állami szervek ez irányú beavatkozása csak szakadást idézne elő a hallgatóság és az oktatók, illetve az egyetem között [...]. Éppen ezért a Rectori Tanács azt tartja helyesnek, ha az egyetem állami, párt- és DISZ-szervei egyaránt részt vesznek ezen a megmozduláson és igyekeznek befolyásukat olyan értelemben érvényesíteni, hogy az a helyes követelések irányába hasson és ne adjon teret sem jobb, sem bal felé semmiféle kilengésre. Ezért a Rectori Tanács egyrészt helyesli azt, hogy a Pártbizottság a megfelelő kari szervekkel való együttműködésben megszervezi ma délben 12 órakor a pártbizottság határozatának ismertetését és ilyen módon közreműködik a helyes irányú közvélemény kialakításában, másrészt felkéri a dékánokat, biztosítsák a felvonuláson, illetve a gyűléseken a hallgatók között minél több oktató részvételét, hogy ilyen módon is érvényesüljön józan befolyásuk a hallgatók véleményének kialakulására”.¹⁴⁹

Mint láthattuk, Mérei Ferenc a lehetséges provokációtól tartva a 23-i felvonulást ellenezte, ez azonban nem zárja azt ki, hogy utóbb mégis csatlakozott a tömeghez (erre vonatkozó közlései homályosak maradnak). A helyzetet és az egyes beszámolókat figyelembe véve félelme nem volt alaptalan, hiszen a Kossuth Rádió 12 óra 53 perckor bemondta, hogy a belügyminiszter a tervezett tüntetést betiltja, 14 óra 23 perckor pedig azt, hogy mégiscsak engedélyezi. Gömöri György szerint a Március 15. térről az Astoria felé elinduló diákfelvonuláshoz a járőrelők közül is sokan csatlakozni akartak (később, a Szent István körúton például Gábor Miklós és Ruttkai Éva állt be), a kereszteződéshez érve pedig egy teherautóról csepeli munkások akartak a sor végére beállni – vagyis a diákok felvonulásából egyre inkább tömegtüntetés lett.¹⁵⁰

Nincs itt tér a forradalom első napjainak eseménytörténeti ismertetésére, a gyújtópontban ugyanis a bölcsészkar történéseinek és az életrajzi gondolkodásnak kell állnia. Ismétlem, hitelt érdemlően azt sem tudjuk eldönteni, hogy Mérei végül részt vett-e 23-i felvonuláson, hiszen expressis verbis azt mondja, hogy nem, majd azt, hogy végül mégis a tömeghez csapódott, s érzéki leírást ad róla. Annyi azonban bizonyos, hogy a forradalom napjaiban bejár az egyetemre. A felvonuláson résztvevő, 1946-ban szabad bölcsész szakon kezdő, ám főszakjának a pszichológiát tekintő Barkóczy Ilona a forradalom idején már Kardos Lajos mellett tanársegédi státuszban oktatott; Méreivel való összetalálkozása vakuemlékként rögzült benne.

„Azért van egy jellemző eset, amire pontosan emlékszem. Egyik nap beindultam megetetni a patkányaimat, nagyon féltvén őket, hiszen sok heti, tán több hónapi munkám feküdt már bennük. A bölcsészkar épülete előtt összefutottam Méreivel. Mikor kérdésére közöltem, hogy patkányt etetni megyek, hirtelen rémes letolást kaptam tőle, mondván, hogy most, amikor a haza sorsa forog kockán, én ilyenekkel foglalatoskodom”.¹⁵¹

¹⁴⁸ Az ELTE Egyetemi Tanácsa 1955-ben határozta el egy színielőadások és egyéb kulturális rendezvények befogadására alkalmas kulturális tér létrehozását, az egykori Piarista Gimnázium kápolnájában. 1956. október 17-én, A magyar vers ünnepe című rendezvénnyel indult el az Egyetemi Színpad. Lásd CSIBI László, Az Egyetemi Színpad és az Universitas Együttes hőskora, *Iskolakultúra*, 11. évf. (2001) 3. sz., 58-64. Lásd még NÁNYAI István, *Profán szentély, színpad a kápolnában*, Pécs, Alexandra, 2007.

¹⁴⁹ Jegyzőkönyv az ELTE Rectori tanácsának 1956. október 23-án, reggel 9-kor tartott rendkívüli üléséről. Jelen van Világhy Miklós rektor, Székely György okt. rektor h., Lengyel Béla tud. rektor h., Willert Andor gazdasági rektor h., Kardos Tibor, I. Tóth Zoltán, Fuchs László, Mödlinger Gusztáv és Weltner Andor dékánok, továbbá Csiki Szász Dezsőné, a PB titkára, Kovács Károly, a DISZ VB titkára és Berényi Árpádné, a rektori okt. osztály vezetője, in *Magyarországi világi felsőoktatási intézmények az 1956-os forradalomban és szabadságharcban*, Osváth Zsolt – Zsidi Vilmos (szerk.), Budapest, Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség, 2007, 132-139., itt: 138.

¹⁵⁰ GÖMÖRI, A forradalom sodrában, 42. és 43.

¹⁵¹ BARKÓCZI Ilona, Önarckép háttérrel, in *Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*, Bodor Péter, Pléh Csaba, Lányi Gusztáv (szerk.), Budapest, Pólya, 1998, 13-26, itt: 18.

Barkóczi ezután átment a jogi karra, ahol az október 28-án megalakult Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága számára hírfigyelői munkát teljesített.¹⁵² Nyilván ebből is fakad, hogy pontosan emlékezett arra a pillanatra, amikor Nagy Imre bejelentette az ország semlegességét, vagyis Barkóczi és Mérei találkozója, ha valóban minden közlés stimmel, november 1-re esett.¹⁵³

Október 25-én a Műszaki Egyetem Bartók Béla úti kollégiumában megalakult a – valamennyi budapesti és vidéki felsőoktatási intézmény politikai képviselőjét ellátó, a tagszervezetek tevékenységét koordináló – Egyetemi Forradalmi Diákbizottság. Vezetőjévé a Nékosz egykori elnökét, Kardos Lászlót, a budai albizottság vezetőjévé Széll Sándort, a pesti-évé pedig Pozsár Istvánt választották. Október 26-án a bölcsészkaron is létrehozták az Egyetemi Forradalmi Diákbizottságot, melynek vezetőségébe Mérei Ferenc, Varga János és Pozsár István oktatókat, valamint Molnár Edit, Vincze György, Gruber László, Molnár József, Pergel Ferenc hallgatókat választották be. Gömöri Ferenc a korábban nyüzsgő bölcsészkar folyosókat üresnek írja le, de a „tanszék szobáiban borostás, kialvatlan arcú fiúk és kócos lányok vitatkoztak arról, mit kellene vagy lehetne tenni. Ott volt Mérei professzor, Pozsár, Molnár Edit és még páran, akiket csak arcról ismertem”.¹⁵⁴ Molnár József 1957. február 18-i vallomásából tudható, hogy a vezetőségen belül fel voltak osztva a feladatok, Mérei Ferenc tanácsadói státuszban dolgozott mindvégig mellettük.¹⁵⁵



Kossuth utca, a háttérben jobbra az ELTE, 1956. Forrás: Nagy Gyula / Fortepan 39962

„Izgatott diákcsoportot lássanak maguk előtt a bölcsészkar egyik helyiségében a rádió körül – kezdi Méreiről szóló visszaemlékezését Konrád György –, 1956. október 28-án bejelentik az új kormány névsorát, a diákok tudják, hogy melyik név mit jelent, de nem olyan pontosan, mint a számukra idős, nekem ma fiatal, akkor negyvenhét éves férfi, ki a fejét hátravetve minden nevet másfajta – inkább szarkasztikus, mint elismerő –

¹⁵² BORSODI Csaba, Az 1956-os forradalom és szabadságharc eseményei az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, in *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története, 1635–2002*, Szögi László (szerk.), Budapest, Eötvös, 2003, 346-356.

¹⁵³ Nagy Imre beszéde 1-jén, 19 óra 53 perckor hangzott el, másnap jelent meg. Lásd Magyarország semleges! A magyar kormány tiltakozik az újabb szovjet csapatok bevonulása ellen, *Népszabadság*, 1. évf. (1956) 1. sz., 1.

¹⁵⁴ GÖMÖRI, A forradalom sodrában, 48-49.

¹⁵⁵ BORSODI Csaba, Forradalmi bizottságok, munkástanács az ELTE-n 1956-ban, in *Universitas historia. Tanulmányok a 70 éves Szögi László tiszteletére*, Draskóczy István, Varga Júlia, Zsidi Vilmos (szerk.), Budapest, Magyar Levéltárosok Egyesülete, 2018, 165-178.

mosollyal jutalmaz, majd elmagyarázza a bölcsészkar forradalmi bizottság tagjainak, kik jobbára a marxista tanszék tanársegédei, de vannak köztük hallgatók is, meg az ott csellengő, fontoskodó, türelmetlenkedő diákoknak, hogy egy hete ez a változás még sok lett volna, most meg már kevés”.¹⁵⁶

A rendelkezésünkre álló források egybehangzóan állítják, hogy Mérei elsősorban a helyzetértékelésben és a cselekvési terv elkészítésében segédkezett, ennyiben szerepe csakugyan tanácsadói volt, s a forradalom napjaiban szinte végig benn tartózkodott az egyetemen.¹⁵⁷ Az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság létrejöttével a forradalomban aktív pesti diákság központjává vált a bölcsészkar, míg a budai hallgatóké a Műegyetem volt.

„A fiatalok irányításában nagy szerepe volt a diákok között rendkívül népszerű Mérei Ferenc professzornak, aki a forradalom alatt mindvégig az egyetemen tartózkodott és tekintélyével, tanácsaival nagymértékben befolyásolta a diákok magatartását”.¹⁵⁸

Noha az éppen csak rehabilitált, az oktatást ténylegesen megkezdeni nem tudó Mérei kutatói pozícióban volt – „tanítania azért még nem volt szabad, féltették tőle az ifjúságot”, ahogyan kollégája, Barkóczi Ilona megjegyezte –, de a pedológiai határozatból fakadó kényszerű *kívülállás* valószínűleg sokat hozott népszerűségéhez (sok diák feltehetően emiatt leválasztotta őt a kompromittálódott ötvenes évekről).¹⁵⁹ Beck Tibor és Germuska Pál a fentebb már említett Molnár Edittel készült interjú nyomán fogalmaznak úgy, hogy a forradalom napjai alatt tanúsított tudatos cselekvéseikkel, tettei készségükkel, kitartásukkal, szervezethezességükkel (sajtócsoporthoz, katonai bizottsághoz, információs csoporthoz) komoly presztízst vívtak ki az egyetemisták. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a politikai akaratképzés felső szintje és az utca embere között egyfajta kommunikációs hidat képeztek: Molnár Edit több olyan esetet említ, amikor az Egyetemi Forradalmi Diákbizottsághoz olyan kérés érkezett, hogy az egyetemisták menjenek el valahová, és magyarázzák el, mi a helyzet, és így tovább.

Ebből a szempontból talán a Nagy Imrével való, rövidre sikerült találkozó emelhető ki, melynek célja az volt, hogy az egyetemi ifjúság támogatásáról biztosítsák a miniszterelnököt, és sürgessék a 16 pont célkitűzéseinek teljesítésében, a történések forradalommá nyilvánításában. Az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság egyik legsokatmondóbb röplapjának szövege tulajdonképpen azt a kommunikációs problémát veti fel, hogy az „utca népe” nem tudja, hogy nem Nagy Imre hívta be a szovjet csapatokat, s hirdette ki a statáriumot, így az egyetemisták egyik feladata abban áll, hogy rávegye a miniszterelnököt a helyzet nyilvános tisztázására.¹⁶⁰

Október 30-án az ELTE vezetősége és oktatói közleményt jelentetnek meg a *Magyar Nemzet*-ben, melyben megerősítik azt, hogy kezdettől fogva egyetértettek az ifjúság demokratikus reformtörekvéseivel, a 23-i felvonulást támogatták, az oktatók nagy számban részt is vettek rajta. Ezt az elkötelezettséget nyomatékosítja tragikus módon az egyetemi ifjúság ügyében az MDP KV-hoz delegációt vezető, s ott október 25-én hősi halált halt I. Tóth Zoltán személye is. Ezután 11 pontba sűrítve fogalmazták meg törekvéseiket és követeléseiket, melyek kifejezetten oktatás-, tudomány- és egyetempolitikai jellegűek voltak.

1. Az egyetem minden előképzettséggel rendelkező előtt nyitott legyen. 2. A tanszabadság értelmében minden oktató lelkiismerete szerint fejthesse ki tudományos nézeteit. 3. Teljes tanulási szabadság, azaz a hallgató jogában álljon a kívánt előadás megválasztása. 4. Egyetemi autonómia, mely jelen esetben azt jelenti, hogy tudományos és oktatási kérdések-

¹⁵⁶ KONRÁD György, Vigyázz rá, értékes ember!, in *Mérei Ferenc, 1909–1986*, 108–111.

¹⁵⁷ Mérei Vera feljegyzése szerint férje először október 28-án, vasárnap ment haza, addig bent tartózkodott a bölcsészkaron. Lásd OHA, Mérei Vera-interjú, 134.

¹⁵⁸ BECK – GERMUSKA, *Forradalom a bölcsészkaron*, 76.

¹⁵⁹ BARKÓCZI, Önarckép háttérrel, 18.

¹⁶⁰ Az Országos Széchényi Könyvtár Kisnyomtatványtárának digitalizált 1956-os különgyűjteményében Apró 1956/100 jelzeten elérhető: http://mek.oszk.hu/04000/04056/html/roplap/roplap1956_0100.html, illetve BECK – GERMUSKA, *Forradalom a bölcsészkaron*, 77.

ben, valamint az oktatók kinevezésében az egyetem döntsön. 5. Az egyetemi tanárok elmozdíthatatlanságát, önkényes áthelyezésének jogtalanságát meg kell szüntetni, továbbá a politikai tisztogatás áldozataul esett oktatókat rehabilitálni kell. 6. A tudományos fokozatok odaítélésének joga az egyetemé legyen (és ne a tudományos minősítő bizottságé). A magántanári címeket vissza kell állítani a tanszabadság értelmében. 7. Az egyetemek teljesen leromlott anyagi és intellektuális színvonalát helyre kell állítani. Ez könyvtári és laboratóriumi fejlesztéseket, a külföldi tudományos kapcsolatok élénkítését jelenti. Véget kell vetni a káros tudománypolitikának. 8. Az ösztöndíjak odaítélésénél figyelembe kell venni a tanulmányi előmenetelt és a rátermettséget. 9. Az egyetem tanárai szabad, vagyis a DISZ-től független ifjúsági szervezet létrehozását tartják szükségesnek. 10. Az egyetemi ifjúság nyomorúságos elhelyezését és ellátását meg kell oldani. 11. Bizalmatlanságukat fejezik ki Kónya Albert oktatásügyi miniszterrel és helyettesével, Sőtér Istvánnal szemben.

A nyilatkozatot az alábbi személyek írták alá: Világhy Miklós rektor, Székely György rektor-helyettes, Mödlinger Gusztáv, Fuchs László és Kardos Tibor dékánok, Hermán József és Varga János dékán-helyettesek. Szignálták még az egyetem jelenlevő tanárai és előadói, Knieszsa István, Faludi Béla, Lutter Tibor, Szalai Sándor, Beér János, Névai László tanszékvezető egyetemi tanárok, Perényi József, Szamosi Géza, Faragó László, Mérei Ferenc, Ravasz János, Kosáry Domokos, Telegdi Zsigmond és Herczeg Gyula egyetemi tanárok, docensek és előadók. A pécsi és a szegedi jogi kar képviselőjében ott tartózkodó Szamel László és Kovács István is csatlakozott az aláírókhoz. Illő hozzátenni, hogy nagyjából azért ők szerepelnek a listán, mert ők tartózkodtak az egyetem épületében, ugyanakkor az aláírók azt is hozzátették, biztosak abban, hogy minden hazafias és demokratikus gondolkodású oktató osztja nézeteiket.

Meggondolkodtató azonban az, hogy a nyilatkozat aláírói üdvözlik a nemzeti demokratikus forradalom és a nemzeti függetlenség ügyéért síkra szálló „*felfegyverzett egyetemi ifjúságot*”.¹⁶¹ Ez első olvasásra azért meghökkentő, mert minden addigi hivatalos nyilatkozat a békés rendezés mellett tört lándzsát. Sőt, a Nagy Imrével lefolytatott rövid megbeszélést követően is azt a tanácsot adta Lukács György Pozsár Istvánnak, hogy akadályozza meg a hallgatók részvételét a fegyveres akciókban. Másképpen fogalmazva, az egyetem vezetősége és az oktatók igyekeztek minden lehetséges módon visszafogni hallgatóikat, ám a bölcsészkarri nemzetőrség október 28-i megszervezése után a támogatás értelemszerűen rájuk is vonatkozott (informális fegyveres csoport korábban is volt). A bölcsészkarri nemzetőrség feladata elsősorban a kar épületének védelme volt, majd a már többször említett Molnár József tanársegéd vezetésével járőröztek is a környéken.¹⁶²

A fegyveres önvédelem gondolata kapcsolatban állhatott azzal is, hogy október 29-én az ELTE jogi karának épületében Ádám György égisze alatt megalakult a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága (MÉFB). A szervezet szerepét az írók szempontjából elemző írásában úgy fogalmaz Rainer M. János, hogy az október 23-a utáni rövid, de dilemmákkal teli időszak végét a MÉFB létrejötte fémjelzi, amennyiben a sikeres felkelés nyomán újraformálódó lehetőségek intézményesítésére és konszolidálására törekedett.¹⁶³ A szervezetnek a *Szabad Népb*-ben leközölt nyilatkozata tartalmazta azt a felhívást is, miszerint a

„Budapesti Értelmiség Forradalmi Bizottsága arra kér minden hős felkelőt, minden fegyveres csoportot, valamint a munkás- és parasztifjúságot, az egyetemistákat, a Petőfi Kör tagjait és a volt népi kollégistákat, hogy

¹⁶¹ Teljes tanulási szabadságot! Az Eötvös Loránd Tudományegyetem vezetőségének és tanári karának nyilatkozata, *Magyar Nemzet*, 12. évf. (1956) 253. sz., 4. Lásd még Az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság felhívása a nemzetőrséghez való csatlakozásra (Budapest, 1956. október 28.), in *Diák és ifjúsági mozgalmak, 1956–1958*, 250.

¹⁶² BECK – GERMUSKA, *Forradalom a bölcsészkaron*, 77., illetve 89.

¹⁶³ RAINER M. János, Gond és hitvallás. Irodalmi reformellenzék 1956 őszén, *Századvég*, 3. évf. (1987) 4–5. sz., 61–84.

jelentkezzenek a nemzeti őrségbe, s a honvédséggel, a rendőrséggel és a munkástanácsokkal közösen biztossák az egész országban az áhított békét és nyugalmat”.¹⁶⁴

Az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság nevében Pozsár István, Molnár József és Varga János írta alá, majd a bölcsészkar oktatóinak többsége szignálta a nyilatkozatot.¹⁶⁵ Noha a forradalom kitörése óta nem ült össze az ELTE Rektori Tanácsa, ám az események előre haladtával muszáj volt reagálni a fejleményekre, így az ülésre október 31-én került sor.

„A Rektori Tanács kimondja – fogalmaz szűkszavúan a jegyzőkönyv –, hogy a forradalmi helyzet következtében megbízását megszüntnek tekinti, s a Rektori Tanács ezennel lemond. Az Egyetem vezetését a karokon alakított Forradalmi Bizottságok, s az ezekből alakuló összkari egyetemi Forradalmi Bizottság vegye át. A Rektori Tanács valamennyi tagja ugyanakkor kijelenti, hogy minden rendelkezésre álló eszközzel támogatja a Forradalmi Bizottságokat munkájukban”.¹⁶⁶

A határozat világosan kimondja, hogy az egyetem törvényes vezetése az egyetemi Forradalmi Bizottságok kezében van, melyek a bölcsészkar esetében az alábbi személyekből álltak: Bisztray Gyula, Borzsák István, Hadrovics László, Harmatta János, Kniezsa István, Pais Dezső, Sinkovics István, Szabó Árpád, Szalai Sándor, Szenczi Miklós, Tálasi István egyetemi tanárok, Mollay Károly, Varga János, Sipos István docensek, Szabad György, Sarkady János, Nagy Miklós adjunktusok, valamint Hidvégi Andrea tanársegéd.¹⁶⁷ A bölcsészkaron tehát az október 28-án megalakult Egyetemi Forradalmi Diákbizottság, vagyis a hallgatók szervezete, valamint az október 31-én tető alá hozott Egyetemi Forradalmi Bizottság, vagyis az oktatókat tömörítő csoport alkotja a forradalom cselekvő szerveit. Ahogy fentebb láthattuk, Mérei Ferenc elsősorban a diákok oldalán vállalt vezető szerepet, az oktatók forradalmi bizottsága pedig az október 31-én leköszönt Rektori Tanács helyett vette át az egyetem vezetését. Másnap, november 1-jén Nagy Miklóssal és Pais Dezsővel kiegészülve megalakul az ELTE BTK Forradalmi Tanácsa, melynek elnökévé Paisot, titkárává Szabó Dénest választották.

Ám a forradalmi szervek és tömörülések megalakulása távolról sem volt konfliktusmentes. Az érzelmeiktől fűtött, gyors ütemben pergő események közben voltak olyanok is, akik a forradalom napjaiban nem nézték jó szemmel azokat az aktív személyeket, akik a sztálinizmus idején is szerepet játszottak. A Dudás József által szerkesztett *Magyar Függetlenség* című lap november 1-jei számában éles hangú cikk jelent meg az Egyetemi Forradalmi Diákbizottságról. Az írás különösen Pozsár Istvánt és Molnár Józsefet támadta korábbi szektás, sztálinista nézeteik miatt, mondván, részben még a XX. kongresszus után is folytatták tevékenységüket, s a köpönyegforgatásuk már csak a forradalom hírére történt meg.¹⁶⁸

¹⁶⁴ A Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságának felhívása az ország lakosságához, *Szabad Nép*, 14. évf. (1956) 297. sz., 2.

¹⁶⁵ Utódjának, az 1956. november 21-én megalakult Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsának – sok más intézmény mellett – testületileg lett tagja az ELTE bölcsészkar. Lásd Bill LOMAX, A Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságáról, *Holmi*, 3. évf. (1991) 10. sz., 1332-1334, valamint A Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságának dokumentumaiból, *Holmi*, 3. évf. (1991) 10. sz., 1334-1346.

¹⁶⁶ Határozat az ELTE Rektori Tanácsának 1956. október 31-én tartott üléséről, in *Magyarországi világi felsőoktatási intézmények az 1956-os forradalomban és szabadságharcban*, 139.

¹⁶⁷ BECK – GERMUSKA, *Forradalom a bölcsészkaron*, 104.

¹⁶⁸ Tegyük hozzá, hogy 1957. július 18-án Molnár József oktatót a bölcsészkar fegyelmi eljárások keretében írásbeli megrovásban részesítették, lásd BECK – GERMUSKA, *Forradalom a bölcsészkaron*, 165. Ugyanakkor 1958. június 4-én Ádám György és társai perében Pozsár Istvánt 12 év börtönbüntetésre ítélték. Pozsárt már 1956 decemberében letartóztatták, s vallomásait fel is használták Mérei ellen. Lásd GÁL Éva, Mérei Ferenc és társai „ellenforradalmi szervezkedése”, 1957–1959, in *Évkönyv XVI. (2009). Kádárizmus – mélyfúrások*, Tischler János (szerk.), Budapest, 1956-os Intézet, 2009, 9-74. Mérei bölcsészkar tanácsadói szerepéről szintén az Ádám György és társai per keretében hallgatták ki Molnár József az egyetemi hallgatót, lásd Molnár József egyetemi hallgató vallomása az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság tagjairól (1957. február 18.), in *Diák és ifjúsági mozgalmak, 1956–1958*, 495-498. Eszerint Mérei szinte minden megbeszélésen részt vett.

„Ne engedjétek, hogy vezetőitek sorában régi sztálinisták legyenek, akik most mea culpázva »megtértek«, s ha újra fordulna a kocka, elsőként árulnák el igaz forradalmi ügyünk”.¹⁶⁹

Amint Beck Tibor és Germuska Pál megjegyzi, az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság vezetését nem alaptalanul érte bírálat. Egyrészt nem volt demokratikus felhatalmazásuk, hiszen nem választások útján, hanem a forradalmi események között alakultak meg (ez hosszabb távon valóban felvethetett volna legitimitási problémákat, de a forradalom gyorsan változó viszonyai között ezt nehéz volt komolyan venni), másrészt többen bírálták Pozsár autoriter vezetési stílusát. A feltételezhetően, de nem bizonyítottan Rétfalvi Éva által jegyzett filippika komoly visszhangot váltott ki, s nem maradt említetlenül a november 3-án, a bölcsészkar Pesti Barnabás utcai épületében megtartott Budapesti Diákszemle sem. Az esemény komolyságát jelzi, hogy Varga János elnökle mellett Déry Tibor, Mérei Ferenc és Zelk Zoltán, a Színművészeti Főiskola képviselőjében pedig Ferrari Violetta, Molnár Tibor, valamint Sinkovits Imre is megjelent az ülésen. A *Magyar Függetlenség*ben megjelent cikk nyomán a bizalmat oly módon próbálták helyreállítani, hogy szavazást írtak ki, mely végül Pozsárnak szavazott bizalmat (az ellenjelölt Varga János volt). A Diákszemle legfontosabb feladata azonban mégiscsak a diákok álláspontjának megfogalmazása volt. A kilenc pontba sűrített határozaton jól érezhető az aktuális politikai helyzet, nevezetesen a november 1-jén kihirdetett semlegesség, de még inkább az újabb szovjet inváziótól való félelem okozta tettekettség.¹⁷⁰

Ennek értelmében a gyűlésen elfogadott pontok jó része a kormány függetlenségi törekvéseiről, a haza védelmének szükségességéről szól (e célból a sztálinista elemek eltávolítását követeli), sőt a kilencedik pontban egyenesen a „világ népeihez” fordul a magyar szabadságharc érdekében. Javaslatot tesz továbbá a parasztság és a munkásság felfegyverzésére, felajánlja az egyetemi hallgatók sorkatonai szolgálatát, indítványozza a kormány honvédelmi bizottmánná alakulását, mely lehetővé tenné azt, hogy teljhatalommal vezesse a magyar nép szabadságharcát. A sztrájkjog tiszteletben tartása mellett a Diákszemle határozata kezdeményezi a munka felvételét, de meghagyja azt is, hogy a fegyverét mindenki tartsa készenlétben. Követeli azt, hogy a Magyar Rádió naponta kétszer tájékoztatást adjon a szovjet csapatok mozgásáról, akcióiról. A diákok annak a meggyőződésüknek adnak hangot, hogy a „teljes demokrácia” kiépítése érdekében helyeslik a különböző világnézetű pártok létrejöttét, de a szovjet csapatok aggasztó jelenléte miatt felszólítják e szerveket arra, hogy a pártharcokat az egység fenntartása érdekében mellőzzék.¹⁷¹

„A pártok elburjánzása is idegesítő – jegyzi meg Gömöri –; a szerkesztőségi ülésen megegyezünk, hogy Csernus cikket ír a pártalakítás ellen, figyelmeztet arra, hogy a fő veszély, a szovjet csapatok beavatkozására kész jelenléte még nem múlt el, ilyenkor nincs értelme újabb pártokat alapítani”.¹⁷²

A november 3-i Diákszemle kilenc pontba szedett határozata másnap, az *Egyetemi Ifjúság* utolsó számában jelent meg, amikor a második szovjet intervencióval értelemszerűen teljesen új helyzet állt elő (noha Gömöri memoárja szerint néhányan akkor még a teljes szovjet csapatkivonásban reménykedtek). A szorongatott társaslélektani helyzetben a határozat pátosza nyilván érthető, ám az intervenció hírére az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság és a felsőoktatáshoz kapcsolódó Nemzetőrség nyomban letette a fegyvert. Akik ebbe nem tudtak belenyugodni, s folytatni akarták a fegyveres ellenállást, mint Román Károly és Garamvölgyi Zol-

¹⁶⁹ Idézi BECK – GERMUSKA, *Forradalom a bölcsészkaron*, 110.

¹⁷⁰ BECK – GERMUSKA, *Forradalom a bölcsészkaron*, 110-111.

¹⁷¹ Lásd A Magyar Függetlenség kifogásolja, hogy az Egyetemi Forradalmi Bizottság vezetői között régi pártkáderek is helyet kaptak (Budapest, 1956. november 1.), in *Diák és ifjúsági mozgalmak, 1956–1958*, 315.

¹⁷² GÖMÖRI, A forradalom sodrában, 64.

tán, azok a jogi karon lévő fegyverekhez csapódtak (ahol valamivel később szintén letették a fegyvert).¹⁷³

„Mint Mérei november 10-én a bölcsészkaron elmondta – fogalmaz alig hihetően „Erdősi” fedőnév alatt Kálmán Szilviusz György –, Garamvölgyi és Gábori György állandó kapcsolatban álltak vele. Beszélgetésünkkor a bölcsészkaron Szalai [Sándor] egyetemi tanár volt a társaságában és néhány, akkor még fegyveres fiatal. Néhány nappal később szedték össze a bölcsészkaron a fegyvereket a szovjet csapatok és a magyar karhatalmi alakulatok. Mérei élesen kifakadt a szovjet beavatkozás ellen, hangsúlyozta, hogy állandóan protestálni kell a világ közvéleménye előtt”.¹⁷⁴

Sándor György rendőr százados összefoglaló jelentésében úgy fogalmazott, hogy

„Kemény István tanár, őrizetes és Molnár József egyetemi tanársegéd, őrizetes vallomása szerint az ellenforradalmi felkelés idején az Egyetemi Forradalmi Diákbizottságban, a Nagy Imre vezette MSZMP szervezésében, »Erdősi« fn. ügynök jelentése szerint az ifjúsági fegyveres megmozdulásban nagy szerepet játszott. »Kincses« inf. jelentése szerint Mérei vitte őt is a Forradalmi Diákbizottságba dolgozni [...], meglátásom szerint Méreinek nagy súlya volt ott. Állandóan bent volt, sokszor bent is aludt, nagyon hallgattak rá. Elég központi alakja volt a Diákbizottságnak”.¹⁷⁵

Azok az egyetemisták, akik kilátástalannak ítélték a fegyveres küzdelmet, nyilvánvalóan jól döntöttek, amennyiben – működési engedélyt kérve a szovjet parancsnokságtól és a kormánytól – energiáikat inkább az Egyetemi Forradalmi Bizottság *legalizálására* fordították. Ennek törvényes formája lett a megalakuló bölcsészkar MEFESEZ, melyben hamarosan vezető szerepet töltöttek be az EFB prominensei. Nem lehet feladata ennek az életrajznak, hogy a MEFESEZ további sorsát kövesse, annyit azonban célszerű megjegyezni, hogy az egyetemi szervezkedések terén és az ellenállás formáinak kimunkálásában, amíg csak lehetett, példászerű volt a tevékenysége. Nyilván nem véletlen, hogy Pozsár Istvánt már 1956. december 6-án letartóztatták, noha későbbi bűnlajstromán nemcsak az egyetemi szervezkedése, hanem az *Október Huszonharmadika* kiadása, terjesztése, az illegális Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom szervezése, majd egy egységes ifjúsági párt létrehozása is szerepelt.¹⁷⁶

Vincze György és Pergel Ferenc december végi letartóztatása szintén arra mutatott, hogy – noha Világhy Miklós rektor közbenjárására végül elengedték a lefogottak többségét – a hatalom szeretné leszerelni az egyetemisták mozgalmát.¹⁷⁷ 1957 januárjában, februárjában a hatalom igyekezett megszállni a MEFESEZ-t, s ebben a „békés hatalomátvételben” kulcsszerepet játszott a Titkárság vezetője, Prandler Árpád jogász. A politikai helyzet változásával tehát az ELTE vezetése egyre inkább a Prandler fémjelezte, immáron „hivatalos” MEFESEZ-szel óhajtott együttműködni, a hallgatók egy része azonban tiltakozása jeléül egy a forradalom törekvéseihez hű MEFESEZ-t hozott létre.¹⁷⁸ A bölcsészkaron a szervezet már illegális körül-

¹⁷³ Itt lelte halálát a Központi Statisztikai Hivatal féléllásban dolgozó, friss diplomás könyvtárosa, Füzéki István is. Lásd HORVÁTH Tibor, Emlékezés Füzéki Istvánra, in *Füzéki István emlékezete*, Budapest, Magyar Könyvtárosok Egyesülete, 2002, 5-11.

¹⁷⁴ ÁBTL 3.1.5 – O – 10986, p. 21. Az iraton az utolsó mondat értelmetlen egyeztetését módosítottam. A szociáldemokrata Gábori György Justus Pál tanítványa volt, a forradalom leverése után Kanadába emigrált. Kapcsolatukról lásd BÖSZÖRMÉNYI Géza, *Recsk, 1950–1953. Egy titkos kényszermunkatábor története*, Budapest, Széphalom, 2006, 340. Justusszal való találkozásáról pedig GÁBORI György, Ellenállás a szakszervezeti és szociáldemokrata ifjúsági mozgalomban, 1939–1945, *Új Látóhatár*, 27. évf. (1976) 3. sz., 221-246.

¹⁷⁵ ÁBTL 3.1.5–O–10986, 37. „Kincses” fn. ügynök Balázs Tibort rejti. Az irat helyesírás hibáit és a rontott Mérey névalakot javítottam.

¹⁷⁶ BECK – GERMUSKA, *Forradalom a bölcsészkaron*, 122-123.

¹⁷⁷ Világhy Miklós, az ELTE rektora Kónya Albert közbenjárására kéri a letartóztatott oktatók és hallgatók ügyének tisztázását (Budapest, 1956. december 20.), in *Diák és ifjúsági mozgalmak, 1956–1958*, 404.

¹⁷⁸ December 3-án újra összeült az ELTE Rektori Tanácsa, s több, az egyetem szervezeti munkájával és az oktatás újraindításával kapcsolatos határozatot hozott. Lásd Határozatok az ELTE Rektori Tanácsának 1956. december 3-án tartott üléséről, in *Magyarországi világi felsőoktatási intézmények az 1956-os forradalomban és szabadságharcban*, 144-145. A tanítás végül csak 1957. február 11-én indult el újra a bölcsészkaron.

mények között működő képviselői Pomogáts Béla, Jahn Ágnes és Kovács Teréz voltak, ám a rendőrségi zaklatások miatt végül ők is beszüntetni kényszerültek tevékenységüket, ugyanakkor a kádárista MEFESZ pro forma még 1957 májusában is működött a bölcsészkaron.¹⁷⁹ Januárban a *Népszabadság* beszámolt a MEFESZ országos tanácsadó testületének üléséről, ahol, mint a lap írja, egyre több, a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormánnyal szimpatizáló hallgató ült.

„E tanácskozáson sok egyetemista állást foglalt a kormány mellett, bátran és nyíltan kifejtették véleményüket a szocializmus építése, hazánk függetlensége és demokratikus fejlődése mellett. [...] Prandler Árpád rámutatott arra, hogy szerinte és az intéző bizottság több más tagja szerint is szükség van az egyetemek és főiskolák ifjúságának különböző törekvéseit összefogó szervre, amely kidolgozza a további munka irányelveit is. Az intézőbizottság feloszlata azt jelentené, hogy a MEFESZ, mint testület nem tudja és nem akarja a jelen viszonyok között kivenni részét az országos politikából. Hangoztatta, hogy a szervezeti és politikai széttagoltság nem lehet érdeke az egyetemistáknak”.¹⁸⁰

A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormánnyal kompatibilis MEFESZ-t is nyilvánvalóan csak addig volt célszerű életben tartania a hatalomnak,¹⁸¹ amíg a Tanácsköztársaság évfordulóján, 1957. március 21-én meg nem alakult – ráadásul a DISZ létrehozásához hasonló módon – a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ).¹⁸² Első titkára, Komócsin Zoltán az alakuló ülésen nem rejtette véka alá az új ifjúsági szervezet státuszát, amennyiben úgy fogalmazott, hogy az

„elmúlt hónapokban szokássá vált, hogy különböző szervek és szervezetek, köztük ifjúsági szervezetek is azzal kezdték: »A párttól független szervezet vagyunk«. Mi azzal kezdjük: nem vagyunk függetlenek a párttól, a párt tömegszervezete vagyunk. [...] Szövetségünk minden tagja önként vállalja kötelezőnek a párt határozatait. A Kommunista Ifjúsági Szövetség a párt ügyéért minden áldozatra kész ifjúságot tömöríti”.¹⁸³

A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány szempontjából a forradalom idején kompromittálódott MEFESZ sorsa, illetve az új, párthű ifjúsági szervezet megalakítása csak annyiban érdekes, hogyan pacifikálta a hatalom az októberben és novemberben oly tette kész egyetemi hallgatókat. Noha paradoxonnak tűnik, de míg 1956 végén statáriális eljárásban már forradalmárokat végeztek ki, addig az ELTE-n különféle tanügyi reformok kidolgozásán munkálkodtak. Mivel a Népköztársaság Elnöki Tanácsa 1956. december 11-én este 6 órától statáriumi mot hirdetett, ezért Világhy rektor a politikai gyűléseket és a szervezkedést elkerülendő az egyetem épületeit bezáratta.¹⁸⁴ A reformbizottságok megalakulását és az egyetemi autonómia ügyének kidolgozását azonban beárnyékolta a várható felelősségre vonások. 1957 júniusában az egyetemi törvénytervezet előkészítésében részt vevő Borzsák István elbocsátották, míg Világhy Miklós rektort megrovásban részesítették, majd leváltották.¹⁸⁵ Az egyetemen kiala-

¹⁷⁹ BECK – GERMUSKA, *Forradalom a bölcsészkaron*, 122-124. Lásd még POMOGÁTS Béla, Egyetemista szövetség 1956-ban, in *Ötvenhat. Ötvenhat írás ötvenhatról és utóéletéről*, Budapest, Közdok, 2006, 10-17.

¹⁸⁰ A helyes utat keresi az egyetemi ifjúság. A MEFESZ országos tanácskozó testületének ülése, *Népszabadság*, 2. évf. (1957) 11. sz., 5.

¹⁸¹ Például A Budapesti Műszaki Egyetem MSZMP pártbizottságának tervezete az egyetem KISZ és MEFESZ szervezeteinek egybeolvasztására (Budapest, 1957. március 18.), in *Diák és ifjúsági mozgalmak, 1956–1958*, 511-515. Az MSZMP központi lapja szerint azonban Veszprémben több egykori MEFESZ-tag tette szóvá, hogy rájuk „ellenforradalmárként” tekintenek, s nem veszik fel őket a KISZ-be. Lásd Ne fordítsunk nekik hátat!, *Népszabadság*, 2. évf. (1957) 161. sz., 3.

¹⁸² Vö. GERGELY Ferenc, *KISZ. A Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség története, 1957–1989*, Budapest, Holnap, 2008, 11-21.

¹⁸³ Zászlót bontott a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség, *Népszabadság*, 2. évf. (1957) 69. sz., 2. A feladatok tárgyalására lásd BEREZ János, A KISZ feladatai az egyetemi hallgatók nevelésében, *Felsőoktatási Szemle*, 6. évf. (1957) 6. sz., 323-328.

¹⁸⁴ BECK – GERMUSKA, *Forradalom a bölcsészkaron*, 133.

¹⁸⁵ Lásd UNGVÁRY Krisztián, Konszolidáció és megtorlás az ELTE bölcsészkarán. Az 1956 utáni konszolidáció és megtorlás történetéhez, *Valóság*, 37. évf. (1994) 1. sz., 72-94.

kult ellenállás kritikus tömegét tehát lassan, fokozatosan számolta fel a politikai hatalom, a szükséges belső átalakításokhoz taktikai okokból pedig csak 1957 nyarán látott hozzá.¹⁸⁶ Beck Tibor és Germuska Pál Szigeti József művelődésügyi miniszterhelyettes irataiból idézi azt a passzust, miszerint a

„jelenlegi vezetők helyére [...] politikailag megbízható és szilárd, vagy ahol ilyenek rendelkezésre nem állnak, politikailag nem kompromittált, jóindulatú és lojális személyek kerüljenek. Tekintettel arra, hogy az egyetemeken a politikai konszolidáció még nem zajlott le, és egyes helyekről olyan értesüléseink vannak, hogy reakciós beállítottságú egyének megválasztására készülődnek, javasoljuk, hogy az idén az egyetemi vezetőket, az egyetemi szervezeti típusszabályzat megfelelő pontjainak átmeneti időre való felfüggesztésével, választás nélkül nevezzék ki az illetékes szervek”.¹⁸⁷

Így került Világhy Miklós rektor helyére Ortutay Gyula, Székely György oktatási rektor-helyettes székébe Szamuely Tibor ült be, míg Kniezsa István bölcsészdekáni hivatalába Turóczi-Trostler Józsefet helyezték.¹⁸⁸

Már az előző bekezdésből is sejthető, hogy az ELTE-n lefolytatott megtorlás elsősorban a Művelődésügyi Minisztérium illetékességi területéhez tartozott (ahol is Szigeti József mondta ki a végső szót), másodsorban azonban maga az egyetem is vizsgálatokat folytatott és különböző büntetéseket fogantatott.¹⁸⁹ Miután egységesítették az eljárást, vagyis a professzorok és a docensek a minisztériumhoz, a többi beosztott és a hallgatók ügyei pedig a munkaadóhoz tartoztak, 1957-ben meg is kezdődhetek a számonkérések.¹⁹⁰ A megtorlással foglalkozó cikkében Ungváry Krisztián éppúgy kiemeli a megtorlás aránytalanságát és következetlenségét, mint monográfiájában a Beck–Germuska szerzőpáros. Az Egyetemi Forradalmi Diákbizottságban való aktív részvétele miatt például semmilyen számonkérés nem érte Mérei Ferencet, noha, mint fentebb jeleztük és még tárgyalni is fogjuk, lefogása után Pozsár István-tól érdeklődtek a pszichológus bölcsészkar tevékenysége iránt is.

Ugyanakkor érdekes, hogy Hegedűs B. András, a Politikai Gazdaságtan Tanszék tanársegédje ellen a forradalom napjaiban tanúsított magatartása miatt fegyelmi vizsgálatot indítanak, s 1957. június 21-én és 24-én két tárgyalásra is sor kerül. Az egyetemről való elbocsátása indokaként jobboldali nézetek terjesztését, a Szovjetunióval szemben bizalmatlanság szítását, valamint a Szikra nyomda „legalizálását” hozták fel ellene; ezt követően a Péter György vezette Központi Statisztikai Hivatalban helyezkedett el, s itt dolgozott az 1958. október 17-én fogantatott letartóztatásáig.¹⁹¹ Összességében a bölcsészkar 240 oktatója közül 15 ellen indítottak eljárást a forradalomban való részvétel miatt, Vekerdí Józsefet csak bírósági ítéletét követően vonták kérdőre, két oktató az ellenük induló fegyelmi eljárás előtt áthelyezését kérte, 6 oktatót azonnali hatállyal elbocsátottak, írásbeli megrovásban pedig 7 tanerő részesült.¹⁹² A három szakaszban (1957. január–április; 1957. május–december; 1958 januárjától 1959 decemberéig) lezajló megtorlás „pacifikálta” a bölcsészkart.

A Művelődésügyi Minisztérium kiadásában 1957 augusztusától újra megjelenő *Felsőoktatási Szemle* rögtön nekifogott a forradalom értékelésének, különös tekintettel az egyetemi

¹⁸⁶ Tanulmányok – feladatok, *Felsőoktatási Szemle*, 6. évf. (1957) 1–2. sz., 1–6.

¹⁸⁷ BECK – GERMUSKA, *Forradalom a bölcsészkaron*, 141–142.

¹⁸⁸ Lásd Az egyetemek és főiskolák vezetői az 1957–1958-as tanévben, *Felsőoktatási Szemle*, 6. évf. (1957) 5. sz., 314.

¹⁸⁹ NÉVAI László, Az egyetemi oktatók felelősségére vonásának néhány tapasztalata, *Felsőoktatási Szemle*, 6. évf. (1957) 6. sz., 328–333.

¹⁹⁰ Főként az ELTE ÁJTK kapcsán lásd SZABÓ László, Fegyelmezgetünk? Fegyelmezgetünk?, *Népszabadság*, 2. évf. (1957) 137. sz., 5.

¹⁹¹ BECK – GERMUSKA, *Forradalom a bölcsészkaron*, 162–163.

¹⁹² UNGVÁRY, Konszolidáció és megtorlás az ELTE bölcsészkarán, 74.; BECK – GERMUSKA, *Forradalom a bölcsészkaron*, 182.

oktatók és hallgatók által játszott szerepek elemzésére.¹⁹³ A világháború lezárása utáni időszak óvatos, de pozitív értékelése mellett, valamint a „hibák” rituális felsorolásán kívül a lap nyomban rámutat arra, hogy a forradalom kitöréséhez vezető út kulcsmozzanata volt a rehabilitáció kérdése. Ennek örve alatt ugyanis a „polgári ideológia” képviselőit csempészték vissza a felsőoktatásba, akik a DISZ-szervezetek gyengeségét kihasználva nagy hatást gyakoroltak a hallgatókra.

„Az egyetemi ifjúság körében – megnyergelve az elégedetlenséget a DISZ-munkájával szemben – elhintette az önálló egyetemi ifjúsági szervezet létrehozásának gondolatát, amivel elérte az ifjúság egységének megbontását. Az egyetemi hallgatók különállásának hangoztatásával a dolgozó fiatalokkal akarták őket szembe állítani. Ez a törekvés legélesebben Szegeden jelentkezett, ahol már október 23-a előtt megalakult a MEFESZ-szervezet”.¹⁹⁴

Ám a rendbontásban élen járó oktatók és hallgatók, érvel a minisztérium lapja, a forradalom fegyveres leverése után sem nyugodtak le, pusztán taktikát változtattak. A Műegyetemen például a forradalmi bizottság elnökét választották meg a szakszervezeti bizottság elnökévé, az elégedetlenséget tovább szították az egyetemi autonómia követelésének fenntartásával, valamint mentőakciókat szerveztek az „ellenforradalmi” tevékenységgel gyanúsítható vagy már le is tartóztatott oktatók és hallgatók megsegítésére. Majdnem négy évtizeddel később, a felsőoktatás-politikát évtizedes távlatba helyező tanulmányában Ladányi Andor úgy fogalmaz, hogy a konszolidációhoz elengedhetetlen volt az

„ellenforradalom előkészítésében és eseményeiben különösen aktívan részt vett oktatók és hallgatók felelőssége vonása. A fegyelmi eljárások során 1957. december 31-ig 81 oktatót (az oktatók 1,7%-át) távolították el az egyetemről és főiskoláról, valamint 141 hallgatót (a hallgatólétszám 0,5%-át). [...] Megjegyzendő még, hogy a fegyelmi úton eltávolított professzorok és docensek általában szaktudásuknak megfelelő tudományos munkakörbe kerültek, az egyetemről kizárt hallgatók közül pedig igen sokan később [...] engedélyt kaptak tanulmányaik folytatására. Az ellenforradalom egyik sajnálatos következményeként jóval nagyobb volt az illegálisan külföldre távozottak száma: 334 oktató (az oktatók 2,0%-a) és 2879 hallgató (a hallgatólétszám közel 10%-a) hagyta el az országot”.¹⁹⁵

Meggondolkodtató látni, hogyan zajlott le a forradalom a bölcsészkaron a békés tüntetést követően, s milyen szerepe volt ebben tanácsadóként Méreinek, és különösen szomorú végignézni, ahogy az illetékes minisztérium és az egyetem új vezetése a számonkérést levezenyli. Nem követhetjük tovább e történetet, mert ebben az időben Mérei Ferenc már nem tartozott az egyetem kötelékébe, letartóztatása előtti időszakában az MTA Biokémiai Intézetében könyvtárosként dolgozott a Karolina úton.

Pedagógiai utóvédharcok és a füredi platform kiátkozása

A megtorlás és a konszolidáció természetesen a neveléstudomány területén is hasonló módszerrel és időzítéssel indult meg. Célszerű azonban visszakanyarodni oda, hogy még 1956 novemberében újjáalakult az 1949-ben felszámolt Pedagógusok Szabad Szakszervezete. Éléről akkor a két ismert pedagógiai szakembert, Lukács Sándort és Stolmár Lászlót elmozdították (még ha előbbi egy ideig tagja is maradt az MDP Köznevelési Bizottságának), ám a forradalom napjaiban és a várható változások reményében a szakszervezet felhívást adott ki, melyet közzétettek a Rádióban is.¹⁹⁶ A fent említetteken túl a szerzők között Fehérvári Gyulát, Koczás Sándort és Kádár Jenőt találhatjuk.

¹⁹³ VAS Tibor, A hallgatók felelőssége vonásának néhány tanulsága, *Felsőoktatási Szemle*, 6. évf. (1957) 4. sz., 208-210. A MEFESZ itt már egyértelműen az osztályidegen hallgatók szervezeteként jelenik meg.

¹⁹⁴ Tanulságok – feladatok, 3.

¹⁹⁵ LADÁNYI Andor, A felsőoktatás-politika négy évtizede, IV. rész, *Felsőoktatási Szemle*, 34. évf. (1985) 4. sz., 202-212., itt: 207.

¹⁹⁶ Lásd MEZEI Károly, *Lukács Sándor*, Budapest, OPKM, 1992.

„A IV. Egyetemes Nevelésügyi Kongresszus a műveltség demokratizálásában és a demokráciára nevelésben jelölte meg a magyar nevelés útját. De hogyan fértek volna meg e nemes eszmék a sémákkal, sablonokkal és dogmákkal, amelyekkel az ország vezetését kisajátító, a nép érdekeitől egyre jobban elkülönülő klikk és a minden területen megteremtett klikkfiókák siserahada uralta az egész magyar közéletet. Ilyen körülmények között elsőkélyesedett – annyi más intézményünkkel együtt – érdekképviselői szervünk is”.¹⁹⁷

Noha ez az idézetből nem derül ki, de az egyik hivatkozási pont tehát 1848, a másik pedig az ennek centenáriuma alkalmából megrendezett, korábban részletesen tárgyalt IV. Egyetemes Tanügyi Kongresszus lett. Ebből az is kiviláglik, hogy a szakszervezeti programnyilatkozat szerzői is 1948-ig, azaz a fordulat évéig akarnak visszanyúlni, terveik között a két háború közötti tanügyi rendszer és iskolastruktúra felelevenítése szóba sem került. Elutasítják a politikai dogmatizmus iskolai jelenlétét, lándzsát törnek a lelkiismereti szabadság és a nemzeti hagyományokra épülő közoktatás mellett, követelik az illetékes minisztérium alá rendelt egységes oktatásügyi rendszert, valamint a közoktatás terén érvényesítendő szakszerűséget. Síkra szállnak továbbá amellet, hogy az iskolákban működő ifjúsági szervezetek a pedagógusok hatáskörébe tartozzanak, végül felszólítják a kormányzatot, hogy a közoktatás színvonalas megvalósítása céljából teremtsen meg a szükséges tárgyi feltételeket (elsősorban rendezze a tanterem-hiányt). Valódi szakszervezetként, a programnyilatkozat szerzői ezt követően számba veszik a pedagógusok mindennapi követeléseit is: 10–15%-os béremelés, szabad munkavállalás, minőség-ellenőrzés, lakáskörülmények javítása, vasúti kedvezmény visszaállítás és így tovább.¹⁹⁸

Az események ismeretében viszonylag későn, november 20-án kiadott, a „forradalom győzelmének tudatában” megfogalmazott dokumentumot december 29-én a vezetőség helybenhagyja, az 1957 februárjában megtartott elnökségi ülésen már bizonyos pontokon módosítja, március végén pedig a központi vezetőség már elhatárolja magát a programnyilatkozat politikai tartalmától. Az újjáalakult Pedagógusok Szabad Szakszervezetéről készített, 1957. október 1-ére datált rendészeti jelentés átfogó képet ad a fentebbi törekvésekről. Ennek szelleme gyakorlatilag megfelel a forradalom előtti időszakból jól ismert dogmatikus értékeléseknek, amennyiben a jelentés szerint 1956 nyara és főként ősze nem volt más, mint az 1950. március 29-én kiadott, korábban részletesen tárgyalt párthatározatban elítélt pedagógiai szakemberek visszacsempészésére tett kísérlet. Noha Mérei Ferencnek az MPSZSZ újjáalakításában tevőleges szerepe nem volt (1947 őszétől a pedagógiai bizottság titkára volt egy ideig), a jelentés mégis őt, illetve Lukács Sándort jelöli meg főkolomposként, ugyanakkor nem hagyja említetlenül Ravasz János szervezői szerepét sem. Az 1958-ban, Sándor György rendőr százados által készített összefoglaló jelentés szerint a „Pedagógus Szakszervezetben ugyanezt a vonalat vitte Lukács Sándor, akivel szoros kapcsolatban volt”.¹⁹⁹ Surányi Gábor, a Pedagógiai Tudományos Intézet munkatársa szerint, folytatja Sándor rendőr százados, 1953–1954-ben Mérei „revizionista pedagóguscsoport” kialakításán kezdett dolgozni, melybe Ravasz János, Kiss Árpád, Várkonyi Dezső, Zibolen Endre és Szávai Nándor tartozott.²⁰⁰

„Az első támadást 1956 júniusában intézték a szocialista pedagógia ellen a Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Főbizottságában, ahol eljutottak egészen a »karácsonyiz-mus« rehabilitálásának a követeléséig.

¹⁹⁷ BERÁNNÉ NEMES ÉVA – KAJÁRI Erzsébet, „A Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezet csatlakozik”. 1956. november 20., *Új Tükör*, 26. évf. (1989) 33. sz., 18-19. Rövidítve: A Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezete Ideiglenes Elnökségének programtervezete a közoktatásügy demokratizálására (1956. november 20.), in *A magyarországi szakszervezeti mozgalom dokumentumai. 9. kötet: Útkeresés, 1953–1958*, Beránné Nemes Éva (szerk.), Budapest, Népszava, 1989, 351-355.

¹⁹⁸ Lásd A Pedagógusok, a Közalkalmazottak, a Postások, az Orvosok és Egészségügyi Dolgozók Szakszervezetének előterjesztése a Minisztertanácsához (1956. november 30.), in *A magyarországi szakszervezeti mozgalom dokumentumai. 9. kötet*, 360-361.

¹⁹⁹ ÁBTL 3.1.5–O–10986, 35.

²⁰⁰ ÁBTL 3.1.5–O–10986, 36.

(...) A támadás megindítója Mérei Ferenc volt. Itt még nem alakult egységes pártellenes blokk, de megteremtették ennek feltételeit”.²⁰¹

A dokumentum ezt követően sorra veszi a közoktatás területén már általunk is pertraktált valamennyi lényeges eseményt: a balatonfüredi Pedagógus-konferenciát például a „pedagógusok Petőfi Körének” nevezi, ahol a polgári nevelés képviselőit Ravasz János hívta meg, az eszmecsere programját pedig Mérei Ferenc fellépése adta meg. Azt, hogy mennyire tisztában volt a jelentés készítője a Füreden elhangzottakkal, mi sem igazolja jobban, minthogy szó szerint idéz a jegyzőkönyvből. Ez önmagában még nem gyanús, hiszen 1957 júniusában 250 példányban kiadta a Pedagógiai Tudományos Intézet, vagyis szűk körben hozzáférhető volt a kötet. Ugyanakkor az állambiztonsági levéltár megnyitásával utóbb az is világossá vált, hogy a Belügyminisztérium III. ügyosztálya a Mérei Ferencre történő adatgyűjtés során szintúgy szert tett a füredi jegyzőkönyv egyik példányára, és csatolta a Méreiről felfektetett ügyszerkezethez.²⁰²

„A balatonfüredi platform – fogalmaz az 1957. októberi rendészeti jelentés – meghatározta a pedagógusok jövőbeli feladatait. Ezt a platformot a szakszervezet igyekszik ma újra megvitatni és terjeszteni. A program betervezésének és az ilyen irányú vita megindításának fő szervezői Mérei Ferenc, Ravasz János és Zibolen Endre voltak”.²⁰³

Érdekes, hogy a Petőfi Kör pedagógusvitáját csak mellékesen említő dokumentum úgy láttatja, hogy a füredi platform készítette elő a neveléstudomány reformját, ehhez csatlakozott utóbb a szakszervezeti vonalról Lukács Sándor, Stolmár László, Fehérvári Gyula és Koczás Sándor (akik egyébként nem voltak ott Balatonfüreden). A szakszervezet 1956. november 20-i programnyilatkozatának a lelkiismereti szabadságot sürgető pontja a rendészeti jelentésben már úgy jelenik meg, hogy Lukács és társai az iskolai oktatás valláserkölcsei alapokra helyezését követelték. Ugyanez a tendenciózusság jelenik meg Mérei szerepét illetően is.

„A pedagógiai fronton a harc további vitelét Mérei Ferenc vállalta magára. Jellemző az, hogy amit Mérei Ferenc a balatonfüredi konferencián javasolt, azt az ellenforradalom kitörésekor azonnal igyekezett megvalósítani. Mérei ismét diktátor lett. Tanszéket akart magának létesíteni és kitenni a pedagógus frontról a kommunistákat. [...] Az ellenforradalom leverése egyelőre lehetetlenné tette számukra a balatonfüredi program megvalósítását. Ezért a kormány szidalmazásának, a nömtüntetés szervezésének, szovjetellenes agitáció taktikája mellett lehetőséget kerestek céljaik más úton való megvalósításának. [...] Ezt a lehetőséget a Markos György által vezetett [Magyar] Értelmiségi Forradalmi Tanácsban találták meg. A MÉFT az ellenforradalom leverése után jött létre, az ellenforradalom céljainak továbbvitelére, s feladata volt – először legális, majd illegális tevékenységgel – hatalmi szervvé válni. Kemény István megszervezte a MÉFT Pedagógus Albizottságát”.²⁰⁴

Ennek alakuló ülésén huszonnégyen vettek részt, nem meglepő módon közöttük volt Lukács Sándor, Fehérvári Gyula, Stolmár László, Mérei Ferenc, Jóboru Magda, Szávai Nándor, Pataki Ferenc, Radnai Béla, Ravasz János, Zibolen Endre; az erről készült jegyzőkönyv leírata szintén az állambiztonsági szervekhez került.²⁰⁵ Ez arról ad számot, hogy a MÉFT pedagógiai

²⁰¹ BERÁNNÉ NEMES Éva – KAJÁRI Erzsébet, „Nyomozati munkát a Pedagógus Szakszervezettel kapcsolatban nem végeztünk”. Budapest, 1957. október 1., *Új Tükör*, 26. évf. (1989) 34. sz., 18-19.

²⁰² ÁBTL 3.1.5 – O – 10986/1/333. A balatonfüredi Pedagógus Konferencia 1956. október 1-6-i rövidített jegyzőkönyve.

²⁰³ BERÁNNÉ – KAJÁRI, „Nyomozati munkát a Pedagógus Szakszervezettel kapcsolatban nem végeztünk”, 18.

²⁰⁴ BERÁNNÉ – KAJÁRI, „Nyomozati munkát a Pedagógus Szakszervezettel kapcsolatban nem végeztünk”, 18. A MÉFT elnöke Kodály Zoltán, főtitkára pedig Markos György volt. A MÉFT természetesen egyéb albizottságokkal is rendelkezett, ilyen volt a közigazgatási és jogi, a gazdasági és műszaki, mezőgazdasági, irodalmi és művészeti, a pedagógiai, az orvosi, valamint a felsőoktatási tanács. A Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságának dokumentumaiból, 1339-1341. (Határozat, 1956. november 28.)

²⁰⁵ ÁBTL 3.1.5 – O – 10986/1/333. Jegyzőkönyv a MÉFT Pedagógus Bizottsága 1956. december 3-án megtartott első üléséről.

tanácsa úgy vélte, a füredi platform nevelésügyi programjának megvalósítására a szakszervezet tűnik a legalkalmasabbnak, „Mérei ezért azt javasolta, hogy a MÉFT ajánlja fel szolgáltatáit a Pedagógus Szakszervezetnek”.²⁰⁶

Három nappal később, december 6-án újra ülésezett a MÉFT Pedagógiai Albizottsága, ahol Mérei javaslatának az ellenkezője valósult meg, vagyis nem a MÉFT ajánlotta fel szolgáltatáit a szakszervezetnek, hanem utóbbi mintegy beolvadt abba. A megbeszélésen egyértelművé vált, hogy a politikai kontextus megváltozása a legkevésbé sem tántorította el a köznevelési reform kezdeményezőit és támogatóit, sőt Stoltz leszögezte: mintegy fél évre van szükség ahhoz, hogy az összehívandó kongresszusig a Pedagógus Szakszervezet tagsága magáévá tegye a változás szükségességét és irányát. Ez korántsem volt lényegtelen, hiszen ha nem is minden tanító, óvopedagógus és tanár volt tagja a szakszervezetnek, de maga a pedagógustársadalom az akkori értelmiség jelentős hányadát tette ki.²⁰⁷

Ravasz János sürgette annak rögzítését is, hogy a szakszervezet független a Magyar Szocialista Munkáspárttól éppúgy, ahogy a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormánytól is. Noha a szakszervezet formailag elfogadta a forradalmi bizottságok 1957. február 26-i feloszlásával kapcsolatos döntést,²⁰⁸ ám a rendészeti jelentés mégis úgy véli, hogy Lukács, Stoltz és a többiek a rendelkezés szabta keretek között igyekezett előbbieket forradalmi hevületét a szakszervezeti bizottságokba átmenteni. Emlékeztetőül talán érdemes közbevetni, hogy 1957. február közepétől egészen március végéig Mérei Ferenc a Tétényi úti kórházban fekszik nagybeteg, így nem csoda, hogy ezekben a napokban a neve nem tűnik fel.²⁰⁹

„Látható, hogy a Pedagógus Szakszervezet mai vezetősége eddig megvalósította a MÉFT Pedagógiai Tanácsának javaslatait, leváltotta a régi vezetőséget, a régi elnöki tagokat elszigetelte és minden igyekezetével készíti elő októberre a kongresszust, hogy ott a régi elnökségi és KV tagokat leváltassa, és a nekik megfelelő embereket ültessen a helyükbe. A Pedagógus Szakszervezetben [...] láthatóan az eredeti irányvonalhoz tartják magukat, amelyet a MÉFT Pedagógiai Tanács ülésén elhatároztak: a szakszervezet egy új értelmiségi mozgalom alapja lenne”.²¹⁰

Egyszerűbben fogalmazva, a forradalom szelleméhez a fegyveres felkelés elfojtása után is hű pedagógiai szakemberek a MPSZSZ-ben és a MÉFT Pedagógiai Tanácsában politikai lehetőséget látnak. Olyan erőt, mely a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormánnyal szemben is felveszi a küzdelmet, bízván abban, hogy hatalma konszolidációja érdekében Kádár Jánosnak ki kell egyeznie az értelmiséggel.²¹¹ Az idézett rendészeti jelentés azonban kifejezetten ellenséges hangnemet üt meg, a szakszervezettel és a MÉFT Pedagógiai Tanáccsal kapcsolatban a veszélyt igyekszik kidomborítani, ezért a balatonfüredi konferencia kétszázötven példányban kiadott, a Pedagógiai Tudományos Intézet által sokszorosított anyagában nem lát mást, mint ennek a szerveződésnek az *alapidokumentumát*.

A jelentés ugyan valós történésekre és szerveződésekre utal, de egy sor dolgot elhallgat, vagy kifejezetten rosszhiszeműen eltorzít. Február közepén ugyanis Lukács Sándor még a *Köznevelés* hasábjain erősíti meg az MPSZSZ január 31-i nyilatkozatát, melyben az áll:

²⁰⁶ BERÁNNÉ – KAJÁRI, „Nyomozati munkát a Pedagógus Szakszervezettel kapcsolatban nem végeztünk”, 19.

²⁰⁷ GERGELY Ferenc, Vállvetve a szabadságért. Tanárok és tanítványok az 1956-os forradalom és szabadságharc idején, *Új Pedagógiai Szemle*, 66. évf. (2016) 9–12. sz., 24–44. „A pedagógustársadalom az értelmiség 60%-át tette ki hivatalos forrás szerint; ennek 2%-a volt aktív résztvevője a felkelésnek”. (27.)

²⁰⁸ Lásd *A párt vezető szerepének erősítéséért. A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Központi Bizottsága 1957. febr. 26-i ülésének határozatai*, Budapest, Kossuth Kiadó, 1957.

²⁰⁹ OHA, Mérei Vera-interjú, 137.

²¹⁰ BERÁNNÉ – KAJÁRI, „Nyomozati munkát a Pedagógus Szakszervezettel kapcsolatban nem végeztünk”, 19.

²¹¹ Vö. LOMAX, A Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságáról, 1333.

„valljuk, hogy a szocializmus hívei vagyunk és építésének olyan útját akarjuk, amely leginkább megfelel sajátos viszonyainknak. Meg kell teremtenünk tehát a valóban szocialista, következetesen demokratikus, mélységesen magyar és humanista nevelési elméletet és gyakorlatot”.²¹²

Ugyanitt Lukács bírálja azt a *Népszabadságban* megjelent cikket, mely arra inti a pedagógusokat, hogy a jobb- és baloldali veszélytől egyaránt védjék meg magukat, és egyértelműen kiáll az 1956. november 20-i programnyilatkozat mellett.²¹³ Ám a fentebb citált Méreit és Lukácsot különösen rossz fényben feltüntető jelentés már egyetlen szót sem szól arról, hogy 1957. március 25-én ülést tartott a MPSZSZ Központi Vezetősége, ahol az egyik legfontosabb napirendi pont éppen az elmúlt hónapok történéseinek és törekvéseinek értékelése volt. Ennek egyik főelőadója történetesen szintén Lukács Sándor volt. A *Köznevelésben* közzétett beszámoló közli, hogy a szakszervezet az „elmúlt nehéz hónapokban” nemcsak megőrizte, de növelni tudta taglétszámát, egyes szociális kérdésekben – mint a többször felmerült 50%-os vasúti kedvezmény – komoly eredményt ért el, ám az alapvető kérdések tisztázása csak a határozat második felében kap teret. A Központi Vezetőség szükségesnek tartja hangsúlyozni, hogy a szakszervezet a marxizmus-leninizmus alapján áll, e kijelentés megerősítésére pedig azért van szükség, mert az elnökség 1957. január 31-én kelt nyilatkozata nem utal az 1956. november 20-i programnyilatkozatában tett, immáron *tévesnek* feltüntetett megállapításaira.

A Kónya Albertet váltó, keményvonalas, a Nagy Imre-per szellemi előkészítésében is résztvevő Kállai Gyula ugyanis 1957. március 5-én átvette a művelődésügyi tárcát, s ez a váltás az oktatásügy rendezésére is rányomta a bélyegét.²¹⁴ A tárca kiadásában megjelenő *Köznevelés* innentől értelemszerűen átveszi a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány nézőpontját.²¹⁵ A hosszútávra tervező, sorait rendezni kívánó szakszervezetnek tehát az életben maradás végett azonosulnia kellett az új helyzettel, ezért a KV immáron úgy fogalmazott, hogy noha a

„dolgozók és az ifjúság döntő többségét szocialista építésünk hibái és torzulásai elleni fellépés szándéka vezette, az októberi eseményeket [...] *ellenforradalomnak* tekinti, amely népi demokráciánknak, a dolgozó nép hatalmának megdöntésére tört, hazánknak, szocialista építésünknek [...] súlyos károkat okozott. Az ellenforradalom napjaiban sok demokratikusan gondolkodó, becsületes pedagógus is súlyos fenyegetésnek, üldözésnek, megalázó meghurcoltatásnak volt kitéve, majd a fegyveres felkelés leverése után az ellenforradalom az iskolát igyekezett bázisává tenni, a gyermekeket akarta népellenes szándékai szolgálatába állítani”.²¹⁶

Az 1957. július 13-án tartott szakszervezeti KV-ülésen természetesen visszatértek még a kérdésre, megerősítették 1956 októberével kapcsolatban az ellenforradalmi értelmezést, sőt az áthelyezésekkel, elbocsátásokkal és nyugdíjazásokkal kapcsolatban a Központi Vezetőség azt is hangsúlyozta, hogy „ellenforradalmároknak, népünk ellenségeinek nincs helyük az iskolában”.²¹⁷ Röviden összegezve egyértelművé válik, hogy a fegyveres ellenállás felszámolása után a még 1956–1957 fordulóján is oly izmosnak és megvesztegethetetlennek tűnő pedagógustársadalom legkésőbb Kállai Gyula kinevezését követően lassacskán kapitulált.

²¹² LUKÁCS Sándor, Teljes szívvel és lélekkel szolgáljuk a magyar népet, *Köznevelés*, 13. évf. (1957) 1. sz., 6-7.

²¹³ Vö. Övezze tisztelet a becsületes magyar pedagógusokat, *Népszabadság*, 2. évf. (1957) 28. sz., 6.

²¹⁴ LITVÁN György, A Nagy Imre-per politikai háttere, in *A per. Nagy Imre és társai, 1958, 1989*, Dornbach Alajos, Kende Péter, Rainer M. János, Somlai Katalin (szerk.), Budapest, 1956-os Intézet – Nagy Imre Alapítvány, 2008, 41-62. Kállai 1957. januári snagovi utazására és beszámolójára: 50-51. Illetve RAINER M. János, A történelemmé vált Kádár-korszak, in *Ötvenhat után*, Budapest, 1956-os Intézet, 2003, 11-24.

²¹⁵ Kállai Gyula miniszter átvette hivatalát, *Köznevelés*, 13. évf. (1957) 3. sz., 54.

²¹⁶ A Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezet Központi Vezetőségének határozata, *Köznevelés*, 13. évf. (1957) 5. sz., 103-104. (Az én kiemelésem.)

²¹⁷ Szakszervezetünk Központi Vezetőségének ülése után, *Köznevelés*, 13. évf. (1957) 11-12. sz., 246-247. Az elbocsátásokra lásd IPOLYI Ferenc, Pedagógus elbocsátások az 1956-os forradalom után, in *Sortűzek – 1956. III. Jelentés: Sortűzek – megtorlás – menekülés, 1956–1957*, Almási János (szerk.), Lakitelek, Antológia, 1996, 113-126.

Arra, hogy a forradalmi elköteleződésnek, az 1945 és 1949 között megindított köznevelési reform dogmatizmusmentes, újbóli szorgalmazásának, a füredi platform melletti kiállásnak milyen következményei lettek, a mező tagjainak életút-vizsgálata mutathatna rá, erre azonban itt sajnos nincsen módunk. Azt viszont egészen bizonyosan tudjuk, hogy Mérei Ferenc után 1957. március 11-én kezd újfent érdeklődni az állambiztonság, amennyiben egy környezettanulmány keretében Mérei lakhelyén, a Pasaréti út 36. szám alatt kikérdezik Varga Károlyné lakóbiztossági tagot és Tóth Györgyné házfelügyelőt. Elmondásuk szerint Méreit az 1950-es kizárás „megtörte, de sem neheztelő, sem rosszindulatú kijelentést nem hallottak tőle”.²¹⁸ Nevezettek sokat nem tudnak róla, állításuk szerint csak köszönőviszonyban vannak, az így közölt adatokat tehát hallomásból ismerik. Ha a Méreivel szemben fogatosított környezettanulmány időpontját összeolvassuk Kállai Gyula miniszteri kinevezésével, akkor valószínűsíthetjük, hogy a pedagógia és a köznevelés területén a fordulat 1957 márciusától érlelődött.

A fordulat datálása indirekt módon választ adhat a Bajomi Iván tanulmányában felvetett teoretikus kérdésre: miért maradhatott majdnem fél évvel a „forradalom elfojtását követően is az oktatáspolitikai napirendjén az Országos Köznevelési Tanács kérdése”?²¹⁹ Emlékeztetőül, ez azért fontos probléma, mert az OKT visszaállításának javaslata a fordulat éve körül megszakadó folytonosság újrafelvételét szorgalmazta, nem véletlen, hogy a füredi platform egyik sarkalatos pontjává vált. Politikai nézeteiktől függetlenül elmondható, hogy az 1945-ös köznevelési reform tagjai, akik 1956 nyaratól-őszétől visszatérnek a köznevelés világába, s valamely fentebb idézet fórumon bírálatot fogalmaznak meg, mind a háború utáni demokratikus, emancipatorikus, szocialista köznevelés mellett törnek lándzsát. Szó sincs tehát arról, amit a rendészeti jelentés anonim szerzője állít, miszerint a szocialista társadalom értékeivel szemben valamiféle ködös romantikával átítatott oktatási rendszer ellenforradalmi hevületű tagjai alkották volna a füredi platformot. Pedig annak zárlata minden pátoz ellenére egyértelműen fogalmaz, amennyiben azt mondja:

„Hívunk mindenkit az iskolai munka és a tudomány minden dolgozóját, harcoljon együtt velünk nevelőmunkánk megjavításáért, neveléstudományunk felvirágoztatásáért, a *tartalmában és formájában magyar, a tartalmában és formájában szocialista nevelésügy* megteremtéséért”.²²⁰

A füredi platform tehát azért lett – még a Petőfi Kör pedagógusvitájához képest is – túske a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány szemében, mert Kónya Albert oktatásügyi miniszter is részt vett rajta, sőt a platformot magát alá is írta. Mindemellett Kónya november 3-ig megtartotta tárcáját a második Nagy Imre-kormányban, november 12-től pedig Kádár János oktatásügyi kormánybiztosaként, utóbb művelődésügyi minisztereként tevékenykedett egészen 1957. március 1-jéig. Ezzel a rövid, de kacskaringós pályafutással, bárhogyan is nézzük, de megtestesítette a füredi platform folytonosságát, melyet csak Kállai erélyes fellépése szakított meg.

A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány szempontjából a *Köznevelés* másfél hónapos késéssel, 1957. február 15-én megjelenő 1. száma tulajdonképpen „üzemi baleset” volt. Ezért közölhetett még interjút – az 1951 májusa és 1953 szeptembere között Kistarcsára internált – Kiss Árpáddal az Országos Köznevelési Tanácsról, mert a füredi platform szelleme a szerkesztők szemében érvényes volt (illetve ezért tehetett hitet, ahogy fentebb idéztük is, Lukács Sándor az 1956. november 20-i programnyilatkozat mellett).²²¹ Ráadásul Kiss Árpád nemcsak elmesélte, hogyan jött létre és működött az OKT, de az interjú második részében arra is rátért, milyen hasznos volna újra csatasorba állítani ezt a költséghatékony, de módfelett hasznos

²¹⁸ ÁBTL 3.1.5 – O – 10986/2/171. Környezettanulmány, 1957. március 11.

²¹⁹ BAJOMI, Az Országos Köznevelési Tanács visszaállítását szorgalmazó '56-os javaslat, 506.

²²⁰ *Balatonfüredi Pedagógus Konferencia*, 394. Publikálva: A füredi platform, *Köznevelés*, 12. évf. (1956) 20. sz., 452. (Az én kiemelésem.)

²²¹ KISS ÁRPÁD, Hogyan működött az Országos Köznevelési Tanács, *Köznevelés*, 13. évf. (1957) 1. sz., 11-12.

szakmai grémiumot. Mindehhez nem is kellene törvényt alkotni, pusztán hatályon kívül kellene helyezni azt a kormányrendeletet, mely az OKT ideiglenes megszüntetéséről szól.²²² A demokratikus iskolát megidéző Kiss szavai azonban már furcsa akusztikát kaptak.²²³

„De komoly lépést kell tenni a tanítás nagyobb szabadsága felé is – mondja Kiss Árpád –: az a tétel, amely az iskolának a politikával való kapcsolatát mondja ki, bizonyosan nem annyit jelent, hogy az iskola egyszerűen továbbítja a napi politika változó propagandaanyagát, azt belekeveri a különböző ismeretekbe, és minden értékelést készen kap és ad tovább. Az iskola akkor igazán haladó, ha a jelenben működik, de minden értékelését a jövő szempontjából fogalmazza meg. Előttünk folyik le az egész emberiség gyors felszabadulása; a tervgazdálkodás és a világ technicizálódása hatalmas változásokat hoz a munka jelentőségében és megbecsülésében; rohamosan változnak az eddigi életformák, mind több lehetősége teremődik meg az ember sokoldalú nevelésének, mind nagyobb a szükségessége a munkára nevelés mellett az élni tudás megtanításának. Itt rejlenek a nevelés igazi problémái”.²²⁴

A Kállai fellépésével meginduló restauráció sem lehetett azonban teljes, hiszen április közepén arról számol be a *Köznevelés*, hogy újjáalakult az MTA Pedagógiai Bizottsága. Tagjai: Ágoston György, Bárczi Gusztáv, Faragó László, Jausz Béla, Jóboru Magda, Kiss Árpád, Mérei Ferenc, Nagy Sándor, Prohászka Lajos, Szalai Sándor, Szarka József, Szokolszky István, Tettamanti Béla (elnök), Várkonyi Dezső és Zibolen Endre (titkár). A bizottság összetétele megítélésem szerint leképezi az 1956 nyarán–őszén létrejött kompromisszumot, miszerint részt vesznek benne az 1950 és 1956 között aktív pedagógusok, de olyanok is, akiket ekkor eltávolítottak a neveléstudomány területéről. Annyiban azonban megkésettnek tűnik ez a kompozíció (ne feledjük, hogy ugyanebben a számban az MPSZSZ már ellenforradalomról beszélt), amennyiben azzal, hogy Kállai átvette a tárca irányítását, várható volt az elszámoltatás (az ELTE-n, mint láthattuk, tavasszal megindultak az első fegyelmi eljárások).

Az MTA Pedagógiai Bizottságának április 5-i ülésén a tudományos programok és az utánpótlás-fejlesztés mellett arról is döntöttek, hogy az Országos Köznevelési Tanács létrejöttéig (a cikk a köznevelés helyett a közoktatás szót használja) a bizottság a művelődés- és iskolapolitikai elvek kidolgozásában is részt vesz.²²⁵ Ez a belső ellentmondás nem sok jót ígért, már csak azért sem, mert a Pedagógiai Tudományos Intézetben is elkezdtek kiértékelni 1956 nyarának és őszének pedagógiai vonatkozású eseményeit. Érdekes, hogy noha a Petőfi Kör pedagógusvitája is kap bírálatot, a legsúlyosabb megítélés alá megint csak a balatonfüredi pedagógus-konferencia kerül, ahol alapvető ideológiai és politikai problémák merültek fel.²²⁶

1957. május 5-én a Parlament épületében tartották meg ugyanis az Országos Pedagógus Pártaktívát, melynek fő szónoka maga Kállai Gyula volt.²²⁷ Szintén nem sok jót ígért Komócsin Zoltánnak, a KISZ országos szervezőbizottsága elnökének vagy Szigeti Józsefnek, a művelődésügyi miniszter első helyettesének, az egyetemi megtorlásokért felelős filozófusnak a jelenléte. A Kállai miniszteri kinevezésével kezdődő ellentmondásos, átmeneti időszak itt ért véget, amennyiben a miniszter éles kritikával illette mind a balatonfüredi pedagógus-konferenciát, mind annak programját, Mérei Ferencet.

„A pedagógiai revizionizmus nyílt zászlóbontása múlt év október elején történt a füredi tudományos táborozáson – mondja Kállai –, ahol egyébként több neveléstudományunkat előrevivő gondolat és javaslat hangzott

²²² 11.160/1948 Korm. sz. rendelet az Országos Köznevelési Tanács működésének ideiglenes megszüntetéséről, *Magyar Közlöny*, 243. sz. (1948. október 31.), 2321.

²²³ A füredi platform sajtóviasszhangjára lásd GÉCZI, Az 1956-os balatonfüredi pedagógus-konferencia elő- és utóélete a pedagógiai sajtóban, különösen 242–244.

²²⁴ KISS, Hogyan működött az Országos Köznevelési Tanács, 12.

²²⁵ N. N., Újjáalakult az MTA Pedagógiai Bizottsága, *Köznevelés*, 13. évf. (1957) 5. sz., 162. 1957. május 3-án tartotta első megbeszélését a bizottság, melyen Mérei nem szólalt fel. Összefoglalójára lásd Sz. J., Az MTA Pedagógiai Bizottsága, *Pedagógiai Szemle*, 7. évf. (1957) 1. sz., 99–103.

²²⁶ N. N., Pedagógiai Tudományos Intézet, *Pedagógiai Szemle*, 7. évf. (1957) 1. sz., 95–99.

²²⁷ N. N., Országos Pedagógus Pártaktíva, *Köznevelés*, 13. évf. (1957) 7. sz., 149–150.

el. Itt Mérei Ferenc ismert pedagógus felszólalásában revízió alá vette azt a tételt, hogy a szocialista kultúra tartalmában szocialista – formájában nemzeti. Megállapította, hogy ez lényegében a szovjet sablonok kötelező másolását jelenti a művelődésben, ezért helytelen, és az önálló magyar művelődéspolitikai felszámolásához vezetett. (...) Számunkra a tartalmában szocialista, formájában nemzeti kultúra és művelődéspolitikai nem jelent feloldhatatlan ellentmondást, és éppen ezért a pedagógiában sem fogadhatjuk el a tartalmában és formájában nemzeti kultúra elvét, melyet Mérei Ferenc hirdetett. Már csak azért sem fogadhatjuk el, mert ebben az elvben nem nehéz meglátni a Nagy Imre által képviselt állítólagos egységes magyar nemzeti kultúra elvét, amely lényegében a szocialista kultúra felszámolására irányuló revizionista törekvést jelentette”.²²⁸

A miniszter egyedül Méreit nevezte meg név szerint, ami előrevetítette azt, hogy a neveléstudomány területén 1956 nyaráért és őszéért valakinek felelősséget kell vállalnia. Kállai különösen nehezményezte azt, hogy Mérei súlyos kritikával illette a művelődés- és iskolapolitikára nehezedő bürokratikus pártirányítást, a szocialista felvilágosodás programjához kapcsoló, tartalmában és formájában is *nemzeti* pedagógiát pedig egyenesen kikérte magának.

„A pedagógiában – így Kállai – nem fogadhatjuk el a tartalmában és formájában nemzeti kultúra elvet, amelyet Mérei Ferenc hirdetett. Már csak azért sem fogadhatjuk el, mert ebben az elvben nem nehéz meglátni a Nagy Imre által képviselt, állítólagos »egységes magyar nemzeti kultúra elvét«, amely lényegében a szocialista kultúra felszámolására irányuló revizionista törekvést jelentette”.²²⁹

Beszédében Kállai Gyula természetesen két ponton is tódított. Az egyik az volt, hogy a Balatonfüreden meghirdetett szocialista felvilágosodás programjában korántsem volt szó a szocialista kultúra felszámolásáról valamiféle árvalányhajás nemzeti romantika érdekében (ezt sem Mérei, sem a füredi platform nem állította). A másik pedig az, hogy az 1956. október 1. és 6. között megrendezett tanácskozást utólag úgy értelmezte, hogy az már akkor azon az állásponton volt, mint Nagy Imre, amikor a forradalom még ki sem tört. Arról persze Méreinek fogalma sem lehetett a pártaktív időpontjában, hogy Nagy Imrét akkor már több mint két hete visszahozták Magyarországra, s hogy az ellene szövődő koncepcióban Kállai Gyulának is komoly szerepe volt.²³⁰

Az 1957. május 5-i pártaktíva tehát mindenképpen *határvonal* a neveléstudomány területén. Azért az, mert az egy évvel korábban meginduló reform az MPSZSZ és a MÉFT pedagógiai tanácsa formájában túlélte a fegyveres felkelés leverését, sőt még 1957. január elején is úgy tűnhetett, hogy a sztálinista neveléstudomány szanálása és – ha nem is ezen a néven, de – a szocialista felvilágosodás programja megfelelő *keretet* adhat a megújodáshoz. Ne feledjük, hogy Jóboru Magda, aki a 1956. szeptember 28-án a Petőfi Körben vitavezetőként szorgalmazta a neveléstudomány revízióját és Mérei Ferenc rehabilitálását,²³¹ 1957. január 29-én a megyei osztályvezetők értekezletén már az ellenforradalmi narratívához csatlakozva mutatott rá a pedagógia területén tapasztalható visszarendeződés veszélyére, ugyanakkor megvédte a voluntarista sztálinista pedagógia ellen síkra szálló pedagógusokat. Úgy fogalmazott:

„igaz, hogy jelenlegi tankönyveinkben, melyek legtöbbje néhány éve készült, világnézeti szempontból is sok a kifogásolni való. A marxista elmélet több tétele elferdítve, vulgarizálva jelentkezik tankönyveinkben. A tudományos igazságnak, a nemzeti érzésnek a megsértése, a napi politikai eseményekhez tapadó hibás aktualizálás nem ritka jelenség tankönyveinkben. Ez azonban nem a marxista világszemlélet feladását, hanem csu-

²²⁸ KÁLLAI Gyula, *Előadás az Országos Pedagógus Pártaktíván*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1957, 14. A broszúra eredetileg a *Köznevelés*, 13. évf. (1957) 7. sz., mellékleteként jelent meg. Érdekes, hogy a XII. kerületi Tanács 1957. május 14-i tanácsülésének jegyzőkönyve mellett őrzött 32 oldalas, *Beszámoló ifjúságunk nevelésének időszéri kérdéseiről* című anonim elaborátum ugyanebben a szellemben nevezi bűnbaknak Mérei Ferencet. Lásd Budapest Főváros Levéltára, XXIII.212.a1/82. kötet, A XII. Kerületi Tanács tanácsülései, pp. 1-32. (Mérei nevét a 6. lapon említi.)

²²⁹ KÁLLAI, Előadás az Országos Pedagógus Pártaktíván, 14.

²³⁰ LITVÁN, A Nagy Imre-per politikai háttere, 53.

²³¹ *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. VI. Pedagógusvita*, 15-18.

pán a tudomány eredményeinek megfelelő korrigálását és helyes alkalmazását teszi feladatunkká és kötelességünké”.²³²

Jóboru tehát határozottan síkra száll a szocialista nevelésért, de a sztálinizmus világnézeti türelmetlenségét is elutasítja: az iskolában, a nevelők között lehetnek különbségek, ha nem tagadják meg a szocialista nevelés eszmei kereteit.

Ez a mai olvasó számára nyilvánvalóan összeegyeztethetetlennek tűnik a lelkiismereti szabadsággal, de vegyük tekintetbe a történelmi kontextust, amelyben Jóboru Magda mindezt leszögezte. Ez azért is kulcskérdés, mert a füredi platformnak esze ágában sem volt más állítani (még ha részletkérdésekben voltak is különbségek), ám Kállai fellépésével egyértelművé vált az, hogy a köznevelés területén meginduló elhajlásnak idővel meg kell találni a *felelőseit*.²³³ Az Országos Pedagógus Pártaktíva, ahol Kállai Nagy Imre nevével kötötte össze Mérei Ferencet, előrevetítette azt, hogy felelősségre vonás esetén Mérei főszerepet fog kapni. Mérei eközben feltehetően betegsége, illetve lábadozása okán nem vesz részt az MTA Pedagógiai Bizottságának ülésein, noha az egyre szűkülő mozgástérben ez volt számára az utolsó diszkurzív fórum, ahol szót kaphatott. Dacára tehát a Kállai Gyula által megfogalmazott vádaknak, Mérei tagja marad az MTA Pedagógiai Bizottságának, hiszen az 1957. október 18-án megtartott ülésen részt vesz, sőt a vitában – Várkonyi Dezső, Nagy Sándor, Jóboru Magda, Zibolen Endre, Tettamanti Béla, Ágoston György, Fejér Klára és Jausz Béla mellett – hozzá is szól Kiss Árpádnak az általános műveltségről tartott referátumához. Sőt, az ülésen a bizottság tagjai úgy döntenek, hogy a következő alkalommal az időközben komoly támadások célkeresztjébe került balatonfüredi pedagóguskonferencia anyagát fogják megvitatni.²³⁴

Ettől függetlenül az azonban bizonyos, hogy ritkul Mérei és a most már egyre inkább csak az ő személyéhez kötött füredi platform körül a levegő. A Pedagógiai Tudományos Intézet igényes, mintegy féléves előadássorozatában nem szerepel, noha ott barátai, kollégái közül Faragó László, Kiss Árpád, Ravasz János vagy Zibolen Endre is előadást tartanak.²³⁵ A tervezettől eltérően 1958. március 31-én megtartott vitaülésen azonban nem Balatonfüredről, hanem ismét az alpműveltség és az általános iskolai munka kérdéséről volt szó.²³⁶ A változás minden bizonnyal annak tudható be, hogy időközben a Pedagógiai Tudományos Intézet folyóirata, a – minisztériumi fenntartású *Köznevelés*hez képest eddig bizonyos autonómiával rendelkező – *Pedagógiai Szemle* is cikksorozatot közölt le az 1956. októberi pedagóguskonferencia örökségéről – ennek tónusáról már a kontextus ismeretében sem lehetnek kétségeink. Az eddigiek fényében korántsem meglepő, hogy a Mérei Ferenc és a balatonfüredi platform elleni támadás kezdőhangját Ágoston György adta meg. Nyelvhasználata elég világosan kijelöli azt, hol helyezi el magát a hatalmi erőterben.

„Az ellenforradalmi események után – mondja Ágoston – kötelességünk, már eddig is kötelességünk lett volna megvizsgálni, vajon mi is történt Füreden, vajon milyen nézeteket tartalmazott a »szocialista felvilágosodás honi pedagógiájának« jelszava. Vajon hogyan szolgálták ott egyes felszólalások »az igazságot«, »a magyar népet«, »a magyar gyermek ügyét«? Meggyőződésünk, hogy köznevelésünk, pedagógiánk fejlődését

²³² JÓBORU Magda, Az oktatásügy időszerű kérdései, *Köznevelés*, 13. évf. (1957) 1. sz., 1-5., itt: 2.

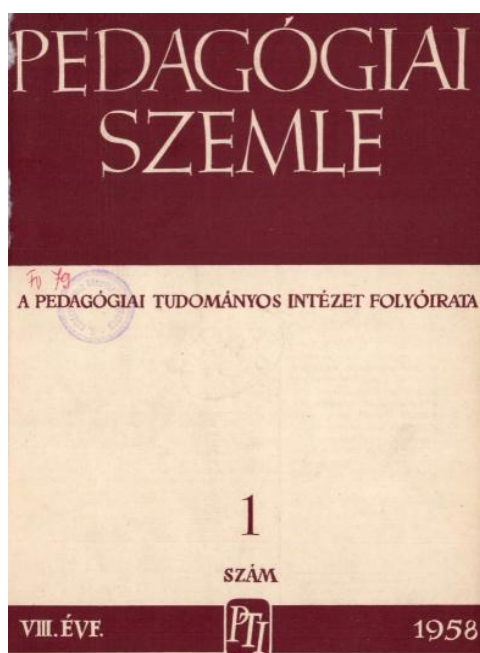
²³³ A március 15-én megjelenő számban helyet adnak Hegedűs András kőszegi iskolaigazgató levelének, mely azért méltatja a füredi tanácskozást, mert az a gyakorló pedagógusok tapasztalati valóságából indul ki, s nem doktrínákat óhajt a pedagógusokra erőltetni. Lásd HEGEDŰS András, A balatonfüredi program 60000 pedagógus programja legyen, *Köznevelés*, 13. évf. (1957) 3. sz., 74.

²³⁴ Akadémiai Pedagógiai Bizottság, *Pedagógiai Szemle*, 7. évf. (1957) 6. sz., 106-107.

²³⁵ A Pedagógiai Tudományos Intézet előadásai, 1957. október – 1958. június, *Pedagógiai Szemle*, 7. évf. (1957) 4. sz., 85.

²³⁶ Az MTA Pedagógiai Bizottságának vitája az alpműveltségről és az általános iskola munkájáról, *Pedagógiai Szemle*, 8. évf. (1958) 5. sz., 489-490. A beszámoló nem említi Mérei nevét.

nem az segíti elő, ha hallgatunk a téves, antimarxista, ellenséges nézetekről, hanem az, ha nyíltan, szépírtetés nélkül feltárjuk őket és harcba szállunk velük”.²³⁷



A Pedagógiai Szemle borítója. Forrás: Arcanum Digitális Tudománytár (ADT)

Közleményében Ágoston azt a stratégiát választotta, hogy kettéválasztja Balatonfüred „jó szándékú, de megtévesztett”, valamint eleve „rosszhiszemű, revizionista” figuráit. Ennek az az előnye, hogy a szerzőnek nem az egész szakmával kell hadakoznia, elég lesz kipécézni egyetlen bűnbakot, egyetlen „kilövésre” alkalmas személyt, a többiek pedig megmenekülnek a részvétel következményei elől. A balatonfüredi pedagóguskonferencia résztvevői közül Ágoston György egyetlen személyt nevez néven; a Kállai-beszédből következő egyetlen kipécézett személy pedig Mérei Ferenc volt. Ágoston végig vele hadakozik, Mérei nevét harmincnégyszer (!) írja le vádiratszerű tanulmányában, a füredi platform aláíróit egyszer sem. Ám ahhoz, hogy a füredi platform ne pusztán a szakpolitikai viták kevesek érdeklődésére számot tartó nyilatkozata maradjon, Ágoston gyorsan megalkotja a fiktív politikai háterszágot hozzá.

„Egy-két résztvevő – az általános politikai helyzetet látva – alkalmasnak vélte az időpontot a marxizmus-leninizmus, a marxista-leninista pedagógiai eszmék elleni támadásra, a köznevelésben és a pedagógiában elért eredmények megtagadására. A Nagy Imre–Losonczy csoportnak az ellenforradalmat előkészítő revizionista eszméi szinte hiánytalanul szerepeltek fegyvertárukban”.²³⁸

Méreiének a sztálini formulát kifordító programadó, a platformból is visszacsengő mondata, miszerint tartalmában és formájában magyar, a tartalmában és formájában szocialista legyen a nevelésügy, Ágoston szerint nem más, mint nyílt revizionizmus. Szerinte Mérei látszólag a dogmatizmus ellen akart támadást intézni a dialektika nevében, ám valójában a dialektika ellen intéz támadást a dogmatizmus nevében. Ennek oka pedig Ágoston okfejtése szerint az, hogy Méreiének nem a dogmatizmus „fáj” igazán, hanem a marxizmus-leninizmus, s valójában erre akar csapást mérni. Fentebb fejtegettük azt is, hogy Mérei szótárában a „nemzeti” tematika megjelenése Füreden nem volt más, mint a lokalitás hangsúlyozása, ám Ágoston ebben a proletár nemzetköziség elleni támadást és a nacionalizmus magasba emelését láttatja. Meg-

²³⁷ ÁGOSTON György, Küzdjünk le az ellenséges, revizionista nézeteket, *Pedagógiai Szemle*, 8. évf. (1958) 1. sz., 5-15., itt: 5. A szerkesztők előre jelzik, hogy a témában még hozzászólások várhatóak, ezért joggal vélelmezhetjük, hogy összehangolt fellépésről van szó.

²³⁸ ÁGOSTON, Küzdjünk le az ellenséges, revizionista nézeteket, 6.

gondolkodtató, hogy írásában Ágoston legtöbbször Sztálinhoz, illetve olykor Leninhez fordul szellemi legitimációért, ami főként az első esetben kifejezetten anakronisztikusnak tűnik 1958-ban, s elsősorban arra nézve ad értékes információkat, hogy a szerző milyen *műveltségi forrásból* tud meríteni: a klasszikus sztálinizmuséból.

Talleyrand-nak a Bourbonokra alkalmazott fordulatát parafrázálva, Ágoston György 1949–1950 kontextusa (vagyis a korábban tárgyalt, Faragó László ellen írt, majd 1956-ban megbánt hírhedt filippikája) óta „semmit sem tanult és semmit sem felejtett”. Az MTA Pedagógiai Főbizottságának ülésén sem tanúsított túl sok megbánást 1956 nyarán, a Petőfi Kör pedagógusvitájának második ülésére pedig csak a „pártközpont egyik funkcionáriusának erőteljes felszólítására ment el”. A Golnhofer Erzsébet és Szabolcs Éva által feldolgozott Ágoston-életútinterjú már csak azért is szomorúságra ad okot, mert a pedagógus élete alkonyán egyáltalán nem néz szembe a köznevelésben betöltött szerepével; még halála előtt is Mérei Ferencet tartotta a „fő-fő kommunista közoktatás-politikusnak”, aki szerinte minden kérdésben döntött.²³⁹ Függetlenül attól, hogy jóval a rendszerváltás után Ágoston retroaktív módon Méreit nevezte ki a „kommunista neveléstudomány vezetőjének”, 1958 elején még úgy vélte, hogy utóbbi koncepciója a „nemzeti kommunizmusról” valójában nem más, mint a marxizmus-leninizmus tagadása, szovjetellenesség, valamint a Nagy Imre-csoport politikai törekvéseinek támogatása. Ez eleve súlyos önellentmondás. Megint csak függetlenül attól, hogy Mérei végig szocializmusról beszélt (ami eszmetörténeti értelemben nem mindegy), Ágostonnak e szavai voltaképpen nyílt feljelentéssel értek fel 1958-ban. A Falus Iván, Golnhofer Erzsébet és Szabolcs Éva által készített interjúból azonban kitetszik, hogy Ágoston nem felejtette el, a szakma által is kiválóan elismert pedagógusok egyszerűen kivetették őt maguk közül: főként Ravasz János és Zibolen Endre tekintette őt a neveléstudományhoz keveset értő kádernek.²⁴⁰

Nagyon hasonló koncepció szerint íródott Bence Gyula és Kronstein Gábor György hozzászólása is. Bence szerint Mérei volt a balatonfüredi konferencia központi személyisége, már csak az kérdés, hogy ebben a pszichológus valós intellektuális súlyát vagy pusztán a Kállai Gyula által megrajzolt, a Nagy Imre-perhez kapcsolódó politikai bűnbakképzés játszik szerepet. Az írás végig vele vitázik, Bence kiforgatja Mérei megállapításait, végül arra a következtetésre jut, hogy aki úgy véli, 1950 után a szovjet minta gépies másolása miatt a párt nem rendelkezett önálló művelődéspolitikával, az valójában a párt vezető szerepét tagadja. Ez az ún. viszontellenvetés retorikai alakzata, mely a vádat visszafordítja a támadó fél ellen. Bence okfejtésében éppen az a zavarba ejtő, ami Ágostonéban, tudniillik, hogy a sztálinizmus neveléspolitikájának 1956-ban kibontakozó kritikáját magával a sztálinizmussal óhajtották cáfolni. Mindig oda lyukadnak ki, hogy a Mérei által megfogalmazott kritika azért alaptalan, mert – egy fiktív példánál maradva – az „MDP már 1951-ben felvetette és meg is oldotta azt”.

Amíg a retorikában a cáfolás a mások által felvetett igazság tényekre alapozott érvekkel való tagadása, addig a Bence által megfogalmazott kritika nem más, mint Mérei bírálatának *tagadása*. Amikor pedig érvelni kellene, Bence azzal a kedves fordulatával él, hogy a „tények makacsul rácáfolnak Méreire”.²⁴¹ Az ellen-elbeszélés (*anti-diegesis*) természetesen bevett eszköz a retorikában, ám a tények közvetlen érvforrásként való használata helyett Bence a *tekintély* mögé bújik: a párthatározatok „ezt vagy azt” már kimondták, vagyis Mérei kritikája megcáfoltatott.

²³⁹ GOLNHOFFER Erzsébet – SZABOLCS Éva, Adalékok egy neveléstudományi életúthoz: Ágoston György 1945–1959 között, in *Ünnepi tanulmányok a 60 éves Pukánszky Béla tiszteletére*, Fízel Natasa – Nóbik Attila (szerk.), Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2014, 67–80. A két idézet: 77. és 78. Rádásul Ágoston és Mérei 1957. október 18-án még együtt vitatják meg Kiss Árpád tanulmányát az MTA-n, holt a fentebb pertraktált filippika már nyilvánvalóan készülöben volt, hiszen 1958 januárjában jelent meg.

²⁴⁰ GOLNHOFFER – SZABOLCS, Adalékok egy neveléstudományi életúthoz, 78.

²⁴¹ BENCE Gyula, Néhány megjegyzés a balatonfüredi pedagóguskonferencián elhangzottakhoz, *Pedagógiai Szemle*, 8. évf. (1958) 2. sz., 99–113., itt: 102.

„Nem nehéz bebizonyítani [...] – írja Bence –, hogy nem tud Mérei egyetlen egy olyan párthatározatot, de hivatalos megnyilatkozást sem idézni, melyből azt a következtetést vonhatná le, hogy művelődéspolitikánk eleve kirekesztette nemzeti sajátosságainkat, hogy az eleve nemzetietlen volt”.²⁴²

Bence a párt által keletkeztetett szövegeket minduntalan összecsúsztatja, összekeveri a pedagógia gyakorlatával, pedig a kinyilatkoztatás, bármilyen autoritástól is származzék, önmagában nem azonos a valósággal, legfeljebb annak performatív igényével lép fel. Egyszerűbben fogalmazva, abból, hogy mondjuk 1951-ben a „párt azt mondta, hogy így lesz”, még nem következik az, hogy így is lett. Csakúgy, mint a sztálinizmus sok-sok kritikusa, Mérei is épp az állapotideológia és a tapasztalati valóság közötti *diszkrepanciára* hívta fel a figyelmet.²⁴³ A Bence által is idézett Révai-féle félmondatból, miszerint a magyar írók „tanítsák meg szeretni a hazát és a hazát építő embereket”,²⁴⁴ még nem következik az, hogy a szovjetizáció, a szovjet modell ellentmondást nem tűrő erőltetése ne tette volna zárójelbe a lokális hagyományokat. Összességében Bence filippikája is azt a módszert követi, mint Ágostoné: a füredi tanácskozás szakmai közönsége *egyetlen* szereplőre, Mérei Ferencre szűkül, s minden kipécézett mondatát a párt politikája elleni támadásként tüntetik fel.

Kronstein Gábor György írása az Ágoston Györgyre tett gyakori hivatkozásai mellett némileg más stratégiát választ, amennyiben a – már néven nevezett – revizionizmust nem szűkíti le a füredi platformra és Méreire. Kronstein visszanyúl az MTA Pedagógiai Főbizottságának 1956. június 30-án megrendezett üléséhez (amellyel kapcsolatban már elsikkad az a tény, hogy Méreit maga Ágoston György hívta meg), nem hagyja szó nélkül a Petőfi Kör pedagógusvitáját sem, Mérei mellett enyhe bírálat éri Zibolen Endre hozzászólását. Kronstein sem sokat bíbelődik a tényként idézett szövegrészek és az ideologikus következtetések közötti oksági szakadékkal, így az „ellenforradalmi”, valamint a „jobboldali revizionista” jelzője argumentáció nélkül kerül a szövegbe. Ugyanakkor az mindenképpen Kronstein javára írható, hogy a személyek és a megnyilatkozások között nivellál, s még az abszolút negatív szerepben feltüntetett Mérei Ferenc esetében is megjegyzi, hogy

„a vezető revizionisták, ki nem lépve az ellenséges ideológiai alapállásukból, többször konstruktív módon is kezdeményeztek. Mérei példájánál maradva, ide számít a Köznevelési Tanács javaslata, módszertani előadásának számos részlete”.²⁴⁵

Összességében a szerző igyekszik árnyaltabb képet adni Balatonfüredről, az ott megszólaló pedagógiai szakemberek közül pedig mintegy átemeli a „jó” oldalra azokat (Nagy Sándor, Székely Endréné), akik Ágostonhoz és Bencéhez hasonlóan kiálltak az MDP köznevelési politikájának eredményei mellett.

A füredi platform képviselői közül Szokolszky István, Faragó László, majd Zibolen Endre szállt vitába a fentiekkel. Az eddig tárgyalt, ideológiai lözungokkal átítatott hozzászólásokhoz képest mindhármójukra jellemző a kiegyensúlyozottság, a bírálat aprólékossága és az érvelés részletgazdagsága. Szokolszky például minden pozitívuma mellett azért bírálja Mérei Ferencet, mert szerinte a szerző nevének említése nélkül, de a kortársak számára mégis jól felismerhetően pellengérre állította Ágoston György dolgozatát.

„Ennek a tanulmánynak komoly fogyatékségei vannak – mondja ki Szokolszky –, a benne megnyilvánuló dogmatizmus, sematizmus ma már könnyen felismerhető és jogos bírálatban részesíthető. Mérei Ferenc

²⁴² BENCE, Néhány megjegyzés a balatonfüredi pedagóguskonferencián elhangzottakhoz, 106.

²⁴³ Az állapotideológia fogalmára lásd SZABÓ Miklós, Programideológiák és állapotideológiák. Az ideológia szerepe és típusai a polgári korszakban, in *Politikai kultúra Magyarországon, 1896–1986*. Budapest, Atlantis Program, 1989, 93-108.

²⁴⁴ RÉVAI József, *Kulturális forradalmunk kérdései*, Budapest, Szikra. 1952, 25.

²⁴⁵ KRONSTEIN Gábor György, Pedagógus-gondolatok Balatonfüredről, *Pedagógiai Szemle*, 8. évf. (1958) 2. sz., 114-118., itt: 117.

azonban nem a tanulmány ténylegesen meglevő hibáit bírálja, hanem [...] a szerző témaválasztását. Nem éppen helyes és talán a kutatás szabadságának Füreden annyit hangoztatott követelményével is ellentétben álló dolog az eszközrendszer vizsgálatát azoktól számon kérni, akik a célrendszer kérdéseivel akarnak foglalkozni”.²⁴⁶

Jóllehet Szokolszky hozzászólásában érezhető volt némi módszertani sarkosság, merevség, az mindenképpen méltányolandó benne, hogy még a pedagógus pártaktíva utáni politikai kontextusban sem fogadta el a Mérei Ferenc *elleni* vagy *melletti* állásfoglalást, hanem ragaszkodott a maga igazához.



Hátul Hegedüs Géza, Justus Éva, Mérei Ferenc karján Zsuzsával, elől Mérei Vera, Mérei Anna, Justus Pál, Kelemen Renée, Nemes Lili, Lux László, 1958

A politikai kontextust fölismerve a többiek kicsit élesebben vonták meg a határokat. Hozzászólásában Faragó rögzítette, hogy a balatonfüredi pedagóguskonferencia semmilyen formában sem tekinthető revizionistának, hiszen végig a szocializmus mellett érveltek a résztvevők, és semmilyen mértékben sem tekinthető az október 23. utáni események előkészítőjének, lévén a zárt körben, vidéken lefolytatott tanácskozás egyáltalán nem hathatott a hetekkel későbbi tömeg viselkedésére.²⁴⁷ Faragó leszögezte azt is, hogy a szabadság Balatonfüreden nem „burzsoá szabadosságot” vagy a „polgári ész kötetlen csapongását” jelentette, hanem a 1. kutatás tárgyában a szükségszerűség felismerésére (vagyis hogy a kutatómunka belső logikája jelöli ki a kutatás tárgyát, és nem valamely főhatóság), 2. a nép szolgálatának szabadságára és 3. a dogmatizmusmentes, szabad elvi viták légkörére utalt.

Noha Faragó nem említ nevet, az első pont egyértelműen Méreire utal, mégpedig a nemzeti hagyományoknak a tudományba való önreflexív beemelésére. Így került előtérbe Nagy László, Kemény Gábor és Imre Sándor neve. Az ahistorikus szemlélet elutasítása ugyanúgy Füred pozitívumai közé sorolható Faragó szerint, hiszen a dogmatizmustól megszabadított marxizmusnak számolnia kell a polgári neveléstudomány eredményeivel is – sza-

²⁴⁶ SZOKOLSZKY István, Célrendszer és eszközrendszer a pedagógiában, *Pedagógiai Szemle*, 8. évf. (1958) 3. sz., 201-211, itt: 205.

²⁴⁷ Mi sem beszédesebb annál, hogy az Oktatási Minisztérium osztályvezetője is ezt jegyezte fel még 1956 októberében, lásd BIZÓ Gyula, Képek a balatonfüredi neveléstudományi táborból, *Köznevelés*, 12. évf. (1956) 20. sz., 468-469. A szerző még azt is megjegyezte, hogy a konferencia „egyik közismert résztvevője”, aki a szíve miatt orvosi felügyelet alatt állt, egyszer sem ment el a füredi Szívkórház fürdőjébe, ahogyan kellett volna, hanem végigdolgozta az eseményt.

badon bírálhatja azt, sőt saját céljainak megfogalmazásában éppen hogy segíthet egy eltérő modell tekintetbe vétele. Füred szelleme ugyanezzel a lendülettel elutasította a provincializmust is, amennyiben a magyar neveléstudomány nem hagyatkozhat kizárólag a szovjet eredményekre. A cél nem más, mint a szovjet pedagógiához fűződő egészséges, kritikai viszony kimunkálása, ami azonban előfeltételezi a nyugati tudományos eredmények integrálását is, lévén, hogy a tudományos kutatás minden ízében nemzetközi gyakorlat. A tudományos kutatás etikájához pedig hozzátartozik a ténytisztelet, a módszertani rendszeresség és ellenőrizhetőség; ennek rögzítése akarva-akaratlanul felidézi a korábban pertraktált metafizikai alapokra helyezett sztálinista tudományeszményt, melyet teljes egyöntetűen elutasítottak a füredi konferencia résztvevői. Ebből az következik, hogy a tudományos kutatómunka eredményeit csak is az adott területen jártas szakember részéről érkező, azaz immanens bírálat érheti, de sohasem „külső”, vagyis kritikának álcázott politikai vagy ideológiai verdikt.²⁴⁸

Faragó nagyon bölcsen nem foglalkozik a Méreit, valamint a füredi konferencia törekvéseit denunciózó irományokkal, célja a platform pozitívumainak felmutatása.²⁴⁹ Ide sorolja a Pedagógiai Tudományos Intézet lélektani munkacsoportjának felállítását, üdvözli a PTI gondozásában megjelent neveléstörténeti munkákat, továbbá a hamburgi UNESCO-konferencia anyagának kiadását, valamint beharangozza a Jean Piaget és Charlotte Bühler munkásságát bemutató kötetek megjelenését. Jóllehet tudtommal ezek a tervezett kötetek nem jelentek meg, ugyanakkor Piaget – 1935 és 1940 után – 1963-ban ismét Budapestre látogatott.²⁵⁰ Binét Ágnes szerint UNESCO-küldöttként érkezett,

„járt a MTA Pszichológiai Intézetében is és módfelett érdekelte, hogy azok, akik itt a nevelésügyet és az oktatásügyet irányítják, megfelelő demokratikus szellemben nevelnek és oktatnak-e. Volt is egy olyan kérdése, hogy mennyire érvényesül a humanizmus az itteni nevelésben és tanításban, jó kezekben van-e ez”.²⁵¹

Visszatérve a balatonfüredi pedagóguskonferencia körül kirobbant vitára, a maga részéről Zibolen Endre is igyekezett megtisztítani az eszmecserét a rárakódott ideológiai-politikai kullimásztól. Faragóhoz hasonlóan ő is rögzítette az alapelveket, az állapotideológiai lózungoktól megszabadított, tényközpontú, gyakorlatias jellegű neveléstudomány óhaját, melynek középpontjában a szocialista embereszmény áll. A „szocialista” jelző itt természetesen a korábban mondottaknak megfelelően a Petőfi Körben vagy épp Füreden megfogalmazott értelemben áll, vagyis a Mérei-féle szocialista felvilágosodás programját foglalja magában. Az általános elvek felelevenítése után Zibolen elsősorban az őt ért nemtelen kritikákra reagált, kiemelve, hogy nemcsak Balatonfüreden, de már 1952-ben is szólt a sztálinista neveléstudomány metafizikai szemléletének kártékonyaságáról. Sőt, egy évvel később Ágoston Györgynek a sztálini nyelvtudomány pedagógiai hasznáról tartott előadása után is kifejtette kritikai álláspontját. Ugyanígy árnyalt, kiegyensúlyozott véleményt formál nemcsak a szovjet pedagógiáról, de

²⁴⁸ FARAGÓ László, Amiben Füreden megegyeztünk. A balatonfüredi pedagógus táborozás előremutató törekvései és határozatai, *Pedagógiai Szemle*, 8. évf. (1958) 3. sz., 212-218. Lásd még GÉCZI, Az 1956-os balatonfüredi pedagógus-konferencia elő- és utóélete a pedagógiai sajtóban, 254.

²⁴⁹ Faragó cikkére érkezett válasz: PÁLFFY Zoltán, Néhány megjegyzés Faragó László „Amiben Füreden megegyeztünk” című cikkére, *Pedagógiai Szemle*, 8. évf. (1958) 5. sz., 416-417.

²⁵⁰ Piaget-nak kötetben leghamarabb egy társszerzős munkája jelent meg 1967-ben, vagyis tíz évvel később, lásd Bärbel INHELDER – Jean PIAGET, *A gyermek logikájától az ifjú logikájáig. A formális műveleti struktúrák kialakulása*, Budapest, Akadémiai, 1967.

²⁵¹ MIHANCsik Zsófia, Aki kikérdezte a gyerekeket. Emlékezés J. Piaget-ra V. Binét Ágnessel és Mérei Ferencsel, *Jel-Kép*, 2. évf. (1981) 1. sz., 66-72., itt: 71. Itt említhető, hogy a Vincze-szerzőpáros épp ebben az időszakban vív komoly Piaget-ellenes harcot, mondván, a „polgári” gyermeklélektan, bármit is jelentsen ez, valójában a proletariátus ellen vívott küzdelem eszköze. VINCZE László – VINCZE Flóra, *A gyermeki világnép problémája a gyermeklélektanban*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1959. (Újabb kiadás: 1961, 1964.)

konkrétan Makarenko munkásságáról is, kiemelve a *Pedagógiai hősköltemény* erényeit, de hiányolva a *Válogatott pedagógiai tanulmányok* komplexitását.²⁵²

Nincs itt tér végigkövetni Zibolen szakszerű, az ideologikus támadásokra a tényekkel szellemesen replikázó érvelését, annyit azonban szükséges leszögezni, hogy 1958 tavaszán Faragó és Zibolen intellektuális bátorsága és etikai megvesztegethetetlensége mindenképpen figyelemreméltó. Korántsem a füredi platform elvtelen védelméről vagy az ott elhangzottaknak az új politikai kontextusba való beillesztéséről van szó, még csak nem is az Ágoston György mögé besoroló pedagógiai szakemberekkel való szellemi állóháborúról, hanem mindketten precíz fogalomhasználattal, világosan érvelve állnak ki a Füreden elfogadott elvek mellett. Noha a politikai akaratképzés mindeddig csak Mérei Ferencet szemelte ki bűnbaknak, a készülő Nagy Imre-per árnyékában egyáltalán nem volt magától értetődő, hogy ennek az intranzigens igazmondásnak nem lesznek-e Faragó és Zibolen számára is büntetőjogi következményei.

A Pedagógiai Tudományos Intézet igazgatójának, Nagy Sándornak a vitához és a neveléstudományi mező normalizálásához való hozzájárulása meglehetősen kétarcú jelenség. Egyrészt azért, mert az intézet vezetőjeként a neveléstudomány egyik döntéshozó helyzetben lévő alakja, aki Balatonfüreden nemcsak részt vett, de a tanácskozás első napján hosszú vita-indító beszédet tartott, sőt a *Köznevelésben* megjelent füredi platformot is aláírta. Másrészt azért, mert 1958 tavaszán jóformán egyszerre jelent meg cikke a neveléstudomány helyzetéről: az első a *Társadalmi Szemle* hasábjain, a második a *Pedagógiai Szemle* vitájában. A Magyar Szocialista Munkáspárt elméleti és politikai folyóiratában Nagy élesebb retorikával ír Balatonfüredről, mint saját intézete, a PTI lapjában. Előbbiben cikke elején rögtön kijelöli saját beszédhelyzetét, amikor úgy fogalmaz, hogy „az ellenforradalom leverése óta pártunk és kormányunk irányításával” konszolidálódott a hazai neveléstudomány helyzete. 1958 áprilisában úgy látja, a neveléstudomány feladata a hivatalos álláspont szerint az, hogy a XX. kongresszus után megelégnült tudományos és közéleti vitákból levonja a szükséges következtetéseket és kijelölje a követendő utat. Utóbbit illetően úgy fogalmaz, hogy ez a helyes út a revizionista nézetek és a dogmatikus álláspontok *felszámolásában* és a felmerülő kérdéseknek a marxizmus-leninizmus szerinti megválaszolásában áll.²⁵³

Magyarul ez annyit tesz, hogy a hivatalos álláspontot képviselő Nagy Sándor szerint az MTA Pedagógiai Főbizottsága, a Petőfi Kör, de legfőképpen a bűnbaknak kinevezett balatonfüredi pedagóguskonferencia tanulsága az, hogy a Kádár-rendszerbe beilleszkedni vágyó vagy kényszerülő pedagógusoknak meg kell szabadulniuk mind a forradalom mellett hitet tett, mind az 1950 és 1956 között kompromittálódott neveléstudományi szakemberektől. Ez az általa említett „kétfrontos harc” lényege, vagyis hogy kiderüljön: „ki hol áll és kit támogat”?²⁵⁴ A „revizionizmus” tehát itt a forradalomban exponáltakat, elsősorban Méreit és körét jelenti, míg a dogmatizmus a sztálinista pedagógia híveit; a kettőt felszámolni vágyó stratégiából nagyjából világossá válik, hol találja meg útját az új neveléstudomány. Előtanulmányok híján nehéz lenne arra válaszolni, hogy ugyanolyan arányban távolították-e el vagy tették-e félre a sztálinista pedagógusokat, mint a revizionistákat, de úgy vélem, hogy 1959-ben Ágoston Györgynek az ELTE-ről a Szegedi Tudományegyetemre való áthelyezése része volt ennek az ágazatpolitikai rendteremtésnek. Persze Ágoston áthelyezése az 1962 után József Attila Tudományegyetem nevet viselő intézménybe még akkor sem vethető össze Mérei bebörtönzésével, ha előbbi sosem értette meg és bocsátotta meg azt.²⁵⁵

²⁵² ZIBOLEN Endre, Balatonfüredről – feladatainkról, *Pedagógiai Szemle*, 8. évf. (1958) 4. sz., 310-319.

²⁵³ NAGY Sándor, A neveléstudomány mai helyzetéről, *Társadalmi Szemle*, 13. évf. (1958) 4. sz., 68-81.

²⁵⁴ NAGY, A neveléstudomány mai helyzetéről, 69.

²⁵⁵ GOLNHOFFER – SZABOLCS, Adalékok egy neveléstudományi életúthoz, 77: „Mert Benke Valéria hallotta [Ágoston] felszólalását a Petőfi Körben, olvasta egyik jegyzetét, amelyben Nagy Imrére hivatkozott, azaz összegezte a végső érvet: »ellenforradalmár vagyok«. A történetben nehéz logikai, tartalmi koherenciát felfedezni,



Mérei Ferenc és Mérei Zsuzsa az állatkertben, 1958

Nagy Sándornak a *Pedagógiai Szemlé*ben napvilágot látott írása csak annyiban más, hogy ott a politikai hitvallás nem ilyen explicit módon jelenik meg. Dolgozata első fele egyébként kiemeli Balatonfüred pozitívumait is (a hazai neveléstörténet elhanyagolásának bírálata, a pedagógia ahistorikusságának kritikája és így tovább), ám jóval nagyobb teret szán a revizionista törekvésekkel való elszámolásnak. Mint a fentebbi bírálatoknál is láthattuk, a „formájában nemzeti, tartalmában szocialista” sztálini tétel parafrázisának tekinthető, Mérei által megfogalmazott javaslat (a szocialista pedagógia formájában és tartalmában is nemzeti) arra volt jó, hogy igazi szofista módjára a kritikusok bármilyen nézetet belelássanak a mondatba.²⁵⁶ „Nacionalizmus”, „polgári liberalizmus”, „antimarxizmus” és a „revizionizmus” szerepelt leggyakrabban a vádpontok között, ám miután Füred kapcsán korábban részletesen bemutattuk Mérei gondolatainak kontextusát, ezért Nagy vádjainak cáfolatától ezúttal eltekintene. Ezzel a megnyilvánulással a *Pedagógiai Szemle* szerkesztősége máskülönben lezártnak tekintette a vitát. Rövid összefoglalójukban az egyrészt-másrészt gondolkodásról tanúságot téve leszögezik, hogy a balatonfüredi pedagóguskonferencia nem ítélt meg csak pozitívan vagy csak negatívan, majd ugyanezzel a lendülettel elhatárolják magukat Faragó Lászlónak a lapban közölt, „egyoldalú” cikkétől. Bárhogyan is van, ezzel a rövid szerkesztői megjegyzéssel letették a voksukat ebben a vitában.

A hosszúra nyúlt skolasztikus vita egyik záróakkordja már a *Köznevelés* oldalain jelent meg. A PTI osztályvezetője, a füredi platformot szintén aláíró Szarka József jegyzi, aki talán Nagy Sándor mondandójához áll a legközelebb, noha retorikája élesebb. A *Pedagógiai Szemle* vonatkozó cikkeinek értékelése után Szarka sokkal világosabb üzenetet fogalmaz meg, mint Nagy, hiszen Mérei Ferencet, Zibolen Endrét és Faragó Lászlót néven is nevezi a cikk végén, mint olyanokat, akiknek Füreddel kapcsolatos revizionista véleménye elkülönül az összes többi megszólalóétól. Szarka tehát nem hagy semmi kétséget afelől, melyik oldalon áll a Nagy Sándor által felvetett „kétfrontos harcban”, ezt igazolja, hogy írása végén „beismeri”: a

inkább csak a koherencia-keresés szándékát, ti. Szegedre távozását Ágoston traumaként élte meg, szakmai indokot nem talált, így olyan eseményláncolatot konstruált, amelyben a külső kényszer sajátos értelmezésével megtudta őrizni pozitív szakmai énképét”.

²⁵⁶ NAGY Sándor, Még egyszer a balatonfüredi pedagógiai konferenciáról, *Pedagógiai Szemle*, 8. évf. (1958) 5. sz., 409-415.

Köznevelésben korábban megjelent, Balatonfüredet pozitívan bemutató cikkek helytelenül tájékoztatták az érdeklődő olvasókat.²⁵⁷

Alig több mint egy év alatt a magyar pedagógustársadalom elitje nagy utat tett meg. 1957 februárjában Zibolen Endre a – még Kónya Albert által vezetett – minisztérium hivatalos lapjában már abbéli aggályát fejezte ki, hogy a balatonfüredi pedagóguskonferencia előremutató törekvései feledésbe merülnek. Akkor azt írta:

„nem akarunk többé életünk valóságától elrugaszkodott pedagógiát. Nem akarunk olyan pedagógiát, amelyik ürességét, ötlettelenségét szapora idézetekkel leplezheti csupán. S főképpen nem kell az olyan tudálékos elmélet, amelyik hamisításainak, torzításainak elfogadtatása érdekében nem ártall a tudományos tisztességen is erőszakot elkövetni. A magyar szocialista neveléstudomány kidolgozásában nincs szükség olyan »pedagógusokra«, akik apróbb-nagyobb konjunkturális érdekeik szolgálatában hajlandók akár a marxizmus-leninizmus klasszikusaival is visszaélni. S ebben benne foglaltatik, hogy nem kell nekünk az a pedagógia, amelyik fehérre iparkodik hazudni a feketét, paradicsomi bőségnak a szűkös életet, emberfeletti hősiességnak az embertelenséget”.²⁵⁸

Ez a tiszta, sallangmentes beszéd hitet tett a desztalinizáció mellett, továbbá hitet annak a szocialista neveléstudománynak a vágya mellett, melynek problémavilága a *lokalitásból* nő ki (és nem az erőltetett szovjetizált importból), ennyiben tehát tartalmában és formájában nemzeti, tartalmában és formájában szocialista.

Láttuk, hogy Kállai Gyula miniszteri székfoglalóját követően lassan, de biztosan elindul az őrsekváltás, az 1957. május 5-i pártaktíva után pedig Mérei Ferenc és a balatonfüredi pedagóguskonferencia egyenesen a támadások célkeresztjébe kerül. Zibolen fenti szavaiból Ágoston György és társainak verbális támadása nyomán hamarosan „revizionista”, „polgári liberális”, „antimarxista” és „nacionalista”, a Nagy Imre politikájából táplálkozó „ellenforradalmi szervezkedés” lesz, melynek alaphangját természetesen Kállai Gyula adta meg. A Belügyminisztérium, mint fentebb jeleztük, 1957. március 11-től fokozatosan újból érdeklődni kezd Mérei személye iránt, és az 1958. október 17-i letartóztatásáig még rengeteg adatot gyűtenek róla. 1998-ban Litván György közzétett egy a neveléstudományi szcéná és Mérei Ferenc ebben játszott szerepének értékeléséhez elengedhetetlenül fontos dokumentumot. Az irat jellege szerint a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Titkárságára eljuttatott, 1958. június 12-én keletkeztetett belügyi feljegyzés, mely tizenöt hónapos célzott vizsgálódás után „javasolja Mérei Ferenc *eltávolítását a pedagógia területéről*”.²⁵⁹

A KB titkára az a Kállai Gyula volt, aki a pedagógus pártaktíván bő egy évvel korábban már eleve Méreit tette meg 1956 neveléstudományi fejleményei főkolomposának. Kállai a javaslattal egyetértett, s végrehajtás céljából továbbította azt Ilku Pálnak, a művelődésügyi miniszter illetékes helyettesének (a miniszteri posztot 1958. január 28-án Benke Valéria vette át). Ezzel a kör bezárult. Természetesen nem arról van szó, hogy egy eleve meglévő koncepciót érvényesítettek letartóztatás formájában mintegy másfél évvel később. Hanem – mint látni fogjuk – arról, hogy az ügynökjelentésekből táplálkozó belügyi adatgyűjtés fiktív és valós adatokra támaszkodva szépen-lassan felépítette, megkonstruálta a Mérei elleni vádat, mely utóbb a Hungaricus-perben konkludált. Túl azon, hogy a Litván György által publikált belügyi feljegyzés tele van elírással, durva életrajzi tévedésekkel Mérei múltját illetően, az 1956-os szerepét nagyon is pontosan láttatja. Tudnak Méreinek az MTA Pedagógiai Főbizottságán, a Petőfi Körben és a Balatonfüreden tett kijelentéseiről, tudnak a Pedagógusok Szabad Szakszervezetében és a Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsának pedagógiai bizottságában elhangzott javaslatairól, tudnak a Bölcsészkar Egyetemi Forradalmi Diákbizottságban betöltött

²⁵⁷ SZARKA József, Vitánk a revizionista nézetekkel, *Köznevelés*, 14. évf. (1958) 12. sz., 269-270. A szerző korábbi hozzászólása Füredhez: SZARKA József, A szovjet pedagógiáról, *Pedagógiai Szemle*, 8. évf. (1958) 4. sz., 301-309.

²⁵⁸ ZIBOLEN Endre, Füred tanulsága, *Köznevelés*, 13. évf. (1957) 1. sz., 13-14.

²⁵⁹ LITVÁN György, Belügyi feljegyzés és MSZMP-döntés Mérei Ferencről, 1958, *Élet és Irodalom*, 42. évf. (1998) 35. sz., 7. (Az én kiemelésem.) Levéltári jelzete: ÁBTL, 3.1.5-O-10986/3, 30-35.

tanácsadói szerepéről, valamint arról is, hogy baráti körében, a kávéházi politizálás keretei között Mérei a „párt és a kormány ellen izgat”. A Litván György által közölt belügyi dokumentum néhol *szó szerint*, néhol kicsit stilizálva, *tartalmilag* idéz a korábban hivatkozott, Beránné Nemes Éva és Kajári Erzsébet által közreadott szakszervezeti rendészeti jelentésből, vagyis minden koncepciózus torzítás ellenére, ügynökei révén a Belügyminisztérium valóban rengeteg megtörtént, eseményt, valós tényt feltárt.²⁶⁰ E fejezet záró részében azt fogjuk megvizsgálni, hogyan épült fel a vád szociológiája, és miképpen működött a börtön lélektana.

A „Mérei és társai”-per

Állambiztonsági koncepció és pártállami igazságszolgáltatás

*„Én reggel hatig rohadok / a csöndesedő esőben. / Ki kell várnom a váltást, / ki kell várnom, amíg kialszálódsz a vackodból, / anyu mellől. Hogy leadhassam / a drótot: merre reppentél.”*²⁶¹

Petri György: *A személyi követő éji dala* (1981)

*„Látom, izgalmas kérdések. Ki mond esti mesét a gyerekeknek? Apuka – 1, anyuka – 2, nagyszülők – 3, testvérek – 4, rádiómese – 5, tévéese – 6, egyéb – 7. [...] Ettől rezelt be a kutatásvezető? Nem egészen erről van szó. (...) A fő szempont az, hogy a tudományos intézetektől távol kell tartani az ilyen főkolomposokat, mint én meg te, ha történetesen te is abból élsz, hogy apró számokat írsz négyzetárcsokba.”*²⁶²

Kenedi János: *Egy főkolompos délelőtti éje* (1986)

*„Ami az állatszeliidítő a fenevadak ketrecében (...), ami a lóidomár a fék nem szokta szilaj ménnel szemben: – az a »lélekidomár« a lelkes állatok világában. (...) Egy közönséges ember, akinek nincs a kezében sem Mózes varázspálcája, (...) még csak egy csendbirtosi korbács sem: – (...) nem hoz magával hódító külsőt, – aki nem művész, nem költő, nem hős, – még csak nem is politikai celebritás. És mégis csodákat tud tenni. Kitalálja annak a gondolatját, akivel beszél; azt a gondolatot, amit az elmondott szó gondosan rejteget. Eléje kerül a szándéknak s kihallgatja a titkos vágyakat”.*²⁶³

Jókai Mór: *A lélekidomár* (1888–89)

A Hungaricus-, utóbb „Mérei és társai”-pert megelőző letartóztatásokról szóló elbeszélések az érintettek között gazdag kollektív emlékezeti anyagot hoztak létre. Mérei Ferencet, Fekete Sándort és Hegedűs B. Andrást 1958. október 17-ről 18-ra virradóra, Litván Györgyöt pedig 18-án délelőtt tartóztatták le.²⁶⁴ (Széll Jenő ebből a szempontból kilóg a sorból, mert őt csak 1959 februárjában fogták le; ugyanezen a napon még Kelemen Imrét és Hoffman Gertrúdot is letartóztatták, de ez a történetmeséléshez nem kapcsolódik szorosan.) Az őrizetbe vettek kol-

²⁶⁰ Az analógiákra lásd pl. „Az első támadást 1956 júniusában intézték a szocialista pedagógia ellen a Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Főbizottságában, ahol eljutottak egészen a karácsonyizmus rehabilitálásának a követeléséig”. BERÁNNÉ – KAJÁRI, „Nyomozati munkát a Pedagógus Szakszervezettel kapcsolatban nem végeztünk”. Budapest, 1957. október 1., 18. Illetve: „Első nyilvános fellépése az Akadémia Pedagógiai Főbizottságának ülésén volt, ahol Mérei kezdte a koncentrált támadást. Hatalmas kritikai hullámot indított el, amelynek során eljutott az ülés addig, hogy még a karácsonyizmus rehabilitálását is követelték”. LITVÁN, Belügyi feljegyzés és MSZMP-döntés Mérei Ferencről, 1958, 7.

²⁶¹ PETRI György, *A személyi követő éji dala*, in *Összegyűjtött versek*, Réz Pál, Lakatos András, Várady Szabolcs (szerk.), Budapest, Magvető, 2003, 177-178.

²⁶² KENEDI János, *Egy főkolompos délelőtti éje*. Haraszti Mikós bemutatja Kenedi Jánost, in *Elhűlyülésem története és egyéb balgaságok*, Malakoff, Dialogues européens, 1986, 237-267.

²⁶³ JÓKAI Mór, *A lélekidomár* (1888–89), Budapest, Akadémiai, 1967, 5.

²⁶⁴ Mérei őrizetbe vételére már 1958. szeptember 13-án javaslat születik, lásd ÁBTL 3.1.5 – O – 10986/1/94.

lektív emlékezetében az eset így szerepel, megtoldva azzal, hogy október 18-án rövid kommuniké jelent meg a *Népszabadságban*.

Fekete Sándor memoárjában részletesen leírja, feleségével hogyan készültek fel a várható letartóztatásra, alaposan átbeszélték, ki mit mondhat el, Fekete még a szüleitől is elbúcsúzott, s 17-én éjfél körül meg is érkeztek a rendőrök. Némi formáság után Feketét a Gyorskocsi utcába szállították, a lakásban pedig hajnali négyig-ötig házkutatást tartottak.²⁶⁵ Fekete Sándor írja:

„október 18-án hivatalos kommuniké jelent meg a lapokban [...], mely szerint államellenes bűncselekmény alapos gyanúja miatt a rendőrség őrizetbe vette Mérey (sic!) Ferenc és Fekete Sándor budapesti lakosokat. Jó fél évtizeddel később, néhány hónappal szabadulásom után megtudtam, hogy ama október 17-én már 23 óra előtt ki volt szedve a kurta közlemény”.²⁶⁶

Noha a Belügyminisztérium által keletkeztetett iratokban néhány elírást nem számítva többnyire helyesen szerepel Mérei Ferenc neve, Fekete Sándor szerint hivatalos közleményekben nem véletlenül írták ipsisilonnal. Ennek szerinte politikai kommunikációs funkciója volt, amennyiben a bíróság „előszeretettel érzékeltette, hogy a bűnös ellenforradalmárok főleg osztályidegenek, ráadásul nem is igazán magyarok”.²⁶⁷

Mérei Vera visszaemlékezése szerint 1958. október 17-én férje éppen a szokásos bridzspartin volt egyik kártyapartnerénél.²⁶⁸ Ez esetben Kun Miklós pszichiáter, Vályi Gábor, a Corvina kiadó irodalmi vezetője, valamint az interjúban meg nem nevezett harmadik személy mellett Mérei Ferenc részvételével zajlott a parti. A kártyázás sokáig elhúzódott, Mérei viszonylag későn ért haza, s utána nem sokkal csengettek, közölték, hogy letartóztatják, majd a szokásos házkutatás következett. Noha a helyzet távolról sem volt tréfás, Mérei Vera megjegyzi, hogy a könyvek között turkáló rendőröket figyelve kárörömöt érzett, tudniillik a nyitott polcon álló könyvekről mind rájuk szállt por. A letartóztatás híre

„másnap megjelent az újságban – mondja Mérei Vera –, azaz 1958. október 18-án. Tehát 17-én történt a letartóztatás, amelyben azt írják, hogy a Budapesti Rendőr-főkapitányság államellenes bűncselekmény alapos gyanúja miatt Mérei Ferenc és Fekete Sándor budapesti lakosokat őrizetbe vette”.²⁶⁹

Az 1999-ben hetvenedik születésnapját ünneplő Litván Györggyel érdekfeszítő interjút készített Hegedűs B. András és Rádai Eszter. Pertársak lévén előbbi rögtön egy ugratással indította a beszélgetést, s megkérdezte az ünnepeletet, hogy elolvasta-e az aznapi *Népszabadságot*. Az ugratás tréfás része arra vonatkozott, hogy 1958. október 18-án reggel Litván György nem olvasta el az aznapi *Népszabadságot*, ezért nem tudhatta, mi vár rá.

²⁶⁵ FEKETE Sándorné HARY Márta, *Rabság szabadlábon*, Budapest, Múzsák, 1990, 41-48.

²⁶⁶ FEKETE Sándor, *Vácott voltam Afrikában. Emlékeim az 1956 utáni terrorkorszakból*, Budapest, szerzői kiadás, 1996, 45. Illetve HUNGARICUS, *Az 1956-os felkelés okairól és tanulságairól. Fekete Sándor hajdan illegálisan terjesztett írásának első hiteles magyar nyelvű kiadása magyarázatokkal*, Budapest, Kossuth, 1989, 178.

²⁶⁷ FEKETE, *Vácott voltam Afrikában*, 80. Még részletesebben tárgyalja az ipsisilon jelentését: FEKETE Sándor, *Az állampolgár rendőri megregulázása, Tekintet*, 4. évf. (1991) 3. sz., 88-110., itt: 109. Az állambiztonsági iratokon sokszor rosszul írják a nevét (Mérey), ugyanakkor valóban nyilvántartották ismeretségi körének társadalmi hátterét, mint például a „papi származású Varga Tamás és Balázs, a bárói származású Kraiss Ágnes”. ÁBTL 3.1.5–O–10986, 42.

²⁶⁸ A korszakban a bridzs korántsem volt úri passzió, a löversenyek ismertetése mellett a *Népszabadság* például rendszeresen közölt feladványokat. Lásd *Népszabadság*, 1958. október 18., 12.

²⁶⁹ OHA, Mérei Vera-interjú, 140. Vályi Gábor 1971-től az Országgyűlési Könyvtár igazgatóhelyettese, majd főigazgatója volt, az interjúban Mérei Vera véletlenül az MTA Könyvtárát említi. Vö. JÓNÁS Károly, Egy könyvtárosi pálya hosszú évei. Interjú a 80 éves Vályi Gáborral, az Országgyűlési Könyvtár nyugdíjas főigazgatójával, *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*, 11. évf. (2002) 2. sz., 36-44. Nyilván így jelent meg később egy rövid interjú Méreivel is, lásd N. N., „Könyvtáraink jól ellátnak engem”. Mérei Ferenc pszichológus, az MTA irodalompszichológiai bizottságának elnöke, *Könyvtáros*, 31. évf. (1981) 10. sz., 590.

„Ez – magyarázza az ünnepelt – egy negyvenéves ugratás Hegedűs B. András részéről. 1958 őszén a Mérei-bándát, Mérei Ferencet és társait letartóztatták. Nálam a Krampusz várt egy fél napot, és másnap délelőtt tartóztattak le a Kossuth téren, a Néprajzi Múzeum kapujánál. Nemi autóztatás után fölvittek a Sváb-hegyre [...] és hamarosan megérkezett kíséretével Hollós Ervin alezredes, a politikai rendőrség operatív osztályának vezetője. Ő közölte velem, tegeződve: »szervusz, le vagy tartóztatva«, és utána megkérdezte, ugye, tudom, hogy miért, nyilván olvastam az aznapi újságot. Mondtam, hogy nem, és erre idegesen követelte, hogy azonnal hozzanak egy újságot. Harangozó Szilveszter [...] szaladt, és hozott egy *Népszabadságot*, amelyben már olvasható volt, hogy Mérei Ferenc és Fekete Sándor budapesti lakosokat letartóztatták”.²⁷⁰

A történet lényege az, hogy az újság el nem olvasása miatt Litvának volt még egy kellemes délelőtte, hiszen nem azon rettegett, mikor jönnek érte.²⁷¹

„Letartóztatásunk – meséli Hegedűs B. András – (pontosabban »Mérei, Fekete és társai« letartóztatásának) híre másnap kishírben jelent meg a lapokban. [...] Én 1958. október 17-én a reggeli *Népszabadságban* még olvastam Kádár János beszédét az angyalfüldi választási gyűlésen: Az ellenforradalmi bűnösök felelősségre vonása alapján megtörtént – jelentette ki.²⁷² Hittük is, nem is. Amikor 23 óra 30 perckor megszólalt a lakás csengője, csak ennyit mondtam: »itt vannak«. Szegedi V. Tibor rendőr százados nyomult be a lakásba sokadmagával, megállapították, hogy pizsamában nincsen fegyver, elvágta a telefonzsinórt, Istvánt kiságyastul felrakták a szekrény tetejére, hogy mozogni tudjanak a lakásban. Felmutatták a Biszku Béla által ellenjegyzett letartóztatási parancsot, megengedték, hogy elbúcsúzzam Maritól, és elvezettek. Éjfélkor már a Gyorskocsi utca 31-ben voltam”.²⁷³

A *Népszabadság* 1958. október 18-i számában megjelent kommuniké *létének* sajtótörténeti kibogozása azonban nem is olyan egyszerű. Ebben az időben ugyanis a *Népszabadság* naponta két lapnyomással jelent meg, vagyis egy napon, ugyanazzal a számozással két, nem teljesen azonos lapszám látott napvilágot. Ez annyit tesz, hogy olykor cserélték a vezércikkhez kapcsolódó fotót, egy hasonló terjedelmű friss anyagot beszúrtak egy korábbi helyére, a kis hírek rovatot pedig folyamatosan frissítették. Sajtótörténeti szempontból a különbség nem triviális, tudniillik az Arcanum digitális archívumában Mérei Ferenc és társainak letartóztatása nem szerepel. Az Országos Széchényi Könyvtár mikrofilmtára azonban mindkét változatot megőrizte, így bizonyosan állíthatjuk, hogy a fentebbi közlés tényszerűen helytálló, a köréje szőtt kollektív emlékezet pedig érzelmileg átszínezte az eredeti, rideg tényközlést.²⁷⁴

„A Budapesti Rendőr-főkapitányság államellenes bűncselekmény gyanúja miatt Mérey Ferenc és Fekete Sándor budapesti lakosokat őrizetbe vette”.²⁷⁵

Noha ez a hivatalos kommuniké a 8. oldalon, az apró betűs rövid hírek között jelent meg, utóbb a letartóztatás tényét más médiumok is közzétették. A kormánysszóvivői tájékoztató nyomán az *Esti Hírlap* november 1-jén számolt be arról, hogy

²⁷⁰ RÁDAI Eszter – HEGEDŰS B. András, Nekem – hetven. Beszélgetés Litván Györggyel, *Beszélő*, III. folyam, 4. évf. (1999) 4. sz., 8-20.

²⁷¹ Évesszámában Litván György azt is feltárja, hogy 1957-ben rövidebb időre háromszor is letartóztatták: május 25-én a XIII. kerületi rendőrség a KISZ iskolai megszervezésének akadályozása címén (plusz fegyverfogás, rendszerellenes kijelentések), melynek következtében két hét fogda után Kistarcsára internálták, ahol szintén két hetet töltött. Ezt követően a Fő utca, azaz a Belügyminisztérium Vizsgálati Osztálya következett, ahol a röpirat-terjesztésen kívül mást nem tudtak rábizonyítani, ezért újabb két hét után szabadon engedték. LITVÁN György, 1957, *Beszélő*, III. folyam, 1. évf. (1996) 8. sz., 57-73.

²⁷² A hivatkozás pontos, lásd N. N., Erősítsük a dolgozó nép cselekvő egységét. Kádár János elvtárs beszéde az angyalfüldi választási gyűlésen, *Népszabadság*, 16. évf. (1958) 246. sz., 1. „Az ellenforradalmi bűnösök felelősségre vonása alapján megtörtént”. A beszéd nagy része azonban az országgyűlési képviselők és a tanácsstagok 1958. november 16-i általános választásáról, illetve az elmúlt két év mérlegéről szólt.

²⁷³ HEGEDŰS B. András, 1958. A megtorlás konszolidációja, *Beszélő*, III. folyam, 1. évf. (1996) 9. sz., 70-84, itt: 83-84.

²⁷⁴ A kollektív emlékezet fogalmát a francia szociológus által tárgyalt, megszorított értelemben használom: Maurice HALBWACHS, *Az emlékezet társadalmi keretei*, Budapest, Atlantisz, 2018.

²⁷⁵ *Népszabadság*, 16. évf. (1958) 247. sz., 8.

„a budapesti rádió [...] nemrég bejelentette: Mérei Ferencet és Fekete Sándort államellenes bűncselekmények gyanúja miatt letartóztatták. Mikor tárgyalják az ügyet és nyilvános lesz-e a tárgyalás? – Az ügyet – mondta Gyáros László –, a szükséges vizsgálat befejezése után tárgyalják. A tárgyalás módját a bíróság határozza meg”.²⁷⁶

Mérei Ferenc és társai letartóztatásának, illetve a perben született ítélet hírének nyilvánosságra hozatala politikai szempontból távolról sem volt mellékes kérdés. Ezt nemcsak az támasztja alá, hogy 1959-ben, a Magyar Szocialista Munkáspárt 7. kongresszusán, mint hamarosan látni fogjuk, Biszku Béla név szerint is kiemelte őket, hanem főként az, hogy személyükön keresztül a szélesebb nyilvánosság számára is példát akartak statuálni. 1959. április 2-án a Népszabadság még az ítéletet is leközzölte, *Ítélet Mérey Ferenc és bűntársai ügyében* címmel.

„A Legfelsőbb Bíróság Népbíróági Tanácsa Mérey Ferenc és társai – Fekete Sándor, Széll Jenő, Litván György, Hegedűs András budapesti lakosok – ügyében a március 24-től április 1-ig tartó nyilvános tárgyalás alapján ítéletet hozott a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés büntette miatt. Mérey Ferenc és Fekete Sándor az ellenforradalom fegyveres leverése után Nagy Imre híveiből államellenes szervezkedést hozott létre. Fekete Sándor »Hungaricus« néven összefoglalta közös, a rendszer megdöntésére irányuló nézeteiket, melyeket megvitattak, majd sokszorosítottak és titokban terjesztettek. Befolyásuk fenntartására a velük rokonszenvezőket felhasználták arra, hogy pénzt gyűjtsenek letartóztatott bűntársaik segélyezésére s ezzel politikailag is magukhoz láncolták őket. A szervezkedésben tevékeny részt vállalt Széll Jenő, Litván György, Hegedűs András. Propagandaanyagaikat disszidált bűntársaikhoz is eljuttatták, akik felhasználták azokat a Magyar Népköztársaság ellen. Szervezkedésüket az 1958 őszén foganatosított letartóztatásuk szakította meg. A Legfelsőbb Bíróság Népbíróági Tanácsa (...) a vádlottakat bűnösnek mondotta ki. Ezért Mérey Ferencet 10, Fekete Sándort 9, Széll Jenőt 5, Litván Györgyöt 6, Hegedűs Andrást 2 évi börtönbüntetésre ítélte. Az ítélet jogerős”.²⁷⁷

A nyilvános megszégyenítésnek szánt hír hangsúlyos megjelentetése nem is maradt következmények nélkül; egy családi történet szerint ugyanis Mérei Ferenc egyik oldalági rokona 1959-ben azért változtatott némileg a nevén, nehogy egy lapon emlegessék őt a börtönviselt Méreivel. A fentebb felidézett, a letartóztatás mozzanatát érzelmileg átszínező, sőt olykor kifejezetten gunyoros átdolgozás megítélésem szerint a társaság szuverenitási igényéről ad számot. Nemcsak az a fontos, hogy mi történt, nemcsak az, hogyan tálalta azt a korabeli irányított nyilvánosság, de az is, hogy védekezés gyanánt, szinte utolsó mentsvárként hogyan formálják gunyorossá, hogyan sajátítják ki ezt a nevetésre különben alig is ingerlő letartóztatási történetet. A kollektív emlékezet ebben az értelemben az *önmegtartás*, a *szuverenitási igény* dokumentuma.

Ebben a fejezetben tehát a hivatalos dokumentumokból rekonstruálható történet mellett, ahogyan eddig is tettük, teret adunk majd a tapasztalat történeti fogalmának is. Rákerde-zünk azokra a módokra is, amelyekkel szorult körülmények között, a prizonizáció kontextusában a bebörtönzöttek fenntartják szuverenitásukat, ragaszkodnak korábban rögzült énjük foglalatához. A derű, a nevetés, az ugratás tehát az önmegtartás kellékei, melynek a börtönmindennapokban való gyakorlattá formálásához Mérei Ferencnek a munkaszolgálatos időből származó tapasztalatai nem keveset hozzáadhattak.

Visszakanyarodva azonban a letartóztatás mozzanatához, legfeljebb utalásszerűen derül ki a történetekből, hogy mi volt annak az indoka. A legfőbb ok természetesen a Fekete Sándor által írt, három részre tervezett cikksorozat, a *Hungaricus* volt, melynek a sztálinizmusról szóló első része 1956 decemberében, a Rákosi-rendszer kritikai megközelítését adó fejezete pedig 1957 februárjában készült el. A magáról a forradalomról szóló résznek csak az

²⁷⁶ N. N., A kormány szóvivőjének mai tájékoztatója, *Esti Hírlap*, 3. évf. (1958) 257. sz., 1. A *Kisalföld* ugyanígy november 1-jén számolt be a hírről: A kormány szóvivőjének sajtótájékoztatója, *Kisalföld*, 3. évf. (1958) 258. sz., 2.

²⁷⁷ N. N., Ítélet Mérey Ferenc és bűntársai ügyében, *Népszabadság*, 17. évf. (1959) 77. sz., 10. Illetve, N. N., Ítélet a Mérey-bűnügyben, *Magyar Nemzet*, 15. évf. (1959) 77. sz., 6.

előkészítéséig jutott el a szerző, a megszövegezés fázisa előtt leállt, a cédulákat pedig a várható letartóztatás árnyékában – érthető okokból – megsemmisítette.²⁷⁸ Az indokok közül megemlítendő még a korábban lefogottak hozzátartozóinak való segély gyűjtése, sőt Mérei Ferenc és Litván György esetében a hűtlenség.²⁷⁹ A bevett protokollnak megfelelően a letartóztatás előtt mindannyiukat személyi követő figyelte, aki szó szerint mindent lejegyzett.²⁸⁰ Őszintén szólva ezek a sematikus dokumentumok történeti szempontból nem túlzottan érdekesek vagy változatosak. Céljuk vagy a megfigyelt személy egyidejű megfélemlítése, vagy utóbb, a kihallgatás kezdetén annak a sokszerű hatásnak az elérése, amelynek következtében a gyanúsított úgy vélheti, tényleg mindent tudnak róla.

Életútinterjújában Nemes Livia utóbbiról számol be: megpróbál tagadni, de ezt lélektanilag lehetetlenné teszi a kihallgató tiszttel azzal, hogy előszámlálja, kikkel, mikor és hol találkozott az utóbbi hetekben. Nála tehát működött ez a fajta lelki ráhatás vagy, ahogyan ő nevezi, „lélektani trükk”.²⁸¹ Érdemes hangsúlyozni, hogy ilyen helyzetben a pszichológiában való jártasság önmagában nem sokat ér. Az állambiztonsági célszemélyként „Társalgónak” nevezett Hegedűs B. András, illetve a „Firkászra” keresztelt Litván György esete is mutatja, jóval hatékonyabban működik, ha a korábbi megfigyelések *tudatában* reagál az ember a kérdésekre.²⁸² Illetve, ahogyan Fekete Sándor és felesége, Hary Márta esetében láthattuk, segít, ha van egy többé-kevésbé eltervezett stratégiája arra nézve, mit fog elmondani, és mit nem.

Persze ez a fajta tudatosság sem szavatolja azt, hogy az történik majd, amit a letartóztatott eltervezett – mégis hagy némi distanciát. A nyomozati szakasz legelején, 1958. november 8-án Mérei Ferenc is kiadja magát Erdélyi Jenő, volt államvédelmi tiszt előtt, akit börtönvámzerként építenek be a letartóztatottak közé.²⁸³ A pszichológus elemzi Kádár János szerepét, „ruszki elnyomást” emleget, sőt kitér intim kapcsolataira is.²⁸⁴ Láthatjuk tehát, hogy az adott pillanat kedvezőtlen lelki diszpozíciója könnyen felülírhatja a nagyszerűen kimódolt, de a fogdában életszerűtlennek bizonyult tervet. Az Erdélyi jelentéseit elemző Litván György szerint Mérei saját szerepét is túlértékelte ekkor, amennyiben a börtönvámzer szerint a pszichológus azt mondta, hogy ha nem akasztják fel, úgy politikai nézeteit nem adja fel, sőt a börtönben is kiáll majd értük. A zárkaügynöki szerepét jól játszó Erdélyi úgy reagált erre, hogy „ha nem a jelenlegi szerepemben beszélek vele, nagy verést kapott volna”.²⁸⁵ A célszemélyként Mérei Ferencet „Rétinek” nevezte el az állambiztonság, s a letartóztatása előtti hetekben valóban mindenhová követték. Lássunk egy részletet annak leírására, hogyan néz ki a követség:

„1958. október 6., 7 óra 46 perc. »Réti« szürke zakóban, kék-szürke csíkos nadrágban, fekete félcipőben, világos drapp ballonkabátban, kezében kopott barna aktatáskával kilép Pasaréti úti otthonából. Az 5-sel a

²⁷⁸ FEKETE Sándor, Jegyzet a „Hungaricus”-hoz, *Literatura*, 15. évf. (1989) 1–2. sz., 264–265.

²⁷⁹ GÁL Éva, *Lejáratás és bomlasztás. Tudósok, tanárok a titkosrendőrség látókörében*, Budapest, Corvina – Nagy Imre Alapítvány, 2013, 19.

²⁸⁰ Hegedűs és Litván tréfásan öltözködéstörténeti forrásanyagnak nevezi, mert valóban ennyire részletekbe mennek a leírások. Vö. RÁDAI – HEGEDŰS, Nekem – hetven, 17.

²⁸¹ *Egy óra Nemes Livia pszichoanalitikussal*, Budapest, 2007. Rendező: Szécsényi Anikó. A portrét az Országos Széchényi Könyvtár Történet Interjúk Tárának munkatársai készítették 2001-ben.

²⁸² Hegedűsnek arra a kérdésére, mire gondolt, amikor rájött, hogy követik, Litván György így válaszolt: „Hogy mire gondoltam? Arra, ami lett belőle. Elég nyomasztó volt. Október elején még a Lupa-szigetre is kijöttek velem hajón. Az utolsó héten pedig egyfolytában autóval követtek, de váltott emberekkel a villamoson, autóbussen is. Ez a nyílt vagy egyenesen agresszív követés persze egyértelműen begyullasztási célokat szolgált, hogy az ember ijedtében önkéntelenül elárulja magát és kapcsolatait”. RÁDAI – HEGEDŰS, Nekem – hetven, 17.

²⁸³ Erdélyi Jenő főhadnagy – egyebek mellett – a hálózati munkára beszervezett Czibor Zoltán labdarúgó utolsó tartóztartója volt, akit azonban 1957 nyarán hivatali hatalommal való visszaélés miatt ítélték el. Lásd KOÓS Levente, „Ha majd az ellenségek kibékülnek, találkozni fogunk”. Czibor Zoltán és a belügy, *Aetas*, 30. évf. (2015) 4. sz., 67–81.; GÁL, *Lejáratás és bomlasztás*, 66.

²⁸⁴ ÁBTL 3.1.5–O–10986/2/237–242.

²⁸⁵ LITVÁN, Mérei és a „Krampusz”, 198.

Moszkva térig megy, vesz egy sportlapot, iszik egy dupla kávé, majd a 61-sel az Elek utcáig utazott, innen a Karolina úton lévő MTA Biológiai Intézetébe ment. 13h36-kor kijött az Intézetből és a Közértben szőlőt vásárolt. 5h körül elhagyta munkahelyét, s hazament, közben a Moszkva téren egy duplát elfogyasztott. Este az 5-sel a Szövetség utcáig utaztak feleségével, majd az Erkel Színházba mentek Bartók-hangversenyre”.²⁸⁶

Ha az ember végigolvassa ezeket az állambiztonsági levéltárban szép számmal fellelhető dokumentumokat, valóban képet kaphat a megfigyelt szürke hétköznapijairól, a megfigyelők által tett megjegyzések pontosságáról (például sokszor azt is feljegyzik, hogy a Júlia utcai megállóban száll fel), ám a mindennapi rutinnál sokkal többet nem tudunk meg.

Noha nem áll szándékomban e megfigyeléseket banalizálni, de ha szabad irodalmi referenciával élni, a „Réti” célszemélyről szóló napi beszámolók inkább emlékeztették e sorok íróját – a mottóban idézett – Petri Györgynek *A személyi követő éji dala* című versére vagy Kenedi Jánosnak az *Egy főkolompos délelőtti* című satirikus tónusú beszélgetésére. Utóbbiban a szociológiai kódolásból élő főhős voltaképpen csupa napi rutincselekvést végez, mégis az állambiztonsági érdeklődés célkeresztjében találja magát. E két példát csak azért bátorítottam ideidézni, mert a Hungaricus-perbe összeszedett társaság atmoszférájától, mint a *Nép-szabadságban* meg nem jelent hír kapcsán láthattuk, nem állt távol az akasztófahumor, az ironia és a groteszk. Ettől függetlenül nem szabad elfelejtenünk, hogy a tapasztalat szintjén, mint Litván György is utal rá, a megfigyelés rendkívül nyomasztó volt, s inkább a szuverenitásigényüket jelző *átdolgozás* volt gunyoros, távolságtartó, mégpedig abban az értelemben, ahogy az előző fejezetben az ironiáról mint negatív viszonyulásról beszéltünk. De ne feledjük, Petri versének utolsó sora is fenyegető, amennyiben így szól: „Eljön még az idő, / amikor Dunát rekesztek veled”.²⁸⁷

Korábban láthattuk, hogy az állambiztonság Mérei Ferenc iránti érdeklődése 1957 márciusában élénkült fel, de csak november végén indult meg a nyomozás. Gál Éva módszeres alaposággal tárja fel azt, ahogy az előbb „nacionalisták”, aztán „Földi–Lengyel” (azaz Fekete–Litván), majd „Hungaricus” néven folyó vizsgálat csak a vádemelés előtt nem sokkal lett „Mérei Ferenc és társai”. Az állambiztonság ugyanis először külön szálon, eltérő ügyekben nyomozott, Litván György mellett Fekete Sándort, Széll Jenőt, Hegedűs B. Andrást is többször kihallgatták a Nagy Imre és társai, a Petőfi Kör, a Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa, az Írószövetség, sőt a munkástanácsok ügyében is 1957-ben, de néhány hetes benn-tartáson túl egyiküket sem tartóztatták le. Kosáry Domokos 1957. novemberi őrizetbe vétele után azonban az állambiztonság tudomást szerzett a fentebb már érintett Hungaricus-röpiratól, melyet a történész nagy precizitással tett el az 1956-os forradalom történetét dokumentáló archívumában, melyet előbb a Ráday Gyűjteményben, utóbb az Egyetemi Könyvtárban helyezett letétbe.²⁸⁸ Míg egy 1957. december 9-én készült összefoglaló jelentés tanúsága szerint még sötétben tapogatózott az állambiztonság, és a szöveget nemegyszer „Hungárius-tanulmánynak” nevezi, addig az 1958. május 8-án készült összefoglalás már tud a keletkezés és a terjesztés körülményeiről, sőt idéz is a szövegből, melynek világnézetét „nemzeti kommunistának” minősíti.²⁸⁹ Kosáry kerülőúttal találta meg tehát a politikai rendőrség azt, noha a Hungaricus első részéről Fejtő Ferenc 1957. január 31-én cikket közölt a *France Observateur* című hetilapban. A második résznek már a sokszorosítására se maradt idő, azt gépiratban tette le Kosáry a gyűjteménybe.²⁹⁰

Láthattuk fentebb, hogy a „Mérei Ferenc és társai” per nyilvánosságnak szánt konklúziója úgy szólt, hogy a Hungaricus-szöveg valójában nem volt más, mint a „rendszer megdön-

²⁸⁶ ÁBTL 3.1.5–O–10986/1/171. Helyesen: Biokémiai Intézet.

²⁸⁷ PETRI, A személyi követő éji dala, in *Összegyűjtött versek*, 178.

²⁸⁸ GÁL, *Lejáratás és bomlasztás*, 22.

²⁸⁹ ÁBTL 3.1.5–O–10986/11.; ÁBTL 3.1.5–O–10986/27–29.

²⁹⁰ FEKETE, *Vácott voltam Afrikában*, 182. Lásd François FEJTŐ, La première autocritique d’un „communiste nationale” hongrois, *France Observateur*, 1957. január 31.

tésére irányuló nézetek” összegzése. Adódik a kérdés, hogy egy 50–100 példányban stencilezett, illetve néhány példányos gépiratban létező értekező prózai mű vajon hogyan lett volna alkalmas tömegek rendszerellenes izgatására.²⁹¹ A *Cikksorozat a magyar nemzeti-demokratikus forradalom néhány tanulságáról* című első rész ugyanis sok mindenről szól, de 1956-ról egyáltalán nem. Mint fentebb írtuk, fő témája a sztálinizmus bírálata, kitérve a független Jugoszlávia útjára, szóvá téve Sztálin ellenzékének kérdését, pertraktálva a párton belül alaposan eltúlzott bürokratizmust, a nemzeti függetlenség elvét és így tovább. A *Két pogány közt* című második rész a sztálinizmus magyarországi vonatkozásait eleveníti fel, kijelentve, hogy hazánkban a proletárhatalom megvalósulását a Vörös Hadsereg megszállása hozta el, ennyiben pedig a szocializmus nem más, mint orosz importcikk. A politikai helyzetértékelésen túl a *Hungaricus*-szöveg egyik legérdekesebb fejtegetése megítélésem szerint a „reakció” fogalomtörténetével foglalkozik, s Fekete azt vizsgálja itt, hogyan jött létre az a kommunista rezsimmel szembenálló heterogén tömb, amelyet a második világháború befejezése után anyagi, erkölcsi, mobilitási, oktatási és kulturális szempontból jóformán csak veszteségek, sérelmek értek.²⁹² Ezt nevezi az értekező reakciónak, melyet ha Reinhart Koselleck fogalomtörténeti megközelítésével értelmezzünk, azt lehetne mondani, hogy az a szocializmussal azonosított haladás aszimmetrikus ellenfogalma.²⁹³ E szerint a „szocialista forradalom” olyan vehemenciával és kíméletlenséggel vitt véghez néhány év alatt mélystrukturális gazdaság- és társadalompolitikai reformokat, hogy az logikusan termelte ki saját – máskülönben heterogén osztálytagozódású (nagyőke, egyház, kispolgárság) – ellenzékét.

„A szörnyű s talán helyrehozhatatlan hibákat a kistőkések és kispolgárok ellen követték el. Marx valamikor azt hitte – így *Hungaricus* –, hogy a társadalom végül is két egymással szembenéző osztállyá bomlik [...]. Marx ezért társadalmi-gazdasági értelemben hanyatló, reakciós osztálynak nevezte a kispolgárságot. Ugyanakkor mindig figyelmeztetett arra, hogy nem szabad erőszakot alkalmazni ellenük ott, ahol a proletárhatalom szembetalálja magát velük. [...] Rákosiék azonban itt is pontosan utánozták a szovjet mintát, figyelmen kívül hagyva, hogy Oroszországban a szocializmus az egész nép elleni erőszakos boldogítás rendszereként valósult meg”.²⁹⁴

A sérelem tehát egyfelől akaratlanul egységesített olyan társadalmi csoportokat, melyeket a „haladás” defavorizált vagy egyenesen büntetett társadalompolitikai szempontból, másfelől retorikailag akaratlanul meg is bélyegezte őket, ez lett a „reakció” politikai ellenfogalma.²⁹⁵

Túl azon, hogy a sztálinizmus eszmei kereteiről és politikai mechanizmusáról szóló fejtegetései mindmáig meggondolkodtatóak (nem véletlenül nevezi Rainer M. János „máig 1956 egyik legjobb baloldali interpretációjának”), a *Hungaricus* a kádárista jogszolgáltatás szempontjából *textuálisan* nem lehetett túl érdekes. A Nagy Imre vagy Kádár János szerepéről szóló megjegyzések mellett a vád talán leginkább Fekete Sándor kénsavval átitatott stilisztikai fordulataiért nehezíthetett a szerzőre. Az MSZMP, mely úgy nőtt ki a levitézlett MDP-ből, mint „hullából a köröm”, vagy a „hivatásos hazaáruló Rákosi–Gerő–Kádár-klikk” nyilván nem könnyítette meg sem Fekete, sem pertársai sorsát, még akkor sem, ha a szerző azt is világosan elmondja írásának felütésében, hogy a második szovjet intervenció utáni, gerillaharc-szerű fegyveres küzdelem éppúgy értelmetlen, mint a sztrájk folytatása.

²⁹¹ Máskülönben Feketének a börtönben támadt olyan érzése, mikor a *Hungaricus*-ról beszélt Méreivel, hogy utóbbi vagy nem olvasta, vagy legfeljebb átfutotta azt. FEKETE, *Vácott voltam Afrikában*, 89.

²⁹² A VII. fejezetben az oktatás szerkezetének átalakítása által defavorizált társadalmi csoportok sérelmei kapcsán már beszéltünk az „irigység” társadalomelméleti applikálásáról. Lásd Helmut SCHOECK, *Az irigység: a társadalom elmélete*, Budapest, Helikon, 2007.

²⁹³ Reinhart KOSELLECK, Aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája, in *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*, Budapest, Atlantisz, 2003, 241–298.

²⁹⁴ *HUNGARICUS, Az 1956-os felkelés okairól és tanulságairól*, 131.

²⁹⁵ RAINER M. János, Kerék alá vetnek. Két könyv a közelmúltról, *Holmi*, 25. évf. (2013) 10. sz., 1333–1336.

Egyszerűbben fogalmazva, Fekete szövegét bármilyen rosszindulattal is olvassa az ember, a rendszer megdöntésére irányuló kísérletnek aligha lehet felfogni. Ez azért fontos, mert rámutat arra, hogy a Mérei Ferenc és társai per koncepciója nagyon szabadon kezelte a máskülönben hihetetlen állambiztonsági szorgalommal összegyűjtött, de önmagukban meglehetősen semmitmondó tényeket. Gál Éva vizsgálatai is arra mutatnak, hogy a kezdetben szét-szórt, több szálon futó nyomozáshoz a Hungaricus-kézirat megtalálása rajzolta körül a koncepció lehetőségét, ehhez kellett szorgos aprómunkával *megkonstruálni* a „Mérei Ferenc és társai” nevű, addig nem-létező csoportot.

Szönyi Tamás kutatásai arra mutattak rá, hogy az 1958. októberi letartóztatást követően több ügynök arról adott számot, hogy Fekete Sándor őrizetbe vétele értetlenséget és zavart váltott ki. Egyrészt a Belügyminisztérium stratégiájában ellentmondást láttak a kortársak, hiszen Zelk Zoltánt amnesztiával éppen szabadlábra helyezték 1958. október 15-én, másrészt nem értették, mi köze lehetett Feketének Mérei Ferenchez, vajon mi hozhatta össze őket.²⁹⁶ A „Juhász Lajos” hálózati néven jelentő Kristó Nagy István beszámolója szerint Abody Béla értetlenségének adott hangot, hiszen szerinte Feketét akkoriban kifejezetten „futtatták, megbecsülték”, így ő is ellentmondást érzett. Méreire is „Juhász Lajos” egyik jelentése irányította a figyelmet, akinek Tóbiás Áron egy beszélgetés során megjegyezte, hogy Mérei „szürke eminenciás”, aki a háttérből irányítja a dolgokat, az ő tanácsainak 1956–1957-ben nagyobb súlya volt, mint azt a közvélemény sejtje.²⁹⁷ A kevés megfogható tény „Erdősit”, azaz Kálmán Szilviusz Györgyöt is módfelett zavarta, noha jelentésében úgy fogalmaz:

„Mérei és barátai mozgását [...] veszélyesnek látom, de kevés az ellene szóló konkrétum és [Mérei] igen jó összeköttetésekkel rendelkezik. Könnyen kihúzhatja magát, illetve a kevés konkrétum a törvénytelenység lát-szatát adná, amit kihasználnának”.²⁹⁸

A Hungaricus köré felépülő koncepció mellett a nyomozati szakasz kreativitásában komoly szerepe volt annak is, hogy 1957 novemberétől Hollós Ervin alezredes, a Belügyminisztérium Politikai Nyomozó Főosztálya belső reakciót elhárító, II/8-b számú vizsgálati alosztályának vezetője égisze alatt indul meg az intenzív nyomozás. A Hungaricus-ügyben azonban kulcs-szerepe van Erki Edit tanárnak (később újságíró, rádiós szerkesztő), aki „Hamvas Judit” hálózati néven módfelett rosszindulatú jelentéseket készített; már az is árulkodó, hogy tartótisztje maga Hollós Ervin volt. Erki a forradalom napjaiban az Országos Nemzeti Bizottság központ-jában dolgozott, elsősorban a vidékről befutó telefonokkal foglalkozott. A második szovjet intervenció napján az összes ott lévő dokumentum elégetését követően elhagyták az épületet, másnap csak az ott maradt sokszorosítógépért mentek vissza, melyet Krassó György Nádor utcai lakásába szállítottak. „Hamvas Judit” ezeket az információkat nem volt rest megosztani Hollós alezreddel, mely elősegítette Krassó letartóztatását (1956. november 15.), a sokszorosítógép pedig Litván György társaságához került. Litvánék azonban 1957 januárjában leáll-tak a röplapozással, ettől függetlenül a fokozatosan képbe kerülő Litván György lett Hollós Ervin egyik kiszemelt célpontja, Erkit pedig ügynöki mivoltában ráállította. 1956 decemberé-ben Gál Éva Erkivel küldött el férjének egy kéziratot, melyről azonban a hálózati jelentés csak 1958 májusában állítja azt, hogy valószínűleg a Hungaricus első fejezetének sokszorosított változata volt.²⁹⁹

²⁹⁶ Zelk amnesztiájának körülményei között említi meg Ständeisky Éva a költő rossz egészségi állapotát, felesé-ge halálát, valamint a személyesen Kádár által is kiemelt „összinte megbánását”. STANDEISKY Éva, *Az írók és a hatalom, 1956–1963*, Budapest, 1956-os Intézet, 1996, 412.

²⁹⁷ SZÖNYEI Tamás, *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet, 1956–1990*, Budapest, Noran, 2012, I. kötet, 160. Mint a II. fejezetben láttuk, Fekete közvetlenül letartóztatása előtt hozta el a kiadóból *Petőfi, a segédszerkesztő* című könyvének szerzői példányait.

²⁹⁸ ÁBTL 3.1.5–O–10986/24. (1958. április 23.) Érdekes, hogy az állambiztonság szemszögéből gondolja el a helyzetet, s mintegy félti azt Méreiéktől, akik a feltételezett jó kapcsolataik révén rossz hírért kelthetik annak.

²⁹⁹ SZÖNYEI, *Titkos írás*, I. kötet, 163.

A Hungaricus-ügyhöz kapcsolódó egyik legkorábbi, 1957. november 26-i ügynökjelentésben Erki Edit arra is céloz, hogy a Lipták Tamás közvetítésével Litván György csoportjához kerülő sokszorosítógépen talán az *Október Huszonharmadika* című illegális lap egyes példányait is előállíthatták. Érdekes itt „Hamvas Judit” szóhasználat is, hiszen Litvánt nem önmagában nevezi meg, hanem csoportot *épít köré*, ami állambiztonsági szempontból, mint látni fogjuk, egyáltalán nem lényegtelen mellékkörülmény. Sőt, célzását akként pontosítja, hogy e csoportot Kardos László, Mérei Ferenc és Molnár Miklós környezete jelenti.³⁰⁰ 1958 elején Erki Edit fél a dekonspirálódástól, vagyis attól, hogy fény derül ügynöki kilétére, de egy Litván Györggyel folytatott beszélgetés során utóbbi – sajnos – teljes körű bizalmáról biztosította őt (Gál Eva szerint férje csak 1991-ben jött rá, hogy Erki róla is jelentett).³⁰¹

A további információk szerzése végett újabb besúgókat állítanak Litván Györgyre: Szakáts Miklós ismert színészt („Cyrano”), Tarcsay Pált, a Kossuth Klub igazgatóját („Pál Tamás”) és Kónya Lászlót, a TIT munkatársát („Hegyi Ferenc”). Hollós szemében azonban talán nem is annyira a Nagy Imre-vonalhoz való közelség, mint inkább a korábról szenvedélyesen gyűlölt, 1946 és 1949 között működő Nékosz volt igazán fontos. Nonn Györggyel az oldalán, a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség mint rivális ifjúsági szervezet részéről Hollós már fennállása alatt folytonosan támadta a Rajk személyéhez kötődő népi kollégiumokat tömörítő szervezetet.³⁰² Az 1957. december 9-re datált összefoglaló állambiztonsági jelentés expressis verbis úgy jellemzi a Litván György körüli „csoportosulást”, mint ami

„kis kivétellel olyan volt nékoszistákból tevődik össze, akik 1956 tavaszán feltétlenül csatlakoztak a Nagy Imre-frakcióhoz. [...] Első sorokban voltak a Petőfi Körben, a Nékosz-találkozók szervezésében, a párton belüli kíméletlen jobboldali támadásban”.³⁰³

Egy 1958. április 16-i jelentés pedig összekötő kapocsként nemcsak a Nékoszt említi meg, hanem a csoport ideológiájaként a „nemzeti kommunizmust” jelöli meg, ami, ahogy a Hungaricus kapcsán vagy korábban Mérei balatonfüredi felszólalásánál láttuk, a szocializmus és az ország szuverenitását szem előtt tartó, de a sztálinizmust és a szovjetizációt elutasító politikai beállítódást jelent.³⁰⁴

A Nékosz kiemelése természetesen nem volt alaptalan, hiszen Litván György és későbbi felesége, Gál Éva nékoszosok voltak. Sőt, Vásárhelyi Miklóst is úgy ismerték meg, hogy odajárt a Petőfi Népi Kollégiumba Pór Edithez udvarolni, utóbbi pedig történetesen Gál Éva barátnője volt.³⁰⁵ Az előző fejezetek nyomán világos, hogy Mérei Ferenc és Fekete Sándor is remekül illeszkedett a Nékoszból kinőtt „nemzeti kommunista” vonalhoz, Vásárhelyi Miklóson keresztül pedig megvolt az állambiztonság számára oly fontos Nagy Imrével való kapocs is.

„Az osztályvezető, Hollós Ervin, mint sok más dokumentumból és cselekedetéből is kiderül – összegzi Gál Éva –, szinte rögeszmésen gyűlölte a Nékoszt, és eleinte ebből is szívesen kreált volna Nékosz-ügyet. A Hungaricusból azonban nem Nékosz-, hanem Mérei-ügy lett”.³⁰⁶

Sőt, mint e fejezet elején láthattuk, a DISZ KV titkáráként Hollós Ervin adminisztratív eszközökkel éppúgy, mint idegőrlő időhúzással igyekezett megtorpantani a Petőfi Kör előzményének és magának a Körnek a megalakulását is. A Nékosszal együtt a Petőfi Körben megnyil-

³⁰⁰ GÁL, *Lejáratás és bomlasztás*, 26.

³⁰¹ SZÖNYEI, *Titkos írás*, I. kötet, 164.; GÁL, *Lejáratás és bomlasztás*, 26.

³⁰² PAPP István, A Nékosz legendája és valósága, in *Mitoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*, Romsics Ignác (szerk.), Budapest, Osiris, 2002, 309-338.

³⁰³ ÁBTL 3.1.5–O–10986/10. (1957. december 9.)

³⁰⁴ ÁBTL 3.1.5–O–10986/10. (1958. április 16.)

³⁰⁵ RÁDAI – HEGEDŰS, *Nekem – hetven*, 11.

³⁰⁶ GÁL, *Lejáratás és bomlasztás*, 30.

vánuló revizionizmus vagy „nemzeti kommunizmus” ugyanúgy bőszítette, melyre Hollós részéről adekvát válasz e koncepció kimunkálása volt.

Másképpen fogalmazva, a kezdetben különböző szálakon futtatott nyomozás 1957 vége felé kezd egységes koncepciót kapni. A korábban esetlegesen összeérő személyes hálózatok mögé pedig az állambiztonságnak a Nékosz, a Hungaricus és Mérei Ferenc fentebb pertaktált 1956-os megnyilatkozásai nyomán sikerül megfelelő keretet adni. Ez a keret tartja majd egyben a vádiratot, melynek – noha a kiindulópont a Fekete által írt Hungaricus volt – az idő előrehaladtával Mérei Ferenc lesz a főkolomposa, elsőrendű vádlottja. A vád megalapozottsága azért is rendkívül fontos (gondoljunk „Erdősi” aggodalmaira, aki kevesellte jelentéseiben a tényeket), mert a politikai adminisztráció és a jogszolgáltatás kapcsolatát kutató tanulmányok rámutattak arra, hogy az 1957 májusa és 1958 októbere között fogatosított letartóztatások elrendelése ugyan az állambiztonság előterjesztése nyomán, de mégiscsak a pártvezetés döntése alapján történt meg.³⁰⁷ Ahogy Zinner Tibor világosan rámutat:

„1958. október 9-én feljegyzést készítettek Marosán Györgynek az »ellenforradalmi büntetőügyekről«. E szerint ezek »anyagai minden vonatkozásban alátámasztják pártunk értékelését az ellenforradalomról«. Ám ez épp fordítva volt, mert a jelzett MSZMP KB PB üléseken pont a pártgrémium határozott arról, hogy milyen ügyek minősüljenek »ellenforradalmi bűncselekményeknek«. E feljegyzés rögzítette továbbá azt is, hogy a »pártnak és a kormánynak az ellenforradalom felszámolását célzó büntetőpolitikai irányelvei helyesek voltak«.³⁰⁸

A „siker” záloga tehát a politikai döntés utáni megfelelő állambiztonsági előkészítés volt. Ebben az értelemben egy-egy ügyben a bírósági szakasz és az ítélethozatal voltaképpen csak a pecsétet tette rá a korábban a PB által meghozott döntésre.³⁰⁹

1957 májusa pedig azért fontos, mert onnantól szervezeti értelemben a II/8-as osztály (így értelemszerűen az ennek keretein belül működő, Hollós Ervin irányította alosztály is) a Belügyminisztérium II., Politikai Nyomozó Főosztályának alárendelve működött.

„A törvényességi felügyeletet – írja Papp István – a Legfőbb Ügyészség politikai osztálya látta el. E szerv részére meg kellett küldeni a vizsgálati szervek számára kiadott főosztályvezetői parancsokat. A Vizsgálati Osztály feletti politikai felügyeletet, különösen a kiemelt jelentőségű perekben, elsősorban az 1958-ig tartó időszakban az MSZMP vezetői testületei által létrehozott operatív bizottság gyakorolta, amely Biszku Béla belügyminiszterből, Nezvál Ferenc igazságügy-miniszterből, Szénási Géza legfőbb ügyészből és Domokos Józsefből, a Legfelsőbb Bíróság elnökéből állt”.³¹⁰

Mérei Ferenc és társai esetében a Belügyminisztérium és a Politikai Bizottság együttműködése oly módon öltött testet, hogy 1958. szeptember 13-án a Belügyminisztérium felterjesztette indítványát az MSZMP Politikai Bizottságához, javasolva Mérei Ferenc, Fekete Sándor, Litván György, Hegedűs B. András letartóztatását. A beadványra egy hónap múlva, október 14-én született meg a válasz:

„a Politikai Bizottság Mérey (sic!) Ferenc, Fekete Sándor és néhány társa által folytatott államellenes szervezkedés felszámolásához szükséges politikai felhatalmazást a Belügyminisztériumnak megadta”.³¹¹

A jegyzőkönyvön Biszku Béla és Kádár János aláírása szerepel. Egyértelmű, hogy a megtorlás rendszere ettől a pillanattól fogva már nem értelmezhető pusztán a jogszolgáltatás keretei között, hiszen a legfelső szintű politikai jóváhagyás nélkül az mit sem ért. Emiatt azonban

³⁰⁷ ZINNER Tibor, *A kádári megtorlás rendszere*, Budapest, Hamvas Intézet, 2001, 379-394.

³⁰⁸ ZINNER Tibor, *Büntetőjog és hatalom, Múltunk*, 43. évf. (1998) 2. sz., 183-205., itt: 203.

³⁰⁹ A jogszolgáltatás szervezetről lásd még MIKÓ Zsuzsanna, *A forradalom utáni megtorlás bírósági és ügyészségi szervezete, 1956–1961, Történelmi Szemle*, 48. évf. (2006) 1–2. sz., 121-169.

³¹⁰ PAPP István, *A Politikai Nyomozó Főosztály Vizsgálati Osztályának szervezettörténete, 1956–1962, Betekintő*, (2010) 2. sz., 5. URL: https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2010_1_papp.pdf

³¹¹ Idézi FEKETE, *Vácott voltam Afrikában*, 38., a dokumentum másolatát közli GÁL, *Lejáratás és bomlasztás*, 29.

adódik a kérdés, hogy az 1956 utáni megtorlás mennyiben tekinthető koncepciós perek láncolatának (például az ötvenes évek korábbi eljárásaihoz képest).³¹²

„A forradalom vérbe fojtását követően átalakult a büntető eljárások jellege – fejtegeti Papp István –, de nem volt egyértelmű, hogy meg nem történt cselekményeket kellett-e valóságosként kezelni, vagy »csak« a megtörténteket kriminalizálni”.³¹³

Másképpen fogalmazva, a politikai jóváhagyás alapján működő jogszolgáltatás számára a feladat az, hogy a nyomozati szakaszban megtalálja a *helyes arányt* a valóságosként tálalt imaginárius elemek, illetve a ténylegesen megtörtént, törvénybeütköző cselekmények között. Kálmán Szilviusz, azaz „Erdősi” hálózati személy fenti aggodalma, tudniillik, hogy a Mérei-ügyben egyelőre túl kevés a tény, nagyon is helyénvaló spekuláció volt állambiztonsági szempontból.

Mielőtt azonban megvizsgálánk, hogy a Hungaricus-ügyben a kitalált és a valós elemek közötti arány hogyan is nézett ki, közbevetőleg érdemes megjegyezni, hogy a politikai jóváhagyás *hiánya* olykor menedéket is nyújtott. Gál Éva kutatásai világosan rámutattak arra, hogy – a Méreivel közeli kapcsolatban álló két szociáldemokrata – Justus Pál és Szalai Sándor perbe fogása azért nem sikerült Hollós Ervinnek, mert egyikükhöz sem kapott politikai jóváhagyást (az más kérdés, hogy Szalai Sándor kompromittálását Hollós ezután is folytatta).³¹⁴ A Politikai Bizottság konfirmációja tehát elengedhetetlen volt, ezért távolról sem volt közömbös az, hogyan állnak össze az ügy szereplői, milyen mennyiségű és minőségű bizonyítékot sikerül feltárni, illetve igazolható-e a csoportos, jogellenes tevékenység.

Ami a Hungaricus-ügyet illeti, a vád aprólékos felépítését mikrofilológiai pontossággal követő Gál Éva arra a következtetésre jut, hogy az első szakaszban Fekete Sándorra és Litván Györgyre – illetve velük összefüggésben Kornai Jánosra és Széll Jenőre – terjedt ki a bizalmas nyomozás. Feketére „Krasznai” néven Koczás Sándor irodalomtörténészt, Litvánra a már jól ismert „Hamvas Judit” néven Erki Editet és „Cyrano” néven Szakáts Miklós színészt, Kornaira és Széllre pedig a „Kenderesi” hálózati néven futó Kádár Iván közgazdászt állították rá. Ez nem jelenti azt, hogy Mérei után nem nyomoztak, csak kezdetben teljesen másik szálon. Ahogy korábban is említettük, az állambiztonságot módfelett érdekelte a pszichológusnak az Egyetemi Forradalmi Diákbizottságban betöltött szerepe. Erről – a „Kincses” néven szervezett Balázs Tibor mellett – a legtöbbet a már 1956. december elején lefogott Pozsár Istvántól tudtak meg, akit 1957. áprilisi szabadlábra helyezése előtt „Nagy Péter” néven be is szervezett a politikai rendőrség.³¹⁵

Sándor György rendőr százados összefoglaló jelentésében úgy fogalmazott, hogy Mérei „»Nagy Péter« ügynöknek 1957. május 15-én azt a tanácsot adja, hogy szervezkedni nem szabad, kocsonyás állapotban kell a kapcsolatokat tartani, tartsák össze az embereket, öntsenek lelket beléjük, ha Nagy Imre-per lesz, akkor készítenek röplapokat, amit ő, Mérei

³¹² A Szovjetunióban az 1930-as évek második felében, Kelet-Európában pedig az 1940-es évek második felében megrendezett koncepciós perekhez képest a „Nagy Imre és társai ellen emelt vádaknak [...] csupán a rendszere és a szövege volt koholt [...], viszont nem volt kitalált az eseménysorozat”. KENDE Péter, Előszó, in *A per. Nagy Imre és társai, 1958, 1989*, 12.

³¹³ PAPP, A Politikai Nyomozó Főosztály Vizsgálói Osztályának szervezettörténete, 1956–1962, 1.

³¹⁴ GÁL Éva, „Lejáratás” és „bomlasztás”. A Kádár-kori államvédelem esete Szalai Sándorral, *Történelmi Szemle*, 52. évf. (2010) 2. sz., 237–271. (Újra kiadva: GÁL, *Lejáratás és bomlasztás*, 179–289.) A bomlasztás, a lejáratás, az elszigetelés és a leválasztás ugyan nem voltak tankönyvi példái az állambiztonsági szolgálatoknak, mégis előszeretettel életek velük. Lásd TABAJDI Gábor – UNGVÁRY Krisztián, *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy: a politikai rendőrség működése Magyarországon, 1956–1990*, Budapest, Corvina – 1956-os Intézet, 2008, 168–170.

³¹⁵ GÁL, *Lejáratás és bomlasztás*, 37. Pozsárt, mint fentebb is jeleztük, Ádám György perében 12 évre ítélték, 1961 tavaszán kiengedték, és „Varga Péter” néven újfent együttműködött az állambiztonsággal.

megszervez”.³¹⁶ Megint csak Gál Éva tárta fel azt, hogy „Erdősi” koncepciózus, vagyis nem létező összefüggéseket felvázoló jelentései nyomán Agócs István százados már 1957. március 11-én felvetette Mérei Ferenc „preventív őrizetbe vételét”, ám nem járt sikerrel, mert az ő letartóztatásához is a Politikai Bizottság jóváhagyása kellett volna.

Ezért kezdték kiterjeszteni a nyomozást a neveléstudomány irányába, s ennek lett a következménye a fentebb bőven tárgyalt belügyi előterjesztés, melynek nyomán Mérei Ferencet egyszer s mindenkorra eltávolították a pedagógia területéről, amit Kállai Gyula jóvá is hagyott. Ez annyit jelent, hogy az állambiztonság tisztában volt Méreinek az Egyetemi Forradalmi Diákbizottságban végzett tanácsadó tevékenységével, pontosan tudtak az 1956-os pedagógiai fórumokon ismertetett szakpolitikai nézeteiről (melyek 1957–1958-ban, mint láttuk, távolról sem voltak ismeretlenek, hiszen folyóiratokban bírálták őt), de szóba sem került a Hungaricus. Kutatásai nyomán Gál Éva úgy magyarázza Méreinek a Hungaricus-ügyhöz való csatolását, illetve első rendű vádlottá váló kinevezését, hogy a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) ügyében folyó nyomozás közben többen is terhelő vallomást tettek Zsámboki Zoltánra. Az 1958. június 10-én letartóztatott Zsámbokit Justus Pállal való kapcsolatáról kérdezték, s ő elmondta, hogy utóbbi 1955-ös szabadulása alkalmával találkozott vele Mérei Ferencnél (az előző fejezetben más szemszögből részletesen ismertettük ezt a Törzshöz kapcsolódó rendezvényt).³¹⁷

Kovács Csaba kutatásából időközben arra is fény derült, hogy Zsámbokit már 1957 márciusában is letartóztatták tíz napra, de akkori vallomásában elsősorban a KSH-ban történeteket foglalta össze, ám 1958 nyarán már ennél átfogóbb kontextus érdekelte az állambiztonságot.³¹⁸ Így amikor vallomásában kiejtette Mérei nevét, kihallgatói kapva-kaptak az alkalmon, hogy a pszichológus egyik közeli barátját is tisztelhetik benne.³¹⁹

„Egy belügyes feljegyzés szerint – írja Gál Éva – [1958.] augusztus 21-én Zsámboki beismerő vallomást tett olyasmikről, amiket eddig tagadott. Ezen a napon beismerte, hogy Hoffmann Tibornétól kapott egy példányt a Hungaricusból (amelyet aztán átadott másoknak is); vallott a pénzgyűjtésekről, a Mérei-kör összejöveteleiről”.³²⁰

Zsámboki vallomásán túl a korábban már kihallgatott Lux László és Bencze György kihallgatása is feltárt ez ügyben fontos dolgokat, ettől függetlenül Mérei Ferenc utólagos percepciójában Zsámboki volt a kapocs, az ő vallomása alapján kapcsolták a Hungaricus-ügyhöz. Mérei Vera elbeszélésében a család számon tartotta ezt a fajta magatartást, ám a körülményeket tekintetbe véve különbség volt a börtönben tett beismerő vallomás (Zsámbokit a feleségével zsarolták) és a hálózati személyként készített jelentés (Kántás) között.

„Zsámboki a börtönben nem teljesen feddhetetlenül vallott – így Mérei Vera –, ezt azért elnézte a Feri is neki, mert [...] másfajta barátság is fűzte őket össze, és mert [...] ő nem úgy vállalt szerepet, ahogy [...] Kántás”.³²¹

Ezzel 1958 nyarára összeállt a kép, Mérei Ferenc nem különböző kontextusokban (bölcsestkar, pedagógiai szintér) végzett tevékenysége alapján vált igazán fontossá, hanem a Hungaricus kapcsán létrejövő „csoport” léte miatt. Olyan társaság, melynek a Nékoszhoz, a Petőfi

³¹⁶ ÁBTL 3.1.5–O–10986, 39. (1958. június 13.)

³¹⁷ GÁL, *Lejárata és bomlasztás*, 43.

³¹⁸ KOVÁCS Csaba, A Központi Statisztikai Hivatal 1956-ban, *Statisztikai Szemle*, 95. évf. (2017) 11–12. sz., 1101–1120.

³¹⁹ Az életútinterjúban világossá vált, hogy Mérei és Zsámboki a forradalom napjaiban is kapcsolatban állt, hiszen előbbi javasolta, hogy a KSH-ban alakítsanak Nemzetőrséget, s szerezzenek fegyvereket. ZSÁMBOKI Zoltán-interjú. Készítette Kovács András 1987–1988-ban. Az 1956-os Intézet Oral History Archivuma, 111. sz., 30.

³²⁰ GÁL, *Lejárata és bomlasztás*, 44.

³²¹ MÉREI Vera-interjú, 180–181. Kántás Lászlót „Kerekes” néven beszervezte az állambiztonság, Mérei rájött erre, s rendkívüli módon neheztelt érte.

Körhöz való kapcsolata révén fel lehetett építeni az „ellenállás” állambiztonsági szempontból plauzibilis, vagyis a valós és a fiktív elemeket nem teljesen életszerűtlenül kombináló képét. Ez lett tehát a „Mérei Ferenc és társai” per alapja.

Azért mondom, hogy nem teljesen életszerűtlenül, mert nem légből kapott, ép ésszel képtelen dolgokat számlált elő a politikai rendőrség, hanem valós tényekre épített fel egy nem létező, imaginárius koncepciót. Ahogy fentebb Kende Pétert idézve megállapítottuk, a szöveg és az elképzelés koholt, ellenben az eseménysorozat valós volt (noha nem azokkal a szereplőkkel, nem akkor és nem abban az összefüggésben). A Mérei Ferenc őrizetbe vételi javaslatában szereplő pontok közül – miszerint 1. ő és szűk köre írta *Hungaricust*, 2. ő és szűk köre sokszorosította és terjesztette az *Október Huszonharmadika* című lapot, valamint a Maléter Pál szabadon bocsátását követelő röpcédulát, 3. a letartóztatottak családtagjainak segély formájában pénzügyi támogatást adott – konkrétan egyik sem a pszichológushoz kapcsolódik.³²² Egyrészt nem ő írta a *Hungaricust*, másrészt még a sokszorosításáról is csak utólag hallott. A 2. pontban említettekhez szintén nem volt köze a pszichológusnak, a 3. pontban valóban részt vett, de távolról sem ő kezdeményezte az akciót.³²³

Előkerülnek még természetesen kevésbé jól megfogható vádpontok is, úgymint az MSZMP politikájával szembeni állásfoglalás, az ország kül- és belpolitikai viszonyainak kritikai szemlézése, ezen belül a szovjet irányvonal leminősítése, a szovjet és a magyar pártvezetők becsmérlése, kapcsolatkeresés a polgári pártok vezetőivel, külföldi kapcsolatok és így tovább. Ezekből a pontokból is látható, hogy a fejezet elején hosszasan idézett „Erdősi”-féle, azaz Kálmán Szilviusz György által készített jelentés (mely Mérei „kávéházi politizálásának” döbbenetes súlyt és jelentőséget tulajdonít) korántsem volt ártatlan. A pszichológusra állított ügynökök közül Kálmán Szilviusz már a forradalom előtt is ismerte Méreit, valamint baráti kapcsolatait, így az általa vizionált „hálózat” az állambiztonság fejében lassan testet öltött. Litván György visszatekintése szerint azonban nemcsak Méreire, de nagyjából senkire sem állt a vádak jó része, hiszen

„1957 tavasza után gyakorlatilag mindenfajta konspiráció, sokszorosítás, röpiratterjesztés megszűnt. Mindössze az 1956 után lecsukottak családjainak segélyezése folyt tovább Mérei széles ismeretségi körének segítségével, és – ami a legnagyobb kihívásnak számított – a kapcsolattartás, az összefárás, egymás informálása”.³²⁴

Kálmán Szilviusz ügynökjelentéseiben az egyik legmeggondolkodtatóbb részlet talán az, amelyben Méreit egyfajta komoly informális „hatalommal” bíró személynek ábrázolta, ami az állambiztonság lehetőségeihez és hatalmához képest természetesen képtelenség volt. Ennek egyik példája az, amikor Mérei Ferenc és Kardos Lajos 1958. április 10-én a Szovjetunióba aspirantúrára kiküldendő hallgatókról egyeztetett. Jelentésében „Erdősi” rögtön úgy mutatja be az erre a célra kiválasztott Nemes Líviát, hogy azonnal a neve mellé kerül epitheton ornans gyanánt az, hogy „szovjetellenes magatartásáért az iskolai oktatástól eltiltották”.³²⁵ A hálózati munkatárs egyébként jól tájékozott volt abban a tekintetben, hogy Nemes Lívia jelezte, nem szívesen megy ki aspirantúrára.³²⁶ Az azonban nem jutott az ügynök tudomására (melyről az állambiztonság más forrásból viszont tudomást szerzett), hogy a Szovjetunió helyett egy bécsi konferenciára utazó, akkoriban a minisztériumban dolgozó pszichológusnővel Mérei üzenetet küldött az emigrációban lévő barátoknak. A Zsámboki Zoltánra állított börtönvamzer jelenté-

³²² GÁL, *Lejáratás és bomlasztás*, 49.

³²³ Hegedűs B. András önvallomásában is azt állítja, hogy Litván György küldte fel hozzá Méreit, aki mintegy 2500 Ft-ot gyűjtött össze, majd Mérei Vera adott át neki a Rózsadomb étteremben 300 Ft-ot. A segélyt Bohó Róbertnének és Pozsár Istvánnénak adta át. (1958. február 1-3.) ÁBTL 3.1.9. V–145288/4, 15.

³²⁴ LITVÁN, Mérei és a „Krampusz”, 197.

³²⁵ ÁBTL 3.1.5–O–10986, 41. (1958. június 13.)

³²⁶ Az információt az életútinterjúban is megerősíti: *Egy óra Nemes Lívia pszichoanalitikussal*, Budapest, 2007. Rendező: Szécsényi Anikó.

seiből azonban ezt is megtudta a politikai rendőrség, és ezt mind a Mérei, mind a Zsámboki Zoltán és társai perében elítélt Nemes Livia ellen felhasználták.³²⁷

Az állambiztonság által fabrikált „Mérei Ferenc és társai” ügyszövesen tizennégy személyt tartóztatott le, ám arról, hogy ez milyen formában kerül bíróság elé, csak a vizsgálati szakaszban döntöttek.

„Az ügy kezdetén – mutat rá Gál Éva – tulajdonképpen még nem látták egészen tisztán, ki mindenki vett részt a kiadvány szerkesztésében, sokszorosításában, terjesztésében, hová és kikhez jutott el”.³²⁸

A Hungaricus kéziratára lehetett felfűzni az ügyet (melyről csak sejtették, hogy Fekete írta), de az is fontos volt, hogy a letartóztatottak között kimutassák a *kapcsolatot*, vagyis rá tudjanak mutatni arra, hogy nem elszigetelten, egyénenként mondtak vagy tettek valamit, hanem *csoportként*. Utóbbi már csak azért is súlyosabb, mert a szervezkedés és az egyeztetés miatt nyilván több *tudatosságot* feltételez, s emiatt jóval hatékonyabban működhet (vagyis az állambiztonság szempontjából „veszélyesebbnek” tűnhet fel). Noha a letartóztatottakkal szemben az állambiztonsági személyzet fizikai erőszakot nem alkalmazott, de a lélektani hadviselés egyéb módozatait (halálos ítélettel fenyegetés, a hozzátartozókkal való érzelmi zsarolás, üvöltés, ordítózás) nem restellte használni. A kihallgatás legidegőrlőbb része minden bizonnyal a hosszú órákon át tartó monoton vallatás, a már elmondott események újbóli, látszólag teljesen értelmetlen elisméltése volt. Dosztojevszkij jegyzi meg, hogy a fogvatartottak a kényszer mellett az ésszerűtlenséget tudták a legnehezebben elviselni.

„Egyszer az az ötletem támadt, hogy ha az embert végképpen el akarnák taposni, megsemmisíteni, a legborzasztóbb büntetéssel sújtani, annyira, hogy a legelvetemültebb gyilkos is megrázkódjék és előre megrettenjen, hát csak olyan munkára kellene fogni, amelynek semmi néven nevezendő haszna és értelme nincs”.³²⁹

Az értelmetlenségig fokozott ismétlés célja tehát a gyanúsítottak idegrendszerének, békétülésének kikezdése volt, mivel minden politikai bűncselekmény esetében a cél a beismerő vallomás kicsikarása volt. A legfontosabb egyértelműen az volt, hogy világossá váljon, *ki írta* a Hungaricust, ennek kiderítése mellett azonban arra is fény derült, hogyan került külföldre a kézirat, hogyan történt a Bibó Istvánnal és Göncz Árpáddal való találkozás, illetve a már említett, Nemes Lívián keresztüli üzenetküldés Párizsba.³³⁰

1958. október 31-én azonban a vallatás során váratlanul megtört Fekete Sándor. Ennek oka az volt, hogy a kihallgatók elé tették az *Egy bűnös szatíra* című, részben kézzel írt, részben írógépen letisztázott munka céduláit, melyeket a letartóztatására számító szerző előzőleg elhelyezett bizalmas barátjánál, Pál Magdánál. Utóbbi azonban 1958-tól a Belügyminisztérium kötelékében dolgozott, így félretéve a *Szabad Nép*-időszakból datálódó barátságot, Fekete Sándor valamennyi nála elrejtett irományát beszolgáltatatta.³³¹ Mivel Fekete elképzelni sem tudta, hogy barátja feladja őt, a helyzet teljesen váratlanul érte, az előre kitervelt stratégia füstbe ment, ő pedig összeomlott. Az állambiztonság ezt használta ki arra, hogy eddig nem ismert információkat szedjen ki az íróból. Azzal fenyegették meg, hogy a szatirikus hangvételű zsebenciklopédia „elszámolásához két kötél is kevés lesz”.³³²

³²⁷ Lásd GÁL Éva, Egy meghíúsult beszervezés. A Mérei-ügy mellékszálai: Nemes Livia, *Élet és Irodalom*, 52. évf. (2008) 48. sz., 10-11. (Kötetben: *Lejáratás és bomlasztás*, 129-146.) A Zsámboki Zoltán és társai perben az I. rendű Zsámbokit 7 évre, a II. rendű Kántás Lászlót 4 és fél évre, a III. rendű Hoffmann Tibornét 4 és fél évre, a IV. rendű Kelemen Imrét 2 évre, a V. rendű Nemes Líviát 5 évre, a VI. rendű Kiss Károlyt 3 és fél évre, a VII. rendű Németh László tanárt 3 és fél évre, a VIII. rendű Varga János tanárt másfél évre, a IX. rendű Lipták Tamást pedig 2 és fél évre ítélték.

³²⁸ GÁL, *Lejáratás és bomlasztás*, 60.

³²⁹ F. M. DOSZTOJEVSZKIJ, *Feljegyzések a holtak házából*, Budapest, Európa, 1957, 24.

³³⁰ GÁL, *Lejáratás és bomlasztás*, 68.

³³¹ FEKETE, *Vácott voltam Afrikában*, 37., 46-47. Érdekes, hogy a szerző nem leplezi le az áruló barátot, egyszerűen csak P-nek nevezi.

³³² FEKETE, *Vácott voltam Afrikában*, 69.

Az *Egy bűnös szatíra* című kis munkát Fekete Sándor a félbehagyott *Hungaricus* után az úgysiszamidatban maradó politikai jellegű elemzések haszontalansága miatt írta meg. A szatíra kerettörténete annyi, hogy Iván Ivanovics Groznűj, azaz Rettegett Iván szovjet tanácsadó 1958-ban visszatért hazájába, ezért tapasztalatait hátrahagyva alfabetikus sorrendbe szedte ismereteit. A Fekete által zsebenciklopédiának nevezett művel

„eredetileg nem is volt más célom [...] – írja a szerző –, mint önmagam szórakoztatni: nem akartam elhinni, hogy ugyanarról a személyről, dologról, ügyről ugyanaz az ember röpke néhány hónaponként képes lehet mindig az ellenkezőjét állítani annak, amit korábban kinyilatkoztatott”.³³³

A három példányban legépelt kézirat valójában arról az erkölcsi fordulatról szólt, amely sokak gondolkodásában 1956. november 4. és 1957 tavasza között állt be. Egyszerűbben fogalmazva a szatíra azokat tűzte tollhegyre, akik a forradalom bukása és a várható megtorlás hírére igyekeztek visszaszívni a XX. kongresszus után mondottakat, így valójában régi-új sztálinistaként fogtak neki a Kádár-rendszer felépítésének. Nem véletlen, hogy sok egyéb mellett olyan címszavak tartoznak bele, mint „adott szó”, „abszolút igazság”, „bürokrata tolvajnyelv”, „erkölcs”, „etika”, „képes beszéd”, „szónoki kérdés” és így tovább.³³⁴

Nem csoda, hogy a szatíra nyelvezete, tematikája felbőszítette a kihallgatókat, így a jól előkészített lélektani helyzet meghozta hatását, s Fekete 1958. november 3–4-én saját kezű vallomásában feltárta a *Hungaricus* külföldre juttatásának útját-módját. A fentebb említett eseményeken túl ennek azért volt különösen nagy súlya, mert egyrészt a vallomás veszélybe sodorta a kijuttatást megszervező, lebonyolító Kiss Károly költőt, Jórgosz Vasziliú közigazdászt és Juhász Pétert, a szófiai magyar intézet vezetőjét.³³⁵ Másrészt pedig azért volt lényeges, mert a szöveg külföldre juttatása súlyos bűncselekménynek, akár hűtlenségnek vagy a Magyar Népköztársaság elleni uszításnak is minősülhetett. Az esetről ráadásul a letartóztatottakat egyáltalán nem informálta, Mérei egyáltalán nem tudott róla, Fekete utóbb csak Litván Györgyöt avatta be. A Bibóval és Gönczcel való találkozó éppúgy a különböző csoportok közötti kapcsolatot jelentette az állambiztonságnak, mint a Nemes Líviával megtanultatott, az itthoni fejleményekről (letartóztatások, várható perek) szóló híradás. Gál Éva utóbbi esetében azt is megjegyzi, hogy a kihallgatók mindenképpen szerették volna, ha Mérei Ferenc kimondja: Nemes Lívia vitte az információt, mégpedig azért, hogy a jegyzőkönyvbe vett vallomást aztán megmutathassák a többi vizsgálati fogolynak. Ám a jegyzőkönyv tanúsága szerint Mérei nem ejtette ki tanítványa nevét, végig megtartotta titkát.³³⁶

Feltehetően a beígért halálos ítélettől való félelmében Fekete Sándor azonban saját kérésére újabb vallomást tett december 8. és 13. között.³³⁷ Ez a napokon keresztül készülő, teljes körű feltáró irat azonban Gál Éva értelmezésében nem is annyira őszinte volt, mint inkább túljátszott; utóbbi abban nyilvánult meg, hogy olyan neveket és cselekményeket is megemlített, melyek korábban ismeretlenek voltak az állambiztonság előtt. Az utókor szemszögéből természetesen sommás lenne ezt a magatartást minősíteni, de – a történész látószöge mellett a szemtanú státuszát is magáénak tudható – Gál Éva amellett teszi le a garast, hogy az önvallo-
más, valamint a perben túljátszott szerepe miatt a pertársak megnehezíteltek Feketére.³³⁸ Val-

³³³ FEKETE Sándor, Előzetes magyarázat egy régi-új könyvhöz, in *Egy bűnös szatíra. Írta Fekete Sándor 1957–1958-ban*, Budapest, szerzői kiadás, 1995, VI.

³³⁴ FEKETE Sándor, Iván Ivanovics Groznűj. Bevezetés a marxizmus-leninizmus zsebenciklopédiájához, in *Egy bűnös szatíra*, 1-95.

³³⁵ SZÖNYEI, *Titkos írás*, I. kötet, 165.

³³⁶ GÁL, *Lejáratás és bomlasztás*, 71-73.

³³⁷ FEKETE, *Vácott voltam Afrikában*, 54-55.

³³⁸ „Hallottuk, hogy a [Fekete] Sanyi gyengének bizonyult helyzetekben. [...] Nem tudnám megmondani, hogy milyen csatornán, de például arra biztos emlékszem, hogy a Feketéről a negatív hírek eljutottak. [...] De érdekes módon a Feriben nem volt olyan elutasítás a Feketével szemben, mint mondjuk a Litvánban vagy másokban. Mert a Ferit a Feketének a csillogása, az esze, a műveltsége elkápráztatta és a Feri ezt nagyon értékelte és na-

lomásának kiterjesztésével valószínűleg annak az *elképzelt* őszinteségnek akart megfelelni, amelyet szerinte a kihallgatást végző tisztek elvártak tőle. „Azt hittem, megnyugodhatok, de rosszul ismertem a Céget”, foglalja össze gondolatait.³³⁹ A megtévesztési stratégiában az ördögi az, hogy a Hungaricus szerzője jóval több információt feltételezett az asztal túloldalán ülőkről, mint amennyivel azok valójában rendelkeztek.

Ezt azért érdemes hangsúlyozni, mert a vizsgálat szinte minden mozzanatát részletesen feltáró Gál Éva úgy folytatja, hogy a vizsgálatot vezető tiszteknek előbb két-három naponként, majd egy-két hetenként jelentést kellett írniuk a megszerzett információkról, mely jelentésekből más nyomozótisztek összefoglalókat készítettek. Ez nemcsak a dokumentumok számát növelte exponenciálisan, de a sok ismétlés, átfogalmazás, szerkesztés után nyelvileg is átalakultak a szövegek. Ez azonban nem a másolásnál elkerülhetetlen szövegromlás filológiai jelenségéhez köthető, mint inkább ahhoz a célzatossághoz, hogy az egyre gyarapodó, de még mindig nem túl izmos tényanyag *retorikailag* is alátámassza a vádat. Az egyik iratban szereplő „Mérei tudtával történt” így vált egy valamivel később készített jelentésben „Mérei utasítására történt” megfogalmazássá.³⁴⁰ Az előző fejezetben már tárgyaltuk, hogy ez a fajta *kisajátítás*, az ügynökjelentések és vallomások nyelvi átformálása tértől és időtől függetlenül szinte minden hatalom nélkülözhetetlen eszköze volt, nem történt ez másképp a megtorlás időszakában sem.³⁴¹ Ezek tehát nem véletlen elírások vagy sima stilisztikai finomítások, hanem olyan referenciális nyelvi módosítások, melyek alapvetően alakítják át a mondat jelentését, noha effektíve csak egyetlen szót változtatnak meg, cserélnek ki.³⁴²

A politikai rendőrség tisztjei tehát egyértelműen konstitutív szerepet töltenek be a vád megformálásában, ami választ adhat arra a korábban feltett kérdésre, hogyan ötvözik az ügyben a valós és fiktív elemeket. A Hungaricus mesterelbeszélésre felfűzött bűncselekmények, a csoport megkonstruálása után a vizsgálók bajlódtak, hogyan demonstrálják a szervezkedés *folyamatosságát*. A „csoportnak” a fennálló társadalmi rend elleni veszélyességét ugyanis azzal is bizonyítani kellett, hogy nem sporadikus vagy felizzó ellenállásról van szó, hanem tartós szembeszegülésről. Az 1958-as évre azonban vajmi keveset tudtak a vizsgálók felmutatni; az illegális iratok sokszorosításával és terjesztésével már 1957 elején leálltak, egyedül a letartóztatottak családtagjainak való gyűjtést folytatták, ezt viszont kevésnek érezte az állambiztonság.

A Kovács Tibor őrnagy által előszámlált vádpontokat Gál Éva nem véletlenül találja komolytalannak.³⁴³ Mérei Ferenc baráti társaságait ugyanis konspirációvá igyekszik tupírozni a dokumentum: a pedagógus barátaihoz kapcsolódóan „ördögi összeesküvés” képe rajzolódik ki, mely abban ölt testet, hogy bojkottálják az MTA Pedagógiai Bizottságának évkönyvét, ha nem közlik le benne mindannyiuk tanulmányát. Ezt már csak azért is nehéz lenne Mérei rovására írni, mivel a *Tanulmányok a neveléstudomány köréből* címmel először 1958-ban megje-

gyon jól tudott persze ottan beszélgetni vele. És ezt én is egy kicsit furcsállottam, hogy enyhén fejezzem ki magam, de ez így volt”. OHA, Mérei Vera-interjú, 143., 146-147.; GÁL, *Lejáratás és bomlasztás*, 74.

³³⁹ FEKETE, *Vácott voltam Afrikában*, 55.

³⁴⁰ GÁL, *Lejáratás és bomlasztás*, 76.

³⁴¹ Roman JAKOBSON, A nyelv működésben, in *A költészet grammatikája*, Budapest, Gondolat, 1982, 142-161., illetve Carlo GINZBURG, Az inkvizítor mint antropológus, in *Történeti antropológia. Módszertani írások és eset-tanulmányok*, Sebők Marcell (szerk.), Budapest, Replika Kör, 2000, 147-156.

³⁴² Pajkossy Gábor is megjegyzi, ha Lőcsei Pál kihallgatóinak „forradalmat” mondott, de a jegyzőkönyvbe „ellenforradalomként” vezették be, ő akkor is ragaszkodott ahhoz, hogy szöveghűen adják vissza a vallomását. Mivel Lőcsei nem vallott senkire, ügyét ennek okán nem tudták másokkal összekapcsolni, ezért külön perben ítélték el. Lásd PAJKOSSY Gábor, *Lőcsei Pál a forradalomban és a megtorlás idején, 1956–1958*, Budapest, Nagy Imre Alapítvány – Gondolat, 2013, 120-121.

³⁴³ GÁL, *Lejáratás és bomlasztás*, 78.

lenő tanulmánykötetben a füredi platform hozzá közel álló tagjai publikáltak (Faragó László, Kiss Árpád, Ravasz János, Zibolen Endre) – csak Mérei Ferenc nem.³⁴⁴

Nem kétséges, ahogyan az állambiztonsági nyomozás vagy a letartóztatottak kihallgatása, úgy a vádemelés is mellőzött minden jogállami jelleget. A vádiratot ugyanis nem az ügyészség készítette, hanem a politikai rendőrség annak első változatát terjesztette fel 1959 januárjában Korom Mihály alezredes és Gerő Tamás őrnagy a Politikai Nyomozó Főosztály vezetőjéhez, Galambos József ezredeshez. Az ebben foglalt koncepció az volt, hogy Mérei Ferenc és csoportja a Gimes Miklós és Ádám György nevéhez kapcsolódó Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom egyfajta folytatása volt. Tevékenységüket 1957 tavaszától egészen 1958 őszi letartóztatásukig folytatták, végső céljuk pedig a proletárdiktatúra felszámolása, az ország Szovjetuniótól való elszakítása, a jugoszláviai modellhez (későbbi változatban: polgári demokráciához) hasonló harmadik utas rendszer létesítése volt. A vádiratban egyre nagyobb szerepet kapott a – már korábban is hangsúlyozott – *csoportjelleg* (vagyis hogy nem elszórt, magányos, hanem együttes tevékenységről van szó), valamint a *folymatosság*. 1959 januárjában azonban még távolról sem volt lezárva az ügy, hiszen ekkor került terítékre Széll Jenő letartóztatása és a Mérei-csoporthoz való kapcsolása, de felmerült Lux László, Bencze György és Balázs Tibor lefogása is. A Hungaricus terjesztése, valamint a ségélyek gyűjtése kapcsán újabb tanúk bevonását tervezte az állambiztonság, továbbá – egyebek mellett – Nemes Livia, Kornai János, Kiss Károly, Litván Györgyné Gál Éva, Kardos Lajos, Justus Pál operatív feldolgozását kezdeményezte. Utóbbi annyit tesz, hogy a politikai rendőrség terhelő adatokat gyűjt az illető letartóztatása vagy hálózati munkára való beszerzése érdekében. Gál Éva kutatásai szerint összesen kilencven tanút (!) hallgattak ki az ügyben, jó részüket azonban épp az imént említett operatív céllal idézték be.³⁴⁵

Noha még nem fogalmazták meg a vádiratot, az állambiztonság nagy ügybuzgalommal készítette elő a tárgyalást, melynek elsőrendűen demonstrációs célja volt, hiszen a tágabb értelmiségi és a szűkebb szakmai körből jelölt ki olyan személyeket, akikkel *végignézte* a per lefolytatását. Másképpen fogalmazva, csak annak volt „nyilvános”, akit arra *ítélt* a politikai rendőrség, hogy szemtanúja legyen a dolognak. Mérei Verát váratlanul érte a nyilvános tárgyalás ténye, melyet az ügyvéd közölt vele telefonon.

„Nyilvános tárgyalás lesz – mondja –, ahol a meghívott résztvevők mellett a feleségek is részt vehetnek. Ugyanakkor a Ferinek az a kérése, hogy én csak azután vegyek részt a tárgyaláson, miután már ő leszerepelt. Mondanom sem kell, hogy milyen izgalommal rohantam be és természetesen tiszteletben tartottam ezt a kérését. És akkor volt például a meghívottak között volt a Kardos Lajos is. [...] És akkor mondta ott a szünetben nekem a Kardos Lajos azt, hogy engem erre ítélték, hogy énnekem ezt kell végigülnöm és végighallgatnom”.³⁴⁶

³⁴⁴ *Tanulmányok a neveléstudomány köréből. A Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Bizottságának gyűjteménye*, Kiss Árpád (szerk.), Budapest, Akadémiai, 1958. Vö. GÁL, *Lejáratás és bomlasztás*, 77. Méreit Gerő Tamás rendőr őrnagy vallatta, aki tudatta vele, „ha a kormányzat jóvoltából nem is nyerném el megérdemelt büntetésem, hat-nyolc évet mégis le kell töltenem a börtönben, közben pedig tökéletesen elfelejtenek. (...) Tudhatom, hogy a *Pszichológiai Tanulmányok* első kötetének készítésekor megállították a nyomdagépet, kivették az »amúgy is jelentéktelen cikkemet« (Gerő Tamás minősítése), s enélkül jelent meg a kötet”. MÉREI Ferenc, Bandázs nélkül, in *Mérei Ferenc, 1909–1986. Emlékkönyv születésének 80. évfordulóján*, 146–158., itt: 156. Nem egyértelmű, hogy a *Tanulmányok a neveléstudomány köréből* vagy *Pszichológiai Tanulmányok* számára adott kéziratot, hiszen ekkori tevékenysége inkább az előbbi kötet tárgyköréhez tartozott volna, s mindkét sorozat 1958-ban indult. Érdekes ugyanakkor, hogy utóbbiban még publikál Nemes Livia és Kántás László is. Lásd NEMES Livia, *Értelmi fejlődés és a gondolkodás szakaszai* Piaget műveiben, in *Pszichológiai Tanulmányok*, Gegesi Kiss Pál, Kardos Lajos, Lénárd Ferenc, Molnár Imre (szerk.), Budapest, Akadémiai, 1958, 27–37., illetve KÁNTÁS László, *Egy óvodai csoport társas szerkezete*, in *Pszichológiai Tanulmányok*, 151–159.

³⁴⁵ GÁL, *Lejáratás és bomlasztás*, 80–83.

³⁴⁶ OHA, Mérei Vera-interjú, 143.

Ám ne felejtjük el, hogy a per közönségének kiválasztásával egy időben még mindig nem dőlt el, hogyan fogják bíróság elé állítani a Hungaricus köré csoportosított személyeket. Ekkor úgy vélte a politikai rendőrség, hogy Mérei Ferencet, Fekete Sándort, Litván Györgyöt, Hegedűs B. Andrást, Zsámboki Zoltánt, Kántás Lászlót, Hoffmann Tibornét és Kelemen Imrét ítélik el együtt, míg a többieket (Lipták Tamás, Nemes Livia, Kiss Károly, Varga János, Németh László) leválasztják, külön kezelik.³⁴⁷ Ezt az elképzelést azért vágják sutba, mert 1959 februárjában őrizetbe vették azt a Széll Jenőt, aki már Sallai Imre és Fürst Sándor 1932-es kivégzését követően tagja lett az illegális Kommunisták Magyarországi Pártjának, s a roszszul konspirált akciók következtében a Horthy-korszakban is megjárta a börtönt.³⁴⁸ Ám 1959-ben nem emiatt, hanem a Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalomban vitt szerepéért fogták le, valamint azért, mert Nagy Imre itthon maradt hívei közül az egyik legismertebb revizionista volt; ebben a minőségében illesztették a „Mérei Ferenc és társai” készülődő peréhez. Széllről szóló nekrológiájában írta Hegedűs B. András, hogy vádlott-társával csak a per során ismerkedett meg, vagyis ha valakinek még kételyei lettek volna az eljárás tendenciózus koncepciójáról, önmagában ez a tény is mutatja a „csoport” fiktív jellegét.³⁴⁹

Az 1959. február 17-re elkészült vádirat azonban még mindig nem tartalmazta Széll nevét, csak az elsőrendű vádlott Mérei Ferenc, a másodrendű Fekete Sándor, a harmadrendű Litván György, a negyedrendű Hegedűs B. András vádlottakat sorolja fel. Széll Jenő tevékenységéről természetesen addig is tudott az állambiztonság, ám illegális, börtönviselt kommunista múltjára való tekintettel nehezen adta át az MSZMP Politikai Bizottsága. Az engedélyt végül megadták, noha Széll Jenő esetében – túl azon, hogy részt vett néhány megbeszélésen – jóformán semmi terhelőt sem tudtak felmutatni. A konspirációban jártas személyként ugyanis tudta, hogy az illegális tevékenységnek nincs túl sok értelme (ezt még a politikai rendőrség is elismerte), mindössze tanulókörök felállítását javasolta, végül Gerő Tamás három kihallgatás és két szembesítés után, 1959. március 18-án lezárta az ügyet. Az ügyészi kihallgatás során a most már öt vádlottra bővült Mérei Ferenc és társai per vádlottjai közül négyen elismerték bűnösségüket – Széll Jenő azonban mindvégig tagadta, hogy illegális tevékenységet folytatott volna.³⁵⁰

Ezek után nem meglepő, hogy a – revizionista perek specialistájaként ismert – Vida Ferenc elnökölte Legfelsőbb Bíróság Népbíróági Tanácsán lefolytatott per az előre eltervezett forgatókönyv szerint zajlott le. A Vida-kollégium hozott ítéletet a Nagy Imre-perben, előtte a Déry Tibor és társai, a Lőcsei Pál, az Ádám György és társai vagy a Kardos László és társai elleni perekben is.³⁵¹ A nem kevés célzatossággal összeállított közönség soraiban pedig a fent említett Kardos Lajoson kívül, Szecsődi László, az MSZMP TKKO helyettes vezetője, Molnár Károly a budapesti pártbizottság tudományos és kulturális osztályáról, továbbá Fekete Károly az V. kerületi pártbizottságról, Csáki Ernő, az MSZMP belügyminisztériumi pártbizottságáról, Simon Ferenc, a KSH párttitkára, Péter Ernő, a Pedagógus Szakszervezet főtitkára, valamint Héra Zoltán, a *Népszabadság* újságírója, Bognár Károly, az MTI főszerkesztője, Pamlényi Ervin, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa, Péteri István, az MSZMP adminisztratív osztályáról, végül Zentai János, a Magyar Rádió párttitkára foglalt helyet.³⁵²

Egyértelmű, hogy Mérei Ferenc esetében a névsorból *figyelmeztető* szándékkal a pszichológus Kardos Lajoson kívül Péter Ernő pedagógust, a Pedagógus Szakszervezet főtitkárát

³⁴⁷ GÁL, *Lejáratás és bomlasztás*, 87.

³⁴⁸ Vö. KOZÁK Gyula, „Egy egészen más kultúrpolitikát próbáltam megvalósítani, mint ami a hivatalos volt”: Széll Jenő, *Szín*, 1. évf. (1996) 2. sz., 8-16.

³⁴⁹ HEGEDŰS B. András, Széll Jenő, 1912–1994, *Beszélő*, 2. folyam, 5. évf. (1994) 4. sz., 14.

³⁵⁰ GÁL, *Lejáratás és bomlasztás*, 98-99.

³⁵¹ Vö. PAJKOSSY, *Lőcsei Pál a forradalomban és a megtorlás idején*, 152.

³⁵² Gál Éva felsorolását követem, GÁL, *Lejáratás és bomlasztás*, 102.

„hívták meg”. 1957 decemberétől nemcsak a forradalom alatt újból felvett Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezete nevet hagyják el, de 1957. december 20–21-én Péter Ernő váltja – a korábban többször is említett, a forradalom mellett kiálló – Lukács Sándort.³⁵³ Illő hozzátenni, hogy ezt önmagában semmiképp sem szabad stigmának tekintenünk: Kardos Lajosról tudjuk, hogy Mérei 1950-es eltávolítása után is fordításokkal és egyéb munkákkal segítette a családot, Péter Ernő pedig sok éves szakszervezeti munka után vezette kritikus időkben a pedagógusok érdekvédelmét.³⁵⁴

Mivel, mint láttuk, 1958-ban a Belügyminisztérium úgy döntött, hogy Mérei Ferenc soha többé nem térhet vissza a neveléstudomány területére, Péter Ernő jelenlétének már nem volt tevőleges szerepe. Kardoshoz hasonlóan azt a feladatot szánhatták neki, hogy a perben megfogalmazott vád, de még inkább a példát statuáló ítélet *hírét* elvigye a szakmai közegekbe. Nem szabad alábecsülnünk tehát az akaratuk ellenére szemtanúvá tett kollégák jelenlétét, még akkor sem, ha Kardos esetében tudjuk, milyen nehezen viselte a rá szabott feladatot. A cél kimondatlanul is egyes ágazatok, mezők, szakmák megfélemlítése lehetett a kipécézett, ismert értelmiségieken keresztül.³⁵⁵ Ebben az értelemben a körültekintően megtervezett tárgyalás aktusának egyfajta *fegyelmező* és *emlékeztető* szerepe volt, mégpedig a szó klasszikus példázat (*exemplum*) értelmében: a per maga erkölcsi tanulságokat közönség előtt színre vivő drámai jelenet.³⁵⁶

Gál Éva elemzéséből tudható, hogy Vida Ferenc rendkívül alaposan felkészült: valószínűleg végigolvasta a Belügyminisztérium Vizsgálati Osztálya által elküldött hatkötetnyi anyagot, kihallgatásokat, önvallomásokat, tanúvallomásokat és így tovább. Az első három nap (1959. március 24–26.) hallgatták meg a vádlottakat, ekkor bonyolították le a szembesítéseket, majd hosszú órákon keresztül apró részletkérdések iránt érdeklődött a bíró. Ennek valószínűleg az volt a szerepe, hogy a lényegtelennek tűnő részletek végtelen előszámlálásával Vida megpróbálja elfedni az eljárás koncepciójait. Március 27–28-án a tanúkihallgatásokkal és a szakértők meghallgatásával a per a bizonyítási szakaszba ért. Itt jegyezhető meg, hogy az orvosszakértők felhívták a tanácsvezető bíró figyelmét Mérei rossz egészségi állapotára, amely miatt fizikai munkára alkalmatlanná vált.³⁵⁷ Litván György arra is utal, hogy a pszichológus már fogva tartása első napjaitól komoly egészségügyi problémákkal küzdött, a magánzárkától is elsősorban azért félt, mert rosszulléte esetén, ha az örök nem észleli állapotát, akár végzetessé is válhatott volna betegsége. Mérei ebben az időszakban kifejezetten peszsimista volt, rossz egészségügyi állapotához csapnivaló lelkiállapot társult, a zárkában háromszor is szívgörcsöt kapott.³⁵⁸

Kórképe tehát távolról sem volt ismeretlen fogva tartói előtt, ám sem a letartóztatás után tapasztaltakat, sem a fentebb említett szakértői véleményeket nem továbbították a büntetés-végrehajtásnak, ezért Méreinek könnyen az életébe kerülhetett volna Vida rosszindulata.³⁵⁹ Összesen tizenkilenc tanút hallgattak ki, a Fekete Sándort lebuktató, s így áttételesen az

³⁵³ Péter Ernőt 1958-ban egyben a Szakszervezetek Országos Tanácsa elnökségének pótaggá is választották, lásd *Munka*, 8. évf. (1958) 3–4. sz., 36. 1962-től pedig az MSZMP Központi Bizottságának is tagja.

³⁵⁴ PÉTER Ernő, A Pedagógus Szakszervezet kulturális munkájáról, *Munka*, 9. évf. (1959) 6. sz., 13–14.

³⁵⁵ Ezt a nyilvános, demonstratív társadalmi funkciót emeli ki Barbara J. FALK, *Making Sense of Political Trials: Causes and Categories*, Toronto, Munk Centre of International Studies – University of Toronto, 2008.

³⁵⁶ Vö. Ronald P. SOKOL, The Political Trial: Courtroom as Stage, History as Critic, *New Literary History*, 2. évf. (1971) 3. sz., 495–516. Gál Éva szoros szövegelemzése szintén használja a „színhátjáték” fogalmát. GÁL, *Lejáratás és bomlasztás*, 105.

³⁵⁷ GÁL, *Lejáratás és bomlasztás*, 103–104.

³⁵⁸ LITVÁN, Mérei és a „Krampusz”, 198. A fentebb említett Erdélyi Jenő zárkaügynök ezt a rosszullétet használta fel arra, hogy Méreiben bizalmat ébresszen, s „beszéltesse” őt, melynek eredményéről aztán részletekbe mérően számolt be a kihallgatást vezető állambiztonsági tisztnek.

³⁵⁹ A már a sátorlajújhelyi börtönben felvett status praesens rögzíti az összes regisztrált betegséget és az aktuális panaszokat is. Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokság (BVOP), Irattár, Mérei Ferenc iratai, Börtönorvosi igazolás, 1960. szeptember 6.

egész társaságot nehéz helyzetbe hozó Pál Magda nem jelent meg a bíróságon, kihallgatásától Vida is eltekintett. Fekete és Széll Jenő védelmében Sötér Istvánt, az MTA Irodalomtudományi Intézetének igazgatóját, illetve Lami Istvánt, a Népművészeti Intézet partitkárát idézték be, ám mondandójukat a tanácsvezető bíró azzal semlegesítette, hogy úgysem sokat enyhítenek a vádlottak bűnrészségén. A vád koronatanúja egyértelműen a már korábban életfogytiglanra ítélt Ádám György volt, akit perújrafelvétellel fenyegettek meg, ha nem tanúsítja hiteelt érdemlően az illegális szervezkedés folytonosságát. Ez, mint fentebb is láthattuk, a Mérei és társai per egyik legfontosabb koncepció elemé volt, mely – a beigért halálos ítélet árnyékában – Ádám György (1911–1974) megerősítése révén igazolást nyert.³⁶⁰ A bíróság előtti viselkedés azonban nem írható le pusztán a máskülönben jogosan vélelmezett félelem szemszögéből. Bibó István és Göncz Árpád például korántsem a vádirat által sugalmazott módon vallott.

„A magas, szelíd férfit [azaz Bibó Istvánt] 1959 márciusában saját perünk, a Mérei-per tárgyalásán láttam először rabruhában – írja Litván György 1989-ben –, a hivatalosan szumánnak nevezett darócban. Őt és Göncz Árpádot tanúnak idézték meg egy két évvel korábbi összefoglalóunk ügyében, ahol a Fekete Sándor által írt *Hungaricus-vitairat* mondanivalóját beszéltük meg négyesben. A vádirat ezt a merőben eszei tartalmú, az ötvenhatos forradalom jellegére és kilátásaira koncentráló beszélgetést koalíciós tárgyalásnak tüntette fel, mégpedig a kisgazdák, a parasztpártiak és a nagyimrés revizionisták között. A rabruhás Bibó, akit jó félévvel korábban ítélték életfogytiglani börtönre, egyszerűen lesöpörte ezt a koncepció beállítását, mégpedig olyan hűvös eleganciával, mintha egyetemi előadást vagy akadémiai székfoglalót tartana. De ami a szellemi fölényénél is jobban megragadott, az a bírósággal [...] és az egész mögötte álló rendszerrel szembeni teljes *lelki függetlensége* volt, elég éles kontrasztban az ugyanott felvonultatott kommunista és volt kommunista tanúk s részben vádlottak magatartásával. Bibó szelíd megtörhetetlensége ott néhány perc alatt minden jelenlévő számára nyilvánvaló lett”.³⁶¹

Az idézett részben Litván György nem mondja ki, de a kommunista és volt kommunista tanúk megtörésénél talán épp a bonyolult életű Ádám Györgyre utal, akit illegális kommunistaként többször letartóztattak a két háború között, 1938-as emigrációja után pedig Bolíviában vett részt baloldali csoportosulásokban. 1946-os hazatérését követően nem sokkal, a Rajk-per egyik mellékperében ítélték el tíz évre, majd – ahogy fentebb már érintettük – a Magyar Értelmiségi Forradalmi Bizottság, utóbb a Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom egyik alapítójaként zárt perben ítélték életfogytiglanra. A tanúk esetében pedig feltehetően Fekete Sándor fentebb tárgyalt megtörése bújhat meg az utalás mögött. E sorok írója nem akar utólag pálcát törni senki felett, hiszen hihetetlenül összetett pillanatban kellett vagy kellett volna erkölcsileg is helytállni, ezt pedig sommásan, az életutak, a körülmények és főleg az akkori lélektani helyzet pontos ismerete nélkül megítélni részemről felelőtlenség lenne – ellenben perbeli vádlottként és szemtanúként Litván Györgynek *joga volt* ehhez. De bárhogyan is van, az életfogytiglanra ítélt Bibó „lelki függetlensége”, erkölcsi helytállása, megvesztegethetetlen magatartása éppen azért lélegzetelállító ma is, mert az igazságtalan és elnyomó hatalom *teljes tudatában* és annak *ellenében* cselekedett.

A tárgyi bizonyítékok előszámlálása során került elő Fekete Sándornak a fentebb már érintett, szatirikus hangvételű, a sztálinizmus nyelvezetét és atmoszféráját gúnyoló zsebenciklopédiája. Gál Éva összegzése szerint azonban a tanácselnök felolvasását

„félbeszakította, miután azt tapasztalta, hogy a szellemesen megírt szatíra hallatán a jelenlévők alig tudják visszafogni a nevetésüket”.³⁶²

³⁶⁰ GÁL, *Lejáratás és bomlasztás*, 105.

³⁶¹ LITVÁN György, *Magas, szelíd férfi, rabruhában – Bibó István*, in *Sorstársak és kortársak*, Gál Éva – Kende Péter (szerk.), Budapest, Noran, 2008, 147-152., itt: 150. (A kiemelés az eredetiben, a név betoldása tőlem.)

³⁶² GÁL, *Lejáratás és bomlasztás*, 105.

Vida Ferenc ugyanakkor elutasította a védelem által beterjesztett bizonyítaskiegészítési kérelmeket, majd lezárta a bizonyítási eljárást. Az ilyenkor szokásos forgatókönyvet követően (Béres Miklós ügyész vádbeszéde, az ügyvédek védőbeszéde), az idézett helyen a perrel kapcsolatban Gál Éva maga is *bíróági színjátékról* beszél: maguk a vádlottak és védők is tisztában voltak azzal, hogy ellenérveiknek nincsen súlya a Legfelsőbb Bíróság Népbíróági Tanácsa előtt. Éppen ezért minden vádlott, végül még Széll Jenő is beismerte bűnösségét (mely egyébiránt nem a Magyar Rádió forradalom alatti kormánybiztosi pozíciójára, hanem a revizionizmusra vonatkozott).³⁶³ Mélyen jellemző, hogy maguk az ügyvédek vették rá erre Széllt, különben kétszer akkora büntetést is kaphat. Implicit módon azonban a rábeszélésben az is benne volt, hogy a bűnösség tényének *megítélését* tekintve lényegtelen a dolog, mindössze technikai szerepe volt abban, hogy mekkora büntetést kap.

A Legfelsőbb Bíróság Népbíróági Tanácsa 1959. április 1-jén hirdetett ítéletet, eszerint az I. rendű vádlott Mérei Ferencre 10 évi, a II. rendű vádlott Fekete Sándorra 9 évi, a III. rendű vádlott Litván Györgyre 6 évi, a IV. rendű vádlott Hegedűs B. Andrásra 2 évi, végül az V. rendű vádlott Széll Jenőre 5 évi börtönben letöltendő büntetést szabott ki.³⁶⁴ A Méreire vonatkozó indoklásban Vida Ferenc szükségét érezte annak, hogy a pszichológus betegségére is kitérjen. Ám azt korántsem enyhítő körülményként kezelte, hanem

„cselekményének tárgyi súlya mellett elsősorban azt vizsgálta a Népbíróági Tanács, hogy súlyos szívbetegségét [...] milyen mértékben veheti figyelembe. E vonatkozásban a Népbíróági Tanács arra a megállapításra jutott, hogy a vádlott, amikor 1956 novemberében kutatni kezdte a lehetőségét az illegális, államellenes tevékenységbe való bekapcsolódásnak – tisztában volt súlyos szívbetegségével. 1957 februárjában újabb súlyos szívrohamon ment keresztül, ami után orvosai figyelmeztették, hogy kerülje az izgalmakat. Bűnös tevékenységét tehát tudatosan saját egészségének veszélyeztetésével folytatta”.³⁶⁵

Másképpen fogalmazva, a betegség ugyan előkerült enyhítő körülményként, ám mivel Mérei súlyos betegsége teljes tudatában követett el a „demokratikus államrend megdöntésére” irányuló szervezkedés büntetést, ezért e „rendkívüli konokság” miatt a betegség csak súlyosbította helyzetét.³⁶⁶

Az ítélet indoklásából jól látható, hogy ugyan nem az 1956. október 23. előtti cselekedeteikért ítélik el a vádlottakat, ám Mérei kapcsán mégiscsak belekerült a – fentebb részletesen bemutatott – balatonfüredi pedagóguskonferencián előadott, „tartalmában és formájában magyar, a tartalmában és formájában szocialista nevelésügy” revizionista programja.³⁶⁷ Célja elsősorban a revizionizmus hangsúlyozása volt, s voltaképpen jól illeszkedett azokhoz a pedagógiai folyóiratokban megfogalmazott, korábban szintén tárgyalt vádakhoz, miszerint a füredi platform lényegében előkészítette 1956 őszét.³⁶⁸ Ám az ítélet indoklásának hangsúlyos

³⁶³ Vö. DOMÁNY András, Széll-el szemben. Konceptió per 1959-ben, *168 Óra*, 1. évf. (1989) 7. sz., 7-8. Széll korábbi tevékenységére lásd HARANGI László, A Népművészeti Intézet és Széll Jenő, 1951–1957, in *A magyar felnőttoktatás története című konferencia dokumentumai*, Maróti Andor, Rubovszky Kálmán, Sári Mihály (szerk.), Debrecen, KLTE, 1998, 112-116.

³⁶⁴ A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága Népbíróági Tanácsának T.Nb. 22/1959/7. számú ítélete (1959). 1956-os Intézet OHA, 306. sz., Mérei Ferenc-interjú melléklete, 1956–1959 feliratú dosszié. Az ítélet megjelent, szövegét fentebb idéztük: N. N., Ítélet Mérei Ferenc és bűntársai ügyében, *Népszabadság*, 17. évf. (1959) 77. sz., 10. Rákosi Mátyás levelezésében található egy Gáti Tibortól származó levél, melyben kaján örömmel állapítja meg, hogy Litván 6 éves büntetését már csak az 1956. március 23-ai, angyalföldi pártaktíván mondottakért is megérdemelte, amikor lemondásra szólította fel Rákosit. Budapest Főváros Levéltára, XIV.284/58 (1959. április 6.)

³⁶⁵ Az indoklást idézi LITVÁN György, Javíthatatlan konokság. Adalékok Mérei Ferenc nagy börtönkalandjához, in *Sorstársak és kortársak*, 141-144., itt: 141.

³⁶⁶ Ugyanakkor érdekes, hogy az ítélethirdetés után, talán afféle önnyugtatóként, azt mondják egymásnak, hogy valószínűleg nem kell majd kitölteni az ítéletben foglalt teljes időt, lásd OHA, Mérei Vera-interjú, 144.; FEKETE, *Václott voltam Afrikában*, 82.

³⁶⁷ A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága Népbíróági Tanácsának T.Nb. 22/1959/7. számú ítélete, 5.

³⁶⁸ Vö. BAJOMI, Az Országos Köznevelési Tanács visszaállítását szorgalmazó '56-os javaslat, 508.

részét nem meglepő módon az 1956. november 4. utáni időszakban az egyes revizionista csoportosulásokban, összejöveteleken folyó szervezkedés jelentette. Ennek tetőpontja értelemszerűen a Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom megalakítása, majd az *Október Huszonharmadika* című lap kiadása, végül, de nem utolsósorban a Hungaricus sokszorosítása és terjesztése volt. Az indoklás hosszasan foglalkozik a szervezkedéssel, a lehetséges „koalíciós tárgyalásokkal”, majd a „központ” létrehozásával.

Gál Éva ez utóbbival kapcsolatban világossá teszi, hogy lényegében ez Ádám György, Justus Pál és Széll Jenő Méreínél tett látogatását jelentette, akikhez olykor Fekete Sándor is csatlakozott. Széll utólag „smúzolásnak”, illetve „kávéházi fecsegésnek” nevezte ezeket az összejöveteleket, melyek Vida Ferenc olvasatában már illegális szervezkedéssé lényegültek át. Végso soron a Legfelsőbb Bíróság Népbírósi Tanácsának értelmezésében Nagy Imre és társainak 1956. november 4. előtti szervezkedését az új körülményekhez igazított új eszközökkel valósították meg. Mérei vezető szerepe pedig abban nyert igazolást, hogy ha nem is tőle származtak a vádiratban szereplő bűncselekmények ötletei, de ő adta meg azok politikai értelmét és súlyát. Az ítélet ellen fellebbezésnek nem volt helye, azonnal jogerőre emelkedett.³⁶⁹ Az MSZMP PB 1959. március 17-én megtartott zárt üléséről azt is tudjuk, hogy az ügyről (melyet máskülönben nem neveztek nevén) az ítélethozatal után sajtóközleményt kell kiadni; ennek lebonyolítását Nezvál Ferencre szignálták ki. Gál Éva kutatásai nyomán azonban azt is tudjuk, hogy a sejtelmesen lebegtetett ügy margójára Kádár János kézírással jegyezte fel: Mérei-ügy.³⁷⁰

Amint az 1956-os forradalmat követő megtorlás pereit elemzők egybehangzóan megjegyezték, ezek az eljárások nem úgy voltak koncepciós perek, mint a sztálinizmus idején (ahol még a fiktív állítások bizonyítására sem adtak), hanem valós tényekre épült fel a folytatlagosan megvalósuló szervezkedés fiktív elképzelése. Talán úgy lehetne fogalmazni, hogy nyomokban ugyan tartalmazott valós elemeket a vádirat és az ítélet, de összességében mégiscsak koncepciós pernek nevezhető, hiszen a kevés összegyűjtött tényre hatalmas ideológiai felépítményt szerkesztett az állambiztonság az MSZMP jóváhagyása alapján.³⁷¹ Az egyik utolsó revizionista perként számon tartott Mérei-pernek ily módon erősen *demonstratív jellege* volt. Sipos Levente mutatott rá arra, hogy a Belügyminisztérium Politikai Nyomozó Főosztályának 1959 februárjában megtartott országos értekezletén felszólaló Kádár János arra hívta fel a jelenlévők figyelmét, hogy a nyomozati munkában különbséget kell tenni. Eszerint az „ellenséggel szemben irgalmatlannak” kell lenni, míg a megtévesztett, beugratott „nem-ellenséggel” célszerű óvatosabban bánni, „egyeseket be kellett hozni, mert nem békéltek meg a helyzettel, másokat ugyanakkor kiengedtünk”.³⁷² A részleges közkegyelemről szóló Elnöki Tanács által kiadott rendelet hivatalosan két nappal az ítélethirdetés után, 1959. április 3-án jelent meg.³⁷³ Az idézet lábjegyzetében azt is feltárja Sipos Levente, hogy a „behozott egyesek” Méreire, Feketére, Litvánra, Hegedűsre és a frissen letartóztatott Széllre, míg a „kiengedettek” kitétel egyebek mellett Zelk Zoltánra vonatkozhatott.³⁷⁴ Ezek után egyértelműen összeáll a kép, nevezetesen az, hogy a pernek politikai értelemben egyértelműen fegyelmező- emlékeztető szerepe volt (hiszen Méreiék valóban nem békéltek meg), és ezt a politikai döntést akkor is végig kellett vinni az állambiztonságon, az ügyészségen és a bíróságon, ha –

³⁶⁹ GÁL, *Lejáratás és bomlasztás*, 106-116.

³⁷⁰ GÁL, *Lejáratás és bomlasztás*, 123.

³⁷¹ Vö. TABAJDI – UNGVÁRY, *Elhallgatott múlt*, 19-21.

³⁷² SIPOS Levente, Részleges közkegyelem 1959-ben és 1960-ban, in *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*, Baráth Magdolna – Molnár Antal (szerk.), Budapest – Győr, MOL Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, 2012, 821-835., itt: 826.

³⁷³ A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1959. évi 12. számú törvényerejű rendelete részleges közkegyelem gyakorlásáról, *Magyar Közlöny*, 35. sz. (1959) 231-232.

³⁷⁴ SIPOS, Részleges közkegyelem, 826.

amint Sipos Levente is írja – a pártvezetés 1957 óta tisztában volt azzal, hogy sok ítélet a korabeli joggyakorlat alapján is megalapozatlan volt.

A Mérei-per demonstratív jellegét erősíti az is, hogy az MSZMP 1959. november 30. és december 5. között megtartott VII. kongresszusán Biszku Béla a „nemzeti kommunistának” nevezett revizionista szervezetre még egyszer visszatér. A külföldi vendégeket is magában foglaló plénum előtt a „Mérey–Fekete-féle vonalat” úgy tüntette fel a PB-tag, belügyminiszter Biszku, mint a függetlenség és a semlegesség jelszava alatt a népi demokrácia megdöntésére törő konspirációt. A forradalom után mintegy két évvel későbbi letartóztatást Biszku nem kevés cinizmussal úgy mutatta be, mint az államhatalom *türelmének* jelét.

„Két évvel az ellenforradalmi felkelés mindössze néhány tucat valóban ellenséges személyt, vagy még mindig megtevesztett embert sikerült szervezetükbe bevonniuk. (...) A belügyi szervek hosszú időn keresztül nem folyamodtak a Mérey–Fekete-csoport aktív tagjainak letartóztatásához, csupán ellenőrzés alatt tartották tevékenységüket. Arra számítottunk, hogy az ország gazdasági és politikai életének gyors konszolidálása hatására mégiscsak észre térnek, beismerik hibájukat, s beszüntetik aknamunkájukat”.³⁷⁵

Ám akkor, amikor Biszku Béla a párt nagyvonalúságáról, valamint a bűnösöket az eltévelyedettekől megkülönböztetni tudó bölcsességéről papolt, Mérei Ferenc, az állambiztonság által szőtt, a rendszer megdöntésére irányuló imaginárius konspiráció fiktív vezetője már a Váci Országos Börtönben csücsült.

A 476–114. sz. elítelt: börtönlélektan és antropológiai optimizmus

„Sokszor álmodtam zenéről: a Concerto közepső tételéről, és a Varázsfuvola nyitányáról minden héten. [...] Nyugodt vagyok és optimista. Várom a beszélőt. Örülök, hogy látni foglak”.³⁷⁶

Mérei Ferenc levele családjának, Vác, 1959. május 31.

A Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokságának nyilvántartása szerint az ítélethirdetést követően Mérei Ferenc 1959. április 3-án került a Budapesti Országos Börtönbe (BOB), az itt eltöltött 49 napból negyvenötöt dolgozott és négyet pihent. 1959. május 13-án vezették rá börtönkartotékjára, hogy átvette a Váci Országos Börtön, innen 1960. április 21-én vette át a Sátorlajújhelyi Országos Börtön. Utóbbi helyről november 21-én került vissza a kőbányai Gyűjtőfogházba (BOB), innen szabadult a közkegyelemről szóló, 1963. évi 4. sz. törvényerejű rendelet nyomán 1963. március 28-án.³⁷⁷ A szemtanú etnográfiai megfigyeléseit levéltári dokumentumokkal és interjúközlésekkel vegyítő nagyszerű tanulmányában Litván György anynyiban ki is egészíti a kronológiát, amennyiben hozzáfűzi, hogy Mérei az 1958. október 17. és 1959. április 1. közti vizsgálati fogságot a Gyorskocsi utcai fogdában töltötte. Ugyanakkor az imént felsorolt börtönök a büntetés-végrehajtás különböző fokozatait jelentik, így egyáltalán nem közömbös, hogy az elzártan töltött hónapok és évek milyen környezetben telnek el.

Az ítélethirdetés utáni első stáció a Gyűjtőfogház ún. Kisfogháza volt, melynek földszintjén halálraítélteket is őriztek, valamint a Nagy Imre-per életben maradt tagjait, továbbá mintegy negyven, értelmiségi és katonai perek nyomán büntetését töltő elítéltet, mint például Bibó Istvánt, Göncz Árpádot, Déry Tibort, Donáth Ferencet, Haraszi Sándort, Kosáry Domokost, Vásárhelyi Miklóst, Kardos Lászlót, Tánczos Gábort, Fazekas Györgyöt, Lőcsei Pált és még sokan másokat. A Mérei és társai perben elítéltek itt kapták meg törzskönyvi számukat, a

³⁷⁵ Biszku beszédére lásd *A Magyar Szocialista Munkáspárt VII. kongresszusának jegyzőkönyve, 1959. november 30. – december 5.*, Budapest, Kossuth, 1960, 345–359., itt: 350.

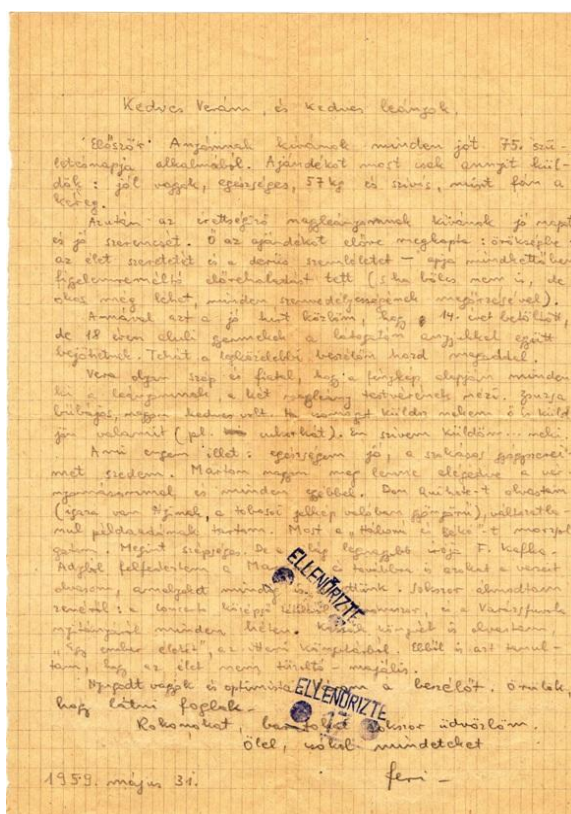
³⁷⁶ Börtönlevelek: 1. levél, in *Mérei élet-mű*, 267.

³⁷⁷ BVOP, Irattár, Mérei Ferenc iratai, nyilvántartólap. A rendeletre: A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1963. évi 4. számú törvényerejű rendelete a közkegyelem gyakorlásáról, *Magyar Közlöny*, 17. sz. (1963), 98–100.

pszichológusnak a 476–114. szám jutott. Amint Litván György leírja, az első hetet követően Mérei bekerült a rabkórházba, illetve kérésére Litvánt és Feketét is átvitték oda.³⁷⁸

A Kisfogház a vizsgálati időszak Gyorskocsi utcájánál annyival biztosan „jobb” volt, jegyzi meg Fekete Sándor a hármásban töltött időről, hogy nem takarták el az ablakot bádoglemezzel, így bejött az ablakon a fény. „Először is az ablakhoz tolakodtunk, s kinéztünk [...], nem tudtunk betelni a fény varázsával, az örökké bűdös zárkák után a tiszta levegő csodájával”.³⁷⁹ A szintúgy a Kisfogházban raboskodó Fazekas György is emlékezett megérkezésükre: először morzejelekkel próbált velük kommunikálni, de

„nem értették a morzét, hiába kopogtattunk át, úgyhogy kibővítettük a lyukat és átkiabáltunk: Kik vagytok? Mire Litván Gyuri megszólalt: Mérei elvtárs és bandája. [...] Így beszélgettünk a lyukon keresztül Litvánal, Fekete Sanyival és Méreivel”.³⁸⁰



„De a világ legnagyobb írója Franz Kafka”. Levél a Váci Országos Börtönből, 1959. május 31.

A Mérei-per egy zárkába került három tagja Fekete Sándor leírása szerint fontosnak tartotta azt, hogy a vizsgálati szakaszban felgyülemlett feszültségeket nyíltan kibeszéljék. Noha saját megtöréséről vajmi keveset mond el memoárjában, de azt megjegyzi, hogy

„Mérei Ferenc buzgólkodott leghatásosabban a korábbi *ressentiment*-ok, neheztelések feloldásáért. Barátságunk megerősödött e lelki szeánszokon, s kidolgoztunk magunknak egyfajta munkaprogramot”.³⁸¹

Ennek alapelve lett Voltaire *Candide*-ját módosítva a „dolgozzunk és elmélkedjünk” életterve. Május 12-én azonban szétválasztották a társaságot, és az 5 év alatti büntetésüket töltő „kisidősöket” a Gyűjtőfogházban hagyták, míg az ennél súlyosabb ítéletet töltő „nagyidősö-

³⁷⁸ LITVÁN György, Mérei Ferenc a börtönvilágban, in *Mérei élet-mű*, 182.

³⁷⁹ FEKETE, *Vácott voltam Afrikában*, 82–83.

³⁸⁰ FAZEKAS György, *Forró ősz Budapesten. Életútinterjú – lejegyezte Hegedűs B. András*, Budapest, Magyar Hírlap Könyvek, 1989, 204.

³⁸¹ FEKETE, *Vácott voltam Afrikában*, 84.

ket” Vácra, illetve Márianosztrára szállították át. Személyi kartonja szerint Mérei Ferenc május 13-án a váci Országos Börtön magánzárkájába, az ún. Lordok Házába került, munkavégzés gyanánt pedig fordítást jelöltek ki számára, itt került közelebbi kapcsolatba Bibó Istvánval.

Noha nem ismerték jól egymást, de Bibó és Mérei kapcsolata korántsem volt új keletű. Visszatekintésében a pszichológus három nevezetes találkozást jelöl meg, ebből a harmadik vonatkozik a börtönidőszakra, s megítélésem szerint eszmetörténeti szempontból sem lényegtelen ez a mozzanat.

„A rabszállító autóban ismertünk egymásra – írja Mérei –, a Kisfogházból utaztunk a váci börtönbe. Itt aztán sokat találkoztunk, mindketten a fordítóirodán dolgoztunk. [...] Hosszú beszélgetésekben, vitákban az is kiderült, hogy közös világunkban nem mindenben képviseltünk azonos álláspontot. Magyarország történelmi helyzetéről, sorsáról, a jövő lehetőségéről és a múlt értékeléséről véleményünk lényegében megegyezett. Csakhogy Bibót a protestáns erkölcs vezérelte, én pedig franciás neveltetéssel világias maradtam. Ő a népiesekhez közeledett, az én helyem az urbánusok oldalán volt. Én a művészetekben akkor már a modernizmust is mintának tekintettem, ő ízlését is összeegyeztette a hittel. Érthetően éleződött ki mindez az életmódnak és a nemek viszonyának kérdésében. Nézeteltéréseinket halkán vitattuk fordítás közben vagy a szabad negyedórákban. De amikor a hovatarozás kérdése merült fel, sorsunk és belátásunk megint összehozott bennünket”.³⁸²

A találkozás Bibó István életművében sem maradt nyomtalanul. A közkeletűen Uchroniaként emlegetett munkájában ugyanis azt a kérdést veti fel, mennyiben alakult volna másképpen az európai gondolkodás története, ha a nyugati kereszténység nem szakad szét. Toynbee nyomán abból a feltevésből indul ki, hogy ha a 15. században a zsinati mozgalom győzni tudott volna, akkor a kereszténység és Európa története másképpen alakult volna, következésképpen az egyházszakadást eredményező reformáció nem történik meg.

„Így az Egyház – írja Bibó – megmarad az egész európai szellemi élet keretének, a felvilágosodás, modern tudományosság, humanitarizmus, demokratizmus, liberalizmus, szocializmus mind keresztény egyházi keretek között zajlanak”.³⁸³

Az utópiák mintájára, de nem a térrel, hanem egy fiktív idősorral kombináló fejtegetés eljátszik a gondolattal, hogy ha az Egyház egységes maradt volna, akkor sokkal nagyobb befolyást tudott volna gyakorolni az európai gondolkodás történetére, ebből fakadóan utóbbi nem laicizálódott volna, hanem keresztény egyházi keretekben működött volna tovább. Így lesz Bibó gondolatmenetében az európai szellemtörténet szinte minden jelentős alakja feltételesen egyházi előjáró, Montesquieu bíborostól, Rousseau apáttól Robespierre abbén vagy Garibaldi pápai tábornokon át egészen Bertrand Russell bíborosig, Zola püspökig vagy éppen Freud apátig.

Az Uchroniát elemző írásában Trencsényi Balázs Max Weber protestantizmusképét jelöli meg egyik lehetséges forrásként, de ehhez – ahogy a 2. fejezetben már fejtegettük – érdemes hozzáilleszteni Mannheim Károly kései írásait is.³⁸⁴ Bibó tanulmányának felérő bírálata a *Korunk diagnózisáról* ugyanis az „értékek és az értékelés szociológiáját”, valamint a „keresztény erkölcsiség regenerációját”, illetve a nevelés praxisán keresztül a társadalmi világ transz-

³⁸² MÉREI Ferenc, Három találkozás, in *Bibó-émlékkönyv*, Budapest – Bern, Századvég, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1991, II. kötet, 65-71., itt: 70.

³⁸³ BIBÓ István, Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna. Bibó István váci kanonok beszélgetései apósával, Ravasz László bíboros érsekkel a római katolikus egyház újkori történetéről, különös tekintettel a lutheránus és kálvinista kongregációkra. Egyház-, kultúr- és politikatörténeti uchronia (1968), in *Válogatott tanulmányok, 1935–1979*, Ifj. Bibó István (szerk.), Budapest, Magvető, 1990, IV. kötet, 265-282., itt: 267.

³⁸⁴ TRENCSENYI Balázs, A tegnap árnyékában. Bibó István és az Uchronia, *Nappali Ház*, 5. évf. (1993) 2. sz., 35-44.

cendens erkölcsi elvekkel való „átítatását” jelöli meg a számára leglényegesebb gondolati elemként.³⁸⁵

„Egy olyan világban – folytatja fejtegetéseit Bibó –, ahol az Egyház a legnagyobb erőfeszítést teszi, hogy minél szélesebb körű engedékenységgel és rugalmassággal az erkölcsi, társadalmi és szellemi élet minél szélesebb területeit tartsa befolyása alatt, három ponton fejlődik ki [...] antiklerikalizmus: az egyházi és vallási kereteket következetesen mellőző szabadgondolkodók körében, képviselőjük Mérei Ferenc pszichológusprofesszor; az Egyház által kordában tartott veszélyes természettudományok emberei körében, képviselőjük Teller Ede budapesti atomfizikus professzor; végül az államhatalom és gazdaságtervezés technokratái körében.”³⁸⁶

Bibó szemével a pszichológus-szabadgondolkodó „ingerülten” veszi csak tudomásul, hogy az Egyház egyes tudományokra specializált szerzetesrendjei ráfeksznek az egyes diszciplínák eredményeire, így Mérei tanítványait is sorra beléptetik az Egyházba, mely úgy tesz, hogy a pszichológia újabb eredményei őt dicsérjék, noha tevőleges köze nem volt hozzá. Az antiklerikális Mérei persze a végsőkig ellenáll, de végül maga is belátja, hogy egy szellemileg ennyire adaptív és nyitott Egyházzal szemben az antiklerikalizmusnak nincs már sok értelme.

Bibó *Uchróniájában* természetesen éppúgy láthatjuk a katolicizmusra és a sztálinizmusra egyaránt vonatkoztatható strukturális dogmatizmussal szemben megnyilvánuló antropológiai optimizmust, mint a forradalom utáni kényszerű börtönkaland intellektuális szempontból átszűrte, átdolgozott lenyomatát. Prizonizáció formájában ugyanis a börtön minden lakójára hat. Ne felejtsük el, hogy – amint Litván György utal is rá – részben börtönkörülmények között készült Kosáry Domokos *Széchenyi Döblingben*, illetve Déry Tibor *G. A. úr X-ben* című munkája is; fogantatásuk körülményeit tekintve tehát valamelyest rokonai Mérei *Lélektani napló* című művének.³⁸⁷ A pszichológus a börtönben megnyilvánuló gondolkodást, szellemi tevékenységet megőrzőnek és karbantartónak jellemezte, s nem kevés öniróniával a műemlékvédelemhez hasonlította.³⁸⁸

A váci börtönben töltötte be ötvenedik életévét Mérei Ferenc 1959. november 24-én. Litván György visszatekintésében meg is említi ezt az ünnepséget, továbbá azt a tényt, hogy szemben Déry Tiborral, nyitottsága, érdeklődése és gyorsan javuló kedélye folytán a sokak által „papának” szólított pszichológus nagy népszerűségnek örvendett. Ez persze nem jelenti azt, hogy kivétel nélkül mindenki kedvelte (Marián István például nehezen viselte értelmiségi „fölényét”), tudását mégis elismerték, személyiségének derűs vonatkozásait vonzónak tartották. Mérei kedélyállapotának javulása elsősorban annak volt betudható, hogy a vizsgálati szakasz túlnyomó részt elszigetelten, magánzárkában töltött idejét maga mögött hagyva több-személyes cellákba osztották be, illetve a fordítóirodán szellemi munkát is végezhetett (egyebek mellett Churchill világháborús emlékiratait ültette át magyarra).

³⁸⁵ BIBÓ István, Korunk diagnózisa. Mannheim Károly új könyvéhez, *Társadalomtudomány*, 23. évf. (1943) 4–5. sz., 454–474. Kötetben: BIBÓ István, *Válogatott tanulmányok, 1935–1944*, Huszár Tibor [szerk.], Budapest, Magvető, 1986, I. kötet, 243–270.

³⁸⁶ BIBÓ, Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna, 278.

³⁸⁷ LITVÁN, Mérei Ferenc a börtönvilágban, 182. Lásd KOSÁRY Domokos, *Széchenyi Döblingben*, Budapest, Magvető, 1981. Gergely András recenziója szövé is teszi, hogy a kiadó a forráskiadványoknak fenntartott „Tények és tanúk” sorozatban jelentette meg. GERGELY András, Kosáry Domokos: *Széchenyi Döblingben*, *Tiszatáj*, 36. évf. (1982) 1. sz., 94–96. A kézirat 1963-ban készen volt, lásd KOSÁRY Domokos, Kemény és Széchenyi 1849 után, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 67. évf. (1963) 2. sz., 149–170. A börtönbeli olvasmányokról pedig KOSÁRY Domokos, *A chilloni fogoly. Olvasónapló, 1958*, Budapest, Magyar Írószövetség – Belvárosi, 1997. Összefoglalóan lásd GLATZ Ferenc, Kosáry Domokos, a történész életútja, *Magyar Tudomány*, 174. évf. (2013) 12. sz., 1414–1436., a börtönben született írásokra: 1429. Illetve: DÉRY Tibor, *G. A. úr X-ben*, Budapest, Szépirodalmi, 1964.

³⁸⁸ MÉREI Ferenc, *Lélektani napló*, Forgács Péter (s. a. r.), Budapest, Osiris, 1998, 177.

„Közös zárkánkban vele és Széll Jenővel – írja Litván –, hármásban megalapítottuk az »Élvezd a börtönt« mozgalmat, amelybe Göncz Árpád is »felvételt« kért, ám Mérei ellene vetette, hogy az ő attitűdje és »élvezete« inkább heroikus, mint hedonisztikus”.³⁸⁹

Az idézőjelesen értett „mozgalom” természetesen a társaság *szuverenitásigényéről, ironikus hangoltságáról*, mintsem a valós tapasztalatokról ad számot, de ez a börtönben az élmény átdolgozásának, lélektani elaborálásának – mint még látni fogjuk – az egyik legadekvátabb formája volt.

A hivatalosan 1960. április 1-jén megjelent részleges közkegyelem azonban nem várt feszültségeket okozott a váci börtönben. A fentebb érintett, 1959. április 4. alkalmából gyakorolt közkegyelem ugyanis azt az illúziót keltette sok elítéltnél, hogy egy évvel később, az akkori terminológiában a „felszabadulás” 15. évfordulójára talán általános, de legalábbis nagyobb arányú amnesztiát hirdetnek. Ehhez képest az Elnöki Tanács 1960. évi 10. sz. törvényerejű rendelete csak a hat évet meg nem haladó szabadságvesztésre ítélték esetében gyakorolt közkegyelmet (háromévi próbaidő mellett).³⁹⁰ Mindemellett egyéni kegyelmet kapott például Farkas Mihály, Farkas Vladimir, Déry Tibor, Donáth Ferenc, Jánosi Ferenc, míg a közkegyelem értelmében kiszabadult Haraszi Sándor, Háy Gyula, Vásárhelyi Miklós és mások. Az általános amnesztia elmaradása vagy a kifejezetten népszerűtlen Déry Tiborral való kivételezés oda vezetett, hogy 1960. április 7-én a váci börtön egyes részlegeiben éhségsztrájkba kezdtek az elítéltek, melyhez utóbb az intézmény 80%-a csatlakozott. Csak összehasonlítás-képpen: amíg a „kisidősöket” fogva tartó budapesti Gyűjtőfogház jóformán kiürült, addig a váci Országos Börtönből mindössze 193 elítélt kapott közkegyelmet.³⁹¹

„1960. április 7-én – írja Argejő Éva – reggeli-osztásnál a kőműves brigád egyik tagja egy gyors mozdulattal a »trepnire« csapta a reggelijét. Példáját követve 16 társa nem vette fel az ételt, délután az asztalos és lakatosműhely 70 elítélte pedig már ennél is továbbment, és megtagadta a munkát. Így kezdődött a Váci Országos Börtönben az a tömeges éhségsztrájk, amely az 1956 utáni megtorlásokat követően a legnagyobb szabású zendülés volt büntetés-végrehajtási intézetben”.³⁹²

A dolog súlyát tehát nem elsősorban az éhségsztrájk hossza adja (Argejő szerint a börtön Doberdó feletti részén maximum egy hétig tartott), hanem a nem várt, meglepetésszerű jellege; nem véletlen, hogy a helyzetet megoldandó maga Földes László belügyminiszter-helyettes érkezett a helyszínre. Az esemény megítélése a korabeli írott dokumentumok és a visszaemlékezések szemszögéből nem egyértelmű. Kertész Dezső és Litván György tanulmánya úgy véli, hogy

„hatósági provokáció termékének vagy antiszemita indulatkitörésnek leginkább olyan volt elítéltek nevezik a megmozdulást, akik annak idején valamilyen okból nem vettek benne részt. Szervezett, előkészített akcióról és nagypolitikai célokról [...] természetesen a belügyi és büntetés-végrehajtási oldalon beszélnek”.³⁹³

A Kertész és Litván által bemutatott és elemzett visszaemlékezések általában egyetlen okot emelnek ki, holott feltehetően inkább arról volt szó, hogy az *illúzió*nak bizonyuló általános amnesztia felett érzett csalódás adta meg az alaphangulatot, melybe ki-ki belevetítette saját sérelmét. Ezt aztán a börtön egyes részlegeiben (asztalos üzem, vegyészeti labor) dolgozó hangadók több-kevesebb tervszerűséggel próbálták meg kollektív cselekvéssé formálni. Noha

³⁸⁹ LITVÁN, Mérei Ferenc a börtönvilágban, 183.

³⁹⁰ A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1960. évi 10. számú törvényerejű rendelete részleges közkegyelem gyakorlásáról és a közbiztonsági őrizet megszüntetéséről, *Magyar Közlöny*, 27. sz. (1960), 141-142.

³⁹¹ Név szerint közli: KERTÉSZ Dezső – LITVÁN György, Váci börtönsztrájk, 1960. Visszaemlékezések és dokumentumok, in *Évkönyv 4.*, Budapest, 1956-os Intézet, 1995, 163-232., itt: 230.

³⁹² ARGEJŐ Éva, „...töltse jól megérdemelt büntetését Magyarország egyetlen szubalpin börtönében, Márianosztrán” Fogdaügynöki jelentések a Váci Országos Börtönben 1960-ban történt éhségsztrájkokról, *Betekintő*, 2009/ 2. sz.: https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2009_2_argejo.pdf

³⁹³ KERTÉSZ – LITVÁN, Váci börtönsztrájk, 1960, 167.

szórványosan antiszemita hangok is előfordultak, hiszen a részleges közkegyelemmel szabaddultak között voltak zsidó származásúak is (amit főként az idősebb elítéltek számon is tartottak), de Kertész és Litván éppúgy kiemeli, mint Fekete, hogy ez korántsem tekinthető általánosnak, hiszen a benn maradottak között is voltak ilyenek.³⁹⁴ Talán nem túlzás azt állítani, hogy egyfajta elitellenesség is mozgathatta, tüzelhetette az indulatokat, melyet azonban felülírt a kollektíven elszenvedett helyzet, így mégiscsak a *szolidaritás* érzése volt a döntő.

Egyik oldalt az értelmiséghez tartozás, másik oldalt a büntetés letöltésének kényszere révén kettős szorításba kerültek Méreiék, sőt általában a „476-osok”. Utóbbi – túl azon, hogy a rabnyilvántartó e számokkal kezdődött – Bibó értelmezésében azt jelentette, hogy ez valamiféle „vezérkarnak minősített társaság” volt, melynek nagy része egykori kommunistákból állt, s nyilván ez is táplálhatta a velük szemben megnyilvánuló érzéseket.³⁹⁵ Litván György szerint a két malomban őrlés annak szólt, hogy egyrészt örültek barátaik szabadulásának, másrészt együtt éreztek a feldühödött politikai foglyokkal; a kérdés tehát úgy fogalmazódott meg, hogy csatlakozzanak-e az éhségstrájkhoz.

„Mérei, akit a reggeli osztáskor a buta és ambiciózus körletparancsnok kissé még provokált is, egy másodperc alatt döntött az éhségstrájk mellett, s ha a beteg »öreg« vállalta, senki sem maradhatott ki belőle”.³⁹⁶

A börtönviszonyok között elismert, sőt sokak számára népszerű pszichológus erkölcsi döntése tehát sokat nyomott a latban.³⁹⁷ „Huszonnégy órás böjttel jeleztük – tekint vissza Mérei –, hogy együtt vagyunk a fiatalokkal”.³⁹⁸ Úgyis fogalmazhatnánk, hogy az éhségstrájkhoz való gyors csatlakozása döntő volt a csoportdinamika szempontjából, és ez nemcsak Mérei szociometrikus elhelyezkedését erősíthette meg a csoporton belül, de az értelmiséginek vagy „vezérkarnak” tekintett 476-osok külső megítélését is javíthatta. A strájk résztvevőit különböző kedvezmény-megvonásokkal büntette a hatalom, Méreit fenti, mintaadó szerepe miatt a legsúlyosabb kategóriába sorolták, ezért „munkamegtagadás és étkezésmegtagadás miatt [...] egy év összkedvezmény-elvonással” büntették.³⁹⁹ Jellemzésében Balogh László büntetés-végrehajtási főhadnagy úgy fogalmaz Méreivel kapcsolatban, hogy

„a nevelői foglalkozások során az étkezés- és munkamegtagadásban való részvételről elmondotta, hogy azt szolidaritásból tette. Ezt a tettét »humanizmus« diktálta, mivel a fegyelemsértőket fegyelmileg felelősségre vonták”.⁴⁰⁰

Az erkölcsi kiállás súlyán túl, a váci börtönstrájk eredményeképpen a résztvevőket elszállították Vácról, Bibó István, Göncz Árpád vagy Kertész Dezső például Márianosztrára, míg Mérei Ferenc, Széll Jenő, Marián István, Zsámboki Zoltán az ország egyik legkegyetlenebb börtönébe, a sátoraljaújhelyi fegyintézetbe került.⁴⁰¹ A fent már idézett Balogh főhadnagy úgy látta, hogy a pszichológus Sátoraljaújhelyen igyekszik betartani a szabályokat, az őrséggel tisztelettudó, általánosságban is fegyelmezett. 1960. július 27-én állt munkába a Fehérneműgyárban,

³⁹⁴ Fekete ugyan csak később érkezett Vácre, de lásd FEKETE, *Vácott voltam Afrikában*, 137.

³⁹⁵ HUSZÁR Tibor, *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*, Budapest, Magyar Krónika, 1989, 168.

³⁹⁶ LITVÁN, Mérei Ferenc a börtönvilágban, 185. A beszélőkön Mérei Vera soványnak és hamuszürkének látta férjét. OHA, Mérei Vera-interjú, 145.

³⁹⁷ „Csorba Pál” fedőnevű zárkaügynök jelentése (1960. július 28.) szerint Haraszti Sándor, Mérei Ferenc és Göncz Árpád volt nagy hatással a fiatalabb elítéltekre, tanították őket, könyvekről beszéltek nekik és így tovább. A jelentést közli: ARGEJÓ, „...töltse jól megérdemelt büntetését Magyarország egyetlen szubalpin börtönében, Márianosztrán”, 3. Lásd még SZÖNYEI, *Titkos írás*, I. kötet, 172.

³⁹⁸ MÉREI, Három találkozás, 70.

³⁹⁹ BVOP, Irattár, Mérei Ferenc iratai: nyilvántartólap, hátlap (1960. április 21.)

⁴⁰⁰ BVOP, Irattár, Mérei Ferenc iratai: nevelői vélemény (Balogh László, bv. fhdngy, 1960. szeptember 7.)

⁴⁰¹ Az átszállítottak neveit közli KERTÉSZ – LITVÁN, Váci börtönstrájk, 1960, 231.

„a varrógéptől azonban idegenkedett. A varrógépen a nyolc órán keresztüli munkát fárasztónak találta. Több esetben szívbetegségére panaszkodva orvosi kezelésre járt. Munkateljesítménye nagyon alacsony. A szalagban dolgozó, egy-egy elítélt számára előírt teljesítménynek csupán 15-20%-át volt képes teljesíteni. Mivel az egy hónap tanulódó lejárta után úgy látszott, hogy ebben a munkában nem képes eredmények elérésére [...], leváltottuk”.⁴⁰²

A Balogh főhadnagy által rögzített nevelő jelentés tartalmi szempontból voltaképpen egybevág Széll Jenőnek a Méreiről adott leírásával: a pszichológus tipikus szórakozott tudós, aki nem tud és nem is akar mit kezdeni a gépekkel. Talán nem túlzás azt mondani, hogy Széll leírása alapján Mérei nagyjából úgy mozoghatott a sátorlajújhelyi börtön varrodájában, mint Chaplin a *Modern idők* című filmben. Nyilvánvalóan nem volt affinitása a monoton, komoly tűrőképességet megkívánó munkához, ezért valamennyire talán rá is játszott erre a csetlő-botló szerepre, amelyet a fenti hivatalos jelentés tanúsága alapján, nolens volens, a büntetés-végrehajtás is elfogadott.⁴⁰³ Noha erről a nevelői jelentések nem adnak számot, de ettől függetlenül Méreit ugyancsak megviselték a sátorlajújhelyi körülmények.

„1960. június utolsó napjaiban történt. Igen kedvezőtlen körülmények között (irritáló és méltatlan bánásmód, csökkentett élelmiszeradag stb.) – írja Mérei Ferenc – rosszul lettem; a szemtanúk szerint arcom, nyakam és a mellem felső része néhány percig nagyon piros volt; tarkómon, főként a bal oldalon görcsös fájdalmat éreztem, ez néhány percig igen éles volt, majd fokozatosan csökkent, enyhe formában még 8–10 nap múlva is mutatkozott; jobb karom teljesen elzsibbadt, ez fokozatosan javult, a zsibbadás területe leszűkül, de mutatóujjam felső perce és ízülete azóta is teljes mértékben zsibbadt (érzékenysége csökkent, elügyetlenedett). Lefeküdtem, társaim kérdezték, mi bajom, hogy vagyok. Nem válaszoltam, noha a szemem nyitva volt, mosolyogtam is. A következő órákban, amikor mondtak vagy kérdezték valamit, azt feleltem: »Nem értem«. Valóban nem értettem, noha hallottam és magát a helyzetet áttekintettem, de a szavaknak nem volt tartalma, s amikor én akartam valamit mondani, a tartalmakhoz nem voltak szavaim. Amikor a rosszullétemet követő harmadik napon eljutottam egy orvoshoz, csak jelezni tudtam néhány szóval, hogy mi történt, noha hosszan készültem erre”.⁴⁰⁴

Mérei maga is megállapítja az idézett helyen, hogy egyértelműen agyérgörcse volt, s nem kis szerencséjére bevérzés nem történt, mert tünetei gyorsan megszűntek. A legközelebbi szemtanú a zárkatárs Széll Jenő volt, feltehetően az ő leírása is hozzájárult a pszichológus öndiagnózisához, valamint ahhoz, hogy annak egészségi állapotára felhívja a börtön vezetésének a figyelmét. Széll előbb a nevelőtisztől, majd egyenesen a börtönparancsnoktól kér és kap kihallgatást, ahol vázolta Méreinek a nemzetközi pszichológiában betöltött szerepét.⁴⁰⁵ Jóllehet enyhe túlzásnak tűnnek Széll állításai, miszerint ha a börtönparancsnok felhívja a Sorbonne Egyetem pszichológia tanszékét, akkor több professzor fogja igazolni, ki is Mérei Ferenc, ám azt se felejtjük el, hogy egykori tanára, Henri Wallon és évfolyamtársa, René Zazzo a Francia Kommunista Párt tagjai voltak, ebben a minőségükben pedig igen tájékozottak voltak a Magyarországon történetekkel kapcsolatban. Egyik interjújában Mérei úgy fogalmaz, hogy már a börtönből írt egy levelet, melyre választ is kapott, s

„bár különösen hangzik, de kiéreztem soraiból, hogy örül letartóztatásomnak. Ez bizonyíthatta neki, hogy nemcsak a pszichológiában, de a baloldaliságban, a politikai orientációban is vele tartok”.⁴⁰⁶

⁴⁰² BVOP, Irattár, Mérei Ferenc iratai: nevelői vélemény (Balogh László, bv. fhdngy, 1960. szeptember 7.)

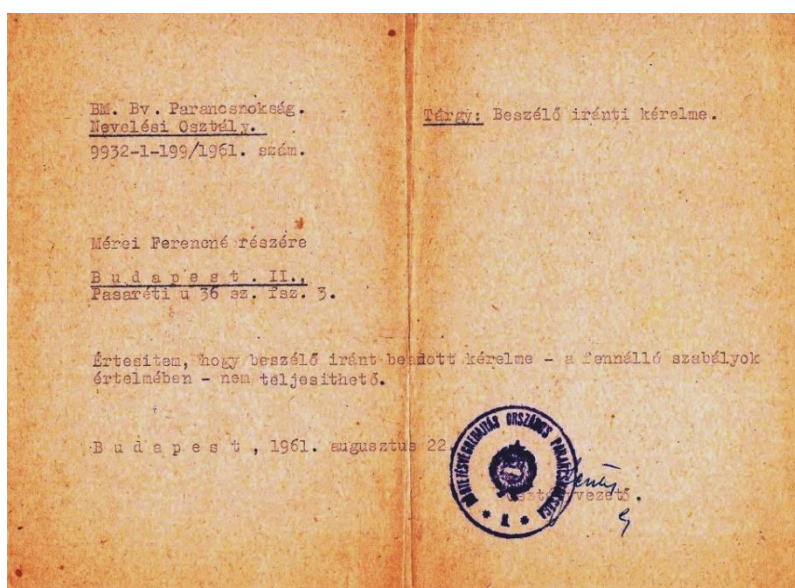
⁴⁰³ Széll Jenő már-már komikus leírását Mérei és a varrógép viszonyáról idézi LITVÁN, Mérei Ferenc a börtönvilágban, 186-187.

⁴⁰⁴ MÉREI, *Lélektani napló*, 179.

⁴⁰⁵ Az esetet leírja SZÉLL Jenő, A szellem szabadságáról, in *Mérei Ferenc, 1909–1986. Emlékkönyv születésének 80. évfordulóján*, 102-104.

⁴⁰⁶ LAJTI Rudolf, Emlékek és találkozások. Beszélgetés Mérei Ferencsel Wallon születésének 100. évfordulója alkalmából, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 36. évf. (1979) 5. sz., 521-526., itt: 522. „Egyébként Wallon segítségemre volt abban, hogy kiszabaduljak. Egy jelentős dokumentumot küldött az akkori francia belügyminiszternek”. (522.)

Ezt igazolja az az 1956. november 20-án aláírt tiltakozás is, melyben egyebek mellett Pablo Picasso, Francis Jourdain, Marcel Cornu, Édouard Pignon, Paul Tilliard, Henri Wallon és René Zazzo követelte a rendkívüli közgyűlést összehívását az aggasztó magyar helyzet értékelésére.⁴⁰⁷ Túl azon, hogy Széll Jenő szenvedélyes fellépése elősegítette, előkészítette Mérei visszaszállítását a Budapesti Országos Börtönbe, vagyis a Gyűjtőfogházba, jól illusztrálja azt a félelmet is, mellyel a hatalom a kedvezőtlen hírek külföldre juttatásától tartott. Mindemellett érdekes, hogy a Sátoraljaújhelyi Országos Börtön orvosa, dr. Ráczkevy Dániel a börtönparancsnok utasítására csak 1960. szeptember 6-án ad ki igazolást Mérei állapotáról.⁴⁰⁸ Regisztrálja a két korábbi, a status praesens felállításakor tünetmentes infarktust, az olykor fellépő angina pectorist, szorító mellkasi fájdalmat, továbbá az imént leírt, négy órán keresztül tartó motoros afáziát, illetve a valószínűen fellépő kisebb cerebrális spazmust. Széll erélyes fellépésének azonban megvolt a hatása, hiszen 1960. november 21-én – ahogy fentebb jeleztük – visszaszállították Budapestre. Jóllehet Mérei napra pontosan hét hónapot töltött Sátoraljaújhelyen, Litván György szerint a 476-os revizionisták közül neki sikerült a leginkább kapcsolatot teremteni a forradalom bázisával, nem-értelmiségi szereplőivel, például Rácz Sándorral, a Nagy-Budapesti Munkástanács elnökével vagy Cselik Ferencel, aki már október 23-án a Magyar Rádiónál harcolt. Ez azonban nemcsak Mérei társas hatóképességéről (szociálpszichológiájának egyik kulcsfogalmáról) ad számot, de plebejus szimpátiájáról és hitelességéről is, nevezetesen arról, hogy egészen más osztályhelyzetben lévő emberekkel is szót értett, hatni tudott rájuk.⁴⁰⁹



Beszélő iránti kérelem elutasítása, 1961. augusztus 22.

A Gyűjtőfogházba való visszatérése 1960 őszén, ha szabad így fogalmazni, a börtönének legnyugodtabb időszakát hozta el Mérei Ferenc számára. E nyugodt légkör egyik fontos kritéri-

⁴⁰⁷ Philippe ROBRIEUX, *Histoire intérieure du parti communiste*. Vol. 4 : *Biographies, chronologie, bibliographie*, Paris, Fayard, 1984, 750., illetve David CAUTE, *Le communisme et les intellectuels français, 1914–1966*, Paris, Gallimard, 1967, 268-269. Thorez igazi sztálinista választ adott: frakciózással vádolta meg az aláírókat, s azt mondta, hogy aki sztálinizmussal vádaskodik, az az ellenség kezére játszik, az ellenség szökészle-tével indít támadást a Párt ellen.

⁴⁰⁸ BVOP, Irattár, Mérei Ferenc iratai: börtönorvosi igazolás (Dr. Ráczkevy Dániel, 1960. szeptember 6.)

⁴⁰⁹ Ismétlem, ez nem jelenti azt, hogy mindenki kedvelte vagy szerette, mégis elismerték, elfogadták. „A Mérei papa nem kifejezetten az én emberem – mondja Dénes János –, ahogyan a börtönnelven mondtuk, nem a mi kutyánk kölyke. De a Mérei papa azt a szumánt hordta, mint mi, és fantasztikus emberségről tett tanúságot”. Idézi LITVÁN, Mérei Ferenc a börtönvilágban, 188.

uma az értelmes munkavégzés volt: amikor a büntetés-végrehajtás beindította a börtöniskola felső tagozatát is (ahová sok olyan elítélt jelentkezett, aki nem fejezte be alapfokú tanulmányait), Mérei tulajdonképpen klasszikus tanári munkát végezhetett.⁴¹⁰ Noha ideológiai szempontból nem engedélyezték neki az irodalom és a történelem oktatását, a földrajz, a matematika, a biológia tanítása mégis összehasonlíthatatlanul kellemesebb atmoszférát jelentett számára, mint Sátoraljaújhely. A tanítás mellett a börtönparancsnokság lehetőséget biztosított a felkészülésre, így a „tanári zárkákban” nemcsak a könyvolvasásra, de a könyvírásra is mód nyílt. Mindemellett itt tartották fogva – a másik pedagógiai Kossuth-díjas – Kardos Lászlót, továbbá Ádám Györgyöt, Fekete Sándort és Lőcsei Pált is, vagyis az intellektuális társaság is adva volt a pszichológus számára.⁴¹¹

Az atmoszféra gyökeres változása nyilván visszahatott a 476–114-es számú elítélt hangulatára, melyet a Gyűjtőfogház nevelőtisztjei is rögzítettek jelentéseikben. Noha eddig nem szóltunk a büntetés-végrehajtásban a *nevelői munka* szerepéről, de a 8/1959. számú BM-utasítás nyomán létrejövő funkció az elítéltek őrzése mellett azok nevelését (segítő-nevelő szándék) is célul tűzte ki.⁴¹² Ebből a szempontból nagyon is lényeges, hogy a Gyűjtőfogház nevelői kifejezetten jó véleménnyel vannak Méreiről: munkáját lelkiismeretes alapossgággal végzi, az 1961–1962-es tanévben két osztály osztályfőnöke is volt, pedagógiai szempontból kifejezetten konstruktív rendtartási és módszertani javaslatai vannak, a közösségi munkából is mindig elsőként veszi ki a részét, aktívan közreműködik a kulturális bizottság munkájában is, magatartása ellen kifogás nem igazán merült fel.⁴¹³ Steinmacher Imre őrmester sem fukarkodik a dicsérő jelzőkkel, szerinte is kifogástalan a pszichológusnak a munkához való viszonya, a börtönszabályokat maradéktalanul megtartja, s erre tanítja elítélttársait is. Kiváló szorgalommal végezte el az új tanév anyagainak összeállítását, melyért jutalomként 1961 novemberében 60 perc, 1962-ben pedig kétszer 30–30 perc plusz beszélőt kapott.⁴¹⁴

Visszakanyarodva azonban Mérei Ferenc agyérgörcséhez, valamint az utána bekövetkező motoros afáziához, köztudottan ez a halál közeli tapasztalat vezette arra, hogy önmagát megfigyelje és elemezze a sátoraljaújhelyi börtön optimálisnak aligha nevezhető körülményei között. A *Lélektani napló* harmadik kötetéről írja Csepeli György, hogy annak

„anyaga a fiziológiai pusztulás közvetlen közelségében született. Méreit 1960-ban agyérgörcs érte, melynek rettenetes eshetősége az »én-érzés« megsemmisülésével fenyegetett. Önmagából kellett merítenie, hogy el-lenszegüljön az elpusztítására törő betegségnek. Eszközeit Mérei a saját álmaiból faragta. [...] Méreinek nem volt más lehetősége, minthogy saját álmai manifeszt tartalmainak nyomába szegődjön. Összesen 264 álmát ragadta el a feledéstől”.⁴¹⁵

A rendelkezésünkre álló források alapján tehát úgy rekonstruálható az eset, hogy a Sátoraljaújhelyen történt agyérgörcsöt követően, még a helyszínen eltöltött 4–5 hónap alatt fogant meg az álomelemzés ötlete, annak regisztrációját, módszertani kidolgozását, de főleg írásos elemzését viszont már az erre a célra valamivel alkalmasabb Gyűjtőfogházban végezte el.

Azt, hogy a *Lélektani napló* születése mennyire kötődik a *konkrét téridőhöz*, mi sem jelzi jobban, minthogy az egyes kötetek címükben tüntetik fel a keletkezés idejét, a hely pedig a szöveg több pontján is explicit, ráadásul a Méreit övező kultusz miatt közismert volt: 1. Az utalás lélektana, 1961. július–december, 2. Élménygondolkodás, 1961. július–december, 3. Implikált tudás az álomban, 1962. április–október, 4. Adalékok egy társas szempontú gyer-

⁴¹⁰ FEKETE, *Vácott voltam Afrikában*, 153.

⁴¹¹ LITVÁN, Mérei Ferenc a börtönvilágban, 188–189.

⁴¹² LŐRINCZ József – NAGY Ferenc, *Börtönügy Magyarországon*, Budapest, BVOP Sajtóiroda, 1997, 39. Illetve FORGÁCS Judit, Nevelés a represszió árnyékában. Eszmék és végrehajtás a szovjet és a magyar börtönügy 50-es éveiben, *Börtönügyi Szemle*, 36. évf. (2017) 1. sz., 35–51.

⁴¹³ BVOP, Irattár, Mérei Ferenc iratai: Feljegyzés. Németh Ferenc bv. főhadnagy (1962. december 17.)

⁴¹⁴ BVOP, Irattár, Mérei Ferenc iratai: Jellemezés. Steinmacher Imre bv. őrmester (1962. szeptember 18.)

⁴¹⁵ CSEPELI György, Szabadság a börtönben, in MÉREI, *Lélektani napló*, 477–483., itt: 481–482.

meklélektanhoz, 1962. december–1963. március.⁴¹⁶ Jóllehet nincs tér a majdnem ötszáz oldalas munka elemző kibontására, annyit azonban érdemes előrebozsítani, hogy a Mérei-életműben a *Lélektani napló* mintegy összegzi az 1935 és 1950 közötti tematikákat (a gyermeki világ, a társas szempont, az együttesség, az élmény szerepe), ugyanakkor elő is készíti azokat a nagyobb, újabb tárgyköröket, melyek az 1963-as szabadulás után jellemzik majd a pszichológus munkásságát. Az utalás lélektana például, noha komolyan táplálkozik azokból a szociálpszichológiai vizsgálataiból, melyek az együttesség és a csoportdinamika tárgykörét járták körül, előreutal a művésztlélektan vagy az irodalmi befogadás-vizsgálatok felé. Az élménygondolkodás sajátosságait feltáró fejezet erősen épít *Az együttesség élményben* leírt kohézió, csoporttradíció szerepére, de az utalás (konnotáció), a jelzés, a nyom vagy a szimulakrum fogalmaival tovább is fejleszti korábbi segédfogalmait. Ez a *teoretikus irányba* való elmozdulás egyébként is jellemzi a kötetet, nem véletlenül jegyzi meg fanyalogva a *Lélektani napló* felütésében, hogy az „új lélektan lenézi az elméleteket”.⁴¹⁷

Ez a szemléleti változás előkészíti azokat az 1970-es években napvilágot látó közleményeit, melyek már a szemiotika, a strukturalizmus és az interdiszciplinaritás jegyében újítják meg saját tudományszakjukat. Az elméleti kérdések szem előtt tartása természetesen sosem volt idegen Méreitől, ennyiben tehát az elméleti félfordulat nem váratlan vagy előzmény nélküli, de annyiban mindenképpen új, hogy addig Mérei tartózkodott az empirikus eredmények extrapolálásától, kiterjesztésétől. Ez a 3. fejezetben „eretnek empirizmusnak” nevezett tartózkodás azonban lehet, hogy nagyon is *kontextuális* háttérű volt, amennyiben a sztálinizmus éveiben visszatartotta őt a – micsurini biológia és liszenkói genetika képében testet öltő – politikai voluntarizmustól. Az empiriához való ragaszkodás természetesen nem tűnt el, de jóval nagyobb hangsúlyt kap egy-egy vizsgált jelenségnek a pszichológián túlnyúló elméleti spektruma.⁴¹⁸

A *Lélektani napló* másik részleges újítása a *léptékváltás*, mely megint csak logikusan következik a börtönkörülményekből. Zárt intézetben, eszközök, hozzáértő munkatársi kollektíva nélkül az egyetlen lehetséges empirikus módszer a *megfigyelés* (mégpedig részben a szónak abban az értelmében, ahogy Wallon nyomán *A gyermek világnézete* is készült). A kiscsoport-kutatás hagyományát továbbfejlesztve ugyanakkor Mérei akaratlanul is kapcsolódott ahhoz a mikroszociológiai hagyományhoz is, mely utóbb Erving Goffman révén vált híressé. A kanadai szociálpszichológus 1961-ben megjelent, mentális betegeket vizsgáló kötetének bevezetőjében vezeti be a „totális intézmény” fogalmát, melynek a börtön az egyik legkézenfekvőbb példája.⁴¹⁹ Az elítélt ugyanis bizonyos időre el van vágva a külvilágtól, annak szabályaitól, értékeitől, rögzült rutinjaitól, s egy olyan *zárt világba* lép át, melynek a külvilág számára ismeretlen normái hónapokra vagy akár évekre meghatározzák a mindennapi élet észle-

⁴¹⁶ A feljegyzés módszeréről így ír: „Négy éven át, évenként egy hónapig (30–32 napig) jegyeztem az álmaimat. Szigorúan ragaszkodtam ahhoz, hogy csak a manifeszt anyagot jegyezsem fel, tehát kerüljem az utólagos asszociatív kiegészítést. Ezt úgy próbáltam biztosítani, hogy azonnal, felébredéskor írtam le az álmokat. A papír, az alátét és a ceruza állandóan a fejem alatt volt. Amint fölébredtem, elövettem, és sötétben, fekve, lehetőleg helyzetváltoztatás nélkül jegyeztem. Ezt a technikát alaposan begyakoroltam. [...] Még lényegesebb volt bizonyos önébresztési technika kialakítása. Rászoktattam magam arra, hogy az éjszaka folyamán többször felébredjek”. MÉREI Ferenc, Társkapcsolataink a manifeszt álomtartalomban, in *Pszichológiai tanulmányok VIII.*, Gegesi Kiss Pál (főszerk.), Budapest, Akadémiai, 1965, 49–69., itt: 51–52. Ugyanakkor kéziratos visszaemlékezésében azt mondja Mérei, hogy a *Lélektani napló* első kötete még Sátoraljaújhelyen készült. Lásd MÉREI Ferenc, *A jó és a rossz határán*. Bevezető, in *A jó és a rossz határán*, 19.

⁴¹⁷ MÉREI, *Lélektani napló*, 11. Lásd GÁDOR Anna, *Lélektani napló*. Kalandozások szerző és mű körül, in *Mérei életmű*, 103–110.

⁴¹⁸ Vö. HERNÁDI Miklós, „Nekem nincs absztrakt mondanivalóm”. Beszélgetés Mérei Ferencsel, *Magyar Tudomány*, 94. évf. (1987) 7–8. sz., 588–597.

⁴¹⁹ A fogalom keletkezésére lásd Tom BURNS, *Erving Goffman*, London – New York, Routledge, 1992, 142–147.

lését – ez a változás Goffman szerint érzékelhetően átstrukturálja magát a szelfet is.⁴²⁰ Ezzel a jelenséggel, vagyis a prizonizációval nyilvánvalóan Mérei is számol, de ő nem kutatási pénzzel megtámogatva végezhetné vizsgálatait, hanem egyfajta önantropológiaként elemezhetné magát, valamint rabtársait Vácott, Sátorajaujhelyen és a Gyűjtőfogházban, hogy végül WC-papírra rögzítse a lopott ceruzával írt megfigyeléseit.⁴²¹

Ahogy *A gyermek világnézetének* elemzésekor megjegyeztük, Mérei akkoriban még nem dolgozta ki a léptékváltás szisztematikus alkalmazhatóságának kritériumait, a *Lélektani napló*ban viszont a mikroszintű vizsgálat magából az életlehetőségek pszichopatológiájából fakadt (mint a 6. fejezetben látni fogjuk, a mikroszociológiát tovább finomítja *A közösségek rejtett hálózata* című munkájában). Persze ettől még önmagában ez a kötet a börtönvilág szociológiáját is adhatná, de lényegét tekintve nem a börtön Mérei Ferenc írásának tárgya (az mindössze a helyszíne), hanem: önmaga. Ennek az önkeresésnek, önfeltárásnak megítélésem szerint egyik kézenfekvő oka valóban az agyérgörcsből fakadó halálfélelem, a másik azonban az, hogy a pszichológus feltehetően sejtette, hogy a köznevelés területére soha többet nem engedik vissza (még ha az erre vonatkozó, fentebb bemutatott belügyi dokumentumokat nem is ismerhette).

A *Lélektani napló* így diszciplináris váltást is hoz: sokkal nagyobb szerepet kap benne a pszichopatológia, a pszichoanalízis, valamint a korábban már ismertetett témák elmozdítása a művészet-, az irodalom-, valamint a befogadás-lélektan kérdései felé. Ezt a rövid áttekintést csak azért tartottam szükségszerűnek, mert ez a börtönben született, változatos témájú és megközelítésű munka *átmenetet* képez a Mérei-életműben: lezárja a pedagógiához kapcsolódó nagy gyermeklélektani munkák problematikáját (együttesség, kiscsoport, utalás, játék), kiemeli ennek kulcsfogalmait, s részben a lélektan apparátusával, de annak professzionizált, intézményesített megközelítésétől függetlenül a társtudományokhoz közelíti. A kényszer szülte helyzetben tehát Mérei önmagát analizálva akarva-akaratlanul kijelölte a következő évtizedek szellemi útvonaltát (a 6. fejezetben, a művészetszociológia kapcsán is visszatérünk majd ehhez).

Köztudott, de azért nem árt rögzíteni, hogy a *Lélektani napló*, ahogy fentebb is láthatuk, négy kötetből áll. Noha szerzője a börtönben készítette munkáját, a kéziratot utóbb némelyest változtatott: gondolatmeneteket, inspiráló szakirodalmakat illesztett be, ezeket azonban jelezte az először 1984 és 1986 között megjelent, Forgács Péter szerkesztette kiadásban.⁴²² Ebben viszont implicit módon az is benne van, hogy az eredetileg rossz minőségű legegypelt változat több mint két évtizedig kiadatlan maradt, noha az élményanyag szaktanulmánnyá formált, rövid változata, benne explicit utalással a börtönre már 1965-ben megjelent.⁴²³ Itt jegyezhető meg az a korántsem lényegtelen körülmény, hogy 1950 óta ez volt Mérei első tudományos publikációja, másképpen fogalmazva – a kifejezetten politikai okokból kiesett 15 év (!) miatt – az életmű az élettörténet egyik legfontosabb szakaszában „lyukas” maradt. Mivel sokáig kéziratban maradt a napló, így látenciája miatt hatását nehéz felmérni.

⁴²⁰ Erving GOFFMAN, *Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Others Inmates*, New York, Doubleday, 1961, xiii–xiv. Mérei inspirációs forrása inkább a Budapesten született Rapaport Dávid könyve volt, melyet azonban már csak szabadulása után olvasott. Lásd David RAPAPORT, *Organization and Pathology of Thought. Selected Sources*, New York, Columbia University Press, 1951. Lásd MÉREI, *Lélektani napló*, 338. A gondolat keletkezésének rekonstrukciójánál fontos kiemelni Michel Foucault nevét, aki – a mikroszociológiai, szociálpszichológiai és pszichopatológiai keretelemzésen túl – modernitáselméletét vezette le a zárt, fegyelmező, morális intézmények működéséből. Lásd Michel FOUCAULT, *A bolondság története a klassz-szicizmus korában*, Budapest, Atlantisz, 2004, 80–81.

⁴²¹ A prizonizáció pszichopatológiai tapasztalata később meghatározta gondolkodását, lásd MÉREI Ferenc – SOMOGYI TÓTH Sándor, *Életminőség (dialógus), Kortárs*, 23. évf. (1979) 10. sz., 1563–1573.

⁴²² MÉREI Ferenc, *Lélektani napló*, I–IV. kötet, Forgács Péter (szerk.), Budapest, Művelődéskutató Intézet, 1984–1986. A továbbiakban is az 1998-as, eddig idézett kiadásra hivatkozom majd. Mérei Vera is úgy fogalmazott, hogy az álemelemzést lezárta a börtönben, utána nem írt hozzá. Lásd OHA, Mérei Vera-interjú, 332.

⁴²³ MÉREI, *Társkapcsolataink a manifeszt álomtartalomban*, 49.

Az bizonyos azonban, hogy Erős Ferenc, László János és Virág Teréz az elsők közé tartoztak, akik a szöveg rájuk tett benyomását döntőnek találták.⁴²⁴

„Amikor az 1960-as évek közepén pszichológiai szakra kezdtem járni a budapesti bölcsészkaron – rögzíti Erős Ferenc –, Mérei Ferenc nevét jóformán ki sem lehetett ejteni. Csak suttogásokból lehetett értesülni arról, hogy Mérei újra szabad, s ismét dolgozik: a »Lipóton«, vagyis az Országos Ideg- és Elmegyógyintézetben kapott klinikai pszichológusi állást. Akkoriban persze még nem tudtam, ki az az ember, aki »kiszabadult«, s aki »újra dolgozik«. Alakját – legalábbis előttem – sűrű homály fedte, fogalmam sem volt arról, hogy a közelmúlt történetének egyik legérdekesebb szereplőjéről és a magyar pszichológia egyik legnagyobb alakjáról suttognak a bölcsészkar folyosón”.⁴²⁵

Virág Teréz pedig ekként tekintett vissza a napló megjelenésére:

„Amikor a *Lélektani napló* 1985-ben megjelent, rendkívüli hatással volt rám. Úgy éreztem, számos addig megválaszolatlan kérdésemre kapok választ. Kiemelt jelentősége volt számomra annak, hogy mind a négy kötet börtönben született, hogy a szerző a börtönfalak között sem adta fel tudományos érdeklődését. 1956 utáni csalódásom érzékenyebbé tett a társadalmi traumák iránt, és Mérei könyvei segítségével fokozatosan eljutottam oda, hogy ötvözni tudjam a pszichopatológiai szemléletemben az interperszonális és társadalmi traumák szerepét”.⁴²⁶

Mindemellett Virág Terézt olyannyira megihlette a *Lélektani napló* harmadik, börtönálmokkal foglalkozó kötete, hogy egész tanulmányt szentelt neki.⁴²⁷ Mivel a kéziratot meg is mutatta az idős pszichológusnak, így az egyeztetés révén Virág Teréz értelmezése különös hangsúlyt kapott.

„A tanulmány – írja Virág – 1985 márciusában készült el. A kézirattal felkerestem az akkor már nagyon beteg Méreit. Tudni akartam, *elfogadja-e* a börtönbeli álmairól tanulmányomban adott értelmezéseket. Számomra a legmegdöbbentőbbek az úgynevezett csokoládé-álmok voltak. Meggyőződésem volt, hogy ezek valódi üzenetét az álmodó *nem engedte* a maga számára tudatosulni”.⁴²⁸

Virág Teréz tehát abból indult ki, hogy Mérei minden önvizsgálat ellenére egyes álmainak tartalmát elzárta a tudatosulás elől; ebben az értelemben a pszichoanalitikusnő szerint ezekben a nem-tudatosult álmokban egyfajta *öncenzúra* működik. Noha Virág az utalást ugyanúgy az élményközösség anyanyelveként használja interpretációja során, vagyis módszere megegyezik Méreiével, értelmezésük bizonyos pontokon mégis eltér. Virág Teréz számunkra egyik legfontosabb megállapítása az, hogy a kérdéses álmokban kulcsszerepet játszottak a *csokoládéval* kapcsolatos motívumok.

„A beszélgetéskor – írja Virág – Mérei Vera is jelen volt. Amikor a csokoládévészről szóló álmok értelmezéséhez értem, Mérei megdöbbenten felkiáltott. Bár jól ismerte a *Csokoládé* című regényt, ezeket az álmokat nem hozta összefüggésbe az irodalmi művel. Méreiben az a félelem élt, hogy el kell játszania Zugyín szerepét. A börtönben ezt az érzést szükségképpen el kellett fojtania, de a Pasaréti úti otthon védettségében tudatossá válhatott. Így adatott meg az »együttes élmény« szintjén átélni, hogy az álom manifeszt szövege is tartalmaz elfojtásos elemeket”.⁴²⁹

⁴²⁴ LÁSZLÓ János, Egy európai pszichológus naplója, *Pszichológia*, 5. évf. (1985) 4. sz., 627-632. A recensens természetesen tisztában van a keletkezés körülményeivel, de elsősorban a tudományos szöveg gondolkodásmódját, alakulását rekonstruálja az addig megjelent három kötet kapcsán.

⁴²⁵ ERŐS Ferenc, Mérei fényében és árnyékában, *BUKSZ*, 2. évf. (1990) 2. sz., 150-154., itt: 150.

⁴²⁶ VIRÁG Teréz, A lelki működés társadalmi háttere, *BUKSZ*, 11. évf. (1999) 1. sz., 62-65., itt: 62.

⁴²⁷ VIRÁG Teréz, Mérei Ferenc lélektani naplójának elemzése. A gondolkodási folyamatok és a manifeszt álomszöveg értelmezése, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 44. évf. (1987-1988) 1. sz., 56-82.

⁴²⁸ VIRÁG, A lelki működés társadalmi háttere, 63. (Az én kiemeléseim.) Vö. Lásd OHA, Mérei Vera-interjú, 332.

⁴²⁹ VIRÁG, A lelki működés társadalmi háttere, 64.

Ahhoz azonban, hogy megértsük ennek a jelenetnek és Virág értelmezésének a jelentőségét, célszerű közelebbről megvizsgálnunk Alekszandr Taraszov-Rogyionov regényét. Röviden ismertetni fogom az 1922-ben íródott mű fabuláját, továbbá kitérek arra, mi alkotja annak szüzséjét, s miért olyan lényeges abban a történelmi kontextusban a csokoládé. Ezt követően megnézzük, miképpen bukkan fel a csokoládé motívuma Mérei álmaiban; Virág Teréz leírása szerint beszélgetésük során nagyon tetszett Méreinek, hogy az értelmező az ő álmait a szovjet író kulcsregényének világához köti. Röviden, az idős pszichológus nemcsak autorizálta Virág Teréz értelmezését, de a csokoládé-motívumot kifejezetten heurisztikusnak találta.

Tarasov-Rogyionov regénye kimondatlanul is a kronstadti felkelés idején (1921) játszódik, amikor a szovjetrendszer iránt elkötelezett tengerészek fellázadnak a bolsevik bürokrácia ellen. Ez a háttér Mérei szempontjából annyiban lehet lényeges, amennyiben – hangsúlyozottan nem történelmi, hanem – metaforikus értelemben felidézheti a sztálinista erőkkal szemben 1956-ban megnyilvánuló reformereket (akiket utóbb revizionistáknak neveztek). Az 1903-as bolsevik, az elkötelezett Zugyin a regény főszereplője, aki részt vett a forradalomban, a cselekmény idején pedig a Cseka helyi főnöke. Ebben a minőségében vezeti a város környéki lázadókkal szembeni küzdelmet, s az egyik ilyen letartóztatott csoport tagjaként kerül elé Jelena Valc, a balerina.⁴³⁰ Zugyin nem pusztán ártatlannak találja Valcot, de szimpatikusnak, talán vonzónak is („jóképű asszonyszemély”), így hogy letartóztatásáért kárpótolja, oda veszi a Csekához irattárosnak. A regény világában tisztázatlan okokból, de feltételezhetően hálából Jelena Valc ajándékot visz Zugyin feleségének és gyermekeinek, mégpedig az asszonynak selyemharisnyát, a gyermekeknek pedig csokoládét. Munkája közben azonban Valc felfedez egy adminisztratív hibát, melynek következtében kiszabadul a Cseka börtönéből az ékszerkereskedő fia. A szabadulásnak híre megy, ezért Zugyint letartóztatják, s noha az ellenőrző bizottság formailag ártatlannak találja, az éberség fenntartása végett halálra ítélik.

Amikor a bizottság egyik tagja elmagyarázza Zugyinnak az ítélet célját, utóbbi teljes mértékben megérti a forradalom érdekében hozott súlyos ítéletet. Még családjától is van módja elbúcsúzni, ám nekik sem az igazat mondja, hanem azt, hogy fontos ügyben távoli kiküldetésben lesz, de családja ne aggódjon, ha halálhírét hallja.⁴³¹ A szüzsé szintjén a két legfontosabb, konfrontálódó érték az *ügy iránti elkötelezettség* és az *egyéni ártatlanság*. Az előbbi eszmei, az utóbbi morális értelemben tűnik fel. Zugyin forradalmi teleológiája azt mondatja, hogy „az én sorsom nem számít, nekem csakis a *mi* sorsunk fontos”.⁴³² Az egyénre felépített nyugati modernitás erkölcsi posztulátumával szemben itt feltűnik a bolsevik forradalmi kollektívizmus preferenciája, mely az osztályérdek érvényesítését előbbre valónak tartja az egyéni jogok és érzékenységek tiszteletben tartásánál.

Vegyük azonban észre, hogy ez a bolsevik kollektívizmus nem azonos azzal, amit Mérei Ferenc, illetve Émile Durkheim kapcsán az együtteségről (*collectif*) mondtunk. Utóbbi esetben ugyanis a szolidaritás egyenesen arányos az egyéniség és a közös eszmék fejlettségével, míg a bolsevik kollektívizmus esetében a mechanikus szolidaritás érvényesül: annál erősebb a szolidaritás, minél fejletlenebb az egyéniség.⁴³³ A forradalmár szubjektumának ideáltípusa megköveteli az egyéni ambíciók és a szuverenitásigény alacsonyan tartását, s éppen

⁴³⁰ Árulkodó, hogy szemléjében Nagy Péter irodalomtörténész „ellenforradalmároknak” nevezi a letartóztatottakat, holott a regény magyar szövege nem használja ezt a kifejezést. NAGY Péter, *Különös sorsok, Nagyvilág*, 29. évf. (1984) 7. sz., 1054-1061. Lásd még Robert FINE, Candy, Cheka and Controversy. The Propaganda Failure of Alexander Tarasov-Rodionov's 1922 Novel *Chocolate*, in *Chocolate, Food of the Gods*, Alex Szogyi (szerk.), Westport – London, Greenwood Press, 1997, 59-66.

⁴³¹ A kontextushoz lásd még Sheelagh GRAHAM, On Literary Guard. The Case of Aleksandr Tarasov-Rodionov, *The Slavonic and East European Review*, 61. évf. (1983) 2. sz., 169-183.; KUN Miklós, A Csokoládé írójának titka. Sztálin és Taraszov-Rogyionov, *Valóság*, 46. évf. (2003) 4. sz., 30-44.

⁴³² Alekszandr TARASOV-ROGYIONOV, *Csokoládé*, Budapest, Európa, 1989, 105.

⁴³³ Vö. NÉMEDI Dénes, *Durkheim: tudás és társadalom*, Budapest, Aron, 1995, 60-61. A VI. fejezetben tárgyaltuk részletesen.

ez az, ami a regény világában konfliktust okoz. A fejletlen egyéniség esetében a kollektív szempontja előbbre való, vagyis az ügy iránti elkötelezettség magasabb rendű jóság, mint az egyén vélt ártatlansága. Számunkra azonban nem az a lényeges ebből, hogy az elkötelezettség és az ártatlanság problémája történeti vagy irodalomtörténeti szempontból hogyan jelenik meg, hanem az, hogy Mérei Ferenc álmaiban milyen szerepet játszik a csokoládé, s hogyan kapcsolódik mindez a börtönélményéhez, illetve az 1950 előtt játszott szerepéhez. Virág Teréz értelmezésében ugyanis Zugyin és Mérei elkötelezettségében és ártatlanságában hasonlóság fedezhető fel.

„A manifest szöveg értelmének elrejtéséhez elég annyi – írja –, hogy a *Csokoládé* mint műveltségi asszociáció, ne jusson az álmodó eszébe, hogy elfelejtődjön az álmodó előtt is a nagyon jól ismert Taraszov-regényhős és saját helyzetének hasonlósága. Az alvás közbeni gondolkodási folyamatok azonban jól tükrözik a mű ismeretét, a »kifejezetten kettős tudat« jelenlétét”.⁴³⁴

Egyszerűbben fogalmazva, Virág azt állítja, hogy Mérei álmaiban a csokoládénak kitüntetett szerepe van, ám a börtönbeli félelme megakadályozta őt abban, hogy szembenézzon ezzel. Ez az elfojtás oldódott fel akkor, amikor jóval később, az 1980-as években együtt nézték át újra ezeket az álmokat. Virág Teréz négy álmot idéz fel röviden, a 153., a 187., a 199. és a 305. sorszámú álmot. A csokoládé motívuma mindig az álom *manifest* részéhez, voltaképpen a történethez kapcsolódik; tehát szemben Freud módszerével, mely ignorálja a látszólagost, és a *lappangó* tartalmakra helyezi a hangsúlyt, a pszichoanalitikusnő adaptálja Mérei megközelítését.⁴³⁵

A 153. álom szemléletes részében Mérei a házukban lakó kisfiúval gombozik, de a „kicsik összetörök” a gombokat, majd tejszínhabos csokoládét eszik, s közben hallja, hogy anyja Pécsre utazik orvoshoz.⁴³⁶ Mérei önelemzése szerint mindez a kötelességek lelki nyilvántartásához kapcsolódik, s talán nem lényegtelen a manifest részben a „gombozás” sem, hiszen egyik első írása éppen e tárgykörben jelent meg.⁴³⁷ A 187. álom meglehetősen összetett: az első szekvencia Mérei rehabilitációs tárgyalásán zajlik, ahol nem ad túl sok esélyt önmagának, lévén, hogy Gerő Ernő és Gerőné Fazekas Erzsébet vezette a tárgyalást. Az ezt követő jelenet a szociáldemokraták segítségével megostromolt cukorkaboltban játszódik. Előre megállapítják, ki mennyi csokoládét vihet el, s Mérei lelkiismeret-furdalását érez, mert több van a zacskóban, mint amennyiben megállapodtak.⁴³⁸ A 199. álom erotikus jelenet és játék ötvöze (ez visszautalhat a Zugyin és Valc közötti implicit vonzalomra is), melyben feltűnnek nugátok, könyvek és a csokoládé is, a 305. pedig egy pályázati versenyen játszódik, ahol Mérei az álom manifest részében tudatában van annak, hogy a csokoládéről kell pályaművet írnia (állva ír a csokoládé száradásáról, közben eszeget is belőle), ezt később az álom munkában is megnyilvánuló *feladattudatnak* nevezi.⁴³⁹

A 199. álmot nem számítva, a másik három a kötelesség, a feladat, a munka, a politika (szociáldemokraták), valamint a Gerő házaspár révén (akik közül, mint a 3. fejezetben részletesen kimutattuk, Fazekas Erzsébet több ízben is keresztbe tett Méreinek) a hatalom tárgyköréhez kapcsolódik. Az implikált tudás szintjén azonban csokoládé álombeli feltűnéseihez *bűntudat* is kapcsolódik. A 153. álomban a gombozás megítélésem szerint éppúgy lehet a tudományos munka miatti kötelességmulasztás (hiszen helyette tejszínhabos csokoládét eszik), mint jelkép a *Peer Gynt*-ből. Ibsen jól ismert drámája végén tűnik fel a Gomböntő, aki az

⁴³⁴ VIRÁG, A lelki működés társadalmi háttére, 64.

⁴³⁵ Vö. Sigmund FREUD, *Bevezetés a pszichoanalízisbe*, Budapest, Gondolat, 1986, 93.

⁴³⁶ MÉREI, *Lélektani napló*, 261.

⁴³⁷ MÉREI Ferenc, A gombozó gyermek, *Gyermekeknevelés*, 3. évf. (1937) 9-10. sz., 131-134. Újra közölve: MÉREI Ferenc, *Társ és csoport. Tanulmányok a genetikai szociálpszichológia köréből*, Gerő Zsuzsa – Fischer Eszter (szerk.), Budapest, Akadémiai, 1989, 25-28.

⁴³⁸ MÉREI, *Lélektani napló*, 201-202.

⁴³⁹ MÉREI, *Lélektani napló*, 232., illetve 186-187.

álombeli fiúkhoz hasonlóan összegyűjti a mit sem érő gombokat. Kettejük jelenetében is kulcskérdés a bűn, amennyiben a Gomböntő azt veti Peer szemére, hogy „Te a bűnt nem vetted elég komolyan”.⁴⁴⁰ Feleségének írt börtönlevelében Mérei kitér a Gomböntő jelképére a drámában.⁴⁴¹ A 187. álomban pedig a megostromolt cukorboltból elhozott túl sok csokoládé miatti rossz lelkiismeret, a 199. álomban a börtönből nyíló, lelakatolt laboratórium, valamint a heteroszexuális erotika kapcsán a tiltás képze, a 305. álomban pedig egyenesen a csokoládé tárgykörében írandó pályázat tűnik fel, miközben a főszereplő a csokoládéból nassol.

Taraszov-Rogyionov regényének világában a csokoládé és a selyemharisnya luxuscikkek, melyek nemcsak az ajándékozás kedvességét asszociálják, de az elvi elkötelezettséggel szemben az anyagi világ hívságát is magukban foglalják.⁴⁴² A materiális világnak ez a felszíne a bolsevikok szemében nyilvánvalóan afféle burzsoá engedékenységgel, mely egy aszketizmusra felesküdt forradalmár szemében, akit az osztályérzés etikája vezérel, szinte megengedhetetlen elvi engedmény a világnak.⁴⁴³ Márpedig a *tabu* alatt olyasvalamit értünk Freud szerint, aminek nemcsak a birtoklása, megérintése, de sokszor még a megnevezése is büntetést von maga után. Ez a büntetés azonban nem kívülről érkezik, hanem egyfajta belső végzetként éri utol a szabály ellen vétő személyt.⁴⁴⁴ Ha Virág Teréz értelmezését követve úgy véljük, hogy Zugyin és Mérei elkötelezettségében és ártatlanságában hasonlóság fedezhető fel, akkor a „csokoládé” motivikus ismétlődése a manifeszt álomtartalomban a bűntudatot implicálja.

„A jelképekre úgy hiszem – írja Mérei Ferenc feleségének a börtönből – már figyelmeztettek: a vadkacsa éppúgy jelkép, mint Peer Gynt végén a Gomböntő. Ezek a jelképek mind lelki mozzanatokat visznek a történetbe. [...] Az író emberábrázoló erejét azzal mérhetjük, hogy mennyi emberi hibát tud beleolvasztani a hőseibe, hogy azok még mindig nemcsak emberek, de vonzók is maradjanak”.⁴⁴⁵

Márpedig Peer Gynt és a Gomböntő párbeszédében éppen arról van szó, hogy utóbbi szerint Peert azért kell beolvasztani, mert „te magad mondtad az előbb nekem, / nem voltál nagy bűnös sohasem, barátom, / alig közepes rendű”.⁴⁴⁶

A Gomböntőnek tehát az a baja a címszereplővel, hogy sem ide, sem oda nem tartozik. Nem is elég jó, de nem is elég gonosz, de legfőképpen sohasem volt önmaga (lásd a hagyma lehántható héjáról szóló monológot, melynek végén kiderül, hogy nem rejt semmit, nincs magja), hanem a beolvasztandóknak fenntartott szánt szürke zónában maradt (vesd össze a 153. álommal, ahol a „kicsik összetörik a gombokat”). Illő hangsúlyozni, hogy ez nem Mérei személyiségére vonatkozik, hanem – ahogy a 3. fejezet végén is megállapítottuk –: a *szerepdi-lemmáira*. Ott Kafkának *A törvény kapujában* című, Mérei által is megidézt novellája kapcsán merült fel a kérdés: az avantgardizmussal, a szabálytalansággal önmagát fiatalon eljegyző Mérei Ferenc vállalja-e önmaga előtt 1948 és 1950 között a nyakkendő „Mérei elvtárs” szerepét, akit a Magyar Dolgozók Pártja delegált egy hivatalos eseményre?⁴⁴⁷ A csokoládé-motívum megítélésem szerint ugyanazt a dilemmát jeleníti meg az ügy iránti elkötelezettség és az egyéni ártatlanság kérdése vagy, ahogy Virág írja, a szubjektív bűntudat és az objektív bűnösség viszonya közé feszítve (mely 1956 után, a börtönben különöst fénytörést kapott).

⁴⁴⁰ Henrik IBSEN, *Peer Gynt*, Budapest, Magvető, 1961, 216.

⁴⁴¹ Börtönlevelek: 11. levél (1962. január 2.), Gyűjtőfogház, in *Mérei élet-mű*, 271.

⁴⁴² Vö. Ronald D. LEBLANC, Bonbons and Bolsheviks. The Stigmatization of Chocolate in Revolutionary Russia, *Languages, Literatures, and Cultural Scholarships*, 452 (2018), https://scholars.unh.edu/lang_facpub/452

⁴⁴³ TARASZOV-ROGYIONOV, *Csokoládé*, 56.

⁴⁴⁴ Sigmund FREUD, Totem és tabu, in *Tömegpszichológia. Társadalomlélektani írások*, Erős Ferenc (szerk.), Budapest, Cserépfalvi, 1995, 23-157.

⁴⁴⁵ Börtönlevelek: 11. levél (1962. január 2.), Gyűjtőfogház, in *Mérei élet-mű*, 271.

⁴⁴⁶ IBSEN, *Peer Gynt*, 215.

⁴⁴⁷ Franz KAFKA, *A törvény kapujában*, in *Az éhezőművész*, Budapest, Szépirodalmi, 1989, 237.

„A börtönévek során egy olyan sajátos cenzúra-működést figyelhetünk meg – írja Virág Teréz –, mely rejtetten jelzi a feldolgozhatatlan problémákból (traumákból) fakadó kényszeres megoldási kísérleteket, de úgy, hogy még az álmodó előtt is rejtve marad a manifeszt álom-szövegben lépten-nyomon megjelenő utalásrendszer, a nyíltan jelenlevő implikált tudás, a kifejezések, szavak két- vagy többértelműsége. Az álom manifeszt tartalmában jól követhetők azok az elfedett, tudatba nem kerülő, több értelmet hordozó kifejezések, melyek felismerése lehetővé tehetné az álmodó számára saját problematikus/traumatikus helyzetének reális feltárását, illetve jobb megértését”.⁴⁴⁸

Ez a megállapítás azért roppant fontos, mert ezek szerint Méreinek a fentebb vázolt politikai szerepdilemmáival az 1960-as évek elején csak *tudattalanul* volt dolga. A *Lélektani napló*ban megjelenő, a csokoládé motívumához kapcsolódó büntudati elemeket a pszichológus félreszórította, nem engedte őket tudatosulni, a börtönben fellépő halál közeli élmény visszatartotta a pszichológust attól, hogy vállalja az önfeláldozó Zugyin szerepét. Elfojtotta, de a szerepdilemma foglalkoztatta, s arra csak az 1970-es évek második felében reflektált tudatosan (ahogyan a 3. fejezet végén már feltártuk). A fejezet címében szereplő válság és kritika ebben az értelemben korántsem csak 1956 Magyarországra utal, hanem arról a speciálisan baloldali krízisről, tudati válságról is számot ad, melynek Mérei Ferenc, ha nem is az egyetlen példája, de az egyik legizgalmasabb szereplője volt. Az a kritikai attitűd, mely ezekben az években kezd kialakulni, változó intenzitással ugyan, de egészen Mérei haláláig kitart majd.



A *Neues Österreich* cikke az amnesztiáról,
melyet – téves felirattal, de – Mérei szabadulásával illusztrált

Az elfojtás, a megmerevedett álomanyagban implikált tudás kiaknázáshoz azonban az első lépés az 1963. március 28-i szabadulás volt. Talán ha a *Lélektani napló* hamarabb megjelenhet, s Virág Teréz hamarabb lát neki az álmok elemzésének, akkor Méreiben is korábban tudatosul a fentebbi szerepdilemma. Mindez persze örökre hipotézis marad. A lényeg, hogy pályája záró szakaszában újra és újra visszatér a sztálinista felettes én problémájához, ahhoz, hogy mennyiben azonosult a rárótt szereppel, s mekkora távolságot tudott tartani tőle.⁴⁴⁹ Túl ezeken a kései írásokon és interjúkon, azért gondolom, hogy a csokoládé metaforájában visszajáró büntudat csakis a sztálinista időszakra vonatkozik, mert az 1956-os forradalom és az utóvédharcok emléke úgy a visszajáró politikai barátok értelemgondozásában, mind Mérei Ferenc írásos hagyatékában erkölcsileg mindig tiszta forradalomként jelent meg.

⁴⁴⁸ VIRÁG, Mérei Ferenc lélektani naplójának elemzése, 60.

⁴⁴⁹ Budapesti Fővárosi Bíróság, KI 247/ 1963. sz. határozat Mérei Ferenc szabadlára helyezéséről. BVOP, Irattár, Mérei Ferenc iratai (1963. március 28.).

„Képzeletemben pedig most – írja Mérei Ferenc 1980. október 23-án –, 24 év után azt a képet szövöm, hogy egy sírkertben megkoszorúzzuk az elhalt Igazak emlékművét, azokét, akik ennek a győzelemnek (nekem győzelem maradt!) az áldozatai voltak”.⁴⁵⁰

⁴⁵⁰ MÉREI, „Emlékezzünk régiekre...”, 320.

6. fejezet

SUI GENERIS

Klinikum, szociometria, művésztéléktan és a decentrált szabálytalanság

„Ez az élet élhető, ez az élet szerethető, ez az élet igazi élet. Valahogy keresni kell benne a hitelességet, amit borzasztó nehéz megtalálni. [...] De aztán ahogy megy előre az élet, és az ember túl nagy gaztetteket nem követ el, túl nagyokat nem hazudik, akkor mégis valahogy elfogadja azt, hogy élete valamilyen egység volt”.¹

Szilágyi János: Kettesben – Mérei Ferencel (1972)

„Mérei egész életében, de kiváltképp életének és munkásságának utolsó szakaszában megélte és hangsúlyozta vonzódását a szabálytalansághoz. [...] De ha a szabálytalanság fogalmát az öntörvényűség fogalmával helyettesítjük be – erre pedig Mérei Ferenc élete és műve kétséget kizáróan feljogosít –, akkor észrevesszük, hogy valójában egy és ugyanarról a dologról van szó. Egyszersmind eljutunk a sui generishez, amit Mérei világéletében keresett és meg is valósított”.²

Binét Ágnes: A gyermeklélektan helye Mérei Ferenc életművében (1989)

A peremhelyzet mint „igazi élet”**A „bujdosó kuruc” és az utalás pszichopatológiája**

Az előző fejezetben pertraktált, első látásra nem is olyan jelentősnek tetsző, 1958. június 12-re datált belügyminisztériumi feljegyzés alapvetően határozta meg Mérei Ferenc élettörténetét. Ha ugyanis az utolsó fejezet elején megpróbáljuk némileg rendszerezni a pályaképéről eddig tudottakat, akkor a következőt állapíthatjuk meg. Amennyiben Méreinek az 1934-ben megjelent első publikációját tekintjük szimbolikus kezdőpontnak, úgy világosan kirajzolódik, hogy 1950-ig, vagyis az Országos Neveléstudományi Intézetből (ONI) való eltávolításának dátumáig, társas szempontú gyermeklélektani, iskola- és pályaválasztási, valamint értelmességi vizsgálatokkal, továbbá áttételesen szociálpszichológiai tanulmányokkal foglalkozott.³ Részletesen tárgyaltuk, hogy a két háború közötti időszakban a neveléstudomány és a lélektan a „gyermek” problematikája kapcsán nem pusztán együvé tartozott, hanem a társadalom- és humántudományok egyik leglendületesebben fejlődő, programadó ágának számított. Az iskola- és szemléletteremtő Jean Piaget, akinek munkái pszichológusok nemzedékeit határozta meg, önmagát sokkal inkább filozófusnak tartotta.⁴

¹ SZILÁGYI János, Kettesben – Mérei Ferencel, *Magyar Rádió Archívuma*, 1972, gépirat. Nyomtatásban: *Mérei életmű*, Borgos Anna, Erős Ferenc, Litván György (szerk.), Budapest, Új Mandátum, 2006, 279-290., itt: 290.

² BINÉT Ágnes, A gyermeklélektan helye Mérei Ferenc életművében, in *Mérei Ferenc, 1909–1986. Emlékkönyv születésének 80. évfordulóján*, Bagdy Emőke, Forgács Péter, Pál Mária (szerk.), Budapest, MPT Animula, 1989, 54-57., itt: 55-56.

³ MÉREI Ferenc, A gyermekrajzok elemzése, *A Jövő Útjain*, 9. évf. (1934) 6. sz., 165-168.

⁴ Vö. MIHANCsik Zsófia, Aki kikérdezte a gyerekeket. Emlékezés J. Piaget-ra V. Binét Ágnessel és Mérei Ferencel, *Jel-Kép*, 2. évf. (1981) 1. sz., 66-72.

Azt is tárgyaltuk, hogy az ONI főigazgatói székének elfoglalásával Mérei Ferenc pályaképe félfordulatot vett, amennyiben a beosztott kutatói státust, mely 1945 és 1948 között a Székesfővárosi Neveléstudományi Intézet Lélektani Intézetében korszakalkotó munkákat eredményezett, vezető szakpolitikusra cserélte. Nem tagadva, hogy a peremhelyzetből, a félreszorítottságból fakadó bizonyítási vágy, sőt hübrisz is munkálkodott e váltás mögött, Mérei szakpolitikusként abban bízott, hogy szakismeretei révén tevőlegesen részt tud venni a köznevelés átalakításában, melynek sikerétől az új, demokratikus és szocialista társadalom megszületését várta. Részletesen tárgyaltuk, hogyan próbált megkapaszkodni, milyen kompromisszumokra kényszerült a szovjetizáció és az egyre inkább kiteljesedő politikai önkényuralom légkörében, majd azt is, ahogyan a Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottságának előterjesztése nyomán a Központi Vezetőség 1950. március 29-én rendelkezési állományba helyezte.⁵

Az életrajz szempontjából ez a dátum azért rendkívül fontos, mert az ONI főigazgatói székéből, valamint az MDP valamennyi fórumából való eltávolítása 1950 tavaszán azt üzenté Mérei Ferenc számára, hogy az eddigi pályafutása folytathatatlanra vált. A korabeli forrásokból származó információkból nem derül ki teljesen egyértelműen, vajon Mérei sejtette-e, hogy kirúgják, esetleg teljesen váratlanul érte, mindenesetre a korabeli állambiztonsági jelentés, valamint a káderosztálynak írt levele inkább azt az értelmezést támasztja alá, hogy döntés megviselte.⁶ A neveléstudomány éléről való menesztése olyan *sorseseemény* volt, melyre teljes bizonyossággal nem lehetett számítani, pláne arra nem, hogy minden állami és pártfunkciójától megfosztják, s voltaképpen örülhet annak, hogy nem tartóztatták le. Tengelyi László fenomenológiai fejtegetéseit felhasználva, bukását olyan *önidegen elemként* kell felfognunk az élettörténetben, mely úgy vált jelenné, hogy sohasem volt jövő. Másképpen fogalmazva, kirúgása mégiscsak váratlanul „csapott bele” az életrajzi térbe. A sorseseemény tehát egy olyan magától induló, vagyis a szubjektum által nem uralt értelemképződés, amely az élettörténetben új kezdetet teremt.⁷

Az életrajzíró kérdése az, vajon új kezdetet teremtett-e Mérei Ferenc élettörténetében az 1950-es tavaszi határozat. A válaszem egyszerre igen és nem. Igen, amennyiben állami és pártfunkcióitól, de legfőképpen a pályájának *értelmet adó munkától* megfosztva életét nem folytathatta a régi mederben. Az 1954-ben megerősödött Törzs, melyet a 4. fejezetben részletesen tárgyaltunk, megítélésem szerint az új kezdet lehetetlenségéről szólt. A Törzs játékaiknak, rendezvényeinek funkciója – legalábbis Mérei élettörténete szempontjából – a téridő kitágítása volt, az ott felépített *ellenvilág* valamennyire kárpótolta őt az evilági kudarcért, de semmiképp sem helyettesítette a szakmai munkát.⁸ A Nagy Imre első miniszterelnöksége által szavatolt új szakasz, majd az 1956-os esztendő lehetőséget adott a pszichológusnak arra, hogy ezt az új kezdetet *prolongálja*. Annyiban, amennyiben 1956 nyarán, az MTA Pedagógiai Főbizottságának ülésén Mérei visszatér a szakpolitikába, ősszel pedig a Petőfi Körben és a balatonfüredi pedagóguskonferenciában a folytatás lehetőségét látja. 1956 nyara és ősze tehát nem az új kezdetet hozza el, a fenti értelemben, hanem felcsillantja a folytatás lehetőségét. Ennek élettörténeti súlyát megítélésem szerint nemcsak az 1956–1957-ben nyújtott bámulatos intel-

⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára M–KS–276–53–48. ő. e., p. 10. Lásd még Az MDP KV határozata a Vallás- és Köznevelési Minisztérium munkájával kapcsolatos kérdésekről (1950. március 29.), in *A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének, Politikai Bizottságának és Szervező Bizottságának fontosabb határozatai*, Budapest, Szikra, 1951, 175–181.

⁶ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 3.1.5 – O – 10986/2/171. Környezetanulmány, 1957. március 11., illetve MOL–M–KS–276–90–157. ő. e., p. 602/a–b: Mérei Ferenc beadványa állás ügyében. (Autográf kézirat.)

⁷ TENGELYI László, *Élettörténet és sorseseemény*, Budapest, Atlantisz, 1998.

⁸ Utóbb Mérei magát „bukott embernek” nevezi, aki „eszélősen” ragaszkodik ahhoz, hogy tudománnyal is foglalkozzon. Lásd MÉREI Ferenc, Három találkozás, in *Bibó-émlékkönyv*, Budapest – Bern, Századvég, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1991, II. kötet, 65–71.

lektuális teljesítménye, de – negatív értelemben – két szívinfarktus is jelzi. E sorok írója nem orvos, továbbá azzal is tisztában van, hogy egy betegség nem írható egyetlen faktor számlájára. Mégis meggondolkodtató, hogy az 1956-os évben felcsillanó remény, a köznevelés ügyének továbbvitele, a „szocialista felvilágosodás” programjában való továbbfejlesztése folytonos izgalmi állapotot idézett elő, amelyet szíve és érrendszere nem bírt el.

Második szívrohamra 1957 kora tavaszán talán már az összeomló remények és az újfent beszűkülő lehetőségek bensővé tételének szomatikus képe is. Noha az 1957. május 5-i pártaktíván Kállai Gyula már egyedül Méreit nevezi meg a felelősök között, utóbbi egészen 1957 októberében még bizonyosan részt vesz az újjáformált MTA Pedagógiai Bizottságának ülésein. 1958 elején azonban beteljesedik a végzet: a *Pedagógiai Szemlében* sorra jelennek meg a balatonfüredi tanácskozást vagy egyenesen Méreit támadó írások. A pszichológus anynyira jól ismerte az államszocialista rendszer működését, hogy tudja: annak, akit ilyen – elválasztó rítusként értett – nyilvános vitában kikezdenek, nem sok babér terem a továbbiakban. Jóllehet Mérei nem tudhatott arról az 1958. június 12-én kelt belügyi feljegyzésről, melyben Kállai Gyula jóváhagyta a neveléstudomány területéről való eltávolítását, ettől függetlenül ekkor került véglegesen és visszavonhatatlanul pont az 1950 tavaszi döntés végére.⁹ Mérei letartóztatása, koncepció perbe fogása és színjátékként is felfogható nyilvános tárgyaláson való elítélése egyszer s mindenkorra lezárta ezt a folyamatot. Az 1956-os rövid közjátékot nem számítva ugyanis Mérei *sohasem* tért vissza a köznevelés területére.

Az előző fejezet címében szereplő „válság” és „kritika” ennyiben tehát nemcsak a politikai rendszerre érthető, hanem Mérei élettörténetére is. 1956 nem válságot okozott, hanem láthatóvá és tapinthatóvá tette az 1950 tavasza óta húzódó válság *tudatát*, a kifejtett kritika pedig lehetőséget adott volna a továbblépésre. A pszichológus esetében azonban ez az út folytathatatlanra vált. Amint az előző fejezetben is tárgyaltuk, Mérei újabb betegsége, az agyér-görcs formájában fellépő roham (1960) nemcsak fizikai és lelki állapotáról ad számot, de szimbolikusan talán arról is, hogy végérvényessé vált: ha nem változtat, ha nem gondolkodik új kezdeten, az akár az életébe is kerülhet. Az utóbb *Lélektani napló* címen közreadott tanulmányok ugyanis, melyek 1961 és 1963 között a Gyűjtőfogházban készültek, nemcsak a téridő adta körülményekből, vagyis a prizonizáció körülményeiből, de annak tudatából is levezethetőek, hogy Mérei bensővé tette: neveléstudománnyal soha többé nem foglalkozhat.¹⁰ A napló írásai, mint az előző fejezetben tárgyaltuk, ugyan merítenek korábbi kutatásainak eredményeiből, de elmozdulnak a mélylélektan, az irodalom- és művészetpszichológia irányába.

Olyan területekre kalandozik tehát a *Lélektani napló*, melyek ezúttal is logikusan következnek Mérei Ferenc műveltségéből, irodalmi és művészeti érdeklődéséből, de eddig nem képezték az életmű szerves részét. Tudtunk a pszichológus korán megmutatkozó irodalmi rajongásáról, mely Kassák Lajostól Jean Cocteau-ig megannyi szerzőt vont dicsfénybe, művészeti hevülete azonban nem találkozott szaktudományos és szakpolitikai törekvéseivel. Sőt, mint az 1948-ban már kiadhatatlannak bizonyult *Demokrácia az iskolában* című könyve kapcsán megjegyeztük, még az „avantgardizmus” szót is negatív értelemben használja (a „pedagógiai elitizmus” értelmében), holott az avantgárd húszas éveitől egészen időskoráig meghatározó élménye volt.¹¹ Márpedig az avantgardizmust nem pusztán művészeti stílusként, de szinte életfilozófiai szintre emelt *modellként* értette, mely szerint minden előzetes, át nem élt, bensővé nem tett értékkel szemben gyanakodnunk kell; így akaratlanul is a saját tapasztalat primátusát hirdette, ez lett ars poeticája. A *Lélektani napló* témái, módszertani megközelítései tehát egyfajta *átmenetként* szemlélhetők az életművön belül, nemcsak betegségének és ön-

⁹ LITVÁN György, Belügyi feljegyzés és MSZMP-döntés Mérei Ferencről, 1958, *Élet és Irodalom*, 42. évf. (1998) 35. sz., 7. Levéltári jelzete: ÁBTL, 3.1.5–O–10986/3, 30–35.

¹⁰ MÉREI Ferenc, *Lélektani napló*, I–IV. kötet, Forgács Péter (szerk.), Budapest, Művelődéskutató Intézet, 1984–1986.; MÉREI Ferenc, *Lélektani napló*, Forgács Péter (s. a. r.), Budapest, Osiris, 1998.

¹¹ MÉREI Ferenc, *Demokrácia az iskolában, Neveléstudomány és iskolakutatás*, 4. évf. (1985) 3. sz., 7–90.

gyógyításának a dokumentumai, de az életpálya döntő, első szakaszának a lezárása is, illetve átvezetés az új kezdet felé.



Kardos László, Pogány Mária, Mérei Vera és Ferenc, Ember Mária, Hegedűs István, 1968

Litván György szerint azzal, hogy Méreit eltávolították a neveléstudomány területéről, megakarták törni, ám szerinte ez a politikai szándék nem érvényesült, „szerencsére sem őt, sem a pályáját nem sikerült megtörni”.¹² Ez az idézet kétféleképpen is érthető. Ha a „Mérei és társai” perében elítélt, a pszichológussal a börtönben együtt raboskodó Litván György megjegyzésének elsődleges értelmére gondolunk, akkor ez nyilvánvalóan arra vonatkozik, hogy a pszichológust minden alávaló politikai mesterkedés dacára nem tudták tönkretenni. Életműve 1963-as szabadulása után is számtalan tanulmánnyal és könyvvel lett gazdagabb, s noha nem taníthatott pszichológiát az egyetemen, mégis kiteljesedett tanári minőségében is. Ez a megállapítás természetesen igaz, s számot ad arról a szuverenitási igényről, melyet az előző fejezetben részletesen tárgyaltunk. Ám ez a szuverenitási igény némileg elfedi az élettörténetnek azt a részét, melyet fentebb kibontani igyekeztünk: a neveléstudomány és a társas szempontú gyermeklélektan sajátos ötvözetére feltett életpálya mégiscsak megtörik 1950-ben, és végleg lezárul 1958-ban. Bárhogyan is nézzük, Mérei Ferenc 1950 és 1965 között nem publikálhatott, nem végezhetett tudományos munkát – erről a tizenöt éves hiátusról bármelyik bibliográfia tanúbizonyságot tesz.¹³ Összegezve tehát az eddigieket: az életpályája 1934 és 1942 között, majd három év munkaszolgálatot követően 1945 és 1950 között teljesedhetett ki „zavartalanul”, a rövid 1956-os intermezzót nem számolva 1964-ig nem volt állása, 1965-ig nem jelent meg tudományos közleménye. A nyolc + öt, azaz tizenhárom aktív évre tizennégy év szilencium, illetve börtön jutott.

Az életrajzi gondolkodás nyelvén ez annyit tesz, hogy egy ereje és intellektuális hatóképességének teljében lévő ember 41 és 56 éves kora között alig-alig tudott a hivatásával foglalkozni, börtönből való szabadulását követően pedig nem térhetett vissza eredeti szakterületére. A szó professzionális értelmében tehát igenis *megtörték* a politikai döntéshozók ezt a pályát. Az már másik, bár nem kevésbé fontos kérdés, hogy Mérei Ferenc többirányú műveltsé-

¹² LITVÁN, Belügyi feljegyzés és MSZMP-döntés Mérei Ferencről, 7.

¹³ Lásd Mérei Ferenc tudományos munkái. (Összeállította Mérei Ferenc, Mérei Vera és Erdélyi Ildikó), *Pszichológia*, 7. évf. (1987) 1. sz., 19-26., frissített, részletesebb könyvészettel: Mérei Ferenc írásai és a róla szóló irodalom. (Összeállította Borgos Anna), in *Mérei élet-mű*, 293-307.

ge, nyitott érdeklődése, tudományos képzelőereje, kreatív helyzet-átalakító képessége, valamint megvesztegethetetlen szorgalma képes volt *elaborálni* ezt a helyzetet.

„Amikor én 1963-ban kiszabadultam a börtönből – helyezi szinte mitikus keretbe Forgács Péter filmjében Mérei saját pályája folytatását –, akkor írtam egy levelet [...] a Politikai Bizottságnak, hogy most mit csináljak. És akkor azt a választ kaptam [...], hogy Méhes [Lajos] elvtársat bízta meg a Politikai Bizottság, hogy [...] a kiszabadult embereknek állást szerezzen. És akkor én beszéltem a Méhessel, [...] mondtam, hogy én az akadémiai intézetbe akarok menni: a Gyermeklélektani Intézetbe. Mondta, hogy akadémiai intézetbe nem lehet, mondtam, hogy akkor a Szociológiai Intézetbe, mondta, hogy oda sem lehet, mert az ideológia. Akkor a harmadikat nem mondtam, pedig tudtam, hogy mit akarok csinálni, [ez volt] Országos Ideg- és Elmegyógyintézet”.¹⁴

A politikai döntéshozók Mérei szerint úgy vélték, hogy a Lipótmezőn található Országos Ideg- és Elmegyógyintézet a legveszélytelenebb opció, hiszen – ahogy az előző fejezetben Erving Goffman kapcsán láthattuk – az is csak zárt intézmény, afféle „totális intézet”, mely még az ott dolgozók számára is szimulálja a prizonizációt. A börtön után talán úgy vélték, jegyezhetnénk meg némi malíciával, hogy az azilummal a pszichológus tulajdonképpen cseberből-vederbe kerül.¹⁵ Ráadásul a mentális betegek között, távol a város tudományos és kulturális központjától eltöltött munkaidő alatt csökken annak az esélye, hogy kapcsolatba kerüljön fiatal, pályakezdő pszichológusokkal, pedagógusokkal.

Az időközben kutathatóvá vált dokumentumok nem mondanak ellen ennek a képnek. A börtönből való szabadulás ugyanis korántsem jelentette azt, hogy az állambiztonság „levette a kezét” Mérei Ferencről. Litván György tárta fel először azt, hogy a pszichológus feltételes szabadlábra helyezéséről szóló határozattal egy időben arra nézve is javaslat született, hogy a Pasaréti út 36. szám alatti lakásába lehallgató-rendszert telepítsenek. Mivel korábbi „büntársával” továbbra is tartja a kapcsolatot, ezért az 1963. szeptember 10-én kelt határozat szerint „mozgósítási időszak” esetén őrizetbe kell venni (az aktában egy kitöltetlen őrizetbe vételi határozatot is letettek).¹⁶ 1963. április elején Gál Ferenc főhadnagy személyesen beszélt Méreivel, majd tíz nap elteltével újabb megbeszélést kezdeményezett a Fásor presszóban.

„Másfél órás együttlétük alapján – írja Szőnyei Tamás –, jelentése szerint az a benyomása támadt, hogy a pszichológus a jövőben őszintén el akarja kerülni a börtönt. Legközelebb október 23-án ültek le ugyanitt. Gál főhadnagy jelentése szerint Mérei közölte, szerinte a rendőrségnek nincs jogában ilyen formában emberekkel beszélgetni. Bármikor beidézhetik, annak eleget tesz, de a barátairól nem fog semmi ártót mondani, »nincs teljes bizalommal« a Belügyminisztérium iránt. Ez kölcsönös – replikázott a főhadnagy, megerősítve, hogy nem kívánnak belőle »informátort nevelni«, de valószínűleg máskor is fel fogják keresni”.¹⁷

Egyszerűbben fogalmazva, az állambiztonság szoros megfigyelés alatt tartotta a „Psychológus” néven megfigyelt Mérei Ferencet, s ahogy korábban is tárgyaltuk már, szabadulása után is hálózati megbízottak sokasága jelentett róla. A teljesség igény nélkül: Sóvágó Gábor jogász „Harmath András” fedőnéven,¹⁸ „Boros Jenő”, „Vitéz András”, „Könyves”, „Szabó Magda”, „Szerény” vagy „Román Pál” (akiket nem sikerült azonosítani).¹⁹ Aztán je-

¹⁴ FORGÁCS Péter, *Epizódok M. F. tanár úr életéből*, Balázs Béla Stúdió – MTV, 1987. Lásd FORGÁCS Péter, *Epizódok M. F. tanár úr életéből*, *Filmvilág*, 31. évf. (1988) 8. sz., 13-16.

¹⁵ Vö. ERVING GOFFMAN, *Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Others Inmates*, New York, Doubleday, 1961.

¹⁶ LITVÁN György, Mérei és a „Krampusz”. Esettanulmány, *Beszélő*, 3. folyam, 4. évf. (1999) 2. sz., 60-70. Újra kiadva: *Mérei élet-mű*, Borgos Anna, Erős Ferenc, Litván György (szerk.), Budapest, Új Mandátum, 2005, 193-209., itt: 201. (A továbbiakban az utóbbi kiadásra fogok hivatkozni.)

¹⁷ SZŐNYEI Tamás, *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet, 1956–1990*, Budapest, Noran, 2012, II. kötet, 175.

¹⁸ Azonosítására lásd TABAJDI Gábor – UNGVÁRY Krisztián, *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy: a politikai rendőrség működése Magyarországon, 1956–1990*, Budapest, Corvina – 1956-os Intézet, 2008, 234-235.

¹⁹ SZŐNYEI, *Titkos írás*, II. kötet, 175.

lentéseket készített róla „Ecseri” (aki valószínűleg egy Mérei Rorschach-szemináriumait látogató pszichológus), „Mosolygó” fedőnéven Bohó Róbertné (első felesége), az 1955-ben „titkos kéjelgés” alapján beszervezett „Galambos Erika” vagy „Szerény” (akikről eddig szintén nem sikerült sok információt feltárni).²⁰ A szakmai körből pedig a már korábban szintén említett „Szentendrei”, azaz Kiss-Vámosi József pszichiáter, Kántás László pszichológus, azaz „Kerekes” (az ő hálózati tevékenységéről egészen biztosan tudott Mérei), valamint a hozzá szakmailag és emberileg is igen közel álló „Hegyi”, azaz Goldschmidt Dénes adott róla információkat.

Litván György és Szőnyi Tamás arra is rámutatnak, hogy mindezek mellett az állambiztonság célszerűnek látta egy lehallgató-készülék elhelyezését is a Mérei lakásban. Az erről szóló döntés már a pszichológus szabadulása előtt megtörtént, de a készülék valamilyen technikai okból kifolyólag nem működött. Mivel a pszichológus tisztában volt azzal, hogy figyelik, ezért Binét Ágneset kérte meg, hogy a szerelés napján legyen a lakásban. Noha a politikai rendőrség jól előkészítette a terepet (hiszen tudta, hogy Mérei Vera, anyósa, Klein Valéria, valamint a legkisebb lány, Mérei Zsuzsa elutaztak, Mérei Eszter és Anna külföldön vannak, a pszichológus pedig Aczél Györgynél tett látogatást), ám arra nem számíthatott, hogy Binét Ágnes ottlétével még így is túljárnak a rendőrök eszén.²¹



Mérei Vera, Mérei Ferenc, Förster Vera

Ne felejtsük el azonban azt sem, hogy Mérei szabadulása és az OIE-ben való elhelyezkedése között majdnem egy év telt el. Az állambiztonság maga is aggódott, hiszen az állástansága miatt kesergő pszichológusnak szerintük így több ideje jutott a konspirációra. A Forgács Péter filmjében elhangzó álláskeresési dilemma tehát nem nélkülöz minden alapot, s hosszabb távon voltaképpen a politikai döntéshozók érdeke is az volt, hogy Mérei állást kapjon.

Litván György szerint Bartha Lajos, az MTA Gyermeklélektani Intézetének igazgatója több levelet is intézett az MSZMP KB-hoz, és felhívta a figyelmet arra, hogy amint Mérei egyetemi vagy kutatói állásba kerülne, rögtön csapatot építene, s ezzel „megosztaná” a munkatársakat. A csapatépítés, a kollégák szubjektív kiválasztása vagy az állambiztonsági zsargon szerinti „klikkesedés” vádja visszatérő elem a Mérei körüli belügyi legendában: a 3. fejezetben láthattuk, hogy a pártanyagban fennmaradt, 1949-re datált ügynökjelentés is szóvá teszi ezt, amikor az ONI-ban Simonovitsné ugyanezt a vádat olvassa Méreire, mint jó húsz évvel

²⁰ ÁBTL, 3.1.5–O–10986/2/135-136.

²¹ LITVÁN, Mérei és a „Krampusz”, 202.; SZŐNYEI, *Titkos írás*, II. kötet, 175.

később „Hegyi” fedőnéven Goldschmidt Dénes pszichiáter.²² Bármit is jelentsen ez, Bartha annyiban elérte a célját, hogy Mérei valóban nem dolgozhatott szakterületén, s noha az igazgató az OIE-beli elhelyezését is mélyen ellenezte, Kun Miklós pszichiáter támogatásával szemben mindez eredménytelen maradt.²³ Mérei tehát az interjúrésztelenben nem tárja fel, hogy az osztályvezető főorvos közbenjárásnak köszönhetette ezt, vagyis az Aczél Györggyel jó viszonyt ápoló pszichiáter segítsége nagyon is fontos volt az állás betöltésében.²⁴



Mérei Ferenc és Mérei Zsuzsa Párizsban, 1981

Aczél György személye kapcsán érdemes rövid kitérőt tenni. A politikus hagyatékában ugyanis fennmaradt két levél is, melyben a pszichológus segítséget kér. A félhivatalos („kedves Aczél elvtárs”), tegező formában íródott levelek egyikében a Mérei házaspár kér közbenjárást ahhoz, hogy Zsuzsa lányuk meghosszabbíthassa franciaországi kinn tartózkodását a teljes tanévre.²⁵ Egy 1981. augusztus 26-ra datált levélben pedig Szabolcsi Miklós biztatására Mérei azért fordul Aczélhoz, mert – mint hamarosan látni fogjuk – a Tudományos Minősítő Bizottsághoz (TMB) a doktori fokozat megszerzéséért akkor már három éve beadott kérelme nem haladt előre. Noha az illetékes szakbizottság egyértelműen támogatta a fokozatszerzési eljárást, az ügy az évek alatt jöttányit sem haladt előre. Mérei tehát nem megkerülni akarta az eljárást, csak a bürokrácia útvesztőjében parkoló pályára tett értekezésének méltányos elbírálásáért folyamodott Aczélhoz (mint olyan miniszterelnök-helyetteshez, akihez illetékességi körébe tartoztak az akadémiai kérdések is).²⁶

Mindezzel együtt egyértelmű, hogy Mérei néhány esetben „forgatta” ezt a társadalmi tőkét, melyet hajdani szakpolitikusi minőségben felhalmozott. Meggondolkodtató azonban, hogy a levélben azt sejteti Mérei, hogy tudományos pályájának elismerése még mindig az

²² MOL–M–KS–276–90–218, pp. 543–555.; MOL–M–KS–276–90–218, p. 566. Feljegyzés Mérei Ferenc magatartásáról az ONI megalakulása óta (1948. dec.) szerzett tapasztalatok alapján. Simonovits Istvánné (autográf kézirat, 1949. augusztus 8.). Illetve ÁBTL 3.1.5 – O – 10986/4-7. („Hegyi”, 1968. december 27.)

²³ KUN Miklós, *Kedves Hilda. Egy elmeorvos az elmebeteg 20. században*, Budapest, Medicina, 2004, 55.; LITVÁN, Mérei és a „Krampusz”, 203.

²⁴ Lásd Thomas LAINE-FRIGREN, *Searching for the Human Factor. Psychology, Power and Ideology in Hungary during the Early Kádár Period*, Jyväskylä, University of Jyväskylä, 2016, különösen 83–84.

²⁵ Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, Aczél György kézirati hagyatéka, Mérei Ferenc és Mérei Vera levele Aczél Györgynek, Ms 6084/88. Autográf kézírás, 1980. október 3.

²⁶ MTAK Aczél György kézirati hagyatéka, Mérei Ferenc levele Aczél Györgynek, Ms 6084/89, 1–2. Autográf kézírás, 1981. augusztus 26.

1950-es pedológiai határozat, vagyis egy mondvacsinált politikai ok miatt nem halad előre, ezért kért politikai segítséget az ügy elrendezéséhez. Az Aczél-hagyatékban talált levelek tanúsága szerint, Mérei ilyen jellegű segítséget pályája záró szakaszában, már nyugdíjasként kért csak (írásban összesen két ízben), ám életútinterjújában Mérei Vera is utal néhány apró szóbeli szívességre (sajnos nem derül ki, hogy mire).²⁷ Ugyanakkor felesége azt is hozzátette, hogy a TMB-ügy kapcsán Aczél behívatta Méreit, s ez a meghívás a pszichológusban súlyos feszültséget gerjesztett.

„Nagyon izgatott volt, azt tudom. Talán azért is volt annyira izgatott – írja le férje állapotát Mérei Vera –, mert nem volt már jól. És ettől mondjuk még jobban hatottak rá az ilyen feszültségek. És nagyon sokat beszélt azután erről a találkozásról. Ahol elsősorban arról volt szó, amit az Aczél, azt hiszem, már máskor is mondott, hogy a Feri döntse el, hogy politikus akar-e lenni vagy tudós. És hogy ne politizáljon, hanem legyen tudós, és ne írjon alá. [...] Baráti, természetesen baráti hangú beszélgetés volt, ahol voltak az Aczélnek olyan célzásai, hogy ő szívesen összejárna és eljönne, de a Feri ezeket úgy nem hallotta meg. Na, most gyakorlatilag ő másnap került a kórházba. Másnap [...] voltak ezek a nagyon súlyos rosszullétek, ott a kórházban. És ő [...] azt hiszem, olyan öt hétig volt talán kórházban”.²⁸

Ha az Aczél-hagyatékban található levél és a Mérei Vera által elmesélt történetet összekötjük, akkor az eset lélektani vonatkozási arra irányítják a figyelmünket, hogy a társadalmi tőke konverziója távolról sem volt problémamentes. Mérei eleve is három év után, Szabolcsi Miklós javaslatára fordul csak Aczélhoz, s noha leveléből érződik a méltánytalan eljárás miatti érthető sértettség, az is látható, hogy a közbenjárás sérti a szuverenitását.

A „kijárás” intézménye, a megegyezés informalitása, melyet többnyire az aczéli személyi politika lényegeként értünk, valójában mélyen megalázó volt a pszichológus számára.²⁹ Mégpedig azért, mert az eljárás ellentmondott az önmagáról kialakított képnek: a teljesítményével önállóságot kivívó kívülálló alakjának. Ebből a szempontból nem látom teljesen megalapozottnak Sik Endrének azt a kijelentését, miszerint Mérei a „kapcsolati tőke professzionális alkalmazója volt”, hiszen a kívülről rákényszerített informális megoldás (tudniillik, hogy a TMB nem foglalkozott értekezésével) *függő helyzetbe* hozta őt.³⁰ Ráadásul Aczél azt olvasta Mérei fejére, ami a pszichológusnak sok bosszúságot okozott, hisz vissza-visszatérően kísértette élete során, hogy a politika és a tudomány összeegyeztethetetlen, ez pedig végleg kihozhatta a sodrából. A politikus egyértelműen a demokratikus ellenzékkal való viszonyra utalhattott, melyet e fejezet végén tárgyalunk majd.

E rövid kitérőt követően azonban kanyarodjunk vissza a pszichológus munkakereséséhez. Ahogy fentebb láttuk, Aczélnek közvetve ahhoz is volt köze, hogy Mérei Ferenc az AG164717. számmal ellátott munkakönyvvvel 1964. február 1-jei hatállyal az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet munkatársa lett.³¹ Ám mint látni fogjuk, a Lipótmező számára nem maradt zárt intézet, hanem, ahogyan Forgács Péter filmjében is elmondja, ő ott iskolát csinált. Mérei Vera életútinterjújában ki is mondja, hogy a Lipóton való elhelyezésnek

„az volt a hátsó gondolata, hogy az elmebetegek körében nem sok kárt tehet. Ideológiai méletyt ottan nem nagyon tud kifejteni az elmebetegek között. Nem sejtették azt, hogy aztán vagy nem gondolták előre, hogy mi lesz abból”.³²

²⁷ MÉREI Vera-interjú, készítette Havril Andrásné, 1991-ben. Az 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 306. sz., 323., 393. Aczél a „család jótevőjeként” jellemzi Mérei Vera, akit ugyanakkor Mérei igyekezett kerülni.

²⁸ OHA, MÉREI Vera-interjú, 392-393.

²⁹ Aczél kapcsolati hálózatának működtetéséhez lásd RÉVÉSZ Sándor, *Aczél és korunk*, Budapest, Sík, 1997, 145-146.

³⁰ Lásd SIK Endre, Aczél-hálóban. Adalék a kapcsolati tőke működésének megismeréséhez, *Szociológiai Szemle*, 11. évf. (2001) 3. sz., 64-77., Méreire különösen 70.

³¹ ÁBTL 3.1.5 – O – 10986/2/139-140, munkahely: Országos Ideg- és Elmegyógyintézet (II. ker. Vörös Hadserg útja 116.), munkakönyv száma: G 164717, munkaviszony kezdete: 1964. február 1.

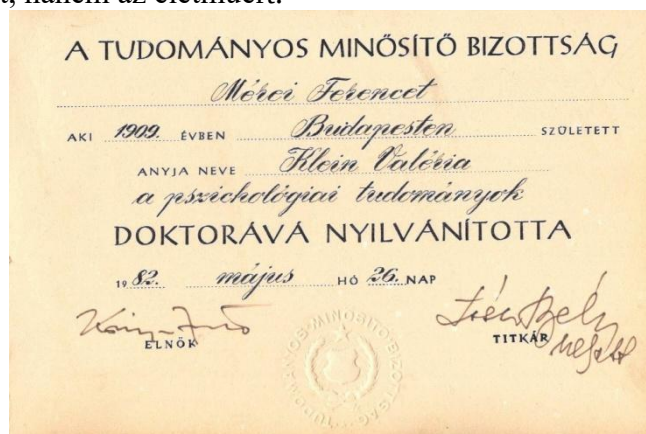
³² MÉREI Vera-interjú, készítette Havril Andrásné, 1991-ben. Az 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 306. sz., 175. Az interjúkészítő „kis egyetemnek” nevezi emiatt az OIE-t.

Ugyanakkor azt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy az alapvetően gyermek- és szociálpszichológiai területen dolgozó Mérei számára az OIE, ha nem is teljesen, de legalábbis részben új terület volt.

Mégpedig azért volt részben új, mert az ideg- és elmegyógyászat alapvetően az orvosi karokon képzett pszichiáterek felségterülete volt, bár illő hozzátenni, hogy az 1948-ban létrehozott, majd 1951-ben felszámolt pszichológiai laboratórium talpra állítása valóban pszichológiai feladat volt.³³ Részben ebből fakadhatott az, hogy Mérei jóformán megkövetelte a pszichológus tanítványaitól a doktorálást, tudniillik

„egy ilyen intézményben – teszi hozzá Mérei Vera –, ahol mégis az orvosok a hangadók, és a többségét is ők képezik a dolgozóknak, egész más a pozíciója egy pszichológusnak, hogyha ő doktor. És hogyha doktor úr vagy doktornő, akkor azért ez sok előnyt jelent”.³⁴

Mérei Vera ugyanitt, főként az OIE-t 1957 és 1972 között igazgató Mária Béla pszichiáterrel kapcsolatban kifejezetten „presztízsháborúról” beszél, mely az 1972 után vezetői pozícióba kerülő Tariska István idejében talán még kiélezettebbé vált, amiben közrejátszhatott a – 3. fejezetben tárgyalt – rossz emlékű *Forum*-vita is. Ettől függetlenül érdekes, hogy Mérei már csak nyugdíjazása után, D9578-as nyilvántartási szám alatt, 1978-ban folyamodik a kandidátusi fokozatért.³⁵ A beadott tudományos munkák önmagukban is jól mutatják az életmű sokszínűségét, hiszen szerepel közöttük a – korábban már megjelent – többszempontú szociometria, a kísérleti szociálpszichológia és a Rorschach-próba is; röviden nem az egyik munkájáért kapta meg a fokozatot, hanem az életműért.³⁶



A TMB által 1982-ben megítélt fokozat

Visszakanyarodva az életmű és a pályakép megtörésének gondolatához, adódik még egy fontos probléma, nevezetesen az, hogy a szakmán kívül eltöltött mintegy 15-16 évben Mérei eredeti kutatási területei jócskán megváltoztak. Hogyan írható le az 1960-as években Mérei szakmai öndefiníciója? Minek tartja önmagát? Ez azért fontos kérdés, mert a századfordulón

³³ Vö. MÁRIA Béla, Intézetünk története 1945-től napjainkig, in *Az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet 100 éve*, Szabó Zoltán, Böszörményi Zoltán, Kuntner Mária (szerk.), Budapest, Országos Ideg- és Elmegyógyintézet, 1968, 111-126.

³⁴ OHA, Mérei Vera-interjú, 186. A tanítványok számonkérése közben tanúsított szigorúságáról: FARAGÓ Klára, Tervezés és igény szint, in *Mérei Ferenc, 1909–1986. Emlékkönyv születésének 80. évfordulóján*, 32-35.

³⁵ Mérei Vera elbeszélése szerint „Kardos Lajos egy nap telefonált a Ferinek és rábeszélte, hogy próbálja megszerezni a tudományos fokozatot. És a Feri először kicsit ellenállt, de aztán annyira rábeszélte őt a Kardos, hogy végül gondolta, hogy hát mi történik, beadja. [...] Emlékszem, sokat gépeltünk akkor már. Gépeltem én és a Feri diktálta, és mindenféle mellékleteket kellett ahhoz. Úgyhogy ebben az időben állt össze az egész és akkor adtuk be a TMB-nek, amit, mint majd később biztos, majd beszélünk róla, nagyon sokáig fektették”. OHA, Mérei Vera-interjú, 351.

³⁶ HORÁNYI Károly, *Kandidátusi és doktori disszertációk, 1980. január 1. – 1984. december 31.*, Budapest, MTA, 1988, 156. A TMB kapcsán fentebb tárgyalt levél: MTA Aczél György kézirati hagyatéka, Mérei Ferenc levele Aczél Györgynek, Ms 6084/89, 1–2. Autográf kézírás, 1981. augusztus 26.

és a két háború közötti időszakban oly expanzív gyermeklélektan a második világháború után intézményesedő, gyorsan fejlődő pszichológiai életben defenzívába került. Részben ennek következtében az 1955-től az MTA égisze alá tartozó Gyermeklélektani Intézet 1965-ben nevet változtat, s az MTA Pszichológiai Intézeteként működik tovább. A Mérei társadalomlélektani munkásságát mérlegre helyező Erős Ferenc pedig úgy fogalmaz, hogy noha a magyarországi szakma őt tartja egyik alapító atyjának, emblemikus alakjának, Mérei szakmai identitásának mégsem a szociálpszichológia volt a meghatározó eleme.

„Szinre lépésének időszakában [...] a szociálpszichológia mint önálló diszciplína és szakma Magyarországon nem létezett. [...] Mérei sokoldalú tevékenységéből egyébként is meglehetősen nehéz volna kimetszeni a társadalomlélektani szálat, mivel ez szorosan összefonódott pedagógiai, gyermeklélektani, klinikai pszichológiai, irodalom- és művészetpszichológiai munkásságával, a pszichodráma mozgalomban vállalt kezdeményező szerepével”.³⁷

Erős Ferenc meggyőzően érvel amellest, hogy Mérei munkásságát egyfajta *hibridizáció* jellemzi, s noha a társadalomlélektani szál átszövi az életművet, mégsem tekinthető az 1960–1970-es években egyre inkább professzionalizálódó szociálpszichológia képviselőjének.³⁸

„A társadalomlélektan – írja Mérei 1946-ban – távolról sem olyan kidolgozott munkaterület, mint a lélektan többi territórium. Jelenségei kevésbé körülhatároltak, terminológiája tisztázatlan. Törvényszerűségeit és módszereit legtöbbször a lélektan más területein dolgozó irányzatoktól kéri kölcsön”.³⁹

A Mérei pszichológiai tevékenységét többször is rendkívül precízen elemző Erős a rendszer-váltás környékén úgy vélte, hogy Mérei

„nemcsak szociálpszichológus és művészetpszichológus, de *mindenekelőtt és elsősorban* klinikai pszichológus volt. A börtönből kiszabadulva gyógyítóként kereste kenyerét – de ez nem csupán egzisztenciális kényszer volt, hanem a habitusának legmegfelelőbb szerep is, hiszen nála a gyógyítás és tanítás tökéletesen összeforrt egymással”.⁴⁰

Erős Ferenc definiálási kísérleteiben e sorok írója egyfajta termékeny ellentmondást lát. Ennek lényege éppen az, hogy nehéz meghatározni, diszciplináris értelemben elhelyezni Méreit, noha erre utóbbi is kísérletet tesz. 1969-ben, a Papp Zsolt által készített, különösen tudománytörténeti szempontból figyelemre méltó interjú elején arra a kérdésre, hogy a pszichológia mely területe iránt érez leginkább elkötelezettséget, Mérei úgy felel:

„Szociálpszichológus és gyermekpszichológus vagyok, bár életemnek hosszú szakaszaiban más területekre kényszerültem”.⁴¹

Azt hiszem, a beszélgetés dátumából kiindulva csak arra lehet következtetni, hogy ezek a „más területek” a neveléstudományra, esetleg a pszichológiai vagy pályaválasztási tanácsadásra vonatkozhatnak, hiszen állásban klinikai pszichológiai munkát korábban nem végzett. A Rorschach-tesztel kapcsolatos munkái a pályaválasztási tanácsadáshoz kapcsolódtak, melyet a két háború között épp a fent említett Kun Miklóssal együtt végeztek a József körúton, illetve részben a Mária Terézia téri korszakhoz, amikor budapesti prostituáltakat vizsgáltak

³⁷ ERŐS Ferenc, Élmény és hálózat. Mérei Ferenc a magyar szociálpszichológia történetében, in *Mérei élet-mű*, 127-159.

³⁸ Az újrainstítményesülésre lásd MÁRIÁSI Dóra, *A magyar pszichológia emlékezete az 1950–1960-as években. Az újrainstítményesülés kritikai története*, Budapest, ELTE PPK, PhD-értekezés, 2019.

³⁹ MÉREI Ferenc, Társadalomlélektan, in HERMANN Imre, HARKAI SCHILLER Pál, KULCSÁR István, MÁTRAI László, KARDOS Lajos, MÉREI Ferenc, NOSZLOPI László, SZALAI Sándor, *Mai lélektan*, Budapest, Művészeti és Tudományos Intézet, 1946, 9-17. Újra kiadva: MÉREI Ferenc, *Társ és csoport. Tanulmányok a genetikus szociálpszichológia köréből*, Budapest, Akadémiai, 1989, 171-181., itt: 171.

⁴⁰ ERŐS Ferenc, Mérei fényében és árnyékában, *BUKSZ*, 2. évf. (1990) 2. sz., 150-154., itt: 154. (Kiemelés – K. H. Zs.)

⁴¹ PAPP Zsolt, A pszichológia útjain. Beszélgetés Mérei Ferencsel, *Valóság*, 12. évf. (1969) 12. sz., 77-85., itt: 77.

részben projektív teszttel.⁴² Érdekes, hogy amint szóba kerül a klinikum, Mérei úgy fogalmaz, hogy az már csak a határhelyzetekhez kapcsolódó romantikája miatt is vonzza, majd rögtön átkapcsol a csoportpszichoterápiára, mely a társas hatások elemzésének új lehetőségeit tárja fel. Majd az interjú egy későbbi pontján, a training groupok kapcsán Pappnak arra a kérdésére, hogy „minden pszichológia szociálpszichológia-e”, Mérei azt válaszolja, hogy „minden pszichológiának van szociálpszichológiai aspektusa”.⁴³

Vagyis Erős Ferenc és Papp Zsolt kérdésfeltevéseiből és definíciós kísérleteiből kiindulva talán úgy lehetne választ adni a fenti dilemmára, hogy – szemben az utóbbi évtizedekben divó specializációval és szakosodással – Mérei Ferenc a lélektan több területén is otthonosan mozgott; olyan panoramikus pszichológiai tudással rendelkezett, mely lehetővé tette számára, hogy viszonylag távoli területeket is összekapcsoljon, mint például a klinikai pszichológia és a szociálpszichológia. A posztumusz megjelent *Pszichológiai labirintus* című kötet előszavában Bagdy Emőke a „magyar klinikai pszichológia építőmesterének és szakma-nevelő iskolaalapítójának” nevezi egykori tanárát.⁴⁴ Szakács Ferenc ugyanígy a magyar klinikai pszichológia megteremtőjének tartja mesterét (ennek kialakulására még részletesebben visszatérünk).⁴⁵

Mérei terjedelmes, mintegy 200 tételes pedagógiai, gyermeklélektani, szociálpszichológiai munkássága mellett azonban a fenti kötet könyvésze összesen 23 darab klinikai pszichológiai tételt ad meg – ebből mindössze 3 keletkezett 1964, vagyis az OIE-be való belépése előtt.⁴⁶ Nem csoda tehát, hogy nem egyértelmű szakmai besorolása. Olyan hibrid pszichológiát művelt, mely magában foglalta a gyermeklélektan, a pedagógia, a szociálpszichológia, majd a klinikai pszichológia elemeit, módszereit és törekvéseit, de mindegyikben fundamentális szerepet szánt az egyén *társas-társadalmi jellegének, meghatározottságának*. Mérei Vera nem véletlenül összegzi oly módon férje nézeteit, hogy „ő változatlanul kitartott a szocializmus mellett, változatlanul élete végéig marxistának vallotta magát, ez köztudott”.⁴⁷ Ám a már idézett, Papp Zsolt által készített interjúban így fogalmaz Mérei:

„Wallontól egyszer sem hallottam, hogy »marxista pszichológia«. Azt igen, hogy egy marxista ezt így gondolja vagy hogy ő maga ezt, mint marxista véli így és így. De nem említette külön tanként. Tegyük fel ma a kérdést: van *marxista* pszichológia? Kell, hogy létezzen? Kell léteznie marxista történettudománynak, politikai gazdaságtannak, filozófiának és kell hogy legyenek *marxisták, akik bánni tudnak a pszichológia rendszerével*. De *marxista* pszichológia”?⁴⁸

Ez első látásra ellentmondásnak tűnik. Ennek oka az, hogy a fogalomhasználat során akaratlanul is összekeverednek a marxizmus különböző tradíciói és gyakorlatai.

⁴² Vö. SZABOLCSI Miklós, Irodalomtudomány, pedagógiai éthosz és pszichológia, in *Tükörben a pszichológia. Tudományközi beszélgetések a pszichológiáról*, Halász László (szerk.), Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1986, 154-166., illetve HÁRDI István, Így tanított..., in *Mérei Ferenc, 1909–1986. Emlékkönyv születésének 80. évfordulóján*, 105-107.

⁴³ PAPP, A pszichológia útjain, 84.

⁴⁴ BAGDY Emőke, Előszó, in MÉREI Ferenc, *Pszichológiai labirintus. Fondorlatok és kerülőutak a lelki életben*, Budapest, Pszichoteam, 1989, 6.

⁴⁵ SZAKÁCS Ferenc, Mérei Ferenc: a magyar klinikai pszichológia megteremtője, in *Mérei Ferenc, 1909–1986. Emlékkönyv születésének 80. évfordulóján*, 36-38.

⁴⁶ Mindhárom a Rorschach-teszthez kapcsolódik, lásd Georg BÖSZÖRMÉNYI – Franz MÉREI, Zum Problem von Konstitution und Prozess in der Schizophrenie auf Grund des Rorschach-Versuches, *Schweizer Archiv für Neurologie und Psychiatrie*, 45. évf. (1940) 2. sz., 276-295. MÉREI Ferenc, A Rorschach-táblák felszólító jellege, *Magyar Psychologiai Szemle*, 26. évf. (1947) 3–4. sz., 115-125. Illetve utóbbi német fordítása: Ferenc MÉREI, *Der Aufforderungscharakter der Rorschach-Tafeln*, Innsbruck, Arbeitsgemeinschaft für Rorschach und andere projektive Testmethoden, 1951. Összefoglalóan lásd PETHŐ Bertalan, A Rorschach-teszt kutatási irányzatai, viszonyítási rendszerük alapján, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 23. évf. (1966) 1–2. sz., 134-145.

⁴⁷ OHA, Mérei Vera-interjú, 181-182.

⁴⁸ PAPP, A pszichológia útjain, 80. (Kiemelés az eredetiben.) Lásd még PATAKI Ferenc, A marxista szociálpszichológia tájékoztatói irányai, *Társadalmi Szemle*, 22. évf. (1967) 3. sz., 77-96.

A 3. fejezetben azonban már tárgyaltuk, hogy sztálini időszak metafizikai kinyilatkoztatásokra alapozott, szovjetizált tudományosmánya saját szupremáciáját szem előtt tartva ellenezte, sőt üldözte a geopolitikai értelemben vett „nyugati tudományt”, beleértve ebbe a polgári pszichológiát is, sőt magát Wallont is.⁴⁹ Ennek következtében sem az akkori Szovjetunióban, sem az akkori Magyarországon nem fogadták el azokat a „nyugati marxistákat” sem, akikkel pedig elvben egy gyékényen árultak. Úgy vélem, hogy a Méreitől vett iménti idézet mögött ez az eszmetörténeti, tudománytörténeti különbség munkál, nevezetesen az, hogy a „nyugati” marxizmus szemléleti jelleggel, programideológiaként van jelen a kutatásokban, míg a keleti, hivatalos marxizmus-leninizmus állapotideológiaként tűnik fel – noha csökkenő mértékben – még az 1960-as években is.⁵⁰ Amikor Mérei a „marxista pszichológia” mögé épp Wallon nevének kontextusában tesz kérdőjelet, az pont ezt a szkizmat jeleníti meg: a marxizmus a társas és társadalmi szempontot hangsúlyosan kezelő *szemléleti elemként*, de semmiképp sem a pártállam által előírt ornamentikaként legyen jelen a pszichológiai kutatásokban. A hivatalos marxizmus-leninizmust a továbbiakban állapotideológiaként fogom kezelni, míg a nyugati marxizmus dinamikusán változó irányzatait programideológiaként, mely így akarva-akaratlanul megőrzött valamit a messianizmusból.⁵¹

Talán nem tévedek nagyot, ha azt vélelmezem, hogy ezt a „szemléleti elemet” sokan a pszichológia tudományosságának, sőt tudományos státuszának a *rovására* kezdték el értékelni, vagyis olyan elemként, mely akadályozza a tudományszak Magyarországon különben is nehezen induló professzionalizációját. A „szemléleti elem” jelenléte leginkább a társas-társadalmi világ értékeivel és a szelfre tett hatásával explicit módon foglalkozó szociálpszichológiában mutatkozott meg leginkább, mégpedig „ideológia” formájában.⁵² Itt az „ideológiát” jóformán köznapi értelemben veszem (ezért indokolt az idézőjel használata): úgy, ahogyan – Marx elképzelésével szemben, aki kritikai fogalomként kezelte azt – kritikai szerepét elvesztő, *előíró jellegű* látens értékképzésként szokták kezelni.⁵³ Másképpen fogalmazva, a szociálpszichológia talán éppen azért válik „gyanússá”, mert a társas-társadalmi világgal való kapcsolata révén akarva-akaratlanul becsempészi a tudományos kutatásba az oda nem illő külső világ értékeit: vagy megerősíti a fennállót, vagy kritikája révén annak megváltoztatására tör, de céljai semmiképp sem immanensek. Az is benne van tehát ebben a kérdésfeltevésben, hogy hol húzódnak egy tudomány határai, és mennyire avatkozhat be egy diszciplína a társadalmi valóságba.⁵⁴

A szociálpszichológia 1970-es években megfogalmazódó, a diszciplína történetietlensége kapcsán kialakuló válságával kapcsolatban így fogalmaz Erős Ferenc:

„Anélkül, hogy elfogadnánk azt az álláspontot, amely szerint a társadalomtudományokról egyszerűen »le-hántható« lenne az »ideológia« és ennek a műveletnek eredményeképpen előállítható lenne a tiszta, »objektív tudás«, mint olyan (hiszen az ideológiamentesség hangoztatása mindig is ideológiai természetű), úgy véljük,

⁴⁹ Vö. LAJTI Rudolf, Emlékek és találkozások. Beszélgetés Mérei Ferencsel Wallon születésének 100. évfordulója alkalmából, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 36. évf. (1979) 5. sz., 521-526.

⁵⁰ A fogalomhoz vö. SZABÓ Miklós, Programideológiák és állapotideológiák. Az ideológia szerepe és típusai a polgári korszakban, in *Politikai kultúra Magyarországon, 1896–1986*. Budapest, Atlantis Program, 1989, 93-108.

⁵¹ Vö. Perry ANDERSON, *Considerations on Western Marxism*, London, Verso, 1979. A „nyugati marxizmus” hazai recepciójából pedig HERMANN István, Az elméleti vita feltételei. A messianisztikus marxizmus avagy az úgynevezett nyugati marxizmus, *Világosság*, 25. évf. (1984) 4. sz., 211-220. A kelet–nyugat szembeállítás itt tehát nem a szimbolikus földrajzból jól ismert „fejlett-fejletlen” ellentéppárra utal, hanem az Anderson által pertaktált eszmetörténeti eltéréseket fejezi ki.

⁵² Paul RICŒUR, *Lectures on Ideology and Utopia*, New York, Columbia University Press, 1986, 1-18.

⁵³ Vö. MÁRKUS György, Az ideológiakritikáról – kritikailag, *Magyar Filozófiai Szemle*, 41. évf. (1997) 5–6. sz., 919-955., itt: 921.

⁵⁴ Vö. ERŐS Ferenc, Pszichológia és ideológiakritika, I., *Világosság*, 19. évf. (1978) 12. sz., 782-788., ERŐS Ferenc, Pszichológia és ideológiakritika, II., *Világosság*, 20. évf. (1979) 1. sz., 33-39. Illetve a tanulmányra érkeztet reflexiót: PLÉH Csaba, Pszichológiatörténet és ideológia. Megjegyzések Erős Ferenc tanulmányához, *Világosság*, 20. évf. (1979) 1. sz., 39-42.

hogy elgondolható olyan történeti analízis, amely megpróbál a *zárt* ideológiai szerkezetek mögé hatolni és az immanens – »módszertanilag« immanens, tehát nem elvi viszonyítási pontok nélküli – kritika eszközével rekonstruálja a tudomány előfeltevéseinek társadalomtörténeti és esztétikátörténeti bázisát”.⁵⁵

Szűkítve a fentebbi kérdést, vajon az lenne a szociálpszichológia feladata, hogy felismerve a társadalmi világ ideológiáit, leleplezze azokat, s ezzel tevőlegesen részt vegyen a jobb világ felépítésében? Vagy próféciaként (programideológia), vagy a rendszer kereteit elfogadva (álapotideológia) egyfajta jól alkalmazható technológiaként segítsen a mindennapokban élni? A kérdés nyilván sarkított, hiszen mindkettő ideologikus, ezáltal manipulatív lehet, befolyásoló erővel bírhat. A tudomány szempontjából a kérdés valóban etikai, deontológiai természetű, mely a diszciplína határait feszegeti.⁵⁶

Nem lehet ennek az életrajznak a feladata a magyar pszichológia elméleti dilemmáinak és professzionalizációs problémáinak részletező feltárása, ezeket csak azért érintettük, mert Mérei Ferenc reintegrációjának kérdésekor korántsem mellékes, hogy az 1960-as évek ellenkulturális, antipszichiátriai, kritikai potenciállal bíró szociálpszichológiájának kontextusában mit képvisel az ő jelenléte és az általa megformált szerep. Az életrajznak ezen a pontján már nyilvánvaló, hogy Mérei élete és életműve rendkívül szorosan kapcsolódott össze: nála az együtteségtől az iskolarendszeren át a gyermeki világ felfedezéséig szinte minden a társadalmi világba való *beavatkozásról* szól. Esetében egészen egyszerűen elvitathatatlan a tudomány jó értelemben vett profetikus jellege és messianisztikus szerepe, ő maga a két lábon járó intellektuális forradalom, aki minden körülötte lévő közeget átformál, habitusához igazít, miközben közösségre épülő, sokak számára vonzó alternatívát mutat. Nem kívánom védelmembe venni a fentebb már említett Bartha Lajost, de idegenkedése nem feltétlenül csak Mérei személyének szólhatott, hanem annak a tudományos szerepnek is, melynek szubverzív jellegét előbbi nagy élvezettel vitte színre. A tudósi-értelmiségi szerepnek ez az „erős” értelmezése, azt hiszem, nem könnyítette meg Mérei szakmai életét, beilleszkedését ebben az időben sem.

Ugyanakkor kérdés marad, hogy az 1960-as évek Magyarországon Mérei barkácsoló, Claude Lévi-Strauss kifejezésével élve „bricoleur” pszichológiája mennyiben illeszkedett a korszak nemzetközi és hazai sztenderdjeihez.⁵⁷ A magyar szociálpszichológia 1956 utáni professzionalizációját, intézményesedését vizsgáló tanulmányában Erős Ferenc Mérei szerepeivel állítja szembe Pataki Ferenc (1928–2015) alakját. Az 1960–1970-es években Pataki nem pusztán tudományos munkásságával, de tudományszervezői, tudománypolitikusi minőségében is egyfajta „kapuőri” szerepet betöltött.

„Ő teremtette meg – írja Erős – a modern szociálpszichológia oktatásának és művelésének hazai feltételeit az egyetemi és az akadémiai közegben. 1967-től tanított az ELTE-n, 1984-ben lett az ELTE professzora. 1965-ben került az MTA Pszichológiai Intézetébe, és az ő vezetésével alakult meg az intézet szociálpszichológiai csoportja, majd osztálya. Az intézetnek 1972-től igazgatóhelyettese, 1976 és 1993 között igazgatója volt. Az MTA különböző vezető testületeiben elfoglalt tisztségei révén is sokat tett a pszichológia és a társadalomtudományok emancipációjáért. [...] Pataki társadalomtudósként [...] azt hirdette, hogy a szociálpszichológia empirikus tudomány, amely jelenségekkel, tényekkel, nem pedig elvont lényegekkkel foglalkozik [...]. Ez az értelmezési keret Pataki számára evidens módon a marxizmus volt, egy dogmatizmustól megtisztított, prog-

⁵⁵ ERŐS Ferenc, Történetiség a szociálpszichológiában. I. A „társadalmi próféciától” a „társadalmi technológiáig”, *Világosság*, 18. évf. (1977) 2. sz., 87-95., itt: 89-90. (Kiemelés az eredetiben.) Lásd még PATAKI Ferenc, *Utak és választások a mai szociálpszichológiában*, Budapest, Akadémiai, 1976.

⁵⁶ Vö. HUNYADY György, Történelem és pszichológia, *Történelmi Szemle*, 24. évf. (1981) 1. sz., 71-78.

⁵⁷ Claude LÉVI-STRAUSS, *La pensée sauvage*, Paris, Plon, 1962, 30. A barkácsolás nem negatív előjelű fogalom, az antropológus azt érti alatta, hogy vegyes forrásokból dolgozik, s reflexióihoz minden lehetséges módszert és eszközt felhasznál, ami a keze ügyébe kerül. Erre a *Lélektani naplónál* aligha lehetne jobb példát említeni.

resszív marxizmus, amely befogadja, a gyakorlatban felhasználja, és elméletileg értelmezi a nyugati kutatók eredményeit is, de beépíti a szovjet pszichológia vívmányait is”.⁵⁸

Pataki Ferenc majdnem húsz évvel fiatalabb volt Méreínél, neki is volt nékoszos háttére, ő is igyekezett összeegyeztetni a marxizmus kihívásait a pszichológiával, ugyanakkor annak lehetőségét is kereste, miként művelhető a tudomány az adott intézményes keretek között, míg Mérei – a weberi értelemben vett – érületetikai hevületéből fakadóan sokszor ignorálta a következményeket. A helyzetet tisztázandó, először 1980-ban megjelent szociálpszichológiai összefoglalójában – az európai szcénát jellemző ideológiai apparátusokon túl – Csepeli György a nemzetközi viszonyok mibenlétére is kitér. Nevezetesen arra, hogy a jelentős kutatási pénzekkel megtámogatott empirikus vizsgálatok nem is annyira Európában, mint inkább az Egyesült Államokban jellegzetesek.

„A korabeli amerikai társadalmat elsősorban az jellemezte, hogy a gazdaság, kimerítvén extenzív fejlődésnek tartalékait, a világon elsőként kénytelen volt az *intenzív fejlődés* útjára lépni. [...] A szakképzett tömeges munkaerő szervezése és termelő képességének kiaknázása volt végső soron az az igény, mely a pszichológiai kutatások fellendülését okozta”.⁵⁹

Míg az 1960–1970-es években az európai szociálpszichológiai kutatások ideológiakritikai szempontból kiindulva azért is küzdöttek, hogy rendezett státuszú akadémiai tudománnyá váljanak, addig észak-amerikai társaik bizonyos fenntartások ellenére támogatták a nagytőke által finanszírozott termelékenység és fogyasztás lélektani fokozását.⁶⁰

Ám az a dilemma, amely észak-amerikai és nyugat-európai kontextusban Henri Tajfel és Serge Moscovici reflexióiban oly módon merült fel, hogy a szociálpszichológiának fel kell hagynia a steril laboratóriumi szemlélettel, illetve a gazdasági és politikai establishment kiszolgálásával, a szovjet típusú társadalmakban másképpen nyilvánult meg.⁶¹ A prágai tavaszt követően a kérdés arra vonatkozott, lehetséges-e egyáltalán kritikai társadalomtudományt művelni, vagy pedig szükségszerű-e az, hogy apologetikus módon, állapotideológia formájában megerősítse a fennálló rendszert. Erős Ferenc szerint Pataki Ferenc ebben az értelemben volt „kapuőr”. Noha ideológiai választásai alapesetben az emancipatorikus, kritikai pszichológia mellé sorolták volna, de a kelet-európai politikai körülmények szorításában inkább óvta az akkori fiatalabb nemzedéket az újbaldallal szimpatizáló tudományos radikalizmustól. Hunyady György szerint is elévülhetetlenek Pataki érdemei a szociálpszichológia intézményesítésében és politikai elfogadtatásában, amennyiben az általános, a fejlődés- és a személyiségpszichológia után negyedikként az ő törekvéseinek köszönhetően vált bevett tudomány-szakká.⁶²

Erős Ferenc harmadik példája Garai László, aki filozófiai igénnyel próbálta megvalósítani a marxista pszichológiát egy olyan időszakban, amikor – 1968 után – a „nagy elmélet”

⁵⁸ ERŐS Ferenc, Három pályakép a magyar szociálpszichológia történetéből, *Múltunk*, 61. évf. (2016) 4. sz., 57–71., itt: 65. és 66. A Méreire alkalmazott „bricoleur pszichológus” is Erőstől származik. Lásd még HUNYADY György, A budapesti tudományegyetem és a pszichológia, in *A szociálpszichológia történeti olvasatai*, Budapest, Eötvös, 2006, 187–198.

⁵⁹ CSEPELI György, *A szociálpszichológia vázlata*, Budapest, Népművelési Propaganda Iroda, 1980, 6.

⁶⁰ Peter LUNT, Psychological Approaches to Consumption. Varieties of Research – Past, Present and Future, in *Acknowledging Consumption. A Review of New Studies*, Daniel Miller (szerk.), London – New York, Routledge, 1995, 237–261. Illetve ERŐS Ferenc – GARAI László, Előszó a harmadik kiadáshoz, in Elliot ARONSON, *A társas lény*, Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1978, 5–27.

⁶¹ Serge MOSCOVICI – Ivana MARKOVA, *The Making of Modern Social Psychology. The Hidden Story of How an International Social Science was Created*, Cambridge, Polity Press, 2006, 150–151. Lásd NEMÉNYI Mária – ERŐS Ferenc, Bevezető, in Serge MOSCOVICI, *A szociálpszichológia új feladatai Európában*. Henri Tajfel emlékelőadás, *Valóság*, 34. évf. (1991) 10. sz., 63–74.

⁶² HUNYADY György, Csoport, társadalom, politika Pataki Ferenc szociálpszichológiai munkásságában, in *Jelenkortörténeti szociálpszichológia*, Budapest, Eötvös, 2016, 245–254. Lásd még ERŐS Ferenc, Az egyszer született ember. Pataki Ferenc, 1928–2015, *Mozgó Világ*, 42. évf. (2016) 2. sz., 94–100.

árfolyama fokozatosan csökkent. Erős szerint ez az ambíció Garait az „enfant terrible” szerepébe szorította, s végül marginalizálta. A Mérei, Pataki és Garai személyéhez kapcsolt trilemma tehát úgy fogalmazódott meg, hogy mi a szerepe, illetve milyen lehetőségei vannak egy marxista indíttatású, társadalomkritikai igénnyel fellépő, a nemzetközi tudományossággal kapcsolatot ápoló diszciplínának Magyarországon. Nincs itt tér ennek a kérdésnek a kibontásához, de megítélésem szerint nagyon is tanulságos az, ahogy Erős Ferenc ezt láttatja: aki *egyszerre* veszi komolyan az elméleti programot és a társadalomformáló kritikai hevületet, az peremhelyzetbe kerül.⁶³

Összefogva az eddigi szálakat, a magyar pszichológiai életbe az 1960-as évek közepén visszatérő Mérei Ferenc gyökeresen más kontextusba érkezett, mint amelyet akaratán kívül 1950-ben elhagyott (a pszi-tudományokat veszélyeztető, 1948-tól tapasztalható jelekről korábban már szoltunk). Amikor az „igazi élet kereséséről” beszél a mottóban idézett interjúbán, nagyon úgy tűnik, hogy észleli élettörténetének *jelentéstörténetté* formálódását, elfogadja azt, hogy – szakpolitikai ambíciói ellenére – érzületetikából fakadó választásainak olyan következményei lesznek, melyek újra és újra a *peremre* sodorják. Bensővé teszi azt, hogy életében szűk öt éve volt 1945 és 1950 között arra, hogy az oktatás és a nevelés intézményesített világában, a gyermektanulmány révén hozzájárulhasson az új – demokratikus és szocialista – társadalom létrehozásához. Füstbe ment szakpolitikai szerepvállalását megítélésem szerint teljes joggal a külső körülmények kedvezőtlen együttállásának tekintette, s bármennyire is fájlalta, tervei keresztülvitelét nem adta fel. Feltűnése 1956-ban, valamint a szocialista felvilágosodás emancipatorikus programjának meghirdetése (miközben megvalósításához semmi sem állt a rendelkezésre) megvesztegethetetlen idealizmusáról tett tanúbizonyságot. Ám 1959-es elítélése, illetve 1963-as szabadulása nyomán bensővé kellett tennie azt a realitást, hogy a társas szempontú gyermeklélektanból, iskolapszichológiából, valamint pedagógiából összetevődő szakpolitikai projektjének *történelmi pillanata* elmúlt.

A háború alatt, illetve közvetlenül utána született korcsoport eszmélkedésével az 1960-as évek társadalmának domináns beszédrendjét egészen más problémák töltötték ki. Az emancipatorikus társadalompolitika ugyan Európa sok országában komoly társadalmi átrendeződést eredményezett, ezek a változások azonban – eredményeik mellett – újabb problémákat is felszínre hoztak. Épp Pataki Ferenc emeli ki a Magyar Tudományos Akadémián rendezett konferencián, hogy az 1970-es évtizedben a társadalmi identitások formálása elkanyarodott a munka-közélet-nyilvánosság-szabadidő modelljétől. Úgy fogalmaz, hogy ez a modern társadalmakban tapasztalható változás a szocialista országokban rövidebb idő alatt ment végbe, így hatása még inkább látható:

„S ez a felgyorsult [...] fejlődés, amelynek menetében egy politikai és egy társadalmi forradalom kapcsolódott össze a termelés és az életmód viharos átalakulásával, immáron milliókat emelt ki régi identitásuk keretéből [...], anélkül azonban, hogy minden ponton újakat tudott volna kínálni, illetve, hogy a felkínált identitás-kereteket [...] kellően meg tudta volna gyökereztetni a hétköznapi tudatban, tapasztalásban és hagyományban”.⁶⁴

A szociálpszichológus tehát oda futtatja ki gondolatmenetét, hogy az 1970-es évtizedben különös hangsúllyal jelentkeznek az identitás-problémák, s ezek nemzedéki szinten legplasztikusabban az ifjúsági kultúrában kerülnek elő.

⁶³ ERŐS, Három pályakép a magyar szociálpszichológia történetéből, 70-71. A végkicsengése is elég borús: „Napjainkban, a posztiszocialista elsötétülés időszakában azonban különösen fontos lenne olyan szerzők újrafelfedezése, akik a pszichológiában is egyre terjedő irracionálizmussal és a pozitivistá, redukcionista mainstreammel szemben kritikai kérdéseket tudnak megfogalmazni, felvetve a pszichológia társadalmi kontextusának és felelősségének kérdéseit”. (71.)

⁶⁴ PATAKI Ferenc, Az identitás-alakulás kérdései a 70-es évtizedben, in *Az 1970-es évtized a magyar történelemben. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok, Filozófiai és Történettudományok, Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának közgyűlési együttes tudományos ülése*, Stier Miklós (szerk.), Budapest, MTA, 1980, 48.

Amerikai példákra hivatkozva a hatvanas évek ellenkultúráját (még ha nem is használja e fogalmat) az újabb azonossági formák kimunkálására tett kísérletnek tekinti. Ide sorolja a szektákat, az életforma-közösségeket, a kommunákat, továbbá a neospiritualizmus válfajait, a „földalatti” egyházakat is. Közös bennük egyfajta társadalom *alatti* vagy *utáni* létmód, mely elvben visszavezetne a közösségi szerveződés – nemegyszer utópikusan – tételezett értékeihez.⁶⁵ T. R. Young amerikai szociológus megfogalmazásában ez az átalakulás a Post-Gesellschaftból, vagyis egy társadalom utáni állapotból a Neo-Gemeinschaft, vagyis egy új közösségi forma felé való törekvést jelent (a 4. fejezetben láthattuk, hogyan variálódik az opozíció és a Törzs életében a közösség fogalma).⁶⁶ Előadását Pataki azzal zárja, hogy az érett szocializmusnak választ kell adnia ezekre az általánosan jelentkező modernitásproblémákra, különben nem lesz képes integrálni saját állampolgárait a társadalom fogalmába. Ennek záloga pedig, hogy a szocializmusnak létre kell hoznia, ki kell munkálnia „egy újfajta társadalmi identitás alapjait és feltételeit”.⁶⁷

Az, hogy társadalmi és kulturális értelemben az 1960-as években felértékelődött a lokális, a kommunális, a szubkulturális, a közösségi, az organikus, Mérei Ferenc számára korántsem jelentett csatlódást, hanem lehetőséget adott arra, hogy *másképpen* tegye fel a kérdéseit. Amíg számos baloldalihoz hasonlóan korábban történelmi totalításban gondolkodott, s a megoldandó kérdéseket össztársadalmi szinten képzelte el, addig az új kontextusban, új kihívások közepette felismerte a *léptékváltás* szükségességét. A kiscsoport, a közösség, a kommuna, a szubkultúra már nem a nagytársadalom redukált modelljei, hanem az emberi életnek értelmet adó eleven életvilágok, melyeket a szubjektum szó át jelentésekkel.⁶⁸ A történelmi távlatok anticipációjával, sőt egyre bizonytalanabbá váló teleológiájával szemben felértékelődik a jelen, a megfogható, a közvetlen, a tapasztalat, az itt és most. Mint látni fogjuk, nem véletlen, hogy Mérei Ferenc egyre többször használja majd a mikromilió, a mikroszociológia és a fenomenológia kifejezéseket.

És nyilván az sem véletlen, hogy a korszak marxista frazeológiájában megelevenedő *elidegenedés* fogalmának egyik leggyakrabban említett áfiuma bizony a közvetlen emberi kapcsolatokon nyugvó szerveződések lesznek.

„De az emberiségnek ez a szabadság létrehozása és növelése felé irányuló történelmi fejlődése – írja Márkus György – mindeddig nem esett egybe szabad individuumok kialakulásának folyamatával. Az elidegenedés korszakának embere [...] olyan ember, akinek élete, tevékenysége, tehát individualitásának megnyilvánulásai tőle független, számára véletlen jellegű, tárgyi erőkként ható viszonyok által meghatározottak, azaz olyan ember, aki számára élete, tevékenysége nem jelent öntevékenységet, individualitása erőinek, lényegi meghatározásainak aktív realizációját, szabadsága megvalósulását”.⁶⁹

Ha tehát a korszak szabad individuumára fel akar lépni az elidegenedéssel szemben, meg akarja teremteni, sőt a saját kezébe akarja venni szabadsága megvalósulásának feltételeit, akkor az elvont nembeli követelményekkel szemben a *konkrét lehetőségek* között élő *konkrét embert* kell szem előtt tartania.⁷⁰ Márpedig ezzel, akárhogy is nézzük, felértékelődött a mindennapi

⁶⁵ VITÁNYI Iván, *Vitairat a mai magyar művelődésről*, Budapest, Gondolat, 1983, 249: „Nem utópia-e [...] a tömegszervezetek kulturális munkájának és kulturális tömegszervezetek munkájának ilyen megélénkítése, az értelmiség összefogása, a lakosság, a nép mind szélesebb körű bevonása az új aktív-közösségi-generatív kultúra megteremtésébe? Ha utópia, akkor maga a szocializmus is utópia, mert a kultúra vonatkozásában ezt nevezzük szocializmusnak”.

⁶⁶ T. R. YOUNG, *New Sources of Self*, New York, Pergamon Press, 1972, különösen 65-68.

⁶⁷ PATAKI, Az identitás-alakulás kérdései a 70-es évtizedben, 51.

⁶⁸ Alfred SCHÜTZ, A társadalmi valóság értelemfeltétele (részlet), in *A fenomenológia a társadalomtudományban*, Hernádi Miklós (szerk.), Budapest, Gondolat, 1984, 159-177.; Peter L. BERGER – Thomas LUCKMANN, *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés*, Budapest, József, 1998.

⁶⁹ MÁRKUS György, *Marxizmus és „antropológia”*, Budapest, Akadémiai, 1966, 92.

⁷⁰ HELLER Ágnes, *A mindennapi élet*, Budapest, Akadémiai, 1970.

élet teoretikus fogalma.⁷¹ Heller Ágnes és Vajda Mihály úgy fogalmaznak jól ismert írásuk élén, hogy

„Marx [...] nem törekedett a kommunista társadalom részletező leírására; hiszen elméletének lényegéhez tartozott, hogy az emberi viszonyokat maguk az emberek alakítják, e viszonyok formái tehát az emberi tevékenység, a társadalmi harcok során alakulnak ki. [...] Kérdésünk a következő: vajon az osztálytársadalmi struktúra (ökonómia, politika) átalakításának folyamata spontánul létrehozza-e mindazokat a feltételeket, melyek e folyamat célját, az emberek közötti viszonyok pozitív, el-nem-idegenedett regulázását lehetővé teszik. Vajon a csak ezekre a célokra irányuló tevékenység automatikusan létrehozza-e azokat az embertípusokat, melyek nélkül valóban szabad emberi társadalom nem lehetséges”.⁷²

Friedrich Engels jól ismert, *A család, a magántulajdon és az állam eredete* című munkájából kiindulva Heller és Vajda is az intimitás formáit és a család történeti formáit elemzik.⁷³ A vizsgálati lépték csökkenésében megítélésem szerint az is szerepet játszik, amit Martin Jay úgy fogalmazott meg, hogy a hagyományos marxizmus nem tudott választ adni a kérdésre, miért nem töltötte be a proletariátus a neki szánt forradalmi-megváltó szerepet.⁷⁴

A Történelem és osztálytudat szemszögéből nézve ugyanis azzal, hogy a proletariátus történelmi totalitásként nem volt képes a történelem szubjektum-objektumaként megragadni a világtörténelmi pillanatot, szükségszerűen meg kellett változnia magának a végcélnak is.

„A végcél ugyanis nem állapot – írja Lukács –, amely a mozgalom végén [...], a megtett úttól függetlenül, a »jövő államaként« várakozik a proletariátusra; nem állapot, amelyet a mindennapi harcok során ezért nyugodtan el lehet felejteni [...]. A végcél inkább az egészhez való viszony [...]; e viszonyon keresztül tesz szert forradalmi értelemre a harc minden egyes mozzanata. Olyan viszony ez, amely benne rejlik minden egyes mozzanatnak éppen ebben az egyszerű és józan mindennapiságában, amely azonban csak a tudatossá válás útján válik valóságossá”.⁷⁵

Ha az emberi viszonyokat maguk az emberek alakítják az adott feltételek között, de az osztálytársadalmi struktúra átformálása nem hozta el a várt eredményt, célszerű újfogalmazni, ezt követően pedig a megvalósítás útjára bocsátani az újonnan feltett végcél. Heller és Vajda cikke a maga mindennapiságában újfogalmazott végcél tárja elénk.

Ahogy a 4. fejezetben érintettük is, hasonló társadalomkritikai törekvések természetesen már korábban, a két háború közötti időszakban is feltűntek. Az 1960-as évek kontextusában „mindössze” az a szembeszökő, ahogyan az ifjúsági ellenkultúra formájában a kritikai elmélet valós társadalmi tömegmozgalommal párosul. Mindenképp az előzményekhez sorolandó a Max Horkheimer szerkesztésében 1935-ben megjelent *Studien über Autorität und Familie* című gyűjteményes munka. A lélektani kutatások megjelenése óta ugyanis egyértelművé vált, hogy a gyermekkor minősége alapvetően befolyásolja a későbbi felnőtt érzelmi háztartását, így logikusan került a vizsgálat középpontjába a család. Horkheimer szerint azonban a gondoskodás mellett a hatalom és a tekintély mintázatait is a család adja át a gyermeknek, hiszen utóbbi az tekinti magától értetődő értéknek, amit közvetlen környezetétől tapasztal. Márpedig így módon a család nemcsak óvó-védő közeget jelenthet, hanem kicsiben meg is

⁷¹ Henri LEFEBVRE, *Critique de la vie quotidienne. I. Introduction*, Paris, Grasset, 1947.; Henri LEFEBVRE, *Critique de la vie quotidienne. II. Fondement d'une sociologie de la quotidienneté*, Paris, L'Arche, 1961. Lásd még J. N. DAVIDOV, Lefebvre és az elidegenedés elmélete, *Valóság*, 7. évf. (1964) 2. sz., 22-28.

⁷² HELLER Ágnes – VAJDA Mihály, *Családforma és kommunizmus*, *Kortárs*, 14. évf. (1970) 10. sz., 1655-1665., itt: 1655. (Kiemelés az eredetiben.)

⁷³ Friedrich ENGELS, *A család, a magántulajdon és az állam eredete*, Budapest, Szikra, 1949. A fordítás Justus Pál munkája.

⁷⁴ Martin JAY, *The Dialectical Imagination. History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research, 1923–1950*, London, Heinemann, 1973, 116.

⁷⁵ LUKÁCS György, *Történelem és osztálytudat*, Budapest, Magvető, 1971, 242-243. (Kiemelés az eredetiben.)

jelenítheti az engedelmességet, az elnyomást, sőt rosszabb esetben az érzelmi gondatlanságot és a fizikai veszélyeztetést is.⁷⁶

Az intimitás és a család kontextusán túl rendkívül fontos a munka világa is, ahol a felnőtt ember a hétköznapijai nagy részét eltölti.

„A marxista elmélet története folyamán kialakult egy másfajta koncepció is – mondja Heller és Vajda –, mely ma a nyugat-európai baloldali mozgalmak egy részénél is jelentős szerepet játszik. Ez az »új ember« kialakítását nem pusztán ideológiai »ráhatások« formájában képzei el, nem is egyszerűen az osztálytársadalmi struktúra-átalakulás mechanikus következményének tekinti, ezzel szemben az új pszichikus karakter formálódását a társadalom termelő egységeinek demokratikus átalakításával látja megvalósíthatónak”.⁷⁷

Az új – szabad és nem elidegenedett – ember megalkotásához tehát az otthon közegén túl elengedhetetlen lenne a munkahelyen működő közvetlen demokratikus atmoszféra is. De még ha ezen az egyén életét alapvetően meghatározó két helyszínen (család, munkahely) fel is szabadulna az ember az autoriter döntéshozatal alól, számtalan olyan előre nem látható kötöttség vagy másképpen strukturált választás sújtaná, mely akadályt gördítene az új ember konstrukciója elé. Ezért Heller és Vajda szerint, még ha jóhiszeműen közvetlen demokráciát is vélelmezünk, ennek „alapsejtje” semmiképp sem lehet azonos a társadalmi együttélésnek az egyéni életformát meghatározó helyszíneivel. Így szerintük csakis a családforma radikális átalakítása hozhatja el az új ember kiteljesedését. Olvasatukban ennek az új családtípusnak lesz a neve a kommuna, melynek létrejöttéhez négy kritériumot adnak meg.

„1. Demokratikus felépítésű közösségi formának kell lennie, melyben lehetővé válik a demokratikus készségek korai elsajátítása. 2. Sokoldalú emberi kapcsolatokat kell, hogy biztosítson, beleértve gyermekek és felnőttek kapcsolatának sokoldalúságát is. 3. Biztosítani kell az individualitás kibontakozását és érvényesülését, aminek alapvető feltétele az emberi kapcsolatok szabad megválasztása és szabad újraválasztása már gyermekkorban. 4. Meg kell szüntetnie nemcsak a monogámiából, hanem a monogám család felbomlásából eredő konfliktusokat is”.⁷⁸

Ebből a kritériumrendszerből az 1. és a 2. pont Méreinek *A gyermek világnézete* című könyvével mutat szoros rokonságot:

„A gyermeki világ sajátosságainak és fejlődési törvényeinek tiszteletben tartása nem spekulatív, kiagyalt fogása a demokratikus nevelésnek – írja Mérei –, hanem a demokrácia alapelveinek, lényegének egyik nevelés-tani vetülete”.⁷⁹

Vagyis egy olyan rendszer, amely az emberek közötti egyenlőtlenséget, az emberi elnyomást, a népek és a fajok értékbeli hierarchiáját hirdeti, az nem tisztelheti az embert. Az a társadalmi berendezkedés, amely nem tiszteli az embert, természetesen nem tisztelheti a gyermeket sem.

Az 1945-ös köznevelési reform részeként Mérei által meghirdetett pedagógia a gyermeknek és fejlődésének tiszteletben tartását és a demokratikus nevelés imperatívuszát tűzte zászlajára. Gyermekoktatásáról és neveléséről lévén szó, a pszichológus nem a családra és a munkahelyre, hanem a hat évet betöltött kiskorúak magától értetődő közösségi formájára, az iskolai osztályra helyezte a hangsúlyt. A lényeg azonban ugyanaz: a demokratikus légkör nem pusztán intézményes forma, hanem – ahogy Heller és Vajda is írják – az „új pszichikus karakter” kialakulásához nélkülözhetetlen közeg, miliő. A 3. pont igen szoros kapcsolatot mutat Méreinek *Az együttes élmény* címen 1947-ben megjelent vizsgálati eredményeivel, melyek azt a kiscsoportot emelték ki, mely az individualitás szintjének magasán tartásával képesek voltak kollektív, azaz együttes munkára. A közösségen belüli interszubjektív viszonyok kimerülése vagy konfliktusos volta ugyanakkor lehetőséget adott másik csoport keresésére, vagyis nagy-

⁷⁶ *Studien über Autorität und Familie. Forschungsberichte aus dem Institut für Sozialforschung*, Max Horkheimer (szerk.), Paris, Félix Alcan, 1936. Vö. ERŐS Ferenc, *Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus*, Budapest, Gondolat, 1986, 188.

⁷⁷ HELLER – VAJDA, *Családforma és kommunizmus*, 1660.

⁷⁸ HELLER – VAJDA, *Családforma és kommunizmus*, 1661.

⁷⁹ MÉREI Ferenc, *A gyermek világnézete. Gyermeklélektani tanulmány*, Budapest, Anonymus, 1945, 11.

fokú szabadságot biztosított az egyénnek. Mérei közösség-konceptiójában tehát távolról sem a tömegben kiürülő, animális szintre süllyedő egyénnel van dolgunk, mint a tömegpszichológiák esetében.⁸⁰ Nála az individualitás és az együttesség érzelmi-megerősítő és termékeny szimbiózisáról beszélhetünk, melynek gördülékeny működését a közvetlen demokratikus szellem dinamizmusa szavatolja; ennek a beállítódásnak vált szinte epigrammájává az „öröm és teljesítmény” hangoztatása.⁸¹

A Heller és Vajda által kritériumként megadott 4. pont pedig arra az életformára hasonlít, melyet a 4. fejezetben a Törzs kapcsán részletesen tárgyaltunk, noha a két filozófusnak a mindennapi élethez kapcsolódó kommunafogalma és az anti-struktúráként működő szabadidős Törzs megvalósulása között jelentős eltérések is vannak. Eltérő forrásokból ugyan, de hasonló modernitás- és kapitalizmuskritikát fogalmaztak meg, s ezt részben a magánélet és az intimitás területére is áttelepítették. Ezzel távolról sem azt szeretném mondani, hogy a Heller és Vajda által megfogalmazottak ne hatottak volna az újdonság erejével 1970-ben. Noha maguk is egy sor marxista előzményre hivatkoznak, valójában a marxizmus világán kívül, attól részben vagy teljesen függetlenül is megfogalmazódnak ehhez hasonló életforma-kritikák. Utóbbiak – ahogy a 4. fejezetben tárgyaltuk – inkább Émile Durkheim, Marcel Mauss, Georges Bataille antropológiai írásaiból, a szürrealizmusból vagy éppen az anarchisták kritikai gondolkodásából táplálkoztak.

Ha azonban Lukács György nyomán elfogadjuk azt, hogy a végcél a rész és az egész viszonya, mégpedig olyan viszony, melyet magukban foglalnak a józan mindennapi, ugyanakkor tudatosá tett mozzanatok, úgy felértékelődik a mindennapi élet elvont fogalma.

„A mindennapi életben tehát [...] az egész ember vesz részt – írja Heller Ágnes –, illetve: a mindennapi élet cselekvésformái azok, amelyekben az egész ember kialakul. A mindennapi élet a maga egészében *objektívalódás*. Olyan folyamat tehát, melyben az egyed mint szubjektum »külsővé válik«, s melyben »külsővé vált« emberi képességei tőle független életet kezdenek élni; »továbbhullámanak« saját mindennapi életében úgy, hogy ezek a hullámok mindenkor beleolvadnak [...] a nembeli-történelmi fejlődés hatalmas folyamába, s ehhez viszonyítva nyernek – objektív – értéktartalmat. Ezért mondhattuk, hogy a mindennapi élet a világtörténelmi folyamat *bázisa*”.⁸²

A marxista reneszánsz képviselőinek fejtegetései annyiban mindenképpen kapcsolódnak Mérei Ferenc gondolkodásához és életművéhez, hogy részben hasonló forrásvidékről és premisszákból elindulva, ugyancsak eltérő úton és módszertannal, mégis közös jellegzetességeket felmutató eredményekre jutottak. Az egyik ilyen mindenképpen a mindennapi élet konkrét „itt és most”-ja, valamint annak absztrakt, az egyén életén jócskán túlmutató, „külsővé vált” jelentősége, mely elrugaszkodik a mindennapiságtól. Amikor Mérei a „teljes ember” ideáljáról beszél, akkor éppen az egyén partikularitásának meghaladásáról van szó, vagyis arról, hogy az emancipatorikus művelődés és az esztétikai nevelődés révén az egyén folyamatosan kitágítja nézőpontját.⁸³

„Az emancipáció – mutat rá Bagi Zsolt – nem egyszerűen a társadalmi konfliktusok elrendeztetésének ígérete, hanem az egyetemességé. Az ember egyetemes lényé, saját magát a teljes világ kontextusában felismerő

⁸⁰ Lásd Gustave LE BON, *A tömegek lélektana*, Budapest, Franklin, 1913. és José ORTEGA Y GASSET, *A tömegek lázadása*, Budapest, Egyetemi Nyomda, 1938. A közösség és a tömeg közötti különbségre lásd még HELLER, *A mindennapi élet*, 59-67.

⁸¹ MÉREI Ferenc, *Az együttes élmény. Társadalomlélektani kísérlet gyermekeken*, Budapest, Officina, 1947.

⁸² HELLER, *A mindennapi élet*, 77-78. (Kiemelés – K. H. Zs.)

⁸³ Vö. MÉREI Ferenc – SOMOGYI TÓTH Sándor, Életminőség (dialógus), *Kortárs*, 23. évf. (1979) 10. sz., 1563-1573. A teljes ember és a nevelés hasonló felfogása kapcsán lásd KODÁLY Zoltán, Közösségnevelés, in *Visszatekintés. Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok*, Bónis György (s. a. r.), Budapest, Zeneműkiadó, 1974, I. kötet, 317-318.

és elismerő és termelő lénné váló nevelése pedig szükségképpen *végtelen feladat*. Nincs kész ember, mert nincs kész kultúra, sőt nincs kész természet sem”.⁸⁴

A közös jellegzetességeket megfogalmazó másik gondolat pedig a közösségről szólt (erre még visszatérünk). Itt azonban Heller Ágnes és Vajda Mihály (sőt, tágabban a Lukács-iskola tagjainak) beszédhelyzete, valamint Mérei Ferenc megnyilatkozási lehetőségei között olyan különbségek is mutatkoznak, melyek visszavezethetőek életkorukra, szocializációjukra, illetve az 1960-as évek közepén érvényes politikai, társadalmi helyzetükre. A két filozófus hűsz, illetve huszonhat évvel fiatalabb volt a pszichológusnál; Heller Ágnes szellemi eszmélkedése idején Mérei Ferenc és Lukács György nagyjából együtt vett részt a Magyar Tudományos Tanács – korábban részletesen tárgyalt – munkájában, míg Vajda Mihály bölcsészkarai éveit alatt a pszichológus letartóztatásban, illetve börtönben, a filozófus pedig Snagovban, illetve belső emigrációban volt.⁸⁵ Mindketten homokszemek voltak a párt fogaskerekei között, ebbéli minőségükben pedig megakasztották a „normális ügymenetet”, de míg Méreit előbb margóra szorításával, majd bebörtönzésével „lenyelni” vélte a párt, addig Lukács ezt mondta magáról: „megakadtam a torkukon [...], se lenyelni nem tudtak, se kiköpni”.⁸⁶

Mindössze néhány évvel később, az 1960-as évek derekán kezdődik a marxizmus reneszánsza Magyarországon. Csizmadia Ervin értelmezése szerint az ekkoriban megjelenő publikációk, például a szocializmus és az elidegenedés kérdését pertraktáló írások, *kikezdték* a filozófia hagyományos szerepét, melyet a Lukács-tanítványok (a már említett Hellenen és Vajdán kívül Márkus György és Fehér Ferenc) együttes fellépése és ezzel összhangban a marxizmus pluralizmusa okozott.⁸⁷

„A párt számára – írja Csizmadia – a közös fellépésben rejtettek a legnagyobb veszélyek, bár ez ekkor – a gondolkodás viszonylagosan szabadabbá válásának kezdetén – még nem igazán tudatosodott. A korszak magyar sajátossága az volt – szemben például Lengyelországgal –, hogy Magyarországon a filozófia úgy lehetett viszonylag szabad, hogy nem kellett nyomban ellenzékivé válnia. [...] Mindenesetre a Lukács-tanítványok úgy fogalmazhatták meg filozófiai kritikájukat, hogy nem szándékoztak oppozícióba kerülni. Kritizáltak, de sokáig úgy tűnt, ez a kritika nem megy túl az illendőség határán, azaz nem érinti a marxizmus legalapvetőbb, támadhatatlannak vélt hittételeit. Másfelől: a Lukács-iskola tagjai 1968 előtt valóban úgy gondolták, hogy a szocializmus megreformálható”.⁸⁸

Mérei Ferenc beszédhelyzete azonban gyökeresen különbözött ettől, s ez bizonyos értelemben az életrajz értelmezési lehetőségeit is körülrajzolja. Mint az eddigiekből láthattuk, az ő baloldali opciója, a demokratikus szocializmus igenlése (még ha kommunista pártokon belül is) a két háború közötti időszakra datálódik, 1945 és 1950 között aktívan részt ebben a rendkívül sok hibát és bűnt magában foglaló kísérletben, majd 1953–1954 után revizionista lett, ami utóbb a személyi szabadságába került. 1964-ben, amikor az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet munkatársa lesz, nyilvános megszólalási lehetőségei jóval korlátozottabbak. A „nyugati” marxizmushoz való viszonya mindvégig megmarad, mint láttuk, de 1968 számára nem vízválasztó abban az értelemben, ahogy a Lukács-tanítványoknak az. Mérei Ferenc a Kádárrendszerrel, a „hivatalos” Magyarországgal való kapcsolatát minimálisra korlátozta, s egyre

⁸⁴ BAGI Zsolt, *Az esztétikai hatalom elmélete. Kulturális felszabadítás egy újbarokk korban*, Budapest, Napvilág, 2018, 109. (Kiemelés – K. H. Zs.)

⁸⁵ Sonia COMBE, 1956 – Kelet-Berlinből nézve. Kísérlet Lukács György kimenekítésére, *Beszélő*, 3. folyam, 11. évf. (2007) 6. sz., 62–68.

⁸⁶ Idézi EÖRSI István, Az utolsó szó jogán, in LUKÁCS György, *Megélt gondolkodás. Életrajz magnószalagon*, Eörsi István (szerk.), Budapest, Magvető, 1989, 10–36., itt: 12–13. Miniszterhelyettesi minőségben a felsőoktatási tisztogatások felelőseként ismert egykori tanítványáról, Szigeti Józsefről jegyzi meg Lukács, hogy „egyetlen önálló gondolata volt, melyet nem tőlem lopott, nevezetesen az, hogy engem nyugdíjazni kell”. (13.) Utóbbira 1958-ban került sor. Lásd még SZIGETI József, Párttevékenységem és Lukács Györggyel való együttműködésem kezdete, *Ezredvég*, 9. évf. (1999) 8. sz., 75–86.

⁸⁷ A vitaindítóra lásd ALMÁSI Miklós, Elidegenedés és szocializmus, *Valóság*, 7. évf. (1964) 2. sz., 8–21.

⁸⁸ CSIZMADIA Ervin, *A magyar demokratikus ellenzék, 1968–1988*, Budapest, T-Twins, 1995, 1. kötet, 21–22.

többször hangoztatta *bujdosó szerepét*. Ez az önértelmező kifejezés először a Nékosszal kapcsolatban kerül elő a balatonfüredi pedagóguskonferencián, amikor is annak felszámolását a sárospataki református kollégium 1671. október 20-i, I. Rákóczi Ferenc és Báthory Zsófia által elrendelt elfoglalásához hasonlította (minek következtében a kollégium a jezsuiták kezére került).⁸⁹ Mérei szavaival a népi kollégiumok

„módszerének évszázados gyökerei voltak: a reformáció és a kuruc kor kollégiumaihoz, a nevezetes bujdosó kollégiumokhoz nyúlt vissza, a *coetus* latin nevű, de tartalmában magyar hagyományait elevenítette fel, az ifjúsági önkormányzatnak azt a gyönyörű formáját, amelyet Gyulafehérvár, Patak és Debrecen adott a magyar történelemnek, s amely harcosan és izzó tűzzel fogta meg ifjúságunkat a 45-ös földosztás, az újjáépítés, majd a néphatalomért vívott harc éveiben”.⁹⁰

A sárospataki kollégium elüldözése nem volt párhuzam nélküli a 17. században, Mérei retroaktív átlényegítése pedig sajátos jelentést kölcsönöz neki. A Nékosz felszámolása eszerint nem egyszeri, partikuláris történelmi esemény volt, hanem csak egyetlen láncszeme az önkormányzatiság és a Bildung eszméjén nyugvó évszázados pedagógiai-közösségi gondolatnak. Így keletkezik a tragikus eseményből, a Nékosz felszámolásából a búvópatakszerűen felbukkanó, metatörténetileg elgondolt *pedagógiai remény* elvének jelentéstörténete. A Petőfi Körben Pataki Ferenc által felolvasott levelében a bujdosó kollégium metaforája már szemben áll azzal a politikai és neveléstudományi dogmatizmussal, mely Mérei Ferencet – mint a 3. fejezetben láthattuk – valóban száműzte.⁹¹

1973-ban, amikor tanítványai körében Mérei Ferenc nemcsak megírja, de egyenesen színre viszi saját életének egyes állomásait, az Országos Ideg- és Elmegógyintézetbe való belépése szintén átlényegül, s mintegy lezárja a korábban bemutatott peremhelyzetet. „Amikor beléptem a lipóti parkba – írja –, úgy éreztem bujdosó kuruc vagyok, aki a vesztes csata után menekül. Ahogy fölfelé jöttem a téli kert csupasz fái között, mintha a Kárpátok gerincén kapaszkodtam volna a nagy bujdosásban”.⁹² A Mérei gondolkodásában 1956 körül megtapadt *bujdosás* teljes allegóriája előbb a népi kollégiumokra vonatkozik, utóbb fokozatosan kiterjed a saját élettörténetre és életműre. Tegyük hozzá, ez a korszakban szintén nem teljesen analógia nélküli. Moldova György *Negyven prédikátor* című, szintén 1973-ban napvilágot látott regénye is az ellenreformáció időszakának protestánsüldözését állítja a középpontba, mint Mérei a bujdosó református kollégiumok példázatában.⁹³

Az 1956-os forradalom megtorlásának elevenen élő emlékezete nyilvánvalóan izgatta a kortársakat, ehhez pedig a Kollonich Lipót bíboros, majd esztergomi érsek által felidézett református és evangélikus prédikátorok *viselkedése* nyilván adekvát történelmi parabolát szolgáltatott. Az *árulóként* felfogott „felülről” katolizálók és a protestáns hit megtartása mellett kitartó *helytállók* ellentéte nyilvánvalóan megfelelő allegóriát nyújtott az 1956-ban egymásnak feszülő párthű sztálinisták és a reformkommunisták (revizionisták) konfliktusához (gondoljunk csak vissza Heller Ágnes mondatára Kerékgyártó Elemér doktori védése kapcsán, melyet az előző fejezetben idéztünk). Sőt, még ennél is inkább azoknak az ingadozóknak a megítélésére szolgáltat jó metatörténeti alapot a negyven prédikátor története, akik az 1956-os őszi-téli állásfoglalásuk dacára 1957 tavaszán visszatértek a Magyar Szocialista Munkáspárt akolmelegébe. Erkölcsei szempontból különösen meggondolkodtatóak Moldova sorai: „ha valamit kutatnunk kellene, mint nehezen érthető, sokkal inkább az *árulások* okait.

⁸⁹ DIENES Dénes – UGRAI János, *A sárospataki református kollégium története*, Sárospatak, Hernád, 2013, 44.

⁹⁰ *Balatonfüredi Pedagógus Konferencia, 1956. október 1–6. Rövidített jegyzőkönyv*, Szarka József, Zibolen Endre, Faragó László (szerk.), Budapest, Pedagógiai Tudományos Intézet, 1957, 27.

⁹¹ *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján. VI. Pedagógusvita*, Hegedűs B. András – Rainer M. János (szerk.), Budapest, Múzsák – 1956-os Intézet, 1992, 24.

⁹² MÉREI Ferenc, November 64. Egy mutatóvany forgatókönyve, 1973, in *Mérei Ferenc, 1909–1986. Emlékkönyv születésének 80. évfordulóján*, 121–145., itt: 131. Az alfejezet címe is az, hogy „A bujdosó”.

⁹³ MOLDOVA György, *Negyven prédikátor*, Budapest, Szépirodalmi, 1973.

Mert az árulók száma hiába múlja felül a helytállókét, mégis a helytállást kell a prédikátorok természetes és rendes magatartásának tekintenünk”.⁹⁴ A száműzetésből és a börtönből az Országos Ideg- és Elmeógyógyintézetbe kerülő Mérei Ferencnek önéletrajzi jelentéstörténetében nyilvánvalóan különös szerepet töltött be ekkor az, hogy a prédikátorok, a tanítók, a rabbik „természetes és rendes magatartása” mégiscsak az igazmondás mellett optáló *helytállás*. Nagyon is a fején találja a szöveget Hajdú Ráfis Gábor kritikája, amikor a *Negyven prédikátort* a nehéz körülmények között „vívódó elkötelezettség regényének” nevezi, míg Alexa Károly a „helytállás” és a „szolgálat” nem kevésbé eltökélt attitűdjeit emeli ki.⁹⁵

Fentebb ígértém, hogy még visszatérünk a közösség jelentőségére. Ez azért fontos Méreinél, mert a bujdosás, a peremhelyzet, az anti-struktúra sosem magányos, de kiscsoportos minőség. Ezért teszi rögtön hozzá, hogy az OIE-be való érkezés után

„az öszövevégi rabbik útmutatását követtem; tanítványokat gyűjtöttem. Tanítványaimat látszólag a pszichodiagnosztikára, valójában oly apró életvezetési fogásokra neveltem, hogy szeressék az életet, legyenek kíváncsiak, kedveljék a szabálytalanságot, óvakodjanak a szimmetriától”.⁹⁶

A Mérei által szüntelenül vágyott és minden körülmények között kialakított közösség, mely – főként az 1970-es évek elejétől – a Törzs egyes tagjainak halála miatt egyre inkább a tanítványok hálózatát jelentette, a fentebb előszámlált hasonlóságok ellenére egy ponton biztosan markáns eltérést mutat a Heller Ágnes és Vajda Mihály által szorgalmazott kommunához képest. A különbség abban áll, hogy a Mérei által a való életben kialakított közösségek (és most nem a műveiből kiszüremkedő kiscsoportról beszélek) mindig *anti-struktúrák*, melyek *liminalitást* feltételeznek.

Victor Turner szerint a liminális, azaz átmeneti vagy határhelyzetben lévő személyek olyan rítusokat dolgoznak ki, melyek egyszerre vannak az ismert világ szabályain belül és egyszerre azokon kívül. A liminális helyzetű személyekből építkező csoport rítusok révén mélyíti el a tagok közötti kapcsolatokat; erre használja Turner a *communitas* latin fogalmát (mely ennyiben a struktúra ellenfogalma). A *communitas* oltalmát, a megkövesedett társadalmi struktúrák ellenpontját jelentő közösséget azonban azok szomjazzák leginkább, akik valamilyen oknál fogva a struktúra adta kereteken *kívül rekedtek*, s ezért mindenképp ott kell keresniük a boldogulásukat.⁹⁷ A metatörténetivé emelt *bujdosó kollégium* képzetét már említettem. Azért célszerű ezt metatörténeti, illetve poétikai alakzatnak tekintenünk, mert nem a referencialitása, a valósággal való kapcsolata érdekes, hanem az, hogy a választott előkép mennyiben értelmezi a jelent. A kettő közötti kapcsolat feltárásnak legfőbb haszna pedig, ahogy Hayden White fogalmaz, a történeti képzelet mélystruktúrájának megismerése lehet.⁹⁸ Mérei Ferenc kései publikációi egyébként sem kerülnek az élettörténeti eseményeknek ezt a széles körű irodalmi anyaghoz társított poétikai átlényegítését, ebből a szempontból a bujdosás tematikája egy a sok közül.

Az anti-struktúra, a liminalitás, a peremhelyzet vagy később az irodalompszichológiában pertraktált deviancia tehát nem elszenvedett, sérelmezett helyzetet jelent, hanem a múlton keresztül a metatörténeti láncolat átlényegítését, költői magasságokba emelését. Ez persze nem jelentheti azt, hogy ettől egy csapásra kellemessé válik a margón élni és dolgozni. Csak azt, hogy a saját élettörténet *jelentéstörténetté* formálása során Mérei Ferenc arra a következtetésre jutott, hogy a helytállás imperatívusza és az igazmondás feltételei a 20. századi Ma-

⁹⁴ MOLDOVA, *Negyven prédikátor*, 147-148. (Kiemelés az eredetiben.)

⁹⁵ HAJDÚ Ráfis Gábor, Moldova György: *Negyven prédikátor*, *Kritika*, 2. évf. (1973) 11. sz., 26.; ALEXA Károly, Moldova György: *Negyven prédikátor*, *Kortárs*, 16. évf. (1972) 12. sz., 1996-1998. Alexa a folyóiratokban közölt részeket alapján készítette el bírálatát.

⁹⁶ MÉREI, November 64. Egy mutatóvány forgatókönyve, 1973, 133.

⁹⁷ Victor TURNER, *A rituális folyamat: struktúra és anti-struktúra*, Budapest, Osiris, 2002, 107-144.

⁹⁸ Hayden WHITE, *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Baltimore – London, Johns Hopkins University Press, 1973, 5.

gyarországon nem intézményesített-strukturális, hanem csakis liminális jellegűek lehetnek. 1964 után, az akkori Budapest peremén található, a társadalom peremére szorult mentális beteget gondozó, gyógyító Országos Ideg- és Elmegyógyintézet jóformán minden nap tudatosíthatta ezt Méreiben.

1981-ben, a *Kritika* hasábjain tesz közzé Mérei egy rövid fejtegetést, melyben a pszichológia hiányzó magyarországi elismertségét elemzi *Bujdosó emberismeret* címmel. Az egyik történet egy volt tanítványról szól, aki Barcelonában él és dolgozik egy bank pszichológusaként, s feladataihoz tartozik többek között az emberismeret gyakorlati mérése, melynek célja megbízható banki alkalmazottak kiválasztása. Mivel a pszichodiagnosztikai eljárásokat a tanítvány itthon sajátította el, s kint nagyszerűen tudta kamatoztatni őket, ezért Mérei joggal vonja le azt a következtetést, hogy a hazai képzés megfelel a nemzetközi elvárásoknak, színvonalnak. Ezzel szemben azonban a pszichológia gyakorlati tudományként való elismerése itthon gyermekcipőben jár, jóllehet a mindennapi életben és kommunikációban meglehetősen mogorvának, barátságtalannak, intoleránsnak tűnnek fel a magyar társadalom tagjai.

Mérei úgy sejtíti, hogy a lélektani szemlélet ignorálása, félreszorítása és a mogorva mindennapok között kapcsolat hozható létre, a barátságtalanság bánásmód pedig a marginális helyzetben lévőknek még inkább kijut (állami gondozottak, romák). Ebből következően a hazai alkalmazott lélektan meglenne a jól körülírt társadalmi szerepe, ha itthon a tudományt nem valamiféle obskúrus praxisnak látnák, mely egyfelől az emberek veséjébe lát, titkokat tár fel, másfelől pedig üres handabandával kábítja el a hiszékenyeket. Márpedig Mérei szerint a pszichológia a társadalom számára kifejezetten hatékony segítséget tudna adni, ha oldódna vele szemben a fenti ellenérzés:

„A pszichológia mégis mostohagyerek. Ahol a jutalmat, a pénzt, a dicsőséget, a hatalomban való részesedést osztják, ott maga a lélektan, s főként a valós munka valós képviselői a hátsó sorokban toporognak, vagy be sem jutnak a terembe”.⁹⁹

Ennek oka az lehet, hogy a magyar lélektani hagyomány része a diszciplináris elnyomottság: Mérei szerint a Horthy-korszakban a filozófia árnyékában kellett élnie, s csak 1945 után derült arra fény, hogy ennek ellenére páran megőrizték az empirikus lélektan módszereit és a mélylélektan által felhalmozott tudást. Az 1950-es pedológiai határozat után a pszichológiának újfent bujdokolnia kellett, noha pár pszichológus kis rendelőkből, kórházakban, üzemekben, esetleg egyetemeken zugaiban megbújva valahogyan megőrizte az emberismeret megalapozására szolgáló diagnosztikai tudást.¹⁰⁰

„De a pedológusok – folytatja 1956-ra utaló okfejtését Mérei – ismét szabálytalankodtak, s fő- és rangvesztésük továbbra is érvényben maradt. Így alakult ki történelmi fordulatok nyomán a lélektan az a bizarr helyzete [...], hogy a szakma formális rangsora mélyen különbözik az informális rangsortól, s az utóbbi felel meg a valós teljesítményeknek. Aki a pszichológiát meg akarja tanulni, megkeresi a maga *rejtett* mesterét, a rejtett iskolákat. A katakombákban nem rossz tanterem. Mégis, ha hatalmam lenne, [...] megpróbálnám betemetni [...] a formális és az információs rangsor között tátongó félelmetes szakadékot”.¹⁰¹

Ennek a megállapításnak megítélésem szerint kulcsszerepe van. Egyrészt azért, mert a bujdosás a klasszikus retorikából ismert immutációs gondolatalakzatként már nemcsak személy szerint Méreire vonatkozik, nemcsak az ő élettörténetét átszövő motívumként tűnik fel, hanem a vele összekapcsolódó különböző színterekre is érvényes, mint például a fentebb említett Nékoszra vagy a magyar lélektanra. Másrészt a pszichológus a magyar lélektan esetében annyiban tovább is sűríti a bujdosás jelentéskörét, amennyiben a saját élettörténetéhez társított

⁹⁹ MÉREI Ferenc, *Bujdosó emberismeret. A magyar pszichológia helyzete, Kritika*, 10. évf. (1981) 11. sz., 13.

¹⁰⁰ A szovjet párhuzamokra lásd ILLÉS Andrea Zsuzsanna – ALBERT B. Gábor, *Kegyvesztett pedológusok, Képzés és Gyakorlat*, 18. évf. (2020) 1–2. sz., 47–54.

¹⁰¹ MÉREI, *Bujdosó emberismeret*, 13. (Kiemelés – K. H. Zs.)

pozitív konnotációhoz képest („igazi élet”) itt a bujdosás kifejezetten negatív tartalmú: ezt erősítik meg a formális-valós, formális-informális, formális-rejtett aszimmetrikus ellenfogalmi. Eszerint valódi pszichológiát Magyarországon nem lehet az egyetemen tanulni, mert a formális oktatás keretei között többnyire olyan oktatók dolgoznak, akiknek a teljesítménye tudományos szempontból nem valós. Ha a valós teljesítményt értékelnék, akkor az egyetemen oktató pszichológusok egy része elbúcsúszhatna az állásától. Ezért van az, hogy aki a pszichológiát „meg akarja tanulni”, annak meg kell keresnie a rejtett iskolában munkálkodó, bujdosó mestert. Persze Mérei nem tagadja, hogy a katakombák jó iskola, mondandója zárataként mégiscsak amellett száll síkra, hogy ez a fordított helyzet abszurdum, s ideje volna a feje tetejéről a talpára állítani a magyarországi pszichológiát.

Amikor 1998-ban Bodor Péter, Pléh Csaba és Lányi Gusztáv – a konszenzuálisan kiválasztott 1940-es év előtt született – pszichológusok önéletrajzi elbeszélésein keresztül igyekeztek keresztmetszetet adni a magyarországi lélektan történetéről, hagyományairól, kulcsszereplőiről, utóbbiakat illetően Mérei Ferenc lett a második leggyakrabban, 49 esetben említett pszichológus.¹⁰² A Máriási Dóra már idézett disszertációjához készülő interjúban az egyik – anonimitását megőrizni szándékozó – pszichológus úgy fogalmazott, hogy őt ugyan nem vonzotta Mérei karizmatikus figurája, de hát azért „ő mégis valaki volt” a szakmában.¹⁰³ Ez a megállapítás ugyan elsőre nem tűnik annyira hízelgőnek, helyi értékét épp az adja, hogy olyasvalaki mondja, aki a legkevésbé sem kedvelte a Mérei körül képződő – korábban elemzett – kultuszt, de a szakmai tisztelet ettől függetlenül megvolt.

Az első helyet toronymagasan Kardos Lajos szerezte meg 86 említéssel, de vegyük tekintetbe, hogy 1947 és 1970 között ő töltötte be a budapesti egyetem pszichológiai tanszékének vezető pozícióját (Radnai Bélának kellett volna átvennie tőle, de ugyanabban az évben meghalt).¹⁰⁴ Ezzel szemben Mérei, mint eddig is láhattuk, vitathatatlanul peremhelyzetben volt, hiszen az 1956-os intermezzót nem számítva jóformán be sem tehetette a lábát az egyetem lélektani tanszékére. Így Méreinek a fentebb idézett aszimmetrikus ellenfogalmi, még ha elsőre sommásnak is tűnnek, többé-kevésbé megállják a helyüket, hiszen az önéletrajzi elbeszélések hivatkozási sűrűsége igazolja kitüntetett szerepét a magyar pszichológiában (noha alakja jobban megosztja az emlékezőket, mint Kardosé).

Mindazonáltal az objektívnak tetsző tudománymetriai adatok és a szubjektívnak feltételezett egyéni visszaemlékezések sem maguktól értetődőek, a történeti kontextus figyelembe vétele ugyanis árnyalja a képet. Ahogy Erős Ferenc összegzi:

„az első három legidézettebb pszichológus az önéletrajzokban Piaget, Freud és Pavlov, míg a pszichológiai publikációkban, amelyeknek gyakori szerzői voltak az önéletrajzok írói, ez a sorrend különböző időszakokban így alakult: 1958 és 1965 között Rubinstein, Wallon, Pavlov; 1966–1970 között Rubinstein, Leontyev, Piaget; 1971–1975 között Rubinstein, Piaget, Woodworth. A publikációs hivatkozások abszolút »győztesek«, Sz. L. Rubinstein szovjet pszichológus – *Az általános pszichológia alapjai* című, hosszú időn át használatos tankönyv szerzője – az önéletrajzokban az utolsó előtti, kilencedik helyre esik vissza”.¹⁰⁵

Noha a tudománymetriai adatok nyomán elkészített hivatkozási rendszer és az önéletrajzok készítői többnyire ugyanazok, jelentős eltérés tapasztalható a két hivatkozási rendszer között.

¹⁰² PLÉH Csaba, BODOR Péter, LÁNYI Gusztáv, Egy társadalomtudomány elnyomatása és újjászületése: a magyar pszichológia sorsa az egyéni sorsok tükrében, 1945–1970, in *Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*, Bodor Péter, Pléh Csaba, Lányi Gusztáv (szerk.), Budapest, Pólya, 1998, 303–310.

¹⁰³ II. sz. interjú, készítette Máriási Dóra, 2015. november 26., gépirat, 19. Ezúton is köszönöm Máriási Dórának, hogy rendelkezésemre bocsátotta a beszélgetés átiratát.

¹⁰⁴ Radnai Béláról maga Kardos Lajos jegyezte meg, hogy jobban szeretett beszélni, mint írni, s ennek következtében a „nagy mű” sosem született meg (bár igaz, hogy Radnai fiatalon, 56 éves korában meghalt). BERCZKI Sándor, Radnai Béla, a pszichológus, *Módszertani Közlemények*, 36. évf. (1996) 4. sz., 167–171.

¹⁰⁵ ERŐS Ferenc, *Önarckép (történelmi?) háttérrel, Élet és Irodalom*, 42. évf. (1998) 35. sz., 6. Lásd még Sz. L. RUBINSTEIN, *Az általános pszichológia alapjai*, Budapest, Akadémiai, 1964, I–II. Összesen hat kiadása jelent meg 1983-ig.

Ez az eltérés – az emlékezet politikai, kulturális, társas összetevőjét tekintetbe véve is – megint csak megerősíti a *dualitás* gyanúját. Nevezetesen azt, hogy az explicit és az implicit, a kifejezett és a bujtatott, továbbá a formális és az informális között olyan minőségi különbség mutatható ki, mely túlmutat az egyes személyek, művek, hatások partikuláris kontextusán, és immár a korszak értelmezéséhez ad kulcsot a kezünkbe. Márpedig fenomenológiai szinten a korszak egyik legszembetűnőbb jellegzetessége az, hogy semmi sem az, aminek látszik, aminek érzékeljük, aminek elsőre tűnnék. Márpedig ez az intuíció átvisz bennünket a mélystruktúra, a szemiózis és az intrapszichikus történés területére.

Az előző fejezetben már szoltunk arról, hogy a *Lélektani napló* egyes témái átvezetnek bennünket a Mérei-életmű pedagógiai, társas szempontú gyermeklélektani és szociálpszichológiai tematikáitól az 1963–1964 után induló klinikai pszichológiai, irodalom- és művészetlélektani, sőt szemiotikai kutatások tárgykörei felé. A *Jel és közösség* című interdiszciplináris tanulmánykötetben 1975-ben napvilágot látott *Az utalás mint az élményközösség szemiotikai többlete* című elméleti tanulmány ennek az egyik legkézenfekvőbb példája.¹⁰⁶ Mérei abból indul ki, hogy a jelentő és a jelentett viszonya az utóbbi időkben megkérdőjeleződött, ez pedig a lélektan számára is tartogat meggondolkodtató szemléleti elemeket:

„A pszichológiai elemzés [...] abból indul ki – írja –, hogy a jelentési összefüggés nem egyszerű megkettőzés, hanem hosszú intrapszichikus folyamatban létrejött egyensúlyi állapot, egy helyzetnek, egy történésnek az élményét tagoljuk, sűrítjük, egyszerűsítjük, egyben dúsítjuk és színezzük, elveszünk belőle, hozzáadunk, sokféleképpen alakítjuk”.¹⁰⁷

A lélektanban tehát a jelentés struktúrája helyett izgalmasabbnak ígérkezik a jelképzés intrapszichikus folyamata, vagyis ahogyan egy lelki mozzanat eredményeként a jelentés képződik. Ha abból indulunk ki, hogy a jelentő és a jelentett nem esik egybe, akkor eltérésük a pszichológiai elemzések számára annyiban új utat kínál, amennyiben magát a szemiózist is intrapszichikus történésnek tekinthetjük. Szemben tehát a nyelvészet vagy a szociológia kérdésfeltevésével a lélektan nem a szerkezeti invariánst keresi a szemiózisban, hanem azt, hogy a megkettőzés, az átfordítás, az áttétel során mi marad meg az eredeti intencióból, s mi az, ami a jelentésadás közben hozzátapad. Eltérően tehát Paul Ricœurnek a pszichoanalitikus „ténnyel” szembeállított merev, természettudományos-pszichológiai példájától, Mérei Ferenc gondolkodásában éppen azt érhetjük tetten, hogy a viselkedéstan, a mélylélektan és a genetikus lélektan gyakorlatainak áttekintésével új alapokra akarja helyezni az utalás lélektanát.¹⁰⁸

Mérei a „mediációs senkiföldje” kifejezéssel a viselkedéstan némileg mechanikus értelmezését oly módon bírálja, hogy szerinte nem lehetséges a két entitás közötti közvetlen kapcsolat, szükség van tehát egy harmadikra, a mediátorra:

„Ez a létezési forma a mediáció: azoknak a jeleknek a rendszere, amelyek a jelentést közvetítik, s így a jelentőt és a jelentettet egybekapcsolják. A mediációs tartomány egységei a jelentésadás folyamatának minden szintjén, minden epizódjában megőrzik közvetítő szerepüket, s minthogy önálló életet élnek, változnak, ala-

¹⁰⁶ A *Lélektani napló* és az Utalás-tanulmány kapcsolódásához vö. GERŐ Zsuzsa, Az együttes élmény kísérlettől az utalásos jelentéstöbbletig, in *Mérei Ferenc, 1909–1986. Emlékkönyv születésének 80. évfordulóján*, 61–66.

¹⁰⁷ MÉREI Ferenc, Az utalás mint az élményközösség szemiotikai többlete, in *Jel és közösség. Szemiotikai tanulmánygyűjtemény*, Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István (szerk.), Budapest, Akadémiai, 1975, 145–170. Újra kiadva: MÉREI Ferenc, *Társ és csoport*, 264–288. (Utóbbi kiadásra fogok hivatkozni.)

¹⁰⁸ Vö. Paul RICŒUR, A bizonyítás problémája Freud pszichoanalitikai műveiben, *Thalassa*, 2. évf. (1991) 2. sz., 93–114. „Az akadémikus pszichológia abból a megfontolásból, hogy elméleti fogalmait megfigyelhető tényekre, és így végső soron a tér és az idő valódi folyamataira vonatkoznak, nem vonja kétségbe a valóságos és az imaginárius világ közötti különbségeket. A pszichoanalízis viszont a lelki, és nem az anyagi valósággal foglalkozik. Így az ezzel a realitással kapcsolatos kritérium immár nem az, hogy ténylegesen megfigyelhető legyen, hanem az, hogy olyan koherenciát és rezisztenciát mutasson, amely az anyagi valósághoz mérhető”. (96.)

kulnak, egyszerűsödnek vagy komplikálódnak, egyszóval igazodnak a mediáció körülményeihez, magukon hordják alakulásuknak, történetüknek a nyomait is”.¹⁰⁹

Ez azért rendkívül fontos, mert a mediációs senkiföldje eszerint korántsem kietlen tartomány, sőt a jelentő és a jelentett között indulatban, élményben, értékekben gazdagon fodorzódo „asszociatív felhő” fedezhető fel. A jelenség értelmezésében még nagyobb szerepet tulajdonít ennek a mélylélektan. Az elfelejtések, elszólások, elvétések elemzése során Freud szerint a jelentő és a jelentett közé olyan sűrűn szőtt képzettársítások illeszkednek be, melyek nemcsak finoman áthangolhatják, de egyenesen megfoszthatják vagy az elfelejtésig menően eltorzíthatják a jelentést.¹¹⁰ A maga részéről ezt a gondolatsort radikalizálja Jacques Lacan, aki

„leginkább valószínűsítette, hogy az S/s reláció értelmezésében Saussure magyarázata csak az esetek kis részében érvényes.¹¹¹ Összefüggésük dinamikus reláció, s a kettő között az elhárítások, az elaborációk teljes tartománya húzódik. A két irányzat a technika, az előfeltevés, a célkitűzés roppant különbsége ellenére is lényegében a pszichológiai valóságnak egy és ugyanazt a tartományát tárja fel: a megnyilvánulásnak mint jelentőnek és a mögötte feszülő élményháttérnek mint jelentettnek az összefüggését”.¹¹²

Távolodva azonban egyénközpontú pszichológiától, Mérei Ferenc a walloni ihletésű genetikus lélektan fogalmai nyomán finomítja tovább a szemiózis fejlődési folyamatát, továbbá szemiotikai egységként elkülöníti az *utalást*. Gyermekjátékok csoporttörténeteinek megfigyelésekor észlelte, hogy a magas intenzitású, spontán kialakuló együttes játékot az óvodáskorú gyerekek néhány nappal később egy kulcsszószerű felkiáltás – „szent isten, megégek!” – nyomán megismétlik. Az újra színre vitt játék azonban nem a rítus szabályait követte, vagyis nem változatlan formában valósult meg (azaz nem pusztá utánzás), hanem az ismétlés öröme mellett megjelent benne az egyéni kiegészítés. Az óvodásokkal végzett kísérletek arra mutattak, hogy ez a fajta felidézés jellegzetes az óvodás korban.

„Az így megismételt játék könnyen rögződik játékszokássá, és önállóan vagy más játék részeként bukkan fel a gyermekcsoport tevékenységében. Az indító jel és a felidézett élmény, jelentő és jelentett összefüggésének egyik változata: az utalás. [...] [A]z utalás mint egység sajátlagosan a közösségi feszültség, a közösségi élmény indulattöbbletét hordozza, s ezt én [...] az együttesben keletkező *sui generis* többletnek, cselekvésmeghatározó, viselkedési szabályozást implikáló, elaborációs tevékenységet tápláló szituatív feszültségnek tekintem”.¹¹³

Az együttes gyermekjátékokat *átítatja* az utalás. A gyermekcsoportban tapasztalható gyors szokásképzés – tudniillik, ami egy gyermekcsoportban másodszor történik, arra már azt mondják, „így szoktuk”, az már tradíció – egyik legfontosabb funkciója: a megszokás biztonsága. A bevett játék ugyanis stabilitást és folytonosságot jelent, s három-négy együttlét után a gyermekek szívesen alkotnak olyan utaláshálózatot, mely megerősíti összetartozásukat, biztonságos keretet ad kisviláguknak. Mint fentebb is megjegyeztük, az utalás nem pusztá ismétlés: a jelek nem egymásra íródnak, nem indulattalanítanak, sőt megőrzik, gazdagítják az érzelmeket és serkentik a képzetáramlást. Az utalás indulati mozzanata így módon fokozza az

¹⁰⁹ MÉREI, Az utalás mint az élményközösség szemiotikai többlete, 265.

¹¹⁰ Sigmund FREUD, *A mindennapi élet pszichopatológiája. Elfelejtésről, elszólásról, elvételről, babonáról és tévedésről*, Budapest, Bibliotheca, 1958.

¹¹¹ Jacques LACAN, Le symbolique, l’imaginaire et le réel, *Bulletin Interne de l’Association Française de Psychanalyse*, 1953, 396-413. Vö. Patrick JUIGNET, Lacan, le symbolique et le signifiant, *Cliniques Méditerranéennes*, 68. sz. (2002) 131-144. Lásd még Jacques LACAN, Situation de la psychanalyse et formation du psychanalyste en 1956, in *Écrits 2*, Paris, Seuil, 1971, 9-40., különösen 18.

¹¹² MÉREI, Az utalás mint az élményközösség szemiotikai többlete, 266. Talán nem érdektelen itt megjegyezni, hogy Saussure a nyelvi jelet magát is a fogalom és a hangkép egymásra hatásában képződő, kétarcú pszichikai entitásnak nevezte. Ferdinand de SAUSSURE, *Bevezetés az általános nyelvészetbe*, Budapest, Gondolat, 1967, 92.

¹¹³ MÉREI, Az utalás mint az élményközösség szemiotikai többlete, 274.

együttesség feszültségét, sűríti dinamikáját, így a kollektív tevékenységbe gazdag asszociatív anyag kerülhet.¹¹⁴

Az eddigiekből viszonylag logikusan következik, hogy az utalás a rész–egész viszonyrendszerre épül fel, közeli rokona a szinekdochénak vagy a metonímiának. Utóbbiaknál ugyanis nem feltétel a közvetlenül átélt közös élmény, az irodalmi tapasztalatban a szinekdoché nyelvi természetű, mely valamiféle implicit előzetes tudásra épül, s a modellszerűség felé tolja az elbeszélés világképét (partikuláris eset – egyetemes törvény). Ezzel szemben „az utalás jelenségének alapformája az együttesen átélt közös élmény – fejtegeti tovább Mérei –, amelyet az élményközösség tagjai egy részlettel felidéznek. Ezt az összefüggést az élményközösségtől idegen személy is megtanulhatja, megértheti. Az indító jel számára is bizonyos tevékenység jelentője lehet, csakhogy benne a jelentő nem váltja ki a többletfeszültséget, az eredeti helyzet érzelmi-indulati színezetét”.¹¹⁵ Vagyis az irodalmi utalásforma olyan egyetemes tapasztalatra utal, amelyet külön-külön bárki átélhetett, ezzel szemben az utalás *fundamenta* a közösen átélt élmény feszültsége, érzelmi színezete, melyet a jelentő vált ki, majd az részleteiben adott esetben tovább variálódik.¹¹⁶

Mérei éles szemmel veszi észre, hogy az utalásról adott meghatározása távolról sem csak a szociálpszichológiai kiscsoportra vonatkoztatható, és kiterjeszhetőnek tűnik a nemzedékre, a szubkultúrára vagy a rétegcsoportha. A pszichológus nem utal Mannheim Károlynak a máskülönben idekívánczó, hasonló jellegű fejtegetéseire a nemzedékről, erre azonban jó oka van; a közösen átélt ugyanis Mérei olvasatában nem azonos az *együttesen átélttel*.¹¹⁷ Előbbi utalásrendszere ugyanis *közvetetten* az irodalmi szövegben működő *pars pro toto* elvén nyugszik, de nem rendelkezik a kiscsoport valóságosan megélt *közvetlen* élményének indulatokkal, érzelmekkel, szenvedéllyel sűrűre szőtt hálójával.

A denotáció és a konnotáció pertraktálásakor Mérei visszatér még egyszer ehhez a gondolatkörhöz, ám Roland Barthes szemiotikája kapcsán is arra a következtetésre jut, hogy a másodjelentés – figyeljük a szóhasználatot! – ugyan „*búvópatakként* húzódhat meg a szövegben az első jelentés mögött”, de csak az a konnotáció utalás,

„amelyben a jelentőhöz az adott élményközösség számára sokatmondó, mások számára nem is létező jelentés kapcsolódik. Ez leszűkíti az utalások lehetséges körét. Leszűkíti időben egy-két nemzedékre, a szociális térben pedig egy meghatározott rétegcsoportha”.¹¹⁸

Tovább fűzve a gondolatmenetet, Mérei variálja az eddig behozott témákat: az informális kiscsoport példájának említésekor kitér az irodalom és a szubkultúra olyan érdekes találkozási pontjaira, ahol hasonló együttes élethelyzetben lévő, ebből fakadóan gazdag utalásrendszerrel bíró emberek közössége zártkörű irodalmi műveket hoz létre.

A lábjegyzetben nemcsak hogy bővebben ki is fejti ezt, de meg is nevezi a – 4. fejezetben tárgyalt – Törzset, valamint utalást tesz a *Pasaréti kódexre*, melynek nevét ugyan nem írja le, de a 357 oldalas terjedelem alapján könnyen beazonosítható, miről van szó. Utal arra, hogy szerette volna bemutatni a Törzs rendezvényirodalmi teljesítményének egy-egy példáját, de a tagok nem járultak hozzá annak közléséhez. Az utalás problematikája ily módon *herme-*

¹¹⁴ MÉREI, Az utalás mint az élményközösség szemiotikai többlete, 275-276.

¹¹⁵ MÉREI, Az utalás mint az élményközösség szemiotikai többlete, 277.

¹¹⁶ Kidolgozatlanabb formában a gondolat benne van/feltűnik már a börtönírásokban is, lásd MÉREI Ferenc, Az utalás lélektana (1961. július–december), in *Lélektani napló*, Forgács Péter (szerk.), Budapest, Osiris, 1998, 11-80.

¹¹⁷ MANNHEIM Károly, A nemzedékek problémája, in *Tudásszociológiai tanulmányok*, Budapest, Osiris, 2000, 201-254.

¹¹⁸ MÉREI, Az utalás mint az élményközösség szemiotikai többlete, 282. (Kiemelés – K. H. Zs.) A példa itt Palasovszky Ödön költészete, főként a Zrí-ciklus. Lásd még Roland BARTHES, A szemiotológia elemei, in *Válogatott tanulmányok*, Lator László – Kelemen János (szerk.), Budapest, Európa, 1976, 9-92.

tikus tudássá lényegül át.¹¹⁹ Nyilván nem véletlen az sem, hogy az utalás és a zárt közösség viszonyának pertraktálásakor Mérei az esszéusokhoz kapcsolódó holt-tengeri tekercsek egyik

„legterjedelmesebb, legjobb állapotban fennmaradt és a qumráni közösség történetéből a legtöbb *rejtjelezett információt* tartalmazó” művet, a Habakkuk-kommentárt választja ki példa gyanánt.¹²⁰

A holt-tengeri szövegek egyik legnevesebb korabeli értelmezője, André Dupont-Sommer francia orientalista szerint a Habakkuk-kommentárban feltűnő „böjt napja” sokáig homályban maradt.¹²¹ Több értelmező jelképnek tekintette, mígnem a francia kutató ráértett arra, hogy olyan utalásról van szó, melyet a közösség tagjai mindannyian értettek, de utóbb feledésbe merült (sőt, szerinte az egész Habakkuk-kommentár utalások szövedéke). Az engesztelés napjának (*jom kippur*) megemlézése eszerint a Kr. e. 63. évre vonatkozik, amikor is Pompeius elfoglalta Jeruzsálemet és meggyilkolt tizenkétezer zsidót. A pusztulás pedig nem más, mint büntetés az igazság tanítójának üldözéséért.

Mérei nyilvánvalóan nem történetileg-filológiaiilag ragadta meg a problematikát, hanem az okfejtéséhez illeszkedő elméleti-kontrasztív módon. A fenti példákkal összevetve abból indult ki, hogy minden emberi közösség használ utalásokat, sőt az allúzió a kiscsoport értéképítésének talán legfontosabb komponense: az utalás az élményközösség habarcsa.¹²² Az Amuszin által említett „rejtjelezett információk” tehát csak a kívülállók számára nem érthetőek, s mivel mindannyian kívülállók vagyunk, így a szöveg hermeneutikai felfejtése komoly probléma marad. Noha a 4. fejezetben tárgyalt Törzs döbbenetes mennyiségű történeti, irodalmi, művészi utalást alkalmaz saját nyelvezetében, de szövegvilága saját korának terméke, és sokat elárul azokról a *politikai* viszonyokról, melyek között keletkezett.



A Mérei házaspár 1965-ben

Mérei Ferenc esetében tehát nemcsak arra az általánosságban is többször hangsúlyozott mozzanatra érdemes felfigyelnünk, milyen szorosan kapcsolódik egymáshoz az élettörténet és az életmű, hanem arra is, hogyan variálja az önéletrajzi értelemképzés során korábbi témáit, va-

¹¹⁹ MÉREI, Az utalás mint az élményközösség szemiotikai többlete, 286., illetve 21. lapalji jegyzet.

¹²⁰ I. D. AMUSZIN, *A holt-tengeri tekercsek és a qumráni közösség*, Budapest, Gondolat, 1986, 108. (Kiemelés – K. H. Zs.)

¹²¹ Mérei itt Burrows szövegkiadását követi, lásd MILLAR BURROWS, *Holttengeri tekercsek*, Budapest, Gondolat, 1961, 107-134. Újabb fordításához lásd *Kiáltó szó a pusztában. A holt-tengeri tekercsek*, Komoróczy Géza (szerk., ford.), Budapest, Osiris, 1998, 164-173.

¹²² Voltak olyanok, akik azonban nem fogadták el Dupont-Sommer megfejtését, lásd pl. M. B. DAGUT, *The Habakkuk Scroll and Pompey's Capture of Jerusalem*, *Biblica*, 32. évf. (1951) 4. sz., 542-548.

lamint az adott helyzetből kiindulva hogyan lényegíti át azokat.¹²³ Egyrészt láthatjuk, hogyan alkalmazza *Az együttes élményből* leszűrt szociálpszichológiai következtetéseket a gyermek-közösségektől immáron eloldva a felnőtt kiscsoportokra (történeti és kulturális értelemben jócskán kiterjesztve a jelent). Másrészt azt is megfigyelhetjük, hogyan teoretizálja, árnyalja, finomítja korábbi következtetéseit szemiotikai, mélylélektani tanulmányaiból kiindulva (az utalás, a szinekdoché, a konnotáció közötti funkcionális pszichikai különbségek kidolgozása egyszerűen bravúros). Harmadrészt azonban lehetetlen nem észrevenni, hogyan referál ez a tisztán tudományos szöveg az életmű személyesebb-intimebb vagy akár harcosabb-karcosabb rétegeihez tartozó munkákra. Az előbbi esetében a rendezvényirodalmi szövegekre vagy a tanítványok előtt színre vitt önéletrajzi textusra asszociálhatunk, mint a fentebb érintett a *November 64.*, utóbbi esetében pedig kifejezetten az imént pertraktált *Bujdosó emberismeret* című tárcára gondolok.

De van itt még valami. A sok-sok történelmi, irodalmi, vallási, kulturális utalásból felépített „informális”, „bujdosó”, „rejtett” jelzőket ugyanis tekinthetnénk pusztán egy hideg téli estén a jól fűtött szalonban körmüket reszelgető értelmiségiek könnyed intertextuális játékának is. Azonban ha így néznénk az eddigieket, akkor el kellene választanunk egymástól a *szöveget* és az azt körülvevő *világot*. Edward Said épp azt lobbantotta Paul Ricœur szemére, hogy az irodalmi szöveget valamiféle „elvilágtalanodott” jószágnak fogja fel, miközben az mindig a körülményekhez, az adott helyzethez – vagyis a világhoz kötött.¹²⁴ Másképpen fogalmazva nem arról van szó, hogy a szöveg és a világ két jól elkülöníthető minőség, hanem hogy a szöveg éppannyira kontextus, mint amennyire a kontextus is szöveg. Amennyiben Mérei szerint az utalás indulati-érzelmi többlete csak és kizárólag azoknál adódik hozzá a felidézéshez, akik az élmény keletkezésében is együtt vettek részt, úgy a mű és a világ izolálása végképp értelmetlennek tűnik.

Ha a fentebbi jelzőket (informális, bujdosó, rejtett) jelzős szerkezetben idézzük fel, úgymint „informális rangsor”, „bujdosó kuruc”, „bujdosó kollégium”, „bujdosó emberismeret”, „rejtett mester”, „rejtett iskola”, akkor ebben nemcsak Mérei Ferenc élettörténetének kulcsfogalmait láthatjuk, hanem egy olyan korszak körvonalai sejlenek fel, amikor az erkölcsi értelemben vett „igazi élet” és a tudományos szempontból vett „valós teljesítmény” politikai okból *üldözött* volt. Ami látható, olvasható, hallható, fogyasztható, nyilvánosan hozzáférhető, az mind csak a hazug anyagi felszín, hiszen az igazi szellem opposzícióba vagy egyenesen a föld alá szorul. Ez referenciálisan vonatkoztatható a Rákosi- és Kádár-korszakra, metatörténetileg pedig felnyitja előttünk az üldöztetés több évszázados, ha nem évezredes történetét. Bárhogyan is van, lehetetlen nem észrevenni benne a *száműzetés politikáját*.

Klasszikus esszéjében Leo Strauss abból indult ki, hogy a szólás- és a politikai szabadság tartós korlátozása olyan következményekkel jár, melyek befolyásolják a gondolkodás és a szövegalkotás technikáját is.

„Ez azt jelenti – írja –, hogy az érintett országok mindazon polgárai, akik [...] képesek az igazán önálló gondolkodásra, soha nem fogják elfogadni a kormány által hirdetett nézeteket. Üldözéssel tehát nem lehet megakadályozni az önálló gondolkodást, de még a független gondolatok közlését sem [...]. Üldözéssel azt sem lehet megakadályozni, hogy egy önállóan gondolkodó ember a nyilvánosság előtt mondja ki az eretnek igazságot. Még bántódása sem eshet, ha körültekintően jár el. Sőt, véleményét minden veszély nélkül ki is nyomtathatja, ha képes a sorok közé becsempészni nézeteit”.¹²⁵

¹²³ CSEPELI György, Szabadság a börtönben, in MÉREI, *Lélektani napló*, 477-483.

¹²⁴ Vö. EDWARD SAID, A szöveg, a világ, a kritikus, in *Testes könyv I.*, Kiss Attila Atilla, Kovács Sándor, Odorics Ferenc (szerk.), Szeged, Ictus – JATE, 1996, 307-332.

¹²⁵ LEO STRAUSS, Az üldöztetés és az írás művészete, in *Az üldöztetés és az írás művészete*, Budapest, Atlantisz, 1994, 27-44., itt: 29. Mivel a magyar kiadás több fontos lábjegyzetet nem fordított le vagy rövidítve közölt, ezért célszerű áttanulmányozni az eredeti szöveget is, lásd LEO STRAUSS, Persecution and the Art of Writing, *Social Research*, 8. évf. (1941) 4. sz., 488-504.

A „sorok között írás” technikája tehát az a mód, amellyel egy könyv szerzője megoldást találhat a gondolatok exoterikus és ezoterikus formában való közlésére.¹²⁶ A náciizmus elől az Egyesült Államokba menekülő és ott letelepedő filozófus szerint az exoterikus tanítás voltaképpen a mindenki számára feltárt, egyértelmű közlés, míg az ezoterikus azt sugallja, hogy

„el kell rejtteni a véleményünket, s nézeteinket csak tanítványok gondosan kiválasztott, szűk körével szabad szóban, illetve írásban »rövid utalás« (*brief indication*) formájában közölni”.¹²⁷

Az „utalás” ebben a kiterjesztett értelemben tehát egyfajta különböző konkrét történelmi kontextusokban variálódó alakzat, mely olyan politikai helyzetekben válik különösen virulenssé, amikor a kritikai gondolkodás és a nyilvános közlés feltételei távolról sem adóttak vagy megnyugtatóak. Nem hiszem, hogy részletesebb magyarázatot igényelne az, hogy úgy a Rákosi-, mint a Kádár-korszak ilyen időszaknak könyvelhető el, sőt az egyes értelmiségi rétegekultúrákban jóformán „sporttá” vált ez az utalásos, Havasréti József megközelítésében hermetikus-ezoterikus diskurzus.¹²⁸ Nyilván többet is lehetne említeni, de kifejezetten a korszak kezdetén az életmű egyik legpregnansabb példája a tizenöt év szilencium után először tudományos közleményt publikáló Mérei Ferenc *A társ kapcsolataink a manifestált álomtartalomban* című írása. A címadás minden szempontból teljesen semleges, a tanulmány felütése ugyan tisztázza, hogy a vizsgálat börtönben zajlott, de Mérei nem tárja fel rögtön, hogy saját álmainak elemzéséről van szó. A beavatatlan olvasó, ha volt egyáltalán ilyen, csak akkor kezd lassan gyanút fogni, amikor a szerző a zárt intézményben keletkezett álmok kapcsán egyes szám első személyben beszél, végül az önébresztés, a regisztráció módszertani részleteinek ismertetésekor válik csak egyértelművé, noha még ekkor sem explicitté, hogy saját börtönéveiről és az akkor keletkezett álmairól van szó.¹²⁹

Egyik kritikájában Erős Ferenc egykori pszichológushallgatói attitűdjét próbálta felidézni e tanulmány kapcsán, melynek nyelvezetét „tárgyilagossá”, sőt „ridegen tudományosnak” nevezte. Noha Erős Ferenc Mérei pszichológusi tevékenységének egyik legértőbb, legmegvesztegethetetlenebb értelmezője volt – de nem volt Mérei-tanítvány. Ez nem a kései értelmezői szerep miatt fontos, hanem megmagyarázza azt, amint idézett cikkében írja, hogy amikor 1965-ben kezdő egyetemistaként kézbe vette a *Pszichológiai tanulmányok* nyolcadik kötetét, fogalma sem volt arról, ki Mérei Ferenc. Erős szerint ennek az volt az oka, hogy Mérei nevét a budapesti bölcsészkar pszichológia szakán jóformán ki sem volt szabad ejteni, épp csak suttogtak arról, hogy kiszabadult a börtönből, és a Lipóton dolgozik.¹³⁰ Mivel Erős nem volt Mérei-tanítvány, ezért az utalás nála egyszerűen nem ért célba. Az utalás ugyanis, ahogy maga Mérei írja,

„csupán részlete egy rejtett egésznek, amelyet csak a társak – a »cinkosok«, a »beavatottak« – tudnak és értenek”.¹³¹

Ez pedig rámutat e jelenség másik oldalára, nevezetesen arra, hogy Mérei nem akart már *mindenki számára* mester lenni – vagyis tanítványait voltaképpen beavatási rítusokon keresztül választotta ki. Egyik tanítványa, Barcy Magdolna mesélte, hogy a lipóti szemináriumra való

¹²⁶ Lásd Eugene R. SHEPPARD, *Leo Strauss and the Politics of Exile. The Making of a Political Philosopher*, Waltham, Brandeis University Press, 2006, 81-117.

¹²⁷ STRAUSS, Az üldöztetés és az írás művészete, 41.

¹²⁸ Vö. HAVASRÉTI József, *Alternatív regiszterek. A kulturális ellenállás formái a magyar neoavantgárdban*, Budapest, Typotex, 2006, 44-50.

¹²⁹ MÉREI Ferenc, *Társ kapcsolataink a manifestált álomtartalomban*, in *Pszichológiai tanulmányok VIII.*, Gegesi Kiss Pál (főszerk.), Budapest, Akadémiai, 1965, 49-69.

¹³⁰ ERŐS Ferenc, Mérei fényében és árnyékában, *BUKSZ*, 2. évf. (1990) 2. sz., 150-154., itt: 150.

¹³¹ MÉREI Ferenc, *Adalékok egy társas szempontú gyermeklélektanhoz* (1962. december – 1963. március), in MÉREI, *Lélektani napló*, 373-476., itt: 382.

bekerülése után Mérei tulajdonképpen csúnyán elhajtotta („kicsikém, maga buta és műveletlen”), s ezzel bizonyításra sarkallta, hiszen igazolni akarta, hogy igenis képes megfelelni Mérei maximalizmusának.¹³² Ezzel akarva-akaratlanul visszakanyarodunk az exoterikus és az ezoterikus, a formális és az informális aszimmetrikus ellenfogalmihoz. A Reinhart Koselleck által bevezetett fogalom aszimmetriája ugyanis alá- és fölérendelő viszonyt jelent.¹³³ Mérei Ferenc egészen egyszerűen nem fogadta el azt a helyzetet, hogy 1956-os magatartása, de főleg az azért indított koncepciók per miatt kiszabott börtönbüntetése után nem térhetett vissza sem a magyar neveléstudomány, sem a pszichológia területére. A hivatalos Magyarország valóban politikai száműzöttet csinált belőle, ám Mérei *átfordította* ezt a helyzetet. Nem abban gondolkodott, mint az akkori újbaloldali és alternatív mozgalmak, melyek Szabó Miklós értelmezésében oly mértékig „nyitott demokráciát” akartak, amelyben értelmét veszti a peremhelyzet és a deviancia fogalma.¹³⁴ Nem, Mérei megítélésem szerint megfordította az aszimmetrikus ellenfogalmak hierarchiáját, s művein, kutatásain, gesztusain keresztül azt hirdette, hogy ami eddig lent volt, az fent lesz, ami pedig fent volt, az lent lesz. A peremhelyzet, az anti-struktúra, az informalitás, a választott deviancia, a bujdosás nem rosszabb, nem alávalóbb, sőt jobb és magasabb rendű, mint a formalításban, a centrumban élni.¹³⁵ Tudományos, irodalmi vagy esszéisztikus írásaiban, tanítói, prédikátori vagy rabbi-szerepben végig azt hirdette, hogy erkölcsi, politikai, tudományos, esztétikai értelemben a *kívülállás* az „igazi élet”. (A szociálpszichológiai kontúr kapcsán hamarosan visszatérünk e témához.) Irodalmi, történelmi, vallási, tudományos szempontból egyfajta mitikus metatörténelmet font e beállítódás köré, és az utalások adták ennek az attitűdnek nemcsak a legitimációját, a hitelességét, de a patináját és az intellektuális szexepiljét is.

Mérei azért is fért bele nehezen az 1960-as évek egyre inkább professzionalizálódó szociálpszichológiájába, mert a szcientista, mérésre hagyatkozó objektivistá tudományos-mény exoterikus maradt számára. Ő a tudományt egyre inkább a beavatási rítusokon átesett, „kiválasztott” tanítványok számára vitte színre, egyfajta gnosztikus tanítóként, s kevésbé érdekelte az a fajta egzakt, empirikus vizsgálat, amelyért az 1940–1950-es évek fordulójáig sikra szállt.

„A gnószisról azt hirdették – írja Kákósy László az ún. gyöngyhimnusz magyarázataként –, hogy az kevesek számára tett isteni kinyilatkoztatások, titkos iratok révén jutott birtokukba. Ez a tudás csak a kiválasztottaké lehet, tehát nem igyekeztek tömegvallást alapítani”.¹³⁶

A késő-antik valláskeveredés egyik igen érdekes jelensége a gnoszticizmus. Még a holt-tengeri tekercsek felbukkanása előtt két évvel, 1945-ben találtak Egyiptomban, Nag Hammadiban tizenhárom kopt kódexet, ami komoly fordulatot hozott a vallástörténeti kutatásokban. Noha Mérei legfeljebb a Törzsben, Szabó Lajos és Tábor Béla kapcsán emlegethette a gnoszticizmust (ne felejtjük, hogy Kákósy számon tartja az oppozícióra nagy hatást tett új-gnosztikus Schmitt Jenő Henriket), a különböző kulturális, vallási, nyelvi keveredés gondolata, az ezoterikus tudás és a kiválasztott tanítványok gondolata nyilvánvalóan izgalomba hozta. Az Erős Ferenc által „hibrid tudománynak” nevezett Mérei-féle pszichológiai gondolkodásmód minden bizonnyal szabálytalannak, noha – mint erre hamarosan visszatérünk – nem szabály nélkülinek számított a hazai és a nyugati tudományos sztenderdekhez képest is, terápiás módszerét például ő maga és barátai is „kutyulmánynak” nevezték.¹³⁷

¹³² BARCY Magdolna-interjú. Készítette Borgos Anna 2002-ben, gépirat, 2.

¹³³ Lásd Reinhart KOSELLECK, Aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája, in *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*, Budapest, Atlantisz, 2003, 241–298.

¹³⁴ SZABÓ Miklós, A legitimáció történeti alakváltozásai, in *Politikai kultúra Magyarországon*, 275–306.

¹³⁵ Lásd MÉREI Ferenc, Deviancia és reménység. Irodalompszichológiai elemzés, in „Vett a füvektől édes illatot”. *Művészetpszichológia*, Forgács Péter (szerk.), Budapest, Múzsák, 1987, 71–81.

¹³⁶ KÁKÓSY László, *Fény és káosz. A kopt gnosztikus kódexek*, Budapest, Gondolat, 1984, 22.

¹³⁷ OHA, Mérei Vera-interjú, 186.

Am ennek a szabálytalanságnak az oka épp az élettörténet és az életmű, a (módszertanilag amúgy is hibrid) pszichológia, az irodalom, a művészet és a vallásfilozófia tematikai-szemléleti, továbbá a tudós kutatói és a tanítói-prédikátori szerep *keveredése* volt. Filológiai és szövegkritikai szempontból ezekben a kései – vagyis 1965 után keletkezett – írásokban meglehetősen körülményes szétválasztani az egyes szövegrétegeket és nyelvi regisztereket. A vándorló tárgykörök, a tudományos és az önéletrajzi problémák, a Törzs önmitológiája és a tanítványok köré font mítoszok világossá teszi, hogy az életmű új, sajátos minőségű részével van dolgunk. Mint e fejezet élén említettük, számtalan átfedés, folytonosság mutatható ki a korábbi empirikus kutatásokkal, de a megközelítésmód és a hangnem az életmű új minőségét is magával hozza, amiben megítélésem szerint látens módon nagy szerepe van a modernitás mélylélektani alapproblémáit meghatározó Sigmund Freud – nem is annyira tanításainak, mint inkább – *figurájának*.¹³⁸ Erős Ferenc úgy fogalmaz, hogy az 1960-as éveket követően

„a szociálpszichológia nem egyszerűen a lélektan egyik területe volt számunkra, hanem bizonyos értelemben filozófia, amely az »emberi lényeg« eredendően társadalmi mivoltáról reveláló erejű felismerésekkel rendelkezik”.¹³⁹

Lényege tehát az, s ennek megformálásában és kimondásában Mérei Ferencnek oroszánrésze volt, hogy sikerült túllépni a társadalmisított metafizikán, s rámutatni arra, milyen mértékben és hogyan szövi át a társas és társadalmi viszonyokban élő ember személyiségkonstrukcióját a társadalmiság. Ennek egyik legnagyobb hatású és leggazdagabb jelentéstartománnyal rendelkező fogalma az „utalás” lett. Eddig is láthattuk, hogy jelentése szerteágazó, amennyiben az utalás lehet

„az élményközösség anyanyelve, az együttes élmény hordozója, a modern művészet egyik legfontosabb kifejezőeszköze, rejtett hálózat, amely nemcsak a csoportoknak, hanem személyiségünknek is az informális, a külső szabályoktól mentes részét alkotja. Az utalás Méreinél a lélek szabadságát jelenti”.¹⁴⁰

Mindemellett a Mérei-féle utalás egy olyan történelmi korban vált központi fogalomká, amelyben a szólás és az önkifejezés szabadsága erősen korlátozott volt, ebből fakadóan a kritikai gondolkodásnak és a művészetnek sajátos nyelvezetet kellett kitalálnia, kialakítania. A „második nyilvánosság” vagy a „kettős beszéd” metaforái valójában ugyanarra az értelmezési mechanizmusra utalnak, melynek lényege az volt, hogy „mindenki” – vagyis az értelmiségi beszédrendbe és a művészi kifejezésbe beavatott személyek csoportja – tudta, hogy valójában nem az exoterikus, formális közlést kell figyelni, hanem a „sorok között kell olvasni”. Az utalás változó, komplex fogalma tehát egy történelmi kor kvintesszenciáját adja, amikor a *parrhészia*, az igazmondás körülményei nem voltak adottak, az igazság bátorsága pedig egyenesen a peremre szorult.¹⁴¹ Ezért érzem nagyon találónak Erős Ferenc azon megjegyzését, miszerint a Mérei-féle utalásfogalom egyben a *korszak pszichopatológiáját* adja.¹⁴² Az utalás tehát létével és használatával mutat rá a Kádár-kor társadalmi kommunikációjának alapvető rendellenességére.

Klinikai pszichológia, kontúrhelyzet és decentrált szabálytalanság

Fentebb, amikor Mérei Ferenc pszichológiai munkásságának jellegét próbáltuk körülírni, Erős Ferenc terminológiáját követve úgy fogalmaztunk, hogy olyan hibrid lélektanról van szó,

¹³⁸ Vö. ERŐS Ferenc, Freud és a modernitás, in *Kultuszok a pszichoanalízis történetében. Egy Ferenczi-monográfia vázlata*, Budapest, Jöszöveg, 2004, 9-34.

¹³⁹ ERŐS, Mérei fényében és árnyékában, 151.

¹⁴⁰ ERŐS, Mérei fényében és árnyékában, 153.

¹⁴¹ Vö. Michel FOUCAULT, *Az igazság bátorsága. Önmagam és mások kormányzása. Előadások a Collège de France-ban, 1984*, Budapest, Atlantisz, 2019, 62.

¹⁴² ERŐS, Mérei fényében és árnyékában, 153.

mely magában foglalta a gyermeklélektan, a pedagógia, a szociálpszichológia, majd a klinikai pszichológia elemeit, noha módszereiben és törekvéseiben mindvégig fundamentális szerepet kapott az egyén társas-társadalmi létmódja. 1964-ben, az Országos Ideg- és Elmeógyógyintézetbe való belépésekor Méreinek a klinikai pszichológiához fűződő viszonya azonban azért is felemás, mivel ez a pszichológusok számára a szó professzionális értelmében ebben az időben nem létezett Magyarországon.¹⁴³

Ennek oka nem szakmai, hanem kifejezetten politikai jellegű volt: ahogyan a 3. fejezetben tárgyaltuk, a pszi-tudományokban 1948 után meginduló szovjetizáció a peremre szorította, majd – a budapesti egyetem és az Állami Gyermeklélektani Intézet megtűrését nem számítva – ellehetetlenítette a pszichológia művelését.¹⁴⁴ A pedagógia, a pszichoanalízis kérdéskörét részletesen vizsgáltuk, de a kísérleti pszichológia sem járt jobban: a *Magyar Pszichológiai Szemlét* a politikai akarat letéteményesei 1948-ban már nem engedik megjelentetni, és csak 1960-ban tud újra a szakmai nyilvánosság elé lépni.

„1948 után – írja Gegesi Kiss Pál az újraindított lap beköszöntőjében – közel 10 éven át a pszichológia tudományos és gyakorlati művelőinek nem volt lehetőségük kutatásaik és megfigyeléseik eredményeit saját szakmai folyóiratukban nyilvános vitára bocsátani, sőt nem volt fórumuk sem, ahol szervezett formában összejöve nyilvános vitában elmondhatták volna, megbeszélhették volna szakmai problémáikat. [...] Mindez súlyos következményekkel járt: nem tudott megindulni a korszerű pszichológusképzés, sőt még az is megszűnt, ami a korábbi években [...] igyekezett valami eredményt elérni; súlyos következmény volt az is, hogy [...] feloszlott a Magyar Psychologiai Társaság, megszűnt hivatalos lapja, a *Magyar Psychologiai Szemle*, amely korábban is az egyetlen magyar pszichológiai szakfolyóirat volt”.¹⁴⁵

Az ezek után megmaradt, a szovjetizáció befolyása alatt álló, erősen pavlovizált lélektan ráadásul rendkívül elméleti karakterű lett.¹⁴⁶ Gyakorlati jellegű tudásra leginkább a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola Gyermekpszichológiai Laboratóriumában Illyés Gyuláné Kozmutza Flóra, illetve a szórványosan megmaradt műhelyekben György Júlia, Molnár Imre, Schnell János vagy Liebermann Lucy keze alatt lehetett szert tenni.¹⁴⁷ Ez a teoretikus, majd-hogynem filozófiai hagyomány azonban darabideig a sztálinizmus megszűnte után is a magyar pszichológia öröksége maradt, nem véletlen, hogy Kardos Lajos az újrainduló *Szemlében* a spekulatív megközelítéssel szemben a pszichológiai kísérlet szerepét hangsúlyozza.¹⁴⁸

¹⁴³ Méreinek a klinikai pszichológiában való feltűnése kapcsán érdemes megjegyezni, hogy Mérei Ferenc Tibor néven (Makó, 1921 – Pécs, 1997) egy ismert orvos és ideggyógyász is dolgozott. Némi félreértésre adhat tehát okot, hogy utóbbi medikus korában a Tibor keresztnévet nem használta, szerzői neveként azonban már a Mérei F. Tibor szerepelt, és a Pécsi Orvostudományi Egyetem Ideg- és Elmeógyógyászati Klinikáján működött. A *Mérei élet-mű* című kötet tévedésből az ideggyógyász egyik írását is felvette a pszichológus Mérei Ferenc írásai közé (*Mérei élet-mű*, 300.). Ezért érdemes rögzíteni, hogy a Hasznos Tivaddal és Grastyán Endrével közösen jegyzett, az agyrázkódás patogenezisééről szóló munka harmadik szerzője Mérei F. Tibor. Lásd F. T. MÉREI, Th. HASZNOS, E. GRASTYÁN, *Experimentelle Beiträge zur Pathogenese der Commotio cerebri mit besonderer Berücksichtigung der Kreislaufstörungen des Gehirns*, Budapest, Akadémiai, 1957. Nemcsak a téma, de a politikai kontextus miatt is nehezen volna hihető, hogy ekkor idegen nyelvű, társszerzős kötete jelenik meg.

¹⁴⁴ Lásd PATAKI Ferenc, A magyar pszichológia történeti útjának néhány tanulsága, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 34. évf. (1977) 6. sz., 563-586., különösen 572-573., valamint HUNYADY György, Hetvenöt év és a magyar pszichológia, in *A szociálpszichológia történeti olvasatai*, Budapest, Eötvös, 2006, 199-211.

¹⁴⁵ GEGESI KISS Pál, Bevezető, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 17. évf. (1960) 1. sz., 1-8., itt: 1. Hivatalosan a Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Bizottságának lapjaként jelent meg.

¹⁴⁶ Lásd például GERÉB György, Megjegyzések a pedagógia és a pszichológia kapcsolatához I. P. Pavlov tanításának tükrében, *Pedagógiai Szemle*, 3. évf. (1953) 5-6. sz., 515-525. vagy MOLNÁR Imre, Pavlov tanainak jelentősége a pszichológiában és a pedagógiában, *Pedagógiai Szemle*, 4. évf. (1954) 2-3. sz., 222-242.

¹⁴⁷ SZAKÁCS Ferenc – BAGDY Emőke, Klinikai pszichológia az intézetben, in *Az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet 125 éves*, Kárpáti Miklós, Kuncz Elemér, Kundra Olga (szerk.), Budapest, OPNI, 1993, 33-46.

¹⁴⁸ KARDOS Lajos, A pszichológiai kísérlet, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 17. évf. (1960) 1. sz., 9-19.

Az újraintézményesülő magyarországi lélektan egyik legfontosabb lépése azonban az egyetemi pszichológusképzés el-, illetve újraindítása volt.¹⁴⁹ Korábban szoltunk róla, hogy Magyarországon az egyetemi pszichológia bizonyos értelemben lépéselőnyben volt még nyugati társaihoz képest is, amennyiben – Ferenczi Sándor és Révész Géza rövidletű, 1919-es kinevezését nem számítva – az 1930-es évek második felében egyetemi tanszékkel rendelkezett.¹⁵⁰ Szemben tehát azzal, hogy a Sorbonne-on vagy Cambridge-ben csak a második világháború után kap katedrát a kísérleti pszichológia, itthon voltak egyetemi előzményei.¹⁵¹ Ezért beszélhetünk teljes joggal újraintézményesülésről a pszichológia szakos egyetemi képzés elindítása kapcsán, melynek szempontunkból a leglényegesebb fejleménye a lélektanon belüli *szakosodás* lehetőségének bevezetése volt az alapképzés után.¹⁵² Hunyady György szerint az alapképzés tantervi logikája az volt, hogy a természettudományok mellett a nagy részletes-séggel tárgyalt általános pszichológia élvezett primátust, ezt követte a személyiség-, a fejlődés- és a szociálpszichológia. A szakosodás szerint már ebben az időben a klinikum felé vezetett, ezért is volt stratégiai szerepe a meghívott előadói státuszban oktató Marton L. Magda személyiség-lélektan kurzusainak, aki még mélylélektant is beleszólt a tananyagba.¹⁵³ Az 1956-os forradalom után ugyanis

„nem lehetett visszatérni teljesen a régi rendszerhez – meséli Barkóczi Ilona, az akkori pszichológia tanszék egyik oktatója –: lassan kezdett oldódni a pszichológia mint burzsoá tudomány megbélyegzése. Egy pár mindenre elszánt szakos hallgató kezdte magát pszichológia szakosnak deklarálni, s meglepetéssel tapasztaltuk, hogy ezért nem jár büntetés. Sőt, néhányan hivatalosan is fölvehették a szakot, másik tanárszakkal párosítva. Úgy emlékszem, 1962-ben végzett néhány ilyen ember. Majd 1963-tól megindítottuk az úgynevezett trifurkációs pszichológia szakos képzést. Ez elég kacifántos volt és nagy előrelépést jelentett. A hallgatók kétszakosként kezdték tanulmányaikat (a másik szakmájuk lehetett bármely bölcsész vagy TTK-s tanárszak). Majd a harmadik évtől kezdve három irányba specializálódhattak: klinikai, munka- vagy pedagógiai pszichológiára”.¹⁵⁴

Barkóczi Ilona értelmezésében tehát a pszichológia szak egyfajta alulról szerveződő akció következtében jött létre, melyhez – miután semmilyen retorzió nem érte a bátor újítókat – hivatalosan csatlakozott a tanszék is, s a kor kívánalmainak megfelelően rögtön szakosították is a képzést. Igen ám, de az úgy szakmai-lélektani, mint pedagógiai szempontból kimaradt több mint tíz évet korántsem lehetett egyik pillanatról a másikra pótolni, így talán nem bántó, ha kiemeljük – főként módszertani szempontból – az akkori lélektan „barkácsoló” jellegét. Barkóczi például a Pikler Emmi vezette Lóczy Lajos úti Módszertani Csecsemőotthonba ment félállásba, s 4–15 hónapos gyermekek manipulációs tevékenységét vizsgálta oly módon, hogy például a jegyzőkönyvezés módszertani finomságait a kutatás közben dolgozta ki és fejlesztette tovább.¹⁵⁵

A „klinikai pszichológia” megítélését, professzionalizációs nehézségeit jól mutatja az a tény is, hogy hivatalosan maga az elnevezés sem igazán létezett. A Gegesi Kiss Pál égisze

¹⁴⁹ Vö. Lynne HANEY, *Inventing the Needy. Gender and the Politics of Welfare in Hungary*, Berkeley, University of California Press, 2002, 95.

¹⁵⁰ MÉREI Ferenc, Pszichológiai kutatások a budapesti egyetemen, *A Jövő Útjain*, 14. évf. (1939) 1–2. sz., 12–14.

¹⁵¹ PLÉH Csaba, Utószó. A magyar funkcionista pszichológia elméleti szintézise: Harkai Schiller Pál a pszichológia céljairól és felépítéséről, in HARKAI SCHILLER Pál, *A lélektan feladata*, Budapest, Osiris, 2002, 297–310., itt: 299.

¹⁵² PLÉH Csaba, Intézmények, eszmék és sorsok a magyar pszichológia fél évszázadában, 1960–2010, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 71. évf. (2016) 4–5. sz., 691–723.; MÁRIÁSI, *A magyar pszichológia emlékezete az 1950–1960-as években*, 20.

¹⁵³ HUNYADY, A budapesti tudományegyetem és a pszichológia, 193.

¹⁵⁴ BARKÓCZI Ilona, Önarckép háttérrel, in *Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*, Bodor Péter, Pléh Csaba, Lányi Gusztáv (szerk.), Budapest, Pólya, 1998, 13–26, itt: 18–19.

¹⁵⁵ Vö. BARKÓCZI Ilona, Adatok a csecsemők manipulációs tevékenységének fejlődéséhez, *Pszichológiai tanulmányok VI.*, Gegesi Kiss Pál (főszerk.), Budapest, Akadémiai, 1964, 65–80. Lásd még BARKÓCZI Ilona, Önarckép háttérrel, 19.

alatt elindított *Pszichológiai tanulmányok* című évkönyv tematikus beosztásánál is csak az 1964-ben kiadott hatodik kötettől jelenik meg, de még akkor is csak zárójelben tünteti fel a „klinikai” szócskát. Korábban simán orvosi pszichológiának nevezték, s szinte kivétel nélkül a gyógyítás lélektana iránt érdeklődő orvosok végeztek ilyen irányú kutatásokat. Érdemes megemlíteni, hogy Gegesi Kiss mellett Horányi Béla, Hermann Imre, Böszörményi Zoltán, Levendel László, Mezei Árpád vagy Hárdi István publikált ebben a rovatban.

Külön érdekes, hogy Hárdi István mindig hálával gondolt vissza Méreire, mivel még a háború előtt, a Wesselényi utcai Zsidó Szabadegyetemen ő adott elő pszichológiatörténetet azoknak, akik származásuk miatt nem kerülhettek be a felsőoktatásba.¹⁵⁶ Levendel László és Mezei Árpád együttműködése pedig azért lehet módfelett izgalmas, mert utóbbi Mérei tágabb baráti köréhez tartozott, és a *Pasaréti kódex* számára is adott egy esszét.¹⁵⁷ Az orvos-műgyűjtő Levendel és a formális képzettséggel nem rendelkező, de rendkívül művelt, első-sorban művészetfilozófusként fellépő Mezei ugyanis az egyes szomatikus megbetegedések személyiségre tett hatásaival, valamint ezek lehetséges művészeti megnyilatkozásaival foglalkoztak.¹⁵⁸

Jóllehet tematikailag és módszertanilag meglehetősen heterogének az orvosi pszichológia címszó alá besorolt írások, de kis túlzással azt lehetne mondani, hogy orvosok által írt lélektani vagy a lélektan határterületeihez kapcsolódó vizsgálatok gyűjtőhelyévé vált. (Mezei Árpád ebben is kivétel, hiszen diploma nélkül dolgozott az MTA Gyermeklélektani Intézetében.) Azt, amit e fejezet további részében klinikai pszichológiának fogunk nevezni, a Gegesi Kiss által szerkesztett kötetekben inkább a gyógypedagógiai pszichológia címszó alá sorolták be. Ennek oka pedig egyszerűen az volt, hogy pszichodiagnosztikával és terápiával, ahogy korábban már említettük, politikai okokból kifolyólag elsősorban gyógypedagógiai képzőhelyeken foglalkozhattak.

Láthatjuk tehát, hogy a klinikai pszichológia kialakulása voltaképpen nem jelent mást, mint egy korábban orvosok által betöltött, orvosi lélektannak nevezett terület átvételét és adekvát, új tartalommal való feltöltését.¹⁵⁹ Ez azonban nem azt jelenti, hogy a pszichológusok az orvosok korábbi felségterületén kezdenek el dolgozni, hanem azt, hogy egy tematikailag eleinte definiálatlan szakterület kialakítása révén új tartalommal töltötték meg egy korábban nyelvileg létező kifejezést. Így lett az orvosi, majd orvosi (klinikai) lélektanból szakképzett klinikai pszichológusok által végzett terápiás tevékenység. Az orvosok között továbbra is fennmaradt az orvosi pszichológia kifejezés, de tevékenységüket világosan elkülönítették a szakpszichológusok által végzett klinikai lélektantól.¹⁶⁰

¹⁵⁶ HÁRDI István, Így tanított..., in *Mérei Ferenc, 1909–1986. Emlékkönyv születésének 80. évfordulóján*, 105–107. A Lipóton volt is közös projektjük, melyben Hárdi dinamikus rajzvizsgálatokról, Mérei pedig a Bender-próba, a Rorschach, illetve a T.A.T. klinikai alkalmazásáról írt. Lásd *Klinikai próbák, 2. sorozat*, Szakács Ferenc (szerk.), Budapest, OIE, 1970, Vademecum-sorozat, 41.

¹⁵⁷ MEZEI Árpád, Feljegyzések az utókor számára, in *Pasaréti kódex*, Bálint Endre, Binét Ágnes, Horváth Klára, Kraiss Ágnes, Lux László, Rudas Klára, Zsámboki Zoltán (szerk.), Budapest, 1969, kiadatlan gépirat, 169–174. (Az írás 1955-ben készült.)

¹⁵⁸ Lásd MEZEI Árpád – LEVENDEL László, Adatok tüdőgümőkórosok személyiség-problémájához, in *Pszichológiai tanulmányok II.*, Gegesi Kiss Pál (főszerk.), Budapest, Akadémiai, 1959, 387–397. Bővebben: K. HORVÁTH Zsolt, A betegség varázstalanítása és a varázshegy érzéki betegségei. Dr. Levendel László gondolkodásának lélektani, biopolitikai és művészeti vonatkozásai, *Ars Hungarica*, 44. évf. (2018) 4. sz., 447–464.

¹⁵⁹ BÖSZÖRMÉNYI Zoltán – MOUSSONG-KOVÁCS Erzsébet, *Orvosi pszichológia. Egyetemi tankönyv*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1967.

¹⁶⁰ JUHÁSZ Pál – PETHŐ Bertalan, Orvosi pszichológia, in *Alkalmazott pszichológia*, Lénárd Ferenc (szerk.), Budapest, Gondolat, 1984, 297–382. A kötet az akkor divó alkalmazott lélektani törekvések keresztmetszetét adja: egyebek mellett szerepel benne a pszicholingvisztika (Pléh Csaba), a kommunikáció pszichológiája (Hunyady György), a gyógypedagógiai pszichológia (Illyés Gyuláné – Lányiné Engelmayer Ágnes) és a kriminálpszichológia (Popper Péter).

Szakács Ferenc egyik előadásában rá is mutat erre a terminológiai tisztázatlanságra, sőt kronológiailag is elhelyezi, mikor, milyen végzettségű személy által gyakorolt, illetve milyen praxist kell értenünk alatta. Először beszélhetünk tehát 1) az orvosok klinikai pszichológiai tevékenységéről, majd – és a Lipóton ez Mérei megérkezésének időpontja – 2) a gyógy-pedagógusok által űzött tevékenységről. Ezt követi az egyetemen bevezetett képzési trifurkáció nyomán, még mindig Mérei Ferenc lipóti jelenlétében, a 3) pszichológusok által végzett klinikai pszichológia, melyet – már az általunk tárgyalt időszakon kívül – a 4) klinikai szakpszichológusi végzettséggel rendelkezők klinikai pszichológiai tevékenysége követ.

„Ez a felosztás – folytatja okfejtését Szakács – azt a látszatot keltheti, hogy a klinikai pszichológiai tevékenység maga az idők során változatlan maradt, csak a szakmát gyakorlók végzettsége változott. [...] Az igaz ugyan, hogy a klinikai pszichológiai tevékenység mindegyike a »klinikumban«, tehát az egészségügyi ellátás területén folyik, vagyis a »klinikai« jelző valóban változatlan. A klinikai pszichológia fogalma azonban, a bele tartozó elméleti-módszertani ismeretek és maga a praxis éppen attól függően változott, hogy ki, milyen szakember végezte a tevékenységet. Így volt ez egyébként magával a pszichológiával is, hisz tudjuk: pszichológiai gyakorlati tevékenységet sokáig főként orvosok, pedagógusok, lelkészek, stb. vagyis nem pszichológusfoglalkozású (végzettségű) szakemberek végeztek, és igen eltérően vélekedtek a pszichológiai tevékenység tárgyáról, módszereiről. A fentebb vázolt négy történelmi szakaszban tehát a klinikai pszichológia fogalmának tartalma és terjedelme változott, mégpedig lényegesen”.¹⁶¹

Eszerint tehát a klinikai pszichológia olyan szakpszichológusok által gyakorolt alkalmazott lélektani munka, mely rendellenes lelki jelenségektől és pszichikus zavaroktól szenvedő emberekkel foglalkozik. Az alkalmazott jelleg pedig abban nyilvánul meg, hogy az alaptudományok mellett (pszichopatológia, patopszichológia) egyéb alkalmazott diszciplínák által ki-munkált ismereteket és eszközöket is felhasznál. Egyértelmű persze, hogy egyes területeken, mint például a pszichoterápia, bizonyos átfedések mutatkoznak a klinikai pszichológus és az orvos tevékenysége között, ezért érdemes jelezni, hogy előbbi sosem gyógyít, hanem lélektani módszerekkel *korrigál*.¹⁶²

A pszichológusok által gyakorolt klinikai lélektan történetében tehát pont arra az időre leválása az orvosi pszichológiáról, saját tevékenységi körének reflexív kialakítása, majd önálló szakmaként való intézményesülése, amikor Mérei Ferenc a Lipóra érkezik.

„Egy foglalkozás feladatköre – írja Mérei és Szakács 1974-ben – lassan és egyenlőtlenül alakul ki. [...] A 18. század rektortanítója minden fokon minden tárgyat tanított, sok helyen még a harangozó és a kántortanító dolgát is ellátta [...]. Az inzsellér még egyszerre volt földmérő, vízszabályozó, minden technikai probléma szakértője, néhol még építész is. Ismeretanyagának kiterjedése készítette újabb és újabb differenciálódásra és hozta létre a mai szakmérnök szűkebb, egyben bonyolultabb és hatékonyabb feladatkörét. A klinikai pszichológus feladatkörének alakulása éppen hogy túllépte az inzsellér-szintet, és a kezdeti differenciálódás szakaszába jutott”.¹⁶³

Mindezekből fakadóan Méreinek tehát nem egy már eleve készen levő, professzionizált klinikai pszichológiai (elméleti és módszertani) hagyományba kellett beilleszkednie, hanem panorámkus pszichológiai látásmódjával, de főleg a tesztesben tanúsított jártasságával tevékenyen részt vehetett a klinikai pszichológia pontos tevékenységi körének kijelölésében, illetve módszertana hazai megalkotásában. Amikor 1964-ben Mérei elkezdett a Lipóton dolgozni, az első munkatársaival, tanítványaival, a gyógypedagógiából átképzett Szakács Ferencel, Szegedi Mártonnal, Hajtman Pállal, Gyurkovics Tiborral, illetve Hegedűs Imrével megkezdett tevékenységük annyiban heurisztikus volt – fejtegeti Szakács és Bagdy –, amennyiben

¹⁶¹ SZAKÁCS Ferenc, A hazai klinikai pszichológia kialakulása, előadásszöveg, Debrecen, 2014. október 9. Ez-úton köszönöm Máriási Dórának, hogy rendelkezésemre bocsátotta a gépiratot.

¹⁶² SZAKÁCS Ferenc, Hozzászólás a pszichoterapeuta-képzés és -gyakorlat tárgykörben megjelent állásfoglaláshoz, *Ideggyógyászati Szemle*, 43. évf. (1990) 7. sz., 329-333.

¹⁶³ MÉREI Ferenc – SZAKÁCS Ferenc, *A klinikai pszichológia gyakorlata*, Budapest, Medicina, 1974, 9.

„tevékenységük eleinte provizórikus, jórészt amolyan felnőttekre adaptált gyógypedagógusi munka volt. Gyurkovics kultúrterápiát és a terápiás beszélgetést honosította meg, Hajtman a munkaterápia üzemszerű megszervezését hajtotta végre. A kezdeti szaktevékenység jellegét és tartalmát azonban főként a főorvosok határozták meg. Például Kun Miklós elsősorban pszichoterápiás, Tóth László és Fekete János főként munkaterápiás és foglalkoztatási, Orthmayr Alajos főként tesztelési feladatokkal bízta meg a gyógypedagógusokat”.¹⁶⁴

Visszaemlékezésében Szakács Ferenc úgy fogalmaz, hogy Mérei azonnal különféle tesztek adaptálásába kezdtek. Ezzel egyrészt az volt a céljuk, hogy a tesztetést (amit a „nyugati” pszichológia elleni sztálinista offenzíva idején kifejezetten tiltottak) bevezessék a pszichológus rendszerezett mindennapi munkájába, másrészt a Rorschachot és az egyéb tesztek szisztematikus munkával *standardizálni* akarták, mivel a részlegesen mégiscsak használt tesztek eredményei között műhelyenként túlzottan nagy eltérést tapasztaltak.¹⁶⁵ A tesztek pragmatikus felhasználására való törekvés elsősorban az észak-amerikai gyakorlatból táplálkozott, ahol szemben az európai spekulatív hagyománnyal a tesztelés egyebek mellett a munkaképességben beállt negatív előjelű változás korrekciójára irányult. Amíg nyugat-európai értelemben a pszichológus inkább elméleti-módszertani problémákon dolgozó *tudós*, addig az észak-amerikai praxisban, főként a második világháború után a mentális egészséget szavatoló, a termelésben résztvevő *szakember*.¹⁶⁶ Az Egyesült Államokban ebben az időben bevett gyakorlat volt az, hogy a rehabilitációval, a pszichoterápiával vagy a pszichodiagnosztikával foglalkozó szakmunkákat pszichológusok jegyzik, míg Magyarországon ez a szakterület, ahogy fentebb is írtuk, sokáig az orvosoké maradt.¹⁶⁷

Utóbbi jelenség, vagyis hogy a klinikai vagy akkor inkább orvosi pszichológusi munka javarészt orvosok kezében volt, megint csak sajátos helyzetet teremtett az OIE-ben. Amikor tehát 1964-ben Mérei munkatársaival nekilátott ennek a feladatnak, szinte a nulláról kellett felépíteni a klinikai pszichológia eszköztárát. Nyilvánvalóan voltak előzményei – jelesül az 1948 és 1951 között Benedek István égisze alatt működő Lélektani Laboratórium –, de a képzés gyakorlati része, a pszichodiagnosztika és a terápia kimunkálása mégiscsak az 1964-ben létrehozott Pszichodiagnosztikai Laboratórium feladata volt, mely 1970-től a Klinikai Pszichológiai Laboratórium nevet viselte (vezetője Mérei, helyettese Szakács, majd előbbi 1977-es nyugdíjazása után Bagdy Emőke vette át a vezetését). A nyugati minták kritikai adaptálásában, a pszichodiagnosztikai technikák kidolgozásában azonban komoly szakmateremtő erő mutatkozik meg, ha arra gondolunk, hogy 1964 és 1974 között Mérei, Szakács, utóbb Bagdy szerkesztésében megjelent Pszichodiagnosztikai Vademecum sorozata 52 számot élt meg. A szűkszávu, kifejezetten a szakszerűsége hangsúlyt fektető kiadványoknak nagy keletjük volt, közülük több egyetemi jegyzetként vagy kötetként is napvilágot látott.¹⁶⁸ Szakács Ferenc és Bagdy Emőke ennek a Lipóton folytatott szaktudományos és terápiás aprómunkának teljes joggal tulajdonít nagy jelentőséget a professzionalizáció folyamatában, s illő hozzátenni, hogy ebben a sikeres szakpolitikai küzdelemben Méreinek oroszlánrésze volt.

¹⁶⁴ SZAKÁCS – BAGDY, Klinikai pszichológia az intézetben, 36.

¹⁶⁵ Lásd MÉREI Ferenc, A Lüscher-próba a klinikai pszichodiagnosztikában, in *Pszichológiai tanulmányok 11.*, Gegesi Kiss Pál (főszerk.), Budapest, Akadémiai, 1968, 711-730.

¹⁶⁶ James H. CAPSHEW, *Psychologists on the March. Science, Practice and Professional Identity in America, 1929–1969*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999, különösen 128-142. Lásd még Ludy T. BENJAMIN, Jr., History of Clinical Psychology as a Profession in America (and a Glimpse at its Future), *Annual Review of Clinical Psychology*, 1. évf. (2005) 1. sz., 1-30. Franciaországban szintén hozzájárult az amerikai hatás a klinikai pszichológiának a pszichiátriáról való leválásához; Ohayon szerint ebben Daniel Lagache-nak volt úttörő szerepe. Annick OHAYON, La psychologie clinique en France. Éléments d’histoire, *Connexions*, 85. sz. (2006), 9-24.

¹⁶⁷ SZAKÁCS, Mérei Ferenc: a magyar klinikai pszichológia megteremtője, 37. Részletesebben lásd Peter MILLER – Nikolas ROSE, The Tavistock Programme. The Government of Subjectivity and Social Life, *Sociology*, 22. évf. (1988) 2. sz., 171-192.

¹⁶⁸ SZAKÁCS – BAGDY, Klinikai pszichológia az intézetben, 38.

A szakma elismertetéséért folytatott professzionalizációs eljárásban a Mérei Ferenc és Szakács Ferenc által a Lipóton elkészített munkaköri leírás szolgált kiindulópont gyanánt. Ennek első hivatalos visszacsatolása a munkaügyi miniszter, az oktatási miniszter és az egészségügyi miniszter által együttesen kiadott 3/1976 (II. 11.) számú rendelet, amely kimondja, hogy pszichológus munkakörben csak olyan személy alkalmazható, aki *pszichológusi oklevelet* szerzett. A korábban tárgyalt képzési hiányokból fakadóan azonban a rendelet nyitva hagyja a lehetőséget azoknak is, akik 1963 előtt lélektannal társított tanári oklevelet szereztek, de azzal a megkötéssel, hogy a rendelet hatályba lépésekor főállású pszichológusként dolgoznak, s legalább tízéves gyakorlattal rendelkeznek.¹⁶⁹ Szűkítve, ami kifejezetten az OIE-ben bevezetett praxisból, illetve munkaköri leírásból következett, az végső soron a klinikai pszichológiai szakma legalitásához, törvényi elismeréséhez vezetett. Ezt ismerte el a 38/1977. (Eü. K. 25.) EüM. számú utasítás, mely a klinikai pszichológiát *felsőfokú egészségügyi szaktevékenységként* jegyezte.¹⁷⁰

Ebből kifolyólag a szakma önálló kulcsszámú státuszokat létesíthetett, az akkori Orvostovábbképző Egyetem (ma: Haynal Imre Egészségtudományi Egyetem) pszichiátriai és klinikai pszichológiai tanszékén pedig 1981 után Szakács vezetésével klinikai pszichológiai posztgraduális szakképzést indíthatott.¹⁷¹ Nem lehet célja ennek az életrajznak a klinikai pszichológia professzionalizációjának még vázlatos ismertetése sem. A lényeg szempontunkból annyi, hogy Mérei 1964-es megjelenése az Országos Ideg- és Elmegyógyintézetben beindította és katalizálta az ágazat kifejlődését, az orvosok gyógyító tevékenységétől különböző, sajátos lélektani munkaterület izolálását, a teszteken nyugvó pszichodiagnosztikai, illetve a csoportterápiás módszerek kidolgozást. Noha Mérei vezető szerepét Bagdy és Szakács minduntalan hangsúlyozza, mindezt természetesen nem egyedül érte el, hanem a munkatársak és a tanítványok együttes munkája vezetett el az imént említett 1976-os „képesítési”, az 1977-es „munkaköri”, az 1981-es „szakképzési”, majd a magánpraxist engedélyező 1989-es rendelethez.¹⁷² Ha számba vesszük azt, hogy 1964-ben honnan indult el a magyarországi klinikai pszichológia ügye, s meddig jutott el tizenhárom év után Mérei égisze alatt, majd hogyan folytatták mindezt munkatársai és tanítványai, az összkép mindenképpen méltányolandó teljesítményt mutat.

A szakmai munkatevékenység jogi meghatározásától elkanyarodva most már az is módfelett fontos, hogy a fentebb tárgyalt trifurkációs képzésnek köszönhetően az 1960-as évek közepétől klinikai pszichológiai gyakorlatra is érkezhettek pszichológushallgatók az OIE-be. Hunyadyval egybehangzóan Szakács és Bagdy is úgy látja, hogy a klinikum volt az egyik legnépszerűbb szakosodási lehetőség az egyetemen, akkoriban jóformán mindenki „klinikus akart lenni”.

„Az Intézetnek – írja a szerzőpáros – ebben az időben 12 pszichológusa van. Szegedi és munkacsoportja befejezte a Wechsler-féle intelligenciateszt standardizálását, s ezzel a MAWI (Magyar Wechsler Intelligencia-

¹⁶⁹ A munkaügyi miniszter, az oktatási miniszter és az egészségügyi miniszter 3/1976. (II. 11.) MÜM–OM–EÜN számú együttes rendelete a pszichológus munkakörök betöltéséhez szükséges képesítésről, *Magyar Közlöny*, 10. sz. (1976), 120–121.

¹⁷⁰ Az egészségügyi miniszter 38/1977. (Eü. K. 25.) EüM. számú utasítás az egészségügy területén működő pszichológusok tevékenységéről, *Egészségügyi Közlöny*, 28. évf. (1977) 24. sz., 1199–1201. A klinikai pszichológia jogszabályi kereteinek és professzionalizációs folyamatainak további értelmezéséhez lásd BAGDY Emőke, Quo vadis magyar klinikai pszichológia?, *Alkalmazott Pszichológia*, 12. évf. (2010) 3–4. sz., 109–124.

¹⁷¹ SZAKÁCS Ferenc, A hazai klinikai pszichológia kialakulása, előadásszöveg, 2–3. Lásd A művelődési miniszter és az egészségügyi miniszter 10/1981. (VIII. 6.) MM–EüM számú együttes rendelete a szakpszichológus képzésről, *Magyar Közlöny*, 45. sz. (1981), 660–661., illetve Az egészségügyi miniszter 14/1981. (XI. 4.) EüM számú rendelete a klinikai pszichológusok és a klinikai gyermekpszichológusok szakképzéséről és továbbképzéséről, *Magyar Közlöny*, 66. sz. (1981), 979–981.

¹⁷² Vö. Továbbá SZAKÁCS Ferenc, Klinikai pszichológia – ahogy én látom, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 48–49. évf. (1992–1993) 5–6. sz., 517–522.

teszt) az első (és sokáig egyetlen) reprezentatív mintán standardizált teszt Magyarországon.¹⁷³ Ajkay Klára kidolgozza a Rey-féle technikán alapuló emlékezővizsgáló próbát, amellyel neurotikus és organikus memória-deficitet elkülönítésére nyílik lehetőség.¹⁷⁴ Láng Iringó afáziás betegek vizsgálatára állított össze tesztbateriát. Bagdy Emőke kidolgozza a Rorschach-próbában alkalmazható szenzitivitás-paranoiditás indexet.¹⁷⁵ Szegedi Márton és Kun Miklós kidolgozza a suicidium és a szkizofrének családkutatása terén végeznek vizsgálatokat”.¹⁷⁶

A Mérei-életmű szempontjából ebből a periódusból mindenképpen *A Rorschach-próba* című kézikönyvet kell kiemelnünk. A legismertebb projektív teszt hazai adaptációját tárgyaló tanulmányában Császár-Nagy Noémi arra a kérdésre keresi a választ, vajon ki hozta be vagy kinek köszönhető magyarországi elterjedése. Noha a kulturális és tudományos transzferek szempontjából izgalmas lehet a kérdés, ám egyértelmű választ ő sem tudott adni.¹⁷⁷ Annyi bizonyos, hogy Mérei az elsők között volt, aki itthon – elsősorban pályaválasztási tanácsadás során – hasznosította. Ám az is igen valószínűnek tűnik, hogy Mérei a Rorschach-tesztet nem Franciaországban, hanem már itthon ismerkedett meg. Ezt az valószínűsíti, hogy a Rorschach 1934–1935 körül tűnik fel a francia pszichológiában, tehát abban az időszakban, amikor Mérei épp hazatér.¹⁷⁸ A pszichológus 1937-ben már foglalkozik a Rorschachhal, vagyis az alapvetően társas szemléletű, még erősen szociológiai gondolkodásából a Schnell János mellett eltöltött gyakornoki, illetve a Szondi Lipót körében szerveződő magánseminárium időszakában lesz finomra hangolt lélektani megközelítés.¹⁷⁹ 1938-ban említi először a pályaválasztási tanácsadás során használt Rorschach-tesztet, s rá két évre közli németül a szintén Szondi köréhez tartozó Böszörményi Györggyel közösen jegyzett – fentebb már hivatkozott – szaktanulmányát.¹⁸⁰ Amikor Szakács Ferenc visszaemlékezése szerint az OIE-ben Binét Ágnes és Nemes Livia bevonásával nekiláttak a Rorschach-teszt standardizálásának, a saját tapasztalatok mellett – a korábban szintén a Szondi-körhöz tartozó – Tarcsay Izabella tankönyvéből indultak ki.¹⁸¹

Noha a jelenleg forgalomban lévő kiadások tekintélyes terjedelme mintegy hétszáz oldalra rúg, a mű nem monográfiának íródott. *A Rorschach-próba* az 1966 és 1971 között az OIE-ben végzett pszichodiagnosztikai eljárások során technikailag tökéletesített, tartalmilag

¹⁷³ Lásd V. BINÉT Ágnes – MÉREI Ferenc – SZEGEDI Márton, A Wechsler-féle gyermekintelligencia-vizsgáló teszt revideált változata HAWIK-R, in *Az intelligencia mérése*, Kun Miklós – Szegedi Márton (szerk.), Budapest, Akadémiai, 1971, 227-258.

¹⁷⁴ AJKAY Klára, Emlékeztetvizsgálat organikus és funkcionális betegek differenciáldiagnosztikájához, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 31. évf. (1974) 1. sz., 48-62.

¹⁷⁵ BAGDY Emőke – LIPTÁK Tamás, A „diszkrimináló skálamódszer” és alkalmazása a szenzitivitás és a paranoiditás diagnosztikájában, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 31. évf. (1974) 4. sz., 403-421.

¹⁷⁶ SZAKÁCS – BAGDY, Klinikai pszichológia az intézetben, 40.

¹⁷⁷ CSÁSZÁR-NAGY Noémi, A Rorschach-próba hazai útja, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 75. évf. (2020) 1. sz., 33-44. Lásd még Samuel J. BECK, How the Rorschach Came to America, *Journal of Personality Assessment*, 36. évf. (1972) 2. sz., 105-108.

¹⁷⁸ Marcel MONNIER, Le test psychologique de Rorschach, *L'Encéphale*, 29. évf. (1934), 247-270. Valamint Catherine AZOULAY, Michèle EMMANUELLI, Nina RAUSCH DE TRAUBENBERG, Denis CORROYER, Paulette ROZENCWAJG, Yannick SAVINA, Les données normatives françaises du Rorschach à l'adolescence et chez les jeunes adultes, *Psychologie clinique et projective*, 13. sz. (2007), 371-409. Laine-Fringen állításával szemben egészen bizonyosan évtizedekkel korábban ismert volt a teszt Magyarországon, lásd LAINE-FRIGREN, *Searching for the Human Factor*, 178.

¹⁷⁹ Vö. SCHNELL János, A gyermekorsók lélektanából. Esetek a Magy. Kir. Gyermeklélektani Intézet Nevelési és Pályaválasztási Tanácsadó ambulanciájáról, *A Jövő Útjain*, 23. évf. (1938) 4-5. sz., 3-39.

¹⁸⁰ MÉREI Ferenc, Az intelligencia minőségi értékelése a pályaválasztási tanácsadásban, *Iskola és Egészség*, 5. évf. (1938) 2. sz., 127-140.

¹⁸¹ SZAKÁCS Ferenc, Mérei Ferenc és a hazai klinikai pszichológia sztenderdjei, in *A pszichológiatörténet-írás módszerei és a magyar pszichológiatörténet*, Pléh Csaba, Mészáros Júlia, Csépe Valéria (szerk.), Budapest: Gondolat, 2019, 305-340. Illetve TARCSAY Izabella, *Pszichodiagnosztika: a Rorschach-vizsgálat és klinikai alkalmazása*, Budapest, Eggenberger, 1940. Lásd még PERTORINI Rezső – KLEININGER Ottó, Adatok a Rorschach teszt klinikai használatának kérdéséhez, *Ideggyógyászati Szemle*, 15. évf. (1962) 1. sz., 10-16.

átdolgozott és módszertanilag kiegészített eljárások kézikönyveként jelent meg. Ebből készült az 1979-es, egykötetes egyetemi jegyzet, mely már az 1971 óta eltelt évek kutatási eredményeit is tartalmazza.¹⁸² A 2002-ben a Medicina kiadó által kiadott, Fischer Eszter és Gerő Zsuzsa által sajtó alá rendezett, máig forgalomban lévő kiadásban pedig szerepel a szerkesztők által összeállított függelék is. Ez a függelék a Mérei által tervezett, de végül el nem készített hatodik kötete lett volna az OIE-féle ötkötetes műnek, ennek hiányában a szerkesztők Mérei egyéb, a Rorschach-tesztel foglalkozó írásaiból igyekeztek olyan részleteket sajtó alá rendezni, melyek megfelelhetnek a szerző szándékainak.¹⁸³ Az 1921-ben *Psychodiagnostik* címmel megjelent foltértelmezési próbáját Hermann Rorschach svájci pszichológus az 1910-es évek legvégén dolgozta ki. Pszicho-diagnosztikai eljárása

„az indirekt módszerrel dolgozó személyiségvizsgálatok közé tartozik. A vizsgált személynek értelmet kell adnia olyan foltoknak, amelyeknek nincs meghatározott jelentésük és alak szempontjából véletlenszerűek. A vizsgálati feladat olyan folyamatot vált ki, amelyet funkcionálisan az alakító munka és a külső ingerrel irányított asszociatív lefolyás jellemez. [...] A teszt diagnosztikai használhatósága ama feltételezésen nyugszik, hogy az alakító folyamat a személyiség jellegzetes megnyilvánulása, s a kiváltott asszociatív sort érzelmi-indulati mozzanatok színezik, amelyek a vizsgált személy sajátos magatartását átszövik”.¹⁸⁴

Ennek a pszichiátriai és pszichológiai vizsgálatnak középpontjában a *jelentésadás* mozzanata áll.

„A vizsgálati személynek az a feladata – írja Mérei –, hogy meghatározott jelentés nélküli foltoknak hasonlóság alapján jelentést adjon. Rorschach az eljárást formaértelmezési próbának nevezte, kifejezésre juttatva ezzel azt, hogy a vizsgálati személy olyan ingeregységgel kerül szembe, amelynek sokféle érvényes megoldása, jelentése lehet”.¹⁸⁵

A századforduló környékén mások is próbálkoztak hasonló – utóbb Lawrence K. Frank által – „projektív tesztnek” nevezett eljárással (Piéron, Binet, Ribakov), s az elképzelés mindegyikükénél hasonló volt, nevezetesen az intelligencia-funkcióként elkönyvelt képzelet vizsgálata. Frank szerint a személyiség tanulmányozására szánt projektív tesztekkel az a baj, hogy definíció híján nem tudjuk, pontosan *mit* is vizsgálunk.

„Amit személyiségnek nevezünk, s amit tapogatózva, mint a teljes egyén és a hozzáadódó, hasonló elképzelések reakciójának összességeként próbáltunk megfogalmazni, az a kutatás számára érthetőbbé és megközelíthetőbbé válik, ha úgy fogjuk fel, mint az egyén és az őt körülvevő szituáció által teremtett *mezőben* élő folyamatot”.¹⁸⁶

Mérei olvasatában Frank úgy látja, hogy a projektív teszteknek a személyiség *egészét* kell vizsgálniuk.

„A megoldásban az egyes készségek, képességek a személyiség globális irányulásának, típusának alárendelve működnek. Egyben dinamikusak, vagyis nem annyira a teljesítményt, mint inkább a hozzá vezető utat, tehát a cselekvés motivációját jellemzik. S mindezt azt teszi lehetővé, hogy a vizsgálati személy nem egyértelmű ingerre felel, így válaszába érzelmei, vágyai, lappangó gondolatai projektálódnak”.¹⁸⁷

¹⁸² MÉREI Ferenc, *A Rorschach-próba*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1979. Több utánnyomása van.

¹⁸³ A magyarországi Rorschach-irodalomhoz lásd BAGDY Emőke – CSÁSZÁR-NAGY Noémi, *A Rorschach-próba hazai szakirodalmi tematikusan, a megjelenés időrendjében, 1940–2019, Magyar Pszichológiai Szemle*, 75. évf. (2020) 1. sz., 45–66.

¹⁸⁴ MÉREI Ferenc, *A Rorschach-táblák felszólító jellege, Magyar Pszichológiai Szemle*, 16. kötet (1947) 3–4. sz., 115–125., itt: 115.

¹⁸⁵ MÉREI Ferenc, *A Rorschach-próba*, Fischer Eszter – Gerő Zsuzsa (szerk.), Budapest, Medicina, 2002, 19. (A továbbiakban erre a kiadásra hivatkozom.)

¹⁸⁶ Lawrence K. FRANK, *Projective Methods for the Study of Personality, The Journal of Psychology*, 8. évf. (1939) 2. sz., 389–413., itt: 400. (Kiemelés – K. H. Zs.)

¹⁸⁷ MÉREI, *A Rorschach-próba*, 20.

Mérei azonban arra is figyelmeztet bennünket, hogy a mélylélektani hagyományhoz képest a „projekció” szó jelentést váltott. A mélylélektanban ugyanis ezen a kifejezésen azt a feszültséggel szembeni védekező én-mechanizmust értjük, amellyel a személy az elhárított indulatot rávetíti a külvilágra. A projektív tesztekben azonban ennek jelentése kibővül, így a vágyteljesítő tulajdonítást, az ábrándszöveget, ki nem mondott gondolatainkat és indulatainkat is bele-
szőjük a reakcióba.¹⁸⁸ Bagdy Emőke úgy összegzi ezt József Attila befejezetlen Ro-tesztje kapcsán, hogy

„azok a próbák projektívek, amelyeken az ábrázolt »képek« nem egyértelműek, hanem a formák különféle jelentéseket nyerhetnek a vizsgált személy aktuális lelkiállapota, hangulata, késztetései, feszültségei szerint. [...] Így ölthet alakot a vágy, reménység, szorongás, aggodalom, szándék és a »formateremtő« szükséglet is. [...] Minél strukturálatlanabb a látvány, minél kevésbé hasonlít egyértelműen valamilyen ismert alakra, formára, annál nagyobb »teremtő«, kivetítő erőt mozgósít a szemlélőben [...]. Amikor a pszichológus a Rorschach-táblákra adott »válaszokat« pontosan leírja, majd pedig a próba értékelési szabályai szerint feldolgozza, akkor a vizsgált személy belső lelki folyamataiból, képzettségéből és lelki szerkesztési, művelési módjaiból nyert hiteles mintával dolgozik. [...] A jeleknek bizonyos személyiség-mutatókba rendezése (ez csaknem 50 mutató, illetve kórlélektani skála alkalmazását kívánja meg) végül jelentésértelmezési munkával egészül ki”.¹⁸⁹

Mérei az intelligencia, sőt általában a képességek, illetve a teljesítmény *mérése* kapcsán megfogalmazott gondolatait. A Ro-teszt kapcsán ezt annyival árnyalja, hogy a teljesítmény mérésére irányuló vizsgálatok gyakran abba a hibába estek, hogy a feladat megoldását a személyiségtől elszigetelt jelenségnek tekintették. Amikor tehát Mérei arról beszél, hogy a projektív tesztek a személyiség *egészét* célozzák, akkor a „nem izolált képességekhez szólnak, hanem az érzelmi-indulati életre, a motivációra és a viselkedésre egyaránt jellemző reakciókat értelmeznek”.¹⁹⁰ A teljesítmény rideg mérése helyett tehát a projektív teszt képes arra is, hogy megmutassa a vizsgálati személy egyéni érzelmi színezetét, alkalmazkodóképességét, viselkedési motivációját (biztonságigény, frusztrációkerülés, sikerélmény, erotikus feszültség). A teszt ugyanígy támpontot adhat a személyekhez és tárgyakhoz való kötődést, illetve a valósághoz való viszonyt illetően is. Mérei azonban minden módszertani egzaktság dacára sem tekinthető ortodox pszichometrikusnak, vagyis olyan lélektani szakembernek, aki csakis a teszten nyugvó mérésben hisz.

„A pszichometrikusok érvelése a következő – írják Szakács Ferencsel közösen jegyzett könyvükben –: minden, ami létezik, mennyiségileg meghatározott – ami pedig mennyiségileg meghatározott, az mérhető. Az impresszionisták viszont azt hirdetik, hogy a dolgok mennyiségi meghatározottsága nem azonos a lényegükkel, ami egészesleg jellegű, megismerésük tehát csak az egészre irányuló összbemutató alapján alapuló intuícióval lehetséges”.¹⁹¹

A két beállítódás közötti vita kapcsán a marxista ismeretelmélethez utalják az olvasót, és a maguk részéről amellet teszik le a garast, hogy a két megközelítés komplementer viszonyban áll, amit a gyakorlati munkában kamatoztatnak is.

A projektív tesztből következtethetünk továbbá az önismeret igényére (milyen mélyen törekszik az egyén cselekedetei indítékainak megértésére), valamint az elaboráció képességére is, melynek segítségével az indulati feszültség intellektuális érdeklődéssé formálható. A Ro-próba korántsem csak kórlélektani folyamatok feltárása alkalmas, habár elsősorban a kli-

¹⁸⁸ MÉREI, *A pszichológiai labirintus*, 20-22.

¹⁸⁹ BAGDY Emőke, „Majd eljön értem a halott”. József Attila befejezetlen személyiségvizsgálatáról, in „*Miért fáj mai is*”. *Az ismeretlen József Attila*, Horváth Iván – Tverdota György (szerk.), Budapest, Balassi – KJK, 1992, 65-116., itt: 70-71. Kozmutza Flóra 1937-ben vette fel a Ro-tesztet a költővel. ILLYÉS Gyuláné, *József Attila utolsó hónapjairól*, Budapest, Szépirodalmi, 1987, 10-12.

¹⁹⁰ MÉREI, *A Rorschach-próba*, 21.

¹⁹¹ MÉREI Ferenc – SZAKÁCS Ferenc, *Klinikai pszichodiagnosztikai módszerek*, Budapest, Medicina, 1974, 29. A kötet voltaképpen a teljesítmény- és a projektív tesztek gyakorlatának átfogó bemutatását adja.

nikai pszichológiában használatos. Hiszen minden személyiségvizsgálat annyiban normatív, amennyiben a normális személyiség, a tudatműködés, az affektivitás és a szociabilitás mutatóit határozza meg, s ezekhez viszonyítva állapítja meg a kóros elváltozásokat. Az igazi módszertani probléma azonban az volt, hogy sok szakember a projektív tesztek annyira egyéninek és variábilisnak tartotta, hogy emiatt nem bízott a teszt *standardizálásának* lehetőségében.

„Ezzel az elgondolással szemben azt az érvet hozhatjuk fel – fűzi tovább Mérei –, hogy bár a tudatműködésben valóban sok egyéni változat van, de az egyazon művelődési körben nevelkedő és élő emberek képzetáramlásában és habitusában mégis sok a gondolkodási és viselkedési sablon. Ezek színvonala, gyakorisága, előfordulási ritmusa megmutatja a vizsgálati személy alkalmazkodási készségét, valóságérzékét, elaborációs képességeit, s így értékes támpontokat nyújt egészség és betegség elhatárolásához”.¹⁹²

A teljesítménytesztekhez képest tehát a projektív tesztek annyiban térnek el, hogy míg előbbinél a standardhoz való viszonyítás a végeredményt mutatja, addig a projektív teszteknel a végeredmény csupán *értelmezési támpontot* nyújt.¹⁹³

Az értelmezés maga tehát olyan művelet, melynek lényege megtalálni azt a „személyiség típust, motivációs hátteret, tulajdonság- illetve tünetképződési folyamatot, amelybe az egyes támpontok ellentmondásmentesen illeszkednek, összhangban azzal a lélektani magyarázó rendszerrel, amelyre a vizsgálat épült”.¹⁹⁴ Ebből a szempontból a Ro-próba a standardizált teljesítménypróba és a kizárólag értelmezésen nyugvó megközelítés (például a grafológia) módszertani-szemléleti elemeit vegyíti, amennyiben a vizsgálatvezető a reakciókat a standardhoz viszonyítja, s az így kapott támpontokból kiindulva kezdi meg az értelmezést. Mérei azonban hozzáteszi, hogy ez távolról sem általános: az amerikai Rorschach-praxisban, főként Samuel Beck és követői, többnyire a standardról olvassák le az értelmezést mellőző diagnózist, míg a Françoise Minkowska útmutatását megfogadó európai pszichológusok egy része épp fordítva, standard nélküli értelmezést használ.¹⁹⁵ Ez utóbbi, beleélés-központú eljárást a hazai gyakorlatban mindközönségesen „minkowskázásnak” is nevezték, Mérei hivatalosan nem is tanította, így csak közvetlen tanítványainak adta át az interpretációs technikáját.¹⁹⁶

Az értelmezési eljárások során azonban érdemes tisztázni, milyen interpretációs iskolákat követ a munka. Mérei szerint ezt nehéz lenne pontosan rekonstruálni, hiszen Hermann Rorschach eredetileg a Carl Gustav Jung által megadott tipológiára, illetve a mélylélektan egyes tételeire épített.

„Ez fokozatosan kibővült az alaklélektani kísérletek eredményével – fejtegeti Mérei –, a szükséglet-felszólítás motivációs sémájával, a frusztrációs elmélettel, a szemléletnek és gondolkodásnak azzal a fejlődési magyarázatával, amelyet a genetikus gyermeklélektan tárt fel, s főként pszichiátriai tapasztalatokkal, ezen belül a pszichoanalízis neurózistanával”.¹⁹⁷

Látható tehát, hogy maga az elméletrendszer is meglehetősen heterogén, ebből fakadóan korántsem meglepő az, hogy a diagnosztikai jelzésrendszer sem mondható egyneműnek. A tíz Rorschach-táblának mind megvan a sajátos légköre, mely lényegében mindenkihez ugyanaz-

¹⁹² MÉREI, A *Rorschach-próba*, 23.

¹⁹³ MÉREI, A *pszichológiai labirintus*, 59-63.

¹⁹⁴ MÉREI, A *Rorschach-próba*, 23.

¹⁹⁵ Lásd Samuel J. BECK, *Personality Diagnosis by Means of the Rorschach Test*, *American Journal of Orthopsychiatry*, 1. évf. (1930) 1. sz., 81-88., illetve Françoise MINKOWSKA, *Le Rorschach: à la recherche du monde des formes*, Paris, Desclée de Brouwer, 1956

¹⁹⁶ Az egyes iskolákról részletesebben ír CSÁSZÁR-NAGY Noémi, Quo vadis Rorschach-teszt? A Rorschach-próba múltja, jelene, krízisei, megújulása és jövője, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 75. évf. (2020) 3. sz., 13-32. Lásd még MÉREI Ferenc, Különleges reakciók a Rorschach-próbában, in *Pszichológiai tanulmányok 11.*, 677-700.

¹⁹⁷ MÉREI, A *Rorschach-próba*, 25.

zal a felhívással él. Ám az egyes vizsgálati személyek reakciójában tapasztalható érzékelési sajátosságok, tartalmak, a jelentésadásba szövődő társítások, valamint a gyakoriság az adott tábla ún. felszólító jellegéhez *képest* értelmezhető. A felszólító jelleg terminus technicusát Mérei Ferenc a korábban többször említett Kurt Lewintől vette át. Utóbbi

„mutatott rá arra, hogy a pszichikus reakciók az egyén aktuális állapotának és a pszichológiai értelemben vett környezetének kölcsönhatásából váltódnak ki. Minden ilyen reakció mögött valamilyen szükséglet vagy szükségletek feszültségének feloldási törekvése húzódik. A reakció formálódási folyamatába belejátszik a külvilág is, melyben a dolgok – legyenek tárgyak, személyek vagy helyzetek – nem közömbösek, hanem bizonyos magatartásmódokra, cselekvésekre szólnak fel bennünket. Minden dolog végtelen számú felszólítást intézhet a személyhez, akire ezek közül az hat, amelyik a benn lévő *feszültség feloldására* legalkalmasabbnak mutatkozik. A dolognak azokat a tulajdonságait, amelyek a szükségletek teremtette feszültség feloldását ígérve irányítanak a reakció felé, Lewin felszólító jellegnek nevezte”.¹⁹⁸

A Ro-próba jelölési és értelmezési technikája azonban lényegében a tapasztalati támpontok gyűjteményéből építkezik. A felhasználási területtől függően, a mélylélektanban, a genetikus gyermeklélektanban, a klinikai diagnosztikában vagy az alkalmasság-vizsgálatok során, a fentebbi támpont-katalógushoz eltérő magyarázati rendszer kapcsolódik. Ebből következik az, hogy a Rorschachon nyugvó értelmezés „többféle módon magyarázható és indokolható, többféle rendszerben kifejezhető”.¹⁹⁹ Leggyakrabban azonban a klinikai pszichológiában használatos, mert az ideg- és elmeosztályokon megbízható támpontokat ad a neurózis és a pszichózis elhatárolásához, a pszichés tüneteket kísérő organikus háttér feltáráshoz, a szomatikus megbetegedések pszichés összetevőinek értelmezéséhez, valamint a viselkedési és gondolkodásbeli regresszió izolálásához. Emellett a Ro-teszt diagnosztikai felhasználása igen elterjedt az ideggyógyászati szakrendeléseken, a szervezés- és munkalélektanban, illetve a kriminálpszichológiában (bíróági szakértői munka).²⁰⁰

A módszertanilag, technikailag alaposan kidolgozott pszichodiagnosztikai eljárások, tesztek összességében komolyan hozzájárultak ahhoz, hogy a korábban kérdéses státuszú klinikai pszichológia az 1970-es évekre megkapja a neki járó tudományos rangot és terápiás helyet. Ahogy a modern államok kialakulása óta kulcskérdés az ember (munkaerő) egészsége, munkabírása, teljesítőképessége és – utóbb – lelki terhelhetősége, úgy „zárkózik fel” az orvostudományra, a járványtanra és a népegészségügyre alapozott biopolitikai törekvések mellé a lelki egészséget szem előtt tartó mentálhigiéné.

„Amilyen fokban egészítették ki a gyógyítás munkáját a megelőzés és a rehabilitáció intézményei – írja Mérei és Szakács –, úgy szövődött bele az orvosi szemléletbe a mentálhigiéniai gondolat. Egyre több tapasztalat mutatta ki a szabályozható körülmények hatását a pszichikus egyensúly biztosításában, s egyre inkább kellett mérlegelni a társadalmi viszonylatok szerepét elsősorban a pszichikus zavarokban, de más megbetegedések kísérőjeként. A szociálpszichiátriai szemlélet az egészségvédelem – különösképpen a lelki egészségvédelem – tervezésében egyre fontosabbá vált. E megsokszorozódott feladatok megoldásába vont be az orvos új munkatársként a klinikai pszichológust, akinek már a képzését is úgy tervezzük meg, hogy kiterjedt prevenciós, rehabilitációs, mentálhigiéniai és szociálpszichiátriai munkakörben álljon az orvos rendelkezésére”.²⁰¹

Ez a beállítódás vezet át bennünket Mérei Ferenc pszichodiagnosztikai munkásságától a klinikai pszichológiai időszak másik nagy témájához, a csoport-pszichoterápiához. Ez persze távolról sem csak a Mérei körüli közvetlen kollégákra és tanítványokra vonatkozik, a „csoportozás” diszciplínától függetlenül jellegzetes terápiás tevékenységgé válik a korszakban. Persze ha már csoportról beszélünk, akkor a Mérei-életmű számtalan pontjához tudunk gyors analógiákat kapcsolni. Az eddigiek alapján egyértelműnek tűnhet, hogy a szociálpszichológiai és a

¹⁹⁸ MÉREI, A Rorschach-táblák felszólító jellege, 117. (Kiemelés – K. H. Zs.)

¹⁹⁹ MÉREI, A Rorschach-próba, 27.

²⁰⁰ Utóbbit részletesen tárgyalja Szakács, vö. MÉREI – SZAKÁCS, A klinikai pszichológia gyakorlata, 51-56.

²⁰¹ MÉREI – SZAKÁCS, Klinikai pszichodiagnosztikai módszerek, 9.

társas szempontú gyermeklélektanból átemelt tudás éppúgy kamatoztatható lesz a klinikumban, mint az élettörténet csoportalapú mozzanatainak (oppozíció, Törzs) fontos tapasztalatai.

Amint Szőnyi Gábor rámutat, a klinikai pszichológiában terápiás céllal és feltételekkel használt interdiszciplináris csoport-terápia és a korábban a szociálpszichológia kapcsán már tárgyalt kiscsoport-kutatás között – minden látszólagos intellektuális kapocs ellenére – a kíváncsnál jóval nagyobb a távolság. Ennek oka nyilvánvalóan a pszi-tudományok szétfejlődésével, hazai aszimmetrikus professzionalizációjukkal (korábban tárgyaltuk ezt a két aspektust), s természetesen eltérő célrendszerükkel is magyarázható, amennyiben a kiscsoport-kutatásnak nincsenek terápiás céljai.

„Az érintkezés – jegyzi meg Szőnyi – többnyire olyan személyekhez kapcsolható, akik munkásságuk során részben szociálpszichológusként, részben csoport-pszichoterapeutaként tevékenykedtek. [...] Pedig mindkét oldalról óriási szükség lenne a folyamatos érintkezésre. A csoportpszichoterápia számára elméletalkotásához, kutatásához, egész önreflexiójához, gyakorlatának, beteg- és betegségszemléletének alakításához a medicina nem ad megfelelő modelleket, szociológiai megközelítésekre kell építenie; a szociálpszichológia számára viszont a csoport-pszichoterápia egy egyébként elérhetetlen és kialakíthatatlan tapasztalási, kutatási területet nyújt”.²⁰²

Jóllehet Szőnyi Gábor nem említ neveket, ráadásul többes számban használja az „olyan személyeket”, akik a csoport-pszichoterápia és a szociálpszichológia, szűkítve a csoportdinamika területén *éppúgy* járatosak, de talán nem tévedünk nagyot, ha az egyik ilyennek Mérei Ferencet gondoljuk (noha neve a hivatkozások között sem szerepel).

A kérdésfelvetés izgalma éppen abból fakad, hogy a csoport-pszichoterápia és a csoportdinamika problematikájának *határai* nem is mindig jelölhetők ki egyértelműen, hiszen a

„csoport *hatékonyágának* kérdése a terápiás (egyedre vonatkoztatott) célokhoz mért eredményesség kérdéseként kap relevanciát; a csoport munkájának zavarai közvetlenül, mint terápiás kudarcok és krízisek jelenhetnek meg, ennek minden következményével. [...] Ezek a kérdések a csoportdinamikai csoportokban – amelyek ugyanakkor nagymértékben csoport-pszichoterápiás módszerekkel dolgoznak, és mint »egészségesekkel végzett csoportpszichoterápiák« kiváló összehasonlító és tapasztalatszerző terepet jelentenek a klinikai csoportpszichoterápia számára – azonban ily módon nem vetődnek fel”.²⁰³

Ha visszaemlékszünk, Méreinek az 1946–1947-ben végzett kiscsoportos kutatásaiban az egyén (pláne, ha nem vezető) valóban nem kap hangsúlyt, a pszichológus figyelme akkor éppen az egyének körül és felett képződő *többségre* összpontosult. Ahogy a Vas Judit-féle *Módszerek* kapcsán is megjegyeztük, a lewini ihletésű „társadalmi klíma” (vagy a köznevelés) kapcsán nem közömbös a teljesítmény sem, ám utóbbi önmagában semmit sem legitimál.²⁰⁴ Attól, hogy „autoriter klímában”, elnyomás révén például jobban teljesítenek a gyermekek, az még nem teszi kívánatossá ezt a fajta vakfegyelemre épülő berendezkedést. Érzésem szerint azonban nem is az egyén jóllétének vagy személyes komfortjának szemszöge érvényesül Mérei értelmezésében, hanem az az egyenlőségen nyugvó demokratikus szemlélet, amely egyedül szavatolja a nembeli ember szabad és tudatos választásának lehetőségét.

²⁰² SZŐNYI Gábor, A klinikai csoport-pszichoterápia néhány tanulsága a szociálpszichológia számára, *Pszichológia*, 7. évf. (1987) 3. sz., 419–429. Lásd még HARMATTA János, A csoport-pszichoterápia kutatásának egyes kérdései, in *Csoport-pszichoterápia elméleti és gyakorlati kérdései*, Hidas György (szerk.), Budapest, Akadémiai, 1984, 177–195.

²⁰³ SZŐNYI, A klinikai csoport-pszichoterápia néhány tanulsága a szociálpszichológia számára, 420. (Kiemelés az eredetiben.)

²⁰⁴ MÉREI Ferenc, Vakfegyelem, szabadosság, önfegyelem. Nevelői légkörök társadalomlélektani vizsgálata, *Élet és Tudomány*, 21. évf. (1966) 46. sz., 2174–2177.; VAS Judit, *Módszerek*, dokumentumfilm, MAFILM, 1968. Lásd még BÍRÓ Yvette, HEGEDŰS Zoltán, ZSUGÁN István, „A film a szociálpszichológia kitüntetett szemléltetési módja”. Beszélgetés Mérei Ferencsel és Vas Judittal, *Filmkultúra*, 11. évf. (1970) 1. sz., 64–71.

Ahogy az előző fejezetben tárgyaltuk, Mérei Ferencnek 1956-ban, a balatonfüredi pedagóguskonferencián és a Petőfi Körben elmondott beszédében tűnik fel az „egyén” problematikája, mely egyre hangsúlyosabban *egészíti ki* a korábban triumfáló együttséget.²⁰⁵ A csoportdinamika ugyan – mint láttuk – korábban is érdekelte, de a belső „rétegbontás” csak az 1957–1958-ban végzett vizsgálataiban jelenik meg, amikor – ha nem is az egyén, de – a „pár” helyzetét vizsgálja a csoporton belül.²⁰⁶ Az „egyén” pszichológiai megközelítése és konstrukciója Mérei számára korántsem triviális kérdés. Ehhez érdemes azonban tekintetbe venni, hogy az ifjúkori gyermeklélektani alapozás, különösen Henri Wallon hatása miatt Mérei szerint az egyén mindig társas helyzetben van; azt is mondhatnánk, hogy számára a csoporthelyzet *ontológiai realitás*. Ebből fakadóan a „magányos én” léte távolról sem magától értetődő, annak kialakulásában, létmódjában mindig szerepet kap a „társas” mozzanat, vagyis a „másik” konstitutív szerepe és jelentősége az „én” kialakulásában. „Énnek nevezik a lélektanban az önmagunkról – testünkéről, képességeinkről, élményeinkről – való tapasztalatoknak, ismereteknek stabil rendszerét. Ehhez viszonyítva különítjük el magunkat a külvilágtól, s ennek támpontjaival jön létre az én-élmény – az a megnyilvánulásainkban implikált tudás, hogy az átéléseimnek én vagyok az alanya, ami velem történik, azt én élem át”.²⁰⁷ Ez a rendszer azonban nem velünk született, hanem lassan alakul ki az emberi élet kezdetén.

Amikor a második tudományos nagygyűlésen „A pár és a csoport” című előadás után Süle Ferenc pszichiáter megkérdezi Méreit, hogy a gyermekeken végzett vizsgálat tapasztalatait „mennyiben tartja transzponálhatónak más pár–csoport szituációkra, tehát például felnőttek és neurotikusok, illetőleg pszichotikusok esetében”, Mérei úgy reagált, határozottan bízott abban, hogy átvihetők a gyermekcsoport és benne a pár formalizált eredményei a felnőttek világára is.

„Elsősorban neurotikusoknál szeretném megközelíteni – válaszolja –, vagy legalábbis olyan reaktív neurotikus tüneteket mutató személyeknél, ahol a konfliktusháttérbe ez a folyamat belejátszhat”.²⁰⁸

A társas szempont Mérei számára szinte „anyanyelvünként” való bevezetése a terápiába egyrészt egyértelműen választ ad Szőnyi Gábor felvetésére, miszerint a kiscsoport-kutatások, az „egészségesekkel végzett terápia” tanulságai alkalmazhatók-e a csoport-pszichoterápia világában. Másrészt ha Wallon követőjeként Mérei szerint az én kialakulásában mindig formatív szerepe van a másoknak, a közegnek, a mikromiliónek, akkor logikusan következhet ebből, hogy az én lelki diszfunkcióinak terápiája, korrekciója során is konstitutív szerepe lehet a közösségnek. Azt hiszem, nem pusztán arról van szó, hogy Mérei a társas szempontú gyermeklélektan tanulságait „átviszi” a klinikai pszichológia területére, inkább arról, hogy az előbbiből származó ismeretelméleti tudás és kutatási tapasztalat *inspirációit* kamatoztatja az utóbbiban. A klinikumból leszűrt új ismereteket és tapasztalatokat pedig visszavezette korábbi kutatási területére is, vagyis a két terület kölcsönösen megtermékenyítette egymást.

Erre lehet példa az eredetileg még a Mária Terézia téri Székesfővárosi Neveléstudományi Intézet Lélektani Intézetében 1945 őszén óvodásokkal és kisiskolásokkal végzett vizsgálat átdolgozott változata.²⁰⁹ Az utóbb *Aktometria* címen megjelent írás zárata, noha Gerő

²⁰⁵ Röviden talán ebből az interjúból is kihüvelyezhető a lényeg: GÁTI Károly, Tisztelni az egyénit és szeretni a természetet. Beszélgetés Mérei Ferencsel, *Magyar Nemzet*, 12. évf. (1956) 245. sz., 5.

²⁰⁶ MÉREI Ferenc, A pár és a csoport. Csoportdinamikai kísérlet gyermekeken, in *Pszichológiai tanulmányok 10. A Magyar Pszichológiai Tudományos Társaság által 1965. évi október 25-én és 26-án rendezett második tudományos nagygyűlésen tartott előadások és hozzászólások*, Gegesi Kiss Pál (főszerk.), Budapest, Akadémiai, 1967, 153-158. Újra kiadva: MÉREI, *Társ és csoport*, 45-49.

²⁰⁷ MÉREI Ferenc, A gyermek lelki fejlődése – világképünkben. Henri Wallon, 1879–1962, *Valóság*, 10. évf. (1967) 9. sz., 11-18., itt: 15.

²⁰⁸ MÉREI, A pár és a csoport. Hozzászólások (Süle Ferenc kérdése, Mérei Ferenc válasza), 158-159.

²⁰⁹ Vö. MÉREI Ferenc, *A társas magatartás megfigyelésének módszere. Kategóriatáblázat és jelrendszer*, Budapest, Székesfővárosi Lélektani Intézet, 1948. (Székesfővárosi Lélektani Intézet Módszertani Közleményei, 6.)

Zsuzsa és Fischer Eszter szerkesztők nem utalnak erre expliciten, csakis a klinikai pszichológiai időszakban keletkezhetett.²¹⁰ A gondolatmenet kiindulópontja egy 10–13 éves gyermekkel végzett, Frenkl Sylvia által vezetett kutatás volt, melyben az aktometriai módszerrel Frenkl és Kántás László huszonöt viselkedési módot regisztrált (a játék maga az asztali jégkorong volt). Ebben benne volt az agresszió, az önszidalmazás, az öndicséret, az önfelmentés, a rivalizálás, a cukkolás, a parancsolás, az engedelmesség éppúgy, mint az énesség, az alárendelődés és a segítség különböző árnyalatai.²¹¹

Az I. Kerületi Gyermekideggondozó pszichopatológiai beteganyagából készült elemzés eleve a vizsgált gyermekek társas helyzetben elszenvedett *kudarcairól*, illetve az ezekre adott reakciókról ad számot. Az I. kerületi Lisznyai úti általános iskolába járó sine morbo, vagyis egészséges gyermekeket Frenkl Sylvia kontrollcsoportnak használta ahhoz, hogy a non-direktív társas helyzetben elszenvedett kudarcok lefolyását össze tudja vetni a pszichopatológiás (antiszociális, pszichoneurotikus) esetekkel. A szerző szerint az asztali jégkorong meccsei során mind az antiszociális, mind a neurotikus, mind a sine morbo gyerekek szerepet változtattak, hiszen szükségszerűen voltak „nyertesek”, „vesztesek” és a játékot irányító „bírók”, és e cserék révén beleélhették magukat a „másik” helyzetébe.²¹²

Márpedig a szemszög, a nézőpont szükségszerű megváltozása magával hozta, sőt fejlesztette az Henri Wallon által *decentrálásnak* nevezett, normális személyiségfejlődés esetén a tizedik életévtől megjelenő képességet. Ez az, ami Frenkl szerint az ideggondozói gyerekek esetében többnyire nem indult meg. Másképpen fogalmazva a játékban átélt szerepek, illetve a másik helyébe való beleélési képesség, adaptációs lehetőség fejlesztése szignifikánsan javította a közösségi beilleszkedést.

„A vizsgálatban résztvevő ideggondozói gyerekek utánvizsgálata – foglalja össze Frenkl Sylvia –, melyet részben a gyerekekkel, szülőkkel, részben az iskolával folytatott exploráció jelentett, a vizsgálat után leghamarabb fél évvel azt mutatta, hogy a gyerekek iskolai teljesítménye félévtől évvégéig javult, magatartási anomáliáik az elviselhetőség határain belül mozognak, esetenként tünet- és panaszmentessé váltak”.²¹³

Érdemes hangsúlyozni, hogy a fentebb tárgyalt pszichodiagnosztikai tevékenységgel szinte egy időben a csoport-pszichoterápia is elindul; ide sorolhatóak a különböző pszichoterápiás képzések, illetve kutatások. Füredi János és Kun Miklós vezeti be a terápiás nagyközösség és nagycsoport technikáját,²¹⁴ Mérei Ferenc pedig egyéni pszichoterápiás tevékenységét és kiképző munkáját mélyíti el az Ellis-féle racionális-emocionális, illetve a Rogers-féle rövidterápia alkalmazásával.²¹⁵

„Betegek csoport-pszichoterápiája – tekint vissza Fonyó Ilona –, csoportokkal dolgozó szakemberek kiképzése, egészséges egyetemi hallgatók önismeret- és személyiségfejlesztése, az 1960–1970-es években indult fejlődésnek Magyarországon, s ennek egyik mozgatója a klinikai közegben újrakezdő Mérei Ferenc volt. 1964-ben került az Országos Ideg- és Elmegógyintézetbe, ahol hamar érdeklődési körébe emelte a csoportban történő gyógyítást is. Itt az 1950-es évek második felétől szórványosan már folyt csoportos munka skizofrén és alkoholista betegekkel, amit vagy terápiás hatású beszélgetésnek, vagy csoport-pszichoterápiás kísérletnek neveztek”.²¹⁶

²¹⁰ MÉREI Ferenc, Az aktometria. A genetikai szociálpszichológia egyik vizsgálati módszere, in MÉREI, *Társ és csoport*, 80-95. Lásd még MÉREI Ferenc, Aktometria az óvodában, *Óvodai nevelés*, 24. évf. (1971) 8. sz., 313-316.

²¹¹ Lásd FRENKL Sylvia, Kudarc-reakciók kiscsoport helyzetben, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 31. évf. (1974) 4. sz., 422-438.

²¹² Henri WALLON, Az „én” és a „másik”. A „socius” szerepe az én-tudatban, in *Válogatott tanulmányok*, Mérei Ferenc (szerk.), Budapest, Gondolat, 1971, 260-273.

²¹³ FRENKL, Kudarc-reakciók kiscsoport helyzetben, 436.

²¹⁴ Vö. FÜREDI János, A terápiás közösségről, *Ideggyógyászati Szemle*, 23. évf. (1970) 4. sz., 168-176., illetve FÜREDI János, *Terápiás közösség kialakítása és szociálpszichiátriai vizsgálata*, Budapest, Akadémiai, 1979.

²¹⁵ AJKAY Klára – PÁL Mária, A pszichoterapeuta Mérei Ferenc, in *Mérei Ferenc, 1909–1986. Emlékkönyv születésének 80. évfordulóján*, 39-42.

²¹⁶ FONYÓ Ilona, A verbális csoportokkal dolgozó Mérei Ferenc, in *Mérei élet-mű*, 55-63., itt: 55.

A csoportozás tehát nem Mérei kezdeményezésére indul meg, ám előtanulmányaiból fakadóan konstruktívan tudott csatlakozni a már éledező terápiás eljárásokhoz.²¹⁷ Mérei „csoportozó” érdeklődése két formában nyilvánult meg: az egyik az ún. verbális, a másik pedig a pszichodráma-csoport volt.²¹⁸

Az Egészségügyi Minisztérium Pomázon található Munkaterápiás Intézetének négy munkatársa, Adorjáni Csaba, Gálfi Béla, Regius Ferenc és Schenker László már 1959-ben beszámolnak a munka és a jutalmazás szerepéről a csoportos pszichoterápiában. Közleményük élén úgy fogalmaznak, hogy a munkaterápia során az intézeti betegeket különböző csoportba osztva munkával munkára nevelik. Ez a régi-új felismerés implicit módon tehát abból indul ki, hogy a zárt intézetek egyszersmind *morális intézmények* is, melyek egyik célja az, hogy a modern társadalomban erkölcsi támpontként kezelt „termelő munka” fogalmával és gyakorlatával visszavezessék a betegeket ahhoz a társadalmi konszenzushoz, amelyet normalitásnak nevezünk.²¹⁹

„Nagyon kevés beteg fog – írják a szerzők – a csoportba hamar, maradéktalanul beilleszkedni. A türelmes, rendszeres, módszeres munka azonban szinte minden esetben meghozza az eredményt. A beteget szociális éhsége előbb-utóbb arra kényszeríti, hogy önként alkalmazkodjék a csoporthoz. A beteg beilleszkedése a csoportba döntő jelentőségű, mert ezzel kezdődik a beteg új társadalmi élete. [...] Ha a beteget barátságosan fogadják, ha éreztetik vele, hogy befogadták maguk közé, ha bevonják a csoport problémáinak a megbeszélésébe, ha egyenrangú félnek tekintik, nagyon sokat tettek az új beteg beilleszkedésének elősegítésére. [...] Ezekben a csoportokban a legjobb az affektív problémák eredményes megoldása, a betegek kölcsönös segítségnyújtása jó tanácsokkal, a realitásszemlélet javulása”.²²⁰

Mérei már az OIE-ben értesült arról, hogy Hidas György a II. Kerületi Tanács József Attila Kórházának Palatinus utcai, Fővárosi Pszichiátriai Módszertani Központ nevet viselő részlegében neurotikus betegekkal csoportozik.²²¹ A pszichológus meg is hívta Hidast az OIE Pszichodiagnosztikai Laboratóriumába, ahol Kun Miklós osztályvezető főorvossal, valamint Szakács Ferenc pszichológussal négyen fontolgatták egy kiképző csoport megszervezését.²²² „Az első két párhuzamosan futó csoportot Füredi János és Szakács Ferenc, illetve Fonyó Ilona és Füzéki Bálint vezette 1966–1967-ben”.²²³

Ebben az időszakban Mérei még nem vállalkozik a csoportok vezetésére, inkább csak szervezi azokat, szupervíziót csinált, s igyekszik bővíteni a bevonandó kollégák lehetséges körét (csoportvezetést csak a hetvenes évektől vállalt). Az elméleti háttér szempontjából

²¹⁷ A csoport-pszichoterápia történetére lásd SZŐNYI Gábor – TOMCSÁNYI Teodóra, A magyar csoport-pszichoterápiás irodalom, 1956–1981, *Pszichológia*, 4. évf. (1984) 4. sz., 613–638.

²¹⁸ A magyarországi klinikai pszichológiai, illetve pszichoterápiás műhelyeket összefoglalóan tárgyalja PLÉH Csaba, *Intézmények, eszmék és sorsok a magyar pszichológia fél évszázadában, 1960–2010*, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 71. évf. (2016) 4–5. sz., 691–723.

²¹⁹ Michel FOUCAULT, *A bolondság története a klasszicizmus korában*, Budapest, Atlantisz, 2004. Lásd még LAFFERTON Emese, A magántérbolydától az egyetemi klinikáig. A magyar pszichiátria történetének vázlata európai kontextusban, 1850–1908, in *A kreativitás mintázatai. Magyar tudósok, magyar intézmények a modernitás kihívásában*, Békés Vera (szerk.), Budapest, Áron, 2004, 34–73. A munka fogalmának társadalomtörténeti értelmezéséhez pedig Patrick JOYCE, The Historical Meanings of Work: an Introduction, in *The Historical Meanings of Work*, Patrick Joyce (szerk.), Cambridge, Cambridge University Press, 1989, 1–30.

²²⁰ ADORJÁNI Csaba, GÁLFI Béla, REGIUS Ferenc és SCHENKER László, A munka és a jutalmazás szerepe a csoportos pszichoterápiában, in *Pszichológiai tanulmányok* 2., Gegesi Kiss Pál (főszerk.), Budapest, Akadémiai, 1959, 537–546., itt: 537–538. Moreno kapcsán a csoportos pszichoterápia eredményeiről számol be HÁRDI István, Az I. csehszlovák pszichiátriai kongresszus, *Orvosi Hetilap*, 100. évf. (1959) 50. sz., 1809–1810.

²²¹ Az épület használatátörténetére lásd NAGY Anita, Villából kórházat? A József Attiláról elnevezett kórház története, in *A természettudományok, a technika és az orvoslás és a természetes és épített környezet*, Vámos Éva – Vámosné Vigyázó Lilly (szerk.), Budapest, Országos Műszaki Múzeum – MTESZ, 2007, 111–116.

²²² Vö. HIDAS György, A kapcsolat kérdése egyéni és csoportos pszichoterápiában, in *Pszichológiai tanulmányok* 10., 791–796.

²²³ FONYÓ, A verbális csoportokkal dolgozó Mérei Ferenc, 56.

Fonyó Ilona szerint Mérei a szociálpszichológiai (csopordinamikai) tudás, illetve a mélylélektani ismeretek szolgáltattak kiindulópontul, elsősorban a csoport-feszültség, illetve ennek szabályozása, a vezetési stílusok és a csoporton belüli egyensúly kialakításának kérdései foglalkoztatták. A megközelítés fundamentumánál azonban mindig ott munkál a társas szempontú gyermeklélektan az együttesség funkcióiról szóló modellje.

„Az együttesség [...] rávezeti a gyerekeket a *másiknak* az észrevételére. Akár páros, akár csoportos – fejtegeti Mérei –, mindenképpen elindítja a másik vagy a többiek értését [...], már a korai együttesség is kiemeli a másikat, s ahogyan jelentőséget ad neki, az érdeklődés ráirányul a másikra, úgy maga az érdeklődő is lehet a többiek érdeklődésének a tárgya. [...] Az együttesség a *másik* kiemelésével, főként decentrálassal együtt járó kíváncsiság egyik forrása. [...] Az együttesség a társas fejlődésnek s így a decentrálnak, a párdinamikának, a csoportdinamikának egyik feltétele. Az érzelmi fejlődésnek is összetevője, és belejátszik olyan pszichés mechanizmusokba, mint az empátia, az interiorizálás, az átpárolás, s abba az egész folyamatba, amelyet az én kialakítása jellemez”.²²⁴

Fonyó Ilona szerint Mérei felfogása hasonlított Carl Rogers személyközpontú megközelítéséhez, mivel nem annyira módszerként, mint inkább attitűdként, sőt egyfajta létezési módként értelmezte a csoportot. Rogershez hasonlóan Mérei is *encounterben*, vagyis találkozásban gondolkodott, noha Fonyó szerint ennek szakirodalmát akkoriban még nem ismerte. Mérei a

„találkozást az önismeretnél vagy a gyógyulásnál is fontosabbnak tartotta, illetve ezeket a hiteles kapcsolati élményből vezette le. A csoport-pszichoterápiáról írva hangsúlyozta, hogy az önmagában nem gyógyítja meg a pszichiátriai beteget, viszont mindenkor csökkentti alkalmazkodási zavarait”.²²⁵

Noha, mint láttuk, a pszichodiagnosztikában módszertani alaposságra és precizításra törekedett, a csoportmódszer esetében nem abban hitt, hogy egyik módszer jobb volna a másiknál, a terápia hatékonyságát a terapeuta személyiségével, képzettségével, illetve az intézmény támogató viselkedésével magyarázta. Az „egyenre” és a „légkörre” helyezte tehát a hangsúlyt.²²⁶

Csoportvezetőként Mérei nem tartotta követendőnek a semlegességet, és a pedagógiai szempontokat szem előtt tartva inkább a terapeuta értékrendjének megjelenítését érezte fontosnak. Ezért fogalmaz úgy Barcy Magdolna és Fonyó Ilona, hogy tanáruk a „milyen volt” helyett a „milyen legyen” kérdésre figyelt. Csoportvezetői szemléletének másik sajátosság pedig az volt, hogy a terápiás kereteket szabadon kezelte. Mérei olvasatában ennek célja abban állt, hogy az egyén gazdagodjon a társas miliőben, és rátaláljon a másik fontosságára, ezért nem ellenezte azt sem, hogy a csoporttagok a vezető távollétében is találkozzanak, továbbbszöjék a kapcsolatukat, ami később megbeszélés tárgyát képezte. Barcy és Fonyó azonban rámutatnak tanáruk ellentmondásosságára is, amennyiben egyrészt erős, sőt autokratikus vezetőként jellemzik, aki belenyúlt a viszonyokba, másrészt vezetőként a csoport autonómiáját hangsúlyozta. Éppen ezért több kolléga már a korszakban is hangot adott ellenérzéseinek, olykor hivatalos fórumokon is szóvá tették vezetési technikáját, aminek azonban látszólag ellentmond az, hogy közben szinte mindenki az ő csoportjába szeretett volna bekerülni.²²⁷

²²⁴ MÉREI Ferenc, Bevezetés: az együttességtől a szerződésig (1981), in *Társ és csoport*, 9-24., itt: 20. (Kiemelés az eredetiben.)

²²⁵ FONYÓ, A verbális csoportokkal dolgozó Mérei Ferenc, 56. „Az egész irányzat inkább stílus, szemlélet, hozzáállás – írja Mérei később Rogersről –: egy pszichológiai viselkedés meghatározása. Nem kísérleti eredmények konceptualizálásával kialakított elmélet, mint mondjuk Pavlov vagy Lewin műve. Nem is a gyakorlat felbontásával formált elmélet alkalmazása, mint a mélylélektanok vagy Piaget episztemológiájának a felhasználása”.

MÉREI Ferenc, Carl Rogers, *Pszichológia*, 7. évf. (1987) 1. sz., 5-18., itt: 6. Újra kiadva: MÉREI Ferenc, *Freud fényében és árnyékában*, Gerő Zsuzsa (szerk.), Budapest, Interart Stúdió, 1989, 211-229.

²²⁶ BARCY Magdolna, A társas közeg ereje: egészségesek csoport-pszichoterápiájának empirikus vizsgálata. Mérei Ferenc- emlékezőadás, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 51. évf. (1995) 1-2. sz., 3-25.

²²⁷ BARCY Magdolna – FONYÓ Ilona, Személyes fejlődés és csoportdinamika Mérei Ferenc verbális csoportjaiban, in *Mérei Ferenc, 1909–1986. Emlékkönyv születésének 80. évfordulóján*, 43-45.

Ahogy Fonyó Ilona megjegyzi 2004-ben, az így kialakult „A” csoportból hatan azóta is összejártak kéthetente péntekenként, míg a „B” és „C” csoport csak egy-két évig működött.²²⁸

Mindezzel együtt Barcy és Fonyó szerint Mérei verbális csoportjaiban valóban a csoportlét állt a középpontban, de ez magában foglalta azt is, hogy mindenki érezhette saját jelenlétének *egyéni fontosságát*.

„Minden csoporttagja érezhette – írják –, hogyan emelkedik egyéni fontosságának tudata a Tanár úr személyes kontaktussal történő *kiválasztása* nyomán”.²²⁹

Utóbbi azért annyira fontos, mert – ahogyan korábban az „utalás pszichopatológiája” kapcsán tárgyaltuk – Mérei a tanítványait valóban választotta, szinte gnosztikus tanító módjára. Noha a kultusról szóló fejezetben elemeztük ennek tekintélyt növelő szerepét, ám itt érdemes még egy aspektust beemlíteni.

Mérei Lipótmezőn töltött éveinek elemzésekor Kovai Melinda ennek az autoritásnak és a vele járó, szinte normaként ható szabálytalanságának értő kritikáját adta. Az 1960-as évek közepére, ahogy fentebb is láthattuk, a pszichológia státuszát illető professzionalizáció, a tudományág szerepe és terapeutikus gyakorlata körül számtalan vita zajlott Magyarországon is. Noha az észak-amerikai gyakorlat és a Frankfurti Iskola kritikai hagyományából táplálkozó újbóloldali felfogások között komoly különbségek adódtak, az intézményesülés maga nem volt kérdéses; ennek folyamatait a klinikai pszichológia kapcsán érintettük. Kovai Melinda olvasatában azonban Méreinek a személyességre, a közvetlenségre, az átélésre, az informalitásra épülő terapeutikus stratégiája már a korszakban is ellentmondott az ifjabb pszichológusnemzedékek professzionalizációs elképzeléseinek.²³⁰

Márpedig a szakmai működés úgy jogilag, mint módszertanilag átlátható, formális keretekbe való szorításának, valamint a szakszemélyzet formális magatartásának igénye a fiatal pszichológusokban már akkor is megfogalmazódott. Amikor fentebb választásról beszéltünk, akkor ez a döntés talán annyiban kétirányú, amennyiben azt is tudjuk, hogy Méreinek az informalitáshoz fűződő viszonya valóban nem volt vonzó minden pályakezdő pszichológus számára. Itt is paradoxonnal van dolgunk. Amikor 1979-ben körbekérdezték a szakembereket a pszichoterapeuta-képzés magyarországi lehetőségeiről, Mérei Ferenc úgy reagált, hogy

„én feltétlenül a szakképzés híve vagyok. Ezen két dolgot értek: az egyik az, hogy az orvosképzésben lehessen pszichoterápiából szakvizsgát tenni, vagyis mód nyíljon a pszichoterápiás szakorvosi képesítés megszerzésére. Ezt elengedhetetlennek érzem, mert sem a neurológiai szakvizsga, sem az általános pszichiátriai szakvizsga nem ad pszichoterápiás képesítést. Szóval, én azt hiszem, hogy a pszichoterápiás szakorvosi képesítést valamilyen módon be kell vezetni. Még azt is lehetségesnek tartom, hogy ezen belül is valamilyen belső szakosítást kell megteremtünk. [...] Arra nem hiszem, hogy számíthatunk, hogy »all round« szakembereket képzünk, mert nagyon ritka ma is az olyan pszichoterapeuta, aki gyerekekkel, adoleszcenssel és felnőttel egyaránt foglalkozik. [...] A klinikai pszichológusokra vonatkozóan [...] rendkívül lényegesnek tartom, hogy a pszichoterápiás képzés ne legyen azonos a klinikai pszichológus-képzéssel. [...] A klinikai pszichológusok egy jó része nem lesz pszichoterapeuta. [...] Én tehát még a klinikai pszichológián belül is megkísérelném végrehajtani azt a változtatást, hogy bizonyos klinikai pszichológusokat »klinikai pszichológus–gyermek pszichoterapeuta«, másokat pedig »klinikai pszichológus–pszichoterapeuta« kategóriába sorolnák”.²³¹

A paradoxon szerintem úgy kezelhető, hogy a szabálytalanság „luxusa” nagyon komoly tárgyi tudást és gyakorlati ismereteket feltételez. A szabálytalanság – mint hamarosan látni fogjuk – távolról sem a sarlatánság szinonimája, hanem a több lábon álló szakmai kompetencia (szoci-

²²⁸ FONYÓ, A verbális csoportokkal dolgozó Mérei Ferenc, 59. Vö. FONYÓ Ilona – GÁDOR Anna, Jellegzetes mozzanatok három önismereti csoportban, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 45. évf. (1989) 2. sz., 146-167.

²²⁹ BARCY – FONYÓ, Személyes fejlődés és csoportdinamika Mérei Ferenc verbális csoportjaiban, 43. (Kiemelés – K. H. Zs.)

²³⁰ Vö. KOVAI Melinda, *Lélektan és politika. Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban, 1945–1970*, Budapest, KRE – L'Harmattan, 2016, 409.

²³¹ VARGA Zoltán, Beszélgetések a pszichoterápia és a pszichoterapeuta-képzés magyarországi helyzetéről, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 36. évf. (1979) 6. sz., 581-605., itt: 591.

álpszichológia, mélylélektan, gyermeklélektan, terápia) és a gyakorlat kihívásának kereszteződésében képződő kreatív, szokatlan eljárás – mely a szakmai standardtól való eltérése miatt sokak számára szubverzívnek hatott.

Dacára azonban annak, hogy a pszichológus maga is nagyra tartotta az informális, a bujdosó lélektan helyzetét és minőségét, kérdés, hogy beleszuszakolható-e ez a helyzet a formális-informális leegyszerűsítő kettősségébe. Ha a Mérei körüli klinikai pszichológiai, terápiás gyakorlatok skáláját nézzük, úgy tűnik, hogy túlzó ez a bináris oppozíció, hiszen a formális-informális műveletek formagazdagsága és variabilitása az itt vizsgálandó kontextusban jóval nagyobb.

„Az informalitás – írja Böröcz József – mindenütt jelen van: szervezetszociológiai értelemben tényleg minden nagykapu mellett van (legalább) egy kiskapu. [...] Egyrészt még a legformalizáltabb, legfegyelmezettbb társadalmakban is oly nagy a lehetséges informális megoldások száma, és skálájuk oly széles, hogy lehetetlen valamennyi informális megoldást kizárni. Emiatt az tűnik a legintelligensebb vezetői stratégiának, amely megelégszik az informalitás kordában tartásával, és arra törekszik, hogy lehetőség szerint csak a nagy szervezet működésére nézve legártalmasabb formáit korlátozza az informalitásnak. Ráadásul a kiskapuk bizonyos típusai nem szükségszerűen rontják a formális szervezetek működésének hatékonyságát – sőt”.²³²

Talán nem szükséges e helyen hosszas társadalomtörténeti elemzésbe fogni ahhoz, hogy elfogadjuk, az 1960–1970-es évek Magyarországa éppenséggel nem az átlátható, formális, intézményes megoldások modellje volt.²³³ A korszak jellemzésére használt fogalmak, mint a második nyilvánosság, második gazdaság, kettős beszéd, „kijárási”, kikacsintás, szimulált nyilvánosság ugyanis mind arra apellálnak, hogy a társadalom mélystruktúráiban semmi sem úgy működik, ahogyan a jelenség a felszínen látni engedi önmagát. A szervezetszociológiai értelemben vett formális megoldások fabatkát sem érnek a személyes összeköttetések, az informális kapcsolatok, a „jövök neked egygel” kéz kezet mosó világában.

Am ahogyan Böröcz is rámutat: informalitás és informalitás között is komoly különbség van. Mark Granovetter ismert elméletére apellálva úgy fogalmaz, hogy a gazdaságszociológiában bevett tétel szerint egy vállalat dolgozói között alig lehetne olyat találni, aki nem valamilyen informális ismeretség révén került állásába. Mindazonáltal a Granovetter által bevezetett „gyenge kötések elmélete” azt állítja, hogy a felszínes, távolabbi ismeretségek a leghasznosabbak az informális kapcsolatokban, hiszen egyrészt az egyén nyilvánvalóan sokkal több ilyennel rendelkezik, másrészt az információk hátterük jóval szélesebb, szórtaabb, s így az egyén szempontjából értékesebb vagy hasznosabb lehet, mint az azonos kontextusú egyének információi. Tönnies elméletére utalva Granovetter úgy véli, hogy a

„Gemeinschaftba mélyen beleágyazódott személyek soha nem lehetnek tudatában annak a ténynek, hogy az életük nem attól függ, ami a csoporton belül történik, hanem azon erőktől, melyek messze túl vannak az észlelésük és az ellenőrzésük határán. A Gemeinschaft megakadályozhatja az egyéneket a külső világ komplexitásával kapcsolatos szerepeik világos megfogalmazásában. Valójában: lehet, hogy az erős kötésekben van egy határozott gyengeség”.²³⁴

A tézis világos, vagyis ha az egyén nem törekszik kapcsolati hálózatának kiterjesztésére, hanem megelégszik a családi és közeli baráti kapcsolatokkal, a közösség biztonságos világával, akkor önként zárja el magát a modern világ információs körforgásától, s ekképpen akaratlanul is *bezárkózik*. E sorok írójának nem az a célja, hogy általánosítható állításokat tegyen a társadalom formális–informális szerveződésével kapcsolatban, hanem az, hogy ebben a konkrét

²³² BÖRÖCZ József, Kistársadalom – kiskapuk, *Replika*, 112. sz. (2019), 123–143., itt: 127.

²³³ Lásd BÖRÖCZ József, Kettős függőség és a külső kötődések informálissá válása: a magyar eset, in *Hasított fa. A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig*, Budapest, L'Harmattan, 2017, 49–68.

²³⁴ Mark GRANOVETTER, A gyenge kötések ereje, in *Társadalmak rejtett hálózata*, Angelusz Róbert és Tardos Róbert (szerk.), Budapest, Magyar Közvéleménykutató Intézet, 1991, 371–400., itt: 373. Nem lehet nem észrevenni, hogy az olvasókönyv címe Mérei *Közösségek rejtett hálózata* című klasszikussá vált és később tárgyalandó könyvének parafrázisa.

esetben rámutasson a mikroszintű társas szerveződés társadalomtörténeti feltételeire és össze-
tevéőire.²³⁵



Vejével, Somlai Péter szociológussal

Idézzük fel röviden, amit e fejezet elején mondtunk: Mérei Ferencet 1963-as szabadulása után többször beidézte az állambiztonság elbeszélgetésre, a szakmai közegből minimum három, a Törzs nevű szűk baráti körből pedig két olyan hálózati személyről tudunk, akik így vagy úgy jelentéseket készítettek róla (a többi ügynökről nem is beszélve). A gyenge kötések erejének elméletét tárgyalva tekintetbe kell venni, hogy a társas viszonyokra ráépülő, azokon élősködő állambiztonsági szolgálat éppen ezeket a kötésekkel használta fel információszerzésre. Sőt, a rendőrségi értelemben vett „hálózati társadalom” kiépítésében, mint láthattuk, nemcsak a gyenge, de az erős kötések sem volt rest mozgósítani.²³⁶ Mivel a társadalom tagjai többnyire tudatában voltak annak, melyek azok a tevékenységek, melyek kiváltják a politikai rendőrség érdeklődését, így korántsem meglepő, hogy az adott társaságba, közösségbe *kívülről* érkező személyekre érthető gyanúval tekintettek. A biztonságos csoportképződés alapja tehát az a régről datált kapcsolaton nyugvó *bizalom* lett, amely az erős, mintsem a gyenge kötések erejére hagyatkozott.²³⁷

Mérei Ferenc tehát nem pusztán gyanakodott arra, hogy folyamatosan megfigyelik, hanem pontosan tudta azt. Mint korábban tárgyaltuk, volt olyan személy, akiről konkrétan tudott (Kántás László), de bizonyosan nem ismerhette az összes ráállított hálózati személy kilétét. Egyszerűbben fogalmazva, az ő esetében az *erős kötések erejének* létezik tehát egy politikai feltételrendszerből fakadó, bizalmi vonatkozása. Ugyanakkor a korábbi fejezetekben láthattuk, hogy a csoportképzés számára korántsem csak az 1960–1970-es évek sajátossága. Így került a Munka-kör, majd az opposíció közelébe, így élt Párizsban, így épített saját csapatot a Székesfővárosi Neveléstudományi Intézetben, majd az Országos Neveléstudományi Intézetben, illetve a Nékoszban, majd ilyen lett a Törzs, illetve a tagok halála miatt ilyenek let-

²³⁵ Újragondolására: SOMLAI Péter, Gyengék-e az erős kötések?, in *Változó képletek, változatos perspektívák: tanulmányok Tardos Róbert 65. születésnapjára*, Kmetty Zoltán – Koltai Júlia, Budapest, Háttér, 2012, 75-91. Lásd még ANGELUSZ Róbert – TARDOS Róbert, Hálózatok a magyar társadalomban, in *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*, Kovács Imre (szerk.), Budapest, Napvilág, 2006, 227-252.

²³⁶ Lásd *A hálózati személyek beszerzése*, Budapest, Rendőrtiszti Főiskola, 1973. Ahogy korábban említettük, az állambiztonsági hálózat kiépítésében tudatosan alkalmaztak lélektani ismereteket is, lásd HORVÁTH István, *A pszichológia és a szociálpszichológia felhasználása a hálózati munkában*, szakdolgozat, 1981. ÁBTL 4.1. A–4510. Vö. RÉVÉSZ Béla, Állambiztonság és pszichológia, *Beszélő*, 3. folyam, 10. évf. (2005) 5. sz., 48-62.

²³⁷ Mint a 4. fejezetben már fejtegettük, 1945-ben az ügynököket még „bizalmi embernek”, míg összességüket „bizalmi hálózatnak” nevezte Balázs József rendőrezredes. Lásd *A politikai rendészeti osztályok, 1945–1946*, Krahulcsán Zsolt – Müller Rolf (szerk.), Budapest, ÁBTL – L'Harmattan, 2009, 85-86.

tek a klinikai pszichológiai időszakhoz kapcsolódó csoportjai is. A *communitas* számára a magyar társadalom strukturálisan kirekesztő stratégiái ellenében alkalmazott gyógyír volt.²³⁸

Azt nem állítom, hogy ez a kívülállás az élettörténet minden pontján ugyanolyan mértékben volt érvényes. A munkaszolgálat, a börtön, a politikai száműzetés, hogy csak a legextrémebb formáit említsem a struktúra kirekesztő erejének, nyilvánvalóan arra sarkallta Méreit, hogy keresse a személye számára biztonságot adó közösséget. Az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet persze bizonyos értelemben országos hatáskörű állami intézmény volt, ugyanakkor egy az akkori város peremén pszichotikus deviánsokkal, mentális betegekkel és neurotikus páciensekkel foglalkozó közegként nap nap után jelölte ki Mérei számára a peremhelyeztet. Ezt pedig a pszichológus *jelentéstörténetként* vagy Szondi Lipót sorsanalitikus megközelítésében *sorsként* azonosította és rögzítette önmaga számára.²³⁹ Így vált a bujdosás *igazi életté*, s így lett az informalitás a *valós tudományos teljesítmény* közege.

Mindezzel együtt Kovai Melinda teljes joggal emeli ki, hogy az intézményesedésre, a professzionalizációra szomszédos fiatal pszichológusok szemszögéből ez a közösség tényleg *zárt közösség* maradt.²⁴⁰ Azok lettek tanítványok, s ez korántsem apró mellékkörülmény, akik egyrészt elfogadták Mérei játékszabályait (melyek szinte normatív módon foglalták magukban a szabálytalanságot), másrészt akik tudományos értelemben valóban teljesítettek. A doktori fokozat megszerzése, az elmélyült tudományos munka, a publikálás mind hozzátartozott ennek a világnak a szabályrendszeréhez, így korántsem lehet azt mondani, hogy az informalitás akolmelege egyenlő lett volna a teljesítménytelenség kultúrájával.²⁴¹ A már idézett interjújában Barcy Magdolna úgy fogalmaz, hogy amikor az OIE-beli gyakorlatán először kellett bemutatnia a csoportban az esetét, akkor Szegedi Márton és Szakács Ferenc

„vért pisilve fazonírozták az anyagomat, hogy az másnapra megfeleljen Méreinek. [...] A Tanár úr rettentő undok volt, nagyon undok. Szóval, tényleg vigyázz állásban álltak Szegediék és mindig leszúrta őket. [...] Azt lehetett érezni, hogy baromi szigorú”.²⁴²

Az erős kötések ereje tehát, mely voltaképpen összekapcsolódik az *együttesség* szüntelen hangsúlyozásával, egyrészt Mérei politikai szocializációjából, másrészt ezzel szoros összefüggésben pszichológiai mondanivalójából fakadt (az életmű egyik kulcsszava ez), ugyanakkor semmilyen körülmények között nem helyettesítette vagy váltotta ki a teljesítményt. Ahogy Rousseau *Társadalmi szerződéséhez* kapcsolódva Mérei írja:

„az együvé tartozás nem cél, inkább eszköz. Örömet a *teljesítmény* nyújtja. Eléréséhez az együttes mező rendezése, tagolása, szabályozása szükséges. Ennek pedig feltétele a szerződés egymás között, meg a rokon csoportokkal meg a külvilággal”.²⁴³

Noha az ellenvilágként értett Törzsben is lényeges volt a teljesítmény (ennek dokumentuma a korábban elemzett Rendezvényirodalom), de a klinikai időszak csoportozásában még sokkal fontosabb volt az aprólékos kutatáson, módszertani elmélyülésen és tudományos feldolgozáson nyugvó teljesítmény, mely minden különállás, minden szabálytalanság dacára igenis kapcsolatot tartott a külvilággal.

²³⁸ Victor TURNER, *A rituális folyamat: struktúra és anti-struktúra*, Budapest, Osiris, 2002, 107-144.

²³⁹ Legalábbis abban az értelemben, hogy a „választás alakítja a sorsot”, lásd SZONDI Lipót, *Sorsanalízis és önvallomás*, *Thalassa*, 7. évf. (1996) 2. sz., 5-38.

²⁴⁰ Vö. KOVAI, *Lélektan és politika*, 409. Lásd még KOVAI Melinda, *Ahogy önmagunkkal bánunk – avagy mire jó a pszichológiatörténet? Csoport-pszichoterápia Magyarországon, 1945–1986*, *Replika*, 105. sz. (2017), 53-68.

²⁴¹ Vö. PLÉH Csaba, *A pszichológia szimbolikája egy slapos totalitárius rendszerben. A magyar pszichológia a hatvanas években*, in *Hagyomány és újítás a pszichológiában. Tanulmányok*, Budapest, Balassi, 1998, 91-108.

²⁴² BARCY Magdolna-interjú. Készítette Borgos Anna 2002-ben, gépirat, 1. Szakács Ferenc 1956-os megismerkedésükkor szintén rendkívül szigorúnak látta, lásd SZAKÁCS Ferenc, November 100. Szubjektív emlékezés Mérei Ferencre, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 65. évf. (2010) 2. sz., 343-350.

²⁴³ MÉREI, Bevezetés: az együttességtől a szerződésig, 22. (Kiemelés – K. H. Zs.)

Ha azonban e kettős kötődés szervezőerejét komolyan vesszük, érdemes röviden kitérni Mérei egyik esszészzerűen fennmaradt szövegére, mely a peremhelyzet egyik változataként vezeti be a *szociálpszichológiai kontúr* fogalmát. A gondolatmenet abból indul ki, hogy a társadalmi integráció alacsony fokán álló peremhelyzetűek távolról sem egyneműek, elhelyezkedésüket leginkább az integráció, a be- és elfogadás *hiánya* határozza meg, nem valamiféle pozitív viszony. Az alaklélektanból merített „kontúr” kifejezés a figura és a háttér határát jelöli, Mérei pedig ezt a szociálpszichológia területére transzponálva a társadalmi elfogadás és el nem fogadás státuszaira alkalmazza. Vagyis az a különleges, átmeneti helyzet érdekli, amely hol az elfogadott, hol az elutasított tartományba kerül, s a kutatáshoz elkészített, értelmiségekkel (27–42 éves férfiak és nők) felvett interjúk ennek a kontúrnak az összetevőit keresik.

„A kontúr-tartományhoz csak azok a peremen élők tartoznak – írja Mérei –, akik bizonyos realizálható feltételek közt visszakérülhetnek a szabályosok sokkal kiterjedtebb hálózatába, akár annak középponti tartományába is. A megvalósítható feltételek: követni a csoportnormát, ennek eleget tenni lehetőleg demonstratív módon, valamilyen formában penitenciát gyakorolni (a modell: Canossa)”.²⁴⁴

A szociálpszichológiai kontúr feltétele tehát az, hogy az integrált és a marginális tartomány között kicsi legyen a távolság, illetve az, hogy a kontúrhelyzetben lévő személy a két státusz között akár többször is pozíciót váltson. Hét összetevőt nevez meg: 1. a privilégium mint stigma, 2. a szülők megítélése, 3. a diszkriminációval való találkozás, 4. bürokrácia, protekció, 5. informális csoportok, műhelyek, 6. nagy hatású személyek és végül 7. meghatározó könyvek és filmek. Az 1. jellegzetessége az, hogy olyan, kifejezetten a saját teljesítményük révén integrált pozícióba került személyek is stigmának élték meg helyzetüket, akiknek erre nem lett volna semmi okuk. Tipikus példái: átlagosnál jobb lakáshelyzet, külföldi utazás, jobb fizetés. Kimondva-kimondatlanul a kutatás az érvényesülés és a tisztesség közötti ellenmondásokra mutatott rá, nevezetesen arra, hogy értelmiségi nők és férfiak között távolról sem volt ritka az a felfogás, mely a kettőt kizárólagosnak tekintette. Eszerint a karrier egyenlő a megalkuvással, a siker kulcsa pedig nem lehet más, mint valami privilégium – így ideiglenes jelleggel logikusan választja az illető a peremhelyzetet.

A 2. esetben a kontúrhelyzet egyik fontos összetevője a szülőkről, illetve értékvilágukról alkotott kép. A döntő ebben az esetben az, hogyan viselkedtek, illetve vélekedtek a történelmi sorsfordulókon (1944–1945, 1956). Ha az integrált szülők magatartása és véleménye az elfogadott politikai konszenzushoz igazodott, az kamaszkorban könnyen eltávolította, s a kontúrhelyzet felé szorította az illetőt. A 3. pedig a diszkrimináció tapasztalatával való szembesülés volt, mely a vizsgálat esetében elsősorban állami gondozottakra és romákra vonatkozott, illetve a náluk tapasztalt alacsonyabb életszínvonalra, az iskolázottság hiányára. Ez az élmény vezette a kontúrhelyzetűeket arra, hogy távolságot tartsanak az integrált világ diszkriminatív értékrendszerétől. A 4. esetben a bürokráciától, a függő helyzettől való ódzkodás, az előmenetel során tapasztalt protekció távolítja el a kontúrszemélyt az integrált világtól.

Az 5. pont, az informális csoportok és műhelyek élménye annyiban befolyásolta a kontúrhelyzetben lévőket, amennyiben a közösség kreatív közege, hatékonysága ellenpontoz-

²⁴⁴ MÉREI Ferenc, A peremhelyzet egyik változata: a szociálpszichológiai kontúr, *Pszichológia*, 7. évf. (1987) 1. sz., 1-5., itt: 2. A hagyatékából közölt, jegyzeteket nem tartalmazó esszé eredetileg a „közéleti írások” című szamizdatnak készült, noha akként sem vált nyilvánossá. Lásd MÉREI Ferenc, A peremhelyzet egyik változata: a szociálpszichológiai kontúr, in *A jó és a rossz határán. Rendezvényirodalom és közéleti írások*, Budapest, 1985, kiadatlan gépirat, 112-121. Azt hiszem, hogy Mérei a Kurt Koffka „én-elmélete” kapcsán használt „kontúr” fogalomra utalhat. Ezt bírálva jut arra a következtetésre Gibson, hogy „jobb én-elmélet lenne az, mely az ént és a tárgyat egymás reciprokaként tekintené. Ez azt jelentené, hogy a percepció és a propriocepció kölcsönösen implikálják egymást, és a végső elemzésben egyik sem érthető meg a másik nélkül, s a fenomenális élménynek két pólusa van, az egyik teljesen objektív, a másik pedig teljesen szubjektív”. James J. GIBSON, Koffka hagyatéka: az „elvek”, in *Alaklélektan*, Kardos Lajos (szerk.), Budapest, Gondolat, 1974, 525-536., itt: 531. (A fordítást némileg módosítottam.)

ta az integrált társadalmi világ diszfunkcionalitását és ridegségét. Az 1960–1970-es években ráadásul se szeri, se száma az öntevékeny módon működő színjátszó köröknek, kórusoknak, művészeti műhelyeknek, ahol az önkifejezés formáit keresők megtalálhatták közegüket.²⁴⁵ A 6. esetben egy-egy nagy hatású személy, annak tevékenysége, életvezetése, teljesítménye, hitelessége, autonómiája adja a mintát, mely az integrált világ homogenitásával szemben nyilvánul meg. Mivel az előbbi modell vonzóbb, így a kontúrszemély megint csak távolságot tart az integrált világ értékeitől. A 7. esetben pedig elsősorban a filmek gyakoroltak serdülőkorban olyan elemi hatást (*Nagyítás, Rítus, Szegénylegények*), amely miatt idegenné vált a normalitás világa, s kialakult az „így nem lehet tovább élni” imperatívusza. Mérei esszéje az életrajznak ezen a pontján azért fontos, mert akaratlanul is rámutat az általa megfogalmazott csoportélmény sajátosságára.

Mérei Ferenc tehát nem a kommuna, az informális közösség exkluzív programját hirdeti, mely mereven elutasítja az elidegenedett, teljesítményelvű társadalom alapvető értékeit, hanem szembenéz azzal, hogy rendszer és életvilág, noha értékeiket tekintve szemben állhatnak, mégis kölcsönösen függenek egymástól.²⁴⁶ A „kontúr – összegzi Mérei – az integrációs hálózat és a marginális tartomány átmeneti sávjában létezik”.²⁴⁷ Vagyis ebből a szempontból a kontúrszemély két világ határán mozog: noha értékpreferenciái, erkölcsi választásai a peremhelyzet primátusát emelik ki, ugyanakkor szembenéz azzal a normatív, teljesítményalapú feltételrendszerrel, mellyel minden modern társadalom rendelkezik. Mérei Ferenc tehát nem az informalitás és az életvilág politikájának *izolacionista* változatát vallotta, törekvései a szociálpszichológiai kontúr fogalmán keresztül a formális és az informális, az integrált világ és a peremhelyzet egymást feltételező kapcsolatát emelték ki. Azért is fontos számára a teljesítmény, mert az többé-kevésbé mérhető, formális eredményt jelent, melyet nem válthat ki a zárt közösség belső improduktív konszenzusa.

Egy rövid kitérő erejéig azonban érdemes eltűnődnünk ezen a *szabálytalanságon* is. Egyrészt láthattuk, hogy 1964 után Mérei Ferenc döbbenetes erővel dolgozza bele magát az éppen formálódó, sőt általa is komolyan alakított klinikai pszichológiába. A kollégáival és tanítványaival készített, több mint ötven füzetre rúgó, kifejezetten a klinikai pszichológia gyakorlatával (diagnosztika, tesztek) foglalkozó *Vademecum* sorozat közleményei, az OIE-ben dolgozó pszichiáterekkel való rendezett kapcsolat kiépítése (például a csoportok kettős, orvos-pszichológus vezetésében), a kutatások és publikációk forszírozása egyáltalán nem arra mutat, hogy a szabálytalanság imperatívusza a pszichológusi munka elhanyagolását célozta volna. Pléh Csaba két ábrán is szemléltette, hogy az 1960-as évek derekán, amikor az első lélektani diplomával rendelkező nemzedék elhagyta az egyetemet, sokan – bár bizonyosan nem mindenki – Mérei Ferencben látták a panoramikus tudással rendelkező tudóst, elméletalkotó pszichológust és a módszertani aprómunkára is kapható szakembert.²⁴⁸

A vonzerő lényege abban rejlett, hogy egyszerre volt metodikai, mérési, ismeretelméleti kérdéseken dolgozó *insider* szakember, és az avantgárd művészettel, a „neolitikus gyermekkor” és a politikai messianizmus világával eleven kapcsolatot tartó *outsider* értelmiségi (akit az intézményesített politika hol munkaszolgálatra, hol száműzetésre kényszerít, hol pedig bebörtönöz). Mindemellett a pszichológia tudományának olyan időszakában szerezte formális képzését, amikor a tudomány határai, a társtudományokkal ápolott kapcsolatai, vizsgálati módszerei és intézményesített helye távolról sem volt annyira biztos, mint az 1960-as évek-

²⁴⁵ E fejezet első részében Pataki Ferenc, T. R. Young és mások nyomán éppen az alulról szerveződő öntevékeny kultúra virulens jellegét emeltük ki, lásd T. R. YOUNG, *New Sources of Self*, különösen 65-68.

²⁴⁶ Az életvilág fogalmára lásd Alfred SCHÜTZ – Thomas LUCKMANN, *Az életvilág struktúrái*, in *A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás*, Hernádi Miklós (szerk.), Budapest, Gondolat, 1984, 269-320. Továbbá Jürgen HABERMAS, *A kommunikatív cselekvés elmélete*, Budapest, Gondolat, 2011, 356-412. Lásd még WEISS János, *Az „életvilág” fogalma a kései Habermasnál*, *Szociológiai Szemle*, 24. évf. (2014) 3. sz., 4-17.

²⁴⁷ MÉREI, A peremhelyzet egyik változata: a szociálpszichológiai kontúr, 5. (Kiemelés – K. H. Zs.)

²⁴⁸ PLÉH, Intézmények, szemék és sorsok a magyar pszichológia fél évszázadában, 700-701.

ben, amikor az első pszichológusnemzedék eszmélkedett. Az intézményesedés, a specializálódás, a szakosodás korszakában, melyek mind a professzionizáció szükségszerű velejárói, Mérei olyan tudóstípust jelenített meg, aki otthon volt a szociálpszichológiában, a társas szempontú gyermeklélektanban, a neveléstudományban (komoly kitekintéssel az oktatás és a nevelés szociológiai összetevőire), a pszichodiagnosztikában (különösen a tesztesésben), a csoportos pszichoterápiában (verbális csoport, pszichodráma), a hálózatelméletben és a mikroszociológiában is. Ahogy Erős Ferenc összegezte:

„Mérei tevékenységében a gyakorlati szakember szerepe vegyült a radikális társadalmi reformer és az elméletalkotó tudós szerepével, létrehozva egy sajátos és megismételhetetlen »hibridet«, amelyet a személyiség kreativitása hitelesített”.²⁴⁹

A *Harmonia caelestis* híres nyitómondatának analógiájára, miszerint „kutya nehéz úgy hazudni, ha az ember nem ösmeri az igazságot”,²⁵⁰ azt is mondhatjuk, hogy kutya nehéz úgy hirdetni a szabálytalanság elvét, ha az ember nem ösmeri a módszertant. Ezért a Mérei által sürgetett szabálytalanság nem szabály nélküliséget, nem ködszurkáló intuíciónak hagyatkozó spekulációt, hanem *decentrált szabálytalanságot* jelentett. Ennek lényege, hogy a szabálykövetők konformitásával szemben határozza meg magát, de döntési jogköre fenntartása végett olyan egzakt metodikai eljárások kidolgozását sürgeti, melyek az autonóm döntést szavatolják. Ezek az autonóm döntések persze szabályokat alkotnak, de azok nem másoktól kapott normák, hanem olyan saját kutatási tapasztalaton és mérésen nyugvó felismerések, amelyeket Mérei módfelett gazdag elméleti és módszertani jártassága, tudományos hibriditása alapozott meg. A Mérei-féle decentrált szabálytalanság szerintem éppúgy kritikája a tudományos normák mimetikus követésének, mint a teljesítménytelenség kultúrájába beleszürkülő egyetemeken tanító potyautasoké. Erre értette a mottóban idézett mondatában Binét Ágnes azt, hogy Mérei mindig a *sui generis* kereste.

Azt nem állítom, hogy Mérei panoramikus társadalomtudományi és terápiás érdeklődésének minden szegletében ugyanannyira jártas volt (mint minden életművöm belül, itt is vannak hangsúlyok), de az bizonyos, hogy ezekben az irányzatokban nem pusztán résztvevőként volt jelen, hanem a kreatív úttörő munka élére állt. Ennek az úttörő szerepnek a hitelességét azonban a teljesítmény adta. Az életmű folytonosságának szükségszerű hiányát 1950 és 1965 között Mérei Ferenc döbbenetes kutatási és publikációs tevékenységgel ellentételezte. Beledolgozta magát a klinikai pszichológiába, ugyanakkor átdolgozta, újraformálta korábbi kutatásait, s ahogy Mérei Vera megfogalmazta, a

„Lipóton ott töltött idő alatt ugye több mint száz publikációja van. Ez valóban nagyon termékeny időszak volt. Ő maga mindig azt mondta, hogy grafomán lett és hát nagyon sokat írt ebben az időszakban”.²⁵¹

A kéziratos *Vademecum* sorozatot nem számítva, életében két önálló szaktudományos monográfiája (*Rorschach-próba, Közösségek rejtett hálózata*), három társszerzős munkája jelent meg, a Szakács Ferencsel együtt jegyzett *Klinikai pszichodiagnosztikai módszerek* és *A klinikai pszichológia gyakorlata*, illetve a Binét Ágnessel közösen írt – máig 16 kiadást megért – *Gyermekelektan* című kötet.²⁵² Halála után tanítványai több kötetet is összeállítottak az el-

²⁴⁹ ERŐS, Élmény és hálózat, 129. Persze ez a mester–tanítvány viszonyban távolról sem egyedi, Kardos Lajos ekképp beszél Szondi Lipótról: „sokan mondták róla, hogy kicsit sámán jellegű, és volt is benne ebből. Nem annyira éles logikájával, mint inkább meglátásaival, intuíciónak erejével tűnt ki – amit nagyon megcsodáltam nála. Ma is így él az emlékezetemben”. Lásd PLÉH Csaba, Élmények, barátok, örömök. Interjú a 85 éves Kardos Lajossal, in *Hagyomány és újítás a pszichológiában*, 231–237., itt: 234.

²⁵⁰ ESTERHÁZY Péter, *Harmonia caelestis*, Budapest, Magvető, 2000, 9.

²⁵¹ OHA, Mérei Vera-interjú, 185.

²⁵² MÉREI Ferenc, *Közösségek rejtett hálózata. Szociometriai értelmezés*, Budapest, KJK, 1971.; MÉREI Ferenc – V. BINÉT Ágnes, *Gyermekelektan*, Budapest, Gondolat, 1970. A korábban már hivatkozott köteteket külön itt nem jelzem.

szórtan megjelent közleményekből, illetve a kéziratban maradt munkákból. Ebből kiemelendő a Bagdy Emőke szerkesztői munkáját dicsérő és sajnos csekély visszhangot kiváltó, noha a klinikai pszichológiai időszak igényesen népszerűsítő összegzéseként is felfogható *Pszichológiai labirintus* című kötet. Filológiai értelemben az életműnek ehhez a részéhez sorolható a szociálpszichológiai közleményekből álló *Társ és csoport* című gyűjtemény és a *Freud fényében és árnyékában* címen kiadott, főként elmélettörténeti, életműveket bemutató tanulmányait csokorba szedő könyv. A sajtó alá rendezés és a szerkesztés Gerő Zsuzsa és Fischer Eszter munkáját dicséri. A szintén pertraktált *Lélektani napló*, valamint a még tárgyalandó „– vett a füvektől édes illatot” című művészetpszichológiai gyűjtemény pedig Forgács Péter jóvoltából került a nagyközönség elé.²⁵³



Erdélyi Ildikó, Hermann József, Mérei Vera és Ferenc

Erdélyi Ildikónak köszönhető, hogy 1987-ben megjelent Méreinek az ún. műhelycsoporttal végzett, pszichodramára irányuló kutatása, melyet hamarosan tárgyalunk.²⁵⁴ Ha ehhez hozzátesszük a tudományos és kulturális folyóiratokban, valamint kötetekben megjelent több mint 90 darab publikációját, valamint a több mint 30 interjút, akkor látható, hogy a Mérei Vera által említett grafománia egyáltalán nem alaptalan.

Sőt, Mérei az 1970-es évtizedben különösen fontosnak tartotta az igényes és szakszerű népszerűsítést: az itt hangsúlyosan tárgyalt szaktudományos közleményei mellett ne feledjük el a máig 45 kiadást megért, Binét Ágnessel jegyzett *Ablak–Zsiráf* című gyermeklexikont (a tartalmi aktualizálás Fischer Eszter munkája).²⁵⁵ Ide sorolható a tudományos ismeretterjesztés legjobb hagyományait magán viselő *Felnőttek között* című, a gyermekek és a felnőttek családi viszonyát, kommunikációját, érzelmi kapcsolatait bemutató kötet, melynek alapját a *Gyermeünk* című lapban F. Várkonyi Zsuzsa által vezetett beszélgetések jelentették.²⁵⁶ Ebben az időben mindemellett részt vett a Magyar Televízió népszerű nevelésügyi műsorában, a *Családi körben*, mely igazi népszerűséget hozott neki, még a taxisofőr is felismerte.²⁵⁷ Egy teljesítményközpontú, önmaga sokszoros újra elismeréséért megküzdő ember szempontjából ez nem

²⁵³ MÉREI Ferenc, „– vett a füvektől édes illatot”. *Művészetpszichológia*, Forgács Péter (szerk.), Budapest, Múzsák, 1987.

²⁵⁴ MÉREI Ferenc, AJKAY Klára, DOBOS Emőke, ERDÉLYI Ildikó, *A pszichodráma önismereti és terápiás alkalmazása*, Budapest, Akadémiai, 1987.

²⁵⁵ MÉREI Ferenc – V. BINÉT Ágnes, *Ablak–Zsiráf. Képes gyermeklexikon*, Budapest, Móra, 1971.

²⁵⁶ MÉREI Ferenc – F. VÁRKONYI Zsuzsa, *Felnőttek között*, Budapest, RTV–Minerva, 1980.

²⁵⁷ OHA, Mérei Vera-interjú, 347. Ez némileg hasonlít Karinthy Frigyes afölött érzett örömeire, hogy neki a tömegközlekedés két megálló között is megállt. Lásd DEVECSERI Gábor, *Ember a cirkuszban*. Karinthy Frigyesről, in *Lágymányosi istenek. Összegyűjtött esszék, tanulmányok*, Budapest, Magvető, 1979, 109-148.

lényegtelen jelenség. Amikor önmagát olyan peremhelyzetbe szorított *túlélőként* értelmezi, aki vissza akar kapaszkodni, akkor nem véletlenül fogalmaz úgy, hogy a marginális helyzetbe

„a legtöbben belenyugodtak volna. Aki azonosítja magát az agresszorral, még igazságosnak is gondolja a ki-zárás bélyegét. A túlélő azonban másként reagál. Létezni akartam! Teljes nevemmel és személyiséggemmel! El kell érnem, hogy a pszichológiai élet úgy legyen teleszórva a nevemmel, mint a mákos tészta mákkal. (A hasonlat Devecseritől származik, és Kerényi Károlyra vonatkozik)”.²⁵⁸

És a kéziratban maradt rendezvényirodalmi művekről, illetve egyéb rövidebb szövegekről még nem is szóltunk. Pedig a *Lélektani naplóról* Mérei olykor úgy beszél, mint élete *főművé-ről*, melyből négy kötet jelent meg, de további hat kötetet sorolt még e szövegfolyamhoz. Az 5–7. kötet *A jó és a rossz határán* című gépiratos munkájában úgy határozza meg, mint rend-kívül személyes, intim közlések, vallomások naplóját. Állítása szerint egy példányban készült, s tulajdonosa az a rejtélyes személy, akinek ezek a vallomások szólnak, ugyanakkor a Mérei-bibliográfia szerint ez a két kötet csak fejből készült el.²⁵⁹ A 8. és a 9. kötet ismert alkalmi, önéletrajzi textusok összessége, ezek egy része utóbb megjelent a Kornis Mihály által elindí-tott *Naplóban*, a *Bibó-émlékkönyvben*, illetve a *Pszichológia* című folyóiratban. A 9. kötet voltaképpen hasonló jellegű írások gyűjteménye, melyek nagy része 1989-ben megjelent a már többször idézett *Mérei Ferenc, 1909–1986. Emlékkönyv születésének 80. évfordulóján* című kötetben. A Litván György által a börtönélet pszichopatológiájának nevezett, a *Lélektani napló* 10., utolsó köteteként számon tartott „Sumák és maké” címmel összegyűjtött írásokhoz csak ceruzajegyzetek készültek, de maga a szöveg nem született meg. Ha tehát a megjelent szaktudományos és ismeretterjesztő munkái mellé még odahelyezzük az irodalmi igénnyel készült önéletrajzi szövegeket is, akkor valóban döbbenetes mennyiségű és minőségű szöveg-korpuszt kapunk.



Ajtony Árpád szociálpszichológussal, íróval Párizsban

E hosszú kitérő után azonban térjünk vissza Mérei Ferenc csoport-terápiás tevékenységének másik fontos ágához, a *pszichodráma*hoz. Túl azon, hogy a pszichológus klinikai tevékenysé-gének rendkívül fontos szeletét adja, intellektuális értelemben át is vezet bennünket a követ-kező problematikához. A csoport-pszichoterápia egyik válfajaként kezelt pszichodráma

²⁵⁸ MÉREI Ferenc, Bandázs nélkül. November 72, in *Mérei Ferenc, 1909–1986. Emlékkönyv születésének 80. évfordulóján*, 146–158., itt: 156. Az utalás arra is vonatkozhat, hogy az 1930-as évek elején Párizsban Mérei fedőneve „Mák” volt. Lásd BAJOMI LÁZÁR Endre, Mérei–Mák, *Kritika*, 15. évf. (1986) 11. sz., 22–23.

²⁵⁹ MÉREI Ferenc, *A jó és a rossz határán*. Bevezető, in *A jó és a rossz határán*, 20. Vö. Mérei Ferenc írásai és a róla szóló irodalom, in *Mérei élet-mű*, 307.

ugyanis (mely eltérően a verbális csoportoktól nem beszéd-, hanem cselekvésközpontú), ugyanúgy Jacob Lévy Moreno nevéhez kapcsolódik, mint a hamarosan tárgyalandó szociometria. A személyi kapcsolódáson túl pedig magában foglalja a társas miliő struktúrájának és terápiás jellegének szociálpszichológiai, illetve klinikai pszichológiai megközelítését. Ahogy Erdélyi Ildikó megjegyzi, Mérei számára a pszichodráma azért is volt nagyon testhez álló terápiás módszer, mert jól ötvözhetette a szociálpszichológiával, ezen belül is a Kurt Lewintől adaptált csoportdinamikával és Morenótól átemelt szociometriával.²⁶⁰

Amint az 1970-es évektől Franciaországban élő, az ottani szociálpszichológiai mezőben szocializálódó Ajtony Árpád írta, a magyar pszichodramatisták előszeretettel hivatkoznak a hazai pszichodráma sajátosságára, mégis sok párhuzam mutatható ki a franciaországi gyakorlattal.²⁶¹ Didier Anzieu munkássága nyomán ugyanis a francia praxisban központi szerepet kap a pszichoanalízis (emiat kollektív analitikus pszichodramának nevezi), míg a magyar pszichodramatisták azt hangsúlyozzák, az itteni változatban „eleve” benne van a mélylélektani szemlélet.²⁶² A pszichoanalízis valóban korábban terjedt el Magyarországon, mint Franciaországban, noha itthon a ránehezedő politikai nyomás miatt, 1948 után inkább csak bűvópatakként tudott működni.²⁶³ Ugyanakkor Ajtony tanulmánya arra is rámutat, hogy ha a magyarországi praxis értelmezésekor Mérei Ferenc tevékenységéből indulunk ki, akkor a pszichodráma hagyományait illetően összetettebb képet kaphatunk.²⁶⁴

1963-ban, amikor Moreno Magyarországon járva Méreivel is konzultált, utóbbi azt lobbantotta a szemére, hogy pszichodráma-felfogása voltaképpen elhanyagolja az egyén szélesebb társadalmi kontextusát. A magyar pszichológus

„helytelenítette Moreno elméletében a spontaneitás fogalmának kiemelt státusát. Ugyanis az egyén választásai [...] nem magyarázhatóak csupán pillanatnyi intuícióval, nyilvánvaló, hogy a korábbi élettapasztalatok is hozzájárulnak attitűdjeinek kialakulásához. Mérei kritikájában Wallon gondolataira támaszkodik”.²⁶⁵

Másképpen fogalmazva, a magyar pszichológus szemléletében éppannyira játszik szerepet francia tanára genetikus gyermeklélektana (ebben az esetben főként a decentralálás mozzanata), mint a Kurt Lewinhez visszavezethető csoportdinamika. Ugyanakkor Ajtony arra is utal (noha kicsit pontatlanul), hogy a pszichodramát konkrétan Jan Malewski lengyel pszichiáter mutatta be Magyarországon. A Magyar Rehabilitációs Társaság Pszichiátriai Szekciója és Fővárosi Pszichoterápiás Módszertani Központ szervezésében ugyanis 1970. október 8. és 10. között megtartott konferencián, a csoport-pszichoterápia intenzitásának növelésére vonatkozó módszertani kérdéseket taglaló ülésen, Hidas György, Süle Ferenc, Szakács Ferenc és mások mellett a lengyel pszichiáter valóban előadást tartott a témáról.²⁶⁶ Ha a magyarországi pszichodráma forrásait akarjuk összegezni, szembetűnő, hogy megint csak különböző lélektani hagyományok átrétegződéséről beszélhetünk.

Ebbe talán közrejátszhatott az is, hogy az 1970-es évek elején Jacob Lévy Morenót amerikai pszichiáterként ismerte meg a világ, de valójában Bukarestben született 1889-ben

²⁶⁰ ERDÉLYI Ildikó, Mérei Ferenc pszichodramája, in *Mérei élet-mű*, 73-86.

²⁶¹ AJTONY Árpád, Adalékok a pszichodráma történetéhez, in *Mérei élet-mű*, 95-100. A tanulmány eredeti változatának címe jobban vissza is adja a szerző mondandóját: Árpád AJTONY, Un moment de l'histoire du psychodrame: Ferenc Mérei et Henri Wallon, *Bulletin de psychologie*, 472. sz. (2004), 419-422.

²⁶² DIDIER ANZIEU, *The Group and the Unconscious*, London, Routledge – Kegan Paul, 1984, 52-53.

²⁶³ FERENCZI és MORENO gondolkodásának analógiájára mutat rá egyebek mellett BUDA Béla, Akció – katarzis – empátia – encounter, in *Pszichodráma*, Popper Péter – Komlósi Piroska (szerk.), Budapest, Akadémiai, 1986, 69-91.

²⁶⁴ A magyar pszichodráma-iskoláról lásd még VIKÁR András, *Pszichodráma – a komoly játék. Egyéni folyamatok a csoportban – csoportfolyamatok az egyénben*, Budapest, Medicina, 2007, 37-46.

²⁶⁵ AJTONY, Adalékok a pszichodráma történetéhez, 96.

²⁶⁶ A Magyar Rehabilitációs Társaság Pszichiátriai Szekciója és a Fővárosi Pszichoterápiás Módszertani Központ 1970. október 8–9–10-én tartandó közös tudományos ülésszakára, *Orvosi Hetilap*, 111. évf. (1970) 40. sz., 2395. Ezeket a forrásokat nevezi meg a Magyar Pszichodráma Egyesület Magyar Iskola Munkacsoportja is, lásd: <https://www.pszichodrama.hu/mpe-magyar-iskola-munkacsoport/>

(máshol: 1890-ben vagy 1892-ben), s Bécsben szerzett orvosi diplomát (innen ismeri személyesen Pető András mozgásterapeutát).²⁶⁷ A pszichoanalízis hagyományának szempontjából tehát ez a kelet-közép-európai forrásvidék távolról sem mellékes.

„Bécsben ismerkedett meg az európai értelmiség körében akkor bontakozó avantgardizmus irányzataival, s ebben elsősorban az életvezetés áthangolásának a perspektíváját látta: a sablonoktól mentes gondolkodásmódot, a spontaneitást és a kreativitást. Még orvostanhallgató korában vett részt egy érdekes pszichopatológiai – mai kifejezéssel szociálpszichiátriai – kezdeményezésben. Egy orvos csoport úgynevezett megtévedt nők readaptációjával foglalkozott. Moreno prostituáltak csoportos megfigyelésére és reszocializálás keretében kiscsoportos beszélgetések feldolgozására (talán vezetésére) vállalkozott”.²⁶⁸

Ez volt az első olyan találkozás, amely tapasztalati úton megismertette a fiatal orvossal a csoporthatás mibenlétét.²⁶⁹ Mivel Morenót orvosi tanulmányai mellett a művészet, az irodalom és a színház is foglalkoztatta, így 1922-ben Stegreiftheater néven színházat hozott létre, mely a német névnek megfelelően a rögtönzésekre épített. A zürichi Cabaret Voltaire-hez hasonlóan a cél az volt, hogy a játék kerete meghaladja a rögzült színházi és nézői konvenciókat. 1921. április 1-jén, azaz a bolondok napján, Moreno maga jelent meg a színpadon, s a fiatal Osztrák Köztársaság politikai viszonyait bírálандó nézőket hívott a színpadra, hogy mondják el véleményüket a vezetőről, a hatalomról és Ausztria jövőjéről.

Noha Moreno olyan művészek barátainak tudhatta magát, mint Anna Höllering, Fritz Lampl, Georg Kulka, Franz Werfel vagy Oskar Kokoschka, a pszichiáter életrajzírója, René Marineau szerint a szubverzív előadás nem érte el célját. Mind a közönség, mind a kritika rosszul fogadta, művészbáratai pedig elhidegültek tőle.²⁷⁰ Úgy tűnik, az outsider Moreno viharos bécsi bemutatkozása még a Carl E. Schorske által Kokoschkához és Schönberghez kötött, vagyis az eltűnő bécsi századvég kulturális atmoszféráját követő „robbanás a kertben” hatását is felül tudta múlni.²⁷¹

„Elvesztettem sok barátomat – írja Moreno –, de csendesen nyugtáztam, hogy *nemo propheta in patria sua*, majd előbb európai országokban, utóbb Amerikában folytattam a közönség előtti előadásokat”.²⁷²

Némi túlzó iróniával talán Moreno 1925-ig tartó bécsi korszakára is igaz lehet az, amit Sigmund Freud kapcsán szokás emlegetni, nevezetesen az, hogy legfeljebb a sértettsége köti Bécshez.²⁷³ Ám a morenói rögtönző színház előadásaiból tulajdonképpen már Bécsben kiszűrkedik az, hogy a színész még a tőle teljesen idegen figurába is bele tudja vetíteni saját érzéseit, vágyait, indulatait, fantáziáját és így tovább. Innen indul tehát a pszichodráma alap gondolata, nevezetesen az, hogy a dráma játék, az átélés terápiás hatással bír.

„A felismerésre Morenót egy véletlen esemény vezeti rá – fejti ki Hankiss Ágnes –: együttesének egyik tagját, egy fiatal színésznőt, aki minden darabban a naív, bájos romantikus hősnő szerepét játssza, feleségül veszi a színház egyik törzsvendége. Néhány nappal az esküvő után az ifjú férj felkeresi Morenót és kétségbeesetten előadja neki a következőt: felesége, a szép, szelíd Barbara intim családi közegeben veszekedő, őrvongó bestiává vedlik át. Moreno a következő darabban Barbarára osztja a főszerepet: egy szomorú sorsra jutó prostituált szerepét. Barbara színésznői alakításának elsőprő sikere van: lenyűgöző hitelességgel jeleníti meg a prostituáltat, aki káromkodik, kiabál, hisztériás jeleneteket rendez és töri-zúzza maga körül a tárgyakat. Bar-

²⁶⁷ René F. MARINEAU, *Jacob Lévy Moreno, 1889–1974. Father of Psychodrama, Sociometry and Group Psychotherapy*, London – New York, Tavistock – Routledge, 1989, 29-30.

²⁶⁸ MÉREI, AJKAY, DOBOS, ERDÉLYI, *A pszichodráma önismereti és terápiás alkalmazása*, 18.

²⁶⁹ Vö. Jacob Lévy MORENO, Among the Prostitutes, in *The Essential Moreno. Writings on Psychodrama, Group Methods, and Spontaneity*, Jonathan Fox (szerk.), New York, Springer, 1987, 208-209.

²⁷⁰ MARINEAU, *Jacob Lévy Moreno, 1889–1974*, 71-72.

²⁷¹ Lásd Carl E. SCHORSKE, *Bécsi századvég. Politikai és kultúra*, Budapest, Helikon, 1998, 284-321.

²⁷² Jacob Lévy MORENO, *The Autobiography of J. L. Moreno, M.D.*, Jonathan D. Moreno (szerk.), London, The North-West Psychodrama Association, 2011, 82.

²⁷³ Vö. PÓK Lajos, *Bécs 1900. Panorámakép a századforduló osztrák-bécsi kultúrájáról*, Budapest, Helikon, 1989, 106.

bara, az előadást követően óriási [...] változáson megy keresztül: a világ leggyengédebb, leggondoskodóbb és legválasztékosabb modorú felesége lesz. Moreno, okulva e váratlan fordulatból, gyökeresen megváltoztatja az ifjú színésznő szerepkörét: a naiva helyett Barbarával ezentúl a »rossz nő« szerepeket játszatja el. Az ötlet az ifjú férjnek az idillikus családi élet, Morenónak viszont az új terápia – a pszichodráma – kimunkálásának útját nyitotta meg”.²⁷⁴

Moreno tehát arra jött rá, hogy a színpadi közösségben az egyén eljátssza, egyben elevenné teszi, így átéli emberi kapcsolatait, érzelmeit, s a feszültségből fakadó indulat elvezetése (eljátszása és feldolgozása), a híres morenói *acting out* kreatív formában visz el a katarzishoz.

„Ez azonban – magyarázza Hankiss – minőségileg különbözik mind a freudi, mind az arisztotelészi katarzis élménytől: mert egyfelől, az oldódást és tudatosulást, a feszültségrobbanást és az értékek újraképzését itt nem a passzív, verbális, illetve befogadói átélés, hanem az aktív, spontán, cselekvéses részvétel idézi elő; és másfelől, mert: a folyamat nem az egyén elszigetelt belső világában, hanem az együttes játékban, társas síkon zajlik. A morenói katarzis mindig interperszonális történés”.²⁷⁵

A morenói pszichodráma másik fontos aspektusa a szerepcsere; ez annyit tesz, hogy a színpadi történet megjelenítésekor a résztvevők szerepet váltanak. Aki egy féltékenységgel átitatott jelenetben a szeretőt jelenítette meg, az később a megcsalt férjet viszi színre, a szerepcsere révén a résztvevők képessé válnak különböző helyzetek átélésének elsajátítására. Márpedig ennek egyik lényege Mérei Ferenc olvasatában megint csak visszamegy Henri Wallonhoz: ez a korábban pertraktált *decentrálás*, mely az én és a másik helyzetének átéléséhez, a szerepcsere elfogadásához, végső soron a *másik* elfogadásához vezet.

Morenónak már az Egyesült Államokban, 1934-ben megjelent *Who Shall Survive?* című kötete tulajdonképpen azt az egzisztencialista kérdést teszi fel, hogy az egyre inkább gépesítetté váló, sőt elgépiesedett modern társadalomban ki fogja túlélni a társadalmi szerepek, rutinok, sablonok és sztereotípiák tértnyerését. Ennek ellensúlyozására az emberi tényező megőrzésének programjában kap kitüntetett szerepet a spontaneitás, a rögtönzés, mely a gépi algoritmust a váratlannal, a tervezetlennel gondolja felülírni, s így biztosítani az emberi tényező variabilitását.²⁷⁶ Az tehát, hogy Moreno a megkövesedett rutinnal szemben a kreativitás forrásaként értelmezett spontaneitás mellett tör lándzsát, Merle Cantor Goldberg szerint a pszichiáter pszichopatológiájának fundamentuma.²⁷⁷ Ám szemben Freuddal, akivel vélhetően 1912-ben személyesen is konzultált, Moreno sohasem egyénben, mindig csoportban gondolkodik, a terápiás keret tehát kollektív, noha a középpontban mindig az egyén személyes történetei, sajátos problémái, különös vágyai és fantáziái állnak.²⁷⁸ Bagdy Emőke szerint:

„Moreno a pszichodramát »a pszichoanalízis antitéziseként« fogalmazta meg: ez a módszer a pszichoterápiából száműzött, mellőzött cselekedet lázadásának terméke, törekvés a szavak jelentőségével szemben a cselekvő ember aktív, spontán, szabad önkifejezésének felszabadítására, az individualitással szemben a társas viszonyok által meghatározott egyénnek, valamint közösségének, »magának a csoportnak« a terápiájára”.²⁷⁹

²⁷⁴ HANKISS Ágnes, Moreno életműve, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 32. évf. (1975) 3. sz., 339-346., itt: 339-340. Vö. MARINEAU, *Jacob Lévy Moreno, 1889–1974*, 77. A híres Barbara-epizódot szintén tárgyalja MÉREI, AJKAY, DOBOS, ERDÉLYI, *A pszichodráma önismereti és terápiás alkalmazása*, 20.

²⁷⁵ HANKISS, Moreno életműve, 340. Az 1970–1980-as években világossá vált Magyarországon is, hogy a morenói elmélet számtalan ponton továbbgondolásra szorul. A magyarországi gyakorlatból kinövő kritikára lásd KOMLÓSI Piroska, A pszichodráma hatásmechanizmusa, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 38. évf. (1981) 5. sz., 468-480. Mivel nem célunk e szerteágazó kritika érintőleges áttekintése sem, így összefoglalóan ajánljuk Adam BLATNER, *A pszichodráma alapjai. Történet, elmélet, gyakorlat*, Budapest, Animula, 2004., illetve Falko von AMELN – Jochen BECKER-EBEL, *Fundamentals of Psychodrama*, Szingapúr, Springer, 2020.

²⁷⁶ Jacob Lévy MORENO, *Who Shall Survive? A New Approach to the Problem of Human Interrelations*, Washington D. C., Nervous and Mental Disease Publishing, 1934. Bírálata lásd MÉREI, *Közösségek rejtett hálózata*, 146.

²⁷⁷ Merle CANTOR GOLDBERG, Positive Psychodrama and the Early Work of J. L. Moreno, *Psychodrama*, 33. évf. (2009) 4. sz., 359-372.

²⁷⁸ MARINEAU, *Jacob Lévy Moreno, 1889–1974*, 30.

²⁷⁹ BAGDY Emőke, A pszichodráma, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 38. évf. (1981) 5. sz., 439-456., itt: 439.

Lényegében ez az első csoportterápiás módszer, ám az egyéni nézőpont sem szorul háttérbe. Mivel a dramatizálás során, a színpadias közegben az egyén a vágyait, frusztrációit, indulatait verbális, non-verbális, metakommunikatív és cselekvő módon is ki tudja bontakoztatni, így az elképzelhető legkomplexebb kifejezésrendszerrel van dolgunk. Lévén, hogy a pszichodráma középpontjában a fenti indulatok kollektív eljátszása és kidolgozása áll, az interperszonális drámai helyzet miatt épp annyira lehet terápiás hatással egyénileg, mint csoportosan (nem tartozik szorosan a tárgyhoz, de mélylélektani megközelítésében Anzieu egyenesen „csoport-énról” beszél).²⁸⁰

„A szerepjátékban – folytatja Bagdy Emőke – [...] végtelenek a szereplehetőségek. [...] A terápiás játékokban nem színészi teljesítményre, hanem érzelmi átélésre és spontán, odaadó személyességre van szükség. Hiába határozza el valaki, hogyan fog játszani, az igazi részvétel eltörli az előre elgondolt, erőltetett sablonokat és felszabadítja a rögtönző, személyes, őszinte játékot, a spontaneitást. Ez a morenoi fogalom (*sua sponte*; magától) a szerepek, választások és irányulások sajátos készenléti állapotát jelöli meg. Azt a törekvést tükrözi, amellyel az ember meg akar felelni a folyton változó szituációnak, mégpedig úgy, hogy az új helyzeteknek megfelelően, a régi helyzetekben pedig új módon tudjon reagálni”.²⁸¹



Mérei Ferenc és Bagdy Emőke

Az egyéni és csoportterápiás lehetőségeken túl azonban Mérei és szerzőtársai megemlítenek egy úgynevezett pedagógiai modellt is. A New York állambeli Hudson leányiskolában végzett kísérlet természetesen megint Moreno nevéhez kapcsolódik, s itt a spontaneitáson túl már a szociálpszichológiai kutatáson, a szociometrián nyugvó rendszeressége is helyet kap.²⁸² Az iskolát azonban nem normális közoktatási intézménynek kell elképzelnünk, mivel jellegét tekintve leginkább a hajdani javítóintézeteknek felelt meg. A kutatás idején 505 lány (13–18 éves), illetve egy körülbelül 100 fős személyzet élt a telepen, tizenhat erre a célra kialakított lakóházban, család típusú szerkezetben. Egy ház tehát egy családot alkotott, a napi munkate-

²⁸⁰ Vö. Didier DRIEU, Didier Anzieu: L’imaginaire dans les groupes, 1964–1965, in *40 commentaires de textes en psychologie clinique*, Jean-Yves Chagnon (szerk.), Paris, Dunod, 2014, 305-312.

²⁸¹ BAGDY, A pszichodráma, 442. Az 1960–1970-es évek színházi formanyelvi, illetve színésztechnikai kísérleteiben is újrafogalmazódik az „improvizáció” vagy a „szerep” fogalma. Brecht, Artaud és Sztanyiszlavszkij újításából kiindulva Jerzy Grotowski hosszasan értekezik ennek színházi, alkotótechnikai gyakorlatáról. ADORJÁN Viktor, A Szegény színház. Jerzy Grotowski által vezetett társulat színházi kutatásai az 1959–1970 közötti időszakban, *Theatron*, 7. évf. (2008) 3–4. sz., 2-136. A rögtönzés és az improvizáció különbségére: 89-94. Vö. Denis BABLET, Színészi technika. Beszélgetés Jerzy Grotowskival, in *Jerzy Grotowski: Színház és rituálé. Szövegek, 1965–1969*, Janusz Degler – Zbigniew Osiński (szerk.), Pozsony, Kalligram, 2009, 50-59.

²⁸² MORENO, *Who Shall Survive?*, 92.

vékenység pedig a házimunkától a műhelyben végzett munkáig terjedt. Lakhatásukat tekintve az afro-amerikaiakat elkülönítették a fehérektől, ám a munkavégzés együtt történt.

A kísérlet lényege az volt, hogy Moreno az új lakásbeosztást nem valamiféle külső elvhez akarta igazítani, hanem rábízta a telepen élő lányok személyes választásaira. A gyakorlatban ez úgy nézett ki, hogy mindenkinek fel kellett írnia öt olyan társa nevét, akivel szeretne együttlakni, s öt olyanét, akivel semmiképpen sem.

„A választások alapján rajzolták meg a telep szociometriai kötődési térképét. A nagyjából ötszáz lány a kölcsönös választások alapján összefüggő hálózatot alkotott: csoportokat, láncokat, csillagokat. Akik nem választottak és nem volt kölcsönös kapcsolatuk, azok magányosként kerültek a peremre, kívül maradtak a hálózaton”.²⁸³

A vizsgálat végeredménye szerint az intézetben egy Elsa nevű lánynak a legrosszabb a szociometriai elhelyezkedése, mivel ő négy lányt is választott saját lakótársai közül, őt azonban senki sem választotta, sőt tizenhatan el is utasították.²⁸⁴ Moreno fő kérdése az volt, mi okozhatta az elutasítást, az ebből fakadó magányosságot, végső soron Elsa peremhelyzetét. A pszichiáter ennek feltérképezése céljából beszélgetést kezdeményezett azokkal a lányokkal, akiket Elsa választott, de ők választásaikkal ezt nem viszonyozták, sőt azokkal is, akik határozottan elutasították a lányt. Végeredményben arra derült fény, hogy Elsa egynemű szexuális kapcsolatokat kezdeményezett elsősorban afro-amerikai lányokkal, a lányt elutasítók pedig mind a homoszexuális viszonytól, mind az afro-amerikaiaktól viszolyogtak. Mindemellett a lányok kegyeinek elnyerése érdekében Elsa nem átalított kisebb apróságokat elcsenni másoktól, a munkavezetőkkel és a tanárokkal szemben pedig gyakran tiszteletlenül viselkedett – tulajdonképpen rebellisnek könyvelték el.

A választásokból és az interjúkból kirajzolódó szociometria tehát rámutatott a kutatás középpontjában álló problémára (és itt egy szociológiai előítélet-kutatás meg is állhatna), de Moreno nemcsak a helyzet felmérésére, hanem korrekciójára is igényt tartott – itt lép tehát be a csoport-pszichoterápia egyik formája: a pszichodráma.²⁸⁵ Mérei és munkatársai azt emelik ki, hogy az első felmérést nagyjából egy hónap múlva egy második követte. Ez a Barbara-epizód lefolyását igazolva a pszichodráma feszültségkezelésének, indulatelvezetésének köszönhetően Elsa helyzetét szignifikáns módon javította.

„Egy hónap múlva – írják – ő hét lányt választott a saját családjából, őt pedig négyen választották. Preferenciájában, rokonszerző megnyilvánulásában érdeklődése kitágult és választásaira választ kapott. Magányossága, izolációja megszűnt. Igaz, sokat változott, főként a tisztességtelen és renitens magatartásában, de a színes bőrűekhez való vonzódása és homoerotikus orientációja, úgy látszik, nem változott. Valószínű, hogy Elsa változása mellett maga a csoport is változott: a diszkriminatív feszültség csökkent”.²⁸⁶

Nem arról van tehát szó, hogy a csoport-pszichoterápia oly módon szeretne beavatkozni, hogy az egyént hozzáidomítja a kiscsoporthoz, inkább arról, hogy – szűkítve – a pszichodráma a dramatizált interakciók segítségével az egyéni és a csoportos *egymást feltételező* összetevőit emeli ki. Az egyén éppúgy hat a csoportra, mint ahogyan a csoport is befolyásolja az egyén viselkedését; a pszichodráma révén tehát az önismeret dinamikus jellegére is rá lehet mutatni. Nem az a kérdés, hogy „milyen vagyok”, „milyen tulajdonságaim vannak”, hanem az, hogy az adott feltételek között, a pszichodráma csoport „itt-és-most” helyzetében hogyan reagálok

²⁸³ MÉREI, AJKAY, DOBOS, ERDÉLYI, *A pszichodráma önismereti és terápiás alkalmazása*, 22.

²⁸⁴ MORENO, *Who Shall Survive?*, 83., 9. táblázat.

²⁸⁵ Vö. MÉREI Ferenc, Szociodráma, pszichodráma, szerepgyakorlatok. Moreno munkásságának ismertetése hazai példák felhasználásával, in *Játék, színjáték, személyiség. Dokumentumgyűjtemény*, Ardó Mária (szerk.), Budapest, Népművelési Propaganda Iroda, 1981, 9-30. Lásd még SZIKSZAI Anita, Gyógyító és alkotó improvizáció, in *A színpadon túl. Az alkalmazott színház és környéke*, Görcsi Péter, P. Müller Péter, Pandur Petra, Rosner Krisztina (szerk.), Pécs, Kronosz, 2016, 163-178.

²⁸⁶ MÉREI, AJKAY, DOBOS, ERDÉLYI, *A pszichodráma önismereti és terápiás alkalmazása*, 23.

egy határozott felhívásra. Éppen ezért az is elképzelhető, hogy a dramatizált „itt-és-most” helyzete esetleg olyan mozzanatokat is felszínre hoznak az egyénből, melyek korábban nem tartoztak hozzá az önmagáról kialakított képhez.

Az önmagunkról konstruált kép törekénységét Mérei Ferenc és munkatársai, Ajkay Klára, Dobos Emőke és Erdélyi Ildikó a titokkészség, a titokérettség példáján demonstrálják. Ennek lényege az, hogy általában mindenki azt hangoztatja magáról, képes titkot tartani, ám – a kötetben bemutatott félreértett félrelépési jelenet kapcsán – a pszichodráma játék részvevőin ennek *próbáját* kéri számon. Ez annyit tesz, hogy a játék „itt-és-most” helyzetében, szituatív konfliktusában valóban képes-e az egyén a csoport reakcióinak függvényében a titkot megtartani.

„A helyzeti-viselkedési önismeret alapvetően különbözik a hagyományos pszichoterápiás módszerekben leírt önismereti eljárástól. A hagyományos pszichoterápiás helyzetben a páciens – legyen az beteg vagy önismere-ti érdeklődéssel bíró ember – kizárólag verbálisan nyilvánul meg. Nem cselekszik, nem mozog, csak beszél, és ily módon képezi le alapvető kötődési, viszonyulási mintáit. Ennek a hagyományos mélylélektani önismere-ternek a kontraktusa: a szabad verbális kommunikációban kell eljutni az önkifejezéshez és ezen át az önisme-rethez. Moreno felfogása szerint az értelmezhető valóság nemcsak az asszociációk fonalán tárulhat fel, ha-nem a cselekvések sorából is”.²⁸⁷

Pierre Bour francia pszichiáter, aki kórházi betegekkel alkalmazott pszichodramát, máskülön-ben úgy vélte, hogy Moreno rögtönzésre apelláló, a csoporttörténet szem előtt tartó módsze-rei rokoníthatóak Konsztantyin Sztanyiszlavszkij módszerével, mely az érzelmi memóriára, a korábban átélt érzelmek drámai mozgósítására hagyatkozik.²⁸⁸ Pierre Bour nevét Méreiék is megemlítik, s az ő Bibliából vett példáján illusztrálják a cselekvéselvű vezérlést (1Kir 3, 16–28.). A Salamon király elé járuló két parázna története arról szól, hogy mindkét nő ugyanazon az éjszakán szült, ám a két újszülött közül az egyik reggelre meghalt. Mivel verbális alapon képtelenség volt eldönteni, valójában kié a gyermek, hiszen mindkét asszony a magáénak mondta, ezért Salamon úgy döntött, a gyermeket ketté kell vágni, egyik fele az egyik, a másik fele a másik asszonyé lesz. Ám ekkor a gyermek igazi anyja felkiáltott, hogy inkább adják az újszülöttet a másik nőnek, csak meg ne öljék. Ekkor Salamon király látta, hogy az igazi anya csakis az lehet, aki inkább odaadná gyermekét, csak hogy az életben maradjon, így neki adta az újszülöttet.

Pierre Bour nyomán Mérei és munkatársai arra hívják fel tehát a figyelmet, hogy a szituatív konfliktus, a váratlan helyzet „itt-és-most”-ja olyan spontán reakciókat tud kiváltani, melyek sima verbális terápiában nem kerülnek felszínre. A váratlanságból fakadó spontaneitás, illetve a helyzet drámai sűrítése azonban olyan hatást ér el a pszichodramában, amely önkéntelenül is kiemeli a cselekvés *valós* belső indítékát. Méreiék transzponálják a helyzetet az akkori viszonyok közé: a szülés közben meghalt anya gyermeke a két nagynénire marad, s a gyámügyi főelőadó feladata az, hogy eldöntse, melyiknél lenne jobb helye. A főelőadó természetesen nem ilyen végletes helyzetben gondolkodik, hanem azt közli a két nagynénivel ragaszkodásukat, szeretetüket felderítendő, hogy a gyermek súlyos bőrbeteg, így napi többszöri kezelésre szorul.

„A Moreno-féle pszichodráma lényege – írják Méreiék – a téma *átfordítása* konfliktushelyzetre, dramatizálása, cselekvésbe való áttétele, lejátsszása. Nem verbális megfogalmazás, hanem szituatív dramatizálás”.²⁸⁹

Talán már nyilvánvalóvá vált, de nem árt hangsúlyossá tenni, hogy bármelyik műfaját – terápiás, önismereti, pedagógiai – is tekintsük, a pszichodráma minden esetben csoportos mód-

²⁸⁷ MÉREI, AJKAY, DOBOS, ERDÉLYI, *A pszichodráma önismereti és terápiás alkalmazása*, 24.

²⁸⁸ Konsztantyin SZTANYISZLAVSZKIJ, *A színész munkája I. Az átélés iskolája*, Budapest, Hungária, 1950, 238-277. Illetve PÁLYI András, *Pszichodráma és színház, Színház*, 20. évf. (1987) 9. sz., 42-44.

²⁸⁹ MÉREI, AJKAY, DOBOS, ERDÉLYI, *A pszichodráma önismereti és terápiás alkalmazása*, 25-26. (Kiemelés – K. H. Zs.)

szer. Ahhoz, hogy az egyén megismerhesse belső indítékait, kipróbálhassa viselkedését, visszajelzést kapjon viselkedéséről, s ennek fényében módosítson magatartásán, szükséges, sőt elengedhetetlen a csoportos együttlét. Voltaképpen a csoportdinamikai történésekből kristályosodik ki az a csoportos értékrendszer, mely viszonyítási ponttá válik a játék során. A pszichodráma csoportban a megismerkedés pillanatától kialakul a tagokban az egymás iránti szimpátia, antipátia, illetve az egymáshoz való kapcsolódás különböző színezetei. Ebből indul ki tulajdonképpen a hálózattá szerveződés, azaz ki-ki vonzalmait vagy ellenérzéseit követve kapcsolódik a társakhoz, s így hat-tíz együttlét után a csoportdinamikai feszültség kitapinthatóvá válik.²⁹⁰

Ajkay Klára és Szakács Ferenc közleményükben a morenói pszichodráma célkitűzéseit és implicit célját bírálандó a pszichoanalízis biológiai és a szociálpszichológia társas, társadalmi felfogásának kettősségét meghaladva egy ún. interakcionista személyiségelmélet adaptálását javasolják. Szerintük Moreno

„talán valóban azt hitte, hogy ott kezdte el a gondolkodást, ahol Freud abbahagyta, de a főként indulati-érzelmi közegben folyó értelmezésével, nagyrészt a feszültség szabályozására irányuló terápiás célkitűzéseivel, szinte kizárólagos érvényüként kezelt katarzis-elméletével végül is nem haladta meg Freud személyiségdinamikájának »gőzgép« modelljét [...]. A pszichodráma módszer pedig inkább az ún. »insight-terápiák« közé tartozik. Lényegi és tartós hatása [...] nem az aktuális (és mindig csak átmeneti változást eredményező) indulatelvezetésben van, hanem az önismereti elemek tudatosításán (belátáson) alapuló életszemléleti, gondolkodásbeli, viselkedésbeli korrekcióban. Vagyis a dráma játéokban tanúsított viselkedés és a kívánatos irányban módosult viselkedés közötti *kognitív történésekben*, mint pl. az irreális aspirációkat eredményező vagy a meglevő képességek kibontakoztatását gátló [...], *hibás értékrend kiigazításában*”.²⁹¹

Módszertani javaslatuktól a tanulmány szerzői azt remélik, hogy a szituatív és a diszpozíciós elemek összefüggéseinek alaposabb megismerése mélyebb értelmezést tesz lehetővé. A szituatív tényezők közé sorolják az intrapszichés (érzelmek, fantáziák), a dramatikus (szerep, téma, terapeuta) és csoportdinamikai determinánsokat, míg a diszpozíciósok közé a habituális (értékorientáció, életszemlélet) és az aktuális (szomatikus, hormonális) determinánsokat. A bevezetés-előkészítés-játék-megbeszélés szakaszokra bontott pszichodráma bomlik ki maga a jelenség, melynek hatásai közé sorolható a feszültségszabályozás, a viselkedéstanulás, illetve a tudatosítás, belátás mozzanata. A lényeg röviden tehát az, hogy a pszichodráma itt-és-most helyzetében, illetve az azt követő megbeszélés fázisában olyan *kognitív korrekció* képződjön, mely pozitív értelemben hat vissza az egyén életszemléletének egészére. Ebben a megközelítésben a drámajáték során tanúsított aktivitás nem lehet egyértékű, kapcsolódnia kell az illető szituatív és diszpozíciós tényezőihez. Távolról sem mindegy, hogy például pozitív értéként tekint az illető az aktivitásra (ambíció, részvétel) vagy negatív értéként (stréberség, izgágaság).²⁹²

Ezek árnyalása nyomán Ajkay és Szakács úgy fogalmaz, hogy akiknek az engedelmesség, az udvariasság vagy a fegyelmezettség pozitív érték, azok nehezebben kapcsolódnak be a játékba, így kevésbé aktívak, mint azok, akik az aktivitás fokát kompetenciához kötik. Az érzelmeket előnyben részesítők és a represszorok sokkal könnyebben involválódnak a játékba, mint azok, akik számára a bölcsesség, a belső harmónia számít értékesnek. Frusztrációra leginkább a represszorok, illetve az azonnali kielégülésre vágyók hajlamosak, szemben azokkal, akik moderált viselkedésre, udvariasságra törekszenek. Ajkay és Szakács ebben a közlemény-

²⁹⁰ Vö. Kurt LEWIN, A viselkedés dinamikája, in *Csoportdinamika. Válogatás Kurt Lewin műveiből*, Mérei Ferenc, Szakács Ferenc (szerk.), Budapest, KJK, 1975, 109-157.; MÉREI, AJKAY, DOBOS, ERDÉLYI, A *pszichodráma önismereti és terápiás alkalmazása*, 27.

²⁹¹ AJKAY Klára – SZAKÁCS Ferenc, Kognitív diszpozíciók hatása a pszichodráma-játékban, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 40. évf. (1983) 1. sz., 3-13., itt: 4-5. (Kiemelés az eredetiben.)

²⁹² Lásd még MÉREI Ferenc, AJKAY Klára, DOBOS Emőke, ERDÉLYI Ildikó, A pszichodráma-játék formalizálása, *Pszichológia*, 1. évf. (1981) 1. sz., 25-55. Kötetben: MÉREI, AJKAY, DOBOS, ERDÉLYI, A *pszichodráma önismereti és terápiás alkalmazása*, 150-181.

ben azt javasolja, hogy érdemes lenne mélyebben megismerni ezeket az összefüggéseket, hiszen az egyén teljes személyiségevel vesz részt a pszichodrámban.

„Amikor terápiás vagy önismereti pszichodráma csoportot csinálunk, sohasem csak »feszültséget szabályozunk«, »viselkedést tanítunk« stb., hanem [...] *életszemléletet*, egész általános *magatartást* változtatunk”.²⁹³

Márpedig ez a beállítódás explicit módon eloldja a csoport-pszichoterápiát az individuális megközelítéstől, mely kimondatlanul is azt feltételezi, hogy az ember tértől és időtől független, állandó univerzális értékekkel és törekvésekkel jellemezhető. Ajkay és Szakács közleménye nagyon is hangsúlyosan tárgyalja az egyén és a társas környezete közti csoportdinamikai kapcsolatot, sőt azzal is számol, hogy a terapeuta pont ugyanúgy része az adott társadalmi valóságnak, mint a pszichodráma részvevői, azaz a játékba becsempésztett értékszerkezete önmagában nem lehet megkérdőjelezhetetlen autoritás. Írásuk végén arra mutatnak rá, hogy ez az értékszerkezet ugyan megkerülhetetlen része annak a folyamatnak, ahogyan a szubjektivitás történetileg, adott térben, adott időben, adott körülmények között felépül, ám ennek tudatossá tétele mindenképpen reflektáltabbá teszi a terapeuta munkáját.

Amikor Mérei és munkatársai a dokumentáció és az élettörténet szerepét hangsúlyozzák a pszichodrámban, azzal rá is mutatnak az itt-és-most korlátaira is. Hiszen a csoport tagjai egy-két együttlét után jóformán alig tudnak valamit egymásról, márpedig a tapasztalat azt igazolja, hogy az indulatok elvezetése a csoporttagokban általában fokozza a kíváncsiságot, serkenti a másik megismerésének vágyát. Ezért javasolják azt a módszertani újítást, hogy a csoport egyes tagjai személyes dokumentumok, elsősorban családi fényképek segítségével mutassák be élettörténetüket. A feladat pedig ahhoz kapcsolódik, ahogy az egymással össze nem függő, képeken nyugvó bemutatás narratív része koherens elbeszélő formába (oksági kapcsolatok, cselekményesítés) szervezi az élettörténet nyomait. Az elmondott történet nyomán a csoport feladata az, hogy legendaszerűen, életmottószerű tömörséggel tárja fel azt, amit Eric Berne *life script*, magyarul sorskönyv-elmélet címmel vezetett be.²⁹⁴

„A szkript – írják Méreiék – általában tudatszinten sűríti a mikrokörnyezet néhány cselekvést meghatározó sugallatát. Résztint a megszokott viselkedési formák tudatos vagy majdnem tudatos indítékát, résztint már lejátszódott magatartásminták indoklását foglalja magában”.²⁹⁵



Spanyolországi utazáson Mérei Verával

²⁹³ AJKAY – SZAKÁCS, Kognitív diszpozíciók hatása a pszichodráma-játékban, 10. (Kiemelés – K. H. Zs.)

²⁹⁴ ERIC BERNE, *Sorskönyv. Az emberi játszmák folytatása*, Budapest, Háttér, 1997.

²⁹⁵ MÉREI, AJKAY, DOBOS, ERDÉLYI, *A pszichodráma önismereti és terápiás alkalmazása*, 115.

A csoport feladata az, hogy olyan játékhelyzeteket, illetve változatokat dolgozzon ki, amelyek segítenek a pszichodráma konfliktusába sűrített életprobléma adekvát feloldásában. Tulajdonképpen egzisztenciális alapdilemmákat feszeget ez a megközelítés, hiszen azt a kérdést teszi fel, mennyiben vagyunk képesek kitérni a saját életünk tevékenységi mezejét, s mennyiben vagyunk foglyai azoknak a struktúráknak – Szondi Lipót szerint a *sorsnak*, Eric Berne szerint a *life script*nek –, amelyek személyes életünket és választásainkat implicit módon befolyásolják. Azt azonban kikötik a szerzők, hogy ez az élettörténeti módszer elsősorban önismereti csoportban működhet, a neurotikusoknál ugyanis az a veszély állhatna fenn, amit Hankiss Ágnes az élettörténet mitologikus áthangolásának nevezett.²⁹⁶ Vagyis az a módszertani probléma adódhatna, hogy a csoport nem egy valós élettörténet valós problémáit dramatizálja, hanem a tényszerűségében és modalitásában erősen konstruált, hovatovább fiktív elbeszélést.

A pszichodráma önismereti és terápiás alkalmazásait tárgyaló, már többször idézett kötet utolsó fejezetében a szerzők felvetik a játék formalizálásának módszertani lehetőségeit. Azt eddig is láthattuk, hogy a Mérei Ferenchez és tanítványaihoz, ezen belül is elsősorban a Műhelycsoporthoz köthető pszichodráma elismeri Moreno érdemeit, de több ponton módosítja, továbbfejleszti az elképzelést. Hamarosan látni fogjuk, Mérei hogyan formálja át a szintén Moreno nevéhez kapcsolódó szociometriát, ám a pszichodráma-val kapcsolatban is másképpen közelít meg bizonyos problémákat. Méreiék legfőbb problémája az a morenoi módszerrel, hogy ugyan kiterjedt tapasztalatgyűjteményt hoz létre, ám ez a játék folyamatának nyomon követésére kevésbé alkalmas. Regisztráció híján pedig a pszichodráma-játék a tényszerű tapasztalati megállapítások és az empátia, illetve intuitív keretezések körében marad. Céljuk tehát az, hogy követhetővé, elemezhetővé tegyék a regisztráció módszertanát: ez lesz a már korábban is tárgyalt *aktometria*, melyet a verbális, a non-direktív terápiás és az önismereti csoportokban sikerrel alkalmaztak.

Az aktometria előnye az, hogy a kiscsoportos folyamatok felbontása, formalizálása és kvantifikálása révén mérhetővé és ellenőrizhetővé teszik a munkát. Ezt a módszert, ahogy már láttuk, gyakorlatilag *Az együttes élmény* kísérlete óta Mérei folyamatosan használja. Talán azt sem árt rögzíteni, hogy az aktometriai regisztráció feldolgozásában a pszichológus komoly segítséget és gyakorlati tapasztalatot kapott kolléganőjétől, Kurt Lewin egykori tanítványától, Gleiman Annától (1895–1963), aki oroszánrészt vállalt *Az együttes élmény* 115 egységből álló jelrendszerének kidolgozásában.²⁹⁷ A társas szempontú gyermeklélektani kutatások módszertani tapasztalata tehát átvezethető a csoport-pszichoterápia, jelesül a pszichodráma területére is, s ezzel Méreiék szerint a játék menete mérhetővé, így tudományosan egzakt módon követhetővé vált. Nota bene, visszaköszön a sui generis és a decentralizált szabálytalanság.

„Tudomásunk szerint – írják a szerzők – ez az első próbálkozás a pszichodráma-játékok módszeres regisztrálására. A feladat megoldására [...] az aktometriai technikát választottuk, amelyet pszichiátriai kis- és nagy-csoportokban, valamint gyermekközösségekben (óvoda, napközi otthon) már eredményesen alkalmaztunk. A pszichodráma munkában ez azt jelenti, hogy a játékot, mint megragadható nagyobb egységet felbontjuk és változatait 14-féle aspektusból jelöljük, besoroljuk, értelmezzük”.²⁹⁸

Jócskán túllépne az életrajz keretein, ha a magyarországi pszichodráma meggyökeresedését vagy akár csak a Mérei-tanítványok köréből verbuválódó Műhelycsoport alakulásának történetét szeretnénk megragadni. Annyi bizonyos, hogy Bartha Lajosnak, az MTA Gyermeklélektani Intézetének igazgatójának az a korábban idézett megjegyzése, miszerint Mérei Ferenc bárhová is kerül, csapatot épít, s ezzel megosztja az intézmény munkatársait, maradéktalanul megvalósult. Az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet falai között, a klinikai pszichológiai pszichodiagnosztikai módszerek és csoport-pszichoterápiák kimunkálása során, nem utolsó-

²⁹⁶ HANKISS Ágnes, Én-ontológiák. Az élettörténet mitologikus áthangolása, *Mozgó Világ*, 1. évf. (1975) 1. sz., 38-41.

²⁹⁷ Lásd BINÉT, A gyermeklélektan helye Mérei Ferenc életművében, 57.

²⁹⁸ MÉREI, AJKAY, DOBOS, ERDÉLYI, *A pszichodráma önismereti és terápiás alkalmazása*, 168.

sorban az ELTE pszichológus képzésének átalakulásával munkatársaiból (Szegedi Márton, Szakács Ferenc), valamint a Lipóra érkező hallgatókból újfent képes volt csapatot építeni.

A verbális csoportokkal dolgozókból lett a Barcy Magdolnát, Farkas Erzsébetet, Fonyó Ilonát, Gábor Annát, Kapusi Gyulát és Pajor Andrást magában foglaló A-csoport (illetve rövidebb ideig működött B- és C-csoport is). A pszichodramából pedig az Ajkay Klárát, Bagdy Emőket, Dobos Emőket, Erdélyi Ildikót, Falus Ferencet, Forgács Pétert, Kapusi Gyulát, Láng Iringót, Pál Máriát és Pajor Andrást jelentő Műhelycsoport. Az A-csoport és a Műhelycsoport nem pusztán szakmai, kísérleti fórumok voltak, hanem Mérei szándékának megfelelően átalakultak baráti, tanítványi közösséggé, mely az OIE épületén kívül, a pszichológus nyugdíjazása után főként a Pasaréti út 36-ban tartott hosszú rendezvényeket.²⁹⁹ A Mérei születésnapjait ünneplő rendezvények strukturálisan és tartalmilag átvettek egyet s mást az – ebben az időszakban már kevésbé élénk – Törzs működésmódjából. Az egyik ilyen elem egészen biztosan a *felolvasás* volt, mely a születésnapokon többnyire Mérei irodalmi igénnyel megírt, kultúra-, vallás- és irodalomtörténeti utalások sokaságával megtűzdelt szövegeinek felolvasása volt.

A szakmai, tanítványi és baráti szálak keveredése minden bizonnyal táplálta a Mérei által olyannyira áhított *együttességet*. Érdekes azonban, hogy a verbális csoportok kapcsán Fonyó Ilona és Barcy Magdolna révén előkerül a szabálytalanság, az informalitás, míg ez a pszichodráma esetében kevésbé szembetűnő.

„A verbális csoportokat vezető Mérei Ferenc – összegzi írását Fonyó Ilona – nem iskolapélda. Szokatlan, szabálytalan megoldásait az ő tehetsége nélkül nem ajánlatos követni. Társas érzékenysége, informalitása, jelenségszintű magyarázatai, törődő odafordulása lettek a legjobb útravalók a 20. század utolsó harmadának csoportvezetői számára”.³⁰⁰

Barcy Magdolna olvasatában Mérei

„nem volt analitikus. Szóval, ő nem csoportanalitikus. Tehát ő mindenbe beleszól. Ez egy [...] ilyen Mérei-módra vezetett csoport. [...] És a Tanár úr mindenben abszolút döntő volt. [...] Ő nem maradt csendben. [...] Egyrészt, a Tanár úr egyáltalán nem tartotta a klasszikus kereteket, Ugye, az tök tilos, hogy valaki az egyik csoportba odajár csoporttagként, a másikban meg ő a [koterapeuta]”.³⁰¹

Kapusi Gyula pedig, aki, mint láthatjuk, Pajor Andrással egyetemben a verbális és a pszichodráma-csoportot is látogatta, úgy találta, hogy Mérei elméleti szálát is bevitt a csoportozásba. Ezek voltak az ún. didaktikus zárójelek, amikor Mérei pedagógusi funkcióba lépett át, s a csoportban képződött jelenséget elméleti szintre transzponálta, majd kielemezte a csoportdinamikát:

„de olyan jól tudta ezt és olyan ponton tudta ezt behozni, hogy nem zavarta meg a beszélgetést [...], nem akasztotta meg a hőfokot, a feszültséget, mégis adott egy intellektuális izgalmat tulajdonképpen ennek a csoportnak, hogy reflektálunk arra a folyamatra is, ami ott zajlott. Tehát megélni és megérteni”.³⁰²

A pszichodráma kapcsán Ajkay Klára és szerzőtársai számára nem volt kezdettől fogva evidens, hogy Mérei nemcsak klinikus, hanem szociálpszichológus is (utóbbi bemutatásában Pataki Ferencnek voltak érdemei). Márpedig ez a kettősség, ez az egyszerre pszichoterápiás és

²⁹⁹ OHA, Mérei Vera-interjú, 333-334.

³⁰⁰ FONYÓ Ilona, A verbális csoportokkal dolgozó Mérei Ferenc, 63.

³⁰¹ BARCY Magdolna-interjú. Készítette Borgos Anna 2002-ben, gépirat, 4.

³⁰² KAPUSI Gyula-interjú. Készítette Borgos Anna 2003-ban, gépirat, 3.

szociálpszichológiai megközelítés maradt a Mérei-féle pszichodráma sajátossága, melyet napjainkban a Műhelycsoport, illetve Szakács Ferenc gyakorol.³⁰³

Látható tehát, hogy a fentebb pertraktált szabálytalanság, a bevettől, a standardtól való eltérés igénye Mérei csoport-pszichoterápiáiban eleve jelen volt, de a visszaemlékezések, beszámolók inkább a verbális csoportoknál emelik ki. Ebben feltehetően a szociálpszichiátriai hagyományok is szerepet játszanak, melynek tapasztalatai jó pár évvel Mérei Lipótra érkezése előtt láttak napvilágot.³⁰⁴ A szabálytalanság persze, ahogy korábban írtuk, távolról sem azonos a terápia félvállról kezelésével, összefoglalójukban például Szőnyi és Tomcsányi is tanönyvpótlónak nevezi Méreinek a csoport-pszichoterápiáról írott összefoglalóját.³⁰⁵ Ezzel szemben

„különösen nagy volt a lemaradás a pszichodráma módszernél. Korábban csupán egy esetismertetés jelent meg. Javítja az összképet, hogy a *Magyar Pszichológiai Szemle* 1981-ben csaknem egy teljes számot a pszichodrámaának szentelt. Így mód nyílik az irányzat részletesebb tárgyalására, ami a többi csoportpszichoterápiás irányzat esetében is hasznos lenne”.³⁰⁶

A pszichodráma igazi elterjedésének az adott nagy lendületet, az tette igazán ismertté, hogy

„1974-ben [...] Hidas György és az akkori Pszichoterápiás Módszertani Központ (mi Szinetáriumnak neveztük) munkatársai (Buda Béla, Szőnyi Gábor, Harmatta János, Lust Iván) elindították a – ma már történelmi jelentőségű – »Pszichoterápiás Hétvége« mozgalmat. Tizenkét év alatt [...] huszonöt rendezvényre került sor [...], erre szocializálta a hazai szakmai világot a »módszermostrációs« vállalkozás. A Mérei-kör is kezdettől bekapcsolódott, mindannyian – maga a Tanár úr is – aktívan és teljes létszámban csoportoztunk ezeken az alkalmakon. Mivel a pszichodráma módszere volt az egyik alapeljárásunk, ezzel képviseltük a Mérei-műhelyt, alaposan felkészültünk a pszichodrámaázásból. Hihetetlen aprólékossággal készített fel bennünket a Tanár úr. A szokásos avantgárd módon – magunk alkotva drámacsoportot – váltott vezetéssel gyakoroltuk a »csoportdinamika-központú« pszichodrámaázást. Akkoriban ez volt az egyetlen pszichodramatikus módszer a magyar ég alatt, amely tíz éven át a vezető irányzatot képviselte”.³⁰⁷

Egy korábbi visszatekintésében Bagdy Emőke úgy találta, hogy az 1974 és 1984 közötti időszak a Mérei-féle, csoportdinamika-központú pszichodráma egyfajta virágkora volt, amely ismertségét egyfelől a fentebb említett Pszichoterápiás Hétvégéknek köszönhetette, másfelől akkor rivális nélkül működött (szemben a mai protagonista-központú gyakorlattal).³⁰⁸ Nincs itt sajnos mód a Pszichoterápiás Hétvégék részletes bemutatására. Harmatta János amúgy is részletesen feltárta azokat a premisszákat, célokat, eredményeket és hosszú távú hatásokat, melyek a Pszichoterápiás Hétvégék szakmatörténeti súlyát, jelentőségét adják. Lényege röviden az, hogy 1970-ben Hidas György és Buda Béla nemzetközi konferencián vett részt az olaszországi Paestumban; a legnagyobb hatást a rendezvény betétjeként szereplő nagycsoport tette rájuk. Hidas György négy évvel később állt elő a Fővárosi Pszichoterápiás Módszertani Központban a Pszichoterápiás Hétvége ötletével, innen datálható a rendezvény programjának kidolgozása, rendezőgárdájának összeállítása. A munkacsoportnak Hidas és Pertorini Rezső személyében két titkára lett, így kezdődött el Harmatta János, Lust Iván, Szőnyi Gábor és Sü-

³⁰³ AJKAY Klára, BAGDY Emőke, DOBOS Emőke, ERDÉLYI Ildikó, FALUS Ferenc, KAPUSI Gyula, PAJOR András, A 110 éve született Mérei Ferenc, a klinikai pszichológus szakma alapító tanítómesterére emlékezünk, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 75. évf. (2020) 1–2. sz., 5–12., itt: 7.

³⁰⁴ BÖSZÖRMÉNYI Zoltán, Csoportpszichoterápiás kísérletek schizophrenekkel és alkoholistákkal, *Ideggyógyászati Szemle*, 9. évf. (1956) különszám, 235–236. és P. LIEBERMANN Lucy, Csoportterápia a nevelési tanácsadásban, *Gyermekgyógyászat*, 7. évf. (1956) 10. sz., 289–298. Részletesebben: SZŐNYI – TOMCSÁNYI, A magyar csoport-pszichoterápiás irodalom, 1956–1981, különösen 613–618.

³⁰⁵ MÉREI Ferenc, A csoport-pszichoterápia, in *A klinikai pszichológia gyakorlata*, 119–183.

³⁰⁶ SZŐNYI – TOMCSÁNYI, A magyar csoport-pszichoterápiás irodalom, 1956–1981, 628.

³⁰⁷ AJKA, BAGDY, DOBOS, ERDÉLYI, FALUS, KAPUSI, PAJOR, A 110 éve született Mérei Ferenc, a klinikai pszichológus szakma alapító tanítómesterére emlékezünk, 7–8. Az ún. Szinetáriumra lásd KOVAI, *Lélektan és politika*, 389–396.

³⁰⁸ BAGDY Emőke, Pszichodráma műhelycsoportunk (M. Cs.) teljesítményei, in *Mérei élet-mű*, 89–93., itt: 89.

le Ferenc bevonásával a szervezés. A terv az volt, hogy a hagyományos konferencia formájának előnyeit (előadás, vita, záró megbeszélés) ötvözik a nagy- és kiscsoportos ülésekkel, így jött létre az elméleti és gyakorlati szakmai kérdéseket egyesítő fórum. A Pszichoterápiás Hétvégéket általában vidéki városokban, a helyi szakemberek bevonásával kezdték szervezni, s péntektől vasárnapig tartottak.³⁰⁹



Mérei Ferenc tanítványaival

A Hajdúszoboszlón, 1975. október 31. és november 2. között megrendezett V. Pszichoterápiás Hétvégén mutatkozott be a Mérei-féle pszichodráma-műhely. Olyan nagy igény mutatkozott rá, hogy rögtön szét kellett választani két csoportot, az egyiket Komlósi Piroska, a másikat Mérei Ferenc vezette. Nem tartozik szorosan a pszichodráma tematikájához, de a Pszichoterápiás Hétvégéken zajló viták olyan szakmai álláspontokat ütköztettek, melyekre a professzionalizáció miatt a szűkebb szakmai fórumokon feltehetően nem kerülhetett volna sor. Ilyen történhetett 1975 tavaszán a harkányi Hétvégén, hogy – egyebek mellett – Grastyán Endre idegfiziológus élénk vitát folytatott Méreivel arról, mely viselkedések tekinthetők ösztönösnek, vagy beszélhetünk-e egyáltalán apai ösztönről.³¹⁰ Az egyes szakmák professzionalizációját tekintve a Pszichoterápiás Hétvégék tehát sajátos közeget biztosítottak a szakembereknek, amennyiben az egyes pszi-tudományok képviselői testközelből tanulmányozhatták az újabb terápiás gyakorlatokat, módszereket. A Hétvége így egyszerre biztosított lehetőséget a szakmai látókör kibővítésére, és jó alkalom volt a pszichoterápia valamely válfaját alkalmazó szakemberek önismereti tréningjére.³¹¹ Szőnyi Gábor 1982-es felmérése szerint addig 1500-an vettek részt legalább egyszer Pszichoterápiás Hétvégén, köztük több mint 500 orvos és 400 pszichológus.³¹²

Ajkay Klára, Bagdy Emőke és Pál Mária külön közleményt szentelt annak az integrációs folyamatnak, amelyet a Pszichoterápiás Hétvégék jelentettek a pszichodráma sajátos helyének megalkotásában és elfogadtatásában a csoport-pszichoterápiában. A nagycsoporthoz képest a kiscsoportos pszichodráma három szempontból mutatott sajátosságokat. Az első a pszeudo-intimitás jelensége, ami annyit tesz, hogy a résztvevők az együtt töltött rövid idő elle-

³⁰⁹ Az első módszertani mérlegére lásd HIDAS György, A Pszichoterápiás Hétvége módszertani kérdései, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 32. évf. (1975) 6. sz., 628-633.

³¹⁰ Bővebben HARMATTA János, A Pszichoterápiás Hétvégék története és hatása, 1974–1986, 1. rész, *Pszichoterápia*, 15. évf (2006) 1. sz., 6-18., illetve HARMATTA János, A Pszichoterápiás Hétvégék története és hatása, 1974–1986, 2. rész, *Pszichoterápia*, 15. évf. (2006) 2. sz., 86-95.

³¹¹ POPPER Péter, Töredékes asszociációk a Pszichoterápiás Hétvégékről, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 32. évf. (1975) 6. sz., 635-641.

³¹² Lásd SZŐNYI Gábor, Ankét a Pszichoterápiás Hétvégékről, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 39. évf. (1982) 3. sz., 328.

nére meglepően gyorsan jutnak el a mély személyesség szintjéig. A második sajátosság az, hogy a pszichodráma dramatikusán sűrítette, illetve tükrözte a nagycsoport átáramlását. Ha például a Pszichoterápiás Hétvége nagycsoporttal indult, akkor az egyén nemegyszer áthozta az ott tapasztalt feszültséget, félelmet, szorongást. A pszichodráma közege volt a menedék, ahol nagyobb biztonságban érezhette magát.

Ha azonban kiscsoporttal indult a Hétvége, akkor az itt megformált élmény, az ismeretlen kollégákkal kialakított pszeudo-intimitás bizonyos védettséget adhatott a nagycsoportban is. A harmadik pedig, hogy

„a dramatikus csoportmunka sajátosságaként figyelhettük meg, hogy a csoport fokális konfliktusa kendőzetlenebbül jelenik meg a drámában, mint a verbális csoportban, a megoldás típusa pedig – a csoportok alakuló fázisában – mindig játékkáttételi úton születik, és inkább felszabadító, mintsem korlátozó”.³¹³

A szerzők leírásában itt nagyon izgalmasan jelentek meg a férfi-női, a vezető-beosztott, hozzáértő-pályakezdő szituációban termelődő konfliktusok, illetve az is, miként kapcsolódnak rá a társadalmi nemi szerepek a vágyfantáziában az intézményesített szerepekre. A játékban a vezető nő, de a beosztott férfiak „csak a nőt” látják benne. Ez azért is érdekes, mert úgy tűnik, a kiscsoportos közegben, a pszichodráma keretjátékának bizonyos intimitása mellett már megjelennek a kisvilágba is beszüremkedő strukturális, a nemi egyenlőtlenségekhez, a hatalomgyakorláshoz kapcsolódó „nagy” problémák.

A pszichodráma térnyerése melletti intézményesedése ettől függetlenül nem volt egyszerű. A dramatikus terápiák lehetőségeit és elméleti variánsait kutatva Tomcsányi Teodóra integrálta a klasszikus morenoi protagonista-központú pszichodramát.³¹⁴ Így került kapcsolatba az überlingeni Moreno Institut für Psychodrama, Soziometrie und Gruppenpsychotherapie vezetőjével, Greta Leutz-cal, aki hajlandó volt egy magyar csoport indítására. Szakpolitikai és adminisztratív huzavonák után végül 1981-ben indult meg tizenhét fővel a pszichodráma-képzés. A Mérei Ferenc által szorgalmazott csoportközpontú és az überlingeni Moreno Intézet munkatársai bevonásával meghonosított protagonista-központú pszichodráma képviselői jelentették tehát az 1980-as évtizedben professzionalizációt, melynek következő lépcsőfoka a rendszerváltás folyamatába illeszthető. Az 1989. évi II., az egyesülési jogról szóló törvény ugyanis kimondta a szabad társulás jogát,³¹⁵ így a fent nevezett két irányzat képviselői ugyanabban az évben létrehozták a Magyar Pszichodráma Egyesületet. Reprezentatív módon foglaltak helyet a két irányzat képviselői, amennyiben Tomcsányi Teodórát választotta a közgyűlés az egyesület elnökévé, míg az elnökhelyettesi széket Erdélyi Ildikó foglalta el. Az Egyesület titkára Harmatta János volt, a vezetőségi tagok pedig Ajkay Klára, Csúsz Klára, Frenkl Sylvia, Kapusi Gyula, Vikár András és Zánkay András voltak.³¹⁶ Napjainkban a pszichodráma-képzés a Magyar Pszichodráma Egyesület keretében zajlik, ennyiben az 1970–1980-as évek törekvései a rendszerváltás után megvalósultak, sőt az akkori alapítók közül többen ma is az Egyesület aktív tagjai.

Szociometria, rejtett hálózatok és az életmű dinamikája

Ahogy e fejezet elején írtuk, Mérei Ferencnek a politikai-történelmi eseményekben való részvétele, melyet hol akarata ellenére elszenvedett (munkaszolgálat, háború, politikai száműzetés), hol belső meggyőződéséből, habitusából fakadóan választott (részvétel az 1956-os forra-

³¹³ AJKAY Klára, BAGDY Emőke, PÁL Mária, Sajátosságok a Pszichoterápiás Hétvég pszichodráma csoportjaiban, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 43. évf. (1986) 6. sz., 449-459., itt: 456.

³¹⁴ TOMCSÁNYI Teodóra, A dramatikus terápiák Hilarion Petzold professzor nyomán, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 38. évf. (1981) 5. sz., 457-467. Lásd még: <https://www.pszichodrama.hu/egyesuletrol/egyesulet-tortenete/>

³¹⁵ 1989. évi II. törvény az egyesülési jogról, *Magyar Közlöny*, 5. sz. (1989), 86-96.

³¹⁶ A tisztségviselőkre lásd <https://www.pszichodrama.hu/egyesuletrol/egyesulet-tortenete/tisztsegviselok-a-kezdetektol-napjainkig/>

dalomban), bizonyos értelemben *szaggatottá* tette az életművet. Az életmű belsejében képződő diszkontinuitás azonban nemcsak a külső körülményekből fakadt. Mérei sokszínű, tudományos, társadalmi, politikai, művészeti érdeklődése ugyanis időről-időre új területekre szólította őt. Így lett 1947–1948 után szakpolitikus, amikor is a háború utáni lehetőségekkel élve kidolgozta az életmű szociálpszichológiai és gyermeklélektani részének alpműveit (*A gyermek világnézete, Az együttes élmény, Gyermektanulmány, Demokrácia az iskolában*), ám az Országos Neveléstudományi Intézetben, a Magyar Dolgozók Pártja Köznevelési Bizottságában és a Magyar Tudományos Tanácsban betöltött köznevelésügyi, szakpolitikai szerepe miatt átmenetileg felfüggesztette tudósi működését (magával a pszichológiával is jóval kevesebbet foglalkozott).

Az 1950 és 1964 közötti időszak, mint láthattuk, szintén komoly cezúrát jelentett. Annyiban bizonyosan, amennyiben 1964 után az Országos Ideg- és Elmegyógyintézetben betöltött pszichológusi állás az életmű addig szinte rejtett szálát, a pszichodiagnosztikát (főként a Rorschach-tesztet) és a csoport-pszichoterápiát helyezte középpontba. Ha nem ismerünk a Mérei-életmű *belső logikáját*, akkor az ebben az időszakban megjelent klinikai pszichológiai közleményei alapján naivan arra gondolhatnánk, hogy „valaki más” írta ezeket a szövegeket (ebből is látszik, hogy nem is olyan egyszerű a Michel Foucault által felvetett szerzőfunkció).³¹⁷ Ám ha visszagondolunk arra, hogy az erősen társas alapozású párizsi egyetemi képzése után Mérei Magyarországon nem találta a helyét az akkor erősen orvosi-biológiai szemléletű psi-tudományokban, akkor válaszként adódik az elképesztő tudományos alkalmazkodóképessége. A Schnell János által orvosi pszichológiának nevezett diszciplína ugyanis egyszerre bővítette és finomította Mérei teszteken nyugvó empirikus ismereteit.³¹⁸ Így lett Mérei az első nemzedék tagja, aki a Rorschach-tesztet itthon használja (mint láttuk, e tárgyban fontos közleményei látnak napvilágot), majd érdeklődése az Anker közbe viszi, ahol megismerkedik Szondi Lipótnak – a Párizsban tanultaktól gyökeresen eltérő – sorsanalitikus szemléletével. Tőle sajátítja el a pszichopatológia, valamint a pszichoterápia alapjait, és nála volt analízisben is.

De talán nem is az alkalmazkodóképesség a megfelelő kifejezés. A gyermeki realitás konstrukciójának feltárása során Jean Piaget elválasztotta egymástól az *asszimiláció* és az *akkomodáció* ismeretelméleti fogalmait. A svájci filozófus úgy vélte, hogy nem a miliő hozza létre a szubjektumot, hanem a miliővel való szüntelen interakció során a szubjektum képezi meg önmagát. Mivel Piaget szemében az ember mindig *dinamikus egyensúlyra* törekszik, így a miliő és a szubjektum közötti viszony folyamatosan változásában az egyén az asszimiláció és az akkomodáció módosításait alkalmazza. Előbbi azt jelenti, hogy az elemek beágyazódnak egy struktúrába, vagyis a gyermek oly módon alakítja át a külvilágot, hogy az illeszkedjen a már ismert formákhoz. Az asszimiláció mozzanata révén a gyermek a cumisüveget azért érzékeli plüssnek, hogy az számára ismerős és megnyugtató legyen. Ezzel szemben az akkomodáció során a gyermek úgy alakítja át *önmagát*, hogy alkalmazkodni tudjon a megváltozott külső körülményekhez. Az akkomodáció a gyermek saját gesztusát igazítja a tárghyhoz, ez teszi lehetővé számára azt, hogy érzékelje annak súlyát, textúráját. Ha e két mozzanat valamiért csődöt mond, a gyermek helyzete destabilizálódik, kibillen a nyugalmi állapotból, ami arra ösztönzi őt, hogy új megoldásokat keressen. Ennek a keresésnek a végső célja pedig a fentebb említett egyensúlyi állapot helyreállítása. De mivel a miliő folyamatosan változik, ezért a gyermeknek újra és újra neki kell veselkednie az asszimiláció és az akkomodáció munkájának. Így a szüntelen keresés az, amely Piaget számára magyarázatot adhat arra, hogyan fejlődik, milyen

³¹⁷ Michel FOUCAULT, Mi a szerző?, in *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*, Sutyák Tibor (szerk.), Debrecen, Latin Betűk, 1999, 119-146.

³¹⁸ SCHNELL János, A gyógypedagógiai és orvosi pszichológia a gyakorlati lelki egészségügy (mentalhygiene) szolgálatában, *Magyar Gyógypedagógia*, 21. évf. (1933) 4–10. sz., 3-33.

adaptációs mozzanatokon keresztül csiszolódik az emberi értelem.³¹⁹ Jean Piaget, meséli Mérei egy interjútban,

„21 éves korában, amikor zoológiából megvédi doktori disszertációját, kiad egy filozófiai regényt is, amely a lét problémájával foglalkozik. A regény alap gondolata [...] az egyensúly elmélete. Az, hogy biológiai és gondolkodásbeli egyensúly van a világegyetemben és ezt az egyensúlyt kell tükröznie a filozófiának is. Maga az egyensúly gondolata egyébként Claude Bernard-tól származik. Mindezt azért említem, mert ez után a regény után 10 évvel kezdi el fejlődés tanát publikálni, *Az intelligencia születése* című munkával. Ennek alap gondolata már az, hogy az *élethez való alkalmazkodás nem más*, mint az *asszimiláció*, vagyis a hasonítás és az *akkomodáció*, vagyis az idomulás egyensúlyi helyzete. Nos, ez a gondolat már megvolt ebben a 21 éves korában megjelent regényében is”.³²⁰

Amennyiben az élethez való alkalmazkodás imperatívuszát eloldjuk Piaget tudományos munkáitól, úgy látható, hogy egy olyan élethosszig tartó gondolati programmal nézünk szembe, mely távolról sem csak a gyermeki világra érvényes.³²¹

Az asszimiláció és az akkomodáció Piaget által bevezetett fogalmai azért lehetnek számunkra magyarázó erejűek, mert segíthetnek annak megértésében, hogyan alakul Mérei Ferenc és az őt körülvevő tudományos kontextus viszonya. Az 1935-ös hazatérés nehézségei, a Párizsban megszerzett tudás átmeneti hazai „érvénytelensége” mindenképpen kibillentette Méreit. A különböző forrásból merítő, elméletileg nem is könnyen összehangolható irányzatok követése ennek a destabilizált helyzetnek az eredménye. Korábban beszéltünk arról, hogy Mérei szemlélete már akkor is jelentősen eltér például Szondi ösztöndiagnosztikájától, mégis szorgalmasan jár hozzá, megpróbálja elfogadtatni magát, sőt mesterének tekinti.³²² Ez az időszak inkább az asszimilációra hasonlít, a huszonhat éves Mérei igyekszik hozzáidomulni a közeghez; ez persze nem jelent önfeladást, hiszen az akkor megjelent munkáira láthatóan sokkal nagyobb hatást tettek a párizsi tanulmányok, mégis fogódzót kellett találnia.³²³

Am 1964-ben, amikor az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet Pszichodiagnosztikai Laboratóriumába kerül, a helyzet egészen más. A már könyvekkel, komolyan publikációkkal, sőt nagy hírnévvel rendelkező Méreinek akkor sincs szüksége effajta asszimilációra, hasonításra, még akkor sem, ha klinikai pszichológiai gyakorlata akkoriban csak minimális volt (jól lehet maga az ágazat is gyerekcipőben járt). Ez az akkomodáció valódi mozzanata, hiszen Méreinek úgy kellett átalakítania saját magát, hogy alkalmazkodni tudjon a megváltozott külső körülményekhez, nevezetesen meg tudjon felelni a klinikai pszichológia kihívásának. Láthattuk, hogy hihetetlen szorgalmával és munkabíráásával, munkatársaival és tanítványaival *együtt* felépítette a klinikai pszichológia gyakorlatát, ugyanakkor sokan rámutattak arra, hogy Mérei megközelítése szabálytalan maradt. Azt gondolom, hogy ez a szabálytalanság, vagy, ahogyan Binét Ágnes a mottóban felidézett visszaemlékezésében mondja, öntörvényűség, ez a sui generis adja Mérei akkomodációjának lényegét.³²⁴ Am utóbbinak az is rendkívül fontos motívuma volt, például a csoport-pszichoterápia esetében, hogy a társas szempontú gyermeklélektanból (Wallon) és a csoportdinamikából (Lewin) olyan szemléleti elemeket, módszereket is integráljon, amelyek a sima klinikai képzés során apokrifnek minősültek volna. Az tehát az akkomodáció lényege, hogy úgy formálta át saját látásmódját, hogy közben a körülötte

³¹⁹ Jean PIAGET, *La construction du réel chez l'enfant*, Paris, Delachaux et Niestlé, 1937, 307-312.

³²⁰ MIHANCSEK, Aki kikérdezte a gyerekeket, 67. (Az én kiemeléseim.)

³²¹ Mérei itt minden bizonnyal az 1918-ban megjelent *Recherche* című filozófiai fejlődésregényére utal: Jean PIAGET, *Recherche*, Lausanne, La Concorde, 1918. Lásd Fernando VIDAL, *Piaget before Piaget*, Cambridge, Harvard University Press, 1994, 182-194.

³²² Vö. GY. KISS Enikő, A kísérleti ösztöndiagnosztikai teszt, a Szondi-teszt, in *A klinikai pszichológia horizontja. Tisztelgő kötet Bagdy Emőke 70. születésnapjára*, Császár-Nagy Noémi, Demetrovics Zsolt, Vargha András (szerk.), Budapest, L'Harmattan, 2011, 248-261.

³²³ Vö. GYÖRI György, Küzdelem a lélektan és a világgal. Beszélgetés Mérei Ferencsel, *Kortárs*, 21. évf. (1977) 4. sz., 629-644.

³²⁴ BINÉT, A gyermeklélektan helye Mérei Ferenc életművében, 55-56.

lévő közeg mintázatát is módosította. Ez az oda-vissza ható mozgás állította vissza Mérei Ferenc dinamikus egyensúlyát.

Ám az élettörténet különböző pontjain feltűnő destabilizáció abban az értelemben is szembeszökő, hogy megbontja publikációi tematikai egységét. A szó professzionalizált értelmében egy mai kutató sajnos nemigen engedhetné meg magának azt a tematikai szabadságot, amely a Mérei-életművet jellemzi. Sőt, a pszi-tudományok 1970-es évekbeli professzionalizációja már a korszakban is némileg különlegessé tette munkásságát, hiszen ennyi területen elméleti naprakészséggel, empirikusan jól megalapozott kutatásokat folytatni, valamint azokat a hazai és a nemzetközi mezőnyben sikerrel bemutatni, egy-egy szűkebb szakterületen sem kis teljesítmény. Mérei természetesen az 1960–1970-es években sem adja fel a gyermeklélektan és a szociálpszichológia iránti érdeklődését, így valójában az egészen különböző hagyományokból építkező szemléletek *megtermékenyítik* egymást. Ez különösen érvényes lehet a csoportdinamika és a csoport-pszichoterápia, valamint a szociometria és a pszichodráma kölcsönhatására. Jóllehet tudtommal Lewin megközelítésének eredetileg nem volt terápiás célja, az együtteség, a közösség hatóereje mégis arra a felismerésre sarkallta Méreit és a korszak más csoportozóit, hogy összekössék a különmű hagyományokat.³²⁵ Ehhez képest nyilván más Jacob Lévy Moreno javaslata, amely a szociometria mikroszociológiai, szociálpszichológiai megközelítését *in statu nascendi* összekapcsolja a pszichodráma gyakorlatával, vagyis egy olyan társadalomtudományi alapokkal rendelkező, együtteségen és a kifejezés kreativitásán nyugvó terápiás megközelítést javasol, mely a maga komplexitásában nagyon is jól párosul Mérei akkomodációs törekvéseivel.³²⁶

Az *œuvre* szintjén ez úgy nyilvánul meg, hogy olyan témák, mint a gyermeki fenomenja, az együtteség ontológiai jellege, a decentralás fenomenológiai mozzanata vagy az utalás pszichopatológiája, nem egy-egy időszakot jellemeznek, hanem *átşövik* a teljes életművet. Különbözö formában és mélységben, de újra és újra előkerülnek, s Mérei gondolkodásának tematikai bővülésével és módszertani-szemléleti gazdagodásával, ahogy korábban tárgyaltuk is, maga a probléma is új megfogalmazást nyer. A társtudományokkal, az újabb szellemi irányzatokkal való párbeszéd nyomán az életmű bizonyos értelemben spekulatívabbá válik, noha Mérei számtalanszor leszögezte, hogy „nincs absztrakt mondanivalója”.³²⁷ A Mérei-féle elemzési módszer valóban mindig magából a *jelenségből* indul ki, ezt próbálja tudományos kérdéssé alakítani és kidolgozni annak objektív módon vizsgálható jellegzetességeit (mérés, tesztelés, statisztikai értékelés), majd erre „húzza fel” az elméleti építményt.

A gyakorlatban azonban azt is tudjuk, hogy a szociálpszichológiai munkák kísérleti szakasza, pláne amikor a vizsgálat gyermekekkel készül, nemcsak komoly szakmai tudást, de jó szervezőkészséget és kitűnő munkatársakat is feltételez. Ilyen kutatási lehetőségek azonban Mérei számára életében összesen két időmetszetben, 1945 és 1948 között, a Székesfővárosi Neveléstudományi Intézete Lélektani Intézetében, valamint rehabilitálása és letartóztatása között, 1957–1958-ban az Állami Gyermeklélektani Intézetben adódtak.³²⁸ Ekkor volt lehető-

³²⁵ SZÖNYI, A klinikai csoport-pszichoterápia néhány tanulsága a szociálpszichológia számára, 419-429.

³²⁶ Jacob Lévy MORENO, Sociometry, in *The Essential Moreno. Writings on Psychodrama, Group Methods, and Spontaneity*, 20-31.

³²⁷ HERNÁDI Miklós, „Nekem nincs absztrakt mondanivalóm”. Beszélgetés Mérei Ferencsel, *Magyar Tudomány*, 94. kötet (1987) 7–8. sz., 588-597.

³²⁸ „Az 1945–1949-ben végzett és felhasznált felméréseknek a vezetője Binét Ágnes volt; a statisztikai feldolgozás modelljét Radnai Béla irányította. A vizsgálatokat végző pszichológusok távolról sem teljes névsora: Árkosi Sándorné, Dériné Fehér Vera, Fenyő Andor, Förster Vera, Gádorné Donáth Blanka, Gleiman Anna, György Dezsőné, Hoffmann Tiborné Wolkenstein Gertrúd, Katona Éva, Klauber Anna, Szűcs Anna, Várnagy László. A vizsgálatok másik része 1957–1958-ban készült az akkori Gyermeklélektani Intézet keretében (az intézet igazgatója dr. Molnár Imre volt)”. MÉREI, *Közösségek rejtett hálózata*, 363. A második vizsgálatban pedig V. Binét Ágnes és Kántás László volt a közvetlen segítség, valamint Nemes Livia és Szakács Ferenc. Az egyes szociometriai felvételeket pedig Hoffmann Tiborné Wolkenstein Gertrúd, Bárdos Tamásné, Czoczek Erzsébet, Grobelnyik Éva, Pataki Ágnes, Schuster Margit, Varga László, Fehér István, Kosztyál Györgyi, Kautzky Nor-

sége arra, hogy az intézmények erőforrásait, illetve a rendelkezésre álló kollégákat bevonja a nagy figyelmet és pontos módszertani kivitelezést igénylő vizsgálatokba. Éppen ezért korántsem meglepő, hogy az empirikus adatokat jóval később is ezekből a kitűnően regisztrált kutatásokból merítik, az ezekből nyert megfigyelések számtalan későbbi tanulmány alapjául szolgálnak.

A *Közösségek rejtett hálózata. Szociometriai értelmezés* című monográfia 1971-ben látott napvilágot, de a könyv eredményei elképzelhetetlenek a korábbi kutatások empirikus adatainak felhasználása, valamint a szociálpszichológiai és a gyermeklélektani publikációi nélkül. Talán úgy is lehetne fogalmazni, hogy olyan problémákat gyűjt csokorba és emel teoretikus értelemben magasabb szintre, mint amilyeneket láttunk az együttes élmény, a pár és csoport, az iskolai osztályok csoportszerkezete, továbbá a morenói szociometria, illetve a többszemponútú szociogram kapcsán.³²⁹ Nyilván ez a társadalomelméleti ambíció tette a művet nemcsak népszerűvé, de megkerülhetetlen hivatkozási ponttá is, hiszen a mikroszociológia fogalmának és vizsgálati terepének izolálásával új műveleti területet nyitott a későbbi hálózatkutatásoknak is. Nem véletlen, hogy az Angelusz Róbert és Tardos Róbert szerkesztette szociológiai, kapcsolathálózati olvasókönyv, a *Társadalmak rejtett hálózata*, explicit módon Méreit parafrázálja címében, illetve a szerkesztői előszóban.³³⁰

Egyrészt az életmű szerveződése, belső logikája szempontjából azt láthatjuk, miképpen dolgozik újabb szempontok, módszerek bevonásával az őt már akár évtizedek óta foglalkoztató problémákon. Ez a vissza-visszatérő jelleg adja a Mérei-életmű egyik sajátosságát, vagyis hogy egy-egy központi probléma szinte palimpszeszt módjára rétegződik rá a korábbi változatra. Másrészt az egyes korábban kidolgozott részproblémák nemcsak egyedileg fejlődnek, hanem az elméleti keret miatt új formát öltenek, korábban kidolgozatlan, rejtett jelentéseik is magyarázatra lelnek. Ez az új értelmezési keret pedig a *mikroszociológia* jelenségvilága. Nézzünk egy olyan példát, amely azt mutatja meg, hogyan alakul át évtizedek alatt egy Méreit régóta érdeklő probléma.

Az 1945-ben megjelent *A gyermek világnézete* című könyvében a gyermektársadalmakban felgyülemelő társas, közösségalkotó energiát Mérei olyan választott cselekvésként értelmezi, melyhez tudatos szabályalkotás társul. Ez a cselekvő részvétel hozzásegíti az egyént a közösségi szellem megéléséhez. A csoportformálás, az intézményszervezés, a választás és a törvényesség tehát olyan tanult képességek, melyekre a demokratikus állampolgári nevelésnek szüksége van. Így kézenfekvő módon kínálkozik az a belátás, hogy ami spontán módon megvan a gyermektársadalomban, azt a demokratikus társadalom nevelése tudatosan átvegye. A könyvben a Fáskör gyermektársadalmának szerveződéséből azonban egy hirtelen léptékváltással az akkori magyar társadalom makroszociológiai szintjére következtet, hallgatólagosan azt sugallva, hogy ami kicsiben működőképes, az nagyban is funkcionál majd.³³¹ Utóbb amennyire inspirálta Jacob Lévy Moreno szociometriája, legalább annyira ösztönözte is arra, hogy a román-amerikai pszichiáternek a spontaneitásban megnyilvánuló messianizmusát bírálat tárgyává tegye. Amikor

„1945-ben régóta érlelődő tervek és szórványos próbálkozások alapján hozzáfogtam a nagyobb kiterjedésű szociometriai felméréshez – írja a *Közösségek rejtett hálózata*ban –, Moreno szociometriai módszere akkor

bert, München Iván, Biró Anna, Mérei Vera, Halász Anna, Kántás Vera, Illyés Sándor, Lányiné Engelmayer Ágnes, Simon Ilona készítették. Mérei felhasználta továbbá Durst Győző, Neszményi Zoltán és Svékus Katalin e tárgyban készült szakdolgozatát. A statisztikai feldolgozásban Ajkay Klára, Fejér Gabriella, Kovács Éva és D. Valkai Zsuzsanna segítettek.

³²⁹ MÉREI Ferenc, *A szociometria módszerei és jelenségvilága. A társkapcsolatok és csoportosulások lappangó hálózata, Pedagógiai Szemle*, 19. évf. (1969) 6–7. sz., 594–616. Meggondolkodtató, hogy egy 1966-ban közölt tanulmány után Mérei immár másodszor publikál abban a lapban, mely 1958-ban módszeresen ellehetetlenítette neveléstudományi törekvéseit.

³³⁰ ANGELUSZ Róbert – TARDOS Róbert, *Társadalmak rejtett hálózata*, avagy mit remélhet a társadalomkutatás a kapcsolathálózati megközelítéstől, in *Társadalmak rejtett hálózata*, 5–19.

³³¹ MÉREI Ferenc, *A gyermek világnézete. Gyermeklélektani tanulmány*, Budapest, Anonymus, 1945, 60.

sem felelhetett volna meg nekem, ha történetesen ismerem és technikai útmutatója rendelkezésemre áll. Nemcsak azért nem alkalmazhattam volna, mert szubsztanciális fogalomalkotása és mikroszociális messianizmusa a világnézetemtől idegen, hanem azért sem, mert módszere nem lett volna alkalmas az előttem álló feladat elvégzésére. A feladat világnézeti kiindulását tekintve egyértelmű volt: egy félfeudális, tekintélyelvű társadalomban kibontakoztatni a tömegek társadalmi alkotóerejét, felkutatni a demokratizmus gócait, ezeknek segítségével kifejleszteni, menetkész állapotba hozni a demokratikus közösségeket, amelyek a szocialista átalakulás hordozói lehetnek. [...] Azokban a csoportvizsgálatokban, amelyekkel 1945-ben munkatársaimmal együtt az új életet elkezdtük, a fő kérdésünk – nem mi találtuk ki, ezt sugallta a történelem, a magyar politikai átalakulás problémavilága – így hangzott: hogyan lehet demokratikus tapasztalatok nélkül, az együttes döntés gyakorlása nélkül felnőtt ifjúság társas mezőiben felkutatni és megerősíteni a közösségi cselekvést, az együtességet. Hogyan lehet nevelni és fejleszteni azt a motivációt, amelyből a szocializmus demokratizmusa fakadhat”.³³²

A hosszú idézet rendkívül pontosan tárja fel egyrészt az 1945-ben explicit módon kitűzött célt, másrészt implicit módon azt is, hogy a morenoi messianizmus, mely érthető módon áthaltotta Méreinek a közvetlenül a háború után keletkezett írásait is, hogyan válik a tudományos vizsgálat módszertani komplexitásában akadállyá. Ez az akadály valójában az, hogy az elkötelezettség pozitív pátozsa elhomályosította azt a fontos metodikai kérdést, hogyan lesz a mikrotársadalmi változásból nagyobb léptékű – demokratikus és szocialista – átalakulás. Vajon hogyan terjeszthető ki a kiscsoportban jól működő demokratikus döntéshozatal és egyenlőtlenségek iránti érzékenység össz-társadalmi szintre? A társadalomtudományos konstrukció léptékváltása ugyanis évtizedekkel később tette csak világossá, hogy a „makro” és a „mikro” közötti összefüggés nem gondolható el *arányként*, mert az „arányon a részek és az egész közötti összefüggéseket kell érteni”.³³³ Vagyis ha arányként, rész-egész-ként értelmeznénk a mikroszociológia és a makroszociológia közötti viszonyt, akkor előbbi eredményei bizonyos módszertani finomsággal transzponálhatóak lennének az utóbbira. Dacára annak, hogy nem használja a lépték fogalmát, René Zazzo kutatásai nyomán Mérei arra döbben rá, s ezt fejti ki a *Közösségek rejtett hálózatában*, hogy az egyes vizsgálati szintek közötti aggálytalan átjárás illúzió. Különböző léptékekben különböző jelenségeket vizsgálunk, s csak azért kitüntetett valamelyik elemzési szint, mert *éppen abban a léptékben* ragadható meg maga a jelenség.³³⁴

„Van a valóságnak olyan sajátos, elemezhető szintje – írja Mérei –, amelyben az egyéni rásimul a társadalmi tendenciára. Van az emberi viselkedés alakulásának olyan tartománya, amelyre az egyéni és a társas közvetlen ötvöződése jellemző. Az emberi történéseknek, hatásoknak, élményeknek ebben a tartományában a társas és az egyéni mint elvárás és érzelmi feszültség, mint minta és benyomás, mint norma és választás, mint felszólító jelleg és szükséglet – csak együttesen, egybefonódva lehet jelen. Zazzo, aki ezt a jelentéstartományt a szocialista ihletésű csoportlélektan számára meghatározta, azt emelte ki, hogy ezekben a történésekben az egyéni és a társas egybetartozása szétbonthatatlan; a két mozzanat konszubsztanciális, csak elemzéssel választható külön. Ez a tartomány a mikroszociológia világa, amely sajátos, jól elhatárolható jelenségkörrel ölel fel; minőségrendjét tekintve különbözik mind a szoros értelemben vett egyénlélektani befolyásoktól, mind pedig a szociológiai történésektől. A mikroszociológia a szociológiai megismeréstől nem abban tér el, hogy kisebb egységekre terjed ki [...], nem azért kapta ezt a nevet, mert az általa vizsgált csoportok kicsinyek. A mikroszociológia nem miniatűr szociológia; nem vizsgálja a társadalmat vizsgálja a lombikban, hanem azokat a sajátos társas történéseket – az egyéni és a társas találkozását –, amelyek csak ebben a »lombikban«: a kiscsoportban játszódhatnak le. [...] A mikroszociológiában a valóságnak az a sui generis tartománya tárul fel [...], ezen a szinten szövődnek a társkapcsolatok, s alakul ki az emberi kötődések hálózata”.³³⁵

Az 1945-ben kiadott *A gyermek világnézete* tehát olyan kérdésekre kereste a választ, amelyek az akkori nemzetközi tudományosságban is igazi újdonságnak számítottak, így aligha marasz-

³³² MÉREI, *Közösségek rejtett hálózata*, 147., 148.

³³³ Bernard LEPETIT, Építészet, földrajz, történelem. A lépték használatai, in *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*, Czoch Gábor és Sonkoly Gábor (szerk.), Debrecen, Csokonai, 2000, 33-50., itt: 42.

³³⁴ René ZAZZO, Sociométrie et psychologie, *Cahiers internationaux de sociologie*, 7. sz. (1949), 43-61.

³³⁵ MÉREI, *Közösségek rejtett hálózata*, 11-12. (Kiemelés az eredetiben.)

talható el a könyv szerzője. Az alapvetően filozófusnak induló, előbb Heidelbergben, majd Lipcsében filozófiai és jogelméleti tanulmányokat folytató, 1929-től francia állampolgársággal rendelkező Georges Gurvitch ugyanis 1947-ben jelenteti meg tanulmányát a mikroszociológia és a szociometria tárgyában. A német megszállás elől New Yorkba költöző Gurvitch emigrációja idején ismerkedett meg az amerikai szociológiával, ezen belül is a rá nagy hatást gyakorló Jacob Lévy Moreno szociometriájával; ezt kombinálta a szociabilitás formáiról szóló korábbi munkáival.³³⁶

Moreno, Helen H. Jennings és az 1937-ben alapított *Sociometry* című folyóirat társadalomelméletéből inspirálódva Gurvitch úgy fogalmaz, hogy elmélettörténeti szempontból nem célszerű a Démokritosz teóriájából felépített „társas atom” elgondolása, hiszen bármilyen fogalmi rétegbontást is végzünk rajta, szemléletében végig individuum-központú marad.³³⁷ Ez az egyénpontúság még akkor is fennáll, ha Moreno a társadalmi atom köré épülő pszichológiai kapcsolatok hálózatára helyezi a hangsúlyt. Maurice Halbwachs gondolatait továbbfűzve ezért javasolja Gurvitch, hogy a „mi”, vagyis a valós értelemben vett csoport legyen a társasság (*sociabilité*) formájának mikrokozmosza.³³⁸ Az absztrakt fogalomként kezelt társadalom pedig a különböző csoportosulások (*groupments*) makrokozmosza; a lényeg végeredményben az, hogy a társadalomkutatás számára mindkettő érvényes *totalitás*, ám mind a két léptékben a „társadalmi” működésének különböző formáival szembesülhetünk.³³⁹ A latin gyökerű nyelvekben a „social” mindkét megközelítést magában foglalja, míg magyarul a „társas” és a „társadalmi” kettősségével írhatjuk le a két lépték közötti különbséget.

Teljesen világos, hogy Moreno kritikája során a Mérei által idézett René Zazzo jelentős mértékben hagyatkozott Gurvitch bírálatára is.³⁴⁰ Az is meggondolkodtató azonban, hogy a szociometria és a mikroszociológia kérdése a korszakban Csécsy Imre jóvoltából a magyar nyilvánosságban is megjelent. Gurvitch szerint a

„társadalmi valóság alapeleme nem az egyén, de nem is a formátlan, csak absztrakciókban megfogható tömeg, hanem a társadalmi sejt. Ezen a többé-kevésbé szoros közösségben együtt élő, egymásra utalt embereknek akár állandó jellegű, akár csak időleges kis csoportját kell érteni. Ilyen a család, de ilyen egy iskolai osztály, egy műhelyben vagy egy gyári munkateremben együtt dolgozó emberek összessége, egy katonai alakulat, egyesület, politikai párt, stb. is. Tehát minden olyan csoport, amelynek tagjai egymásra vonatkoztatva így nevezik magukat: *mi* (nous). A társadalmi valóságban egyedül az ilyen »Mi« az, ami konkrétan tapasztalható, megfogható, tanulmányozható és kísérletek tárgya lehet”.³⁴¹

Végző soron Gurvitch kritikája az interakcióra összpontosító, dinamikus jellegű szociológiai megközelítés mellett optál, s nem pusztán módszertanilag tartja félrevezetőnek az individuumközpontú, az egyén és a társadalom szétválasztására épülő hamis dichotómiáját, hanem ismeretelméletileg is.³⁴² Ebben az értelemben hasonlóan gondolkodik, mint évekkel korábban

³³⁶ Georges GURVITCH, *Essai d'une classification pluraliste des formes de la sociabilité*, *Annales sociologiques*. Série A. *Sociologie générale*, Fasc. 3 (1938), 1-48.

³³⁷ MORENO, *Who Shall Survive?*, 141-157.; Helen H. JENNINGS, *Sociometry and Social Theory*, *American Sociological Review*, 6. évf. (1941) 4. sz., 512-522.; Jacob Lévy MORENO, *Sociometry, Comtism and Marxism*, *Sociometry*, 8. évf. (1945) 2. sz., 117-119. E folyóiratot szemlézi CSIKÓS Mihály, *Társadalmi kapcsolatok képe számokban*, *Huszadik Század*, 37. évf. (1949) 5. sz., 385-386.

³³⁸ Maurice HALBWACHS, *Az emlékezet társadalmi keretei*, Budapest, Atlantisz, 2018, 362. A társas atom értékeléséhez lásd MÉREI, *Közösségek rejtett hálózata*, 94-108.

³³⁹ Georges GURVITCH, *Microsociologie et sociométrie*, *Cahiers internationaux de sociologie*, 3. sz. (1947), 24-67., itt: 39. Lásd még Georges GURVITCH, *Mass, Community, Communion*, *Journal of Philosophy*, 38. évf. (1941) 18. sz., 485-496.

³⁴⁰ Georges GURVITCH, *Groupement social et classe sociale*, *Cahiers internationaux de sociologie*, 7. sz. (1949), 3-42.

³⁴¹ CSÉCSY Imre, *Mikroszociológia és szociometria*, *Huszadik Század. Társadalomtudományi és politikai szemle*, 36. évf. (1948), 216-221., itt: 216-217.

³⁴² Ez a dinamikus, a szociometriát szintén említő megközelítés is visszhangra talál itthon, lásd THEISS Ede, *Dinamikai közgazdaságtudomány és társadalmi folyamat*, *Közgazdasági Szemle*, 1947. március-április, 129-155.

a pszichológus Henri Wallon, Mérei mestere, aki szerint a gyermeki értelem kibontakozása, az én-tudat genezise minden pillanatában társas jellegű. Jean Piaget álláspontjával szemben a francia pszichológus szerint nem tételezhető fel egocentrikus, individualizált izolált én-tudat, hiszen önmaga és a világ megismerésének minden mozzanata viszonyítás a máshoz vagy a másikhöz képest.

„Ez azt jelenti – írja Wallon –, hogy a tudatban képzetek alakulnak ki más személyekről; a gyermek ráésmél arra, hogy van olyan ember, aki nem ő maga, s mégis az emberi létnek ugyanazokkal a kiváltságaival rendelkezik, mint ő. A jogegyenlőség tudomásulvétele kompromisszumra kényszeríti. E kompromisszum lényege, hogy a gyerek objektíválja a világot, semlegesíti a szemben álló vagy különböző szempontokat, más szóval ráébred, hogy e sokféle szempont közös alaplól kiindulva értelmezhető, azonos mértékkel mérhető, látszólagos ellentmondásai ellenére összeegyeztethető. [...] A tudat nem individuális sejt, amelynek falai egy napon befogadják a társadalom testét, hanem kényszer eredménye: a társas együttélés követelményei korlátok közé kényszerítik az egyénnek [...] a mindent előntő ösztönét”.³⁴³

Mérei ezt a megközelítést így viszi át saját terepére:

„a genetikus szociálpszichológia [...] nem csak azt hangsúlyozza, hogy ember vagyok, tehát társasan cselekszem, hanem elsősorban azt, hogy a másik közvetítésével, *a társakkal együtt vagyok ember*. Tulajdonságaink, a személyiségképben kikerekedő egyéni vonásaink a másik közvetítésével, a másik tükrében bontakoznak ki és erősödnek. Az az egyszeri, semmi mással nem azonosítható egység, ami az egyén [...] a másikhöz való viszonyításában jön létre”.³⁴⁴

Ezekből a referenciákból is jól látható, hogy közvetlenül a háború utáni munkáiban Mérei forró nyomon indult el az akkor legkurrensebbnek számító kutatásokból, s a maga empirikus eredményeivel bírálta, sőt tovább is fejlesztette a kortársak felismeréseit. Ebből a szempontból talán megkésett műnek tekinthető a *Közösségek rejtett hálózata*, hiszen elméleti értelemben Mérei Ferenc tisztában volt a megközelítés lényegével, még ha a rész-egész viszonyrendszerének mibenlétét megítélésem szerint nem is ismerte fel közvetlenül a háború utáni alkotói korszakában. Végül is mindegy, hogyan ítéljük meg, annyi azonban bizonyos, hogy az Országos Ideg- és Elmegyógyintézetben elsajátított csoport-pszichoterápiás, szociálpszichiátriai tudás mindenképpen elmélyítette korábbi szociálpszichológiai látásmódját, így integrálta az együttesség fejlesztő és terápiás koncepcióját a *Közösségek rejtett hálózatába*.

A két, szociálpszichológiai és gyermeklélektani, illetve klinikai pszichológiai és mikroszociológiai korszak együttes jelenlétére a könyv szerkezete is rámutat. Az életműben részben újként megjelenő mikroszociológiai keretezést ugyanis olyan esettanulmányok és szemlék követik, melyek inkább az első korszakhoz tartoznak (vagy a történelmi-politikai események következtében prolongálódtak). Az első fejezet tartalmazza a René Zazzo által szívós munkával feltárt pár-effektus vizsgálatainak ismertetését, melynek lényege az, hogy a francia pszichológus az egy- és kétpetéjű ikrek fejlődését nemcsak a gyermekkorban, hanem utánkövetéses vizsgálattal mintegy két évtizeden át figyelemmel kísérte. Fő kérdése az volt, hogy az ikrek párdinamikáját, fejlődését, szocializációját, szociabilitását, értékorientációját mennyiben határozza meg a közös biológiai állomány.

„Ez – összegzi Mérei ezt a sajátos dualitást – nemcsak az ikrek, hanem mindenfajta pár esetében elsősorban úgy jelentkezik, hogy a pár két tagja egyidejűleg igyekszik hangsúlyozni és elleplezni hasonlóságát, s egyformán próbálja kiélezni és elmosni a különbözőségét is. Mintha egybeolvadni és különválni szeretnének egymástól”.³⁴⁵

³⁴³ WALLON, Az „én” és a „másik”. A „socius” szerepe az én-tudatban, 262. Nincs itt mód erre kitérni, de ezt az elgondolást fejleszti tovább Zazzo, Dolto és Winnicott mellett Lacan tükörstádiumról szóló nevezetes fejtegetése. Lásd Jacques LACAN, Le stade du miroir comme formateur de la fonction du je, telle qu’elle nous a révélée dans l’expérience psychanalytique, *Revue française de psychanalyse*, 1949. október–december, 449–455.

³⁴⁴ MÉREI, *Közösségek rejtett hálózata*, 19.

³⁴⁵ MÉREI, *Közösségek rejtett hálózata*, 22.

Zazzo természetesen egy sor más paramétert vizsgál, a dominancia viszonyait, a férfi-női attitűdök alakulását, a jellegzetes párkonfliktusokat (például az öltözetet), valamint a szintén tipikusnak mondható tartózkodó, félénk magatartást.³⁴⁶

Ezt követően összegzi Mérei az együttes élmény, a pár és csoport, illetve a kiscsoport tárgykörében megjelent, korábban ismertetett kutatásait, beillesztve ezeket a témához kapcsolódó újabb vizsgálatok közé. Az egyik ilyen izgalmas tanulmányt Pataki Ferenc jegyezte, s írása arra a kérdésre összpontosult, hogy ha a szocializáció kerete alapvetően határozza meg a társas csoport viszonyait, értékvilágát és ebből fakadó attitűdjeit, akkor hallgatólagosan kimutatható-e különbség az eltérő társadalmi formákban képződő iskolás csoportoknál. A modernítésben, mondja Pataki,

„lényegesen változik és átrendeződik annak a társadalomnak az életkori (generációs) szerkezete, amely színtere a szocializálódás folyamatának. Bár országról országra számottevő eltérések vannak, egyfelől az idősebb évjáratok részarányának megnövekedése, másfelől a fiatal népesség [...] részesedésének kiterjeszkedése jellemző tény, és ez a tény érdekes, újszerű fejlemények forrásává válik. Hazánkban pl. 1920-hoz képest a 60 éven felüli korosztályú lakosság aránya 5,5%-ról 16%-ra növekedett. [...] A legfejlettebb ipari országokban, napjainkban először jön létre olyan helyzet, hogy az ún. fiatal népesség (29 éves korig) az összlakosságnak egyre növekvő részét, helyenként többségét teszi ki. Ez a körülmény megnöveli a fiatal népesség társadalmi súlyát, gyorsítja rétegszerű körvonalazódását és életmódjának homogenizálódását (mind egyöntetűbb iskolázás, sajátos ifjúsági fogyasztás, divat stb.)”.³⁴⁷

Pataki Ferenc felvetése azért érdekes, mert egy alapvetően mikroszociológiai megközelítést makroszociológiai szempontból keretez, vagyis hallgatólagosan arra mutat rá, hogy a fentebb Mérei által is leírt társas folyamatok nem univerzálisak, hanem nagyon is kötődnek a konkrét téridőhöz. A második világháború utáni, nem utolsósorban a háborús emberveszteségből fakadó, majd a baby boomból származó demográfiai növekménynek köszönhető életkori átrétegződés komolyan befolyásolta az európai társadalmak szerkezetét.³⁴⁸ Gondoljunk csak arra, mennyiben alakítja át a kiscsoportos szocializációt, a szociabilitást, az értékorientációt a Magyarországon az 1960-as években fokozatosan terjedő koedukált iskolai osztályok bevezetése, melynek következtében a lányok és a fiúk egy iskolába, sőt egy osztályba járnak. Ezt tekintetbe véve egyértelműnek tűnik, hogy a társas szerveződésnek nagyon komoly strukturális feltételei is vannak, melyeket nem szabad figyelmen kívül hagynunk.³⁴⁹ Kár, hogy Pataki kutatása nem végez az iskolai kiscsoportokra vonatkozó olyan rétegbontást, melyet ugyanebben az időben Paul Willis klasszikussá vált könyve javasolt. Pataki az egyes iskolákban képződő csoportok makroszociológiai kontextusát ugyan megadja, de az iskolán kívüli világ (család, osztályhelyzet, kortárscsoport, értékorientáció) hatását nem értelmezi.³⁵⁰ Pataki tanulmányára utalva részben emiatt is írja Mérei azt, hogy:

„a kiscsoportok kialakulása társadalmilag meghatározott: réteg, státus, neveltetés, értékrendszer azok a tényezők, amelyek a csoporttá sűrűsödés háttérében kimutathatóak. A személyiségvonások nem elhanyagolhatóak, de másodlagosak. A kiscsoportoknak éppen az a jellegzetességük, hogy jóllehet objektív társadalmi

³⁴⁶ Vö. René ZAZZO, *Les jumeaux, le couple et la personne. II. L'individuation psychologique*, Paris, PUF, 1960.

³⁴⁷ PATAKI Ferenc, A fővárosi középiskolások társas világa, *Valóság*, 13. évf. (1970) 2. sz., 10-22., itt: 10-11.

³⁴⁸ TOMKA Béla, *Európa társadalomtörténete a 20. században*, Budapest, Osiris, 2009, 52.

³⁴⁹ SZAMOLAI Józsefné, Egy koedukált iskola nevelési tapasztalatai, *Köznevelés*, 17. évf. (1961) 12. sz., 363-364. Lásd még DETTAI Mária, Fiúk – lányok – gyermekek a pedagógiai sajtóban 1960 és 1969 között, *Iskolakultúra*, 20. évf. (2010) 9. sz., 14-23. A koedukációt máskülönben emancipatorikus feladatnak tekintették a köznevelés képviselői 1945 után, amennyiben a polgári társadalmakkal szemben a nő egyenjogúsításának egyik eszközt látták benne. Lásd FARAGÓ László, A pedagógiai forradalom és a szovjet iskola szelleme, *Köznevelés*, 2. évf. (1946) 23. sz., 10-11.

³⁵⁰ Paul WILLIS, *Learning to Labor. How Working Class Kids Get Working Class Jobs*, New York, Columbia University Press, 1977. (Magyarul: *Skacok. Iskolai ellenkultúra, munkáskultúra*, Budapest, Új Mandátum, 2000.)

termékek, szervezeten nem illeszkednek be annak a társadalomnak az intézményrendszerébe, amely létrejöttüket meghatározta”.³⁵¹

Ám Mérei azt is hozzáfűzi, hogy a marxista szociálpszichológusok között egyre inkább elfogadott az a tézis, miszerint az egyén és a társadalom közötti kapcsolatot a makromilió kiscsoportjai teremtik meg, pontosabban az intézményes körülmények között kialakult kiscsoportok. Utóbbi azonban nem pusztán leképezi a társadalmi normákat, hanem mikroszociológiai szempontból a közösség tagjai által kialakított mintáknak, ideáloknak, értékeknek és vonzódásoknak is teret enged.

A *Közösségek rejtett hálózata* következő fejezete Jacob Lévy Moreno szociometriáját, illetve a spontán döntésen nyugvó rokonszenvi választás történetét és a társas atom elképzelés cáfolatát írja le, melyet a pszichodráma és a mikroszociológia kapcsán korábban már tárgyaltunk. A kötet legterjedelmesebb része azonban a szociometriai vizsgálatok technikai kivitelezésével, módszertani problémáival, illetve értelmezésével foglalkozik kézikönyvszerűen. Mérei újítása itt az, hogy a morenoi szociometria szimpátiaválasztásait bővítve ún. többszemponút szociogramot javasol, melynek alapmodelljét még a párizsi éveiben megismert, feltehetően Dagmar Weinberg által kidolgozott kérdőívhez köti. Utóbbi előnye a morenoi szociometriához képest az, hogy a rokonszenvi-ellenszenvi viszonyuláson túl rákérdez a funkcióra is, vagyis az érzelmi vonzás és taszítás tárgykörét kiegészíti a közösségi tapasztalat világával.³⁵²

A legizgalmasabb talán a szerepelméletek helyének megtalálása a szociometriában. Tudjuk jól, milyen fontos „szerepet” játszottak a szerepelméletek a szociológiai és szociálpszichológiai hagyományban. Mérei osztályozásában: James Marc Baldwin szerint cselekvési minta, Émile Durkheim olvasatában funkció, feladatkör, George Herbert Mead értelmezésében attitűd, Ralph Linton szemében státus (és az ahhoz tartozó előírások összessége), végül Jacob Lévy Moreno felfogásában a társadalmi konvenció spontán egyéni megvalósítása. Ehhez képest fogalmazza meg Mérei saját elképzelését, miszerint

„a szerep az emberi megnyilvánulásoknak arra a tartományára jellemző, amelyben a társadalmi meghatározókat személyes feszültségként éljük át, és az egyén azzal, hogy átvett és alakított mintát nyújthat a másoknak, formálójá lesz a szokásoknak, belejátszik a társadalomba”.³⁵³

Ez annyit tesz, hogy a csoport elvár bizonyos magatartásmódokat a tagjaitól, melyeket egyéni tulajdonságaik és érdeklődésük alapján tulajdonképpen a tagok is „választanak”. A tíz év körüli fiúk csoportjában többnyire van egy olyan, akit a többiek a legerősebbnek ismernek el. Abban a helyzetben, amikor erő kifejtésre van szükség, a csoport tagjai elvárják tőle, hogy elvégezze a szerep által rá rótt feladatot.

A szociometriai szerep tehát azért érdekes jószág, mert rajta keresztül a közösség reális elvárását támaszt az egyénnel szemben, ugyanakkor a belsővé tett feladatot belülről jövő készítettként éli meg. A közösség és az egyén közötti interakció azért fontos, mert megjelenik benne a kollektív önszabályozás, de teret kapnak az egyéni törekvések is. A csoport jó közérzete tehát *dinamikus egyensúly*, mely magában foglalja az odatartozás biztonságát, ugyanakkor az egyformaság révén az én elhalványulásának érzését is magával hozhatja. Utóbbi ellensúlyozására hangsúlyozza Mérei a szerep fontosságát, nevezetesen azt, hogy az kontúrt ad az énnak, s így segíti a szerep átélésének lehetőségét.

„Az egyensúly akkor teljes, ha az együtteségnek és a szerepnek az élménye figura-háttér viszonylatban van egymással: mindkettő jelen van, de az átélést hol inkább az egyik, hol inkább a másik uralja”.³⁵⁴

³⁵¹ MÉREI, *Közösségek rejtett hálózata*, 46.

³⁵² Népszerűsítő formában is közzétette: MÉREI Ferenc, A közösség szerkezete és légköre. A többszemponút szociogram, *Élet és Tudomány*, 23. évf. (1968) 27. sz., 1256-1260.

³⁵³ MÉREI, *Közösségek rejtett hálózata*, 249.

³⁵⁴ MÉREI, *Közösségek rejtett hálózata*, 262-263.

Ahogy korábban is mondtuk, *Az együttes élmény* világához képest jelentős az a – politikai okokból és szakmai tapasztalatokból fakadó – felismerés, miszerint a kollektívum mellett egyre hangsúlyosabbnak tűnik az egyén. Korai vizsgálatainak szociologizmusa ugyanis megakadályozta abban, hogy az individuum polgárjogot kapjon, ám az ötvenes évek folytonosan a kollektivitás körül forgó politikai retorikája legkésőbb 1956-ban expressis verbis felismertette és kimondatta vele az egyéni tapasztalat fontosságát. Ez persze távolról sem jelent valamiféle teljes rehabilitációt, hiszen láthattuk, hogy Henri Wallon decentráls fogalma, a „socius” szerepe az én korai kialakulásában Mérei társas szemléletének fundamentumai, de a szerepelméletek kapcsán finomabbá válik az egyén helyének mikroszociológiai megítélése is.³⁵⁵

„Az együtteség fokozza az összetartozást, de uniformizál. A differenciáció lehetőséget ad a személyiség fejlődésére, de atomizálja a társas mezőt”.³⁵⁶

A könyv végkövetkeztetése az, hogy a társas hatékonyság szempontjából a szociometriai egyensúlyt távolról sem a harmónia szavatolja, hanem a csoport feszültségtűrése, amely pedagógiai orientációval, illetve önismereti fejlesztéssel érhető el. Nehéz nem észrevenni a sorok között tehát a teljesítmény elvének pozitív hangsúlyozását, melynek ideológiakritikai szempontból más akusztikája volt 1968-ban, mint 1945-ben. Közvetlenül a háború befejezése után Mérei és munkatársai egy demokratikus és szocialista társadalom felépítésében hittek, melynek az emancipáció szempontjából egyik kitüntetett területe a köznevelés volt. Az együtteségben fogant magas teljesítmény ennek a társadalomnak a felépítését szolgáló cél volt, ami megítélésem szerint 1968-ban, főként Kelet-Európában nem jelenthette ugyanazt. A *Közösségek rejtett hálózata* ugyanis a kiscsoportos szociometriai vizsgálatokat egyfajta alkalmazott szociálpszichológiai feladatnak is tekintette. Ennek értelmében az üzemekben, vállalatoknál, irodákban, iskolákban, sportegyesületeknél végzett szociometriai felvételek tanulságai elősegíthetik az elvégzendő munka hatékonyságát, egyúttal csökkenthetik a munkahelyi feszültségeket. Meggondolkodtató tehát, hogy ebben a speciális helyzetben egy magát szocialistának tudó, elvei miatt száműzetésbe és börtönbe kerülő gyakorló pszichológus milyen pozíciót vesz fel. Hiszen ebben az értelemben a *Közösségek rejtett hálózatának* akarva-akaratlanul van egy a rendszer logikájához jól illeszkedő *utilitarizmusa*.

Ugyanebben az időben, Franciaországban André Gorz a szociálpszichológiai csoportkutatásoknak épp erre a veszélyére hívta fel a figyelmet. Nevezetesen arra, hogy a munkában való elidegenedés ellentételezésére kidolgozott technikáik implicit módon a tőke hatékonyságának érdekeit szolgálják.³⁵⁷ Ráadásul a mérésen nyugvó hit a természettudományos objektivitáshoz hasonló statikus, önmagát értékmentesnek feltüntető pozitivizmust eredményezhet, melynek céljai később bármire felhasználhatók.³⁵⁸

„A közelmúltban például – magyarázza Gorz – az angol szociológusok igen részletes [...] felmérés alapján kimutatták, hogy a Vauxhall-gyár munkásai a magas bérek miatt integrálódtak a vállalatba, hogy egyetértéssel a munka intenzitásával és részmozzanatokra való felbontásával, a haladásért fizetendő szükség szerű árnak tekintik ezt [...]. A könyv, melyben megjósolták, hogy a Vauxhall-gyárból eltűnik a tőke ellen küzdő munkásosztály, még nyomdában volt, amikor a Vauxhall-gyárat hosszantartó és rendkívül kimerítő sztrájk bénította meg. Tegyük hozzá, hogy a sztrájkot éppen azok a munkások, szakszervezeti aktivisták kezdeményezték, akik az említett szociológiai tanulmányban [...] olyan témákat találtak, amelyek képesek voltak mozgósítani társaikat”.³⁵⁹

³⁵⁵ A könyv további értékeléséhez lásd HUNYADY György, Mérei Ferenc: *Közösségek rejtett hálózata*, *Valóság*, 15. évf. (1972) 9. sz., 104-106.

³⁵⁶ MÉREI, *Közösségek rejtett hálózata*, 359.

³⁵⁷ André GORZ, *Stratégie ouvrière et néocapitalisme*, Paris, Seuil, 1964.

³⁵⁸ Vö. Georges BASTIN, *Les techniques sociométriques*, Paris, PUF, 1966.

³⁵⁹ André GORZ, A társadalom mint struktúra és az egyének, *Társadalmi Szemle*, 23. évf. (1968) 3. sz., 67-75., itt: 68-69.; KIS János, Rejtett forradalom. Franciaország május előtt és után, *Új Írás*, 9. évf. (1968) 3. sz., 88-96.



Párizsban Mérei Verával

A mából visszatekintve, Pierre Bourdieu jól ismert „politikai fordulatát” tekintetbe véve némileg furcsa lehet, de az 1960-as években André Gorz kifejezetten a kutató oktatásszociológiai munkáit állította célkeresztbe. Azt lobbantotta Bourdieu szemére, hogy az újratermelődő egyenlőtlenségek pozitívista kimutatásán, tényszerű megállapításán túl nem vont le valódi következtetéseket; ez így szerinte pusztán technikusi munka. Gorz úgy véli, hogy az „igazi magyarázat elkötelezettséget és a társadalmi feltételek megkérdőjelezését követeli meg a szociológustól, nem pedig olyan »megfigyelést«, mely az ideológiai semlegesség ürügyén ideológiailag és politikailag konzerváló lesz”.³⁶⁰

Ne tévesszük azonban szem elől azt, hogy Gorz éles kritikája természetesen beillesztendő a korszak francia értelmiségi vitáiba. 1956 után ugyanis, a dogmatikus marxizmus „fel lazulásával” lehetővé vált az örökség *értékként, szellemi eszközként* való pertraktálása.³⁶¹ Ez a mozzanat azonban le is választotta a marxizmust a szaktudományok módszertanáról, így módon a franciaországi kontextus sajátossága meg is magyarázza a több forrás mellett a marxizmusból is merítő Bourdieu szociológiai problémakezelését.³⁶² Gorz kritikájának elsődleges kontextusa némileg más színben tünteti fel érveit, s noha a problematika sajátosan franciának tűnik, Mérei Ferenc esetében is tanulsággal szolgálhat. Hiszen itt általánosságban a korszak baloldali értelmiségének a saját szaktudományához fűződő viszonyáról, illetve a szaktudomány felismeréseinek politikai felhasználásáról van szó. Gorz nemcsak Bourdieu, de *expressis verbis* a szociometria ellen is kikel, mondván

„Moreno szerint [...] a szociodramának az a feladata, hogy a csoportban együtt élő egyénekben tudatosítsa azt, hogy társadalmi szerepük – nevezetesen a munka társadalmi megosztásának eredménye – az a tényező, amely miatt a csoport más tagjaival szemben olyan módon viselkednek, hogy ez a viselkedés lehetetlenné teszi a független egyének közötti személyes kapcsolatot. Elméletileg tehát a szociodramának fel kellene fednie az egyének és viszonyaik társadalmi elidegenítését. Ha következtetések vagyunk – folytatja okfejtését Gorz –, akkor a szociodráma csak ahhoz a következtetéshez vezethet, hogy meg kell változtatni a társadalmi viszonyokat és mindazt, ami e viszonyokat meghatározza. E következtetésnek azonban – ha kiscsoportról van szó – semmi gyakorlati jelentősége sincs. Ezért aztán a szociometriát inkább arra használják, hogy a csoport mű-

³⁶⁰ GORZ, A társadalom mint struktúra és az egyének, 68. A szociológus tudós és politikusi szerepének kritikájára lásd FÁBER Ágoston, *Pierre Bourdieu: elmélet és politika*, Budapest, Napvilág, 2018.

³⁶¹ François FURET, A francia értelmiség és a strukturalizmus, in *Az Annales. A gazdaság-, a társadalom- és a művelődéstörténet francia változata*, Benda Gyula – Szekeres András (szerk.), Budapest, L'Harmattan – Atelier, 2007, 363-376.; François DOSSE, *Histoire du structuralisme. Le champ du signe, 1945-1966*, Paris, La Découverte, 1992, 1. kötet, 196. A marxizmus és strukturalizmus értelmiségi percepciójáról lásd még Michel FOUCAULT, *Remarks on Marx. A Conversation with Duccio Trombadori*, New York, Semiotext(e), 1991, 90-91.

³⁶² Bourdieu intellektuális forrásaihoz vö. HADAS Miklós, *A modern férfi születése*, Budapest, Helikon, 2003, 29-37.

kódése teremtette belső problémákat és nehézségeket világítsák meg. A szociometria felhasználásának éppen ez a módja gyanús nekem [...]. Arra törekszik, hogy a kollektíván belüli emberi viszonyokat megjavítsa, anélkül, hogy az anyagi feltételekhez nyúlna, és mivel ezek a viszonyok [...] »felülről« jött döntések eredményei, a szociálpszichológus tulajdonképpen arra törekszik, hogy a munkások ezeknek a döntéseknek a következményeit elfogadják, ne pedig magukban a döntésekben próbáljanak részt venni».³⁶³

Ha André Gorz szemszögéből vizsgáljuk meg a *Közösségek rejtett hálózatát*, akkor egyértelmű – még azzal a különbséggel is, hogy Magyarország ebben az időszakban a szovjet tömbhöz tartozott –, hogy a mű akaratlanul is rendszerkonform, hiszen a szociometria alapján feltárt kiscsoporton belüli konfliktusok pszichés korrekciója valójában megerősíti a termelési viszonyokat. Gorz szerint ezek megjavítása helyett fel kellene tárnai a termelési viszonyokban rejlő objektív okokat és felszámolni az ilyen elidegenedett társas kapcsolatokat. A francia gondolkodó kritikája egyértelműen a tőkés gazdaság körülményeire vonatkozik (meg is jegyzi, hogy a szocialista országokban ezért ellenzik a szociometria használatát, ami egyébként nem volt igaz), de mit kezdünk vele az 1970-es évek Magyarországon, egy olyan szocialista, a marxista örökséggel pozitív viszonyban álló tudós esetében, aki nemcsak szavakkal, de tettekkel is ellenállást tanúsított 1956-ban.

A 2. fejezetben Mannheim Károly nyomán tárgyaltuk, milyen önértelmezési lehetőségeket nyitott meg a chiliasztikus tudat politikából való eltűnése a szocialista értelmiségiek szerepdilemmái előtt 1945 után, valamint azt is, hogyan veszi át a filozófiai feladatkielölés primátusát a társadalomtudomány. Míg

„az eszmei korszakban a filozófia volt [...] a társadalmi-szellemi összhelyzet legérzékenyebb fokmérője, addig ma a szociológia különböző alakjai tükrözik [azt] vissza a legvilágosabban».”³⁶⁴

Ebből fakadóan a szaktudományokon belül, főként az 1960–1970-es évek kontextusában néhez, jóformán elképzelhetetlen lett volna a Gorz által sugallt chiliasztikus értelmiségi tudattal tevékenykedni. A marxizmus máskülönben értéként abszolút fellelhető a *Közösségek rejtett hálózatában*, de Mérei – vagy fentebb Bourdieu – távolról sem gondolta azt, hogy a munkahe-lyi elidegenedésre – vagy az iskolai egyenlőtlenségekre – az volna az egyetlen adekvát válasz, ha a forradalom előkészítése végett a kérdéses intézmény tagságát szembesítjük a kérlelhetetlen valósággal.³⁶⁵ A kettő közötti oksági kapcsolat ugyanis felettébb kétséges, hiszen semmi sem szavatolja a várva várt forradalmi átalakulás bekövetkeztét.

Az elkötelezett szaktudós, pszichológus feladata inkább az, hogy egyrészt publikációin keresztül tárja fel a munka világának mikroszociológiai problémáit, másrészt pedig csoport-pszichoterápia formájában segítsen az emberek mindennapi életén. Ezért is tárgyaltuk e fejezet elején hangsúlyosan a korszak marxizmusának a mindennapiság felé tett elméleti nyitását, problémakijelölését. Gorz és Mérei beállítódását tehát nem az különbözteti meg, melyikük a megvesztegethetetlenebb marxista vagy baloldali, hanem a marxizmus szaktudományos feladatkielölése.³⁶⁶ Korábban hosszasan tárgyaltuk Méreinek a köznevelés reformjához kapcsolódó elméleti és gyakorlati tevékenységét; ott valóban közelebb esett egymáshoz a kutatói és a tömegekre ható szakpolitikai attitűd. Mérei azonban nem önszántából került 1950-ben peremhelyzetbe, majd börtönbe, ezeknek a tapasztalatoknak a fényében inkább arra a következ-

³⁶³ GORZ, A társadalom mint struktúra és az egyének, 69-70.

³⁶⁴ MANNHEIM Károly, *Ideológia és utópia*, Budapest, Atlantisz, 1996, 283. (A betoldás tőlem.)

³⁶⁵ Marxra, illetve a marxizmusra való hivatkozásokra lásd MÉREI, *Közösségek rejtett hálózata*, 20-21, 26, 46, 370-372, 376, 380.

³⁶⁶ Néhány évvel később pontosan erre a munkára vállalkoztak a szamizdatban maradt kötet szerzői, Bauer Tamás, Beke László, Bence György–Kis János, Benda Gyula–Hamburger Mihály, Donáth Péter, Endreffy Zoltán, Erdélyi Ágnes, Fehér Márta, Fodor Géza, Kenedi János, Kovács András, Krokovay Zsolt, Laki Mihály, Ludassy Mária, Mikó István, Pap Mária, Pór Péter és Vidrányi Katalin. Lásd *Marx a negyedik évtizedben*, Kovács András (szerk., előszó), Budapest, 1977, kézirat, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Szamizdat 221.

tetésre juthatunk, hogy számára megváltozott az a *totalitás*, amelyet a munkája révén befoghat és befolyásolhat.

Jóllehet elsőre a mentálhigiéné is olyan tevékenységnek tűnhet, mely a lelki egészség gondozása révén még hatékonyabbá teszi a bér munkást. De tarthatjuk olyan terápiának is, mely a lelki egészség karbantartásán keresztül hozzájárulhat a „teljes ember” felépítéséhez. Hiszen annak célja éppen az, hogy az egyén meghaladja létének partikularitását, így ne bér munkásként, hanem nembeli emberként tekintsen önmagára. A lelki korrekció tehát arról szól, hogy az emancipatorikus művelődés és az esztétikai nevelődés révén az egyén folyamatosan kitágítsa nézőpontját. Márpedig ez a művelődés vagy művészet révén kitágított tudat feltehetően adaptívabb lesz környezetének, miliőjének mikroszociológiai megváltoztatására, mint a radikális forradalmárok által „kiokosított” munkás. Mérei szocialista nevelésmélete vagy pszichopolitikája szerintem ezt a kerülőutat választotta az emberiség megjavítására – ennek a korrekciónak, javító munkának az 1960–1970-es évekre a kiscsoport lett a totalitása. Ez azonban nem azt jelenti, hogy általánosságban Gorz kritikájában ne lenne muníció, s egyes technokrata társadalomkutatók megállapításai ne állnának a tőke szolgálatában (fentebb Erős Ferenc közleményei nyomán már tárgyaltuk a kérdést). Inkább csak azért tettem ezt a kitérőt, hogy lássuk, különleges esetekben – s meggyőződésem szerint Bourdieu és Mérei is idetartozik – a bírálat célt tévesztett, az életmű ambíciója bonyolultabb annál, minthogy egy-egy kutatásból kihüvelyezhető volna annak belső logikája.³⁶⁷

Érdekes azonban, hogy teljesen más forrásból, de hasonló kifogások érkeznek a kiscsoport-kutatásokkal szemben. 1968-ban Buda Béla némi indulattal rohant ki a szociálpszichológiai vizsgálatok ellen, mondván, ezek a kutatási eredmények egymással gyakorlatilag összehasonlíthatatlanok. Még ha feltételezzük is, hogy a csoportműködésnek vannak törvényszerűségei, nehéz abban hinni, hogy azok függetlenek a csoportot alkotó személyektől vagy attól, hogy milyenek a külső, társadalmi feltételek. Így a kiscsoport-kutatás szerinte olyan benyomást kelt, mintha „üres módszertani gyakorlatozás, természettudományok külső imitálása lenne”.³⁶⁸ Azt hiszem, ez a kritika nem volt teljesen megalapozott, hiszen úgy tűnik, mintha Buda nem venne tudomást a kiscsoport itt-és-most-járól, a mikroszociológiai megismerés sajátos léptékéről, s mindenáron makroszociológiai érvényességet és törvényszerűséget várna tőle.

Ennél azonban érdekesebb az, vajon milyen esztétörténeti tanulsággal szolgálhatnak a *Közösségek rejtett hálózatának* mintegy harmadát kitevő empirikus szociometriai vizsgálatok, a partikuláris esetek megismerése, túl a módszertani gyakorláson. Vagyis ha összegezni akarjuk a könyv mögötti értelmiségi, szerzői szerepdilemmát, akkor számomra a fentiek fényében egyértelműnek tűnik, hogy Méreinek a közvetlenül a háború után tapasztalható messiánizmusa a múlté, sőt emlékezhetünk rá, hogy éppen ezt a küldetéstudatot lobbantja Moreno szemére. Mint láttuk, szakpolitikusként is megkerülhetetlen marad számára a tudományos megismerés racionalitása, de 1949-ben eszmei elkötelezettsége a politikai hatalommal való kompromisszumok megkötésére sarkallja; 1971-ben erről már szó sem lehet. Nemcsak a kádári adminisztráció és a hivatalos tudományosság tűnik számára idegennek, de a korábban programideológiaként szemlélt marxizmus és a szaktudomány viszonya is megváltozik. Aho- gyan Pléh Csaba rámutat, Wallont követve Mérei is úgy látja, hogy a

³⁶⁷ PATAKI Ferenc, A kiscsoport-kutatás dilemmái, *Magyar Filozófiai Szemle*, 16. évf. (1972) 5–6. sz., 625–643.

³⁶⁸ BUDA Béla, A szociálpszichológia és modern kutatási irányzatai, in *Szociálpszichológiai olvasókönyv*, Lengyel Zsolt (szerk.), Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994, 89–107. Lásd még HUNYADY György, Szociometriai és látens ideológiai szerkezet a csoportban, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 24. évf. (1967) 3. sz., 362–377.

„marxizmus *módszer* a pszichológiában, a tárgyban inherensen benne levő ellentétek felismerésének és kibontásának módszere, amiből azután tartalmilag a polgári gondolkodás régi antinómiáinak, s végső soron egyén s társadalom vagylagos szembeállításának meghaladása fakad”.³⁶⁹

Másképpen fogalmazva, Mérei arra ébred rá, hogy a társadalomtudományos mező háború utáni robbanásszerű fejlődése, bővülése átformálta a marxizmus helyét és minőségét a szaktudományok között. Ne tévesszük szem elől azt az André Gorz kapcsán már érintett kontextust, mely szerint a strukturalizmus vagy a posztstrukturalizmus nem pusztán a humán- és társadalomtudományok megújítására törekvő módszerek vagy irányzatok voltak, hanem a marxizmus dogmatizmusának szanálására tett kísérletek is (elsősorban megint csak Franciaországban). Megítélésem szerint innen nézve sem mellékes az, hogy Michel Foucault a strukturalizmust sem módszernek, hanem a „modern tudás éber és nyugtalan tudatának” nevezte, míg a marxista Henri Lefebvre meglehetősen rosszallással egyebek mellett „technokrata ideológiának” minősítette azt.³⁷⁰ 1956, de főleg 1968 után tehát gyökeresen megváltozik sok humán- és társadalomtudománnyal foglalkozó kutató szemében a marxizmus megítélése, s helyét ideig-óráig a strukturalizmus veszi át. Magyarországon a fentebb már hivatkozott *Marx a negyedik évtizedben* szerzői közül Benda Gyula és Hamburger Mihály fogalmaznak úgy, hogy „megkezdődött a menekülés a süllyedő hajóról. A társadalomtudományokkal foglalkozók jelentős része – nyelvészek, történészek, régészek, néprajzosok stb. – szakmájukban mit sem tudnak kezdeni a marxizmussal”.³⁷¹ Ez azonban Bendánál és Méreinél nem a marxizmus elhagyását, netán megtagadását jelentette, hanem megítélésem szerint azt, hogy a marxizmus „a” módszerből az egyik lehetséges módszerré vált. A *Közösségek rejtett hálózata* értelmezésében Mérei felfogásának ezt az átalakulását, átformálódását is dokumentálta.

Pici hópata: a „gyermeki” feltárása mint az önismeret imperatívusza

Ahogy fentebb már láttuk, Mérei Ferenc 1964 utáni életművében kulcsmotívum az újraírás: egyes problémák új szempontból való megvizsgálása, ezeknek az új szempontoknak a beépítése, kombinálása a régi tárgyak alapján. Ugyanakkor az sem mellőzhető tény, hogy Mérei egyre gyakrabban tűnik fel társszerzőként, vagyis a magányos tudós képe átformálódik, még akkor is, ha tudjuk, hogy egy-egy szerzőtárhoz hosszú évek vagy évtizedek ismeretsége köti. Egyik legismertebb, V. Binét Agnessel közösen írt kötete nemcsak az 1930-as évek derekán indult gyermeklélektani kutatásainak összefoglalása, de egyben egyik legismertebb, mindmáig széles körben használt műve is. Nem véletlenül jegyzi meg Nemes Livia, hogy a *Gyermeklélektan* nem „eredeti” munka, hiszen

„mások eredményeit ismerteti, pontosabban az ismertetésnek rendeli alá önmaga elgondolásait, saját kutatásának eredményeit is. Mérei tankönyvet ír, nem megrendelésre, hanem enciklopédista hagyományai és pedagógiai meggyőződése miatt”.³⁷²

Ahogy Mérei és V. Binét írja:

ez „a könyv a gyerekről szól. Érzelméről és kötődéseiről, gondolatairól és játékaikról. Arról a sajátos szemléleti módról, ahogyan a világot látja: a *gyermekiről*. Az indulattelt feszültségnek és a játékos megoldásnak arról a gazdagságáról, amely az átélését jellemzi”.³⁷³

³⁶⁹ PLÉH Csaba, Mérei Ferenc a polgári és a szocialista embereszmény feszültségei közepette, *Educatio*, 29. évf. (2020) 4. sz., 545-566., itt: 551. (Kiemelés – K. H. Zs.)

³⁷⁰ Michel FOUCAULT, *A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája*, Budapest, Osiris, 2000, 237. HANKISS Elemér, Bevezetés, in *Strukturalizmus*, Budapest, Európa, 1971, 1. kötet, 15.

³⁷¹ BENDA Gyula – HAMBURGER Mihály válasza, in *Marx a negyedik évtizedben*, 47.

³⁷² NEMES Livia, A gyermekközponitú szemlélet bővületében, in *Mérei Ferenc, 1909–1986. Emlékkönyv születésének 80. évfordulóján*, 58-60., itt: 59-60.

³⁷³ MÉREI – V. BINÉT, *Gyermeklélektan*, Budapest, Gondolat, 1975, 3. kiadás, 5.



Gál Évával az 1980-as évek elején

Noha a szerzőpáros gazdag szakirodalommal ismerteti meg a tudománynépszerűsítő mű olvasóit, már a bevezetőben kiemelik, hogy a gyermekről alkotott tudásunk egyenetlen, s bizony nem fogják spekulatív anyaggal feltölteni a könyvet ott, ahol – például az értékek képződésénél, az erkölcsi belátás kibontakozásánál – kevesebbet tudunk, vagy ahol az empirikus vizsgálatok nem igazolták a kutatói feltevéseket.³⁷⁴ Ez az alapállás nagyon is jellemző mindkettejük gondolkodására, s nemcsak azért, mert a gyermeklélektan sui generis empirikus tudomány, hanem mert a jelenség, a tapasztalat megértése és tudományos igényű körüljárása a cél, nem pedig könnyen fogyasztható elméletek bemutatása.³⁷⁵ Már a bevezetőből felsejlik, hogy szemléletileg a kötet sokat köszönhet Henri Wallon megközelítésének, amennyiben a gyermeki értelem fejlődését, a készségek kibontakozását nem egyenletes fejlődésnek tekinti, hanem olyan feszültséggócoknak, melyek egyszerre előidézői és következményei a változásnak. Ez a drámai feszültség adja meg a gyermeknek, mint folytonos átalakulásnak az indulati dinamikáját. A *gyermeki* megértése azonban „csak” látszólag szól magáról a gyermekről. A gyermeki ugyanis az átélés jellege, minősége, mely valójában egész életünkön át elkísér bennünket.

„A gyermeknek a megértésével – írják – egyben saját történetünkről, gondolkodásunk alakulásáról, érzelmeink kibontakozásáról, személyiségünk fejlődéséről is világosabb képet kapunk. Jobban föl tudjuk eleveníteni emlékeinket a világ megismeréséről, arról a felnőtt szemmel meglepő kíváncsiságról, ahogyan gyermekkorunkban kipróbáltuk önmagunkat egy adott helyzet minden lehetséges változatában. Többet tudunk felidézni azoknak az élményeknek a rendkívüli hőfokából, amelyek korai kapcsolatigényeink örömeit és kudarcait őrzik. Nemcsak a gyereket ismerjük meg jobban, hanem önmagunkat is”.³⁷⁶

Ebben az értelemben a gyermeknevelés az *önismeret egyik fajtája*, nemcsak arra tanít meg, hogy elképzeljük a gyermekben a leendő felnőttet, hanem arra is, hogy elfogadjuk, sőt méltányoljuk a felnőttben megmaradó gyermeki minőséget. Mérei és V. Binét a „gyermekit” magát olyan *totalitásnak* fogja fel, amelyben minden jelenség önmagában teljes: a légy zümmögése az ablaküvegen vagy az eső után megmaradt víztócsa azért módfelett érdekes, izgalmas a gyermek számára, mert nem magától értetődő.

Sőt, a „gyermeki” minősége, ahogy a 4. fejezetben tárgyaltuk, új szemléletet ad a modernitás felfogásához, új perspektívából mutatja meg az ábrázolás rendszerét; ez a felismerés

³⁷⁴ LEVENDEL Júlia, Mérei Ferenc – V. Binét Ágnes: *Gyermeklélektan*, *Valóság*, 13. évf. (1970) 8. sz., 94-96.

³⁷⁵ VITÁNYI Iván, Mérei Ferenc – V. Binét Ágnes: *Gyermeklélektan*, *Népszabadság*, 28. évf. (1970) 224. sz., 7.

³⁷⁶ MÉREI – V. BINÉT, *Gyermeklélektan*, 7.

pedig Mérei esetében utat nyit a – hamarosan tárgyalandó – művészet- és irodalompszichológia irányába.

„A modernizmus úgy hangolta át az ízlést – írja Wallon kapcsán –, hogy a gyermeki egyik forrása lett az esztétikumnak. A gyermek szemével látni, ez nemcsak egy további szempontból gazdagítja ismereteinket, hanem egyben olyan indulati sűrűséget, drámaiságot visz az átélésbe, olyan esetlegességekben láttatja meg a lényegest, amelyet a gyermekek játékaiban észlelünk. A többszempontúság, az átlátszóság, a jelzés az ábrázolásban Braque-tól és Picassótól nyert művészi jogot, de ősforrása a gyermekrajz, s így hatásának magyarázatát is ott kell keresnünk. Proust motívumfüzérenek, az emlékek érzelmi színezetét felelevenítő utalásrendszernek természetes mintája a kisgyermek élménygondolkodása. A fejlődéslélektannak a világtkép szintjén érvényes kidolgozása most már a kor szellemi áramlatainak megértéséhez, értékeinek magyarázatához is szükséges volt”.³⁷⁷

A gyermeki önkényes jelentésadás egyik legplasztikusabb példája a *Gyermeklélektan*ban a hat év körüli kislány párbeszéde nagymamájával, miután előbbi jelenlétében elhangzott, hogy valaki pszichopata. Erre válaszul a gyermek megkérdezi: „mondd, Nagymama, én is egy *pici hópata* vagyok?”³⁷⁸ A számára ismeretlen jelentésű szó hangsorát tehát a gyermek átfordítja három általa ismert jelentésű kifejezés kombinációjába, mely a fantázia játéka, a váratlan szövegelemek összekapcsolásából származó szokatlan szókép révén tagadhatatlanul bizonyos poétikai jelleggel bír.

A *Gyermeklélektan* szerkezetében tehát nemcsak az a szembetűnő, hogy a fejlődésnek ezeket a feszültségeit emelik ki a szerzők, hanem az is, hogy tudományos igénnyel megírt, de rövid és közérthető fejezetekből áll (Mérei egyébként is kedvelte a rövid, logikailag szorossra fűzött mondatokat).³⁷⁹ Az egyik vissza-visszatérő elem az ún. megkapaszkodási ösztön gondolata, melyet Mérei és V. Binét Hermann Imre munkásságához vezet vissza (mint korábban már láthattuk, a pszichoanalitikus könyvének második, teljes kiadását a pszichológusnő rendezte sajtó alá).³⁸⁰ A *Gyermeklélektan* tulajdonképpen végig Hermann érvelését követi, ami nem is meglepő, hiszen Mérei már a *Gyermektanulmány*ban is elismeri és adaptálja a pszichoanalitikus felfedezését.³⁸¹ A jelenség lényege, hogy az újszülöttek 97%-a 4–5 hónapos koráig rendelkezik azzal a reflexszel, hogy nyitott tenyerének megérintése után az ujjait szorosan összezárja. Ha a felnőtt megpróbálja elhúzni az ujját, az újszülött olyan szorosan fonja körbe, hogy a felnőtt meg tudja emelni a gyermeket, aki néhány másodpercig képes megtartani a saját súlyát. Noha a fent jelzett életkor után kihuny ez a reflex, szorongatott helyzetben, nagyobb fájdalom esetén, bizonytalan állapotban visszatér a fogóreflex, ezért fogjuk szorosan a karját a fogorvosnál vagy kapaszkodunk valakibe, ha lelki helyzetünk váratlanul destabilizálódik.

A V. Binét Ágnessel közösen jegyzett könyv egy sor olyan témát is a tudományos ismeretterjesztés tárgyává tesz, mint az együttes élmény, az utalás, a pár és csoport, az élménygondolkodás és a szerepjáték, annyiban eltér Mérei hasonló témájú korábbi munkáitól (A *gyermek világnézete*, *Gyermektanulmány*), hogy nagyobb hangsúlyt fektet a korai gyermekkorra. Így a *Gyermeklélektan* részletesen kitér az anya-gyermek kapcsolatra, az etológiai minták tapasztalataira, a korai szeretetkapcsolatra, a szorongásra, a gyermekkori kondicionált félelemre, a tárgyállandóság kialakulására, az én és a másik problémájára és így tovább. Em-

³⁷⁷ MÉREI, A gyermek lelki fejlődése – világtképünkben, 12. Az élménygondolkodás Mérei szerint a 4–7 éveseket jellemzi leginkább. Ezt előzi meg a nagyjából három éves korig tartó érzékszervi-mozgásos feladatmegoldás, s ezt követi a 7. életévtől a logikai műveletek alkalmazása. Lásd MÉREI Ferenc, Az élménygondolkodás (1961. július–december), in *Lélektani napló*, 81–171, itt: 112–113.

³⁷⁸ MÉREI – V. BINÉT, *Gyermeklélektan*, 52. (Kiemelés az eredetiben.)

³⁷⁹ MURÁNYI-KOVÁCS Endréné, Mérei Ferenc – V. Binét Ágnes: *Gyermeklélektan*, *Pedagógiai Szemle*, 21. évf. (1971) 4. sz., 370–376.

³⁸⁰ HERMANN Imre, *Az ember ősi ösztönei*, V. Binét Ágnes (szerk.), Budapest, Magvető, 1984. Az utószó Nemes Livia munkája.

³⁸¹ Vö. MÉREI Ferenc, *Gyermektanulmány*, Budapest, Egyetemi Nyomda, 1948, 97.

fatikusan tárgyalják a korai szülő-gyermek viszonyból, jelesen a büntudatból, illetve a megszegésből származó későbbi lelki diszfunkciókat, mint például az önbecsülés hiánya vagy az öngyűlölet. A kínos büntudat az agresszív fantáziának, a féltékenységnek vagy a tiltott vágyaknak a következménye.

„A gyerek utánozta környezetének azokat a tagjait, akik viselkedését szabályozták, lejátszotta azt, ahogyan megtiltanak neki valamit, ahogyan követelményt támasztanak vele szemben. Ezzel beleélte magát a szerepükbe, s így a tilalmakat úgy tette a magáévá, hogy a tiltó személy távollétében is kötelezőnek élte meg őket. Azonosult azokkal a szabályokkal, amelyeket indulatos viselkedésében megszegett, kötelezőnek tudta azt a helyzetet, amelyet vágyaiban és fantáziáiban felborított. Az azonosított, belsővé lett követelmények kerültek így ellentmondásba a tényleges viselkedéssel és vágyképlettel. Ezt a konfliktust éli meg a gyerek a büntudatban”.³⁸²

Ehhez hasonló feszültséget okoz a gyermekkor legkínosabb érzése, a szégyen. Ennek velejárója az, hogy a gyermek lebecsüli önmagát, önértékelése lesüllyed, hiszen a megszegés a félelemnél annnyival rosszabb, hogy a korábban védelmező szerepben feltűnő felnőtt nem ad oltalmat, hanem kitaszít, megbélyegez, kiközösít. Sajnos az iskolai nevelésben is gyakran alkalmazzák pedagógiai eszközként, hiszen a sarokba állítás, a külön padba ültetés vagy a kitérdepeltetés a megalázásnak olyan eszközei, melynek leggyakoribb következménye a már említett önértékelési zavar.³⁸³

„Az azonosítás folyamatában a gyerek szüleinek a róla való véleményét is magáévá tette. Egyre inkább az lett a véleménye önmagáról, hogy alkalmatlan »egy rendes szakma« kitanulására, hogy ő a család »selejtje«, s ugyanakkor fantáziában kárpótolta magát: ábrándképeiben sikeres, tehetséges, ünnepezt nő volt”.³⁸⁴

Érvelésüket oda futtatják ki a szerzők, hogy a megszegésre alapozott pedagógia végtelemül káros, mivel a gyermekkor lezárulásával, amikor a serdülőnek fokozatosan le kell „válnia” a szüleiről, a kamasz magányossá, elszigeteltté válik, az iskolában pedig messze képességei alatt teljesít.

Mérei és V. Binét a szülő-gyermek viszony apropóján ún. szeretetkapcsolatról beszélnek, azaz a *tartalmi-érzelmi intenzitás*ára, de nem magára a formára helyezik a hangsúlyt. Ettől függetlenül kimondva-kimondatlanul mégis a család intézményére vonatkoztatják mondanójukat (szemben az intézményekben nevelt gyerekekkel), s ez a beállítódás érdekes feszültséget hoz létre a korábban már érintett, 1970-ben megjelent *Családforma és kommunizmus* című ismert tanulmánnyal.³⁸⁵ Korábban úgy fogalmaztunk, hogy Heller Ágnes és Vajda Mihály írásának közösség-, illetve demokráciakoncepciója Mérei 1945 és 1948 közötti írásai-val mutat rokonságot.³⁸⁶ Ugyanakkor Somogyi Tóth Sándor szerint 1970-ben, amikor megjelent a Heller–Vajda-féle esszé, illetve a Mérei–V. Binét, komoly különbségek mutathatók ki a két szöveg között. A két pszichológus ugyanis a szeretetkapcsolat esetében *expressis verbis* igen szoros és feltétlen szeretet-, illetve érzelmi figyelmet igénylő anya–gyermek kapcsolatról beszél, míg a két filozófus a klasszikus családkritikákból kiindulva a hagyományos családforma kisközösségi neveléssel való leváltásában látják a megromlott emberi kapcsolatok gyógyírját. Somogyi Tóth szerint a *Gyermeklélektan* egyértelműen kimutatja, hogy a fejlődés korai szakaszában az anya–gyermek kapcsolatnak nincs valós alternatívája, hiszen a nevelőintézeti gondoskodás még optimális körülmények között sem tudja az interszubjektivitásnak ezt a fokát nyújtani.

³⁸² MÉREI – V. BINÉT, *Gyermeklélektan*, 98.

³⁸³ Vö. SZABÓ Pál, *Gyermekeink világa, Köznevelés*, 26. évf. (1970) 24. sz., 17-18.

³⁸⁴ MÉREI – V. BINÉT, *Gyermeklélektan*, 99.

³⁸⁵ A nevelőszülők által nevelt, intézetben felnőtt gyermekek élettörténeti interjúira lásd HANÁK Katalin, *Társadalom és gyermekvédelem*, Budapest, Akadémiai, 1978, 125-147.

³⁸⁶ Vö. HELLER – VAJDA, *Családforma és kommunizmus*, 1661.

„R. Spitz és K. Wolf vizsgálatai bebizonyítják – írja a recenzens –, hogy az (egy)-személyes szeretetkapcsolat nélkül nevelt gyerekek elakadnak fejlődésükben, sőt súlyosan visszaesnek. [...] Legutóbb épp a Kortárs lapjain találkoztunk egy (jövőbeli) családkoncepció ábrázolásával (*Heller–Vajda: Családforma és kommunizmus*), amelyben a szerzők a szülő (anya) iránti személyes vonzalmat valami általánosabb, szuverénebb, többoldalú (felnőtt) kapcsolattal óhajtánák helyettesíteni. A tapasztalatok és az elvégezhető kísérletek birtokában az ilyesfajta »új« kapcsolatról semmi jót se mondhatunk. Könnyen lehetséges, hogy ha a gyerekek »már a születéstől kezdve nincsenek fix vonzalmi preferenciái« (*Heller–Vajda tanulmánya*) – akkor a törvényszerűen föllépő közöny, fásultság és letargia mindenféle érzelmi indulást brutálisan megakadályoz. A gyermeki apátiának meg a legenyhébb formája is messze vivő konzekvenciákat hozhat, esetleg teljes alkalmatlanságot az emberi (közösségi) életre. Nagyon is valószínű, hogy a »fix vonzalmi preferenciák« épp a legprimérből feltételei az egyéniség kialakulásának”.³⁸⁷

Somogyi Tóth tehát úgy véli, hogy a *Gyermelelektan* elegendő ellenérvet számlál elő az akkoriban az érzelmi kötődés, az emberi kapcsolatok szerepéről dúló vita eldöntéséhez. Mint a morenoi szociometria kapcsán is jeleztük, a Mérei-életművön belül 1964 után igenis megfigyelhető egyfajta szaktudományos önmérséklet, mely a politikai messianizmus módszertani megzabolázásában öltött testet. Ha innen nézzük, akkor a recenzensnek igaza van, hiszen a *Gyermelelektan* kimondva-kimondatlanul valóban családban gondolkodik, ám azt nem kezeli megfellebbezhetetlen konzervatív értéként. Hiszen a tárgyalt kötet a klinikai pszichológiai időszakban jelent meg (mely tény még akkor is fontos, ha Mérei és V. Binét évtizedes kutatásaik foglalatát tárták a nagyközönség elé), amikor a csoport-pszichoterápiákon Mérei sok családon belüli problémák, illetve a családi kapcsolat rendellenességei miatt odakerült pácienszt korrigált. Másképpen fogalmazva a nagyközönségnek szánt, tudományos ismeretterjesztő könyv értelemszerűen némileg normatívabb képet ad a társadalomról, az emberi viszonyokról, mint egy szigorúan szaktudományos munka vagy egy újbaloldali törekvésben fogant esszé. Ám ez a tény nem feledtetheti azt, hogy Mérei pszichológusként gyakran találkozott családon belüli problémákkal is, sőt tisztában volt azzal, hogy a lelki diszfunkciók nagy része éppen a nem megfelelő, érzelmileg elszegényedett, sőt olykor agresszióba hajló családi viszonyokból ered.³⁸⁸ Ebben az értelemben Somogyi Tóth némileg leegyszerűsíti a problémát, még ha igaz is, hogy 1970-ben Méreitől valóban távol állnak az újbaloldal családot érintő, radikális társadalomjobbító szándékai.



Mérei Eszterrel és Annával

³⁸⁷ SOMOGYI TÓTH Sándor, Az ember jelentései – születés közben, *Kortárs*, 14. évf. (1970) 12. sz., 1950-1954., itt: 1952.

³⁸⁸ Lásd GEGESI KISS Pál – P. LIEBERMANN Lucy, Általános magatartási rendellenességek a gyermekkorban, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 20. évf. (1963) 1. sz., 1-46.

A *Gyermeklélektan*ról összességében is elmondható az, ami máskülönben a Mérei-életmű foglalta is, nevezetesen a jelenségekből kiinduló kristálytisza magyarázat.³⁸⁹ Az absztrakció csak annyiban érdekes, amennyiben a jelenség megértéséhez szükséges mérés vagy fogalmi apparátus igényli. A könyv, mint fentebb írtuk, kifejezetten rövid fejezetekre tagolt, és annyiban megtartja a kronológiát, hogy a gyermek előrehaladását egymásra épülő fejlődési feszültségekből bontja ki, így végig problémaközpontú marad. Mérei Ferenc és V. Binét Ágnes ismerteti az egyes jelenségekre vonatkozó külföldi és hazai kutatások állását, továbbá döbbenetes mennyiségű saját vizsgálati anyaggal hitelesíti a mondottakat. Végig a *jelenség* (szimulakrum, szerepjáték, utánpótlás, elhárítás stb.) áll az egyes fejezetek középpontjában, a hozzájuk kapcsolódó empirikus vagy teoretikus anyag csak a megértéshez szükséges kellék. Így a *Gyermeklélektan* valóban tankönyv, és maradéktalanul betölti a tudományos ismeretterjesztés funkcióját.

Az 1960–1970-es években Mérei egyébként is nagy súlyt fektetett a felhalmozott tudományos ismeretek népszerűsítésére, a mindennapi élet gyakorlatába való átvitelére. Célja elsősorban az volt, hogy a gyermekközpontú gondolkodás beleivódjon a hétköznapi életvezetésbe, és a pszichológiában járatlan felnőtt is megértse, hogy a gyermeki világ nem kisebb, rosszabb és ügyetlenebb, mint a felnőtté, hogy a gyermek nem „kis felnőtt”, hanem a gyermeki világ *más minőség*. A mából visszatekintve elképzelhetetlenül magas, hiteles példányszámban megjelenő *Gyermeklélektan* Mérei életében hat utánnomást ért meg, de még ez sem hozhatott számára olyan ismertséget és hatóképességet, mint a Magyar Televízióban futó nevelési és pszichológiai problémákkal foglalkozó *Családi kör* című műsor vagy az általános iskola alsó tagozatában gyakran használt, Mérei enciklopédikus törekvéseit magában foglaló *Ablak–Zsiráf* című gyermeklexikon.³⁹⁰



A Mérei házaspár az 1970-es évek végén

Az enciklopédiába sűrített gyermeki tudáskészlet felhalmozásának és rendszerezésének Méreire oly jellemző aufklárista programja a tanuló tárgyi ismereteinek bővítését és szókincsének fejlesztését tűzte célul.³⁹¹ A szintén V. Binét Ágnessel közösen jegyzett munka azonban a *könyvbe foglalt tudás* eszméjét is megjeleníti, hiszen az európai kultúrkörben a tudás felhalmozásának, rendszerezésének és átadásának a szótár, a lexikon vagy az enciklopédia volt a

³⁸⁹ NEMES Livia, *Gyermeklélektan és gyermekábrázolás Mérei Ferenc műveiben*, in *Mérei élet–mű*, 65–70.

³⁹⁰ Vö. OROSZ Béláné, *Tapasztalatok a 2., 3. és 4. osztályos magyar nyelv és irodalom tankönyvcsaládról*, *Pedagógiai Szemle*, 31. évf. (1981) 11. sz., 1052–1060.

³⁹¹ Vö. Frédéric BARBIER – Catherine BERTHO LAVENIR, *A média története*, Budapest, Osiris, 2004, 25–26.

klasszikus formája.³⁹² A könyv médiumán nyugvó tudáskészlet a gyermek számára nemcsak megismerést, olvasást, felolvasást, lapozgatást, képnézegetést, írást, hanem műveleti gondolkodást, valamint a felnőttek vagy a testvér gesztusainak (szemüveg felhelyezése, könyv pakolása az iskolatáskába) utánzását is jelenti. Az *Ablak–Zsiráf* tehát nemcsak a felnőtteknek szóló enciklopédikus ismeretek gyermeki megfelelője, a kicsik számára leképezhető tudás összegyűjtése, hanem egyszersmind a klasszikusan könyv- és olvasásalapú európai művelődés követésére felszólító *modell* is.

„A gyermek – fogalmaz Mérei és V. Binét – mindezt látja, utánozza, játékelemként felhasználja. A könyv és az olvasás természetes közege az európai gyermeknek. Egyike a közvetlen ingereknek életterében. Felszólítás, amely eljövendő cselekvésekre utal”.³⁹³

A minta rögzíti számára, hogy a könyv ugyan tárgy, mégsem egyenemű más használati tárgyakkal (mondjuk a tányérral), így a komoly kulturális tőkével rendelkező családokban már a kétéves gyermek is *nézegeti*, nem pedig dobálja vagy nyúzza a könyvet.³⁹⁴

Visszakanyarodva azonban a *Családi kör* című televíziós műsorhoz, abban Mérei valószínűleg az oktatáson túli – Mannheim Károly fogalomhasználatával – társadalmi technikát látott, vagyis annak lehetőségét, hogy a tömegkommunikáción keresztül szélesebb körökhöz is eljuttathatja a gyermekközpontú gondolkodást. Ahogyan korábban láttuk, Mannheim tudás-szociológiája a két világháború között gyorsan bővülő mediális lehetőségeket a tudás átadásának új eszközeként szemlélte. Nem a parttalan optimizmus vezette, ezért pusztán – az átadandó tartalomtól függően jó vagy rossz – *technikának* tekintette.³⁹⁵ Ezért nem volt mindegy, kik és hogyan készítik ezeket a részben ismeretterjesztő, részben szórakoztató műsorokat. Az adás rendezője, Palásthy György ismert filmrendező volt, kezdetben Horgas Béla költő, szerkesztő írta a műsor jeleneteit, majd fokozatosan kapcsolódott be a munkába Kardos István forgatókönyvíró, valamint a két ismert gyermekkönyvszerző, Gyárfás Endre és Janikovszky Éva. A pszichológiai és pedagógiai szakértők Ranschburg Jenő, majd utóbb Mérei Ferenc, Várkonyi Zsuzsa és Varga Zoltán voltak.³⁹⁶ H. Sas Judit szociológus vezetésével pedig a háttérben dolgozott még egy társadalomtudósokat mozgató csapat, mely a szakértők mellett az adások tudományos feldolgozásáért felelt.³⁹⁷

„Ma már nyilvánvaló – írja tanulmányában Hanák Katalin –, hogy a tömegkommunikáció sok segítséget, fogódzót adhat a családi életre való neveléshez. Amiként világszerte, úgy a Magyar Televízióban is érdemi változások következtek be a gyerek- és a családi műsorok mennyiségében és minőségében, közönségfogadtatásában egyaránt. Többek között jelzi ezt az is, hogy a *Családi kör* felküzdötte magát a főműsor-időbe, meglehetősen magas nézettséggel: 1981-ben a férfiak 47%-a, a nők 55%-a tekintette meg a programot. A *Családi kör* törzsközönségét elsősorban a középkorúak (30–49 évesek), a nők, az általános iskola nyolc osztályát vagy ennél kevesebbet végzett vidéki lakosok alkották”.³⁹⁸

A műsor célja az volt, hogy szórakoztató-nevelő formában vigye színre a családi életre való nevelés, a gyermek és a szülők közötti kapcsolat pedagógiai, pszichológiai, szociálpszicholó-

³⁹² Lásd Umberto ECO, *A lista mámora*, Budapest, Európa, 2009, 49., illetve Frédéric BARBIER, *A könyv története*, Budapest, Osiris, 2005, 233.

³⁹³ MÉREI – V. BINÉT, *Gyermeklélektan*, 233.

³⁹⁴ Vö. Pierre BOURDIEU, Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke, in *A társadalmi rétegződés komponensei*, Angelusz Róbert (szerk.), Budapest, Új Mandátum, 1997, 156-177.

³⁹⁵ Vö. MANNHEIM Károly, A társadalmi technika. Adalékok korunk diagnózisához, *Szép Szó*, 1937. július–augusztus, 31-40.

³⁹⁶ Ehhez hasonló vállalkozás volt a *Gyermekünk* című lapban megjelenő, a nyitott és a zárt család, a szegény, a halál és a gyász, a gyermeki hiedelmek, a betegség problémáját körbejáró, fentebb már említett sorozat. Ez utóbbi Mérei Ferenc és F. Várkonyi Zsuzsa már hivatkozott, *Felnőttek között* című kötetében látott napvilágot.

³⁹⁷ GARAI Tamás, A Családi kör csapata. Beszélgetés a rendezővel, *Új Tükör*, 18. évf. (1981) 21. sz., 30.

³⁹⁸ HANÁK Katalin, Család és televízió, *Jel-Kép*, 4. évf. (1983) 2. sz., 177-179., itt: 177.

giai szempontból fontos kérdéseit.³⁹⁹ A műsor színészek által megjelenített rövid epizódokba sűrítette azt a családi, nevelési vagy gyermeklélektani kérdést, melyet utóbb a bevont szakértőkkel tárgyaltak meg. Kimondva-kimondatlanul a szakértők legfőbb célja a tekintélyelvű, a szigorú fegyelmezésre épülő, a gyerek személyiségét semmibe vevő nevelési elvek és gyakorlatok tudományos igényű megkérdőjelezése, valamint a gyermekközpontú szemlélet meggyökereztetése volt. Ez a törekvés mindenképpen üdvözlendő, ám Hanák Katalin idézett cikkében joggal teszi szövé, hogy egyes emberek nem azért követnek el megannyi hibát családi életükben vagy a gyermeknevelés során, mert képzetlenek, tájékozatlanok, hanem mert objektív anyagi feltételeik, elidegenedett élethelyzetük nem teszi lehetővé a *gyermekhez méltó* gondoskodást. Ahogyan a szociometriánál is láthattuk, újfent konfliktusba kerül a mikroszociológiai „társas” és a makroszociológiai „társadalmi”, vagyis a szociológusnő azt a kérdést fogalmazta meg, hogy az objektív társadalmi körülmények *ellenére* mennyiben alakíthatók, jobbíthatók „kicsiben”, társas (családi) közegben az emberi viszonyok.

„Az állami gondozottak többsége (közel 3/4-e) – írja Hanák Katalin – fizikai foglalkozású, alacsony iskolai végzettségű háztartásfők családjából került ki. Ha figyelembe vesszük azt is, hogy valószínűleg a nyugdíjasok és a kereset nélküliek döntő többségének is eredetileg fizikai foglalkozása volt, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a budapesti állami gondozottak kb. 90%-a fizikai foglalkozású családokhoz tartozik”.⁴⁰⁰

Vagyis a Somogyi Tóth Sándor által korábban felvetett kérdés, tudniillik hogy a családot alapul vevő, az anyai szeretet által szavatolt modellnek van-e alternatívája, annyiban álkérdés, hogy az esetek túlnyomó többségében ez nem választás kérdése, hanem az objektív gazdasági, társadalmi feltételek következménye. A *Családi kör*ről szóló jegyzetében ugyan Hanák Katalin szkeptikus azt illetően, hogy a műsor képes-e hatni a tömegekre, ugyanakkor mégiscsak némi bizakodásra adhatott okot az a tény, hogy a törzsközönséget elsősorban a 30–49 évesek, a nők, továbbá az általános iskola nyolc osztályát vagy ennél kevesebbet végzett vidéki lakosok alkották.

Ez az adat mégiscsak arra mutat, hogy a makroszociológiai osztályhelyzet kérlelhetetlensége mellett van létjogosultsága a Mérei által képviselt aufklärista munkának és a mikroszociológiai önformálásának.⁴⁰¹ Még akkor is, ha az értelmiség némileg elitista szempontjából a *Családi kör* dramatizált betétei, jelenetei

„többnyire didaktikusán primitívek, »csináltak«, műviék. Amellett, hogy szórakoztató szerepük is kétséges, a primitív didaktikusság nemritkán gúzsba köti a tágasabb s árnyaltabb ismeretterjesztő elemzést is”.⁴⁰²

Ezt a nevelő célzatot egészítették ki 1975 őszétől az ún. Családi ábécé szavazólapjai, melyek a korabeli, magas példányszámban megjelenő *Rádió- és Televízió Újság*ban láttak napvilágot. Ennek célja éppen a műsorban megjelenített nevelési problémák játékos tesztelése volt: például „mit tenne, ha gyermeke nem akarja megenni a spenótot”.⁴⁰³ A Klein Sándor pszichológus által elemzett válaszokból – a) nem erőltetném; b) megetetném, és közben mesélnék neki; c) azt mondanám: ha nem eszel a spenótból, nem kapsz a süteményből sem – kitűnik, hogy

³⁹⁹ Lásd még BARCY Magdolna – HANÁK Katalin, *A család képe a televízióban*, Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1986.

⁴⁰⁰ HANÁK, *Társadalom és gyermekvédelem*, 54-57.

⁴⁰¹ Lásd még MÉREI Ferenc, A tévés személyiségkép: tévészemélyiségek vizsgálata Rorschach-próbával, in BARCY Magdolna, FARAGÓ Klára, SEMJÉN Anita, *Riporterek, bemondók, televíziós személyiségek*, Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1977, 154-167. Ranschburg Jenő egyébként nagyon hasonlóan látta a televíziós ismeretterjesztés lehetőségeit, lásd SZOKOLY Mária, *Családi körben. Beszélgetés a pszichológussal, Film Színház, Muzsika*, 18. évf. (1974) 14. sz., 27.

⁴⁰² HANÁK, *Család és televízió*, 178. A televízió korabeli esztétikájáról, ezen belül a pszichológiai tényezőre lásd HERMANN István, *Televízió, esztétika, kultúra*, Budapest, Kossuth, 1976, 152-156.

⁴⁰³ *Családi ábécé, Rádió- és Televízió Újság*, 20. évf. (1975) 30. sz., 3.

„elég sokan (19%) adták azt a választ, hogy »megetteném, s közben mesélnék neki«. Köztudott, hogy ez a rossz szokás elég elterjedt. Azt azonban ez a vizsgálat tárta fel, hogy a szülők – és a nagyszülők – egy része nincsen tudatában annak, hogy az evés ilyen »külső motiválása« káros”.⁴⁰⁴

A pszichológus kutatásaiból egyértelműen kitűnik a nevelői szándék, amennyiben az egyes kérdésekre értelemszerűen volt helyes válasz, vagyis az értelmiségiekre jellemző, némileg elitista „egyrészt-másrészt” gondolkodás helyett közérthetően érvelt és választott a gyermek-központú (kényszerítést, megszégyenítést, hatalmaskodást kiiktató) megközelítés mellett. Egy másik publikációjában Klein Sándor a kapott válaszokat is elemzi, s a fentebbi, spenótos példával kapcsolatban úgy fogalmaz, hogy az

„evés egyike azon területeknek a gyermek életében, ahol hagynunk kell, hogy a szülő által felkínált lehetőségek közül maga válasszon. Ezért a leghelyesebb (3 pontos válasz), ha nem erőltetjük éppen azt a főzeléket, amelyet nem szeret. Legrosszabbnak (1 pontos válasz) az evés közbeni mesélést tartjuk, mert az evés lényegéről tereli el a figyelmet, és így helytelen szokás kialakulásához vezet”.⁴⁰⁵

Klein egyébként megvizsgálta a beérkezett válaszok földrajzi, településszerkezeti eloszlását, s a nem meglepő magas budapesti válaszadás mellett (csaknem egyharmada az összes beérkezettnek) kiemelendő a 20 ezer főnél kisebb településen lakók még a budapestit is meghaladó érdeklődése.

Nincs itt tér az adatok részletes elemzésére, de ugyanígy szembeötlő a nők kitüntetett érdeklődése, hiszen ők adták a válaszadók több mint 83%-át. Mivel az adatok további rétegbontást nem tesznek lehetővé, így a kulturális tőke (végzettség, munkajelleg) szempontjából nem tudunk messzemenő következtetést levonni, az azonban alátámasztani látszik a műsor népművelő jellegét, hogy kistélepüléseken is nagy figyelem kísérte a *Családi kört*. Az 1980-as évek elején Bálint Ágnes író, gyermekkönyvszerző is bekapcsolódott a műsor tematikáinak kialakításába, mégpedig a *Szeleburdi család*hoz hasonló, nem szokványos életvezetésű familia bemutatásával. Az író nő bekapcsolódása azért is módfelett érdekes, mert a korszakban ő is azokhoz tartozott, akik a legfiatalabbaknak szóló mesék *világképén* keresztül a legtöbbet tették a gyermeki világ sajátosságainak bemutatásáért.⁴⁰⁶ Ugyanígy kiemelhetnénk a korszakban megjelenő munkák közül T. Aszódi Éva, Sz. Vida Mária és Forrai Katalin közös könyvét. A művészetre nevelés a családban klasszikus aufklárista elveket követve népszerűsítette az alapvető ismeretszerzési módként értett *olvasás*, a vizuális kultúrában való eligazodáshoz támpontokat nyújtó *látás* és az önkifejezés megkerülhetetlen forrásaként szemlélt *zenei nevelés* fontosságát.⁴⁰⁷

Érdemes itt azonban rövid kitérőt tennünk a mese irányába, hiszen az a *Gyermeklélektanban* is fontos szerepet ölt be. A mese világképének feltárása kapcsán Honti János folklorista azt a kérdést teszi fel, hogy tulajdonképpen miért hallgatunk előszeretettel meséket. Szerinte a mese: a vágy-világ elbeszélő formába öntése – és mindig azé, aki költi, aki elmondja, aki hallgatja. Másképpen fogalmazva azonosulunk a mese hőisével, különben a vágy-világ nem tudna kiteljesedni, és a mese jelentőségét, funkcióját veszítené. Ha a „mese világa – így Honti – a való világ korrigálása, akkor a mesének az az előfeltétele, hogy *van mit* korrigálni. Így tartja a mese a kapcsolatot a való világgal”.⁴⁰⁸ A mese világképének megkerülhetetlen eleme ugyanis az *alázat* a világ iránt. A hőshöz képest a történet elemei mind nagyok és hatalmasak,

⁴⁰⁴ KLEIN Sándor, Családi ábécé. Az Iskolatelevízió rejtvenyműsorának tanulságai, *Rádió és Televízió Szemle*, 8. évf. (1976) 4. sz., 89-95, itt: 93.

⁴⁰⁵ KLEIN Sándor, Családi ABC. Az Iskolatelevízió rejtvenyműsorának pedagógiai-pszichológiai tanulságai, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 35. évf. (1978) 5. sz., 466-480., itt: 478.

⁴⁰⁶ GARAI, A Családi kör csapata, 30. Lásd BÁLINT Ágnes, *Szeleburdi család*, Budapest, Móra, 1968.

⁴⁰⁷ T. ASZÓDI Éva – Sz. VIDA Mária – FORRAI Katalin, *Művészetre nevelés a családban. A gyermek irodalmi, képzőművészeti és zenei nevelése 6 éves koráig*, Budapest, Magyar Nők Országos Tanácsa – Hazafias Népfront – Kossuth, 1974. A kötet előszavát Hermann Alice írta.

⁴⁰⁸ HONTI János, *A mese világa* (1937), Budapest, Magvető, 1975, 110.

ez a viszony pedig a főszereplő kicsinységét és kiszolgáltatottságát emeli ki; egyedül az alázat teremtheti meg annak lehetőségét, hogy a főhős tehetetlensége találkozzék a világrend jóindulatával.



Mérei Ferenc a dolgozószobájában

Néhány évvel ezelőtt az irodalomértés szempontjából Keresztesi József arra hívta fel a figyelmet, hogy a gyermekirodalmat elsősorban az különbözteti meg a felnőttekétől, hogy a gyermek számára a mű befogadása elsődlegesen nem kulturális, hanem *lélektani tény*.⁴⁰⁹ A gyermek szempontjából az őt körülvevő világ értékek, szabályok, normák és vélekedések ismeretlen hálója, így a mese kitüntetett szerepe abban áll, ahogyan ezeket az elsajátítandó ismereteket közvetíti. A mesében megjelenő alázat Honti értelmezése nyomán valójában nem más, mint a társas-társadalmi világ normáinak átadása, ám korántsem mindegy, mindez hogyan történik. Ezt a *hogyan* nevezzük ugyanis pedagógiának. Ebben pedig azért van kitüntetett szerepe a mesének, mert a befogadás különleges körülmények között jön létre.

Honti János a vágy-világ megfogalmazásáról és a mese átéléséről beszél (melyhez *otium*, testi-lelki nyugalom, a hétköznapi élettől való eltávolodás szükséges), míg V. Binét Ágnes és Mérei Ferenc szerint létezik egyfajta mesére való beállítódás, melyet 4–5 éves kortól fejez ki a gyermek magatartása (s rendszerint 8–9 éves korig tart), amellyel „kilép a hétköznapiokból, várja a rendkívülit, a különöset, a csodálatosat”. Ez a viselkedés ugyanakkor kifejeződik a felnőtt mesemondónál is, amikor megváltoztatja a hangját, a hanghordozását, a gesztusait, a mimikáját.

„A beállítódásnak ez a váltása azt jelenti, hogy egy másik tudatszintre lép. Tudaton az embernél belső világnak összefüggő rendszerét értjük. Anyaga érzelmileg színezett emlékek, sémák, szavak, és ezekhez tapadó indulattalanított fogalmak; ez átéléseinknek, érzéketes vagy gondolati élményeinknek a háttere. Ez a rendszer sűríti tapasztalatainkat, magában foglalja ismereteinket, tükrözi bennünk a külvilágot”.⁴¹⁰

Mérei Ferenc és V. Binét Ágnes olvasatában a gyermeknél az imént kivonatolt váltás reflexív jellegű, vagyis tudatában van annak, hogy amit lát és hall, az nem a valóság, hanem – ahogy Honti mondaná – annak korrekciója: *vágyteljesítés*. Ennek tudatossága azonban nemhogy csökkentené, hanem növeli az illúzió feszültségét, átélésének mélységét; ezt nevezik szimultán kettős tudatnak. Ugyanakkor Mérei más közleményeiből azt is megtudhatjuk, hogy számára korántsem volt közömbös az, milyen színvonalú szövegekkel teremti meg a felnőttvilág

⁴⁰⁹ KERESZTESI József, Janikovszky-jegyzetek, *Élet és Irodalom*, 55. évf. (2011) 31. sz. Lásd még KISS Noémi, Felnőttek iskolája. Janikovszky Éva és a meseírás, *Magyar Narancs*, 23. évf. (2012) 16. sz.

⁴¹⁰ MÉREI – V. BINÉT, *Gyermeklélektan*, 236, 237.

a gyermek számára a mese illúzióját.⁴¹¹ Szerinte a minőségi szöveg igényes olvasót nevel, a gügyögő rigmusok suta világa azonban azt sugallja, hogy a gyermeket nem veszik komolyan; világát súlytalannak, átmenetinek, lényegtelennek értékelik. A 2. fejezetben tárgyaltuk, hogy Mérei 1946 augusztusában publicisztikát ír az akkori „új iskola” egyik olvasókönyve kapcsán, mely szerint elavult szemlélettel és nyelvezettel bír.

„Azok a gyerekek – írja –, akik ebből a könyvből tanulnak meg magyarul írni és olvasni, azt tanulják meg, hogy Magyarországnak nem Petőfi Sándor volt a nagy költője, hanem Pósa bácsi; azt tanulják meg, hogy a magyar költészet gügyögő rigmusokból áll”.⁴¹²

Bálint Ágnes azok közé tartozott, akik a szöveg igényességét, a helyzetek hitelességét és pedagógiai törekvéseiket össze tudták egyeztetni. Ennek köszönhető az, hogy az 1960–1970-es években kis túlzással minden budapesti postás tudta, hogy azokat a levelezőlapokat, amelyeket a gyerekek Böbe baba és Morzsi kutya vagy Manófalvi Manócska nevére címezték a Futrinka utca 111-be vagy Mazsolának a Tökházba, egyenesen az Akadémia utca 17-be, a Magyar Televízió Gyermekosztályára kell kézbesíteni.⁴¹³ Bálint Ágnes mesefigurái nem várt sikert arattak. A Magyar Televízió hőskorában, 1959-ben, a *Vitéz László fogadója* című történethez olyan kismalac-bábót keresett, amely nem kevés felháborodottsággal azt röfögi, miért adtok nekem hétköznapi moslékot, amikor vasárnap van. A durcás, elégedetlen hang arra sarkallta Bródy Vera bábtervezőt, hogy egy kissé elégedetlen, duzzogó kismalac képét rajzolja meg. A bábterv nagy tetszést aratott, Bálint Ágnes bekereteztette és kifüggesztette a rajzot, majd néhány év elteltével, amikor megint új figurát keresett egy meséhez, elővette a kismalacot. Ez alkalommal azonban már hallani vélte a hangját is, s felkérte Havas Gertrúdot, az Állami Bábszínház ismert bábművészt, hogy Piroska, Babvirág és a Csalavári Csalavér Rózsi-kája után Mazsolának is kölcsönözze a hangját.⁴¹⁴

Az első Mazsola-sorozatot 1963. november 6-án mutatták be a Cicavízió keretében a televízióban. Manócska ekkor még egy kalap alatt lakott, amit elfűjt a szél, s csak ezután kötözött a később is jól ismert Tökházba, melyet szinte mindenki meg akart enni, először maga Mazsola is.⁴¹⁵ Egy interjúban Bálint Ágnes kerek-perec kimondta, hogy a kis zöld disznó történeteinek keresztül indirekt módon a kisgyermek nevelésének világához akart hozzájárulni, míg az 1969-től induló *Mazsola és Tádé* már egy másik élethelyzetet, nevezetesen a kistestvér megérkezését jelenítette meg.

„A régi Mazsolát szeretnénk életre kelteni – mondja a rendező, Simándi József –, a kedves, durcás, dünnyögő kis figurát. Mazsola nem öregszik, nem öregedhet meg. Mégis változott a magatartása, hiszen ott van mellette a kisebb, a védtelen: Tádé. Az ő szemszögéből Mazsola a nagy, az okos, a mindent jobban tudó”.⁴¹⁶

Bár alapvetően az óvodás korosztálynak szánták Mazsola, Manócska, utóbb Tádé történeteit, ám Bálint Ágnes hozzátette, hogy a mesével feltett céljuk az volt, hogy minden kisgyermekkel foglalkozó kamatoztatni tudja a benne rejlő tudást. A mese így akarva-akaratlanul nevelési modellé vált.⁴¹⁷

A Mi újság a Futrinka utcában? és *Futrinka utca* című mesékhez képest Manócska, Mazsola és Tádé történeteit zártabb világban játszódnak. Előbbi mesesorozatokban több a társadalmi világra vonatkoztatható utalás, mivel a Futrinka utcában van mozi, cukrászda, bolt,

⁴¹¹ Ez vissza-visszatérő probléma volt a téma kapcsán, lásd KOMÁROMI Gabriella (szerk.), *Gyermekirodalom*, Budapest, Helikon, 1999. Lásd még CSULÁK Mihály, *A magyar gyermekirodalom születése*, Budapest, 16. évf. (1978) 4. sz., 34-37.

⁴¹² MÉREI Ferenc, Á-bé-ab vaskalap! Levél a Magyar Köztársaság vallás- és közoktatásügyi miniszteréhez a magyar műveltség ügyében, *Köztársaság*, 1. évf. (1946) 9. sz., 11.

⁴¹³ VAJK Vera, *Mi újság a Futrinka utcában?*, *Népszava*, 98. évf. (1970) 261. sz., 3.

⁴¹⁴ SZÜTS István, *Kisdisznó, Pajtás*, 31. évf. (1976) 47. sz., 16.

⁴¹⁵ BÁLINT Ágnes, *Mazsola*, Budapest, Móra, 1965.

⁴¹⁶ TORDAY Aliz, *A bábuk örökké élnek*, *Film, Színház, Muzsika*, 17. évf. (1973) 9. sz., 28.

⁴¹⁷ BÁLINT Ágnes, *Mazsola és Tádé*, Budapest, Móra, 1971.

játszótér, park, buszjárat, sőt a környéknek van egy *Csőr* című újságja is. Cicamica közértben dolgozik, a szomszéd, Sompolyi róka alakja pedig az úgazdag, blondelkeretes kép mögötti villában lakó, autóval járó, maszek kiskereskedőre rímel. Éppen ezért nem véletlen, hogy Rókcának mindig új játéka van, melyért aztán Buksi epekedhet. Jóllehet fogalomként a Futrinka utca feltűnik a *Mazsola és Tádé*-ban is, mint afféle távoli vidék, ahol be lehet vásárolni (noha a Futrinka utca korántsem a belváros, ahová csak a mindig tömött buszjárat juthatnak be), de a Tökház a társadalmon kívüli világot asszociálja. Az egykor madárijesztőként dolgozó Manócska már visszavonult, Varjú bácsi szintén nyugdíjas, többnyire a Tökházat körülvevő kertben termeli meg a hozzávalókat, melyet maga főz vagy süt meg. Szóba kerül ugyan a bevásárlás, de alapvetően önellátásra rendezkedett be Manócska, és ha Mazsolának vagy Tádénak új köpeny vagy lábbeli kell, azokat is ő készíti el.

A modern társadalom valósága és a munka világa ebben az értelemben távol marad a mesétől, így a középpontban tényleg a nevelés mozzanata áll. Ahogy fentebb is említettük, Tádé személyében Mazsola társat kap maga mellé, s ennyiben a mese középpontjában „a” kisebb és „a” nagyobb gyerek viszonya, konfliktusa, civakodása, versengése, ugyanakkor egymás iránt érzett szeretete áll. Mazsola viszonya Tádéhoz végig ambivalens marad, amennyiben feltétel nélkül szereti és védelmezi a kisebbet, ám verseng is vele Manócska szeretetért; Tádé egyszerre vetélytárs, játszótárs és védelemre szoruló kistestvér. A felnőtt szemszögből Mazsola ugyanígy kettős szereppel bír, hiszen egyszerre a ház körüli munkába vagy Tádé istápolásába befogható segítség, és a gyermeki világ bensőségességébe és feltétlen bizalmába visszavágyó gyermek. Egyrészt már „nagy”, s ennyiben Manócska támasza (*Ó, az a kályhalyuk*), valamint Tádé védelmezője (*Egy csokor margaréta*), másrészt „kicsi”, aki elmondhatatlanul vágyik Manócska kizárólagos figyelmére és feltétlen szeretetére (*Betegék vagyunk*). A *Mazsola és Tádé* epizódjai voltaképpen az ebből fakadó érzelmi feszültséget és konfliktusokat mutatják be, a középpontban pedig megítélésem szerint Manócska implicit pedagógiája áll. Ennek két alapértéke a *felelősség* és az *önállóság*.⁴¹⁸

Manócska a lehető legritkábban avatkozik be direkt módon Mazsola és Tádé konfliktusába, s ha muszáj, akkor mindig megvédi a kisebbet a hatalmaskodástól (*Sárgarépa*), de igyekszik tudatosítani azt, hogy az idősebb testvérnek több önállóság, s ezzel együtt több felelősség is jár. Sőt, olykor Mazsola igazát is kész elismerni Tádéval szemben, de előbbi arra sarkallja, hogy védje meg magát, küzdjön meg a maga igazáért (*Mi a fontosabb?*). De Manócska szinte sohasem fogadja el az árulkodást, távol áll tőle a mindig közbeavatkozó, mindenben illetékes autoritás eszméje, inkább csak „örködik” a lehetséges konfliktusok felett, s minduntalan Mazsolát igyekszik indirekt módon jobb belátásra bírni. A *Hol van az a Tádé?* című epizódban Mazsolának elege lesz abból, hogy Tádé nem hagyja őt nyugton, mert folyton kérdezősködik, ezért azt javasolja Manócskának, hogy adják oda Tádét Egérkééknek.

Manócska azonban nem parancsol rá a nagyobbra, hogy „ilyet nem illik mondani”, hanem szép szóval igyekszik emlékeztetni, hogy ő szerette volna Tádét hazahozni. Majd miután a kisebb átmegy a szomszédba (amit Mazsola nem vesz észre), hagyja, hogy Mazsola ráébredjen arra, mennyire hiányzik neki Tádé (akit ő elveszítettnek hisz). Amíg ki nem mondja, hogy „minden aggság” ellenére ő igenis szereti Tádét, Manócska nem árulja el, hogy a kis tengerimalac nem veszett el, csak a szomszédba ment játszani. Ez a történet is azt példázza, hogy a demokratizmus jegyében Manócska bizonyos dolgokban partnernek tekinti Mazsolát, ám ennek az önállóságnak az ára az, hogy a döntésért felelősséget kell vállalni. A rossz döntés kellemetlen következményeit pedig nem szidás, netalántán büntetés formájában adja tudtukra Manócska, hanem pusztán konstatálja, hogy viselniük kell választásuk következményeit (*Szerencsére esik*). A napjainkban dívó gyermekképpel szemben, mely a lehető leghosszabb ideig óhajtja oltalmazni a gyermeket a gonosz külvilágtól (s ezzel eszmélkedését akaratlanul is ki-

⁴¹⁸ Bálint Ágnes ebből a szempontból ütközteti a gyermeki vágyteljesítés és az azt „megtizedelő” külvilág jelenlétét, vö. MÉREI – V. BINÉT, *Gyermelelektan*, 245.

tolja), Bálint Ágnes meséje a gyorsabb önállósodás és a felelősség vállalásának eszméjét hirdeti. A gyermeki világ ugyan jórészt játék, gondtalanság, de a Manócskának nyújtandó segítség formájában fel-feltűnik benne a munka képe is (diódarálás, rőzsaszedés), mely megóvja Mazsola és Tádé világát attól, amit Mérei Ferenc és V. Binét Ágnes már évtizedekkel korábban a való világtól teljesen elrugaszkodott, üvegházi nevelésnek nevezett.⁴¹⁹

Fentebb azt írtuk Honti János nyomán, hogy a mese világképének egyik legfontosabb eleme a világ iránti alázat, mely a szereplők kicsinységéből és kiszolgáltatottságából fakad. Egyértelmű, hogy a *Mazsola és Tádé* történeteiben Manócska képviseli a felnőttvilág normáit, melyek minden esetben egyértelműek és világosak, megszegésük pedig következetesen ugyanazt a szankciót vonja maga után. Bálint Ágnes meséje ennyiben egy olyan átlátható, kölcsönösen előnyös, demokratikus társadalmi világ képét nyújtja, amilyen Magyarország sohasem volt, és talán soha nem is lesz. Ennyiben *Mazsola és Tádé* meséje is vágyteljesítés, a való világ szublimált korrekciója. Ez a gyermekközpontú világkép, ahogyan korábban is láthattuk, sok szempontból rokonságot mutat a mitikus történetekkel és a 20. század elején fellépő izmusokkal (főként a szürrealizmussal). A felnőttvilágon kívül álló gyermek perspektívájából látni a világot, annak jelenségeihez a *kíváncsiságból* kiindulva sűrített jelentést társítani azonban nemcsak a „gyermeki lét” sajátosságait mutatja, hanem a normalitáson kívül állóét is.

Noha láttuk, hogy Mérei maga is kitágítja a *gyermeki* jelentéstartományát, de ahhoz, hogy alaposabban megértsük, miről is van szó, érdemes odafigyelni Baudelaire *A modern élet festője* című jól ismert szövegére.

„Így, hogy mélyebbre hatolhassunk lényének megértésében – írja benne Charles Baudelaire –, mindjárt [...] jegyezzük meg a következőt: a *kíváncsiságot* úgy tekintjük, mint tehetségének kiindulópontját. [...] A kíváncsiság végzetes, ellenállhatatlan szenvedélyévé vált. Képzelsenek el egy művészt, aki szellemi értelemben örökké a lábadozás (*convalescence*) állapotában van [...]. A lábadozás olyan, mintha gyermekkorunk térne vissza. A lábadozónak, miként a gyermeknek, megvan az a rendkívüli képessége, hogy mohón érdeklődik minden iránt, még ha látszólag a legközönségesebb dolgokról is van szó. Idézzük fel, ha tudjuk, a képzelet visszatekintő erejével legzsengőbb gyermekkorunk legelső benyomásait, s mindjárt rádöbbenünk, hogy milyen rendkívüli módon hasonlítanak azokra az oly eleven élményekre, melyekben később, valamilyen testi betegség idején volt részünk [...]. A gyermek mindent *újnak* lát, örök mámorban él. Ahhoz, amit inspirációnak hívunk, semmi sem hasonlít jobban a gyermek örömeinél, midőn megízleli a formát és a szint. [...] Ennek a kipusztíthatatlan és boldog kíváncsiságnak kell tulajdonítanunk a gyermekek mohó nézését, midőn az állatok odaadó bámulatával tapadnak rá az *újra*, bármi legyen is az: egy arc, egy táj, egy fénynyaláb, csillogó tárgyak, színek, színjátékos kelmék vagy a toalettnél ékesített szépség varázslata”.⁴²⁰

Tegyük hozzá, hogy Baudelaire a zsenialitást ugyanitt „önként visszahívott” gyermekornak, gyermeki szellemnek nevezi. Vagyis a gyermeki ráeszmélésben, rácsodálkozásban és az újat kereső világlátásban látja a művészi attitűd foglalatát. A gyermekrajz kapcsán írja Mérei Ferenc és V. Binét Ágnes, hogy a legkisebekenél még nincs meg a

„tárgyaknak és a dolgoknak [...] az a szemléletes rendje, ahogyan a felnőtt látja a világot. [...] A gyerek ugyanis nem külső mintát követ. [...] Így jöhetnek létre szétdobált – juxtaponált – elemekből álló egészek. Ablak, kémény, kapu elegendő a házhoz, tekintet nélkül arra, hogy hol helyezkedik el. [...] Ábrázolásmódját sokáig az határozza meg, hogy mit *tud* a dolgokról. A szemlélet alá van rendelve az ismereteknek. [...] A gyerek a *valóságnak* megfelelően rajzol, csak hogy nem úgy rajzolja a dolgokat, ahogyan látja őket, hanem azt adja vissza, amit *tud* róluk. Ábrázolása ideovizuális, képzetvezérlésű”.⁴²¹

⁴¹⁹ BINÉT Ágnes, Az üvegházi nevelés világszemlélete, *Köznevelés*, 5. évf. (1949) 4. sz., 71-75.

⁴²⁰ Charles BAUDELAIRE, A modern élet festője, in *Baudelaire válogatott művészeti írásai*, Csorba Géza (szerk.), Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1964, 129-163., itt: 134-135. (Kiemelés az eredetiben.)

⁴²¹ MÉREI – V. BINÉT, *Gyermekekélektan*, 181-182. Ez a téma Mérei klasszikus problémája, és már első tudományos közleménye is ezzel foglalkozik, lásd MÉREI Ferenc, A gyermekrajzok elemzése, *A Jövő Útjain*, 9. évf. (1934) 6. sz., 165-168.

Az esztétikum szempontjából pedig azt emeli ki Mérei és V. Binét, hogy a gyermekrajzok a valóság *érzelmeiktől* átítatott, erősen emocionális megjelenítései. A szorongást például a fekete épületekre rajzolt, aránytalanul nagy kapu jelzi, az egy-egy témára, motívumra összpontosuló túldíszítés, cirkalmazás érzelmi megtapadást sejtet, míg a zsúfoltság (házak, tárgyak, emberek) az indulati túltelítettséget, a belső feszültséget vagy a horror vacuit, az ürességtől való félelmet jelezheti. Ez az érzelmeiktől átítatott, képzetvezérlésű valóságfelfogás azonban távolról sem csak a gyermekekre jellemző, hanem a szürrealista ábrázolásra is.

„A szürrealizmus keresi azt az elvarázsolt világot, amelyet a gyermekeknek az ideovizuális belső modellek készen nyújtanak. Keresi a rendkívülinek és a nem anyagnak azt a valóság szintű ábrázolását, amely a gyerekeknek természetes. Gyakran idézik Aragonnak azt a gondolatát, hogy az emberi értelem számára az álom, az illúzió, a véletlen, a fantasztikus éppen úgy elsődlegesen megközelíthető, mint a megfogható valóság, s a létezésnek e különféle fajtáit, a szürrealitás megjelöléssel foglalhatjuk össze”.⁴²²

Nem arról van azonban szó, hogy a szürrealisták forrásnak tekintenék a gyermekrajzot, hanem sokkal inkább arról, hogy a képzőművészeti ábrázolás és látásmód változása vezette az érdeklődőket arra, hogy a legkisebbek munkáit ne kezdetlegesnek, primitíveknek vagy fejletlennek tekintsék, hanem meglássák benne a gyermeki értelem változásának grafikus leképezését. A gyermeknek kevés racionális ismereti modell áll rendelkezésére, világát olyannak formálja meg, amilyenek közvetlen tapasztalatai alapján látja, érzékeli – modelljei tehát élménymodellek.⁴²³ Ahogy a 20. század legelején felértékelődik a gyermek és a gyermeki, illetve ahogy ezzel párhuzamosan az izmusok eloldják az ábrázolási konvenciókat a valósághűségtől, úgy válik értékessé, eredetivé a nem realista konvenciókat előnyben részesítő reprezentáció. Gerő Zsuzsa könyvében azt vizsgálja, hogyan működnek a gyermekrajzok ábrázolási módjai: megkülönbözteti az elaborációs mechanizmusokat, melyekkel a gyermekek rajzolásban oldják fel az őket ért feszültségeket, csökkentik, sematizálják, redukálják azokat, majd formanyelvvé sűrítik az így elaborált élménymaradványokat. A pszichológusnő úgy találta, hogy a belső feszültségek kreatív feldolgozása, képi átfordítása rendelkezik azzal az esztétikai többlettel, mely a művészi megformáltságtól függetlenül a gyermeki világ értékeiről, eredetiségéről, expresszivitásáról ad számot.⁴²⁴ Ezeket a felismeréseket tekintetbe véve korántsem véletlen, hogy Mérei ebben az időszakban fordul a művészetpszichológia felé is, mi több, egy írásában a gyermeket egyenesen *stílusdimenzió*nak tartja.

„Vizsgálódásaink szerint ilyen sajátos, ebben a században kibontakozó stílusdimenzió az – pontosít Mérei –, amit *gyermekinek* nevezünk. Ebben a században különítették el a viselkedés és a kifejezés egyéb jellegeitől, s faszcináló, formateremtő hatása még ebben a században elapadhat. 1900 decemberében jelent meg Ellen Key svéd pedagógus-író könyve: *A gyermek évszázada*. [...] A könyv címe romantikus túlzás, a jelszó pars pro toto képződmény. Az 1900-as évvel induló század a szocialista forradalom százada is, és Ellen Key címadása a nagy folyamat részletének általánosítása”.⁴²⁵

Mérei szerint a felnőttek gondolkodása, megnyilatkozása, reakciója tele van sablonokkal, melyeket a látható és láthatatlan társadalmi normák szabályoznak. Ezzel szemben a gyermeki képzeletben és élménygondolkodásban több a – felnőtt szemszögből észlelt – gátlástalanság, spontaneitás, vagyis a kifejezés ereje, intenzitása jobban tapad az élményfeldolgozáshoz. Így

⁴²² MÉREI – V. BINÉT, *Gyermeleléktan*, 186. Az utalásra pedig lásd Louis ARAGON, *Une vague de rêves*, Paris, Seghers, 1990.

⁴²³ VÖ. MÉREI Ferenc, A hamistudati elemek egyik forrása: a gyermeki elméletképzés, *Szociológia*, 5. évf. (1976) 3–4. sz., 502–507.

⁴²⁴ GERŐ Zsuzsa, *A gyermekrajzok esztétikuma*, Budapest, Akadémiai, 1974. Lásd MÉREI Ferenc, Gerő Zsuzsa: A gyermekrajzok esztétikuma, *Valóság*, 18. évf. (1975) 6. sz., 116–118.

⁴²⁵ MÉREI Ferenc, A gyermeki mint stílusdimenzió és értéktartomány, in *Társ és csoport*, 289–301., itt: 292. VÖ. Ellen KEY, *A gyermek évszázada*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1976.

a szemlélet és a képzelet, a vágykép és a megvalósulás könnyen feszültségmentes, sőt szimbiotikus viszonyba kerül.

„Ha a gyermekrajzokon egy ember nagyobb, mint a mellette lévő háromemeletes ház, s egy szál virág az emeletig ér föl, az nem azért van, mert a gyerek nem tudja, hogy mekkorák a dolgok és a lények, hanem azért, mert az ábrázolthoz fűződő érzelmi viszonyulást belesűríti az ábrázolásba; ez módosítja az arányokat”.⁴²⁶

A tanulmány azonban nem empirikus vizsgálatból kiinduló gyermeklélektani fejtegetés, hanem elsősorban Anatole France, Marcel Proust, Jean Cocteau és Lewis Carroll példáján mutatja be, milyen funkciói vannak a művészi képzeletben és megjelenítésben a gyermeknek és a gyermekkorának. Ezek az írásai tehát egyértelműen hidat képeznek a gyermeklélektani vizsgálatok és a művészetpszichológiai elemzései között.

„Kalmár szellő járt a szomszéd mezőkön” Művészetpszichológiai kísérletek

A Mérei Ferenc művészetpszichológiai munkásságát átfogó jellegű tanulmányban vizsgáló Veres András így fogalmaz: azt, hogy

„ő maga mennyire komolyan számolt irodalom- és filmlélektani teljesítményével, mutatja, hogy összegyűjtötte ilyen tárgyú munkáit, s önálló kötetbe rendezte. Sajnos a [...] tanulmánykötet [...] 1986 februárjában bekövetkezett halála miatt csak posztumusz jelenhetett meg. (A könyv címe is tőle származik)”.⁴²⁷

Az életmű szempontjából azért lényeges ez a közlés, mert a Forgács Péter szerkesztette kötet explicit módon nem hozza ezt az információt, Veres András azonban az 1970-es években a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének égisze alatt működő értékorientációs novellaelemző munkacsoportban együtt dolgozott Méreivel, így közlése első kézből származik. Az *œuvre* szempontjából pedig azért különösen fontos ez az információ, mert a „*Vett a füvektől édes illatot*” címmel megjelent kötet kivétel, mivel Méreinek életében nem jelent meg különálló, alkalmi írásokat magában foglaló ún. tanulmánykötete.

Az életében napvilágot látott valamennyi munkája, méretétől, terjedelmétől függetlenül, egy-egy téma köré épülő monográfia volt, és – ahogy fentebb jeleztük is – *A gyermek világnézete* sem az 1934 után megjelent tanulmányai füzére, hanem egymásra épülő fejezetekből álló, összefüggő munka volt, mely bő fél évvel a munkaszolgálatból való hazatérése után jelent meg. A korábban említett tanulmánykötetek pedig mind a közeli tanítványok, kollégák által sajtó alá rendezett munkák voltak, melyek évekkal Mérei Ferenc halála után jelentek meg, így a szerzői kéz, az *ultima manus* szövegkritikai elve értelemszerűen nem érvényesülhetett. A „*Vett a füvektől édes illatot*” tehát annyiban kivétel, hogy annak megjelenését maga Mérei is ambicionálta, jóllehet egészségi állapota miatt annak sajtó alá rendezése, valógatása, szerkesztése már képzőművész tanítványára, Forgács Péterre maradt.⁴²⁸ A kötet előszavát Szabolcsi Miklós jegyzi, akivel – ahogy láttuk – 1941 óta ismerték egymást, s aki irodalomtörténészként az 1980-as évek legelején megengedhette magának, hogy Méreit meghív-

⁴²⁶ MÉREI, A gyermeki mint stílusdimenzió és értéktartomány, 295.

⁴²⁷ VERES András, Mérei Ferenc művészlélektani munkássága, in *Mérei életmű*, 211-241, itt: 214.

⁴²⁸ A „Kerekes” fedőnevű ügynök, azaz Kántás László arról informálta a Belügyminisztériumot, hogy a Magvető szerkesztője, Kenédi János megkereste őt, hogy hozza össze Méreivel, mert a fiatal szerkesztő egy gyűjteményes kötetet szeretett volna összeállítani a pszichológusnak. Ebből a kötetből azonban nem lett semmi. Lásd SZÖNYEI, *Titkos írás*, II. kötet, 177.

ja az Eötvös Loránd Tudományegyetemre, ahová a forradalom leverése óta jóformán be sem tehette a lábát.⁴²⁹

A „*Vett a füvektől édes illatot*” előszavában Szabolcsi olyan baloldali intellektüelnek nevezi Méreit, aki szakterületén túl szenvedélyesen érdeklődött minden művészet iránt, jöllehet a gyűjteménybe felvett írások elsősorban irodalom- és filmpszichológiai tanulmányok.⁴³⁰ Noha az életrajz több fejezetében is tárgyaltuk Mérei széles körű érdeklődését és műveltségét, de tudományos munkáiban eddig többnyire nem kapcsolódott össze a szakmai érdeklődés és a társművészetek iránti hevület.⁴³¹ Veres pontosan mutat rá arra, hogy e kétfajta érzékenységek az összekapcsolódása nem az 1970-es művészetpszichológiai vagy értékorientációs műelemzéseinél kezdődött, hanem a *Lélektani napló* lapjain. Ahogy e fejezet élén megjegyeztük, a börtönnaplónak sajátos helye van az életműben: lezárja az életmű első, 1950-ig tartó (a forradalom alatt némileg meghosszabbított) szakaszát, s a régi témák újragondolásával utat nyit az 1970-es években megerősödő irodalmi-művészeti tájékozódásnak.

„A *Lélektani napló* – írja Veres András – Mérei Ferenc bámulatosan széles irodalmi műveltségéről tanúskodik, a börtön magányában emlékezetből felidézett verssorok, regény- és drámarészletek szerzői között klaszszikusok és modernek egyaránt nagy számban találhatók: Szophoklész-től, Platón-tól, Shakespeare-től Rousseau-n, Dickens-en, Dosztojevszkij-en, Tolsztoj-on, Ibsen-en és Baudelaire-en át Proust-ig, Gorkij-ig, Kafka-ig, Joyce-ig, Cocteau-ig és Camus-ig, illetve Arany Jánostól Adyn és Radnóti-ig át Weöres-ig ível a repertoár. [...] Figyelemre méltó, hogy irodalmi és művészeti példatára mennyire független a korabeli magyar hivatalos kánon-tól”.⁴³²

Az értelmiségi történeti-szociológiai alakjáról már részletesen szoltunk a 4. fejezetben, itt voltaképpen a *műveltség* és a kritikai potenciál összefüggésére érdemes visszagondolnunk, illetve arra, hogy a széles körű tárgyi tudáson nyugvó műveltségeszmény hogyan veszít fokozatosan vonzerejéből az 1970-es évektől (s hogyan válik mára szinte tolaodóvá, avittá, meghaladottá). Ennek egyik oka lehet a professzionalizáció sokszor kárhoztatott visszahatása: a túlzott szakosodás. Így az értelmiségi, ez a korábban nagy figyelemnek és presztízsnak örvendő közéleti figura fokozatosan teret veszít a nyugati demokráciákban, míg az államszocialista kelet-európai országokban talán épp ez az időszak a kritikai értelmiségi fénykora. Nem véletlen, hogy többen úgy vélik, a régió megértésének egyik záloga lehet a valóságban gyakran összekapcsolódó értelmiségi szerepek elemzése.⁴³³ A nyilvános politikai beszédrend kanonizálása ugyanis arra sarkallta az alkotókat és a gondolkodókat, hogy alternatív utakat és módokat keressenek az önkifejezésre; ez lett a második nyilvánosság elmélete, mely azt fejezte ki, hogy a nagy társadalmi alrendszereken kívül kisebb baráti, kollegiális csoportokban mégiscsak összejárt a korszak értelmisége (ennek egyik példaként szemlélhetjük a Törzset is).

Nem lehet itt célunk, hogy sorra vegyük a Kádár-korszakban működő alternatív, félig nyilvános, félig privát „szalonokat”, csak egyetlen közös jellemzőjüket emelném ki: az *átjárhatóságot*. A szó szoros értelmében ez azt jelentette, hogy az értelmiség nehezen meghatározható csoportjai a város kifejezetten privát (magánlakások) vagy félnyilvános (presszó, vendéglő) tereiben több-kevesebb rendszerességgel összejártak, eszmét cseréltek képzőművészetről, zenéről, filmről, illetve tudományos kérdésekről. Az átjárhatóság átvitt értelemben pedig annyit tesz, hogy noha a szalonok látogatói előképzettségükből fakadóan nem feltétlenül érdeklődtek *ab ovo* a kinetikus művészettől az elektronikus zenén át a hangköltészetig *minden*

⁴²⁹ SZABOLCSI Miklós, Mérei Ferenc József Attila-elemzése. Szubjektív emlékezés, in *Mérei Ferenc, 1909–1986. Emlékkönyv születésének 80. évfordulóján*, 89–91.

⁴³⁰ SZABOLCSI Miklós, Előszó, in „*Vett a füvektől édes illatot*”. *Művészetpszichológia*, 3–6.

⁴³¹ A kötet irodalom- és filmpszichológiai elemzéseket tartalmaz, de érdemes hozzátenni, hogy Mérei a képzőművészet iránt is komolyan érdeklődött. Rendkívül izgalmas bevezetőt írt Hágy Ágnes egyik projektjéhez, lásd MÉREI Ferenc, A két nem, in HÁGY Ágnes, *Szex. 40 rajz – 40 drawings*, Budapest, AB Független Kiadó, 1984.

⁴³² VERES, Mérei Ferenc művésztélektani munkássága, 212.

⁴³³ Frank ETTRICH, „Szabadon lebegő értelmiség” és „új osztály”, *Világosság*, 48. évf. (2007) 7–8. sz., 175–190.

íránt, ám a szalonhoz tartozás centripetális ereje miatt bizonyos mértékig el kellett sajátítaniuk az interdiszciplináris gondolkodás mikéntjét.

Ennek a sajátos kontextusnak az eredményeként az 1950-es és az 1980-as évek között az értelmiségi körök nagy része nemcsak össze tudta kovácsolni az eltérő társadalmi helyzetből és végzettséggel érkező személyeket, de a körök és szalonok sokrétű érzékenységből fakadóan *átjárást* biztosítottak a művészetek és a tudományok között. Ez a többirányú jártasság tehát a korszak magyarországi értelmiségének egyik sajátossága volt, mely típusként megkülönbözteti a fentebb érintett nyugati-európai értelmiségi modellektől. Ott ugyanis az egyre inkább jellemző szakosodás és a politikai kontextus miatt fokozatosan veszített súlyából, míg Európa keleti felén az állambiztonsági szolgálatok akarva-akaratlanul, megítélésem szerint nemegyszer valós társadalmi súlyán felül tették *tényezővé* az értelmiséget.⁴³⁴



Méri Ferenc megnyitja Gerlőczy Sári kiállítását, balra S. Nagy Katalin

Ez a történeti-szociológiai kontextus természetesen cseppet sem kisebbíti Mérei Ferenc műveltségének súlyát, jellegét, ugyanakkor jelzi az értelmiségi attitűdjéből fakadó érdeklődésének, hevületének sajátosságait. Ahogy fentebb már rámutattunk, a *Gyermekekléktan* és a „*Vett a füvektől édes illatot*” című, egy év eltéréssel megjelent kötetek metszéspontja a „gyermeki”, mely főleg a szürrealizmus-tanulmányban a Mérei-életmű eddig kevésbé hangsúlyozott jellegét emeli ki. Arra gondolok, hogy Méreit, ahogy Szabolcsi Miklós bevezetőjében is láthattuk, mindig a francia felvilágosodás és a racionalitás képviselőjének tüntették fel, de az eddig értelmezők nem igazán tudtak mit kezdeni a Törzzsel, az abban megnyilvánuló „primitívvel”, „természetessel” vagy az „érzéki” óhajításával. A 4. fejezetben már tárgyaltuk azt, miképpen illeszthető be az életműbe a felvilágosodás racionalitásával nehezen összehangolható érdeklődés. Ugyanakkor az is kiváltképpen érdekes, hogy Mérei maga hogyan számol el ezzel a lát-

⁴³⁴ HARASZTI Miklós, *A cenzúra esztétikája*, Budapest, Magvető, 1991. Az 1980-ban befejezett kézirat nemcsak tárgyalja, de sorsa maga is jól illusztrálja az értelmiségi megnyilatkozások súlyát. Szamizdatként jelent meg, a szamizdat Beszélőben bírálta Petri György és Klaniczay Gábor, ám diagnózisuk nem igazolódott, hiszen a kötet az akkori Magyarországon törvényes keretek között nem jelenhetett meg.

szólagos ellentmondással. A „*Vett a füvektől édes illatot*” szürrealizmus-tanulmánya éppen ezt a problematikát bontja ki, melynek életrajzi szempontból is vannak megfontolandó állításai.

„Hosszú ideig éltem Párizsban – írja –, a radikális szürrealizmussal egy városban, egy kerületben, gyakran egy kávéházban. Mégsem szerettem akkor és ott ezt az irányzatot. Zavart benne valami. Talán a nyugtalansága, a féktelensége. Talán szorongásmentes állásfoglalása. [...] De talán még inkább elkülönített, hogy a szervezett társadalmi változásra vágytam, arra készültem. Fantáziámban zárt kötelékek rendezett soraiban menekültem, hogy meghaljak a világmegváltásért, vagy inkább éljek a megváltott világban. Ehhez a plakátszerűen kombinált, harmonikus fantáziaképhez viszonyítva a szürrealizmushoz vonzó barátaim mintha az anarchiát hirdették volna. Kusza, számomra megfoghatatlan szövegekért rajongtak; lenézték az egyetemet, amelyet én tiszteltem; kigúnyolták a logikai érvelést, amelyet tanultam, tanítottam. A gúny, a meghökkentés, a paródia a szürrealisták kedvelt harcmodora volt”.⁴³⁵

Mérei nemzedéki élménye és vágya az volt, hogy eltöröljék, hatályon kívül helyezték azokat a gondolati és viselkedési *sablonokat*, amelyek színre lépésük idején a társadalmi normákat keretezték. Talán rokonítható ez a beállítódás azzal, amit Michael Löwy ír az ifjú, a marxizmustól és a kommunista gondolatától egyelőre idegenkedő Walter Benjaminről, aki szerint

„a szürrealizmus semmiképp sem »írástudók újabb klikkjének« műve [...]. A szürrealizmus jóval több »művészi irányzatnál«: annak próbája, hogy a költészet szféráját belülről feszítsék szét a forradalmi jelentőségű mágikus kísérletek révén. Pontosabban látomásos mozgalom, amely egyszerre mélyen anarchista (tekintélyellenes) és a kommunizmussal való lehetséges összekapcsolódást is kutatja”.⁴³⁶

A tekintélyellenes beállítódása ellenére a francia kommunistáktól akkor cseppet sem idegenkedő Mérei és a forradalmiságot a költészetből kirobbantani remélő, de a kommunistáktól egyelőre távolságot tartó Benjamin között az lehet az analógia alapja, hogy a szürrealizmusban mindketten valamilyen atavisztikus erőt látnak.⁴³⁷ Ám ezt a pszichológus csak retroaktív módon ismerte fel, hiszen akkor a nemzetközi hálózatként működő kommunista pártok rendje és – vélt – hatóképessége vonzotta, s csak a Törzs már tárgyalt korszaka hozta el számára a szubverzív, a tekintélyellenességet megőrző restauratív utópiát.

A két időtapasztalat között azonban különbség áll fenn, amennyiben lehet, hogy baloldali generációjuk egyes kliséket érvénytelenített, másokat azonban újratermelt, így a tanítványok és az utódok nemzedéke számára az ő konjunktív tapasztalati terük *sablonná* merevedett.⁴³⁸ Ezért revideálja az 1960–1970-es években Mérei korábbi nézeteit a szürrealizmusról, melynek a logikát tudatosan figyelmen kívül hagyó szövegalkotási és reprezentációs eljárásait aufklárista beállítódásából fakadóan még nem szívelte párizsi tartózkodása idején. Jóllehet nem jelzi a tanulmányban, de ahogy a 4. fejezetben tárgyaltuk, ebben közrejátszhatott a csődöt mondott világmegváltás, a megváltott világ ígéretének kihunyása is – ez határozza meg 1954 után a Törzs ironikus világképét is, s ez teszi érzékennyé Méreit az irracionális el- és befogadására. Mérei azonban a szürrealizmusban nemcsak esztétikát, hanem egyfajta élet-szemléleti kalauzt is lát. Olyan szempontrendszer, amely mintát ad az életvezetésnek: ennek középpontjában a klisékerülés és a polgári társadalom működéséhez szerinte elengedhetetlen képmutatás elutasítása áll.

⁴³⁵ MÉREI Ferenc, Szürrealizmus és mélylélektan, in „*Vett a füvektől édes illatot*”, 9-32., itt: 9.

⁴³⁶ Michael LÖWY, Az ifjú Benjamin, *Tett*, 2021. június 21. Hálózati közlés: <https://tett.merce.hu/2021/06/21/az-ifju-benjamin/>. A fordítást módosítottam.

⁴³⁷ Lásd Walter BENJAMIN, A szürrealizmus. Az európai értelmiség utolsó pillanatfelvétele, in *Az esztétika vége – avagy se vége, se hossza?*, Bacsó Béla (szerk.), Budapest, Ikon, 1995, 303-319.

⁴³⁸ A nemzedék és a tapasztalat összefüggésére lásd MANNHEIM, A nemzedékek problémája, 201-254.



Forgács Péterrel, 1985 körül

Noha Mérei nem igazán köti össze a művészet felé történő szellemi tájékozódását a klinikai pszichológiával, ne felejtjük el, hogy Hermann Rorschach pertraktált könyve, a *Psychodiagnostik* sem tartja mellékesnek a művészeti produktumok vizsgálatát. A svájci pszichiáter egyik példája a festő Alfred Kubin *A másik oldal. Fantasztikus regény* című, 1909-ben napvilágot látott műve.⁴³⁹ A regény korai recepciója ellenére sem vált közismertté hazánkban, noha Vajda Ernő nyomban szemlélte azt. Röviden arról szól, hogy a müncheni grafikus felkeresi régi barátját, Claus Paterát, aki időközben a Távol-Keletre költözött, s ott nagy vagyonra tett szert. Pénzügyi lehetőségeiből fakadóan azt is megtehetette, hogy Álomország (*Traumreich*) névvel megalapítsa sajátos belső renddel bíró birodalmát, melyet Vajda így jellemez:

„Álomországot kőfal veszi körül. Fölötte szürke, ólmos az ég színe, nehéz felhőfátyol teríti körbe, még az át-
röppenő madár sem láthat oda be. A kapunál vámvizsgálat. Minden új dolgot kívül kell hagynod, csak azt vi-
heted be magaddal, ami régi. Tüsszögő, recsegő, rozsdás vicinális szállít Álomország fővárosába. Perlebe.
[...] Álomország törvényes rendje: az álom, az álom logikája, az álom logikátlansága. A pénznek nincs érté-
ke és horribilis értéke van. Ékszergyűjteményeket vásárolhatsz két garasért, ugyanannyi pénzért félévre ellát-
ják élelemmel a házad, de ezeket fizethetsz ki egy friss kifliért és egy évi fizetésedbe kerül a kávéházban egy
csésze pikoló. Ha valamit álmodsz: már meg is történt. Azt álmodtad, hogy a feleséged meghalt: másnap jön
a temetési vállalkozó, anélkül, hogy értesítened kellett volna és a halottat fásultan kíséred ki az álomtemető-
be. Ha valaki azt álmodja rólad, hogy tartozol neki: reggel ellicitálják a vánkost a fejed alól”.⁴⁴⁰

Ebből az idézetből is jól látható, hogy Kubin prózájában összeecsúszik a vágyvilág és a való-
ságos társadalmi világ, s az elképzelt Álomországban (vagy egyenesen Álombirodalomban)
olyan rend jön létre, melyben az álommunkában kifejezett vágy performatív értékkel bír.
Amiről álmodunk, vagyis maga az *álomanyag* konstruálja a körülöttünk lévő társadalmi való-
ságot.⁴⁴¹ Nem a társadalmi normák által minduntalan szabályozott, akadályozott, gáncsolt
világ áll tehát a középpontban, hanem az, hogy mi történne, ha az álom szinte korlátlan,
ugyanakkor uralhatatlan, zabolátlan világa venné át a szabályozást.

⁴³⁹ Az angol kiadást használtam, lásd Hermann RORSCHACH, *Psychodiagnostics. A Diagnostic Test based on Perception*, Bern, Hans Huber, 1951, 5. kiadás, 111-112.; Alfred KUBIN, *A másik oldal. Fantasztikus regény*, Budapest, Orpheusz, 2006.

⁴⁴⁰ VAJDA Ernő, *Álomország, Élet*, 2. évf. (1910) 28. sz., 56-57.

⁴⁴¹ Vö. Alfred KUBIN, *Álomátélésemről*, *Enigma*, 3. évf. (1996) 2. sz., 83-85.

Ugyanakkor Tatár Sándor arra is rámutat, hogy Álomország elnyomó jelleggel bírhat, amennyiben álmaink szemléletes része (ahogy a *Lélektani napló* kapcsán korábban szót ejtettünk róla) sokszor merül a feledés homályába. Így könnyen előfordulhat, hogy a megvalósult rend valójában nem is a bizonytalan, töredékesen fennmaradt álomanyagból származik, mely utóbb csak rémlik az álmodónak, hanem manipulált tömegpszichózis eredménye, melyről aztán elhisszük, hogy valóban mi álmodtuk. Rokonítható ez a gondolatmenet azzal, amit Reinhart Koselleck a Harmadik Birodalom időszakának álommunkája kapcsán feltárt. Eszerint bármilyen valóságos is legyen, az álom anyaga mindig fikció, melynek szorongást keltő képzetárama nemegyszer Franz Kafka elbeszéléseivel rokonítható, s „nem arról szól, hogy mi történt, hanem arról, hogy mi az, ami megtörténhetne”.⁴⁴² A Harmadik Birodalom idején keletkezett két álomból kirajzolódó *valószerűség* (központi rendeletre eltűnnek a házak falai, illetve egy zsidó ügyvéd a kuka tetejére ül nyakában a felirattal: „ha kell, átadom a helyem a papírnak”) olyan plasztikusan fejezi ki a külső valóság keltette szorongást, hogy szinte megelőlegezi a bukás katasztrófáját.

Ugyanígy az Álomország élén álló Patera neve a latin „pater”, azaz apa szóra is utalhat, s nem alaptalanul juttathatja az olvasó eszébe a paternalista berendezkedésű rendszereket.⁴⁴³ Látszólag hasonlóan spekulál Németh G. Béla is, mondván, a regénybeli Claus Patera a zsarnokság, a fasizmus előfutára is lehetne, de szerinte ez túlzottan referenciális értelmezés, mely leegyszerűsíti a mű pszichikai világképét. Az Amerikából érkező, a Patera elleni lázadást előkészítő, végül a zsarnok pusztulását okozó Hercules Bell arcában ugyanis a regényben főszerepet játszó grafikus gyermekkori barátja, Patera arcát ismeri fel. Ez az eljárás pedig lehetetlenné teszi a referenciális olvasást, a leegyszerűsítő megfeleltetést, s inkább a valóság és az álom, a tudatos és a tudattalan, illetve Rorschach terminológiáját követve, az extratenzív és az introverzív élménytípus (*Erlebnistypus*) dualitására utal.⁴⁴⁴ A fiatalon elhunyt pszichiátriátörténész Naamah Akavia még azt is kiemeli nagyszerű könyvében, hogy a lelki állapot és az ábrázolási stílus fejlődése közötti összefüggést nem Rorschach, hanem maga a regény írója, Alfred Kubin tette egyértelművé.⁴⁴⁵

Mérei Ferenc példája egy még a párizsi időszakban hallott, Franciaországban máskülönben jól ismert történetet elevenít fel. Eszerint Ferdinand Cheval postás egyik nap álmában az apja hangját hallotta, mely azt mondta neki, hogy „építs”. Miután álmában „meglátta” az Eszményi palotát (*palais idéal*), a napi munkája során összegyűjtött kagylókból, kavicsokból és kövekből nekilátott a palota építésének Hauterives-ben (Dél-Franciaországban, Saint-Étienne-től mintegy 80–90 kilométerre). Emiatt az indíttatás miatt nevezi Mérei az Eszményi palotát „kavicsokból készült álomnak”, mely máskülönben ma már történelmi műemléknek (*monument historique*) számít.⁴⁴⁶

„Barátaim [...] azt próbálták kidomborítani, hogy olyan életről van szó, amely álmok, víziók, sugallatok irányításával, tehát transzcendentális vezérléssel történik, az intrapszichikus állandóan jelen van, a tudatos és a nem tudatos egy művön dolgozik, a racionálisnak és a nem racionálisnak a határa elmosódik, és ebből a ho-

⁴⁴² Reinhart KOSELLECK, *Terror és álom. Módszertani megjegyzések a Harmadik Birodalom időtapasztalatához, in Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*, Budapest, Atlantisz, 2003, 321–344., itt. 329.

⁴⁴³ TATÁR Sándor, *Ellenvilág? Lehetséges világ? A létező világ egy „idegen” szemével*, *Kalligram*, 14. évf. (2005) 11–12. sz., 10–12.

⁴⁴⁴ NÉMETH G. Béla, *Egy Kafka-előd a fekete-sárga birodalom alkonyán*, *Kritika*, 8. évf. (1970) 11. sz., 32–34.

⁴⁴⁵ Naamah AKAVIA, *Subjectivity in Motion. Life, Art and Movement in the Work of Hermann Rorschach*, London – New York, Routledge, 2013, 128–129. Kubin nőalakjaihoz lásd GELLÉR Katalin, *Álom és alkotás, Thalassa*, 15. évf. (2004) 3. sz., 41–55.

⁴⁴⁶ A klinikai pszichológia szemszögéből tárgyalja Monique BON, *Réalisation d’un rêve. Le Palais idéal du facteur Cheval*, *Psychologie clinique*, 41. sz. (2016), 109–121. Az esetnek máskülönben gazdag irodalma van, de itt nincs mód ennek még érintőleges bemutatására sem.

mogén, egynemű világból, a tudatosnak és a nem tudatosnak ebből a bonthatatlan kapcsolatából létrejön a mű, az alkotás, a művészi kreáció”.⁴⁴⁷

A történetnek nyilván azért is van mindmáig komoly visszhangja, mert Ferdinand Cheval a pszi-tudományok szempontjából feltehetően „őrültnek” minősülne, ám szerencsére ahelyett, hogy elmeegógyintézetben töltötte volna életét, víziói megvalósításával belső vezérlésű, kreatív életet élt.⁴⁴⁸ Mérei számára tehát a szürrealizmus a normalitás és az örület tudományosan kijelölt határait is módosította, másképpen fogalmazva hajlamossá tette arra, hogy a tudományos egzaktuság helyett a művészi megközelítés és látásmód eseti, feltáró jellegét is elfogadja. Ugyanezt a két – a belső és a külső, a tudatos és a nem tudatos, a normális és a deviáns – világ határán ide-oda járó művészt idézi meg számára Antonin Artaud alakja is. A mentális betegség és az alkotáskényszer egymást feltételező világában Mérei a fiatalkora óta bálványozott avantgárd *eljárást* véli felfedezni, amennyiben Artaud színháza is új módon próbálja felfogni a világot, s valami olyasmit szándékozik megmutatni, amit eddig még csak nem is sejtettünk.⁴⁴⁹

„Nietzsche bolondsága, van Gogh bolondsága, Artaud bolondsága – írja Michel Foucault – a műveikhez tartoznak, ugyanígy elválaszthatatlanul, de más módon. Az, hogy a modern világban gyakran látnak napvilágot olyan művek, amelyek a bolondságból törnek elő, bizonyára semmit sem bizonyít ennek a világnak az értelméről, ezeknek a műveknek a jelentéséről, vagy a való világ és az alkotásokat létrehozó művészek között létrejövő és megszűnő kapcsolatokról. Ezt a gyakorlatot azonban komolyan kell vennünk”.⁴⁵⁰

Ez az „új” azonban nem származhat kizárólag könyvekből, szüksége van a tapasztalás új formájára, a saját életből szublimált vágyak kifejezésére.

„A művészetek – így Artaud – korunkban egytől egyig hitelüket veszítik, és ez alól a színház sem kivétel. Sőt ma, amikor az emberi értékek is összekuszálódnak, semmibe vesznek, elkorcsosulnak, amikor szorongva és tétován latolgatjuk, mennyire szükséges egy-egy művészeti ág, mennyi az értéke egy-egy fajta szellemi tevékenységnek, valamennyi művészet közül alighanem a színház eszméje a legsebezhetőbb. [...] Elképesztő, mennyire képtelenek vagyunk *hinni*, légvárakat építeni”.⁴⁵¹

Ezen a ponton kapcsolja be Mérei az álom és a vágyteljesítés révén a freudi pszichoanalízist (melytől, mint fentebb láthattuk, hosszú ideig idegenkedett, de legalábbis távolságot tartott). Ha a szürrealizmus kiáltványából kiindulva a szürrealizmus valóban nem más, mint a lélek zavartalan működése, az értelem működésétől, előzetes esztétikai és társadalmi normáktól független törekvés, akkor logikusan merül fel az „álom” mélylélektani problematikája.⁴⁵² Vegyük azonban észre, hogy ez akkoriban korántsem csak a mélylélektan vagy a szürrealizmus képviselőit izgatta, hanem a pszichológia, a filozófia és a szociológia kutatóit is. Maurice Halbwachs épp ebben az időben tesz markáns különbséget az álom és az emlékezet között: míg utóbbit racionális eszközökkel elbeszélő formába öntött társas cselekvésnek tartja, addig a képekkel dolgozó álom

⁴⁴⁷ MÉREI, Szürrealizmus és mélylélektan, 13-14. Lásd még MEZEI Árpád, *A szürrealizmus*, Budapest, Felsőoktatási Jegyzetellátó, 1962.

⁴⁴⁸ Vö. André BRETON – Paul ÉLUARD, Az örület, in *A szürrealizmus*, Bajomi Lázár Endre (szerk.), Budapest, Gondolat, 1968, 288-291.

⁴⁴⁹ Vö. Georges RIBEMONT-DESSAIGNES, Les limites de la connaissance, in Odette et Alain VIRMAUX, *Artuad vivant*, Paris, Nouvelles éditions Oswald, 1980, 119-122.

⁴⁵⁰ Michel FOUCAULT, *A bolondság története a klasszicizmus korában*, Budapest, Atlantisz, 2004, 735.

⁴⁵¹ Antonin ARTAUD, Az Alfred Jarry Színház, in *A könyörtelen színház. Esszék, tanulmányok a színházról*, Vinkó József (szerk.), Budapest, Gondolat, 1985, 47-49., itt: 47. (Kiemelés az eredetiben.)

⁴⁵² André BRETON, A szürrealizmus kiáltványa, in *A szürrealizmus*, 149-178.

„távolodik legmesszebb a társadalomtól. Ha az individuális pszichológia olyan terület után kutat, ahol a tudat teljes elszigeteltségben és önmagára utaltan működik, akkor a legtöbb eséllyel az álmodó emberben találhat rá”.⁴⁵³

Éppen ezért hasonlítja Halbwachs maga is az álombeli gondolkodást az elmebetegség bizonyos fajtáihoz, tudniillik a maga módján mindkettő eltér a társas-társadalmi konvenciókhoz viszonyuló ébrenléti gondolkodástól. Amikor 1865-ben Alfred Maury az álom és az elmebetegség között analógiát állapít meg, éppen abból indul ki, mint néhány évtizeddel később a szürrealisták. Nevezetesen abból, hogy mindkettő *társadalmi léten kívüli* helyzet, melyben a szubjektum szemszögéből

„az emberek, a tárgyak és a szavak között olyan kapcsolatok jönnek létre, amelyeknek kizárólag az ő számára van értelmük. A valóságos világból kilépő, a fizikai törvényeket és társadalmi konvenciókat elfeledő álmodó az elmebeteghez hasonlóan belső monológot folytat”.⁴⁵⁴

Mérei azonban még a Durkheim-tanítvány Halbwachsnál is állhatatosabban tör lándzsát a „socius”, a társas-társadalmi mindenütt jelenlévő viszonyrendszere mellett, mivel azt mondja, hogy az „álom beletartozik a konkrét világba, igazi része az életnek, nemcsak áttételeiben, hanem önmagában is”.⁴⁵⁵ Vagyis a társadalmon kívüli világ legfeljebb vágyteljesítés, illúzió, ideig-óráig tartó communitas, de lévén, hogy intézményesedésre képtelen, nem tud tartósan fennmaradni. Mérei számára Cheval postás vagy Artaud esete éppen azt nyomatékosítja, hogy a tudatos és a nem tudatos, a társadalmi és az azon kívüli szférái egymást feltételezik, a kettő tehát hermetikusan nem izolálható egymástól.

Pszichológusként éppen az érdekli, mi az álom *jelentősége* és *szerepe* a társadalmon belüli, ébrenléti állapothoz képest.⁴⁵⁶ A mélylélektan úgy magyarázza az álom szerepét, hogy benne nyilvánul meg, tör felszínre az, amit az ébrenléti állapot társadalmi cenzúrája nem enged át; az álom tehát az elhárítás ellenfogalma. A szürrealizmus azonban az álom különféle változatait a vágy feszültségével, sebességével, intenzitásával jellemzi, s ennek hajkurászását, az „álomvadászatot” tartja kitüntetett céljának. Méreiből azonban ilyenkor is kibújik a felvilágosodás hagyományához hű tudós, amikor úgy fogalmaz, hogy a modern lélektanban a

„spontaneitásként leírt történés alig képzelhető el. A viselkedést meghatározó feszültségeknek hosszú előtörténetük lehet, s az önismereti munkával kibontható. A villámcsapásszerű »itt és most« élmények mögött rátalálunk az elfelejtett vágyak, rejtett fantáziák, jelképes víziók hosszú láncolatára. Amikor azt mondjuk: »spontán«, a tudatban hirtelen megjelenő indulatra gondolunk, sokáig elzárt vágyra, amely hirtelen lobban fel, és megmagyarázhatatlan emócióként, nyugtalanságként jelenik meg, felzaklat, nehéz indulatokba, érzelmi örvényekbe sodor”.⁴⁵⁷

Ahogy a pszichodráma kapcsán fentebb tárgyaltuk, Mérei sosem fogadta el Jacob Lévy Morenónak a spontaneitás expresszív *többletéhez* kapcsolódó beállítódását. Előbbi szerint ugyanis a kifejezés mindig többé-kevésbé konstruált, mely korábban zárványként megmaradó élményroncsokból táplálkozik (még akkor is, ha nem tudunk róluk), de semmi esetre sem *creatio ex nihilo*, a semmiből keletkező, teremtető alkotás. Az expresszionizmus lélektani vo-

⁴⁵³ Maurice HALBWACHS, *Az emlékezet társadalmi keretei*, Budapest, Atlantisz, 2018, 60. Lásd még Roger CAILLOIS, *L'incertitude qui vient des rêves*, Paris, Gallimard, 1956.

⁴⁵⁴ HALBWACHS, *Az emlékezet társadalmi keretei*, 32. Maury felfogásáról lásd Ian DOWBIGGIN, Alfred Maury and the Politics of Unconscious in Nineteenth-Century France, *History of Psychiatry*, 1. évf. (1990) 3. sz., 255–287.

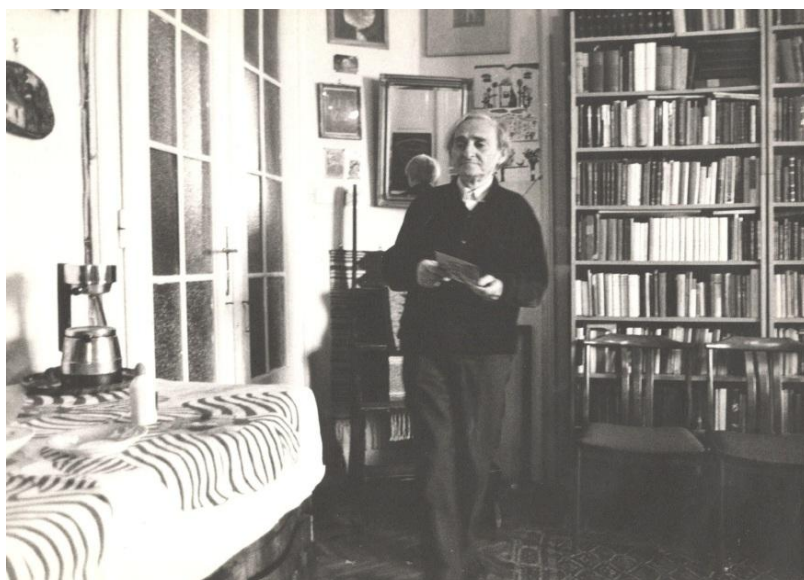
⁴⁵⁵ MÉREI, Szürrealizmus és mélylélektan, 25. Ezt először a korábban már tárgyalt börtöntanulmányában elemezte, lásd MÉREI Ferenc, Társkapcsolataink a manifeszt álomtartalomban, in *Pszichológiai tanulmányok VIII.*, Gegesi Kiss Pál (főszerk.), Budapest, Akadémiai, 1965, 49–69.

⁴⁵⁶ Az álmok történetiségének szociálpszichológiai megközelítésére lásd Jacqueline CARROY, *Nuits savantes. Une histoire des rêves, 1800–1945*, Paris, EHESS, 2012.

⁴⁵⁷ MÉREI Ferenc, Expresszivitás és lélektan, in „Vett a füvektől édes illatot”, 33–52., itt: 38.

natkozásainál is arra helyezi a hangsúlyt, hogy a kifejezés zaklatottsága mélyén önismereti munkával találunk rá ezekre az elzárt élménymaradványokra, melyek adott esetben könnyen lelki diszfunkcióhoz vezethetnek. A „*Vett a füvektől édes illatot*” című kötetben az izmusokkal foglalkozó két tanulmányát követően elsősorban irodalom- és filmpsztichológiai elemzéseket találunk. Veres András idézett tanulmánya pontosan fogalmaz, amikor Mérei Ferenc műelemzői attitűdjét körülírandó azt mondja, hogy a pszichológus számára az adott mű *kiindulópont*. Idevágó írásai nem irodalmi vagy esztétikai műelemzések, nem a regénypoétikát, a szöveg megformáltságát, retorikáját szem előtt tartó megközelítések, hanem az adott mű lélektani feszültségét hangsúlyozzák.⁴⁵⁸ Mérei tehát nem esztétikai igénnyel lép fel (noha szinte kivétel nélkül remekműveket választ), de nem is a pszichológiai mondanivalójához illeszkedő példatárnak használja az irodalmi műveket vagy filmeket.⁴⁵⁹

Őt az az értelmezői többlet vezeti, melyet pszichológusi minősége belevihet az anyag analízisébe. Ily módon az irodalmi vagy mozgóképes műalkotás akarva-akaratlanul *dokumentumként* is fekszik előtte, mely viselkedésmódok, szerepek, indulatok, vágyak megtestesítőiként jelenik meg számára. Ezért fogalmaz úgy a dokumentumjelleg kapcsán, hogy az elemzések középpontjában az *epizód* áll.



Mérei Ferenc otthon

„Epizódokat, történetegységeket feldolgozhatunk úgy is, mintha önálló művek lennének, csak hogy ezeknek az adott műben sajátos funkciójuk van: kiemelik a fontosat, magyarázzák a mondanivalót, utalnak a rejtettre. Ha az irodalmi műben a leírásokból inkább az implikált életérzést olvashatjuk ki, az epizódokból talán a történet szövetét, élményanyagát, a cselekvés világát, amelyben az epizód lejátsszódik, és amelybe belépünk”.⁴⁶⁰

Mérei arra is kitér, hogy a pszichoanalízis szinte mindig hajlamos volt az irodalmi műre mintegy ráolvasni saját paradigmátikus értelmezését. A mű maga másodlagossá vált, a módszer pedig túlzásokhoz vezetett, hiszen a mélylélektan túlterjeszkedő módon a mű létrejöttét és jelentését gyakran a szerző patográfiájából óhajtott levezetni. Talán jól illusztrálja ennek megközelítését Karinthy Frigyes egyik ismert paródiája, mely a színek és egy gyermekkor emlékek összefüggéséből „fejt fel” az illető gasztronómiai vonzalmát:

⁴⁵⁸ VERES, Mérei Ferenc művésztélélektani munkássága, 217.

⁴⁵⁹ Lásd S. NAGY Katalin, Mérei Ferenc: „Vett a füvektől édes illatot”. Művésztélélektológia, *Jel-Kép*, 8. évf. (1987) 4. sz., 192-193.; ORLOVSZKY Géza, Mérei Ferenc: „Vett a füvektől édes illatot”. Művésztélélektológia, *Nagyvilág*, 34. évf. (1989) 2. sz., 298-299.

⁴⁶⁰ MÉREI Ferenc, Bevezetés az irodalompszichológiába, in „Vett a füvektől édes illatot”, 53-70., itt: 57.

„Szeretem a sárga bablevest. Barátom, aki az utóbbi időben Freud pszichoanalízisével foglalkozik, szúróan nézett rám. – Miért mondd, hogy szereted a sárga bablevest? – Mert szeretem – mondtam őszintén. – Hm. Nem volt neked hatéves korodban egy kék hajú nővel viszonyod? [...] Mert kék és sárga kiegészítő színek. Az ember ok nélkül nem mond semmit: ez a pszichoanalitika vívmánya. Minden kijelentés egy rejtett szadizmus vagy mazochizmus önkéntelen megnyilatkozása: mindennek szexuális okai vannak, s minden visszavezethető gyermekkori emlékekre. Neked gyermekkorodban egy kék hajú nővel volt viszonyod, és azért szereted a sárga bablevest”.⁴⁶¹

Noha Mérei nagyon kedvelte Karinthy írásait, itt nem ezzel a passzussal, hanem Sigmund Freud jól ismert írásával támasztja alá a pszichoanalitikus megközelítés bírálatát. Az esszé Goethe gyermekkori emlékét egy analízis során tapasztalt analóg eseménnyel (tányértörés) hozza kapcsolatba, ám Freud nem a történet szemléletes részét, hanem az implicit jelentést igyekszik feltárni, azt, ami kimondatlan, lappangó, rejtett. Ha visszatekintünk, a *Lélektani napló* kapcsán láthattuk már, hogy az álmok értelmezésénél is zavarta Méreit ez a megközelítés, hiszen túlzottan spekulatívnak tartotta.⁴⁶² Emiatt Mérei olyan szociálpszichológiai jellegű műértelmezés mellett optált, mely a viselkedési stratégia, a társadalmi reprezentáció és az értékdimenzió kihámozásában volt érdekelt. Jóllehet ebben az esetben az irodalom „csak” anyag, de még az ilyen kérdéseket firtató lélektani megközelítésnek is tiszteletben kell tartania az irodalmi szöveg szerveződésének elveit.⁴⁶³ Az ily módon keretezett irodalmi szöveghez rendeli hozzá a pszichológus azokat a lélektani segédfogalmakat, melyek segítik dekódolni, érthetővé tenni az irodalmi mű világában képződő feszültségeket, vágyakat, törekvéseket, érzelmeket, indulatokat és így tovább. Ekképpen a George Herbert Mead munkáiból átemelt szerep, a Kurt Lewintől adaptált, feszültségtöbbletet jelző *felszólító jelleg* és a G. W. Allporttól átvett *attitűd* fogalmai alapozzák meg az irodalmi szöveg értékorientációinak szisztematikus értelmezését.⁴⁶⁴

A „*Vett a füvektől édes illatot*” című gyűjtemény szerkesztője, Forgács Péter tehát olyan írásokat vett fel a kötetbe, melyek valamilyen módon kapcsolódnak az irodalom- és filmpszichológia világához (Veres András egyedül az *Irodalompszichológiai novellaelemzés* című előadás szövegét hiányolja). Ám míg a filmelemzések alkalmi írások, melyek jól illeszkednek a korszak nem-filmes értelmiségének kulturális attitűdjeihez és transzkontextuális érdeklődéséhez (egyebek mellett Almási Miklós, Fehér Ferenc, Györffy Miklós, Heller Ágnes, Hernádi Miklós, Hoppál Mihály Józsa Péter, Márkus György, Marx György, Pór Péter, Radnóti Sándor, Réz Pál, Sükösd Mihály, Vitányi Iván is publikált filméről), addig az irodalompszichológiai vizsgálatok intézményesített keretek között működtek.⁴⁶⁵ Ahogy fentebb említettük, a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete adott helyet annak

⁴⁶¹ A módszer szellemes paródiáját adja KARINTHY Frigyes, Az idegorvosnál, in *Görbe tükör. Karcolatok, humoreszek*, Budapest, Szépirodalmi, 1975, 131-133., itt: 131.

⁴⁶² Sigmund FREUD, Egy gyermekkori emlék a *Költészet és valóságból*, *Imágó Budapest*, 2. évf. (2012) 1. sz., 97-104. Freud irodalompszichológiai értelmezésekor Mérei Marthe Robert francia irodalomtörténészre és pszichoanalitikusra hivatkozik leginkább, lásd Marthe ROBERT, *D'Oedipe à Moïse. Freud et la conscience juive*, Paris, Calmann-Lévy, 1974.

⁴⁶³ Vö. MÉREI, Bevezetés az irodalompszichológiába, 65-66.

⁴⁶⁴ Vö. MÉREI Ferenc, Az értékorientációs novellaelemzés néhány szociálpszichológiai premisszája, in „*Vett a füvektől édes illatot*”, 117-144. Érdemes hozzátenni, hogy bírálatában Halász László az alaklélektan hatását véli a pszichológiai irányzatok közül a legerősebbnek. HALÁSZ László, A mű egysége. Mérei Ferenc: „Vett a füvektől édes illatot”. Művészetpszichológia, *Pszichológia*, 12. évf. (1992) 2. sz., 299-307.

⁴⁶⁵ Szintén nem került be a gyűjteménybe: MÉREI Ferenc, Nemzedékek, viselkedésminták – a közterek álarcában. (Gyarmathy Livia: Álljon meg a menet!), *Filmkultúra*, 14. évf. (1973) 6. sz., 10-17.; MÉREI Ferenc, Pedagógiai mutató. (Szörényi Rezső: Idegen arcok), *Filmkultúra*, 15. évf. (1974) 4. sz., 56-64.; MÉREI Ferenc, „A jó és a rossz határán”. (Szörényi Rezső: Tükörképek), *Filmkultúra*, 17. évf. (1976) 4. sz., 24-27.; MÉREI Ferenc, Az élet minősége. (Mészáros Márta: Kilenc hónap), *Filmkultúra*, 17. évf. (1976) 45. sz., 5-9.

az értékorientációs novellaelemző műhelynek, melyben pályakezdőként Veres András is részt vett.⁴⁶⁶

„Fiatal kutatóként a szigorú kritériumokkal leírható tudomány ígézetében éltem – írja –, s az általam kergetett professzionizmus magaslatáról becsültem alá az ő diszciplínámba beleszóló igyekezetét. Időbe került, mire megengyhültem iránta, s beláttam, hogy amit dilettantizmusként utasítottam el, valójában az (immár kihalófélben levő) *értelmiségi magatartás* egyik legfőbb erénye: ott is fenntartani érdeklődésünket és a vele járó felelősséget, ahol szakmai kompetenciánk korlátozott”.⁴⁶⁷

Az interdiszciplináris kutatócsoporton belül Mérei Ferenc tehát nemcsak az idősebb, tulajdonképpen már nyugdíjas éveit megkezdő nemzedékhez tartozott, hanem politikai szocializációjából fakadóan a műveltséget és az ahhoz való viszonyt is másképpen gondolta el, mint a tudományos mezőbe az 1970-es években belépők.⁴⁶⁸

A két korcsoport közötti szemléleti különbség voltaképpen olyan tudásszociológiai alakzatként is elgondolható, amelyben Mérei – és nemzedéktársai közül többen is – nem elsősorban professzionális kutatóként, hanem a kultúra iránt érdeklődő értelmiségiként gondolta el magát. Bizonyosan nem olyan „szakemberként” tekintett magára, aki a nemzetközi és hazai mezőnyben „felépíti” szigorú értelemben vett szakmai karrierjét (publikációk referált folyóiratokban, állandó jelenlét rangos nemzetközi konferenciákon), hanem olyan transzkontextuális értelmiségiként gondolta el magát, akinek az irodalom, a képzőművészet, a szerzői film, a klasszikus zene – vagyis az, amit ma sokan malíciával magaskultúrának neveznek – a *művelődés emancipatorikus jellegét* jelentette. Ez persze nem azonos a bezárkózással, a humán tudományok nemzetközi jellegétől való elfordulással, hiszen lehetőségeihez mérten Mérei részt vett az ilyen tanácskozásokon, sőt Serge Moscovici segítségével az irodalompszichológiai vizsgálatok nemzetközi szintérre is kikerültek, például 1980–1981-ben Párizsban és Budapesten konferenciát tartottak.⁴⁶⁹

„A kultúra – írja Márkus György –, ahogy ma értjük a szót, a felvilágosodás találmánya, vagy talán pontosabb, ha úgy mondjuk, hogy annak az eredménye, ahogyan a felvilágosodás kitalálta és definiálta önmagát: negatív értelemben mint kritikát, pozitív értelemben mint konstruktív történelmi erőt”.⁴⁷⁰

A kultúra a szó szoros és átvitt értelmében kulcsot adott Mérei kezébe az emberi lét nembeli lényegének megvalósításához. Mégpedig abban az értelemben, ahogyan szintén Márkus rögzítette:

⁴⁶⁶ Vö. VERES András, Társadalmi értékek az irodalomban. Egy értékpszichológiai vizsgálatról, *Literatura*, 12. évf. (1985) 1–2. sz., 3–13.; VERES András, Új törekvések a mai magyar irodalompszichológiában, *Valóság*, 26. évf. (1983) 9. sz., 79–92.

⁴⁶⁷ VERES, Mérei Ferenc művésztörténeti munkássága, 211. (Kiemelés – K. H. Zs.)

⁴⁶⁸ MTA Irodalomtudományi Intézet Értéktudományi Kutatócsoport, Irodalom és társadalmi érték. Bevezetés az értékorientációs novellaelemzés módszertanába, *Literatura*, 6. évf. (1979) 4. sz., 421–453. Az 1974-ben létrejött, Kenyeres Zoltán vezette Értékorientációs novellaelemzések I–III. sorozatának munkálataiban a következő kutatók vettek részt: Buda Béla, Erdélyi Ildikó, Erdődy Edit, Gondos Ernő, Kamarás István, Kenyeres Zoltán, Kis Pintér Imre, Körmendy Mariann, Mérei Ferenc, Nagy András, Rónay László, Sebestyén Nóra, Somlai Péter, R. Takács Olga és Veres András. Lásd ERDŐDY Edit, Az értékorientációs novellaelemzések I–III. sorozatának néhány tanulsága, *Literatura*, 7. évf. (1980) 3–4. sz., 518–534.

⁴⁶⁹ VERES, Mérei Ferenc művésztörténeti munkássága, 213. Erős Ferenc szerint az MTA Pszichológiai Intézetbeli működésének „egyik korai emlékeztető eseménye volt 1974-ben, az Európai Kísérleti Szociálpszichológiai Társaság Visegrádon tartott East-West találkozója, amelynek Csepeli Gyuri és László János mellett kifizetőként egyik szervezője voltam, és amelyen olyan nyugati nagyágyúk vonultak fel, mint Henri Tajfel, Serge Moscovici, Philip Zimbardo, Robert Zajonc, Morton Deutsch, Elliot Aronson stb. – és a keletiek között jelen volt és előadást tartott Mérei Ferenc is”. FÜLÖP Márta, „Az identitás maga a változás”. Interjú a 70 éves Erős Ferencsel, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 71. évf. (2016) 4. sz., 741–755., itt: 747.

⁴⁷⁰ MÁRKUS György, A kultúra társadalma – a kulturális modernitás konstitúciója, in *Kultúra, tudomány, társadalom. A kultúra modern eszméje*, Budapest, Atlantisz, 2017, 27–51., itt: 29.

„a kultúrát öröklött és átöröközhető emberi objektivációk alkotják, amelyek egyfelől meghatároznak bennünket, determinálják tevékenységeinket, másfelől tevékenységeinkben általunk meghatározható módon hasznosíthatók”.⁴⁷¹

Mérei Ferenc olyan kispolgári családból származott, amelyben a könyvnek ugyan volt eszmei értéke, de a kisipari jövedelemből szűkösen élő család osztályhelyzetéhez távolról sem evidensen tartozott hozzá a magaskultúra.⁴⁷² Utóbbi alkotásainak szüntelen értelmezése, játékos „megfejtése”, újraolvasása, megvitatása, utalások formájában történő rögzítése azonban Mérei számára az idők során *habituálissá* vált: meghatározta világnézetét, ez a világnézet pedig visszahatott értelmiségi létmódjára. Az 1970-es években az irodalom fogalmáról, az irodalmi műalkotásról való beszédmódot Mérei számára nem az irodalmi mezőben épp divatozó áramlatokhoz való professzionális illeszkedés, hanem az értelmiségi attitűdből fakadó, a pszichológia szempontjából szakmailag megalapozott kérdésfeltevés jellemezte.

Veres András idézett önkritikája tehát azért is módfelett szimpatikus, mert utóbb világosan észlelte a professzionális karrier szakmai sztenderdjeinek megfelelni vágyó fiatal kutató, mennyiben tér el az irodalomra mint a Bildung, a műveltség, az önismeret egyik legfontosabb forrására tekintő aufklärista értelmiségi *attitűdje* az övétől. A kettő közötti különbség elsősorban a társadalomtörténetileg, szociológiailag megközelített élettörténet kontextusainak aprólékos feltárásával mutatható ki. Többször idézett tanulmányát Veres maga is azzal zárja, hogy Mérei művésztélektani vizsgálódásainak, elemzéseinek ma talán az átfogó műveltség és az analitikus szenvedély a legnagyobb értéke. Egy szinte végletekig elaprózódó és professzionalizálódó tudományos közegben a pszichológus holisztikus látásmódja a mából visszatekintve kifejezetten üdítő, felpeszsdítő élmény: „ő elsősorban értelmezni akart, és csak másodsorban mérlegelte azt, hogy eleget tesz-e szakmai szabályoknak”.⁴⁷³ A *sui generis* felszólító jellege tehát művészetpszichológiai munkásságát is áthatotta, s megint csak kiemeli a fentebb Piaget-től kölcsönzött, az életmű börtön utáni korszakára érvényesített akkomodáció fogalmát és gyakorlatát.

„Már ne rohanjunk és ne lelkendezzünk”. Számadás és önmitológia

„Addig pedig testvér, amíg álljuk, álljuk, / Kuruc életünket megállván csináljuk, /
Lehet, hogy Isten nem engedi vesztünk, / De már ne rohanjunk és ne lelkendezzünk”.⁴⁷⁴

Ady Endre: Két kuruc beszélget

Fentebb már érintettük, hogy börtönből való szabadulását követően Mérei Ferencet az állambiztonság „Psychológus” fedőnéven tartotta ellenőrzés alatt. A jelentéseit „Kerekes” néven író Kántás László úgy fogalmazott, hogy 1964 után Mérei elsősorban szakmai munkájára összpontosított, s azon keresztül erősítette meg helyét a hazai pszi-tudományok mezejében. Sőt, „Kerekes” azt is hozzáteszi, hogy munkáival komoly elismerést vívott ki, jóllehet épp azért

⁴⁷¹ MÁRKUS, A kultúra társadalma – a kulturális modernitás konstitúciója, 30.

⁴⁷² Megismerkedésük kapcsán mesélte Mérei Vera: „akkor én sokat jártam Zeneakadémiára, de Ferit akkor még szemben az élete későbbi részével, a zene egyáltalán nem érdekelte. De akkor már a kedvemért eljött ő is a Zeneakadémiára”. OHA, Mérei Vera-interjú, 42. Azaz a klasszikus zene körülbelül harminc éves koráig egyáltalán nem foglalkoztatta, nem is igazán ismerte.

⁴⁷³ VERES, Mérei Ferenc művésztélektani munkássága, 231.

⁴⁷⁴ ADY Endre, Két kuruc beszélget, in *Ady Endre összes versei*, Láng József – Schweitzer József (szerk.), Budapest, Szépirodalmi, 1977, 724. Az idézett rész utolsó két sorát Litván György írta levélben Méreinek, óva intve utóbbit, hogy túl sokat foglalkozzon a világpolitikával. Idézi MÉREI Ferenc, „Templomtalanul, palásttalanul”, in *A Napló, 1977–1982. Válogatás*, Barna Imre, Kenedi János, Sulyok Miklós, Várady Szabolcs (szerk.), Budapest, Minerva, 1990, 238–241., itt: 238. Az írás címe Illyés Gyula *Számadó* című verséből való. Mérei azért ezt a címet adta, mert Illyést óhajtja megvédeni a demokratikus ellenzék azon tagjaitól, akik rossz véleményt formáltak a költőről, mert nem írta alá a Chartát.

került az Országos Ideg- és Elmegyógyintézetbe, hogy ne kerülhessen kapcsolatba a fiatalabb pszichológusnemzedékekkel. Hovatovább szakmai tudásából, rálátásából kifolyólag Kántás némi rosszmájúsággal azt a prognózist is megkockáztatja, hogy a közeljövő Mérei tanítványaival lesz tele, hiszen az általa képviselt iskola- és szociálpszichológiát oly mértékig itatja át a nonkomformista szemlélet, a *sui generis*, hogy lehetetlen lesz nem számolni vele.⁴⁷⁵



Mérei Ferenc személyigazolványképe

Kántás voltaképpen igazat mondott, hiszen e fejezetből láthattuk, hogy 1964-től Mérei önmagának és kollégáinak valóban hihetetlen tempót diktálva igyekezett „behozni” az 1950 és 1964 között kényszerűen „kiesett” éveket, még ha pontosan tisztában is volt azzal, hogy a végcél nem független a megtett úttól. Másképpen fogalmazva, egy élettörténeten belül nem lehet – legalábbis szakmai szempontból – „behozni” a korábban elveszett éveket, hiszen a szubjektum a megváltozott társadalmi világ új és újabb kihívásaival néz szembe. Jelesül azt a pedagógiát és oktatáspolitikát, melyet Mérei 1950 előtt képviselt, soha sem tudta érvényesíteni, így régi témáit és szakmai érdeklődését a megváltozott körülményekhez igazította. Még pontosabban fogalmazva úgy formálta szubjektumát, hogy érdeklődése az új kihívásoknak is megfeleljen (klinikai pszichológia), ugyanakkor a szakma által elvárt professzionális sztenderdeket korábban rögzített tudásával újraírta, átalakította – ez az akkomodáció lényege.

Az állambiztonságnak ugyanakkor az sem kerülte el a figyelmét, hogy Mérei nemcsak fenntartja, de bizonyos értelemben aktiválja is az 1956-os forradalomhoz kapcsolódó ismeret-ségeit. Ez azonban nem valamiféle konspirációt jelentett, inkább a politikai barátságok ápolását, az összetartozás rítusának megélését. Az 1970-es években a Törzs egyes tagjainak halálát egyrészt a tanítványi hálózattal (főként az A-csoporttal és a Műhelycsoporttal), másrészt az 56-os politikai barátokkal igyekezett ellensúlyozni. Ezt nem úgy értem, hogy ezek a Törzs pótlékai lettek volna, hanem hogy Mérei ismét csak a megváltozott, itt-és-most körülményekhez igazította önmagát, s ebből fakadóan szervezte újra szakmai, politikai és érzelmi hálózatát. A tanítványok és a politikai barátok hálózata tehát semmiképp sem helyettesíti a Törzset, inkább más-más minőségben segíti elő az együttesség megélését. Szőnyi Tamás könyve azonban arról is számot ad, hogy az 56-osokhoz, illetve a fiatal ellenzékiekhez való közeledést korántsem nézte jó szemmel az állambiztonság. A „Sárdi” fedőnéven jelentő Sándor András lényegében a Gáli József, Fekete Sándor, Erdős Péter, Hegedűs András, Tánczos Gábor, Vásárhelyi Miklós, Kardos László és Mérei Ferenc névvel jelzett gárda aktivitásáról számolt be, ám ezzel rá is irányította a figyelmet az 56-osokra. Ez még akkor is lényeges, ha

⁴⁷⁵ ÁBTL, 3.1.5–O–10986/3, 288-296.; SZÖNYEI, *Titkos írás*, II. kötet, 177.

Kántáshoz hasonlóan Sándor is arra a következtetésre jut, hogy Mérei a szakmájának él, politikai kérdésekkel alig foglalkozik.⁴⁷⁶

Távolról sem állítom azt, hogy Mérei apolitikussá vált volna, de az „elveszett évek” nyomasztó érzéséből fakadóan valóban a szakmai kihívásokra összpontosította figyelmét. A forradalomhoz, illetve a börtönhöz kapcsolódó, az állambiztonság szemszögéből „mozgolódásnak” érzékelt összejárás pedig az 1970-es években leginkább rituális és értelemgondozó szerepet kapott.⁴⁷⁷ A Törzs kapcsán részleteiben is láthattuk, hogy a rítus együtteségével az egyes rendezvények hogyan termelik újra az exkluzivitást és az összetartozás élményét, Mérei Vera pedig arra is rámutat, hogy az évfordulók megtartása (házasság, születésnap, a gyerekek első iskolai napja és így tovább) a férje számára a kezdet kezdetétől módfelett fontos volt. 1979. április 1-jén azonban Mérei Vera emlékei szerint Hegedűs B. Andrásnak támadt az az ötlete, hogy közös perük ítélethirdetésének 20. évfordulójára kis megemlékezést szervezzen:

„Hegedűs [B.] Andrisnak egy nagyon kedves ötlete volt, hogy összehívta a társaságot, a lakásán voltunk és megünnepeltük ezt az évfordulót, azt a húsz éves évfordulót. Ez is nevezetes esemény volt”.⁴⁷⁸

Noha nyilvánvalóan nem volt szervezeti-politikai célja az összejövetelnek, annyiban azonban nem ok nélkül nyugtalankodott az állambiztonság, amennyiben azt tapasztalhatták, hogy a forradalom emléke és pozitív pátosza a rítus és a vele járó értelemgondozás (rekonstrukció, megőrzés, értelmezés stb.) munkája révén mégis megmarad, ezáltal az akkori jelen részévé válik. A forradalom örökségének ápolása leginkább azért aggasztotta a titkosszolgálat munkatársait, mert ez a korabeli fiatal értelmiséghez való *közeledéssel* járt együtt.

Szintén Kántás László irányította az állambiztonság figyelmét arra, hogy Mérei Ferenc az *Eszmélet* címen szerveződő folyóirat szinte valamennyi vezetőjével kapcsolatban áll. A szerkesztőség ugyanis 1969. március 10-én József Attila jól ismert, *Eszmélet* című verséből vett idézettel hívta a Kossuth Klubba az érdeklődőket.⁴⁷⁹ Noha Horgas Béla és Levendel Júlia akkor már közel egy éve dolgoztak az első szám megjelentetésén, a lapindítás igencsak nehezen ment, ezért döntöttek az élőszó mellett. Szőnyei Tamás szerint a műsort hihetetlen érdeklődés kísérte, s mikor minden figyelmeztetés ellenére Csoóri Sándor kimondta, „igenis folyóiratot akarunk, mert mi csoport vagyunk”,⁴⁸⁰ akkor a Kossuth Klub vezetőjében felrémlett a helyszínhez több szálon kötődő Petőfi Kör emléke.⁴⁸¹ Talán azt is hozzátehetjük ehhez, hogy 1956-ban ugyanezzel a címmel akart elindulni egy tudományos és művészeti folyóirat, a szerkesztőbizottság tagjai között Lukács Györggyel, ám az is csak terv maradt.⁴⁸²

A Kossuth Klub rendezvényéhez kapcsolódó két 56-os asszociáció nyilván megnehezítette az est lebonyolítást, de főként a folyóirat beköszöntő számának megjelenését. Szőnyei szerint addig talán lett volna némi esély arra, hogy a Magvető kiadón keresztül megjelenjen az első szám, ám 1969 márciusától az állambiztonság ráállt az *Eszmélet* körüli értelmiségi csoportok feltérképezésére.⁴⁸³ Az 1969 őszére, a Fészek Klubba tervezett estet emiatt „technikai

⁴⁷⁶ SZŐNYEI, *Titkos írás*, II. kötet, 174.

⁴⁷⁷ Az értelemgondozás fogalmára lásd Aleida ASSMANN – Jan ASSMANN, Kánon és cenzúra, in *Irodalmi kánon és kanonizáció*, Rohonyi Zoltán (szerk.), Budapest, Osiris – Láthatatlan Kollégium, 2001, 87–107.

⁴⁷⁸ OHA, Mérei Vera-interjú, 352.

⁴⁷⁹ Horgas Béla és Levendel Júlia ugyanezen a címen egy József Attiláról szóló tanulmányt is közzé tett, tehát a vers, illetve a költő köré épülő program erősen összefonódott saját irodalmi törekvéseikkel. Lásd HORGAS Béla – LEVENDEL Júlia, *Eszmélet*, *Világosság*, 8. évf. (1967) 5. sz., 295–298.

⁴⁸⁰ HORGAS Judit – LEVENDEL Júlia, Egy nejlonszatyor kiborul, 2., *Liget Műhely*, 2017. szeptember 5.: <https://ligetmuhely.com/liget/egy-nejlonszatyor-kiborul-2/?highlight=egy%20nejlonszatyor>

⁴⁸¹ SZŐNYEI, *Titkos írás*, II. kötet, 159.

⁴⁸² Vö. TÖKEI Ferenc, Ajánlás, *Eszmélet*, 1. évf. (1989) 1. sz., 3.

⁴⁸³ SZŐNYEI, *Titkos írás*, II. kötet, 159–161. Bővebben lásd: Én valahogy ilyennek képzelem az Eszméletet, in *Leveles könyv. Egy korszak töredékei, 1956–1988*, Horgas Béla – Levendel Júlia (szerk.), Budapest, Téka, 1989, 183–207.

okokra” hivatkozva le is fújta a rendőrség, noha a Magvetővel kötött szerződésnek megfelelően a próbaszám végül elkészült.⁴⁸⁴

„Közben főnről a nyomdai munkálatokat is leállították. E kilátástalan helyzetben gyűltek össze május végén a leányfalui kempingben, melyet az elmaradt Fészek-est rendezőjének, Dániel Ferencnek a Siotour utazási irodában dolgozó felesége jóvoltából béreltek ki, s erre következtek a beidézések (Horgas, Eörsi, Mészöly, Kenedi)”.⁴⁸⁵

A már jól ismert állambiztonsági technikával a politikai rendőrség legfontosabb célja a csoport szerveződésének kimutatása volt, ez esetben a koncepciót Horgas Béla és tevékenysége köré építették fel. A beidézéseket követően Horgas rendőri figyelmeztetést kapott, mely szerint politikai értelemben káros irányba tájékozódik. Azonban akárhogy is mesterkedett az állambiztonság, sem konkrét rendszerellenességet, sem konkrét politikai szándékot nem tudott kimutatni, ugyanakkor az *Eszmélet* körüli felhajtás, mint Szőnyi megjegyzi, „lefojtottságot” eredményezett.⁴⁸⁶ Nem célunk az *Eszmélet* történetének feltárása, annyit azonban végezetül jegyezzünk meg, hogy a vajdasági *Új Symposion* című folyóirat főszerkesztőjeként Tolnai Ottó felajánlott a lap nélkül maradt szerzőknek és szervezőknek tíz oldalt minden lapszámból. A nagyvonalú gesztus értelmében ezt a tíz oldalt kedvük szerint tölthették volna meg, ha az állambiztonság bizalmas nyomozás keretében le nem leplezi az egész tervet. Így Eörsi István hiába adta át a kéziratokat Tolnainak Balatonfüreden, a határon az *Új Symposion* főszerkesztőjét váró magyar vámtisztek elkobozták azokat, Tolnait pedig két évre kitiltották Magyarországról.

Megint csak Kántás László volt az, aki jelentéseiben kifejezetten veszélyesnek láttatta Mérei Ferenc és az *Eszmélet* szervezőinek és szerzőinek közeledését, pláne azt, amikor szóba került, hogy a pszichológus esetleg maga is írna a lapba. Ahogy korábban megemlítettük, a Magvető Kiadóban dolgozó Kenedi János arra kérte Kántást, hogy hozza össze Méreivel, mivel utóbbi írásaiból kötetet szeretne szerkeszteni. Ezekben a mozzanatokban talán nem is annyira egy-egy szöveg közlése tűnhetett veszélyesnek az állambiztonság szemében, mint inkább az idősebb értelmiségi nemzedék *kapcsolatfelvétele* az akkori fiatal értelmiséggel. A „Hegyi” néven jelentő Goldschmidt Dénes pedig azt emelte ki egyik jelentésében, hogy hiba volt korlátozni Mérei szabad mozgását a pszichiátria vonatkozásában, mert az irodalmi kapcsolatfelvétel azzal kecsegtet, hogy a pszichológus jóval szélesebb körben tudja kifejteni gondolatait. A magyar kultúra elsősorban irodalmi kultúra, az irodalom jut el a legtöbb érdeklődőhöz, míg a szaktudományok elsősorban a szakmabeliek figyelmét kelti fel.⁴⁸⁷

Úgy Litván György, mint Szőnyi Tamás kutatásából is tudható, hogy dacára az ügynökök jelentéseinek, melyek megerősítették, hogy Mérei a kapcsolatok szórványos ápolása ellenére nem politizál, hanem a szakmájának él, az állambiztonság gyakorlatilag halála pillanatáig megfigyelte. Feljegyzés készült arról, hogy kapcsolatba lépett szamizdatkészítőkkel, aláírta a Charta '77-et,⁴⁸⁸ szöveget küldött a Bibó István tiszteletére készített emlékkönyvbe.⁴⁸⁹ Ezt a szünni nem akaró, ugyanakkor az 1970-es évek második felében megélénkülő állambiztonsági figyelmet így jellemezte Litván György:

⁴⁸⁴ Vö. BOJTÁR Endre, Találkozások, barátságok. Kálmán C. György beszélgetése, *Jelenkor*, 56. évf. (2013) 12. sz., 1240-1253., itt: 1246-1247.

⁴⁸⁵ SZŐNYEI, *Titkos írás*, II. kötet, 165-166.

⁴⁸⁶ SZŐNYEI, *Titkos írás*, II. kötet, 167.

⁴⁸⁷ SZŐNYEI, *Titkos írás*, II. kötet, 178.; ÁBTL, O-10986/3, 318-320.

⁴⁸⁸ Másikülönben a Charta '77 aláírói egyáltalán nem tartották titokban véleményüket, hiszen a tiltakozás szövegét elküldték az Elnöki Tanács számára is. Lásd Tiltakozunk!, *Magyar Füzetek* 5. (*Kisebbségben*), Malakoff, Dialogues Européens, 1979, 139-142. A pszichológusok közül Mérei mellett Erős Ferenc, Hann Endre, Nagy Attila és Veres Sándor írta alá az 1979. október 29-re datált tiltakozást.

⁴⁸⁹ Korábban tárgyaltuk a szöveget: MÉREI Ferenc, Három találkozás, in *Bibó-émlékkönyv*, Budapest – Bern, Századvég, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1991, II. kötet, 65-71. Vö. SZŐNYEI, *Titkos írás*, II. kötet, 179.

„Mérei Ferenc nem hiába szokta volt mondogatni, hogy aki soká él, az mindent, és mindennek az ellenkezőjét is megérheti. Mielőtt még megérte volna azt a szégyent, hogy mint ártalmatlan öregemberről, Krampusz leveszi róla figyelő tekintetét, a hetvenes évek végén a figyelés egy másik vonala derített fényt arra a kapcsolatra, mely a fiatalokból álló új, demokratikus ellenzék és Mérei között kialakult”.⁴⁹⁰

Életútinterjújában felesége is úgy fogalmaz, hogy Mérei Ferenc értelmiségiként természetesen szabadulása után továbbra is érdeklődött a politika iránt, ugyanakkor a szakmai munka, a tudománynépszerűsítés, valamint a televíziós szereplés annyira lekötötte, hogy közügyekben nem tudott fellépni kezdeményezőként. Nemzedékéből Donáth Ferencsel tartotta leginkább a kapcsolatot, s tőle kapott információkat például az 1985-ös monori találkozóról. A szórványos közlésekből leginkább az hüvelyezhető ki, hogy Mérei politika iránti érdeklődése ebben az időszakban már nem kezdeményező, inkább csak követi az eseményeket, történéseket, és tájékozódik azokról, de való igaz, hogy a szakmai munkát helyezte első helyre.⁴⁹¹

A pszichológus és a politika kapcsolatából Litván György mégis kiemel két mozzanatot. Az egyik a „Várakozók” fedőnevű ügyben dolgozó ügynök 1978. márciusi jelentése, mely szerint szamizdatkészítők keresték fel az idős pszichológust, a másik pedig a fentebb már említett Charta-aláírás, illetve a *Bibó-émlékkönyv* esete. Majdnem biztosan állítható, hogy előbbi nagyobb súllyal esett latba, hiszen, ahogy a fejezet élén, Aczél Györggyel való megbeszélése kapcsán láttuk, a politikus nyomatékosította számára, milyen sokat árt a pszichológus pártállami megítélésének az aláírás ténye, s azt is, hogy ez a rendre utasítás utóbbit testileg-lelkileg mennyire megviselte.⁴⁹² Mérei ennek ellenére úgy érezte, hogy politikai alapállásából és kritikai értelmiségi attitűdjéből kifolyólag nem teheti meg, hogy elzárkózzon a Charta aláírásgyűjtőinek kérése elől. Azt hiszem, nem túl merész következtetés azt feltételezni, hogy a szoros állambiztonsági megfigyelés alá vont pszichológusról ezt többé-kevésbé az állambiztonság is tudta.

Ezt támasztja alá az a még Litván György által feltárt állambiztonsági dokumentum, mely voltaképpen a Horváth József rendőrezredes, a BM III/III-2. osztály vezetője és egyben csoportfőnök-helyettese által kezdeményezett ún. figyelmeztető beszélgetés 29 oldalas leirata. A titokban magnóra rögzített beszélgetés szövegéből a történész is arra a következtetésre jutott, hogy a készülék valószínűleg Horváthnál volt, mivel az ő – egyébként a magyar nyelvet kerékbe törő – mondatait szöveghűen, míg Mérei mondatait sok helyet kipontozva jegyezte fel a magnetofonról leíratot készítő Hersiczkyne rendőr százados. Ez persze a pszichológus rossz egészségi állapotát okozó agyérgörccsel is magyarázható, de a lejegyző szövegkritikai jelzései (kérdőjelek, pontok) mégis inkább arra utalnak, hogy Mérei mondatait nem tudta kivenni a rossz minőségű felvételtől.⁴⁹³ A beszélgetés lényege máskülönben az volt, hogy a Charta 1979. októberi aláírása után az állambiztonság elérkezettnek látta az időt, hogy személyesen rendszabályozza meg a pszichológust. A figyelmeztető beszélgetés során Horváth József megtévesztésnek próbálta beállítani Méreinek a demokratikus ellenzékkel való kapcsolat-felvételét. A rendőrtiszt azzal igyekezett Mérei hiúságát felébreszteni, hogy a fiatal ellenzéki értelmiségnek csak a neve és az ahhoz kapcsolódó szimbolikus tőke, nem pedig maga a pszichológus kell, vagyis valójában csak kihasználják őt. De bárhogyan is van, összegzi az érzelmi zsarolás nyelvén Horváth, a Charta aláírása sokat ront Mérei helyzetén, mivel „megnehezíti” azt, hogy elfelejtsék neki 1956-ot.⁴⁹⁴

⁴⁹⁰ LITVÁN, Mérei és a „Krampusz”, 206.

⁴⁹¹ A szamizdat *Beszélő* számait voltaképpen haláláig olvasta OHA. Vö. MÉREI Vera-interjú, 353.

⁴⁹² MTAK Aczél György kézirati hagyatéka, Mérei Ferenc levele Aczél Györgynek, Ms 6084/89, 1–2. Autográf kézirat, 1981. augusztus 26.

⁴⁹³ A betegségről lásd OHA, MÉREI Vera-interjú, 370–371.; LITVÁN, Mérei és a „Krampusz”, 207–208.

⁴⁹⁴ ÁBTL, F–7412, Jelentés a „Pszichológus” fedőnevű célszemélyről (helyi vétel), 1980. július 1.

A beszélgetés nagy részét Horváth József monológja tölti ki, mely meglehetősen körülmenyes rendőri bikkfanyelven próbálja Méreivel közölni a fentieket. A pszichológus kezdetben vagy nem érti pontosan, vagy nem akarja érteni a célozgatásokat („miről van szó?”, „mire gondol?”), így Horváth József kénytelen konkrétan megfogalmazni az ellenzékhez fűződő kapcsolat miatti aggályait. Miután nyilvánvalóvá tette abbéli gyanúját, hogy a fiatal ellenzékiek Méreit csak tekintélye miatt keresik, azért, hogy politikai törekvéseiknek komolyabb súlyt adjanak, Horváth úgy fogalmaz:

„Azt javasoljuk, hogy ne adja ezeknek az embereknek a nevét! [...] Ön, aki ebben a pillanatban elfogadott az országban és határunkon túl is tudósként [...], önnek tudnia kell, hogy ha 56 nincs, akkor másként alakul az ön élete. [...] Ezt nem hiszem, hogy éntőlem hallja [először]. Sokkal jobban tudja, mint én”.⁴⁹⁵

A rendőrezredes stratégiája jól láthatóan az, hogy Mérei tudósi kvalitásait szem előtt tartva arra figyelmeztesse, hogy ha továbbra is kapcsolatot ápol a demokratikus ellenzékkel, akkor a forradalom ügye újból problémákat okozhat neki. Egyszerűbben fogalmazva, finoman megzsarolja Méreit azzal, hogy a szamizdatosok további támogatását tudományos elismertsége fogja megsínyleni (ezt a TMB-hez beadott, el nem bíralt doktori fokozat kapcsán korábban láthattuk). Ezt tetézi Horváth azzal, hogy Mérei állambiztonsági megítélését tekintve sokat nyom a latban több évtizedes párttagsága, a munkásmozgalomban eltöltött évei és az 1945 utáni szerepe. A rendőrtiszt szerint ez a szépen épülő pályakép roppant meg 1956-ban. Talán nem kell az életrajznak ezen a pontján külön hangsúlyozni, hogy Horváth konstrukciója rendkívül *tendenciózus* beállítás, amennyiben az 1950-es pedológiai határozat annak összes következményével együtt kimarad. A figyelmeztető beszélgetés második felében azonban Mérei aktívabb partnernek bizonyul (feltehetően felmérte partnere szándékait), s meglehetősen ravasz módon válaszol Horváthnak. Amikor utóbbi azt veti fel, hogy a Szabad Európa Rádió mindig csak a magyarországi problémákat emeli ki, de soha sem teszi szavá azt, ami jó, akkor Mérei úgy replikázik, hogy alapvetően szerinte is jó irányba mennek a dolgok, ezért az a párányi ellenzék hogyan is tudná megzavarni a Magyar Népköztársaság rendjét.

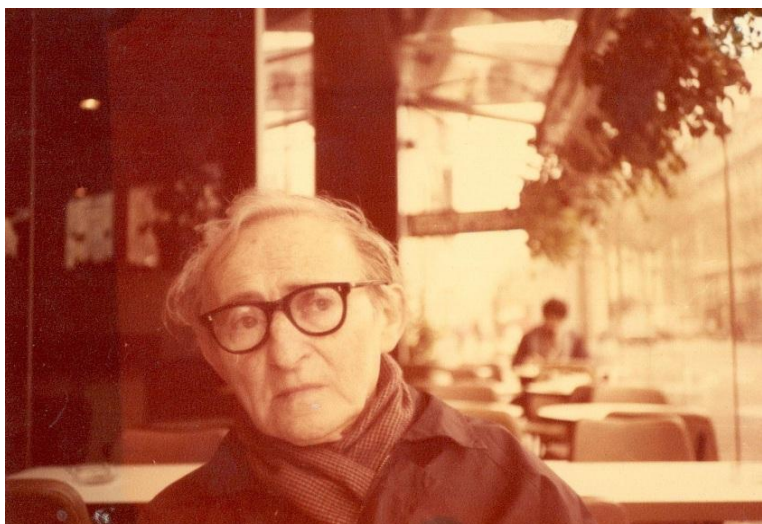
„Az én politikai belátásaim [...] azt kívánnák – erősíti meg a pszichológus –, hogy legyen ellenzék, hogy bárcsak ez a kormányzat a parlamentben elfogadná azt a gondolatot, hogy létezik marxista kiindulású ellenzék”.⁴⁹⁶

Ugyanakkor azt is leszögezi ebben az állambiztonság által kikényszerített különös beszédhelyzetben, hogy három könyve áll megjelenés előtt, s mivel nagyon szeretné, hogy ezek napvilágot lássanak, expressis verbis úgy fogalmaz, hogy *megfogadja* a rendőr ezredes tanácsát. Ezt azonban minden jel szerint csak formálisan mondta, hiszen a demokratikus ellenzékhez kapcsolódó értelmiség *Naplójának* tanúsága szerint a pszichológus ezután is több írást adott a fórumnak, mégpedig 1980. augusztus 6-án *Kit temetünk, kire emlékezünk?*, október 23-án *„Emlékezzünk régiekre”*, 1981. február 24-én *Tanítványomnak sztálinista felettes énje van*, május 16-án *Kétféle velszi bárdok (A mérkőzés)*, augusztus 11-én *A peremhelyzet egyik változata: a szociálpszichológiai kontúr*, október 31-én *Magyar történet múzsája* és 1982. január 29-én *Nem vagyok összeesküvő!* címen.⁴⁹⁷ A konspiratív módon körbeadott *Napló* azonban nagyon is izgatta az állambiztonságot.

⁴⁹⁵ ÁBTL, F-7412, p. 5.

⁴⁹⁶ ÁBTL, F-7412, p. 17.

⁴⁹⁷ A Horváthtal való figyelmeztető beszélgetés előtt egy ízben adott szöveget: 1980. február 20-án *„Templomtalanul, palásttalanul”* címmel. Az íráskronológiájára lásd *A Napló, 1977–1982*, 418–425. A reprezentatív válogatás ebből hármat jelentetett meg nyomtatásban: *„Templomtalanul, palásttalanul”* [238–241.], *„Emlékezzünk régiekre”* [319–320.] és *Tanítványomnak sztálinista felettes énje van* [330–334.].



Mérei 1981-ben, Párizsban

„Aztán jött a következő fecske – írja már 1991-ben Horváth József –, amelyik ugyan még mindig nem hozott nyarat, de felszínre hozott egy magasabb színvonalat, a személyeknek és gondolatoknak szélesebb körét. A *Napló*nak nevezett írásokról van szó. Erre már hivatalból oda kellett figyelni, mivel a művet illegális módon szervezték meg. Három csoport, háromszor tíz fő, hamar vastag kötet lett. Egy személynél két-három napos intervallumig maradhatott a *Napló* s abba mindent beírhatott. [...] Az írások némelyike nemcsak egyszerű reflexiókat, nem egyetlen kérdésre adott válaszokat tartalmazott, hanem egy szabadon gondolkodó értelmiségi kör adott keretek között választott módszere volt arra, hogy saját szürkeállományát a valóság igazi képének, a folyamatok valódi tartalmának feltárására fordítsa és megkísérelje megfogalmazni saját viszonyát ezekhez a folyamatokhoz”.⁴⁹⁸

Horváth rendkívül apologetikus visszatekintését azért volt érdemes idézni, mert egyrészt látható, milyen nyelvi-stiláris szinten áll az állambiztonsági szolgálat egyik vezetője, másrészt azért, mert világosan kitetszik, mennyire tájékozottak voltak az ellenzék viszonyaiban, törekvéseiben. Visszakanyarodva azonban a Horváth és Mérei között lezajló figyelmeztető beszélgetéshez, dramaturgiaiailag jól kitapintható, hogy amikor utóbbi úgy fogalmaz, megfogadja a tanácsot, akkor az ezredes megítélésem szerint elbizakodottá válik. E vélt helyzeti előnyéből fakadóan rendkívül körülményesen ugyan, de rákérdez arra, vajon miért nem elég a Hazafias Népfront az ellenzéki vélemények kifejtésére. Ezen a ponton Méreinél elszakad a cérna:

„Mondja, maga viccel velem? Egy 1930-as pártagnak mondja? [...] Én egy manipulált világban élek, politikailag manipulált. [...] Ha én lennék a Politikai Bizottságban, akkor én is természetesnek venném, hogy azért vannak különböző szerveim, hogy irányítsák a világot. Na, most [...] ebben az irányításban [...] nem érzem az oppozíció lehetőségét”.⁴⁹⁹

Amikor Horváth visszakérdez, vajon szerinte csak ellenzéki pozícióból lehet-e kritizálni (vagyis belülről, a HNF platformjáról nem), akkor Mérei világosan kimondja, hogy csak a „földről” jövő változtatás lehetősége áll fenn, de az alulról jövő hangokat elnémitják. A rendőrezredes erre azzal az értelmetlenséggel felel, hogy szerinte a párt, vagyis a hatalom „önmaga kell, hogy betöltse a saját ellenzékét”.⁵⁰⁰ Mivel Horváth József nem a szabatos fogalmazásról nevezetes, így ebben a mondatban nem láthatunk mást, mint hogy a Magyar Szocialista Munkáspárt irányvonalával nem egyező véleményeket továbbra is csak a HNF-ben tudja elképzelni, míg Mérei egyre szókimondóbb, s úgy fogalmaz: „én egy szocialista ellenzékinek érzem magam. Én Nagy Imre híve vagyok”. Majd úgy folytatja, hogy azt igazán nem

⁴⁹⁸ HORVÁTH József, *A „kisértet” fogságában*, Budapest, Zingen Kft., 1991, 215. A szerző előző példája a korábban már érintett *Marx a negyedik évtizedben* című antológia volt, szerinte erre következett a *Napló*.

⁴⁹⁹ ÁBTL, F-7412, p. 18.

⁵⁰⁰ ÁBTL, F-7412, p. 20.

mondhatja a rendőrezredes, Nagy Imre nem a párton belül fejtette ki politikai tevékenységét. Kettejük beszélgetése ezen a ponton nyilvánvalóan kisiklik, de a pszichológus határozottan rögzíti:

„Nagyon kérem, úgy tolmácsoljon, hogy én lényegében elfogadtam az ön mondanivalóját, nagyon erősen meg fogom fontolni és vigyázni fogok egy csomó dologra. De nem azért, mert meggyőződött, hanem mert megijesztett engem, [noha] egyetlen egy fenyegetést ki nem mondott”.⁵⁰¹



Mérei 70. születésnapja 1979 novemberében

Ez az ijedelem azonban inkább retorikai fogás volt, hiszen mint Litván György is megjegyzi, politikai barátaival (Donáth Ferenc, Göncz Árpád, Hegedűs B. András, Mécs Imre, Rácz Sándor, Vásárhelyi Miklós) az elkövetkező években többször is részt vett a forradalom értékelését célzó kerekasztal-beszélgetéseken. Az 1980-as években azonban egyre kevesebbet foglalkozik az állambiztonság Mérei Ferenc személyével, noha időről-időre leteszik aktájába az egyre romló egészségi állapotáról szóló feljegyzéseket. Az utolsó feljegyzés 1985. december 4-én kelt, mely konstatálja a pszichológust ágyhoz kötő betegséget, ami kizárja, hogy látogatókat tudjon fogadni, ezért javasolják az operatív ellenőrzés lezárását.⁵⁰²

Mérei Ferenc utolsó életszakaszának kezdetét kétségtelenül az Országos Ideg- és Elmegyógyintézetből való nyugdíjazása jelenti. 1975. november 22-én, a pszichológus 66. születésnapját ünneplő, tanítványokkal megtartott rendezvényen Mérei felolvasta *Az elveszett paradicsom* című írását (alcíme: November 66.).⁵⁰³ Mint korábban jeleztük, a születésnapok rituális, irodalmi igényű szöveggel, illetve annak felolvasásával való megünneplése a Törzs hagyományából került át a tanítványok közé. Ugyanakkor az egykorú férfiakból álló baráti társaság mellérendelő viszonya helyett ez esetben a mester-tanítvány aszimmetrikus helyzetéről adhatunk számot. Nem véletlen, hogy a pszichológus maga is megkülönböztette a törzsi és

⁵⁰¹ ÁBTL, F-7412, p. 24.

⁵⁰² LITVÁN, Mérei és a „Krampusz”, 208-209.

⁵⁰³ MÉREI Ferenc, *Az elveszett paradicsom*. November 66., in *Mérei Ferenc, 1909–1986. Emlékkönyv születésének 80. évfordulóján*, 134-145.

a laboratóriumi korszakot.⁵⁰⁴ Mint láttuk, Méreitől nem állt távol a személye körüli kultusz építése, ezt némi malíciával maga Mérei Vera is megjegyzi, így az irodalmi utalásokkal gazdagon átszőtt *Az elveszett paradicsom* című beszámoló voltaképpen az OIE-ből való nyugdíjazás *önmitologikus áthangolását* adta.⁵⁰⁵ Jean Cocteau, John Milton, Anatole France, Albert Camus, William Shakespeare, Wolfgang Amadeus Mozart, Marcel Proust vagy Franz Kafka műveinek szüzséje, egy-egy figurája, motívumkincse azért szövi át az elbeszélést, hogy atmoszférateremtő ereje révén stilisztikailag megemelje az amúgy össze nem tartozó, banális munkahelyi történeteket. A nyugdíjazási történetet Mérei a korábban már elemzett Don Juan-legendakörből átemelt Kövendég alakjával írja körül, ám az utóbbihoz kapcsolódó bűnbánat problémája egyáltalán nem jelenik meg a szövegben. A Mérei Verával interjúzó Havril Erzsébet rá is kérdez erre:

„A Rendezvényirodalmat lapozgatva van egy ilyen fejezetcím, hogy *Az elveszett paradicsom* 1975-ös dátummal, amelyik tele van utalással, asszociációs és irodalmi utalással. De nekem az az érzésem, hogy ebben tulajdonképpen azt az élményfolyamatot írja le, ahogy küszik, eljut hozzá az esetleges nyugdíjaztatásának a híre. Nem tudom, hogy jól érzékelem-e”.⁵⁰⁶

Mérei Vera teljes mértékben megerősíti ezt, s úgy fogalmaz, hogy bár férje számított rá, emlegette olykor, hogy előbb-utóbb nyugállományba helyezik, ennek ellenére láthatóan nehezen viselte nyugdíjazását. Az már a korszakot jellemzi, hogy büntetett előélete miatt csak a szabadság utáni munkaviszony alapján számították ki a nyugdíját, így döbbenetesen alacsony összeget állapítottak meg. Ezen a helyzeten Mérei Vera szerint újfent Aczél György közbenjárása segített, melynek következtében valamivel magasabb nyugdíjat folyósítottak neki.

Az előző fejezetekben bőven merítettünk ezekből a kései írásokból, mégpedig azért, mert a bibliai, szépirodalmi, mozgóképes utalásokkal teletűzdelt *önmitológia* mellett megfigyelhető egyfajta *számadó hangnem* is. Amíg az előbbi allúziók révén nemegyszer önigazolásként működik, vagyis a szövegkörnyezet ereje, atmoszférája visszamenőleg tesz legitimmé egy-egy élettörténeti mozzanatot, addig a számadó tónusú szövegek inkább eldöntetlen, sőt eldönthetetlen problémákra reflektálnak. Noha ezekben az írásművekben is gazdag az utalások sora, a középpontban mégis a szembenézés, a mérlegelés, a mélyebb önmegértés vágya munkál. Éppen ezért talán nem túlzás Mérei Ferenc utolsó alkotói korszakát *önéletírónak* nevezni. Nem szokványos emlékező prózát, visszaemlékezést ír, mely többé-kevésbé lineáris szerkezetben végigveszi az élettörténet egyes szakaszait, hanem reflexióit inkább a pontszerű emlékezés és a lelki feszültség keresése jellemzi. Ez alatt azt értem, hogy Mérei élettörténetének tetszőleges pontjából kiválaszt egy *epizódot*, s az abban megbúvó érzelmi képet behatóan elemzi.⁵⁰⁷ Ezek az érzelmi képek olykor pátosszal telt formát öltenek, s az önmitológia irányába mozdulnak el, olykor azonban a szembenézés, a számadás törekvése válik hangsúlyossá. Ennek az időszaknak főműve – a már többször idézett – *A jó és a rossz határán* című kéziratos antológia, melynek rendezvényirodalmi darabjait (*A jó és a rossz határán*, *A törzsi irodalom esztétikája*, *Metamorphosis Hungariae*, *Egy mutatóvány forgatókönyve*. November 64, *Az elveszett paradicsom*, *Bandázs nélkül*, *Sura*) az életrajz vonatkozó részeinél érintettük.⁵⁰⁸ A korábban szintén tárgyalt közéleti témájú írások pedig javarészt a szamizdat *Napló*-ban jelentek meg, s inkább a pszichológus politikához kapcsolódó viszonyát tárgyalták.

⁵⁰⁴ MÉREI Ferenc, *A jó és a rossz határán*. Bevezető, in *A jó és a rossz határán. Rendezvényirodalom és közéleti írások*, 6.

⁵⁰⁵ OHA, MÉREI Vera-interjú, 360.: „Szóval középpontban volt a Feri, mert ugye róla szólt, meg hát ő imádja a személyi kultuszt, meg egyáltalán”.

⁵⁰⁶ OHA, MÉREI Vera-interjú, 330.

⁵⁰⁷ Ezért is módfelett találó Forgács korábban már felidézett filmjének címe és megközelítésmódja, lásd FORGÁCS Péter, *Epizódok M. F. tanár úr életéből*, Balázs Béla Stúdió – MTV, 1987.

⁵⁰⁸ MÉREI Ferenc, *A jó és a rossz határán. Rendezvényirodalom és közéleti írások*, 1-100.



1982-ben nagybeteg, mellette orvosa Berlin Iván, aki gondosságával megmentette

Ezekben a kései írásokban azonban nem meglepő módon kulcsmotívumként tűnik fel, búvópatakként bukkan elő újra és újra a lezárás, távozás, a távolodás, végső soron a halál gondolata. Legyen az a „hattyú” az *Egy mutatvány forgatókönyvében*, a Kövendég *Az elveszett paradicsomban* vagy a „túlélő”, illetve a „halálaim” a *Bandázs nélkülben*.⁵⁰⁹ A legplasztikusabb, szinte testamentumszerű üzenet azonban a *Lélektani napló* utószavában található, mely a szöveget kiadó Forgács Péter közlése szerint a börtönben vagy közvetlenül az amnesztia után keletkezett.

„Minden levél, minden szöveg fölé, melyet itt a börtönben írtam, szerettem volna odailleszteni címnek vagy mottónak, jelzésnek vagy műfaji meghatározásnak három szót: »Üzenet a palackban«. Nem tehettem, mert a palackba zárt üzenet a hagyomány szerint vagy egyszerű segítségkérés, vagy utolsó összefoglaló mondanivaló az életről. [...] Soraimat ajándéknak és vallomásnak, tudománynak és hiteles beszámolóknak szántam. A palackba zárható kinyilatkoztatástól óvakodtam. Most mégis *rákényszerülök* erre a lépésre. Úgy érzem, olvasóim nem értették meg, vagy megértették, de nem fogadták el azt az életbölcseleti gondolatomat, hogy az élet *hic et nunc* jelenség. Nem várom az életet, hanem élem a mindenkori »itt és most« feltételek között”.⁵¹⁰

Az időskor, vagyis az élettörténet szükségszerű lezárása felől nézve ez a szöveg hely megerősíti azt a korábbi megállapítást, miszerint a *Lélektani napló* fordulatot jelent Mérei gondolkodásában. A prizonizálódás, a betegség és az elnémulás fenyegető jelenléte megerősítette benne a lehetséges vég érzését, így távolról sem véletlen, hogy hitvallása ellenére mégis *rákényszerül* a kinyilatkoztatásra, a testamentum átadására. Ahogy láthattuk, a munkaszolgálat, a száműzetés vagy a börtön is élet annyiban, amennyiben a szorongatott helyzet ellenére a szubjektum nemcsak a túléléshez szükséges létfeltételeket alakíthatja ki, de a helytálláshoz szükséges kielégülést is megteremtheti. Nem egy „normálisnak” posztulált élethelyzethez méri a jelent, hanem nyomban a – Piaget nyomán tárgyalt – akkomodáció útjára lép. Oly módon alakítja át előbb önmagát, hogy alkalmazkodni tudjon a megváltozott külső körülményekhez, melyeket utóbb maga is formálni tud, hiszen, ahogy a svájci pszichológus elméleténél láthattuk, nem a miliő hozza létre a szubjektumot, hanem az előbbivel való interakciók során a szubjektum képezi meg önmagát.⁵¹¹ Ha tehát Mérei testamentum átadására szánta el magát a börtönben, annak igen nyomós oka lehetett, s a *Lélektani napló* kiadása a halála előtti évek-

⁵⁰⁹ Vö. MÉREI Ferenc, *Egy mutatvány forgatókönyve*. November 66.; *Az elveszett paradicsom*; *Bandázs nélkül*, in Mérei Ferenc, 1909–1986. *Emlékkönyv születésének 80. évfordulóján*, 121–158.

⁵¹⁰ MÉREI, *Lélektani napló*, 450. (Kiemelés – K. H. Zs.)

⁵¹¹ Vö. PIAGET, *La construction du réel chez l'enfant*, 307–312.

ben, 1984–1985-ben a nyilvánvaló politikai okokon túl talán e szellemi végrendelet aktualitását is kiemelte.

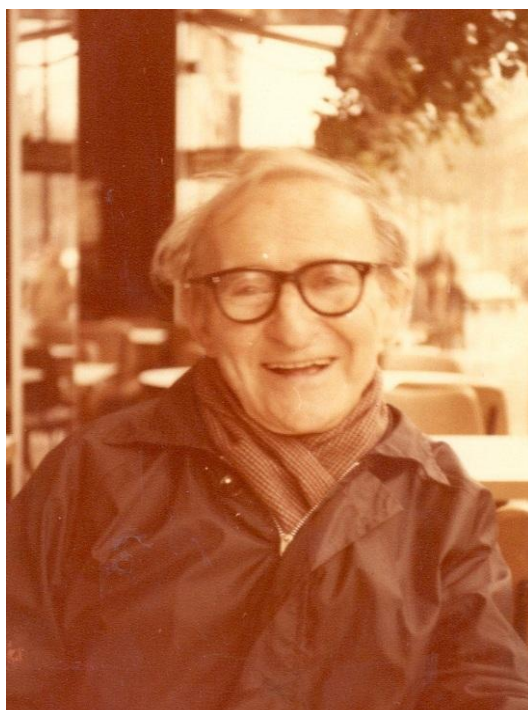
„A naplóíró nem fiatal ember, élete bármikor véget érhet. Fájó szívvel búcsúznék az élettől; de nyugodtan, csaknem zokszó nélkül, mert úgy érzem, hogy éltem. S ha még alkalmas lenne egy utolsó üzenetet küldeni a palackban, nem azt írnám, amit a költő, hogy az elhagyatottság, a szegény, a dac fokán van, s kíváncsi, »lehet-e még jutni előre«.⁵¹²

Nem, nem ezt üzenném a palackban, hanem azt, hogy ha még egyszer választhatnék, megint élni szeretnék, megint ember szeretnék lenni, nagyjából olyan, mint voltam, s szeretném, ha ti olyanok lennétek, amilyenek vagytok.

Ezt üzenném a palackban”.⁵¹³

A *Bandázs nélkül* című rendezvényirodalmi szöveg *Halálaim* című alfejezetében azonban a túlélő legfontosabb kritériumának teszi meg a halál torkából való visszatérés képességét. Jóllehet ebben az elbeszélésben „mindössze” három konkrét halál közeli élményét osztja meg a hallgatósággal (1950, 1958, 1967), jelzi, hogy további „parádés” halálélményekkel is szolgál ni fog. 1950-ben a felakasztás réme, 1958-ban a vizsgálati fogságban a pszichológusként való eltűnése, eljelentéktelenedése aggasztotta (mindkét esetet érintettük fentebb), 1967-ben pedig egy újabb súlyos infarktus veszélyeztette az életét. Amikor túl volt az életveszélyen, és tudatát visszanyerte, orvosa, Szabó Magda így fogalmazott:

„Tanár úr, csodával határos módon megmenekült; ha rendesen él, minden izgalomtól, közéleti, szerelmi, ismereti izgalomtól tartózkodik, még tíz évet is élhet. Tíz év. Bizony, ez nagy dolognak látszott. Azóta tizen-négy éve élek”.⁵¹⁴



Mérei Ferenc 1981-ben, Párizsban

Ezek a tapasztalatok azonban nemcsak Mérei Ferencben, de a családban, a tanítványokban, sőt még a közeli orvosokban is kialakították azt a szeretetteljes reménykedést, hogy életszere-

⁵¹² KARINTHY Frigyes, Üzenet a palackban, in *Nem mondhatom el senkinek. Versek*, Ungvári Tamás (szerk.), Budapest, Szépirodalmi, 1982, 161.

⁵¹³ MÉREI, *Lélektani napló*, 453.

⁵¹⁴ MÉREI, *Bandázs nélkül*, in *Mérei Ferenc, 1909–1986. Emlékkönyv születésének 80. évfordulóján*, 157.

tete, mindennél erősebb élni akarása a legkritikusabb pontokon átsegíti majd. Az 1985–1986-os év kontextusára vonatkoztatva meséli a család, hogy egyszerűen nem hitték, hogy meg fog halni. „Szóval, [...] az 1982-es betegség után, [...] úgy éltük meg, hogy ő soha nem fog meghalni”.⁵¹⁵ Ám a legyengült szervezet mégsem tudta már újból és újból felvenni a küzdelmet a betegségek ellen, így minden remény és hit dacára Mérei Ferenc 1986. február 23-án meghalt.

Elfáradt benne a fájdalom, s elaludt, mint egy gyermek.



Búcsú Párizstól, 1981

⁵¹⁵ OHA, MÉREI Vera-interjú, 374.

FORRÁSOK ÉS BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

1956-os Intézet Oral History Archívuma (OHA)

111. sz. Zsámboki Zoltán-interjú. Készítette Kovács András, 1987–1988.

306. sz. Mérei Vera-interjú. Készítette Havril Andrásné, 1991.

306. sz. Mérei Ferenc-interjú. Készítette Hegedűs B. András és Litván György, 1985 körül.

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.5–O–10986.

3.1.9. V–145288/4

A–4510. Horváth István 1981: *A pszichológia és a szociálpszichológia felhasználása a hálózati munkában*.

Szakdolgozat.

F–7412. Jelentés a „Pszichológus” fedőnevű célszemélyről, 1980. július 1.

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

VIII.761. Fővárosi Pedagógiai Szeminárium iratai, 1911–1951.

XXIII.212.a.1. Tanácsulési jegyzőkönyvek, 1950–1989.

XIV.284. Rákosi Mátyás iratai, 1956–1970.

XXXIII.1.a. Budapest Főváros és az 1950-ben Budapesttel egyesített peremvárosok és községek állami anyakönyvi másodpéldányai, 1895–1980.

Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokság (BVOP)

Irattár, Mérei Ferenc iratai.

Kassák Múzeum

KM-2014.1.21. Mérei Ferenc levele Bálint Endrének, 1969. október 5. Bálint Endre hagyatéka.

Keele University Special Collections and Archives (KUSCA)

GB 172 MAN, Karl Mannheim Papers. 2. doboz „L” dosszié: BBC Talks to Sixth Formers, 1945.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XXVI–a–14–b. Magyar Távirati Iroda (MTI), Hírányagok, 1944–1983.

XXVI–I–1–a. Országos Neveléstudományi Intézet, Általános iratok, 1948–1950.

XXVI–I–1–b. Országos Neveléstudományi Intézet, Mérei Ferenc igazgató iratai, 1945–1948.

XIX–I–15. Országos Diákjóléti és Kollégiumi Hivatal iratai, 1948–1951.

M–KS–276–53. MDP Központi Szervei, Politikai Bizottság, 1948–1956.

M–KS–276–55. MDP Központi Szervei, Szervező Bizottság, 1948–1953.

M–KS–276–68. MDP Központi Szervei, Révai József titkári iratai, 1948–1956.

M–KS–276–90. MDP Központi Szervei, Káder Osztály, 1948–1952.

M–KS–276–109–2. ö. e. Központi Értelmiségi (Kultúrpolitikai) Osztály. Az osztály által a vezető szervek számára készített javaslatok és jelentések, 1948–1949.

M–KS–276–109–3. ö. e. Központi Értelmiségi (Kultúrpolitikai) Osztály. Az osztály által szervezett értekezletek jegyzőkönyvei, 1948–1949.

M–KS–276–111. MDP Központi Szervei, Országos Oktatási Osztály, 1948–1950.

Magyar Nemzeti Galéria Adattára (MNG)

MNB/117415–43/2016. Bálint Endre, Kelemen Imre sírjánál, 1975. február 21. Gépirat.

MNB/117415–43/2016. Justus Pál é. n.: *A család, nagyszüleim, anyám családja*. Datálatlan gépirat.

MNB/117415–43/2016. N. N. 1969: *Numerra kapitány*. Budapest, 1969. Kiadatlan gépirat.

MNB/117415–43/2016. Lux László 1954: Feszfajú története. Gépirat.

MNB/117415–43/2016. Lux László önéletrajza, 1959.

Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára (MTA Kt.)

Aczél György kézirati hagyatéka.

Magyar Tudomány Akadémia Levéltára (MTAL)

Magyar Tudományos Tanács (MTT) iratai 1948–1950.

II. Filozófia és Történettudományok Osztályának iratai, 1950–2006.

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára

Szamizdat 221.: Kovács András (szerk.) 1977: *Marx a negyedik évtizedben*. Budapest. Kézirat.

Politikatörténeti Intézet Levéltára PIL

274–24–11. ő. e. Az MKP Pedagógus Csoport jelentése, 1948. január 20.

302–3–34. ő. e. Interjú Mérei Ferencel.

302–3–39. ő. e. Interjú Pataki Ferencel.

302–1–40. ő. e. Mérei Ferenc pedagógiai tanulmányai és előadásai.

793–2. ő. e. Révai József iratai

Fondszám nélküli sajtóanyag, *Mérei Ferenc-interjú*, 1986.

Magánarchívum

A Mérei, Horváth és a Bálint családok, valamint Radnóti Sándor, Román József jóvoltából.

Bálint Endre – Binét Ágnes – Horváth Klára – Kraiss Ágnes – Lux László – Rudas Klára – Zsámboki Zoltán (szerk.) 1969: *Pasaréti kódex*. Budapest. Kiadatlan gépirat, a szerző tulajdonában.

Bálint Endre 1974a: Ma már nagyon nehéz. In: *Sexaginta IV. Szeretevendégség az igazi Hungária úton*. Gépirat, 9–33.

Bálint Endre 1974b: Miközben a betegség. In: *Sexaginta IV. Szeretevendégség az igazi Hungária úton*. Gépirat, 72–87.

Biró Gábor 1969: A pápák avignoni fogsága. In: Bálint Endre – Binét Ágnes – Horváth Klára – Kraiss Ágnes – Lux László – Rudas Klára – Zsámboki Zoltán (szerk.) 1969: *Pasaréti kódex*. Budapest, 234–238. Kiadatlan gépirat, a szerző tulajdonában.

Biró Gábor 1972: A bar micvó megünneplése. In: Bálint Endre – Hoffmann Tiborné – Kraiss Ágnes – Lux László – Rudas Klára – Zsámboki Zoltán (szerk.): *Vulgata profana. Kinyilatkoztatások*. Kiadatlan gépirat, 88–97.

Finály Gábor (szerk.) 1925: *A Budapesti VI. kerületi m. kir. állami Kölcsey Ferenc Reálgymnázium értesítője, 1924–1925*. Budapest.

Justus Pál é.n.: A marxizmus 1961-ben. Egy mai revizionista tézisei. Gépirat.

Justus Pál [Bizonyos Pál] 1969: A kárpitos. In: Bálint Endre – Binét Ágnes – Horváth Klára – Kraiss Ágnes – Lux László – Rudas Klára – Zsámboki Zoltán (szerk.) 1969: *Pasaréti kódex*. Budapest, 193–195.

Lux László 1974a: A templomos lovag és gengje. In: *Sexaginta IV. Szeretevendégség az igazi Hungária úton*. Gépirat, 34–42.

Lux László 1974b: Az igazi Goldschmidt vagy a jó kezdeményezés, avagy mindkettő. In: *Sexaginta IV. Szeretevendégség az igazi Hungária úton*. Gépirat, 100–108.

Lux László 1969b: Feszfajú történetei. In: Bálint Endre – Binét Ágnes – Horváth Klára – Kraiss Ágnes – Lux László – Rudas Klára – Zsámboki Zoltán (szerk.) 1969: *Pasaréti kódex*. Budapest. Kiadatlan gépirat.

Lux László 1972: Mutatkozások merültek fel. In: Bálint Endre – Hoffmann Tiborné – Kraiss Ágnes – Lux László – Rudas Klára – Zsámboki Zoltán (szerk.): *Vulgata profana. Kinyilatkoztatások*. Kiadatlan gépirat, 32–33.

Mérei Ferenc 1969b: A törzsi irodalom esztétikája. In: Bálint Endre – Binét Ágnes – Horváth Klára – Kraiss Ágnes – Lux László – Rudas Klára – Zsámboki Zoltán (szerk.) 1969: *Pasaréti kódex*. Budapest, 100–122. Kiadatlan gépirat, a szerző tulajdonában.

Mérei Ferenc 1972b: A sexagenerális dicsérete. A törzsi irodalom egyik pozitív hősének elemzése, az ideológiai határozatokban elítélt strukturalista módszerrel. Avagy a tudomány dolgozóinak felajánlása a nagy születésnapra. In: Bálint Endre – Hoffmann Tiborné – Kraiss Ágnes – Lux László – Rudas Klára – Zsámboki Zoltán (szerk.): *Vulgata profana. Kinyilatkoztatások*. Kiadatlan gépirat, 57–75.

Mérei Ferenc 1972c: Ideológiai archetipusok az utódok életében. Tudományos ismeretterjesztő előadás a törzstörténeti szociálpszichológia köréből. In: Bálint Endre – Hoffmann Tiborné – Kraiss Ágnes – Lux László – Rudas Klára – Zsámboki Zoltán (szerk.): *Vulgata profana. Kinyilatkoztatások*. Kiadatlan gépirat, 7–25.

Mérei Ferenc 1974c: A Mester tükörbe néz. In: Kraiss Ágnes – Mérei Ferenc – Románné Somogyi Anna – Rudas Klára – Zsámboki Zoltán (szerk.): *Anti-Bálint. Sexaginta VI*. Kiadatlan gépirat, 34–82.

Mérei Ferenc 1974d: Hajrá, Picasso! Megemlékezés az avantgardista B-közép nagy öregjéről. In: *Sexaginta IV. Szeretevendégség az igazi Hungária úton*. 43–67.

Mezei Árpád 1969: Feljegyzések az utókor számára. In: Bálint Endre – Binét Ágnes – Horváth Klára – Kraiss Ágnes – Lux László – Rudas Klára – Zsámboki Zoltán (szerk.): *Pasaréti kódex*. Budapest, 169–174. Kiadatlan gépirat.

Radnóti Sándor é. n.: A forradalom apálya és egy marxista forradalomelmélet. Kiadatlan kézirat.

Román József 1974: Végzet és kajánság. Gondolatok Bálint Endre művészetéről. In: Kraiss Ágnes – Mérei Ferenc – Románné Somogyi Anna – Rudas Klára – Zsámboki Zoltán (szerk.): *Anti-Bálint. Sexaginta VI.* Kiadatlan gépirat, 10–20.

Szakács Ferenc 2014: A hazai klinikai pszichológia kialakulása. Előadásszöveg. Debrecen, 2014. október 9. Gépirat.

Nyomtatott források

Az 1947. szeptember 16-ra összehívott Országgyűlés almanachja (1947. szeptember 16. – 1949. április 12.). Budapest, 2005.

Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottsága által az 1945. évben tartott közgyűlések jegyzőkönyveinek tárgy- és névmutatója. Budapest, 1946.

A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének, Politikai Bizottságának és Szervező Bizottságának fontosabb határozatai. Budapest, 1951.

Magyar Statisztikai Évkönyv 1943–1946. Budapest, 1948.

A Magyar Szocialista Munkáspárt VII. kongresszusának jegyzőkönyve, 1959. november 30. – december 5. Budapest, 1960.

Magyar Törvénytár. 1935. évi törvénycikkek. Budapest, 1936.

Magyar Törvénytár. 1940. évi törvénycikkek. Budapest, 1941.

Magyarországi Rendeletek Tára 1945. (79.) I–II. kötet. Budapest, 1946.

Nemzetgyűlési napló. 1945. november 29. – 1946. május 9. Budapest, 1946.

Országgyűlési naplója I. kötet (1947. szeptember 16. – 1949. november 24.) Budapest, 1948.

Országgyűlési irományok 1948–1949.

Országgyűlés Naplója II. kötet. (1947. december 3. – 1948. február 13.) Budapest, 1948.

Egészségügyi Közlöny 1977.

Esti Hírlap 1958.

Értésítő. Kulturpolitikai és Pedagógiai Adatszolgáltatás 1949.

Felsőoktatási Szemle 1957.

Fővárosi Közlöny 1945.

Gazdaságstatisztikai Tájékoztató 1949.

Kis Újság 1947.

Kisalföld 1958.

Köznevelés 1948–1950, 1954, 1956–1957.

Köztársaság 1946.

Köznevelés. Minisztériumi rendeletek, közlemények 1948–1949.

Ludas Matyi 1947.

Magyar Közlöny 1945, 1948–1950, 1959, 1960, 1963, 1976, 1981, 1989.

Magyar Nemzet 1956, 1959.

Magyar Pedagógia 1949.

Munka 1958.

Népszabadság 1956, 1957–1959.

Népszava 1948.

Népi Kollégista 1949.

Orvosi Hetilap 1970.

Pedagógiai Szemle 1957–1958.

Rádió- és Televízió Újság 1975.

Szabad Nép 1945, 1947, 1948–1950, 1956.

Thalassa 1995 (6.) 1–2.

Audiovizuális források

Borgos Anna – Erős Ferenc 2002b: *Förster Vera- és Nemes Livia-interjú.* Készült május 1-jén.

Borgos Anna – Erős Ferenc – K. Horváth Zsolt 2002: *Pataki Ferenc-interjú.*

Borgos Anna 2002: *Barcy Magdolna-interjú.* Gépirat.

Borgos Anna 2003: *Kapusi Gyula-interjú.* Gépirat.

Dér András – Muhi Klára 2018: *A szabadság bolond körei.* Budapest, Inforg – M&M Film.

Derű kell és életszeret. Portréfilm Mérei Ferencről. Riporter: Gyenes Károly. Magyar Televízió, 1986.

Filmhíradó 1949. március. Online: <https://filmhíradokonline.hu/watch.php?id=7055>

- Forgács Péter 1987: *Epizódok M. F. tanár úr életéből*. Budapest. Balázs Béla Stúdió – MTV.
- K. Horváth Zsolt 2002b: Szilágyi János György-interjú.
- K. Horváth Zsolt 2004–2005: Biró Gáborné Horváth Klára-interjú.
- Kisfaludy András 1995: *Törvénytelen muskátli*. I–III. Dokumentumfilm, MTV.
- Máriási Dóra 2015: II. sz. interjú. 2015. november 26. Gépírat.
- Mérei Anna 1999: *Ember vagy ördög? Ki volt Lakatos Imre?* Dokumentumfilm.
- Szécsényi Anikó 2007: *Egy óra Nemes Livia pszichoanalitikussal*. Budapest. (Film)
- Szilágyi János 1972: *Kettesben – Mérei Ferenc* (1972), Magyar Rádió Archívuma. Gépírat.
- Borgos Anna – Erős Ferenc 2002b: *Förster Vera-interjú*, készült 2002. május 1-jén.
- Rádai Eszter 1984: Mérei Ferenc-interjú.
- Vas Judit 1968: *Módszerek*. Dokumentumfilm, MAFILM.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- „Államszocializmus” szócikk. In: Csetényi József – Erdődy Elek – Gáspár Zoltán (szerk.) *Mai Enciklopédia*. Budapest, é. n. [1941]. 37.
- Ackermann, Albrecht 1986: Das Institut für Zeitungswesen (Zeitungswissenschaft) an der Universität Heidelberg, 1927–1945. In: vom Bruch, Rüdiger – Roeggele, Otto B. (Hrsg.): *Von der Zeitungskunde zur Publizistik. Biographisch-institutionelle Stationen der deutschen Zeitungswissenschaft in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main, 143–180.
- Adamikné Jászó Anna 2013: *Klasszikus magyar retorika*. Budapest.
- Adorján Viktor 2008: A Szegény színház. Jerzy Grotowski által vezetett társulat színházi kutatásai az 1959–1970 közötti időszakban. *Theatron* (7.) 3–4. 2–136.
- Adorjáni Csaba – Gálfi Béla – Regius Ferenc – Schenker László 1959: A munka és a jutalmazás szerepe a csoportos pszichoterápiában. In: Gegesi Kiss Pál (főszerk.): *Pszichológiai tanulmányok II*. Budapest, 537–546.
- Adorno, Theodor W. 1997 [1955]: *The Sociology of Knowledge and Its Consciousness*. In: Uő.: *Prisms*. Cambridge.
- Adriányi Gábor 1994: A szociális kérdés és az egyház. *História* (16.) 3. 12–15.
- Ady Endre 1977: Két kuruc beszélget. In: Uő.: *Ady Endre összes versei*. (Szerk. Láng József – Schweitzer József.) Budapest, 724.
- Agárdi Péter 2015: *Nemzeti értékviták és kultúrafelfogások, 1847–2014*. Budapest.
- Ageron, Charles-Robert 1997: L'exposition coloniale de 1931. Mythe républicain ou mythe impérial? In: Nora, Pierre (szerk.): *Les lieux de mémoire. La République*. II. kötet. Paris, 493–515.
- Ágoston György 1950: Harc a szocialista nevelésért. *Köznevelés* (6.) 16. 479–483.
- Ágoston György 1952: *A kommunista nevelés fogalma és szerepe a szocializmus építésében*. Budapest.
- Ágoston György 1958: Küzdjük le az ellenséges, revizionista nézeteket. *Pedagógiai Szemle* (8.) 1. 5–15.
- Ajkay Klára – Bagdy Emőke – Dobos Emőke – Erdélyi Ildikó – Falus Ferenc – Kapusi Gyula – Pajor András 2020: A 110 éve született Mérei Ferencre, a klinikai pszichológus szakma alapító tanítómesterére emlékezünk. *Magyar Pszichológiai Szemle* (75.) 1–2. 5–12.
- Ajkay Klára – Bagdy Emőke – Pál Mária 1986: Sajátosságok a Pszichoterápiás Hétvég pszichodráma csoportjaiban. *Magyar Pszichológiai Szemle* (43.) 6. 449–459.
- Ajkay Klára – Pál Mária 1989: A pszichoterapeuta Mérei Ferenc. In: Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária (szerk.): *Mérei Ferenc, 1909–1986. Emlékkönyv születésének 80. évfordulóján*. Budapest 39–42.
- Ajkay Klára – Szakács Ferenc 1983: Kognitív diszpozíciók hatása a pszichodráma-játékban. *Magyar Pszichológiai Szemle* (40.) 1. 3–13.
- Ajkay Klára 1974: Emlékeztetvizsgálat organikus és funkcionális betegek differenciáldiagnosztikájához. *Magyar Pszichológiai Szemle* (31.) 1. 48–62.
- Ajtony Árpád 2006: Adalékok a pszichodráma történetéhez. In: Borgos Anna – Erős Ferenc – Litván György (szerk.): *Mérei élet-mű. Tanulmányok*. Budapest, 95–100.
- Akavia, Naamah 2013: *Subjectivity in Motion. Life, Art and Motion in the Work of Hermann Rorschach*. London – New York, 2013.
- Albertini Béla 2017: A magyarországi Munka-kör fotócsoportha. *Fotóművészet* (60.) 2. 64–71.
- Alexa Károly 1972: Moldova György: Negyven prédikátor. *Kortárs* (16.) 12. 1996–1998.
- Almási Miklós 1964: Elidegenedés és szocializmus. *Valóság* (7.) 2. 8–21.
- Ambrus János (szerk.) 1982: Irodalom és demokrácia. Az irodalmi (Lukács-) vita dokumentumai (1949–1951.) *Filozófiai Figyelő Évkönyve* (1–2.)
- Ameln, Falko von – Becker-Ebel, Jochen 2020: *Fundamentals of Psychodrama*. Szingapúr.
- Áment Erzsébet 2012: Mozaikok a Székesfővárosi Pedagógiai Szeminárium történetéhez. *Neveléstörténet* (9.) 1–2. 123–131.
- Amuszin, I. D. 1986: *A holt-tengeri tekercsek és a qumráni közösség*. Budapest.

- Anderson, Perry 1979: *Considerations on Western Marxism*. London.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert 1991: Társadalmak rejtett hálózata, avagy mit remélhet a társadalomkutatás a kapcsolathálózati megközelítéstől. In: Uők. (szerk.): *Társadalmak rejtett hálózata*. Budapest, 5–19.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert 2006: Hálózatok a magyar társadalomban. In: Kovács Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest, 227–252.
- Anzieu, Didier 1984: *The Group and the Unconscious*. London.
- Aragon, Louis 1990: *Une vague de rêves*. Paris.
- Argejő Éva 2009: „...töltse jól megérdemelt büntetését Magyarország egyetlen szubalpin börtönében, Márianosztrán” Fogdaügynöki jelentések a Váci Országos Börtönben 1960-ban történt éhségstrájkokról. *Betekintő* (3.) 2. https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2009_2_argejo.pdf – utolsó letöltés: 2021. 08. 29. – utolsó letöltés: 2021. 08. 29.
- Aron, Raymond 1983: *Mémoires. 50 ans de réflexion politique*. Paris.
- Árpád Ajtony 2004: Un moment de l’histoire du psychodrame: Ferenc Mérei et Henri Wallon. *Bulletin de psychologie* (472.) 419–422.
- Artaud, Antonin 1985: Az Alfred Jarry Színház. In: Uő.: *A könyörtelen színház. Esszék, tanulmányok a színházról*. (Szerk. Vinkó József.) Budapest, 47–49.
- Assmann, Aleida – Assmann, Jan 2001: Kánon és cenzúra. In: Rohonyi Zoltán (szerk.): *Irodalmi kánon és kanonizáció*. Budapest, 87–108.
- Auerbach, Erich 1985: *Mimézis. A valóság ábrázolása az európai irodalomban*. Budapest.
- Ausch Sándor 1958: *Az 1945–1946. évi infláció és stabilizáció*. Budapest.
- Azoulay, Catherine – Emmanuelli, Michèle – Rausch de Traubenberg, Nina – Corroyer, Denis – Rozencwajg, Paulette – Savina, Yannick 2007: Les données normatives françaises du Rorschach à l’adolescence et chez les jeunes adultes. *Psychologie clinique et projective* (13.) 371–409.
- B. Kádár Zsuzsanna 2012: *Elrabolt remények. A magyar szociáldemokrácia a párt felszámolása után*. Budapest.
- B. Kádár Zsuzsanna 2016: Volt-e szociáldemokrata „demokráciakísérlet” Magyarországon 1945 után? *Múltunk* (61.) 1. 73–89.
- B. L. P. 1945: Magasműveltség. *Köznevelés* (1.) 1–2. 8–10.
- B. Villányi Éva – Kontra Zsuzsa – Várkonyi György (szerk.) 1983: *Rottenbiller utca I. Vajda Lajos, Vajda Júlia, Bálint Endre, Jakovits József*. Szombathely.
- Bablet, Denis 2009: Színészi technika. Beszélgetés Jerzy Grotowskival. In: Grotowski, Jerzy: *Színház és rituálé. Szövegek, 1965–1969*. (Szerk. Degler, Janusz – Osiński, Zbigniew.) Pozsony, 50–59.
- Bagdy Emőke – Császár-Nagy Noémi 2020: A Rorschach-próba hazai szakirodalma tematikusan, a megjelenés időrendjében, 1940–2019. *Magyar Pszichológiai Szemle* (75.) 1. 45–66.
- Bagdy Emőke – Lipták Tamás 1974: A „diszkrimináló skálamódszer” és alkalmazása a szenzitivitás és a paranoiditás diagnosztikájában. *Magyar Pszichológiai Szemle* (31.) 4. 403–421.
- Bagdy Emőke 1981: A pszichodráma. *Magyar Pszichológiai Szemle* (38.) 5. 439–456.
- Bagdy Emőke 1985: A szabadság első pontja: szeretni az életet. Beszélgetés a 75 éves Mérei Ferencel. *Magyar Pszichológiai Szemle* (42.) 3. 241–253.
- Bagdy Emőke 1992: „Majd eljön értem a halott”. József Attila befejezetlen személyiségvizsgálatáról. In: Horváth Iván – Tverdota György (szerk.): „Miért fáj mai is”. *Az ismeretlen József Attila*. Budapest, 65–116.
- Bagdy Emőke 2006: Pszichodráma műhelycsoportunk (M. Cs.) teljesítményei. In: Borgos Anna – Erős Ferenc – Litván György (szerk.): *Mérei élet-mű. Tanulmányok*. Budapest, 89–93.
- Bagdy Emőke 2010: Quo vadis magyar klinikai pszichológia? *Alkalmazott Pszichológia* (12.) 3–4. 109–124.
- Bagi Zsolt 2018: *Az esztétikai hatalom elmélete. Kulturális felszabadítás egy újbarokk korban*. Budapest.
- Bajomi Iván 2006: Az Országos Köznevelési Tanács visszaállítását szorgalmazó ’56-os javaslat. *Educatio* (15.) 3. 492–509.
- Bajomi Lázár Endre 1983: Éhező inasévek Párizsban. Egy régi beszélgetés Kelemen Imrével. *Kritika* (12.) 7. 20–22.
- Bajomi Lázár Endre 1986: Mérei–Mák. *Kritika* (15.) 11. 22–25.
- Bakonyi Péter 1983: *Téboly, terápia, stigma*. Budapest.
- Balassa Péter 1988: Közelítések az Emlékiratok könyvéhez: bevezetés egy elemzéshez. In: Uő. (szerk.): *Diptychon. Elemzések Esterházy Péter és Nádas Péter műveiről, 1986–1988*. Budapest, 157–168.
- Balázs Alice 1989: A tanár Mérei Ferenc. In: Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária (szerk.): *Mérei Ferenc, 1909–1986. Emlékkönyv születésének 80. évfordulóján*. Budapest, 73–76.
- Balázs Gábor 2009: A la recherche du temps perdu. Avagy mi a baj a francia szocialistákkal? *Beszélő* (14.) 7–8. 37–49.
- Balázs Imre József (szerk.) 2007: *A sztálinizmus irodalma Romániában. Tanulmányok*. Kolozsvár.
- Bálint Ágnes 1965: *Mazsola*. Budapest.
- Bálint Ágnes 1968: *Szeleburdi család*. Budapest.
- Bálint Ágnes 1971: *Mazsola és Tádé*. Budapest.

- Bálint Alice 1931: *A gyermekszoba pszichológiája. Pszichoanalitikai tanulmány.* Budapest.
- Bálint Endre 1972: *Házugságok naplójából.* Budapest.
- Bálint Endre 1984: *Életrajzi törmelékek.* Budapest.
- Balog Iván 2004: *Politikai históriák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról.* Budapest.
- Balogh László 2005: Törekvések az értékelés-osztályozás objektívebbé tételére a 20. század első felében. *Neveléstörténet* (2.) 3–4. 227–232.
- Balogh, Margit 2015: Margit Slachta, une religieuse du travail social dans la vie publique. *Hungarian Studies* (29.) 1–2. 193–204.
- Bándy Sándor – Long, Jancis 2000: A forradalom főpróbája? *Replika* (41–42.) 265–283.
- Bandy, Alex 2014: *A Csokoládé-gyilkosság. Egy filozófus másik élete.* Budapest.
- Baranyai Erzsébet – Bothné Jeney Erzsébet – Domokos Lászlóné – Glósz Margit 1947: *Negyedik könyvünk.* Budapest.
- Baranyai Erzsébet 1945: *A nyelvtan tanulásának lélektani feltételei.* Budapest – Pécs.
- Baráth Magdolna 2014a: Előszó. In: Uő.: *A Kreml árnyékában. Tanulmányok Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatainak történetéhez, 1944–1990.* Budapest, 7–19.
- Baráth Magdolna 2014b: Szovjet elképzelések a második világháború utáni Magyarországról. In: Uő.: *A Kreml árnyékában. Tanulmányok Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatainak történetéhez, 1944–1990.* Budapest, 21–40.
- Baráth Magdolna 2017: *A szovjet tényező. Szovjet tanácsadók Magyarországon.* Budapest.
- Barber, Michael 1994: *The Making of the 1944 Education Act.* London.
- Barbier, Frédéric – Bertho Lavenir, Catherine 2004: *A média története.* Budapest.
- Barbier, Frédéric 2005: *A könyv története.* Budapest.
- Barboza, Amalia 2018: Karl Mannheim's Sociology of Self-Reflexivity. In: Kettler, David – Meja, Volker (szerk.): *The Anthem Companion to Karl Mannheim.* London, 175–198.
- Barcy Magdolna – Fonyó Ilona 1989: Személyes fejlődés és csoportdinamika Mérei Ferenc verbális csoportjaiban. In: Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária (szerk.): *Mérei Ferenc, 1909–1986. Emlékkönyv születésének 80. évfordulóján.* Budapest, 43–45.
- Barcy Magdolna – Hanák Katalin 1986: *A család képe a televízióban.* Budapest.
- Barcy Magdolna 1995: A társas közeg ereje: egészségesek csoport-pszichoterápiájának empirikus vizsgálata. Mérei Ferenc-emlékelőadás. *Magyar Pszichológiai Szemle* (51.) 1–2. 3–25.
- Barkóczi Ilona 1964: Adatok a csecsemők manipulációs tevékenységének fejlődéséhez. In: Gegesi Kiss Pál (főszerk.): *Pszichológiai tanulmányok VI.* Budapest, 65–80.
- Barkóczi Ilona 1998: Önarckép háttérrel. In: Bodor Péter – Pléh Csaba – Lányi Gusztáv (szerk.): *Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai.* Budapest, 13–26.
- Barna Imre – Kenedi János – Sulyok Miklós – Váradi Szabolcs (szerk.) 1990: *A Napló, 1977–1982. Válogatás.* Budapest.
- Barthes, Roland 1976: A szemiotológia elemei. In: Uő.: *Válogatott tanulmányok.* (Szerk. Lator László – Kelemen János.) Budapest, 9–92.
- Barthes, Roland 1996: Az írás nulla foka. In: Uő.: *A szöveg öröme.* Budapest, 5–54.
- Bassola Zoltán 1998: *Ki voltam... Egy kultuszminisztériumi államtitkár vallomásai.* Budapest.
- Bastin, Georges 1966: *Les techniques sociométriques.* Paris.
- Bataille, Georges 1970: L'art primitif. In: Uő.: *Œuvres complètes.* I. kötet. *Premiers écrits, 1922–1940.* Paris, 247–254.
- Bataille, Georges 1976: Notice autobiographique. In: Uő.: *Œuvres complètes.* VII. kötet. Paris, 459–462.
- Bataille, Georges 1987: L'érotisme. In: Uő.: *Œuvres complètes.* X. kötet. Paris.
- Bataille, Georges 2001: *Az erotika.* Budapest.
- Batár Attila – Kemény István beszélgetése 2010. II. rész. *Holmi* (22.) 3. 354–386.
- Baudelaire, Charles 1964: A modern élet festője. (Ford. Csorba Géza.) In: Uő.: *Charles Baudelaire válogatott művészeti írásai.* (Szerk. Csorba Géza.) Budapest, 129–163.
- Beck Tibor – Germuska Pál 1997: *Forradalom a bölcsészskaron.* Budapest.
- Beck, Samuel J. 1930: Personality Diagnosis by Means of the Rorschach Test. *American Journal of Orthopsychiatry* (1.) 1. 81–88.
- Beck, Samuel J. 1972: How the Rorschach Came to America. *Journal of Personality Assessment* (36.) 2. 105–108.
- Beck, Ulrich 2003: *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba.* Budapest.
- Beke Margit (szerk.) 2015: *A Magyar Katolikus Püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei, 1945–1948 között.* Budapest. (2., bővített kiadás.)
- Békés Vera 2000: „Nyájszellem” vagy „együttes élmény”? Társaslélektani fogalmak a paradigma által vezérelt tudományos közösségek dinamikájának leírásában. *Magyar Filozófiai Szemle* (44.) 4–6. 253–269.

- Bence György – Kis János 1991: Határolt forradalom, megszorított többpártrendszer, feltételes szuverenitás. In: *Bibó-émlékkönyv*. I. kötet. Budapest – Bern, 386–403.
- Bence Gyula 1958: Néhány megjegyzés a balatonfüredi pedagóguskonferencián elhangzottakhoz. *Pedagógiai Szemle* (8.) 2. 99–113.
- Benda Kálmán 1973–1974: Egy új forrástudomány: a pszichografológia. *Levéltári Közlemények* (44–45.) 61–76.
- Benedek István 1983: *Aranyketrec. Egy elmeosztály élete*. Budapest.
- Benjamin, Jr., Ludy T. 2005: History of Clinical Psychology as a Profession in America (and a Glimpse at its Future). *Annual Review of Clinical Psychology* (1.) 1. 1–30.
- Benjamin, Walter 1995: A szürrealizmus. Az európai értelmiség utolsó pillanatfelvétele. In: Bacsó Béla (szerk.): *Az esztétika vége – avagy se vége, se hossza?* Budapest, 303–319.
- Benmakhlouf, Ali 2011: *L'identité. Une fable philosophique*. Paris.
- Bensman, Joseph – Givant, Michael 1975: Charisma and Modernity. Use and Abuse of a Concept. *Social Research* (42.) 4. 570–615.
- Beránné Nemes Éva – Kajári Erzsébet 1989a: „A Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezet csatlakozik”. 1956. november 20. *Új Tükör* (26.) 33. 18–19.
- Beránné Nemes Éva – Kajári Erzsébet 1989b: „Nyomozati munkát a Pedagógus Szakszervezettel kapcsolatban nem végeztünk”. Budapest, 1957. október 1. *Új Tükör* (26.) 34. 18–19.
- Beránné Nemes Éva (szerk.) 1989: *A magyarországi szakszervezeti mozgalom dokumentumai*. 9. kötet. *Útkeresés, 1953–1958*. Budapest.
- Berecz János 1957: A KISZ feladatai az egyetemi hallgatók nevelésében. *Felsőoktatási Szemle* (6.) 6. 323–328.
- Bereczki Sándor 1962: Szocialista közösségi nevelésünk fejlődésének vázlatos áttekintése. *Módszertani Közlemények* (2.) 1. 15–20.
- Bereczki Sándor 1970: Törekvések a nyolcosztályos népiskola megteremtésére a felszabadulás előtt. In: Köte Sándor (szerk.): *Neveléstörténeti tanulmányok*. Budapest, 125–229.
- Bereczki Sándor 1996: Radnai Béla, a pszichológus. *Módszertani Közlemények* (36.) 4. 167–171.
- Berend T. Iván – Egry Gábor – Romsics Ignác – Szakály Sándor – Tomka Béla 2015: Körkérdés 1945-ről. *Levéltári Közlemények* (86.) 331–339.
- Berg, Charles 1951: *The Unconscious Significance of Hair*. London.
- Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas 1998: *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés*. Budapest.
- Berne, Eric 1997: *Sorskönyv. Az emberi játszmák folytatása*. Budapest.
- Bertalan Ferenc 1947: *Második könyvünk: folyóírás, olvasmányok, nyelvi ismeretek, számolás és mérés*. Budapest.
- Bertalan Ferenc 1961: A II. osztályos olvasókönyv. In: Makoldi Mihályné (szerk.): *Gyermekeink olvasókönyvéről*. Budapest, 25–41.
- Bessenyei György 1931: *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék*. Budapest.
- Bettelheim, Bruno 1988: *A mese bűvölete és a bontakozó gyermeki lélek*. Budapest.
- Bianco, Giuseppe (szerk.) 2015: *La signification du concret. Philosophie et psychologie chez Georges Politzer*. Paris.
- Bibó István 1943: Korunk diagnózisa. Mannheim Károly új könyvéhez. *Társadalomtudomány* (23.) 4–5. 454–474.
- Bibó István 1947: Összeesküvés és köztársasági évforduló. *Válasz* (7.) 2. 176–183.
- Bibó István 1986a: *Válogatott tanulmányok*. I. kötet. 1935–1944. (Szerk. Huszár Tibor.) Budapest.
- Bibó István 1986b: A magyar demokrácia válsága. In: Uő.: *Válogatott tanulmányok*. II. kötet. 1945–1949. (Vál. Huszár Tibor.) Budapest, 13–79.
- Bibó István 1986c: Levél Borbándi Gyulához. In: Uő.: *Válogatott tanulmányok*. III. kötet. 1971–1979. (Szerk. Huszár Tibor.) Budapest, 295–373.
- Bibó István 1990: Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna. In: Uő.: *Válogatott tanulmányok, 1935–1979*. IV. kötet. (Szerk. ifj. Bibó István.) Budapest, 265–282.
- Billig, Michael 2014: Kurt Lewin's Leadership Studies and his Legacy to the Social Psychology. Is There Nothing as Practical as a Good Theory? *Journal for the Theory of Social Behavior* (45.) 4. 440–460.
- Binét Ágnes 1949: Az üvegházi nevelés világszemlélete. *Köznevelés* (5.) 4. 71–75.
- Binét Ágnes 1949: *Negyedik könyvünk*. Budapest.
- Binét Ágnes 1989: A gyermeklélektan helye Mérei Ferenc életművében. In: Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária (szerk.): *Mérei Ferenc, 1909–1986. Emlékkönyv születésének 80. évfordulóján*. Budapest, 54–57.
- Bíró Gábor 1935a: Kassák Lajos: Napjaink ártértele. *Századunk* (10.) 3. 83–85.
- Bíró Gábor 1935b: Reitzer Béla: A proletárnevelés kérdéséhez. *Századunk* (10.) 3. 136–138.
- Bíró Gábor 1935c: Fasiszta szocializmus. Pierre Drieu La Rochelle: Socialisme fasciste. *Századunk* (10.) 4–5. 204–205.
- Bíró Gábor 1936a: Közép-európai tájszervezés. Halmos Béla tanulmánya. *Századunk* (11.) 1. 59–60.
- Bíró Gábor 1936b: Jean Jaurès, a háború és a francia szocializmus. *Századunk* (11.) 2. 82–89.
- Bíró Gábor 1936c: Egy elszüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete. *Századunk* (11.) 9. 398–399.

- Biró Gábor 1937a: Félicien Challaye: Jaurès. *Századunk* (12.) 2. 88.
- Biró Gábor 1937b: Munkatáborok. *Századunk* (12.) 6–7. 252–255.
- Biró Gábor 1937c: Közép-európai nyári egyetem Tátralomnicon. *Századunk* (12.) 8. 305–307.
- Biró Gábor 1937d: Alfred Weber: Kulturgeschichte als Kultursociologie. *Századunk* (12.) 4–5. 212.
- Biró Gábor 1938: Dr. Viktor Bauer: Zentraleuropa. *Századunk* (13.) 1. 45–46.
- Biró Gábor 1939: Paraszttság és nemzeti kultúra. *Századunk* (14.) 6. 236–239.
- Biró Gábor 2009: Emlékek és jegyzetek Vajda Lajosról. (Közreadja Biró Eszter.) *Holmi* (21.) 6. 804–812.
- Biró Yvette – Hegedűs Zoltán – Zsugán István 1970: „A film a szociálpszichológia kitüntetett szemléltetési módja”. Beszélgetés Mérei Ferencel és Vas Judittal. *Filmkultúra* (11.) 1. 64–71.
- Bitterli, Urs 1982: „Vadak” és „civilizáltak”. *Az európai-tengerentúli érintkezés szellem- és kultúrtörténete*. Budapest.
- Bizó Gyula 1956: Képek a balatonfüredi neveléstudományi táborból. *Köznevelés* (12.) 20. 468–469.
- Blatner, Adam 2004: *A pszichodráma alapjai. Történet, elmélet, gyakorlat*. Budapest.
- Blum, Alain – Mespoulet, Martine 2003: *L'anarchie bureaucratique. Pouvoir et statistique sous Staline*. Paris.
- Blumenberg, Hans 1983: *The Legitimacy of the Modern Age*. Cambridge – London.
- Bódi Lóránt 2011: Művészet és közösségi élet Petrigalla Pál szalonjában, 1959–1970. *Új Forrás* (43.) 6. 49–65.
- Bodnár György 1976: Irodalomtudósaink fóruma. Sötér Istvánnal beszélget Bodnár György. *Jelenkor* (19.) 3. 259–264.
- Bódy Zsombor 2008: Többpárti totalitarizmus. Politika és személyzeti politika néhány magyar nagyvállalatnál 1945 és 1948 között. In: Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában*. Budapest, 116–131.
- Bognár Bulcsu 2012: *A népies irányzat a két háború között. Erdei Ferenc és a harmadik út képviselői*. Budapest.
- Bognár Virág 1996: Az ideológia és utópia hajótörése. Mannheim Károly *Ideológia és utópia* című műve német és angol változatának összevetése. *Szociológiai Szemle* (6.) 2. 21–55.
- Bojtár Endre 2013: Találkozások, barátságok. Kálmán C. György beszélgetése. *Jelenkor* (56.) 12. 1240–1253.
- Bolvári-Takács Gábor 1998: *Filmművészet és kultúrpolitika a művészeti díjak tükrében. Összefoglaló tanulmány és díjregiszter*. Budapest.
- Bolvári-Takács Gábor 2011: A művészeti díjak rendszerének kialakulása, 1948–1956. *Valóság* (54.) 6. 56–75.
- Bon, Monique 2016: Réalisation d'un rêve. Le Palais idéal du facteur Cheval. *Psychologie clinique* (41.) 109–121.
- Borges, Jorge Luis 1999b: Az idő újabb cáfolata. In: Uő.: *Az örökkévalóság története. Esszék*. (Szerk. Scholz László.) Budapest, 332–358.
- Borgos Anna – Erős Ferenc – Litván György (szerk.) 2006: *Mérei élet-mű. Tanulmányok*. Budapest.
- Borgos Anna (összeáll.) 2006: Mérei Ferenc írásai és a róla szóló irodalom. In: Borgos Anna – Erős Ferenc – Litván György (szerk.): *Mérei élet-mű: tanulmányok*. Budapest, 293–307.
- Borgos Anna 2009: Elhárító mechanizmusok. Pszichoanalízis és politika találkozásai Hajdu Lilly életútjának tükrében. *Thalassa* (20.) 1. 21–46.
- Borgos Anna 2018: *Holnaplányok. Nők a pszichoanalízis budapesti iskolájában*. Budapest.
- Boros Lajos 1940: Parasztkollégium. *Magyar Élet* (5.) 1. 22–23.
- Borsányi György 1983: Ezernyolcszáz kartoték a budapesti baloldarról. *Valóság* (26.) 9. 19–31.
- Borsányi György 1989: A budapesti munkások választási magatartása (1922–1945). *Valóság* (32.) 1. 87–100.
- Borsodi Csaba 2003: Az 1956-os forradalom és szabadságharc eseményei az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. In: Szögi László (szerk.): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története, 1635–2002*. Budapest, 346–356.
- Borsodi Csaba 2018: Forradalmi bizottságok, munkástanács az ELTE-n 1956-ban. In: Draskóczy István – Varga Júlia – Zsidi Vilmos (szerk.): *Universitas historia. Tanulmányok a 70 éves Szögi László tiszteletére*. Budapest, 165–178.
- Bosch, Sofia 2016: Chiki Weisz, conocido desconocido. *Inteligencia Independiente*.
<https://inteligenciaindependiente.com/2016/06/07/chiki-weisz-conocido-desconocido/> – utolsó letöltés: 2024. 08. 29.
- Bosnyák Zoltán 1938: *Fővárosunk elzsidósodása*. Méhelty Lajos előszavával. Budapest.
- Bourdieu, Pierre – Passeron, Jean-Claude 1964: *Les Héritiers. Les étudiants et la culture*. Paris.
- Bourdieu, Pierre – Boltanski, Luc 1976: La production de l'idéologie dominante. *Actes de la recherche en sciences sociales* (2–3.) 3–74.
- Bourdieu, Pierre – Passeron, Jean-Claude 1970: *La Reproduction. Éléments pour une théorie du système d'enseignement*. Paris.
- Bourdieu, Pierre 1978: A szimbolikus tőke. In: Uő.: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest, 379–400.
- Bourdieu, Pierre 1979: *La distinction. Critique sociale du jugement*. Paris.
- Bourdieu, Pierre 1981: La représentation politique. Éléments pour une théorie du champ politique. *Actes de la recherche en sciences sociales* (36–37.) 3–24.
- Bourdieu, Pierre 1981b: Sartre. *Valóság* (24.) 3. 117–119.

- Bourdieu, Pierre 1997: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, 156–177.
- Bourdieu, Pierre 1997b: A közvélemény nem létezik. *Szociológiai Figyelő* (1.) 1–2. 136–145.
- Böhme, Jakob 1997: *Szent sóvárgás*. (Vál. és ford. Isztray Botond.) Budapest.
- Böröcz József 2017: Kettős függőség és a külső kötődések informálissá válása: a magyar eset. In: Uő.: *Hasított fa. A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig*. Budapest, 49–68.
- Böröcz József 2018: *Az EU és a világ: kritikai elemzés*. Budapest.
- Böröcz József 2019: Kistársadalom – kiskapuk. *Replika* (112.) 123–143.
- Böszörményi Géza 2006: *Recsk, 1950–1953. Egy titkos kényszmunkatábor története*. Budapest.
- Böszörményi Zoltán – Moussong-Kovács Erzsébet 1967: *Orvosi pszichológia. Egyetemi tankönyv*. Budapest.
- Böszörményi Zoltán 1956: Csoportpszichoterápiás kísérletek schizophrenekkel és alkoholistákkal. *Ideggyógyászati Szemle* (9.) Különszám, 235–236.
- Böszörményi, Georg – Mérei, Franz 1940: Zum Problem von Konstitution und Prozess in der Schizophrenie auf Grund des Rorschach-Versuches. *Schweizer Archiv für Neurologie und Psychiatrie* (45.) 2. 276–295.
- Breton, André – Éluard, Paul 1968: Az örület. In: Bajomi Lázár Endre (szerk.): *A szürrealizmus*. Budapest, 288–291.
- Breton, André 1968: A szürrealizmus kiáltványa. In: Bajomi Lázár Endre (szerk.): *A szürrealizmus*. Budapest, 149–178.
- Briggs, Asa – Burke, Peter 2004: *A média társadalomtörténete: Gutenbergről az internetig*. Budapest.
- Brockmann, Stephen 2004: *German Literary Culture at the „Zero Hour”*. Rochester.
- Bródy Ferenc – Pálóczi-Horváth György 1949: Freud, vagy egy illúzió eredete. *Társadalmi Szemle* (4.) 5. 373–374.
- Bruner, Jerome 1962: Introduction. In: Vygotsky, L. S.: *Thought and Language*. Cambridge.
- Buber, Martin 1991: *Én és Te. Esszé*. Budapest.
- Buber, Martin 1995: *Haszid történetek*. I–II. kötet. Budapest.
- Buda Béla 1986: Akció – katarzis – empátia – encounter. In: Popper Péter – Komlósi Piroska (szerk.): *Pszichodráma*. Budapest, 69–91.
- Buda Béla 1994: A szociálpszichológia és modern kutatási irányzatai. In: Lengyel Zsolt (szerk.): *Szociálpszichológiai olvasókönyv*. Budapest, 89–107.
- Burns, Tom 1992: *Erving Goffman*. London – New York.
- Burrows, Millar 1961: *Holttengeri tekercsek*. Budapest.
- Buruma, Ian 2013: *Year Zero. A History of 1945*. New York.
- Caillouis, Roger 1956: *L'incertitude qui vient des rêves*. Paris.
- Cantor Goldberg, Merle 2009: Positive Psychodrama and the Early Work of J. L. Moreno. *Psychodrama* (33.) 4. 359–372.
- Capa, Robert 2015: *Budapesti beszélgetés*. Balatonfüred.
- Capsheaw, James H. 1999: *Psychologists on the March. Science, Practice and Professional Identity in America, 1929–1969*. Cambridge.
- Caron, François 1985: *La France des patriotes de 1851 à 1918*. Paris.
- Carroy, Jacqueline 2012: *Nuits savantes. Une histoire des rêves, 1800–1945*. Paris.
- Cartwright, Dorwin – Zander, Alvin 1969: A csoportdinamika keletkezése. In: Pataki Ferenc (szerk.): *Csoportlélektan*. Budapest, 47–74.
- Carty, Anthony 1995: Alfred Verdross and Othmar Spann: German Romantic Nationalism. National Socialism and International Law. *European Journal of International Law* (6.) 1. 78–97.
- Casadei, Alberto 2011: Incipit vita nova. *Dante Studies* (129.) 179–186.
- Cassirer, Ernst 1946: *The Myth of the State*. New Haven.
- Cassirer, Ernst 1997: A modern politikai mítoszok technikája. In: Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*. Budapest, 37–50.
- Castillo, Greg 2005: Domesticating the Cold War. Household Consumption as Propaganda in Marshall Plan Germany. *Journal of Contemporary History* (40.) 2. 261–288.
- Castles, Francis G. 1978: *The Social Democratic Image of Society. A Study of the Achievements and Origins of Scandinavian Social Democracy in Comparative Perspective*. London.
- Caute, David 1967: *Le communisme et les intellectuels français, 1914–1966*. Paris.
- Certeau, Michel de 1994: *La prise de parole et autres écrits politiques*. Paris.
- Charle, Christophe 1990: *Naissance des „intellectuels”, 1880–1900*. Paris.
- Chartier, Roger 1998: „La chimère de l'origine”. Foucault, les Lumières et la Révolution française. In: Uő.: *Au bord de la falaise. L'histoire entre certitudes et inquiétude*. Paris, 132–160.
- Chelebourg, Christian 1990: Préface. In: Jules Verne: *Vingt mille lieues sous les mers*. Paris.
- Clark, Kenneth 1986: *Az akt. Tanulmány az eszményi formáról*. Budapest.
- Clements, Keith (szerk.) 2010: *The Moot Papers. Freedom, Faith and Society in 1938–1944*. London.
- Cole, G. D. H. 1960: *A History of Socialist Thought. Vol 3: The Second International*. London, 323–354.

- Combe, Sonia: 2007: 1956 – Kelet-Berlinből nézve. Kísérlet Lukács György kimenekítésére. *Beszélő* (11.) 6. 62–68.
- Congdon, Lee 1991: *Exile and Social Thought. Hungarian Intellectuals in Germany and Austria, 1919–1933*. Princeton.
- Congdon, Lee 1997: Possessed: Imre Lakatos' Road to 1956. *Contemporary European History* (6.) 3. 279–294.
- Conrad, Sebastian 2016: *What is Global History?* Princeton.
- Courtois, Stéphane – Werth, Nicolas – Panné, Jean-Louis – Paczkowski, Andrzej – Bartosek, Karel – Margolin, Jean-Louis 2001: *A kommunizmus fekete könyve: bűntény, terror, megtorlás*. Budapest.
- Crowley, John 2003: Usages de la gouvernance et de la gouvernementalité. *Critique internationale* (21.) 52–61.
- Cs. Kiss Lajos 2003: A tudásszociológia eszméje és hivatása. In: Gellériné Lázár Márta – Karádi Éva – Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Mannheim-tanulmányok. Írások Mannheim Károlyról és Mannheim Károlytól*. Budapest, 158–247.
- Csagin, B. A. 1949: *A filozófia pártszerűsége és a polgári objektívizmus elleni harc*. Budapest.
- Csaplár Ferenc 1987c: A „Munka-kör”. In: Uő: *Kassák körei*. Budapest, 250–306.
- Csaplár Ferenc 2005: *Kassák Lajos születésnapjai, 1917–1967*. Budapest.
- Csaplár Vilmos 1989: Én valahogy ilyennek képzelem az Eszméletet. In: Horgas Béla – Levendel Júlia (szerk.): *Leveles könyv. Egy korszak töredékei, 1956–1988*. Budapest, 183–207.
- Csapody Tamás 2011: *Bori munkaszolgálatosok. Fejezetek a bori munkaszolgálat történetéből*. Budapest.
- Császár-Nagy Noémi 2020a: A Rorschach-próba hazai útja. *Magyar Pszichológiai Szemle* (75.) 1. 33–44.
- Császár-Nagy Noémi 2020b: Quo vadis Rorschach-teszt? A Rorschach-próba múltja, jelene, krízisei, megújulása és jövője. *Magyar Pszichológiai Szemle* (75.) 3. 13–32.
- Csécsy Imre 1948: Mikroszociológia és szociometria. *Huszadik Század. Társadalomtudományi és politikai szemle* (36.) 216–221.
- Csepeli György 1980: *A szociálpszichológia vázlata*. Budapest.
- Csepeli György 1998: Szabadság a börtönben. In: Mérei Ferenc: *Lélektani Napló*. (Szerk. Forgács Péter.) Budapest, 477–483.
- Csepeli György 1998: Szabadság a börtönben. In: Mérei Ferenc: *Lélektani Napló*. (Szerk. Forgács Péter.) Budapest, 477–483.
- Csepeli György 1999: Bandázs és sisak nélkül. *BUKSZ* (11.) 1. 68–70.
- Cser János 1988: A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium Lélektani Laboratóriuma szervezetének kialakulása. In: Kiss György (szerk.): *Tanulmányok a pszichológia hazai gyakorlati alkalmazásának múltjáról*. Budapest, 116–121.
- Csibi László 2001: Az Egyetemi Színpad és az Universitas Együttes hőskora. *Iskolakultúra* (11.) 3. 58–64.
- Csikós Mihály 1949: Társadalmi kapcsolatok képe számokban. *Huszadik Század* (37.) 5. 385–386.
- Csizmadia Ervin 1995a: *A magyar demokratikus ellenzék, 1968–1988*. I. kötet. Budapest.
- Csulák Mihály 1978: A magyar gyermekirodalom születése. *Budapest* (16.) 4. 34–37.
- Csunderlik Péter 2017: *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták. A Galilei Kör (1908–1919) története*. Budapest.
- Csutak Gabi – Jánossy Lajos – Keresztury Tibor – Nagy Gabriella: A szellem rejtekútjai. Nagyvizitben Tábor Ádámnál. *Litera* 2015. április 10. <http://www.litera.hu/hirek/a-szellem-rejtektutjai> – utolsó letöltés: 2021. 08. 29.
- Dagut, M. B. 1951: The Habbakuk Scroll and Pompey's Capture of Jerusalem. *Biblica* (32.) 4. 542–548.
- Dale, Gareth 2010: *Karl Polanyi: the Limits of the Market*. Cambridge, 2010.
- Dancs Istvánné (szerk.) 1979: *Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról, 1945–1948*. Budapest.
- Darabos Pál 2002: *Hamvas Béla. Egy életmű fiziognómiája*. I–III. kötet. Budapest.
- Darvas József 1948: Megjegyzések a „Lélekbúvárhoz”. *Forum* (3.) 12. 994–997.
- Davidov, J. N. 1964: Lefebvre és az elidegenedés elmélete. *Valóság* (7.) 2. 22–28.
- de Man, Paul 1973: Semiology and Rhetoric. *Diacritics* (3.) 3. 27–33.
- de Man, Paul 1989: Szemiotika és retorika. In: Bacsó Béla – Ambrus János (szerk.): *Szöveg és interpretáció*. Budapest, 115–128.
- de Man, Paul 2000: Az irónia fogalmáról. In: Uő.: *Esztétikai ideológia*. Budapest, 175–203.
- Demm, Eberhard 2003: Karl Mannheim és Alfred Weber. Alfred Weber és Heinrich Rickert között. In: Gellériné Lázár Márta – Karádi Éva – Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Mannheim-tanulmányok. Írások Mannheim Károlyról és Mannheim Károlytól*. Budapest, 111–128.
- Déry Tibor 1964: *G. A. úr X-ben*. Budapest.
- Déry Tibor 1980: *A befejezetlen mondat*. Budapest.
- Dettai Mária 2010: Fiúk – lányok – gyermekek a pedagógiai sajtóban 1960 és 1969 között. *Iskolakultúra* (20.) 9. 14–23.
- Deutscher, Isaac 2017: The Non-Jewish Jew. In: Uő.: *The Non-Jewish Jew and Other Essays*. London – New York, 27–38.
- Devecseri Gábor 1979a: Ember a cirkuszban. Karinthy Frigyesről. In: Uő.: *Lágymányosi istenek. Összegyűjtött esszék, tanulmányok*. Budapest, 109–148.
- Devecseri Gábor 1979b: Tavaszi angyal. Honti Jánosról. In: Uő.: *Lágymányosi istenek. Összegyűjtött esszék és tanulmányok*. Budapest, 597–602.

- Devecseri Gábor 1979c: Irodalmi pincék és padlások. In: Uő.: *Lágymányosi istenek. Összegyűjtött esszék és tanulmányok*. Budapest, 274–304.
- Devecseriné Huszár Klára 2018: Krisztinavárosi madrigál (1981). In: Szilágyi János György: *Örvények fölé épülő harmónia*. I. kötet. *Tudományban élni: interjúk és tanúságtétel*. (Szerk. Komoróczy Géza.) Budapest, 345–351.
- Dienes Dénes – Ugrai János 2013: *A sárospataki református kollégium története*. Sárospatak.
- Dobrenko, Evgeny 2007: *The Political Economy of Socialist Realism*. New Haven – London.
- Domány András 1989: Széll-el szemben. Konceptiós per 1959-ben. *168 Óra* (1.) 7. 7–8.
- Domokos Lászlóné – Blaskovich Edith 1934: *Az alkotó munka az Új Iskolában*. Budapest.
- Donáth Péter 2007: *Adalékok Nagy László pályájához*. Budapest.
- Donáth Péter 2008: *Oktatáspolitikai és tanítóképzési Magyarországon, 1945–1960*. Budapest.
- Dosse, François 1992: *Histoire du structuralisme. Le champ du signe, 1945–1966*. I. kötet. Paris.
- Dosztojevszkij, F. M. 1957: *Feljegyzések a holtak házából*. Budapest.
- Douglas, Mary 2002: Foreword. No Free Gifts. In: Marcel Mauss: *The Gift. The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies*. London, ix–xxiii.
- Dowbiggin, Ian 1990: Alfred Maury and the Politics of Unconscious in Nineteenth-Century France. *History of Psychiatry* (1.) 3. 255–287.
- Dömötör Tekla 1987: *Táltosok Pest-Budán és környékén*. Budapest.
- Dreyfus, Hubert L. – Rabinow, Paul 1983: *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Chicago, 184–204.
- Drieu, Didier 2014: Didier Anzieu: L’imaginaire dans les groupes, 1964–1965. In: Chagnon, Jean-Yves (szerk.): *40 commentaires de textes en psychologie clinique*. Paris, 305–312.
- Duclert, Vincent 1999: L’engagement scientifique et l’intellectuel démocratique. Le sens de l’affaire Dreyfus. *Politix* (48.) 71–94.
- Dunning, Eric – Hughes, Jason 2013: *Norbert Elias and Modern Sociology. Knowledge, Interdependence, Power, Process*. London – New York.
- During, Simon 1995: A kritikai kultúrakutatás történetéről. *Replika* (17–18.) 157–180.
- Durkheim, Émile 1893: Sur la définition du socialisme. *Revue philosophique* (36.) 506–512.
- Durkheim, Émile 1922: *Éducation et sociologie*. Paris.
- Durkheim, Émile 1928: *Le socialisme: sa définition – ses débuts – la doctrine saint-simonienne*. Paris.
- Durkheim, Émile 1980: *Nevelés és szociológia*. Budapest.
- Durkheim, Émile 2000: *Az öngyilkosság. Szociológiai tanulmány*. Budapest.
- Durkheim, Émile 2001: *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest.
- Durkheim, Émile 2004: *A vallási élet elemi formái*. Budapest.
- Eagleton, Terry 2000: *A fenomenológiától a pszichoanalízisig*. Budapest.
- Eco, Umberto 1988: *A rózsza neve*. Budapest.
- Eco, Umberto 2009: *A lista mámora*. Budapest.
- Edelman, Murray 1998: Politikai ellenségek konstruálása. In: Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Budapest, 88–123.
- Einstein, Carl 1915: *Negerplastik*. Leipzig.
- Einstein, Carl 1930: L’enfance néolithique. *Documents* (8.) 35–43.
- Einstein, Carl 2014: *Negro Sculptures*. Amsterdam.
- Eliade, Mircea 1987: *A szent és a profán. A vallási lényegről*. Budapest.
- Eliade, Mircea 1996: *Initiation, rites, sociétés secrètes*. Paris.
- Elias, Norbert 1977: Adorno-Rede. Respekt und Kritik. In: Elias, Norbert – Lepenies, Wolf: *Zwei Reden anlässlich der Verleihung des Theodor W. Adorno-Preises 1977*. Frankfurt am Main, 35–68.
- Elias, Norbert 1987a: *Die Gesellschaft der Individuen*. Frankfurt am Main.
- Elias, Norbert 1987b: *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások*. Budapest.
- Elias, Norbert 1991: *La société des individus*. Paris.
- Elias, Norbert 2002: *A németekről. Hatalmi harcok és a habitus fejlődése a XIX–XX. században*. Budapest.
- Elkins, Caroline 2005: *Imperial Reckoning. The Untold Story of Britain’s Gulag in Kenya*. New York.
- Engels, Friedrich 1949: *A család, a magántulajdon és az állam eredete*. (Ford. Justus Pál.) Budapest.
- Eörsi István 1989: Az utolsó szó jogán. In: Lukács György: *Megélt gondolkodás. Életrajz magnószalagon*. (Szerk. Eörsi István.) Budapest, 10–36.
- Erdei Ferenc – Fischer Endre – Horváth Barna – Jánosi József – Mezey István – Moór Gyula – Ortutay Gyula – Pamlényi Ervin – Rákosi Mátyás – Szakasits Árpád – gróf Teleki Géza – Tildy Zoltán – Veres Péter 1945: *Demokrácia. A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának kiadása*. Budapest.
- Erdei Ferenc 1985: *A falukutatástól a népi kollégiumokig*. Budapest.
- Erdélyi Ildikó 2006: Mérei Ferenc pszichodráája. In: Borgos Anna – Erős Ferenc – Litván György (szerk.): *Mérei élet-mű: tanulmányok*. Budapest, 73–86.

- Erdey-Grúz Tibor 1954: Iskolapolitikánk fő kérdései a kultúrforradalom jelenlegi szakaszában. *Köznevelés* (10.) 20. 357–361.
- Erdődy Edit 1980: Az értékorientációs novellaelemzések I–III. sorozatának néhány tanulsága. *Literatura* (7.) 3–4. 518–534.
- Erdős Tibor 2011: A tudás tartást ad. In: Hovanyecz László (szerk.): *Értéktéremtők 2011*. Budapest, 8–35.
- Eribon, Didier 1991: *Michel Foucault (1926–1984)*. Paris.
- Erős Ferenc – Garai László 1978: Előszó a harmadik kiadáshoz. In: Aronson, Elliot: *A társas lény*. Budapest, 5–27.
- Erős Ferenc 1977: Történetiség a szociálpszichológiában. I. A „társadalmi próféciától” a „társadalmi technológiáig”. *Világosság* (18.) 2. 87–95.
- Erős Ferenc 1978: Pszichológia és ideológiakritika, I. *Világosság* (19.) 12. 782–788.
- Erős Ferenc 1979: Pszichológia és ideológiakritika, II. *Világosság* (20.) 1. 33–39.
- Erős Ferenc 1980: Antipszichiátria. *Világosság* (21.) 8–9. 539–545.
- Erős Ferenc 1986: *Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus*. Budapest.
- Erős Ferenc 1990: A budapesti iskola hozzájárulása az analitikus szociálpszichológiához. *Thalassa* (1.) 1. 13–19.
- Erős Ferenc 1990b: Mérei fényében és árnyékában. *BUKSZ* (2.) 2. 150–154.
- Erős Ferenc 1998: Önarckép (történelmi?) háttérrel. *Élet és Irodalom* 1998. augusztus 28. 6.
- Erős Ferenc 2004a: Freud és a modernitás. In: Uő.: *Kultuszok a pszichoanalízis történetében. Egy Ferenczi-monográfia vázlata*. Budapest. 9–34.
- Erős Ferenc 2006: Élmény és hálózat. Mérei Ferenc a magyar szociálpszichológia történetében. In: Borgos Anna – Erős Ferenc – Litván György (szerk.): *Mérei élet-mű: tanulmányok*. Budapest. 127–159.
- Erős Ferenc 2016a: Három pályakép a magyar szociálpszichológia történetéből. *Múltunk* (61.) 4. 57–71.
- Erős Ferenc 2016b: Az egyszer született ember. Pataki Ferenc, 1928–2015. *Mozgó Világ* (42.) 2. 94–100.
- Esterházy Péter 2000: *Harmonia caelestis*. Budapest.
- Ettrich, Frank 2007: „Szabadon lebegő értelmiség” és „új osztály”. *Világosság* (48.) 7–8. 175–190.
- Fáber Ágoston 2018: *Pierre Bourdieu: elmélet és politika*. Budapest.
- Fábri Anna 1987: *Az irodalom magánélete. Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten, 1779–1848*. Budapest.
- Falk, Barbara J. 2008: *Making Sense of Political Trials: Causes and Categories*. Toronto.
- Faludi Szilárd – Szarka József 1958: A Pedagógiai Tudományos Intézet (PTI) munkájáról. In: Kiss Árpád (szerk.): *Tanulmányok a neveléstudomány köréből*. Budapest, 529–538.
- Faragó Klára 1989: Tervezés és igény szint. In: Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária (szerk.): *Mérei Ferenc, 1909–1986. Emlékkönyv születésének 80. évfordulóján*. Budapest, 32–35.
- Faragó László 1935: *A harmadik humanizmus és a Harmadik Birodalom*. Budapest.
- Faragó László 1940: A megismerés szociológiája. A Magyar Filozófiai Társaság vitaülése. *Athenaeum* (26.) 5–6. 343–367.
- Faragó László 1946: A pedagógiai forradalom és a szovjet iskola szelleme. *Köznevelés* (2.) 23. 10–11.
- Faragó László 1947a: Mérei Ferenc: A gyermek világnézete. Gyermeklélektani tanulmány. *Magyar Pedagógia* (56.) 1. 65–66.
- Faragó László 1947b: Az általános iskolai mozgalom múltja Franciaországban. *Embernevelés* (3.) 1. 29–32.
- Faragó László 1948b: Népi demokrácia – állami iskola. *Köznevelés* (4.) 11. 240–242.
- Faragó László 1949: A budapesti Pedagógiai Főiskola tanulmányi eredményei. *Embernevelés* (5.) 6. 246–259.
- Faragó László 1950: A „koalíciós neveléstudomány” bukása. *Magyar Pedagógia* (59.) 1–2. 66–77.
- Faragó László 1958: Amiben Füreden megegyeztünk. A balatonfüredi pedagógus táborozás előremutató törekvései és határozatai. *Pedagógiai Szemle* (8.) 3. 212–218.
- Fazekas György 1989: *Forró ősz Budapesten. Életútinterjú – lejegyezte Hegedűs B. András*. Budapest.
- Fedor János (szerk.) 1956: *Az SZKP XX. kongresszusa, 1956. február 14–25*. Budapest.
- Fehér M. István 2009: Az egyetem humboldti eszméje. In: Orbán Jolán (szerk.): *Jacques Derrida szakmai hitvallása*. Veszprém, 47–57.
- Feitl István – Ólmosi Zoltán (szerk.) 1987: A DISZ KV Egyetemi Ifjúsági Osztályának jelentése az egyetemi ifjúság helyzetéről a DISZ KV Intéző Bizottságának, 1954. január 8. In: *A DISZ és a KISZ, 1953–1957. Dokumentumok az ifjúsági mozgalom történetéből*. Budapest, 58–67.
- Fekete Sándor [Hungaricus] 1989a: Az 1956-os felkelés okairól és tanulságairól. *Fekete Sándor hajdan illegálisan terjesztett írásának első hiteles magyar nyelvű kiadása magyarázatokkal*. Budapest.
- Fekete Sándor 1989c: Jegyzet a „Hungaricus”-hoz. *Literatura* (15.) 1–2. 264–265.
- Fekete Sándor 1991: Az állampolgár rendőri megrendelése. *Tekintet* (4.) 3. 88–110.
- Fekete Sándor 1995: *Egy bűnös szatíra. Írta Fekete Sándor 1957–1958-ban*. Budapest.
- Fekete Sándor 1996: *Vácott voltam Afrikában. Emlékeim az 1956 utáni terrorkorszakból*. Budapest.
- Fekete Sándorné Hary Márta 1990: *Rabság szabadságban*. Budapest.
- Felkai Gábor 1999: *Mannheim Károly*. Budapest.
- Felkai Gábor 2007: *A német szociológia története a századfordulótól 1933-ig*. II. kötet. Budapest.
- Felkai László 1979: *Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége*. Budapest.

- Fényes Elek 1851: *Magyarország geográfiai szótára, melyben minden város, falu és puszta betűrendben körülményesen leíratatik*. III. kötet. Pest.
- Fenyvesi Kristóf 2012: „A Dél betörése”. Kerényi Károly és a Sziget topológiája. *Irodalomtörténeti Közlemények* (116.) 3. 243–280.
- Filloux, Jean-Claude 1977: *Durkheim et le socialisme*. Genève.
- Fitzpatrick, Sheila 1979: *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1934*. Cambridge
- Flesichmann Sándor 1915: Kétféle menekült. *Egyenlőség* (34.) 8. 1.
- Fodor András 1991: *A Kollégium. Napló, 1947–1950*. Budapest.
- Fónagy Iván – J. Soltész Katalin 1954: *A mozgalmi nyelvről*. Budapest.
- Fonyó Ilona – Gádor Anna 1989: Jellegzetes mozzanatok három önismereti csoportban. *Magyar Pszichológiai Szemle* (45.) 2. 146–167.
- Fonyó Ilona 2006: A verbális csoportokkal dolgozó Mérei Ferenc. In: Borgos Anna – Erős Ferenc – Litván György (szerk.): *Mérei élet–mű: tanulmányok*. Budapest, 55–63.
- Forgács Judit 2017: Nevelés a represszió árnyékában. Eszmék és végrehajtás a szovjet és a magyar börtönügy 50-es éveiben. *Börtönügyi Szemle* (36.) 1. 35–51.
- Forgács Péter 1988: Epizódok M. F. tanár úr életéből. *Filmvilág* (31.) 8. 13–16.
- Foucault, Michel (1996–2001): *A szexualitás története*. I. kötet (1996), II. kötet (1999), III. kötet (2001). Budapest.
- Foucault, Michel 1971: *L'ordre du discours. Leçon inaugurale au Collège de France prononcée le 2 décembre 1970*. Paris.
- Foucault, Michel 1990: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest.
- Foucault, Michel 1991b: *Remarks on Marx. A Conversation with Duccio Trombadori*. New York.
- Foucault, Michel 1994a: Le sujet et le pouvoir. In: Uő.: *Dits et écrits, 1980–1988*. IV. kötet. (Szerk. Defert, Daniel – Ewald, François – Lagrange, Jacques.) Paris, 222–243.
- Foucault, Michel 1994b: A szubjektum és a hatalom. *Pompeji* (5.) 1–2. 177–187.
- Foucault, Michel 1997: *Il faut défendre la société. Cours au Collège de France, 1976*. Paris.
- Foucault, Michel 1998: *A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások, interjúk*. (Szerk. Romhányi Török Gábor.) Budapest, 50–74.
- Foucault, Michel 1999: Mi a szerző? In: Uő.: *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*, (Szerk. Sutyák Tibor.) Debrecen, 119–145.
- Foucault, Michel 2000: A hatalom mikrofizikája. In: Uő.: *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. (Szerk. Sutyák Tibor.) Debrecen, 307–331.
- Foucault, Michel 2000b: *A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája*. Budapest.
- Foucault, Michel 2004b: *A bolondság története a klasszicizmus korában*. Budapest.
- Foucault, Michel 2019: *Az igazság bátorsága. Önmagam és mások kormányzása. Előadások a Collège de France-ban, 1984*. Budapest.
- Foucault, Michel 2004: *Naissance de la biopolitique. Cours au Collège de France, 1978–1979*. Paris.
- Földes Béla 1910: *A socialismus*. I–II. kötet. Budapest.
- Földes Ferenc 1941: *Munkásság és parasztság kulturális helyzete Magyarországon*. Budapest.
- Förster Vera 2013: *Kapaszkodj... Egy pesti lány a 20. századból*. Budapest.
- François Fejtő 1957: La première autocritique d'un „communiste nationale” hongrois. *France Observateur* 1957. január 31.
- Frank, Lawrence K. 1939: Projective Methods for the Study of Personality. *The Journal of Psychology* (8.) 2. 389–413.
- Franyó István 1992: *Stolmár László*. Budapest.
- Franyó István 2011: Kontra György, az abszolút pedagógus. *Új Pedagógiai Szemle* (61.) 11–12. 279–287.
- Fraser, Jennifer – Yasnitsky, Anton 2015: Deconstructing Vygotsky's Victimization Narrative. A Re-examination of the „Stalinist Suppression” of Vygotskian Theory. *History of the Human Sciences* (28.) 2. 128–153.
- Frazer, James G. 1994: *Az Aranyág*. Budapest.
- Frenkl Sylvia 1974: Kudarc-reakciók kiscsoport helyzetben. *Magyar Pszichológiai Szemle* (31.) 4. 422–438.
- Freud, Sigmund 1958: *A mindennapi élet pszichopatológiája. Elfelejtésről, elszólásról, elvételről, babonáról és tévedésről*. Budapest.
- Freud, Sigmund 1982: A pszichoanalízis foglalatja. In: Uő.: *Esszék*. Budapest, 407–475.
- Freud, Sigmund 1986: *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. Budapest.
- Freud, Sigmund 1995: Totem és tabu. In: Uő.: *Tömegpszichológia. Társadalomlélektani írások*. (Szerk. Erős Ferenc.) Budapest, 23–157.
- Freud, Sigmund 2012: Egy gyermekkori emlék a Költészet és valóságból. *Imágó Budapest* (2.) 1. 97–104.
- Friss István 1954: *A Kommunisták Magyarországi Pártjának harca 1929 októberétől 1939 augusztusáig*. Budapest.
- Fulbrook, Mary 2001: *A német nemzeti identitás a holokauszt után*. Budapest.
- Furet, François 2007: A francia értelmiség és a strukturalizmus. In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Az Annales. A gazdaság-, a társadalom- és a művelődéstörténet francia változata*. Budapest, 363–376.

- Fülöp Márta 2016: „Az identitás maga a változás”. Interjú a 70 éves Erős Ferencel. *Magyar Pszichológiai Szemle* (71.) 4. 741–755.
- Füredi János 1970: A terápiás közösségről. *Ideggyógyászati Szemle* (23.) 4. 168–176.
- Füredi János 1979: *Terápiás közösség kialakítása és szociálszichiátriai vizsgálata*. Budapest.
- Füst Milán 1986: *Szexuál-lélektani elmékedések*. Budapest.
- Fyne, Robert 1997: Candy, Cheka and Controversy. The Propaganda Failure of Alexander Tarasov-Rodionov's 1922 Novel *Chocolate*. In: Szogyi, Alex (szerk.): *Chocolate: Food of the Gods*. Westport – London, 59–66.
- G. Donáth Blanka 1992: Együttműködés – együttes élmény. *Budapesti Nevelő* (28.) 1. 49–51.
- G. Vass István 1988: Ami csak vágy maradt. „Olcso, hatékony, demokratikus közigazgatást!” *História* (10.) 1. 26–28.
- Gabel, Joseph 1978: Marxisme hongrois, „hungaro-marxisme” et École de Budapest. In: Uő.: *Idéologies II*. kötet. *Althussérisme et stalinisme*. Paris.
- Gabel, Joseph 1995: *Jobboldali és baloldali zsidóellenesség*. Budapest.
- Gábor Éva (szerk.) 1996: *Mannheim Károly levelezése, 1911–1946*. Budapest.
- Gábor Éva 1983: Mannheim Károly a két világháború között. In: Hermann István (szerk.): *A magyar filozófiai gondolkodás a két világháború között*. Budapest, 82–110.
- Gábor Éva 1996: A közép-európai liberális filozófia tradíciója. A liberális *laissez-faire* demokráciától a központosított társadalomig: Karl Mannheim tervezés-koncepciója és liberális kritikája. *Polanyiana* (5.) 1. 113–125.
- Gábor György 1988: „A megismerésnek erőszak nélkül való világossága”. Schmitt Jenő Henrik gnosztikus anarchista államelmélete. *Világosság* (29.) 12. 784–792.
- Gábori György 1976: Ellenállás a szakszervezeti és szociáldemokrata ifjúsági mozgalomban, 1939–1945. *Új Látóhatár* (27.) 3. 221–246.
- Gadanez Béla – Gadanez Éva 1995: A weisshausisták tevékenysége és üldöztetése 1945 után. *Múltunk* (40) 3. 3–72.
- Gádor Anna 2006: Lélektani napló. Kalandozások szerző és mű körül. In: Borgos Anna – Erős Ferenc – Litván György (szerk.): *Mérei élet-mű: tanulmányok*. Budapest, 103–110.
- Gál Éva 2008: Egy meghíúsult beszervezés. A Mérei-ügy mellékszálai: Nemes Livia. *Élet és Irodalom* (52.) 48. 10–11.
- Gál Éva 2009: Mérei Ferenc és társai „ellenforradalmi szervezkedése”, 1957–1959. In: Tischler János (szerk.): *Évkönyv XVI. (2009). Kádárizmus – mélyfűrészek*. Budapest, 9–74.
- Gál Éva 2010: „Lejáratás” és „bomlasztás”. A Kádár-kori államvédelem esete Szalai Sándorral. *Történelmi Szemle* (52.) 2. 237–271.
- Gál Éva 2013: *Lejáratás és bomlasztás. Tudósok, tanárok a titkosrendőrség látókörében*. Budapest.
- Gál Lajos 1984: A MADISZ küzdelme az ifjúság egységéért. In: Rákosi Sándor (szerk.): *A MADISZ, 1944–1948*. Budapest, 5–33.
- Galambos Ferenc (szerk.) 1977: *A Magyar Élet repertóriuma, 1936–1944*. Budapest.
- Galicza János 1970: Tanárok élete és munkája. Megjegyzések Kériné Sós Júlia könyvéről. *Világosság* (11.) 10. 636–638.
- Galletti, Marina 2009: Histoire d'une société secrète. Le chapitre biffé de la *Somme athéologique*. In: Arppe, Tiina – Kaitaro, Timo – Mikkonen, Kai (szerk.): *Writing in Context. French Literature, Theory of the Avant-gardes*. Helsinki, 61–77.
- Galletti, Marina 2012: Autour de la société secrète Acéphale. Lettres inédites de Bataille à Carrouges. *Revue des deux mondes* (Mai.) 125–134.
- Garai László 1995a: Bürokratikus állam élén illegális mozgalom: szovjet típusú társadalmak és szovjet típusú pártok. In: Uő.: *Quo vadis, tovaris? A modernizáció útjáról s a rajta vándorló emberről*. I. kötet. Budapest, 125–140.
- Garai László 1995b: Az ember pszichológiájához: Vigotszkij és Leontyev. In: Uő.: *Quo vadis, tovaris? A modernizáció útjáról s a rajta vándorló emberről*. II. kötet. Budapest, 207–231.
- Garai Tamás 1981: A Családi kör csapata. Beszélgetés a rendezővel. *Új Tükör* (18.) 21. 30.
- Gáti Károly 1956: Tisztelni az egyénit és szeretni a természetet. Beszélgetés Mérei Ferencel. *Magyar Nemzet* (12.) 245. 5.
- Gati, Charles 2006: *Elvesztett illúziók. Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os forradalom*. Budapest.
- Géczi János 2005: Az 1956-os balatonfüredi pedagógus-konferencia elő- és utóélete a pedagógiai sajtóban. *Magyar Pedagógia* (105.) 3. 241–261.
- Géczi János 2006: A szovjet pedagógiai minta. A szovjet és a szovjet minta nyomán kialakított nemzeti törekvések sajtórepresentációja. *Iskolakultúra* (16.) 9. 24–38.
- Géczi János 2010: Hazai nevelésügyi folyóiratok, 1948–1956. In: Uő.: *Sajtó, kép, neveléstörténet. Tanulmányok*. Veszprém – Budapest, 24–34.
- Gegesi Kiss Pál – P. Liebermann Lucy 1963: Általános magatartási rendellenességek a gyermekkorban. *Magyar Pszichológiai Szemle* (20.) 1. 1–46.

- Gegesi Kiss Pál 1954: Búcsú Weil Emil elvtáristól. *Orvosi Hetilap*. (95.) 46. 1253.
- Gegesi Kiss Pál 1960: Bevezető. *Magyar Pszichológiai Szemle* (17.) 1. 1–8.
- Gellér Katalin 2004: Álom és alkotás. *Thalassa* (15.) 3. 41–55.
- Genette, Gérard 1987: *Seuils*. Paris.
- Geréb György 1949: A pszichológia kritikus pontjai. *Embernevelés* (5.) 6. 260–268.
- Geréb György 1953: Megjegyzések a pedagógia és a pszichológia kapcsolatához I. P. Pavlov tanításának tükrében. *Pedagógiai Szemle* (3.) 5–6. 515–525.
- Gerevich József 1999: Székács István, 1907–1999. *Orvosi Hetilap* (140.) 36. 2011–2012.
- Gergely András 1982: Kosáry Domokos: Széchenyi Döblingben. *Tiszatáj* (36.) 1. 94–96.
- Gergely Ferenc 2008: *KISZ. A Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség története, 1957–1989*. Budapest.
- Gergely Ferenc 2016: Vállvetve a szabadságért. Tanárok és tanítványok az 1956-os forradalom és szabadságharc idején. *Új Pedagógiai Szemle* (66.) 9–12. 24–44.
- Gerő András 1998: Az államosított forradalom. In: Nádori Attila – Papp Zsuzsana (szerk.): *Az államosított forradalom. 1848 centenáriuma*. Budapest, 7–22.
- Gerő Zsuzsa 1974: *A gyermekrajzok esztétikuma*. Budapest.
- Gerő Zsuzsa 1989: Az együttes élmény kísérlettől az utalásos jelentéstöbbletig. In: Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária (szerk.): *Mérei Ferenc, 1909–1986. Emlékkönyv születésének 80. évfordulóján*. Budapest, 61–66.
- Gervai András 2015: *Titkos Magyarország. Célszemély: a társadalom*. Pozsony.
- Gibson, James J. 1974: Koffka hagyatéka: az „elvek”. In: Kardos Lajos (szerk.): *Alaklélektan*. Budapest, 525–536.
- Ginzburg, Carlo 1991: *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világképe*. Budapest.
- Ginzburg, Carlo 2000: Az inkvizitor mint antropológus. In: Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*. Budapest, 147–156.
- Glatz Ferenc 2013: Kosáry Domokos, a történész életútja. *Magyar Tudomány* (174.) 12. 1414–1436.
- Gleiman Anna – Mérei Ferenc 1947: *Az ember élete. A VII. osztály számára*. Budapest.
- Gleiman Anna 1945: A lelki tömegfertőzések fejlődéslélektana. In: Noszlopi László (szerk.): *A közelmúlt lelki tömegfertőzései. A beteg néplélek és annak gyógyítása*. Budapest, 7–13.
- Gleiman Anna 1947a: A gyermek erkölcsi ítéletének fejlődése. In: Kiss Árpád (szerk.): *Tanítás és értelmi fejlődés*. Budapest, 96–103.
- Gleiman Anna 1947b: Az értelmes gyermek. In: Kiss Árpád (szerk.): *Tanítás és értelmi fejlődés*. Budapest, 161–167.
- Gleiman Anna 1963: *Adatok a gyermek logikai gondolkodásának vizsgálatához*. Budapest.
- Gluck, Mary 2002: The Modernist as a Primitive: The Cultural Role of Endre Ady in Fin-de-Siècle Hungary. *Austrian History Yearbook* (33.) 149–162.
- Goethe, Johann Wolfgang von 1949: *Vonzások és választások*. Budapest.
- Goffman, Erving 1961: *Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Others Inmates*. New York.
- Goffman, Erving 1961: *Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Others Inmates*. New York.
- Goldschmidt Dénes 1977: Modern pszichiátria és divatos pszichiátria. Reflexiók a *Száll a kakukk fészkére* című filmhez. *Magyar Pszichológiai Szemle* (34.) 1. 514–516.
- Golnhofer Erzsébet – Szabolcs Éva 2013: Lázár György és a magyar pedagógia: mítosz és valóság. *Magyar Pedagógia* (113.) 3. 133–151.
- Golnhofer Erzsébet – Szabolcs Éva 2014: Adalékok egy neveléstudományi életúthoz. Ágoston György 1945–1959 között. In: Fízel Natasa – Nóbik Attila (szerk.): *Ünnepi tanulmányok a 60 éves Pukánszky Béla tiszteletére*. Szeged, 67–80.
- Golnhofer Erzsébet – Szabolcs Éva 2016: Az 1945 utáni korszak neveléstudományának kutatása. Kutatás-metodológiai megfontolások a személyes dokumentumok forrásértékéről. In: Németh András – Garai Imre – Szabó Zoltán András (szerk.): *Neveléstudomány és pedagógiai kommunikáció a szocializmus időszakában*. Budapest, 185–201.
- Golnhofer Erzsébet 2004: *Hazai pedagógiai nézetek, 1945–1949*. Pécs, 2004.
- Golnhofer Erzsébet 2006: Rendszerváltások és egyéni élettörténetek. *Educatio* (15.) 3. 539–552.
- Gondos Ernő (szerk.) 1963: *A valóság vonzásában*. I–II. kötet. Budapest.
- Goode, Patrick 1979: *Karl Korsch. A Study in Western Marxism*. London.
- Gordon, Colin 1991: Governmental Rationality: an Introduction. In: Burchell, Graham – Gordon, Colin – Miller, Peter (szerk.): *The Foucault Effect. Studies in governmentality*. Chicago, 1–51.
- Gorz, André 1964: *Stratégie ouvrière et néocapitalisme*. Paris.
- Gorz, André 1968: A társadalom mint struktúra és az egyének. *Társadalmi Szemle* (23.) 3. 67–75.
- Gouldner, Alvin W. 1977: Stalinism. A Study on Internal Colonialism. *Telos* (34.) 5–48.
- Gömöri György 1986: A forradalom sodrában. Emlékezés az októberi napokra. In: Kende Péter (szerk.): *Magyar Füzetek 17. Harminc éve*. Paris, 28–66.
- Gömöri György 2006: *Az én forradalmam. Emlékek és írások az 1956-os forradalomról*. Budapest.

- Göncz Árpád 2003: A kovász-ember. In: Kéri Piroska: *Sugárkoszorú: Sós Júlia és köre. Dokumentumok, emlékezések, levelezések*. Budapest.
- Gradwohl, Paul 1990: 1947/1949: le „tournant” vécu par deux partis communistes. *Cahiers d'études hongroises* (2.) 35–55.
- Graham, Sheelagh 1983: On Literary Guard. The Case of Aleksandr Tarasov-Rodionov. *The Slavonic and East European Review* (61.) 2. 169–183.
- Gramsci, Antonio 1965: *Marxizmus, kultúra, művészet. Válogatott írások*. (Szerk. Rózsa Zoltán.) Budapest.
- Gramsci, Antonio 1979: *Válaszút a pedagógiában*. Budapest.
- Gramsci, Antonio 1985: Szocializmus és kultúra. In: Uő.: *Politikai írások, 1916–1926*. (Szerk. Szabó Tibor.) Budapest, 27–31.
- Granovetter, Mark 1991: A gyenge kötések ereje. In: Angelusz Róbert – Tardos Róbert (szerk.): *Társadalmak rejtett hálózata*. Budapest, 371–400.
- Grayling, A. C. 2006: *Among the Dead Cities. The History and Moral Legacy of the WWII Bombing of Civilians in Germany and Japan*. New York.
- Greza Ferenc 2004: Magyar Mentálhigiénés Szövetség. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika* (5.) 4. 359–363.
- Guillain, André 2013: Un psychologue au pays des soviets. A propos d'une correspondance entre Henri Wallon et Alexandre R. Luria. *Bulletin de psychologie* (526.) 341–351.
- Gulyás Gábor 1999: Kierkegaard teste. *Gond* (18–19.) 199–232.
- Gurvitch, Georges 1938: Essai d'une classification pluraliste des formes de la sociabilité. *Annales sociologiques. Série A. Sociologie générale*. Fasc. 3. 1–48.
- Gurvitch, Georges 1941: Mass, Community, Communion. *Journal of Philosophy* (38.) 18. 485–496.
- Gurvitch, Georges 1947: Microsociologie et sociométrie. *Cahiers internationaux de sociologie* (3.) 24–67.
- Gurvitch, Georges 1949: Groupement social et classe sociale. *Cahiers internationaux de sociologie* (7.) 3–42.
- Gy. Kiss Enikő 2011: A kísérleti ösztöndiagnosztikai teszt, a Szondi-teszt. In: Császár-Nagy Noémi – Demetrovics Zsolt – Vargha András (szerk.): *A klinikai pszichológia horizontja. Tisztelgő kötet Bagdy Emőke 70. születésnapjára*. Budapest, 248–261.
- Gy[almos] J[ános] 1949: A Neveléstudományi Intézet II. Értesítője. *Köznevelés* (5.) 14–15. 419–420.
- Gyalmos János 1948: Az új tankönyvek elé. *Köznevelés* (4.) 16. 377.
- Gyáni Gábor – Kövér György 1998: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest.
- Gyáni Gábor 1991: Fővárosi zavargások a dualizmus évtizedeiben. In: Á. Varga László (szerk.): *Társadalmi konfliktusok*. Salgótarján, 345–355.
- Gyáni Gábor 2011: Ötvenhat: káosz vagy új rend? *BUKSZ* (23.) 4. 312–318.
- Gyáni Gábor 2013: Zsidó identitáskonstrukciók a múltban. In: Uő.: *Nép, nemzet, zsidó*. Pozsony, 233–251.
- Gyáni Gábor 2015: Valóban korszakhatár 1945? *Levéltári Közlemények* (86.) 5–13.
- Gyarmati György 1991: A káderrendszer és a rendszer kádere az ötvenes években. *Valóság* (34.) 2. 51–63.
- Gyarmati György 1998: *Március hatalma – a hatalom márciusa. Fejezetek március 15. megünneplésének történetéből*. Budapest.
- Gyarmati György 2008: A lefokozott trockista, avagy hogyan lett Justus Pál egy tervezett trockista per elsőrendű vádlottjából a Rajk-per nyolcadrendű vádlottja. In: Jemnitz János – Székely Gábor (szerk.): *Justus Pál*. Budapest, 157–164.
- Gyarmati György 2011: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*. Budapest.
- Gyekiczky Tamás 1989: „A szó veszélyes fegyver”. *Adalékok az ötvenes évek ideológiai szerkezetének leírásához*. Budapest.
- Gyilasz, Milován 1958: *Az új osztály*. Zürich – Stuttgart – Wien.
- György Péter – Pataki Gábor 1990: *Az Európai Iskola és az Elvont Művészek Csoportja*. Budapest.
- György Péter 1992: Az utópia képei. Vajda Lajos. In: Uő.: *Az elsüllyedt sziget*. Budapest, 47–66.
- György Péter 2016: *Az ismeretlen nyelv. A hatalom színrevitele*. Budapest.
- Győri György 1977: Küzdelem a lélektannal és a világgal. Beszélgetés Mérei Ferencsel. *Kortárs* (21.) 4. 629–644.
- Győri Szabó Róbert 1997: *A Kommunista Párt és a zsidóság Magyarországon (1945–1956)*. Budapest, (2. javított, bővített kiadás.)
- Gyurgyák János 1986: Eszmék, gondolatok, hatások Polányi Károly életművében. In: Gyurgyák János (szerk.): *Polányi Károly, 1886–1964*. Budapest.
- Gyurgyák János 2012: *Magyar fajvédők: eszmetörténeti tanulmány*. Budapest.
- Gyuricza Péter – Mórítz Rita – Szalay Antal (szerk.) 2008: *Kossuth-, Állami és Széchenyi-díjasok, 1948–2008*. I–II. kötet. Budapest.
- Habermas, Jürgen 1971: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása: vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Budapest.
- Habermas, Jürgen 2011: *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest.

- Hadas Miklós 2003: *A modern férfi születése*. Budapest.
- Hajdú Ráfis Gábor 1973: Moldova György: Negyven prédikátor. *Kritika* (2.) 11. 26.
- Hajdu Tibor 1992: A Rajk-per háttér és fázisai. *Társadalmi Szemle* (47.) 11. 17–36.
- Hajdu Tibor 2005: Polányi Károly a londoni magyar antifasiszta mozgalomban. *Múltunk* (50.) 1. 246–254.
- Hajdu Tibor 2006: Hogyan alakult át a munkáspárt a bürokrácia pártjává? 1948–1956. *Történelmi Szemle* (48.) 3–4. 309–336.
- Hajnóczy Péter 1975: Elkülönítő. *Valóság* (18.) 10. 85–100.
- Halász László 1992: A mű egysége. Mérei Ferenc: „Vett a füvektől édes illatot”. *Művészetpszichológia. Pszichológia* (12.) 2. 299–307.
- Halbwachs, Maurice 2018: *Az emlékezet társadalmi keretei*. Budapest.
- Halda Aliz 2002: *Magányügy. Dokumentum/regény*. Budapest.
- Halfin, Igal 2001: Looking into the Oppositionists’ Souls. Inquisition Communist Style. *Russian Review* (60.) 316–339.
- Hanák Katalin 1978: *Társadalom és gyermekvédelem*. Budapest.
- Hanák Katalin 1983: Család és televízió. *Jel-Kép* (4.) 2. 177–179.
- Haney, Lynne 2002: *Inventing the Needy. Gender and the Politics of Welfare in Hungary*. Berkeley.
- Hankiss Ágnes 1975a: Moreno életműve. *Magyar Pszichológiai Szemle* (32.) 3. 339–346.
- Hankiss Ágnes 1975b: Én-ontológiák. Az élettörténet mitologikus áthangolása. *Mozgó Világ* (1.) 1. 38–41.
- Hankiss Elemér 1971: Bevezetés. In: Uő. (szerk.): *Strukturalizmus*. I. kötet. Budapest.
- Harangi László 1998: A Népművészeti Intézet és Széll Jenő, 1951–1957. In: Maróti Andor – Rubovszky Kálmán – Sári Mihály (szerk.): *A magyar felnőttoktatás története című konferencia dokumentumai*. Debrecen, 112–116.
- Haraszi Miklós 1991: *A cenzúra esztétikája*. Budapest.
- Hárdi István 1959: Az I. csehszlovák pszichiátriai kongresszus. *Orvosi Hetilap* (100.) 50. 1809–1810.
- Hárdi István 1989: Így tanított... In: Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária (szerk.): *Mérei Ferenc, 1909–1986. Emlékkönyv születésének 80. évfordulóján*. Budapest, 105–107.
- Harmat Pál 1976: A pszichoanalízis Magyarországon. Eseménytörténeti áttekintés, 1900–1948. *Orvosi Hetilap* (117.) 39. 2377–2380.
- Harmat Pál 1991: Beszélgetés Hermann Imrével. *Thalassa* (2.) 2. 133–137.
- Harmat Pál 1992: Az antipszichiátria fogadtatása Magyarországon. *Magyar Tudomány Ú. F.* (37.) 1. 69–89.
- Harmatta János 1984: A csoport-pszichoterápia kutatásának egyes kérdései. In: Hidas György (szerk.): *Csoport-pszichoterápia elméleti és gyakorlati kérdései*. Budapest, 177–195.
- Harmatta János 2006a: A Pszichoterápiás Hétvégék története és hatása, 1974–1986. 1. rész. *Pszichoterápia* (15.) 1. 6–18.
- Harmatta János 2006b: A Pszichoterápiás Hétvégék története és hatása, 1974–1986. 2. rész. *Pszichoterápia* (15.) 2. 86–95.
- Havas Ernő – Gleiman Anna – Mérei Ferenc 1948: *Az ember élete. A VIII. osztály számára*. Budapest.
- Havasréti József 2006: *Alternatív regiszterek. A kulturális ellenállás formái a magyar neoavantgárdban*. Budapest.
- Havasréti József 2013: *Szerb Antal*. Budapest.
- Hébert, Kevin 2006: *Karl Mannheim et la question des intellectuels sous la République de Weimar*. (PhD-disszertáció.) Université de Montréal, Montréal.
- Hegedűs András 1957: A balatonfüredi program 60000 pedagógus programja legyen. *Köznevelés* (13.) 3. 74.
- Hegedűs András 1988: *A történelem és a hatalom ígézetében. Életrajzi elemzések*. Budapest.
- Hegedűs B. András – Ember Mária – Bohó Róbert (szerk.) 1994: *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján*. VII. kötet. *Iparművészvita – Orvosvita*. Budapest.
- Hegedűs B. András – Rainer M. János (szerk.) 1989a: *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján*. I. kötet. *A két közgazdasági vita*. Budapest.
- Hegedűs B. András – Rainer M. János (szerk.) 1989b: *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján*. II. kötet. *A filozófusvita*. Budapest.
- Hegedűs B. András – Rainer M. János (szerk.) 1989c: *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján*. III. kötet. *A történészvita*. Budapest.
- Hegedűs B. András – Rainer M. János (szerk.) 1991: *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján*. IV. kötet. *Partizántalálkozó – Sajtóvita*. Budapest.
- Hegedűs B. András – Rainer M. János (szerk.) 1992: *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján*. VI. kötet. *Pedagógusvita*. Budapest.
- Hegedűs B. András (szerk.) 1994: *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján*. V. kötet. *Gazdasági vezetés – Műszaki fejlesztés – Kert-Magyarország*. Budapest.
- Hegedűs B. András 1988: Emlékezés a Petőfi Körre. In: Margócsy István (szerk.): *Jöjjön el a te országod. Petőfi Sándor politikai utóéletének dokumentumaiból*. Budapest, 301–306.
- Hegedűs B. András 1989: Petőfi Kör – a reformmozgalom fóruma 1956-ban. *Világosság* (30.) 1. 21–33.

- Hegedűs B. András 1992: Adalékok a Petőfi Kör történetéhez. In: Bak M. János – Békés Csaba – Hegedűs B. András – Litván György – S. Varga Katalin (szerk.): *Évkönyv I., 1992.* Budapest, 39–53.
- Hegedűs B. András 1994: Széll Jenő, 1912–1994. *Beszélő* (5.) 4. 14.
- Hegedűs B. András 1996: 1958 – A megtorlás konszolidációja. *Beszélő* 1. évf. (1.) 9. 70–84.
- Hegyi Loránd 1983: A Munka-kör képzőművészeti tevékenysége. *Ars Hungarica* (11.) 2. 283–297.
- Hellbeck, Jochen 1996: Fashioning the Stalinist Soul. The Diary of Stepan Podlubnyi, 1931–1939. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* (44.) 3. 344–373.
- Heller Ágnes – Vajda Mihály 1970: Családforma és kommunizmus. *Kortárs* (14.) 10. 1655–1665.
- Heller Ágnes 1970: *A mindennapi élet.* Budapest.
- Heller Ágnes 2005: Az ész trónfosztása ötven évvel később. In: Boros János (szerk.): *Ész, trónfosztás, demokrácia. Tanulmányok Lukács György Az ész trónfosztása című művéről.* Pécs, 47–62.
- Hermann Alice 1935: Pszichoanalízis és nevelés. *Gyermeknevelés* (1.) 4. 65–67.
- Hermann Alice 1949: Változások az óvodákban. *Köznevelés* (5.) 6. 131.
- Hermann Alice 1950: Makarenko nevelési rendszerének alkalmazása az óvoda-pedagógiában. *Köznevelés* (6.) 13. 377–378.
- Hermann Alice 1962: Az óvoda és az óvónőképzés fejlődése a felszabadulás után, 1945–1960. In: Dancs István – Simon Gyula (szerk.): *Tanulmányok a magyar népi demokrácia neveléstörténetéből.* I. kötet. Budapest, 169–238.
- Hermann Alice é. n. [1947]: *Emberré nevelés.* Budapest.
- Hermann Imre 1945: *Bolyai János: egy gondolat születésének lélektana.* Budapest.
- Hermann Imre 1984: *Az ember ősi ösztönei.* (Szerk. V. Binét Ágnes.) Budapest.
- Hermann István 1976: *Televízió, esztétika, kultúra.* Budapest.
- Hermann István 1979: Bevezetés. In: Nyíri Kristóf (szerk.): *A magyar marxista filozófia a két világháború között.* Budapest, 5–30.
- Hermann István 1984: Az elméleti vita feltételei. A messianisztikus marxizmus avagy az úgynevezett nyugati marxizmus. *Világosság* (25.) 4. 211–220.
- Hernádi Miklós 1987: „Nekem nincs absztrakt mondanivalóm”. Beszélgetés Mérei Ferencsel. *Magyar Tudomány* (32.) 7–8. 588–597.
- Herzog, Reinhart – Koselleck, Reinhart (Hrsg.) 1987: *Epochenschwelle und Epochenbewußtsein.* München.
- Hidas György 1967: A kapcsolat kérdése egyéni és csoportos pszichoterápiában. In: Gegesi Kiss Pál (főszerk.): *Pszichológiai tanulmányok 10. A Magyar Pszichológiai Tudományos Társaság által 1965. évi október 25-én és 26-án rendezett második tudományos nagygyűlésen tartott előadások és hozzászólások.* Budapest, 791–796.
- Hidas György 1975: A Pszichoterápiás Hétvége módszertani kérdései. *Magyar Pszichológiai Szemle* (32.) 6. 628–633.
- Hoffer János 1995: Megemlékezés egy mentálhigiénés folyóiratról és elporladásáról. *Thalassa* (6.) 1–2. 224–226.
- Hoffman Gertrúd 1989: A Mária Terézia téri iskola. In: Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária (szerk.): *Mérei Ferenc: emlékkönyv születésének 80. évfordulójára.* Budapest, 77–80.
- Hollier, Denis (szerk.) 1988: *The College of Sociology.* Minneapolis.
- Honti János 1975: *A mese világa* (1937). Budapest.
- Honvári János 2006: A hatalmi „elit” jövedelme az 50-es években. *Archívnet. 20. századi történeti források* (6.) 1. https://archivnet.hu/gazdasag/a_hatalmi_elit_jovedelme_az_50es_evekben.html – utolsó letöltés: 2021. 08. 29.
- Hopfengärtner, Johanna 2016: Jegyzetek Székely Béla életrajzához (1892–1955). *Imágó Budapest* (5.) 2. 53–71.
- Horányi Annabella – Kósáné Ormai Vera 1998: A nevelési tanácsadás hazai történeti előzményei. *Pedagógiai Szemle* (38.) 12. 1123–1135.
- Horányi Károly 1988: *Kandidátusi és doktori disszertációk, 1980. január 1. – 1984. december 31.* Budapest.
- Horgas Béla – Levendel Júlia 1967: Eszmélet. *Világosság* (8.) 5. 295–298.
- Horgas Judit – Levendel Júlia 2017: Egy nejlonszatyor kiborul, 2. *Liget Műhely* 2017. szeptember 5. <https://ligetmuhely.com/liget/egy-nejlonszatyor-kiborul-2/?highlight=egy%20nejlonszatyor> – utolsó letöltés: 2024. 08. 29.
- Horkheimer, Max (szerk.) 1936: *Studien über Autorität und Familie. Forschungsberichte aus dem Institut für Sozialforschung.* Paris.
- Horváth Ágnes 2015: A születő vonal. Vajda Lajos és Júlia közös nyelve. *Múlt és Jövő* (26.) 4. 31–40.
- Horváth Ágnes 2017: A fölfeslett nyelv – a nyelv újbóli meghódítása. In: Darida Veronika (szerk.): *Konstellációk. Művészetelméleti tanulmányok. Tanulmánykötet Somlyó Bálint 60. születésnapjára.* Budapest, 167–178.
- Horváth József 1991: *A „kisértet” fogságában.* Budapest.
- Horváth Márton 1975: *A népi demokrácia közoktatási rendszere, 1945–1948.* Budapest.
- Horváth Márton 1978: *Közoktatás-politika és általános iskola.* Budapest.
- Horváth Tibor 2002: Füzeki István emlékezete. *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros* (11.) 12. 25–26.
- Humboldt, Wilhelm von 1985: A berlini felsőbb tudományos intézmények külső és belső szervezetéről. In: Uő.: *Válogatott írásai.* Budapest, 247–267.

- Hunyady György 1967: Szociometriai és látens ideológiai szerkezet a csoportban. *Magyar Pszichológiai Szemle* (24.) 3. 362–377.
- Hunyady György 1972: Mérei Ferenc: Községek rejtett hálózata. *Valóság* (15.) 9. 104–106.
- Hunyady György 1981: Történelem és pszichológia. *Történelmi Szemle* (24.) 1. 71–78.
- Hunyady György 2006a: A budapesti tudományegyetem és a pszichológia. In: Uő.: *A szociálpszichológia történeti olvasatai*. Budapest, 187–198.
- Hunyady György 2006b: Hetvenöt év és a magyar pszichológia. In: Uő.: *A szociálpszichológia történeti olvasatai*. Budapest, 199–211.
- Hunyady György 2016: Csoport, társadalom, politika Pataki Ferenc szociálpszichológiai munkásságában. In: *Jelenkortörténeti szociálpszichológia*. Budapest, 245–254.
- Huszár Tibor 1989: Bibó István. *Beszélgések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Budapest.
- Huszár Tibor 1995: *A hatalom rejtett dimenziói. A Magyar Tudományos Tanács, 1948–1949*. Budapest.
- Huszár Tibor 2005: Az elittől a nőmenklatúráig. Az intézményesített káderpolitika kialakulása és néhány jellemzője Magyarországon, 1945–1989. *Szociológiai Szemle* (15.) 3. 8–69.
- Huszár Tibor 2007: *Az elittől a nőmenklatúráig. Az intézményesített káderpolitika kialakulása, 1945–1989*. Budapest.
- Huszár Tibor 2015: Soós Mária a Pedagógiai Főiskolán. *Kritika* (44.) 3–4. 24–26.
- Ibsen, Henrik 1961: *Peer Gynt*. Budapest.
- Ignotus Pál 1993: *Fogságban, 1949–1956*. Budapest.
- Illés Andrea Zsuzsanna – Albert B. Gábor 2020: Kegyzesztett pedológusok. *Képzés és Gyakorlat* (18.) 1–2. 47–54.
- Illés Lajos – Balla Margit – Bánk Tibor – Kállai István – Kállai Istvánné – Lengyel Ferenc – Lovas György – Majzikné Patay Katalin – Nyiressy Paula 1950: *Második könyvünk. A városi általános iskolák számára*. Budapest.
- Illés Lajosné – Dr. Ágoston György (szerk.) 1966: *A Langevin–Wallon-tervezet*. Budapest.
- Illich, Ivan 1971: *Deschooling Society*. New York.
- Illyés Gyula 1970 [1946]: *Hunok Párizsban. Regény*. Budapest.
- Illyés Gyula 1979: *Beatrice apródjai*. Budapest.
- Illyés Gyula é. n. [1939]: *Lélek és kenyér. Kozmutza Flóta értelmességi- és ösztönvizsgálataival*. Budapest.
- Illyés Gyuláné 1987: *József Attila utolsó hónapjairól*. Budapest.
- Inhelder, Bärbel – Piaget, Jean 1967: *A gyermek logikájától az ifjú logikájáig. A formális műveleti struktúrák kialakulása*. Budapest.
- Ipolyi Ferenc 1996: Pedagógus elbocsátások az 1956-os forradalom után. In: Almási János (szerk.): *Sortűzek – 1956. III. Jelentés. Sortűzek – megtorlás – menekülés, 1956–1957*. Lakitelek, 113–126.
- Isztray Botond 1992: Út – az elhallgatott könyv. (Tábor Béla: A zsidóság két útja). *Forrás* (24.) 11. 80–88.
- Jakobson, Roman 1964: Language in Operation. In: Uő.: *Mélanges Alexandre Koyré*. II. kötet. *L'aventure de l'esprit*. Paris, 50–61.
- Jakobson, Roman 1982: A nyelv működésben. In: Uő.: *A költészet grammatikája*. Budapest, 142–161.
- Jankovits Miklós 1942: Néhány adat egy fővárosi népiskola nevelésügyi állapotrajzából. A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium Neveléslélektani Intézete adatgyűjtésének felhasználásával. *Társadalomtudomány* (22.) 3. 400–412.
- Jankowski, Kazimierz 1975: *Pszichiátria és humánium*. Budapest.
- Jay, Martin 1973: *The Dialectical Imagination. History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research, 1923–1950*. London.
- Jay, Martin 1974: The Frankfurt School's Critique of Karl Mannheim and the Sociology of Knowledge. *Telos* (20.) 72–89.
- Jennings, Helen H. 1941. Sociometry and Social Theory. *American Sociological Review* (6.) 4. 512–522.
- Jeszenszky Erik 1934: Gyermeklélektan, jellem és irracionálisizmus. *Korunk* (9.) 11. 814–820.
- Jeszipov, [Borisz] – Goncsarov, [Nyikolaj] 1950: *Pedagógia*. Budapest.
- Jóboru Magda 1956: Közoktatás-politikánk fő kérdései. *Köznevelés* (12.) 18. Melléklet, 1–8.
- Jóboru Magda 1957: Az oktatásügy időszerű kérdései. *Köznevelés* (13.) 1. 1–5.
- Jókai Mór 1967: *A lélekidomár (1888–89)*. Budapest.
- Jónás Károly 2002: Egy könyvtárosi pálya hosszú évei. Interjú a 80 éves Vályi Gáborral, az Országgyűlési Könyvtár nyugdíjas főigazgatójával. *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros* (11.) 2. 36–44.
- Joyce, Patrick 1987: The Historical Meanings of Work. An Introduction. In: Uő. (szerk.): *The Historical Meanings of Work*. Cambridge, 1–30.
- Juhász Ferenc 1962: Pedagógiai törekvések a népi kollégiumi mozgalomban. In: Dancs István – Simon Gyula (szerk.): *Tanulmányok a magyar népi demokrácia neveléstörténetéből*. Budapest, 355–422.
- Juhász Gyula 1983: *Uralkodó eszmék Magyarországon, 1939–1944*. Budapest.
- Juhász Pál – Pethő Bertalan 1984: Orvosi pszichológia. In: Lénárd Ferenc (szerk.): *Alkalmazott pszichológia*. Budapest, 297–382.

- Juignet, Patrick 2002: Lacan, le symbolique et le signifiant. *Cliniques Méditerranéennes* (68.) 131–144.
- Justné Kéry Hedvig 1947: *Ósi és népi játékok: lélektani tanulmány*. Budapest.
- Justus Pál 1945: *A szocializmus útja: az osztályháború új feltételei*. Budapest.
- Justus Pál 1981: *Végrendelet*. Budapest.
- Justus Pál 1987: Kassák a munkásmozgalomban. Néhány személyes emlék. In: Benke László (szerk.): *Kibontott zászló. Az Olvasó Munkás Klub Kassák-emlékkönyve*. Budapest, 52–60.
- Justus Pálné 1985: Emlékeimből. *Kritika* (14.) 4. 20–21.
- K. Horváth Zsolt 2010: Elkötelezettség és együttérzés energiái. Heinlein Károly és Partos Pál a spanyol polgárháborúban. *Korunk* (21.) 5. 100–105.
- K. Horváth Zsolt 2014: Kulturális vonzások és baloldali választások. A Munka-kör és a „társadalmi tér” kettős fogalma, 1928–1932. In: Biró Annamária – Boka László (szerk.): *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írói csoportosulások*. Nagyvárad, 257–270.
- K. Horváth Zsolt 2015a: Az idő újabb cáfolata. Historiográfiai széljegyzetek az idő fogalmának dekomponálásához. In: Uő.: *Az emlékezet betegei. A tér-idő társadalomtörténeti morfológiájához*. Budapest, 104–118.
- K. Horváth Zsolt 2015b: A valóság metapolitikája. Kognitív realizmus a magyar társadalomkutatásban: szociográfia és dokumentumfilm. In: Uő.: *Az emlékezet betegei. A tér-idő társadalomtörténeti morfológiájához*. Budapest, 211–230.
- K. Horváth Zsolt 2015c: A felejtés piszkozatai. Ideológia és az önéletrajz-írás társadalmi stratégiáinak viszonya 1948–1949-ben. In: Uő.: *Az emlékezet betegei. A tér-idő társadalomtörténeti morfológiájához*. Budapest, 44–85.
- K. Horváth Zsolt 2016: Találkozás egy fiatalemberrel. Radnóti Sándor: A forradalom apálya és egy marxista forradalomelmélet. In: Somlyó Bálint – Teller Katalin (szerk.): *Filozófus a műteremben. Tanulmányok Radnóti Sándor hetvenedik születésnapjára*. Budapest, 17–24.
- K. Horváth Zsolt 2017: Szocialista realizmus és az ész intermittenciái. A Szem <http://aszem.info/2017/01/szocialista-realizmus-es-az-esz-intermittenciái/> – utolsó letöltés: 2021. 08. 29.
- K. Horváth Zsolt 2018: A „Kassák”. Szempontok a művészi szerepek és modellek értelmezéséhez. In: Balázs Eszter – Koltai Gábor – Takács Róbert (szerk.): *Homoklapátolás nemesércért. A 70 éves Ständeisky Éva tiszteletére*. Budapest, 144–150.
- K. Horváth Zsolt 2018b: A betegség varázstalanítása és a varázshegy érzéki betegségei. Dr. Levendel László gondolkodásának lélektani, biopolitikai és művészeti vonatkozásai. *Ars Hungarica* (44.) 4. 447–464.
- K. Horváth Zsolt 2019: Kollektív emlékezet, kollektív képzet, együttes élmény. Egy fogalomvándorlás szociológiai-politikai implikációi: Halbwachs, Durkheim, Mérei. *Magyar Filozófiai Szemle* (63.) 3. 63–80.
- K. Horváth, Zsolt 2020: The Production of Creativity. The Politics of Ferenc Mérei’s Psychological and Pedagogical Views. In: Hegyi, Dóra – László, Zsuzsa – Zólyom, Franciska (szerk.): *Creativity Exercises. Emancipatory Pedagogies in Art and Beyond*. Berlin – Leipzig – Budapest, 342–353.
- K[emény] F[erenc] 1935: Faragó László: A harmadik humanizmus és a Harmadik Birodalom. *Magyar Paedagogia* (45.) 1–3. 36–38.
- Kafka, Franz 1989: A törvény kapujában. In: Uő.: *Az éhezőművész*. Budapest, 237.
- Kahn, Pierre – Gutierrez, Laurent 2016: *Le Plan Langevin–Wallon. Histoire et actualité d’une réforme de l’enseignement*. Nancy.
- Kairov, [Ivan] 1950: *Pedagógia. Segédkönyv a felsőbb pedagógiai tanintézetek és egyetemek számára*. Budapest.
- Kákossy László 1984: *Fény és káosz. A kopt gnosztikus kódexek*. Budapest.
- Kállai Gyula [Révai József] 1943: *Népesség, demokrácia, szocializmus*. Budapest.
- Kállai Gyula 1948: Köznevelésünk demokratizálása. *Szabad Nép* (6.) 4. 5.
- Kállai Gyula 1957: Előadás az Országos Pedagógus Pártaktíván. *Köznevelés* (13.) 7. Melléklet, 14.
- Kálmán György 1958: A szovjet iskolarendszer reformtervezetéről. *Köznevelés* (14.) 21. 493–494.
- Kálmán Lászlóné 1972: *A Dokumentum (1926–1927) és a Munka (1928–1939) repertórium*. Budapest.
- Kalmár Melinda 2014: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990*. Budapest.
- Kántás Balázs 2020: A „másik” államhatalom? Fegyveres titkos társaságok és hozzájuk köthető erőszakos bűncselekmények a bethleni konszolidáció első éveiben. In: Kántás Balázs (szerk.): *Viták a „másik” államhatalomról. Válogatás a fegyveres titkos társaságok ügyében elhangzott parlamenti felszólalásokból, 1923–1924*. Budapest, 5–48.
- Kántás László 1958: Egy óvodai csoport társas szerkezete. In: Gegesi Kiss Pál – Kardos Lajos – Lénárd Ferenc – Molnár Imre (szerk.): *Pszichológiai Tanulmányok*. Budapest, 151–159.
- Karádi Zsolt 1998: François Gachot és a magyar kultúra. *Kortárs* (42.) 3. 89–97.
- Kardos József – Kornidesz Mihály (szerk.), 1990: Dokumentumok a magyar oktatáspolitikai történetéből. I–II. kötet. Budapest.
- Kardos József 2007: *Iskola a politika sodrásában, 1945–1993*. Budapest.
- Kardos Lajos 1960: A pszichológiai kísérlet. *Magyar Pszichológiai Szemle* (17.) 1. 9–19.
- Kardos László (szerk.) 1977: *Sej, a mi lobogónkat fényes szelek fűjék. Népi kollégiumok, 1939–1949*. Budapest.

- Kardos László (szerk.): *Fényes szelek nemzedéke: népi kollégiumok, 1939–1949*. I–II. kötet. Budapest, Akadémiai, 1978.
- Kardos László 1992: Életem summája sírfelirat formájában. In: Uő.: *Kardos László börtönirásai, 1957–1963*. (Szerk. Pogány Mária.) Budapest, 7–14.
- Kardos László 2000: „Amikor a népi kollégiumokról vallanom kell”. *Kardos Lászlóval beszélget Tasi József*. Budapest.
- Karig Sára 2019: *A szerencse lánya. Életútinterjú*. Budapest.
- Karinthy Ferenc 1946: *Szellemidézés*. Budapest.
- Karinthy Ferenc 1970: *Epepe*. Budapest.
- Karinthy Frigyes 1975: Az idegorvosnál. In: Uő.: *Görbe tükör. Karcolatok, humoreszkek*. Budapest, 131–133.
- Karinthy Frigyes 1982: Üzenet a palackban. In: Uő.: *Nem mondhatom el senkinek. Versek*. (Szerk. Ungvári Tamás.) Budapest, 161.
- Karinthy Márton 2003: *Ördöggörcs. Utazás Karinthyába*. I–II. kötet. Budapest.
- Kassák Lajos 1928: Bevezető *Munka* (1.) 1. 1–3.
- Kassák Lajos 1977: A mérleg serpenyője. In: Uő.: *Kassák Lajos összes versei*. II. kötet. (Szerk. Steinert Ágota – Kassák Lajosné.) Budapest, 410.
- Kedves András 1947: Az általános iskola megvalósulásának feltételei. *Köznevelés* (3.) 17. 370.
- Kelemen Elemér 2002: A magyar oktatási törvényhozás története. In: Uő.: *Hagyomány és korszerűség. Oktatáspolitikai a 19–20. századi Magyarországon*. Budapest, 17–70.
- Kelemen Elemér 2003: Eötvös József gondolatai államról, egyházzal, iskoláról. *Világosság* (44.) 3–4. 63–67.
- Kelemen Elemér 2008: A magyar nevelésügyi kongresszusok története. *Új Pedagógiai Szemle* (58.) 2. 76–85.
- Kellner, Douglas (szerk.) 1977: *Karl Korsch: Revolutionary Theory*. Austin – London.
- Kemény István 1972: Előszó. In: Uő. (szerk.): *A szexuális élet szociológiája. Válogatás*. Budapest, 7–25.
- Kende Péter 2008: Előszó. In: Dornbach Alajos – Kende Péter – Rainer M. János – Somlai Katalin (szerk.): *A per. Nagy Imre és társai. 1958, 1989*. Budapest, 7–16.
- Kende Tamás 2003: A nagy terv, avagy kik azok a kommunisták? *Beszélő* (8.) 12. 52–64.
- Kenedi János 1986: Egy főkolompos délelőtti. Haraszi Mikós bemutatja Kenedi Jánost. In: Uő.: *Elhűyülés története és egyéb balgaságok*. Malakoff, 237–267.
- Kerégyártó Elemér 1955: A „népies-karácsonyista” társadalom-felfogásról. *Társadalmi Szemle* (10.) 2–3. 117–138.
- Kerényi Károly 1984a: Klasszika-filológiánk és a nemzeti tudományok (1930). In: Komoróczy Géza – Szilágyi János György (szerk.): *Halhatatlanság és Apollón-vallás. Ókortudományi tanulmányok, 1918–1943*. Budapest, 37–53.
- Kerényi Károly 1984b: Religio Academici (1938). In: Komoróczy Géza – Szilágyi János György (szerk.): *Halhatatlanság és Apollón-vallás. Ókortudományi tanulmányok, 1918–1943*. Budapest, 323–332.
- Kerepeszki Róbert 2013: „Az egyetem nem a tudomány, hanem a reakció és a jobboldali gondolat fellegvára”. Jobboldalinak minősített egyetemi szervezkedések 1945–1956 között. In: Ungváry Krisztián (szerk.): *Bűvpatakok. Jobboldal és az állambiztonság, 1945–1989*. Budapest, 293–318.
- Keresztesi József 2011: Janikovszky-jegyzetek. *Élet és Irodalom* (55.) 31.
- Kéri Katalin – Varga Attila 2004: A pártideológia tükröződése az 1950–1953 között kiadott alsó tagozatos tankönyvekben. *Acta Pedagogica* (4.) 1–2. 23–33.
- Kéri Piroska 2003: *Sugárkorszorú: Sós Júlia és köre. Dokumentumok, emlékezések, levelezések*. Budapest.
- Kériné Sós Júlia 1969: *Tanárok élete és munkája*. Budapest.
- Kertész Dezső – Litván György 1995: Váci börtönsztrájk, 1960. Visszaemlékezések és dokumentumok. In: Hegedűs B. András – Kende Péter – Litván György – Rainer M. János – S. Varga Katalin: *Évkönyv IV., 1995*. Budapest, 163–232.
- Kertész György 1956: Egy elvetett disszertáció margójára. *Szabad Nép* (14.) 254. 4.
- Kertész Noémi 1997: „Itt lengette a szél Árpád kacagányát”. Pósa bácsi honfoglalása. *Új Holnap* (42.) 5. 90–94.
- Kettler, David – Meja, Volker – Stehr, Nico 1990: Rationalizing the Irrational. Karl Mannheim and the Besetting Sin of German Intellectuals. *American Journal of Sociology* (95.) 6. 1441–1473.
- Kettler, David – Meja, Volker 1995: *Karl Mannheim and the Crisis of Liberalism. The Secret of these New Times*. New Brunswick – London.
- Kettler, David 1971: Culture and Revolution: Lukács in the Hungarian Revolutions of 1918–1919. *Telos* (10.) 35–92.
- Kétyi Andrásné 1979: A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium megalakulása. *Budapest Főváros Levéltára Közleményei* 1978. Budapest, 217–249.
- Key, Ellen 1976: *A gyermek évszázada*. Budapest.
- Keyssar, Alexander 2000: *The Right to Vote. The Contested History of Democracy in the United States*. New York.
- Kilminster, Richard 2007: *Norbert Elias: Post-philosophical Sociology*. London – New York.
- Kis János 1968: Rejtett forradalom. Franciaország május előtt és után. *Új Írás* (9.) 3. 88–96.
- Kiss Árpád (szerk.) 1947: *Tanítás és értelmi fejlődés*. Budapest.

- Kiss Árpád (szerk.) 1958: *Tanulmányok a neveléstudomány köréből. A Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Bizottságának gyűjteménye*. Budapest.
- Kiss Árpád 1945: Az általános iskola mint kultúrpolitikai probléma. *Köznevelés* (1.) 12. 8–10.
- Kiss Árpád 1946: A tankönyv. *Köznevelés* (2.) 22. 1–3.
- Kiss Árpád 1947a: Új tankönyveink. *Köznevelés* (3.) 16. 345–350.
- Kiss Árpád 1947b: Beszámoló az Országos Köznevelési Tanács munkájáról. In: *Beszámoló művelődéspolitikánk mai helyzetéről. Az Országos Köznevelési Tanács teljes ülése (1947 febr. 11.)*. Budapest, 5–28.
- Kiss Árpád 1948a: A magyar köznevelési reform. In: *A Köznevelés Évkönyve*. Budapest, 23–48.
- Kiss Árpád 1948b: A jövő nevelői. *Köznevelés* (4.) 10. 205–207.
- Kiss Árpád 1948c: A Negyedik Egyetemes Nevelésügyi Kongresszus. *Köznevelés* (4.) 15. 349–350.
- Kiss Árpád 1957: Hogyan működött az Országos Köznevelési Tanács? *Köznevelés* (13.) 10. 205–209.
- Kiss Árpád 1966: Tervszerűség és tudományos tervezés a nevelésben. In: Kiss Árpád – Nagy Sándor – Szarka József – Szokolszky István (szerk.): *Tanulmányok a neveléstudomány köréből, 1965. A Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Bizottságának gyűjteménye*. Budapest, 29–58.
- Kiss Árpád 1982: *Közoktatás és neveléstudomány*. Budapest.
- Kiss Balázs 1994: Michel Foucault hatalomfelfogásáról. *Politikatudományi Szemle* (3.) 1. 43–68.
- Kiss György 1984: A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium Lélektani Laboratóriumának története (1929–1949). *Budapesti Nevelő* (30.) 3. 59–70.
- Kiss Noémi 2012: Felnőttek iskolája. Janikovszky Éva és a meseírás. *Magyar Narancs* (23.) 16.
- Kiss Tihamér 1947: A különösen tehetségesek nevelése az általános iskolában. *Embernevelés* (3.) 9. 399–403.
- Kiss Tihamér 1948: *Piaget klinikai módszere a gyermeklélektani vizsgálatok szolgálatában*. Debrecen.
- Kiss Tihamér 1994: *Piaget a gyermek kauzális gondolkodása kialakulásáról: az oksági gondolkodás fejlesztése az óvodában*. Budapest.
- Klanczay Gábor 1990: A zárt ideológiai rendszer. In: Uő.: *A civilizáció peremén. Kultúrtörténeti tanulmányok*. Budapest, 115–132.
- Klein Sándor 1976: Családi ábécé. Az Iskolatelevízió rejtvényműsorának tanulságai. *Rádió és Televízió Szemle* (8.) 4. 89–95.
- Klein Sándor 1978: Családi ABC. Az Iskolatelevízió rejtvényműsorának pedagógiai–pszichológiai tanulságai. *Magyar Pszichológiai Szemle* (35.) 5. 466–480.
- Knausz Imre 1986: A magyar „pedológia” pere, 1948–1950. *Pedagógiai szemle* (36.) 11. 1087–1102.
- Knausz Imre 1988: Szakszerűség és politikum az Országos Neveléstudományi Intézetben. *Pedagógiai Szemle* (38.) 11. 1042–1047.
- Knausz Imre 1994: *A közoktatás Magyarországon, 1945–1956*. Kandidátusi értekezés.
- Knausz Imre 2006: A magyar „pedológia” pere, 1948–1950. In: Borgos Anna – Erős Ferenc – Litván György (szerk.): *Mérei élet–mű: tanulmányok*. Budapest, 161–178.
- Kodály Zoltán 1974: Közönségnevelés. In: Uő.: *Visszatekintés. Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok*. I. kötet. (S. a. r. Bónis György.) Budapest, 317–318.
- Koestler, Arthur 1994: A jogi és a komisszár I. (1942). In: Uő.: *A jogi és a komisszár*. (Vál. Hruby József.) Budapest, 20–31.
- Kojevnikov, Alexei 1998: Rituals of Stalinist Culture at Work. Science and the Games of Intraparty Democracy circa 1948. *Russian Review* (57.) 1. 25–52.
- Kojevnikov, Alexei 2000: Ideological Discussions in Soviet Sciences, 1947–1952. In: Fitzpatrick, Sheila (szerk.): *Stalinism. New Directions*. London – New York, 142–175.
- Kołakowski, Leszek 1978: *The Main Currents of Marxism. Its Rise, Growth and Dissolution*. I–III. kötet. Oxford.
- Komáromi Gabriella (szerk.) 1999: *Gyermekirodalom*. Budapest.
- Komlósi Piroska 1981: A pszichodráma hatásmechanizmusa. *Magyar Pszichológiai Szemle* (38.) 5. 468–480.
- Komoróczy Géza (szerk., ford.) 1998: *Kiáltó szó a pusztában. A holt-tengeri tekercek*. Budapest.
- Komoróczy Géza 2012: *A zsidók története Magyarországon*. I–II. kötet. Pozsony.
- Komoróczy Géza 2018a: Előszó. In: Szilágyi János György: *Örvények fölé épülő harmónia*. I. kötet. *Tudományban élni: interjúk és tanúságtétel*. (Szerk. Komoróczy Géza.) Budapest, 11–18.
- Komoróczy Géza 2018b: Kerényi-kör, Stemma, Sziget, a társaság. In: Szilágyi János György: *Örvények fölé épülő harmónia*. I. kötet. *Tudományban élni: interjúk és tanúságtétel*. (Szerk. Komoróczy Géza.) Budapest, 20–33.
- Komoróczy Géza 2018c: Öt év Szilágyi János György életéből. In: Uő. (szerk.) *Örvények fölé épülő harmónia*. II. kötet. *Levélben többet: Szilágyi János György személyes levelezése (1927–2011)*. Budapest, 75–89.
- Konok Péter 2004: A Munka-kör szellemi, politikai háttérháza. *Múltunk* (49.) 1. 245–270.
- Konok Péter 2008: A trockista Justus Pál. In: Jemnitz János – Székely Gábor (szerk.): *Justus Pál*. Budapest, 87–95.
- Konrád György – Szelényi Iván 1989: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest.
- Konrád György – Szelényi Iván 1992: Értelmiség és dominancia a posztkommunista társadalmakban. *Politikatudományi Szemle* (1.) 1. 9–28.

- Konrád György 1989: Vigyázz rá, értékes ember! In: Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária (szerk.): *Mérei Ferenc, 1909–1986. Emlékkönyv születésének 80. évfordulóján*. Budapest, 108–111.
- Konsztantinov, Nyikolaj A. 1949: *A szovjet pedagógia harminc éve*. Budapest.
- Kontra György 1963: *A biológiatanítás problémái, 1950–1960*. Budapest.
- Kontra György 2003: *Karácsony Sándor, a nagyhirű professzor*. Budapest.
- Kontra György 2008: A pedagógus lángelme: Stelmár László. *Elektronikus Könyv és Nevelés* (10.) 4. http://epa.oszk.hu/01200/01245/00040/kgy_0804.htm – utolsó letöltés: 2024. 08. 29.
- Kónya Sándor 1998: *A Magyar Tudományos Tanács, 1948–1949*. Budapest.
- Koós Ferenc 1985: Adalékok az Országos Köznevelési Tanács és az Országos Neveléstudományi Intézet történetéhez. *Pedagógiai Szemle* (35.) 4. 348–358.
- Koós Levente 2015: „Ha majd az ellenségek kibékülnek, találkozni fogunk”. Czibor Zoltán és a belügy. *Aetas* (30.) 4. 67–81.
- Kornai János 1993: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest.
- Korsch, Karl 1977: *Revolutionary Theory*. (Ed. Kellner, Douglas.) Austin.
- Korsch, Karl 2001: *Gesamtausgabe*. Band 8. *Briefe, 1908–1934*. (Hg. Buckmiller, Michael – Prat, Michel – Werner, Meike G.) Amsterdam – Hamburg.
- Korsch, Karl 2012: The Present State of „Marxism and Philosophy”: An Anti-Critique (1930). In: Uő.: *Marxism and Philosophy*. (Szerk. Halliday, Fred.) London.
- Kosárka József 2013: Kati Horna, Mexikó ünnepezt fotográfusa. *2000* (25.) 7–8. 88–93.
- Kosáry Domokos 1963: Kemény és Széchenyi 1849 után. *Irodalomtörténeti Közlemények* (67.) 2. 149–170.
- Kosáry Domokos 1981: *Széchenyi Döblingben*. Budapest.
- Kosáry Domokos 1997: *A chilloni fogoly. Olvasónapló, 1958*. Budapest.
- Koselleck, Reinhart 2003: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest.
- Koselleck, Reinhart 2016: *Kritika és válság. Tanulmány a polgári világ patogeneziséről*. Budapest.
- Kotkin, Stephen 1995: *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. Berkeley.
- Kovács András 1985: Tévéinterjú Lukács Györggyel. (Készült 1969. október 2-án, Jávorkúton). *Létünk* (15.) 6. 933–960.
- Kovács Csaba 2017: A Központi Statisztikai Hivatal 1956-ban. *Statisztikai Szemle* (95.) 11–12. 1101–1120.
- Kovács Éva 1987: Vezérekről, példaképekről gyermekeknek. *História* (9.) 5–6. 41–43.
- Kovács Éva 2003: „Megegyezés” az iskolák ügyében. Az állam és a legnagyobb iskolafenntartó egyházak közötti tárgyalások az iskolaállamosítás után. *Történelmi Szemle* (45.) 3–4. 265–304.
- Kovács Gábor 2004: *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István, a politikai gondolkodó*. Budapest.
- Kovács Gábor 2005: Tervezés és/vagy demokrácia? Demokrácia-felfogások a második világháború alatt és után – nemzetközi eszmétörténeti körkép. In: Rainer M. János – Ständeisky Éva (szerk.): *A demokrácia reménye – Magyarország, 1945*. Budapest, 9–28.
- Kovács Mónika (szerk.) 2005: *Holokausz: Történelem és emlékezet*. Budapest, 175–203.
- Kovai Melinda 2016: *Lélektan és politika. Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban, 1945–1970*. Budapest.
- Kovai Melinda 2017: Ahogy önmagunkkal bánunk – avagy mire jó a pszichológiatörténet? Csoport-pszichoterápia Magyarországon, 1945–1986. *Replika* (105.) 53–68.
- Kozák Gyula 1996: „Egy egészen más kultúrpolitikát próbáltam megvalósítani, mint ami a hivatalos volt”: Széll Jenő. *Szín* (1.) 2. 8–16.
- Kozák Gyula 2015: *A szabadság kicsiny szigete. Művészsorsok a 20. században: Bálint Endre, Jakovits József, Vajda Júlia*. Budapest.
- Kozulin, Alex 1986: The Concept of Activity in Soviet Psychology. Vygotsky, his Disciples and Critics. *American Psychologist* (41.) 3. 264–274.
- Kozulin, Alex 1989: The Changing Face of Soviet Psychology. *Studies in Soviet Thought* (37.) 3. 185–189.
- Körber Ágnes 2014: Egy kiadó alapítása. Lábjegyzetek a Rajk-perhez. *Betekintő* (8.) 1. https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2014_1_korber.pdf – utolsó letöltés: 2021. 08. 29.
- Körösenyi András – Illés Gábor – Metz Rudolf 2017: Kontingencia és politikai cselekvés. A politikai vezetők szerepe válsághelyzetekben. *Politikatudományi Szemle* (26.) 1. 7–28.
- Kövér György 1998: *Losonczy Géza, 1917–1957*. Budapest.
- Köves Rózsa 1985: A Szép Szó és Szirtes Andor. *Kritika* (14.) 10. 13.
- Köves Rózsa 1987: Kiátkozott ember. Weisszhaus Aladár a magyar munkásmozgalomban. *Valóság* (30.) 6. 76–89.
- Krahulcsán Zoltán – Müller Rolf (szerk.) 2009: *A politikai rendészeti osztályok, 1945–1946*. Budapest.
- Krausz Tamás – Mesterházi Miklós (szerk.) 1981: *A Történelem és osztálytudat a 20-as évek vitáiban. Filozófiai Figyelő Évkönyve* (1–4.)
- Krausz Tamás – Mesterházi Miklós 1985: *Mű és történelem. Viták Lukács György műveiről a húszas években*. Budapest.

- Kriegel, Annie 1985: De la Résistance juive. *Pardès* (2.) 191–209.
- Kronstein Gábor György 1958: Pedagógus-gondolatok Balatonfüredről. *Pedagógiai Szemle* (8.) 2. 114–118.
- Kubin, Alfred 1996: Álomatélésémről. *Enigma* (3.) 2. 83–85.
- Kubin, Alfred 2006: *A másik oldal. Fantasztikus regény*. Budapest.
- Kulcsár István 1947: A maradék zsidóság lelki keresztmetszete 1946-ban. In: Benoschofsky Imre (szerk.): *Maradék-zsidóság. A magyarországi zsidóság 1945/46-ban*. Budapest, 34–38.
- Kulcsár-Szabó Zoltán 2000: A korszak retorikája. A korszak- és századforduló mint értelmezési stratégia. In: Bednaries Gábor – Bengi László – Kulcsár Szabó Ernő – Szegedy-Maszácz Mihály (szerk.): *Az irodalmi szöveg antropológiai horizontjai*. Budapest, 90–105.
- Kun Béláné 1969: *Kun Béla: emlékezések*. Budapest.
- Kun Miklós 2003: A Csokoládé írójának titka. Sztálin és Taraszov-Rogyionov. *Valóság* (46.) 4. 30–44.
- Kun Miklós 2004: *Kedves Hilda. Egy elmeorvos az elmebeteg huszadik században*. Budapest.
- Kürti Emese 2018: *Glissando és hűrtépés. Kortárs zene és neoavantgárd művészet az underground magánterekben, 1958–1970*. Budapest.
- Lacan, Jacques 1949: Le stade du miroir comme formateur de la fonction du je, telle qu'elle nous a révélée dans l'expérience psychanalytique. *Revue française de psychanalyse*. Október – december. 449–455.
- Lacan, Jacques 1953: Le symbolique, l'imaginaire et le réel. *Bulletin Interne de l'Association Française de Psychanalyse* 396–413.
- Lacan, Jacques 1971: Situation de la psychanalyse et formation du psychanalyste en 1956. In: Uő.: *Écrits* 2. Paris, 9–40.
- Lackó Miklós 1975a: A nemzedéki tömörülésről és szakadásról. A népi mozgalom kezdetei. In: Uő.: *Válságok – választások. Történeti tanulmányok a két háború közötti Magyarországról*. Budapest, 13–51.
- Lackó Miklós 1975b: Révai-problémák. In: Uő.: *Válságok – választások. Történeti tanulmányok a két háború közötti Magyarországról*. Budapest, 194–297.
- Lackó Miklós 1981: A társadalomtudományok szerepe a magyar szellemi életben a két világháború között. In: Uő.: *Szerep és mű. Kultúrtörténeti tanulmányok*. Budapest, 298–339.
- Lackó Miklós 1981b: Sziget és külvilág. Kerényi Károly és a magyar szellemi élet. In: Uő.: *Szerep és mű. Kultúrtörténeti tanulmányok*. Budapest, 248–297.
- Lackó Miklós 1988: *Korszellem és tudomány, 1910–1945*. Budapest.
- Lackó Miklós 1996: Népiek tegnap és ma. In: Uő.: *Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 165–190.
- Lackó Miklós 1998: Egy nemes konzervatív. A kultúrfilozófus Prohászka Lajos. *Történelmi Szemle* (40.) 3–4. 277–297.
- Lacroix, Bernard 1981: *Durkheim et le politique*. Paris – Montréal.
- Laczó Ferenc 2014: *Felvilágosult vallás és modern katasztrófa között: magyar zsidó gondolkodás a Horthy-korban*. Budapest.
- Laczó Ferenc 2016: Egy végletes Bildungsroman vége? 1945 német és európai perspektívában. *Múltunk* (61.) 1. 4–18.
- Ladányi Andor 1970: A felsőoktatás szocialista átszervezésének kezdete: az 1948. évi egyetemi reform. *Magyar Pedagógia* (70.) 2. 170–184.
- Ladányi Andor 1985: A felsőoktatás-politika négy évtizede. IV. rész. *Felsőoktatási Szemle* (34.) 4. 202–212.
- Ladányi Andor 1986: *Felsőoktatási politika, 1949–1958*. Budapest.
- Ladányi Andor 2008: *A középiskolai tanárképzés története*. Budapest.
- Lados József 1914: Molnár Oszkár: Bevezetés a gyermektanulmányba. *Magyar Paedagogia* (23.) 169–170.
- Lafferton Emese 2004: A magántéboltyától az egyetemi klinikáig. A magyar pszichiátria történetének vázlata európai kontextusban, 1850–1908. In: Békés Vera (szerk.): *A kreativitás mintázatai. Magyar tudósok, magyar intézmények a modernitás kihívásában*. Budapest, 34–73.
- Laine-Frigren, Thomas 2016: *Searching for the Human Factor. Psychology, Power and Ideology in Hungary during the Early Kádár Period*. Jyväskylä.
- Lajti Rudolf 1979: Emlékek és találkozások. Beszélgetés Mérei Ferencel Wallon születésének 100. évfordulója alkalmából. *Magyar Pszichológiai Szemle* (36.) 5. 521–526.
- Lakatos Imre 1947: Eötvös Collegium – Györfy Kollégium. *Válasz* (3.) 2. 107–124.
- Lakatos Imre 1981: *Bizonyítások és cáfolatok*. Budapest.
- Lakatos Zoltán 2011: Az elektív affinitás: a fogalmat övező homály okai és következményei a társadalomtudományban. *Elpisz* (5.) 1. 103–119.
- Laki Kálmán 1979: Szakvéleménye *Az ember élete* című tankönyvről. In: Dancs Istvánné (szerk.) 1979: *Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról, 1945–1948*. Budapest, 635–636.
- Laky Zoltán 2011: Megvonási tünetek. Vissza a Kossuth-díjjal? *Heti Válasz* (11.) 46. 48–50.
- Lallemand, Suzanne 2006: L'interdit en anthropologie sociale. In: Reveyard-Coulon, Odile – Guerraoui, Zohra (szerk.): *Pourquoi l'interdit? Regards psychologiques, culturels et interculturels*. Paris, 19–30.

- Lányi Gusztáv 1997: Lélekelemzés és politika. Pszichoanalitikus politikai pszichológiák Magyarországon. *Valóság* (40.) 3. 1–14.
- Lányi Gusztáv 1999a: Ki volt Mérei Ferenc? *BUKSZ* (11.) 1. 52–75.
- Lányi Gusztáv 1999b: Rejtőzködés és (ön)rostálás. A pszichológia magyarországi viszonyairól a fordulat évétől (1948–1949) 1956-ig. *Magyar Pszichológiai Szemle* (54.) 2. 195–203.
- László Ferenc 2007: Étienne. Sötér István (1913–1988). *Magyar Narancs* (19.) 33.
- László János 1985: Egy európai pszichológus naplója. *Pszichológia* (5.) 4. 627–632.
- Lászlófi Viola 2017: A munka mint az elmebetegségek gyógymódja? Megalkuvás és útkeresés a pszichológiában és pszichiátriában Magyarországon az államszocializmus első évtizedeiben. *Sic Itur ad Astra* (66.) 347–370.
- Lázár György 1950a: A magyar pedológia visszavonulási taktikája. *Társadalmi szemle* (5.) 3–4. 250–276.
- Lázár György 1950b: *A magyar neveléstudomány feladatai a szocializmus építésében*. Budapest.
- Lazare, Lucien 1987: *La Résistance juive en France*. Paris.
- Le Bon, Gustave 1913: *A tömegek lélektana*. Budapest.
- Leach, Edmund R. 1958: Magical Hair. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* (88.) 2. 147–164.
- LeBlanc, Ronald D. 2018: Bonbons and Bolsheviks. The Stigmatization of Chocolate in Revolutionary Russia. *Languages, Literatures, and Cultural Scholarships* (452.) https://scholars.unh.edu/lang_facpub/452 – utolsó letöltés: 2021. 08. 29.
- Lefebvre, Henri 1947: *Critique de la vie quotidienne*. I. Introduction. Paris.
- Lefebvre, Henri 1961: *Critique de la vie quotidienne*. II. *Fondement d'une sociologie de la quotidienneté*. Paris.
- Lefebvre, Michel – Lebrun, Bernard 2010: Where Does the „Mexican Suitcase” Come From? In: Young, Cynthia (szerk.): *The Mexican Suitcase. The Rediscovered Spanish Civil War Negatives of Capa, Chim and Taro*. I. kötet. New York, 75–82.
- Leguy, Cécile 2011: Que disent les noms-messages? Gestion de la parenté. *L'Homme* (197.) 71–92.
- Lekli Béla 1995: Szemelvények a régi Eötvös Kollégium utolsó éveinek történetéhez, 1945–1950. *Levéltári Szemle* (45.) 3. 37–60.
- Lénárt András 2012: „Egyes igazgató elvtársak fetisizálják a régi tanerőket”. A jobboldali hagyomány a Rákóczi Ferenc Gimnáziumban. In: Rainer M. János – Török Gyöngyvér (szerk.): *Búvópatakok – a feltárás. Évkönyv XVIII.* Budapest, 208–267.
- Lendvai L. Ferenc 1981: Új Szántás. Karácsony Sándor és köre a felszabadulás utáni politikai életben. *Társadalmi Szemle* (36.) 7. 66–73.
- Lengyel András 2013: Az úgynevezett „oppó” történetéhez. Egy eltemetődött gondolkodástörténeti alternatíva kibontása. *Múltunk* (58.) 4. 247–268.
- Lengyel András 2016: Egy radikális demokratikus szocialista – Szirtes Andor. In: Szirtes Andor: *Társadalomkritika és progresszió. Válogatott írások*. (Vál. Lengyel András.) Budapest, 5–74.
- Lengyel József 1957: *Visegrádi utca*. Budapest.
- Lepenes, Wolf 1990: *Les trois cultures. Entre science et littérature, l'avènement de la sociologie*. Paris.
- Lepetit, Bernard é. n. [2000]: Építész, földrajz, történelem. A lépték használatai. In: Czoch Gábor – Sonkoly Gábor (szerk.): *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Debrecen, 33–50.
- Levendel Júlia 1970: Mérei Ferenc – V. Binét Ágnes: Gyermeklélektan. *Valóság* (13.) 8. 94–96.
- Lévi-Strauss, Claude 1962: *La pensée sauvage*. Paris.
- Lévi-Strauss, Claude 2001: A szimbólumok hatékonysága (1949). In: Uő.: *Strukturális antropológia I*. Budapest, 149–163.
- Lévy, Claude 1989: La Résistance juive en France. De l'enjeu de mémoire à l'histoire critique. *Vingtième Siècle* (22.) 117–128.
- Lewin, Kurt – Korsch, Karl 1939: Mathematical constructs in psychology and sociology. *Erkenntnis* (8.) 397–403.
- Lewin, Kurt – Lippitt, Ronald – White, Ralph K.: Agresszív viselkedési sémák kísérletileg kialakított társas légkörben (1939). In: *Csoportdinamika. Válogatás Kurt Lewin műveiből*. (Szerk. Mérei Ferenc – Szakács Ferenc.) Budapest, 159–194.
- Lewin, Kurt 1920: Die Sozialisierung des Taylorsystems. Eine grundsätzliche Untersuchung zur Arbeits- und Berufspsychologie. *Praktischer Sozialismus* (4.) 5–36.
- Lewin, Kurt 1935: Environmental Forces in Child Behavior and Development. In: Uő.: *The Dynamic Theory of Personality. Selected Papers*. New York – London.
- Lewin, Kurt 1948: The Consequences of an Authoritarian and Democratic Leadership. In: Uő.: *Resolving social conflicts*. New York.
- Lewin, Kurt 1975: Környezeti erők a gyermeki viselkedésben és fejlődésben. In: Uő.: *Csoportdinamika. Válogatás Kurt Lewin műveiből*. (Szerk. Mérei Ferenc – Szakács Ferenc.) Budapest, 57–105.
- Lewin, Kurt 1975b: A viselkedés dinamikája. In: Uő.: *Csoportdinamika. Válogatás Kurt Lewin műveiből*. (Szerk. Mérei Ferenc – Szakács Ferenc.) Budapest, 109–157.

- Lewin, Moshe 2003: Rebuilding the Soviet Nomenklatura, 1945–1948. *Cahiers du monde russe* (44.) 2–3. 219–252.
- Li, Victor 2006: *The Neo-Primitivist Turn. Critical Reflections on Alterity, Culture and Modernity*. Toronto.
- Lietzmann, Hans J. 1994: Politikai tervezés és társadalmi kockázata. Mannheim Károly és Carl Schmitt. *Politikatudományi Szemle* (3.) 2. 25–38.
- Ligou, Daniel 1962: *Histoire du socialisme en France*. Paris.
- Litván György 1988: „Mi, kommunisták különös emberek vagyunk”. A sztálinizmus lélektana. *Századvég* (6–7.) 150–159.
- Litván György 1989: Mérei Ferenc a politikában. In: Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária (szerk.): *Mérei Ferenc: emlékkönyv születésének 80. évfordulójára*. Budapest, 112–115.
- Litván György 1993: *Szabó Ervin, a szocializmus moralistája*. Budapest.
- Litván György 1996: 1957. *Beszélő* (1.) 8. 57–73.
- Litván György 1998a: Vita a kommunizmusról és a „Fekete könyv”-ről. In: Uő. (szerk.): *Évkönyv 1998*. Budapest, 299–302.
- Litván György 1998b: Politikai gondolkodás az átmenet éveiben. In: Standeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János (szerk.): *A fordulat évei*. Budapest, 171–180.
- Litván György 1998c: Belügyi feljegyzés és MSZMP-döntés Mérei Ferencről, 1958. *Élet és Irodalom* (42.) 35. 7.
- Litván György 1998c: Belügyi feljegyzés és MSZMP-döntés Mérei Ferencről, 1958. *Élet és Irodalom* (42.) 35. 7.
- Litván György 1999a: Mérei és a Krampusz. *Beszélő* (4.) 2. 60–70.
- Litván György 2004: Szabad szellem és humor. *Élet és Irodalom* (48.) 22. 27.
- Litván György 2006a: Mérei és a „Krampusz”. In: Borgos Anna – Erős Ferenc – Litván György (szerk.): *Mérei élet-mű: tanulmányok*. Budapest, 193–209.
- Litván György 2006b: Mérei Ferenc a börtönvilágban. In: Borgos Anna – Erős Ferenc – Litván György (szerk.): *Mérei élet-mű: tanulmányok*. Budapest, 181–190.
- Litván György 2008b: A Nagy Imre-per politikai háttere. In: Dornbach Alajos – Kende Péter – Rainer M. János – Somlai Katalin (szerk.): *A per. Nagy Imre és társai. 1958, 1989*. Budapest, 41–62.
- Litván György 2008c: Magas, szelíd férfi, rabruhában – Bibó István. In: Uő.: *Sorstársak és kortársak*. (Szerk. Gál Éva – Kende Péter.) Budapest, 147–152.
- Litván György 2008d: Javíthatatlan konokság. Adalékok Mérei Ferenc nagy börtönkalandjához. In: Uő.: *Sorstársak és kortársak*. (Szerk. Gál Éva – Kende Péter.) Budapest, 141–144.
- Loader, Colin 1985: *The Intellectual Development of Karl Mannheim. Culture, Politics and Planning*. Cambridge.
- Lomax, Bill 1991: A Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságáról. *Holmi* (3.) 10. 1332–1334.
- Long, Jancis 1999: Lakatos Imre Magyarországon. *Magyar Filozófiai Szemle* (43.) 1–3. 251–308.
- Losoncz Márk 2013: Töredékek az anarchizmusról. *Es Symposion* (16.) 1. 38–44.
- Losonczy Géza 1947: Illyés Gyula: Hunok Párizsban. *Forum* (2.) 1. 74–75.
- Losonczy Géza 1948: A nagy szabotázs. *Szabad Nép* (6.) 228. 1–2.
- Lőrincz József – Nagy Ferenc 1997: *Börtönügy Magyarországon*. Budapest.
- Löwenheim, Avigdor 1993: Befogadók és kirekesztők. A Pesti Izraelita Hitközség 1904. évi alapszabály-módosításának háttere. *Múlt és Jövő* (4.) 3. 10–21.
- Löwy, Michael 1981: Messianisme juif et utopies libertaires en Europe centrale. *Archives de sciences sociales des religions* (51) 1. 5–47.
- Löwy, Michael 1986: Zsidó messianizmus és anarchista utópiák Közép-Európában, 1905–1923. In: Simon Róbert (vál.): *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában*. Budapest, 213–244.
- Löwy, Michael 1988: *Rédemption et utopie. Le judaïsme libertaire en Europe centrale: une étude d’affinité elective*. Paris.
- Löwy, Michael 2021: Az ifjú Benjamin. *Tett* 2021. június 21. <https://tett.merce.hu/2021/06/21/az-ifju-benjamin/> – utolsó letöltés: 2024. 08. 29.
- Luhmann, Niklas 2001: A korszakképzés problémája és az evolúcióelmélet. In: Rákai Orsolya (szerk.): *A háló, a halászek és a halak*. Budapest – Szeged, 183–207.
- Lukács György 1945: Így kezdődött. *Új Szó* 1945. november 16. 4.
- Lukács György 1946: Leszámolás a múlttal. *Új Magyarország* 1946. április 16. 3.
- Lukács György 1947: *Irodalom és demokrácia*. Budapest.
- Lukács György 1948: Megjegyzések egy irodalmi vitához. In: Uő.: *Új magyar kultúráért*. Budapest, 85–106.
- Lukács György 1970b: Lenin. Tanulmány gondolatainak összefüggéséről (1924). In: Uő.: *Lenin*. Budapest, 11–113.
- Lukács György 1971a: Történelem és osztálytudat. Tanulmányok a marxista dialektikáról. In: Uő.: *Történelem és osztálytudat*. (Szerk. Vajda Mihály.) Budapest, 197–660.
- Lukács György 1971b: Marxista fejlődésem, 1918–1930. In: Uő.: *Történelem és osztálytudat*. (Szerk. Vajda Mihály.) Budapest, 695–735.
- Lukács György 1978: *Az ész trónfosztása*. Budapest.
- Lukács György 1982 [1946]: Leszámolás a múlttal. In: Uő.: *Curriculum vitae*. (Szerk. Ambrus János.) Budapest, 136–141.

- Lukács György 1987a: A bolsevizmus mint erkölcsi probléma. In: Uő.: *Forradalomban. Cikk, tanulmányok, 1918–1919.* (Szerk. Mesterházi Miklós.) Budapest, 36–41.
- Lukács György 1987b: Taktika és etika. In Uő.: *Forradalomban. Cikk, tanulmányok, 1918–1919.* (Szerk. Mesterházi Miklós.) Budapest, 124–132.
- Lukács Judit – Takács Péter 1993: Szerkesztőségünk vendége volt Majzik Lászlóné II. *Új Pedagógiai Szemle* (43.) 5. 42–56.
- Lukács Sándor 1947: A kultúrpolitikai reakció szervezett támadása az általános iskola ellen. *Pedagógus Értesítő* (3.) 4. 1–3.
- Lukács Sándor 1957: Teljes szívvel és lélekkel szolgáljuk a magyar népet. *Köznevelés* (13.) 1. 6–7.
- Lukács Sándor 1973: „Az iskola mindnyájunké”. Harcok az egyházi iskolák államosításáért 1945 előtt és után. *Világosság* (14.) 12. 728–735.
- Lukács Sándor 1982: Iskolapolitikánk a felszabadulást követő években. *Valóság* (25.) 8. 35–50.
- Lukács, Georg 1923: *Geschichte und Klassenbewußtsein. Studien über marxistische Dialektik.* Berlin.
- Lukes, Steven 1977: *Émile Durkheim. His Life and Work: a Historical and Critical Study.* Harmondsworth.
- Lukes, Steven 1992: Mi az, hogy baloldal? A szocializmus lényege és a „kiigazítás” igénye. *2000* (4.) 10. 13–15.
- Lunt, Peter 1995: Psychological Approaches to Consumption. Varieties of Research – Past, Present and Future. In: Miller, Daniel (szerk.): *Acknowledging Consumption. A Review of New Studies.* London – New York, 237–261.
- Lux László [Pacek Kari] 1958: A több ezer éves asszony. Makrokozmosz Mimi titka. *Film, Színház, Muzsika* (2.) 33. 30–31.
- M. Kiss Sándor – Kahler Frigyes é. n.: *Segédkönyv az 1956-os forradalom és szabadságharc történetének középiskolai tanításához.* <https://dtk.tankonyvtar.hu/xmlui/handle/123456789/140> – utolsó letöltés: 2021. 08. 29.
- Majakovszkij 1968: Önagyonülésezők. In: Uő.: *Majakovszkij válogatott művei.* I. kötet. (Szerk. Péter Mihály.) Budapest, 260–262.
- Majtényi György 2005: *A tudomány lajtorjája. Társadalmi mobilitás és új értelmiség Magyarországon a II. világháború után.* Budapest.
- Makarenko 1948: *Válogatott pedagógiai tanulmányok.* Budapest.
- Makarenko, Anton 1947: *Az új ember kovácsa. Pedagógiai hőskötemény.* I–II. kötet. Budapest.
- Malinowski, Bronislaw 1972: Nemiség és elfojtás. In: Kemény István (szerk.): *A szexuális élet szociológiája. Válogatás.* Budapest, 27–52.
- Malinowski, Bronislaw 2003: *Sex and Repression in Savage Society.* London – New York.
- Mályusz Elemér 1931a: A vörös emigráció. *Napkelet* (9.) 1. 2–21.
- Mályusz Elemér 2006: *A vörös emigráció.* Máriabesnyő – Gödöllő.
- Mándy Stefánia 1983: *Vajda Lajos.* Budapest.
- Mándy Stefánia 1995: Mozaikreszecskek egy egészhez. Tábor Béláról. *Szombat* (6.) 10. 22–26.
- Mándy Stefánia 1997a: Szabó Lajos, avagy ősi hitek avantgarde-ja. In: *Eikon. A képi Szabó Lajos spekulatív grafikái (1902–1967).* Budapest.
- Mándy Stefánia 1997b: Szabó Lajost megérteni. In: Surányi László – Tábor Ádám (szerk.): *Szabó Lajos szemináriumi előadásai, 1946–1950.* Budapest, 13–24.
- Mannheim Károly 1937: A társadalmi technika. Adalékok korunk diagnózisához. *Szép Szó* (5.) 16. 31–40.
- Mannheim Károly 1995: A kultúra és a kultúra megismerhetőségének szociológiai elmélete. In: Kettler, David – Meja, Volker – Stehr, Nico (szerk.): *A gondolkodás struktúrái. Kultúraszociológiai tanulmányok.* Budapest, 147–331.
- Mannheim Károly 1996: *Ideológia és utópia.* Budapest.
- Mannheim Károly 1999a: Ember és társadalom az átépítés korában. In: Felkai Gábor: *Mannheim Károly.* Budapest, 117–156.
- Mannheim Károly 1999b: Korunk diagnózisa. In: Felkai Gábor: *Mannheim Károly.* Budapest, 157–216.
- Mannheim Károly 1999c: Szabadság, hatalom és demokratikus tervezés. In: Felkai Gábor: *Mannheim Károly.* Budapest, 217–279.
- Mannheim Károly 2000a: A nemzedékek problémája. In: Uő.: *Tudásszociológiai tanulmányok.* Budapest, 201–253.
- Mannheim Károly 2000b: A tudásszociológia. In: Uő.: *Tudásszociológiai tanulmányok.* Budapest, 299–343.
- Mannheim Károly 2000c: A jelenkori szociológia feladatai. In: Uő.: *Tudásszociológiai tanulmányok.* Budapest, 345–379.
- Mannheim Károly 2000d: Adalékok a világnézet-értelmezés elméletéhez. In: Uő.: *Tudásszociológiai tanulmányok.* Budapest, 7–66.
- Mannheim, Karl 1935: *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus.* Leiden.
- Mannheim, Karl 1940: *Man and Society in an Age of Reconstruction.* New York.
- Mannheim, Karl 1943: *Diagnosis of Our Time. Wartime Essays of a Sociologist.* London.
- Mannheim, Karl 1951: *Freedom, Power and Democratic Planning.* London.
- Mannheim, Karl 1985: Über Geschichte und Klassenbewußtsein. In: Karádi, Éva – Vezér, Erzsébet (szerk.): *Georg Lukacs, Karl Mannheim und der Sonntagskreis.* Frankfurt am Main, 298–303.

- Mannheim, Karl 2003: The Proper and Improper Concepts of the Mind (1956). In: Uő.: *Essays on the Sociology of the Culture. Collected Works vol. 7.* New York, 59–81.
- Mannheim, Karl 2004: Über die Eingliederung der Erforschung des Zeitungswesens in die Universitätswissenschaft. In: Laube, Reinhard: *Karl Mannheim und die Krise des Historismus.* Göttingen, 594–597.
- Márai Sándor 1945: Napló. *Magyar Nemzet* 1945. augusztus 5.
- Márai Sándor 2004 [1942]: *Röpirat a nemzetnevelés ügyében.* Pozsony.
- Mária Béla 1968: Intézetünk története 1945-től napjainkig. In: Szabó Zoltán – Böszörményi Zoltán – Kuntner Mária (szerk.): *Az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet 100 éve.* Budapest, 111–126.
- Máriási Dóra 2019: *A magyar pszichológia emlékezete az 1950–1960-as években. Az újraintézményesülés kritikai története.* (Phd-disszertáció.) ELTE PPK, Budapest.
- Marineau, René F. 1989: *Jacob Lévy Moreno, 1889–1974. Father of Psychodrama, Sociometry and Group Psychotherapy.* London – New York.
- Markovits Györgyi 1980: Magyar írók Angliában, angol könyvek Magyarországon a hitleri uralom delelőjén. In: Bata Imre – Ferenczy Endréné – Haraszthy Gyula – Soltész Zoltánné – Windisch Éva (szerk.): *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1978.* Budapest, 555–586.
- Márkus György 1966: *Marxizmus és „antropológia”.* Budapest.
- Márkus György 1997: Az ideológiakritikáról – kritikailag. *Magyar Filozófiai Szemle* (41.) 5–6. 919–955.,
- Márkus György 2017: A kultúra társadalma – a kulturális modernitás konstitúciója. In: Uő.: *Kultúra, tudomány, társadalom, A kultúra modern eszméje.* Budapest, 27–51.
- Martin, Terry 2000: Modernization or Neo-traditionalism? Ascribed Nationality and Soviet Primordialism. In: Fitzpatrick, Sheila (szerk.): *Stalinism. New Directions.* London – New York, 348–367.
- Marx Károly é. n. [1931]: *Bevezető a közgazdaságtan kritikájához.* Budapest.
- Marx, Karl 1967: *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata.* I. kötet. Budapest.
- Marx, Karl 1972: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. (Nyersfogalmazvány, 1857–1858).* I. kötet. Budapest.
- Marx, Karl 1974: Tézisek Feuerbachról. In: Marx, Karl – Engels, Friedrich: *A német ideológia.* Budapest, 7–11.
- Mauss, Marcel 2000: Tanulmány az ajándékról. In: Uő.: *Szociológia és antropológia.* Budapest.
- McLeish, John 2016: *Soviet Psychology. History, Theory, Content.* London – New York, 178–183.
- Meja, Volker 1985: *Crisis and Planning in the Work of Karl Mannheim.* Ann Arbor.
- Melegh Attila 2012: A magyar és a globális ötvenes évek. *Élet és Irodalom* (56.) 42. 13.
- Melegh Attila 2015: Globális ötvenes évek. *Eszmélet* (27.) 105. 182–191.
- Mélice, Anne 2009: Un concept lévi-straussien déconstruit: le bricolage. *Les Temps Modernes* (656.) 83–98.
- Mérei Ferenc – Ajkay Klára – Dobos Emőke – Erdélyi Ildikó 1981: A pszichodráma-játék formalizálása. *Pszichológia* (1.) 1. 25–55.
- Mérei Ferenc – Ajkay Klára – Dobos Emőke – Erdélyi Ildikó 1987: *A pszichodráma önismereti és terápiás alkalmazása.* Budapest.
- Mérei Ferenc – Binét Ágnes 1970: *Gyermeklélektan.* Budapest.
- Mérei Ferenc – F. Várkonyi Zsuzsa 1980: *Felnőttek között.* Budapest.
- Mérei Ferenc – Mérei Vera – Erdélyi Ildikó (összeáll.) 1987: Mérei Ferenc tudományos munkái. *Pszichológia* (7.) 1. 19–26.
- Mérei Ferenc – Somogyi Tóth Sándor 1979: Életminőség (dialógus). *Kortárs* (23.) 10. 1563–1573.
- Mérei Ferenc – Szakács Ferenc 1974a: *A klinikai pszichológia gyakorlata.* Budapest.
- Mérei Ferenc – Szakács Ferenc 1974b: *Klinikai pszichodiagnosztikai módszerek.* Budapest.
- Mérei Ferenc – V. Binét Ágnes 1971: *Ablak–Zsiráf. Képes gyermeklexikon.* Budapest.
- Mérei Ferenc – V. Binét Ágnes 1975: *Gyermeklélektan.* Budapest. (3. kiadás.)
- Mérei Ferenc 1934: A gyermekrajzok elemzése. *A Jövő Útjain* (9.) 6. 165–168.
- Mérei Ferenc 1935c: A gyűjtő gyermek. *Gyermekevelés* (1.) 4. 55–57.
- Mérei Ferenc 1936b: Erdélyi Mihály: A pszichotechnika alapkérdései. *Emberismeret* (2.) 3. 99–101. („Szerelem és ösztönélet” című különszám.)
- Mérei Ferenc 1937b: A gombozó gyermek. *Gyermekevelés* (3.) 9–10. 131–134.
- Mérei Ferenc 1938b: Az intelligencia minőségi értékelése a pályaválasztási tanácsadásban. *Iskola és Egészség* (5.) 2. 127–140.
- Mérei Ferenc 1939c: Pszichológiai kutatások a budapesti egyetemen. *A Jövő Útjain* (14.) 1–2. 12–14.
- Mérei Ferenc 1942: *A pályaválasztás lélektana.* Budapest.
- Mérei Ferenc 1945a: *A gyermek világnézete. Gyermeklélektani tanulmány.* Budapest.
- Mérei Ferenc 1946a: A magyar műveltség torz arányai. *Köztársaság* (1.) 5. 7.
- Mérei Ferenc 1946b: Á-bé-ab vaskalap! Levél a Magyar Köztársaság vallás- és közoktatásügyi miniszteréhez a magyar műveltség ügyében. *Köztársaság* (1.) 9.
- Mérei Ferenc 1946c: *Társadalomlélektan.* In: Hermann Imre – Harkai Schiller Pál – Kulcsár István – Mátrai László – Kardos Lajos – Mérei Ferenc – Noszlopi László – Szalai Sándor: *Mai lélektan.* Budapest, 9–17.

- Mérei Ferenc 1947a: *Az együttes élmény. Társadalomlélektani kísérlet gyermekeken.* Budapest.
- Mérei Ferenc 1947e: Igazság. *Új Szó* (3.) 100. 1.
- Mérei Ferenc 1947f: A minőségi elv és az általános iskola. *Embernevelés* (3.) 1. 19–24.
- Mérei Ferenc 1947g: A Rorschach-táblák felszólító jellege. *Magyar Pszichológiai Szemle* (26.) 3–4. 115–125.
- Mérei Ferenc 1947h: A művelődés mostoha gyermekei. *Valóság* (3.) 7. 530–537.
- Mérei Ferenc 1947i: A fogalmi gondolkodás kialakulása. In: Kiss Árpád (szerk.): *Tanítás és értelmi fejlődés.* Budapest, 24–34.
- Mérei Ferenc 1947j: A társadalmi képzetek kialakulása. In: Kiss Árpád (szerk.): *Tanítás és értelmi fejlődés.* Budapest, 91–95.
- Mérei Ferenc 1947k: Magyar nyelvű könyv a Szovjetunióról. *Új Szó* (3.) 58. 4.
- Mérei Ferenc 1947l: Rudas László: Materialista világnézet. *Új Szó* (3.) 295.
- Mérei Ferenc 1947m: Hermann Imre: Bolyai János. *Magyar Pszichológiai Szemle* (16.) 1–2. 45–46.
- Mérei Ferenc 1948a: *Gyermektanulmány.* Budapest.
- Mérei Ferenc 1948b: Az általános iskola sorsa a tanítók kezében van. *Embernevelés* (4.) 7–8. 357–362.
- Mérei Ferenc 1948c: Közoktatásügyünk alapproblémái. Előadás a Nékosz II. Nevelői Értekezletén. 1948. január 5-én. *Valóság* (4.) 3. 209–216.
- Mérei Ferenc 1948d: Hermann Alice: Emberré nevelés. *Embernevelés* (4.) 7–8. 380–383.
- Mérei Ferenc 1948e: Az iskolai érettség problémái. *A Jövő Embere. A Lelei Egészségvédelmi Szövetség hivatalos lapja.* Gépírat. 33–38.
- Mérei Ferenc 1948f: A falakon belül. A neveléstudomány feladata. *Köznevelés* (4.) 22. 549–552.
- Mérei Ferenc 1948g: Csoportosulás és társas szerkezet az általános iskolában. In: *A Köznevelés évkönyve,* Budapest, 114–134.
- Mérei Ferenc 1948h: *A társas magatartás megfigyelésének módszere. Kategóriatáblázat és jelrendszer.* Budapest. (Székesfővárosi Lélektani Intézet Módszertani Közleményei, 6.)
- Mérei Ferenc 1949b: Makarenkó, a szocialista építés nevelője. *Embernevelés* (5.) 4. 185–192.
- Mérei Ferenc 1949c: Pszichologicizmus a nevelésben. *Forum* (4.) 3. 209–215.
- Mérei Ferenc 1949d: A kétféle műveltség. *Embernevelés* (5.) 1. 25–30.
- Mérei Ferenc 1949e: Utópia és valóság a magyar nevelésben. *Szabad Nép* (7.) 42. 6.
- Mérei Ferenc 1949f: A teljes tanszabadság felé. *Szabad Nép* (7.) 123. 6.
- Mérei Ferenc 1949g: Utópia és valóság a magyar nevelésben. *Embernevelés* (5.) 2. 49–73.
- Mérei Ferenc 1949j: Az általános iskolai tanterv kritikája: természetrajz. *Értesítő. Kultúrpolitikai és pedagógiai adatszolgáltatás* (3.) 27–32.
- Mérei Ferenc 1949k: Az élenjáró szovjet neveléstudomány. *Köznevelés* (5.) 24. 687–688.
- Mérei Ferenc 1949l: Az általános iskola új nevelője. A Pedagógiai Főiskolák tanulmányi értekezlete. *Köznevelés* (5.) 8. 189–191.
- Mérei Ferenc 1949m: Új tankönyv – új fegyver. *Pedagógus Értesítő* (5.) 18. 7.
- Mérei Ferenc 1949n: Az új magyar középiskola. *Pedagógus Értesítő* (5.) 13–14. 5–6.
- Mérei Ferenc 1949o: Nacionalizmus és kozmopolitizmus az iskolában. *Embernevelés* (5.) 7–8. 294–296.
- Mérei Ferenc 1949p: A burzsoá objektivizmus a gyermeklélektanban. *Magyar Pedagógia* (57–58.) 68–78.
- Mérei Ferenc 1950: A szocialista embernevelés. *Köznevelés* (6.) 1–2. 39–41.
- Mérei Ferenc 1956: A dogmatizmus perében (A Petőfi Kör vitája). *Köznevelés* (12.) 20. 455–456.
- Mérei Ferenc 1965: Társkapcsolataink a manifeszt álmotartalomban. In: Gegesi Kiss Pál (főszerk.): *Pszichológiai tanulmányok VIII.* Budapest, 49–69.
- Mérei Ferenc 1966: Vakfegyelem, szabadosság, önfegyelem. Nevelői légkörök társadalomlélektani vizsgálata. *Élet és Tudomány* (21.) 46. 2174–2177.
- Mérei Ferenc 1967: Nagy László élete és munkássága. In: Kiss Árpád – Nagy Sándor – Szarka József – Szokolszky István (szerk.): *Tanulmányok a neveléstudomány köréből, 1966. A Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Bizottságának Gyűjteménye.* Budapest, 373–421.
- Mérei Ferenc 1967b: A pár és a csoport. Csoportdinamikai kísérlet gyermekeken. In: Gegesi Kiss Pál (főszerk.): *Pszichológiai tanulmányok 10. A Magyar Pszichológiai Tudományos Társaság által 1965. évi október 25-én és 26-án rendezett második tudományos nagygyűlésen tartott előadások és hozzászólások.* Budapest, 153–158.
- Mérei Ferenc 1967c: A gyermek lelki fejlődése – világképünkben. Henri Wallon, 1879–1962. *Valóság* (10.) 9. 11–18.
- Mérei Ferenc 1968a: Különleges reakciók a Rorschach-próbában. In: Gegesi Kiss Pál (főszerk.): *Pszichológiai tanulmányok 11.* Budapest, 677–700.
- Mérei Ferenc 1968b: A Lüscher-próba a klinikai pszichodiagnosztikában. In: Gegesi Kiss Pál (főszerk.): *Pszichológiai tanulmányok 11.* Budapest, 711–730.
- Mérei Ferenc 1968c: A közösség szerkezete és légköre. A többszemponútú szociogram. *Élet és Tudomány* (23.) 27. 1256–1260.

- Mérei Ferenc 1969: A szociometria módszerei és jelenségvilága. A társkapcsolatok és csoportosulások lappangó hálózata. *Pedagógiai Szemle* (19.) 7–8. 594–616.
- Mérei Ferenc 1971a: Henri Wallon élete, munkássága, pszichológiája. In: Henri Wallon: *Válogatott tanulmányok*. (Szerk. Mérei Ferenc.) Budapest, 13–55.
- Mérei Ferenc 1971b: *Közösségek rejtett hálózata. Szociometriai értelmezés*. Budapest.
- Mérei Ferenc 1971c: Aktometria az óvodában. *Óvodai nevelés* (24.) 8. 313–316.
- Mérei Ferenc 1972a: Kurt Lewin (1890–1947). In: Lewin, Kurt: *Mezőelmélet a társadalomtudományban. Válogatott elméleti tanulmányok*. Budapest, 5–40.
- Mérei Ferenc 1973: Nemzedékek, viselkedésminták – a közhelyek álarcában. (Gyarmathy Livia: Álljon meg a menet!) *Filmkultúra* (14.) 6. 10–17.
- Mérei Ferenc 1974b: Előszó a magyar kiadáshoz. In: Landau, Erika: *A kreativitás pszichológiája*. Budapest, 7–13.
- Mérei Ferenc 1974c: A csoport-pszichoterápia. In: Mérei Ferenc – Szakács Ferenc: *A klinikai pszichológia gyakorlata*. Budapest, 119–183.
- Mérei Ferenc 1974f: Pedagógiai mutatóványa. (Szörényi Rezső: Idegen arcok). *Filmkultúra* (15.) 4. 56–64.
- Mérei Ferenc 1975a: A Nékosz pedagógiája. *Valóság* (18.) 10. 107–111.
- Mérei Ferenc 1975b: Az utalás mint az élményközösség szemiotikai többlete. In: Voigt Vilmos – Szépe György – Szerdahelyi István (szerk.): *Jel és közösség. Szemiotikai tanulmánygyűjtemény*. Budapest, 145–170.
- Mérei Ferenc 1975c: Gerő Zsuzsa: A gyermekrajzok esztétikuma. *Valóság* (18.) 6. 116–118.
- Mérei Ferenc 1976a: A hamistudati elemek egyik forrása: a gyermeki elméletképzés. *Szociológia* (5.) 3–4. 502–507.
- Mérei Ferenc 1976b: „A jó és a rossz határán”. (Szörényi Rezső: Tükörképek). *Filmkultúra* (17.) 4. 24–27.
- Mérei Ferenc 1976c: Az élet minősége. (Mészáros Márta: Kilenc hónap). *Filmkultúra* (17.) 45. 5–9.
- Mérei Ferenc 1977: A tévés személyiségkép: tévészemélyiségek vizsgálata Rorschach-próbával. In: Barcy Magdolna – Faragó Klára – Semjén Anita: *Riporterek, bemondók, televíziós személyiségek*. Budapest, 154–167.
- Mérei Ferenc 1979: *A Rorschach-próba*. Budapest.
- Mérei Ferenc 1980: A hamistudati hiedelmek egyik forrása: a gyermeki elméletképzés. In: Frank Tibor – Hoppál Mihály (szerk.): *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat*. II. kötet. Budapest, 5–15.
- Mérei Ferenc 1981a: Bujdosó emberismeret. A magyar pszichológia helyzete. *Kritika* (10.) 11. 13.
- Mérei Ferenc 1981b: Szociodráma, pszichodráma, szerepgyakorlatok. Moreno munkásságának ismertetése hazai példák felhasználásával. In: Árdó Mária (szerk.): *Játék, színjáték, személyiség. Dokumentumgyűjtemény*. Budapest, 9–30.
- Mérei Ferenc 1984: A két nem. In: Házy Ágnes: *Szex. 40 rajz – 40 drawings*. Budapest.
- Mérei Ferenc 1984–1986: *Lélektani napló*. I–IV. (Szerk. Forgács Péter.) Budapest.
- Mérei Ferenc 1985a: A Jó és a Rossz határán. In: Uő.: *A Jó és a Rossz határán. Rendezvényirodalom és közéleti írások*. (Kiadatlan gépirat.)
- Mérei Ferenc 1985b: Bandázs nélkül. In: Uő.: *A jó és a rossz határán. Rendezvényirodalmi szöveggyűjtemény*. (Kiadatlan gépirat.) 59–100.
- Mérei Ferenc 1985c: Demokrácia az iskolában. *Neveléstudomány és iskolakutatás* (4.) 3. 7–90.
- Mérei Ferenc 1985d: Az elveszett paradicsom. In: Uő.: *A Jó és a Rossz határán. Rendezvényirodalom és közéleti írások*. Kiadatlan gépirat.
- Mérei Ferenc 1985e: Magyar történet múzsái. In: Uő.: *A jó és a rossz határán. Rendezvényirodalom és közéleti írások*. Budapest. Kiadatlan gépirat.
- Mérei Ferenc 1985f: A peremhelyzet egyik változata: a szociálpszichológiai kontúr. In: Uő.: *A jó és a rossz határán. Rendezvényirodalom és közéleti írások*. Budapest. Kiadatlan gépirat, 112–121.
- Mérei Ferenc 1987b: Carl Rogers. *Pszichológia* (7.) 1. 5–18.
- Mérei Ferenc 1987c: Izmusok. Szürrealizmus és mélylélektan. In: Uő.: *„Vett a füvektől édes illatot”*. *Művészetpszichológia*. Budapest, 9–32.
- Mérei Ferenc 1987d: Deviancia és reménység. Irodalompszichológiai elemzés. In: Uő.: *„Vett a füvektől édes illatot”*. *Művészetpszichológia*. (Szerk. Forgács Péter.) Budapest, 71–81.
- Mérei Ferenc 1987e: A peremhelyzet egyik változata: a szociálpszichológiai kontúr. *Pszichológia* (7.) 1. 1–5.
- Mérei Ferenc 1987f: *„Vett a füvektől édes illatot”*. *Művészetpszichológia*. (Szerk. Forgács Péter.) Budapest.
- Mérei Ferenc 1987g: Expresszivitás és lélektan. In: Uő.: *„Vett a füvektől édes illatot”*. *Művészetpszichológia*. (Szerk. Forgács Péter.) Budapest, 33–52.
- Mérei Ferenc 1987h: Bevezetés az irodalompszichológiába. In: Uő.: *„Vett a füvektől édes illatot”*. *Művészetpszichológia*. (Szerk. Forgács Péter.) Budapest, 53–70.
- Mérei Ferenc 1987i: Az értékorientációs novellaelemzés néhány szociálpszichológiai premisszája. In: Uő.: *„Vett a füvektől édes illatot”*. *Művészetpszichológia*. (Szerk. Forgács Péter.) Budapest, 117–144.
- Mérei Ferenc 1989a: *Freud fényében és árnyékában*. (Szerk. Gerő Zsuzsa.) Budapest.
- Mérei Ferenc 1989b: *Társ és csoport. Tanulmányok a genetikus szociálpszichológia köréből*. (Szerk. Gerő Zsuzsa – Fischer Eszter.) Budapest.

- Mérei Ferenc 1989d: Bandázs nélkül. November 72. In: Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária (szerk.): *Mérei Ferenc, 1909–1986. Emlékkönyv születésének 80. évfordulóján*. Budapest, 146–158.
- Mérei Ferenc 1989e: *A pszichológiai labirintus. Fondorlatok és kerülőutak a lelki életben*. Budapest.
- Mérei Ferenc 1989f: November 64. Egy mutatótárgy forgatókönyve, 1973. In: Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária (szerk.): *Mérei Ferenc, 1909–1986. Emlékkönyv születésének 80. évfordulóján*. Budapest, 121–145.
- Mérei Ferenc 1989g: Az utalás mint az élményközösség szemiotikai többlete. In: Uő.: *Társ és csoport. Tanulmányok a genetikus szociálpszichológia köréből*. (Szerk. Gerő Zsuzsa – Fischer Eszter.) Budapest, 264–288.
- Mérei Ferenc 1989h: Az aktometria. A genetikus szociálpszichológia egyik vizsgálati módszere. In: Uő.: *Társ és csoport. Tanulmányok a genetikus szociálpszichológia köréből*. (Szerk. Gerő Zsuzsa – Fischer Eszter.) Budapest, 80–95.
- Mérei Ferenc 1989i: Bevezetés: az együtességtől a szerződésig (1981). In: Uő.: *Társ és csoport. Tanulmányok a genetikus szociálpszichológia köréből*. (Szerk. Gerő Zsuzsa – Fischer Eszter.) Budapest, 9–24.
- Mérei Ferenc 1989j: A gyermeki mint stílusdimenzió és értéktartomány. In: Uő.: *Társ és csoport. Tanulmányok a genetikus szociálpszichológia köréből*. (Szerk. Gerő Zsuzsa – Fischer Eszter.) Budapest, 289–301.
- Mérei Ferenc 1989k: Az elveszett paradicsom. November 66. In: Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária (szerk.): *Mérei Ferenc, 1909–1986. Emlékkönyv születésének 80. évfordulóján*. Budapest, 134–145.
- Mérei Ferenc 1990: Tanítványomnak „sztálinista felettes-énje” van. In: Barna Imre – Kenedi János – Sulyok Miklós – Várady Szabolcs (szerk.): *A Napló, 1977–1982. Válogatás*. Budapest, 330–334.
- Mérei Ferenc 1990b: „Emlékezzünk régiekre...”. 1980. október 23. In: Barna Imre – Kenedi János – Sulyok Miklós – Várady Szabolcs (szerk.): *A Napló, 1977–1982. Válogatás*. Budapest.
- Mérei Ferenc 1990c: „Templomtalanul, palásttalanul”. In: Barna Imre – Kenedi János – Sulyok Miklós – Várady Szabolcs (szerk.): *A Napló, 1977–1982. Válogatás*. Budapest, 238–241.
- Mérei Ferenc 1991: Három találkozás. In: *Bibó-émlékkönyv*. II. kötet. Budapest – Bern, 65–71.
- Mérei Ferenc 1995: Az iskolai érettség problémái. *Thalassa* (6.) 1–2. 243–248.
- Mérei Ferenc 2002a: *A Rorschach-próba*. (Szerk. Fischer Eszter – Gerő Zsuzsa – Balázs István.) Budapest.
- Mérei Ferenc 1947c: Amerika és Magyarország. Kassai Géza tanulmánya. *Új Szó* (3.) 185. 8.
- Mérei Ferenc 1947d: „Ha az igazságot ismertük volna”. H. Johnson, a Canterbury érsek helynökének könyve a Szovjetunióról. *Új Szó* (3.) 81. 7.
- Mérei Ferenc 1947g: A Rorschach-táblák felszólító jellege. *Magyar Pszichológiai Szemle* (26.) 3–4. 115–125.
- Mérei Ferenc 1949h: Utópia és valóság a magyar nevelésben. *Köznevelés* (5.) 7. 173–174.
- Mérei, F. T. – Hasznos, Th. – Grastyán, E. 1957: *Experimentelle Beiträge zur Pathogenese der Commotio cerebri mit besonderer Berücksichtigung der Kreislaufstörungen des Gehirns*. Budapest.
- Mérei, Ferenc 1949a: Group Leadership and Institutionalization. *Human Relations* (2.) 1. 23–39.
- Mérei, Ferenc 1951: *Der Aufforderungscharakter der Rorschach-Tafeln*. Innsbruck.
- Merritt, A.J. – Merritt, R.L. 1970: *Public Opinion in Occupied Germany. The OMGUS Surveys, 1945–1949*. Urbana.
- Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla 2000: *Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*. Budapest.
- Mészáros István 1989a: Németh László, a pedagógus. *Pedagógiai Szemle* (39.) 11. 1057–1065.
- Mészáros István 1989b: *Mindszenty és Ortutay. Iskolatörténeti vázlat, 1945–1948*. Budapest.
- Mészáros István 1992: Magyar Paedagogia – Magyar Pedagógia, 1892–1992. *Magyar Pedagógia* (92.) 1. 5–24.
- Mészáros, Judit 2012: Effect of Dictatorial Regimes on the Psychoanalytic Movement in Hungary before and after World War II. In: Damousi, Joy – Plotkin, Mariano Ben (szerk.): *Psychoanalysis and Politics. Histories of Psychoanalysis under Conditions of Restricted Political Freedom*. Oxford – New York, 79–108.
- Mezei Árpád – Levendel László 1959: Adatok tudógümőkórosok személyiség-problémájához. In: Gegesi Kiss Pál (főszerk.): *Pszichológiai tanulmányok II*. Budapest, 387–397.
- Mezei Árpád 1962: *A szürrealizmus*. Budapest.
- Mezei Károly 1992: *Lukács Sándor*. Budapest.
- Mialaret, Gaston 1997: *Le Plan Langevin–Wallon*. Paris.
- Micheller Magdolna 1990: A MEFESZ szervezeti élete és politikai tevékenysége, 1945–1950. *Múltunk* (30.) 4. 131–148.
- Mihancsik Zsófia 1981: Aki kikérdezte a gyerekeket. Emlékezés J. Piaget-ra V. Binét Ágnessel és Mérei Ferencsel. *Jel-Kép* (2.) 1. 66–72.
- Mikó Zsuzsanna 2006: A forradalom utáni megtorlás bírósági és ügyészségi szervezete, 1956–1961. *Történelmi Szemle* (48.) 1–2. 121–169.
- Miller, Daniel 1995: Consumption as the Vanguard of History. A Polemic by Way of an Introduction. In: Uő. (ed.): *Acknowledging Consumption. A Review of New Studies*. London – New York, 1–52.
- Miller, Peter – Rose, Nikolas 1988: The Tavistock Programme. The Government of Subjectivity and Social Life. *Sociology* (22.) 2. 171–192.
- Miłosz, Czesław 2007: Nemo kapitány. *Magyar Lettre Internationale* (64.) 73.

- Mindszenty József 1979a: Levele a miniszterhez *Az ember élete* című 7. osztályos tankönyv tárgyában. In: Dancs Istvánné (szerk.): *Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról, 1945–1948*. Budapest, 634.
- Mindszenty József 1979b: Levele a miniszterhez *Az ember élete* című tankönyv elleni kifogásairól. In: Dancs Istvánné (szerk.): *Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról, 1945–1948*. Budapest, 638–640.
- Minkowska, Françoise 1956: *Le Rorschach: à la recherche du monde des formes*. Paris.
- Miskolczy Ambrus 1999: Eltűnt akadémikusok nyomában: Zolnai Béla és *A magyar stílus*. *Magyar Tudomány* (106.) 8. 968–976.
- Mód Aladár 1950: Elmélet és gyakorlat pártoktatásunkban. *Társadalmi Szemle* (6.) 6. 474–486.
- Moldova György 1973: *Negyven prédikátor*. Budapest.
- Molnár Erik 1947: Demokratikus vagy idillikus történeti oktatás? *Társadalmi Szemle* (2.) 12. 905–907.
- Molnár Gál Péter 2020: *Coming out*. (S. a. r. Schmal Alexandra.) Budapest.
- Molnár Imre 1947: Mérei Ferenc: A gyermek világnézete. *Magyar Pszichológiai Szemle* (16.) 52–53.
- Molnár Imre 1954: Pavlov tanainak jelentősége a pszichológiában és a pedagógiában. *Pedagógiai Szemle* (4.) 2–3. 222–242.
- Molnár János (szerk.) 1981: *Tanulmányok a MEFESZ történetéből, 1945–1948*. Budapest.
- Molnár Oszkár 1913: *Bevezetés a gyermektanulmányba*. Kolozsvár.
- Mona Ilona 1997: *Slachta Margit*. Budapest.
- Monnier, Marcel 1934: Le test psychologique de Rorschach. *L'Encéphale* (29.) 247–270.
- Moreno, Jacob Lévy 1934: *Who Shall Survive? A New Approach to the Problem of Human Interrelations*. Washington D. C.
- Moreno, Jacob Lévy 1945: Sociometry, Comtism and Marxism. *Sociometry* (8.) 2. 117–119.
- Moreno, Jacob Lévy 1987a: Among the Prostitutes. In: Fox, Jonathan (ed.): *The Essential Moreno. Writings on Psychodrama, Group Methods, and Spontaneity*. New York, 208–209.
- Moreno, Jacob Lévy 1987b: Sociometry. In: Fox, Jonathan (ed.): *The Essential Moreno. Writings on Psychodrama, Group Methods, and Spontaneity*. New York, 20–31.
- Moreno, Jacob Lévy 2011: *The Autobiography of J. L. Moreno, M.D.* (Ed. Moreno, Jonathan D.) London.
- Moscovici, Serge – Markova, Ivana 2006: *The Making of Modern Social Psychology. The Hidden Story of How an International Social Science was Created*. Cambridge.
- MTA Irodalomtudományi Intézet Értéktudományi Kutatócsoport 1979: Irodalom és társadalmi érték. Bevezetés az értékorientációs novellaelemzés módszertanába. *Literatura* (6.) 4. 421–453.
- Mullins, Phil – Jacobs, Struan 2005–2006: Michael Polányi and Karl Mannheim. *Tradition & Discovery: The Polanyi Society Periodical* (32.) 1. 20–43.
- Murányi-Kovács Endréné 1971: Mérei Ferenc – V. Binét Ágnes: Gyermeklélektan. *Pedagógiai Szemle* (21.) 4. 370–376.
- Müller Miklós 2017: A liszenkóizmus utolsó éveit és feltámasztása napjainkban. *Múltunk* (62.) 3. 52–70.
- Müller, Hans-Peter 1988: Social Structure and Civil Religion. Legitimation Crisis in a Later Durkheimian Perspective. In: Jeffrey C. Alexander (szerk.): *Durkheimian Sociology: Cultural Studies*. Cambridge, 129–158.
- Müller-Doohm, Stefan 2005: *Adorno: a Biography*. Cambridge, 157–158.
- N. N. 1930: A „Munka” köréből. *Munka* (2.) 15. 447.
- N. N. 1947: Megalakult a szakszervezet Pedagógiai Bizottsága. *Pedagógus Értesítő* 1947. október 15.
- N. N. 1948: *Annuaire de l'Institut de psychologie de la municipalité de Budapest*. Budapest.
- N. N. 1950: Iskolai ifjúsági könyvtárak átrendezése és selejtezése. *Köznevelés* (6.) 5. 19–28.
- N. N. 1954: A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata a közoktatás helyzetéről és feladatairól. *Pedagógiai Szemle* 1954. (4.) 1. i–viii.
- N. N. 1956b: A magyar pedagógia a kibontakozás útján. A Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Főbizottságának 1956. június 30-i vitaülése. *Pedagógiai Szemle* (6.) 4. 289–316.
- N. N. 1956c: A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata értelmiségi politikánk néhány kérdéséről. *Társadalmi Szemle* (11.) 8. 29–41.
- N. N. 1957a: Tanulságok – feladatok. *Felsőoktatási Szemle* (6.) 1–2. 1–6.
- N. N. 1957b: A párt vezető szerepének erősítéséért. *A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Központi Bizottsága 1957. febr. 26-i ülésének határozata*. Budapest.
- N. N. 1957c: Pedagógiai Tudományos Intézet. *Pedagógiai Szemle* (7.) 1. 95–99.
- N. N. 1973: *A hálózati személyek beszerzése*. Budapest.
- N. N. 1977: A Vasvári Pál Akadémia. In: Kardos László (szerk.): *A fényes szelek nemzedéke. Népi kollégiumok, 1939–1949*. I. kötet. 864–866.
- N. N. 1979: Tiltakozunk! *Magyar Füzetek* 5. (Kisebbségben). Malakoff, 139–142.
- N. N. 1981: „Könyvtáraink jól ellátnak engem”. Mérei Ferenc pszichológus, az MTA irodalompszichológiai bizottságának elnöke. *Könyvtáros* (31.) 10. 590.
- N. N. 1984: *Rajk László és társai a Népbíróság előtt*. Párizs,

- N. N. 1986c: A magyar demokrácia válsága cikk vitája. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. II. kötet 1945–1949. 81–118.
- N. N. 1991: A Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságnak dokumentumaiból. *Holmi* (3.) 10. 1334–1346.
- N. N. 2002: *Füzéki István emlékezete*. Budapest.
- N. N. 2018: *Neolithische Kindheit. Kunst in einer falschen Gegenwart, ca. 1930*. Berlin.
- Nádas Péter 1986: *Emlékiratok könyve*. Budapest.
- Nádass József (szerk.) 1947: *Kassák hatvanadik születésnapjára*. Budapest.
- Nagy Anita 2007: Villából kórházat? A József Attiláról elnevezett kórház története. In: Vámos Éva – Vámosné Vigyázó Lilly (szerk.): *A természettudományok, a technika és az orvoslás és a természetes és épített környezet*. Budapest, 111–116.
- Nagy Balázs 2004: „A legtartósabb kétségkívül az oktatás”. Beszélgetés Székely Györggyel. In: Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs (szerk.): *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Budapest, 13–18.
- Nagy [J.] Endre 1984: A népfrontos népi demokrácia két alternatívája. Lukács és Bibó vitája 1946-ban a demokráciáról. In: *Ideológia és demokrácia. A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve 1984*. Budapest, 176–188.
- Nagy J. Endre 2001: Tettbeszéd. Bibó István 1935-ös „megterése”. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Megtalálni a szabadság rendjét*. Budapest, 111–144.
- Nagy Károly 2011: *Szovjetosztöndijasok voltunk 1956-ban. Emlékek és dokumentumok*. Budapest, 2011.
- Nagy Mária 2000: A Langevin–Wallon-tervezet francia- és magyarországi fogadtatása. In: *Hatszáz év nevelés történetéből. Neveléstörténeti tanulmányok, 1997–1998*. Budapest, 74–81.
- Nagy Péter 1984: Különös sorsok. *Nagyvilág* (29.) 7. 1054–1061.
- Nagy Péter Tibor 1991: Egyház – állam – oktatás. Tradíciók és értelmezésük. *Világosság* (32.) 11. 809–817.
- Nagy Péter Tibor 1992: *A magyar oktatás második államosítása*. Budapest.
- Nagy Péter Tibor 2000: *Járszalag és aréna. Egyház és állam az oktatáspolitikai erőterében a 19–20. századi Magyarországon*. Budapest.
- Nagy Péter Tibor 2011: Többközpontú politika. In: Uő.: *A növekvő állam árnyékában. Oktatás, politika, 1867–1945*. Budapest, 429–463.
- Nagy Sándor 1958a: A neveléstudomány mai helyzetéről. *Társadalmi Szemle* (13.) 4. 68–81.
- Nagy Sándor 1958b: Még egyszer a balatonfüredi pedagógiai konferenciáról. *Pedagógiai Szemle* (8.) 5. 409–415.
- Nánay István 2007: *Profán szentély, színpad a kápolnában*. Pécs.
- Nasson, Bill 2006: Contesting Racism in South Africa. In: Fink, Carole – Hadler, Frank – Schramm, Tomasz (szerk.): *1956. European and Global Perspectives*. Leipzig, 215–233.
- Némédi Dénes 1985: *A népi szociográfia, 1930–1938*. Budapest.
- Némédi Dénes 1996: *Durkheim: tudás és társadalom*. Budapest.
- Némédi Dénes 2011: Durkheim és az innováció. *Szociológiai Szemle* (21.) 1. 70–83.
- Néményi Mária – Erős Ferenc 1991: Bevezető. In: Moscovici, Serge: A szociálpszichológia új feladatai Európában. Henri Tajfel emlékelőadás. *Valóság* (34.) 10. 63–74.
- Néményi Mária 1978: Beszélgetés Molnár Imrével. *Magyar Pszichológiai Szemle* (35.) 1. 83–92.
- Nemes Dezső 1954: *A Kommunisták Magyarországi Pártjának harca 1919 augusztusától 1929 őszéig*. Budapest.
- Nemes Livia 1958: Értelmi fejlődés és a gondolkodás szakaszai Piaget műveiben. In: Gegesi Kiss Pál – Kardos Lajos – Lénárd Ferenc – Molnár Imre (szerk.): *Pszichológiai Tanulmányok*. Budapest, 27–37.
- Nemes Livia 1984: Hermann Imre munkássága. In: Hermann Imre: *Az ember ősi ösztönei*. Budapest, 586–611.
- Nemes Livia 1989 A gyermekközpontú szemlélet bővítésében. In: Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária (szerk.): *Mérei Ferenc, 1909–1986. Emlékkönyv születésének 80. évfordulóján*. Budapest, 58–60.
- Nemes Livia 1998c: Illyés Gyula és a pszichoanalízis. In: Uő.: *Alkotó és alkotás*. Budapest, 69–76.
- Nemes Livia 2006: Gyermeklélektan és gyermekábrázolás Mérei Ferenc műveiben. In: Borgos Anna – Erős Ferenc – Litván György (szerk.): *Mérei élet-mű. Tanulmányok*. Budapest, 65–70.
- Nemesné Müller Márta 1937: *A Családi Iskola életkeretei, nevelő és oktató munkája*. Budapest.
- Németh Andor 1948: Szövegértelmezés. Kommentárok Mándy Iván és Sötér István írásaihoz. *Csillag* (2.) 12. 51–57.
- Németh Andor 1973: Kommentár. In: Uő.: *A szélén behajtva. Válogatott írások*. (S. a. r. Réz Pál.) Budapest, 174–180.
- Németh András 2005: *A magyar pedagógia tudománytörténete. Nemzetközi tudományfejlődési és recepciós hatások, nemzeti sajátosságok*. Budapest.
- Németh G. Béla 1970: Egy Kafka-előd a fekete-sárga birodalom alkonyán. *Kritika* (8.) 11. 32–34.
- Németh László 1944: A népi író. In: Uő.: *Az értelmiség hivatása*. Budapest, 125–137.
- Németh László 1945: *A tanügy rendezése*. Budapest.
- Németh László 1973: A Medve utcai polgári. In: Uő.: *A kísérletező ember. Tanulmányok*. Bratislava, 21–190.
- Németh László 1974: A második hullám. In: Uő.: *Sajkódi esték*. Budapest, 291–361.
- Németh László 1989a: A magyar rádió feladatai. In: Uő.: *Sorskérdések*. (S. a. r. Grezsa Ferenc.) Budapest, 126–153.

- Németh László 1989b: Rádió és népművelés. In: Uő.: *Sorskérdések*. (S. a. r. Grezsa Ferenc.) Budapest, 162–167.
- Németh László 1989c: Ha én miniszter lennék. Levél egy kultúrpolitikushoz. In: Uő.: *Életmű szilánkokban. Tanulmányok, kritikák, vallomások*. (S. a. r. Grezsa Ferenc.) Budapest, 199–281.
- Névai László 1957: Az egyetemi oktatók felelősségre vonásának néhány tapasztalata. *Felsőoktatási Szemle* (6.) 6. 328–333.
- Newman, Fred – Holzman, Lois 1993: *Lev Vygotsky: Revolutionary Scientist*, London – New York.
- Noiriel, Gérard 2001: *A történetírás válsága. Elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudományválasztól napjainkig*. Budapest.
- Novák M. Zoltán 2005: Univerzalizmus, holizmus, keresztény individualizmus. Othmar Spann szerepe Polányi Károly fasizmusképeiben. In: Valastyán Tamás (szerk.): *A totalitarizmus és a magyar filozófia*. Debrecen, 166–178.
- Nyíri Kristóf (szerk.) 1979: *A magyar marxista filozófia a két világháború között*. Budapest.
- Ohayon, Annick 2006: La psychologie clinique en France. Éléments d'histoire. *Connexions* (85.) 9–24.
- Ólmosi Zoltán 1990: A Petőfi Kör sajtóvitája és a hatalom: 1956 nyara. *Múltunk* (35.) 1. 33–61.
- Ólmosi Zoltán 1992: A Bessenyei Körtől a Petőfi Körig. *Múltunk* (37.) 1. 90–110.
- Ólmosi Zoltán 2006: A Petőfi Kör sajtóvitája után. *Archivnet* (6.) 3.
https://archivnet.hu/politika/a_petofi_kor_sajtovitaja_utan.html – utolsó letöltés: 2021. 08. 29.
- Olson, Mancur 1997: *A kollektív cselekvés logikája. Közjavak és csoportelmélet*. Budapest.
- Orlovsky Géza 1989: Mérei Ferenc: „Vett a füvektől édes illatot”. *Művészetszichológia. Nagyvilág* (34.) 2. 298–299.
- Orosz Béláné 1981: Tapasztalatok a 2., 3. és 4. osztályos magyar nyelv és irodalom tankönyvcsaládról. *Pedagógiai Szemle* (31.) 11. 1052–1060.
- Ortega y Gasset, José 1938: *A tömegek lázadása*. Budapest.
- Ortutay Gyula 1948: Előszó. In: *A Köznevelés évkönyve*. 5–8.
- Osváth Zsolt – Zsidi Vilmos (szerk.) 2007: *Magyarországi világi felsőoktatási intézmények az 1956-os forradalomban és szabadságharcban*. Budapest.
- Ozouf, Jacques 1993: *Nous, les maîtres d'école. Autobiographies d'instituteurs de la Belle Époque*. Paris.
- Ozouf, Mona 1963: *L'École, l'Église et la République 1871–1914*. Paris.
- P. Bakay Éva 1998: Pszichológusi pályafutásom. In: Bodor Péter – Pléh Csaba – Lányi Gusztáv (szerk.): *Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*. Budapest, 213–216.
- P. Liebermann Lucy 1956: Csoportterápia a nevelési tanácsadásban. *Gyermekegyógyászat* (7.) 10. 289–298.
- Pajkossy Gábor 2013: *Lőcsei Pál a forradalomban és a megtorlás idején, 1956–1958*. Budapest.
- Pajor Emilia 2012: „A közvélemény parancsnokai”. A Szabad Nép munkás- és parasztlevelező mozgalma. *Új Forrás* (44.) 9. 32–43.
- Palasik Mária 2000: *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon, 1944–1949*. Budapest.
- Palasik Mária 2009: Az értelmiség az értelmiségről – a politikai rendőrség iratai alapján. *Történelmi Szemle* (51.) 4. 585–602.
- Páldi Livia (szerk.) 2009: *Robert Capa – így készül a történelem*. Budapest.
- Pálffy Zoltán 1958: Néhány megjegyzés Faragó László „Amiben Füreden megegyeztünk” című cikkére. *Pedagógiai Szemle* (8.) 5. 416–417.
- Pálóczi-Horváth György 1948a: Freud, vagy egy illúzió eredete, I. *Forum* (3.) 1. 25–38.
- Pálóczi-Horváth György 1948b: Freud vagy egy illúzió eredete, II. *Forum* (3.) 2. 106–125.
- Pálóczi-Horváth György 1948c: *Freud vagy egy illúzió eredete*. Budapest.
- Pályi András 1987: Pszichodráma és színház. *Színház* (20.) 9. 42–44.
- Panofsky, Erwin 1984: A „Kunstwollen” fogalma. In: Uő.: *A jelentés a vizuális művészetekben*. Budapest.
- Papp István 2002: A Nékosz legendája és valósága. In: Romsics Ignác (szerk.): *Mitoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Budapest, 309–338.
- Papp István 2005: A Györffy-kollégiumba felvételizők társadalmi háttere, 1940–1943. *Múltunk* (50.) 1. 118–146.
- Papp István 2007: Egy legenda nyomában. Rajk László és a népi kollégisták kapcsolata. *Betekintő* (2.)
https://betekinto.hu/hu/2007_2_papp – utolsó letöltés: 2021. 08. 29.
- Papp István 2008: *A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig. Népi tehetségek gondozása vagy tudatos elitnevelési kísérlet?* Budapest.
- Papp István 2010: A Politikai Nyomozó Főosztály Vizsgálati Osztályának szervezettörténete, 1956–1962. *Betekintő* (4.) 1. https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2010_1_papp.pdf – utolsó letöltés: 2021. 08. 29.
- Papp István 2012: *A magyar népi mozgalom története, 1920–1990*. Budapest.
- Papp Zsolt 1969: A pszichológia útjain. Beszélgetés Mérei Ferencel. *Valóság* (12.) 12. 77–85.
- Papp Zsolt 1980: *A válság filozófiájától a „konszenzus” szociológiájáig. Útvesztők és útelágazások a 20. századi német polgári filozófia és szociológia történetében*. Budapest.
- Papp, Julien 2003: Révolution ou „soviétisation”. La Hongrie à la fin de la Seconde Guerre mondiale (septembre 1944 – septembre 1947). *Bulletin de l'Institut Pierre Renouvin* (15.) 149–168.

- Papp, Julien 2015: Forradalom vagy szovjetizáció? *Eszmélet* (27.) 107. 94–108.
- Pasolini, Pier Paolo 2007: *Eretnek empirizmus*. Budapest.
- Pataki Ferenc (szerk.) 1969: *Csoportlélektan*. Budapest.
- Pataki Ferenc (szerk.) 1974: *A valóság pedagógiája. Közösségi nevelés a népi kollégiumokban*. Budapest.
- Pataki Ferenc (szerk.) 1980 [1969]: *Csoportlélektan*. Budapest. (2., bővített, átdolgozott kiadás)
- Pataki Ferenc 1949: Az egyesülés küszöbén. *Népi Kollégiumi Nevelő* (1.) 2–3. 1–4.
- Pataki Ferenc 1967: A marxista szociálpszichológia tájékozódási irányai. *Társadalmi Szemle* (22.) 3. 77–96.
- Pataki Ferenc 1969: A kiscsoportkutatás elméleti problémái. In: Uő. (szerk.): *Csoportlélektan*. Budapest, 7–44.
- Pataki Ferenc 1970: A fővárosi középiskolások társas világa. *Valóság* (13.) 2. 10–22.
- Pataki Ferenc 1972: A kiscsoport-kutatás dilemmái. *Magyar Filozófiai Szemle* (16.) 5–6. 625–643.
- Pataki Ferenc 1976: *Utak és válaszutak a mai szociálpszichológiában*. Budapest.
- Pataki Ferenc 1977: A magyar pszichológia történeti útjának néhány tanulsága. *Magyar Pszichológiai Szemle* (34.) 6. 563–586.
- Pataki Ferenc 1980: Új fejlemények a csoportkutatásban. In: Uő. (szerk.): *Csoportlélektan*. Budapest, 5–30.
- Pataki Ferenc 1980b: Az identitás-alakulás kérdései a 70-es évtizedben. In: Stier Miklós (szerk.): *Az 1970-es évtized a magyar történelemben. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok, Filozófiai és Történettudományok, Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának közgyűlési együttes tudományos ülése*. Budapest.
- Pataki Ferenc 2005: *A Nékosz-legenda*. Budapest.
- Pavlov, Ivan Petrovics 1951: A fiziológus válasza a pszichológusoknak. In: Uő.: *Pavlov válogatott művei*. Budapest, 370–390.
- Payne, T. R. 1966: On the Theoretical Foundations of Soviet Psychology. *Studies in Soviet Thought* (6.) 2. 124–134.
- Percz László 2013: Társadalomlélektan, pro és kontra: a Bibó–Lukács vitáról. *Tolle Lege* (3.) 1. 1–9.
- Perenyi Monika 2016: Nézze, apukám, így nem lehet élni! Az 1980-as évek elején felvett neurózis-interjúk. *Szocio.hu* (4.) https://socio.hu/uploads/files/2016_4/perenyi.pdf – utolsó letöltés: 2021. 08. 29.
- Perls Árpád 1915: *Szónoklatok*. Pécs.
- Perneczky Géza 1988: *A korszak mint műalkotás*. Budapest.
- Perneczky Géza é. n. [1991]: *A háló. Alternatív művészeti áramlatok a folyóirat-kiadványaik tükrében, 1968–1988*. Budapest.
- Pertorini Rezső – Kleininger Ottó 1962: Adatok a Rorschach teszt klinikai használatának kérdéséhez. *Ideggyógyászati Szemle* (15.) 1. 10–16.
- Péter Ernő 1959: A Pedagógus Szakszervezet kulturális munkájáról. *Munka* (9.) 6. 13–14.
- Péteri György 1989: Születésnap ajándék Sztálinnak. Vázlat a Magyar Tudományos Akadémia államosításának történetéhez, 1945–1949. *Századvég* 1–2. 18–35.
- Péteri, György 1998: Scientists versus Scholars. The Prelude to Communist Takeover in Hungarian Science, 1945–1947. In: Uő.: *Academia and State Socialism. Essays on the Political History of Academic Life in post-1945 Hungary and Eastern Europe*. Boulder – Highland Lakes, 29–77.
- Péteri, György 2000: Science between Two Worlds. Foreign „Models” and Hungary’s Academia, 1945–1949. In: David-Fox, Michael – Péteri, György (szerk.): *Academia in Upheaval. Origins, Transfers, and Transformations of the Communist Academic Regime in Russia and East Central Europe*. Westport – London, 203–222.
- Pethő Bertalan 1966: A Rorschach-teszt kutatási irányzatai, viszonyítási rendszerük alapján. *Magyar Pszichológiai Szemle* (23.) 1–2. 134–145.
- Petőcz György 2016: Ami valóban elmondható Vajda Lajos zsidóságáról és közéleti gondolkodásáról. In: Passuth Krisztina – Petőcz György: *Ki a katakombából. Vajda Lajos, a festő másként*. Budapest, 166–192.
- Petri György 2002: Feljegyzések egy nagy spirálfüzetbe. *Holmi* (114.) 11. 1375–1394.
- Petri György 2003: A személyi követő éji dala. In: Uő.: *Összegyűjtött versek*. (Szerk. Réz Pál – Lakatos András – Várady Szabolcs.) Budapest, 177–178.
- Piaget, Jean 1918: *Recherche*. Lausanne.
- Piaget, Jean 1932: *Le jugement moral chez l’enfant*. Paris.
- Piaget, Jean 1937: *La construction du réel chez l’enfant*. Paris.
- Piaget, Jean 1970: A gyermek kétféle erkölce. In: Uő.: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, 407–439.
- Piettre, Pauline 2010: Catéchèse et instruction religieuse en France depuis le 19^e siècle. *Transversalités* (115.) 27–40.
- Piotrowski, Piotr 2009: *In the Shadow of Yalta. Art and the Avant-garde in Eastern Europe, 1945–1989*. London.
- Pléh Csaba – Bodor Péter – Lányi Gusztáv 1998: Egy társadalomtudomány elnyomása és újjászületése. In: Uő. (szerk.): *Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*. Budapest, 303–310.
- Pléh Csaba 1979: Pszichológiatörténet és ideológia. Megjegyzések Erős Ferenc tanulmányához. *Világosság*. (20.) 1. 39–42.
- Pléh Csaba 1985: Társadalmi változások és a pszichológia négy évtizede. *Világosság* (26.) 4. 212–218.
- Pléh Csaba 1992: *Pszichológiatörténet. A modern pszichológia kialakulása*. Budapest.

- Pléh Csaba 1998b: A pszichológia szimbolikája egy slamos totalitárius rendszerben. A magyar pszichológia a hatvanas években. In: Uő.: *Hagyomány és újítás a pszichológiában. Tanulmányok*. Budapest, 91–108.
- Pléh Csaba 1998c: Élmények, barátok, örömek. Interjú a 85 éves Kardos Lajossal. In: Uő.: *Hagyomány és újítás a pszichológiában. Tanulmányok*. Budapest, 231–237.
- Pléh Csaba 1999: A pszichológus, aki tud írni. *BUKSZ* (11.) 1. 73–75.
- Pléh Csaba 2002 [1940]: Utószó. A magyar funkcionista pszichológia elméleti szintézise. Harkai Schiller Pál a pszichológia céljairól és felépítéséről. In: Harkai Schiller Pál: *A lélektan feladata*. Budapest, 297–310.
- Pléh Csaba 2016: Intézmények, eszmék és sorsok a magyar pszichológia fél évszázadában, 1960–2010. *Magyar Pszichológiai Szemle* (71.) 4–5. 691–723.
- Pléh Csaba 2020: Mérei Ferenc a polgári és a szocialista embereszmény feszültségei közepette. *Educatio* (29.) 4. 545–566.
- Pléh Csaba 2020: Mérei Ferenc a polgári és a szocialista embereszmény feszültségei közepette. *Educatio* (29.) 4. 545–566.
- Pók Lajos 1989: *Bécs 1900. Panorámakép a századforduló osztrák-bécsi kultúrájáról*. Budapest.
- Polányi Károly 1997: *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Budapest.
- Polanyi, Michael 1951: Planning for Freedom. *Manchester Guardian Weekly* 1951. július 3. 4.
- Politzer, Georges 1928: *Critique des fondements de la psychologie: la psychologie et la psychanalyse*. Paris.
- Politzer, Georges 1947: *La crise de la psychologie contemporaine*. Paris.
- Pollock, Ethan 2006: *Stalin and the Soviet Science Wars*. Princeton.
- Pomogáts Béla 2006: Egyetemista szövetség 1956-ban. In: Uő.: *Ötvenhat. Ötvenhat írás ötvenhatról és utóéletéről*. Budapest, 10–17.
- Popovics Zoltán 2001: Georges Bataille: Az erotika. *BUKSZ* (22.) 1. 76–78.
- Popper Péter 1975: Töredékes asszociációk a Pszichoterápiás Hétvégéről. *Magyar Pszichológiai Szemle* (32.) 6. 635–641.
- Popper, Karl R. 1989: *A historicizmus nyomorúsága*. Budapest.
- Pornói Imre 1995: Az 1920-as évek népoktatása és a nyolcosztályos népiskola Magyarországon. *Magyar Pedagógia* (95.) 3–4. 315–331.
- Porosz Tibor 1987: Justus Pál forradalmi szocializmusa. *Valóság* (30.) 8. 53–65.
- Porosz Tibor 1990: Justus Pál teoretikus munkássága. In: Kiss Endre – Tütő László (szerk.): *Magyar gondolkodás 1944 és 1948 között*. Budapest, 133–187.
- Póto János 1994: Harmadik nekifutásra. A Magyar Tudományos Tanács „átszervezése”, 1948–1949. *Történelmi Szemle* (36.) 1–2. 79–110.
- Potte-Bonneville, Mathieu 2014: L'intellectuel spécifique: un nouvel art de contester. *Magazine Littéraire* (19.) 13–15.
- Praag, H. M. van 1986: Az antipszichiátria tudományos alapjai. In: Pethő Bertalan (szerk.): *Pszichiátria és emberkép*. Budapest, 397–433.
- Prakfalvi Endre 1994: A budapesti ős-metró, 1949–1956. *Budapesti Negyed* (2.) 5. 25–47.
- Prochasson, Christophe 2003: Durkheim et Mauss, lecteurs du comte de Saint-Simon. Une voie française pour le socialisme. *Archives Juives* (36.) 2. 86–100.
- Pukánszky Béla – Németh András 1997 [1994]: *Neveléstörténet*. Budapest. (5., átdolgozott kiadás)
- Pukánszky Béla 2004: Schulpolitische Debatten während der Revolution in Ungarn 1956. In: Häder, Sonja – Wiegmann, Ulrich (Hg.) „Am Rande des Bankrotts”: *Intellektuelle und Pädagogik in Gesellschaftskrisen der Jahre 1953, 1956 und 1968 in der DDR, Ungarn und der ČSSR*. Hohengehren, 93–105.
- Raáb Miklós 1931: *Alázat utjain. Versek*. Budapest.
- Rádai Eszter – Hegedűs B. András 1999: Nekem – hetven. Beszélgetés Litván Györggyel. *Beszélő* (4.) 4. 8–20.
- Rádai Eszter 1989: Sajnos nem akasztottak fel! Egy interjú a dobozból. *168 óra* (1.) 6. 9–10.
- Radnóti Sándor 1999: *Krédó és rezignáció. Esztétikai-politikai tanulmány Walter Benjaminről*. Budapest.
- Radnóti Sándor 2013: A barátság filozófiája. *Holmi* (25.) 11. 1367–1375.
- Radnóti Sándor é. n.: A forradalom apálya és egy marxista forradalomelmélet. Kiadatlan kézirat.
- Rainer M. János 1987: Gond és hitvallás. Irodalmi reformellenzék 1956 őszén. *Századvég* (3.) 4–5. 61–84.
- Rainer M. János 1998: A magyarországi fordulatok és a szovjet politika, 1944–1948. In: Ständeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János (szerk.): *A fordulat évei: politika, képzőművészet, építészet, 1947–1949*. Budapest, 17–39.
- Rainer M. János 2003: A történelemmé vált Kádár-korszak. In: Uő.: *Ötvenhat után*. Budapest, 11–24.
- Rainer M. János 2004: A hálózati ember, töredékek egy portréhoz. „Kátai György”. In: Rainer M. János – Ständeisky Éva (szerk.): *Évkönyv XII. (2004). Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 53–76.
- Rainer M. János 2008: *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei, 1957–1989*. Budapest.
- Rainer M. János 2013: Kerék alá vetnek. Két könyv a közelmúltról. *Holmi* (25.) 10. 1333–1336.
- Rákai Orsolya 2018: Szövetséges és ellenséges történelem: a „haladó hagyomány” fogalma mint a modernség paradox legitimálásának eszköze. *Híd* (82.) 6–7. 135–144.

- Rákosi Mátyás 1945: *A pártaktíva feladatairól: 1945. február 22.* Budapest.
- Rákosi Mátyás 1948: *A fordulat éve.* Budapest.
- Rákosi Sándor 1964: *Az MKP és az MDP szervezeti felépítése, 1944–1956.* Budapest.
- Rákosi Sándor 1968: A Magyar Dolgozók Pártja. In: Erényi Tibor – Rákosi Sándor – Török Piroska (szerk.): *Legyőzhetetlen erő. A magyar kommunista mozgalom szervezeti fejlődésének 50 éve.* Budapest, 191–227.
- Rapaport, David 1951: *Organization and Pathology of Thought. Selected Sources.* New York.
- Rebérioux, Madeleine 1976: Histoire, historiens et dreyfusisme. *Revue Historique* (100.) 255. 407–432.
- Rév, István 2005b: *Retroactive Justice. Prehistory of Post-Communism.* Stanford.
- Révai József 1946: *Marxizmus és népiesség.* Budapest.
- Révai József 1949: A demokratikus nevelés szelleme. In: Uő.: *Élni tudtunk a szabadsággal. Válogatott cikkek és beszédek, 1945–1949.* Budapest, 590–617.
- Révai József 1952: Irodalmunk egyes kérdéseiről. In: *Vita irodalmunk helyzetéről.* Budapest, 99–143.
- Révai József 1952b: *Kulturális forradalmunk kérdései.* Budapest.
- Révai József 1972: Lukács György Történelem és osztálytudat című könyvéről. *Híd* (36.) 4. 467–475.
- Révai József 1979: Recenzió Lukács György *Történelem és osztálytudat* c. kötetéről (1925). In: Nyíri Kristóf (szerk.): *A magyar marxista filozófia a két világháború között.* Budapest, 87–96.
- Révai József 1981: Az új magyar építészet kérdései. In: Major Máté – Osskó Judit (szerk.): *Új építészet, új társadalom, 1945–1978.* Budapest, 81–95.
- Révész Béla 2005: Állambiztonság és pszichológia. *Beszélő* (10.) 5. 48–62.
- Révész Sándor 1997: *Aczél és korunk.* Budapest.
- Révész Sándor 1999: *Egyetlen élet. Gimes Miklós története.* Budapest.
- Révész Sándor é. n.: *Gondoskodás a szabadságról. A pedagógusok érdekképviselete, 1945–1950.* Kézirat.
- Ribemont-Dessaignes, Georges 1980: Les limites de la connaissance. In: Virmaux, Odette – Virmaux, Alain: *Artuad vivant.* Paris, 119–122.
- Ricœur, Paul 1986: *Lectures on Ideology and Utopia.* New York.
- Ricœur, Paul 1991: A bizonyítás problémája Freud pszichoanalitikai műveiben. *Thalassa* (2.) 2. 93–114.
- Rilke, Rainer Maria 1931: *Miként érte a szerelem és a halál Rilke Kristóf kornétást.* Budapest.
- Rittersporn, Gábor T. 2001: Fekete számvitel. *BUKSZ* (13.) 4. 324–329.
- Robert, Marthe 1974: *D'Oedipe à Moïse. Freud et la conscience juive.* Paris.
- Robrieux, Philippe 1984: *Histoire intérieure du parti communiste.* IV. kötet. *Biographies, chronologie, bibliographie.* Paris.
- Rókusfalvy Pál 1998: Az ember számára emberré válni. In: Pléh Csaba – Bodor Péter – Lányi Gusztáv (szerk.): *Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai.* Budapest, 250–254.
- Román József 1980: *Bálint Endre.* Budapest.
- Román József 1989: Nem! Párttörténeti mellékszálak. *Valóság* (32.) 5. 99–112.
- Román József 1990: *Távolodóban. Életrajzi vázlat.* Budapest.
- Román József 2004: *Bálint Endre és az „oppozíció”.* Budapest.
- Romsics Ignác 1999: *Magyarország története a 20. században.* Budapest.
- Romsics Ignác 2015: 1945 mint korszakhatár. *Korunk* (26.) 5. 3–8.
- Rorschach, Hermann 1951: *Psychodiagnostics. A Diagnostic Test based on Perception.* Bern, 111–112. (5. kiadás.)
- Rosanvallon, Pierre 1992: *Le sacre du citoyen. L'histoire du suffrage universel en France.* Paris.
- Rosanvallon, Pierre 1993: L'histoire du vote des femmes. Réflexion sur la spécificité française. In: Duby, Georges – Perrot, Michelle (dir.): *Femmes et histoire.* Paris, 81–86.
- Rose, Nikolas 1999: *Governing the Soul. The Shaping of the Private Self.* London – New York.
- Rousseau, Jean-Jacques 2020: *Párbeszéd.* Budapest.
- Rózsa Huba 1986: *Az Ószövetség keletkezése. Bevezetés az Ószövetség könyveinek irodalom- és hagyománytörténetébe.* Budapest.
- Rubinstein, Sz. L. 1964: *Az általános pszichológia alapjai.* I–II. kötet. Budapest.
- Rudas László 1979: Ortodox marxizmus? (1924). In: Nyíri Kristóf (szerk.): *A magyar marxista filozófia a két világháború között.* Budapest, 75–86.
- Rudas László 1985: Irodalom és demokrácia. In: Ambrus János (szerk.) *A Lukács-vita.* Budapest, 21–58.
- S. Nagy Katalin 1987: Mérei Ferenc: „Vett a füvektől édes illatot”. Művészetpszichológia. *Jel-Kép* (8.) 4. 192–193.
- Saad József 1990: Társadalomtudomány, 1920–1944. In: Uő.: *Társadalomtudomány. A Magyar Társadalomtudományi Társaság munkássága. Repertórium és történeti feldolgozás.* Budapest, 9–22.
- Said, Edward 1996: A szöveg, a világ, a kritikus. In: Kiss Attila – Kovács Sándor – Odorics Ferenc (szerk.): *Testes könyv* I. kötet. Szeged, 307–332.
- Sári B. László 2002: Történetiség és érzékiség Nádas Péter *Emlékiratok* könyve című regényében. *Kalligram* (11.) 10. 29–42.
- Sáska Géza 1992: A reform reformjának reformja. Tantervpolitika az 1945 utáni Magyarországon. *Világosság* (33.) 3. 183–193.

- Sáska Géza 2001: Összevetés: a közműveltség kiterjedtsége, a szakmai autonómia foka, a társadalmi egyenlőség kívánatos mértéke és hatása az iskola szervezetére 1945-ben és 1985-ben. *Új Pedagógiai Szemle* (51.) 6. 33–47.
- Sáska Géza 2004: A társadalmi egyenlőség antikapitalista és demokrácia-ellenes képze a 20. századi pedagógiai ideológiákban. *Magyar Pedagógia* (104.) 4. 471–497.
- Sáska Géza 2008: Régi és új szólamok értelmezése az 1945 utáni pedagógiai kánonban. *Új Pedagógiai Szemle* (58.) 11–12. 161–187.
- Sáska Géza 2016: Az egységes és általános iskola megteremtése. A szovjet hatalmi politika és a magyar nemzetnevelők. *Iskolakultúra* (26.) 6. 44–66.
- Saussure, Ferdinand de 1967: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest.
- Sayre, Robert – Löwy, Michael 1984: Figures of Romantic Anti-Capitalism. *New German Critique* (32.) 42–92.
- Scheibner Tamás 2014: A magyar irodalomtudomány szovjetizálása. *A szocialista realista kritika és intézményei, 1945–1953*. Budapest.
- Schivelbusch, Wolfgang 1994: *Írástudók alkonya. A frankfurti értelmiség a húszas években*. Budapest.
- Schnell János 1933: A gyógypedagógiai és orvosi pszichológia a gyakorlati lelkiegészségügy (mentalhygiene) szolgálatában. *Magyar Gyógypedagógia* (21.) 4–10. 3–33.
- Schnell János 1938: A gyermekorsók lélektanából. Esetek a Magy. Kir. Gyermeklélektani Intézet Nevelési és Pályaválasztási Tanácsadó ambulanciájáról. *A Jövő Útjain* (23.) 4–5. 3–39.
- Schoeck, Helmut 2007: *Az irigység: a társadalom elmélete*. Budapest.
- Scholem, Gershom 1995: A messiás-eszme a zsidóságban. In: Uő.: *A kabbala helye az európai szellemtörténetben. Válogatott írások*. I. kötet. Budapest, 83–130.
- Schorske, Carl E. 1998: *Bécsi századvég. Politikai és kultúra*. Budapest.
- Schütz Antal 1946: *Katolikus hitvédelem a középfokú iskolák legfelső osztálya számára és magánhasználatra*. Budapest.
- Schütz, Alfred – Luckmann, Thomas 1984: Az életvilág struktúrái. In: Hernádi Miklós (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás*. Budapest, 269–320.
- Schütz, Alfred 1984: A társadalmi valóság értelemfeltétele felépítése (részlet). In: Hernádi Miklós (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás*. Budapest.
- Sebald, W. G. 2014: *Légi háború és irodalom: a rombolás természetrajza*. Budapest.
- Sheppard, Eugene R. 2006: *Leo Strauss and the Politics of Exile. The Making of a Political Philosopher*. Waltham, 81–117.
- Sik Endre 2001: Aczél-hálóban. Adalék a kapcsolati tőke működésének megismeréséhez. *Szociológiai Szemle* (11.) 3. 64–77.
- Siklósné Kosztricz Anna 2016: *Ösztöndíjasok a Szovjetunióban, 1945–1960*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Simándi Irén 2009: *Küzdelem a nők parlamenti választójogáért Magyarországon, 1848–1938*. Budapest.
- Simmel, Georg 1973: A titkos és a titkos társadalom. In: Uő.: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. (Szerk. Somlai Péter.) Budapest, 311–344.
- Simon Gyula 1962: Az iskolaügy fejlődése hazánkban, 1945–1960-ig. In: Dancs István – Simon Gyula (szerk.): *Tanulmányok a magyar népi demokrácia neveléstörténetéből*. II. kötet. Budapest, 5–171.
- Simon Gyula 1966: Köznevelési dokumentumok a felszabadulás évéből. In: Kiss Árpád – Nagy Sándor – Szarka József – Szokolyszky István (szerk.): *Tanulmányok a neveléstudomány köréből, 1965. A Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Bizottságának gyűjteménye*. Budapest.
- Simonovitsné Beke Anna 1965: *A dialektika Leibniz filozófiájában*. Budapest.
- Sinkó Ervin 1953–1955: *Optimisták: történelmi regény 1918–19-ből*. Újvidék.
- Sipos Levente 2012: Részleges közkegyelem 1959-ben és 1960-ban. In: Baráth Magdolna – Molnár Antal (szerk.): *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Budapest – Győr, 821–835.
- Sokol, Ronald P. 1971: The Political Trial: Courtroom as Stage. History as Critic. *New Literary History* (2.) 3. 495–516.
- Solt Otília 1990: Mi történik a cseppel a tengerben? *Beszélő* (1.) 25. 14–16.
- Somlai Péter 1983: Gondolatok egy közösség-elmélet viszontagságos történetéről. In: Ferdinand Tönnies: *Közösség és társadalom*. Budapest, 335–352.
- Somlai Péter 2012: Gyengék-e az erős kötések? In: Kmetty Zoltán – Koltai Júlia (szerk.): *Változó képletek, változatos perspektívák: tanulmányok Tardos Róbert 65. születésnapjára*. Budapest, 75–91.
- Somlyó György 1946: Jegyzetek Lukács György könyvéhez. *Magyarság* (2.) 2–3. 116–121.
- Sommer, Theo 2011: *1945: egy év életrajza*. Budapest.
- Somogyi Tóth Sándor 1970: Az ember jelentései – születés közben. *Kortárs* (14.) 12. 1950–1954.
- Somogyvári Lajos 2015: Származási kategóriák és lemorzsolódás a középiskolában, 1953–1962. *Neveléstudomány* (3.) 3. 56–68.

- Somogyvári Lajos 2016: Oktatáspolitikai irányváltás a Szovjetunióban: egy iskolareform anatómiája. (1958). *Pedagógia történeti Szemle* (2.) 1–2. 23–39.
- Soproni András 2018: Klasszikusokat – csak pontosan. *Élet és Irodalom* (62.) 30. 8.
- Sötér István 1945a: Búcsú a Vártól. *Budapest* (1.) 1. 18–20.
- Sötér István 1945b: Városrészek siratása. *Budapest* (1.) 3. 126–129.
- Sötér István 1948: *Hídszakadás*. Budapest.
- Spencer, Ian 1999: Lev Vigotsky: a Neo-Stalinist Myth. *Critique: Journal of Socialist Theory* (27.) 1. 203–208.
- Spiró György 2008: Kontra György emlékezete. *Élet és Irodalom* (52.) 28.
- Srágli Lajos 1990: A MAORT-per és háttere. *Üzemtörténeti Értesítő* (9.) 23–38.
- Srubar, Ilja 1994: Mannheim tervezett szabadsága és a radikális liberalizmus. Két kiút a totalitárius társadalomból. *Politikatudományi Szemle* (3.) 2. 53–67.
- Standeisky Éva 1996: *Az írók és a hatalom, 1956–1963*. Budapest.
- Standeisky Éva 2002: Üldözött értelmiségiek a kora Kádár-korszakban. Zsigmond Gyula, Püski Sándor és társaik pere. Esettanulmány. In: Rainer M. János – Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv X. Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 169–190.
- Standeisky Éva 2003: Tükrök. Népi írók, parasztpárti politikusok és a hatalom, 1960–1973. In: Rainer M. János (szerk.): *Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakából*. Budapest, 299–330.
- Standeisky Éva 2005: Autonómia és elkötelezettség. Művészetpolitikai elképzelések a Szociáldemokrata Pártban. In: Uő.: *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*. Budapest, 73–96.
- Standeisky Éva 2006: Erkölcsök 1945-ben. *Mozgó Világ* (32.) 2. 15–31.
- Standeisky Éva 2006b: A Petőfi Kör: értelmiségi viták 1956 nyarán. *História* (6–7.) 86–90.
- Standeisky Éva 2010: *Népuralom ötvenhatban*. Pozsony – Budapest.
- Standeisky Éva 2015: *Demokrácia negyvenötben*. Budapest.
- Stavrinaki, Maria 2016a: *Dada Presentism. An Essay on Art and History*. Stanford.
- Stavrinaki, Maria 2016b: Carl Einstein's History without Names. From Geology to the Masses. *Grey Room* (62.) 72–101.
- Stavrinaki, Maria 2018: *Contraindre à la liberté. Carl Einstein, les avant-gardes, l'histoire*. Paris.
- Stocking, Jr., George W. 1989: The Ethnographic Sensibility of the 1920s and the Dualism of the Anthropological Tradition. In: Uő. (ed.): *Romantic Motives. Essays on Anthropological Sensibility*. Madison, 208–276.
- Stolleis, Michael 2012: *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland, 1945–1990*. München.
- Stolmár László 1929: *Hazai békáink bőrének szöveti szerkezete*. Budapest.
- Stolmár László 1992: *Életem, életünk. Események, örömök, bánatok időrendben*. Budapest.
- Strauss, Leo 1941: Persecution and the Art of Writing. *Social Research* (8.) 4. 488–504.
- Strauss, Leo 1994: Az üldöztetés és az írás művészete. In: Uő.: *Az üldöztetés és az írás művészete*. Budapest, 27–44.
- Strong, Carol – Killingsworth, Matt 2011: Stalin, the Charismatic Leader? Explaining the Cult of Personality as a Legitimation Technique. *Politics, Religion and Ideology* (12.) 4. 391–411.
- Sugár Béla 1949: Szociális összetétel kérdése az iskolában. *Embernevelés* (5.) 5. 201–205.
- Suny, Ronald Grigor 2003: Stalin and his Stalinism: Power and Authority in the Soviet Union, 1930–1953. In: Hoffman, David L. (szerk.): *Stalinism. The Essential Readings*. Malden, 13–35.
- Surányi János – Rényi Alfréd – Alexits György – Szele Tibor – Kárteszi Ferenc – Turchányi György – Simonovitsné Beke Anna 1950: *A középiskolai matematikatanítás kérdései*. Budapest.
- Svéd László (közvettes) 1996: A Györffy István Kollégium közvélemény-kutatása 1943-ból. *Múltunk* (41.) 4. 179–208.
- Svéd László (szerk.) 1994: *Megforgatott világmegforgatók. A magyar népi kollégiumi mozgalom ismeretlen dokumentumai*. Budapest.
- Sz. J. 1956: Számvetés és önvizsgálat. Vita a magyar pedagógia helyzetéről és feladatairól. *Köznevelés* (12.) 16. 359–360.
- Sz. J. 1957: Az MTA Pedagógiai Bizottsága. *Pedagógiai Szemle* (7.) 1. 99–103.
- Sz[abolcsi] M[iklós] 1949: Az 1949. évi Kossuth-díj. *Köznevelés* (5.) 7. 153–154.
- Szabó Lajos – Tábor Béla é. n. [1936]: *Vádirat a szellem ellen*. Budapest.
- Szabó Lajos 1930: Organizált osztálybutítás. *Munka* (3.) 14. 431.
- Szabó Lajos 1989a: Megjegyzések a marxizmus kritikájához (1934). *Életünk* (27.) 9–10. 795–796.
- Szabó Lajos 1989b: Gondolatok Justus Pál könyvéből és könyvéről. *Életünk* (27.) 9–10. 797–800.
- Szabó Lajos 1997: *Szabó Lajos szemináriumi előadásai, 1946–1950*. (Szerk. Surányi László – Tábor Ádám.) Budapest.
- Szabó László 1957: Fegyelmizgetünk? Fegyelmizgetünk? *Népszabadság* (2.) 137. 5.
- Szabó Miklós 1989a: Programideológiák és állapotideológiák. Az ideológia szerepe és típusai a polgári korszakban. In: Uő.: *Politikai kultúra Magyarországon, 1896–1986*. Budapest, 93–108.

- Szabó Miklós 1989b: A legitimáció történeti alakváltozásai. In: Uő.: *Politikai kultúra Magyarországon, 1896–1986*. Budapest, 275–306.
- Szabó Miklós 1990: A paraszttromantikus harmadik út. *Századvég* 1990 (2.) 60–69.
- Szabó Pál 1970: Gyermekünk világa. *Köznevelés* (26.) 24. 17–18.
- Szabolcs Éva 2005: Az 1956-os pedagógus-konferencia anyagának jegyzőkönyve. In: Buda András – Kiss Endre (szerk.): *Interdiszciplináris pedagógia és az oktatás finanszírozása. A IV. Kiss Árpád emlékkonferencia előadásai*. Debrecen, 257–267.
- Szabolcs Éva 2006a: Az 1956-os balatonfüredi pedagóguskonferencia. In: Uő. (szerk.): *Pedagógia és politika a XX. század második felében Magyarországon*. Budapest, 165–177.
- Szabolcs Éva 2006b: „Pedagógiánk valóban népünk nevelőihez fog szólni”. Az 1956-os balatonfüredi pedagóguskonferencia. *Educatio* (15.) 3. 609–622.
- Szabolcsi Miklós 1986: Irodalomtudomány, pedagógiai éthosz és pszichológia. In: Halász László (szerk.): *Tükörben a pszichológia. Tudományközi beszélgetések a pszichológiáról*. Budapest, 154–166.
- Szabolcsi Miklós 1989: Mérei Ferenc József Attila-elemzései. Szubjektív emlékezés. In: Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária (szerk.): *Mérei Ferenc, 1909–1986. Emlékkönyv születésének 80. évfordulóján*. Budapest, 89–91.
- Szabolcsi Miklós é. n. [1986]: Előszó. In: Mérei Ferenc: „Vett a füvektől édes illatot”. *Művészetpszichológia*. (Szerk. Forgács Péter.) Budapest, 3–6.
- Szakács Ferenc – Bagdy Emőke 1993: Klinikai pszichológia az intézetben. In: Kárpáti Miklós – Kuncz Elemér – Kundra Olga (szerk.): *Az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet 125 éves*. Budapest, 33–46.
- Szakács Ferenc (szerk.) 1970: *Klinikai próbák, 2. sorozat*. Budapest.
- Szakács Ferenc 1989b: Mérei Ferenc: a magyar klinikai pszichológia megteremtője. In: Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária (szerk.): *Mérei Ferenc, 1909–1986. Emlékkönyv születésének 80. évfordulóján*. Budapest, 36–38.
- Szakács Ferenc 1990: Hozzászólás a pszichoterapeuta-képzés és -gyakorlat tárgykörben megjelent állásfoglaláshoz. *Ideggyógyászati Szemle* (43.) 7. 329–333.
- Szakács Ferenc 1992–1993: Klinikai pszichológia – ahogy én látom. *Magyar Pszichológiai Szemle* (48–49.) 5–6. 517–522.
- Szakács Ferenc 2010: November 100. Szubjektív emlékezés Mérei Ferencre. *Magyar Pszichológiai Szemle* (65.) 2. 343–350.
- Szakács Ferenc 2019: Mérei Ferenc és a hazai klinikai pszichológia sztenderdjei. In: Pléh Csaba – Mészáros Júlia – Csépe Valéria (szerk.): *A pszichológiatörténet-írás módszerei és a magyar pszichológiatörténet*. Budapest, 305–340.
- Szakács Sándor 1994: A (bölcész) Kolhoz ötvenhatban. In: Vadász Sándor (szerk.): *A bölcészkar az 1956-os forradalomban*. Budapest.
- Szakadát István – Szakadát László 1990: A Magyar Kommunista Párt Politikai Bizottságának és Titkárságának egymáshoz való viszonya (az adatok tükrében). In: Nyíró András (szerk.): *A nomenklatura csúcsán. Tanulmányok a pártállam uralmi viszonyairól*. Budapest, 11–27.
- Szakadát István 1992: Káderfo(r)gó. A hatásköri listák elemzése. *Társadalmi Szemle* (47.) 8–9. 97–120.
- Szokolczai Attila 2011: Az 1956-os magyar „zavargások és hatalomváltások”. *Valóság* (54.) 3. 94–115.
- Szalai Sándor 2012: Önéletrajz (1956). *Holmi* (24.) 10. 1305–1315.
- Szamolai Józsefné 1961: Egy koedukált iskola nevelési tapasztalatai. *Köznevelés* (17.) 12. 363–364.
- Szarka József – Zibolen Endre – Faragó László (szerk.) 1957: *Balatonfüredi Pedagógus Konferencia. 1956. október 1–6*. Budapest.
- Szarka József 1958a: Vitánk a revizionista nézetekkel. *Köznevelés* (14.) 12. 269–270.
- Szarka József 1958b: A szovjet pedagógiáról. *Pedagógiai Szemle* (8.) 4. 301–309.
- Széchenyi Ágnes 2004: Müstoppoló és mecénás. Sárközi Márta, 1907–1966. In: Uő. (szerk.): *Menedékház. Sárközi Márta emlékkönyv*. Budapest, 11–74.
- Széchy Ágnes 1947: Hidaink újjáépítése. In: Gáspár László – Zsadányi Oszkár (szerk.): *Újjáépítő magyarok. Az országépítés két esztendeje*. Budapest, 176–181.
- Szegedy-Maszák Mihály 1985: Az esszéista Németh László értékrendjéről. In: Uő. (szerk.): *A mindentudás igézete. Tanulmányok Németh Lászlóról*. Budapest, 7–32.
- Székely Béla 1934: *A te gyermeked. A modern gyermeknevelés kézikönyve*. Budapest.
- Székely Endréné 1955: A szovjet pedagógia tudományos eredményeinek alkotó felhasználása a magyar pedagógiatudományban. In: *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi–Történeti Osztályának Közleményei*. (6.) 3–4. 249–296.
- Székely Endréné 1956: A marxista pedagógiatudomány helyzete és feladatai hazánkban. *Társadalmi Szemle* (2.) 66–92.
- Székér Nóra 2017: *Titkos társaság. A Magyar Testvéri Közösség története*. Budapest.

- Szelényi Iván 1990a: A kelet-európai újosztály-stratégia távlatai és korlátai. *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* önkritikus felülvizsgálata. In: Uő.: *Új osztály, állam, politika*. Budapest, 51–98.
- Szelényi Iván 1990b: Kőrkedés a népi-urbánus ellentétről. *Századvég* (2.) 275–281.
- Szelényi Iván 2014: Varázstalanítás – jegyzetek Max Weber modernitáselméletéhez. *Holmi* (26.) 11. 1395–1405.
- Széll Jenő 1989: A szellem szabadságáról. In: Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária (szerk.): *Mérei Ferenc, 1909–1986. Emlékkönyv születésének 80. évfordulóján*. Budapest, 102–104.
- Szenczei László 1947: Az újjáépült magyar közoktatás. In: Gáspár László – Zsadányi Oszkár (szerk.): *Újjáépítő magyarok. Az országépítés két esztendeje*. Budapest, 213–219.
- Szerb Antal 2002c: Könyvek és ifjúság elégiája. In: Papp Csaba (szerk.): *A kétarcú hallgatás. Összegyűjtött esszék, kritikák, tanulmányok*. III. kötet. Budapest, 155–168.
- Szereda, T. – Sztikalin, A. Sz. (szerk.) 2002: *Vallatás a Lubjankán. Lukács György vizsgálati ügyiratai – életrajzi dokumentumok*. Budapest.
- Szigeti József 1999: Párttevékenységem és Lukács Györggyel való együttműködésem kezdete. *Ezredvég* (9.) 8. 75–86.
- Szikszai Anita 2016: Gyógyító és alkotó improvizáció. In: Görcsi Péter – P. Müller Péter – Pandur Petra – Rosner Krisztina (szerk.): *A színpadon túl. Az alkalmazott színház és környéke*. Pécs, 163–178.
- Szilágyi János György 1941: *Atellana. Tanulmány az antik színjátszásról*. Budapest.
- Szilágyi János György 2005a: Bevezetés. „Religio Academici”. In: Uő.: *Szirénzene. Ókortudományi tanulmányok*. Budapest, 9–14.
- Szilágyi János György 2005b: Egy halálhír: Kerényi és Magyarország, 1943–1948. In: Uő.: *Szirénzene. Ókortudományi tanulmányok*. Budapest, 415–424.
- Szilágyi János György 2018a: Egzisztenciális tudomány. Litván György és Molnár Adrienne interjúja (2003). In: Szilágyi János György: *Örvények fölé épülő harmónia*. I. kötet. *Tudományban élni: interjúk és tanúságtétel*. (Szerk. Komoróczy Géza.) Budapest, 43–206.
- Szilágyi János György 2018b: *Örvények fölé épülő harmónia*. I–II. kötet. (Szerk. Komoróczy Géza.) Budapest.
- Szirtes Andor 2016: *Társadalomkritika és progresszió. Válogatott írások*. (Vál. Lengyel András.) Budapest.
- Szívós Mihály 2009: Az elsődleges és a másodlagos habitus szociológiai és tudományszociológiai fogalma a személyes és hallgatólagos tudás elméletének szemszögéből. *Polanyiana* (18.) 1–2. 29–52.
- Szoboszlai Ferenc 1945a: A székesfőváros közoktatásügye. *Köznevelés* (1.) 1–2. 13.
- Szoboszlai Ferenc 1945b: Mit vár a főváros a Pedagógusok Szabad Szakszervezetétől? *Embernevelés* (1.) 1–2. 40–45.
- Szoboszlai Ferenc 1946: Budapest a magyar közoktatásban. *Köznevelés* (2.) 24. 1–3.
- Szokolszky István 1958: Célrendszer és eszközrendszer a pedagógiában. *Pedagógiai Szemle* (8.) 3. 201–211.
- Szokoly Mária 1974: Családi körben. Beszélgetés a pszichológussal. *Film Színház, Muzsika* (18.) 14. 27.
- Szolláth Dávid 2011: *A kommunista aszketizmus esztétikája. A 20. századi magyar irodalom néhány munkásmozgalom-történeti vonatkozása*. Budapest.
- Szombatfalvy György 1946: Tehetségselekcio. *Köznevelés* (2.) 3. 13.
- Szombatfalvy György 1947: Egy elhibázott kísérlet – az általános iskola. *Magyar Nemzet* 1947. február 2. 5.
- Szondi Lipót 1996: Sorsanalízis és önvallomás. *Thalassa* (7.) 2. 5–38.
- Szőke György 1991: Egy jövő illúziója. *Köztársaság* (2.) 32. 42–43.
- Szőnyei Tamás 2012: *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet, 1956–1990*. I–II. kötet. Budapest.
- Szőnyi Gábor – Tomcsányi Teodóra 1984: A magyar csoport-pszichoterápiás irodalom, 1956–1981. *Pszichológia* (4.) 4. 613–638.
- Szőnyi Gábor 1982: Ankét a Pszichoterápiás Hétvégéről. *Magyar Pszichológiai Szemle* (39.) 3. 328.
- Szőnyi Gábor 1987: A klinikai csoport-pszichoterápia néhány tanulsága a szociálpszichológia számára. *Pszichológia* (7.) 3. 419–429.
- Sztálin 1945: *A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújáról*. Budapest.
- Sztálin 1948: Beszéd a főiskolák tudományos munkásainak fogadásán. In: Lenin: *Válogatott művek*. I. kötet. Budapest, 54–56.
- Sztálin 1949: *A leninizmus kérdései*. Budapest.
- Sztálin 1950: *Marxizmus és nyelvtudomány. A nyelvtudomány néhány kérdéséhez*. Budapest.
- Sztanyiszlavszkij, Konsztantyin 1950: *A színész munkája I. Az átélés iskolája*. Budapest.
- Sztoletov, V. 1950: Hogyan tanítsuk a micsurini biológiát? *Köznevelés* (6.) 5. 120–122.
- Szüts István 1976: Kisdisznó. *Pajtás* (31.) 47. 16.
- T. Aszódi Éva – Sz. Vida Mária – Forrai Katalin 1974: *Művészetre nevelés a családban. A gyermek irodalmi, képzőművészeti és zenei nevelése 6 éves koráig*. Budapest.
- T. Varga György – Szakadát István 1992: Íme, a nómenklatúrák! Az MDP és a volt MSZMP hatásköri listái. *Társadalmi Szemle* (47.) 3. 73–95.
- T. Varga György 1998: Adalékok és szempontok a Magyar Dolgozók Pártja hatalmi helyzetéhez. *Múltunk* (43.) 2. 175–182.

- T. Varga György 2005: Bevezető. In: Uő. (szerk.): *Az MDP Központi Vezetősége, Politikai Bizottsága és Titkársága üléseinek napirendi jegyzékei*. I. kötet. Budapest, 9–10.
- Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián 2008: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy: a politikai rendőrség működése Magyarországon, 1956–1990*. Budapest.
- Tábor Ádám 1997: Hatvanas évek: a folytatás és a kezdet. In: Uő.: *Váratlan kultúra. Esszék a magyar neoavantgárd irodalomról és művészetről*. Budapest, 15–35.
- Tábor Ádám 2003: A csütörtöki beszélgetésekről. Tábor Béla szellemi topológiája elé. 2000 (15.) 11–12. 71–77.
- Tábor Ádám 2007: Minden gondolatnak alján. Ady és filozófus örökösei: a magyar dialogikus gondolkodók. *Világosság* (48.) 6. 131–138.
- Tábor Ádám 2019: Az egységes értékelésért. Szabó Lajos szellemi-mozgalmi életútja a II. világháború előtt. *Élet és Irodalom* (63.) 8. 13.
- Tábor Béla 1939: *A zsidóság két útja*. Budapest.
- Tábor Béla 2003a: Szocializmus, gnózis és opposíció. In: Uő.: *Személyiség és logosz. Bevezető és kommentárok a valóság őstörténetéhez*. Budapest, 246–248.
- Tábor Béla 2003b: Szabó Lajosról. Bevezető fejezetek a valóság őstörténetéhez, I. In: Uő.: *Személyiség és logosz. Bevezető és kommentárok a valóság őstörténetéhez*. Budapest, 27–74.
- Tajfel, Henri 1967: Embercsoportok kooperációja. *Magyar Filozófiai Szemle* (11.) 3. 440–450.
- Takács Ádám 2005: A totálissá vált gondolat: megvalósítás, magatartás és morál problémája Lukácsnál. In: Valastyán Tamás (szerk.): *A totalitarizmus és a magyar filozófia*. Debrecen, 152–165.
- Takács Ádám 2018: *Az idő nyomai: Michel Foucault és a történelem problémája*. Budapest.
- Takács Róbert 2013: A Népszava „hiányzó” negyven éve. *Médiakutató* (14.) 4. 45–59.
- Takács Tibor 2014: Az ügynökhálózat társadalomtörténeti kutatása. In: Horváth Sándor (szerk.): *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*. Budapest, 107–128.
- Tallár Ferenc 1989: Sztálinizmus és reszakralizáció. *Valóság* (32.) 2. 32–51.
- Tamás Gáspár Miklós 1983: *A Szem és a Kéz*. Budapest.
- Tamás Gáspár Miklós 1999: Eötvös: a nyugat-keleti liberális. In: Uő.: *Törzsi fogalmak*. II. kötet. Budapest, 9–143.
- Tamás Gáspár Miklós 2021: Kommunizmus a szocializmus romjain. In: Uő.: *Antitézis. Válogatott tanulmányok, 2001–2020*. (Szerk. Sipos Balázs.) Budapest, 269–293.
- Tánczos Gábor 1956: Gondolatok a fiatal magyar értelmiségről. *Új Hang* (5.) 6. 48–49.
- Tánczos Gábor 1977: *A népi kollégisták útja, 1939–1971. Statisztikai-szociológiai tanulmány és táblázatok*. Budapest.
- Tarasov-Rogyionov, Alekszandr 1989: *Csokoládé*. Budapest.
- Tarcsay Izabella 1940: *Pszichodiagnosztika: a Rorschach-vizsgálat és klinikai alkalmazása*. Budapest.
- Tariska István 1947: Az egészségügyi központok létesítése és együttműködése a zárt egészségügyi intézményekkel. *Orvosok Lapja* (3.) 26. 948–953.
- Tariska István 1948a: És ami a freudi illúziókból következik. *Forum* (3.) 11. 899–903.
- Tariska István 1948b: Reakció az „ősök várócsarnokában”. Dr. Benedek István sorsanalitikus könyvéről. *Forum* (3.) 12. 987–993.
- Tariska István 1949: „Pszichologizmus a nevelésben” és ennek határai. *Forum* (4.) 4. 328–329.
- Tariska Vilmos 1948: A freudizmus mint az imperializmus házi pszichológiája. A harmadik nemzetközi mental-higiéniai kongresszus. *Forum* (3.) 10. 799–804.
- Tarján M. Tamás é. n.: 1946. július 10. – Világrekordot dönt a magyar infláció. *Rubicon Online* http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1946_julius_10_vilagrekordot_dont_a_magyar_inflacio – utolsó letöltés: 2021. 08. 29.
- Tatár György 1972: A kézműves-kommunizmus szekularizációja. Wilhelm Weitling és a német munkásmozgalmak kezdeteinek ideológiatörténete. *Világosság* (13.) 11. 654–662.
- Tatár György 1993: *Pompeji és Titanic*. Budapest.
- Tatár György 2014a: Viharra várva. In: Uő.: *A „másik oldal”. Kabbalista esszék*. Budapest, 58–72.
- Tatár György 2014b: Valóságszűkület. In: Uő.: *A „másik oldal”. Kabbalista esszék*. Budapest, 205–209.
- Tatár Sándor 2005: Ellenvilág? Lehetséges világ? A létező világ egy „idegen” szemével. *Kalligram* (14.) 11–12. 10–12.
- Tengelyi László 1998b: *Élettörténet és sorseseemény*. Budapest.
- Theiss Ede 1947: Dinamikai közgazdaságtudomány és társadalmi folyamat. *Közgazdasági Szemle* (március–április.) 129–155.
- Thompson, E. P. 1990: Az idő, a munkafegyelem és az ipari kapitalizmus. In: Gellériné Lázár Márta (szerk.): *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest, 60–116.
- Timkó György 2000: Mi volt a valcolás. *Magyar Grafika* (44.) 4. 73–76.
- Tomcsányi Teodóra 1981: A dramatikus terápia Hilarion Petzold professzor nyomán. *Magyar Pszichológiai Szemle* (38.) 5. 457–467.
- Tomka Béla 2009: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Budapest.

- Torday Aliz 1973: A bábuk örökké élnek. *Film, Színház, Muzsika* (17.) 9. 28.
- Torgovnick, Marianna 1990: *Gone Primitive. Savage Intellectuals, Modern Lives*. Chicago.
- Tóth Tamás 2011: Méhely Lajos és népbíróági pere. *Erdészettörténeti Közlemények* (83.) 79–106.
- Tőkei Ferenc 1989: Ajánlás. *Eszmélet* (1.) 1. 3.
- Tönnies, Ferdinand 1887: *Gemeinschaft und Gesellschaft. Abhandlung des Communismus und Sozialismus als empirischer Culturformen*. Leipzig.
- Trencsényi Balázs 1993: A tegnap árnyékában. Bibó István és az Uchronia. *Nappali Ház* (5.) 2. 35–44.
- Turner, Victor 2002: *A rituális folyamat: struktúra és anti-struktúra*. Budapest.
- Tütő László 1986: Justus Pál társadalomfilozófiai nézetei. *Magyar Filozófiai Szemle* (30.) 5–6. 690–737.
- Ujvári Péter (szerk.) 1929: *Magyar Zsidó Lexikon*, Budapest.
- Ungvári Tamás 2004: *Lezáratlan nyomozás*. Budapest.
- Ungvári Krisztián 1994: Konszolidáció és megtorlás az ELTE bölcsészkarán. Az 1956 utáni konszolidáció és megtorlás történetéhez. *Valóság* (37.) 1. 72–94.
- Ungvári Krisztián 2003: Magyarország szovjetizálásának kérdései. In: Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Budapest, 279–308.
- Ungvári Krisztián 2014: Válasz Ignác Károlynak. *Múltunk* (59.) 2. 274–284.
- Urbán Károly 1978: Révai József, 1898–1959. *Párttörténeti Közlemények* (24.) 3. 162–222.
- Üveges Ferenc – Francia Ibolya 1950: „A reakció ki akart üzni minket az iskolákból”. Két diák levele a Központi Vezetőség határozatáról. *Szabad Nép* (8.) 85. 5.
- V. Binét Ágnes – Mérei Ferenc – Szegedi Márton 1971: A Wechsler-féle gyermekintelligencia-vizsgáló teszt revideált változata HAWIK–R. In: Kun Miklós – Szegedi Márton (szerk.): *Az intelligencia mérése*. Budapest, 227–258.
- V[ásárhelyi] M[iklós] 1948: A MAORT-szabotázs. *Szabad Nép* (6.) 223. 1.
- Vajda Ernő 1910: Álomország. *Élet* (2.) 28. 56–57.
- Vajda Mihály 1970: Karl Korsch: Marxismus und Philosophie. *Magyar Filozófiai Szemle* (14.) 1. 181–188.
- Vajda Mihály 1993: Min alapszik a szabadság és felelősség világa? Bibó és Patočka. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Budapest, 240–247.
- Vajda Mihály 2015: Antonio Gramsci – a filozófus. In: Uő.: *Utam Marxtól*. Budapest – Pozsony, 194–209.
- Vajda Tamás 2017: A DISZ működése felsőoktatási intézményekben. *Belvedere Meridionale* (29.) 1. 43–54.
- Vajda Zsuzsanna 1996: A budapesti pszichoanalitikusok rendhagyó nézetei a gyermeki természetről és a nevelésről. *Magyar Pedagógia* (96.) 4. 329–339.
- Vajk Vera 1970: Mi újság a Futrinka utcában? *Népszava* (98.) 261. 3.
- van Elteren, Mel 1990: Die Sozialpsychologie Lewins, marxistische Soziologie und Geschichte. Das Scheitern eines gemeinsamen Projektes von Kurt Lewin und Karl Korsch. *Psychologie und Geschichte* (2.) 1. 1–18.
- van Elteren, Mel 1992: Karl Korsch and the Lewinian Social Psychology: Failure of a Project. *History of the Human Sciences* (5.) 2. 33–61.
- van Elteren, Mel 1993: Discontinuities in Kurt Lewin’s Psychology of Work. Conceptual and Cultural Shifts between his German and American Research. *Sociétés contemporaines* (13.) 71–93.
- van Gennep, Arnold 2007: *Átmeneti rítusok*. Budapest – Pécs.
- van Krieken, Robert 1998: *Norbert Elias*. London – New York.
- Varga Krisztián 2015: *Ellenség a baloldalon: politikai rendőrség a Horthy-korszakban*. Budapest.
- Varga László 1994: „A munkásosztály a paradicsomba megy”. Munkáspolitikai az 1950-es években. In: Uő.: *Az elhagyott tömeg. Tanulmányok 1950–1956-ról*. Budapest, 59–84.
- Varga Pál 1990: Goldschmidt Dénes, 1922–1988. *Magyar Pszichológiai Szemle* 46. évf. (1990) 1–2. 106–108.
- Varga Sándor 1983: A selejtlista: 1950. *Irodalomtörténet* (65.) 2. 471–488.
- Varga Zoltán 1979: Beszélgetések a pszichoterápia és a pszichoterapeuta-képzés magyarországi helyzetéről. *Magyar Pszichológiai Szemle* (36.) 6. 581–605.
- Vas István 1972: *Nehéz szerelem*. Budapest.
- Vas Tibor 1957: A hallgatók felelősségre vonásának néhány tanulsága. *Felsőoktatási Szemle* (6.) 4. 208–210.
- Vásárhelyi Miklós 1989: *Ellenzékben*. (Szerk. Tóbiás Áron.) Budapest.
- Vecsey Beatrix 1991: Németh László műveltségképe. In: Horánszky Nándor (szerk.): *Műveltségfelfogások Magyarországon*. Budapest, 107–129.
- Veres András 1983: Új törekvések a mai magyar irodalomszociológiában. *Valóság* (26.) 9. 79–92.
- Veres András 1985: Társadalmi értékek az irodalomban. Egy értéksszociológiai vizsgálatról. *Literatura* (12.) 1–2. 3–13.
- Veres András 2006: Mérei Ferenc művészetlélektani munkássága. In: Borgos Anna – Erős Ferenc – Litván György (szerk.): *Mérei élet-mű. Tanulmányok*. Budapest, 211–241.
- Veress Károly 1981: Pedagógia és politika. *Korunk* (40.) 9. 660–664.
- Véri Dániel 2018: Vajda Lajos zsidósága: rétegek és kontextusok. *Múlt és Jövő* (29.) 4. 52–71.
- Verne Gyula 1924: *Utazás a tenger alatt*. (Ford. Szász Károly.) Budapest.

- Verne Gyula 1966: *Nemo kapitány. Tenger alatt a világ körül.* (Ford. Kilényi Mária.) Budapest.
- Verne Gyula 1967: *Észak Dél ellen.* (Ford. Mérei Ferenc.) Budapest.
- Verne, Jules 1869–1870: *Vingt mille lieues sous les mers.* Paris.
- Vida István (szerk.) 2007: *Diák és ifjúsági mozgalmak, 1956–1958. Forradalom – ellenállás – megtorlás: dokumentumok.* Budapest.
- Vidal, Fernando 1994: *Piaget before Piaget.* Cambridge.
- Vigotszkij, L. Sz. 1967: *Gondolkodás és beszéd.* Budapest.
- Vikár András 2007: *Pszichodráma – a komoly játék. Egyéni folyamatok a csoportban – csoportfolyamatok az egyénben.* Budapest.
- Vikár György 1992: Feljegyzések a fanatizmus lélektanáról. *Thalassa* (3.) 1. 15–20.
- Vincze László – Vincze Flóra 1959: *A gyermeki világról problémája a gyermeklélektanban.* Budapest.
- Vincze Sándor – Aszódi Lászlóné – Faragó László 1952: *Negyedik könyvünk: az általános iskolák számára.* Budapest.
- Virág Teréz 1987–1988: Mérei Ferenc Lélektani naplójának elemzése. A gondolkodási folyamatok és a manifest álomszöveg értelmezése. *Magyar Pszichológiai Szemle* (44.) 1. 56–82.
- Virág Teréz 1999: A lelki működés társadalmi háttere. *BUKSZ* (11.) 1. 62–65.
- Vitányi Iván 1970: Mérei Ferenc – V. Binét Ágnes: Gyermeklélektan. *Népszabadság* (28.) 224. 7.
- Vitányi Iván 1983: *Vitairat a mai magyar művelődésről.* Budapest.
- von Baader, Franz 1996: Előadások Jakob Böhme teologumenáiról és filozófémáiról. (Ford. Biró Gábor.) *Limes*. „Lehetséges barokk” című különszám, 47–68.
- Vörös Boldizsár 1992: Mitikus hős és példakép. Lenin-kép a hazai általános iskolákban az 1940-es évek végétől 1953-ig. *Mozgó Világ* (18.) 2. 14–27.
- Vörös Károly – Müller Veronika – Máté Gábor (szerk.) 1985: *A magyar állam szervei, 1944–1950.* I. kötet. Budapest.
- Wallon, Henri 1971b: Az „én” és a „másik”. A „socius” szerepe az én-tudatban. In: Uő.: *Válogatott tanulmányok.* (Szerk. Mérei Ferenc.) Budapest, 260–273.
- Weber, Max 1982: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások.* Budapest.
- Weber, Max 1996: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 2/3.* Budapest.
- Weber, Max 1998: A politika mint hivatás. In: Uő.: *Tanulmányok.* (Szerk. Wessely Anna.) Budapest, 156–209.
- Weiss János 2005: Zárójelet nyitni. Az ész trónfosztásáról – ötven év távlatából. In: Boros János (szerk.): *Ész, trónfosztás, demokrácia. Tanulmányok Lukács György Az ész trónfosztása című művéről.* Pécs, 93–109.
- Weiss János 2014: Az „életvilág” fogalma a kései Habermasnál. *Szociológiai Szemle* (24.) 3. 4–17.
- Weitling, Wilhelm 1966: *Válogatott írásai.* (Bev., jegyz. Jemnitz János.) Budapest.
- Wessely Anna 1986: A tudásszociológia mint interpretációelmélet. *Janus* (3.) 11–35.
- White, Hayden 1973: *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe.* Baltimore – London.
- White, Ralph – Lippitt, Ronald 1969: A vezető viselkedése és a tagság reakciója háromféle „társadalmi klímában” (1939). In: Pataki Ferenc (szerk.): *Csoportlélektan.* Budapest, 315–345.
- Whitty, Geoff 2003: Introduction: Sociology and Educational Policy. In: Uő.: *Making Sense of Educational Policy. Studies in the Sociology and Politics of Education.* London, 1–26.
- William Rubin (szerk.) 1987: *Le Primitivisme dans l'art du 20^e siècle.* Paris.
- Willis, Paul 1977: *Learning to Labor. How Working Class Kids Get Working Class Jobs.* New York.
- Willis, Paul 2000: *Skacok. Iskolai ellenkultúra, munkáskultúra.* Budapest.
- Wolff, Kurt H. 1971: Introduction: a Reading of Karl Mannheim. In: Wolff, Kurt H. (szerk.): *From Karl Mannheim.* New York.
- Wölfflin, Heinrich 1969: *Művészettörténeti alapfogalmak. A stílus fejlődésének problémája az újkorban.* Budapest.
- Young, T. R. 1972: *New Sources of Self.* New York.
- Zátonyi Sándor 2006: Hatvan éves az általános iskola. *Iskolakultúra* (16.) 2. 49–58.
- Zazzo, René 1949: Sociométrie et psychologie. *Cahiers internationaux de sociologie* (7.) 43–61.
- Zazzo, René 1960: *Les jumeaux, le couple et la personne. II. L'individuation psychologique.* Paris.
- Zazzo, René 1980: *Pszichológia és marxizmus. Henri Wallon élete és műve.* (Ford. Mérei Ferenc.) Budapest.
- Zazzo, René 1980: *Pszichológia és marxizmus. Henri Wallon élete és műve.* Budapest.
- Zeidler, Sebastian 2015: *Form as Revolt. Carl Einstein and the Ground of Modern Art.* Ithaca.
- Zibolen Endre 1957: Füred tanulsága. *Köznevelés* (13.) 1. 13–14.
- Zibolen Endre 1958: Balatonfüredről – feladatainkról. *Pedagógiai Szemle* (8.) 4. 310–319.
- Zibolen Endre 1965: Tehetségfejlesztés és iskolarendszer. *Magyar Tudomány* (10.) 5. 347–357.
- Zibolen Endre 1989: Mérei Ferenc a balatonfüredi Pedagógus Konferencián. In: Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária (szerk.): *Mérei Ferenc, 1909–1986. Emlékkönyv születésének 80. évfordulóján.* Budapest, 85–88.
- Zibolen Endre 1990: *Faragó László.* Budapest.
- Zinner Tibor 1998: Büntetőjog és hatalom. *Múltunk* (43.) 2. 183–205.
- Zinner Tibor 2001: *A kádári megtorlás rendszere.* Budapest.

Zolnay Vilmos – Gedényi Mihály 1960b: *A magyar fattyúnyelv szótára*. 11. kötet. Budapest. Gépirat.
Zsolt Béla 1980: *Kilenc koffer*. Budapest.